

J.M.A.S.I.
III
4

MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI
CLUJ

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

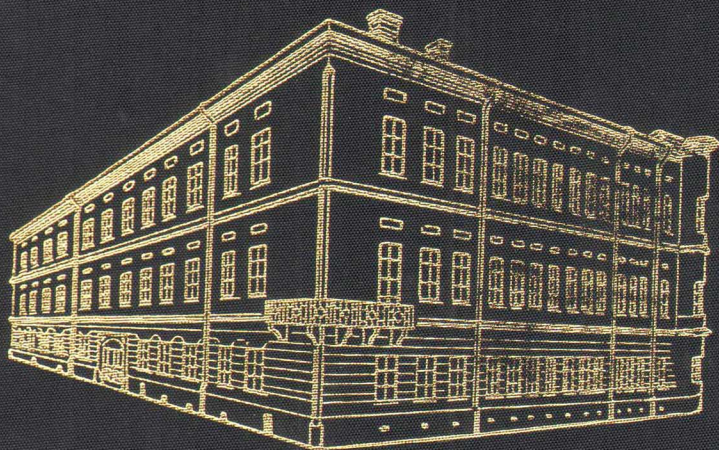
X

1973

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

X

1973

D.M.A.S.I.

DIRECȚIA MONUMENTELOR,
ANSAMBLURILOR ȘI
SITURILOR ISTORICE
BIBLIOTECA

Cota cărții: ^{III} 4

Inventar: 2965

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
X

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

X

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. prof. C. DAICOVICIU

(redactor responsabil);

P. BUNTA

doctor în istorie (secretar de redacție);

H. DAICOVICIU

doctor în istorie;

ȘT. FERENCZI

doctor în istorie;

Conf. I. KOVÁCS

doctor în istorie;

I. MITROFAN

FR. PAP

(secretar adjunct de redacție);

Prof. ȘT. PASCU

doctor-docent în științe istorice, membru corespondent al

Acad. R. S. România (redactor responsabil adjunct);

G. A. PROTOPOESCU

doctor în istorie;

L. VAJDA

doctor în istorie;

N. VLASSA

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Anuarul Muzeului de istorie al
Transilvaniei.

Orice corespondență se va adresa: Mu-
zeul de istorie al Transilvaniei Cluj,
str. Emil Isac nr. 2
Tel. 2 26 77

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Annuaire du Musée d'Histoire de
Transylvanie.

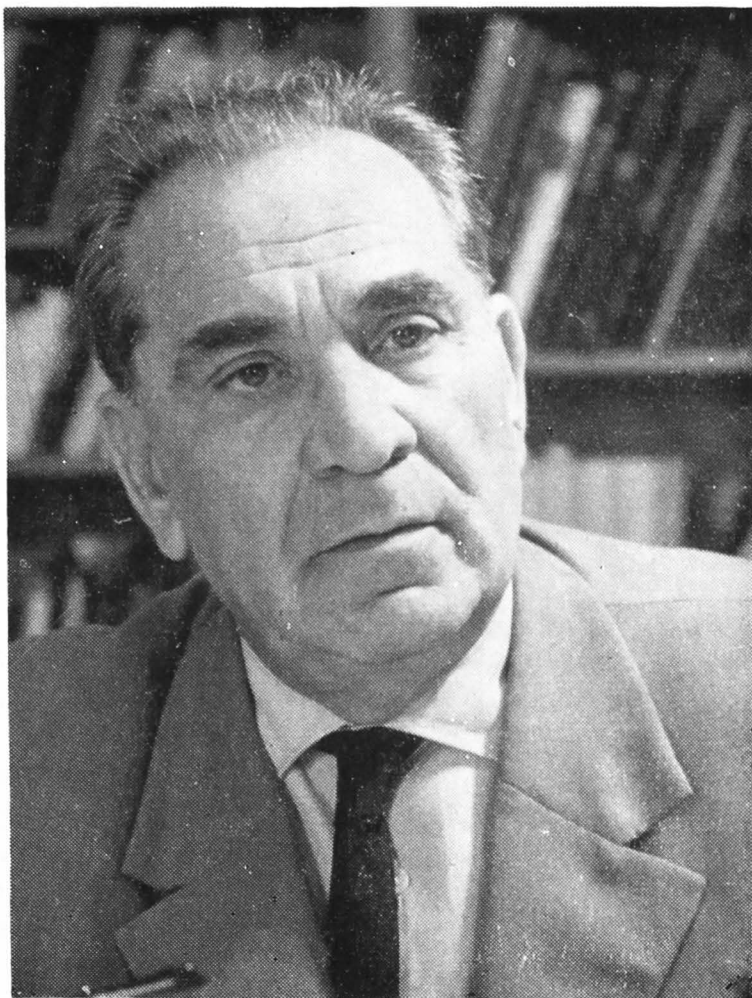
Toute correspondance sera envoyée à
l'adresse:

Muzeul de istorie al Transilvaniei Cluj,
str. Emil Isac nr. 2 (România)

Desenele de S. BALASKÓ și E. SZILÁGYI

Fotografiile de I. HORVÁTH

1898—1973

MEMORIAE AETERNAE
ILLVSTRISSIMI ET SPECTATISSIMI VIRI
CONSTANTIN DAICOVICIU
RERVM GESTARVM DACORVM ET ROMANORVM
INVESTIGATORIS MVSEI NAPOCENSIS CONDITORIS
MAGISTRI DOCTISSIMI
DISCIPVLI SODALES

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

CONSTANTIN DAICOVICIU

IN MEMORIAM

STUDII ȘI MATERIALE

N. VLASSA, Săpăturile arheologice de la Coldău (jud. Bistrița-Năsăud)	11
<i>Die archäologischen Grabungen in Coldău (Bez. Bistrița-Năsăud)</i>	21
ION HORĂȚIU CRIȘAN, Descoperiri celtice de la Cluj, Peșelca și Șeica Mică	39
<i>Keltische Funde von Cluj, Peșelca und Șeica Mică</i>	54
HADRIAN DAICOVICIU — ION GLODARIU — ION PISO, Un complex de construcții în terase din așezarea dacică de la Fețele Albe.	65
<i>Un complexe de constructions en terrasses de l'habitat dace de Fețele Albe</i>	77
NICOLAE LASCU, Ovidiu despre agricultura Dobrogei antice	97
<i>Ovide sur l'agriculture de l'antique Dobroudja</i>	106
DORIN ALICU, Turnuri de porți la castrele romane din Dacia	107
<i>Tortürme der Römerlager in Dazien</i>	122
IOAN MITROFAN, <i>Villae rusticae</i> în Dacia Superioară (I)	127
<i>Villae rusticae en Dacie Supérieure (I)</i>	150
SILVIU SANIE, Onomastica orientală din Dacia romană (II)	151
<i>L'onomastique orientale en Dacie romaine (II)</i>	169
MIHAI BĂRBULESCU, MARCVS AVRELIVS APOLLINARIS PROCVRATOR AVGVSTI DACIAE POROLISSENSIS	171
<i>MARCVS AVRELIVS APOLLINARIS PROCVRATOR AVGVSTI DACIAE POROLISSENSIS</i>	179
IUDITA WINKLER — CONST. BĂLOI, Circulația monetară în așezările antice de pe teritoriul comunei Orlea.	181
<i>Der Münzumlauf in den antiken Niederlassungen auf dem Gemeindegebiet von Orlea</i>	209

FRANCISC PAP — VIORICA POP, Mese sculptate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei	213
<i>Des tables sculptées dans la collection du Musée d'histoire de la Transylvanie</i>	229
MAGDALENA BUNTA, „Comuna” anabaptistă de la Vințul de Jos în sec. XVII. Structura ei internă. Ideologia ei	231
<i>Die Wiedertäufergemeinde von Vințul de Jos im 17. Jh. Ihr innerer Aufbau. Ihre Geisteswelt.</i>	248
EVA CRIȘAN, Prima „Taxa pharmaceutica” (listă de prețuri farmaceutice) din Transilvania	255
<i>Die erste „Taxa pharmaceutica” (Preisliste für Apotheken) in Siebenbürgen</i>	269
LIVIU BOTEZAN, Slujba iobăgească din Transilvania în perioada 1785—1820.	271
<i>Die Dienstleistung der hörigen Bauern in Siebenbürgen im Zeitraum 1785—1820</i>	284
AL. NEAMȚU, Prima mașină cu aburi pe teritoriul patriei noastre (1838)	287
<i>Die erste Dampfmaschine auf dem Gebiet unseres Landes (1838)</i>	303
GEORGE PROTOPODESCU, Unele considerații privind arta militară a lui Avram Iancu	305
<i>Einige Betrachtungen zur Kriegskunst des Avram Iancu</i>	311
G. CIPĂIANU, Ziarul „Albina” (1866—1876); apariție, colaboratori, orientare generală	313
<i>Le journal „Albina” (1866—1876); apparition, collaborateurs, orientation générale.</i>	329
LUDOVIC VAJDA, Mineritul carbonifer în Banat între anii 1867 și 1900.	331
<i>Der Kohlenbergbau im Banat in den Jahren 1867—1900</i>	350
D. TUȚU, Aspecte ale politicii externe a României în anii 1919—1933	351
<i>Aspekte der rumänischen Aussenpolitik zwischen 1919—1933</i>	371
DUMITRU SUCIU, Aspecte din activitatea și gândirea politică a lui Ioan Suciu	373
<i>Aspects de l'activité et la pensée politique de Ioan Suciu.</i>	387
EUGENIA GLODARIU — NICOLAE CORDOȘ, Reuniunea sodalilor români din Cluj	389
<i>Die Vereinigung der rumänischen Sodalen in Cluj.</i>	408
GHEORGHE I. BODEA, Lupta curenților opoziționiste în sânul Partidului Maghiar din România pentru întărirea unității frățești a oamenilor muncii (1918—1928).	409
<i>Der Kampf der ersten oppositionellen Strömungen in der Magyarischen Partei Rumäniens um Erstarkung der brüderlichen Einigkeit der Arbeiter (1918-1928)</i>	430
PETRU BUNTA, Unele probleme privind muzeologia istorică	433
<i>Einige Probleme der historischen Museumskunde</i>	450

NOTE, DISCUȚII, RECENZII

GH. LAZAROVICI — ION STRATAN, Așezarea neolitică de la Homojdia (jud. Timiș).	455
<i>Die neolithische Ansiedlung von Homojdia (Bez. Timiș)</i>	464
D. RADU — N. MOIȘ, Așezarea neolitică de la Călata (jud. Cluj).	465
<i>L'habitat néolithique de Călata (dép. de Cluj)</i>	468
D. IGNAT, Contribuții la cunoașterea neoliticului din Bihor	477
<i>Beiträge zur Kenntnis des Neolithikums in Bihor</i>	482
TUDOR SOROCEANU, Descoperirile din epoca bronzului de la Obreja (jud. Alba)	493
<i>Die bronzezeitlichen Funde von Obreja (Bez. Alba)</i>	500
V. PEPELEA, Depozitul de bronzuri de la Cetatea de Baltă	517
<i>Der Bronzedeptfund von Cetatea de Baltă</i>	519
VALENTIN VASILIEV, Despre cuțitașele curbe din Hallstatt-ul târziu.	523
<i>Über die krummen Messerchen in der Späthallstattzeit</i>	526
CONSTANTIN SCARLAT, ¹ Portul ¹ antic <i>Callatis</i> . Cercetări de arheologie submarină	529
<i>Le port antique de Callatis. Recherches d'archéologie sous-marine</i>	540
EUGEN STOICOVICI — FLORICA STOICOVICI, Compoziția argintului din obiectele de podoabă dacice	541
<i>Die Zusammensetzung des Silbers¹ der dakischen Schmuckgegenstände</i>	543
ȘT. FERENCZI, Contribuții la problema <i>limesului</i> de vest al Daciei (partea a II-a/2). Raport asupra unor cercetări pe teren efectuate între anii 1947—1957 și în 1966	545
<i>Beiträge zur Frage des West-Limes von Dazien (Teil II/2). Bericht über die, zwischen 1947—1957 und 1966 durchgeführten Geländeuntersuchungen</i>	567
N. GUDEA, O locuință rustică din epoca romană la Gornea	569
<i>Ein römerzeitliches Landhaus in Gornea</i>	592
CONSTANTIN POP, Din nou despre reprezentările dionysiace în Dacia	595
<i>Once again about the Dionysian Representations in Dacia</i>	603
ȘT. DĂNILĂ, Un medalion funerar roman de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud)	605
<i>Un médaillon funéraire romain de Ilișua (dép. de Bistrița-Năsăud)</i>	609
C. DAICOVICIU, <i>Corrigenda</i>	611
S. JAKÓ, Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803—1804 (IV).	615
<i>Dates concernant les recherches archéologiques à Grădiștea Muncelului en 1803—1804 (IV)</i>	

IOANA HICA — MIHAI BLĂJAN, Un cimitir de incineratie din sec. VIII la Turdaș (jud. Alba)	641
<i>Un cimetière à incinération du VIIIe siècle à Turdaș (dép. Alba)</i>	652
ANA MARIA CIPĂIANU, Din istoricul orfevrăriei transilvănene. Acele de păr din tezaurul de la Huedin	653
<i>Regardant l'histoire de l'orfèvrerie transylvaine. Les épingles à cheveux provenant du trésor de Huedin</i>	663
PAUL, GYULAI, Inventarul cetății Oradea la 1632.	665
<i>Das Inventar der Festung Oradea von 1632.</i>	673
MARIUS PORUMB, Zugravii iconostasului bisericii Sfintul Nicolae din Hunedoara	677
<i>Die Ikonostas-Maler der Hl. Nikolauskirche in Hunedoara</i>	694
AT. POPA, Caracteristicile stilistice ale bisericilor de lemn din Transilvania.	695
<i>Stileigentümlichkeiten der siebenbürgischen Holzkirchen</i>	705
M. ROȘCA—ROSEN, Conscripțiile comunei Cupșeni din anii 1785—1786 și 1820	715
<i>Die Konskriptionen der Gemeinde Cupșeni in den Jahren 1785—1786 und 1820</i>	726
I. KOVÁCS, Din problema relațiilor revoluționarilor maghiari cu Avram Iancu	727
<i>Über die Beziehungen der ungarischen Revolutionäre zu Avram Iancu.</i>	733
MARIA MIREL, Obiecte legate de revoluția din 1848 în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei	735
<i>Gegenstände aus der Zeit der Revolution von 1848 in der Sammlung des Historischen Museums Transsilvaniens</i>	753
LUDOVIC BÁTHORY, Luptele revendicative și mișcarea sindicală a minerilor din Banat între anii 1918—1921	755
<i>Die Forderungen und die Gewerkschaftsbewegung der Bergarbeiter des Banats zwischen 1918—1921</i>	767
MARCEL ȘTIRBAN, Proiecte de organizare a învățământului agricol elementar din Transilvania în anii 1919—1921	769
<i>Entwürfe zur Organisation des landwirtschaftlichen Grundschulunterrichtes in Siebenbürgen 1919—1921</i>	778
ST. POPESCU — N. JOSAN, Muzeul de istorie din Blaj	781
<i>Das Geschichtsmuseum von Blaj</i>	789
SILVIU SANIE, Robert du Mesnil du Buisson, <i>Études sur les dieux phéniciens hérités par l'Empire romain</i>	793
ȘT. FERENCZI, Edit B. Thomas, <i>Helme. Schilde. Dolche</i>	795
* * * László Ferenc (1873—1925). In memoriam	797
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES.	799

STUDII ȘI MATERIALE

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DE LA COLDĂU (jud. Bistrița-Năsăud)

În capătul estic al comunei Coldău, cu circa 3 km înainte de localitatea Beclean, șoseaua Dej—Beclean coboară brusc o diferență de nivel de aproximativ 20 m, trecînd de pe un promontoriu-platou în lunca joasă a Someșului Mare. Promontoriul, mărginit spre nord de amintita șosea, iar spre vest de marginea răsăriteană a Coldăului, înaintează în sensul axului său lung în luncă, terminîndu-se, spre sud, cu o rîpă extrem de abruptă, înaltă de 15—18 m. Botul promontoriului se etajează în două platouri, despărțite printr-o văioagă adîncă prin care urcă, pînă astăzi, un drum de acces dinspre lunca rîului (fig. 1). Platoul mai mare (și cu 3—4 m mai înalt, cu dimensiunile maxime de 350×130 m, poartă numele de „Varbă”¹.

Tot terenul descris a fost folosit drept pășune și — poate tocmai din această cauză — n-a constituit nicicînd obiectul vreunei cercetări arheologice, deși din diverse alte puncte din hotarul comunei Coldău erau semnalate numeroase urme antice². Toponimicul (în varianta „Vár”=„Cetate”) îi era însă cunoscut lui M. Roska (pe baza vechilor însemnări ale lui L. Kővári și J. Könyöki), care și propusese, de altfel, verificarea lui³.

În toamna anului 1967 C.A.P. Coldău a hotărît includerea suprafeței promontoriului în circuitul agricol, drept care terenul aflat la sud de șosea (vezi fig. 1) a fost arat la mare adîncime (45—50 cm). O trecere întîmplătoare prin partea locului ne-a atras atenția asupra unei fișii roșii-sîngerii, lungă de circa 180 m și lată de vreo 12 m, ce mărginea aproximativ jumătatea laturii nordice a platoului „Varbă”. Fișia respectivă era compusă din bulgări mari, înformi, de zgură sticloasă, rezultați dintr-o calcinare extrem de puternică a solului, la temperatura punctului de vitrifiere. Acești bulgări, de consistența cărămizii arse, zăcuseră imediat sub covorul de iarbă.

În fața fișiei de bulgări vitrificați (respectiv, imediat la nord de ea) terenul cade în pantă, conturîndu-se traseul prelung al unui șanț (vezi

¹ De la maghiar. (A) *várba* = (în) cetate.

² M. Roska, *ErdRep*, p. 300—301, nr. 45 (cu bibliografia); M. Rusu, în *Apulum*, VI, 1967, p. 85 sqq.

³ M. Roska, *op. cit.*, p. 301.

fig. 1). Fișia calcinată n-are aspectul unui *val* propriu-zis, neaflîndu-se cu nimic mai sus decît restul suprafeței promontoriului.

Situația, astfel înregistrată, nu se modifică pînă la mijlocul laturii nordice a platoului. Aici însă fișia calcinată se întrerupe brusc, urmează o denivelare (o „poartă“ de acces în interiorul „Varbăi“) de 10 m lățime, după care, pe o lungime de 160 m în direcția vest, șanțul de apărare are în spatele său (deci, spre sud) un înalt „parapet“ de pămînt din care, deși a fost arat și el în partea superioară, n-a mai ieșit nici o urmă de arsură (vezi fig. 1 și fig. 2—4).

După cei 160 m, de la „poartă“ spre vest, „parapetul“ înalt de pămînt o cotește brusc, aproape în unghi drept, spre sud, formînd latura apuseană a „Varbăi“ și avînd în față (deci, spre vest), drept element suplimentar de întărire, un șanț de apărare mai mic (cu direcția N-S). Acest șanț mai mic se desface din șanțul mare de apărare care — pe direcția E-V — delimitează latura de nord a „Varbăi“ (vezi fig. 1 și fig. 5).

Deci, încă înainte de începerea săpăturilor, pe baza situației de pe teren, platoul-promontoriu „Varbă“ se prezenta ca o fortificație străveche, delimitată de următoarele elemente defensive:

Pe latura de nord: un șanț de apărare cu direcția E—V, lărgindu-se treptat și avînd panta de scurgere tot mai accentuată de la răsărit spre apus; un „zid calcinat“, respectiv un „parapet“ de pămînt în spatele șanțului de apărare, între ele existînd, aproximativ pe la jumătatea laturii de nord, o „poartă“ de acces în interiorul incintei fortificate (fig. 1).

Pe latura de vest: „parapet“ de pămînt, cu direcția N—S, legîndu-se aproape în unghi drept de „parapetul“ laturii nordice; în față „parapetului“ trece un mic șanț de apărare, orientat și el N—S, desprins din șanțul mare de pe latura nordică (fig. 1).

Pe latura de sud: nu se putea constata nici o fortificație (lucru verificat ulterior și prin săpături). Rîpa înaltă și abruptă, căzînd spre lunca Someșului Mare, se va fi dovedit un element defensiv suficient de eficace (fig. 1).

Pe latura de est: nu se poate constata vreun element defensiv artificial, terenul căzînd brusc și abrupt spre vîioaga ce desparte „Varba“ de platoul II (fig. 1).

Unica posibilitate (antică) de a pătrunde în interiorul incintei fortificate fiind „poarta“ de pe latura nordică a „Varbăi“ ni se dezvăluie și ingeniosul duct al vechiului drum de acces. Într-adevăr, odată urcat pe platou (prin vîioaga adîncă ce desparte „Varba“ de platoul II), drumul cobora lin — de la est spre vest — prin fundul șanțului de apărare de pe latura nordică, pentru a coti brusc și a intra în „Varbă“ prin „poarta“ amintită (vezi fig. 1). Cel ce parcurgea această porțiune, aflat fiind în fundul șanțului, era tot timpul la discreția apărătorilor de pe creasta „zidului (în starea *actuală*!) calcinat“.

Amănunțita cercetare a întregii suprafețe proaspăt arate a „Varbăi“ lăsa impresia unei totale penurii de material arheologic în interiorul incintei fortificate (fapt confirmat apoi și de săpături). În afară de capul unui piron masiv de fier (medieval sau modern, fig. 9/3), a unui mic

nucleu de silex galben-verzui (fig. 9/4) și a trei fragmente ceramice databile în epoca bronzului (fig. 9/1—2, 5), nu s-a putut recolta absolut nimic.

*

Pentru verificarea sistemului constructiv și a datării fortificației de pe „Varbă“, la Coldău au fost inițiate săpături arheologice în răstimpul 13—26 IX 1967.

Secțiunea I, de 35×1,50 m, orientată NNV—SSE (vezi fig. 1) a fost trasată pe latura nordică, pentru cercetarea șanțului de apărare și a „zidului calcinat“. Profilul stratigrafic (fig. 6) a înregistrat elemente și situații clare, interpretabile după cum urmează:

Stratul vegetal actual, destul de subțire, s-a conservat doar în preajma elementelor de fortificație de pe latura de nord (în special în zona șanț-panta „zidului calcinat“), în rest fiind practic desființat de arătura profundă din toamna anului 1967.

Pe porțiunea albierii actuale a șanțului de apărare (fig. 6, m 4—12) sub stratul vegetal apare un nivel, gros de 20—25 cm, de mil gălbui-castaniu, solidificat, depus de apele de șiroire, în lungul traseului șanțului.

Sub vegetalul actual, pe o grosime variind între 25 și maximum 70 cm, apare nivelul antic de cultură, negru-cenușos. De observat, că acesta e *restrîns la zona imediată a elementelor de fortificație*, orice urmă de cultură materială dispărînd practic din el mai la nord de șanțul de apărare, respectiv în interiorul „Varbăi“ (fig. 1). Însăși aglomerarea sa *numai* în preajma șanțului de apărare, a „zidului calcinat“ și a elementelor defensive complimentare din spatele acestuia, pare să indice faptul că s-a format nu cu mult înaintea fortificației și, mai ales, în legătură cu activitatea omenească din răstimpul ridicării ei. Constituînd, cum spuneam, *unicul* strat de cultură materială din cuprinsul „Varbăi“, de la orizontul căruia se operează ridicarea tuturor elementelor de fortificație, materialul arheologic ce-l conține este, implicit, în măsură să dateze respectivele elemente de fortificație, — cum se va vedea în cele ce urmează (fig. 6).

Șanțul de apărare (fig. 6, m 3,50—14) a fost săpat de la nivelul mai sus amintitului strat de cultură negru-cenușos. Avînd, la gură, o lărgime de 10,50 m, el nu atinge însă decît adîncimea maximă de 2 m. Spre nord taluzul său este brusc, urcînd, în schimb, cu o pantă lină spre sud, către „zidul calcinat“. Șanțul de apărare străpunge, succesiv, un strat steril galben-lutos, unul de arină sterilă galben-nisipoasă, un strat de pietriș nisipos („balast“), fundul său oprindu-se într-un pietriș feruginos, umed, în apropierea pînzei de apă freatică.

„Zidul calcinat“ (fig. 6, m 16,50—27,50) se prezintă *actualmente* ca o enormă masă de arsură, cu porțiuni alternînd de la brun-portocaliu (tre-cînd prin brun-roșcat, roșu, roșu-intens) pînă la zgură sticloasă, violacee. Fusese ridicat de la nivelul solului antic, în care, cu un „pat“ lat de 11 m, i se și infundă substrucția. Țesătura sa lemnoasă, din trunchiuri rotunde, grinzi, loasbe groase, s-a conservat relativ bine la limita lui

inferioară, în zona de contact cu solul umed, păstrându-se în stare carbonizată. Din dispunerea resturilor carbonizate, ca și din studierea masivelor amprente lemnoase pe calupurile de pământ vitrifiat (fig. 14), ne putem face o idee despre aspectul inițial al construcției. Ea fusese concepută ca un formidabil zid, cu peretele nordic și cel sudic îmbrăcat în grinzi masive de lemn, iar interiorul împărțit în casete patrulatere (#), umplute cu pământul și pietrișul rezultat de la săparea șanțului de apărare. Alternanța longitudinală și transversală a trunchiurilor carbonizate și a amprentelor de loasbe de pe calupurile vitrificate permite identificarea lesnicioasă a casetării interne a zidului de lemn, pământ și pietriș (vezi fig. 6, m 16,50—27,50). Întrucît zidul se ridica, cu maximum de probabilitate, cu cîtiva m deasupra nivelului actual și avea în compoziția sa o enormă cantitate de material lemnos, combustia a fost suficient de puternică pentru a calcina, respectiv chiar a zgurifica — în funcție, în primul rînd, de tiraj — solul-emplecton din interiorul casetelor.

La o distanță de aproximativ 2,25 m în spatele „zidului calcinat” (deci, spre sud de el), S.I a interceptat un *pavaj din bolovani de rîu*, lat de 2,40 m (fig. 6, m 29,60—32), avînd aspectul unui *drum pavat* aflat în spațele zidului, paralel cu fața internă a acestuia (vezi fig. 1 și fig. 8).

În fine, unele observații privitoare la interpretarea elementelor defensive secționate pe latura nordică a „Varbăi”:

Ni se pare clar și concludent că „zidul calcinat” (prin întregul său sistem constructiv, precum și prin aspectul ce-l păstrează pînă astăzi), *nu* aparține niciuneia dintre variantele cunoscute de „Schlackenwall”⁴ și, mai ales, e de neconceput că ar fi funcționat *astfel*, deci că ar fi fost, dintru început, menit să joace un rol defensiv în stare *arsă*! Că incendierea zidului s-a petrecut la scurt răstimp după terminarea lui o dovedește faptul că în „icul” șanțului de apărare (vezi fig. 6, în dreptul m 8) s-au aflat cîtiva bulgări de pământ vitrifiat. Ei au ajuns la *această profunzime* într-un moment în care, practic, șanțul de apărare era *încă gol*, respectiv pe fundul lui nu se depusese mai mult de 8—10 cm strat negru-gras, de umplutură.

Cumplitul incendiu a transformat zidul din lemn, lut și pietriș într-o masă compactă de arsură, de consistența cărămizii. O lungă perioadă agenții atmosferici n-au alterat această masă de arsură, răstimp în care în șanțul de apărare se acumulează un strat negru-gras de umplutură de aproape 1 m grosime (vezi fig. 6). De abia mai tîrziu, la un moment în care șanțul de apărare se umpluse deja parțial, arsura „zidului calcinat” începe a se scurge masiv pe pantă, desăvîrșind umplerea șanțului (vezi fig. 6, m 6,75—12).

⁴ RLV, XI, 1927/1928, p. 264, s.v. *Schlackenwall*; RLV, III, 1925, p. 250, s.v. *Festung*, § 22; C. Schuchhardt, *Alteuropa*, Berlin și Leipzig, 1926, p. 190; K. Horedt, în *ProblMuz*, Cluj, 1960, p. 185; I. Berciu și Al. Popa, în *Apulum*, V, 1965, p. 71 sqq.; Șt. Ferenczi, în *Apulum*, V, 1965, p. 115 sqq.

Evident, incendierea zidului a dat naștere și unei cantități foarte mari de cenușă, pe care o sesizăm ca dătătoare de nuanță de culoare în stratul de cultură materială (negru-cenușos) din jurul elementelor de fortificație ori depusă la baza „zidului calcinat” (ajunsă fiind aici prin milenara spălare de către ploii și trecerea ei — ca printr-un filtru — prin arsura de consistență cărămidii poroase).

Singurul criteriu de datare pentru elementele de fortificație secționate de S.I îl constituie ceramica — foarte puțin numeroasă — recoltată fie din stratul cultural negru-cenușos (fig. 9/6—8 și fig. 10), fie din chiar masa de arsură a „zidului calcinat”, ajunsă în acesta odată cu pământul-emplecton al casetelor și prezentînd o extrem de puternică ardere secundară (fig. 11, fig. 12, fig. 13/1—4).

Menționăm că materialul ceramic din fig. 9/6—8 și din fig. 10 provine mai ales din stratul de cultură *de sub* „zidul calcinat” și *din preajma*, precum și *de pe* pavajul de bolovani de riu. În jurul acestui pavaj s-au aflat și peste 30 de bolovani rotunzi de gresie nisipoasă, de tipul celui din fig. 13/5, folosiți probabil de apărătorii fortificației drept „muniție” pentru prăștii. Bănuim că desfacerea unei suprafețe *în lungul* pavajului de bolovani din spatele zidului ar putea duce la descoperirea altor asemenea „proiectile” de piatră.

Deoarece asupra ceramicii ne vom opri în mod special în cele ce urmează, deocamdată facem numai precizarea de ordin general, că întreg materialul ceramic apărut din S.I *se poate încadra în formele și categoriile cunoscute din cultura Wietenberg*, chiar dacă unele fragmente comportă o analiză aparte.

Secțiunea II, de 40×1,50 m, orientată NV—SE (vezi fig. 1) a fost tratată cu intenția de-a cerceta eventualele elemente de fortificație de pe latura sudică a „Varbăi” și a verifica, totodată, zona interioară a incintei fortificate. Din ambele puncte de vedere rezultatele au fost complet negative: ripa înaltă și abruptă dinspre lunca Someșului Mare făcuse superfluă o fortificare suplimentară spre sud, iar interiorul „Varbăi” s-a dovedit a fi complet lipsit de orice urmă a vreunui strat de cultură materială.

Secțiunea III, de 28×1,20 m, orientată V—E (vezi fig. 1) avea menirea să verifice sistemul defensiv de pe latura apuseană a „Varbăi”, acolo unde (ca, de altfel, și pe latura nordică, de la „poartă” spre vest) cercetarea de suprafață arăta *lipsa* unui „zid calcinat” și înlocuirea lui cu un „parapet” de pământ.

Din analiza profilului taluzului nordic al S. III (din care reproducem — fig. 7 — numai 14 m, restul fiind nesemnificativ) desprindem următoarele:

Sucesiunea depunerilor naturale este aceeași ca și pe latura de nord, anume (de jos în sus): pietriș grosier („balast”), arină nisipoasă galbenă-deschis (cu dungi limonitice portocalii) și lut gălbui.

Ca și în zona „zidului calcinat” de pe latura nordică, lucrările de fortificație se efectuează de la nivelul unui strat de cultură (aici de culoare negru-brună) în care apar rare fragmente ceramice Wietenberg. Așa cum

se constatare și în S. I, acest strat de cultură e restrâns la zona elementelor de fortificație, el dispărând spre est, către interiorul „Varbăi“ (vezi fig. 1).

Șanțul de apărare de pe latura apuseană (fig. 7, m 0,50—7), mic și puțin adânc, prezentînd o largă albiere, fusese săpat în pietrișul grosier, subsol instabil, cu totul impropriu realizării unor pereți abrupti și adînci. Pămîntul rezultat de la săparea șanțului (conținînd și mult bolovăniș) a fost folosit pentru ridicarea „parapetului“ din spatele șanțului.

Extrem de tasat (pare-se, intenționat „bătut“ cu maiul), „parapetul“ și-a păstrat pînă astăzi consistența, conturul și panta abruptă ce-o prezintă spre vest (fig. 5) — toate aceste elemente contribuind la faptul, aparent paradoxal, de a fi fost mult mai puțin afectat de arătura adîncă din 1967 decît „zidul calcinat“.

În afară de bolovăniș și rare cioburi Wietenberg, în „parapet“ s-au putut observa și pigmenți de cărbune (mai ales spre baza lui), precum și pigmenți de arsură. Această constatare îndrituiește ipoteza existenței unei țesături lemnoase și în interiorul „parapetului“ (eventual chiar a unei „casetări“ a lui), numai că — spre deosebire de „zidul calcinat“ — aici s-a întrebuițat mult mai puțin material lemnos; poate doar pari, pe care se va fi prins, pentru a ține pămîntul, o leasă (impletitură) de crengi. Evident, arderea unei atare construcții a dat doar pigmenți de arsură și cărbune.

O similitudine cu situația din S. I se constată și în privința umplerii șanțului de apărare. Ca și în fața „zidului calcinat“, șanțul de pe latura apuseană a „Varbăi“ se umple mai întîi cu un sol negricios-cenușos, provenind din scursura stratului de cultură, și numai tîrziu, cînd era deja aproape umplut, începe lentă „scurgere“ pe pantă a pămîntului din „parapet“, ce căpăcuiește parțial șanțul (vezi fig. 7).

Pentru a termina cu descrierea profilului din S. III, menționăm și subțirile strat vegetal ce îmbracă elementele defensive, strat la baza căruia (—10 cm) au fost aflate trei fragmente ceramice databile în sec. XIV—XV (vezi fig. 7, între m 1—2).

În timpul celui de al doilea război mondial pe coama „parapetului“ de pe latura vestică a „Varbăi“ au fost săpate cîteva tranșee militare, una dintre acestea fiind interceptată și de secțiunea noastră (vezi fig. 7, m 9,45—10,20).

*

Prima problemă ce o ridică analiza fortificațiilor preistorice de pe „Varbă“ este *neuniformitatea* de construcție a elementelor defensive.

Credem că fortificarea „Varbăi“ a început cu ridicarea zidului de lemn, casetat în interior și avînd un drum pavat în spate, pe porțiunea de la „poartă“ spre est a laturii nordice. Pămîntul-emplecton îl furniza concomitentă săpare a șanțului din fața zidului (vezi fig. 1). Sistemul de construcție — conceput a fi în concordanță și cu traseul ingenios al drumului de acces — era pretențios și cerea (date fiind dimensiunile zidului) o imensă cantitate de material lemnos, nemaivorbind de timpul și forța de muncă necesare realizării lui.

La un moment dat, foarte probabil sub presiunea iminenței pericolului, apărătorii „Varbăi“ au renunțat la sistemul de mai sus, mulțumindu-se a fortifica restul laturii nordice (de la „poartă“ spre apus) și latura vestică numai cu șanț și „parapet“.

La un interval scurt după terminarea fortificației (în orice caz, *înainte ca în interiorul cetății de refugiu să se fi putut constitui un strat de cultură!*) un cumplit incendiu pune capăt oricărei urme de activitate omească pe „Varbă“.

Revenind la ceramică — unicul material ce permite încadrarea culturală și cronologică a fortificației preistorice de la Coldău — reamintim constatarea de ordin general, mai sus făcută, că ea se înscrie — în mare — în tipuri și categorii cunoscute din cultura Wietenberg. Chiar dacă pasta prezintă o compoziție neașteptat de grosolană și impură, amestecată fiind cu foarte multe pietricele mărunte, nu se poate nega totuși apartenența la cultura Wietenberg a majorității covârșitoare a cioburilor din fig. 9—fig. 13⁵. Nemaivorbind de elementele *absolut tipice* acestei culturi: țesitura oblică, interioară, a profilului buzelor (fig. 9/1,7; 11/2—3; 12/2, 5, 10—12; 13/3), motivele decorative spiralo-meandrice (fig. 10), fragmentele provenind din străchini cu buza lobată (fig. 12/14) ori din vase-cărucioare (fig. 12/3)⁶ sau, în sfârșit, caracteristicile fusaiole incomplet perforate (fig. 12/13)⁷.

Discutabile rămân doar trei buze de vase (fig. 13/1 și, mai ales, fig. 12/1 și 9/8) care — neexcluzînd posibilitatea de-a aparține culturii Wietenberg — amintesc totuși, în mod frapant, de materiale cunoscute din complexul Suciul de Sus—Lăpuș (în speță buza lată, profilată puternic în exterior, cu motivul în zig-zag executat în relief — dar atenție, *nu prin excizare!* — din fig 12/1)⁸.

⁵ Pentru analogii cf. K. Horedt, *Die Wietenbergkultur*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 107 sqq., *passim*; K. Horedt — C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara — Schässburg*, în *Antiquitas*, ser. 3, vol. 10, Bonn, 1971, planșele cu material Wietenberg, *passim*; N. Chidioșan, în *Dacia*, N. S., XII, 1968, p. 155 sqq.

⁶ Cf. I. Bóna, în *ActaArchBp*, XII, 1960, p. 83 sqq., pl. LXI—LXVIII și Gh. Bichir, în *Dacia*, N. S., VIII, 1964, p. 67 sqq.

⁷ Vezi K. Horedt, în *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 125, 126, fig. 13/8, 11—14.

⁸ Pentru problemele culturii Suciul de Sus (și, în parte, pentru posibilitatea unei parțiale contemporaneități cu etapa finală a culturii Wietenberg), vezi: K. Horedt, în *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 135; N. Kalicz, în *ArchÉrt*, 87, 1960, p. 3—15, mai ales p. 12—13; A. Mozsolics, în *ActaArchBp*, XII, 1960, p. 119—123; M. Rusu, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 246—247, n. 36; E. A. Balaguri, în *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1969/2, p. 61 sqq., p. 67, fig. 3/15. A se vedea și lucrările mai vechi, încă utile, ale lui J. M. Jankovich, *Podkarpatská Rus v prehistorii*, Mukačevo, 1931, și a fraților J. și E. Zatlukál, *Adatok Podkarpatszka Rusz praehistoriájához*, Mukačevo, 1937, precum și cea a lui M. Roska, *A kimetszett díszű agyagművesség Erdélyben*, Debrecen, 1940 (cu trimiterile respective la J. Hampel și M.

În această situație, explicația cu maxime șanse de probabilitate ni se pare a fi aceea că fortificația de pe „Varba“ de la Coldău aparține purtătorilor *faciesului tirziu al culturii Wietenberg*. Din păcate, deși admis de mai mulți cercetători și logic de inseriat la finele evoluției marelui complex cultural Wietenberg, acest *facies tirziu* nu s-a bucurat pînă în prezent de un studiu aparte, din acest punct de vedere fiind reduși la sumarele observații — mai mult tangențial făcute — de către M. Rusu⁹, K. Horedt (cu rezervele pe care le formulează)¹⁰ și N. Chidioșan.¹¹

Interesant rămîne faptul că, prezentîndu-se deocamdată izolată în cadrul culturii Wietenberg, dar și în acela — mai larg — al fortificațiilor din epoca bronzului și a celei hallstattiene în bazinul carpato-dunărean¹², cetatea de refugiu de la Coldău se înscrie pe deplin în *aria nordică* a culturii Wietenberg, mai precis în acea zonă unde contactele cu grupul Suci de Sus (poate și cu faza Otomani III) fuseseră — cum au arătat-o deja alții¹³ — cronologic și, mai ales, geografic posibile. În această ordine de idei, nu ni se pare nesemnificativ faptul, că din depresiunea locală a Lăpușului (făcînd parte din districtul Depresiunii centrale a Silvaniei), trecînd spre sud peste așa-zișii „Munți ai Lăpușului“ (mai exact, *Culmea Brezei*), se debușează exact în marea buclă a Someșului Mare din zona Uriu—Coldău—Beclean. O simplă privire pe hartă este, în acest sens, edificatoare¹⁴.

În fine, unele observații ce ar putea contribui — în cazul unor viitoare cercetări — la o mai strînsă precizare a datării „Varbăi“ și la eventuala elucidare a cauzelor care îi determină sfîrșitul:

Wosinsky). Vezi și M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Haga—Paris—Londra, 1965, p. 218, pl. 33 și 34, 2.

⁹ În *ArhMold*, II—III, 1964, p. 246—247 și în *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 183.

¹⁰ În *StComBrukenthal*, 13, 1967, p. 144—145.

¹¹ În *SCIV*, 21/2, 1970, p. 290—291.

¹² N. Kalicz, în *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*, Sectio Historica, vol. II, 1960, p. 251 sqq.; idem, în *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae*, Budapesta, 1960; Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, I, 1964, p. 67 sqq., mai ales p. 73—76 și bibliografia de la n. 18—25; vezi și *supra*, n. 4; I. Ordentlich, în *Dacia*, N. S., XIII, 1969, p. 457—474. Pentru aceeași problemă, într-o arie și mai largă, vezi J. Herrmann, *Burgen und befestigte Siedlungen der jüngeren Bronze- und frühen Eisenzeit in Mitteleuropa*, în *Siedlung, Burg und Stadt*, în seria *Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte*, vol. 25, Berlin, 1969, p. 56—91 (cu bibliografia, p. 91—94); idem, *Die früheisenzeitlichen Burgen von Podrosche, Kr. Weißwasser, und Senftenberg in der Niederlausitz*, în *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 5/1969, p. 87 sqq.

¹³ Cf. *supra*, n. 9, 10, 11.

¹⁴ Vezi *Monografia geografică a R.P.R.*, vol. I (*Geografia fizică*), București, 1960, p. 288 și *Anexe*, I, anexa II și III.

Într-un studiu deja citat¹⁵, M. Rusu face precizarea că dintr-o zonă în care se înscrie și Coldăul mai cunoaște și alte așezări — necercetate — aparținând faciesului tîrziu al culturii Wietenberg și atribuie purtătorilor acestui facies, printre altele, și depozitul de bronzuri de la Uriu. Or, marea așezare preistorică de la Uriu¹⁶, din care a apărut binecunoscutul depozit, se află la nu mai mult de 3,5 km de „Varba“ de la Coldău.

Amintim și faptul că la circa 400—450 m spre VNV de „Varbă“, în chiar cuprinsul localității Coldău, prin curțile și grădinile locuitorilor, se află un mic cimitir tumular, cu movile scunde și de dimensiuni reduse (fig. 15). Evident, pînă la săparea movilelor nu se poate afirma nimic cu certitudine, însă în ipoteza că țin de complexul arheologic de pe „Varbă“, prezența lor ar putea servi o explicație pentru influențele de tip Suciu de Sus, dacă nu chiar pentru sfîrșitul fortificației¹⁷.

•

¹⁵ *ArhMold*, II—III, 1964, p. 246—247.

¹⁶ Amenințată cu completa distrugere de o carieră de pietriș ce funcționează de peste șase ani pe teritoriul ei.

¹⁷ Înainte de a încheia, mai mult de dragul faptului *de a fi noi cei care am spus-o*, atragem atenția asupra următoarei situații: profilul din S. I (fig. 6) prezintă o tulburătoare analogie cu *unul* dintre profilele secțiunilor (S. I) trasate peste latura de nord a „Cetății“ din sec. XI—XII de la Morești. Dincolo de similitudinile sistemului constructiv, chiar și dimensiunile elementelor defensive arată o surprinzătoare coincidență. Cu toate acestea — am zice, chiar cu regret — nu putem subscrie la datarea „Varbăi“ de la Coldău în epoca prefeudală (idee care, ce-i drept, ne tentase la un moment dat, înainte de începerea săpăturilor). Există argumente peste care nu se poate trece: lipsa *totală* a celui mai neînsemnat element de cultură materială ce ar putea fi atribuit epocii prefeudale; prezența ceramicii Wietenberg *pe pavaul* din spatele „zidului calcinat“; masarea acesteia *numai* în zona imediată a elementelor defensive și *lipsa ei în interiorul* incintei fortificate ori *în exterior*, fie spre nord, fie spre est; *săparea șanțului* — și pe latura de nord și pe cea de vest — *de la nivelul stratului Wietenberg*; *umplerea lui* — și pe latura de nord și pe cea de vest — *în primul rînd cu scursură din stratul Wietenberg*; fragmentele ceramice Wietenberg din *icul șanțului*; lipsa oricărui nivel post-Wietenberg etc. Neluarea în considerare a tuturor acestor argumente ar însemna să respingem aprioric, în bloc și preconcepțut, dovezile stratigrafice — concludente și convergente —, numai de dragul *unei singure* similitudini tipologice (cea de pe latura de nord, în porțiunea cu „zid calcinat“) cu o situație prezentă într-o *singură* secțiune, pe o *singură* latură a unei fortificații prefeudale. [Pentru situația de la Morești, vezi K. Horedt, în *SCIV*, III, 1952, p. 329—332, pl. V, Secțiunea I și fig. 12; în *Materiale*, IV, 1957, p. 176, 178—179, p. 177, fig. 2; în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 307, p. 302, fig. 6/1; *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, în *Biblioteca istorică*, VII, București, 1958, p. 55]. A nu se uita nici faptul că simpla triadă: șanț — val sau zid de pămînt (calcinat ori nu) — pavaul nu constituie în sine un motiv peremptoriu pentru a data o fortificație în sec. XI—XII, în acest sens putîndu-se aduce exemple edificatoare: Someșul Rece (H A—B), Bernadea (Wietenberg), Sărățel (dacic, cu ajustări și refolosiri în epoca romană), ba chiar și valul mare, exterior, de la Morești (datat

Spre nord de șoseaua Coldău—Beclean (vezi fig. 1), în peretele unei cariere de pietriș, se detașa profilul unui bordei, plin cu pământ cenușos. Fundul bordeiului se oprea la 1,60 m adâncime de la suprafața actuală. Stratigrafia: vegetal actual (5—10 cm); pământul de umplutură al bordeiului, cenușiu-alburiu (pînă la —1,60 m); lut extrem de tasat, brun-negricios, formînd un humus fosil (20—25 cm); pietriș.

Bordeiul măsura — pe axul lung, păstrat în profilul carierei — 4,20 m. Pentru golirea lui a fost deschisă o casetă (S. IV) de 5×3 m, orientată V—E. S-a dovedit că bordeiul aparține culturii Criș, materialul ceramic

în sec. VI e.n.). În orice caz, dacă — prin absurd și în ciuda tuturor argumentelor stratigrafice și arheologice — noi cercetări vor dovedi că, totuși, „Varba” aparține epocii prefeudale, s-ar putea să ne fie rezervată și surpriza că tumulii din preajma ei să țină de grupul Nușfalău—Someșeni. O asemenea situație ar schimba însă radical datarea și interpretarea (etnică și funcțională) a „Cetății” de la Morești. Deocamdată însă n-avem nici un motiv să renunțăm la datarea și interpretarea la care ne-am oprit, cu atît mai mult cu cît din aria culturii Lausitz, de pe teritoriul Poloniei și al R.D.G., se cunosc zeci de așezări fortificate (datate acolo în epoca tîrzie a bronzului și prima vîrstă a fierului) prezentînd excelente analogii cu fortificația de la Coldău, mai ales în ceea ce privește sistemul și tehnica de construcție. Ajunge să amintim, în acest sens, fortificațiile de la Sobiejuchy, Swobnica (Wildenbruch), Słupca, dar mai ales formidabilul zid „casetat”, din trunchiuri de copaci, birne și loasbe, de la Biskupin. Acesta din urmă (fig. 19), păstrat în stare nearsă, cu impresionanta sa cantitate de material lemnos conservat din cauza umidității solului, ne oferă — pînă la amănunte — imaginea a ceea ce va fi fost cîndva „zidul calcinat” de pe „Varbă”. Mai notăm doar faptul, deloc nesemnificativ, că cele mai izbitoare analogii le oferă tocmai *faza veche* a zidului de apărare de la Biskupin. [În legătură cu aceste probleme, vezi (cu referirile bibliografice respective) studiile lui Z. A. Rajewski și T. Żurowski din volumul *Compte-rendu des fouilles de Biskupin en 1938—39 et 1946—48*, Poznań, 1950, p. 239—285, respectiv p. 286—370, mai ales p. 241, fig. 2, p. 252—253, fig. 14—15, p. 254—255, fig. 16—17, p. 256, fig. 18, p. 277, fig. 44, p. 278, fig. 45, respectiv p. 293, fig. 2, p. 299, fig. 8, p. 302, fig. 11—12, p. 349, fig. 64; studiile lui Z. Rajewski, Z. Rajewski și Z. Bukowski, W. Szafranski și T. Malinowski din volumul *Frühe polnische Burgen*, Weimar, 1960 (în mod special, p. 16—17 și pl. V și IX); G. Leńczyk, în *Studia Archeologiczne*, II, Wrocław, 1967 (formînd nr. 56 din seria *Acta Universitatis Wratislaviensis*), p. 73 sqq.]. Ordinea de idei în care am discutat cele de mai sus ne determină să amintim aici și faptul că porțiunea în care începe *patul* substrucției cu lemnărie carbonizată a „zidului calcinat” de pe „Varbă” (fig. 6, m 16—22) seamănă în mod simptomatic cu ceea ce se poate constata pe ultimii metri (m 49—55) ai profilului secțiunii 3 din fortificația de la Teleac. Nu putem decît să regretăm că secțiunea 3 de la Teleac n-a fost prelungită tocmai în porțiunea metrilor indicați (deci, dincolo de m 55), căci — cu multă probabilitate — s-ar fi dovedit că elementul defensiv esențial îl formează și aici un *zid de lemn și pământ*, iar arsura și arsura amestecată cu pietre aflată spre stînga de „birnele incintei” nu-i altceva decît *scursura pe pantă a părții superioare, prăbușite, a zidului*, și nicidecum „element de întărire a suprafeței

aflat în cuprinsul lui — deși foarte sărăcăcios — prezentînd indubitabile identități tipologice cu materialul celui de al III-lea nivel Criș de la Cluj — „Gura Baciului“¹⁸ (fig. 16—17, 18/5—7). Au mai apărut patru lame fragmentare de obsidiană, cu puternice retușuri marginale (fig. 18/1—4), pietre arse, arsură și pigmenți de cărbune. Remarcăm lipsa completă a oaselor de animale în cuprinsul bordeiului.

Descoperirea adaugă un nou punct la harta de răspîndire a fazei tîrzii a culturii Criș în Transilvania.

N. VLASSA

DIE ARCHÄOLOGISCHEN GRABUNGEN IN COLDÄU (Bez. Bistrița-Năsăud) (Zusammenfassung)

Der Artikel handelt von einer spätbronzezeitlichen Befestigung, die (aufgrund des spärlichen keramischen Fundstoffes) einer späten Fazies der Wietenbergkultur angehört. Indem er die Profile der über die Befestigungselemente geführten Schnitte analysiert, macht der Verfasser dazu mehrere Überlegungen, sowohl für den mit „gebrannter Mauer“ befestigten Abschnitt, wie auch für die mit „Brustwehr“ aus Erde aufgeführten Seiten.

In den Schlussfolgerungen wird die Möglichkeit einer teilweisen Zeitgleichheit der späten Wietenberg Fazies mit der Suciu de Sus — Lăpuș — Kultur zur Sprache gebracht.

Zum Schluss werden auch einige neolithische Funde der späten Criș-Kultur vorgelegt, die bei einer Suchgrabung in der Nähe der Befestigung von Coldău zum Vorschein kamen.

pantei cu un strat de pămînt ars, care să facă legătura organică cu pămîntul viu” (K. Horedt, I. Berciu și Al. Popa, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 354—355, fig. 3, p. 356, fig. 4 și I. Berciu și Al. Popa, în *Apulum*, V, 1965, p. 73, fig. 2 și pl. II). Că sistemul constructiv al zidurilor de lemn „casetate“, umplute cu un emplecton de pămînt și pietre, cuprinde o vastă arie geografică și dăinuie o lungă perioadă o dovedește și faptul că îl întîlnim în cea mai veche fază constructivă (perioada a V-a) de la Heuneburg (cf. W. Dehn și E. Sangmeister, în *Germania*, 32, 1954, p. 26—30, p. 29, fig. 4/2), precum și în aria așezărilor fortificate de tip *terramare*, de pildă la Castellazzo di Fontanellato și Castione dei Marchesi (cf. G. Leńczyk, *op. cit.*, p. 78, fig. 5/4 și RLV, II, 1925, p. 284 și p. 292, s.v., precum și pl. 141/b, cu trimiterile la studiile mai vechi ale lui Pigorini, Montelius și Peet). În sfîrșit, menționăm și faptul că datarea ce-o propunem pentru „Varba“ de la Coldău a fost acceptată și într-un recent articol al prof. K. Horedt (*Befestigte Siedlungen der Spätbronze- und Hallstattzeit im innerkarpatischen Rumänien*, în *SZ AÜSAV*, 19, 1971).

¹⁸ N. Vlassa, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 23.

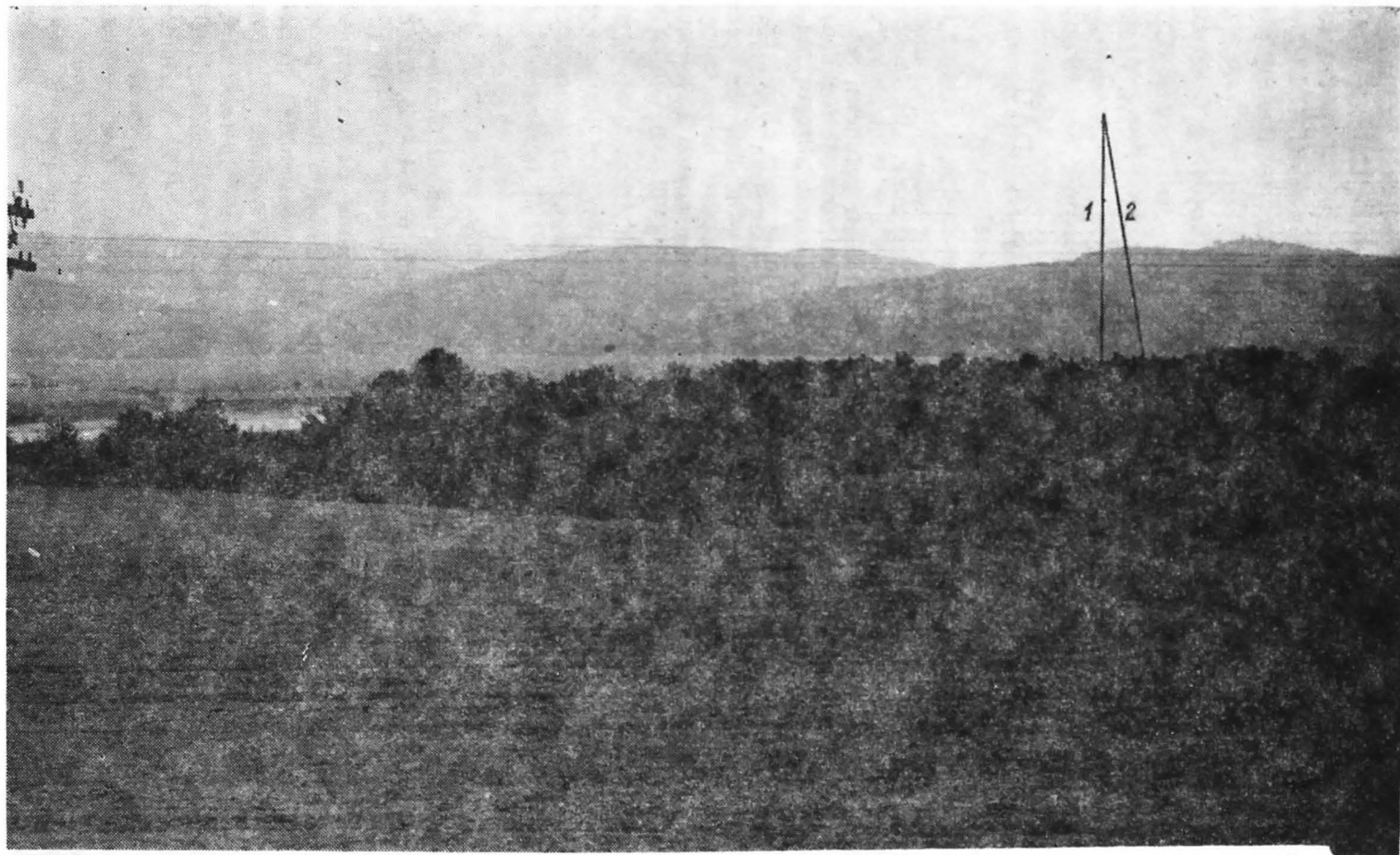

Fig. 2. — Coldău. „Varba” văzută dinspre nord. Săgețile indică: 1, coama „zidului calcinat”; 2, icul actual al șanțului de apărare.

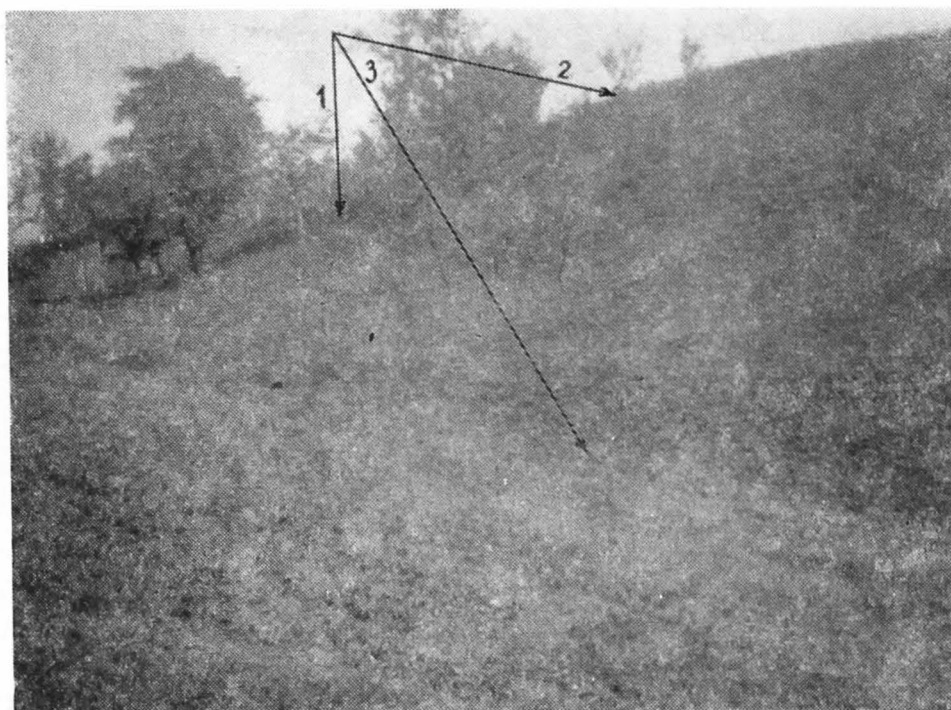

Fig. 3. — Coldău. „Varba”, latura nordică. Săgețile indică: 1, „poarta”; 2, coama „parapetului” de pământ; 3, icul actual al șanțului de apărare.

Fig. 4. — Coldău. „Varba”, latura nordică. Săgețile indică: 1, coama „parapetului” de pământ; 2, icul actual al șanțului de apărare (ambele văzute dinspre est către capătul vestic al fortificației).

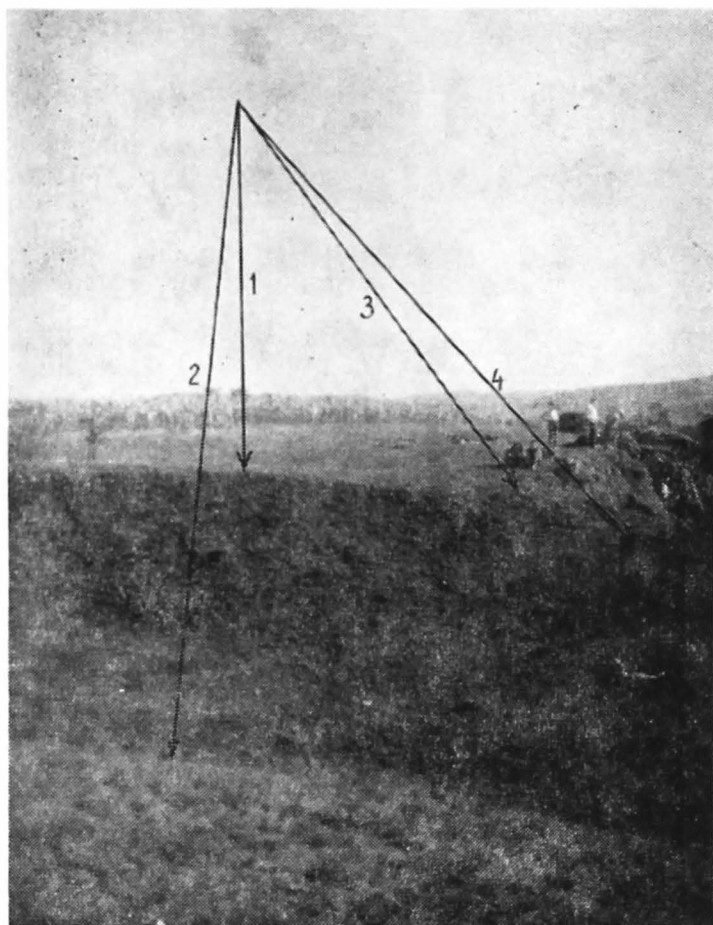

Fig. 5. — Coldău. Colțul nord-vestic al „Varbăi”. Săgețile indică: 1, „parapetul” de pământ de pe latura nordică; 2, icul actual al șanțului de apărare de pe latura nordică; 3, parapetul” de pământ de pe latura vestică; 4, icul actual al șanțului mic de apărare, de pe latura vestică.

COLDĂU, 1967

„VARBĂ”, S M

taluz N

0 1m

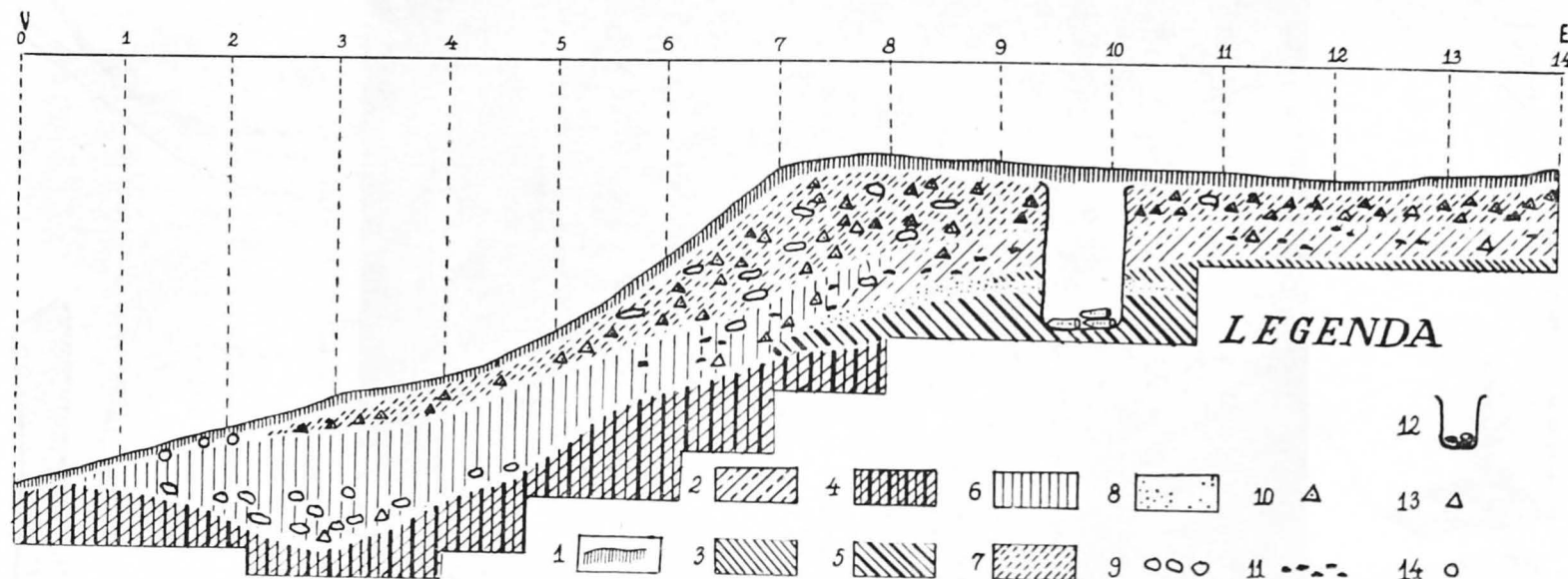

Fig. 7. — 1 = vegetal actual; 2 = negru-brun, trecind în gălbui; 3 = lut gălbui, steril; 4 = balast (pietriș grosier); 5 = arină nisipoasă, galbenă-deschis, cu dungi limonitice portocalii; 6 = negru-cenușos (umplutură); 7 = cafeniu închis, extrem de tasat; 8 = lentilă de pietriș mărunț; 9 = pietre; 10 = pigmenți de arsură; 11 = pigmenți de cărbune; 12 = groapă din 1944, cu obuze de tun pe fundul ei; 13 = cioburi Wietenberg; 14 = cioburi sec. XIV-XV.

Fig. 8. — Coldău. S.I. Pavajul din bolovani de râu aflat în spatele „zidului calcinat”.

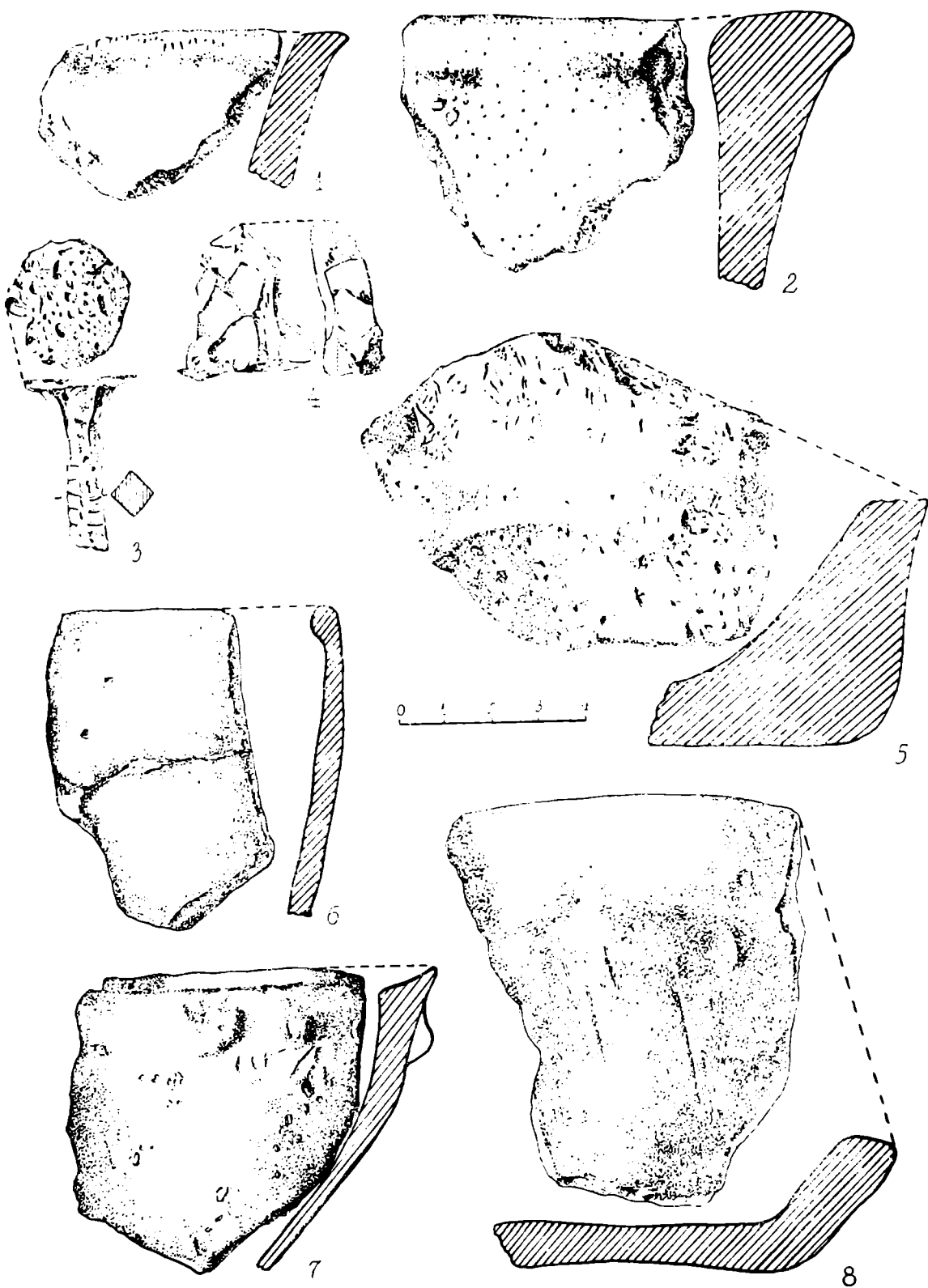

Fig. 9. — Coldău, „Varbă”. 1—5, materiale culese de la suprafață; 6—8, cioburi Wietenberg.

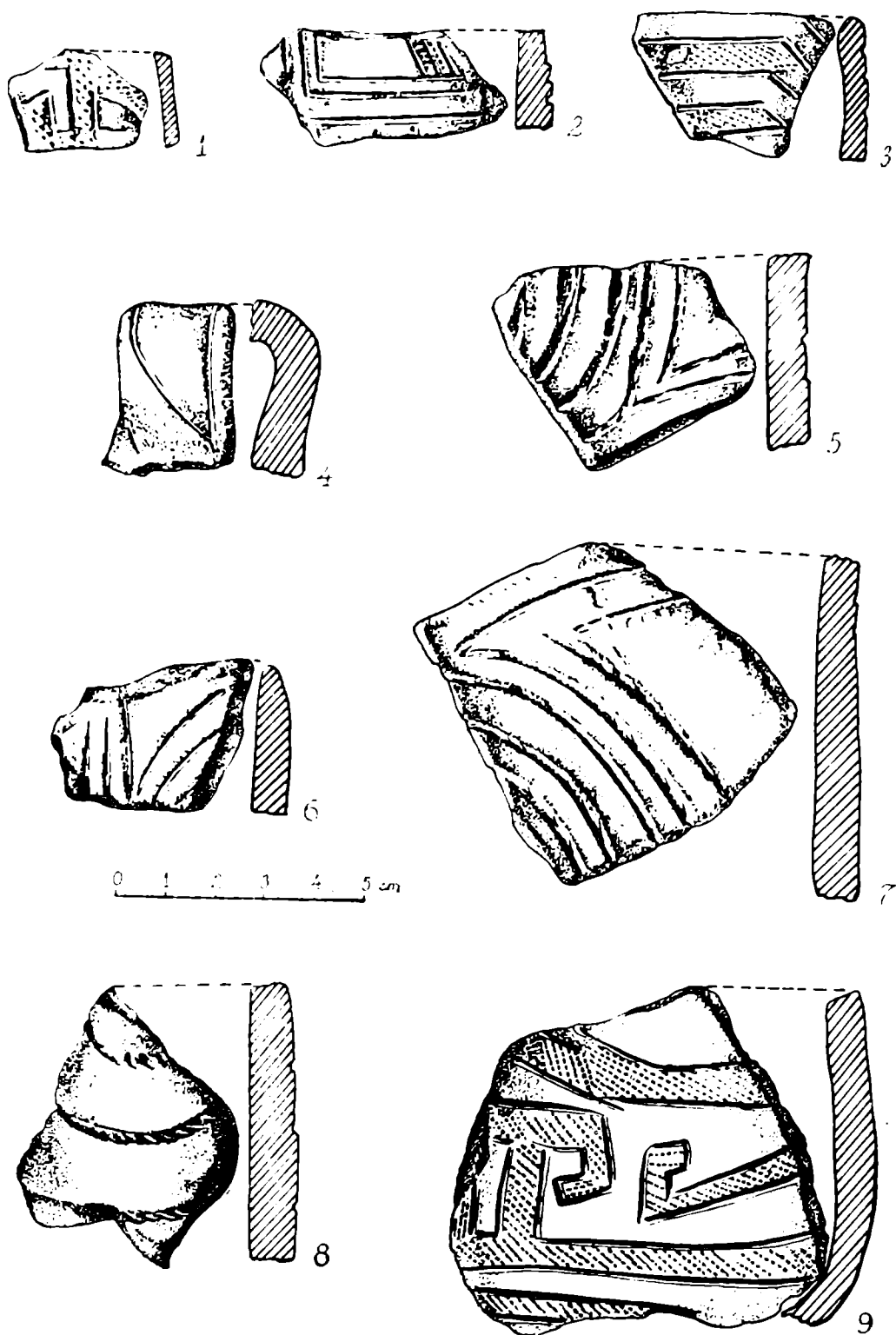

Fig. 10. — Coldău, „Varbă”. 1—9, cioburi Wietenberg.

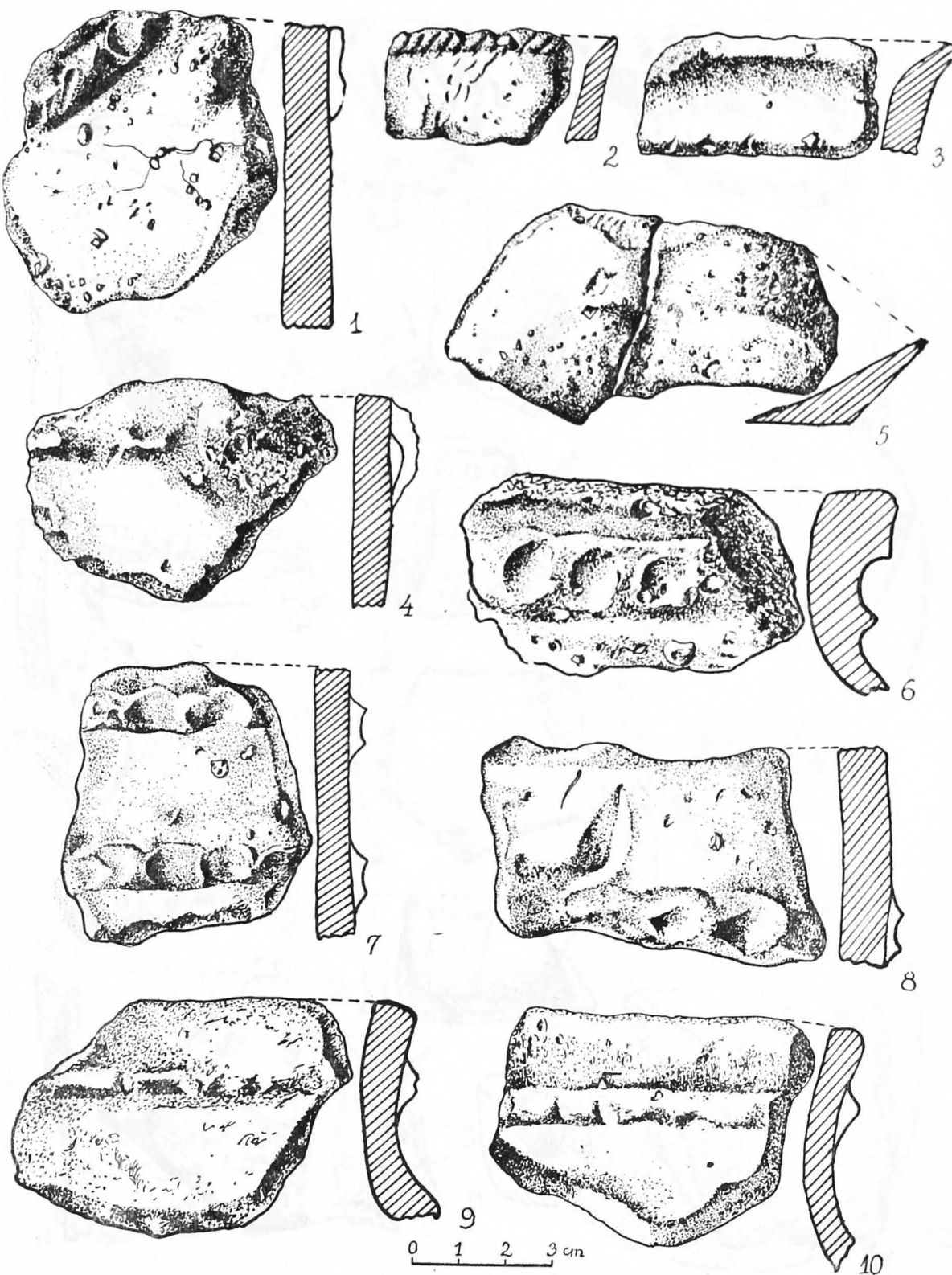

Fig. 11. — Coldău, „Varbă”. Fragmente ceramice.

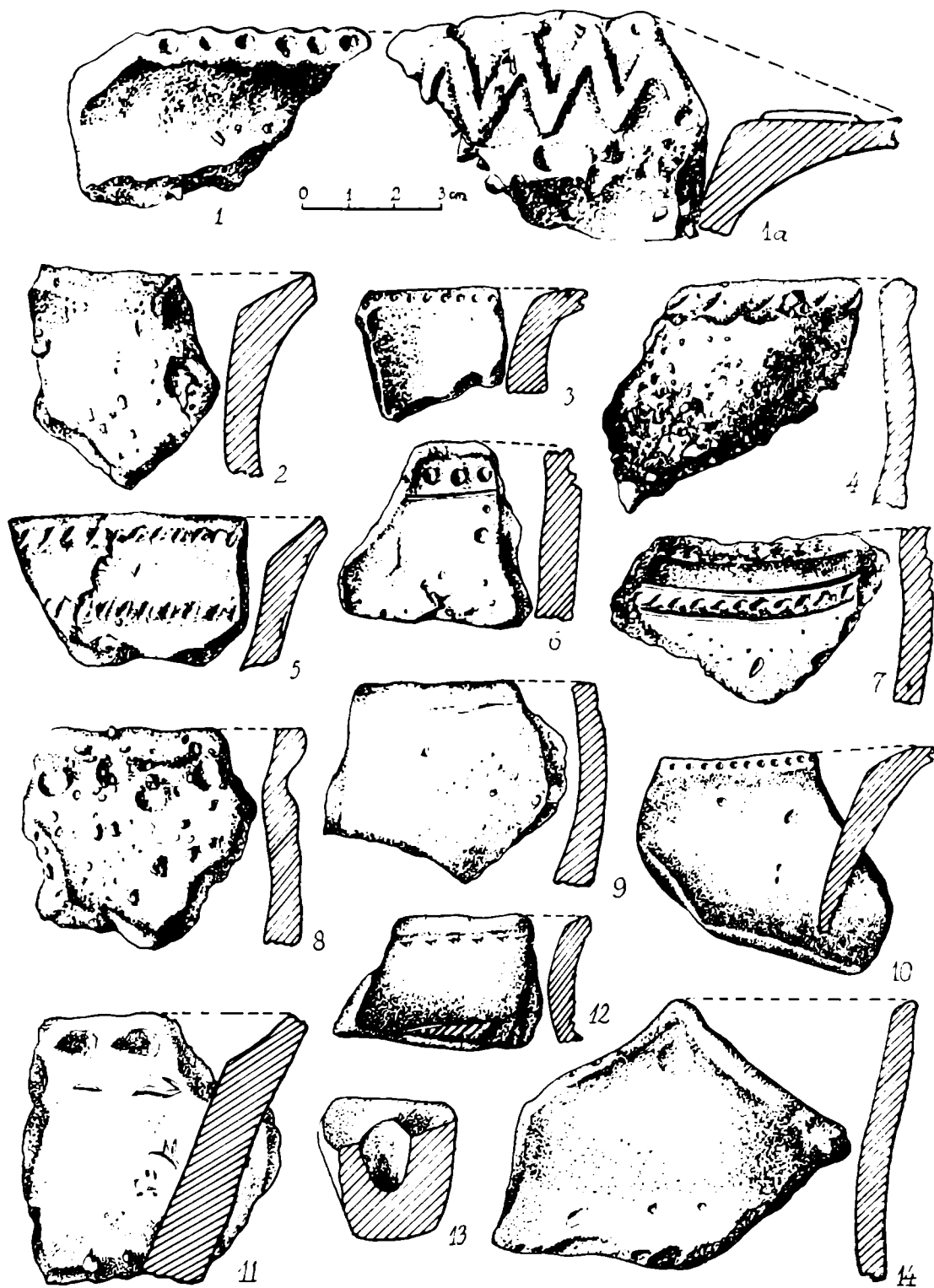

Fig. 12. — Coldău, „Varbă”. Fragmente ceramice.

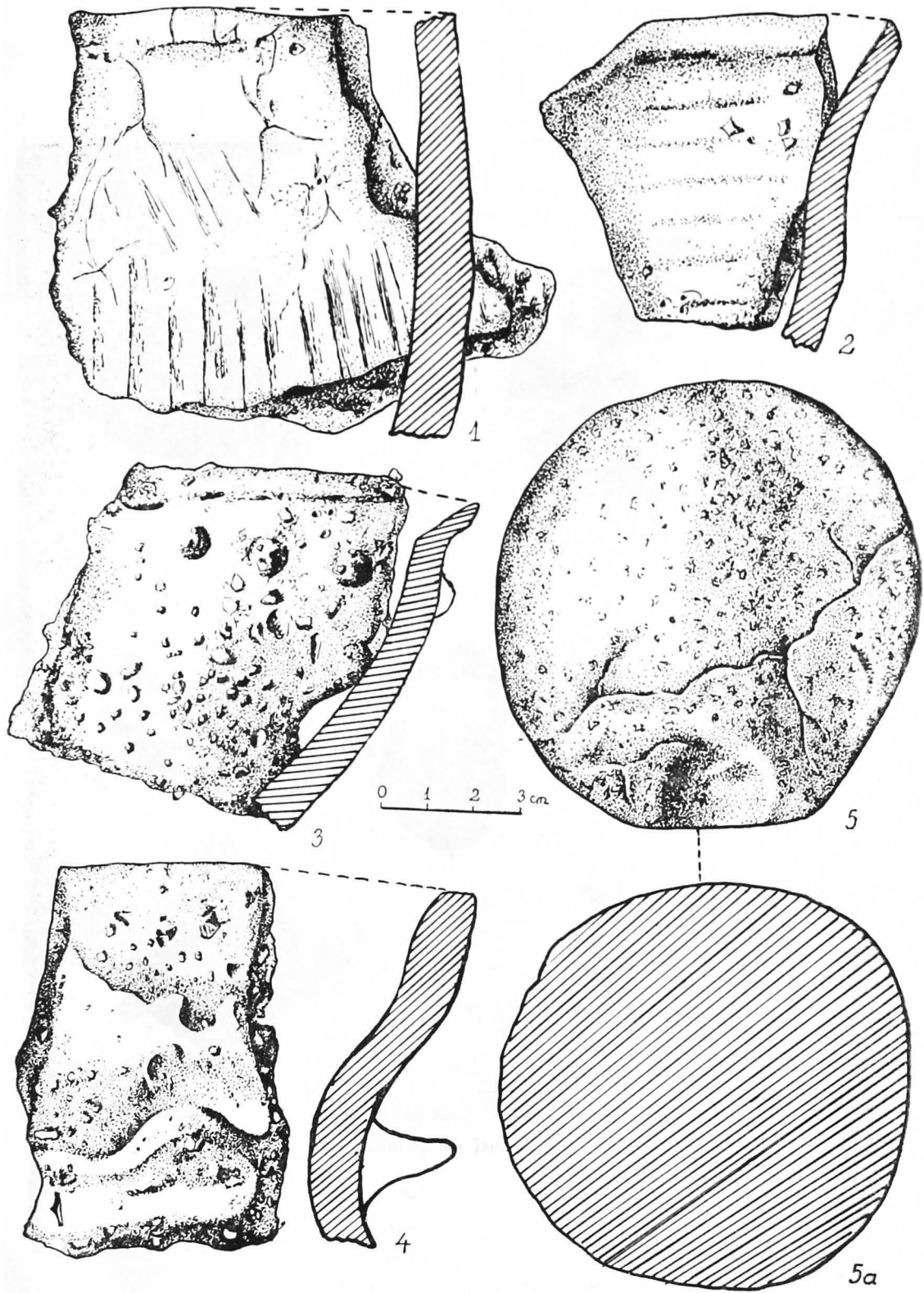

Fig. 13. — Coldău, „Varbă”. Materiale preistorice.

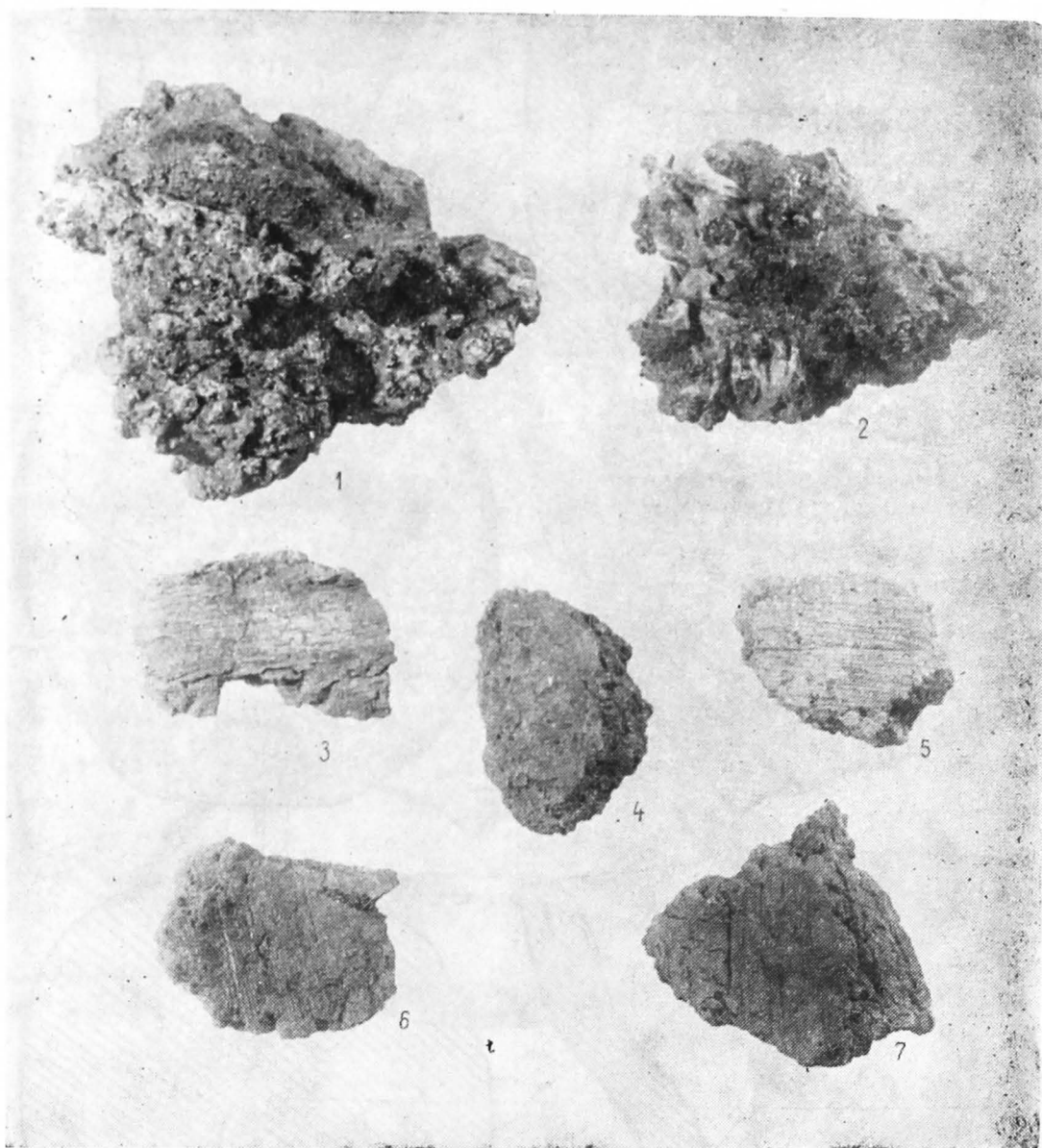

Fig. 14. — Calupuri de pământ vitrifiat.

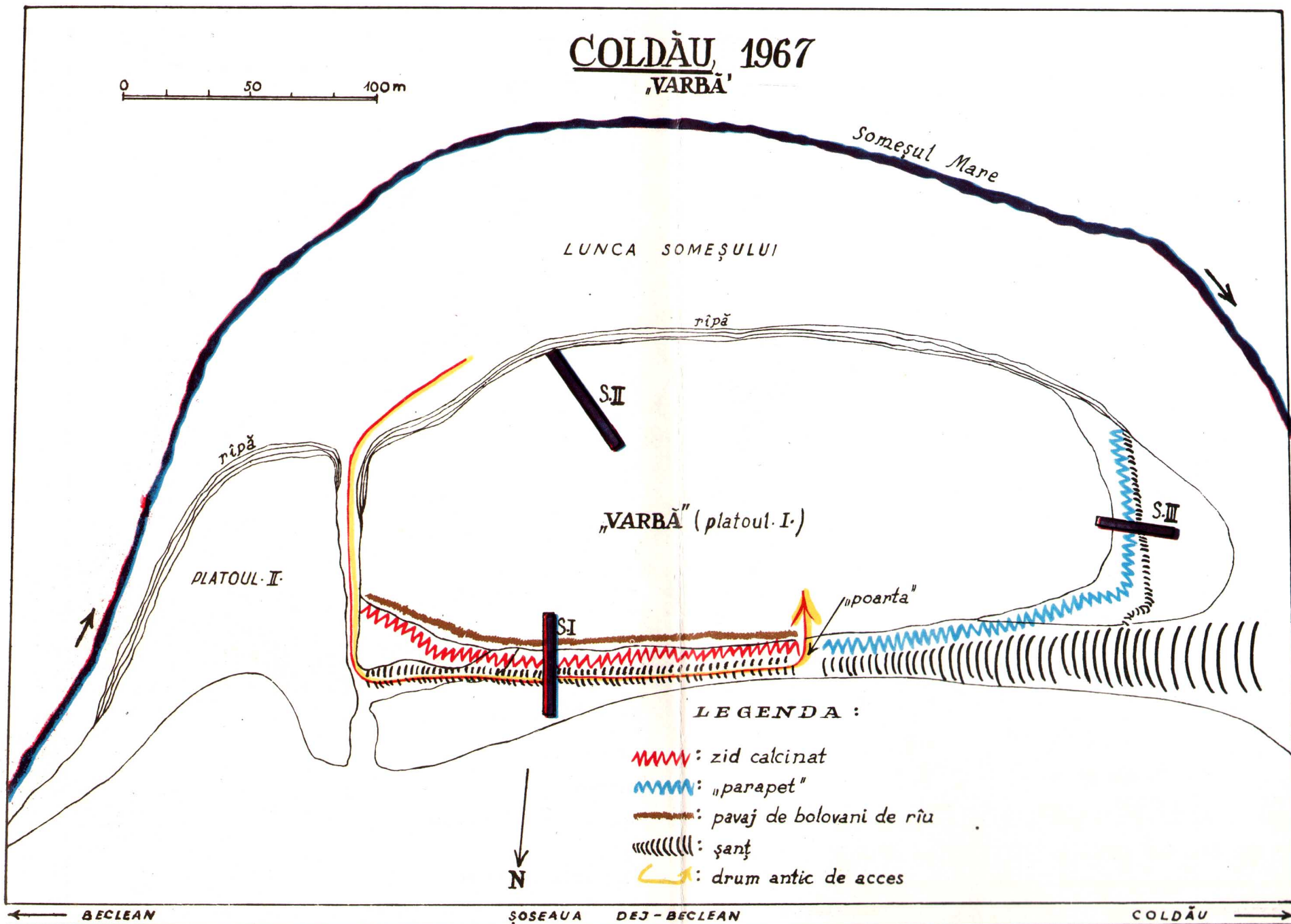
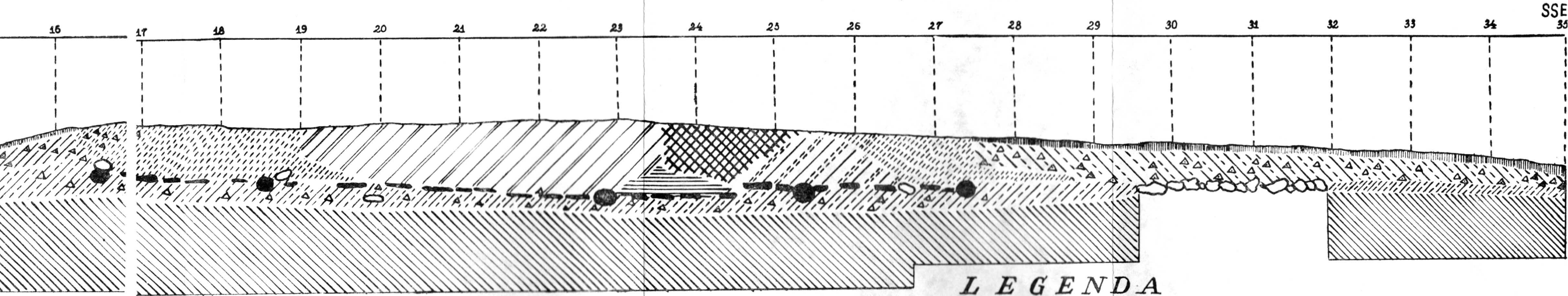

Fig. 1. — Coldău. Planul fortificației și al săpăturilor.

COLDĂU, 1967

"Varbă" SI
taluz ENE

0 1m

LEGENDA

Fig. 6—1 = vegetal actual; 2 = negru-cenușos (strat de cultură); 3 = galben-lutos, steril; 4 = galben-nisipos, steril (arină); 5 = pietriș nisipos (balast); 6 = pietriș feruginos, umed; 7 = negru-gras, lutos, mai închis la culoare spre fundul șanțului; 8 = gălbui-castaniu (scursură în lungul traseului actual al șanțului); 9 = gălbui-roșcat (scursură din „zidul calcinat”); 10 = brun-roșcat și brun-portocaliu, puternic tasat; 11 = roșu intens, foarte sfărâmișos; 12 = violaceu; 13 = roșu, tasat; 14 = zgură sticloasă, violacee; 15 = parte prăbușită și scursură din „zidul calcinat”; 16 = pinza freatică; 17 = pigmenți de arsură; 18 = cioburi Wietenberg; 19 = pietre, pavaj; 20 = cărbuni, lemne carbonizate, 21 = bulgări de zgură vitrifiată.

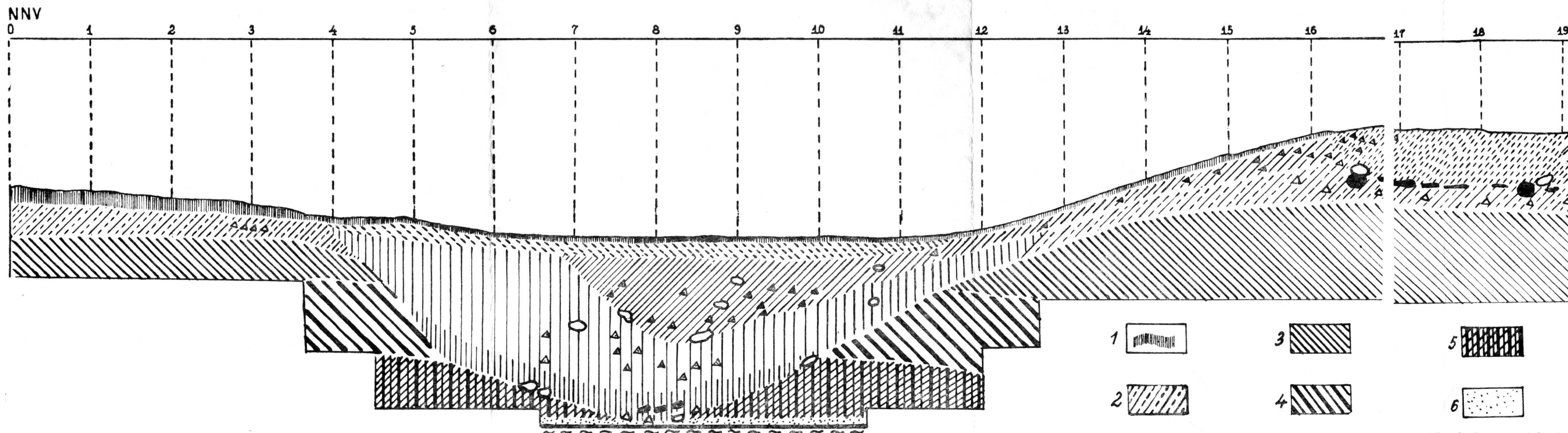

Fig. 6-1 = vegetal actu
castaniu (scursură în lungu

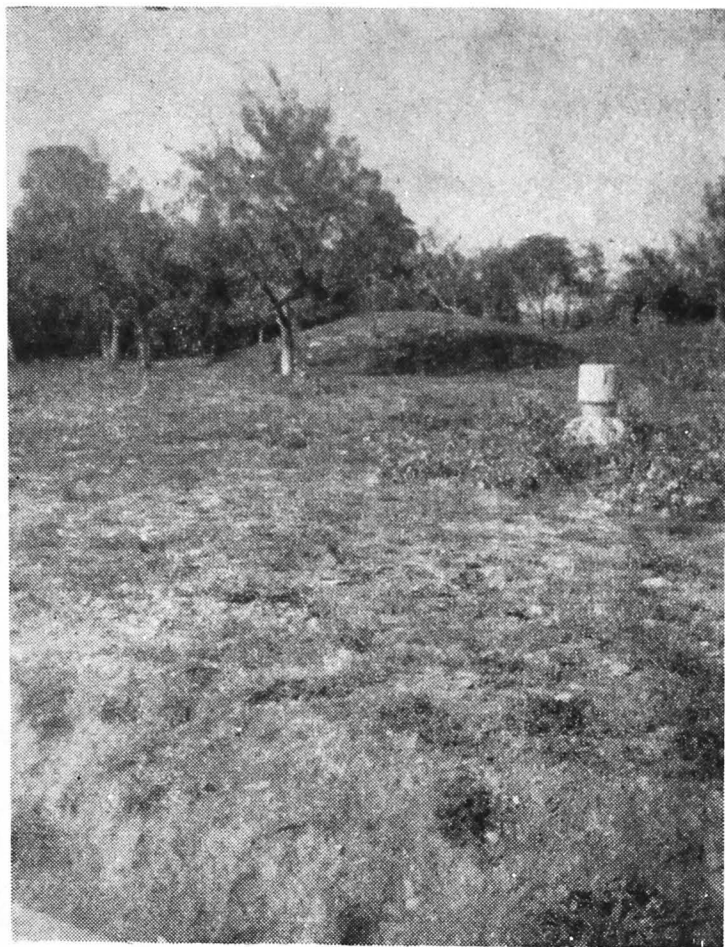

Fig. 15. — Coldău. Unul dintre tumulii din apropierea fortificației de pe „Varbă”.

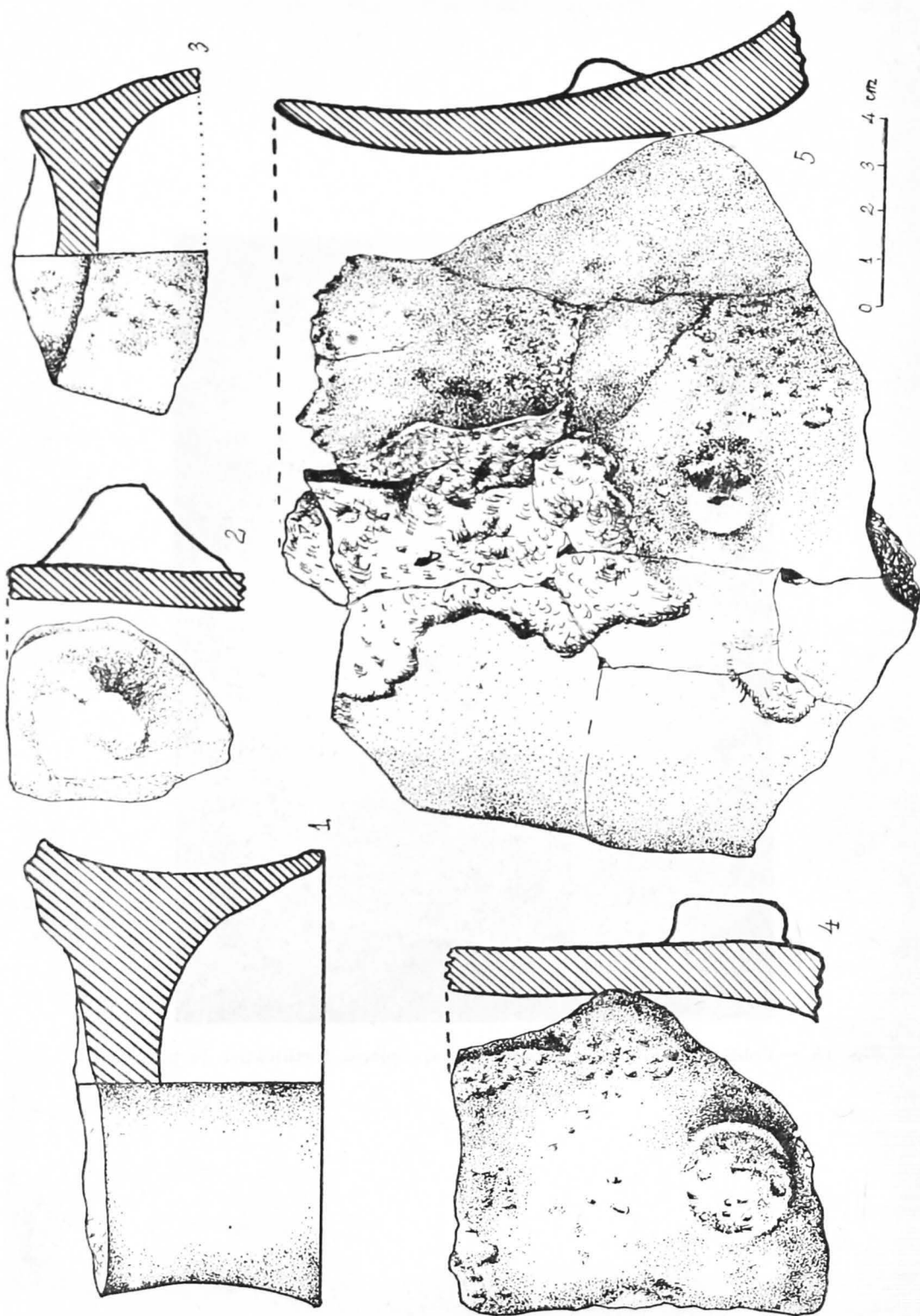

Fig. 16. — Coldău. S.IV. Fragmente ceramice aparținând culturii Criș.

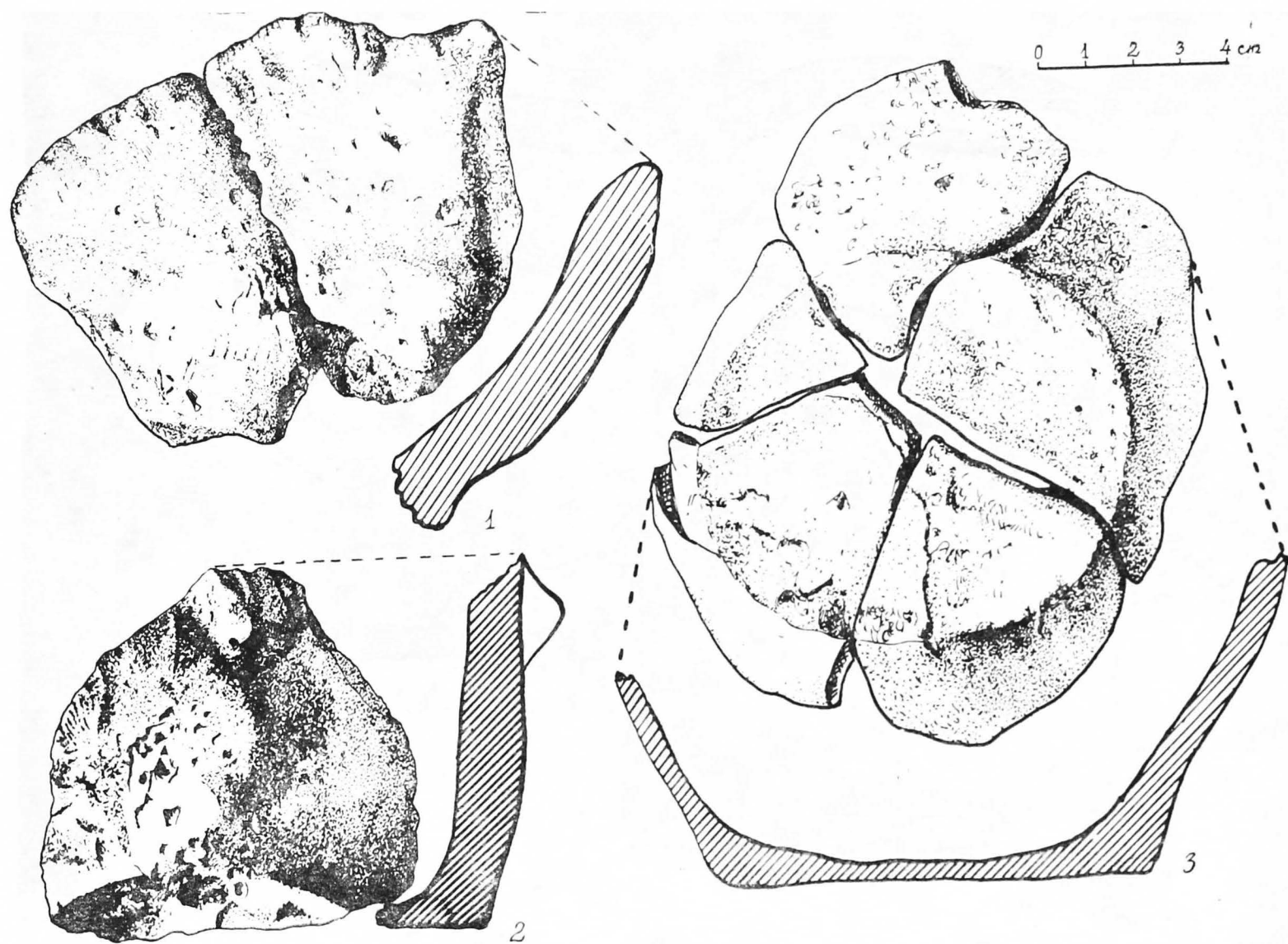

Fig. 17. — Coldău. S.IV. Fragmente ceramice aparținând culturii Criș.

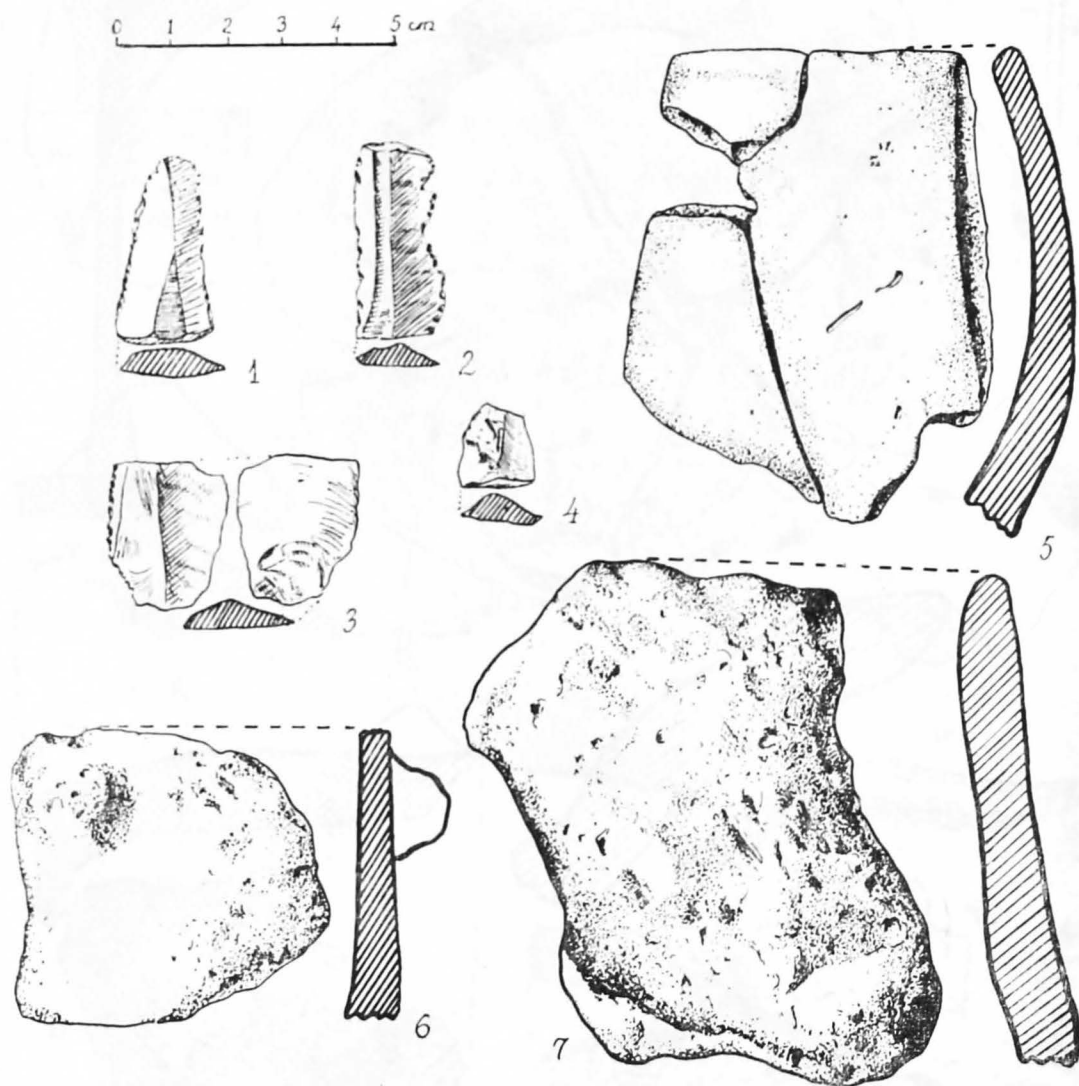

Fig. 18. — Coldău. S.IV. Lame de obsidiană (1—4) și fragmente ceramice (5—7) aparținând culturii Criș.

Fig. 19. — Faza veche a zidului casetat al incintei fortificate de la Biskupin.

DESCOPERIRI CELTICE DE LA CLUJ, PETELCA ȘI ȘEICA MICĂ

În lucrarea de față ne-am propus să publicăm câteva descoperiri întâmplătoare, de caracter funerar, făcute mai demult sau mai aproape de zilele noastre și rămase pînă acum inedite. Cele descoperite pe raza orașului Cluj se păstrează în Muzeul de istorie al Transilvaniei, cele de la Petelca în Muzeul Aiud, iar cele de la Șeica Mică în Muzeul din Mediaș. Materialele pe care le publicăm vin să completeze repertoriul descoperirilor celtice transilvănene și să înmulțească numărul acelor localități pe raza cărora au ieșit la lumină descoperiri celtice de caracter funerar, ce se dovedesc a fi, pe zi ce trece, mai numeroase. Ele contribuie la o mai bună cunoaștere a problematicii celților din Transilvania, a prezenței lor aici și a aportului pe care l-au adus la îmbogățirea, dezvoltarea, culturii dacogetice în dualitatea aspectelor ei: material și cultural. Aportul adus de celți, pe toate coordonatele, se dovedește a fi activ și fecund, contribuind în bună măsură la grăbirea procesului de dezvoltare ascendentă a societății dacogetice.

Iată de ce am socotit utilă publicarea unor descoperiri păstrate în depozitele muzeelor pomenite, unele dintre ele menționate doar în literatura de specialitate, fără să posedăm însă o descriere amănunțită a lor. Aceasta este singura în măsură să le facă accesibile cercetării naționale ori internaționale. Problemei celților, în ultima vreme îi este acordată o atenție sporită, atît în arheologia noastră, cît și în cadrul celei străine. Este suficient, cred, să amintesc în acest sens că între 18 și 24 iulie 1971 s-a ținut la Rennes cel de al IV-lea Congres internațional de studii celtice, iar între 21 și 26 septembrie 1970 a avut loc la Praga-Liblice un simpozion internațional cu tema: „Keltische Oppida in Mitteleuropa und im Karpatenbecken”¹. Nu vom mai adăuga nenumăratele studii și sinteze cu privire la celți, care au văzut lumina tiparului la noi ori în altă parte.

Materialele le vom prezenta grupat, după locul lor de descoperire.

¹ Materialele și comunicările prezentate la acest simpozion au fost deja publicate în *AR*, XXIII, 1971, 3—5.

I. Cluj, jud. Cluj

Pe teritoriul actualului municipiu s-au făcut descoperiri întâmplătoare de materiale celtice în mai multe puncte, fără ca vreunul dintre acestea să fi fost cercetat pe calea săpăturilor sistematice. La cele aparținând orașului propriu-zis mai pot fi adăugate și acele descoperiri de pe raza satelor din imediata vecinătate care aparțin azi, din punct de vedere administrativ, municipiului. Așa este cazul localității Dezmir.

a) Cluj—Gheorgheni

Vom începe mai întâi cu acele descoperiri ce s-au făcut pe teritoriul orașului și anume în cadrul lucrărilor întreprinse într-o carieră de pietriș situată pe locul actualului cartier Gheorgheni, în apropierea drumului care duce la Sopor. Punctul se numea pe atunci „*Ritul bivoliilor*“. Din păcate, nu posedăm date amănunțite în legătură cu descoperirile. Știm doar atât că ele s-au făcut în cursul anului 1940 și că o parte din materialele găsite cu ocazia lucrărilor efectuate în carieră au intrat, pe calea donațiilor, în patrimoniul muzeului din Cluj.

Descoperirea unor morminte celtice în apropierea drumului ce duce spre Sopor este menționată de M. Roska. El dă și desenul unei săbii, precum și a două vase adăugând că s-au mai descoperit fragmente dintr-o cană de lut și oase de porc². Descoperirile, după cum vom vedea imediat, sînt cu mult mai numeroase decît cele pe care le menționează M. Roska, fără să le descrie amănunțit ori să le dea dimensiunile.

Din puținele date ce ne stau la îndemînă nu putem preciza despre ce fel de morminte este vorba și cite dintre ele au fost distruse cu ocazia lucrărilor în carieră. Prezența oaselor de porc ar fi un indiciu ce pledează în favoarea unor morminte de incineratie.

Data fiind împrejurarea de care vorbeam, materialele nu le vom descrie grupat pe morminte, cum ar fi normal, ci pe categorii: podoabe, arme și ceramică.

Iată acum descrierea lor:

Podoabe

Pe locul actualului cartier Gheorgheni au fost descoperite: o fibulă, două brățări, dintre care una cu semiove mari și a doua cu ornamente în relief, o mică piesă de fier.

Fibula (Pl. I, 2)³ este de bronz și relativ bine păstrată; îi lipsește doar vîrfurile picioarelor (o parte a portacului). Ea este de dimensiuni mari, măsurînd, în starea actuală, 17 cm lungime. Resortul ei este alcătuit din patru spirale plasate de o parte și de alta a corpului, unite fiind printr-o coardă exterioară. Corpul fibulei este masiv, în secțiune lenticular și a fost bogat ornamentat cu bobite în relief. Acestea alcătuiesc trei grupe, fiecare la rîndul ei cuprinzînd cite trei ornamente

² M. Roska, *A kelták Erdélyben (Les Gaulois en Transylvanie)*, în *Közl.* IV, 1—2, 1944, p. 60—61, nr. 57, fig. 24—25.

³ Fibula se găsește acum în expoziția Muzeului național din București.

granulate în relief, terminate cu cite o bobită. Cele trei grupe de ornamente împodobesc întreaga suprafață a corpului.

Piciorul fibulei este prelung (o parte a lui lipsește) și se termină într-un frumos disc ornamental ce se prindea de corp. Discul măsoară 5 cm diametru și a fost bogat ornamentat. O ghirlandă, compusă din S-uri în relief cu mici bobite, înconjoară discul ce avea în centru un buton mare, rotund, prevăzut cu email colorat. Emailul s-a desprins și azi se mai păstrează doar lăcașurile lui.

Portacul este scobit în interiorul piciorului, iar acul se păstrează aproape întreg.

Fibula, ca atare, poate fi socotită ca una dintre cele mai frumoase piese de acest gen, descoperite pînă acum în Transilvania. Nu vrem să spunem cu aceasta că ea ar constitui un unicat.

Brățara cu ornamente în relief (Pl. I, 1) este de bronz și se păstrează doar jumătate din ea, fără să-i putem preciza sistemul de închidere. Ornamentarea este alcătuită din S-uri prelungi, mărginite ori incluzînd bobite în relief.

Diametrul brățării este de 13 cm, iar grosimea ei măsoară 1,5 cm.

Brățara cu semiove (Pl. I, 3) a fost lucrată din placă de bronz și alcătuită din patru semiove mari. Dintre acestea doar două sînt bine conservate. Sistemul de închidere este cel obișnuit și din el se mai păstrează acum doar o mică porțiune.

Diametrul unei semiove măsoară 11 cm, iar grosimea plăcii 0,4 cm.

Piesă de fier (Pl. I, 4) de formă romboidală cu interiorul perforat. Starea ei precară de conservare ne împiedică să-i precizăm utilitatea. Ea măsoară 11 cm lungime și 3 cm lățime.

Arme

În descoperirea de care ne ocupăm figurează o singură armă și anume o *sabie de fier* (fig. 1). Pe lângă lamă, se mai păstrează și o parte din teacă, cu buterola. Aceasta este partea cea mai importantă a săbiilor celtice, pe baza căreia ele pot fi încadrate din punct de vedere tipologic și determinate cronologic. Minerul sabiei, în secțiune, este patrulater, iar lama are două tășuri și se păstrează întreagă. Din teacă mai avem doar porțiunea ei inferioară. Buterola se termină unghiular, prevăzută fiind cu o ramă bine reliefată ce mărginea teaca pe ambele laturi. În apropierea vîrfului, buterola este prevăzută cu două proeminențe rotunde și cu o bară transversală.

Dimensiuni: lungimea totală 90 cm, din care 13 cm revin mînerului, lățimea maximă 4,4 cm, iar de la vîrf și pînă la bara transversală sînt 20 cm (Muz. Cluj, inv. nr. IN. 2804).⁴

Ceramica

Din ceramica descoperită la „Ritul bivoliilor” se păstrează doar trei vase: unul mijlociu, unul scund și o strachină.

Vas mijlociu (Pl. II, 3 și Pl. III, 3) de culoare cenușie, lucrat cu roata, din pastă

⁴ Un desen destul de aproximativ al sabiei a fost publicat de M. Roska, *op. cit.*, fig. 24.

fină. El este de formă bitronconică rotunjită, bine proporționat, așa încît se poate vorbi de o formă elegantă. Muchia buzei este rotunjită și ușor răsfrîntă în interior. Fundul vasului este scobit în forma unui *omphalos* și prevăzut cu un inel în relief.

Trunchiul de con superior este ornamentat cu două briuri în relief. În regiunea de maximă dimensiune vasul este ornamentat cu motive realizate prin stampilare. Acestea sînt încadrate de cîte două linii ușor adîncite. Ornamentul stampilat este alcătuit din mici pătrățele, cu ajutorul cărora se realizează o ghirlandă. La capetele fiecărei volute a ghirlandei găsim un cerc format din două linii concentrice și un punct în mijloc. Ghirlanda este bine proporționată și îngrijit lucrată, ceea ce dă întregului decor o frumusețe remarcabilă.

Dimensiuni: înălțimea 19 cm, diametrul gurii 12,2 cm, diametrul fundului 9,7 cm, diametrul maxim 17,3 cm, grosimea pereților 0,9 cm.

Vas scund (Pl. II, 2 și Pl. III, 1) lucrat, ca și cel precedent, cu roata din pastă de bună calitate. El este de culoare cenușiu-gălbuie. Gura vasului este foarte largă, iar muchia buzei rotunjită. Vasul este prevăzut cu un gît scurt, iar fundul îl are tăiat drept, fără nici o profilare.

Dimensiuni: înălțimea 13,2 cm, diametrul gurii 18,4 cm, diametrul maxim 21,4 cm, diametrul fundului 8,5 cm, grosimea pereților 0,5 cm (Muz. Cluj, inv. nr. IN. 2674)⁵.

Strachină (Pl. II, 4 și Pl. III, 4) de dimensiuni mijlocii, lucrată cu roata din pastă fină. Ea are muchia buzei îngroșată și rotunjită, iar fundul tăiat drept, fără inel. O parte din strachină lipsește.

Dimensiuni: înălțimea 11,2 cm, diametrul gurii 20,5 cm, diametrul fundului 9 cm, grosimea pereților 0,9 cm (Muz. Cluj, inv. nr. IN. 2805)⁶.

Discutarea încadrării cronologice a descoperirilor făcute pe teritoriul actualului cartier Gheorgheni este mult îngreunată de lipsa unor date absolut necesare. Nu știm dacă toate materialele pe care le-am prezentat provin dintr-un singur mormînt ori din mai multe morminte distruse. Existența a numeroase podoabe, alături de o sabie, ar pleda pentru existența a cel puțin două morminte, știut fiind faptul că în mormintele de luptători podoabele sînt rare și că în acestea se depuneau doar armele defunctului. În acest sens este suficient să amintim necropola de la Fîntînele, jud. Bistrița-Năsăud, unde am dezvelit pînă acum, pe calea săpăturilor sistematice, 55 de morminte. În cele de luptători, pe lîngă arme, doar arareori se găsește cîte o fibulă de fier și, cu totul excepțional, într-un singur mormînt, s-a descoperit și o brățară. În schimb, în mormintele de femei abundă podoabele, constînd, în special, din brățări și fibule într-o gamă de tipuri și de forme foarte variată. Aceeași este situația și în cazul necropolei de la Ciumești⁷ ori a celeia de la Apahida⁸.

Data fiind împrejurarea de care vorbeam, nu ne rămîne altă posibilitate decît să discutăm încadrarea tipologică și cronologică a fiecărei piese în parte. Vom

⁵ Un desen și o descriere sumară a vasului la M. Roska, *op. cit.*, fig. 25.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Vlad Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, f.a., p. 24, mormintele 9 și 12.

⁸ I. Kovács, *Az apahidai óskori telep és La-Tène temető*, în *Dolg*, II, 1911, p. 37, mor. 7 și mor. 9.

insista mai mult asupra aceloră dintre ele care pot fi mai strîns încadrate și care nu au o perioadă lungă de viațuire, nu constituie așa numitele materiale comune.

Fibula, deosebit de frumoasă, se încadrează în grupa fibulelor cu disc, cunoscute în literatura arheologică sub numele de fibule de tip Münsingen. Acestea sînt numeroase în cimitirul care le-a dat numele⁹ și se datează în faza de început a acestei necropole¹⁰.

Tipul fibulelor despre care discutăm va evolua și se va extinde pe toată durata Latène-ului B, cuprinzînd și așa numita fază Latène B₂, de sfîrșit, a Latène-ului timpuriu. În această fază discul va lua din ce în ce proporții mai mari, corpul va rămîne însă masiv, iar virful piciorului tinde să se prindă de corpul fibulei¹¹.

Aria de răspîndire a fibulelor de tip Münsingen este foarte largă, cuprinzînd spre est teritoriile Cehoslovaciei¹² și Ungariei¹³. Ele nu lipsesc nici din descoperirile făcute pe teritoriul Transilvaniei. Una dintre acestea s-a găsit în mormintele distruse de la Dipșa, în jud. Bistrița-Năsăud¹⁴.

O altă fibulă de tip Münsingen, bogat ornamentată, a fost găsită întîmplător pe teritoriul localității Pruniș din jud. Cluj¹⁵. Ar mai fi de adăugat cele două fibule de la Bratei-Ațel¹⁶. Deși aparține aceleiași grupe, fibula de la Cluj se deosebește de toate analogiile pe care le-am citat din Transilvania. Fibulele de la Dipșa și Pruniș nu au piciorul prins de corp, ceea ce înseamnă că ele aparțin tipului de fibulă caracteristic Latène-ului timpuriu. Pe cînd, atît fibula de la Cluj, cît și cele de la Bratei-Ațel, au deja virful piciorului prins de corp, caracteristică proprie fibulelor Latène mijlocii (Latène C). Între fibulele de la Bratei-Ațel și cea de la Cluj există de asemenea deosebiri substanțiale atît în ce privește forma corpului cît și a modalității de prindere a piciorului. Este cît se poate de limpede că fibula de la Cluj se găsește într-o fază incipientă din evoluția Latène-ului C ori într-o fază de sfîrșit a Latène-ului timpuriu, pe cînd cele două fibule de la Bratei-Ațel întrunesc deja toate caracteristicile fibulelor Latène mijlocii constituind, neîndoielnic, o evoluție tîrzie a fibulelor de tip Münsingen.

⁹ D. Viollier, *Les sépultures du Second âge du Fer sur le plateau suisse*, Genève, 1916.

¹⁰ Tipurile 21—28 la F. R. Hodson, *The La Tène cemetery at Münsingen-Rain*, Bern, 1968.

¹¹ Pentru faza Latène B₂, vezi de ex. D. Trümpler, *Die Frühe La-Tènezeit im Mittelland und Jura*, în *Repertorium der Ur- und Frühgeschichte der Schweiz*, Heft 3, Zürich 1957, p. 15—21, pl. 8.

¹² Vezi de ex. Jan Filip, *Keltové ve střední Evropě*, Praga, 1956, fig. 27, 4 și fig. 32, 1—2.

¹³ I. Hunyady, *Die Kelten im Karpatenbecken*, în *DissPann*, ser. II, nr. 18, Budapesta, 1942, pl. XVIII, 14—15.

¹⁴ K. Horedt, *Zwei keltische Grabfunde aus Siebenbürgen*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 198, fig. 5/5 a-b.

¹⁵ Fibula o vom publica împreună cu celelalte descoperiri într-un studiu viitor, pe care preconizăm să-l elaborăm în colaborare cu A. Palkó.

¹⁶ Vlad Zirra, *Stand der Forschung der keltischen Spätlatènezeit in Rumänien*, în *AR*, XXIII, 1971, 5, fig. 3, 2—3.

Brățara de bronz cu ornamente granulare în relief este caracteristică și ea fazei de sfârșit a Latène-ului timpuriu, aceluia Latène B₂¹⁷, cunoscând o largă răspândire. Nu vom cita aici numeroasele analogii existente pe întregul spațiu de extindere a celților. Ne vom referi doar la un exemplar descoperit în mormintele distruse de la Dipșa¹⁸. Fibula de la Dipșa nu este întru totul identică celeia de la Cluj, dar aparține, fără îndoială, aceluiași tip.

Brățara de bronz cu semiove mari este specifică, mai cu seamă, zonei de est a răspîndirii celților; spațiului carpato-dunărean. Ele sînt foarte numeroase alături în descoperirile făcute pe teritoriul Slovaciei¹⁹ și Ungariei²⁰, cît și în Iugoslavia²¹. Brățările cu semiove mari sînt binecunoscute și larg răspîndite în spațiul transilvănean. Cele descoperite pînă la cel de al doilea război mondial au fost adunate de către Dorin Popescu²². De atunci numărul acestora a sporit considerabil. Ne vom referi aici doar la două splendide exemplare, păstrate întregi, descoperite recent în hotarul com. Soporul de Cîmpic, jud. Cluj și păstrate în colecțiile Muzeului de istorie Turda²³.

Va trebui totuși să cităm brățara cu semiove mari, ce aparține descoperirilor făcute la Dipșa, cu care au cele mai multe asemănări materialele găsite la Cluj. Asupra acestui aspect vom stărui îndată.

Brățările de bronz cu semiove au fost studiate de către prof. W. Krämer, unul dintre cei mai buni cunoscători ai antichităților celtice²⁴. El face tipologia acestora și ajunge la concluzia că brățările cu semiove multiple (Hohlbuckelring ori Nussring) aparțin încă Latène-ului timpuriu (Latène B₂) și se datează, în cronologia absolută, la sfîrșitul secolului al IV-lea î.e.n. Brățările cu semiove mari — după același cercetător — încheie seria evolutivă a acestui tip de podoabă și se datează în Latène-ul mijlociu (Latène C).

Sabia de fier este și ea specifică pentru celți, constituind unul dintre elementele cele mai bine studiate. Asupra armelor celtice și în special a săbiilor există numeroase studii. O ultimă monografie asupra lor a fost întocmită de dr. U. Osterhaus de la Regensburg²⁵. Nu vom cita aici numeroasele săbii celtice, nici măcar din zona carpato-balcanică. Vom arăta doar că numărul unor astfel de arme este

¹⁷ Cf. de ex. D. Trümpler, *op. cit.*, pl. 8, 20.

¹⁸ K. Horedt, *op. cit.*, p. 198, fig. 5.

¹⁹ Vezi de ex. B. Benadik — E. Vlček — C. Ambros, *Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*, Bratislava, 1957, pl. XLIII.

²⁰ I. Hunyady, *op. cit.*, pl. XVI, 8; pl. XXXI, 6.

²¹ J. Todorović, *Kelti u Jugoistočnoj Evropi*, Belgrad, 1968, pl. IX, 4; pl. XLV, 4—7.

²² Dorin Popescu, *Le bracelet celtique d'Uroiș, în Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 183—188.

²³ Cele două brățări și celelalte descoperiri de la Sopor vor forma obiectul unei lucrări ce o vom elabora cu colaborarea lui Z. Milea.

²⁴ W. Krämer, *Keltische Hohlbuckelringe vom Isthmus von Korinth*, în *Germania*, 39, 1961, p. 32—42.

²⁵ Udo Osterhaus, *Die Bewaffung der Kelten zur Frühlatènezeit in der Zone nördlich der Alpen*, Marburg/Lahn, 1966 (disertație).

apreciabil în Transilvania, cifrindu-se la peste 30 de exemplare²⁶. Din păcate, doar puține dintre săbiile celtice transilvănene pot fi încadrate mai exact din punct de vedere tipologic, pentru că, la cele mai multe, nu se mai păstrează teaca, cu buterola respectivă, ce constituie unul dintre elementele esențiale în stabilirea cronologiei și a tipologiei lor.

Împrejurarea a făcut ca la exemplarul nostru, deși nu se păstrează teaca în întregime, să posedăm tocmai buterola, pe baza căreia putem face încadrarea ei. Sabia de la Cluj—Gheorgheni are buterola terminată în unghi ascuțit și mai păstrează încă cele două proeminențe laterale caracteristice pentru săbiile Latène timpurii. Ea aparține, fără nici o îndoială, săbiilor celtice timpurii, făcând parte din tipul IV, varianta 2, stabilit de U. Osterhaus. Acesta arată că varianta de săbii celtice căreia îi aparține și exemplarul pe care îl discutăm, cunoaște o largă răspândire și poate fi încadrat cronologic (în cronologie relativă) destul de bine, pe baza a numeroase complexe închise în care s-au găsit asemenea săbii. Ele încep pe parcursul Latène-ului B și continuă apoi în Latène-ul B₂, pentru ca la începutul Latène-ului mijlociu săbiile de tip IV₂ să dispară, înlocuite fiind cu alte tipuri caracteristice Latène-ului C.

Dintre numeroasele exemplare ce aparțin tipului IV₂ pe care le citează U. Osterhaus ne permitem să amintim doar câteva ce se datează în Latène B₂ și provin din necropole ori descoperiri bine cunoscute. O astfel de sabie s-a găsit, de ex., în mormîntul 55 al necropolei de la Münsingen, apoi în mormîntul 28 de la Velka Marna și, în sfîrșit, în mormîntul 20 al necropolei de la Holubice²⁷.

O analogie apropiată pentru sabia de la Cluj—Gheorgheni întîlnim în mormîntul 9 al necropolei de la Ciumești²⁸. Sabia de la Ciumești, din punct de vedere tipologic, este ceva mai evoluată decît cea de la Cluj—Gheorgheni. O dovadă în acest sens ne-o oferă proeminențele laterale aproape disparente, pe cîtă vreme, la sabia de la Cluj ele sînt încă bine reliefate. Mormîntul nr. 9 al necropolei ciumeștene se datează la sfîrșitul Latène-ului timpuriu și la începutul celui mijlociu²⁹.

Din descoperirile făcute la Cluj—Gheorgheni ne-au mai rămas de discutat cele trei vase. Toate acestea sînt forme comune, întîlnite în cuprinsul unei vaste zone și nu ne pot oferi temeuri pentru precizări cronologice mai fine. Pentru toate cele trei vase de la Cluj—Gheorgheni se pot cita numeroase analogii, atît din Transilvania, cît și din afara acesteia, în special de pe teritoriul Ungariei, Slovaciei și Austriei. Astfel, de ex., vase scunde cu gîtul scurt asemănătoare celui de care

²⁶ Pentru acestea vezi Vlad Zirra, *op. cit.*, p. 79 cu nota 104, iar cele descoperite ulterior în lucrarea I. H. Crișan — Șt. Dănilă, *Celții pe teritoriul județului Bistrița-Năsăud* (în curs de publicare).

²⁷ Cf. Udo Osterhaus, *op. cit.*, p. 47—48, fig. 7, 7.

²⁸ Vlad Zirra, *op. cit.*, p. 24—25, fig. 13 și pl. XIII.

²⁹ Vezi pentru aceasta, pe lîngă lucrarea lui Vlad Zirra citată în nota precedentă, și studiul nostru, *În legătură cu datarea necropolei celtice de la Ciumești*, în *Marmăria*, II, Baia-Mare, 1971.

ne ocupăm (Pl. II, 2) s-au găsit la Apahida³⁰ ori la Kéménd și Szob, acestea din urmă datindu-se la începutul Latène-ului mijlociu³¹.

Strachina este o formă așa de puțin specifică și de larg răspândită încît nu merită să stăruim asupra ei. În schimb, vasul mijlociu, prin ornamentația sa, merită să ne rețină puțin atenția.

Ornamentarea prin stampilare a ceramicii celtice nu este specifică unei anumite faze sau unei anumite zone. Ea se întîlnește atît pe durata Latène-ului timpuriu, cît și a celui mijlociu, pe spații foarte largi. De obicei, motivele decorative se alcătuiesc din cercuri concentrice ori mici pătrățele sau, așa cum este și în cazul nostru, din combinații ale celor două feluri de stampile³². Dintre numeroasele analogii existente în Transilvania ne vom referi din nou doar la cele de la Dipșa, unde întîlnim aceleași stampile: cercuri concentrice ori mici pătrățele³³.

În ansamblu descoperirile de la Cluj—Gheorgheni își găsesc bune analogii în cele făcute încă la anul 1910 pe teritoriul comunei Dipșa. Situația este similară: în ambele cazuri fiind vorba de mai multe morminte distruse, iar piesele păstrate aparțin acelorași tipuri, după cum s-a putut vedea din analiza tipologică pe care am făcut-o.

Descoperirile de la Dipșa au fost atribuite Latène-ului C de către prof. K. Horedt³⁴. Tot în Latène-ul mijlociu le datează și prof. I. Nestor, specificînd că descoperirile de la Dipșa sînt mai vechi decît cele de la Apahida³⁵. De aceeași părere este și D. Popescu³⁶. Vlad Zirra desparte materialele descoperite la Dipșa în două grupe, pe criterii tipologice, și le atribuie, pe unele Latène-ului B₂, iar pe altele Latène-ului C₂, deci unei perioade de sfîrșit a Latène-ului mijlociu. Cercetătorul bucureștean, în gruparea pe care a făcut-o, se sprijină, în special, pe existența brățărilor de bronz cu semiove mari³⁷. Părerea mea cu privire la descoperirile de la Dipșa este că materialele provin din mai multe morminte distruse, fără să se poată face o grupare mai restrînsă a lor. Însă, ele provin din aceeași zonă a necropolei — în cazul că există într-adevăr o necropolă — ce se datează la sfîrșitul Latène-ului B, în așa numitul Latène B₂ și, poate, la începutul Latène-ului C³⁸.

³⁰ I. Kovács, *op. cit.*, p. 25—26.

³¹ I. Hunyady, *op. cit.*, pl. VIII, 6 și pl. LXX, 5.

³² Cu privire la ceramica celtică stampilată există o monografie recentă a dr. F. Schwappach de la Universitatea din Hamburg, *Die stempelverzierte Keramik der frühen Latènekultur und Stempelverzierte Keramik von Armorica, Marburg/Lahn*, 1969 (disertație).

³³ K. Horedt, *op. cit.*, fig. 6.

³⁴ *Ibidem*, p. 200.

³⁵ I. Nestor, *Keltische Gräber bei Mediaș*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 181—182.

³⁶ D. Popescu, *Celții în Transilvania. Starea cercetărilor arheologice*, în rev. *Transilvania*, an. 75, Sibiu, 1944, p. 648—49.

³⁷ Vlad Zirra, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 203, nota 139 și fig. 18.

³⁸ I. H. Crișan — Șt. Dănilă, *op. cit.*

Faptul că și la Cluj—Gheorgheni întâlnim aceeași asociere de piese ca și la Dipșa nu poate fi întâmplător. Și în cazul nostru este vorba de mai multe morminte distruse — cel puțin două — ce aparțin fazei de sfârșit a Latène-ului timpuriu și de început a celui mijlociu.

Descoperirile făcute atât la Dipșa cât și la Cluj nu pot fi partajate și separate pe un interval de timp îndelungat numai din rațiuni tipologice — cum face Vlad Zirra. Brătara de bronz cu semiove mari este, fără îndoială, caracteristică pentru Latène-ul C, numai că ea apare încă de la începutul Latène-ului mijlociu, după cum o dovedesc descoperirile de la Dipșa și Cluj. Rămâne să se vadă dacă brățile cu semiove mari nu-și fac cumva apariția încă pe parcursul Latène-ului B₂, știut fiind acum faptul că ele se găsesc împreună cu numeroase piese ce sînt caracteristice Latène-ului B₂. Descoperirile de la Dipșa, pînă cînd au fost singulare, nu puteau fi luate prea mult în considerare în discuția diverselor probleme, dat fiind caracterul lor fortuit. Iată că descoperirile de la Cluj—Gheorgheni vin să ne demonstreze că asocierile de la Dipșa nu sînt întâmplătoare.

Fără să putem face, deocamdată, precizări mai exacte, socotim un fapt cîștigat, și anume că brățile de bronz cu semiove mari își fac apariția în Transilvania cel puțin de la începutul Latène-ului C. Iată în ce constă importanța descoperirilor de la Cluj—Gheorgheni, pe care le-am publicat în cadrul de față.

b) Cluj—Mănăstur

Tot înaintea celui de al doilea război mondial, cu ocazia construirii fermei Institutului agronomic și anume pe locul clădirii destinate aparatului administrativ, în cartierul Mănăstur, s-a dat peste un mormînt celtic. Din inventarul acestuia o cană de lut a intrat în colecțiile muzeului clujean. În afară de vas nu se mai cunosc alte piese care să fi intrat în compunerea inventarului funerar. De asemenea ne lipsesc precizările cu privire la caracterul mormîntului; nu știm dacă el a fost de înhumare ori de incinerare. Desigur că toate aceste amănunte ar fi fost deosebit de interesante. În lipsa lor însă va trebui să ne rezumăm la singura piesă pe care o posedăm.

Cană cu o toartă (Pl. II, 1 și Pl. III, 2)³⁹ lucrată cu roata din pastă fină. Ea este de culoare roșiatică și are suprafața acoperită cu un slip ușor lustruit. Forma cîinii este bitronconică, bine proporționată, fără să existe decalaje în favorul unuia dintre trunchiurile de con. Gura vasului este relativ largă, iar buza ușor evazată. Fundul cîinii este profilat, prevăzut fiind cu un inel în relief, dar fără *omphalos*.

Toarta vasului este masivă, în secțiune lenticulară. Ea pornește din buză, supraînălțîndu-se, și se oprește pe linia de unire a celor două trunchiuri de con. Toarta cîinii este ornamentată la partea ei superioară cu două creste puternic reliefate, de aspectul unor nodozități.

Cana este ornamentată la baza trunchiului de con superior cu două linii ușor adîncite ce mărginesc motive realizate prin stampilare. Este vorba de grupe a cîte două stampile care, la rîndul lor, se compun din cercuri concentrice. Asemenea ornamente au fost aplicate și pe porțiunea superioară a torții. Sub acestea, pe

³⁹ Cana, fără precizarea punctului de descoperire, este descrisă foarte sumar de M. Roska, *op. cit.*, p. 61 și reprodusă în desen (fig. 26).

suprafața torții, coborînd spre extremitatea ei inferioară, întîlnim linii în zig-zag realizate prin incizie. Astăzi cea mai mare parte din gura vasului, precum și o porțiune din trunchiul de con superior, lipsesc.

Dimensiuni: înălțimea 16 cm, diametrul maxim 15,5 cm, diametrul fundului 7,6 cm, grosimea pereților 0,5 cm (Muz. Cluj, inv. nr. IN. 2552 a-b, unde se menționează și datele cu privire la descoperire).

Este bine cunoscut faptul că în spațiul de vest al răspîndirii celților lipsesc cîmile cu torți. Ele sînt, în schimb, frecvente în aria răsăriteană și mai cu seamă în Transilvania, nord-estul Ungariei și al Slovaciei. În acest sens este suficient să amintim exemplarele găsite de ex. în cadrul necropolei celtice de la Ciumești⁴⁰.

Lipsa cînilor din repertoriul ceramicii celtice în spațiul lor de baștină, precum și din zonele de apus a expansiunii lor, pe de o parte, iar pe de altă parte marea lor frecvență în spațiul de est a dus la concluzia că ele nu sînt forme proprii celților, ci au fost împrumutate, însușite, în această zonă de la autohtoni⁴¹. Elementul etnic de bază al întregii zone transilvano-ungaro-slovace, în care pătrund celții, îl formează populația dacică⁴². Deci, de la aceștia au preluat celții cîmile cu o toartă. În sensul unei asemenea încheieri pledează și cana descoperită la Cluj—Mănăstur.

Pentru problema noastră deosebit de interesantă este, în special, toarta cîinii. Ea este prevăzută, așa cum am arătat, cu două proeminente, nodozități. Acest fel de decorare a torților este specific pentru daco-geții de pe întreaga lor arie de răspîndire, în cea de a doua fază (mijlocie) din evoluția ceramicii lor⁴³.

Asadar, cana de la Cluj—Mănăstur face dovada — dacă aceasta mai era necesară — că celtii au preluat de la autohtonii daci cana cu o toartă, pe care au transpus-o în tehnica lor și pe care au ornamentat-o atît cu motive tradițional dacice, cît și cu ornamente specifice lor.

Nu vom stărui asupra încadrării cronologice a cîinii de la Cluj—Mănăstur din motivul că asemenea forme au o durată de existență oșalonată pe un interval de timp destul de lung. În general ele se datează în Latène-ul mijlociu, fără să fie specifice unei perioade de timp mai restrînse⁴⁴. De aceea, datăm și noi cana cu o toartă de la Cluj—Mănăstur în Latène C.

În Muzeul de istorie al Transilvaniei (inv. nr. I. 4172)⁴⁵ se păstrează un vîrf de lance din fier. Condițiile lui de descoperire și punctul topografic mai exact nu ne sînt cunoscute, fiind vorba de o descoperire întîmplătoare, produsă înaintea

⁴⁰ Vlad Zirra, *op. cit.*, p. 97—100, fig. 45—46.

⁴¹ Cf. I. Nestor, *op. cit.*, p. 174 și nota 4.

⁴² A se vedea în acest sens de ex. lucrările noastre: *Problema locuirii daco-geților pe teritoriul Slovaciei în lumina recentelor descoperiri arheologice*, în *Arh. Mold.*, VI, 1969, p. 91—111 și *Zur Frage der dako-getischen Besiedlung auf dem Gebiet der Slowakei*, în *ŠZ AŮSAV*, 18, 1970, p. 83—106.

⁴³ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 143—144.

⁴⁴ Vezi de ex. I. Hunyady, *op. cit.*, p. 52—53 și Vlad Zirra, *op. cit.*, p. 99—100.

⁴⁵ M. Roska, *op. cit.*, p. 61, nr. 57.

primului război mondial. Nu este exclus ca el să provină tot din zona în care s-a descoperit și mormîntul din care o cană a ajuns în colecțiile muzeului clujean.

Din cele arătate reiese că pe teritoriul orașului Cluj, în două puncte situate la două extremități, s-au găsit intîmplător materiale celtice de caracter funerar, fără să putem preciza însă dacă este vorba de două necropole ori numai de morminte izolate.

Pe aceeași vale a Someșului, spre nord, au fost descoperite morminte celtice la Dezmir. Pe acestea le-am publicat cu altă ocazie⁴⁶. Aici vom insista puțin asupra unui singur mormînt și mai cu seamă vom stărui asupra datării lui.

c) Mormîntul 3 de la Dezmir

Atunci cînd am publicat descoperirile de la Dezmir arătam că mormîntul 3 a fost dezvelit pe calea săpăturilor sistematice întreprinse în 1938 de către Al. Ferenczi și Șt. Kovács, fără să posedăm însă materialul documentar asupra săpăturii. Știm doar că este vorba de un mormînt de incinerare plan, cu groapă, ce avea următorul inventar funerar: obiecte de fier, de bronz și ceramică. Dintre obiectele de fier fac parte: o sabie cu teaca ei, un lanț pentru atîrnat sabia, o foarfecă, două zăbale, un umbo de scut, fragmente din rama scutului, patru aplici de forma unor butoni, trei lame, de aspectul unor seceri (una dintre ele terminată într-un nit masiv), un vîrf de sulită, unul de săgeată și, în sfîrșit, șase verigi de diferite dimensiuni. Din bronz este lucrată o singură piesă de harnașament. Ceramica este reprezentată din fragmente aparținînd la trei vase și o strachină.

După curățirea pieselor de fier s-au putut face cîteva precizări cu privire la forma buterolei, apoi a scutului și, în sfîrșit, a piesei ce nu putea fi determinată. Aceasta din urmă se compune dintr-o bară terminată printr-un belciug (fig. 2, 1 și fig. 3, 5), două inele de fier (fig. 2, 2—3 și fig. 3, 3—4), o verigă tot din fier de care este atașată o placă din același metal compusă din două foițe. Acestea sînt prinse între ele cu ajutorul unui manșon de bronz și a unui nit de fier (fig. 2, 4 și fig. 3, 1). Zăbala este alcătuită din două piese mobile, fiecare dintre ele avînd la extremități cîte o verigă, iar corpul prevăzut cu o nodozitate. Una dintre extremitățile zăbalei se termină cu o mare verigă (fig. 2, 2 și fig. 3, 2). Din inventarul mormîntului mai făcea parte, pe lîngă oasele umane arse, și o gresie de ascuțit.

În cadrul de față vom insista doar asupra acelor piese ce pot fi mai precis încadrate tipologic și, implicit, cronologic. Sabia (fig. 4) prin toate elementele sale: lungime, lățimea de 5,5 cm, forma buterolei terminată unghiular, se încadrează în seria săbiilor celtice timpurii. Ea aparține tipului IV, varianta 2, din clasificarea lui U. Osterhaus⁴⁷. Nu vom aminti aici numeroasele analogii existente. Vom menționa doar că asemenea săbii apar în Latène-ul B, continuă în Latène B₂ și vor dispărea în Latène C.

Cele două inele de fier (fig. 2, 2—3 și fig. 3, 3—4) fac parte din garnitura sabiei⁴⁸.

⁴⁶ I. H. Crișan, *Morminte inedite din sec. III î.e.n. în Transilvania*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 91—100.

⁴⁷ U. Osterhaus, *op. cit.*, p. 46, fig. 7, 7—8.

⁴⁸ *Ibidem*, fig. 8, 8—9.

Umbo de scut din fier (fig. 5); aparține așa numitului tip în formă de bandă (Bandschildbuckel). Până acum toate exemplarele pe care le cunoșteam din Transilvania aparțineau tipului de umbo în formă de bandă. Dintre analogiile mai apropiate spațial vom aminti câteva exemplare găsite pe teritoriul Ungariei, ca de ex. cele de la Szántód ori Jutas⁴⁹.

Umbo-ul de scut din fier, în formă de bandă, este caracteristic pentru Latène-ul B₁ și continuă uneori și pe parcursul Latène-ului B₂. El nu depășește nici într-un caz limitele Latène-ului timpuriu. Exemplarul nostru aparține tipului III, varianta 2, din clasificarea lui U. Osterhaus⁵⁰. Virfurile de săgeată din fier de formă triunghiulară, în care se încadrează și exemplarul găsit în mormîntul 3 de la Dezmir, sînt rare în mormintele celtice de luptători și apar numai în Latène-ul timpuriu⁵¹.

Foarfece de fier în formă de U apare la nord și nord-est de Alpi într-o fază timpurie a Latène-ului B. În perioada de sfîrșit a Latène-ului timpuriu, în Latène B₂, foarfece va deveni mai frecventă, avînd un centru în vest (Marne) și unul în Austria și vestul Ungariei. Cu începutul Latène-ului mijlociu foarfecele devin din ce în ce mai numeroase⁵². O tipologie a foarfecelor de fier celtice a fost făcută de dr. Gerhard Jacobi de la Frankfurt. Exemplarul din mormîntul 3 de la Dezmir, prin toate elementele sale: formă, dimensiune, aparține tipului caracteristic pentru Latène-ul B. În Latène-ul C foarfecele în formă de U sînt foarte rare⁵³.

Zăbala, desprinsă acum de pe bara de fier (fig. 2, 5 și fig. 3, 2), își găsește o analogie apropiată în mormîntul celtic, cu car, de la Toarcia⁵⁴. De același tip este și cea de a doua zăbală descoperită în mormîntul 3 de la Dezmir. Zăbala, alcătuită din două corpuri și cu nodozitate centrală de fiecare parte, este larg răspîdită în teritoriile vest celtice, de ex. în estul Franței⁵⁵. Ea se întîlnește și în zonele de est, ca de exemplu în spațiul Ungariei⁵⁶.

Faptul că în mormîntul 3 de la Dezmir s-au descoperit două zăbale de fier pledează pentru existența unui car de luptă. În acest fel își găsesc rațiune și alte câteva piese ce aparțin aceluiași mormînt. Bara de fier (fig. 2, 1 și fig. 3, 5) a putut fi folosită la car, fără să putem preciza mai exact unde anume, poate o tijă mobilă a panourilor laterale ori pentru fixarea podelei carului pe osie. Piese

⁴⁹ I. Hunyady, *op. cit.*, pl. XV, 8—8a și pl. XLIX, 4.

⁵⁰ U. Osterhaus, *op. cit.*, p. 131, fig. 17, 3—4.

⁵¹ *Ibidem*, p. 126.

⁵² Cf. A. Dauber — W. Kimmig, *Latènezeitliche Brandgräber von Bettingen, Ldkrs. Tauberbischofsheim*, în *Badische Fundberichte*, 20, 1956, p. 132—153; G. Jacobi, *Die Geräte aus dem keltischen Oppidum von Manching*, Marburg/Lahn, 1968 (disertație), p. 101—102.

⁵³ G. Jacobi, *loc. cit.*

⁵⁴ K. Horedt, *op. cit.*, fig. 2, 2.

⁵⁵ R. Joffroy — D. Bretz-Mahler, *Les tombes à char de La-Tène dans l'Est de la France*, în *Gallia. Fouilles et monuments archéologiques en France Métropolitaine*, tom. XVIII, 1, Paris, 1959, p. 24, fig. 17, 2—3.

⁵⁶ I. Hunyady, *op. cit.*, pl. LIII, 1—3.

asemănătoare s-au descoperit și în mormintele celtice cu car din estul Franței⁵⁷. Existența carului explică și butonii ornamentali, dar, mai cu seamă, acele lame de seceri ce sînt prevăzute cu cite un nit puternic (păstrat la un singur exemplar), altfel de neexplicat într-un mormînt celtic ce a aparținut unui războinic.

Mormintele celtice cu car sînt foarte numeroase, mai ales pe teritoriul Franței de azi și se datează în Latène-ul timpuriu. Continuarea lor, pe parcursul Latène-ului mijlociu, este foarte rară⁵⁸.

Un indiciu sigur al existenței carului în mormîntul 3 de la Dezmir l-ar fi constituit dimensiunile gropii și, mai cu seamă, observațiile făcute cu ocazia dezvelirii lui. Dar, din păcate, datele respective ne lipsesc. Cu toate acestea, cele arătate mai înainte pledează pentru existența lui. Mormîntul 3 de la Dezmir se adaugă la celelalte morminte cu car descoperite pînă acum pe teritoriul Transilvaniei. Datarea acestora este diferită. Mormîntul de la Toarcia și cel de la Vurpăr se datează în Latène B⁵⁹. Tot Latène-ului B îi este atribuit și mormîntul cu car de la Cristuru Secuiesc⁶⁰. În schimb, mormîntul cu car de la Curtuiuşeni aparține unei faze de început a Latène-ului C⁶¹.

Datarea mormîntului 3 de la Dezmir poate fi făcută pe baza pieselor celor mai caracteristice pe care le conține. Elementul cel mai vechi este, fără îndoială, umbo-ul de scut. Existența acestei forme nu este cunoscută în Latène C. Pentru o fază de sfîrșit a Latène-ului B pledează buterola sabiei și lanțul folosit la suspendarea ei. Pe baza analizei întregului inventar găsit în mormîntul 3 de la Dezmir considerăm că datarea lui trebuie făcută în Latène B₂.

Din toate cele arătate pînă acum se desprinde concluzia că mormîntul 3 de la Dezmir a aparținut unui războinic celt, înmormîntat împreună cu carul său de luptă, ce se datează în Latène B₂. În cronologie absolută ar fi vorba de o dată situată în jurul anului 300 î.e.n.

II. Pețelca, jud. Alba

În Muzeul de istorie din Aiud se păstrează, provenind din vechi descoperiri întîmplătoare, două piese ce au putut aparține unor inventare funerare. Este vorba despre o frumoasă fibulă de bronz și un cuțit de luptă din fier.

Fibula (fig. 6, 1—2 și fig. 7, 1—2) de bronz este foarte bine conservată, cu excepția acului din care se mai păstrează doar o porțiune. Ea are resortul alcătuit din șase spirale plasate simetric, trei cite trei, de o parte și de alta a corpului și unite printr-o coardă exterioară.

Corpul fibulei este masiv, arcuit și prevăzut cu nodozități aplatizate. Piciorul fibulei este scurt și are o sferă. Virful piciorului vine să se așeze pe corpul fibulei fără să fie însă prins de acesta.

⁵⁷ R. Joffroy — D. Bretz-Mahler, *op. cit.*, p. 15—16.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 32.

⁵⁹ K. Horedt, *op. cit.*, p. 194.

⁶⁰ M. Roska, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 359—361. A se vedea și rezervele formulate de I. Nestor în *BerRGK*, 22, p. 154 și *Dacia*, VII—VIII, p. 181.

⁶¹ M. Roska, în *Közl*, II, 2, 1942, p. 35—37 și *Közl*, IV, p. 61.

Atît corpul, cît și virful piciorului fibulei sînt foarte frumos ornamentate cu motive geometrice incizate, în special cu mici cercuri prevăzute în interior cu cîte un punct. Decorarea bogată dă un aspect elegant fibulei, încadrînd-o în acest fel printre cele mai frumoase exemplare descoperite pînă acum în aria transilvăneană.

Dimensiuni: lungimea 5,2 cm, înălțimea corpului 2,4 cm, lățimea arcului 2,3 cm, diametrul sferei 1 cm (Muz. Aiud, inv. nr. 402).

Fibula de la Pețelca se încadrează din punct de vedere tipologic în seria celor timpurii, la sfîrșitul acesteia. Asemenea fibule au o mare frecvență și o largă arie de difuziune. Ea este specifică pentru Latene B₂⁶² și aparține tipului 58 stabilit de F. R. Hodson pentru necropola de la Münsingen⁶³.

Cuțitul de fier (fig. 6, 3 și fig. 7, 3) este slab conservat. El are un mîner masiv terminat într-o proeminență aplatizată. Lama cuțitului a fost curbă și azi lipsește în bună parte, împreună cu virful.

Dimensiuni: lungimea 22 cm, din care 7 cm revin minerului, lățimea 4 cm (Muz. Aiud, inv. nr. 2210).

Cuțitul de fier de la Pețelca face parte dintre armele frecvent întîlnite în mormintele celtice din aria carpato-dunăreană. O analogie foarte apropiată, însă de dimensiuni mai mici, o constituie un exemplar descoperit la Sopron pe teritoriul Ungariei⁶⁴. Aceluiași tip îi aparține cuțitul găsit în așa numitul mormînt de la Silivaș⁶⁵.

Faptul că cele două piese, pe care le-am discutat, au intrat la date diferite în colecțiile muzeului aiudean ne face să credem că ele n-au făcut parte din inventarul aceluiași mormînt. Este posibil să ne găsim în prezența mai multor morminte ce au aparținut, poate, unei necropole.

III. Șeica Mică, jud. Sibiu

Cu ocazia asfaltării șoselei Copșa Mică—Blaj, pe teritoriul punctului „La troci”, în toamna anului 1968 s-a distrus un obiectiv arheologic, foarte probabil un mormînt. Din acesta au ajuns în Muzeul Mediaș: o cană de lut, o brățară de bronz și un colan de fier. Amănuntele privind condițiile de descoperire a pieselor menționate nu se cunosc⁶⁶.

1. *Cana* (Pl. IV, 4 și pl. V, 1) este de culoare cenușie, lucrată cu roata din pastă de bună calitate și omogen arsă. Ea are o singură toartă ce pornește din buză, se ridică cu mult deasupra acesteia, pentru a se opri pe linia de maximă dimensiune. Toarta este alcătuită din două vergele, separate printr-o șanțuire.

⁶² Cf. de ex. D. Trümpler, *op. cit.*, pl. 8, 8.

⁶³ F. R. Hodson, *op. cit.*, pl. 123, 53.

⁶⁴ I. Hunyady, *op. cit.*, pl. 211, 15.

⁶⁵ Pentru aceasta vezi I. H. Crișan, *Așa numitul mormînt de la Silivaș și problema celui mai vechi grup celtic din Transilvania*, în *Sargetia*, IX.

⁶⁶ Toate informațiile, precum și permisiunea de a publica piesele le datorăm amabilității tov. Gh. Togan. Fotografiile le-am primit de la tov. N. Hermann, directorul Muzeului Mediaș. Amîndurora le exprimăm și pe această cale cuvenitele mulțumiri.

Gura cunii este largă, cu muchia buzei rotunjită. Gîtul este scurt și separat de corp printr-o linie adîncită.

Fundul recipientului este prevăzut cu un inel în relief, fără să aibă însă *omphalos*. Vasul nu are nici un fel de ornament.

Dimensiuni: înălțimea 19 cm, diametrul gurii 10 cm, diametrul maxim 15 cm, diametrul fundului 7,5 cm, înălțimea torții 12 cm, lățimea ei 2,5 cm.

2. *Brățară masivă de bronz* (Pl. IV, 1—3 și Pl. V, 3—4), păstrată în trei fragmente. Ea are corpul masiv, prevăzut cu nodozități și extremitățile în forma unor stampile.

Dimensiuni: diametrul 6,7 cm (?), grosimea 0,8 cm.

3. *Colan* (Pl. IV, 5 și Pl. V, 2) lucrat dintr-o sîrmă groasă de fier. Extremitățile lipsesc, așa că nu putem ști care a fost sistemul lui de închidere.

Dimensiuni: diametrul 11,3 cm, grosimea 0,5 cm.

Cele trei piese ajunse în muzeul medieșan par să aparțină unui mormînt celtic, fără să spunem prin aceasta că am fi în posesia întregului inventar funerar.

Colanele, în general, sînt caracteristice pentru fazele de început ale Latène-ului timpuriu. Ele vor continua însă și în acea perioadă de sfîrșit, în Latène B₂⁶⁷. Brățara masivă de bronz cu nodozități, cu capetele în formă de peceti (Stempel), face parte dintre cele mai vechi brățări celtice și se datează cu precădere în Latène B₁⁶⁸. Exemplarul fragmentar descoperit la Șeica Mică aparține, fără îndoială, aceluși tip de podoabă celtică pe care încă P. Reinecke o desemna ca formă caracteristică a Latène-ului B din cronologia stabilită de el⁶⁹. Ea își găsește numeroase analogii în marea majoritate a necropolelor celtice aparținînd Latène-ului B descoperite pe teritoriul de azi al Germaniei ori al Franței⁷⁰. Brățări de acest tip au fost găsite și în morminte celtice descoperite pe teritoriul Ungariei de azi⁷¹ ori în necropole plane de inhumatie din Boemia⁷². În Slovacia asemenea brățări au aparținut tot unor morminte de inhumatie⁷³. Se pare că brățările masive de bronz cu nodozități terminate în capete de forma unor peceti lipsesc din inventarele funereare celtice găsite pe teritoriul Iugoslaviei⁷⁴.

⁶⁷ Cf. de ex. D. Trümpler, *op. cit.*, pl. 8, 40; I. Hunyady, *op. cit.*, pl. XXVII, 8—12.

⁶⁸ U. Scaff, *Fibel- und Ringschmuck im westlichen Frühlatène-Kreis*, Marburg/Lahn, 1965, p. 50 (disertație).

⁶⁹ P. Reinecke, *Grabfunde der zweiten La-Tène-Stufe aus der Zone nordwärts der Alpen*, pl. 10, în vol. Paul Reinecke, *Mainzer Aufsätze zur Chronologie der Bronze- und Eisenzeit*, Bonn, 1965, p. 68, pl. 10.

⁷⁰ Vezi de ex. M. Jahn, *Die Kelten in Schlesien*, în col. *Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte*, vol. I, Leipzig, 1931, fig. 7, 1, 8—10; 113, 14; W. Krämer, *Das keltische Gräberfeld von Nebringen (Kreis Böblingen)*. Stuttgart. 1964, pl. 5, 5—7.

⁷¹ L. Márton, *Die Frühlatènezeit in Ungarn*, în *ArchHung*, XI, Budapesta, 1933, pl. VIII, 21—22, XII, 2; I. Hunyady, *op. cit.*, pl. XXVII, 8—10 și în special 12.

⁷² J. Filip, *op. cit.*, pl. XXX, 11—13, XXXI, 13, XXXIII, 4 și altele.

⁷³ B. Benadik — E. Vlček — C. Ambros, *op. cit.*, pl. IX, 5, XXIII, 7, XXVI, 5, 8, XXXIX, 1—3.

⁷⁴ J. Todorović, *op. cit.*, nu reproduce nici un exemplar de acest tip

Ne-am referit doar la câteva dintre numeroasele analogii existente pentru brățile masive de bronz cu nodozități terminate în capete de forma unor peceti. Trebuie subliniat faptul că asemenea podoabe își au originea încă în prima epocă a fierului și sînt caracteristice Latène-ului B₁. Din acestea vor lua naștere, pe parcursul Latène-ului B₂, brățile cu semiove mici, cunoscute sub numele de Hohlbuckelring ori Nussring⁷⁵.

Cana cenușie cu o toartă suprainălțată își găsește analogii destul de apropiate în exemplarele găsite la Mediaș⁷⁶. Asemenea vase lucrate cu roata din pastă cenușie se întîlnesc în spațiul Transilvaniei, al Ungariei și al Slovaciei încă din sec. VI—V î.e.n.⁷⁷ și lipsesc cu desăvîrșire în zonele de vest ale răspîndirii celților. Ele sînt însă numeroase în spațiile sud-tracice, pe teritoriul de azi al Bulgariei, descoperite fiind în morminte tumulare de incinerare, începînd cu sec. VI, dar mai cu seamă pe parcursul sec. V—IV î.e.n.⁷⁸. Căni cu o toartă suprainălțată, lucrate cu roata, vor pătrunde și la nordul Dunării, ca de ex. la Zimnicea⁷⁹.

Lipsa cănilor cu toartă din repertoriul ceramicii celtice în zonele de vest și relativa lor mare frecvență în spațiul transilvano-ungaro-slovac a dus la concluzia că acestea au fost preluate aici, iar originea lor nu poate fi căutată decît în sudul Dunării, în mediul grecesc⁸⁰.

Ținînd seamă de toate cele arătate, considerăm că descoperirile de la Șeica Mică, ce au putut aparține unui mormînt celtic, se datează în Latène B și anume spre sfîrșitul acestei faze. În cronologia absolută aceasta ar însemna sfîrșitul sec. IV î.e.n.

ION HORĂȚIU CRIȘAN

KELTISCHE FUNDE VON CLUJ, PETELCA UND ȘEICA MICĂ

(Zusammenfassung)

Der Verfasser veröffentlicht einige Zufallsfunde aus keltischen Gräbern. Auf dem Stadtgebiet von Cluj im Bezirk Gheorgheni wurden in einer Kiesgrube mehrere keltische Gräber entdeckt. Aus dem Grabinventar gelangten ins Historische Museum in Cluj einige Schmuckgegenstände (Taf. I), ein Schwert (Abb. 1) und drei Gefässe (Taf. II, 2—4; Taf. III, 1, 3—4). Aufgrund der Entsprechungen und der typologischen Einteilung jedes einzelnen Stückes setzt der Verfasser die Gräber von Cluj—Gheorgheni zu Ende des Latène B und Beginn des Latène C an.

⁷⁵ W. Krämer, în *Germania*, 39, 1961, p. 33.

⁷⁶ I. Nestor, *op. cit.*, fig. 6, 2, 4.

⁷⁷ A se vedea, de ex., cele găsite în cimitirul de la Szentes-Vekerzug; M. Párducz, *Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug*, în *ActaArch*, IV și VI, 1954 și 1955.

⁷⁸ Vezi de ex. I. Wekov, în *BIAB*, VIII, 1934, p. 1—17, fig. 4, 1; R. Popov, în aceeași revistă, II, 1923—1924, p. 99—136, fig. 49; Z. Dreminzova, în aceeași revistă, XXV, 1962, p. 185—186, fig. 3, 1—3, fig. 7, 2 și fig. 8, 1.

⁷⁹ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică*, p. 124, fig. 51.

⁸⁰ I. Nestor, *op. cit.*, p. 178—179.

In einem anderen Bezirk der Stadt Cluj, in Mănăstur, wurde ein weiteres Grabfunden, von dem nur ein scheibengedrechter Krug erhalten blieb (Taf. II, 1; Taf. III, 2).

Ein zweites Zufallsfund wurde auf dem Gemeindegebiet von Pețelca (Bez. Alba) gemacht. Es handelt sich um eine Fibel und ein Hiebmesser (Abb. 6—7). Aufgrund der Fibel datiert der Verfasser den Fund ins Latène B₂.

Beim Asphaltieren einer Chaussée wurde auf dem Gemeindegebiet von Șeica Mică (Bez. Sibiu) ein Keltengrab zerstört. Von den Beigaben blieben ein Bronze-armband, ein eiserner Halsreif und ein Tonkrug mit einem Henkel erhalten (Taf. IV—V), die vom Verfasser in Latène B₂ angesetzt werden.

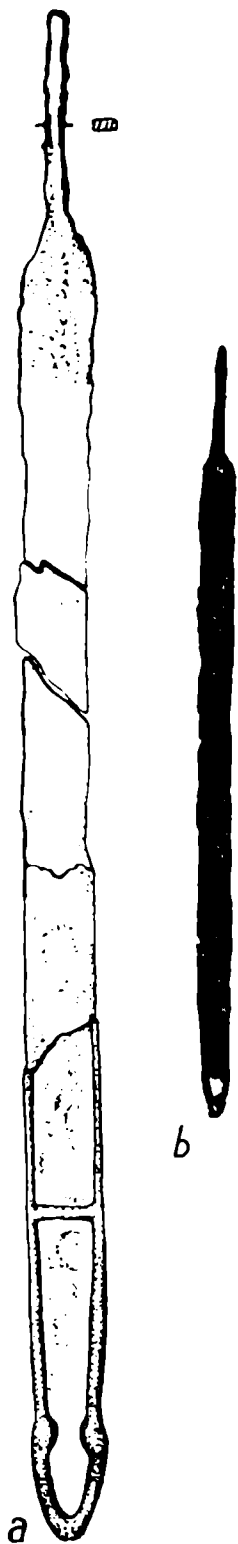

Fig. 1. — Sabia de la Cluj (cartierul Gheorgheni).

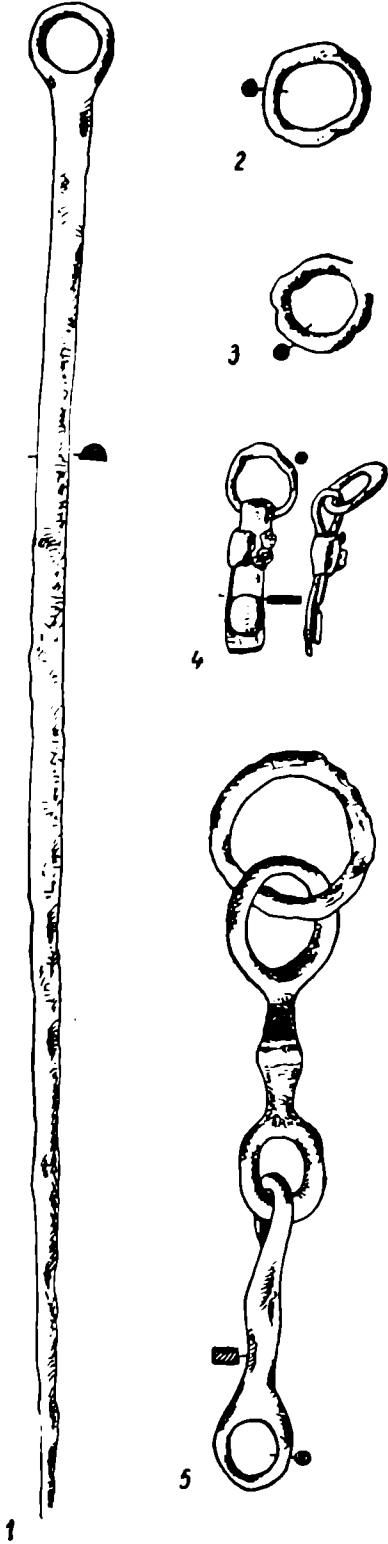

Fig. 2. — Piese din mormintul cu car de la Dezmir.

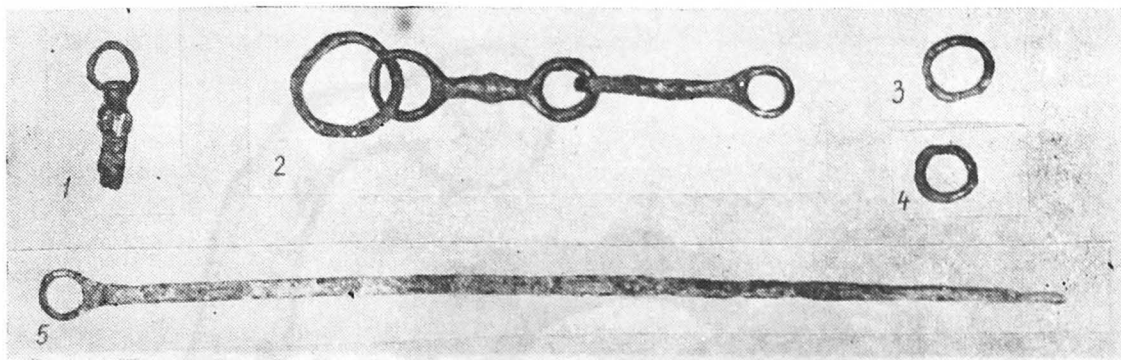

Fig. 3. — Piese din mormîntul 3 de la Dezmîr.

Fig. 4. — Sabia din mormîntul 3 de la Dezmîr.

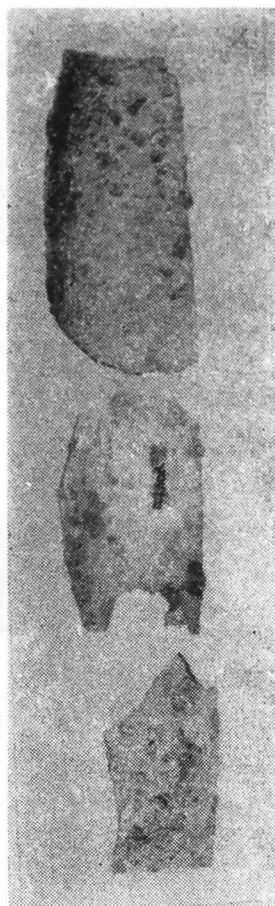

Fig. 5. — Umbo de fier din mormîntul cu car de la Dezmîr.

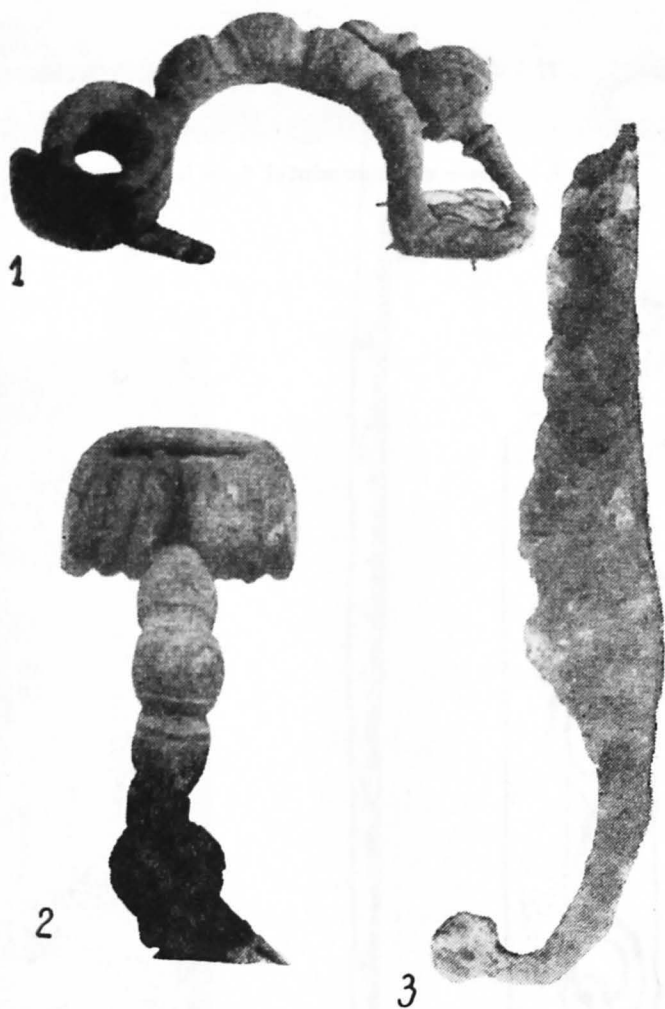

Fig. 6. — Descoperirile de la Pețelca.

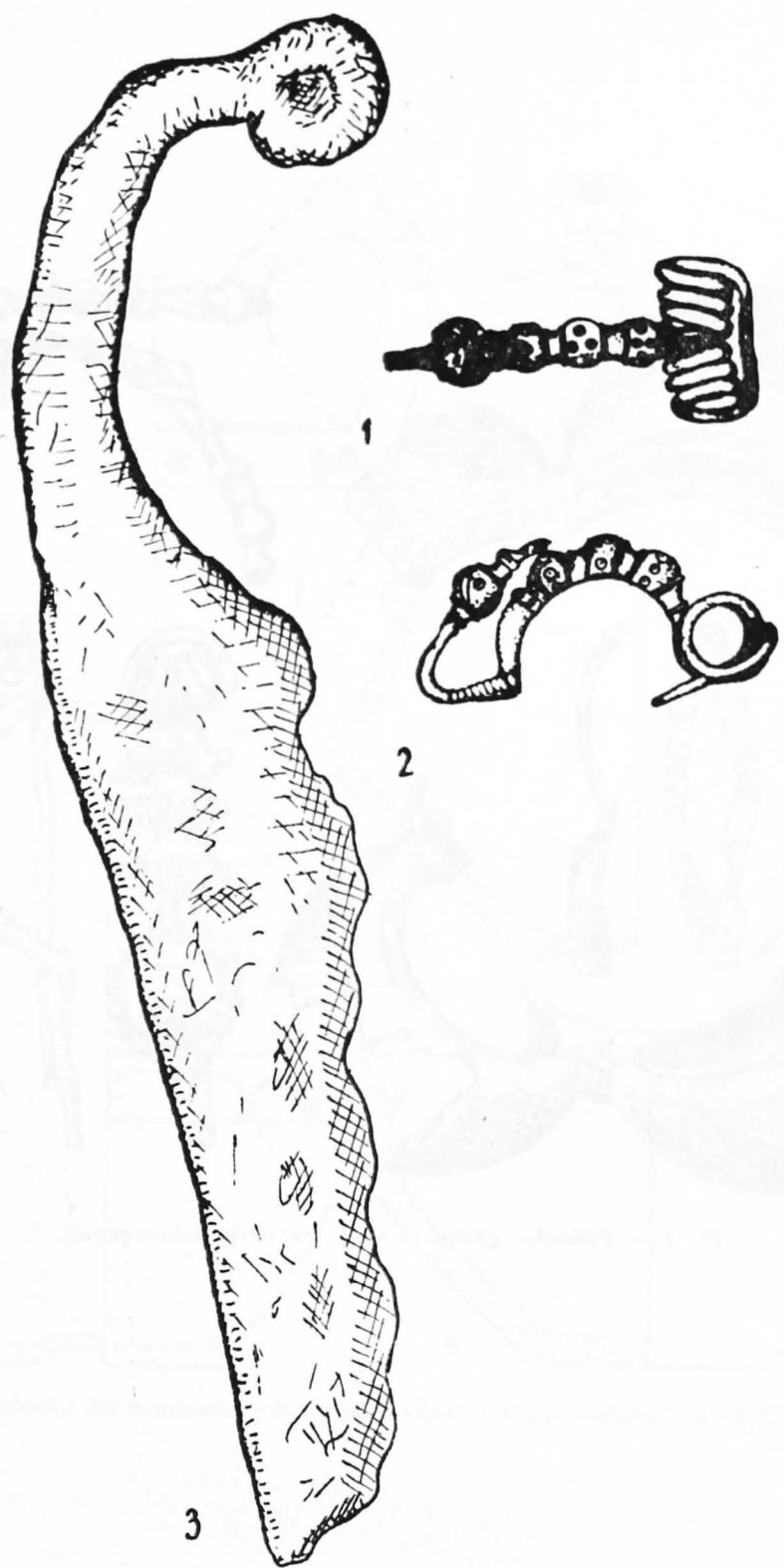
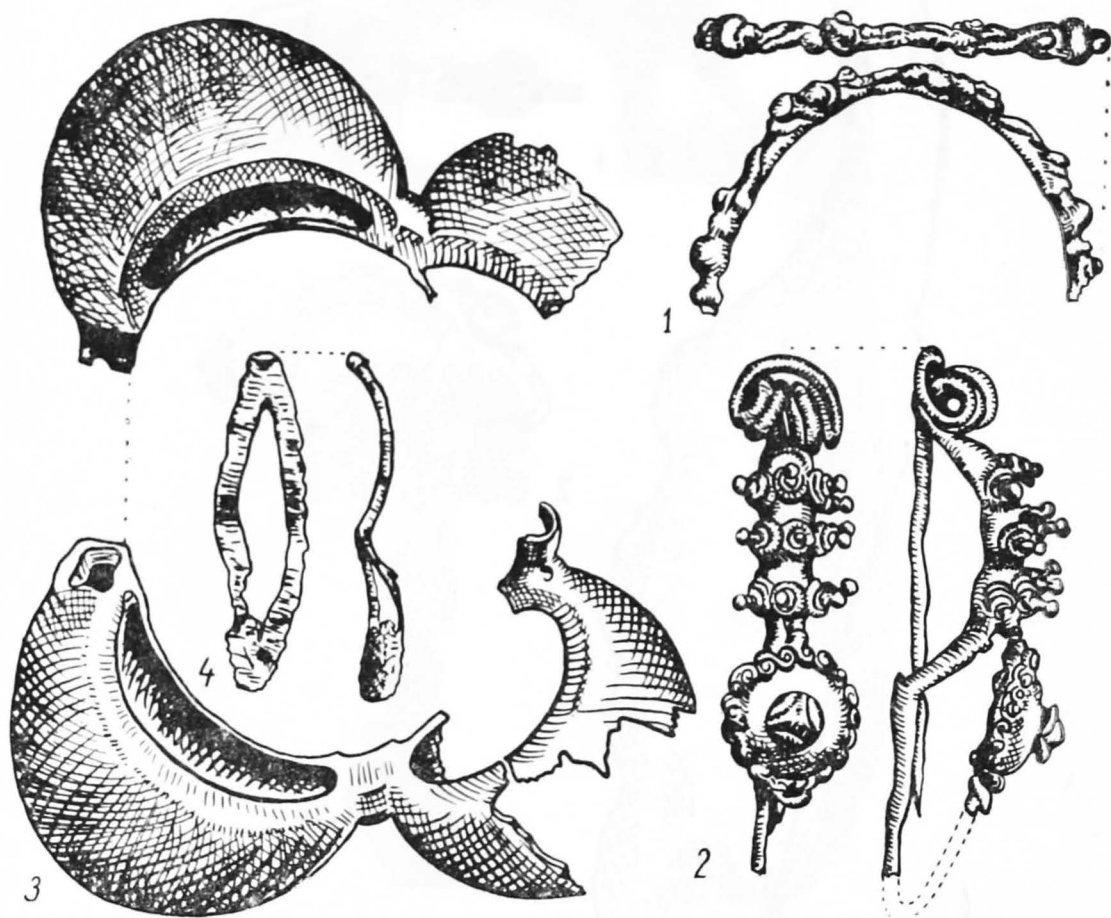
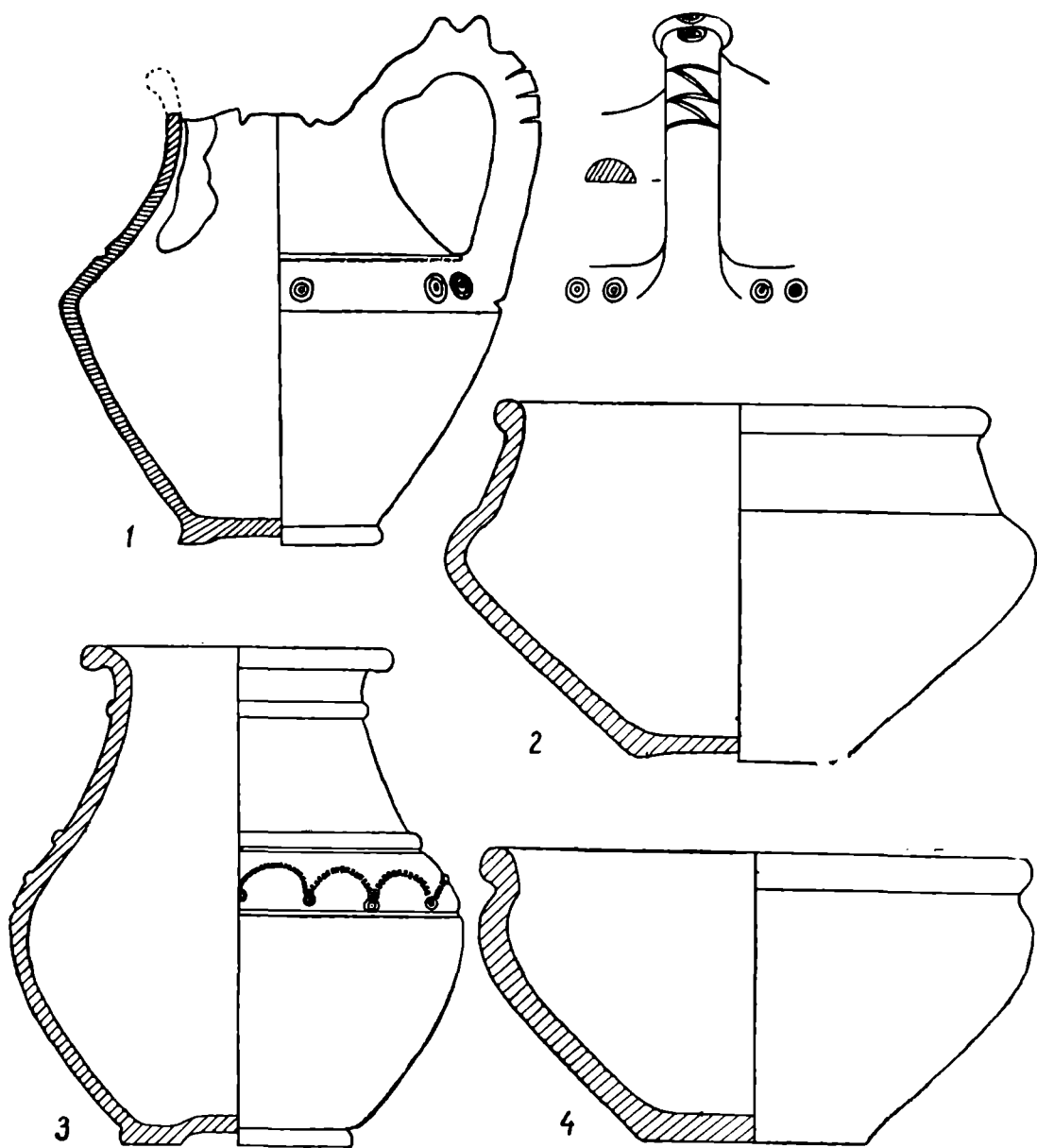

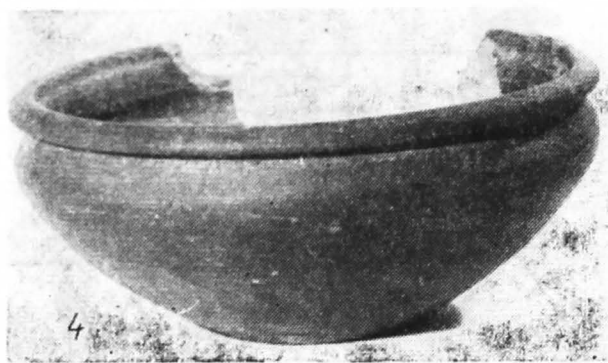
Fig. 7. — Fibula și cuțitul de la Peșelca.

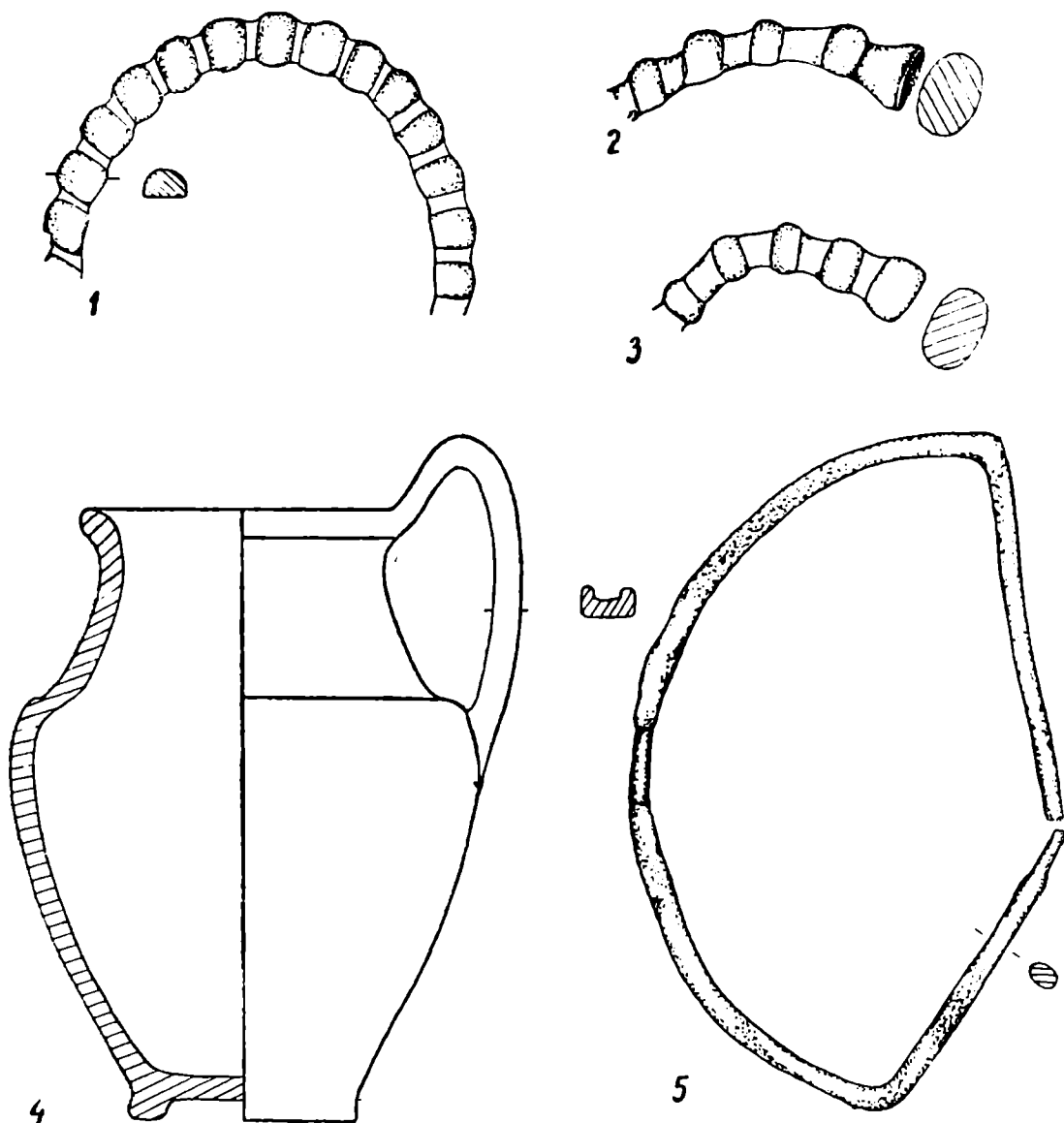
Pl. I. — Podoabe găsite la Cluj (cartierul Gheorgheni).

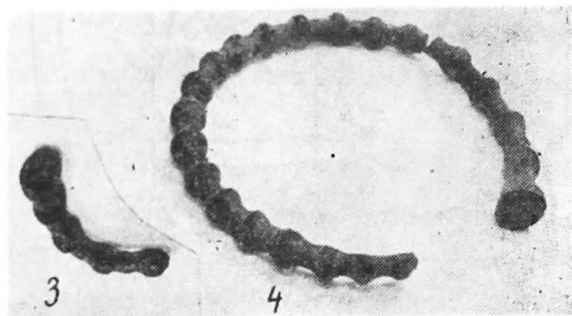
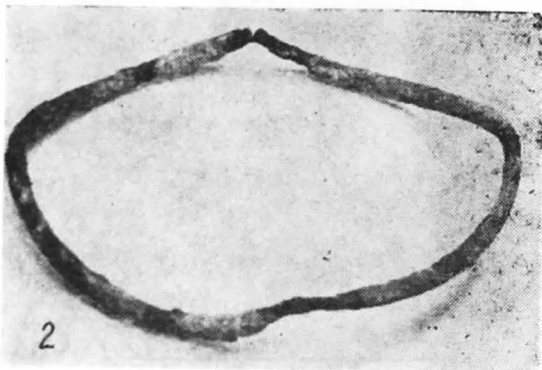
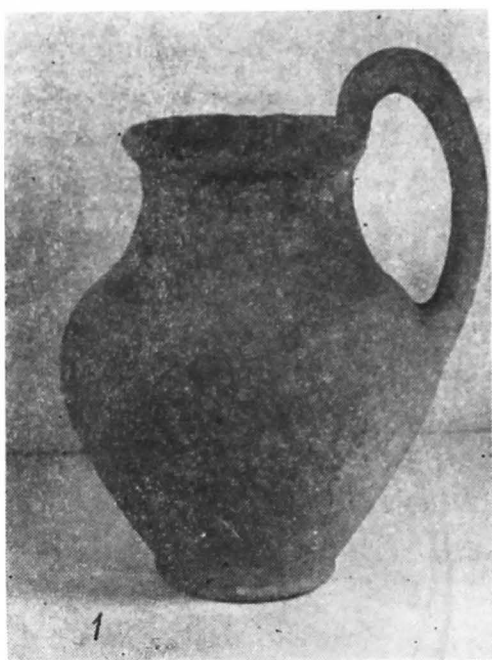
Pl. II. — Ceramică din morminte celtice găsite la Cluj. 1, Cluj-Mănăstur; 2—4, Cluj-Gheorgheni.

Pl. III. — Vase celtice de la Cluj.
1, 3, 4, Cluj-Gheorgheni ; 2, Cluj-Mănăștur.

Pl. IV.*— Descoperirile celtice de la Șeica Mică.

Pl. V. — Cana și podoabele de la Șeica Mică.

UN COMPLEX DE CONSTRUCȚII ÎN TERASE DIN AȘEZAREA DACICĂ DE LA FEȚELE ALBE

Scriitorii mai vechi, arheologi profesioniști sau amatori, care s-au ocupat de vestigiile antice din Munții Orăștiei, amintesc și resturile de ziduri de la Fețele Albe¹, fără a putea însă localiza precis acest punct. Vagile lor informații, culese de la localnici sau preluate de la cărturari și mai vechi, despre ruinele îngropate într-un codru secular și despre rămășițele unor ziduri ciclopice n-au devenit un bun al științei decât mai târziu, în urma recunoașterilor pe teren efectuate de C. Daicoviciu². Acestea au precizat că sub denumirea de Fețele Albe muntenii din partea locului înțeleg coasta de sud, însoțită³, a unei muchii a Muncelului, despărțită prin îngusta Vale Albă, afluent al Văii Godeanului, de Dealul Grădiștii, păstrătorul ruinelor Sarmizegetusei regești. C. Daicoviciu⁴ a constatat pe Fețele Albe, la circa 100 m deasupra văii, cam în dreptul cisternei de pe Dealul Grădiștii⁵, mai multe terase cu lipitură arsă și, ceva mai sus, o terasă cu câteva blocuri de piatră, despre care credea că trădează prezența unui turn. Deosebit de importantă părea terasa largă, situată pe la jumătatea coastei Fețelor Albe, în dreptul unui punct din Valea Albă, aflat la aproximativ 800 m de confluența acesteia cu Valea Godeanului; aici se distingeau urme de ziduri, considerate ca aparținând unei fortificații mai mărișoare. Nu încapă nici o îndoială că aceste ultime vestigii le-am văzut și noi, cu prilejul unei recunoașteri efectuate în 1961; ele se află în punctul pitoresc numit de localnici *Șesul cu brînză*. Explorarea arheologică a acestui loc a început în 1965 și a fost încheiată în 1972⁶.

¹ Vezi înșiruirea știrilor mai vechi la Al. Ferenczi, în C. Daicoviciu — Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, [București], 1951, p. 102.

² *Op. cit.*, p. 41.

³ De aici numele de „Fețe”. Epitetul „Albe” trebuie pus în legătură cu Valea Albă, care curge pe la poalele înălțimii.

⁴ *Loc. cit.*

⁵ Despre aceasta vezi C. Daicoviciu și colaboratorii, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 121—122 și fig. 20; III, 1952, p. 296—297.

⁶ Anumite rezultate ale acestor săpături au fost publicate de H. Daicoviciu și I. Glodariu, în *RevMuz*, III, 6, 1966, p. 485—488 și în *ActaMN*, VI, 1969, p. 465—473, iar de H. Daicoviciu, în *Apulum*, IX, 1971, p. 257—262.

Stricat în parte de lucrările forestiere, *Şesul cu brînză* măsoară aproximativ 65 m lungime (de la V spre E) şi 20 m lăţime (dela N spre S). O serie de ziduri (fig. 1) împart locul în cinci terase mai mici (pe plan I—V) şi anume:

Terasa I, pe care zidul B o apără dinspre deal de prăvăliri de pământ şi care era susţinută înspre Valea Albă de zidul D.

Terasa a II-a, apărată de zidul B de alunecările de pe terasa superioară (IV) şi susţinută înspre vale de zidul E.

Terasa a III-a, apărată dinspre deal de zidurile A şi C şi susţinută dinspre vale de zidul A₂.

Terasa a IV-a, susţinută de zidul B, care o desparte de terasa a II-a. Nici un zid nu o proteja de alunecările de pământ dinspre deal.

Terasa a V-a, apărată dinspre deal de zidul C şi susţinută spre vale de zidul A, care o desparte de terasa a III-a.

După cum se vede, nici unul dintre zidurile descoperite aici nu avea vreun rol defensiv. Toate au rosturi constructive, trebuind fie să susţină cele cinci terase artificiale de pe *Şesul cu brînză*, fie să le apere de alunecările eventuale ale pantei dealului.

Cele şapte ziduri dezvelite nu sînt absolut identice, fapt care ridică, împreună cu alte împrejurări, anumite probleme de cronologie (vezi mai jos).

Zidul A (fig. 2), lung de circa 40 m, are o lăţime de 2,55 m; blocurile care-l alcătuiesc sînt de mărime mijlocie ($55 \times 35 \times 44$ cm; $54 \times 35 \times 41$ cm), iar emplectonul lui se caracterizează printr-o mare cantitate de piatră de stîncă. Zidul C, lung de 52 m, se deosebeşte de zidul A numai prin lăţimea sa inegală (ea variază între 1,50 şi 2,50 m). În schimb, zidul B (fig. 2), lung de 61 m şi lat de 1,60—1,65 m, e construit din blocuri mai masive ($60 \times 52 \times 50$ cm; $50 \times 58 \times 59$ cm; există şi un bloc de 82 cm lungime), iar emplectonul e aproape lipsit de piatră. Zidul A₂, lung de 32,35 m şi lat de 1,43 m, şi zidul A₁ (5,36 m lungime, 1,65 m lăţime) sînt asemănătoare, prin dimensiunile blocurilor şi prin structura emplectonului, cu zidul A.

Zidurile D şi E sînt mai prost păstrate, aşa încît dimensiunile lor sînt date cu o uşoară aproximaţie. Lungimea zidului D, măsurată pe faţa lui internă, dinspre deal, căci faţa externă a dispărut complet pe alocuri, este de 24,70 m, din care 3,20 m constituie porţiunea ce cade perpendicular pe terasa I. Lăţimea acestui zid este de 2,35 m. Blocurile lui sînt de dimensiuni variabile ($70 \times 50 \times 37$ cm, $60 \times 50 \times 45$ cm, $63 \times 40 \times 30$ cm, $42 \times 42 \times 56$ cm).

Zidul E susţine terasa a II-a. Lungimea lui totală este 47 m, iar lăţimea de 1,90 m. Blocurile sînt de dimensiuni diverse ($41 \times 42 \times 52$ cm, $64 \times 42 \times 36$ cm, $43 \times 46 \times 50$ cm, $66 \times 42 \times 42$ cm), iar emplectonul conţine foarte multe pietre de stîncă de mari dimensiuni.

Este posibil ca în spaţiul dintre zidurile D şi E să fi trecut poteca ce ducea dinspre vale la *Şesul cu brînză*.

În faţa zidului A, lipit de el, la 1,85 m de capătul său nord-vestic, s-a descoperit un pavaj de lespezi de calcar, lung de 4,54 m şi lat de 1,70 m

(fig. 2). Scurtimea pavajului, precum și împrejurarea că cele două borduri puțin mai ridicate ale lui sînt perpendiculare pe zidul A (nu paralele cu el) arată că pavajul nu reprezintă un drum de-a lungul zidului. Presupunem că el servea drept bază a unei scări de lemn, cu ajutorul căreia se putea urca pe zidul A. Coama acestuia împreună cu coridorul care-l separa de zidul C, formau calea de acces pe terasa a V-a.

Remarcabil e faptul că ambele fețe ale zidului C se întrerup (pe o distanță de 1,85 m fața externă și pe o distanță de 1,28 m cea internă) pentru a lăsa să treacă prin zid o conductă de apă formată din tuburi de teracotă, care se îmbină unul într-altul fără a fi lipite cu mortar (fig. 3, A). La ieșirea din zid, deci pe fața externă (dinspre Valea Albă) a acestuia, conducta era protejată de blocuri așezate perpendicular pe linia zidului. Tuburile au 17—18 cm în diametru și 54—65 cm lungime. Probabil că apa cădea, ca un izvor, pe terasa a II-a, poate într-un bazin sau canal, și era condusă spre canalul de piatră care traversa zidul A₂ (fig. 3, B), pentru a se scurge apoi la vale. Această ipoteză este întărită de faptul că în fața zidului A₂ s-au găsit, evident prăbușite de pe terasa a III-a, o vană fragmentară de andezit (fig. 3, C) prevăzută cu un „cioc“ pentru scurgerea apei. Lungimea păstrată a vanei este de 1,20 m, iar lățimea de 0,85 m; adîncimea ei este de 0,50 m, iar grosimea pereților de 8,5—9 cm.

Nivelul superior al terasei I e ocupat de o locuință circulară cu diametrul de circa 15 m (fig. 4—5). Distrusă în partea sa vestică de drumul forestier modern, locuința s-a păstrat bine în partea sa de răsărit, unde blocurile de calcar ce-i serveau drept temelie sînt așezate chiar pe zidul B (fig. 6). În interiorul locuinței, la o distanță de 1,45 m de șirul blocurilor temeliei a fost dezvelită o porțiune lungă de 2,50 m dintr-un perete de pămînt (păstrat datorită incendiului care a mistuit locuința) gros de 20—25 cm și fățuit. Aceasta dovedește că locuința se compunea dintr-o încăpere circulară (sau absidată) de circa 12 m în diametru (respectiv, lungime) și dintr-un pridvor lat de 1,45—1,50 m, care o înconjură.

În peretele de SSE al secțiunii A, care traversează locuința circulară în partea ei estică, a fost deschisă, pentru recuperarea unui mare număr de fragmente ceramice, o casetă (caseta A). Aceasta a atins zidul B. Profilul peretelui ei de SSE (fig. 7) arată foarte clar că sub nivelul de lipitură arsă care marchează sfîrșitul locuinței circulare se află un strat galben, steril, gros de circa 45 cm. Partea inferioară a acestui strat se prezintă ca o dungă de arsură, groasă de 7—17 cm, conținînd și fragmente ceramice; arsura se oprește chiar lîngă zid (în fig. 7 distanța care separă, pe orizontală, stratul de arsură de zid se datorește faptului că zidul B iese oblic din peretele casetei), neîntinzîndu-se și peste el. Aceasta demonstrează că fața superioară a zidului în starea lui actuală se afla la nivelul de călcare inițial, adică la un nivel de locuire anterior locuinței circulare. Această concluzie e întărită de împrejurarea că lîngă zid, așezată chiar la nivelul feței lui superioare actuale, se găsește o lespede de stîncă (micașist), lungă de 60 cm.

Așadar, pe terasa I se constată două niveluri de locuire: nivelul inferior, aparținând unei locuințe a cărei formă și ale cărei dimensiuni nu pot fi determinate, și nivelul superior, al locuinței circulare.

Descoperirile din nivelul inferior constau din puține fragmente ceramice databile în perioada clasică a culturii daco-getice (sec. I î.e.n.—I e.n.). În nivelul superior (locuința circulară), fragmentele ceramice sînt extrem de numeroase, predominînd cioburile de vase lucrate la roată din pastă de bună calitate, cenușie și, mai ales, roșie. Extrem de multe fragmente aparțin unor chiupuri roșii de dimensiuni mari, cu buza tăiată și evazată sau cu buza „în trepte”. Nu lipsesc nici fragmente pictate în stil geometric, cu benzi înguste de culoare brun închis pe fond roșiatic. Aceste fragmente aparțin mai cu seamă unor capace.

Dintre obiectele de metal descoperite în locuința circulară merită relevată o toartă de caserolă de bronz (fig. 8) cu stampila officinei lui Ansius Diodorus⁷.

Pe terasa a II-a, o secțiune executată în 1967 spre capătul ei de est (fig. 1: S II) demonstra cel puțin două niveluri de locuire (fig. 9); peretele ei de nord-vest lăsa chiar să se bănuiască existența a trei niveluri (fig. 10). Lărgită spre SE cu 0,90 m în 1968, secțiunea a permis constatarea limpede a trei niveluri distincte pe această terasă. Dezvelirea în suprafață a terasei a II-a, efectuată în anii 1969—1971, a confirmat constatarea noastră (vezi fig. 11).

Nivelul superior (fig. 12) e marcat printr-un strat gros (30—60 cm) de arsură puternică (cărbone, lipitură arsă). Cantitatea considerabilă de lipitură arsă arată că avem de-a face cu o construcție de lemn și nuiele, ai cărei pereți au fost pomostiți cu lut. Nu se pot preciza dimensiunile acestei locuințe, dar cîteva blocuri mici de calcar așezate în unghi drept arată că ea a avut o încăpere interioară, rectangulară sau patrată. Blocurile de calcar de la temelia acestei încăperi (cu excepția celor din colțul sudic) au fost luate dintr-o construcție mai veche, aparținînd nivelului mijlociu. Resturile păstrate sînt prea puține pentru ca forma și dimensiunile încăperii să poată fi determinate.

Descoperirile din nivelul superior constau din multă ceramică roșie, din ceramică cenușie și dintr-un bogat material feros de construcție (cuie, piroane, cuie cu „ureche” triunghiulară). Majoritatea covîrșitoare a ceramicii este lucrată la roată.

Nivelul mijlociu (fig. 12 și 13) a păstrat parțial temelia de piatră a unei mari construcții circulare (11—11,50 m în diametru). Temelia e formată din blocuri mici de calcar (circa 40×15×12 cm), așezate inițial unul lîngă

⁷ Un L. Ansius Diodorus apare în stampila de pe mînerul unei patere de bronz descoperite la Herculaneum (CIL X 8071, 27); cf. R. Mowat, *Marques de bronziers sur objets antiques trouvés ou apportés en France*, Vienne, 1884 (extras din *Bulletin épigraphique*, 1883—1884, p. 3, nr. 2). Officina acestui meșter pare să fi fost însă la Capua (M. H. P. Boesterd, *The Bronze Vessels in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen*, 1956, nr. 37, p. 13—14).

altul. Numai în partea de sud a locuinței există o porțiune de 1,30 m cu blocuri întrucitva diferite, aproape patrute în secțiune. Ele marchează, probabil, intrarea în locuință; această intrare a putut fi și mai largă (pînă la 2,60 m), căci pe o anumită distanță lipsesc orice fel de blocuri.

Locuința aceasta circulară era, pare-se, înconjurată de un fel de pridvor cu podeaua de lut fățuit și ornamentat cu caneluri curbe sau ușor ondulate (fig. 14). Lățimea pridvorului n-a putut fi stabilită cu certitudine; e probabil însă că ea nu depășea 1,50—1,60 m.

Materialul feros (mai ales cuie) și ceramica nivelului mijlociu sînt mai puțin abundente decît în nivelul superior. Cioburile provin mai ales de la vase mari (din păcate cu neputință de reconstituit), brun-negricioase, uneori acoperite cu slip lustruit, cu buza îngroșată și fațetată, fundul plat; ornamentul lor constă în mici butoni semisferici sub buză. Rareori între partea îngroșată a buzei și butoni sînt practicate 1—2 caneluri orizontale. Ceramica roșie este foarte rară și fragmentele găsite par să aparțină tot unor vase cu fundul drept. În general, ceramica roșie din nivelul mijlociu se deosebește mult de cea din nivelul superior atît prin pastă, care e mai zgrunțuroasă, cît și prin formă (vasele au, aproape fără excepție, buza dreaptă și ușor îngroșată, iar fundurile inelare lipsesc).

Deosebit de interesante sînt două vase din pastă cu grafit (fig. 15), ornamentate nu numai cu striuri verticale, ci și cu butoni semisferici, ceea ce exclude o eventuală apartenență celtică⁸. Cele două vase sînt produse locale, deși grafitul amestecat în pasta lor a fost, probabil importat⁹.

Nivelul inferior este separat de cel mijlociu printr-un strat de pămînt galben, arheologic steril. Marcat prin largi pete de arsură neagră și roșie, acest nivel este extrem de sărac în ceea ce privește inventarul. Nu s-au găsit decît sporadic fragmente ceramice și material feros.

Pe terasa a III-a a *Șesului cu brînză* a fost dezvelit, în campaniile din anii 1966—1967 unul din monumentele cele mai interesante de pe coasta Feteilor Albe: un sanctuar circular cu stîlpi de calcar (fig. 16—18).

Diametrul sanctuarului este de 10,80 m. Ca și cele două bine cunoscute sanctuare circulare de la Sarmizegetusa¹⁰, cel de la Feteile Albe e alcătuit din două feluri de stîlpi, dreptunghiulari în secțiune: unii mai înalți și mai înguști, ceilalți mai scunzi și mai lați. Stîlpii din prima categorie (au fost găsiți *in situ* 36) au lățimea la bază de 17—20 cm, iar grosimea de 10—12 cm. Fiind, ca și la Sarmizegetusa, decapitați, e imposibil să indicăm înălțimea lor originală; se poate spune numai că un exemplar relativ

⁸ Semnalăm, *exempli gratia* că în masiva lucrare a Irenei Kappel, *Die Graphit-tonkeramik von Manching*, Wiesbaden, 1969, nu e amintit nici un vas sau fragment de vas cu asemenea ornament.

⁹ Cu privire la comerțul cu grafit (Graphiterde), vezi Irene Kappel, *op. cit.*, p. 123—126.

¹⁰ Vezi C. Daicoviciu și colaboratorii, în *SCIV*, III, 1952, p. 283—287 și fig. 2—3; idem, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 153—156 și fig. 1—4; H. Daicoviciu, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 231—254.

bine păstrat are o înălțime de 78 cm. La 54 cm deasupra bazei, stîlpul se îngusta, ajungînd pînă la 14—17,5 cm lățime și prezentînd astfel un fel de bordură. Se pare că bordura se afla la nivelul de călcare antic sau puțin mai sus de el.

Dintre stîlpii lați și scunzi au fost găsiți *in situ* 9. Înălțimea pe care s-au păstrat variază între 20—23 cm, lățimea lor e de 33—42 cm, iar grosimea de 18—19,5 cm (ambele măsurate la bază). Ca și stîlpii înguști, cei lați prezintă o bordură la 8,5—9,5 cm deasupra bazei; deasupra bordurii, grosimea lor este de numai 15—15,5 cm.

Toate aceste dimensiuni (ca și distanța dintre stîlpi, despre care va fi vorba mai jos) sînt, bineînțeles aproximative și nu pot avea o semnificație deosebită deoarece stîlpii sînt decapitați, distruși de foc, de apă și de îngheț, ușor deplasați etc.

Gruparea stîlpilor nu s-a putut, din păcate, stabili, căci nu există în sanctuar nici un grup complet păstrat. În partea de est a sanctuarului, între doi stîlpi lați, relativ bine conservați *in situ*, se află doi stîlpi înguști și există loc pentru al treilea; în partea de vest, între doi stîlpi lați există doi stîlpi înguști și spațiu pentru alți doi, iar alături se pot observa patru stîlpi înguști și, eventual, un spațiu pentru al cincelea. Situația nu poate fi reconstituită cu exactitate deoarece însăși distanța între doi stîlpi înguști, măsurată deasupra bordurii, e variabilă (7,5—13 cm); distanța între un stîlp îngust și vecinul său lat e de 8—10,5 cm. Necunoașterea ritmului succesiunii stîlpilor înguști și lați ne împiedică să punem sanctuarul într-o legătură sigură cu anumite fenomene și observații astronomice, așa cum se putuse face în cazul marelui sanctuar circular de la Sarmizegetusa¹¹.

În partea de ESE a sanctuarului, între doi stîlpi înguști se află o lespeze de calcar, lungă de 76 cm și groasă de 18,5 cm, așezată în dungă; ea ar putea marca, eventual, o intrare. Un rost asemănător ar putea fi atribuit și altei lespezi de calcar, așezată tot în dungă puțin în afara cercului stîlpilor, lungă de 44 cm și groasă de 9 cm. Nu este exclus însă ca ambele lespezi să fi avut un alt rol, pe care nu-l putem stabili.

Sanctuarul a pierit într-un incendiu, căci deasupra vetrei sale se află un strat de arsură (pămînt înroșit de foc și urme de cărbune) gros de 10—20 cm, care se întinde cu 0,50—1 m și în afara cercului de stîlpi, unde s-a dat și de o bucată lungă de cărbune. Incendiul a fost deosebit de puternic în zona mai apropiată de zidul A (vezi fig. 16), ale cărui blocuri au fost și ele atinse de foc. Puterea incendiului reiese și din culoarea roșieatică sau cenușie a unora din stîlpii sanctuarului sau a unor fragmente de stîlpi.

Tocmai violența incendiului ne face să credem că stîlpii de calcar continuau cu stîlpi de lemn (urme ale unor stîlpi de lemn în interiorul sanctuarului, ca la monumentul-calendar de la Sarmizegetusa, nu s-au găsit). Nu avem însă nici o indicație despre existența vreunui perete continuu

¹¹ H. Daicoviciu, *op. cit.*, *passim*.

al sanctuarului; puținele fragmente de lipitură arsă pe care le-am găsit pe suprafața lui pot proveni din altă parte sau, cel mult, de la o fățuială de lut a părții lemnoase a stîlpilor. Tot din altă parte, și anume de pe zidul A, trebuie să fi căzut și piatra ornamentală semiovală descoperită în sanctuar; această piatră ornamentală își găsește analogii la Sarmizegetusa¹², dar, spre deosebire de exemplarele de acolo, ea nu are decor în relief.

Aproximativ în centrul sanctuarului se găsește o îngrămădire de pietre pe o suprafață de 2,15×1,15 m, orientată VNV—ESE. Aproape toate pietrele sînt de stîncă locală, nefasonate; excepție face numai o lespede de calcar, așezată în dungă, lungă de 51 cm și groasă de 7 cm, care închide spre VNV suprafața cu pietre. Legătura între această lespede și grămada de pietre nu este însă deloc sigură, căci ele sînt despărțite de un spațiu gol de aproximativ 40 cm lățime.

O secțiune (S V) de 4×1 m, orientată est-vest, trasată în jumătatea sudică a sanctuarului, a arătat că, spre deosebire de terasele I și II, pe terasa a III-a nu există un nivel mai vechi decît cel al sanctuarului circular. În peretele secțiunii se vede limpede o mare groapă (lărgimea la gură: 1,25 m; lărgimea la fund: 0,95 m; adîncimea: 1,85 m), plină cu resturi de arsură (fig. 19). Groapa pornește chiar de la nivelul sanctuarului și resturile de arsură din ea dovedesc că a fost săpată după distrugerea acestuia.

Obiectele descoperite în sanctuar sînt destul de puține la număr. E vorba de sporadice fragmente ceramice, de piroane și cuie de fier, unele cu „ureche” triunghiulară. Prezența lor întărește ideea continuării în lemn a stîlpilor de calcar; e probabil că de cuiele și piroanele cu ureche se agățau diferite ofrande.

După cele două sanctuare circulare cu stîlpi de andezit de la Sarmizegetusa, după sanctuarul rotund cu stîlpi de lemn de la *Ziridava* — Pecica¹³, descoperirea de la Fetele Albe a pus în lumină o construcție analogă, de data aceasta cu stîlpi de calcar. Numărul monumentelor de acest tip cunoscute se ridică, așadar, în Dacia, la patru.

Nici un fel de construcție nu se găsește pe terasa a IV-a a *Șesului cu brînză*. Așa se explică, fără îndoială, faptul că această terasă nu e apărută spre deal de nici un zid.

Terasa a V-a e ocupată de două construcții alăturate, făcînd probabil parte din aceeași gospodărie (fig. 20). În partea de vest avem de-a face, pare-se, cu o locuință, marcată de resturile arse ale unei podine de lut și de trei lespezi de calcar care au putut servi drept temelie pentru stîlpii de lemn ai construcției. În partea de est, podina lipsește cu desăvîrșire; în schimb, lespezile de temelie sînt mai numeroase, ele fiind dispuse în cinci șiruri. Bănuim că această construcție nepodită, dar puțin ridicată

¹² Vezi C. Daicoviciu și colaboratorii, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 160, fig. 8—10.

¹³ Vezi I. H. Crișan, în *ActaMN*, III, 1966, p. 91—101.

de la pământ a putut fi un șopron sau un hambar, adică o anexă a locuinței din jumătatea apuseană a terasei.

Secțiunea trasată aproximativ prin mijlocul terasei a V-a (fig. 21) arată că avem de-a face cu un singur nivel de locuire. Vatra de foc vizibilă în peretele de ENE al secțiunii aparține locuinței.

Descoperirile făcute pe cele cinci terase ale *Șesului cu brinză* permit formularea unor considerații în legătură cu cronologia relativă și absolută a construcțiilor de aici.

După cum s-a văzut din descrierea descoperirilor, deosebiriile cele mai evidente se constată între zidul B și zidurile A și C; aceasta poate constitui un indiciu cu privire la o anumită diferență de timp între momentul construirii zidului B și cel al construirii zidurilor A și C. Contemporaneitatea zidurilor A și C rezultă și din faptul că ele încing împreună terasa a V-a, precum și din identitatea rolului lor în apărarea dinspre deal a terasei a III-a. În adevăr, traseul în parte paralel al zidurilor A și C și, mai ales, distanța mică dintre ele (0,45—1,30 m) în această porțiune se explică prin tăierea dealului în trepte cu ocazia amenajării terasei a III-a (vezi fig. 22). Fiecare treaptă a fost consolidată cu câte un zid: cea inferioară cu zidul A, iar cea superioară cu zidul C, între acestea lăsându-se numai o trecere îngustă. Soluția treptelor a fost adoptată, desigur, pentru a nu se lăsa pe seama unui singur zid, înalt și, deci, mai puțin rezistent, întreaga sarcină a susținerii pantei abrupte a dealului.

Zidurile D și E sînt, după toate probabilitățile, contemporane cu zidul B, întrucît rolul lor față de terasa a II-a este strîns legat de cel al zidului B.

Cît privește zidurile A₁ și A₂, raportul lor cu zidul A pare să fie următorul:

Zidul A₂ e contemporan cu zidul A (prin urmare și cu zidul C) deoarece susține terasa a III-a, apărută dinspre deal de zidul A. Zidul A₁ pare să fie adăugat ulterior, probabil în vederea sprijinirii capătului estic al zidului A; în adevăr, el nu se leagă organic nici cu zidul A, nici cu zidul A₂, ci se lipește de ele.

O dată constatată diferența cronologică dintre zidurile B și D (eventual și E) și complexul de ziduri A, C, A₂ (nu mai luăm în considerare construirea zidului A₁ de importanță secundară), rămîne să stabilim care din aceste două elemente e mai vechi. Cu alte cuvinte, dat fiind rolul arhitectonic al tuturor zidurilor, urmează să stabilim care dintre cele cinci terase ale *Șesului cu brinză* au fost amenajate și locuite mai devreme. Răspunsul trebuie căutat în raportul dintre ziduri și construcțiile de pe terase.

Terasa a III-a și terasa a V-a au un singur nivel de locuire, ceea ce sugerează că amenajarea lor e relativ tîrzie. De altminteri, faptul că terasa a V-a e încinsă de zidurile A și C, aceleași care apără dinspre deal terasa a III-a, demonstrează că ele sînt contemporane și că amenajarea amîndurora trebuie legată de momentul ridicării zidurilor A, C și A₂. Lipsa oricăror vestigii de locuire pe terasa a IV-a, precum și lipsa unui

zid care s-o apere de alunecările de teren de pe deal denotă că ea a fost amenajată în ultimul rînd. Concluzia e confirmată de faptul că stîncă friabilă a înălțimii a fost tăiată pentru așezarea feței dinspre deal a zidului B; aceasta arată că, inițial, deasupra terasei a II-a nu se ridica terasa a IV-a, ci însăși panta repede a dealului. Deci, terasa a II-a este sigur anterioară terasei a IV-a; același lucru se poate afirma și despre terasa I, a cărei contemporaneitate cu terasa a II-a e clar dovedită de rolul pe care-l juca față de amîndouă zidul B: acela de a le apăra de alunecările pantei.

Împrejurarea că blocurile de temelie ale locuinței de pe terasa I sînt așezate chiar pe zidul B asigură anterioritatea acestui zid față de locuință. Mai mult, deoarece zidul B cu înălțimea sa actuală de numai două rînduri de blocuri n-ar fi avut nici un sens (căci nu putea susține panta dealului), e limpede că locuința circulară a fost construită după o demolare a zidului B. Concluzia noastră e confirmată nu numai de profilul peretelui de SSE al casei A, ci și de faptul că în peretele de SSE al suprafeței A (una din suprafețele deschise în 1966 pentru dezvelirea locuinței de pe terasa I) se observă stratul galben steril care separă pămîntul vegetal al nivelului zidului B de masa de arsură a locuinței circulare (fig. 23). E clar că, la un moment dat, zidul B a fost demolat pînă la sol, iar terasa a fost nivelată cu pămînt galben, fiind totodată lărgită peste fundația zidului B.

În lumina celor expuse, putem încerca schițarea evoluției locuirii dacice de pe *Șesul cu brînză*:

Inițial, locul nu era un șes, o terasă; cel mult putem admite că panta Fețelor Albe se îndulcea puțin în acest punct, formînd o treaptă, o abia schițată terasă naturală, evident de mici dimensiuni.

La un moment dat, legat probabil chiar de începuturile locuirii dacice pe coasta însoțită a Fețelor Albe, se taie din stîncă pantei și se amenajează astfel terasele I—II. Pe amîndouă se înalță construcții ale căror urme reprezintă nivelurile inferioare de pe aceste terase. Pentru protejarea lor dinspre deal se construiește zidul B, iar pentru a le împiedica să alunece spre Valea Albă — zidurile D și E. Peste un timp oarecare, imposibil de precizat, dar care, ținînd seama de obiectele descoperite n-a putut fi prea lung, construcțiile de pe terasa a II-a pier într-un incendiu; locul e repede nivelat și se ridică aici alte construcții, constituind nivelul mijlociu al terasei.

Într-o a doua etapă de construcție, se sapă noi porțiuni din coasta dealului, amenajîndu-se terasele a III-a, a V-a și, poate, a IV-a¹⁴; în același timp, terasa a II-a pare să fie puțin lărgită spre est. Pentru ocrotirea teraselor a III-a și a V-a se construiesc zidurile A, A₂ și C. Pe terasa a III-a se construiește sanctuarul circular cu stîlpi de calcar, iar pe terasa a V-a

¹⁴ Îndoiala noastră în ceea ce privește terasa a IV-a se datorează lipsei unui zid de protecție înspre deal și absenței de construcții pe suprafața ei. Aceasta ar putea sugera amenajarea ei și mai tîrzie, precedînd cu puțin încetarea locuirii de la Fețele Albe.

o locuință cu hambar (șopron). Cîndva în această vreme pare să-și fi încheiat existența nivelul mijlociu de pe terasa a V-a și se construiește aici locuința nivelului superior.

Un eveniment pe care vom încerca să-l precizăm mai jos provoacă distrugerea construcțiilor din nivelul inferior al terasei I, din nivelul superior al terasei a II-a¹⁵, a sanctuarului de pe terasa a III-a și a locuinței de pe terasa a V-a. Se pare că nici una din construcțiile de pe terasele II, III și V n-a mai fost refăcută; în schimb, pe terasa I se ridică, după demolarea sistematică a zidului B pînă la nivelul de călcare și după o netezire a locului, locuința circulară. Ea va fi distrusă de un puternic incendiu puțin mai tîrziu.

Nu avem, deocamdată, decît puține indicații despre cronologia absolută a locuirii dacice de pe *Șesul cu brînză*. Există, totuși, temeiuri să-i fixăm începuturile pe la sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n. În adevăr, chiar dacă ceramica grafitată se întîlnește în lumea celtică pînă la începutul sec. I e.n.¹⁶, vasele celtice de această factură confecționate în Dacia se datează în secolul al II-lea î.e.n.¹⁷. Evident, vasele de la Fetele Albe, care imită forma de situlă celtică, au putut fi confecționate și mai tîrziu, dar asocierea lor, în nivelul mijlociu al terasei a II-a, cu ceramică brun-negricioasă lustruită și cu ceramică roșie foarte deosebită de cea din nivelul superior ne îndeamnă să ridicăm datarea pînă spre sfîrșitul sec. II sau începutul sec. I î.e.n. De altminteri, cu excepția cetății de la Costești, mai vechi decît celelalte fortificații din Munții Orăștiei¹⁸, ceramică grafitată nu s-a mai găsit în această zonă¹⁹, iar ceramica caracteristică nivelului mijlociu de pe terasa a II-a a *Șesului cu brînză* nu apare în așezările din Munții Orăștiei sigur dateate în sec. I î.e.n.—I e.n.

Dacă este greu de fixat mai precis începutul locuirii de la Fetele Albe, despre sfîrșitul așezării de aici dispunem de cîteva indicații prețioase.

Este cert că, privit în ansamblu, acest sfîrșit trebuie pus în legătură cu cucerirea de către romani a zonei Munților Orăștiei în anul 106 e.n. Avem însă posibilitatea de a face anumite precizări cu privire la distrugerea construcțiilor de pe diferitele terase.

Pe vatra locuinței circulare de pe terasa I s-au descoperit cîteva pietre fasonate care au servit, probabil, în timpul existenței locuinței, ca suporturi pentru ceva. Printre ele se numără un stîlp de calcar, lung de

¹⁵ În *ActaMN*, IV, 1969, p. 469 sugeram că acum ar fi fost distrus nivelul mijlociu de pe terasa a V-a. Inventarul acestui nivel ne îndeamnă însă acum să credem că existența lui s-a încheiat mai repede.

¹⁶ Vezi B. Benadik, în *SlovArch*, IX, 1—2, 1961, p. 208; I. Kappel, *op. cit.*, p. 53—54.

¹⁷ De exemplu, în așezarea de la Morești (K. Horedt, în *Studien aus Alteuropa*, Teil II, Köln-Graz, 1965, p. 56—59, 67 și pl. 4, 2—7).

¹⁸ H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 48—49.

¹⁹ Despre vasul din pastă cu grafit de la Costești, vezi I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 203.

78 cm și lat de 5—10 cm, foarte stricat de foc și de apă, trei stilpi de andezit asemănători celor din sanctuarele circulare ale Sarmizegetusei²⁰ și un bloc de andezit analog celor descoperite la colțurile sanctuarului mic patrulater din incinta sacră de pe Dealul Grădiștii²¹. Ca și la Sarmizegetusa²², stilpii și blocul de andezit din locuința noastră erau decapitați.

Nu încapе îndoială că, la origine, stilpii și blocul n-au aparținut locuinței circulare, ci unui sanctuar de andezit de pe altă terasă a Fețelor Albe. Aceste piese au fost folosite la locuință după ce au fost decapitate; stricarea lor, tocmai datorită caracterului sacru al construcției căreia îi aparținuseră inițial, nu poate fi pusă în nici un caz pe seama dacilor. Și deoarece locuința circulară piere în incendiul aprins de romani la 106, ca atâtea alte așezări dacice din Munții Orăștiei, unde orice urmă de viață autohtonă încetează odată cu cucerirea romană²³, reiese că sanctuarul căruia îi aparținuseră blocul și stilpii de andezit mutilați a fost distrus de romani cu un prilej anterior, care nu poate fi plasat decît în 102 e.n. Stilpul de calcar descoperit în locuința circulară și aparținînd inițial, foarte probabil, sanctuarului de pe terasa a III-a, sugerează și el distrugerea acestuia în anul 102.

Am avea, așadar, de-a face cu două cuceriri ale Fețelor Albe de către romani: prima în 102, cînd sînt distruse definitiv construcțiile de pe terasele a II-a (nivelul superior), a III-a și a V-a, precum și construcția din nivelul inferior al terasei I, iar a doua în 106 e.n.²⁴, cînd e distrusă locuința circulară (nivelul superior al terasei I). Aceasta înseamnă că armatele romane au ajuns pînă la Fețele Albe încă în 102 și că pacea dintre Traian și Decebal s-a încheiat într-adevăr sub zidurile Sarmizegetusei.

Ideea că distrugerea constatată în nivelul inferior al terasei I s-a produs în anul 102, că demolarea zidului B, nivelarea și extinderea acestei terase și construirea locuinței circulare au avut loc între 103—105, nu e contrazisă de aflarea în locuință a torții de caserolă de bronz cu stam-pila officinei lui Ansius Diodorus. Obiectele ieșite din acest atelier se datează atît în a doua jumătate a sec. I e.n., cît și la începutul secolu-

²⁰ C. Daicoviciu și colaboratorii, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 113 și pl. IV, b, c.

²¹ Idem, *op. cit.*, p. 117 și pl. IV, c.

²² Idem, *op. cit.*, p. 114.

²³ Vezi C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, [București], 1954, p. 21. Teoretic, s-ar putea presupune că locuința circulară de pe terasa I s-a înălțat după anul 106, pierînd apoi într-un incendiu accidental. Bogăția și calitatea vestigiilor descoperite aici, precum și situația generală din Munții Orăștiei fac însă inacceptabilă această ipoteză.

²⁴ Această cucerire treptată se constată și la cetățuia Costeștilor (C. Daicoviciu, în C. Daicoviciu—Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 18).

lui următor²⁵. De altfel, asemenea obiecte rămîneau un timp în uz și adesea sufereau chiar reparații²⁶.

Cît privește vasele cele mai caracteristice descoperite în nivelul superior de pe terasa a II-a, ele se datează astfel:

Un ulcior pictat (fig. 24 și 25, A), lucrat la roată, cu toarta ruptă din vechime și folosit apoi fără toartă, descoperit *in situ* pe podeaua locuinței. Imită o cană de bronz, a cărei toartă era terminată în partea inferioară în aplică cu mască umană. Deosebiriile dintre imitația în lut și originalul în bronz se datorează mai degrabă unor motive de ordin tehnic: dificultatea prinderii torții de lut de gura vasului și a redării măștii umane. Olarul dac a recurs la fixarea torții sub buza vasului și la redarea aplicii cu mască umană printr-o umflătură a torții. Pictura, executată cu culoare brun-roșcată și neagră pe fondul gălbui al angobei, constă din motive geometrice și zoomorfe (păsări stilizate). Dimensiuni: Î: 32,5 cm; D gurii: 7,4 cm; D fundului: 11,5 cm.

Tipurile de căni de bronz care puteau fi imitate se datează, ca perioadă de producere, începînd din sec. I e.n. pînă în sec. III e.n.²⁷. Imitația a fost probabil confecționată spre sfîrșitul sec. I e.n.

Un vas lucrat la roată cu toartă orizontală care trece peste gură și cu tub pentru turnat fixat sub buză (fig. 25, B). De culoare castanie, lustruit, are pereții rotunjiți (cu diametrul maxim la nivelul umărului), buza îngroșată și puțin răsfrîntă, fundul inelar. Forma vasului e foarte obișnuită în cetățile și așezările din Munții Orăștiei, dar toarta orizontală și tubul fac din el un exemplar unic pînă acum în această zonă. Dimensiunile: Î: 12,7 cm; D gurii: 12×10,8 cm; D fundului: 9 cm; L tubului: 2,2 cm; D tubului: 1,5 cm; L torții: 12 cm.

Prezența lui în nivelul superior al terasei a II-a, împreună cu ulciorul descris mai sus, asigură datarea în a doua jumătate a sec. I e.n.

Pe terasa a V-a, pe podina de lut a construcției din partea de vest, a fost descoperită o strachină fragmentară. Lucrată la roată, acoperită cu angobă gălbuie de bună calitate (foarte distrusă de arderea secundară), are pereții arcuiți, buza îngroșată și marcată printr-o canelură, fundul inelar. A fost pictată cu motive geometrice (benzi orizontale), din care nu se mai distinge aproape nimic. Dimensiuni: D gurii: 33 cm; Î păstrată: 10,1 cm.

Condițiile în care a fost găsită, calitatea angobei și pictura caracteristică ne determină s-o datăm în a doua jumătate a sec. I e.n.²⁸.

²⁵ Vezi A. Radnóti, în *DissPann*, ser. II, Budapest, 1938, p. 56, pl. XVII, 4—6, XXI, 7—8; H. J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*, 1951, tip. 142, p. 172; idem, în *JahrbRGZM*, 2, 1955, tip. 31 a, fig. 2, p. 230; 13, 1966, nr. 21, 22, 79, p. 104—109; M. H. P. Boesterd, *loc. cit.*

²⁶ I. Glodariu, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 363.

²⁷ M. H. P. Boesterd, *op. cit.*, p. 77—78 (nr. 277), 82—83 (nr. 291).

²⁸ Cf. H. Daicovicu, în *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 11.

După cum se vede, datarea obiectelor celor mai caracteristice nu contrazice considerațiile noastre despre sfârșitul așezării de aici.

Descoperirile de pe *Șesul cu brinză* încep să pună în lumină o așezare civilă dacică oarecum deosebită de cele cunoscute pînă acum. Complexul de ziduri de terasă creează impresia unei așezări mari, înfloritoare, pentru amenajarea căreia s-au cheltuit multe eforturi; terasele suprapuse, încinse de brîurile zidurilor de calcar, aduc în minte, păstrînd, firește, proporțiile, imaginea Pergamului elenistic. Nici o așezare civilă dacică descoperită pînă acum nu se poate compara, din punct de vedere arhitectonic, cu ceea ce s-a găsit la Fețele Albe; un tablou asemănător îl oferă numai terasele incintei sacre de la Sarmizegetusa. Așezarea noastră ilustrează în chip semnificativ caracterul oppidan al civilizației dacice din sec. I î.e.n.—I e.n.

Dar complexul de terase de pe *Șesul cu brinză* se deosebește și de celelalte terase cercetate la Fețele Albe în anul 1972. Deși locuințele descoperite pe acestea conțin adeseori un inventar bogat, terasele nu sînt susținute și apărute de ziduri. Această împrejurare sugerează că terasele I—V cu construcțiile și amenajarea lor (locuințe cu anexe gospodărești, sanctuar, canalizare) reprezintă un complex aparte de locuire, probabil o „curte” aristocratică.

Pe de altă parte, existența pe *Șesul cu brinză* a mai multor niveluri de locuire reprezintă un fenomen destul de rar încă în Munții Orăștiei, așezările din această zonă prezentînd, de obicei, un singur nivel. Această împrejurare autorizează speranța că, pe măsura explorării celorlalte terase ale dealului și a studierii minuțioase a materialului arheologic, se va putea ajunge la anumite precizări și în cronologie absolută a vestigiilor din centrul statului dac.

HADRIAN DAICOVICIU — ION GLODARIU — ION PISO

UN COMPLEXE DE CONSTRUCTIONS EN TERRASSES DE L'HABITAT DACE DE FEȚELE ALBE

(Résumé)

Les dernières années on a comencé la recherche systématique de l'habitat dace de Fețele Albe, situé sur les pentes ensoleillées de la colline de Muncelu, parallèle en partie avec la hauteur sur laquelle se dressaient dans l'antiquité les murs de la Sarmizegetusa royale. L'investigation eut comme objet une grande terrasse (65 m de longueur et 20 m de largeur), appelée par les gens de l'endroit „Șesul cu brinză” (Le plateau au fromage), et quelques autres encore de sa proximité.

On a constaté que la terrasse „Șesul cu brinză” était partagée en cinq terrasses plus petites (I—V), protégées du côté de la colline et soutenues du côté de la pente, par des murs en blocs de calcaire, bâtis dans une technique de construction déjà connue, caractéristique à la maçonnerie dace des Montagnes d'Orăștie. La longueur et la largeur des murs différent: le mur A s'étend sur cca 40 m de longueur et sur 2,55 m de largeur (ayant devant lui, sur une certaine surface, un pavage en dalles de calcaire), le mur C sur 52×1,50 (sur une certaine portion, après un détour, la

largeur touche 2,50 m), le mur B sur $60 \times 1,60-1,65$ m, le mur A₂ sur $32,35 \times 1,43$ m, le mur A₁ sur $5,36 \times 1,65$ m, le mur D sur $24,70 \times 2,35$ m et le mur E sur $47 \times 1,90$ m.

Sur la *terrasse I*, on a découvert deux niveaux d'habitation, les deux appartenant à la phase classique de la civilisation dace (Ier s. av.n.è.—Ier s. de n.è.): le niveau inférieur, détruit par des travaux ultérieurs, et le niveau supérieur, sur lequel on a découvert une habitation circulaire, ayant à l'intérieur une pièce en forme d'abside. L'habitation a été construite après la démolition partielle du mur B. Son inventaire consiste surtout en céramique (pour la plupart des jarres à bord en gradin mais aussi de la céramique peinte), en une anse de casserole à l'estampille L. ANSI DIODORI et en différents objets en fer. A l'intérieur on a découvert quelques piliers en andésite et en calcaire, à la partie supérieure détruite, qui proviennent des sanctuaires anéantis.

La *terrasse II* a trois niveaux: le niveau inférieur, contenant peu de fragments céramiques, provenant de vases brun noirâtre à fond plat, le niveau moyen, recouvert d'une construction circulaire à fondement en blocs de calcaire et à une sorte de terrasse dont le plancher en terre cuite est ornementé, et le niveau supérieur, sur lequel on avait bâti une construction en bois et terre glaise, à deux pièces, à la base desquelles on avait mis une partie des blocs en calcaire de la construction du niveau moyen.

Au niveau moyen on a trouvé surtout des vases céramiques brun noirâtre, plus rarement rouges, ayant tous le fond plat, et deux vases en pâte à graphite. Au niveau supérieur on a découvert surtout de la céramique rouge, caractéristique à la zone des Montagnes d'Orăştie, une cruche peinte imitant un objet similaire en bronze, provenant de la fin du Ier s. de n.è., un vase à tube pour verser et à anse horizontale (qu'on pourrait dater dans la seconde moitié du Ier s. de n.è.) et du matériau en fer pour employer à des constructions.

Sur la *terrasse III* on a bâti un sanctuaire circulaire à piliers de calcaire, pas étant à la fois la seule qui manque de mur de protection du côté de la colline. tuée. Le sanctuaire, détruit par une incendie, a tous ses piliers restant en place décapités, tout comme ceux des sanctuaires de Grădiştea Muncelului.

Sur la *terrasse IV* on n'a trouvé aucune trace de construction, cette terrasse étant à la fois la seule qui manque de mur de protection du côté de la colline.

Sur la *terrasse V* on avait construit une habitation et un grenier. L'inventaire de l'habitation contient de la céramique, y compris une écuelle peinte de la seconde moitié du Ier s. de n.è., et des objets en fer ayant dû servir à construire.

On est arrivé à la conclusion que durant la première phase d'habitation sur „Şesul cu brinză” on avait aménagé les terrasses I et II et bâti les murs B, D et E. Les constructions situées sur ces terrasses ont péri dans une incendie, après quoi l'endroit a été nivelé et d'autres constructions y ont été érigées. Dans une deuxième phase on a aménagé les terrasses III, IV et, peut-être, V, on a élargi la terrasse II et on a construit les murs A, A₂ et C.

En chronologie absolue, l'habitation sur „Şesul cu brinză” commence vers la fin du IIe s. av.n.è. ainsi comme nous le font constater les vases en pâte à graphite et l'autre céramique provenant des niveaux inférieur et moyen de la terrasse II. L'habitat a été conquis et détruit ensuite par les Romains lors de la guerre de 102, quand toutes les constructions se trouvant sur les terrasses furent anéanties. Entre les deux guerres daciques on a bâti l'habitation circulaire sur la terrasse I, abîmée elle aussi en 106, pendant la seconde guerre dacique.

La recherche en 1972 d'autres terrasses de Feţele Albe, où on a trouvé des habitations d'une allure remarquable mais dépourvues des aménagements imposants (murs) constatés sur les terrasses I—V de „Şesul cu brinză”, a mené à la conclusion que ces dernières représentent un complexe à part, probablement une „cour” aristocratique.

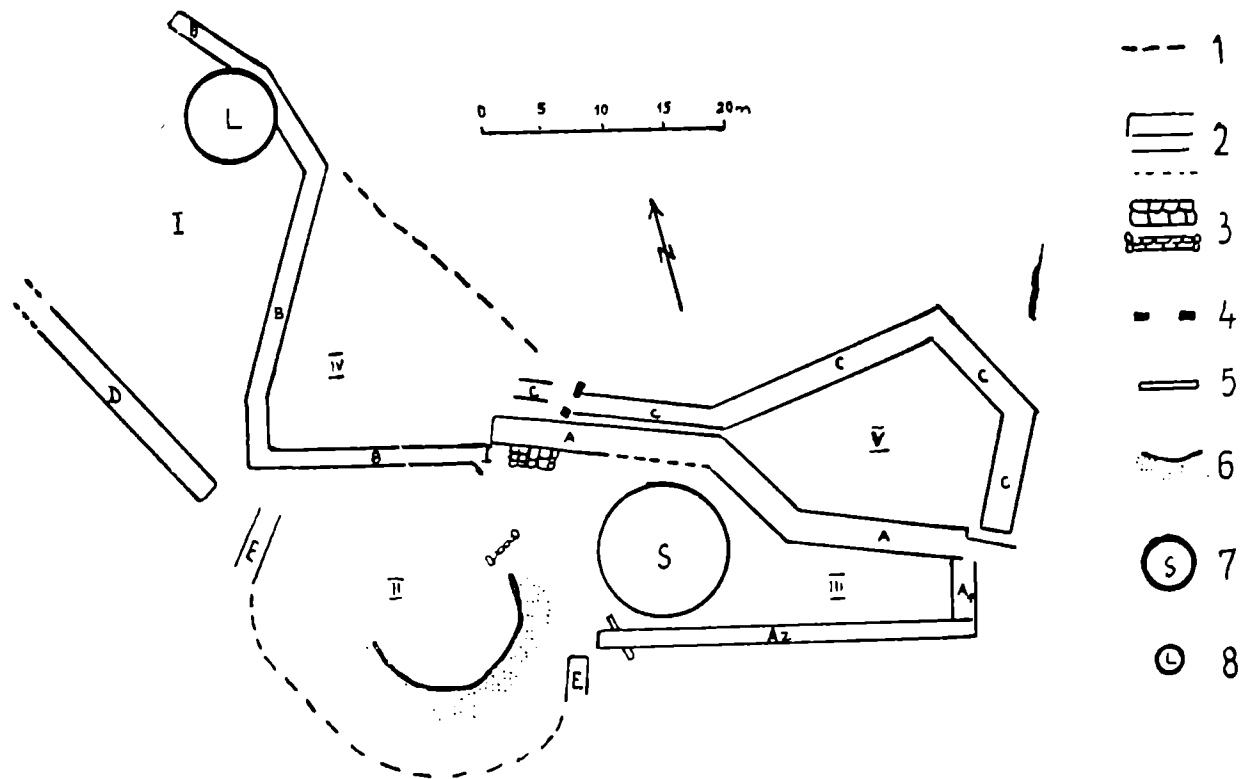

Fig. 1. — Schița planului descoperirilor de pe Șesul cu brînză: 1 limita teraselor, 2 ziduri, 3 pavaj, 4 conductă de apă, 5 canal de piatră, 6 construcția din nivelul mijlociu de pe terasa II, 7 sanctuar, 8 locuință circulară.

Fig. 2. — Zidu A, pavajul din fața lui și zidul B.

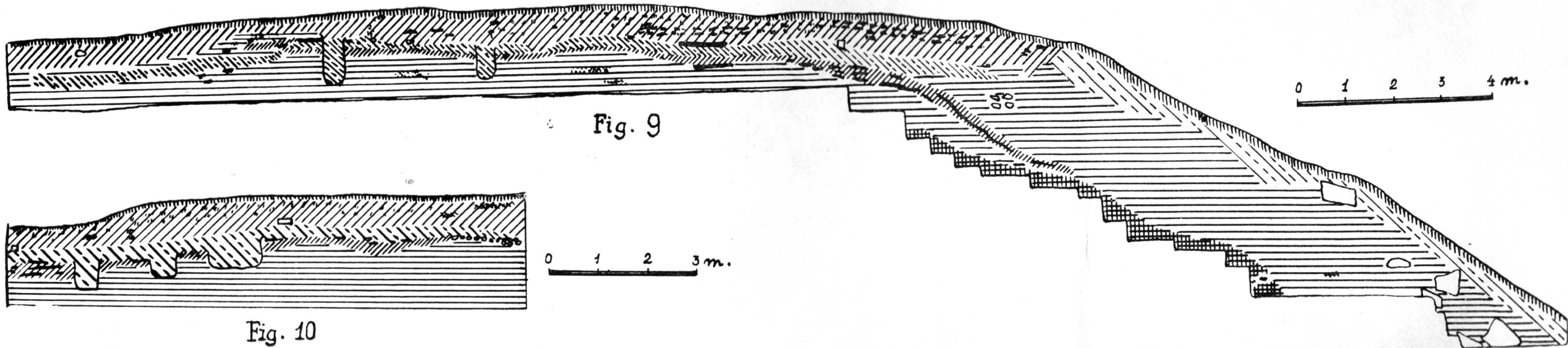

Fig. 9

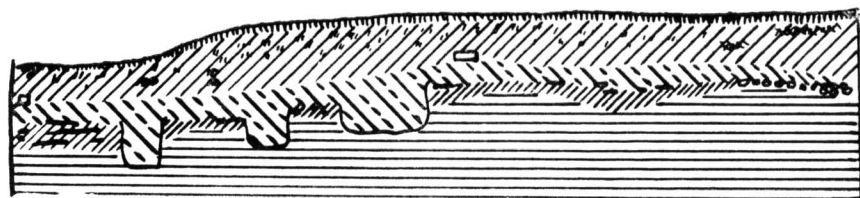

Fig. 10

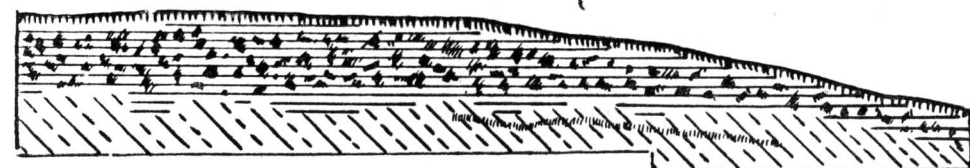

Fig. 23

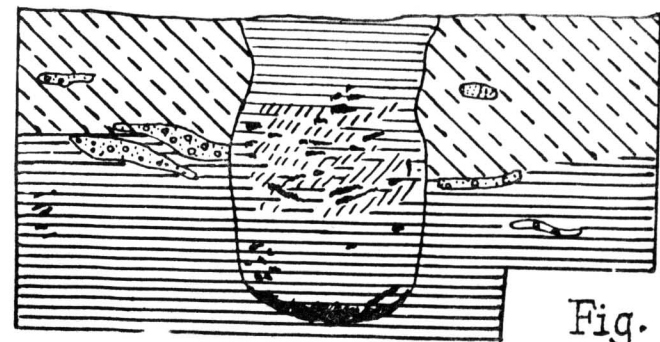

Fig. 19

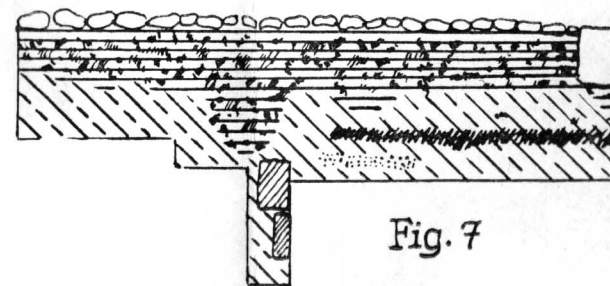

Fig. 7

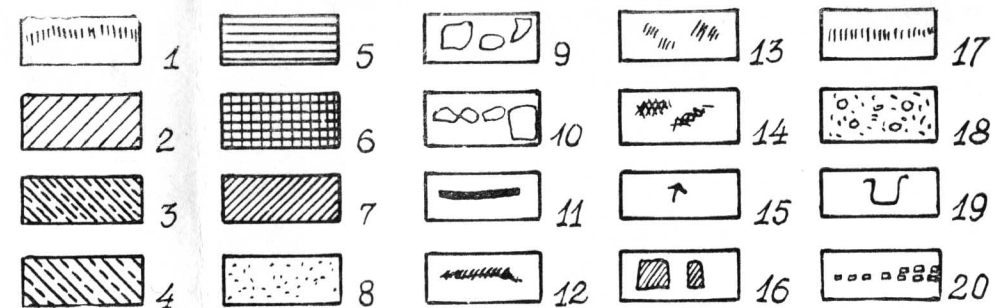

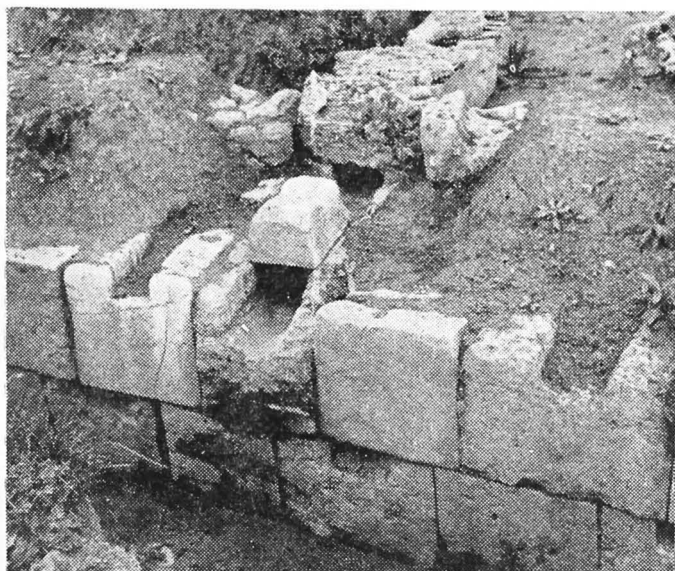
Fig. 7. Profilul peretelui de SSE al casei A. Fig. 9. Profilul peretelui de SE al Secțiunii II. Fig. 10. Profilul peretelui de NV al Secțiunii II. Fig. 19. Profilul peretelui de sud al Secțiunii V. Fig. 23. Profilul peretelui de SSE al Suprafeței A.
 Legenda figurilor 7, 9, 10, 19, 23: 1 strat vegetal, 2 pământ ars, 3 pământ gălbui, 4 pământ brun-verzui, 5 pământ brun, 6 stîncă, 7 pământ cu pigmentație de cărbune, 8 bucăți și sfărîmături de stîncă, 9 calcar, 10 bloc de calcar utilizat la fundația cabanei forestiere moderne, 11 podină de locuință, 12 cărbune, 13 lipitură de perete arsă, 14 fragmente ceramice, 15 cui de fier, 16 bloc de calcar provenit din zidul B, 17 pământ vegetal antic, 18 bucată de stîncă, 19 conturul gropii, 20 pavaj din piatră de stîncă.
<https://biblioteca-digitala.ro>

A

C

B

Fig. 3. — A. Conducta de apă care traversează zidul C; B. Canalul de piatră care trece prin zidul A₂; C. Bazin de andezit.

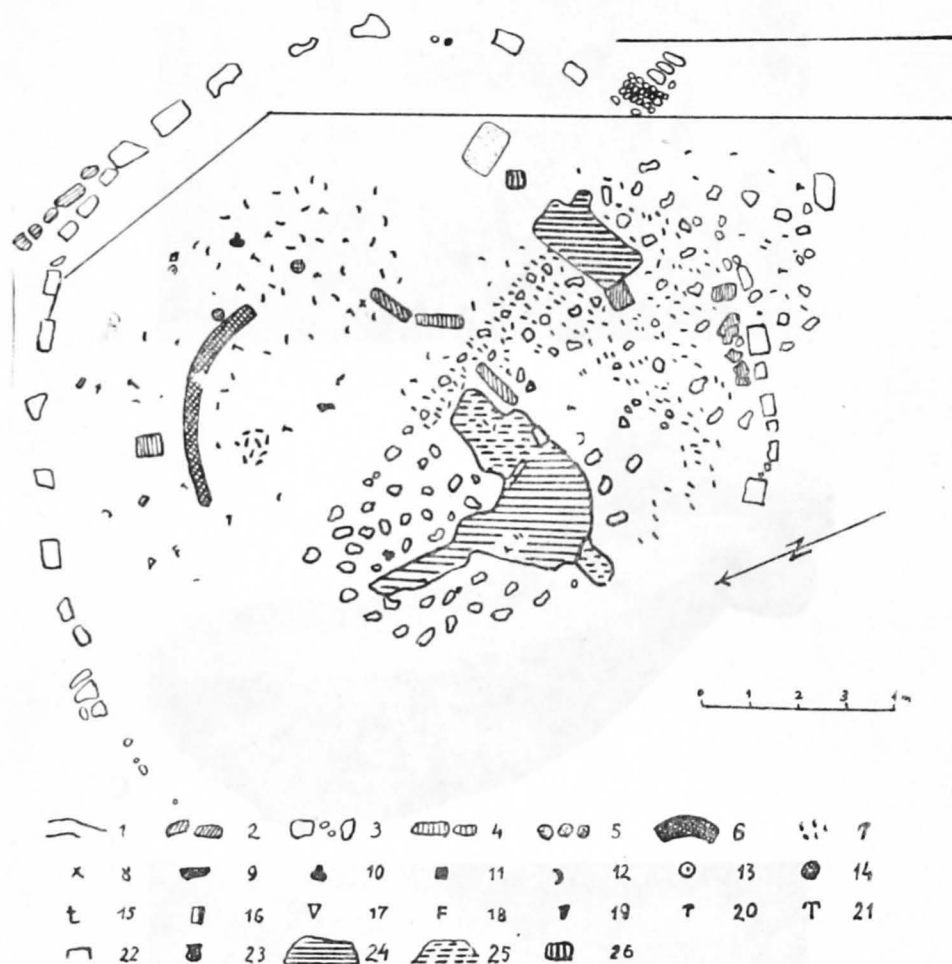

Fig. 4. — Planul locuinței circulare de pe terasa I: 1 zidul B, 2 blocuri de calcar din paramentul exterior al zidului B, 3 blocuri și lespezi de calcar de la baza locuinței, 4 andezit, 5 micașist, 6 perete de pământ bătut, 7 fragmente ceramice, 8 capac pictat, 9 ceașcă lucrată la roată, 10 unguentariu, 11 plăcuță de fier, 12 cosor, 13 toartă de caserolă, 14 balama, 15 fragment de teacă, 16 cute, 17 cui cu cap triunghiular, 18 obiect de fier, 19 călcîi de lance, 20 cui, 21 piron, 22 scoabă de fier, 23 vas poros, 24 lipitură de perete arsă, 25 pământ ars, 26 cărbune.

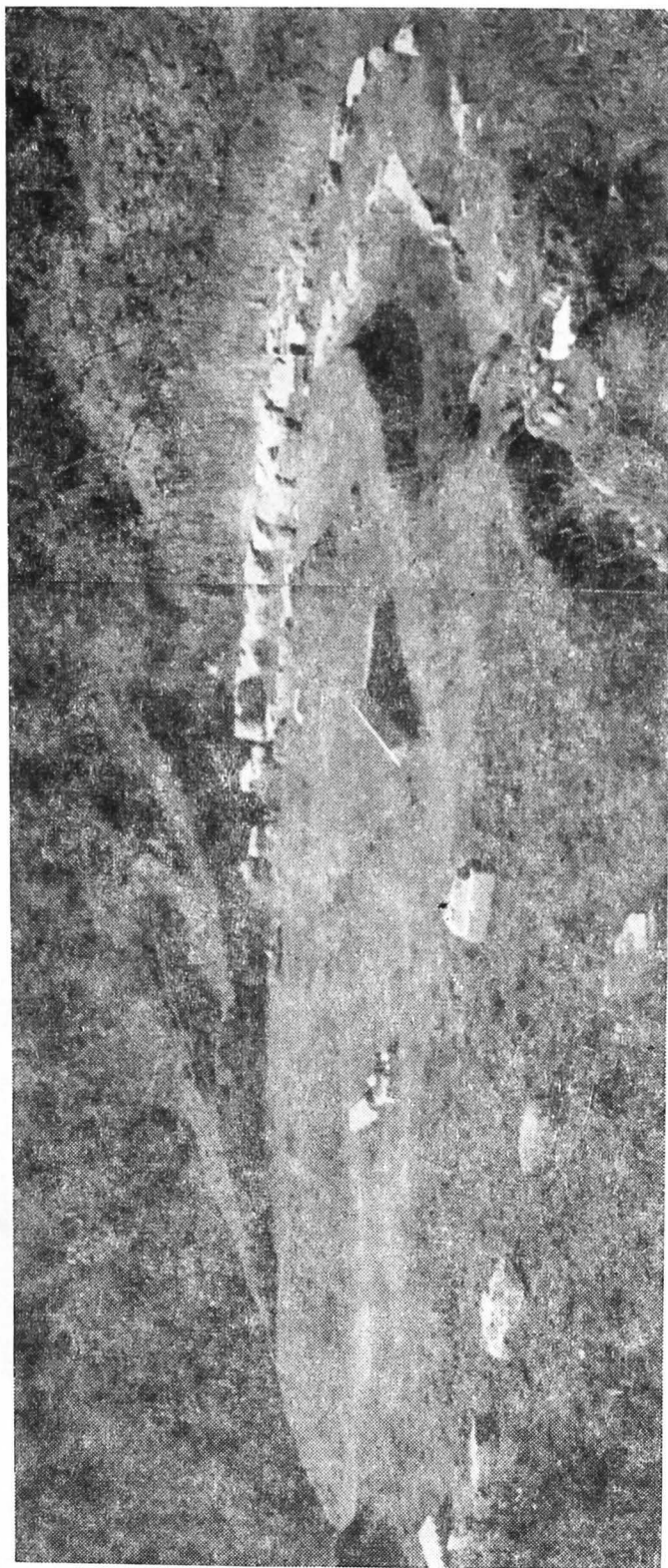

Fig. 5. Locuința circulară.

Fig. 6. — Blocuri de calcar de la baza locuinței circulare așezate peste zidul B.

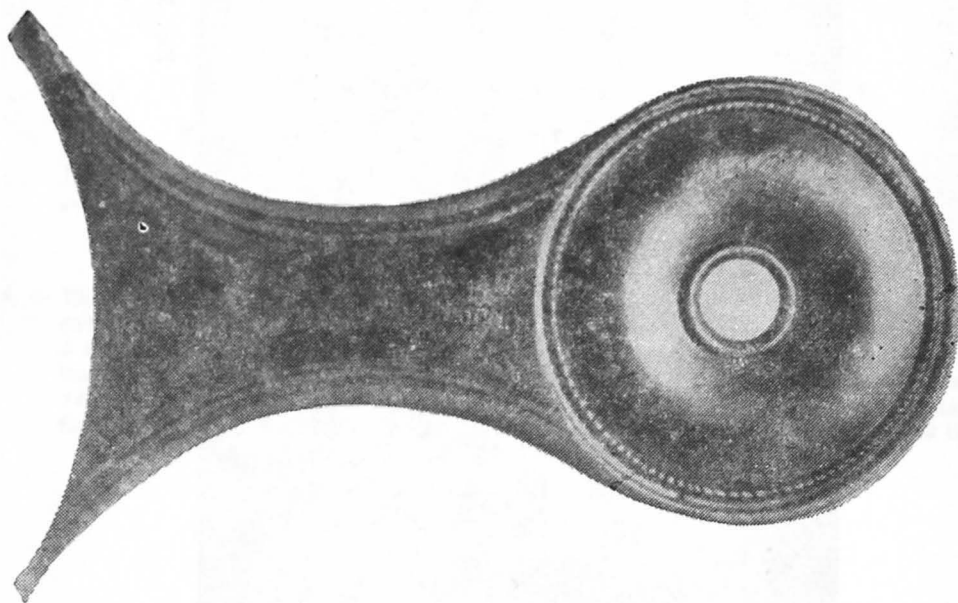

Fig. 8. — Toartă de caserolă.

Fig. 11. — Cele trei niveluri de pe terasa II.

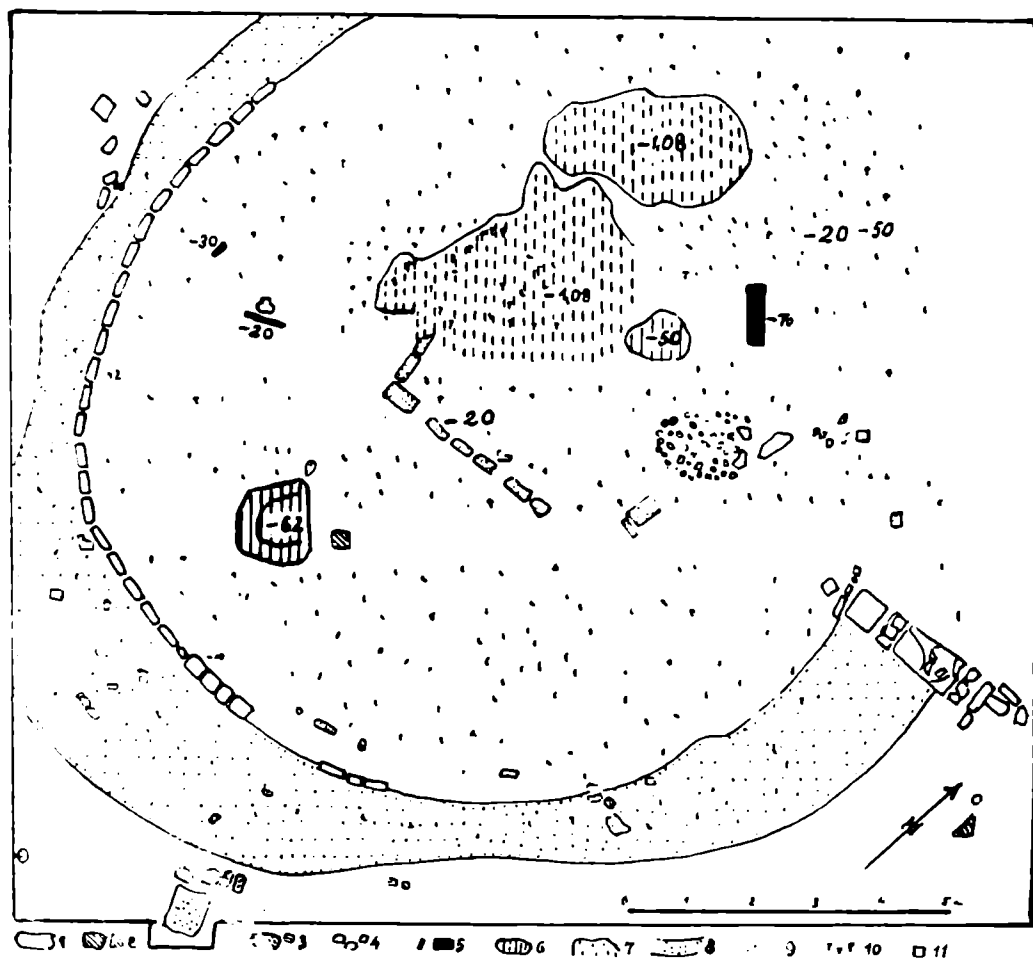

Fig. 12. — Planul nivelurilor mijlociu și superior de pe terasa II: 1 piatră de calcar de la baza construcției din nivelul mijlociu, 2 andezit, 3 piatră de calcar de la baza construcției din nivelul superior, 4 micașist din nivelul superior, 5 cărbune, 6 vatră, 7 pământ ars, 8 podină ornamentală, 9 fragmente ceramice, 10 cui de fier, 11 vas cu tub.

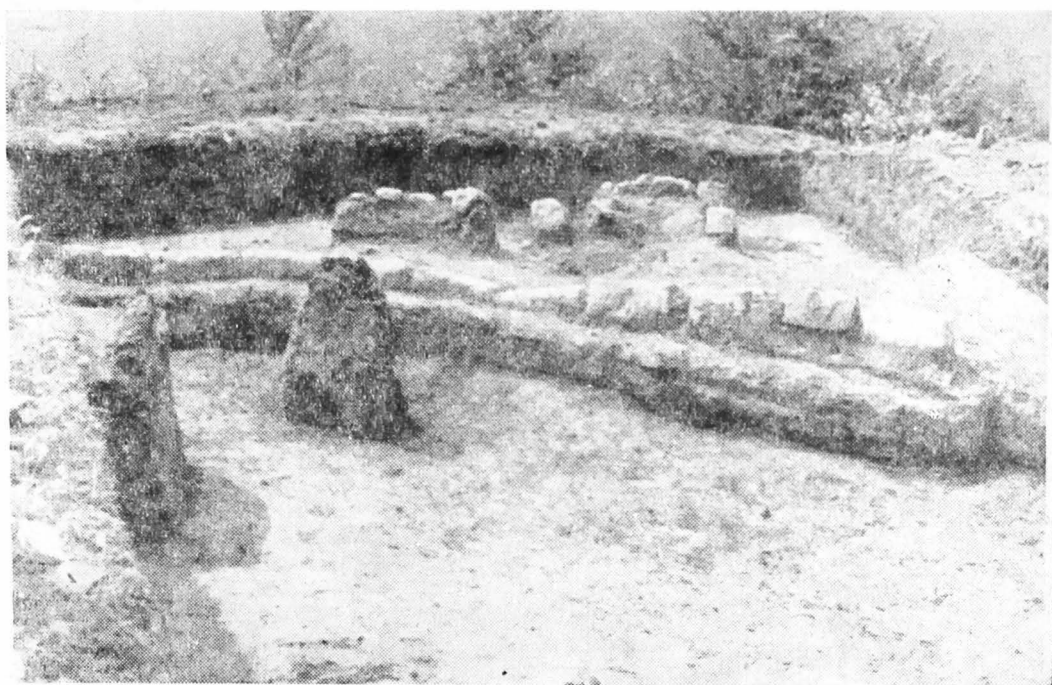

Fig. 13. — Vedere parțială a bazei construcției din nivelul mijlociu de pe terasa II.

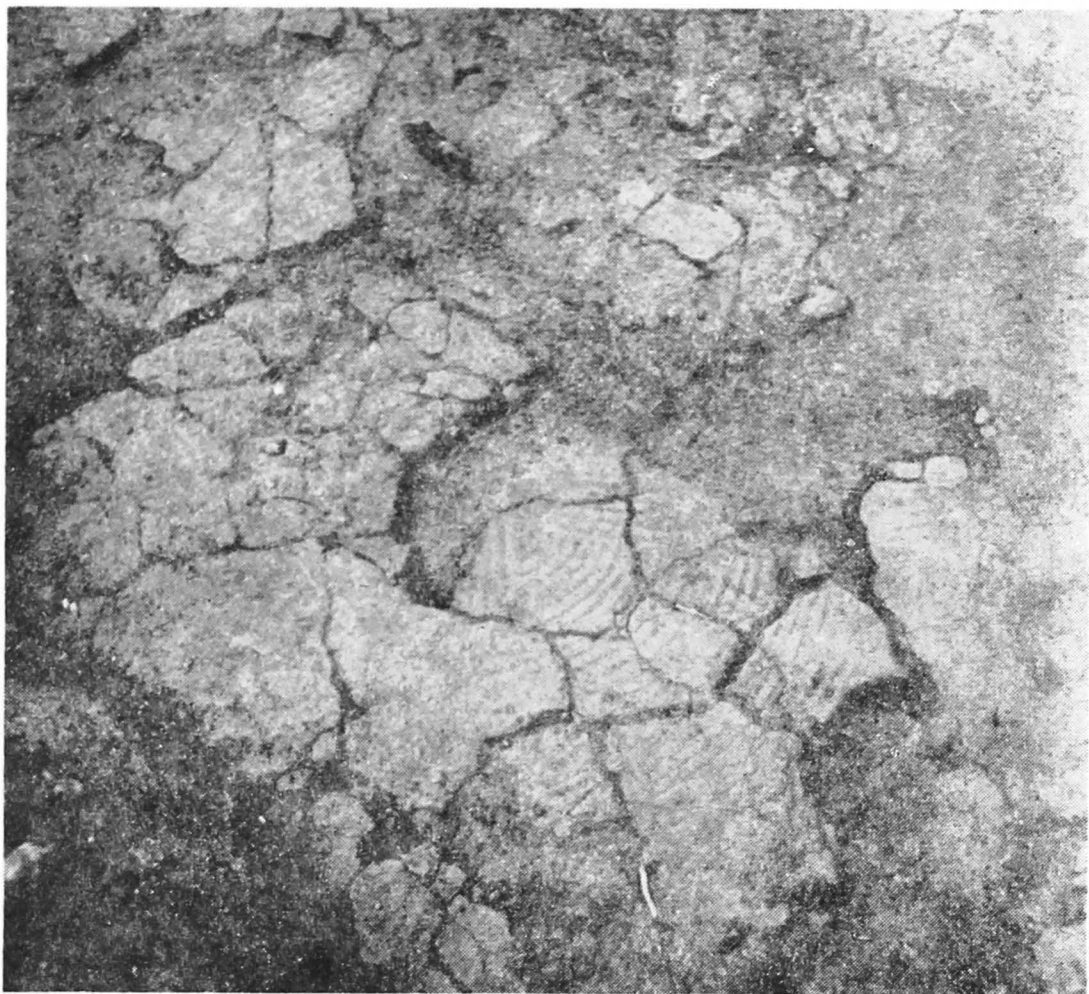

Fig. 14. — Podina ornamentată a construcției din nivelul mijlociu de pe terasa II.

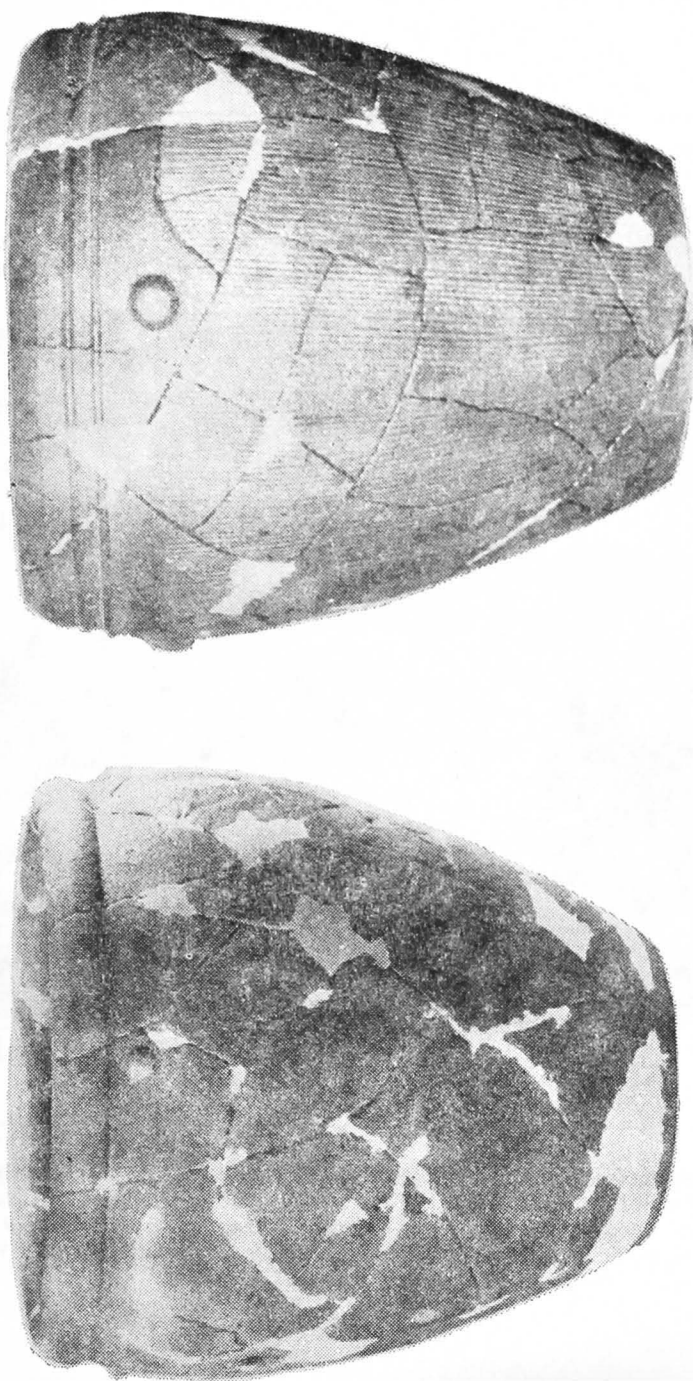

Fig. 15. — Vase din pastă cu grafit.

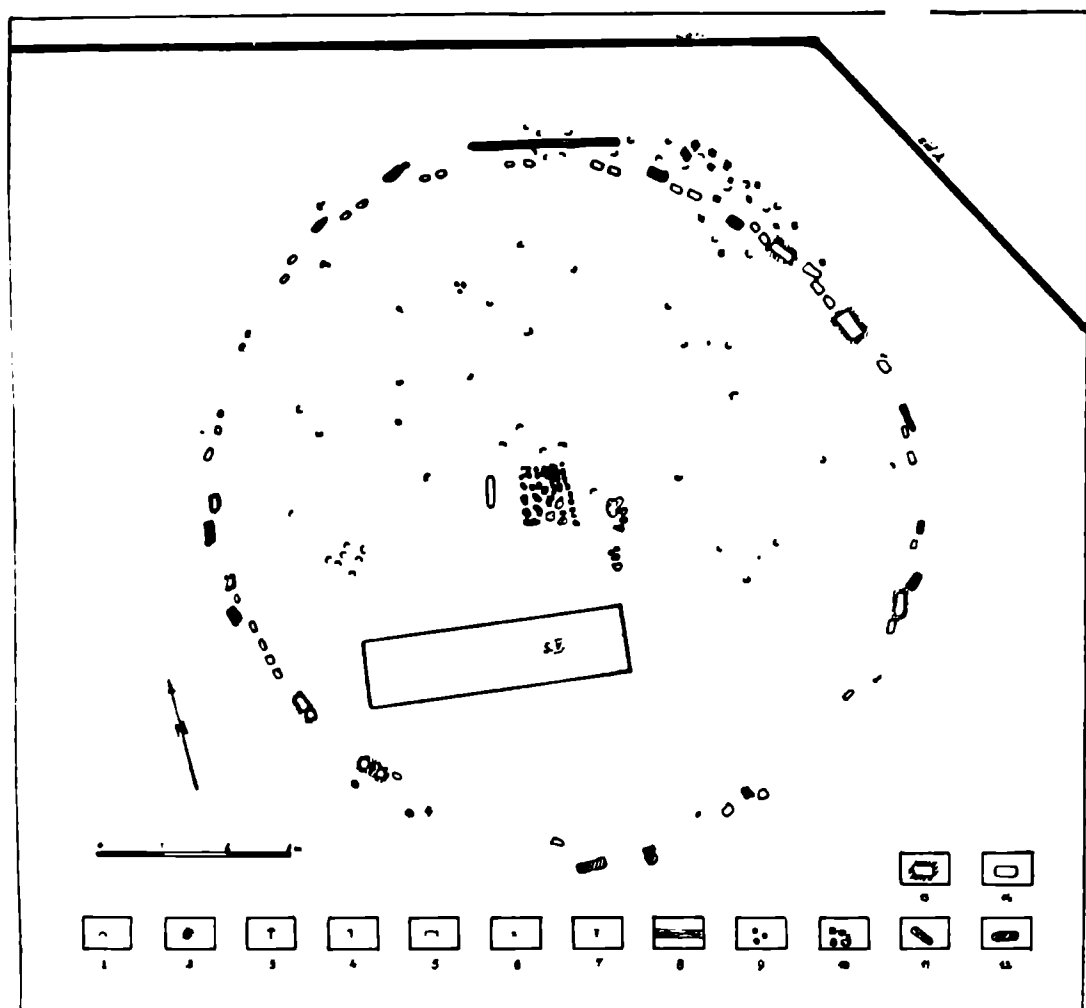

Fig. 16. — Planul sanctuarului circular: 1 stilpi înguști de calcar *in situ*, 2 stilpi lați de calcar *in situ*, 3 stilpi de calcar căzuți, 4 lespede de calcar, 5 micașist, 6 fragmente dintr-o lespede de micașist, 7 bîrnă carbonizată, 8 fragmente ceramice, 9 scoabă de fier, 10 lipitură arsă, 11 cuie mari cu cîrlig, 12 cuie și piroane, 13 cuie triunghiulare de fier, 14 lamă de cosor.

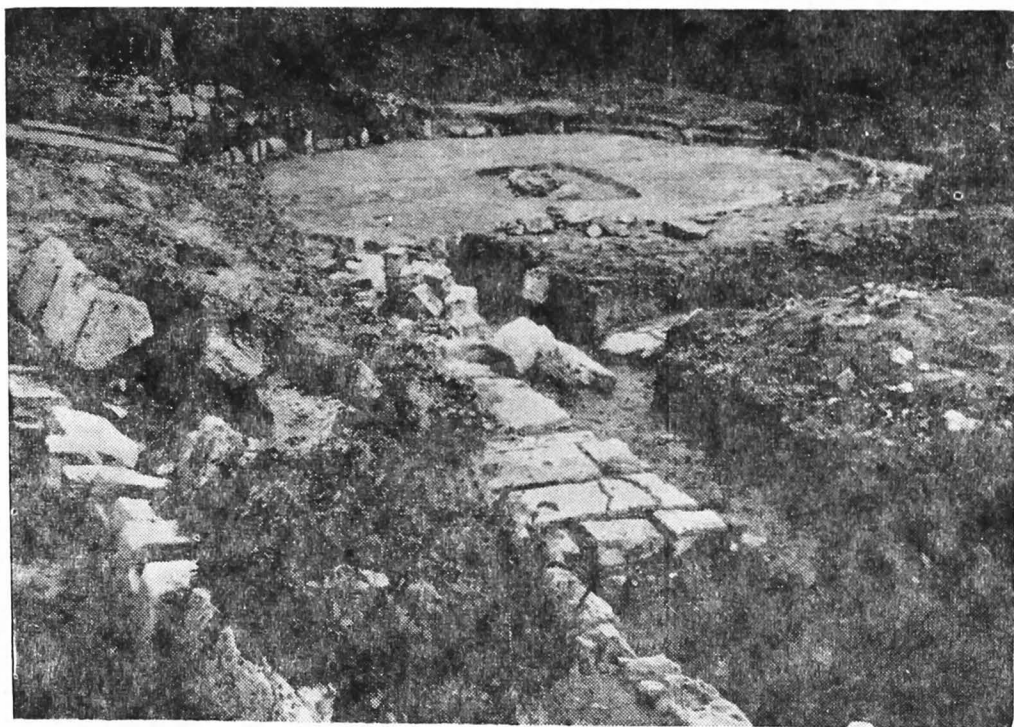

Fig. 17. — Zidul A, pavajul din fața lui și sanctuarul circular.

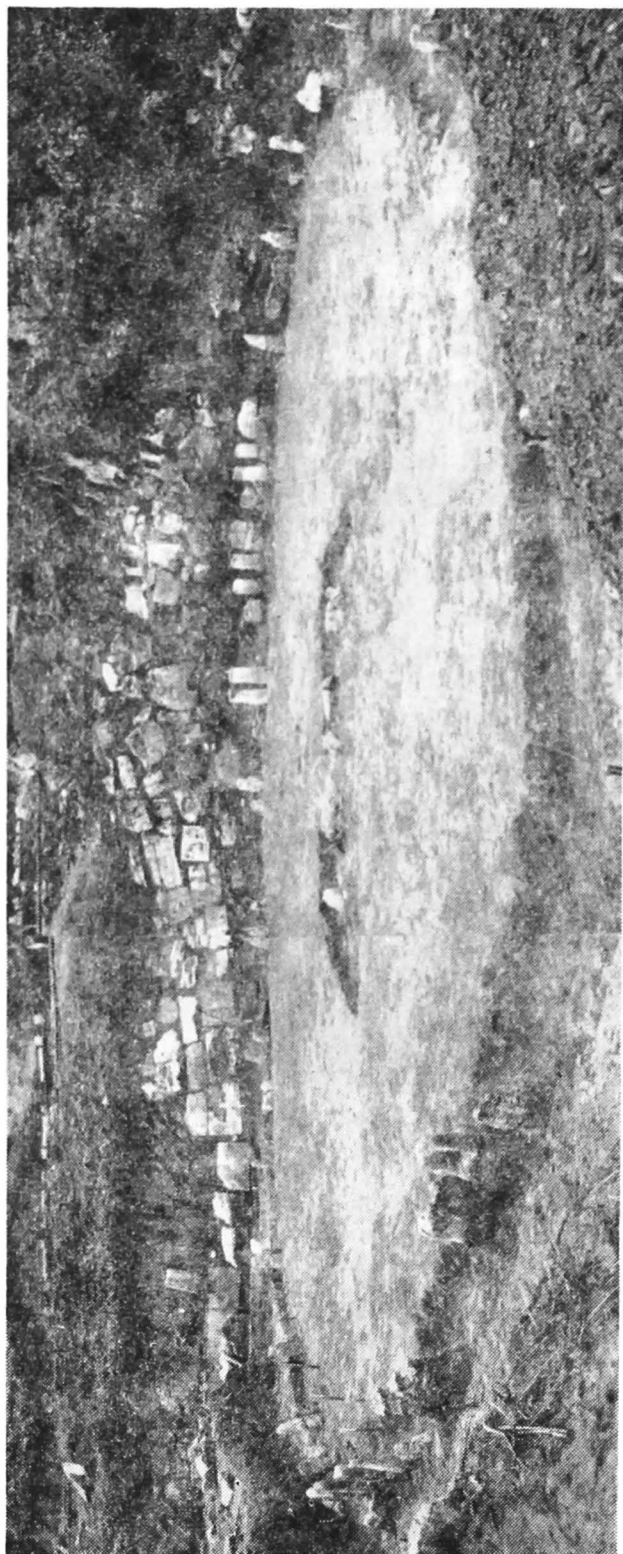

Fig. 18. — Vedere a sanctuarului circular (în spate zidul A).

Fig. 20. — Planul construcțiilor de pe terasa V : 1 blocuri de calcar, 2 micașist, 3 podină arsă, 4 urme de arsură, 5 cărbune, 6 fragmente ceramice, 7 cuie.

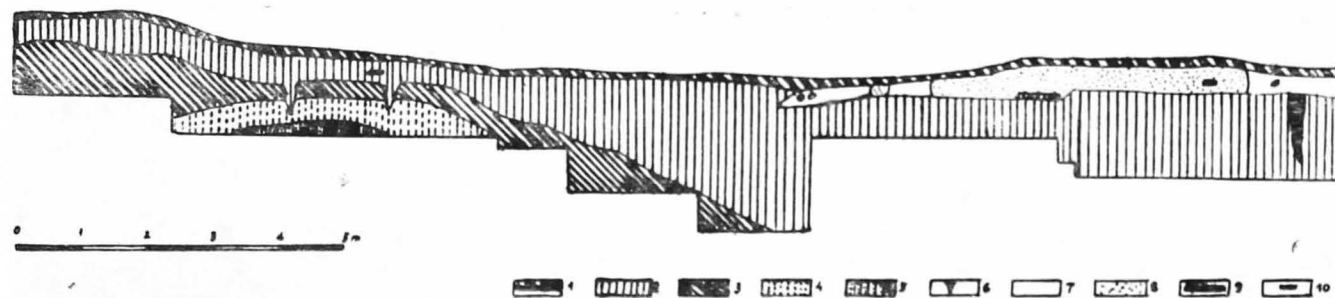

Fig. 21. — Profilul secțiunii de pe terasa V: 1 humus modern, 2 strat de umplură al terasei, 3 stîncă, 4 argilă nisipoasă, 5 pămînt nisipos, 6 urmă de stîlp, 7 strat de cultură, 8 pămînt ars, 9 vatră, 10 cărbune.

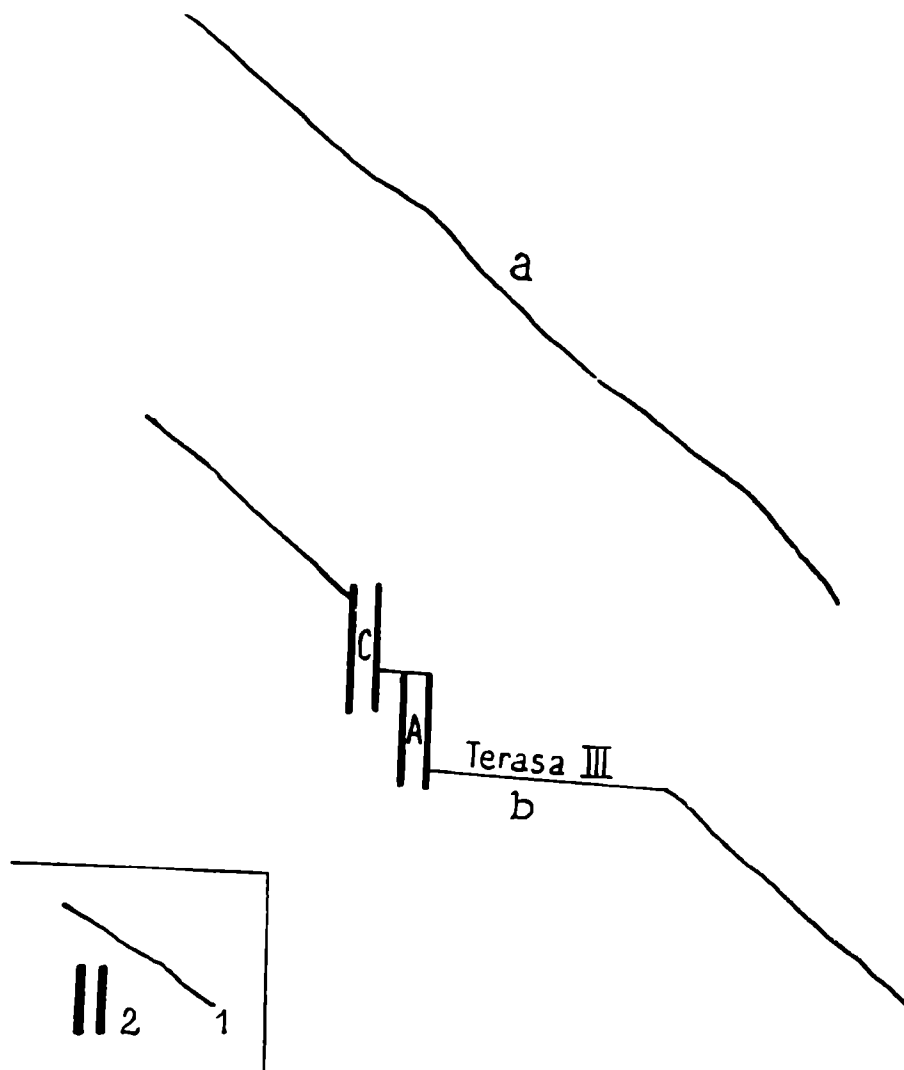

Fig. 22. — Schița lucrărilor de amenajare a terasei III: 1 panta terenului, 2 zid.

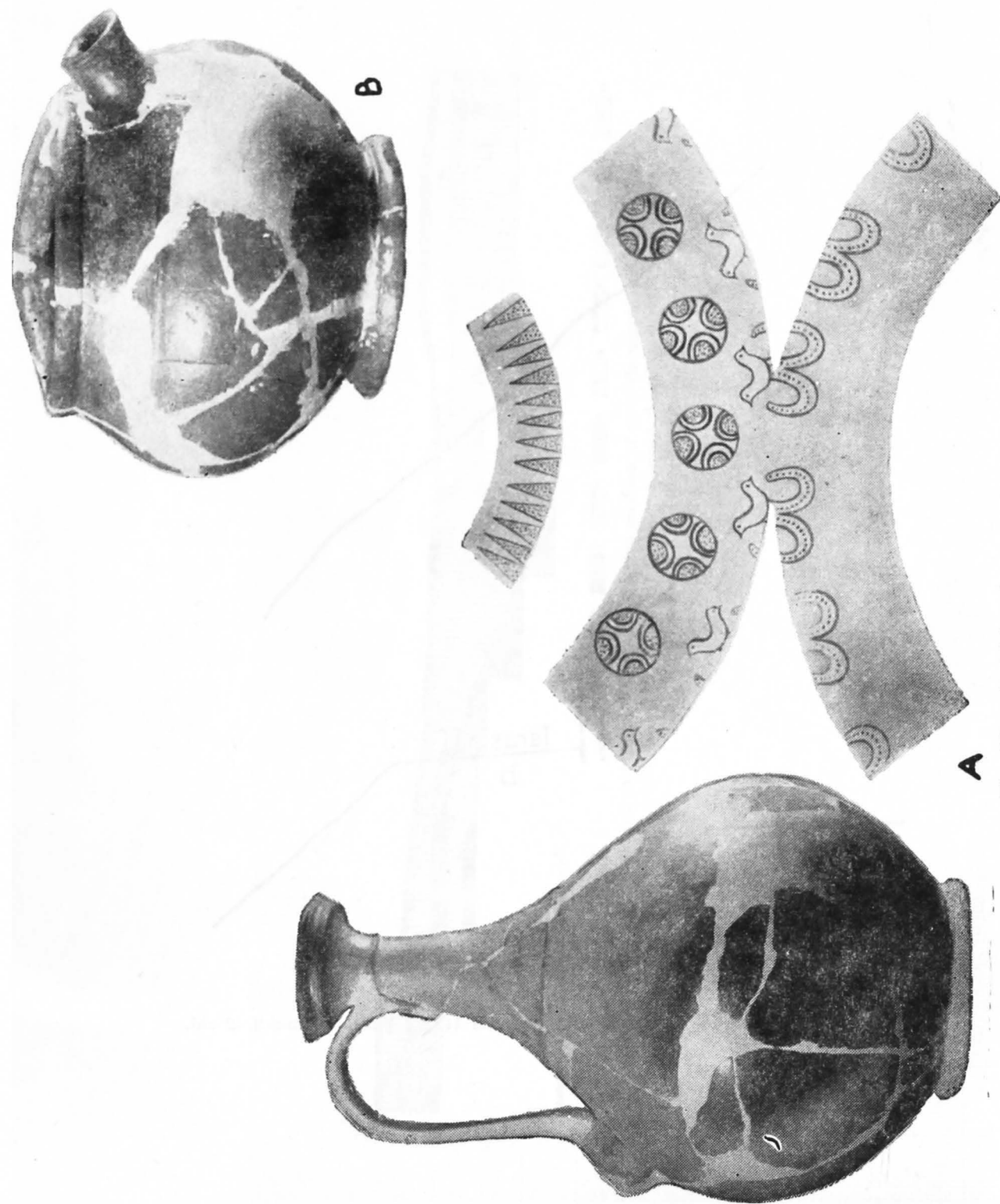

Fig. 25. — A. Uclior pictat. B. Vas cu tub.

Fig. 24. — Ulcior pictat.
<https://biblioteca-digitala.ro>

OVIDIU DESPRE AGRICULTURA DOBROGEI ANTICE

Știrile privitoare la agricultura Dobrogei antice nu le-am cules din vreun tratat de agricultură, de felul celor scrise de Cato cel Bătrîn, Terentius Varro sau Columella. Nu le-am cules nici măcar din vreo operă în versuri dedicată acestui subiect, cum sînt *Georgicele* lui Vergiliu, sau din însemnările vreunui călător curios, dornic să strîngă despre oameni și despre locuri cît mai multe date necunoscute pînă la el, pe care apoi să le împărtășească atît contemporanilor cît și urmșailor.

Ele se găsesc, răzlețe, în două culegeri de scrisori elegiace în versuri, *Tristele* (*Tristia*) și *Ponticele* (*Epistulae ex Ponto*), ale unui poet de mare talent, Publius Ovidius Naso, trimise de la Tomis (astăzi Constanța), unde a fost condamnat să trăiască timp de aproximativ 9 ani (9—17 e.n.), într-un ținut cu clima prea aspră pentru un meridional și în mijlocul unor populații prea înapoiate pentru un reprezentant de seamă al societății rafinate din capitala imperiului roman.

Iată de ce mediul înconjurător de la marginile lumii civilizate de atunci apare în cele două opere scrise aici acoperit de vălul cernit al melancoliei, stăpîină pe întreaga lui ființă. Din tot ceea ce vedea în jurul său, poetul nu se oprește decît asupra lucrurilor și fenomenelor care puteau constitui un cadru adecvat pentru starea lui sufletească.

Dar mai există un element ce nu poate fi trecut cu vederea: cea mai mare parte a acestor scrisori au fost trimise unor personaje influente de la Roma, pe care poetul încerca prin toate mijloacele să le înduplece să obțină de la împărat rechemarea sa din exil, sau, cel puțin, transferarea într-un ținut cu condiții de viață mai omenești.

Toate aceste scrisori reprezintă, în ultimă analiză, o pledoarie artistic meșteșugită, pusă în slujba cauzei poetului. Pentru atingerea obiectivului urmărit, Ovidiu a făcut uz de toate figurile și artificiele, pe care fostul elev al celor mai vestiți retori de la Roma le stăpîinea de minune.

Totuși, în pofida eforturilor depuse de poet de a adapta realitatea la stările sale sufletești, a repetării pînă la saturație a acelorași argumente, a acelorași formule stereotipe și clișee ce constituie balastul arsenalului retoric, întîlnim în aceste scrisori din exil nenumărate exemple din care reiese mai presus de orice îndoială că el nu pierde nici un moment viziunea obiectivă, directă, a lucrurilor.

Ovidiu este inzestrat cu o bogată imaginație creatoare; în opera lui din exil realitatea înconjurătoare se reflectă cu o varietate nesfârșită de armonii și de culori. Pe de altă parte, bogata lui imaginație este dublată de un spirit de observație fin și pătrunzător. Ochiul lui ager a înregistrat cu precizie ceea ce era caracteristic pentru locurile și oamenii în mijlocul cărora trăia¹, fără însă ca prin aceasta să se conformeze întrutotul exigențelor precise ale realității.

•

Am socotit absolut indispensabile precedentele considerații preliminare, pentru a putea preciza limitele în cadrul cărora, ținând seamă de caracterul însuși al operei ovidiene, datele furnizate de ea să poată fi cât mai just apreciate. Și aceasta cu atât mai mult, cu cât, vorbind sporadic pe parcursul scrisorilor din exil despre vegetația și bogățiile Dobrogei antice, poetul manifestă predilecția, tot din motivele arătate mai sus, de a prezenta mai ales aspectele negative. El a ales câteva din aceste aspecte negative, pe care le reproduce, ca un leitmotiv, în întreaga operă din exil.

Un loc predominant îl ocupă, în această ordine de idei, insistența cu care Ovidiu stăruie asupra lipsei viței de vie și al pomilor fructiferi. Astfel, spre sfârșitul elegiei în care face descrierea detaliată a iernii (*Trist.*, III, 10), după ce vorbește despre posibilitatea pe care Dunărea le-o oferă „barbarilor” de a năvăli în teritoriile pontice, jefuind și distrugând totul în cale, poetul spune textual:

*Non hic pampinea dulcis latet uva sub umbra,
Nec cumulant altos fervida musta lacus;
Poma negat regio . . . (v. 71—73).
În umbra cea de viță un strugur nu s-ascunde,
Nu fierbe mustul dulce în căzile adânci,
Și poame nu-s pe-aice . . .²*

Motivul este reluat în elegia care cuprinde descrierea primăverii (*Trist.*, III, v. 12); poetul vorbește despre înmugurirea viței de vie, care — spune el răspicat — lipsește pe meleagurile getice (v. 14). Poetul stăruie, de asemenea, și în *Pontice* asupra aspectului regiunii fără frunze și fără arbori (I, 2, v. 25), care nu produce nici fructe nici struguri (I, 7, v. 14). În alt loc motivul este amplificat: după ce se plînge că pământul pontic nu produce nici poame nici struguri, poetul adaugă că malurile nu sînt în-

¹ A se vedea mai pe larg: N. Lascu, *Pământul și vechii locuitori ai țării noastre în opera din exil a lui Ovidiu*, în *Publius Ovidius Naso* (XLIII i.e.n. — MCMLVII e.n.), București, 1957, p. 119—191.

² Traducerea versurilor a fost luată din: *Publius Ovidius Naso, Tristele. Ponticele*. Traducere și prefață de Teodor Naum. Ediția ilustrată de Mircea Dumitrescu. București, Univers, 1972. XV+358 p.

verzite de sălcii, nici munții de stejari (I, 3, v. 51—52). În sfârșit, Ovidiu revine la motivul viței de vie, îmbrăcându-l însă cu elemente ale imaginii atât de familiare în Italia:

Non hic pampineis amicitur vitibus ulmus (Pont., III, 8, v. 13).

Aici în strai de viță nu se-nveșmintă ulmul,

adăugind în versul următor și celălalt element:

Nulla premunt ramos pondere poma suos (v. 14).

Și poamele n-atîrnă pe ramuri de copac.

Știrea aceasta privitoare la lipsa viței de vie în Dobrogea pe timpul lui Ovidiu este, în general, acceptată ca adevărată de către unii cercetători moderni³. Dar din alte izvoare antice rezultă că ceea ce spune poetul este o exagerare; în cel mai bun caz, știrea dată de el nu poate fi valabilă pentru întreg teritoriul Dobrogei.

Într-adevăr, mai spre sud, pe pantele apărute de vânturi ale platoului dobrogean, se pare că vița de vie a fost intens cultivată și în timpurile vechi, avînd, ca și astăzi, condiții prielnice atât în ce privește clima, cît și expoziția și compoziția solului. Existența în această parte a unui oraș cu numele Dionysopolis, în care divinitatea eponimă era Dionysos, ocrotitorul viței de vie, presupune un mare număr de locuitori a căror ocupație principală era viticultura⁴. Pe de altă parte, monumentele epigrafice vorbesc limpede despre o intensă cultură a viței de vie la extremitatea meridională a teritoriului getic⁵.

Dar cultul lui Dionysos era răspîndit și în celelalte orașe grecești din Dobrogea antică; dovadă sînt numeroasele inscripții și monumente plastice care se referă la el.

Demn de subliniat este amănuntul că tocmai la Tomis, alături de monumente⁶, s-au bătut și monede numeroase legate de cultul lui Dionysos. Astfel, pe una din ele, datînd dintr-o epocă apropiată de timpul cînd Ovidiu mîncea aici pîinea amară a exilului, este reprezentat, pe avers, chipul zeului vinului, iar pe revers un strugure⁷. În general, în numisma-

³ V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 137.

⁴ J. Weiss, *Die Dobroudscha im Altertum*, Sarajevo, 1911, p. 21. Vezi și O. Tafrali, *La cité pontique de Dionysopolis*, Paris, 1927, p. 13.

⁵ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 137.

⁶ A se vedea descrierea monumentelor la D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomis*, București, 1918, p. 57—67. Cf. și Gr. Florescu, în *Analele Dobrogei*, XV, 1934, p. 124—126.

⁷ Cf. B. Pick — K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, II, 1. *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1910, nr. 2542.

tica acestui oraș figurația lui Dionysos apare mai bogată și mai variată decît în toate celelalte orașe pontice⁸.

Evident, din existența cultului deosebit de dezvoltat al lui Dionysos la Tomis nu putem trage concluzii prea categorice; nu trebuie să mergem pînă acolo încît să presupunem că toți locuitorii orașului erau proprietari de vii. El ar putea fi mai degrabă pus în legătură cu importul de vin din Grecia metropolitană, care constituia unul din articolele de bază ale comerțului cu băstinașii.

Dar aceasta nu înseamnă, pe de altă parte, că tomitanii consumau numai vin de import. Locuitorii Dobrogei puteau să cultive viță de vie pe scară mai redusă sau soiuri mai primitive, care produceau vin de calitate inferioară. Că vinul era răspîdit printre aceștia ne-o spune poetul însuși, atunci cînd îi descrie consumîndu-l în bucăți de gheață:

*Nudaque consistunt formam servantia testae
Vina, nec hausta meri, sed data frusta bibunt.*

(*Trist.*, III, 10, v. 23—24).

*Aice vinu-ngheață și el păstrează chipul
Ulciorului, și nu-l bei, ci-l farămi în bucăți!*

Aserțiunea poetului este coroborată de existența și printre băstinași a cultului unei divinități cu atribuții analoage acelorale ale lui Dionysos. Este indeobște cunoscut că, datorită acelorăși atribute, zeul Sabazios a fost sincretizat cu Dionysos⁹, iar, mai tîrziu, în timpul stăpînirii romane, cu vechea divinitate italică Liber Pater¹⁰. Aceasta înseamnă că și în împrejurimile orașului Tomis vița de vie era cunoscută și cultivată. De altfel, compoziția calcaroasă a solului face ca și azi, nu departe de Constanța, să existe un centru viticol renumit (Murfatlar).

Știrea privitoare la lipsa pomilor fructiferi nu poate fi infirmată de datele altor izvoare antice. Dar în timpurile moderne, mai ales după eliberarea de sub jugul turcesc, s-a constatat că în anumite părți ale Dobrogei clima și solul sînt favorabile culturii unor specii de pomi fructiferi. Greutăți mai mari s-au întîmpinat în regiunile de stepă — și acesta este cazul împrejurimilor imediate ale Constanței — unde cultura pomilor cerea o grijă deosebită și o preocupare permanentă.

Dar, dacă, potrivit statisticilor vremii¹¹, Dobrogea era, în comparație cu celelalte regiuni ale țării, cea mai săracă regiune pomicolă, făcînd, astfel, ca știrile date de Ovidiu să fie mai aproape de realitatea din imediata vecinătate a orașului, situația nu mai este aceeași în condițiile

⁸ D. M. Teodorescu, *op. cit.*, p. 67 și urm.

⁹ Cf. DA, I, 1, s. v., p. 579.

¹⁰ P. Nicorescu, *Liber-Dionysos*, în *BCMI*, VIII, 1915, p. 43. A se vedea și R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 230.

¹¹ Cf. *Dobrogea* (1878—1928), p. 520.

agriculturii socialiste. Acum Dobrogea a devenit nu numai o podgorie întinsă, ci și o livadă cu mari suprafețe plantate cu pomi fructiferi, până în imediata apropiere a Constanței.

De aici rezultă că, obsedat de imaginea patriei sale îndepărtate, Ovidiu dezvoltă cu predilecție efecte de contrast și, în aceste condiții, peisajul dobrogean servea de minune țelurilor urmărite.

•

În ceea ce privește cultura cerealelor, nu mai întâlnim aceeași negație categorică; poetul vorbește însă în mod indirect despre existența lor. Astfel, când se plinge de atacurile neîncetate ale „barbarilor” — care constituie, de asemenea, un leitmotiv — Ovidiu spune textual:

*Tempus in agrorum cultu consumere dulce est:
Non patitur verti barbarus hostis humum.*

(Pont., II, 7, v. 69—70).

*E-o dulce desfătare să-ți poți lucra pământul:
Barbarul nu te lasă ogorul să ți-l ari.*

Din aceste versuri reiese limpede că aici nu mai este vorba de un simplu efect de contrast, ci că poetul pleacă de la o realitate trăită: băștinașii dobrogeni ar fi lucrat suprafețe întinse de pământ, dacă le-ar fi dat răgaz populațiile din nordul Dunării.

În alt loc (Pont., III, 8, v. 2) Ovidiu numește ținutul din jurul orașului Tomis *Tomitanus ager*. Aceasta înseamnă o referință la un teren cultivat sau, în orice caz, cultivabil. În schimb, cuvântul *arva*, întrebuițat adeseori de poet, indică, cu toată siguranța, terenuri cultivate (Pont., I, 9, 45; IV, 7, 3 etc.). De asemenea, arătând că din cauza incursiunilor din nord nu pot fi exploatate nici bogățiile subsolului, poetul folosește termenul *agricola*, indicându-l, astfel, pe cel care-l cultivă la suprafață (Pont., II, 7, v. 5—6).

Ovidiu insistă, în această ordine de idei, îndeosebi asupra faptului că țăranii nu puteau cultiva din plin toate ogoarele din cauza repetatelor incursiuni și devastări ale barbarilor. Elocventă este descrierea unei incursiuni dinafară:

*Diffugiunt alii, nullisque tumentibus agros,
Incustoditae diripiuntur opes,
Ruris opes parvae, pecus et stridentia plaustra
Et quas divitias incola pauper habet*

(Trist., III, 10, v. 57—60).

Fug oamenii! De țarini nu-i nimeni să mai vadă:

*A barbarului pradă e-al omului avut,
Nimica toată: carul ce scîrție, vreo vită,
Și toat-agonisita sărmanului plugar!*

Poetul vorbește despre țarini rămase fără apărare, deoarece locuitorii au fugit din calea barbarilor, iar recoltele erau jefuite. Acele *ruris opes parvae* și *quas divitias incola pauper habet*, amintite de poet, nu sînt altceva decît bunurile strînse prin muncă de lucrătorii vechiului pămînt dobrogean.

Această presupunere este, de altfel, confirmată de ceea ce spune poetul în continuare, cînd zugrăvește un crîmpei din viața locuitorilor, după ce s-au retras năvălitorii: neliniște și nesiguranța zilei de mîine:

*Tum quoque, cum pax est, trepidant formidine belli,
Nec quisquam presso vomere sulcat humum;
Aut videt aut metuit locus hic, quem non videt, hostem:
Cessat inere rigido terra relicta situ (v. 67—70).
Aici și-n timp de pace războiul te-nșfioară,
Și nimenea nu trage o brazdă pe ogor.
Îl vezi sau nu pe dușman, de dînsul tot ți-e teamă,
Pămînturile toate paragină rămîn.*

Din aceste versuri reiese, fără putință de tăgadă, că agricultura era o indeletnicire răspîdită în Dobrogea antică și că lăsarea în paragină a pămîntului era pricinuită numai de dese invazii și jafuri. Poetul revine asupra acestui motiv (*Pont.*, I, 10, v. 32), spunînd că în ținuturile getice nu există nici un fel de belșug (*... in Geticis nulla copia locis*).

Dar tot Ovidiu arată că, în general, băștinașii făceau tot ce le stătea în putință pentru a-și cultiva ogoarele, cu toate atacurile și jafurile celor din nordul Dunării. În răstimp de liniște relativă, unii din ei ieșeau din locurile de refugiu și lucrau pămîntul, ținînd cu o mînă plugul, cu cealaltă arma:

*Est igitur rarus, rus qui colere audeat, isque
Hac arat infelix, hac tenet arma manu*

(*Trist.*, V, 10, v. 23—24).

... de-aceea rareori

*Cutez-un om să iasă la cîmp: nefericitul,
Cî-o mînă e pe armă, cu cealaltă pe plug!*

Aici trebuie căutată explicația imaginii pe care poetul o dă în alt loc peisajului dobrogean:

*Quocumque adspicies, campi cultore carentes
Vastaque, quae nemo vindicat, arva iacent*

(Pont., I, 3, v. 55—56).

*Oriunde-ntorci privirea, paragină-i pământul,
Cîmpie fără margini și fără de stăpîn!*

Că agricultura era o ocupație răspîdită în ținutul unde se afla poetul reiese destul de clar și din altă parte. Anume, într-una din *Pontice* (I, 8) el spune că ar mai uita de amărăciunile exilului dacă ar avea cel puțin un petec de pământ pe care să-l lucreze. Poetul ar dori să are cu un plug tras de boi și să arunce semințe peste brazdele de curînd întoarse, în-tocmai cum făceau geții din apropierea lui:

*Iipse ego, ne solitis insistant pectora curis,
Ducam ruricolas sub iuga curva boves,
Et discam Getici quae norunt verba iuveni
Adsueta illis adiciamque minas:
Ipse manu capulum pressi moderatus aratri
Experiar mota spargere semen humo (v. 53—58).
Ah, ca să uit durerea ce inima-mi încinge,
Și boii cei sarmatici i-aș pune eu la plug,
Aș învăța și limba de care ei ascultă,
I-aș îndemna din gură să s-opintească-n jug.
De corn ținîndu-mi plugul, în țărână l-aș înfige,
Aș arunca sîmînța pe cîmpul cel brăzdat.*

De altfel, și din alte izvoare antice reiese că solul dobrogean era propice culturii cerealelor, confirmînd știrea dată de Ovidiu în mod mai mult indirect. Astfel, pe monedele regilor sciți de pe teritoriul Dobrogei antice era reprezentat capul Demetrei, zeița agriculturii, încununat cu spice. Acest amănunt constituie un indiciu că cerealele erau una din principalele bogății ale țării¹².

De asemenea, zeița agriculturii apare pe monedele orașelor grecești din Dobrogea¹³. Mai mult încă: o inscripție de la Tomis vorbește despre un preot al Demetrei¹⁴. Aceasta nu înseamnă că grecii înșiși se ocupau

¹² D. E. Tachella, în *Revue Numismatique*, 1903, p. 31.

¹³ B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1898, p. 88.

¹⁴ G. Tocilescu, în *AEM*, VI, 1882, p. 21, nr. 41.

cu agricultura, dar că pentru ei produsele agricole ale băștinașilor constituiau o marfă importantă în activitatea lor comercială¹⁵.

Alături de cultul Demetrei, mai era răspândit și cultul altor divinități socotite ocrotitoare ale ocupațiilor agricole de tot felul¹⁶.

Știrile mai apropiate de timpul în care Ovidiu mânca piinea amară a exilului la Tomis confirmă pe deplin acest lucru. Astfel, o inscripție ne arată că numai cu câteva decenii după moartea poetului, pe timpul domniei lui Nero, guvernatorul provinciei Moesia, în care fusese înglobat și teritoriul dobrogean, trimitea mari cantități de cereale pentru aprovizionarea Romei¹⁷. Se înțelege că și Dobrogea va fi avut partea ei de contribuție. De altfel, și izvoarele mai târzii vorbesc în același sens: un scriitor din sec. al III-lea, Solinus, numește Moesia *horreum Cereris*¹⁸.

Se poate conchide, așadar, că, din ceea ce relatează Ovidiu în legătură cu agricultura, nu trebuie luate în considerare afirmațiile vagi, cu caracter general, care se încadrează mai curînd în seria clișeele folosite pentru a obține rechemarea sa din exil.

Se pare, în schimb, că poetul este mai aproape de realitate atunci cînd arată greutățile și nesiguranța în care trăiau băștinașii, neputîndu-și cultiva ogoarele. Este adevărat însă că și acestea — așa cum am subliniat și mai sus — sînt știri date de Ovidiu în mod indirect, deoarece motivul exploatat de el era altul: atacurile barbarilor.

•

Știri, iarăși răzlețe, întîlnim și cu privire la stadiul de dezvoltare a acestor ocupații principale a locuitorilor Dobrogei antice, cum erau geții. Din versurile citate mai sus (*Trist.*, V, 10, r. 24 și *Pont.*, I, 8, r. 57) reiese că geții cunoșteau și foloseau pe scară largă plugul cu un singur corn.

Acest amănunt este deosebit de important și reflectă o situație reală. Amintim în această ordine de idei că o reprezentare plastică de pe așa-numitul monument al lui *Quadratus*, descoperit la Capidava¹⁹, confirmă știrea dată de Ovidiu. Plugul avea în Dobrogea, ca, de altfel, și în Italia acelei epoci, un singur corn orizontal.

Acest plug era, foarte probabil, numai de lemn, neavînd încă brăzdar de fier. Vasile Pârvan a arătat că în această epocă întreaga agricultură și gospodărie getică se găsea încă în stadiul de dezvoltare al „epocii lemnului”, fierul fiind întrebuintat numai pentru confecționarea armelor²⁰.

¹⁵ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 227.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ CIL, XIV, 3608.

¹⁸ *Collectanea rerum memorabilium*, 21, 3.

¹⁹ V. Pârvan, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, p. 54, fig. 33.

²⁰ V. Pârvan, *Getica*, p. 138.

Totuși se pare că el era mai mult decît o simplă rariță, de vreme ce poetul vorbește de brazde de pămînt:

Nec quisquam presso vomere sulcat humum

(*Trist.*, III, 10, v. 68).

Și nimenea nu trage vreo brazdă pe ogor.

Același lucru îl spune și în alt loc (*Pont.*, II, 7, v. 69—70).

Plugul era tras de boi prinși la jug — *sub iuga curva*, spune poetul (*Pont.*, I, 8, v. 54) — ceea ce se vede limpede și pe monumentul lui Quadratus. Că poetul nu reproduce o simplă reminiscență rustică din Italia, ci zugrăvește o scenă văzută aievia, rezultă din cele două versuri care urmează (55—56):

*Et discam Getici quae norunt verba iuveni,
Adsueta illis adiciamque minas
Aș învăța și limba de care ei ascultă,
I-aș îndemna din gură să s-opintească-n jug.*

În sfîrșit, o scenă văzută aievia de poet pe meleagurile Dobrogei poate fi considerată și cea zugrăvită de el cu cîteva versuri mai înainte, din care rezultă că geții se ocupau și cu creșterea oilor și a caprelor:

*Ipsa ego pendentes — liceat modo — rupe capellas,
Ipse velim baculo pascere nixus oves (v. 51—52).
Să aibă și pribeagul . . .
Să pască niște capre pe stînci acățarate,
Și oile să-și pască, în bîtă rezemat!*

O ocupație strîns legată de agricultură era măcinatul cerealelor la rîșniță. După Ovidiu, această îndeletnicire cădea exclusiv în sarcina femeilor:

Femina pro lana Cerealia munera frangit

(*Pont.*, III, 8, nr. 11).

Aici, la noi, femeia își macină făina.

Folosirea rișniței de către geți este atestată și de descoperirile arheologice²¹; măcinatul grăunțelor revenea în mod firesc femeii, care conducea întreaga gospodărie.

•

Cu tot caracterul lor indirect, știrile date de Ovidiu despre agricultură în general sînt singurele care au o valoare documentară indiscutabilă, mai ales că ele sînt confirmate și de alte izvoare antice.

NICOLAE LASCU

OVIDE SUR L'AGRICULTURE DE L'ANTIQUE DOBROUDJA

(Résumé)

L'auteur interprète quelques informations concernant l'agriculture de l'antique Dobroudja, tirées des lettres élégiaques du poète Publius Ovidius Naso (*Tristia* et *Epistulae ex Ponto*).

Malgré leur caractère indirecte, les données d'Ovide sur l'agriculture ont une valeur documentaire indiscutable, surtout qu'elles sont confirmées aussi par d'autres sources antiques.

²¹ *Idem*, p. 135.

TURNURI DE PORȚI LA CASTRELE ROMANE DIN DACIA

Lipsa unor studii teoretice recente asupra castrelor romane din Dacia ne-au determinat să ne ocupăm de un sector delimitat și anume de studiul turnurilor de poartă al castrelor romane. Pentru ușurarea problemei, prezentăm în cele ce urmează un repertoriu al porților cunoscute la castrele din Dacia în funcție de forma și data ridicării lor în piatră.

1. DROBETA—TURNU SEVERIN. Cele patru porți ale castrului sînt identice ca formă și dimensiuni. *Porta praetoria* se găsește pe latura de sud a castrului, contrar regulilor de castrametație antică¹.

Porțile au deschiderea de circa 3 m și sînt flancate de două turnuri interioare, patrute, cu un ieșind de 0,70 m față de linia exterioară a zidului de incintă. Spre spațiul porții fiecare turn era prevăzut cu doi pilaștri de cărămidă care susțineau probabil o poartă de lemn. Intrarea în turnuri a fost găsită pe latura opusă incintei. Zidurile turnurilor aveau o grosime de 0,80 m².

Castrul a fost construit de *cohors I Antiochensium* în perioada dintre cele două războaie cu dacii³.

2. RĂCARI. Porțile castrului sînt identice, iar *porta praetoria* este pe latura de est (pl. I, fig. 10). Porțile au o deschidere de 3,45 m și sînt flancate de două turnuri cu planul aproape patrat avînd un ieșind de 0,15 m. Pilaștrii dubli care susțineau porțile de lemn sînt retrași cu 2,10 m spre interior față de linia zidului exterior. Intrarea în turnuri se făcea prin latura opusă frontului⁴. Porțile au fost baricadate cu ziduri tîrzii⁵.

¹ Pentru problema orientării castrului și a regulilor de construcție, vezi Gr. Florescu, *Castrul roman de la Răcari*, în *ArhOlt*, IX, 51—52, 1930, p. 396, nota 2; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 128—133; M. Măcrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 227 după Hyginus, *De munitionibus castrorum*, p. 56.

² Gr. Florescu, *Castrul roman Drobeta (Tr. Severin)*, în *RIR*, III, 1933, p. 39; D. Tudor, *OltR³*, p. 283.

³ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 37; D. Tudor, *OltR³*, p. 277.

⁴ Gr. Florescu, în *ArhOlt*, IX, 51—52, 1930, p. 382—383.

⁵ D. Tudor, *OltR³*, p. 301.

Castrul a fost construit de un *numerus* de mauri în timpul lui Traian⁶ sau a lui Hadrian⁷.

3. COPĂCENI. Din castru s-a păstrat numai latura de est. Poarta dezvelită în întregime (pl. II, fig. 5) are o deschidere de 3,05 m și este flancată de două turnuri de 4,15×5 m. Turnurile au un ieșind de 0,35 m realizat prin îngroșarea zidului de incintă. Poarta avea doi pilaștri în prelungirea curtinei. Zidurile turnurilor aveau o grosime de 0,80 m exceptind cele dinspre est groase de 2 m. Intrarea în turnuri se făcea prin latura interioară, opusă zidului de incintă a castrului⁸.

Castrul a fost ridicat de *numerus Burgariorum et Veredariorum* (CIL, III, 13795) în 137—138 e.n. și refăcut radical de același *numerus* în anul 140 e.n. din ordinul procuratorului provinciei, Iulius Fidus Aquila (CIL, III, 13796)⁹.

4. POIANA BIVOLARI—ARUTELA. S-a păstrat *porta praetoria* și cele două porți principale. *Porta praetoria* (pl. II, fig. 6), situată la mijlocul laturii de est, are o deschidere de 2,70 m și este flancată de două turnuri patrute care închid o cameră de 1,80×1,53 m. Turnurile au un ieșind de 0,30 m, lung de 3,30 m. În prelungirea zidului de incintă apar și aici doi pilaștri pe a căror linie interioară s-a descoperit un prag¹⁰. Porțile principale se deosebesc de *porta praetoria*.

Castrul a fost ridicat de *Suri sagittarii* în anul 138 e.n.¹¹.

5. RIȘNOV—CUMIDAVA. Au fost cercetate toate cele patru porți ale castrului. Porțile au o deschidere între 4,10 și 4,50 m și sînt încadrate de bastioane patrute cu laturile între 4,30—4,60×4,30—4,60 m (pl. I, fig. 7, 8). Ieșindul bastioanelor este de 0,35—0,40 m. Exceptind poarta de nord-est, celelalte sînt blocate parțial de ziduri construite ulterior. La poarta de nord-est apar două contraforturi spre deschiderea porții¹².

Castrul a fost ridicat în piatră probabil în prima jumătate a secolului II e.n.¹³.

⁶ Gr. Florescu, în *ArhOlt*, IX, 51—52, 1930, p. 392.

⁷ D. Tudor, *OltR*³, p. 302.

⁸ *Idem*, p. 272.

⁹ *Idem*, *Castra Daciae Inferioris V—VII*, în *Buletinul Muzeului Militar Național*, nr. 9—10, 1941—1942, p. 95—101; D. Tudor, *OltR*³, p. 274—275; Cristian M. Vlădescu, Gh. Poenaru Bordea, *Un segment din limes Alutanus. Fortificațiile romane din jurul masivului Cozia*, în *BMI*, XLI, 3, 1972, p. 30.

¹⁰ D. Tudor, *Castra Daciae Inferioris IV. Castrul și termele romane de la Bivolari pe Olt*, în *BCMI*, XXXV, 1942, p. 143—145; D. Tudor, *OltR*³, p. 266—270; Gh. Poenaru Bordea, Cristian M. Vlădescu, *Date noi în legătură cu castrul Arutela*, în *SCIV*, XX, 1, 1969, p. 101—113; D. Tudor, Gh. Poenaru Bordea, Cristian M. Vlădescu, *Rezultatele primelor două campanii de săpături arheologice în castrul roman din Poiana Bivolari. Arutela I—II*, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 2—3, 1969—1970, p. 8—46; Cristian M. Vlădescu, Gh. Poenaru Bordea, în *BMI*, XLI, 3, 1972, p. 27—28.

¹¹ CIL, III, 12601, a—b=13793, 13794.

¹² N. Gudea, Ioan I. Pop, *Castrul roman de la Rișnov Cumidava. Contribuții la cercetarea limesului de sud-est al Daciei romane*, Brașov, 1971, p. 21—30.

¹³ *Idem*, p. 63.

6. SLĂVENI. Este cel mai mare castru de pe *limes Alutanus*. Nu avem informații despre porțile castrului anterior celui severian. *Porta praetoria* și *porta decumana* ale castrului severian au fost săpate de Gr. Tocilescu, dar nu avem informații precise despre ele¹⁴. Porțile principale sînt identice (pl. III, fig. 4). Deschiderea porților între contraforturile aflate, atît în prelungirea zidului de incintă, cît și în prelungirea laturilor dinspre interior a turnurilor, este de 3,50 m. Turnurile de 5,95×6,25 m aveau un ieșind de 0,55 m cu colțurile ușor aplatizate¹⁵.

Castrul a fost construit de *Ala I Hispanorum* în anul 205 e.n.¹⁶

7. RACOVÎȚA. Este unul dintre ultimele caestre construite pe *limes Alutanus*. Au fost săpate cele patru porți în întregime. *Porta praetoria* este cea mai mare, are o deschidere de 5,73 m și este flancată de două turnuri de 5,10×4,75 m (pl. I, fig. 9). Celelalte porți au o deschidere de circa 4,75 m și sînt flancate de turnuri aproape patrute a căror dimensiuni au mici diferențieri de la o poartă la alta. Zidul de incintă este îngroșat cu 0,35 m pe o porțiune mai mare decît lățimea turnurilor. În prelungirea acestui ieșind spre deschiderea porții a fost construit din cărămidă cîte un contrafort lat de 1,20 m¹⁷. Sărăcia materialului arheologic, lipsa valului și șanțului au dus la ipoteza părăsirii castrului înainte de a fi terminat¹⁸.

Data construirii sau părăsirii lui rămîne necunoscută.

8. JIDAVA. Este cel mai mare castru de pe *limes Transalutanus*. *Porta praetoria* și porțile principale sînt identice (pl. I, fig. 3). Intrarea dublă, marcată de pilaștrii este largă de 3,80 m. Porțile sînt flancate de turnuri patrute cu un ieșind de 0,25 m. *Porta decumana* are doi pilaștrii în prelungirea zidului de incintă și o deschidere de 3,30 m (pl. I, fig. 2). Turnurile care o încadrează sînt aproape patrute, măsurînd în exterior 5,40×5,65 m¹⁹.

Castrul a fost construit probabil după Septimius Severus²⁰.

9. BUCIUMI. *Porta praetoria* aflată pe latura de sud-est a castrului are o deschidere de 8 m împărțită în două culoare de 4 și 3 m de un pinten lat de 1,05 m și lung de 5,80 m (pl. I, fig. 6). Pintenul începe de la linia din spate a zidului bastioanelor și se ridică doar cu 0,40—0,50 m deasupra nivelului drumului antic. Poarta este flancată de două bastioane dreptunghiulare de 7×5 m cu un ieșind de 1,50 m²¹.

10. CITERA—POROLISSUM. Au fost săpate porțile de pe laturile lungi ale castrului. Porțile aveau o deschidere de 4 m și erau flancate de turnuri dreptunghi-

¹⁴ D. Tudor, *Castra Daciae Inferioris II. Castrul și așezarea romană de la Slăveni-Romanași*, în *BCMI*, XXXIII, fasc. 105, 1940, p. 35.

¹⁵ D. Tudor *OltR*³, p. 310.

¹⁶ CIL, III, 13800. Publicată de Gr. Tocilescu în *AEM*, 1896, p. 80, nr. 7; idem, *Fouilles*, p. 120.

¹⁷ D. Tudor, *Castra Daciae Inferioris, III. Castrul Racovița Argeș*, în *BCMI*, XXXIII, 1940, p. 36—37; Idem, *OltR*³, p. 298.

¹⁸ Idem, în *BCMI*, XXXIII, 1940, p. 40.

¹⁹ D. Tudor, *OltR*³, p. 295.

²⁰ Idem, p. 322.

²¹ E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciae Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 18—19.

lare cu un ieșind de 1,40 m în afara zidului curții²². Pe planul castrului se observă existența a două contraforturi înspre spațiul porții, în dreptul zidului de incintă (pl. I, fig. 12).

Castrul se presupune a fi construit în timpul lui Antoninus Pius²³.

11. ILIȘUA. Torma a săpat poarta de pe latura de sud, mai bine păstrată (pl. I, fig. 11). Poarta are o deschidere de 8 m și era împărțită în două culoare inegale de un pînten, care începea de la linia din spate a bastioanelor. Era flancată de turnuri dreptunghiulare cu un ieșind de circa 1,5 m. Poarta a fost blocată de un zid târziu²⁴.

Castrul de piatră a fost ridicat de *ala I Tungrorum Frontoniana* probabil în vremea lui Antoninus Pius²⁵.

12. INLĂCENI. Au fost săpate toate cele patru porți ale castrului, dar datele tehnice au rămas nepublicate. Se știe doar că bastioanele porților sînt patrulate și au suferit numeroase refaceri. *Porta praetoria* (pl. I, fig. 5) este împărțită în două culoare printr-un zid. *Porta decumana* este blocată²⁶, de asemenea fiind parțial blocată și *porta principalis sinistra* (pl. I, fig. 4). Din planul castrului se poate deduce că unul din culoarele porții *praetoria* a fost blocat de un zid, de asemenea *porta principalis dextra*. La Inlăceni lipsesc turnurile de colț, iar turnurile intermediare sînt suplinate de grupuri de cîte două contraforturi.

M. Macrea presupune ridicarea castrului de piatră de *cohors IV Hispanorum* în timpul împăratului Caracalla²⁷. Argumentele nu sînt însă convingătoare.

13. GHERLA. La mijlocul laturii de est a fost descoperită *porta praetoria*. Poarta are o deschidere de 3,50 m și este flancată de două bastioane dreptunghiulare care ies în afara zidului de incintă cu 4 m²⁸.

Pentru datare a fost folosită o inscripție dedicată de *ala II Pannoniorum* împăratului Antoninus Pius pentru ridicarea pretoriului în piatră. Inscripția datează din anul 143 e.n.²⁹.

²² M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, *Șantierul arheologic Porolissum*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 375.

²³ Idem, *loc. cit.*

²⁴ C. Torma, *Az alsó-ilosvai római állótábor s műemlékei. Helyirati vázlat. I-ső közlemény*, în *ErdMúzÉvk*, III, 1864, p. 11 sqq.

²⁵ C. Daicoviciu, *Micia I. Cercetări asupra castrului*, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 17, nota 14, după A. Buday, *A szolnok-dobokai római táborhelyek jelentősége*, Cluj, 1911, p. 10.

²⁶ M. Macrea, L. Buzdugan, G. Ferenczi, K. Horedt, I. Popescu, I. I. Russu, Z. Székely, N. Vasii, I. Winkler, *Despre rezultatele cercetărilor întreprinse de șantierul arheologic Sf. Gheorghe-Brețcu 1950*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 304—305.

²⁷ M. Macrea, *Apărarea graniței de vest și nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla*, în *SCIV*, VIII, 1, 1957, p. 239.

²⁸ V. Christescu, *op. cit.*, p. 135—136; vezi și *Rep. ms.*

²⁹ J. Ornstein, *Vom römischen Kastell bei Szamos-Újvár*, în *JÖAI*, XI, 1908, Beiblatt, col. 207—208; V. Christescu, *op. cit.*, p. 136.

14. BREȚCU—ANGUSTIA. Castrul de la Brețcu se deosebește de celelalte castru din Dacia datorită zidului dublu care îl înconjoară³⁰. Porțile de est, vest și sud sînt identice, au o deschidere de 4,50—5 m și sînt flancate de turnuri patrute cu latura de 3 m (pl. II, fig. 2). Ele sînt cuprinse între zidurile de incintă, cele două ziduri formînd două din laturile lor. Porțile de est și vest mai sînt flancate și de două platforme obținute prin lărgirea spre interior a celui de al doilea zid de incintă. Deosebită este poarta de nord, a cărei deschidere este de 4 m și care este flancată de două turnuri de 5,50×9,70 m (pl. II, fig. 1). Lățimea turnurilor s-a obținut prin distanțarea celor două ziduri care înconjoară castrul³¹.

În castru sînt atestate *cohors I Bracaraugustanorum* și *cohors I Hispanorum*. Construirea castrului este datată ipotetic în timpul războaielor cu dacii³².

15. POIANA BIVOLARI-ARUTELA. La porțile principale lipsesc turnurile de poartă. *Porta principalis dextra* (pl. II, fig. 12), cu o deschidere de 2,85 m, este marcată de doi pîteni lungi de 1,90 m. Pîtenii se termină cu cîte un contrafort de 0,60×0,64 m. În extremitatea estică a lor apar ca și la *porta praetoria* contraforturi de 0,75×0,80 m. Între contraforturile din față apare un pavaj care se păstrează și între contraforturile aceluiași pîten. Nu știm dacă poarta a fost acoperită formînd astfel un turn unic. În exterior apare cîte un ieșind de o parte și de cealaltă a porții de 0,35×1,50 m. *Porta principalis sinistra* (pl. II, fig. 10) are mici deosebiri față de *porta principalis dextra*. Pîtenii sînt lungi de 1,80 m, dar lipsesc contraforturile dinspre interior și este pavată pe toată deschiderea³³.

16. TITEȘTI. Castrul are numai două porți: *porta praetoria* și *porta decumana*³⁴ (pl. II, fig. 11, 13). Deosebirile față de *porta principalis sinistra* de la Bivolari sînt mici și privesc doar diferențele de dimensiuni dintre lungimea pîtenilor. Din planul porților executate de P. Polonic reiese existența unui ieșind de 0,35 m³⁵. Acest ieșind făcea corp comun cu contraforturile care susțineau probabil poarta.

Nu există nici o indicație cu privire la data ridicării lui. După tehnica de construcție a zidului de incintă, sprijinit în interior de contraforturi dispuse la distanțe egale, tehnică folosită și la castrele apropiate de la Copăceni și Bivolari, s-a presupus ridicarea lui în aceeași perioadă, de aceleași trupe, *Suri sagittarii* sau *numerus Burgariorum et Veredariorum*³⁶. Aceste trupe mutate ulterior la Slăveni și *Romula* nu mai folosesc aceeași tehnică de construcție³⁷.

³⁰ Zid de incintă dublu s-a descoperit și la castrul de la Hoghiz, vezi K. Horedt, *Cercetări arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș*, în *Materiale*, I, 1953, p. 788.

³¹ M. Macrea și colab., *op. cit.*, p. 291.

³² *Idem*, p. 295.

³³ Vezi nota 10.

³⁴ D. Tudor, în *Buletinul Muzeului Militar Național*, nr. 9—10, 1941—1942, p. 98—99; *idem*, *OltR*³, p. 314.

³⁵ Cristian M. Vlădescu, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 32, fig. 13.

³⁶ *Idem*, p. 30.

³⁷ *Idem*, p. 31.

17. SĂRAȚENI. Poarta de pe latura de nord a castrului (pl. II, fig. 9) constă dintr-un singur turn dreptunghiular de $8 \times 6,25$ m. Latura lui nordică este formată de cortina castrului³⁸.

Castrul a fost garnizoana trupei *cohors I Alpinorum* și nu este datat.

18. VEȚEL-MICIA. A fost săpată poarta de pe latura de sud a castrului (pl. I, fig. 1). Poarta era flancată de două turnuri aproape patrute cu zidurile foarte groase de 1,70 m, iar cel dinspre front de 2,10 m. La exterior, corespunzător zidurilor de est și vest, apar două ieșinduri de 0,90 m. Poarta este împărțită de un zid lat de 2,20 m în două culoare egale de 1,90 m³⁹.

Castrul se consideră că a fost ridicat în piatră în timpul lui Antoninus Pius, cînd la Micia sînt atestate trei corpuri de trupă: *cohors II Flavia Commagenorum*, *cohors I Vindellicorum*, *ala I Hispanorum Campagorum*⁴⁰.

19. VĂRADIA-ARCIDAVA. Ca formă porțile castrului se aseamănă. *Porta praetoria* (pl. II, fig. 3), cea mai mare dintre ele, are spațiul porții împărțit de un zid lat de 1,20 m în două culoare egale de 3,80 m. Este flancată de două turnuri dreptunghiulare de $8,40 \times 4,65$ m, cu un ieșind de 0,80 m. De ambele părți ale porții, paralel cu zidul de incintă, se ridicau două ziduri lungi de 10 m. Porțile principale (pl. II, fig. 4) aveau o deschidere de 3,45 m și turnurile de $8,50 \times 3,15$ m. *Porta decumana* (pl. II, fig. 7) este cea mai mică, avînd o deschidere de 3,15 m și turnurile de $8,50 \times 2,80$ m. Din colțurile interioare ale turnurilor, care flancau cele trei porți, pornea un zid oblic gros de 0,80 m, care întîlnea *via sagularis*⁴¹.

Castrul de piatră a fost ridicat de *cohors I Vindellicorum* la o dată nedeterminată⁴².

20. BUMBEȘTI. Se păstrează două porți, pe laturile de sud-vest și sud-est. Porțile au o deschidere de 4,50—5 m și sînt flancate de cîte două turnuri dreptunghiulare de $9,75 \times 3,90$ m. Lipsește ieșindul. La *porta decumana* (pl. II, fig. 8) apar două contraforturi, aflate în prelungirea zidului dinspre interior a turnurilor. Zidurile turnurilor aveau o grosime de 0,80 m. Excepție fac zidurile care flancau intrarea, groase de 1,30 m și zidul dinspre exterior, gros de 1,70 m. Poarta era acoperită de o boltă de cărămidă⁴³.

Castrul a fost ridicat de *cohors I Flavia milliaria Brittonum* în anul 201 e.n.⁴⁴.

21. BOLOGA. Toate porțile sînt flancate de turnuri cu ieșind semicircular. Pe latura de est se află *porta principalis dextra* (pl. III, fig. 7) a cărei deschidere este împărțită în două culoare inegale de 2,35 m, respectiv de 3,25 m, de un zid lung de 4,50 m și lat de 1,70 m. Este flancată de două bastioane de $7,65 \text{ m} \times 3,60 \text{ m}$. Ieșindul semicircular are o rază de 1,75 m. În interior era umplut cu pietre prinse cu mortar. Spre deschiderea porții fiecare bastion avea două contraforturi, primul

³⁸ Z. Székely, *Sondaje executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe*, în *Materialle*, VIII, 1962, p. 332.

³⁹ O. Floca, L. Mărghitan, *Noi considerații privitoare la castrul roman de la Micia*, în *Sargetia*, VII, 1970, p. 50—51.

⁴⁰ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 24; cf. O. Floca, L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 56.

⁴¹ Gr. Florescu, *Le champ romain de Arcidava*, în *Istros*, I, 1934, p. 65.

⁴² *Idem*, p. 72.

⁴³ D. Tudor, *Castra Daciae Inferioris, I. Castele romane de la Bumbești Gorj*, în *BCMI*, XXXIII, fasc. 106, 1940, p. 22, nota 1; *idem*, *OltR*³, p. 270—271.

⁴⁴ CIL, III, 14485a; D. Tudor, în *BCMI*, XXXIII, fasc. 106, 1940, p. 31, nota. 1.

la începutul curburii, iar al doilea la colțul interior⁴⁵. Aceste contraforturi se întîlnesc și la celelalte porți. *Porta principalis sinistra* (pl. III, fig. 6) are o deschidere de 7,40 m, împărțită în două culoare de un zid median. Bastioanele sînt inegale, cel de nord fiind mai mare. Ieșindul semicircular depășește zidul de incintă cu 1,50 m, respectiv 1,55 m și este umplut cu pietre ca și la *porta principalis dextra*. Bastioanele nu au ziduri laterale, valul intrînd în bastioane pe toată înălțimea lui⁴⁶. *Porta praetoria* se aseamănă cu *porta principalis sinistra*, dar îi lipsește zidul median din deschiderea porții. *Porta decumana* (pl. III, fig. 5) este cea mai mare dintre porți. Spațiul porții, de 7,60 m este flancat de două bastioane cu un ieșind semicircular de 2,10, respectiv 2,15 m. Pe latura din spate, spre deosebire de celelalte porți, bastioanele aveau cîte un contrafort care susținea zidul datorită pantei pronunțate a valului. Poarta a fost blocată de un zid gros de 0,85 m pe linia contraforturilor din față și spațiul porții a fost umplut cu pămînt pînă la înălțimea valului⁴⁷.

Castrul a fost construit în piatră de *cohors I Aelia Gaesatorum* și *cohors II Hispanorum* la o dată încă neprecizată⁴⁸.

22. BUCIUMI. Porțile principale și *porta decumana* sînt flancate de turnuri cu ieșind semicircular. *Porta principalis sinistra* (pl. III, fig. 3) se află pe latura de nord-est, are o deschidere de 8,80 m și este împărțită de un zid în două culoare egale de 3,80 m. Bastioanele care o flanchează au 8,60×6,30 m și un ieșind semicircular de 3,25 m. *Porta principalis dextra* (pl. III, fig. 2) are o deschidere de 6,30 m și este flancată de bastioane apropiate ca dimensiuni de cele ale porții de pe latura de nord-est. Lipsește zidul median. *Porta decumana* (pl. III, fig. 1) are deschiderea de 3,75 m și este flancată de bastioane al căror ieșind semicircular este de 1,35 m. Poarta nu a fost circulară⁴⁹.

Castrul de piatră a fost ridicat de *cohors II Nervia Brittonum* la sfîrșitul sec. II — începutul sec. III e.n.⁵⁰.

23. ROMĂNAȘI. S-a descoperit parțial poarta de pe latura de vest. Spațiul porții are 4,30 m și este flancat de două bastioane, lungi de 7,30 m și late de 4,20 m, respectiv 5,20 m cu un ieșind de 1,85 m⁵¹. Ieșindul era de o formă neprecizată, probabil semicirculară⁵².

Castrul a fost construit de *cohors I Hispanorum quinquenaria* la o dată încă neprecizată.

24. POMET-POROLISSUM. Avem doar informații generale despre poarta de est. Era flancată de două bastioane cu ieșind semicircular. Poarta era compartimentată

⁴⁵ M. Macrea, *Castrul roman de la Bologa*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 215—219.

⁴⁶ N. Gudea, *Castrul roman de la Bologa*, în *Apulum*, X, 1972, p. 132.

⁴⁷ *Idem*, p. 127—128.

⁴⁸ *Idem*, p. 148.

⁴⁹ M. Macrea, E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 149—159; E. Chirilă și colab., *op. cit.*, p. 17—19.

⁵⁰ M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1, 1957, p. 238.

⁵¹ M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, *Șantierul arheologic Porolissum*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 499—500.

⁵² Informație I. Mitrofan, căruia îi mulțumim și pe această cale.

de un zid în două culoare inegale, destinate unul vehiculelor și celălalt pietonilor. Compartimentul de sud a fost blocat printr-un zid. La bastionul de sud s-au observat două refaceri, dintre care prima radicală⁵³.

Castrul de piatră a fost terminat în anul 213 e.n.⁵⁴.

25. CAȘEI. Informațiile tehnice referitoare la porți sînt reduse. Știm doar că turnurile porților pătrund în interior 4 m, iar partea semicirculară iese în afara incintei 3 m⁵⁵ (pl. III, fig. 1). Din planul castrului publicat de Em. Panaitescu se pot face unele precizări cu privire la *porta principalis dextra* (pl. III, fig. 9) aflată pe latura de nord a castrului. Poarta are o deschidere de circa 7 m și este flancată de două bastioane inegale cu un ieșind semicircular de 4—5 m. Spațiul porții este împărțit de un zid lung de circa 5,5 m. Culoarul estic este blocat de un zid care începe din extremitatea nordică a zidului median. Nu știm dacă zidul este tîrziu sau forma o eventuală platformă de luptă. Pe o porțiune de 2,5 m de o parte și de cealaltă a bastioanelor zidul de incintă este îngroșat cu 0,50 m, iar spre interior, lipit de bastion, apare un contrafort. Bastioanele intermediare de pe curtină au de asemenea ieșindul semicircular.

Dintr-o inscripție dedicată de *cohors I Britannica*, Iuliei Augusta, mama lui Caracalla, s-a dedus ridicarea în piatră a castrului între anii 212—217 e.n.⁵⁶.

Din materialul prezentat rezultă existența a nouă castele cu porți flancate de turnuri patrute sau apropiate de această formă a căror caracteristică generală constă în existența unui ieșind redus ca dimensiuni între 0,15 m și 0,70 m.

În general ieșindul face parte integrantă din corpul turnului, fiind o corespondență între dimensiunile laturii interioare, paralelă cu el și acesta. O excepție se observă la castelele de la Bivolari unde ieșindul însumează și contraforturile construite în prelungirea lui și castrul de la Racovița unde ieșindul depășește lățimea turnului. Zidul dinspre exterior al turnurilor, împreună cu ieșindul, depășește uneori cu mult grosimea celorlalte ziduri și chiar a zidului de incintă. Din acest motiv ieșindul apare la aceste turnuri ca o îngroșare suplimentară a zidului de front. În cazul castrului de la Răcari, ieșindul nu mai are acest rol datorită extinderii în aceeași măsură a camerei interioare a turnului (vezi pl. I, fig. 8).

Porțile au o deschidere între 2 și 5 m mărginite de două contraforturi în prelungirea zidului de incintă la Bivolari, Copăcenii, Rîșnov, Racovița sau contraforturi duble la Drobeta, Inlăceni, Jidava, Răcari, Slăveni. Aceste contraforturi sau pilaștrii se presupune că susțineau porțile propriu-zise de lemn.

⁵³ M. Moga, *Traiul populației daco-romane și barbare la granița de vest a Daciei*, în SCIV, I, 1, 1950, p. 132—133.

⁵⁴ M. Macrea, în SCIV, VIII, 1, 1957, p. 222—225.

⁵⁵ Em. Panaitescu, *Castrul roman de la Cășei. Din cercetările nouă (1929)*, în ACMIT, II, 1929, p. 326.

⁵⁶ Em. Panaitescu, *Le limes dacique. Nouvelles fouilles et nouveaux résultats*, în BSH, XV, 1929, p. 79—80.

Această variantă de poartă, încadrată de turnuri și ieșind redus, în limitele actuale ale datărilor se întâlnește în Dacia de la Traian pînă la Septimius Severus. Se observă totuși o diferență între cele ridicate în prima jumătate a sec. II și cele severiene, datorită îngroșării zidurilor turnurilor la cele din urmă, respectiv la Jidava și Slăveni. La Slăveni apare și o altă particularitate, anume ieșindul este ușor curbat cu colțurile aplatizate, după cum reiese din planul castrului⁵⁷. Inexistența unei descrieri amănunțite a acestor turnuri de poartă nu permite încadrarea lor într-un alt tip sau variantă.

Turnuri de poartă apropiate ca plan și formă cărora însă le lipsește ieșindul caracteristic majorității turnurilor de poartă a castrilor din Dacia, se întâlnesc pe limesul din Britannia construit de Hadrian, la castralele de la Wallsend⁵⁸, Benwell⁵⁹, Rudchester⁶⁰, Haltonchesters⁶¹, Chesters⁶², Housesteads⁶³, Greatchesters⁶⁴ și Birdoswald⁶⁵. Turnuri de porți fără ieșind se întâlnesc și pe continent la Okarben, Hofheim, Hedderheim, la Wiessbaden poarta de est, toate ridicate în perioada Vespasian-Domitian⁶⁶. Ieșindul lipsește și la unele castrale ridicate mai târziu, în timpul lui Marcus Aurelius sau chiar ulterior. De exemplu, castrul de la Butzbach reconstruit spre sfîrșitul sec. II are turnuri de poartă patrute fără ieșind⁶⁷ sau poarta de vest a castrului de la Schlögen, datat în aceeași perioadă, este flancată de turnuri patrute cu latura de 3 m, fără ieșind⁶⁸.

Ieșindul redus apare la turnurile porții de nord-vest a castrului legiunii *VIII Hispana* de la *Eburacum*-York, construit în anii 107—108 e.n.⁶⁹ Acest ieșind există de asemenea la turnurile porților castrului de la

⁵⁷ D. Tudor, *OltR*³, p. 307.

⁵⁸ J. Collingwood Bruce, *The Handbook to the Roman Wall*, ed. a XII-a, Newcastle, 1966, p. 42—43; E. Birley, *Research on the Hadrian's Wall*, Kendall, 1961, p. 159.

⁵⁹ J. Collingwood Bruce, *op. cit.*, p. 49; E. Birley, *op. cit.*, p. 63.

⁶⁰ J. Collingwood Bruce, *op. cit.*, p. 63; E. Birley, *op. cit.*, p. 165.

⁶¹ J. Collingwood Bruce, *op. cit.*, p. 69—70; E. Birley, *op. cit.*, p. 170.

⁶² J. Collingwood Bruce, *op. cit.*, p. 83—84; E. Birley, *op. cit.*, p. 172.

⁶³ J. Collingwood Bruce, *op. cit.*, p. 113; E. Birley, *op. cit.*, p. 179.

⁶⁴ J. Collingwood Bruce, *op. cit.*, p. 143; E. Birley, *op. cit.*, p. 188.

⁶⁵ J. Collingwood Bruce, *op. cit.*, p. 163; E. Birley, *op. cit.*, p. 196.

⁶⁶ T. Bechert, *Römische Lagertore und ihre Bauinschriften*, în *BJ*, 171, 1971, p. 257.

⁶⁷ H. Schönberger, *Zur Grosse des Erdkastells in Butzbach*, în *Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museums* (în cele ce urmează *SJ*), XXII, 1965, p. 23.

⁶⁸ L. Eckhart, *Das römische Donaukastell Schlögen in Oberösterreich*, în *RLiÖ*, XXV, 1969, p. 21—22.

⁶⁹ T. Bechert, *op. cit.*, p. 229—231.

Künzing⁷⁰, construit în piatră între 140—150 e.n.⁷¹ și la Echzell a cărui fază de piatră este datată tot la mijlocul sec. II e.n.⁷².

Putem considera că această variantă arhitecturală a turnurilor de poartă, cărora le lipsește ieșindul sau este foarte mic, apare și în alte provincii ale Imperiului din sec. I pînă în sec. III e.n.

Incadrate tot de turnuri cu plan patrulater, dar deosebite de cele prezentate sînt porțile castrelor de la Buciumi (*porta praetoria*), Citera-Porolissum, Ilișua și Gherla. Deosebirea constă în ieșindul pronunțat al turnurilor de poartă, ieșind care variază de la castru la castru între 1,40 m și 4 m. Prin acest ieșind pronunțat se anulează unghiul mort dintre platforma turnului fără ieșind sau cu ieșindul foarte mic și baza zidului. Zidurile acestor turnuri sînt egale ca grosime.

Deschiderea porții este mai mare și este împărțită în două culoare de un zid median la Buciumi și Ilișua. Aceste caste devin întărituri cu un rol mai mult defensiv, apărarea lor fiind facilitată de ieșindul turnurilor de la porți și de pe cortine. Rolul lor defensiv este marcat și de blocarea spațiului porții într-o perioadă ulterioară construirii lor.

Datarea este incertă pentru castele din Dacia. Se încearcă datarea lor în timpul lui Antoninus Pius, în legătură cu luptele din anii 157—159 sub conducerea lui Statius Priscus⁷³.

Acest tip arhitectural este întâlnit în Imperiu atît la castele de legiune, cit și la cele construite de trupe auxiliare.

Astfel la *Isca Silurum*-Caerleon, lagărul legiunii *II Augusta*, turnurile ies în afara incintei 3,3 m. În această formă datează din timpul lui Septimius Severus, dar sînt o reconstrucție a turnurilor traiane⁷⁴. Castrul de la Regensburg are *porta principalis dextra* flancată de turnuri cu un ieșind asemănător⁷⁵. Lagărul aparține legiunii *III Italica* și este construit sub Marcus Aurelius⁷⁶. La Albing, lagărul legiunii *II Italica*, turnurile porților de sud-est și sud-vest au un ieșind de 2,6, respectiv 2,7 m⁷⁷. Turnurile porții de nord a castrului legiunii *I Adiutrix* de la *Brigetio*-*Ó-Szöny* au un ieșind de 3,4 m. Această fază a porții corespunde reconstrucției castrului distrus în timpul războaielor marcomanice și este datată în 170 e.n.⁷⁸. La *Carnuntum*, lagărul legiunii *XIII Gemina*, poarta de est, datată în 170 e.n.⁷⁹, corespunde ca formă cu cele prezentate.

⁷⁰ H. Schönberger, *Römerkastell Künzing, Grabung* 1962, în *SJ*, XXI, 1963—1964, p. 71—77.

⁷¹ *Idem*, p. 62.

⁷² D. Baatz, *Limeskastell Echzell*, în *SJ*, XXII, 1965, p. 140.

⁷³ M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1, 1957, p. 219.

⁷⁴ T. Bechert, *op. cit.*, p. 256.

⁷⁵ P. Reinecke, *Die Porta principalis dextra in Regensburg*, în *Germania*, 36, 1958, p. 89.

⁷⁶ L. Eckhart, *op. cit.*, p. 55—56.

⁷⁷ M. Groller, *Die Grabung in Kastell Albing*, în *RLiÖ*, VIII, 1907, p. 162.

⁷⁸ T. Bechert, *op. cit.*, p. 249.

⁷⁹ M. Groller, *Die Grabungen in Carnuntum*, în *RLiÖ*, VIII, 1907, p. 8, fig. 2.

La castrele auxiliare se întâlnește această variantă în aceeași perioadă. Apare la *Intercisa-Dunaújváros* construită la mijlocul sec. II e.n.⁸⁰ și la *Matrica-Százhalombata*⁸¹. Tot în a doua jumătate a sec. II e.n. este atestată la *Thamusida* în *Mauretania*, castru datat între anii 166—170 e.n.⁸². Din timpul lui *Septimius Severus* datează poarta de sud-est a castrului de la *Volkenburg*⁸³ și poarta de sud-vest a castrului de la *South-Shields*⁸⁴. Castrul de la *Gheria el Garbia*, datat între anii 230—235 e.n.⁸⁵, are porțile flancate de turnuri patrulatere, asemănătoare cu cele de la *South-Shields*.

În urma acestor datări se poate desprinde concluzia că și această variantă arhitecturală nu este cuprinsă într-un spațiu geografic și cronologic restrâns, ci este răspândită în întreg Imperiul atât în sec. II e.n., cât și în cel următor.

Pentru porțile castrului de la *Brețcu* nu s-au întâlnit analogii. Lipsa ieșindului le poate înscrie în tipul de poartă întâlnit pe limesul britanic unde însă nu se cunoaște zid de incintă dublu pentru castre. Un al doilea zid interior apare la poarta de nord-vest a castrului de la *Vindobona*, considerat de *F. Kenner* contemporan cu zidul de incintă⁸⁶. *T. Bechert* consideră că cele două ziduri aparțin unor epoci diferite⁸⁷. Ca neobișnuită este considerată existența unui zid dublu la *Hoghiz*⁸⁸, unde însă nu se cunosc porțile. În ce privește contemporaneitatea celor două ziduri paralele de incintă de la *Brețcu* și *Hoghiz* cercetările viitoare vor putea aduce precizările necesare.

Nu s-au întâlnit analogii nici pentru turnurile porților castrelor de la *Bumbești* și *Vărădia* care se caracterizează prin raportul mare dintre lungimea și lățimea lor. Ieșindul lipsește la turnurile de la *Bumbești* și este destul de mic la cele de la *Vărădia*. Dublarea pe o porțiune de 10 m a zidului de incintă la *porta praetoria* a castrului de la *Vărădia* a fost explicată prin necesitatea creării a două platforme suplimentare de iupă⁸⁹. Se presupune că în același scop au fost construite turnurile porții de nord a castrului de la *Brețcu*⁹⁰.

⁸⁰ L. Barkoczi, *Intercisa I*, în *ArchHung*, XXXIII, 1954, p. 21, 40.

⁸¹ A. Mócsy, *A Százhalombata — Dunafüredi római tábor és település*, în *ArchÉrt*, 82, 1955, p. 53—60, 67.

⁸² T. Bechert, *op. cit.*, p. 249.

⁸³ *Idem*, p. 250, fig. 14/6.

⁸⁴ D. R. Wilson, *Roman Britain in 1966*, în *JRS*, 57, 1967, p. 177, fig. 5.

⁸⁵ T. Bechert, *op. cit.*, p. 25.

⁸⁶ T. Bechert, *op. cit.*, p. 233 după F. Kenner, în *JCC*, II, 1, 1904. Lucrarea lui F. Kenner nu ne-a fost accesibilă. Pentru *Vindobona*, vezi A. Neuman, *Forschungen in Vindobona I 1948—1967*, în *RLiÖ*, XXIII, 1967, p. 9—15.

⁸⁷ T. Bechert, *op. cit.*, p. 232.

⁸⁸ K. Horedt, *op. cit.*, p. 791.

⁸⁹ Gr. Florescu, în *Istros*, I, 1934, p. 63.

⁹⁰ M. Macrea, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 291.

Deosebită este și poarta castrului de la *Micia* prin masivitatea zidurilor turnurilor, a zidului median și prin existența celor două contraforturi exterioare din prelungirea zidurilor laterale ale turnurilor. Apariția acestor contraforturi, dacă sînt contemporane cu incinta, se poate datora unor condiții locale pe care nu le cunoaștem.

Porți constînd probabil dintr-un singur turn întîlnite la Bivolari, Titești și Sărățeni (?) sînt cunoscute pe limesul britanic al lui Hadrian. Această variantă este folosită îndeosebi la „milecastles” — întărituri militare de dimensiuni reduse a căror latură de nord era însuși valul⁹¹. Ele aveau porțile din zidărie masivă și li s-au stabilit trei tipuri⁹². Tipul II corespunde ca formă cu *porta principalis sinistra* de la Bivolari și cu porțile castrului de la Titești. De formă identică dar de dimensiuni diferite sînt *portis quintana dextra* și *portis quintana sinistra* a castrelor de la Rudchester⁹³ și Chesters⁹⁴. *Portes quintana* nu s-au întîlnit în Dacia nefiind necesare, deoarece castelele nu sînt plasate pe vreun val sau zid. Tipul III al porților de „milecastles” corespunde cu *porta principalis sinistra* de la Bivolari. De dimensiuni apropiate și asemănătoare ca formă de poartă constînd dintr-un singur turn al castrului de la Sărățeni sînt *portis quintana sinistra* și *portis quintana dextra* a castrelor de la Benwell⁹⁵ și Birdoswald⁹⁶.

În Dacia lipsa porților principale s-a constatat pînă acum numai la castrul de la Titești. Nu este un caz singular și nu este considerat neobișnuit. Indiferent de dimensiunile castrului se întîmplă să lipsească turnurile de curtină sau de colț (se cunosc exemple și în Dacia), cît și porțile principale⁹⁷. Porțile principale nu au fost depistate la Schlögen, Miltenberg Ost, precum și la șase castele de pe limesul din Odenwald⁹⁸.

Într-un alt tip se înscriu turnurile de porți cu una din laturi semicirculară. Acest tip este atestat cu siguranță la cinci castele și rămîne încă ipotetic la castrul de la Românași. La castelele de la Bologa și Căței toate cele patru porți sînt încadrate de astfel de turnuri, la Buciumi, *porta decumana* și porțile principale. La castrul de la Pomet-Porolissum au fost săpate toate porțile, dar nu avem informații decît despre una din ele.

Turnurile cu ieșind semicircular se remarcă prin masivitatea lor fiind mai rezistente și datorită formei, loviturilor dinspre exterior. La Bologa rezistența este mărită prin umplerea ieșindului semicircular cu pietre la *porta praetoria* și porțile principale și prin intrarea valului pe toată înălțimea lui în turnurile porților *praetoria* și *principalis dextra*. Umplerea

⁹¹ J. Collingwood Bruce, *op. cit.*, p. 21; E. Birley, *op. cit.*, p. 99.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ J. Collingwood Bruce, *op. cit.*, p. 63.

⁹⁴ *Idem*, p. 86.

⁹⁵ *Idem*, p. 49.

⁹⁶ *Idem*, p. 163.

⁹⁷ L. Eckhart, *op. cit.*, p. 27.

⁹⁸ *Ibidem*.

ieșindului cu pietre prinse cu mortar apare și la *porta praetoria* a castrului de la *Boiodurum*—Passau-Innstadt⁹⁹. Turnul porții a fost construit pe un fundament mai vechi de aceeași formă, care însă nu aparține celei mai timpurii faze a castrului. Castrul construit din pământ sub Domițian este ridicat în piatră cel târziu la mijlocul sec. II e.n.¹⁰⁰

Ieșindul semicircular este atestat la una din porțile castrelor de la Weissenburg datat în timpul lui Traian¹⁰¹ și Schierenhof care nu este ulterior sec. II e.n.¹⁰². Nu este exclus ca forma semicirculară a turnurilor de la Weissenburg și Schierenhof să se datoreze unor refaceri ulterioare. Din timpul lui Marcus Aurelius datează poarta de nord a castrului de la Lambesis¹⁰³, deosebită însă de tipul întâlnit în Dacia. Turnurile porții constau dintr-o parte semicirculară construită în afara zidului de incintă și dintr-o platformă obținută prin îngroșarea zidului de incintă înspre interiorul castrului. Poarta este împărțită în două culoare inegale pentru pietoni și vehicule¹⁰⁴.

În Britannia poarta de sud a castrului de la Risingham este flancată de turnuri asemănătoare cu cele ale porții de nord de la Lambesis¹⁰⁵. Castrul de la Risingham este datat în timpul lui Septimius Severus¹⁰⁶.

În aceeași perioadă este datat castrul de la Utrecht, care are toate porțile încadrate de turnuri cu ieșind semicircular¹⁰⁷. În Africa, poarta de nord a castrului de la Dimmidi-Messad, datată în 198 e.n., este încadrată tot de turnuri cu ieșind semicircular¹⁰⁸. Ca fiind construite la începutul sec. III se consideră poarta de est și porțile principale ale castrului de la Collen¹⁰⁹. În Pannonia ieșindul semicircular este atestat pentru o anumită perioadă la *Contra Aquincum* și la turnurile de colț ale castrelor de la *Matrica* și *Campona*¹¹⁰. La *Matrica* turnurile semicirculare se leagă stratigrafic de stratul din timpul lui Marcus Aurelius, însă timpul relativ scurt dintre Marcus Aurelius și Caracalla nu permite o delimitare certă¹¹¹. L. Barkóczi datează ieșindul semicircular în analogie cu castelele din Dacia.

⁹⁹ H. Schönberger, *Das Römerkastell Boiodurum — Beiderwies zu Passau — Innstadt*, în *SJ*, XV, 1956, p. 57, fig. 11.

¹⁰⁰ *Idem*, p. 75—76.

¹⁰¹ M. Macrea, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 232, nota 46.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ R. Cagnat, *L'armée romaine d'Afrique et l'occupation militaire de l'Afrique sous les empereurs*, Paris, 1892, p. 505.

¹⁰⁴ *Idem*, p. 523.

¹⁰⁵ Planul castrului, vezi E. Birley, *op. cit.*, pl. XV.

¹⁰⁶ *Roman Britain in 1935*, în *JRS*, 26, 1936, p. 242—243.

¹⁰⁷ T. Bechert, *op. cit.*, p. 278.

¹⁰⁸ *Idem*, p. 261, fig. 24/3.

¹⁰⁹ *Idem*, p. 263, fig. 25/6.

¹¹⁰ L. Barkóczi, *Intercisa II*, în *ArchHung*, XXXVI, 1957, p. 519.

¹¹¹ L. Barkóczi, *loc. cit.*

Asemănătoare ca formă și dimensiuni cu turnurile de poartă cu ieșind semicircular din Dacia sînt turnurile porților de la castrele din Weissenburg, Schierenhof, *Boiodurum*—Passau-Innstadt, Utrecht și Collen, ridicate în sec. II e.n. și începutul sec. III e.n. În cazul că acceptăm datarea castrului de piatră de la Bologa în timpul lui Antoninus Pius, cel mai tîrziu în timpul lui Marcus Aurelius¹¹², atunci în Dacia apar printre primele turnuri de acest tip.

Preluată probabil de la porțile orașelor din perioada augusteică¹¹³ de către întăriturile militare din sec. II, această formă arhitecturală va crește, ca număr, spre sfîrșitul acestui secol și începutul celui următor.

În secolul IV numărul lor devine predominant. Pentru exemplificare putem numi castrele de la *Drobeta*¹¹⁴, *Capidava*¹¹⁵, Visegrád¹¹⁶, Pilis-marót¹¹⁷, Köln-Deutz (fort constantinian)¹¹⁸, Alsey (fort din timpul lui Valentinian I)¹¹⁹.

În funcție de forma turnurilor care încadrează poarta propriu-zisă se pot constata în Dacia două tipuri mari de porți: porți încadrate de turnuri cu plan rectangular și porți încadrate de turnuri cu una din laturi de formă semicirculară.

În cadrul primului tip în funcție de ieșindul turnurilor în afara zidului de incintă, se pot stabili două variante: turnuri a căror ieșind lipsește sau nu depășește 0,70 m și turnuri a căror ieșind depășește 1,50 m. În cadrul primei variante pot fi înscrise și porțile constind dintr-un singur turn ale castrilor de la Sărățeni, Titești, Bivolari. De asemenea, turnurile rectangulare ale porților de la Brețcu, Vărădia și Bumbești. Dar întrucît aceste turnuri de poartă prezintă deosebiri destul de mari sîntem înclinați să le considerăm variante secundare ale tipului de poartă încadrat de turnuri rectangulare.

¹¹² M. Macrea, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 232.

¹¹³ T. Bechert, *op. cit.*, p. 260, nota 203, cu bibliografia referitoare la porțile orașelor Fréjus, Arles, Nîmes, Autun.

¹¹⁴ Gr. Florescu, în *RIR*, III, 1933, p. 50.

¹¹⁵ R. Florescu, *Limesul dunărean în perioada tîrzie a Imperiului roman*, în *BMI*, XLI, 3, 1972, p. 25, fig. 4.

¹¹⁶ S. Soproni, *Der spätrömische Limes zwischen Visegrád und Esztergom*, în *Limes romanus Konferenz Nitra*, Bratislava, 1959, p. 134.

¹¹⁷ *Idem*, p. 136, fig. 3.

¹¹⁸ H. Schönberger, *The Roman Frontier in Germany. An Archaeological Survey*, în *JRS*, 59, 1969, p. 181.

¹¹⁹ *Idem*, p. 184.

Se observă o grupare relativă a tipurilor și variantelor de porți. Astfel pe limesul alutan ridicat de Hadrian¹²⁰, cât și pe limesul transalutan considerat ca fiind înființat de Septimius Severus¹²¹ inclusiv la castrul de la Rîșnov există porți încadrate de turnuri cu planuri apropiate de patrat și cu ieșindul redus între 0,15 și 0,50 m. Aceeași variantă apare la *Drobeta* și *Răcari*. Ea nu este întâlnită pînă acum în *Dacia Porolissensis* și *Dacia Superior*. Desigur, cercetarea castrelor de pe Oltul intracarpatic va putea da un răspuns și în funcție de forma porților la problema împărțirii administrative a Daciei. Limesul estic și castrele Daciei Superior sînt relativ puțin cunoscute. Sînt cunoscute mai bine castrele din *Dacia Porolissensis* unde alături de porțile încadrate de turnuri cu plan rectangular cu un ieșind de peste 1,50 m, predomină castrele a căror porți sînt încadrate de turnuri cu ieșind semicircular. Această grupare regională, corespunzînd oarecum cu împărțirea administrativă a provinciei, ne poate conduce la ipoteza, deocamdată teoretică, a ridicării simultane sau la un interval scurt de timp a unui grup de castre, din ordinul unei persoane, respectiv a guvernatorului provinciei sau a unui procurator. Nu știm în ce consta influența unui *praefectus castrorum* în alegerea tipului de turnuri pentru castrul său.

Tipul castrului nu poate fi caracteristic trupelor aparținînd unui anumit popor. De exemplu pe limesul vestic majoritatea trupelor au venit în *Dacia* în timpul războaielor dacice și sînt diferite din punct de vedere a provenienței etnice. Trupe de hispani, brittoni, britani se întîlnesc și în alte castre din *Dacia*¹²² și totuși numai în *Dacia Porolissensis* au construit castre cu turnuri de poartă semicirculare. Situația este similară și în restul Imperiului.

Datarea restrînsă a castrelor în funcție de forma turnurilor de poartă sau a altor părți arhitecturale presupune riscuri și este practic imposibilă, deocamdată datorită persistenței îndelungate a unui anumit tip sau variantă, precum și a coexistenței ambelor tipuri și chiar a variantelor. Descoperirile arheologice sînt în măsură să rezolve problema datării castrelor, deficitară încă pentru provincia *Dacia*.

DORIN ALICU

¹²⁰ V. Christescu, *Istoria militară...*, p. 123—124; C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 105 sq.; M. Macrea, în *IstRom*, I, București, 1960, p. 379—380; D. Tudor, *OltR*³, p. 258—259.

¹²¹ V. Christescu, *Le trésor des monnaies de Săpata de Jos et la date du limes de la Valachie*, în *Istros*, I, 1934, p. 75; idem, *Istoria militară...*, București, 1937, p. 85, 124; D. Tudor, *Considerațiuni asupra unor cercetări arheologice pe limes Transalutanus*, în *SCIV*, VI, 1, 1955, p. 78—79; idem, *OltR*³, p. 262—264.

¹²² D. Tudor, *OltR*³, p. 344—351.

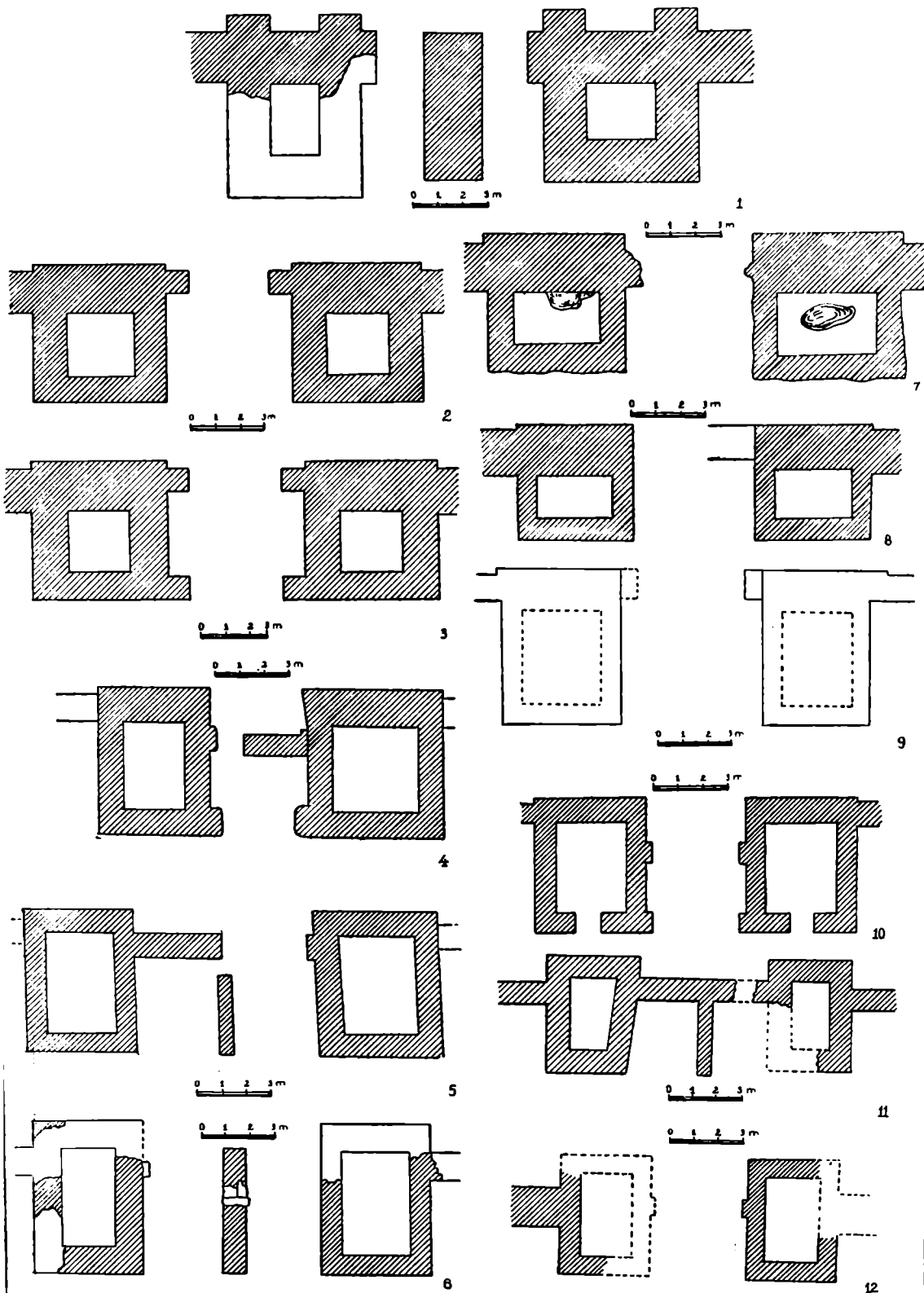
TORTÜRME DER RÖMERLAGER IN DAZIEN

(Zusammenfassung)

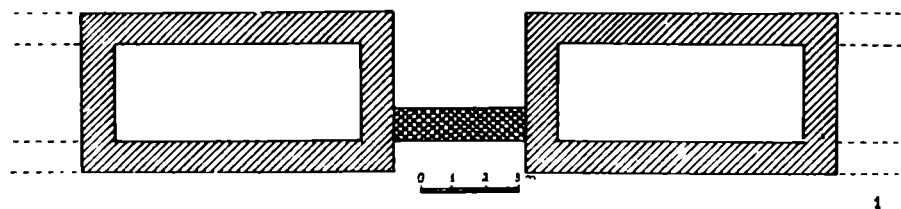
Der Artikel hat theoretischen Charakter und behandelt einen beschränkten Abschnitt der römischen Militärarchitektur, nämlich die Tortürme — aufgrund ihrer Form — bei den Römerlagern in Dazien

Es konnten zwei Tortypen festgestellt werden: Tore, die von Türmen mit viereckigem Grundriss flankiert sind und solche, deren Türme halbkreisförmig vorspringen. Im Rahmen des ersten Typs gibt es, nach Grösse der Vorsprünge, zwei Varianten.

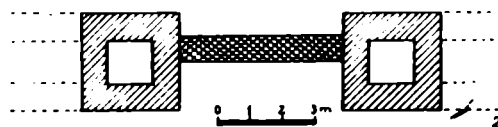
Eine genaue Zeitstellung kann für die Torturmtypen nicht erzielt werden; hingegen wurde eine gebietsmässige Gruppierung der Typen und Varianten der Tortürme beobachtet.

Planșă I. — Planuri de porți încadrate de turnuri rectangulare : 1 — poarta de sud — Veșel-Micia (O. Floca) ; 2 — *porta decumana* — Jidava (D. Tudor) ; 3 — *porta praetoria* — Jidava (D. Tudor) ; 4 — *porta principalis sinistra* — Inlăceni (M. Macrea) ; 5 — *porta praetoria* — Inlăceni (M. Macrea) ; 6 — *porta praetoria* — Buciumi (E. Chirilă) ; 7 — poarta de nord-est — Rîșnov (N. Gudea) ; 8 — poarta de sud-est — Rîșnov (N. Gudea) ; 9 — *porta praetoria* — Răco-vața (D. Tudor) ; 10 — *porta praetoria* — Răcari (Gr. Florescu) ; 11 — poarta de sud — Țișua (C. Torma) ; 12 — poarta de sud-vest — Citera-Porolissum (M. Macrea).

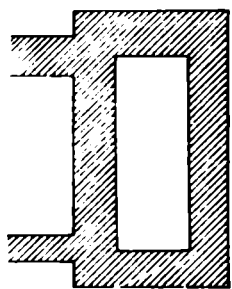
1

2

0 1 2 3 m

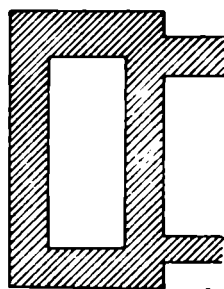
0 1 2 3 m

0 1 2 3 m

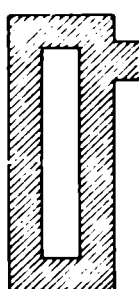
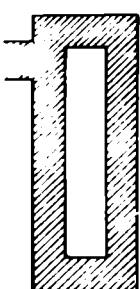
0 1 2 3 m

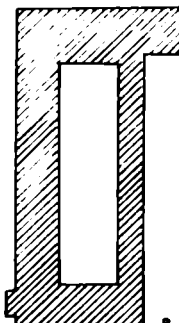
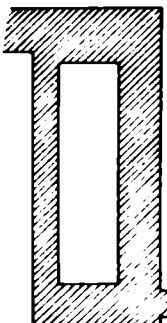
3

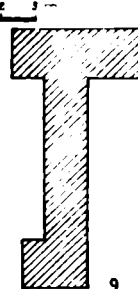
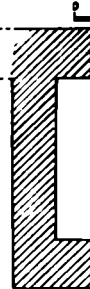
7

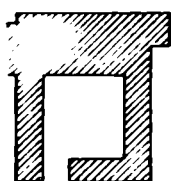
4

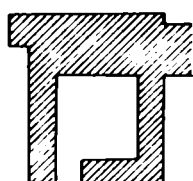
8

9

0 1 2 3 m

5

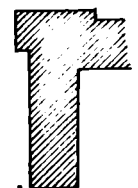
0 1 2 3 m

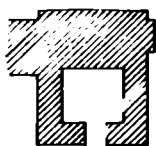
10

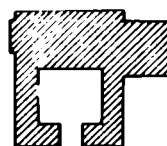
0 1 2 3 m

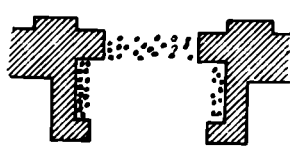
11

0 1 2 3 m

6

0 1 2 3 m

12

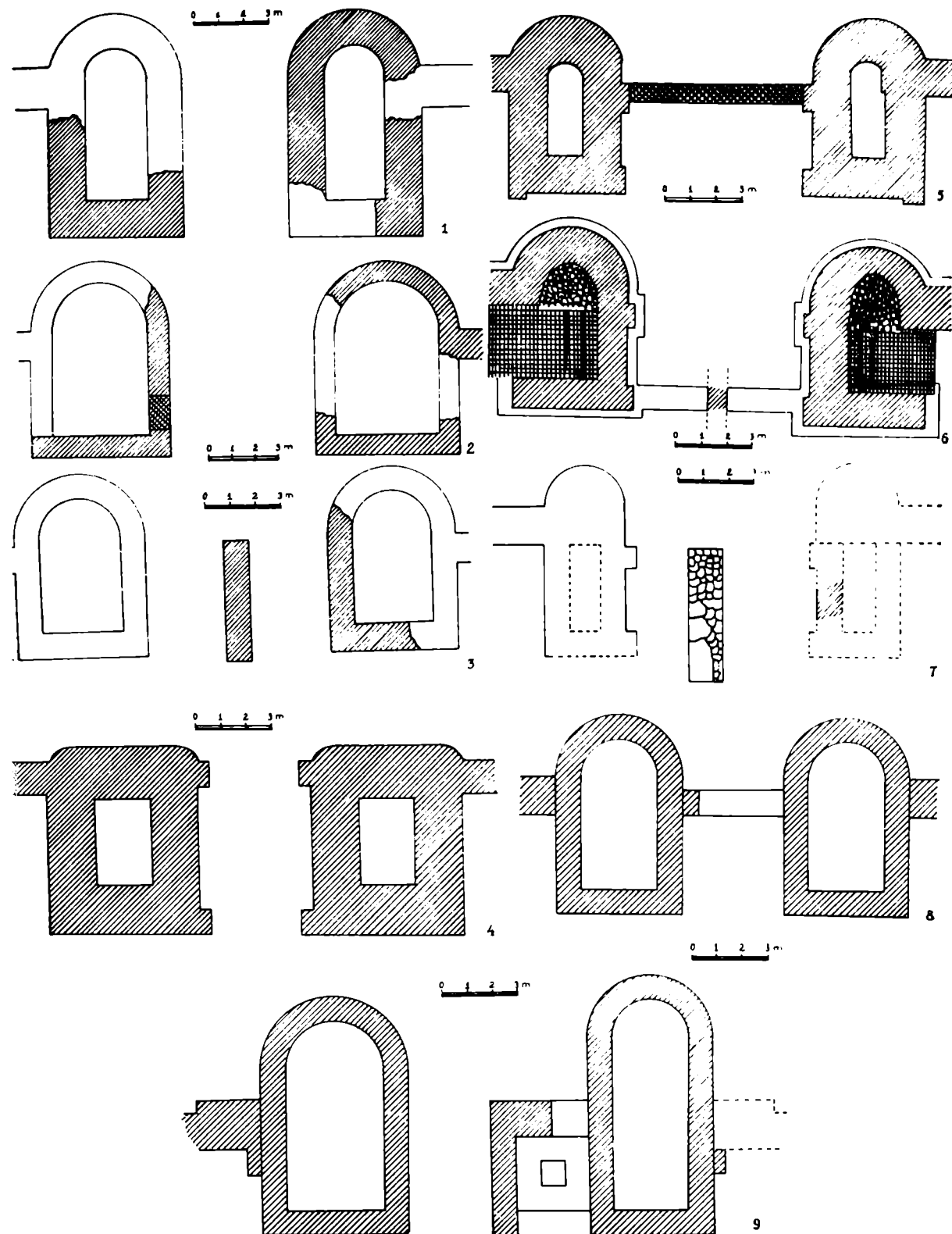

0 1 2 3 m

13

Planșa II. — Planuri de porți încadrate de turnuri rectangulare (1—8), planuri de porți cu un singur turn (9—13): 1 — poarta de nord — Brețcu (M. Macrea); 2 — poarta de sud — Brețcu (M. Macrea); 3 — *porta praetoria* — Vărădia (Gr. Florescu); 4 — *porta principalis dextra* — Vărădia (Gr. Florescu); 5 — poarta de est — Copăcenii (D. Tudor); 6 — *porta praetoria* — Bivolari (D. Tudor); 7 — *porta decumana* — Vărădia (Gr. Florescu); 8 — *porta decumana* — Bumbesti (D. Tudor); 9 — poarta de nord — Sărățeni (Z. Székely); 10 — *porta principalis sinistra* — Bivolari (D. Tudor); 11 — *porta praetoria* — Titești (D. Tudor); 12 — *porta principalis dextra* — Bivolari (D. Tudor); 13 — *porta decumana* — Titești (D. Tudor).

Planșa III. — Planuri de porți încadrate de turnuri cu ieșind semicircular: 1 — *porta decumana* — Buciumi (E. Chirilă); 2 — *porta principalis dextra* — Buciumi (E. Chirilă); 3 — *porta principalis sinistra* — Buciumi (E. Chirilă); 4 — *porta principalis dextra* — Slăveni (D. Tudor); 5 — *porta decumana* — Bologa (N. Gudea); 6 — *porta principalis sinistra* — Bologa (N. Gudea); 7 — *porta principalis dextra* — Bologa (M. Macrea); 8 — poarta de est — Cășei (Em. Panaitescu); 9 — poarta de nord — Cășei (Em. Panaitescu).

VILLAE RUSTICAE ÎN DACIA SUPERIOARĂ (I)

După înfrângerea dacilor și transformarea celei mai mari părți a teritoriului cucerit în provincie romană, printre multele acțiuni întreprinse a fost și aceea a colonizării acestui teritoriu cu coloniști din toate părțile imperiului, acțiune relatată de izvoarele antice¹ și confirmată nu o dată de descoperirile epigrafice și arheologice. Mulți dintre acești coloniști, după cum aflăm tot din aceleași surse, veniți, dar mai ales, proveniți din rindul veteranilor², s-au instalat în mediul rural unde au practicat agricultura; acolo, mulți dintre ei, după cum rezultă tot din descoperiri, nu s-au asociat, — formind comunități sătești independente sau alături de autohtoni în sate³ —, ci potrivit unor practici întâlnite și în alte provincii s-au așezat pe loturile de pământ obținute din *ager publicus*⁴. Aici ei și-au ridicat gospodăriile, după modele din celelalte provincii ale imperiului adaptate la noile situații, dintre care unele chiar de la început sau cu vremea, în funcție de unele posibilități ca mărimea și rentabilitatea lotului și sub permanenta ocrotire a legilor romane, s-au transformat în adevărate unități de exploatare agricolă, cu multe construcții anexe, locuite tot timpul și care produceau nu numai cât era necesar pentru gospodărie, ci cu mult mai mult, și pentru piață.

Astfel de ferme agricole, cunoscute la autorii antici și în literatura de specialitate cu numele de *villae rusticae*⁵, în care se disting clădirea sau clădirile de locuit, construcțiile anexe, de cele mai multe ori împrejmuite, izolate de alte așezări, situate la o oarecare distanță de orașe, castru și chiar de sate și nu prea departe de marile artere de circulație⁶, trebuie să

¹ Eutropius, *Breviarium ab urbe condita*, VIII, 6, 1.

² Pentru masive lăsări la vatră din rîndurile trupelor aflate în Dacia în primii ani vezi CIL, XVI, 57 și 163.

³ Constituiți în *conventus* după cum rezultă din unele inscripții.

⁴ M. Rostovzev, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, Florența, 1933, p. 258, 262 și 264; Edit B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapesta, 1964, p. 379.

⁵ DA, V, 1, p. 870, cu bibliografia; Pierre Grimal, *La civilisation romaine*, Arthaud, 1965, p. 222; *Enciclopedia dell'arte antica*, VII, Roma, 1966, p. 1166—1169.

⁶ Elemente caracteristice absolut necesare, socotim noi, pentru determinarea unor asemenea unități de exploatare agricolă.

fi fost foarte multe în *Dacia Superioară*; mai numeroase, după cum era și firesc, în zona centrală în preajma orașelor, a unor centre sau castr⁷, dar nelipsind nici în zonele periferice⁸.

Dintre acestea, pentru a ne forma o imagine cât mai apropiată asupra tipului construcțiilor și a caracterului lor în cadrul economiei provinciei, în cele ce urmează ne vom ocupa numai de acelea identificate prin săpături sau semnalate prin periegheze ori descoperiri întâmplătoare ce întru-nesc sau ar putea să întrunească condițiile unei *villa rustica*.

Dintre *villae rusticae* cercetate prin săpături, dezvelite aproape total sau măcar în parte, le prezentăm pe următoarele:

Aiud, jud. Alba

La nord-vest de oraș, pe locul numit *Valea Groapelor*, o terasă situată pe malul drept al pârului Aiudel, în timpul lucrărilor agricole la suprafața terenului s-au aflat numeroase fragmente de țigle, cărămizi și ceramică romană. Săpăturile efectuate aici, în anii 1966—1967, au scos la iveală substructiile unei clădiri de formă patrulateră, din care s-a păstrat numai fundația, pe alocuri distrusă și aceasta de lucrările agricole și de un șanț⁹. Zidurile păstrate, late de 0,50—0,70 m, în unele locuri înalte chiar de 0,90 m, erau din pietre de riu și rocă calcaroasă legate cu mortar în *opus incertum*, folosindu-se, dacă se ține seama de cantitatea redusă de cărămizi, pe unele porțiuni ale zidăriei și *opus mixtum*. Numărul mare de țigle și olane indică că toată clădirea era acoperită cu astfel de materiale. Deși zidurile au fost prost păstrate, cu toate acestea, configurația clădirii și a încăperilor a fost stabilită cu destulă precizie (fig. 1). Ea era dreptunghiulară, de 21,10×17,40 m, cu prelungiri de ziduri pe latura de sud-est (I), formînd probabil un portic, fapt explicat și prin existența, pe o mică porțiune, a unui pavaj descoperit în fața acestuia. Din încăperea vecină (II) aflată pe toată lățimea clădirii, se pătrundea într-o încăpere lungă și îngustă (VII), probabil un coridor, care se prelungea înspre nord-est (III) ramificîndu-se totodată și înspre nord-vest (VI), dacă nu cumva aceste două mici încăperi, din urmă, nu constituiau mici anexe utilitare ale încăperii IV, care după *tegula mammata* și tuburile găsite aici se pare că era prevăzută cu instalații de apă și *hypocaustum*. În partea centrală a clădirii se afla o încăpere foarte mare (VIII), de 9,20×6,10 m, care prin dimensiunile ei ni se pare să fi alcătuit o curte interioară corespondentă *atrium*-ului, și care, după puținele obiecte găsite ca: un fier de plug, o piuliță și un călcîi de lance, a servit și ca loc de depozitare a diferitor unelte. În cele două încăperi de pe latura de sud-vest (IX—X), în cea de

⁷ Pentru numărul și aria de răspîndire a acestora, vezi O. Floca, *Ferma (villa rustica) din epoca slavagistă romană*, în *Materiale*, I, 1953, p. 752—753; A. Bodor, *A mezőgazdasági viszonyok alakulása a római Daciában*, în *BolyaiEmlk*, 1956, p. 214—219; I. Winkler, V. Vasiliev, L. Chițu, A. Borda, *Villa rustica de la Aiud*, în *Sargetia*, V, 1968, p. 76—81 și M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, 1969, p. 293—295.

⁸ Z. Székely, *Descoperiri epigrafice și arheologice pe granița de est a Daciei romane*, în *ArhMold*, V, 1967, p. 167.

⁹ I. Winkler și colab., *op. cit.*, p. 59—81.

pe colțul vestic s-au aflat fragmente de rîșnițe și multă ceramică, iar în cealaltă, sub nivelul de călcare, rămășițele unui bordei hallstattian. Cele două părți laterale ale porticului amintit prezintă unele particularități, astfel pe latura de nord-vest se aflau două ziduri la distanță numai de 0,40 m unul de altul, ce duceau pînă la încăperea ce pare să fi fost încălzită, constituind, se pare, un canal cu *prae-furnium*-ul (?) mult în față, iar zidurile late ce acopereau și închideau o suprafață, mică, patru-lateră, pe cealaltă latură, par să fi fost substrucțiunile unui turn sau poate ale unui altar¹⁰.

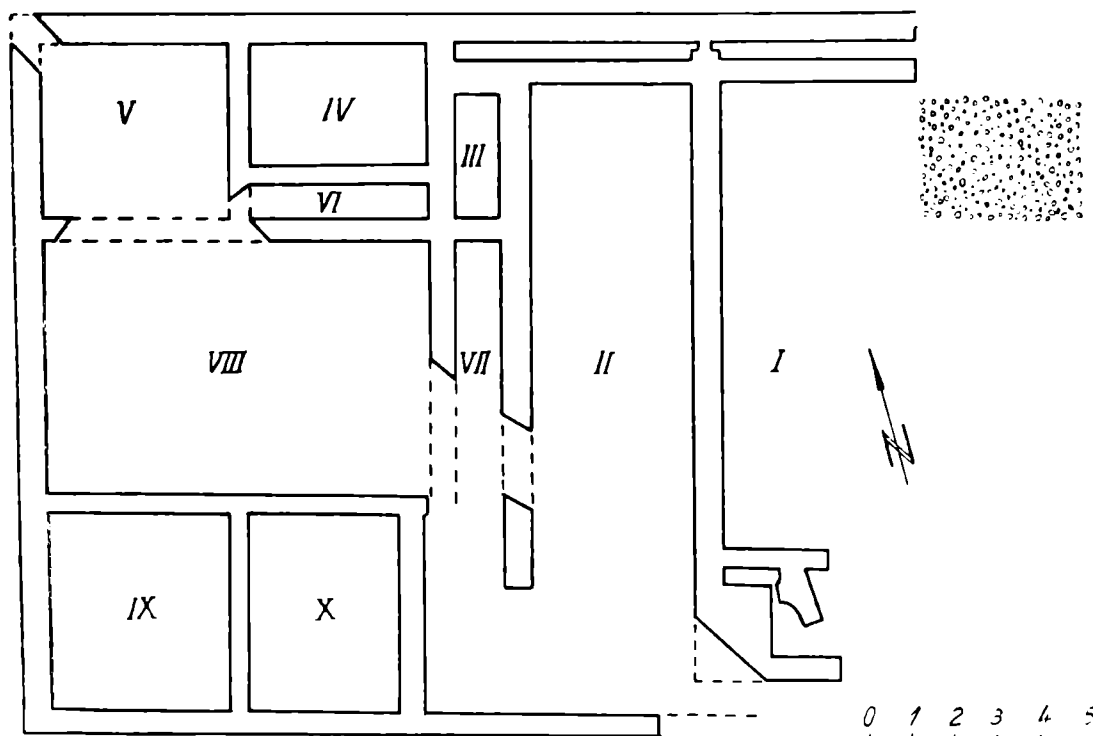

Fig. 1. — Planul clădirii principale din *villa rustica* de la Aiud (după Sargetia V).

La circa 17,50 m spre nord de clădire, pe o suprafață de circa 9×5 m, s-a dat de un strat destul de gros (0,10—0,40 m) de țigle, cărămizi, olane și fragmente de vase romane, printre care și fragmentele unui vas dacic, dintr-o construcție, se pare de lemn, care putea servi și ca locuință sezonieră pentru lucrători.

La 11,20 m spre vest de clădirea principală s-a aflat un zid gros de 0,40 m, făcut din piatră de râu legată cu mortar, poate zidul de incintă, lângă care, înspre interior, după cantitatea mare de țigle găsite, se afla o altă construcție.

Alături de numeroasele țigle, olane, cărămizi, dintre care una fragmentară cu litere scrijelate și tuburi pentru apă, o cantitate apreciabilă o constituie ceramica

¹⁰ Astfel de altare la intrarea în locuință sînt obișnuite și se întîlnesc și în alte părți, cf. DA, V, 1, p. 881.

romană care, în cea mai mare parte, provine de la vase de uz comun, de culoare sură, negricioasă sau cărămizie, cea fină reducându-se doar la câteva fragmente cenușii stampilate și la câteva fragmente cărămizii de la un vas ornamentat în relief cu un șarpe. În afară de fragmentele vasului dacic menționat, s-au mai găsit: un fragment de vas cu buton și o buză de fructieră. S-au mai aflat un fragment de capitel, fragmente dintr-o piua de piatră, un fragment de fier de plug și un manșon pentru fixare, un fragment de seceră, o teslă, un lanț¹¹, o daltă, un trepid, două chei, fragmente de cuțite, zăvoare, balamale, cuie și oase de animale.

Descoperirile făcute atestă aici prezența unei *villa rustica*, cu caracteristicile cunoscute, în care se distinge clar locuința proprietarului, nu lipsită de oarecare confort, clădită într-un mediu plăcut și cu perspectivă asupra terenului din jur. Sînt prezente și urmele unor construcții anexe din lemn care au fost acoperite cu țigle și chiar ale zidului, se pare, de incintă. Unelele și obiectele aflate, precum și oasele de animale găsite indică o gospodărie cu caracter profund agricol în care ocupațiile de bază erau agricultura și creșterea vitelor, nefiind poate neglijate nici alte preocupări cum ar fi fost existența probabil a unei cărămidării. În orice caz proprietarul, a cărui origine nu a putut fi stabilită după materialul descoperit, era adînc romanizat și care în muncile zilnice, din cadrul gospodăriei se va fi servit, după cum reiese din ceramica dacică găsită, și de localnici.

Apahida, jud. Cluj

La începutul acestui veac, la nord de Apahida, în terenul numit *Tarcea Mică*, situat pe versantul estic al pîriului Feurdului ce se varsă în Someșul Mic, s-au descoperit întîmplător, în timpul lucrărilor agricole, ruine de construcții.

Săpăturile făcute aici, în vara anului 1913, au dus la dezvelirea a două clădiri: una complexă, principală, cu multe încăperi și cu absidă, și una mai simplă, constînd dintr-o singură încăpere mare¹², ambele cu ziduri din piatră, distruse aproape peste tot pînă la nivelul fundației și respectiv al podelei, uneori chiar și mai mult.

Clădirea principală, de forma unui patrulater, măsurînd 22,40×16,50 m, compusă din mai multe încăperi, avea pe laturile lungi, adică pe laturile de est și vest, unul și respectiv două ziduri absidale ce făceau corp comun cu zidurile încăperilor din interiorul patrulaterului (fig. 2). Zidurile erau făcute din pietre și lespezi de piatră legate cu mortar, *opus incertum*; cele exterioare erau groase de 0,55—0,75, iar cele interioare variaau de la 0,35 la 0,75 m. Cele mai bine construite sînt zidurile absidale, clădite pe o fundație solidă adîncă de 0,50 m și din care s-a păstrat cel mai mult, pînă la 1 m înălțime. Altele însă, ca zidul de pe latura nordică sau alte ziduri despărțitoare, interioare, abia s-a putut constata că au existat. În partea sudică a clădirii se aflau încăperile D₁, D, F și J, care par să fi constituit un grup unitar, primele două formînd de fapt o încăpere, încăperea cu absidă — cu capetele zidului elipsei mult mai late — fiind o anexă a încăperii D. Aici s-au aflat fragmente de țigle, cioburi de vase și câteva cuie de fier. *Pavimentum*-ul era făcut dintr-un strat

¹¹ Un lanț asemănător a cărui destinație, prin locul descoperirii, pare sigură, vezi la Edit B. Thomas, *op. cit.*, p. 160, fig. 86.

¹² Á. Buday, *Római villák Erdélyben. II. Római villa Kolozsvár „Kistárca” nevű határrészében*, în *Dolg*, IV, 1913, p. 128—154.

de var, pietriș și fărîmituri de cărămidă amestecate și fățuite, *opus signinum*¹³. Din încăperea D, printr-o deschizătură largă, se trecea în încăperea F, în care s-au găsit fragmente de vase și un fragment dintr-un opaiț de lut, iar din aceasta printr-o deschizătură mai mică existentă lângă perețele nordic în încăperea J pardosită cu pietriș de riu și în care s-a aflat o parte dintr-o rișniță. Revenind la încăperea D, din aceasta peste un prag de piatră fasonată, larg de 1,30 și lat de 0,47 m, la capetele căruia se văd urmele canaturilor de jos ale ușii, se trecea în încăperea C, spre grupul de încăperi din centrul clădirii. Încăperea B, pe mijloc, pe o lățime de 1,40 m și în anexa ei absidală trebuie să fi avut un paviment suspendat. Pentru aceasta pledează țevile cilindrice înșiruite în spațiul coridor din încăperea B până la punctul extrem al absidei, precum și stâlpii de cărămizi pentru sprijin, stâlpi care în unele porțiuni, lângă pereți, erau înlocuiți, problema fiind rezolvată prin *tegulae mammatae* fixate cu acroterele pe zid; în această poziție s-au aflat însă *tegulae mammatae* pe perete și deasupra pavimentului. Aici s-au aflat și fragmente de vase fine dintre care unele cenușii, stampilate, fragmente de vase cărămizii, 3 ace de os, un *stilus* din bronz, un fragment din sticlă de gram, mai multe bucăți de *stuccatura*, cu decoruri liniare, oase de păsări și de cornute. Fragmente de stuc, însă fără profilatură, numai pictate cu roșu și verde, s-au aflat și în încăperea vecină C. În încăperea E, se pare că era *prae-furnium*-ul instalației de *hypocaustum* din încăperea B; aici s-au găsit resturi de pardoseală din cărămizi, pământ ars și bucăți de cărbune de lemn. Încăperea G, cu perete absidal și care făcea parte din încăperea G, avea nivelul de călcare cu 0,50 m mai sus decât G și era pavimentată (?) cu cărămizi mari într-un strat de var cu pietriș și cărămidă pisată. Din aceasta se putea trece, urcînd, în încăperea complexă H, cu *pavimentum* suspendat pe stâlpi de sprijin din cărămizi de 28×28×6 cm și 18×18×6 cm, cu *hypocaustum*. Aici pe latura nordică s-a aflat și *prae-furnium*-ul, format din două plăci de piatră (50×50 cm) puse în dungă, iar în spațiul de 0,60 m dintre ele s-au găsit mulți cărbuni. Tot în această încăpere (H) s-a aflat un bazin lung de 1,60 m și larg de 1,30 m cu fundul din cărămidă pisată amestecată cu var, netezit, *opus signinum*, și se pare, după tuburile găsite, că și pereții laterali ai bazinului erau încălziți. Încăperea vecină K, în care s-a aflat pământ ars, cărbune și 2 monede romane, are perețele vestic, spre deosebire de ceilalți, din cărămizi, *opus latericium*, multe găsite în poziția lor inițială. Subliniem că în încăperea A, cea mai mare dintre toate, fragmentele de țigle pentru acoperiș, prezente peste tot și în celelalte încăperi, s-au găsit mai multe numai de-a lungul pereților.

Fără a da o explicație plauzibilă construcțiilor absidale și fără să se poată distinge vreo deosebire în sistemul de construcție și legătură al zidurilor, încercînd de a stabili atributele fiecărei încăperi și plasamentul lor puțin obișnuit, autorul cercetărilor explică acest fapt prin construcția în două faze a clădirii, încadrînd în prima fază grupul de încăperi de pe latura nordică. Astfel este motivată poziția așa numitului *atrium* pe colțul nord-vestic al clădirii și existența a două *hypocaustum*-uri.

¹³ Noi vom folosi această denumire care ni se pare mai adecvată, cf. *Léxique des antiquités Romaines*, Paris, 1896, p. 261 și nu pe cea de *terrazzo* folosită de cercetători la descrierea pavimentelor din *villae*-le pe care noi le prezentăm aici.

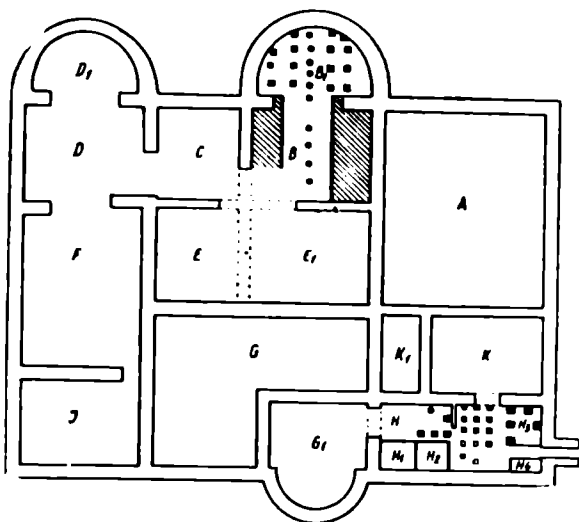

Fig. 2. — Planul locuinței proprietarului din *villa rustica* de la Apahida — Tarcea Mică (după Dolg. IV).

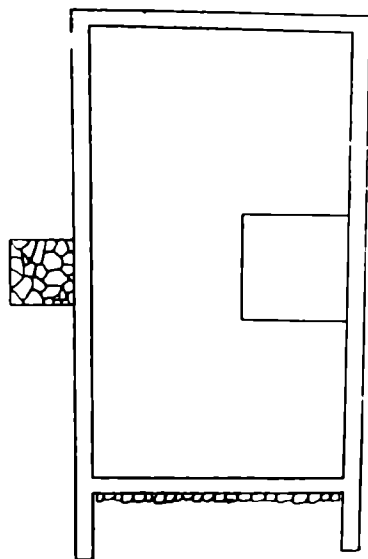

Fig. 3. — Planul construcției anexe din *villa rustica* de la Apahida — Tarcea Mică (după Dolg. IV).

La est de această clădire, orientată diferit de aceasta, s-a dat de zidurile de fundație și pe o mică porțiune de pereții unei construcții mult mai simple (fig. 3). Construcția, cu zidurile lungi de 21,10 și 22,10 m și cele scurte de 13,20 și 13,90 m, late de 0,75—0,80 m, avea forma unui patrulater, la care se adăugau și prelungirile pereților longitudinali, pe latura sudică, cu 2,60 m. În interior pe mijlocul laturii de est pe o suprafață de 5×5 m, înconjurată de un perete îngust, s-au găsit cărămizi, var și cărbune, probabil resturile unei încăperi¹⁴. Pe mijlocul laturii de vest a construcției deci în fața încăperii presupuse de noi, însă în exterior s-a aflat o suprafață de 3×3 m pietruită, indicînd, se pare, intrarea în clădire, iar între prelungirile laturilor lungi de pe latura sudică s-a dat de plăci de alabastru, materiale cu care se pare că era pardosită această suprafață. În clădire s-au găsit, la fel, multe fragmente de vase, din pastă bună și dură, un opaiț și un fragment din altul, oase de animale, coarne de cerb, unelte de os și de fier.

În aceste două clădiri s-au mai aflat: 5 monede, dintre care cite un denar de la *Septimius Geta*, *Elagabalus*, *Iulia Mamaea* și *Iulia Maesa*, un fragment de fibulă de bronz cu piciorul întors pe dedesubt, o parte dintr-o calaramă, unelte pentru perforat, scobit și gravat, iar alături de fragmente de vase obișnuite s-au aflat unele cu glazură roșie și cenușie ornamentate cu motive în formă de șnur, rozete sau frunze, stampilate, precum și un olan, cu motive vegetale, în formă de cruce, de asemenea, stampilate¹⁵.

¹⁴ Presupuse de autorul cercetărilor ca resturile unui cuptor în interiorul unei clădiri. Noi le considerăm mai curînd resturile unei încăperi.

¹⁵ S-a mai aflat lipitură arsă și două monede de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

Din cele arătate mai sus reiese că aceste două clădiri erau contemporane, că alcătuiau un tot unitar, în cadrul unei *villa rustica*, existentă la începutul secolului al III-lea, clădirea mare constituind locuința proprietarilor, iar cealaltă servind ca curte împrejmuită, cu o încăpere pentru lucrători și adăpost pentru unelte și animale.

Ciumăfaia, com. Borșa, jud. Cluj

La nord-vest de sat, între malul stîng al pîriului Chidea și dealul rotund, pe terenul arabil *Păluta*, format din două terase, cu prilejul lucrărilor agricole, pe terasa superioară în anul 1911 s-au găsit 6 altare votive, dedicate zeităților *Dibus Deabus* și *Fortuna conservatrix*, *Juno regina*, *Apollo*, *Mercurius* și *Minerva* de către *Aelius Iulius* și lui *Hercules Magusanus* de către *P. Aelius Maximus*, cîteva blocuri de piatră, fragmente de vase și o verigă de fier, iar puțin mai jos de aceasta, pietre, unele legate cu mortar, fragmente de cărămizi și țigle și ceramică romană¹⁶.

În cursul săpăturilor făcute aici în 1943 au ieșit la iveală părți din incinta de piatră, rămășițe dintr-o clădire cu multe încăperi, o construcție dreptunghiulară și 3 construcții, lipite de zidul de incintă, dintr-o fermă rurală romană (fig. 4)¹⁷.

Din incinta, de formă patrulateră, orientată cu axa lungă pe direcția nord-est, sud-vest, s-au mai păstrat numai zidurile de pe latura nord-estică (40 m) și de pe latura nord-vestică (172,50 m), făcute din piatră de stîncă și legate cu mortar, *opus incertum*, late de 0,70 m și pînă la 1 m înălțime, în unele părți, ele nu aveau o linie strict dreaptă, ci urmau într-o anumită măsură formele de teren. Pe laturile sud-est și sud-vest zidurile au fost scoase, păstrîndu-se doar cîteva pietre de fundație.

În interiorul acestei incinte, în partea ei de nord-est, tot pe terasa superioară și nu departe de locul unde s-au descoperit cele 6 altare, la 15 m distanță de acesta s-au dezvelit ruinele clădirii, cu mai multe încăperi, de formă dreptunghiulară, cu cîte o absidă pe laturile de sud-est și nord-vest și cu un zid ce se prelungea din colțul sudic spre sud-vest (fig. 5). Dacă acesta din urmă era lat de 1,50 m (I), celelalte ziduri făcute din piatră de rîu și stîncă în unele părți și din cărămizi, legate cu mortar, *opus incertum* și *opus mixtum*, păstrate pînă la nivelul pavimentului, erau de 0,50—0,80 m. În timpul săpăturilor s-a constatat că această clădire a avut două faze de construcție, primei faze aparținîndu-i încăperile notate de la 1 la 5. Prima încăpere, foarte mică, de 2,45×1,05 m, în planul inițial situată în colțul sudic, pare să fi îndeplinit rolul de turn sau poate să fi fost locul unui altar¹⁸, intrarea în clădire făcîndu-se pe latura de sud-est prin încăperea 2, de 9,5×5 m. În faza a doua, încăperii (4) de pe latura de est i s-a adăugat o absidă atașată zidului din prima fază și care noi socotim că nu constituia o încăpere aparte, ci făcea corp comun cu încăperea mai veche 4, prin înlăturarea celor mai mari părți a zidului dintre ele, a cărui lipsă, după cum reiese din plan, nu este întîmplătoare, obținîndu-se o încă-

¹⁶ A. Buday, *Pótlások a CIL, III kötetéhez*, în *Dolg*, II, 1911, p. 260—268.

¹⁷ Z. Székely, *Villa rustica romană de la Ciumăfaia*, în *StCom*, 14, 1969, p. 155—181.

¹⁸ Autorul cercetărilor îl consideră turn. Vezi și nota 10.

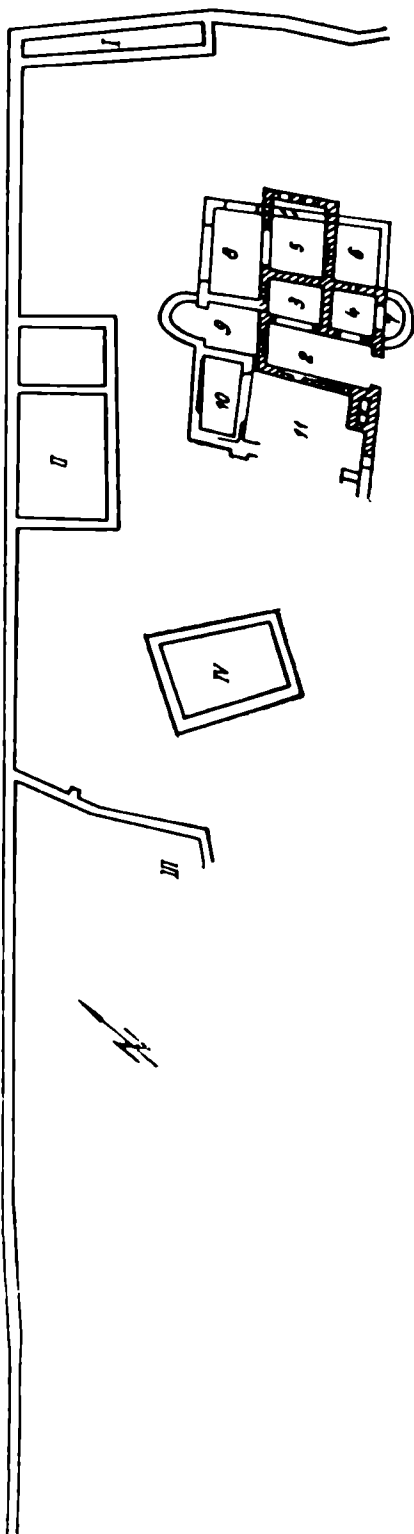

Fig. 4. — Planul fermei de la Ciurnăfaia (după St.Com. 14).

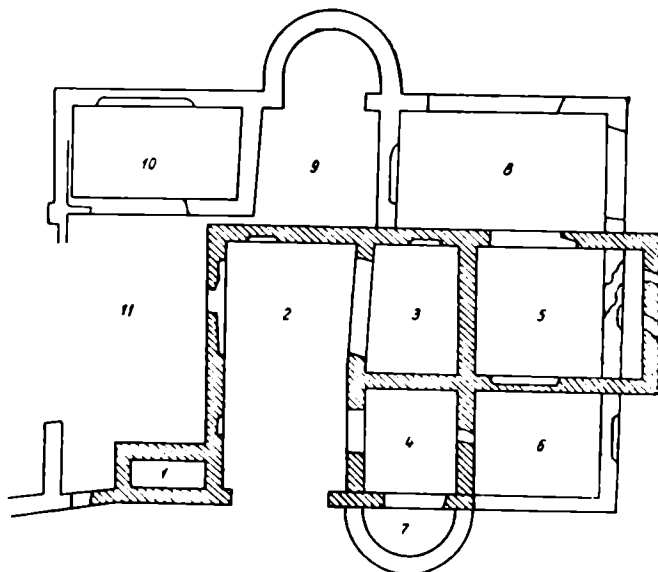

Fig. 5. — Planul clădirii principale de la Ciurnăfaia (după St.Com. 14).

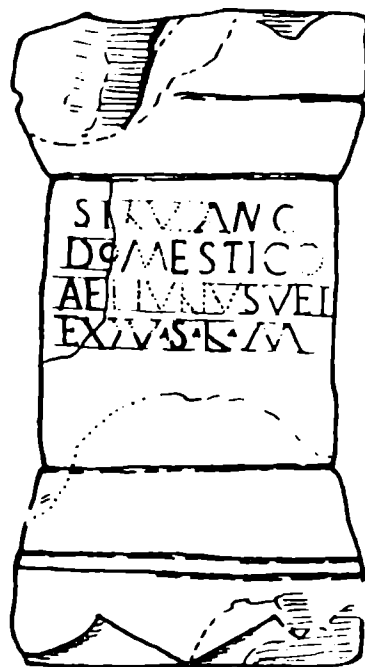

Fig. 6. — Altar votiv, dedicat lui Silvanus (după St.Com. 14), aflat în clădirea principală din villa rustica de la Ciurnăfaia.

pere asemănătoare celei notate cu cifra 9 în plan¹⁹. Încăperea de pe latura de nord-est (5) a fost micșorată pe toată lățimea de un zid²⁰ care, prelungit înspre nord-vest și sud-est, a format pe latura nord-estică încă două încăperi (6 și 8). În încăperea 8, s-au aflat fragmente de vase, cuie și un opaiț din fier. Pe latura de nord-vest, la sud-vest de încăperea 8 mai erau, de asemenea, încă două încăperi: una cu absidă (9) și alta dreptunghiulară (10), iar între peretele sud-estic al acesteia și perețele sud-vestic al încăperii 2, încăperea 1 și segmentul de zid, păstrat pe circa 3 m, din colțul sudic al clădirii, era încă o încăpere (11), se pare larg deschisă înspre sud-vest. Între încăperea 10 și 2 se afla un mic spațiu liber, lăsat probabil pentru pătrunderea în încăperea cu absidă. Atât încăperile din prima fază, cât și cele din a doua fază aveau pavimentul din lut bălătorit, cu excepția încăperii cu absidă de pe latura de nord-vest și a absidei de pe cea de sud-est. În încăperea cu absidă de pe latura de nord-vest, de-a lungul peretelui de sud-vest pe o lățime de 0,95 m s-au aflat două rînduri de stilpi pentru susținerea unui *pavimentum* suspendat, mărginite pe latura opusă de un zid subțire, dînd aspectul unui canal cu deschiderea (*praefurnium*-ul) de 0,73×0,38 m spre încăperea 2 și cu partea de sus boltită cu cărămizi așezate în cant. Stilpii de susținere erau făcuți din cîte 5 cărămizi de 16×16×6 cm, peste care se aflau cărămizi de 46×26×6 cm ce formau partea inferioară a pavimentului suspendat și peste care urma apoi un strat de 4 cm din var și cărămidă pisată *opus signinum*. Lîngă zid s-au găsit *tegulae mammatae*. Pavimentul din absida din această încăpere e format dintr-un strat de 20 cm de pietre și pămînt peste care urmează unul de lut de 7 cm, apoi unul de pămînt și var, de 23 cm, peste care s-a aflat un strat de cenușă și cărbune, dărîmături, fragmente de țigle și de vase și deasupra unul din var și cărămidă pisată de 4 cm, iar cel din absida de pe latura de sud-est e din lut galben, 20 cm, pămînt, pietre și fragmente de cărămizi, 20 cm, pămînt și var, 40 cm, și var și cărămidă pisată 6 cm; și aici s-au aflat fragmente de vase și fusaiole. În încăperea de pe latura sud-vestică a clădirii (11), lîngă latura ei de nord-est, aproape de mijloc, s-a descoperit un altar votiv, închinat lui *Silvanus domesticus* de către *Aelius Iulius veteranus, ex centurione* (fig. 6), iar lîngă el, cenușă, oase calcinate, fragmente de vase și un disc de os, și în jur bucăți de tencuială cu urme de vopsea roșie și galbenă²¹.

În clădire și în jurul ei s-au aflat foarte multe fragmente de vase și obiecte mărunte de bronz, fier și os. Fragmentele de vase provin de la oale de forme și dimensiuni diferite, din pastă dură, negricioasă și din pastă fină cărămizie, pe unul fiind scrijelate litere romane, un fragment de *dolia*, cîteva fragmente de *terra sigillata* sau de vase stampilate, roșii, brune sau negre decorate cu motive vegetale, rozete, cercuri sau pătrățele, două opaițe, un fragment dintr-o statueta de teracotă, reprezentînd o femeie și un fragment de *antefix*, toate din lut. Din bronz s-au găsit

¹⁹ De altfel peste tot și în alte părți încăperile absidale sînt legate de cîte o altă încăpere din corpul clădirii formînd o unitate.

²⁰ Lîngă zid, la 0,80 m adîncime, s-a dat de un schelet de om cu mîinile pe piept, fără inventar, iar între cele două ziduri, la 1,30 m, de fragmente de vase, cenușă, oase de om și țigle.

²¹ Probabil o mică capelă în care, odată cu mărirea clădirii, a fost încadrat și locul vechiului altar. Vezi și notele 18 și 10.

o brătară și o cheie, iar din fier: piroane, balamale, verigi, scoabe (multe în încăperea 9), 4 chei, un cuțit și fragmente de vase din sticlă²².

Clădirea dreptunghiulară, de $13,75 \times 7$ m, cu ziduri groase de 0,70 m, și formată dintr-o singură încăpere se afla la sud-vest de clădirea principală. În interiorul acestei construcții, pe o suprafață de 4×2 m, în colțul de nord-est, s-au găsit, formind un strat, tuburi de lut.

Celelalte 3 construcții descoperite, atașate zidului de incintă: una se afla în colțul nordic, de-a lungul laturii de nord-est, cu zidurile interioare tot de 0,70 m, constituind o singură încăpere de $21,30 \times 4,30$ m, în care s-au găsit multe țigle și olane, a doua la 30 m de colțul nordic, pe latura nord-vestică, despărțită printr-un zid de 0,50 m în două încăperi de 12×7 , respectiv 6×8 m; și aici s-au aflat multe țigle — tot în această parte a incintei s-a aflat în zid și un orificiu pentru scurgerea apei —, iar cea de a treia tot pe această latură la 30 m sud-vest de a doua — din care s-a păstrat numai zidul cu un contrafort de pe latura nord-estică și colțul estic și o parte din zidul de pe latura sud-estică, acoperită tot cu țigle.

Din cele arătate se pare că inițial aci a fost o clădire de mici proporții, care ulterior a fost amplificată și înzestrată cu instalații de încălzire. Tot acestei faze finale îi sînt atribuite și zidul de incintă și desigur construcțiile anexe situate de-a lungul zidurilor, însumind toate caracteristicile unei *villa rustica*, cu caracter vădit agricol, după cum reiese din materialul descoperit și monumentul închinat lui *Silvanus Domesticus*, ocrotitor al gospodăriei și ogoarelor, cu elemente comune în provinciile de pe Rin ale imperiului.

Villa ridicată, se pare, în a doua jumătate a sec. II și existentă în prima jumătate a sec. III — după cum reiese din inscripții²³ și moneda aflată, din timpul lui *Septimius Severus* —, aparținea lui *Aelius Iulianus*, descendent dintr-o familie de romanizați²⁴, care la sfîrșitul carierei militare s-a stabilit aici și al cărui urmaș *P. Aelius Maximus*, îmbrățișînd, la fel, cariera armelor și ajuns tocmai pe Rin și trecînd prin toate gradele cuvenite unui cavaler roman (*a militiis*), locuiește, se pare, și la *Napoca*²⁵ administrîndu-și totodată și ferma.

Deva (jud. Hunedoara)

Cercetările arheologice făcute, în anul 1967, la sud-est de marginea orașului Deva, pe un dîmb înalt de circa 10 m aflat pe malul stîng al pirîului Pietroasa, au scos la iveală, pe o suprafață destul de întinsă, alături de urme din epoca bronzului și sec. X—XI e.n., ruinele unui complex de construcții ce se compunea dintr-o gospodărie și alte două edificii situate în apropierea acestora²⁶.

²² S-a mai descoperit ceramică aparținînd culturii Coțofeni și epocii prefeudale (sec. VII—VIII).

²³ Á. Buday, op. cit., p. 268.

²⁴ M. Macrea, *Culte germanice în Dacia*, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 231, presupunere ce ni se pare valabilă și mai mult pentru aceasta.

²⁵ CIL, III, 855.

²⁶ L. Mărghită, *Cercetări arheologice în vatra orașului Deva*, 1971, p. 15—85.

Gospodăria, împrejmuită de ziduri groase și puternice ce includeau o suprafață dreptunghiulară destul de mare, se compunea dintr-o clădire principală și mai multe construcții anexe (fig. 7).

Din zidurile de incintă, dizlocate pe mai bine de jumătate din lungimea lor, s-au păstrat numai zidurile de fundație, integral pe latura de est și parțial pe celelalte laturi. Ele erau făcute din pietre de dimensiuni mari și legate cu mortar, în *opus incertum*, clădite pe un fundament de pietriș adâncit în sol 1,40 m. Pietrele, folosite în construcția acestor ziduri rectilinii, pe cât era posibil, erau așezate cu fețele plate spre părțile exterioare, iar la colțuri pentru a se crea o soliditate și mai mare, necesară, s-au utilizat numai blocuri mari paralelipipedice ce se legau strâns între ele.

Clădirea principală (A), de formă dreptunghiulară, de 21,50×19,50 m avea zidurile, late de 0,70 m, făcute de asemenea din pietre legate cu mortar, în *opus incertum*, clădite pe o fundație adâncă de 1,40 m și lată de 0,75 m, formată dintr-un strat de pietre de stîncă și unul de pietriș. Și aici, pietrele folosite în construcția zidurilor erau puse în așa fel ca să se obțină pereți cât mai netezi. Cărămizile, puține, aflate în preajma zidurilor, par să fi fost folosite în partea superioară a acestora, obținându-se *opus mixtum*. Dintre cele 5 încăperi ale clădirii, cea de pe latura de nord, de 18,10×1,80 m, prin dimensiunile și poziția ei, cu vedere largă asupra cîmpiei Mureșului, pare să fi servit drept portic sau coridor. Următoarele două încăperi conțin pregnante urme de tencuială colorată, predominînd liniile verzi-gălbui și roșii. Subliniem faptul că în mortarul din peretele despărțitor al acestor încăperi s-a găsit o monedă de bronz de la *Hadrianus*. În partea centrală a clădirii se afla cea mai mare încăpere în care s-a găsit ceramică fină și *terra sigillata*, pahare de sticlă și o monedă de argint de la *Severus Alexander* (an. 227). Tot în această încăpere în preajma pereților s-au aflat cîteva bucăți de *tegulae mammatae*, iar lângă peretele de pe latura nordică și resturile unor stîlpi de la o instalație de *hypocaustum*. Pe latura sudică a clădirii, despărțită printr-un zid gros ca cel din incintă de celelalte încăperi, se află o încăpere, de asemenea puțin obișnuită, lată numai de 3 m, cu extremitatea estică rotunjită în interior în formă de absidă printr-un zid adăugit. Pe laturile de vest și sud s-au aflat niște deschizături, probabil locul unor intrări, iar în interior înspre absidă o vatră cu cenușă, cărbune și stîlpi pentru *hypocaustum*. Din colțul sud-vestic al acestei încăperi pornea un zid, păstrat pe circa 2,5 m, care putea servi fie pentru protecție contra apei de ploaie, fie pentru susținerea unui acoperiș. În clădire și în jurul ei s-au mai găsit și țigle, olane și cuie de fier de diferite dimensiuni.

Construcțiile anexe, alcătuiind părțile secundare ale gospodăriei, se aflau înșiruite de-a lungul zidurilor de incintă de pe laturile de nord, est și sud, făcînd corp comun cu acestea.

La 3,20 m de colțul clădirii centrale, aproape de mijlocul laturii de nord s-a aflat o construcție mică patrulateră, la care cei trei pereți atașați zidului de incintă, lați de 0,60 m, sînt, de asemenea, din pietre de stîncă legate cu mortar. În interior s-au păstrat părți din pardoseală, făcută din mortar și cărămidă pisată, *opus signinum*.

Pe latura de est, de-a lungul zidului de incintă s-au aflat două construcții (C). Construcția cuprinsă între laturile de nord și est e lungă de 23 m și lată de 7 m și e împărțită în două încăperi. Încăperea de pe colț are zidurile groase de 0,70 m,

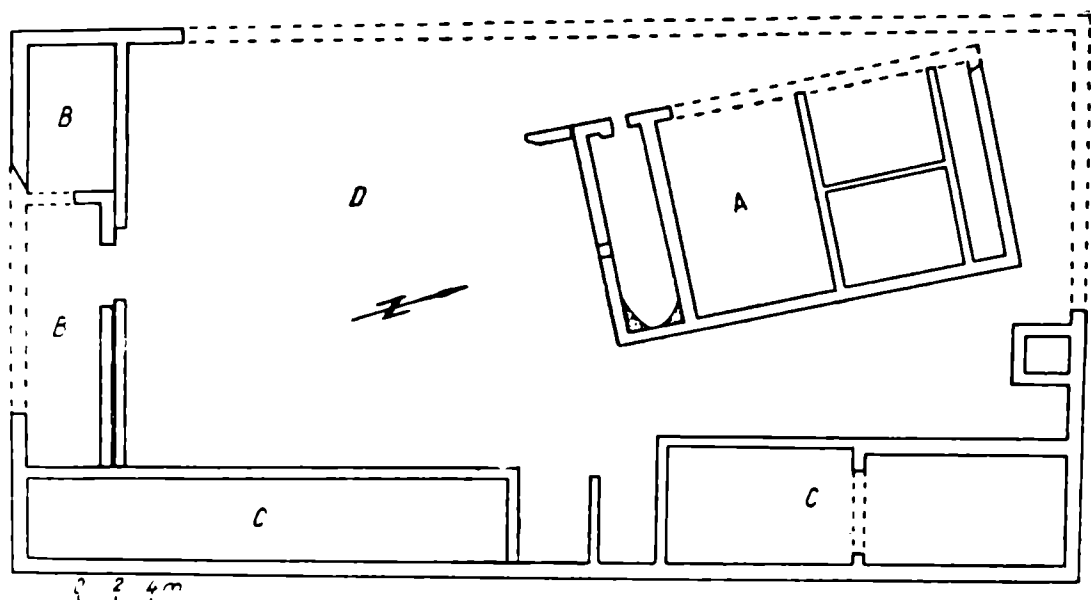

Fig. 7. — Planul villae-i rustice de la Deva (după Cercetări arh. ...).

pe cînd cea dinspre sud numai de 0,40 m și e lipită de prima. În interiorul lor pe lîngă ceramică de uz comun, obișnuită, s-au aflat și fragmente de chiupuri și vase de factură dacică. La 8 m de această construcție urmează cealaltă construcție, mult mai lungă și mai îngustă ($27 \times 4,5$ m), pînă pe latura de sud. La aceasta însă peretele interior, dinspre curte, legal de zidurile de incintă, era făcut din pietre de riu. În interiorul construcției în care, în partea de nord, s-a mai păstrat puțin pavaj, din mortar și cărămidă pisată și cîteva bucăți de mozaic în formă de 8, s-au mai aflat multe pietre de rîșniță, unele în curs de confecționare, în diferite faze de prelucrare, o teslă de fier, cuțite, fragmente de vase de lut de factură romană și cîteva de tradiție dacică, precum și o monedă din bronz, emisă sub *Traianus*, mult uzată. Tot pe această latură, în mijlocul spațiului dintre aceste două construcții se afla un zid lat de 0,40 m, care pare să fi susținut un acoperiș.

Construcția de pe latura de sud este lungă de 24 m și se compune din două încăperi, lipite de zidul de împrejurire. Încăperea din colțul sud-vestic era de $8,40 \times 4,90$ m. În interiorul ei s-au aflat: o gresie de ascuțit, cîteva cuțite de fier, două opaițe de lut și oase de animale. Cealaltă încăpere avea înspre curte două ziduri la 0,30 m unul de altul. Cel interior făcea un cot ce ducea pe latura sudică a incintei delimitînd suprafața încăperii²⁷. Prezența acestor două ziduri pare să explice și aici existența a două faze de construcție. Caracteristic pentru toate aceste construcții lipite de zidul de incintă este faptul că la toate lipsesc țiglele

²⁷ Aceste ziduri pe unele porțiuni au fost distruse prin amenajarea unor locuințe în sec. X—XI.

și olanele, dar sînt prezente în număr foarte mare cuiele de fier, dintre care foarte multe mici, probabil de la un acoperiș de șindrilă.

Terenul dintre clădirea principală și construcțiile cuprinse între cele 4 laturi ale zidului de incintă, însumînd 1.720 m², constituie curtea, care, după unele porțiuni de pardoseală, păstrate, era pavată cu lespezi mari de pietre fixate în nisip, pavaj care în urma unei îndelungate uzuri se pare că a suferit unele reparații.

În incinta acestei gospodării s-au mai găsit: trei fragmente de fibulă o statueta mică de bronz reprezentînd un *lar*, o frigare, două seceri, o daltă, un fragment de lanț, un virf de săgeată și o mărgea de sticlă. Ceramica romană descoperită provine de la vase din pastă bună, cărămizie și din pastă dură, de la cupe, fructiere, opaițe, dolia, de la amfore sferoidale sau alungite și capace de la vase stampilate și *terra sigillata*. În asociere cu aceasta, după cum s-a arătat, în unele construcții dependente ale gospodăriei, s-a aflat și ceramică dacică lucrată în cea mai mare parte cu mîna din pastă dură, de la oale, unele ornamentate cu butoni circulari sau conici și briu alveolar, fragmente de cești și chiar fragmente de vas din pastă cenușie bună, lucrat la roată.

În preajma acestei gospodării, la circa 20 m înspre sud-vest și cam la aceeași distanță înspre vest, s-au aflat ruinele a două construcții, din care s-au păstrat numai mici porțiuni, zidurile fiind în cea mai mare parte dislocate, fie în timpul lucrărilor agricole, fie de alunecările de teren, survenite în decursul timpurilor.

Din construcția de la sud-vest de complexul gospodăresc s-a păstrat un zid lung de 31 m și lat de 0,60 m, din care plecau două ziduri groase de 0,40 m, făcute din piatră de stîncă și mortar și care delimitau încăperi. În colțurile acestor încăperi s-a dat de porțiuni de paviment format dintr-un strat de var amestecat cu cărămidă pisată, pardosit cu bucăți hexagonale de mozaic. S-au mai aflat fragmente de țigle și olane, cărămidă romană, cuie de fier și două chei. În exteriorul peretelui lung, de incintă, pe o lățime de 0,60—1,50 m se afla un pavaj din pietre.

Din construcția de la vest s-a identificat numai un zid lung de 11,50 m și lat de 0,70 m, din care în două locuri plecau, la fel, două segmente de ziduri: unul gros de 0,70 m, celălalt de 0,35 m și care purtau urme de tencuială albastră și galbenă. Tot aici s-au mai aflat cîteva fragmente de țigle și olane, un fragment de *tegula mammata*, tuburi de conductă pentru apă, ceramică romană, fragmente de amfore cu corpul sferoidal, un fragment dintr-un opaiț, ace de păr, din os, cuie și piroane de fier.

După cum reiese din aranjamentul clădirilor aflate în incinta complexului gospodăresc, precum și din materialul arheologic descoperit, aci se afla o *villa rustica* în care s-a identificat clădirea principală, locuința proprietarului, și construcțiile anexe, care au putut servi ca locuințe servitorilor, pentru adăpostirea uneltelor, eventual a animalelor, și ca ateliere, nelipsind nici încăperea ce putea servi ca punct de observație.

Proprietarul viliei, probabil un roman, după *lar*-ul găsit, și care pare să se fi stabilit aci încă din primii ani de existență a provinciei, și-a construit aici o fermă cu toate accesoriile cunoscute. Ocupația principală a acestuia pare să fi fost agricultura și creșterea vitelor, îmbinate și cu unele meșteșuguri, cum ar fi prelucrarea și confecționarea rîșnițelor. El se servea în activitatea sa și de munca

populației locale, de băștinași, ale căror urme sînt prezente în unele din încăperile clădirilor anexe.

Înavușirea proprietarului, sau mai bine zis a proprietarilor — căci *villa* durează, după cum reiese din moneda din timpul lui *Severus Alexander*, sigur pînă în 227 — apare și din extinderea și amplificarea construcțiilor din cadrul incintei și din produsele de import descoperite. Tot o consecință a bunei stări și a duratei acestei *villa* se pare că trebuie considerate și construcțiile din apropierea fermei și care noi socotim că nu puteau aparține decît de aceasta²⁸.

Gîrbou, jud. Sălaj

Vestigiile aflate cu aproape 100 de ani în urmă, pe locul castelului feudal de pe colina din mijlocul comunei, au dus la presupunerea că aici era un castru sau o altă fortificație romană, presupunere întărită de descoperirea în 1878, în parte, a resturilor unei clădiri, considerată baie romană²⁹. Tot aici, în grădina castelului, se afirmă că s-a găsit și stampila oculistului *P. CORCOLONIVS*³⁰.

Săpăturile efectuate în anul 1913, în drumul gospodăresc, singurul loc liber alături de ruinele descoperite în 1878 au dus la descoperirea resturilor unei construcții, dezvelită numai parțial, cît era lățimea drumului³¹. Cu acest prilej s-a constatat că această construcție, de 14,60 m pe direcția nord-est — sud-vest³², avea ziduri de piatră legate cu mortar, *opus incertum*, groase de 0,60—0,70 m, tencuite, dar puternic distruse, și că se compunea din mai multe încăperi (fig. 8) dintre care una cu absidă (1).

S-au dezvelit integral 4 încăperi și în bună parte altele 5; dintre acestea din urmă 2 au fost distruse parțial cu prilejul construcției casei actuale, iar 3 au rămas în parte acoperite de culturile unor grădini. Din cele 4 încăperi dezvelite integral, două (F.H.), largi numai de 1,35 m, par să fi constituit un coridor ce pleca dintr-o încăpere (B) de pe latura de nord-est, încăpere ce pare să fi fost *atrium*-ul, în care nivelul de călcare era alcătuit din pietriș de râu. Din *atrium* pleca de-a lungul coridorului, pe sub acesta, un canal pietruit, larg de 0,35—0,40 m și adînc de 1 m, și ieșea pe sub colțul vestic al încăperii cu absidă, afară, în pantă.

²⁸ Se pare că necropola corespunzătoare acestui complex, în care se practica ritul incinerăției în morminte la care s-au folosit țigle și cărămizi, se afla la circa 3 km spre vest, pe malul drept al piriului Pietroasa, în valea Mureșului.

²⁹ C. Torma, în *AEM*, 1876 (III), p. 89—90; idem, *A limes dacicus felső része*, 1880, p. 88—89.

³⁰ Á. Buday, *Dolg*, IV, 1913, p. 252—254. După cîte știm în Dacia au fost descoperite numai două exemplare, unul cel citat și altul la *Apulum* (V. L. Bologa, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 219) și știind că la Gîrbou s-au mai aflat și alte piese romane cu reprezentări legate de practica medicală, care pînă la urmă s-a stabilit că au fost aduse de la *Sarmizegetusa*, (Á. Buday, *Dolg*, V, 1914, p. 45—56) ne întrebăm dacă și aceasta nu a fost adusă tot de acolo, ținînd seama de raritatea acestora în Dacia și știind acum că una s-a aflat la *Apulum*.

³¹ Á. Buday, *Római haz maradványai Csákiigorbon*, în *Dolg*, V, 1914, p. 45—62.

³² Pe direcția nord-vest, sud-est neputînd fi urmărită din cauzele arătate.

Unele dintre încăperi (A, C, E) erau prevăzute cu *hypocaustum* și aveau *pavimentum*-ul cu mult mai sus decât încăperile vecine. În punctele mai puțin deteriorate ale acestor încăperi și mai ales în încăperea A s-a putut constata că stâlpii erau făcuți din cîte 7 cărămizi — cele de la mijloc de $19 \times 18 \times 6,5$ cm, iar cele de la bază și deasupra de $25 \times 25 \times 5,5$ cm, sau de $20 \times 20 \times 8$ cm, respectiv de $37 \times 33 \times 8$ cm — și că erau așezați în linii și la distanțe unul de altul ce varia de la o încăpere la alta, de 16—40 cm, însă nu mai mare, pentru că cărămizile mult mai mari, de $54 \times 54 \times 4,5$ cm, care acopereau toată suprafața încăperii, să se poată sprijini cu cele 4 colțuri pe ei³³. Peste aceste cărămizi, care alcătuiau partea inferioară a *pavimentum*-ului, se află, apoi, un strat de mortar cu pietriș, gros de 12 cm și peste acesta alt strat, cu mortar și nisip, gros de 4 cm, ambele cu bucăți de cărămidă pisată în compoziție. În încăperea E, de la mijlocul laturii estice pînă la mijlocul încăperii, s-a aflat un canal cu boltă, care înlocuia stâlpii de susținere, lat de 0,43 m, făcut din cărămizi cu mult mortar. Tot în această încăpere, lângă pereții de nord și est s-au aflat și tuburi pentru încălzire. În cele două spații mici din clădire, afectate se pare coridorului, se afla un pavaj pietruit. Încăperile de pe latura sud-vestică (G, I și probabil D) nu aveau instalație de *hypocaustum*, iar nivelul lor de călcare era cu 0,50—0,60 m mai jos; astfel din încăperea A, s-a constatat că în încăperea (I) cu absidă se cobora pe două trepte de piatră. Încăperea G, servind probabil pentru bucătărie, deși lipsită de *hypocaustum*, avea *pavimentum*-ul din mortar, pietriș și cărămidă sfărîmată.

În interiorul acestei construcții s-au mai aflat două tipuri de tuburi din lut: unele asemănătoare cu tuburile de apaduct, însă mult mai scurte și altele în formă de trunchi de con, în ambele cazuri tuburile erau introduse unul în altul și erau pline cu mortar. Autorul săpăturilor atribuie folosirea lor la construcția bolților³⁴. De asemenea, s-a aflat și mult cărbune, vase, fragmente de vase din pastă cărămizie și cenușie, unele date cu vopsea cu culoare roșie-închisă; unul ornamentat cu motive vegetale stampilate.

Cu toate că edificiul a fost dezvelit numai parțial, limitele lui fiind cunoscute numai înspre sud-vest, după cum reiese din zidul cu absidă, și probabil și înspre nord-est³⁵ observațiile reducîndu-se numai la această suprafață³⁶, cu toate acestea

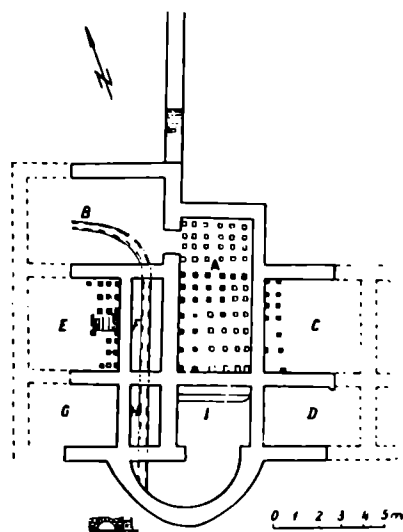

Fig. 8. — Planul, parțial, al clădirii de la Gîrbou (după Dolg. V).

³³ Sprijinul acestora lângă pereți se făcea fie tot pe stâlpi așezați de-a lungul pereților fie pe bordura temeliei mai lată decît zidul propriu-zis.

³⁴ Considerîndu-le de influență orientală. Á. Buday, *op. cit.*, p. 59—60.

³⁵ Zidul care pleacă înspre nord-est de pe latura nord-estică, făcut din mortar și pietriș de râu, probabil numai o fundație, străbătut de un canal, s-a presupus că nu aparținea clădirii.

³⁶ Urmele arheologice neextinzîndu-se pe o suprafață prea mare.

se pare că aici era mai degrabă o casă de locuit, a unui proprietar înstărit, o *villa rustica*³⁷.

Hobița-Grădiște, com. Sarmisegetusa, jud. Hunedoara

Pe locul numit *Dealul Hobenilor* din stînga apei Hobița, în 1948, s-au scos la lumină ruinele unei ferme agricole³⁸. Ea avea o incintă foarte extinsă, construită din ziduri de piatră, care, urmînd configurația terenului, închidea o suprafață de formă neregulată, de peste 5.850 m². Din ziduri, făcute din piatră de riu și de stîncă, s-a păstrat fundația înaltă de 0,70 m și lată de 0,90—0,95 m, legată cu mortar, precum și circa 0,30 m înălțime din pereții lați de 0,80 m legați cu lut.

În spațiul cuprins între aceste ziduri de împrejmuire s-au aflat mai multe construcții (fig. 9), dintre care cea complexă era situată în partea de nord-est. Din această clădire de formă patrulateră, de 26 × 14,50 m, compusă din mai multe încăperi și constituind locuința proprietarului fermei, s-au păstrat numai zidurile de fundație — cele exterioare late de 0,70 m, iar cele interioare de 0,40 m —, făcute din pietre de riu și de stîncă, legate fie cu mortar, fie cu lut, la unele din colțuri folosindu-se piatra cioplită. Numărul mare de piroane și ținte aflate, pare să indice că în sus zidurile erau făcute din lemn. Încăperea de pe latura de est, de 14 × 5,75 m, era pardosită cu cărămizi puse pe pămînt nivelat și bătătorit, iar fragmentele de țigle găsite aici dovedesc că ea era acoperită. În cadrul acestei încăperi, în colțul ei de nord-vest s-a aflat o altă încăpere mai mică, de 2 × 2 m, în pereții căreia pietrele erau legate cu mortar și tencuiți în interior. Ea avea nivelul cu 0,50 m mai jos și era pardosită cu strat de var amestecat cu prundiș și cărămidă sfărîmată, din care după urmele păstrate se ridicau pilaștrii pentru susținerea unui paviment suspendat. Toate acestea, plus tubul de conductă de lut aflat, par să indice că în această mică încăpere era o baie cu un *hypocaustum*. La vest de încăperea mare se află un șir de 4 încăperi mai mici, dintre care unele sînt pardosite cu un strat de pietre de riu peste care se afla unul de cărămidă pisată. În partea de vest clădira se termină prin două încăperi inegale, dintre care cea dinspre sud-vest e foarte mare, de 12,60 × 9,60 m. Păstrîndu-se pe unele porțiuni zidurile pînă la 0,60 m înălțime, față de paviment, la unele încăperi s-au găsit și pragurile de la intrări făcute din blocuri de marmură cioplite în care erau săpate găuri rotunde sau rectangulare, în care se învîrteau ușorii sau se fixau ușile de lemn. În afară de cele arătate, în această clădire s-au mai descoperit doar obiecte mărunte de fier, cîteva fragmente de *terra sigillata* și două oape de lut.

Aproape de partea centrală a incintei, la circa 17 m sud de clădirea principală și aproape paralelă cu aceasta, s-a aflat o construcție dreptunghiulară, mult mai mare, de 36,60 × 18,40 m, cu ziduri groase de 0,90 m și legate în partea de jos cu mortar, ca și la zidurile de incintă. În cadrul acestei construcții, pe latura de est și de nord, după stratul de cărbune și cenușă și gropile de stilpi s-au

³⁷ În timpul efectuării arăturilor la circa 2 km spre sud s-a descoperit un vas cu monede imperiale romane, cele recuperate sînt de la *Vespasianus* la *Septimius Severus*.

³⁸ O. Floca, *op. cit.*, p. 743—754.

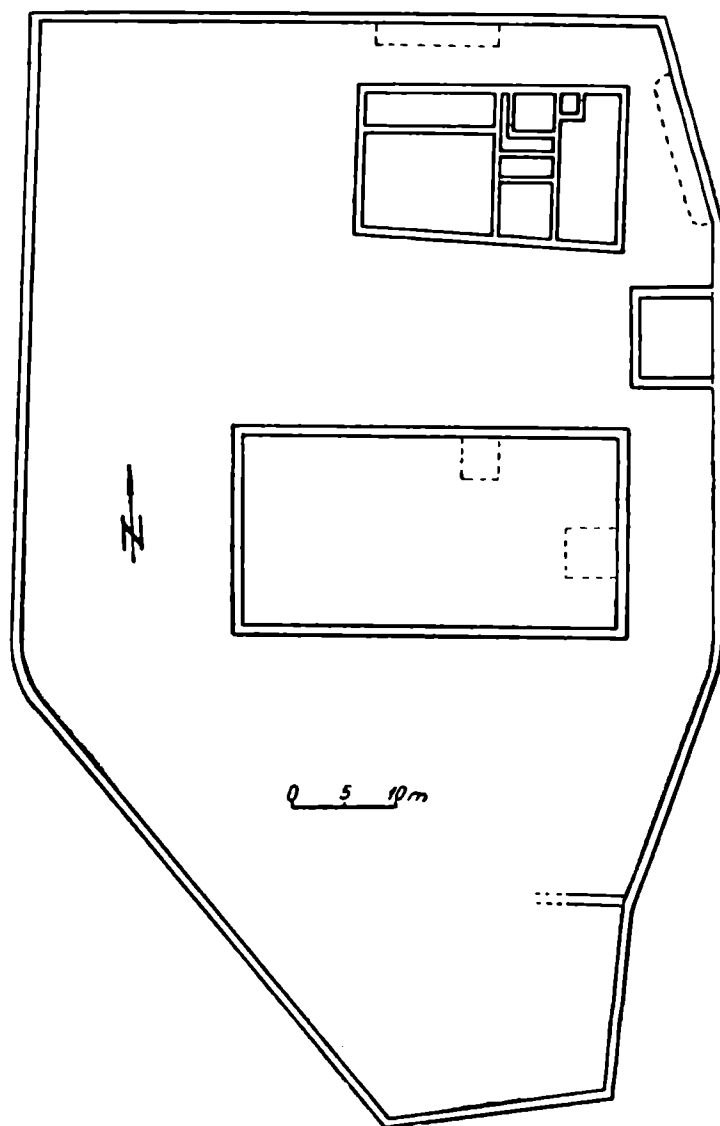

Fig. 9. — Planul *villae-i rustica* de la Hobița-Grădiște (după Materiale I).

identificat urmele a două clădiri de lemn, de $5 \times 4,50$ și $4 \times 3,50$ m, acoperite cu țigle. Materialul găsit aci constă din piroane de fier, fragmente de lacăt și 2 chei, toate de fier, și puțină ceramică. Prin dimensiunile ei, construcția apare ca o curte închisă, în care se aflau și unele dependințe de lemn pentru adăpostirea utilajelor agricole, a animalelor și lucrătorilor.

În afara acestor construcții mai mari s-au aflat și altele mai mici lipite de zidurile de incintă, pe laturile de est, nord-est și nord, dintre care cea de pe latura de est, de $7,70 \times 7$ m, avea ziduri, groase de $0,90$ m, făcute din pietre de râu și stâncă legate cu mortar, *opus incertum*, și tencuite pe fața interioară, având

urme de pictură murală. Pe *pavimentum*-ul acesteia, format dintr-un strat de var, prundiș și cărămidă pisată, s-au aflat dărîmături de zid, țigle, fragmente de vase, fragmente de sticlă și piroane. Tot aici s-au mai găsit și câteva bucăți de cărămizi cu stampila LDP (prezente și în alte încăperi ale fermei), o monedă de argint de la *Elagabalus* (an. 222 e.n.), un fragment de ac de os, un virf de săgeată de fier. Fiind situată în punctul cel mai ridicat al terenului pe care se afla *villa*, se presupune după grosimea fundațiilor că ar fi avut și etaj, acestei construcții i s-a atribuit și rolul de turn de veghe, întâlnit destul de des la *villae*-le din provinciile apusene ale imperiului.

Celelalte construcții atașate zidului de incintă, de-a lungul acestuia, pe laturile de nord-est și nord, după stratul de cenușă aflat, se pare că erau din lemn, fiind acoperite cu țigle. În prima s-au găsit multe fragmente de vase, o monedă de la *Antoninus Pius* (an. 139), fragmente de rișnițe și un fragment de amforă, iar în apropierea celei de a doua un fier de plug, roman.

Această *villa rustica*, care ca amplasament, construcții și natura materialului folosit se aseamănă ca tip, mai mult cu cele întâlnite pe Rin, clădită poate încă din primii ani ai provinciei, exista încă în al treilea deceniu al sec. III e.n.

Mănerău, com. Pestișu Mic, jud. Hunedoara

La sud de Mănerău, în terenul arabil numit *Rovina* sau *Cărămizi*, pe malul drept al pîrîului care străbate satul și apoi se varsă în Cerna, se aflau niște ruine, unde, pe la începutul acestui veac, în urma unor sondaje ocazionale, s-au descoperit zidurile împrejmuitoare a două clădiri.

Săpăturile efectuate aici, în primăvara anului 1912, au dus la dezvelirea integrală a ruinelor celor două clădiri³⁹.

Dintre acestea cea de la nord-vest, de formă aproape dreptunghiulară, cu laturile lungi de 29,70—30,50 m, orientate pe direcția nord-est, sud-vest, și cele scurte de 19—19,50 m, prin extinderea și mulțimea camerelor din care se compunea a fost considerată clădirea principală (fig. 10). Ea avea zidurile făcute din pietre legate cu mortar, *opus incertum*, distruse aproape peste tot pînă la temelii, pînă la nivelul *pavimentum*-ului, numai pe alocuri aflîndu-se cîte 10—20 cm înălțime și din pereți. Cu toate acestea s-a putut constata că pereții exteriori erau groși de 0,68 m — cu excepția celui de nord-est, de către pîrîu, care probabil pentru o mai mare rezistență și pentru a împiedica infiltrarea apei era mai gros —, iar cei despărțitori în interiorul clădirii, de 0,40—0,66 m. Din planul zidurilor dezvelite se pare că spațiul (D) de 0,80 m dintre cele două ziduri paralele existente pe latura sud-estică a clădirii constituia un coridor și deci, fațada construcției. De la acest coridor, în mijlocul clădirii și pe toată lățimea ei, se afla o încăpere (L) care pare să fi fost cea mai mare și care prin dimensiunile ei (16,40 × 5,10) și poziția centrală — față de celelalte încăperi dintre care unele nu puteau primi lumină numai dinspre aceasta — pare să fi constituit o curte interioară, corespunzînd *atrium*-ului⁴⁰. Aceasta, după descoperirile făcute, pare să fi avut și ea

³⁹ Á. Buday, *Római villák Erdélyben. I. Római villa Magyarosdon*, în *Dolg*, IV, 1913, p. 110—128.

⁴⁰ Autorul cercetărilor o consideră mai degrabă coridor.

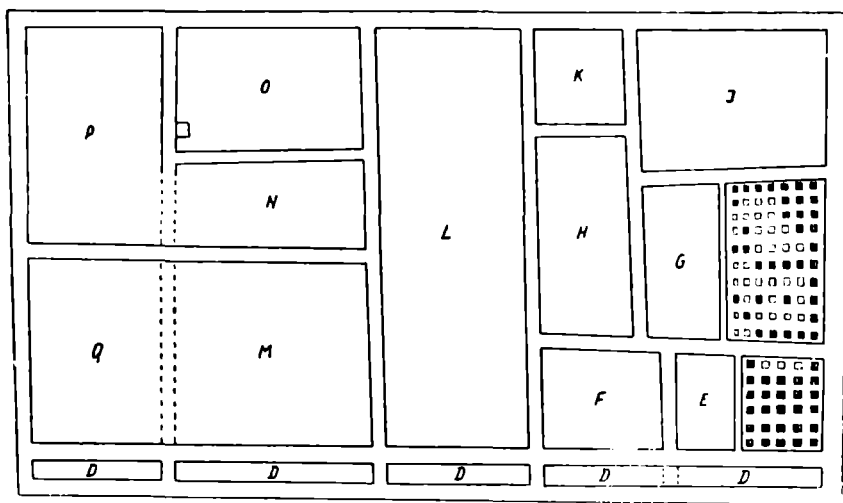

Fig. 10. — Planul clădirii principale din *villa rustica* de la Mănerău (după Dolg. IV).

unele diviziuni, astfel de lângă peretele nord-vestic, pină în dreptul peretelui despărțitor dintre încăperile K și H, s-a aflat pardoseală de cărămizi, iar peste aceasta, pe o porțiune din partea de nord a încăperii, tuburi patrulatere pentru încălzire și fragmente de *tegulae mammatae*, semnalind cel puțin, pentru această porțiune a încăperii, indicile unei locuiri. Tot în această încăpere la capătul pardoselii s-a aflat mult pământ ars și cenușă, probabil de la *praeefurnium*, și din care s-a scos o rișniță (?); s-au mai găsit bucăți mărunte din obiecte de bronz și fragmente dintr-un vas mare. Pe latura de nord-est a acesteia, în încăperea H, lângă peretele ei nord-estic s-a păstrat o parte din pardoseală, care era tot din cărămizi. Aici s-au găsit și fragmente de vase dintre care unul dat cu vopsea, și o lingură din fier. Încăperea K, în care s-a aflat un prîsnel de os, se pare că a fost pavimentată în tehnica *opus signinum*. În încăperile G și E, în ambele, pe jumătatea lor nord-estică, se afla paviment din cărămizi, suspendat pe stâlpi, care la rîndul lor, erau tot din cărămizi, fixați la 35—45 cm unul de altul, în așa fel ca cărămizile ce constituiau *pavimentum*-ul, mult mai mari (57 × 29 × 8 cm) să poată fi sprijinite cu cele 4 colțuri pe ei; în contactul cu pereții aceștia se sprijineau pe o bordură lată de circa 20 cm formată din grosimea mult mai mare a fundației decît peretele ce se ridica în sus. Nu s-au găsit urme de arsură și nici găuri în pereți pentru trecerea aerului cald, fapt ce l-a determinat pe autorul cercetărilor să presupună că acest paviment suspendat a fost făcut pentru a împiedeca infiltrațiile apei din sol, aci, aproape la nivelul pîrului. În ambele încăperi, în fiecare, cealaltă jumătate era pardosită cu cărămizi în formă de 8 fixate de obicei în var; la fel poate să fi fost pardosite și părțile cu paviment suspendat. În încăperile de la sud-vest de încăperea centrală (L), mult mai rău păstrate, descoperirile sînt puține. În încăperea O, lângă peretele ei sud-vestic s-a aflat o piatră lucrată, care după fragmentele din foi de bronz ornamentate, găsite în preajmă, pare să fi servit ca postament unei casete. Cele cîteva cărămizi, de tipul celor folosite în construcția stîlpilor de susținere, dintre care una cu litere scrije-

late, aflate în încăperea M par să indice că și aici ar fi existat un *pavimentum* suspendat. În încăperile de pe latura sud-vestică (P și Q) pavimentul, care era mai sus cu 20—30 cm decât în celelalte încăperi, era făcut dintr-un strat de pietriș amestecat cu nisip, de circa 20 cm, peste care urma un strat de circa 10 cm, format din fărâmituri de cărămizi și var fățuit, *opus signinum*.

Cealaltă clădire mult mai mică, formată din trei încăperi situate pe aceeași linie, se află la sud-est de clădirea mare — aproape paralel — și la 14,50 m de aceasta. Și din această clădire (fig. 11) s-a păstrat mai mult din zidurile de fundație și foarte puțin din pereții propriu-ziși, făcuți din pietre friabile, sedimentare, legate cu mortar, însă într-o manieră mai puțin îngrijită. Zidurile lungi — din care din cel de sud-est s-a păstrat cel mai mult, 38,35 m —, aproape paralele și comune celor trei încăperi, erau groase de 0,75 m, iar cele scurte — interioare,

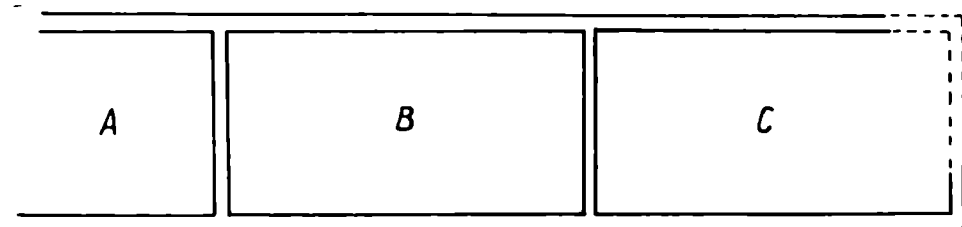

Fig. 11. — Planul construcției anexe din *villa rustica* de la Mănerău (după Dolg. IV).

de 7,1 și 7,45 m —, de 0,50 și respectiv 0,60 m. În încăperea C, cea dinspre pîriu, puternic distrusă, nu s-au aflat decât fragmente de țigle și cărămidă. În încăperea din mijloc (B) s-a constatat că avea un paviment din pietriș de râu peste care s-au aflat bucăți de tencuială și țigle de acoperiș căzute. Cam la mijlocul peretelui nord-vestic al acestei încăperi s-a găsit un morman de pietre dintr-un cuptor, iar în partea sud-vestică a acesteia, foarte multe fragmente de vase, oase de animale, coarne, un vas grosolan, modelat cu mîna, spart⁴¹, o fibulă de bronz, o monedă de bronz foarte tocită, foarte multă cenușă și cărbune, pledînd pentru rolul ei de bucătărie. Ultima încăpere A, din care nu s-a păstrat nimic din latura sud-vestică, era pardosită, ca și încăperile de pe latura sud-vestică a primei clădiri, cu un strat de pietriș amestecat cu nisip peste care se afla un altul, din fărîmituri de cărămidă în var, netezit; s-au aflat și cîteva bucăți de mozaic, hexagonale. Pavimentul acestei clădiri era inițial circa 30—40 cm mai sus decât în încăperea vecină.

În spațiul dintre aceste două clădiri, pe alocuri, s-a găsit multă cenușă și cărbune, provenind probabil de la construcții ce au dispărut din cauza materialului perisabil din care au fost clădite.

În afară de materialele descoperite și semnalate mai sus s-au mai aflat și alte piese mărunte ca: un denar suberat, hibrid, din timpul lui *Elagabalus*, o aplică și un mîner de oglindă din bronz, o cheie, un obiect pentru perforat și un cuțitaș

⁴¹ Se pare de factură dacică, vezi Á. Buday, *op. cit.*, p. 127, fig. 10.

din fier, un cîrlig din os, perle de sticlă și fragmente dintr-o rișniță și dintr-o tavă de marmură.

Din cele descoperite reiese că aici era ferma unui om înstărit, o *villa rustica* în care se distinge locuința complexă a proprietarului și cea a servitorilor, ambele cu ziduri din piatră, cu încăperi pavimentate și acoperite cu țiglă. Alături de ele au existat, după cum s-a dedus din petele de arsură, și alte anexe din lemn⁴².

Răhău, jud. Alba

La est de Răhău, în dreapta Văii Sfintei, mai sus de izvorul numit Budurăul Ciobănelului, s-au aflat fragmente de cărămizi, țigle, mortar și de vase⁴³. În vederea lămuririi acestor vestigii, în 1960, s-au făcut aci săpături arheologice, dezvelindu-se două suprafețe în care s-au aflat, parțial, ruinele a două edificii⁴⁴ (fig. 12) situate la circa 20 m unul de altul.

În suprafața A de 17×9 m s-au aflat două încăperi într-o construcție, se pare de pe latura ei sudică, și segmente din zidurile altor încăperi. Ambele încăperi au fost pardosite cu cărămizi, iar în una din ele, în cea dinspre sud, s-au aflat și urme de stilpi de la hypocaust, cu baza rudimentar lucrată, fie din cărămizi obișnuite, patrate, fie din țigle. În interiorul lor au mai fost găsite și urme de tencuială roșie și albă. Sub nivelul roman la $-0,45$ m au apărut câteva fragmente de vase dacice din pastă grosolană modelată cu mîna, dintre care unele ornamentate cu briuri alveolare, și mai adînc, la $0,95$ m, și câteva fragmente de vase de tip Coțofeni.

În cealaltă suprafață B, de 10×15 m, au ieșit la iveală mai multe încăperi din partea de nord-vest a unei construcții cu ziduri groase între $0,40$ și 1 m.

Aici s-a descoperit un ac de os, o cheie de fier, fragmente de vase cenușii și puține fragmente de vase *terra sigillata*.

Fundațiile dezvelite, precum și cele două inscripții funerare găsite la Răhău referindu-se la aceeași familie, adică la un veteran al *leg. XI Claudia*, la soția și

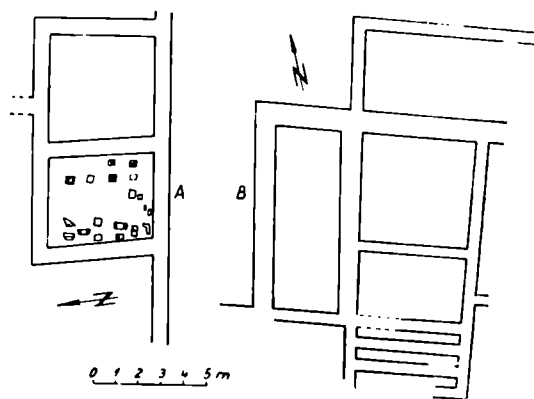

Fig. 12. — Planurile celor două edificii, dezvelite parțial, de la Răhău.

⁴² Se semnalează că ruine mai sînt și în coasta dealului, dar care par să nu țină de această gospodărie cf. A. Buday, *op. cit.*, p. 124.

⁴³ Tot de aici se pare că provin mai multe bucăți de tuburi de conductă din lut. Cf. C. Daicoviciu, *Cronica arheologică și epigrafică a Transilvaniei* (1919—1929), în *ACMIT*, 1929, p. 312.

⁴⁴ K. Horedt, I. Berciu, Al. Popa, I. Paul, I. Raica, *Săpăturile arheologice de la Răhău și Sebeș*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 18—19.

urmașii lor⁴⁵, și care legate de aceste ruine indică aci o *villa rustica*, existentă încă din primii ani ai stăpînirii romane, și din care au fost scoase la lumină, numai în parte, două clădiri.

Sintămăria-Orlea, jud. Hunedoara

Între Hațeg și Sintămăria-Orlea, pe locul numit *Grindanu*, o terasă înaltă de 3—4 m cuprinsă între luncile Riului Mare și Galbenei, pe marginea dinspre Sintămăria-Orlea a terasei, situată în hotarul acestei comune⁴⁶, pe 150 × 15—40 m în terenul necultivat s-a dat de ruinele unor ziduri, iar în apropiere la 70—120 m de acestea, în terenul agricol, de ruinele a 2 sau 3 clădiri aproape complet distruse. Tot aici în 1970, în terenul arabil s-a găsit o monedă de la *Septimius Severus*.

Săpăturile arheologice efectuate pe terasa *Grindanu*, în vara anului 1971, au fost reduse la o suprafață pe care se mai deslușeau trascele temelilor a două clădiri⁴⁷.

În partea de est a acestei suprafețe s-au aflat urmele unei clădiri dreptunghiulare de 22 × 15,80 m, din care pe laturile de nord și sud, aproape de colțurile de nord-est și sud-vest pleca câte un zid spre nord și respectiv spre sud, care însă n-au fost cercetate. Temeliile și porțiunile de zid păstrate erau construite din pietre de carieră și bolovani de riu cu mortar, în *opus incertum*. Atît zidurile exterioare, groase de 0,60—0,65 m, cît și cele interioare, groase de 0,40—0,50 m sînt clădite pe temelii ceva mai largi, adîncite în solul antic 0,20—0,30. Au fost degajate 3 încăperi, în partea de est a clădirii, dintre care 2 integral, de 3,70 × 3,70 și 4,30 × 3,70 m care se legau prin uși late de 0,90 m cu alte încăperi. A treia încăpere, dezvelită parțial, lungă de 5,40 m avea instalația de *hypocaustum* de-a lungul laturii de sud, formată din 3 rinduri de stîlpi a câte 6 stîlpi fiecare. Stîlpii aveau la bază cite o cărămidă patrulateră cu latura de 0,30 m peste care urmau alte 7 tot patrulatere, cu laturile de 0,20 m, legate între ele cu mortar, deasupra cărora la 0,60—0,65 m se afla *pavimentum*-ul. Tot aici, lîngă perete, au apărut și multe *tegulae mammatae*. În partea de nord a acestei încăperi înspre ușa camerei vecine se afla un coridor lung de 3 m și lat de 1,80 m, delimitat de două ziduri peste care la circa 0,75 m se afla o placă din mortar cu cărămidă sfărîmată, acoperită cu cărămizi. Autorul cercetărilor consideră că aceste ziduri au fost făcute în a doua fază de construcție a clădirii, deoarece unul dintre ele acoperă o mică porțiune de tencuială de pe perețele nordic al încăperii. În această clădire au apărut cuie, piroane și scoabe din fier, cărămizi mai mari decît cele din stîlpii amintiți, de la paviment, olane și țigle. Într-o țiglă perforată secundar s-a păstrat un cui

⁴⁵ CIL, III, 971; C. Daicoviciu, *Neue Mitteilungen aus Dazien*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 317.

⁴⁶ Cf. R. Popa, *Săpături într-o villa rustica de lîngă Hațeg*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 439, motiv pentru care noi vom vorbi despre descoperirile făcute aci ca ținînd de Sintămăria-Orlea. Pentru descoperirile anterioare și săpăturile efectuate, cf. *ibidem*, p. 439—447.

⁴⁷ Aici sub stratul gros de 0,10—0,20 m s-au găsit fragmente de vase din epoca bronzului, iar peste acesta, în unele locuri, ceramică timpuriu-feudală.

cu floare lată, care trebuie să fi servit la fixarea acesteia pe scheletul de lemn al acoperișului.

A doua construcție se afla la circa 40 m spre vest de prima, care după urmele păstrate în teren era de aproximativ 23×15 m, și acoperită cu țigle și olane. Zidul ei nordic, surprins în săpături, are temelia lată de 0,90 m, construită din bolovani de riu și pietre de carieră cu un emplecton din pietre mici și cu puțin mortar. Zidul sudic acum distrus, dacă clădirea a fost împrejmuită, lucru aproape sigur, ținând seama de mărturia de la mijlocul veacului trecut că pe Grindanu se aflau urmele unei incinte rectangulare cu turn cuprinzând clădiri ruinate, se pare că servea totodată și ca zid de incintă.

Dintre materialele ieșite în săpături mai notăm un lanț din fier de mari dimensiuni, compus din 2 verigi alungite și una triunghiulară, găsit în exteriorul clădirii mari, pe latura ei de est⁴⁸, o piesă ornamentală, un virf de săgeată, tot din fier și o apreciabilă cantitate de fragmente de vase de forme și dimensiuni diferite, aflate mai ales în prima clădire⁴⁹ unde, alături de acestea, s-au aflat și câteva fragmente de vase dacice lucrate la roată, din pastă cenușie, printre care și o buză de fructieră, apoi câteva fragmente de vase din sticlă, oase de animale și de păsări.

Toate descoperirile făcute aici duc la includerea construcțiilor romane de pe Grindanu în cadrul unei *villa rustica*, care după numărul clădirilor și suprafața pe care au fost situate, delimitate se pare de un zid de incintă, apare ca cea mai mare dintre cele cunoscute pînă acum în Dacia⁵⁰ și care după moneda găsită și observațiile făcute în legătură cu refacerea sau modificarea primei construcții unde s-a surprins, se spune, chiar și o a treia fază de locuire, se pare că ea a continuat să funcționeze pînă în ultimii ani ai provinciei. Rămîne ca în viitor cercetarea întregului complex să precizeze unele din observațiile făcute⁵¹ să aducă la lumină, totodată, altele noi⁵².

IOAN MITROFAN

⁴⁸ Vezi nota 11.

⁴⁹ Care s-ar putea să fie clădirea principală — locuința proprietarului.

⁵⁰ De peste 3 ha (?).

⁵¹ Celelalte obiective arheologice cercetate prin săpături și încadrate ca *villae rusticae*, ca cele de la Ighiu (I. Berciu, *Scurtă dare de seamă pe anii 1942—1945*, în *Apulum*, II, 1943—1945, p. 437; M. Macrea și D. Protase, *Șantierul Alba Iulia și împrejurimi*, în *Materiale*, V, 1959, p. 446; I. Berciu, informație, 1972) și Cinciș-Cerna (O. Floca — M. Valea, *Villa rustica și necropola daco-romană de la Cinciș*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 163—171), din cele ce cunoaștem despre ele pînă în prezent, semnalate prin cîte o singură clădire, oferind un oarecare lux prima și lipsită de *hypocaustum* sau de un alt sistem de încălzire a doua, dar mai ales lipsa din jurul ambelor clădiri a construcțiilor anexe, strict necesare unor ferme agrare, precum și prezența în preajma celei de a doua a urmelor unei mici așezări (O. Floca — M. Valea, *op. cit.*, p. 192, n. 35) și aproape de ambele a cîte unui mic cimitir (M. Macrea și D. Protase, în *Materiale*, V, 1959, p. 442—446; O. Floca — M. Valea, în *ActaMN*, II, 1965, p. 171—192) atribuite lucrătorilor ce au fost folosiți în exploatarea unei cariere de piatră, respectiv a unor mine de fier aflate în apro-

VILLAE RUSTICAE EN DACIE SUPÉRIEURE

(Résumé)

Après la transformation de la Dacie en province romaine, son territoire connut une intense colonisation. Bien des colons, surtout des vétérans, s'établirent sur la parcelle obtenue de l'*ager publicus*, en y fondant des exploitations agricoles, des ménages à beaucoup de constructions annexes, pour la plupart entourées de remparts légers. Ces ensembles, connus sous le nom de *villae rusticae*, produisaient des biens destinés non seulement à la vie ménagère, mais aussi au marché.

D'entre ces *villae rusticae*, qui auront du être très nombreuses, parsemées comme des îlots dans le milieu rural de la Dacie Supérieure, on présente dans cette première partie de cet ouvrage seulement celles déjà recherchées, telles celles d'Aiud (fig. 1), Apahida (fig. 2—3), Ciumăfaia (fig. 4—5), Deva (fig. 7), Gîrbou (fig. 8), Hobița—Grădiște (fig. 9), Mănerău (fig. 10—11), Râhău (fig. 12) et de Sîntămăria—Orlea. Les autres, signalées seulement par des découvertes accidentelles, et les conclusions seront publiées dans *ActaMN*, XI.

piere, le socotim mai degrabă *factorii* cu caracter industrial sau sedii administrative ale acestor exploatări. Cele de la Apahida—Pădurița (G. Finály, *Két római épületről Apahidán*, în *ArchÉrt*, XXI, 1901, p. 239—250), Dezmir—Sub Berc (M. Roska, *Romaikori villa Dezmér határában*, în *Dolg*, II, 1911, p. 106—108) și Aiton (M. Roska, *Rómaikori villa Ajton, Kolos vm. határában*, în *Dolg*, VI, 1913, p. 48—50), unde peste tot s-a aflat, de asemenea, numai câte o clădire și nu de prea mari dimensiuni, primele două lipsite de *hypocaustum* și aflate nu prea departe de Napoca, par să fi fost mai curînd *villae suburbanae* (?), sezoniere, iar a treia, situată în apropierea drumului imperial dintre Potaissa și Napoca aproape la jumătate distanță dintre aceste două orașe, putea să fie o *mansio*, pe cînd ruinele de la Palatca (M. Macrea, *Săpăturile arheologice de la Palatca, plasa Mociu, jud. Cluj*, în *Studii*, 2, 1, 1949, p. 110—114) și Morești (K. Horedt, *Șantierul arheologic Morești*, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 651—652) s-ar putea să aparțină unor gospodării care n-au depășit niciodată cerințele limită și cadrul strict familial din aria unor așezări rurale răsfirate.

⁵² *Villae rusticae* semnalate numai prin perigheze sau descoperiri întâmplătoare și concluziile vor fi prezentate în partea a II-a a acestui studiu, în *ActaMN*, XI.

ONOMASTICA ORIENTALĂ DIN DACIA ROMANĂ (II)*

Încă în urmă cu trei decenii Acad. C. Daicoviciu a subliniat necesitatea unei analize sistematice a materialului onomastic referitor la fiecare din etniile venite „ex toto orbe Romano”; a combătut tendința de exagărare a „orientalismului” de către cei ce căutau un echivalent etnic numărului relativ însemnat de divinități orientale¹.

O mărturie elocventă a romanității latine a Daciei romane, a gradului și tendinței de romanizare, o constituie prezența a numai 37 inscripții în grecește și a trei inscripții bilingve latino-palmyriene sau în cursivă siriacă.

În încercarea de stabilire a grupurilor etnice din compunerea populației Daciei romane, clasificarea numelor de persoană după origine constituie etapa principală. Coroborarea datelor lingvistice conținute de nume cu alte elemente furnizate de inscripții referitoare la credința, familia sau unitatea militară a indivizilor a căror nume este cercetat întărește justetea clasificării².

Împreună cu un grup de antroponime orientale, cu o singură excepție (Hammonius) syro-palmyriană, prezentăm și unele nume considerate obișnuit romane: *Bassus*, *Cassius* și *Marinus*, care pot fi uneori orientale.

Granița între numele orientale teoforice și cele „profane” este foarte labilă. Enumerându-le după principala semnificație, antroponimele ar putea fi totuși grupate astfel: *etnonime* (Arimo, Bassus, Surus, Tiiadmes (?), Teimes); *porecle* (Abgar); *referiri la aspectul fizic* (Abraenus, Habibis, Manneus); *calități psihice* (Adde, Aninas, Nal); *nume de plante* (Cassia); *nume de animale* (Guras); *nume derivate din toponime* (Perhev, Hammasaesus); *situația față de înaintași sau colectivitate* (Alaphata, Zora) și, în sfârșit, un număr însemnat de posibile teoforice (Audeo, Bana, Hamonius, Iateimos, Iiddeus, Marinus, Mattavius, Ramus). Gruparea numelor ce constituie obiectul analizei noastre după criteriul etimologic și seman-

* Partea I-a a acestui studiu a apărut în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 233–241.

¹ C. Daicoviciu, *Trans Ant*, București, 1938, p. 64 sqq., 1945, p. 150–154.

² I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941 – 1943, p.186; S. Sanie, în *Dacia*, N. S., XIV, 1970, p. 233 – 241.

tic nu este la fel de sugestivă ca în cazul teoforicelor. Etimologia pentru cea mai mare parte a antroponimelor „profane” fiind arareori unică, prezentarea lor va fi făcută în ordinea alfabetului latin.

Abgar. Marcus Ulpius Abgaros, comandant al unei unități de arcași palmyrieni de la Porolissum, onorat în patria sa de origină³, a fost recent adăugat onomasticei orientale a Daciei.⁴ Numele Abgaros este cunoscut între antroponimele palmyriene în inscripții semite, 'BGR⁵ și grecești Αβγαρος⁶. Abgar încadrat între porecle (Spitznamen) în clasificarea lui W. Goldmann⁷ e tradus prin „șchiop” ca, de altfel, și într-un articol mai vechi al lui H. Inghold⁸. G. Ryckmans⁹ menționează că numele Abgar este foarte frecvent în lumea sud-arabică și îl traduce prin „enfle” *umflat*, eventual sensul figurat *ingimfat*. O traducere asemănătoare prezintă H. Inghold și J. Starcky¹⁰, care consideră că acest nume se trage dintr-o rădăcină înrudită *bagira* „être ventru” „a fi umflat-pîntecos”. Faptul că H. Inghold în lucrarea recentă nu mai amintește traducerea anterioară, ne determină să presupunem opțiunea sa pentru ultima din semnificațiile amintite.

Abraenus este numele unuia dintre preoții orientali cunoscuți dintr-o inscripție de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹¹. Numele rezultat din lectura literelor complete și perfect lizibile — *Abraen(us)* — prezintă o abundență de analogii ce nu poate fi ignorată și a fost preferat lecturii inițiale [I]abraenus¹². Menționăm doar trei dintre analogiile posibile: 1. numele unuia dintre strămoșii poporului evreu Avraam 'BRHM — Αβρααμ „Tată al multîmilor” sau 'BRM — Αβράμ „Tatăl înalt” sau „Tată al înălțimilor”¹³; 2. Αβρεμς considerat a fi compus din 'B „tată” și perfectul verbului *rehem* „aimer” sau „être misericordieux”¹⁴; 3. 'Αβράνης transcrierea greacă a numelui arab *Habrân*¹⁵, derivat de la *HBR*, cuvînt care în sud-arabică înseamnă „fru-

³ H. Seyrig, în *Syria*, XXII, 1941, p. 231 (= *AnnÉp*, 1947, 169): [Μ]αρκον Ουλπιου [ν Αβγα]ρον ἑπαρχον Παλμυρηνω[ν το]ξότων ... ?

⁴ I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, p. 173, consideră ca atare datorită celeilalte inscripții: T. Αἰλι[ον... ἑπαρχον τῶν] ἐν Παρολι[σσω ἀνοτέ]ρας Δακίας [χα]τε [ι]λεγμενων τοξότων [οἱ ἀπό τοῦ πρωτο(υ) αὐτοῦ] ...

⁵ H. Inghold, în *Berytus*, II, 1935, p. 107; CIS, 3960/1,2 și 4199, apud H. Inghold, *op. cit.*

⁶ G. Ryckmans, *Les noms propres sud-sémitiques*, I, Louvain, 1934, p. 48.

⁷ W. Goldmann, *Die palmyrenischen Personennamen*, Leipzig, 1935, p. 29.

⁸ *Berytus*, II, 1935, p. 107.

⁹ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 48.

¹⁰ J. Starcky, în D. Schlumberger, *Le Palmyrène du Nord-Ouest*, Paris, 1951, p. 144.

¹¹ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 250 (= *AnnÉp*, 1927, 56); I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 177.

¹² Idem, p. 251, pentru lectura dată la publicare se amintește *Iabri* 'Ιαβρι, Ιάβρου, oraș în nordul Arabiei Centrale; cf. RE, IX, col. 544.

¹³ W. Gesenius, *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über den Alten Testament*, ed. 3, 1828, p. 9; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in den griechischen Inschriften und Papyri des Vorderen Orients*, Leipzig, 1930, p. 123.

¹⁴ H. Seyrig, în G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord*, III, 1958, Apendice 2, Inscriptions grecques (extras), p. 23, nr. 21 a și p. 24, nr. 3.

¹⁵ IGL, *Syrie*, II, p. 193, nr. 328, unde trimite la Waddington 2053 și *Syria*, Princeton, III, A, p. 112, nr. 195, nouă inaccesibile; H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 11 și 139.

mos, grațios" („beau, gracieux”)¹⁶. Onomastica semită mai cunoaște un număr de antroponime în transcriere apropiată cu sens de etnonim sau toponim; optăm însă pentru *Abranes*, nume ce-l considerăm mai apropiat de *Abraenus*.

Adde. Lectura Adde Barsemei și nu Addebar Semei, cum figurează în *Corpus*¹⁷ și în alte lucrări, o considerăm sigură, iar revenirile asupra ei nefundamentate¹⁸. Numele semite, care în transcriere greacă sau latină au forme identice sau asemănătoare cu Adde, sînt relativ numeroase; cu toate acestea în clasificarea acestui nume nu trebuie omisă existența antroponimului Adde și în onomastica greco-macedoneană¹⁹. Praenomenul grecesc al acestui *sacerdos Iovis Dolicheni* de la Ampelum n-ar constitui o excepție căci colegul său de pe aceeași inscripție, Oceanus Socratis, este total elenizat după nume²⁰. Adde poate proveni de la *Addu* numele unui zeu de la El Amarna echivalat apoi cu divinitatea syriană *Hadaḏ*²¹ sau din onomastica sud-arabică ce cunoaște de asemenea numele *Add* „force, victoire” sau *Aday* „être en abondance”²². Numele este atestat cu o transcriere inconstantă, și în inscripțiile palmyriene fiind remarcată totodată apropierea sa de numele grecești Αδδα, Αδδη, Αδδγα, dar și de semitele Αδδαι, Αδδαως sau Αδδεια (= Abia), Αδηους (= Abihou), Αδιος (= Abi)²³.

Alaphatha, tatăl lui Hammasaesus cunoscut dintr-o diplomă militară²⁴, are un nume răspîndit la majoritatea popoarelor semitice, fără a fi însă din cele mai frecvente. Numele Alaphatha și formele apropiate Αλαφος, Αλαφαιος, Αλαφα, Halopha, Χαλαφαθος ș.a., derivă de la rădăcina HLP²⁵. Numeroasele traduceri ale lui HLP cu toată diversitatea lor gravitează în jurul unui sens apropiat: „a urma pe cineva, a succede cuiva”²⁶, „donner en échange”²⁷, „lais-

¹⁶ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 87.

¹⁷ CIL, III, 1301-b (= 7835); ILS, 4299.

¹⁸ S. Sanie, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 236, nota 18, unde sînt consemnate lecturile anterioare.

¹⁹ L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nordlichen Schwarzmeerküste*, Praga, 1955, p. 294, paragraf 592; idem, *Kleinasiatische Personennamen*, Praga, 1964, p. 46—47, paragraf 15—1; 15—2; 15—3: „Es ist nicht ganz klar, ob der Name zu der hier behandelten Sippe gehört, oder ob er eine Entstehung von (maked.) griech. Αδαῖος vorstellt” și nota 31. În continuare, pentru această lucrare vom folosi prescurtarea *KIAPN*.

²⁰ Considerații mai ample asupra preoților divinității Jupiter Dolichenus din Dacia le vom face în lucrarea *Cultele syriene în Dacia romană* (capitol din teza de doctorat).

²¹ M. J. Lagrange, *Études sur les religions sémitiques*, Paris, 1905, p. 91, nota 5; J. Dhorme, *Les religions de Babylonie et d'Assyrie*, Paris, 1949, p. 126.

²² G. Ryckmans, *op. cit.*, I, p. 41 (Waddington 2115) sau p. 88 *Hadd*, Αδδος.

²³ F. Cumont, *Fouilles de Doura-Europos*, p. 447; H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 13; J. Cantineau, în *Syria*, XIV, 1933, p. 185, Adde, pe o inscripție din anul 178 e. n. menționează de asemenea ambele origini posibile: *IGL, Syrie*, II, p. 324, nr. 390; *Exc. at Dura*, VI, 1936, p. 114, Αδαῖος(τος), Addaeus, p. 420, index, p. 506; *IGL, Syrie*, V, p. 282, nr. 2559.

²⁴ CIL, XVI, 68, *Hammasaesus Alaphatha f(ilio) Palmyra*.

²⁵ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 275; H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 16; G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 104.

²⁶ M. Lidzbarski, *op. cit.*, p. 275: *HLP* nachfolgen imp. 3 sing. *HLPT*, Χαριτες ἀξιαι.

²⁷ Ch. Clermont-Ganneau, *Études d'archéologie orientale*, I, p. 109.

ser derrière soi", „vicisitudine"²⁸, „il a remplace"²⁹, iar în latină *praeterit* și pentru pluralul *HLPWT*, *HLYPWT*, *mutationes*, *vices*³⁰. Numele sud-arabic *Halaf* sau *Halif*³¹ este tradus prin „succesor"; este dificil însă de a găsi un antroponim latin corespunzător palmyrianului Halaphata³².

Anlnas. Două inscripții funerare, una de la Tibiscum³³ și cealaltă recent semnalată la Porolissum³⁴, orașe în garnizoanele cărora erau și trupe originare din Palmyra, conțin numele Anlnas. Ambele inscripții sînt prost conservate, desinențele cazuale ale numelui lipsesc. Fără a avea răspîndirea unor nume ca Theimes sau Marinus, Anlnas este cunoscut prin texte semitice³⁵, grecești³⁶ și foarte rar latine³⁷. Numele Anlnas, ca și un însemnat număr de antroponime cu forme asemănătoare, cunoscut la majoritatea popoarelor semitice, derivă de la o rădăcină *HNN*³⁸ cu sensul de „milostiv, îngăduitor, favorabil" (*gratiosus largitus est, gratiosum esse*³⁹). Numele formate cu *HNN* se integrează, așadar, printre antroponimele ce exprimă calitățile sufletești ale purtătorilor, iar în cazul unor teoforice prezintă deferența zeilor⁴⁰.

Arlmo. Cognomenul Arimo⁴¹, inclus de A. Kerényi între numele grecești⁴², este după opinia lui I. I. Russu „mai curînd asiatic-iranian, decît eventual numele greco-macedonean, Ἀριμμο care încă poate fi de origine asiatică"⁴³ și clasificat în consecință între *nomina orientalia*⁴⁴. În sprîjinul ultimei opțiuni, dar nu pentru încadrarea între numele iranienne⁴⁵, putem invoca frecvența

²⁸ J. Cantineau, *Le Nabatéen*, II, Paris, 1932, p. 96.

²⁹ *IGL*, Syrie, II, p. 83, nr. 4054.

³⁰ J. Buxdorf, *Concordantiae Bibliorum Hebraicae et Chaldaicae*, Berlin, 1892, p. 647.

³¹ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 104.

³² Alaphatha (Alapatha) poate fi nume propriu masculin, cf. M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 274–275, dar și feminin *Chalifat* (*HLYP*), cf. M. Lidzbarski, *Ephemeris*, p. 33; G. Contenau, in *Syria*, I, 1920, p. 225, Αλαφαθα.

³³ *CIL*, III, 8000.

³⁴ I. I. Russu, in *ActaMN*, VI, p. 177: „DM AELI... trei rînduri complet corodate XII... ANIN... FL... BANAN...".

³⁵ M. Lidzbarski, *Ephemeris*, p. 150; Haninā in CIS, 4557, apud H. Inghold, in *Mélange K. Michalowski*, Varșovia, 1970, p. 473, nota 70.

³⁶ H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 22, Μαριανός καὶ Αἰνίνας υἱός (SEG, 8, 93), p. 23 și 142; *IGL*, Syrie, IV, Paris, 1955, nr. 1632; *IGL*, Syrie, V, Paris, 1959, nr. 2089; E. Honigman, art. *Syria* in RE, IV, A₂, col. 1711, menționează un Ἀνίνας „făcător de minuni" care și-a petrecut viața în pustiu în apropiere de Νεοκαισαρεία. Minăstirea ce s-a construit acolo s-a numit Bēt mar Hanina.

³⁷ C. Hopkins, in *Exc. at Dura*, V, 1934, p. 148, Malchus Anini din Cohors XX Palmyrenorum.

³⁸ H. Inghold, in *Mélange de l'Université Saint Joseph (offert au Père R. Mousterde)*, fasc. 4, 1962, p. 108–109, 38, cu trimitere la bibliografia mai veche.

³⁹ J. Buxdorf, *op. cit.*, p. 665.

⁴⁰ W. Gesenius, *op. cit.*, p. 279, HNY'L, YH HNN, HNN'L ș.a.; M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 240, B'L HNN.

⁴¹ *CIL*, III, 12565.

⁴² A. Kerényi, *Die Personennamen von Dazien*, in *DissPann*, I, 9, 1941, nr. 1857.

⁴³ I. I. Russu, in *EDR*, VIII, 1938, p. 173; idem, in *AISC*, IV, 1941–1943, p. 224.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Idem, p. 233.

cuvintelor derivate de la rădăcina *ARM* cunoscute ca toponime⁴⁶, etnonime ca Ἀρμιοι, Αραμαῖοι⁴⁷ cu înțelesul de syrieni, arameeni și prin câteva nume biblice. Arimo mai poate aparține și grupului de nume compuse cu *ARY* (leu)⁴⁸ și a altora cu grafie apropiată, dar cu înțelesuri diferite cunoscute în Egipt⁴⁹. Unitățile syriene fiind bine reprezentate între trupele auxiliare din Dacia, foarte probabil numele Arimo să provină de la etnonimul amintit⁵⁰. Numele Arimo este purtat și de un dedicant către Bonus Puer (Phosphorus) — Azisus în *interpretatio romana* dintr-o inscripție relativ recent descoperită la Napoca⁵¹.

Audeo este unul din multiplele cognomina purtate de un centurion din Numerus Palmyrenorum O(ptatianensium) și singurul indiciu al originii lui orientale sau ai membrilor familiei sale prospere⁵². Audeo nu este printre cele mai răspândite antroponime; în publicațiile accesibile nouă nu am găsit un omonim în inscripțiile latine. În onomastica sud-arabică este cunoscut numele 'WD'IL „retour de Il”⁵³, iar în inscripțiile grecești Αὔδοος, Αὐδοῆς⁵⁴. De la rădăcina 'WD și 'WD se formează foarte multe cuvinte cu semnificații diverse între care și antroponime. Cu apelativul de origine arabă 'WD „chercher refuge” se consideră că este formată, după împărțirea lui A. Caquot, o grupă de nume teoforice palmyriene cu sensul „le dieu est le refuge de l'enfant”⁵⁵. În această situație Audeo ar putea fi și el unul din numeroasele nume teoforice abreviate.

Bana, cunoscut în Dacia prin trei inscripții provenite din Potaissa⁵⁶, Tibiscum⁵⁷ și Porolisum⁵⁸, ultimele două fiind centrele de reședință ale trupelor originare din Palmyra. Atît în textul întreg cit și în cele două inscripții fragmentare Bana este *cognomen*, dar completarea unora rămîne ipotetică. Semnificațiile ce le pot avea numele în compunerea cărora este întîlnit Bana sînt în principal două. *Bannaeus* — poate fi o formă pentru *BWN* — , care e probabil o prescurtare a numelor *BWLN* — Βωλάνος, sau o formă contractată a unui nume compus cu *Bel* ca „Bel-a-na” sau „Bel-nur”⁵⁹. După transcrierea latină *Bannae*, H. Inghold⁶⁰ presu-

⁴⁶ W. Gesenius, *op. cit.*, p. 74.

⁴⁷ *Ibidem*; Strabo, XIII, 4 paragraf b; XVI, 4 paragraf 27.

⁴⁸ W. Gesenius, *op. cit.*, p. 73 (Ariel).

⁴⁹ Fr. Lexa, *La magie dans l'Égypte antique*, Paris, 1925, 2, p. 133, 140 și 177 (Ariaha, Ariamoussi, Arimatha).

⁵⁰ J. Cantineau, în *Syria*, XIV, 1933, p. 192, 'RYM' (Arima), dar lucrarea la care trimite J. Cantineau, *Inscriptions palmyréniennes*, Damasc, 1930, nu ne-a fost accesibilă.

⁵¹ I. Mitrofan, în *ActaMN*, I, p. 207.

⁵² CIL, III, 1471; I.I. Russu, în *ActaMN*, VI, p. 174 și 177.

⁵³ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 242.

⁵⁴ H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 29; M. Crosby, în *Exc. at Dura*, VI, 1936, p. 252.

⁵⁵ A. Caquot, în *Syria*, XXXIX, 1962, p. 242.

⁵⁶ CIL, III, 7693 (= 907): „Ael. Bolhas Bannaei (fil.)”.

⁵⁷ N. Gostar, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 302: „... Bana G(aius) M... i (?)n opt(i)o p(atri) et f(ili) b. m.”

⁵⁸ I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 177: „DM /AELI.../ trei rînduri complet corodate XII... /ANIN.../ FL...BANAN...”

⁵⁹ H. Inghold, în *Berytus*, V, 1938, p. 111.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 111, nota 9; de altfel și R. du Mesnil du Buisson, *Les tessères et les monnaies de Palmyre*, Paris, 1962, p. 454, între cele opt nume de triburi palmyriene formate cu *BWL*, amintește și *BNY BWN*.

pune că *Bel* e primul element în aceste nume compuse⁶¹ și i se pare dificilă derivarea de la verbul *BN* „a construi”, fără a o exclude totuși⁶². La fel apreciază, de altfel, și G. Ryckmans⁶³, M. Lidzbarski⁶⁴, W. Goldmann⁶⁵ sau A. Caquot⁶⁶. Dacă Bana din inscripția tibiscensă poate fi considerat, eventual, parte dintr-un nume compus de tipul Mezabbana (MZBN')⁶⁷ sau Zabdibanas (ZBDBN')⁶⁸,... BANAN... din inscripția de la Porolissum ar putea fi o parte dintr-un antroponim format din Bana și vreo divinitate a panteonului palmyrian (Nanai, Nebo).

Așadar, prin semnificații și acest nume rămâne la granița între teoforice și profane, dar fiind mai frecvent în prima din categoriile amintite⁶⁹.

Bassus este unul dintre numele a căror apartenență a fost mult disputată. Frecvența ridicată a numelui Bassus în onomastica Daciei romane se datorește faptului că Bassus — forma grecească Βασσαϋς — nu lipsește nici între antroponimele latine și tracice⁷⁰. A. Kerényi a inclus la capitolul *nomina orientalia* 17 nume aparent sau sigur derivate de la Bassus (Bassa, Bassinus, Bassianus)⁷¹.

Metodele obișnuite de coroborare a tuturor elementelor ce pot fi utile unei atribuirii se impun mai ales în situația acestui antroponim prezent la mai multe popoare. Printre purtătorii numelui Bassus (sau Bassa, Bassianus, Bassinus, Bassius) sînt preoți sau simpli dedicanți către divinitățile orientale și membrii familiilor lor⁷², militari din unitățile originare din Orient⁷³, indivizi ce mai au un nume oriental sau aflați în tovărășia altor orientali⁷⁴. Admițînd că numele imprenă cu situația purtătorului îndreptățesc o încadrare corectă, personajele din șapte inscrip-

⁶¹ H. Inghold, în *Berytus*, V, 1938, p. 112.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ G. Ryckmans, *op. cit.*, I, p. 52, *BNY* (lih.) Baniyy, cf. „batir”.

⁶⁴ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 235, după ce arată că Βωννεουϋς derivă de la *BWLN*, urmînd aceeași cale de reducere a lui *L* ca și în cazul lui Βωφαϋας, amintește totuși și alternativa originii acestui antroponim de la verbul *BN'* (p.238).

⁶⁵ W. Goldmann, *op. cit.*, p. 24, consideră *BWN'* o formă contractată de la *BWLNWRY*.

⁶⁶ A. Caquot, în *Syria*, XXXIX, 1962, p. 243: *BWLNWR*, *BWNWR*, *BNWR*.

⁶⁷ H. Inghold, în *Berytus*, V, 1938, p. 115.

⁶⁸ C. Hopkins, în *Exc. at Dura*, III, 1932, p. 151; cf. și N. Gostar, *op. cit.*, p. 303, nota 37.

⁶⁹ L. Zgusta, în *KIAPN*, Praga, 1964, p. 119, paragraf 143—1 Βαϋας (m), Lyd. Βαϋας LBW 675, paragraf 143—2 Βαϋς (paragraf. 7); idem, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, Praga, 1955, p. 83, unde sînt menționate mai multe etimologii indoeuropene, nu toate convingătoare. Între ele amintim: aw. *bānumant* „strahlend, glänzend”; aw. Van „superare”.

⁷⁰ L. Balla, în *ActaArchBp*, XV, 1, 1964, p. 230.

⁷¹ A. Kerényi, *op. cit.*, p. 183 și urm., nr. 2133—2150; CIL, III, 862, 918, 1108, 1366, 1395, 1431, 1432, 7756, 14265, 14468; *ArchÉrt*, 1915, p. 46; C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 250.

⁷² CIL, III, 1431, M. Bassus Aquila; CIL, III, 1432, Bassus Aquilinus; CIL, III, 1108 Aur(elius) Bassinus; C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 250, M. [B]assi(us) Marin(us), în cazul în care nu este [C]assi(us).

⁷³ CIL, III, 908, Aur(elius) Bassus.

⁷⁴ CIL, III, 7756, Marinus Bassus; CIL, III, 1366, Aelia Bassa într-o inscripție revizuită probabil Dea Syria... împreună cu Aelia Pergamianus.

ții ar urma să fie încorporate între *nomina orientalia*.⁷⁵ Observația că numele semitic are aceeași formă cu cognomenul roman⁷⁶ ne îndeamnă la prudență. Dacă cercetătoarea M. Crosby s-a referit la *nomen gentile*, constatarea are o arie de aplicabilitate restrinsă, pentru că onomastica semită cunoaște mai multe nume a căror transcriere greacă sau latină este apropiată de numele analizat⁷⁷; lipsa celor *tria nomina* este obișnuită fiind și cazuri când apare un singur nume și, în sfârșit, în unele inscripții deși Bassus este *cognomen*, apartenența orientală a dedicantului este fără dubiu⁷⁸. Amintim aceasta deși încercăm o prezentare a onomasticii orientale și nu a onomasticii orientalilor din Dacia.

Onomastica sud-semitică cunoaște numele *Bass BS* cu semnificația „chat”⁷⁹, *B'S* „renverser”⁸⁰, *BS'* „être familière”⁸¹. Trebuie menționat că Bassa — nume ce apare o singură dată în onomastica Daciei⁸² — nu e în mod obligator femininul lui Bassus, ci poate fi și numele unor grupuri etnice⁸³. Tot pentru Bassa, H. Inghold mai consemnează posibilitatea unui vocativ ca în situația numelui Bassus roman⁸⁴. În sfârșit, faptul că Bassianus a fost numele strămoșesc al cunoscutei familii de sacerdoți din Emesa l-a determinat pe A. von Domaszewski să considere acest nume ca titlu de preot oriental⁸⁵. Pentru una din inscripțiile dolicheniene ale Daciei explicația merită a fi luată în discuție⁸⁶. Atestările epigrafice ale numelui *Bassus* sau a unor variante apropiate a căror purtători sînt orientali sînt extrem de numeroase⁸⁷. Excluderea *tuturor* antroponimelor *Bassus* cu variantele dintre *nomina orientalia* ale Daciei romane nu credem că este posibilă.

Cassia, atestat în Dacia prin mai multe inscripții, unde apare ca gentiliciu sau cognomen, se numără printre antroponimele a căror clasificare este controversată. Cunoscut fiind numele vechii ginți plebeiene *Cassia*, cu corespondentul masculin *Cassius* și frecvența acestui nume în onomastica romană clasică⁸⁸, atribuirea etnicității orientale unor purtători ai acestui antropo-

⁷⁵ O primă selecție moderatoare asupra lucrării lui A. Kerényi, implicit și printre cei cu antroponimul *Bassus*, *Bassa*, *Bassi(us)*, *Bassi(nus)*, a făcut-o A. Alföldi, în *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapesta, 1944, p. 4—5.

⁷⁶ M. Crosby, în *Exc. at Dura*, VI, 1936, p. 240: „The semitic name having the same form as the Roman cognomen”.

⁷⁷ Cf. G. Ryckmans, *op. cit.*, I, p. 48, 53 și 287; H. Inghold, în *Berytus*, II, 1933, p. 98.

⁷⁸ E. T. Silk și C. Welles, în *Exc. at Dura*, V, 1934, p. 299: „Probatum a me Iulio Basso eq(uiti) coh(ortis) XX Palmyrenorum” sau A. Marinus Bassus din CIL, III, 7756.

⁷⁹ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 53.

⁸⁰ Idem, p. 48.

⁸¹ Idem, p. 53.

⁸² CIL, III, 1366.

⁸³ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 287.

⁸⁴ H. Inghold, în *Berytus*, V, 1938, p. 101.

⁸⁵ *Abhandlungen zur römischen Religion*, Leipzig — Berlin, 1909, p. 211; cf. și G. Cantacuzino, în *ARMSI*, ser. 3, tom. VIII, Mem. XVI, 1928, p. 9, nota 3.

⁸⁶ CIL, III, 7756 (7834).

⁸⁷ H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 34 și 129; *IGL, Syrie*, II, 1939, p. 150, 183, 197—198, 370—371; *IGL, Syrie*, V, 1959, p. 23; P. Merlat, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960, p. 15: „... des noms ou de cognoms comme *Bassus* ou *Basus* de provenance également sémitique”.

⁸⁸ L. Quicherat, *Vocabulaire géographique, mythologique et historique de la langue latine* (Addenda), ed. 32, Paris, 1882, p. 34.

nim părea cu totul neîntemeiată. Pe de altă parte, sînt relativ numeroase cazurile în care : a) numelui Cassia îi sînt alăturate nume de factură greacă sau orientală⁸⁹; b) alt gentiliciu⁹⁰; c) purtătorul acestui nume este dedicant către divinități orientale⁹¹. Coroborate elementele amintite au constituit suficiente temeiuri pentru a cerceta și alte posibile origini ale antroponimului Cassia. Necesitatea unor astfel de precizări este semnalată și în alte provincii ale Imperiului roman. S-a presupus că numele *Κασσία* (Cassia) ar putea fi : a) un etnicon provenit de la mica insulă doriană *Κασος*, de la est de Creta⁹²; b) un teoforic derivat de la Zeus *Kasios*⁹³; c) numele scorțișoarei, plantă aromatică ce-și păstrează denumirea orientală atît în limba greacă, cît și în cea latină⁹⁴. Ultima dintre ipoteze pare și cea mai plauzibilă. Izvoarele epigrafice nu sînt singurele care atestă prezența numelui *Κασσία* în onomastica semită. În sprijinul lor se adaugă texte religioase în care *KSY'H* cuvîntul aramean pentru scorțișoară⁹⁵ și numele uneia dintre fiicele lui Iov este transcris prin *Κασσία* (Cassia)⁹⁶. Dar „orientalismul” numelui fiind doar una din valențele sale, includerea lui Cassia între „nomina orientalia” se datorește îndeosebi inscripției de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁹⁷, cu toate că și Aelius Cassius de la Potaissa⁹⁸, Cassia Sura de la Germisara⁹⁹ și alte nume conțin indicii suplimentare asupra originii. Limba inscripției, divinitatea căreia îi este închinată, faptul că are funcție de cognomen¹⁰⁰, îndreptățesc încadrarea Aeliei Cassia, dedicantă către Θεός Ὑψιστος, între orientali, posibil de origine iudaică¹⁰¹ aflați în capitala Daciei.

Guras, este cognomenul cunoscut dintr-o inscripție funerară bilingvă latino-palmyriană, al cărei început nu s-a conservat lăsînd incert gentiliciul unui *optio* din unitatea palmyriană de

⁸⁹ N. Gostar, în *Sargetia*, III, 1956, p. 63, nota 2, remarcă : „La Roma din 141 nume personale masculine cu gentiliciul *Cassius* 60 sînt urmate de cognomina grecești sau oriental semite, iar din cele 75 cu gentiliciul *Cassia* 38 sînt urmate de cognomina greco-orientale”.

⁹⁰ CIL, III, 7688.

⁹¹ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 85; idem, *Dacica*, Cluj, 1970, p. 204; I.I. Russu, în *StCom*, 12, 1965, p. 54.

⁹² L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure greco-romaine*, Paris, 1963, p. 179.

⁹³ *Ibidem*, p. 179, unde exemplifică prin *Κασιδωρος* (RA, 1938, 2, 128), *Κασιδωρος* *Απολλοδωρου* *Ἀντιοχεύς*, în IG, II/2, 8223 și *Κασιδωρος* *Μελιτωνος* *Απαμεύς*, în IG, II/2, 8222.

⁹⁴ V. Bérard, *op. cit.*, p. 45. Într-o listă de parfumuri, plante mirositoare ș. a., cu același nume în arameană, greacă și latină, alături de : *KNMWN* *κινναμουμος* — *cinnamanus*, *MWR* *μύρρα* — *myrrha*, *HLBNH* — *Χαλβάνη* — *galbanum*, *KPR* — *κύπρος* — *cyprus*, e citat și *KSY'H* *Κασσία* — *cassia*; L. Robert, *op. cit.*, p. 181, nota 13; J. Buxdorf, *op. cit.*, p. 1672.

⁹⁵ Ps ..., 45,8—9 „Smirna, aloia și cassia îți umple de miros plăcut toate vestmintele”.

⁹⁶ Iov, 42, 14; W. Gesenius, *op. cit.*, p. 744.

⁹⁷ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 85 : Θεός Ὑψιστω ε/πηκωφ/ εύχαριστοῦ/σα ἀνεθηκ(εν)/Α/λ/ια Κασσία.

⁹⁸ CIL, III, 7688.

⁹⁹ N. Gostar, *op. cit.*, p. 62.

¹⁰⁰ Deci situație diferită față de : Cassia Ponticilla, Cassia Rogata, Cassia Saturnina sau Cassia Sura (N. Gostar, *op. cit.*, p. 62).

¹⁰¹ Cf. C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 85 (= *Dacica*, Cluj, 1970, p. 204); L. Zgusta, în *KIAPN*, p. 218, microasiatic.

la Tibiscum¹⁰². Faptul că din rîndul cu scriere palmyriană cunoaştem corespondentul palmyrian al lui Guras din textul latin — *GWR* — facilitează stabilirea etimologiei şi elimină confuziile sau imprecizia identificărilor¹⁰³.

Numele Guras sau formele apropiate sînt întîlnite în inscripţii semitice şi greceşti¹⁰⁴ sau latine¹⁰⁵. Cuvîntul *GWR* (*GWR'*) înseamnă în limba palmyriană „leu tînăr”¹⁰⁶, însă *GWR* nu are acelaşi înţeles în toate limbile semitice¹⁰⁷. Numele palmyrian Guras (*GWR'*) în situaţia de faţă originea palmyriană a dedicantului este absolut sigură, aparţine categoriei antroponime — cu sens de nume de animale (*Tiernamen*). Numele îl regăsim şi la iranieni.

Habibis. Numele Habibis din inscripţia bilingvă de la Tibiscum¹⁰⁸ este atestat la toate popoarele de limbă semită, singur sau în nume compuse teoforice. Formele mai cunoscute pentru prima din categoriile amintite sînt: *HBWB*¹⁰⁹, *HBWB*¹¹⁰ şi *HBWB*¹¹¹ în inscripţiile cu scriere semitică; Ἀβιβος¹¹², Ἀβειβος¹¹³ sau Αββιβας¹¹⁴ în cele greceşti şi Abiba¹¹⁵ şi Habibi¹¹⁶ în cele latine. Pentru numele compuse *LHBB* ('Ilhabab) este tradus prin „Il aime”¹¹⁷, iar *HB'L* (Hab-

¹⁰² CIL, III, 7999; M. Fl., dar la fel de verosimil MA EL (I.I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 178), P. Ael. sau Aelius.

¹⁰³ Este identificat mai ales Gora. Guras nu este „probabil o formă dialectală care nu poate fi separată de Gora” (N. Gostar, în *ArhMold*, II—III, p. 304). Scrierea greacă a numelui Γουρας este diferită de Γορας, iar în transcrierea palmyriană această diferenţă este mai evidentă: *GWR* faţă de *GRH*.

¹⁰⁴ H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 42 şi 133; M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 249; *IGL, Syrie*, IV, Paris, 1955, nr. 1425, 1480; Ch. Clermont-Ganneau, *Recueil d'archéologie orientale*, Paris, 1880—1895, VII, p. 234.

¹⁰⁵ CIL, VIII, 1843 şi 4279.

¹⁰⁶ W. Goldmann, *op. cit.*, p. 30.

¹⁰⁷ G. Ryckmans, *op. cit.*, I, p. 59, *GWR* „protection, recours”; Ch.—F. Jean, *Le milieu biblique avant Jesus Christ*, II, Paris, 1923, p. 561, Gur-Gurra nume de localitate.

¹⁰⁸ CIL, III, 7999; I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 175: „D. M. M(arcus) Fl(avius) (mai verosimil [A]el(ius) ca şi Habibis) Guras Iiddei (filius) [op]tio ex N(umero) Palmur. [vi]xit ann. XXXXI: mil. ann. XXI, Ael. Habibis [pon]tif(ex) et h(eres) b.m.p.”.

¹⁰⁹ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 269.

¹¹⁰ *Ibidem*.

¹¹¹ H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 138.

¹¹² J. Cantineau, *Le Nabatéen*, II, p. 93.

¹¹³ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 269.

¹¹⁴ *IGL, Syrie*, Index, tom I—III, Paris, 1953, nr. 945 — Αββιβας — gen.; *IGL, Syrie*, IV, Paris, 1955, nr. 1527—1528; L. Zgusta, în *KlAPN*, Praga, 1964, p. 45, paragraf, 7—1, Αββιβας Ἀριστωνος.

¹¹⁵ E. T. Silk şi C. B. Welles, în *Exc. at Dura*, V, 1934, p. 302, Aurelius Gaius Abiba din *Cohors XX Palmyrenorum*.

¹¹⁶ CIL, VI, 19, 34, Habibi Annubathi.

¹¹⁷ G. Ryckmans, *op. cit.*, I, p. 227.

bil) prin „amour de Il”¹¹⁸ și Αἰβειβατος¹¹⁹. Toate aceste nume provin de la verbul HBB „a iubi”, „a îndrăgi”¹²⁰. Th. Nöldeke traducea numele Habib prin φιλουμενος¹²¹.

Hammonius, cognomenul lui P. Aelius Hammonius, probabil *procurator* al Daciei Apulensis la mijlocul secolului al III-lea e.n.¹²², este destul de răspândit în inscripțiile grecești¹²³ și mai puțin în cele latine¹²⁴. Proporția ar putea fi considerată normală pentru un nume vehiculat îndeosebi în lumea greco-egipteană și a cărei probabilă origine, dar nu singura, este divinitatea egipteană *Amon*. În situația în care raporturile între *Amon* și *Baal Hammon*, forma latinizată Juppiter Amon, marele zeu cananean pe care fenicienii l-au purtat în Cipru și Africa și care a fost venerat și la Palmyra¹²⁵ sau de palmyrienii¹²⁶ sub numele de *Bēl Hamon*, nu sînt încă pe deplin stabilite, se cuvine a menționa și o altă ipoteză. Numele zeului egiptean nu începe cu aspirata *H*, ci cu *A* căruia în grecește îi corespunde Ἀμμων. După unii *Hammon* ar însemna „fervidus”, ceea ce l-ar apropia de un *Ba al* al soarelui; alții consideră că este numele unei localități sau asociat vocabulei *hammanim*, care poate fi numele unei stele ridicate într-un loc sacru¹²⁷. În sfîrșit, relativ recent o altă explicație „brîl-parfums”, „l'autel à encens” (în grecește Tymiatērion), după care *Ba al Hammon* ar fi „Seigneur des autels à parfums”, a întrunit și ea mai mulți aderenți¹²⁸. Prezența lui Hammon în numele teoforice punea și faptul că inscripțiile latine ce conțin acest nume provin mai ales din Africa fac necesară luarea în considerație și a celei de a doua origini posibile, cu toate că și cartaginezii au înlocuit pe *H* cu *A* cu *A* sau *H*¹²⁹. Oricum cognomenul rămîne din grupa teonimelor.

Inteimos este numele incert al unui dedicant, foarte probabil către Theos Hypsistos¹³⁰. Dacă admitem că literele despărțite prin puncte din primul rînd al inscripției nu trebuie interpretate drept abrevieri, lectura Ιατειμ(ος) este preferabilă lui Ι(ου)λιος ATEIM¹³¹. Considerăm

¹¹⁸ Idem, p. 228.

¹¹⁹ Fr. Cumont, *Fouilles de Doura-Europos* (1922–23), Paris, 1926, p. 382. În afara interpretării „drag zeiței Athe” se mai pune în discuție și un eventual feminin Habibat.

¹²⁰ J. Cantineau, *op. cit.*, II, p. 93; W. Goldmann, *op. cit.*, p. 8 și 22.

¹²¹ În *Encyclopedia Biblica*, (1849–1903), col. 3293, apud E. König, *Hebräisches und aramäisches Wörterbuch*, Leipzig, 1910, p. 108.

¹²² C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1928–1932, p. 84; idem, *Dacica*, Cluj, 1970, p. 203.

¹²³ Fr. Cumont, *op. cit.*, index: Ἀμμώνιος 83, 84, 86, 87, 96; H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 20 și 158; *IGL, Syrie*, nr. 2188, p. 102, nr. 2188.

¹²⁴ CIL, VIII/2–3, 20799, Hamonis; CIL, VIII, 5823, *Mussiani Hammonis*.

¹²⁵ H. Seyrig, în *Syria*, XXII, 1941, p. 47; R. Dussaud, *Les religions des Hittites et des Hourrites, des Phéniciens et des Syriens*, Paris, 1949, p. 372.

¹²⁶ S. Sanie, în *SCIV*, XIX, 4, 1968, p. 582.

¹²⁷ M. J. Lagrange, *op. cit.*, p. 87; Ch. — F. Jean, *op. cit.*, II, p. 444 și 561; St. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*, IV, ed. 2, Paris, 1929, p. 368; M. Leglay, *Saturne africain. Histoire*, Paris, 1966, p. 440.

¹²⁸ G. Ch. Picard, *Les religions de l'Afrique antique*, Paris, 1954, p. 59.

¹²⁹ S. Sanie, în *SCIV*, XIX, 4, 1968, p. 577.

¹³⁰ I. I. Russu, în *StCom*, 12, 1965, p. 55, unde este consemnată întreaga bibliografie anterioară.

¹³¹ Apud I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 178.

însă că Iateimos este mai curînd un nume compus din Ια și τειμος, mai apropiat de Ιατειμος¹³², decît de semiticul Ιαθεμαμου¹³³. Dacă Θεοτειμος și Θεότειμος sînt identice sau cu sens apropiat, n-ar fi exclus ca și Ιατειμος să fie un teoforic format cu Ια, care alături de Ιαβε, Ιαουε, Ιαοαι, Ιαου, Ιαω și Ιαη, este una din multiplele prescurtări pentru Ιαhweh¹³⁴ și τιμος sau τειμος¹³⁵. Un astfel de nume n-ar fi de loc exclus pentru un dedicant către Θεός "Υψιστος, iar urechile de pe placa votivă pot fi considerate un indiciu pentru o posibilă continuare Επηκοος¹³⁶. Nume asemănătoare nu lipsesc în onomastica semită; dar transcrierea lor greacă sau latină e depărtată de numele ce pare a fi pe această inscripție de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Iiddeus. În prima dintre inscripțiile bilingve latino-palmyriene descoperite la Tibiscum, după cele șase rînduri cu grafie latină urmează un rînd cu scriere palmyriană în care este repetat numele defunctului și al tatălui său, precum și gradul¹³⁷. Numele Guras cunoscut și din alte surse era la fel de clar în ambele texte, dar asupra numelui Iiddeus (nominativul presumptiv de la genetivul Iiddei) s-au formulat mai multe ipoteze¹³⁸. Faptul că transcrierea palmyrianului YDY apărea în grecește invariabil prin 'Ιαδδαῖος (Yaddai) a constituit factorul determinant în aprecierea de către cei ce s-au ocupat de inscripție, că Iiddeus nu poate fi o transcriere corectă a numelui palmyrian. Numele Iaddaios (YDY) este considerat ca formă hypocoristică derivată din compuse teoforice de tipul „le dieu connaît”¹³⁹, din care cele mai frecvente sînt YDYB^cL sau YDY^cBL cu aceeași transcriere¹⁴⁰ în grecește 'Ιεδειβηλος. La inscripțiile ebraice YDY se mai adaugă o posibilă abreviere a lui YDYH sau YDYW întregit de R. du Mesnil du Buisson prin „Yahve aime”¹⁴¹. Nume asemănătoare în transcriere cum ar fi de exemplu Ιαδης are o etimologie cu totul diferită¹⁴². Numărul inscripțiilor semitice sau grecești¹⁴³ ce conțin numele Iaddaios singur sau în compuse teoforice este mare, pe cînd în textele latine apare extrem de rar.

¹³² R. Mouterde, în *Syria*, II, 1921, p. 281, Θεωτειμα, p. 293, Θεότειμος. Nu am avut posibilitatea să consult lucrarea cu aprecierile asupra etimologiei. În revista *Syria* autorul amintește doar că în contextul inscripției citate numele poate fi la fel de bine păgîn sau creștin.

¹³³ I. I. Russu, în *StCom*, 12, 1965, p. 55.

¹³⁴ Ch. — F. Jean, *op. cit.*, II, p. 565—566.

¹³⁵ R. Mouterde, *loc. cit.*, p. 281.

¹³⁶ Fr. Lexa, *La magie dans l'Egypte antique*, I, Paris, 1925, p. 79; A. Erman, *La religion des égyptiens*, Paris, 1937, p. 175: „sur le bon nombre de ces ex-voto sont représentées des oreilles signifiant, selon le coutume, que la déesse a exaucé la prière”. Semnificația nu se oprește doar la divinitățile egiptene, ci este prezentă în general. În lumea orientală cu atît mai normală apare la Theos Hypsistos, solicitat adesea pentru puterea vindecătoare.

¹³⁷ CIL, III, 7999.

¹³⁸ N. Gostar, în *ArchMold*, II—III, 1964, p. 305: „... este o formă unică ce s-ar putea datora unei grafii eronate sau unei pronunții dialectale”; I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 178: „Se pare că textul latinesc al epitafului este de citit Iaddei”.

¹³⁹ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 111; J. Oberman, în *Berytus*, VII, 1942, p. 102; A. Caquot, în *Syria*, XXXIX, 1962, p. 247.

¹⁴⁰ H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 56 și 131.

¹⁴¹ Cf. J. Oberman, *op. cit.*, p. 102, nota 18.

¹⁴² W. Goldmann, *op. cit.*, p. 25, Ιαδης YD' de la „mînă” și figurează între porecle; J. Cantineau, în *Syria*, XIV, 1933, p. 181, ca și la W. Goldmann, Ιαδης este transcrierea lui YD', dar pe YD (din LBNYD) îl consideră abreviere pentru YDD „aimer”.

¹⁴³ Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 397; W. Goldmann, *op. cit.*, p. 22; G. Floix de Routrou și H. Seyrig, în *Syria*, XIV, 1933, p. 12 și urm.; H. Inghold, în *Berytus*, V, 1938, p. 137; idem, în

Scrierea Iiddeus pentru Iaddaios nu poate fi motivată doar printr-o greșeală de lapicid. Transcrierea *Iaddai* pentru *YDY* este cunoscută și dintr-un text masoretizat. Dar ceea ce este deosebit de important, transliterarea greacă a acestui nume nu este cea obișnuită în textele epigrafice, ci Εἰδδεου¹⁴⁴, scriere care-i deja mult mai apropiată de Iiddeus din inscripția de la Tibiscum. De altfel numele teoforic *YDY^cBL* apare într-o inscripție latină *Iddibalius*, deci fără vocalizarea completă ca în inscripțiile grecești¹⁴⁵. Obișnuit numele orientale, așa cum le găsim în textele latine, sînt o transcriere din grecește. Posibil ca Iiddeus din inscripția tibiscensă sau Εἰδδεου din textul religios amintit să fie mai apropiat de pronunția orientală originară.

Male. Prin diploma militară de la Cășei¹⁴⁶ cunoaștem și numele lui Male, tatăl lui Bari(o) sau Bari(cio)¹⁴⁷ din trupele de arcași palmyrieni ai Daciei Superioare.

Male în grecește Μαλη este genitivul lui ML¹⁴⁸, nume destul de răspîndit în onomastica palmyriană¹⁴⁹. Asupra etimologiei acestui antroponim nu există însă un consens, el fiind considerat : 1. imperfectul pers. III-a singular a verbului „a se umple”¹⁵⁰ ; 2. hypocoristic de la Malho¹⁵¹ ; 3. nume de persoană derivat de la un etnonim¹⁵². Forma Male din diploma de la Cășei, printre puținele atestări în latină ale acestui nume, este intermediară, fiind transcrierea greacă a genitivului acestui nume, care în palmyriană se termină în 'A.

Manneus. Numele Manneus apare în două (Neigebaur și Mommsen) din cele trei variante ale lecturii unei inscripții de la Porolissum¹⁵³ și prin Men(i)o într-o inscripție de la Tibiscum¹⁵⁴. I. I. Russu a acceptat inițial pe Manneus între *nomina orientalia*¹⁵⁵, dar a revenit apoi asupra clasificării¹⁵⁶. Menio din pricina lecturii incerte nu a fost luat în discuție. În afară de prima lectură dată numelui din inscripția tibiscensă MENIO(?)¹⁵⁷ s-au mai propus M... NI..., M... M..., *memoriae*¹⁵⁸ și MENO ...¹⁵⁹.

Mélange de l'Univ. Saint Joseph, XXXVIII, 1962, fasc. 4, p. 106, Iulius Aurelius Yedi^cbel ; J. Teixidor, *Inventaire des inscriptions*, p. 24, *YDY* (Yaddai), p. 27 (XI–29), (XI–23), *YDY^cBL* Idi^cbel.

¹⁴⁴ Ezra, 10, 43.

¹⁴⁶ CIL, VIII, 859 : *Caelesti aug(usti) sacrum Iddibalius Felicis flaminia*.

¹⁴⁸ C. Daicoviciu, în *SCIV*, IV, 1953, p. 542 = în *Dacia*, I, N.S., 1957, p. 192 (= *AnnÉp*, 1958, 30 (= *Dacica*, Cluj, 1970, p. 310 și urm.). Inscripție funerară la Tibiscum, informație M. Moga.

¹⁴⁷ G. Forni, în *Athenaeum*, XXXVI, Paris, 1958, p. 9.

¹⁴⁸ W. Goldmann, *op. cit.*, p. 25.

¹⁴⁹ H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 69 și 143 ; J. Cantineau, în *Syria*, XII, 1931, p. 134 ; *Exc. at Dura*, IV, 1933, Indice, p. 285 nr. 190 ; *Exc. at Dura*, VI, 1936, Indice, p. 506, nr. 726 ; J. Teixidor, în *Syria*, XL, 1963, p. 34 etc.

¹⁵⁰ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 300. Asupra semnificației lui ML', cf. și J. Buxdorf, *op. cit.*, p. 1065, *implevit, complevit* sau *plenus vel plena fuit*.

¹⁵¹ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 309 ; J. Cantineau, *Le Nabatéen*, II, Paris, 1932, p. 114.

¹⁵² W. Goldmann, *op. cit.*, p. 31.

¹⁵³ CIL, III, 838.

¹⁵⁴ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, II, 1929, p. 315.

¹⁵⁵ I. I. Russu, în *AISC*, IV, 1941–1943, 1944, p. 224.

¹⁵⁶ Idem, în *AISC*, V, 1944–1948, 1949, p. 290.

¹⁵⁷ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, II, 1929, p. 315 ; idem, *Dacica*, Cluj, 1970, p. 148.

¹⁵⁸ N. Gostar, în *ArchMold*, II–III, 1964, p. 305.

¹⁵⁹ I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 177.

Numele palmyrian M N Y întâlnit și sub forma M^cN', cu echivalentul grec Μανος, Μάννος, Μανναίος, Μανεύος și alte forme apropiate, sînt atestate la Palmyra și în general în onomastica semită¹⁶⁰. Se consideră că numele M YN trebuie derivat de la rădăcina arabă M^cN cu sensul „court, bref”¹⁶¹. Un nume asemănător Ma anu poartă însă și unul dintre numeroșii zei arabi pătrunși în panteonul palmyrian¹⁶².

Dacă admitem orientalismul numelui discutat cel puțin pentru Menio¹⁶³, unde este mai evident, urmează să optăm pentru una din semnificații, clasificîndu-l fie între antroponimele cu referiri la fizionomia purtătorului, — mai verosimil —, sau în cel de al doilea caz ca teonim.

Marinus. În privința originii acestui nume frecvent întâlnit în onomastica provinciilor orientale ale Imperiului în inscripții cu scriere semită, greacă sau latină, opiniile sînt împărțite. Astfel unii consideră că Marinus din inscripțiile Syriei ar fi o adaptare, o traducere, a unui nume syrian „Bar-Yamma” *fiul mării*, ceea ce presupune în continuare că Μαρεῖνος grec ar fi o traducere al lui Marinus latin¹⁶⁴. Cea mai mare parte a cercetătorilor consideră că sub această aparență latină Marinos transcrie semiticul MRN' *Marana* „notre seigneur”, după cum Μαπαρ și Μαριρ derivă și ele de la MR *Mar* „seigneur”, căruia îi corespunde în grecește κυρις și κύριος¹⁶⁵. Prezența masivă a acestui antroponim în provinciile orientale¹⁶⁶ la care se adaugă și categoria de nume teoforice — „zeul este stăpîn,” formate cu MR, *Nabumarius*, *Maribelus*, *Marhadad*, vin să confirme ultima dintre ipoteze¹⁶⁷.

¹⁶⁰ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 314 ; H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 71 ; Fr. Cumont, *Fouilles...*, p. 393 ; C. Johnson, în *Exc. at Dura*, II, 1931, p. 118 ; A. Maricq, în *Syria*, XXXIX, p. 97.

¹⁶¹ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 130 ; H. Inghold, în *Berytus*, VI, 1938, p. 132.

¹⁶² R. du Mesnil du Buisson, *Les tessères*, Paris, 1962, p. 352—354 ; H. Seyrig, în G. Tchalenko, *Villages antiques...*, III, 1958, p. 6, nr. 7 : „Le nom de Manos est sûrement un nom arabe, formé sûr du dieu Maan ou Maanou : les noms de cette souche sont fréquents, dans le désert comme dans les régions cultivées où les Arabes s'étaient infiltrés”.

¹⁶³ În afară de Menio din inscripție îi mai cunoaștem pe Aurelius Barsemia, Aelia Artimidora și Aurelius Barbarcas. După numele Barbarcas în loc de TIBRVS (?), C. Daicoviciu (în *ACMIT*, II, 1929, p. 315), I. I. Russu (în *ActaMN*, VI, 1969, p. 177) vede literele FILIPVS pe care le citește FILI(ae) PVS(uerunt). *Filipus* ni se pare clar și nouă, dar îl interpretăm ca un al doilea cognomen al lui Barbarcas. Scrierea lui Filipus cu *F* și nu cu *PH* nu poate fi un impediment la lectura ce o propunem. Numele *Sbarsemia* neexistînd, nu rămîne decît să accep-tăm lectura dată la publicare Au[r](eliu)s Barsemia nu Aurelia. Dacă pînă acum cei doi Aurelii datau inscripția după 212 e. n., cu noul cognomen este posibilă situarea ei către mijlocul secolului al III-lea.

¹⁶⁴ Levi de la Vida, în Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 448 ; M. Crosby, în *Exc. at Dura*, VI, 1936, p. 255, nota : „acest nume roman este comun la Dura”.

¹⁶⁵ G. Ryckmans, *op. cit.*, I, p. 132 ; M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 316—317, MRYNS — Marinus ; H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 73 și 149 ; *IGL, Syrie*, II, 1939, p. 253, nr. 459 ; p. 311, nr. 570 : „Μαρίωνος : nom formé sur la thème *Mara*” ; *IGL, Syrie*, V, 1959, p. 117. Am amintit doar cîteva din lucrările care au și referiri asupra etimologiei.

¹⁶⁶ H. Seyrig, în G. Tchalenko, *Villages antiques...*, III, 1958, p. 24 nr. 21a, prezintă o inscripție datată după edictul lui Caracalla și în care un Marinus nu are nici măcar elementarul gentiliciu roman.

¹⁶⁷ A. Caquot, în *Syria*, XXXIX, 1962, p. 251.

Și onomastica Daciei romane cunoaște între purtătorii numelui Marinus sau a unor forme apropiate, unele cazuri la clasificarea cărora trebuie avută în vedere și posibilitatea includerii între *nomina orientalia*. Între persoanele cu antroponimul Marinus, șase¹⁶⁶ au gentiliciul *Aurelius*, ce atestă prin aceasta primirea cetățeniei după edictul lui Caracalla. Aurelius Marinus fiul lui Marinus din *collegium fabrum* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹⁶⁹, care ridică un altar lui Deus Aeternus; Aurelius Marinus preot al lui Jupiter Dolichenus la Ampelum¹⁷⁰ sau M.[B]assius Marinu(s) dintr-o listă de preoți orientali din capitala Daciei¹⁷¹ n-ar trebui excluși din lista de *nomina orientalia* și după o triere oricât de prudentă¹⁷².

Mattavius apare ca *nomen gentile* al unei familii de orientali grecizați cunoscuți dintr-o inscripție funerară la Micia¹⁷³. Pe o inscripție votivă din aceeași localitate întâlnim gentiliciul asemănător *Mateus*¹⁷⁴. Lipsa unor analogii, îndeosebi pentru Mattavius ne obligă să apelăm la nume apropiate. Dificultatea unei clasificări precise a numelor cu rădăcina *Mat* a fost relevată și de Louis Robert în considerațiile asupra numelui Ματτις¹⁷⁵. Deși numărul antroponimelor semitice cu *Mat* este preponderent¹⁷⁶ nu sînt excluse totuși celelalte atribuiri ca rezultat al prezenței rădăcinii amintite în mai multe arii fără contact¹⁷⁷. În această situație nu mai apare surprinzător să găsim două etimologii diferite — celtică și palmyriană — pentru același nume¹⁷⁸.

¹⁶⁶ CIL, III, 838, Aurelia Marina și Aurelius Marinianus; CIL, III, 989, M. Aurelius Marinus; CIL, III, 7900, Aurelius Marini (filio); 14476, L. Aurelius Marinus; CIL, III, 1301-b, Aurelius Marinus. De altfel numai în ultima inscripție cu Marinus Summus (D. Tudor, în *SCIV*, XIX, 2, 1958, p. 331) Marinus nu este un cognomen.

¹⁶⁹ CIL, III, 7900.

¹⁷⁰ CIL, III, 1301-b.

¹⁷¹ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 250.

¹⁷² Menționarea lui Marinus între orientalii din Dacia, dar fără o triere critică și prudentă pentru fiecare persoană, o întâlnim în următoarele lucrări: J. Dobiaș, *Bidluy Sbornik*, Praga, 1928, p. 22; G. Cantacuzino, în *ARMSI*, ser. 3, tom. VIII, Mem. XVI, 1928, p. 397, nota 2; Kerényi, *op. cit.*, nr. 2160—2165; A. Alföldi, *op. cit.*, p. 7.

¹⁷³ L. David-L. Mărghitan, un *ActaMN*, V, 1968, p. 131: *D(is) M(anibus)/Mattavia Laeda/vix(it) XXV et Bla[ste] fil(ia), L(ucius) Mattavi[us] Blastus con(iugi)/et fil(iae) b(ene) m(erentibus) p(osuit)*.

¹⁷⁴ V. Vasiliev și L. Mărghitan, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 426: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(arcus) Mateu(s?)/Victor/vet(eranus)*.

¹⁷⁵ L. Robert, *op. cit.*, p. 341.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 341: „Mais il est à noter que de noms de personnes de la racine *Mat* se trouvent, certainement sans avoir précédences, dans la domaine sémitique”. Sînt citați în sprijinul acestei afirmații R. Mousterde, în *Mélanges de l'Univ. Saint Joseph*, XIV, 1957, 234, 25 n. 1 a (revistă ce nu ne-a fost accesibilă), precum și H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 74 și Fr. Preisigke, *Namenbuch*, Heidelberg, 1922, col. 208—209.

¹⁷⁷ *Idem*, p. 339 (unde citează etimologiile propuse de D. Detchev, *Die thrakischen Sprachreste*, 1957, p. 291, asupra numelor Ματα și Ματ(ι)α).

¹⁷⁸ N. D'Arbois de Jubainville, *Les druides et les dieux celtiques en forme d'animaux*, Paris, 1906, p. 160, Matus „ours” apare ca termen în numele de persoană gallice *Matu-genos* „fils d'ours”, ceea ce ar fi „al zeului urs”, *Matu-marus* „grand comme un ours” etc.; *IGL, Syrie*, VI, b, p. 85, nr. 4058: Mathginea (Μαθηγεία) este un nume propriu unde se recunoaște *Math*, *Amath* „servant” și *Ginéas*, zeul Généas sau mai bine cuvîntul *GNY'* echivalent a lui 'LH', „dieu”.

Pentru unele nume cum este punicul *Matanica* cunoaștem și corespondentul său latin *Dativa*¹⁷⁹, pentru altele sînt cunoscute etimologia și modul de alcătuire. Numele teoforic *MT* 'L (*Mateal*) este format cu verbul sud-arabic *MT* ' „sauver, protéger”, și numele zeului¹⁸⁰. Cele mai obișnuite compuse, asemănătoare în transcriere latină dar diferite ca sens, sînt formate cu *MTN* (*Matan*), participiul verbului *NTN* „a da”. Mai răspîndite sînt: *Aδαδμἀθης* „donné par Add” sau „don de Add”; *Μαθθαβωλ* „don de Bol”; *Μαθθαβαθ* „don de Anat”¹⁸¹. Un hypocoristic derivat de la rădăcina *MT* este transcris în grecește *Μαθθας* gen. *ἀ*¹⁸². Dacă mai adăugăm și posibilitatea ca aceste nume să fie formate cu apelativul *MTW* (bărbați), grupă căreia îi aparțin: fenicianul *Metuatartus*, sau aramaicele *MTWS L* (*Matușal*) și *MTWSLH* (*Matușelah* — vestitul *Matu-salem*)¹⁸³, constatăm o pluralitate de soluții, care fără a diminua caracterul ipotetic al etimologiei, îndeosebi pentru *Mattavius* certifică apartenența celor două antroponime la orientalis-mul semitic¹⁸⁴.

Nal, probabil cel mai mare din cei trei fii ai unui *ex gregale* din *Ala I Augusta Ituraeorum Sagittariorum*¹⁸⁵ este și singurul dintre ei care mai primește un nume oriental¹⁸⁶. *Nal* sau unele nume proprii apropiate sînt atestate în onomastica sud-arabică unde talmudeanul *Nagyl* (*NVL*) cu femininul *Naylat* și safaiticul *NL* (*Nal*) sînt traduse prin „grâce, faveur”¹⁸⁷.

Perhev, fiul lui *Athenatan*, este cunoscut din diploma militară de la *Tibiscum*, unde numele acesta apare scris *Perh Ev* și *Perhev*¹⁸⁸. Spre deosebire de *Athenatan*, foarte răspîndit și cu o etimologie clară, antroponimul *Perhev* nu este atestat în alte inscripții¹⁸⁹. Prezentarea de

În afara etimologiilor menționate, mai remarcăm o nouă posibilitate de compunere a acestui tip de nume — cu ajutorul rădăcinei *Math* rezultată prin dispariția lui 'A, la *Amath*, situație frecventă la numele aramaice.

¹⁷⁹ St. Gsell, *IL d'Algerie*, II, p. 116 nr. 939.

¹⁸⁰ A. Dupont-Sommer, *Les inscriptions araméennes de Sfiré* (stèles I et II), Paris, 1953, p. 23.

¹⁸¹ Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 411; A. Caquot, în *Syria*, XXXIX, 1962, p. 244. Numele formate cu *MTN* sînt menționate în subgrupa numelor „L'enfant est le don de la divinité”.

¹⁸² Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 411, citează pe Waddington 2571c, 258 b și Evanghelia lui Matei, I, 15.

¹⁸³ W. Gesenius, *op. cit.*, p. 597.

¹⁸⁴ L. Zgusta, *KIAPN*, p. 279, paragraf, 845—1, *Μαθα* (f) — *Μαθα* (dat) paragraf 845—2, *Μαθος* „Die Namen *Μαθλας*, SEGG, 147, *Μαθιος* AM, 25, 1900, 469 n. ö. Könten zu dieser Sippe gehören, es wird sich aber eher um die Jüd. Namen *Ματθαιος*, *Μαθειος* handeln. Der Namen *Μαθια* (f) MAMA 7, 12 Kann ebensogut ein moviertes Fem. zu diesem Jüd. Namen sein, wie er zu den Kleinas. Namen *Μαθα*, *Μαθος* gehören Kann”.

¹⁸⁵ CIL, XVI, 57; C. Daicoviciu, D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 177; I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 171.

¹⁸⁶ Numele celorlalți frați, Marcus și Antonius, oglindește tendința de romanizare a acestei familii.

¹⁸⁷ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 140.

¹⁸⁸ C. Daicoviciu, L. Groza, în *ActaMN*, II, 1965, p. 135—139.

¹⁸⁹ Idem, p. 138, nota 15, de unde transcriem considerațiile făcute de Ruth Stiehl asupra lui *Perhev*: „Schwieriger ist PERHEV: Vergleichsmöglichkeiten habe ich allein in nabatäischen Inschriften gefunden: *pryw* (J. Cantineau, *Le Nabatéen*, 2, 137 r.) und *phrw* (ebenda 136 l.), das griechisch als *Φερου* erscheint... Eine überzeugende Etymologie gibt es bisher nicht”.

către J. T. Milik¹⁰⁰ a evoluției toponimului Perhe, care alături de Samosata, Doliche și Germanicia formează cele *Quatuor civitates Commagenorum*, considerăm că oferă indirect și o rezolvare mai plauzibilă pentru semnificația numelui Perhev. Φρηνῖ (dativ Φρηνεύς) sau Φρηνησιώ este transcrierea și declinarea greacă a numelui semit al localității Πέπρη¹⁰¹, toponim ce s-a păstrat și în numele ei modern Pirun (sau Piran). În epoca romană *p* de împrumut grec sau latin a fost asimilat cu *f*. Fren, corespondentul semit a lui Perhé, primește într-o inscripție greacă, flexiunea latină devenind Φρηνησιος, formă asemănătoare cu latinul Perhensis, cunoscut și prin numele episcopului Iobinus Perhensis¹⁰².

La Athenatan nume binecunoscut și prin filieră greacă θ este transcris corect prin *th*, ceea ce nu se poate remarca la Perhev, care nu-i scris cu doi de *τ* ca în exemplul sus amintit. Cît privește *ev*, ar putea constitui eventual o transcriere a lui η din Πέπρη. Dacă întîlnim toponime cu funcție de *cognomina* fără desinența locativului¹⁰³ ele sînt cu atît mai puțin obișnuite în cazul *praenomenului* Perhev. În afara posibilității ca Perhev să derive de la toponimul menționat, tema din care este format e cunoscută și prin alte cuvinte, unele și cu funcție de antroponim¹⁰⁴.

Ramus. Pentru Ramus, patronimul militarului Salmas dintr-o unitate de palmyrieni de la Porolissum¹⁰⁵, sînt cunoscute numeroase antroponime semite care ar putea avea o transcriere asemănătoare¹⁰⁶. Lipsa inscripțiilor bilingve latino-palmyriene și modificările suferite în general de numele semite în transcrierile grecești limitează certitudinea identificărilor; alături de antroponimele teoforice cu *RM* în care această vocabulă are înțelesul de „le dieu est élevé”¹⁰⁷. N-ar fi exclus cu *RM*^Y¹⁰⁸, în traducere „arameanul” sau „syrianul”, să fie mai apropiat de numele cunoscut prin inscripția de la Porolissum, căderea lui *'A* inițial fiind frecventă la antroponimele semitice.

Surus, sau forme apropiate, apare de 19 ori în onomastica Daciei ca *praenomina* sau *cognomina* susceptibile de a fi orientale¹⁰⁹. Dacă admitem că prin intermediul lor cunoaștem obîrșia purtătorilor, Sura, Suriacus, Surillio, Surus, Syra, Syrilio și Syrus ar putea fi incluse even-

¹⁰⁰ J. T. Milik, în *Syria*, XLIV, 1967, p. 301.

¹⁰¹ Idem, p. 302, nota 2.

¹⁰² E. Honigman, art. *Perre* (Πέπρη), în RE, XIX, 1, 1937, col. 904.

¹⁰³ CIL, III, 8000, Marcia Hierapolis; CIL, VIII, 2509, Iulia Palmyra etc.

¹⁰⁴ E. König, *op. cit.*, p. 373–374. ❖

¹⁰⁵ CIL, III, 837; I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 173 și 178; S. Sanie, în *Dacia*, XIV, N. S., 1970, p. 239.

¹⁰⁶ G. Ryckmans, *op. cit.*, I, p. 31: *RHM* — Rahim «misericordieux»; p. 2. *RM* — Râm ca epitet „élevé”; p. 195 *R'M* — Ra'm „petit de chameau”; p. 201 *RMS* — Ramis „qui cache”; *RM^c* — Rami^c „qui lève et baise alternativement la tête” și p. 316 *RMS* — Râmis etnicon; M. Lidzbarski, *Ephemeris*, p. 132; idem, *Handbuch*, p. 369, *RM'* și *RM^Y* nume proprii nabateene; C. C. Torrey, în *Exc. at Dura*, III, 1932, p. 69, Khalisa fiul lui Rama; C. C. Torrey, în *Exc. at Dura*, V, p. 315, Ραῖμης; H. Inghold, în *Berytus*, V, 1938, p. 117 „Alas Lišamš son of Ramî (son of) Refael (*HL LŠMŠ BR RM RMY RP'L*).

¹⁰⁷ M. J. Lagrange, *op. cit.*, p. 60: Abî-ramu (Abram); p. 415 Baalram; A. Caquot, în *Syria*, XXXIX, 1962, p. 250: *RMBWL*; '*LRM*'; *RMB^cL*; *B^cLRM* etc.

¹⁰⁸ W. Gesenius, *op. cit.*, p. 779.

¹⁰⁹ I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 178–179.

tual într-o onomastică a orientalilor, dar nu ca *nomina orientalia*. Prezența acestui nume și la italici, celți, illiri, traci²⁰⁰, impune o triere inițială prin coroborarea datelor conținute de inscripții, care să permită stabilirea cazurilor ce prezintă semnele unei posibile origini orientale. Din cele 19 atestări, 8 (opt) sînt din cuprinsul unor inscripții funerare, 8 (opt) din inscripțiile votive, pentru celelalte 3 (trei) clasificarea monumentelor fiind incertă. Între cele opt inscripții funerare numai în cazul Aureliei Surilla, ce face parte din familia unui veteran din Coh. II Com-magenorum²⁰¹, originea syriană este mai sigură. Inscripțiile votive nu sînt închinete către Mit-hras, nici măcar divinităților orientale.

În această situație, în sprijinul selecției poate fi invocată uneori lipsa celor *tria nomina*, precum și condiția socială a purtătorilor acestui nume. Alteori lipsa oricăror legături cu lumea syriană este foarte clară²⁰². Ceea ce vrem să subliniem cu acest prilej este îndeosebi posibilitatea ca unele dintre numele amintite să fie într-adevăr de origine syriană, dar cu alte semnificații decît cele care sînt îndeobște amintite²⁰³. Praenomenul sau cognomenul *Surus* ar putea deriva de la cuvîntul *SWR* (*Bos*) Sūr, Sūra, Sūri în transcrierea greacă: Σουρος, Σουρις, Σουρους etc.²⁰⁴, dar și *SWR* (*Murus*), mai ales în nume teoforice de tipul Belsuros (Βηλσουρου, gen.)²⁰⁵.

Considerăm că Syrus și Syra nu sînt doar forme datorate arbitrariului în transcrierea lui *ϣ*, ci mai curînd al transliterării grecescului Σφρος prin care e redat syrianul *SHR*, în traducere *Nigrinum esse, Niger* etc.²⁰⁶

Cît despre *Suriacus* ar putea fi identic cu Surecus Σοραικος (SWRYKW) cunoscut și în safaitică și prin arabicul *Surayk* cu sensul de „a fi asociat”²⁰⁷. Se constată așadar atît polisemia cuvîntului *Surus*, cît mai ales necesitatea de a depăși aparențele, conform cărora numele apropiate ca grafie ajung a fi considerate cu etimologie identică. *Surus*, *Syra* și *Suriacus* ar putea aparține unor grupuri de nume derivate de la nume de animale, nume teoforice, nume ce vizează aspectul fizic al purtătorilor și, în sfîrșit, cu referiri la relațiile sociale.

Aceste precizări nu exclud total semnificațiile latine ale cuvîntului cînd cognomenul adjectival indică originea, mai ales atunci cînd este cunoscută poziția socială a purtătorilor ținînd seama de frecvența numelor cu referiri la originea etnică în onomastica sclavilor și libertîilor²⁰⁸.

Theimes și formele apropiate apare de nouă ori în inscripțiile Daciei romane²⁰⁹. Frecvența record a acestui nume devine explicabilă dacă avem în vedere următoarele: a) contribuția de-

²⁰⁰ Idem, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 286; N. Gostar, în *Sargetia*, III, 1956, p. 63, nota 22; idem, în *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 128.

²⁰¹ CIL, III, 6267.

²⁰² Ex.: D[M]Aur. Sur[us...]coh. III Del(matorum) vl(xit) an. XXXX, Aur. Proculus sig(nifer) et (h)eres et Quintina coix et Surileo et Quintinus pii patri b.m.p., *apud* I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 179 sau „Deo Fon[ti...] pro sal(ute) imper(atoris) M Aur. Quintianus, Aur. Surus...” în *JÖAI*, V, 1902, Beiblatt 99, nr. 5.

²⁰³ În sud-arabică, de exemplu Sami (SMY) este *syrian*, cf. G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 306.

²⁰⁴ H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 169; J. Buxdorf, *op. cit.*, p. 1876.

²⁰⁵ M. Līdzbarski, *Handbuch*, p. 236; A. Caquot, în *Syria*, XXXIII, 1962, p. 242—243, *blšwr*, *blšwry*, **lšwr* etc.

²⁰⁶ H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 174; J. Buxdorf, *op. cit.*, p. 1889.

²⁰⁷ H. Inghold, în *Berytus*, V, 1938, p. 115; J. Teixidor, în *Syria*, XLV, 1968, p. 364.

²⁰⁸ D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 200.

²⁰⁹ CIL, XVI, 57; CIL, III, 804; 904 (= 7693); 1346; 1472; 7896; 7954; 12587 și I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 173.

osebită a contingentelor palmyriene în cadrul trupelor²¹⁰ orientale din Dacia²¹⁰; b) Theimes este unul din numele cele mai răspândite la Palmyra²¹¹; c) cifrei amintite nu-i corespund tot atâtea persoane, deoarece o treime au același dedicant²¹²; d) cuvîntul *Theimes* nu-l întîlnim doar ca antroponim, ci și ca toponim²¹³, — *nomen gentis* —, al unuia dintre cele circa 45 triburi de la Palmyra²¹⁴ — *BNY TYMY* sau în situații a căror explicare este mai controversată *Τουχρ*, *Θαιμείος* cu corespondentul palmyrian *GD TYMY*²¹⁵.

Se consideră că Theimes este un hypocoristic al unui nume teoforic *TYM* „serviteur de”, exemplificate *TYMLT* „serviteur de Allat”, *TYMRSW* „serviteur de Arsou”, *TYMS'* „serviteur de Shamash” etc.²¹⁶ *TYM* este alături de *'BD* și *'MT* pentru feminine, apelativele cu ajutorul cărora se formează nume ce exprimă relații de servitute față de divinitate. Numele teoforice amintite apar foarte rar neabreviate și în inscripțiile semitice, dar acolo este suficientă silaba alăturată lui *TYM* pentru a reuși cu destulă certitudine întregirea numelui abreviat al zeului²¹⁷. În inscripțiile latine reconstituirea numelui inițial este mai dificilă cu toate că Thaemus, Themo, Theimes și Themaes ar putea avea corespondențe în formele cunoscute în palmyriană²¹⁸, ținînd seama însă că transcrierea a fost intermediată, identificările sînt nesigure. Se cuvine menționat că fiul lui Aurelius Themaes se numește Aurelius Thementianus, fiind declinat ca și numele atine.

Thadmes (Thadmes?). O inscripție de la Potaissa²¹⁹, nu prea bine conservată și cu unele greșeli de lapicid ce au fost emendate²²⁰, conține și numele Aeliei Tiiadmes (sau Thadmes), fiica lui Aelius Bolhas, veteran al unei unități de palmyrieni. Nu am întîlnit numele Tiiadmes sau forme apropiate în lucrările de care dispunem. Dacă recente transcrieri²²¹ sînt veridice²²², Thadmes ar putea fi un antroponim derivat de la numele aramean al Palmyrei — Tadmor (TDMWR)²²³. În acest caz Palmyra n-ar fi o *patriae indicatio*, ci foarte posibil traducerea lui Thadmes sau un cognomen ca în cazul Iuliei Palmyra dintr-o inscripție de la El-Kantara²²⁴.

Zora. Flavius Zora este cunoscut dintr-o inscripție de la Ulpia Traiana²²⁵. Se consideră că semnificația lui Zora în palmyriană *ZWR* sau *ZRH* este străin (ξείνος, hostis, aliena-

²¹⁰ C. Daicoviciu, în *ActaMN*, II, p. 137; I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 173–175.

²¹¹ W. Goldmann, *op. cit.*, p. 25, *TYM'* = *Θαιμη* (gen.); R. du Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 280; H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 52–53 și 175.

²¹² CIL, III, 1472 și 7896.

²¹³ Ch. — F. Jean, *op. cit.*, I, p. 323 și 2, p. 434, nr. 3 și 598.

R. du Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 463.

²¹⁴ Idem, p. 279.

²¹⁵ A. Crquot, în *Syria*, XXXIX, 1962, p. 239.

²¹⁶ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 371 și 385.

²¹⁷ R. du Mesnil du Buisson, *Inventaire*, p. 65; H. Inghold, în *Berytus*, V, 1938, p. 96, n. 11, menționează și celelalte apelative cu înțeles de sclav, care cunosc abrevieri asemănătoare lui *TYM*, de ex.: *'BD'*; *'BDW'*; *'BDY'* și *'MT'*.

²¹⁸ CIL, III, 7693 (= 907).

²¹⁹ D. Tudor, *op. cit.*, p. 263, în lectura comunicată de I. I. Russu.

²²⁰ I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 173.

²²¹ Nu am avut posibilitatea să vedem originalul.

²²² Transcrierea corectă a lui *T* din Tadmor este *T* nu *TH*.

²²³ CIL, VIII, 2509.

²²⁴ CIL, III, 7910; I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 179.

tus)²²⁶ și apare în transcriere greacă Ζωφα și Ζωφα²²⁷. Zor este atestat și ca toponim²²⁸, iar numele oriental apropiat ca transcriere Ζηφα dintr-o inscripție din catacombele de la Beth-She arim provine de la Z R „petit”²²⁹.

Analiza detaliată a fiecărui nume din cele incluse între *nomina orientalia* se impune mai ales în situația unor antroponime prezente la mai multe etnii. În afara verificării corectitudinii și temeiniciei clasificării, cercetarea onomasticii orientale ne furnizează știri relative la conservatorismul oriental, gradul de elenizare și tendința de romanizare. Frecvența teonimelor a numelor teoforice sînt și indicii ale religiozității acelei perioade. Antroponimele derivate din toponime pot facilita cunoașterea zonei de proveniență pentru purtător sau strămoșii săi. În sfîrșit, avem posibilitatea să constatăm dacă transcrierea latină a numelui oriental constituie o transliterare a scrierii grecești sau este o formă neintermediată, mai apropiată de pronunția originală.

SILVIU SANIE

L'ONOMASTIQUE ORIENTALE EN DACIE ROMAINE (II)

(Résumé)

En soulignant la nécessité d'une analyse systématique du matériel onomastique concernant chaque des ethnies arrivées „ex toto orbe Romano”, l'Académicien C. Daicoviciu (*TransAnt*, p. 150—154) a combattu la tendance d'exagération de „l'orientalisme” de la part de ceux qui cherchaient un équivalent ethnique au numéro relativement nombreux des divinités orientales.

²²⁶ W. Gesenius, *op. cit.*, p. 231 ; J. Buxdorf, *op. cit.*, p. 564 ; M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 266.

²²⁷ H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 48 și 135, transcrie Ζωφα prin ΖΡ^ε a cărei semnificație ar putea fi *brachium* și *seminare*.

²²⁸ Ch. — F. Jean, *op. cit.*, 2, p. 331.

²²⁹ Apud J. Teixidor, în *Syria*, XLVI, 1969, p. 325.

ABREVIERI :

Berytus = *Berytus, Archaeological Studies Published by the Museum of Archaeology of the American University of Beirut*, I(1934) și urm.

CIS = *Corpus Inscriptionum Semiticarum*.

Exc. at Dura = *The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Reports*, I—VI, New-Haven, 1930—1936.

IGL, Syrie = *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, I—VI, Paris, 1929—1959 (C. Jalabert — R. Mouterde ș. a.).

M. Lidzbarski, *Handbuch* = M. Lidzbarski, *Handbuch der nordsemitische Epigraphik nebst ausgewählten Inschriften*, Weimar, 1898.

M. Lidzbarski, *Ephemeris* = M. Lidzbarski, *Ephemeris für semitische Epigraphik*, III, 1909—1915, Giessen, 1915.

Syria = *Syria, Revue d'Art oriental et d'Archéologie publiée par l'Institut française d'archéologie de Beyrouth*, I(1920) și urm.

Dans le but d'établir les groupes ethniques de la population de la Dacie romaine, la classification des noms de personne d'après leur origine constitue l'étape principale. La corroboration des données linguistiques contenues par des noms avec d'autres éléments fournis par les inscriptions concernant la croyance, la famille ou l'unité militaire des personnes dont le nom y est examiné, confirme la justesse de cette classification.

À cette occasion nous présentons un groupe des anthroponymes orientaux, à l'exception de (Hammonius) syro-palmyrienne et certains noms considérés d'habitude romains: *Bassus*, *Cassius* et *Marinus* qui peuvent être quelquefois orientaux. En les énumérant après leur signification, les anthroponymes pourraient être groupés pourtant ainsi: *ethnonymes* (Arimo, Bassus, Surus, Tiliadmes (?), Teimes); *surnom* (Abgar); *références à l'aspect physique* (Abraenus, Habbis, Manneus); *qualités psychiques* (Adde, Aninas, Nal); *noms de plantes* (Cassia); *noms d'animaux* (Guras); *noms dérivés des toponymes* (Perhev, Hammasaeus); *la situation vis-à-vis des ancêtres ou vis-à-vis de la collectivité* (Alaphata, Zora); et enfin un nombre assez important des noms possible teophoriques (Audeo, Bana, Hamonius, Iateimos, Iiddeus, Marinus, Mattavius, Ramus). Le groupement des noms qui constituent l'objet de notre analyse après le critère ethymologique et sémantique n'est pas aussi suggestif comme dans le cas des noms théophoriques. L'ethymologie pour la plupart des anthroponymes „profanes" est rarement unique, leur présentation a été fait en ordre d'après l'alphabet latin.

L'analyse détaillée de chaque nom inclus parmi les *nomina orientalia* a essayé en dehors de la vérification de l'exactitude et de la classification bien-fondée de mentionner certains aspects du conservatorisme oriental, le degré d'hellénisation et la tendance de romanisation reflétés par les noms. La fréquence des théonymes et des noms théophoriques atteste également la religiosité de cette époque et les anthroponymes dérivées des toponymes peuvent faciliter la connaissance de la zone de provenance pour leur possesseur ou pour leurs ancêtres. Enfin nous avons mentionné si la transcription latine du nom oriental constitue une translittération de l'écriture grecque ou c'est une forme non intermédiaire, plus approchée de la prononciation originale.

MARCVS AVRELIVS APOLLINARIS PROCVRATOR AVGVSTI DACIAE POROLISSENSIS

În luna septembrie 1972, demolindu-se, pentru scopuri edilitare, un zid din blocuri de piatră acoperit cu un strat gros de mortar, care mărginea spre str. Poștei (Cluj) curtea Liceului de muzică (ce funcționează în clădirea fostei mănăstiri dominicane, apoi franciscane), s-a descoperit o inscripție frumos săpată pe un bloc de calcar din care s-au păstrat două fragmente¹.

Monumentul a intrat în colecțiile Muzeului de Istorie al Transilvaniei—Cluj (nr. inv. 24121—2). Calcarul are o nuanță ușor gălbuie. Dimensiunile actuale sînt următoarele: înălțime maximă 74 cm, lățimea la bază 38 cm, lățimea la mijloc 37 cm, grosimea laturii din dreapta 18 cm, grosimea laturii din stînga 22 cm. În felul cum se păstrează astăzi (fig. 1 a-b), blocul de calcar reprezintă trunchiul cu cîmpul inscripției unui altar (vezi reconstituirea grafică posibilă, fig. 2). În momentul utilizării sale ca material de construcție, sau chiar mai înainte, capitelul a fost spart, destul de neglijent, afectînd și o parte din cîmpul inscripției. Cu aceeași ocazie, s-a tăiat și profilatura de la baza altarului, astfel explicîndu-se, pe de o parte, urmele puternice de daltă care se observă sub cîmpul inscripției, iar pe de altă parte, faptul că pe latura stîngă a monumentului, la bază, se mai păstrează, pînă la nivelul corespunzător inscripției, o proeminență de 1 cm din fosta profilatură, după tăiere suprafața nefiind aici netezită. O șlefuire s-a făcut după tăierea profilaturii bazei doar pe latura dreaptă a monumentului².

¹ Din însărcinarea conducerii Institutului de istorie și arheologie Cluj am supravegheat lucrările de demolare. Cu această ocazie s-au mai descoperit în același zid fragmente arhitectonice din perioada goticului și a Renășterii. Menționăm că descoperirea inscripției a fost semnalată în presă (*Scînteia*, 1973, nr. 9391 din 16 ian. 1973, p. 4; *Munca*, 1973, nr. 7827 din 17 ian. 1973, p. 4; *Neuer Weg*, 1973, nr. 7370 din 17 ian. 1973, p. 3). Dorim să mulțumim și pe această cale acad. prof. C. Daicoviciu, prof. I. I. Russu, precum și asist. I. Piso pentru prețioasele indicații acordate în vederea alcătuirii prezentei lucrări.

² Acest fapt, pus în legătură cu rotunjirea muchiei din dreapta-spate, ne face să ne gîndim la o eventuală întrebuintare a monumentului roman în evul mediu sau în perioada modernă (înaintea folosirii sale drept material de construcție) pentru un scop ce necesita asemenea prelucrare îngrijită.

Fig. 1 a – b. – Inscripția din Napoca.

Pe baza (talpa) monumentului, aproximativ la mijloc, se observă majuscula (sau cifra) I, înaltă de 6,5 cm, jucînd probabil rolul semnului de pietrar.

Textul inscripției este următorul:

SALV[TI]
M(arcus) AVR[E]
LIVS APO[L]
LINA[RIS]

5 PROC(urator) AVG(usti) CVM S(uis)³

³ Cea mai potrivită întregire a rîndului 1 ni s-a părut *Saluti* („zeiței Salus“), considerînd că acesta a fost primul rînd al inscripției, deși e posibil ca odată cu tăierea capitelului să se fi distrus și un rînd, eventual primul („Deae“?), care putea fi scris și pe capitel. Mai mult ca o posibilitate teoretică, amintim și faptul

Traducere: (Zeitei) Salus, Marcus Aurelius Apollinaris, procurator al împăratului cu ai săi (a pus altarul).

Literele, frumos dăltuite, sînt înalte în rîndurile 1—4 de 7 cm, iar în rîndul 5 — de 38 mm. Lapidul și-a lîniat piatra înaintea scrierii: fiecare rînd de litere este astfel cuprins între două linii subțiri, foarte ușor ondulate. Pe latura din spate se mai pot observa două linii subțiri, paralele, trasate însă de-a lungul monumentului (pentru o inscripție ne-realizată?). Litera O din rîndul 5 (și poate și litera O din rîndul 3) este mai ascuțită la bază, tip caracteristic, se pare, secolului III⁴. Ligaturile (U și S în rîndul 3, U și M în rîndul 5, și poate, O și L în rîndul 3) sînt obișnuite textelor epigrafice latine. Deasupra literei M din rîndul 2 este gravat un *sicilicus*, indicator al abrevierii numelui M(arcus). Puncte despărțitoare se găsesc două, de formă triunghiulară, în rîndul 5. (În rîndul 2, după M, și în rîndul 3, după Aurelius, prezența punctelor nu se poate observa cu toată certitudinea).

Avem, așadar, un altar dedicat divinității *Salus* de către un procurator Augusti, Marcus Aurelius Apollinaris, necunoscut pînă în prezent în documentarea privind pe înalții magistrați imperiali din Dacia. Altarul era ridicat desigur în Napoca, nefiind nici un motiv a presupune că ar fi fost adus în Cluj din altă localitate. În aceste condiții, putem considera că M. Aurelius Apollinaris era procurator Augusti al Daciei Porolissensis. Fără a fi o probă foarte categorică, altarul este o nouă dovadă în favoarea ideii mai demult exprimate de acad. C. Daicoviciu⁵, potrivit căreia reședința procuratorului Daciei Porolissensis se afla la Napoca.

Cînd anume a deținut M. Aurelius Apollinaris înalta funcție în Dacia? De acest răspuns depinde caracterul praesidial sau financiar al procuraturii sale și, desigur, datarea inscripției. După nume, purtînd *praenomen*-ul și gentiliciul împăratului Marcus Aurelius, se poate presupune că personajul nostru, sau, mai degrabă, un antecesor al său, a primit cetățenia de la acest împărat⁶, deci că este vorba de o procuratură ulterioară domniei lui Marcus Aurelius (161—180).

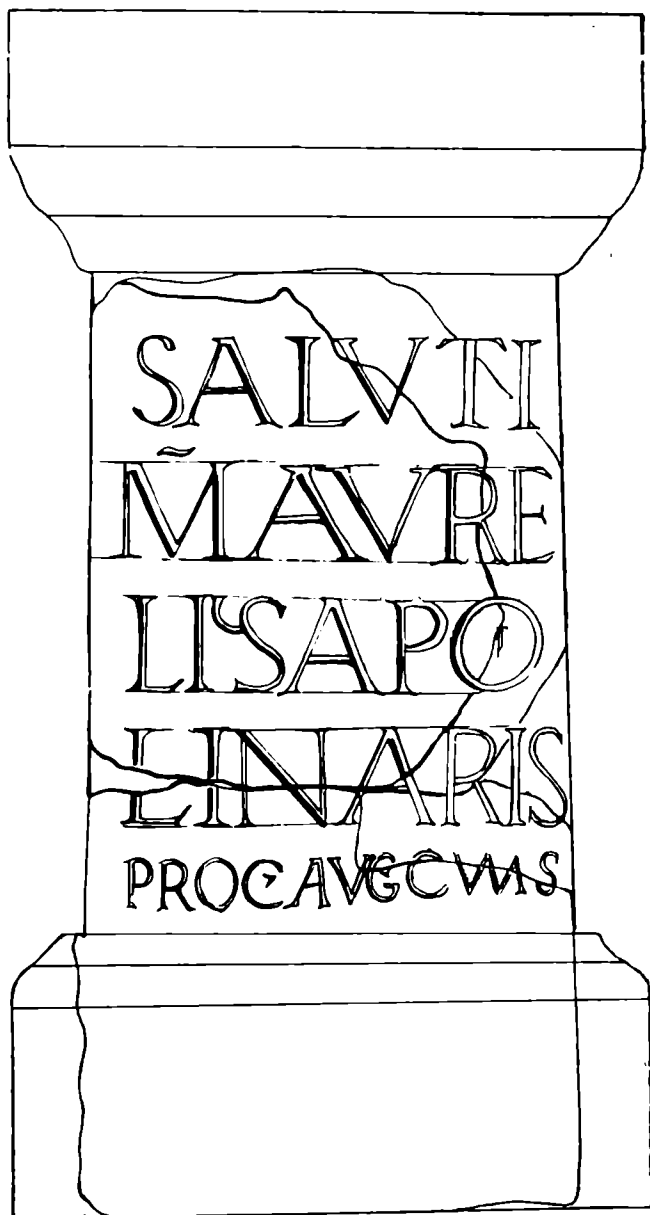
că rîndul 1 ar putea semnifica epitetul, în cazul dativ, al unei alte divinități, cu numele în rîndul „pierdut”. (De pildă „Salutifer”, pentru Hercules, scris SALVTIF(ero); CIL, III, 1572 păstrează însă epitetul scris în întregime: Herculi/Salutifero, ceea ce, evident, n-ar încăpea pe inscripția noastră).

⁴ René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, ed. III, 1898 p. 19; *Exempla Scripturae Epigraphicae Latinae*, editat Aemilius Hübner, Berolini, 1885, inscripțiile de la nr. 573, nr. 581, (ambele inscripții datate în deceniile 2—3 ale secolului al III-lea) ș.a.

⁵ *TransAnt*, ed. III, 1945, p. 99, 101; C. Daicoviciu D. Protase, *O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Știri noi despre organizarea Daciei romane*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 176.

⁶ R. Cagnat, *op. cit.*, p. 51—52.

Fig. 2. — Reconstituirea altarului
din Napoca.

În Prosopografia imperiului, un singur personaj este cunoscut sub acest nume (adică: Aurelius Apollinaris, fără să i se menționeze *praenomen-ul*⁷), în rangul de tribun pretorian, participant ca atare la complotul împotriva lui Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla), finalizat cu

⁷ *PIR*, I, Berolini, 1897, p. 196, nr. 1207; aceeași consemnare și în ediția a II-a din 1933 (I, p. 295, nr. 1452); *RE*, II (1896), col. 2454 (Rohden).

asasinarea împăratului la 8 aprilie 217. Credem că poate fi identificat acest ofițer cu procuratorul imperial de mai târziu, bazându-ne pe mai multe considerente.

La complotul împotriva lui Caracalla, condus din umbră de Macrinus, prefectul pretoriului și principalul beneficiar (viitor împărat), au participat, potrivit relatării lui Cassius Dio⁸, doi frați, tribuni ai cohortelor pretoriene, Aurelius Nemesianus și Aurelius Apollinaris, precum și Iulius Martialis, înfăptuitorul omorului. Historia Augusta⁹ pomeneste pe lângă cei menționați mai sus, pe [T]riccianus, prefect al Leg. II Parthica și pe Marcius Agrippa, comandantul flotei. Ajuns împărat, Macrinus a rechemat din Dacia pe C. Iulius Septimius Castinus, legatul consular al provinciei, sub pretext că ar avea nevoie de el; (de fapt se temea de sentimentele acestuia, favorabile lui Caracalla)¹⁰. La fel, alți înalți demnitari au fost înlocuiți: Macrinus se înconjură cu oameni de încredere și, în același timp își răsplătea tovarășii de complot. Dintre cei cinci pomeniți de Historia Augusta, Marcius Agrippa a fost instalat ca guvernator (legatus consularis) în Pannonia Inferior, apoi la conducerea celor trei Dacii¹¹, Triccianus a fost trimis în Pannonia Inferior¹², iar lui Aurelius Apollinaris i s-a încredințat, după părerea noastră, procuratura Daciei Porolissensis, el fiind dedicantul inscripției din Napoca¹³.

Chiar fără aceste „merite“, Aurelius Apollinaris, tribun pretorian, putea deveni *procurator Augusti*, urmînd obișnuitul *cursus honorum* rezervat membrilor ordinului equestru. O bună analogie o oferă cariera lui M. Basseus Rufus, care, în timpul domniei lui Antoninus Pius, de la tribunatul unei cohorte pretoriene este avansat „proc(urator) Asturiae et Galleciae“¹⁴.

Rezumînd, cunoștințele noastre despre cariera lui M. Aurelius Apollinaris au încă numeroase lacune. Ipotețic, putem presupune că era greco-oriental de origine¹⁵, tatăl său primind cetățenia de la Marcus

⁸ Cass. Dio, LXXVIII, 5, 2.

⁹ *Antoninus Caracallus* (Aelii Spartiani), 6, 7.

¹⁰ Cass. Dio, LXXVIII, 13, 2; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapeșt, 1944, p. 66, 113.

¹¹ Cass. Dio, *loc. cit.*; A. Stein, *op. cit.*, p. 67; *RE*, XIV, 2, (1930), col. 1547—1549 (Fluss); H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut — Empire romain*, II, Paris, 1960, p. 749.

¹² Cass. Dio, LXXVIII, 13, 3; *RE*, IV (1901), col. 2286—2287 (Groag).

¹³ Martialis fusese ucis de garda lui Caracalla. Nu știm deocamdată ce s-a întîmplat cu Nemesianus, dar putem presupune că i s-a încredințat și lui un post important, militar sau civil.

¹⁴ CIL, VI, 1599; R. Cagnat, *op. cit.*, p. 114—115; H.-G. Pflaum, *op. cit.*, I, Paris, 1960, p. 389—393, IV, Paris, 1961, pl. B 5¹.

¹⁵ Exemple pentru antroponimul grecesc Ἀπολλινάρις (W. Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, I, Braunschweig, 1863—1870, p. 107) sub forma latină „Apollinaris“ în numeroase inscripții: CIL, III, Indices, p. 2380, 2630; CIL, VI, 13021, 13288; CIL, XIII, 6765 etc.

Fig. 3. — Dacia Porolissensis (după C. Daicoviciu și D. Protase).

Aurelius. Face parte din ordinul equestru și înaintază, ca și fratele său, Aurelius Nemesianus, pînă la gradul de tribun pretorian, unde îl găsim la sfîrșitul domniei lui Caracalla. Participă la complotul împotriva acestuia, după care, în timpul lui Macrinus, își începe cariera procuratoriană propriu-zisă, poate tocmai cu acest post de procurator financiar al Daciei Porolissensis (deci în perioada 217—218). Cît timp a îndeplinit această funcție este greu de precizat. Credem că nu a depășit domnia împăratului Macrinus, fiind știut că în timpul lui Elagabal (218—222) partizanii împăratului precedent au fost înlocuiți, iar unii chiar uciși¹⁶. Nu știm nimic despre restul carierei și vieții sale.

Cu Marcus Aurelius Apollinaris, numărul procuratorilor financiari cunoscuți ai Daciei Porolissensis (fig. 3) se ridică la 9, precedați de cei patru procuratori praesidiali cunoscuți ai acestei provincii. Lista lor ar fi următoarea¹⁷:

¹⁶ Cass. Dio, LXXIX, 3, 4—5, 4, 3—4; Tricceianus a fost condamnat la moarte în 219 (RE, IV (1901), col. 2287 (Groag).

¹⁷ Vezi și A. Stein, *op. cit.*, p. 113—114; *TransAnt*, ed. III, 1945, p. 98, nota 1; H.-G. Pflaum, *op. cit.*, III, Paris, 1961, p. 1065, 1067; M. Macrea, *Exercitus Daciae Porolissensis et quelques considérations sur l'organisation de la Dacie romaine*, în *Dacia*, N.S. VIII, 1964, p. 150—151; idem, *Organizarea provinciei Dacia*, în *ActaMN*,

I. *Procuratori praesidiali**Flavius Italicus*

a. 133

(C. Daicoviciu, D. Protase, *Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis*, în *JRS*, LI, 1961, p. 36—70 = *AnnÉp.*, 1962, 255 = C. Daicoviciu, D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 163—180)

Tib. Claudius Quintilianus

a. 157

(CIL, III, 836; A. Stein, *op. cit.*, p. 29; C. Daicoviciu, D. Protase, în *JRS*, LI, 1961, p. 68, nota 40; idem, în *ActaMN*, I, 1964, p. 171, nota 92)

M. Macrinus Vindex

a. 158

(CIL, XVI, 110; A. Stein, *op. cit.*, p. 36—37; H.-G. Pflaum, *op. cit.*, I, p. 388—389, nr. 161)

L. Sempronius Ingenuus

a. 164

(D. Detschew, *Ein neues Militärdiplom aus Dacia Porolissensis*, în *Klio*, XXX, 1937, p. 187—199 = *AnnÉp.*, 1937, 113 = CIL, XVI, 185; A. Stein, *op. cit.*, p. 37; I. I. Russu, *Diploma militară de la Gilău*, în *Materiale*, II, 1956, p. 703—713 = *AnnÉp.*, 1957, 199; G. Forni, în *Athenaeum*, XXXVI, 1958, p. 193—217 = *AnnÉp.*, 1959, 37 (diploma militară descoperită la Cășei, pe care însă nu s-a păstrat numele guvernatorului Sempronius Ingenuus); H.-G. Pflaum, *op. cit.*, I, p. 396—397 nr. 164)

II. *Procuratori financiari**C. Aurelius Atilianus*

a. 170

(CIL, III, 853; A. Stein, *op. cit.*, p. 85—86; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 711 (Aurelius Atilianus e menționat ca prefect al alei Siliana); H.-G. Pflaum, *op. cit.*, II, p. 792—793, nr. 307; E. Chirilă, N. Gudea, în *Castrul roman de la Buciumi, Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 119, pl. CXLII (prefect al alei Siliana)

M. Valerius Maximianus

a. 178

(H.-G. Pflaum, *Deux carrières équestres de Lambèse et de Zana*, în *Lybica*, III, 1955, p. 135—136, 149 = *AnnÉp.*, 1956,

III, 1966, p. 143—144, 148—149. În lista noastră C. Publicius Antonius Probus a fost trecut printre procuratorii financiari. Menționăm însă că nu se poate stabili cu certitudine caracterul praesidial sau financiar al procuratei sale din cauza imposibilității datării precise a inscripției CIL, III, 856.

124; H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I, p. 476—494, nr. 181 bis; I. Berciu, Al. Popa, *Marcus Valerius Maximianus, Legatus Augusti Legionis XIII Geminae*, în SCIV, XII, 1, 1961, p. 98)

Aelius Constans

a. 191 sau 192

(CIL, III, 865; A. Stein, *op. cit.*, p. 84)

C. Valerius Catullinus

înainte de a. 193

(CIL, III, 857; A. Stein, *op. cit.*, p. 83—84)

P. Aelius Sempronius Lycinus

prin a. 198—209

(CIL, III, 7659; A. Stein, *op. cit.*, p. 84—85; H.-G. Pflaum, *op. cit.*, II, p. 700—701, nr. 262)

M. Cocceius Genialis

prin a. 193—217

(CIL, III, 7662; A. Stein, *op. cit.*, p. 85)

Ulpus Victor

prin a. 211—217

(CIL, III, 1464; A. Stein, *loc. cit.*; idem, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu, 1942; H.-G. Pflaum, *op. cit.*, II, p. 691—694, nr. 257)

M. Aurelius Apollinaris

prin a. 217—218

C. Publicius Antonius Probus

nedeterminat

(CIL, III, 856; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*. Budapest, 1944, p. 86)

Altarul lui M. Aurelius Apollinaris, închinat zeiței *Salus*, este a treia menționare a acestui cult în Dacia romană¹⁸. Veche divinitate romană, personificare a unui concept abstract la început, cu semnificație politico-socială, ocrotitoare a binelui Statului roman, a binelui public, *Salus* s-a confundat mai târziu cu *Hygea*, fiind trecută în rîndul divinităților sărăcătății. Ulterior, sub Imperiu, se pare că *Salus* a fost venerată pentru dublul caracter: ocrotitoare a binelui universal și a binelui personal (al

¹⁸ Numele zeiței *Salus* mai apare pe un altar de la Sarmizegetusa, ridicat pe la mijlocul secolului al III-lea de P. Aelius Hammonius Iunior, proc. Augg. Daciae Apulensis (C. Daicoviciu, *Contribuții la sincretismul religios în Sarmizegetusa*, în AISC, I, 1928—1932, p. 84—85) și pe un altar de la Apulum, ridicat spre sfîrșitul secolului al II-lea de către P. Catius Sabinus, tribunus militum Leg. XIII Geminae (I. H. Crișan, *Două inscripții inedite din Apulum (Alba Iulia)*, în SCIV, V, 3—4, 1954, p. 603—605). Ambele inscripții ilustrează sincretismul religios din Dacia, *Salus* fiind pomenită printre multe alte divinități.

împăratului, în primul rând), în sensul sănătății și prosperității¹⁹. Marcus Aurelius Apollinaris, magistrat imperial, cinstește pe vechea zeiță, cerându-i să-și arate bunăvoința față de împărat, față de provincia în care fusese trimis, dar și față de persoana sa și familia cu care („cum suis“) împreună aduce ofranda.

MIHAI BARBULESCU

MARCVS AVRELIVS APOLLINARIS PROCVRATOR AVGVSTI DACIAE POROLISSENSIS

(Résumé)

Une inscription (fig. 1 a—b, 2 — reconstitution) récemment trouvée à Cluj (Napoca) vient de nous apporter le nom d'un *procurator Augusti*, Marcus Aurelius Apollinaris, inconnu jusqu'à présent parmi les procureurs impériaux. L'auteur établit qu'il s'agit d'un ancien tribun des prétoriens, qui a participé au complot dirigé contre Caracalla (Dion Cassius, LXXVIII, 5,2; *Hist. Aug. Carac.*, 6,7); celui-ci est devenu, sous l'empereur Macrin, procureur financier de *Dacia Porolissensis* (217—218).

L'inscription est dédiée à la déesse *Salus*, en se constituant comme le troisième témoignage de ce culte en Dacie.

¹⁹ *Salus*, în *RE*, I (1920), col. 2057—2059 (Thulin); *Salus*, în *LexMyth*, IV (1909—1915), col. 295—301 (Wissowa); *Salus*, în *DA*, IV, 2, p. 1056—1059 (Hild); L. Preller, *Les dieux de l'ancienne Rome*, Paris, 1865, p. 403—404; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, ed. a II-a, München, 1912, p. 131—133, 267, 327, 329; K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 227, 234, 300, 322; G. Dumézil, *La religion romaine archaïque*, Paris, 1966, p. 387—388, 431.

CIRCULAȚIA MONETARĂ ÎN AȘEZĂRILE ANTICE DE PE TERITORIUL COMUNEI ORLEA*

Spre a păstra o oarecare unitate în catalogul monedelor, am folosit pentru fiecare perioadă unul din manualele cele mai uzuale: monedele romane republicane au fost determinate după Babelon și datate pe baza cronologiei stabilite de Grueber; emisiunile din epoca imperială, după Cohen, iar în aranjarea succesivă a monedelor — pentru secolele I—III e.n. — am avut în vedere cronologia stabilită de Bernhard și în RIC, cu excepția monedelor emise de Traian, Hadrian și Antoninus Pius care au fost determinate după lucrarea lui Strack; pentru monedele din epoca bizantină am folosit manualul lui Sabatier sau cel a lui Wroth.

Monedele însemnate cu * fac parte din categoria pieselor argintate.

Merită o atenție specială drachma (nr. 2 = pl. V/1) imitație în stil „barbarizat”, pe care plăcuța de argint de pe avers s-a tocit aproape complet. Dintre drachmele thasiene una e bine conservată (nr. 3 = pl. I/1) și poartă monograma M; cealaltă este foarte uzată și complet tocită; drachmele din Dyrhachium și cea din Apollonia (nr. 5—7 = pl. I/5, 3) sînt puțin uzate.

Între cei 22 de denari romani republicani există numai două piese argintate (nr. 17 = pl. I/4; nr. 26 = pl. V/2), ambele bine conservate, lucrate în stil bun, prin procedeul aplicării unui strat de argint pe un nucleu de cupru, care dtermină și o greutate foarte scăzută (2,10 g și 2,90 g). *Cinci* dintre denarii romani fac parte din seria celor *zimțafi* (nr. 11, 18—20, 22), iar doi (nr. 28—29) din seria emisiunilor din est ale lui *Marcus Antonius* pentru legiuni; ambele piese sînt foarte tocite și au o greutate redusă, pe una se află și o contramarcă¹, în formă de semilună, pe un alt exemplar se găsește o contramarcă în forma unui cerc mic. Un denar provine dintr-o monetărie din Italia (nr. 10), celelalte 19 piese sînt emisiuni ale monetăriei din Roma (tabelul 1).

Un grad de uzură mai pronunțat se observă și pe alți doi denari (nr. 25, 27), datînd din secolul I î.e.n. Celelalte monede romane din epoca

* Prima parte a acestui articol a fost publicată în *Acta MN*, VIII, 1971, p. 161—172, pl. I—IV. Pentru prescurtări vezi p. 212*.

¹ I. Winkler, *Despre pătrunderea denarilor lui Marcus Antonius în Dacia*, în *SCIV*, 22, 1971, p. 102—103.

Repartizarea monedelor după atelierul de emitere

	Roma	Italia	Est	Gallia	Lugdunum	Laodicea ad Mare	Antiochia	Emesa	Siscia	Total
EPOCA DACICĂ										
Romane republicane	19	1	2							22
Augustus	1									1
Tiberius	1									1
Claudius	1									1
Nero	2									2
Galba				1	1					2
Vespasianus	2									2
Titus	1									1
Domitianus	3									3
Nerva	4									4
EPOCA SCLAVAGISTĂ ROMANĂ										
Traianus	35									35
Hadrianus	21									21
Antoninus Pius	59									59
Marcus Aurelius și Lucius Verus	16									16
Commodus	8									8
Septimius Severus	33					7		3		43
Caracalla	3									3
Elagabal	14						2			16
Severus Alexander	25									25
Maximinus	1									1
Gordianus III	7						1			8
Filip Arabul	5									5
Traianus Decius	2									2
Gallienus	2									2
Aurelianus									1	1
	265	1	2	1	1	7	3	3	1	284

Repartizarea monedelor după atelierul de emitere

	Antiochia	Nicomedia	Cyzicus	Serdica	Constanti- nopolis	Thessa- lonica	Heraclea	Roma	Aquila	Medio- lanum	Siscia	Sirmium	Augusta Trevorum	Total
EPOCA POST-AURELIANĂ														
Probus			1											1
Diocletianus				1										1
Constantius Chlorus		2			1									3
Licinius		2									1			3
Constantinus I		7	8		6	20	3	2			11		1	58
Crispus			1							2				3
Constantinus II	1	2	3		2	4	1	1			6			20
Constans I			1		2	8	3	1			2			17
Constantius II		1	2		6	7	3				3	3		25
Constantius Gallus			1		2	1					2			6
Iulian II Apostata						2	1				1	1		5
Iovianus											1			1
Valentinianus					1									1
Valens					1				1					
Gratianus									1					1
Honorius	1													1
EPOCA BIZANTINĂ														
Arcadius			1											1
Iustinianus					1	1								2
Iustinus II		1				3								4
Mauricius Tiberius		1			2									3
Mihai IV Porf.					1									1
Alexius I. Comn.					1									1
Nedeterminate						2								2
Total	2	16	18	1	24	50	11	4	2	2	27	4	1	162

republicii sînt bine păstrate. Nici o piesă nu atinge totuși, din pricina uzării, în circulație greutatea oficială de 3,90 grame.

Opt dintre denarii romani republicani datează din deceniul al II-lea al secolului I î.e.n., așa încît aceste descoperiri izolate, provenind — poate — în parte dintr-un depozit, concordă întru totul, în eşalonarea lor cronologică cu compoziția tezaurilor de denari romani republicani din Dacia².

Printre monedele emise în secolul I e.n. majoritatea nominalelor sînt de bronz; printre ele există zece piese (din totalul de 27) atît de tocite, încît e imposibilă precizarea tipului de pe revers; urme pronunțate de uzare se remarcă și pe denarii emiși de Nerva.

Odată cu înglobarea teritoriului din nordul Dunării de Jos în imperiul roman se schimbă și nominalele descoperite la Orlea; avem un singur denar emis de *Traian*, restul nominalelor sînt de bronz; se remarcă cei nouă quadranți bine păstrați, în contrast cu așii, dupondii și sesterții foarte tociți.

Printre monedele lui *Hadrian* există trei denari subaerați; pe unul se mai observă resturile foiței de argint (nr. 96 = pl. V/3), al doilea este de bronz (nr. 97), iar al treilea e un denar *hibrid* și *subaerat* (nr. 113 = pl. V/4). Aversul e bătut după un *aureus*³, dar puțin barbarizat în gravare.

Mai ridicat decît între emisiunile lui *Hadrian* este procentul denarilor printre monedele lui *Antoninus Pius*; gradul lor de uzură e relativ redus. Găsim și între aceste emisiuni denari *subaerați* (nr. 135, 150 = pl. V/7, 151 = pl. V/8, 164; deci patru din unsprezece).

Printre denarii emiși de *Marcus Aurelius* și *Commodus* există numai doi denari subaerați (nr. 172 = pl. V/5, 187) și o piesă de bronz inițial poate tot argintată, lucrată în stil „barbarizat“ (nr. 176 = pl. V/6).

Sub *Septimius Severus* emisiunile imperiale de argint devin dominante; se constată o scădere ușoară a exemplarelor *suberate* (nr. 191, 202 = pl. V/10, 204 = V/11, 207—208, 210 = V/12, 211 = V/13, 213 = V/14, 215, 216, 224 = V/15, 230, 231 = V/16, 232 = V/17, 236 = V/19, 239 = V/20) în raport cu monedele din argint (14 din 46). Proportia lor se cifrează la 30,4% în epoca Severilor față de 36,3% în timpul lui *Antoninus Pius*.

Piesa nr. 213 = pl. V/14 poate fi considerată ca un fals antic, după felul cum este executat cornul „Amalteei“, iar cea de sub nr. 235 = pl. V/18 un denar barbarizat și hibrid. Reversul cu legenda VENVS CAE-LESTIS este reprodus după o piesă emisă pentru o împărăteasă din dinastia Severilor⁴.

² B. Mitrea, *Un nou tezaur de denari romani din timpul republicii descoperit în Oltenia*, în SCIV, 21, 1970, p. 432—437; I. Winkler, în *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 17, 1967, p. 139.

³ P. L. Strack, *Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian*, Stuttgart, 1933, nu cunoaște acest tip monetar.

⁴ RIC, IV, 1, p. 173/604, IV, 2, p. 47/230, 48/243; BMC, V, p. 559, pl. 85/19—20.

Denari subaerați continuă să se mențină în proporție similară și după Septimius Severus: două monede emise de Caracalla (nr. 241 = pl. VI/21, 243) și cinci de la Elagabal (nr. 255 = pl. VI/22, 256 = VI/23, 261 = VI/25, 262 = VI/24, 265). Relevăm piesa nr. 261 în stil „barbarizat”, cunoscută ca atare și în literatură⁵.

Situația se înrăutățește sub *Severus Alexander*, căci 16 din 29 de piese sînt argintate, reprezentînd așadar un procentaj de 51,1% (nr. 267 = pl. VI/26, 268, 269 = VI/27, 271 = VI/28, 273, 274 = pl. VI/31, 278 = pl. VI/32, 279 = pl. VI/33, 280 = pl. VI/29, 286 = pl. VI/34, 289 = pl. VI/35, 290—292, 293 = pl. VI/36, 294. Deosebit de interesantă este moneda nr. 282 = pl. VI/30 pe al cărei avers și revers se observă urmele unei *duble stanțări*: pe avers se păstrează din prima imprimare IMP...AVG și o parte din draperia îmbrăcămînții este vizibilă, iar din a doua IMP C M AVR SEV — ALEX... Pe revers, din prima imprimare: ...R — A, o parte din aripa, din îmbrăcămîntea și ramura de palmier, iar din a doua legenda VICTO-R I-A și imaginea completă.

Sub *Gordianus III*, dintre nominalele monetăriei imperiale, antoninianul trece pe primul plan; piesele subaerate se reduc la o proporție de 25% (nr. 302 = pl. VI/38, 308 = pl. VI/39) din totalul de opt piese. Sub *Filip Arabul* și *Traianus Decius* lipsește cu totul moneda de argint subaerată.

Printre piesele din metal alb în al căror aliaj este un procent foarte scăzut de argint, emise sub *Gallienus*, se găsește și o piesă în stil „barbarizat” (nr. 318 = pl. VI/40).

Numărul monedelor de argint fiind relativ mică calcularea greutății medii n-ar fi concludentă, se remarcă că monedele descoperite la Orlea rămîn din punct de vedere al greutății medii în urma greutății medii a pieselor de argint emise de la Nero pînă la Septimius Severus, din colecția fostului liceu din Orăștie⁶ precum și a celor descoperite la Apulum⁷.

Pentru epoca post-aureliană, după cum a stabilit Elmer, greutatea diferitelor nominale e în continuă schimbare: astfel *follis*-ul descrește de la 6,82 g cît a fost în 307 e.n., la 1,51 între 335—340; paralel cu descreșterea greutății se reduce și mărimea rondelului; dimpotrivă *pecunia maiorina* emisă inițial, în 340 e.n., cu 4,54 g se ridică prin 345 la 5,45 g; *centenionalis*-ul la început de 2,72 g (= 1/2 din *pecunia maiorina*) e redus în 357 e.n. la 1,70 g⁸.

Dat fiind că denumirile stabilite de Elmer nu sunt general utilizate în literatură și că între două nominale diferența este uneori nesemnificativă din cauza oscilațiilor mari față de greutatea normală și a uzurii, am clasificat monedele pe baza greutății actuale. Această clasificare prezintă desigur un anumit indice de aproximație, dar reflectă totuși o realitate

⁵ BMC, V, p. 577, nota.

⁶ I. Winkler, *OmD*, p. 569 (128 de denari au dat o greutate medie de 2,8871093 g).

⁷ I. Winkler, în *ActaMN*, II, 1965, p. 225—226.

⁸ G. Elmer, *Verzeichnis der römischen Reichsprägungen von Augustus bis Anastasius*, Graz, 1956, p. 26—27.

concretă. Mai ales că noi nu cunoaștem în ce măsură schimbările legiferate în imperiu cu privire la greutatea monedei erau acceptate și în nordul Dunării de Jos. Ori cum va fi fost, monedele găsite la Orlea se încadrează între nominalele cele mai mici.

Cît privește monetăriile din care provin nominalele descoperite la Orlea, făcînd abstracție de emisiunile coloniilor, ale orașelor grecești și ale provinciilor romane, constatăm că în secolul al II-lea e.n. ele provin din *officinele* orașului Roma. Începînd cu Septimius Severus situația se schimbă, multe piese fiind emise în noile officine instalate în Laodicea ad Mare, Antiochia și Emesa, ceea ce se reflectă și în compoziția descoperirilor monetare de la Orlea. Dintre monedele lui Aurelianus una e emisă la Siscia (vezi tabelul 1).

În epoca post-aureliană și bizantină primul loc îl ocupă emisiunile din Thesalonica (50 de piese) după care urmează Siscia (27 de piese), Constantinopol (24 piese), Cyzicus (18 piese), Nicomedia (16 piese) și Heraclea (11 piese). Alte șapte monetării sînt reprezentate printr-un număr redus de piese (vezi tabelul 2).

Dacă urmărim raportul dintre cantitatea emisiunilor și poziția geografică a diferitelor monetării, față de Dacia, constatăm că emisiunile provenite din monetăriile situate în Illyricum (Siscia, Sirmium, Thessalonica și Heraclea) au cea mai mare pondere sub raport numeric. Pieseile din Antiochia, Nicomedia și Cyzicus au putut pătrunde prin intermediul orașului Constantinopol, iar cele din Augusta Trevirorum, ca și pesele emise la Roma, pot fi considerate cu totul întîmplătoare. Este puțin probabil că în secolul al IV-lea regiunile din nordul Dunării de Jos să fi avut legături directe cu Italia și provinciile apusene ale imperiului roman.

Cauzele istorico-economice ce stau la baza deosebirii lor în repartizarea monetăriilor din care provin piesele de la Orlea față de a tezaurilor de la Celei (Sucidava), unde primul loc revine orașului Constantinopol urmat de Cyzicus și Nicomedia⁹, necesită un studiu exhaustiv al descoperirilor monetare din toate localitățile situate în sudul Daciei. În stadiul actual al cercetărilor credem că această deosebire se leagă de caracterul diferit al celor două așezări: existența la Sucidava a unui castru cu o puternică garnizoană militară a determinat, desigur, ca numerarul să vină în primul rînd din capitala imperiului, în timp ce la Orlea avem în secolul al IV-lea doar o modestă așezare rurală, în care schimbul prin intermediul monedei se realizează cu numerar din officinele cele mai apropiate.

O altă problemă care nu va putea fi elucidată decît pe baza unui studiu exhaustiv incluzînd nu numai Dacia, ci și întregul imperiu roman este aceea a locului de emitere a denarilor subaerați¹⁰, care, după cum am

⁹ Gh. Poenaru-Bordea et V. Barbu, *Contributions à l'histoire du Bas-Empire Romain à la lumière des deux trésors monétaires des IVe—Ve siècle, découverts à Celeiu, în Dacia*, N.S. XIV, 1970, p. 268—269.

¹⁰ Despre monedele subaerate există o literatură foarte vastă. Menționăm numai unele dintre ultimele lucrări: E. Bernareggi, *Nummi pelliculati (Considerazioni sulle argento suberato della Repubblica Romana)*, în *Rivista italiana di numismatica e*

văzut, reprezintă aproape o treime din totalul nominalelor de argint descoperite la Orlea. Un astfel de studiu ne-ar permite și distingerea emisiunilor oficiale subaerate de falsurile antice.

Faptul că patru dintre cei 16 denari *subaerați* din timpul domniei lui Severus Alexander din descoperirile de la Orlea (nr. 267—268, 271, 292) apar între tipurile clasificate de K. Pink ca emisiuni neoficiale ale imperiului roman¹¹, precum și apartenența a cinci piese, emisiuni ale orașului Nicaea, la seria celor „barbarizate” (nr. 419 = pl. VIII/51, 420 = pl. VIII/52, 421 = pl. VIII/53, 422 = pl. VIII/54, 423 = pl. VIII/55), indică proveniența din afara Daciei atât a monedelor subaerate, cât și a celor „barbarizate”, căci este puțin probabil ca pe teritoriul așezării romane de la Orlea să fi funcționat o monetărie care să emită astfel de piese. Dacă am considera denarii subaerați ca produse ale unei „monetării” din sudul Daciei, am admite implicit că ele au pătruns de aci în marile colecții europene, ceea ce este desigur un non sens. Se exclude, de asemenea, presupunerea că exact aceleași tipuri *subaerate* ar fi fost emise în sudul Daciei și într-o altă parte a imperiului roman.

Urmărind compoziția a 10 tezaure monetare descoperite pe teritoriul Olteniei: Dobridor (28 de monede)¹², Moțăței (80)¹³, Bîrca (167)¹⁴, Frințești (1365)¹⁵, Flămînda-Cremenari (465)¹⁶, Ionești-Govori (151)¹⁷, Olteni (259)¹⁸, Bîrca (315)¹⁹, Turnarii Vechi (156)²⁰ și Moțăței (39)²¹, ce cuprind emisiuni din secolul II—III e.n., publicate cu descrieri amănunțite, într-un quantum de peste 3000 piese de argint, există numai — în tezaurul de la Olteni — o singură monedă de bronz care a putut fi inițial un denar de argint²².

scienze affini, XIII, 1965, p. 5—32; M. H. Crawford, *Plated Coins-False Coins*, în *Num. Chronic*, VIII, 1969, p. 57 și urm.; K. Pink, *Der Aufbau der römischen Münzprägung...* în *NumZ*, 66, 1933, p. 30; 67, 1934, p. 5, 8, 11, 15; 68, 1935, p. 14, 19, 20, 23, 26, 30, 33, 34; *RIC*, I, p. 34—35, III, p. 1; *BMC*, III, p. XIX; IV, p. XIX; V, p. XXVII—XXIX.

¹¹ K. Pink, *op. cit.*, în *NumZ*, 68, 1935, p. 14, 19.

¹² Oct. O. Iliescu, în *Oltenia*, I, 1940, p. 140—141.

¹³ Idem, în *Oltenia*, II, 1941, p. 160—169.

¹⁴ Idem, în *SCN*, V, 1971, p. 327—333.

¹⁵ C. Moisil, în *Biblioteca Academiei Române. Creșterea colecțiilor în anii 1938—1942*, vol. XLIX—LIII, 1944, p. 41—91.

¹⁶ B. Mitrea, în *SCN*, I, 1957, p. 407—410.

¹⁷ Idem, în *SCN*, IV, 1968, p. 209—221.

¹⁸ Idem, în *SCN*, V, 1971, p. 131—142.

¹⁹ C. Preda, în *SCN*, IV, 1968, p. 175—196.

²⁰ G. Papilian, în *Acad. R.S.R. Centrul de istorie, filologie și etnografie. Comunicări. Seria numismatică*, I, Craiova, 1967, p. 3—4, 13—44.

²¹ Idem, *loc. cit.*, p. 4—5, 45—54.

²² B. Mitrea, în *SCN*, V, 1971, p. 122.

Situația este aceeași și în Transilvania, căci printre tezaurele monetare îngropate, în secolul II—III e.n.²³, numai în cel de la Sălașuri se găsește, între 3200 de piese descoperite, un denar *subaerat*²⁴.

Nu cunoaștem însă compoziția descoperirilor izolate din celelalte așezări romane de pe teritoriul Olteniei. Potrivit unei informații primite de la Octavian Oct. Iliescu, care a lucrat la Cabinetul numismatic din Craiova, printre piesele păstrate la Muzeul de istorie al Olteniei există un număr însemnat de denari și antoniniani *suberați*. Deși locul de descoperire a acestor piese nu poate fi precizat, se știe că ele nu provin din altă parte a țării și nici nu au fost cumpărate de la comercianți de antichități, așa încît ele pot fi considerate ca monede ce au circulat în antichitate pe teritoriul dintre Carpați, meridionali, Olt și Dunăre. Tot Octavian Iliescu ne-a comunicat că printre monedele descoperite la Cioroi există, de asemenea, denari și antoniniani *subaerați*. Apariția monedelor *subaerate* în descoperirile izolate de la Orlea nu trebuie considerată, așadar, ca un fenomen izolat, ci ca unul general în această parte a Daciei.

Deosebirea compoziției dintre tezaure și descoperirile izolate în privința calității monedelor arată cu cită grijă și pricepere erau selecționate piesele de argint în momentul cînd erau depozitate pentru a servi în tranzacții mari comerciale sau erau adunate în decursul unei perioade mai lungi pentru diferite alte scopuri.

Cei 17 denari și 3 antoniniani *subaerați* din tezaurul de la Vîrtopu format din 53²⁵ monede fiind un caz izolat nu infirmă concluzia noastră.

Proporția numărului de denari și antoniniani *subaerați* care au ajuns să se impună în circulația monetară a așezării rurale de la Orlea este mare în comparație cu proporția constatabilă în centrele urbane din provincia Dacia sau Pannonia, pentru care dispunem de informații detaliate și sigure.

Astfel, în Apulum „principal centru, economic, militar și administrativ al provinciei” pe lângă 754 monede romane de argint din sec. I î.e.n.—272 e.n., există numai șapte piese care pot fi încadrate în seria celor argintate sau false²⁶, iar la *Carnuntum*, avem numai 172 falsuri ce redau monede de argint²⁷ față de 2522 de monede de argint, emisiuni originale romane (epoca republicană pînă la Aurelian)²⁸.

²³ Bibliografia tezaurelor monetare din provincia Dacia, vezi la D. Protase, *Les trésors monétaires de la Dacie romaine...*, în *Congresso internazionale di Numismatica*, II, Roma, 1965, p. 432 și tabelul alăturat; B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, în *SCIV*, 1961—1971; idem, în *Dacia*, N.S., 1959—1970.

²⁴ I. Molnár — I. Winkler, în *ActaMN*, II, 1965, p. 275—276.

²⁵ Oct. O. Iliescu, în *Oltenia*, I, 1940, p. 122—126, nr. 8, 9, 13, 20, 22—24, 32, 33, 38, 40—46, 50—51.

²⁶ I. Winkler, în *ActaMN*, II, 1965, p. 228—254.

²⁷ G. Elmer, în *NumZ*, 66, 1933, p. 58, 67.

²⁸ G. Elmer, *loc. cit.*, p. 61—64; cf. *ActaMN*, II, 1965, p. 239.

Relatările din literatura veche despre descoperirile de la *Sarmizegetusa Ulpia Traiana* nu cuprind decât indicații sumare despre monedele descoperite, așa încît nu putem distinge piesele false și cele subaerate de originale, numai pentru cele achiziționate întîmplător de fostul „Colegiul Reformat Kún” din Orăștie putem conchide pe baza descrierilor că s-a găsit și o monedă de bronz (tip Cohen, nr. 454) cu diametrul de 19 mm și greutatea de 2,32 g, care putea fi inițial un denar *subaerat*²⁹.

În săpăturile arheologice din *Sarmizegetusa Ulpia Traiana* executate în 1934—1935³⁰, printre 106 monede, datînd din epoca republicii pînă la Severus Alexander, există 22 de denari, dintre care numai un bronz mic (= denar subaerat), de 2,50 g, și 16—17 mm, de la Didius Iulianus și o imitație de denar, de 2,15 g și 18 mm, de la Iulia Mamaea³¹.

Încercînd o coroborare a proporției denarilor subaerați și a falsurilor din centrele urbane menționate, constatăm că la Apulum ele reprezintă doar 1%, la Carnuntum 6,8%, iar la *Sarmizegetusa Ulpia Traiana* ajunge la aproximativ 10%. Diferența mare între acest procentaj și cel stabilit la Orlea, unde cantitatea globală a monedelor nu rămîne cu mult în urma unora dintre centrele urbane, ne duce spre aceeași constatare a unui control mult mai puțin riguros al pieselor din numerarul curent în așezările rurale decît în centrele urbane. Lipsește însă în stadiul actual al cercetărilor posibilitatea confruntării cu un alt centru rural cu un grad de dezvoltare similar celui din Orlea.

Materialul de la Carnuntum și Orlea indică deopotrivă ca perioadă de maximă frecvență a denarilor subaerați domnia lui Severus Alexander, după care începe decăderea acestui gen de emisiuni, încetînd sub Gallienus, cînd moneda de argint se transformă într-o piesă de metal alb.

În ceea ce privește deosebirile de detalii ce se constată pe unele dintre piesele de la Orlea aparținînd emisiunilor orașelor grecești și a coloniilor din imperiul roman, față de cele descrise de Mionnet, considerăm că nu este cazul să insistăm deoarece de la apariția lucrării lui Mionnet au fost publicate numeroase variante noi în diferite manuale și cataloage, dintre care cel mai amplu: „British Museum Catalog of the Greek Coins”, nu ne-a fost accesibil. Fotografiiile de pe planșele I—IV, și VIII, permit însă specialiștilor o stabilire precisă a tuturor detaliilor.

Monedele post-aureliene nu ridică, din punct de vedere tipologic, nici o problemă, dat fiind că nu există între ele piese „barbarizate” variante sau falsuri.

Între monedele bizantine o singură piesă de la Iustinian prezintă greșeli de gravare pe revers: între **M** și **X** există o linie frîntă; **A** din cîmpul

²⁹ B. Jánó, *A szászvárosi ref. Kún-Kollégium Éremtára*, II, *Római pénzek*, Orăștie, 1910, p. 74, nr. 317.

³⁰ C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, în *ACMÎT*, IV, 1932—1938, p. 372—405; idem, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana)*, Cluj, 1939, p. 21—56.

³¹ Inedite se păstrează la Muzeul județean Hunedoara din Deva (în curs de prelucrare).

inferior al literei **M** este despărțit în două jumătăți inegale printr-o linie oblică; linia de la baza literei **M** nu este orizontală ci oblică. Sub aceasta se află o a doua linie care e orizontală; astfel exerga e despărțită de cîmpul monedei printr-o linie orizontală și una oblică (nr. 781 = pl. IX/56). Pe reversul altei monede (cu aversul foarte tocit), se remarcă urme de rebatere (nr. 793 = pl. IX/57).

O ultimă problemă care se cere lămurită este deosebirea dintre numărul pieselor bizantine de la Orlea publicate, cu ani în urmă, de B. Mitrea³² și cele prezentate în lucrarea de față, deosebire care se repartizează, grupînd după împărații emitenți în felul următor:

	B. Mitrea	Catalogul alăturat
Iustinianus	3	2
Iustinus II	7	4
Mauricius Tiberius	4	3
Roman III	2	—
Alexios I(?) Comnenul	1	1
Total:	17	10

Piese care lipsesc în catalogul nostru s-au pierdut, desigur, cu ocazia mutării repetate a expoziției monetare ca și exemplarul din seria emisiunilor cu legenda *PROVINCIA DACIA*, tip B, emis în anul III de Filip Arabul³³.

Dintre emisiunile orașelor grecești și ale coloniilor romane nu lipsește nici o piesă față de cele înregistrate de noi în 1958³⁴. Sporirea la mai mult decît dublu a acestor piese, alături de o creștere sensibilă a emisiunilor romane de la Traian pînă la Aurelian³⁵, justifică presupunerea că informațiile despre circulația monetară din așezările antice de la Orlea se vor completa și preciza succesiv prin alte descoperiri.

IUDITA WINKLER — CONSTANTIN BALOI

³² B. Mitrea, în *SCIV*, XIV, 2, 1963, p. 474, nr. 57; XVII, 2, 1966, p. 425, nr. 57.

³³ I. Winkler, în *SCN*, V, 1971, p. 153, nota 45^a.

³⁴ I. Winkler, în *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapest, 1968, tabelul alăturat la lucrarea *Zur Problematik der Handelsbeziehungen Daziens mit den griechisch-orientalischen Städten*.

³⁵ I. Winkler, *loc. cit.*, p. 371.

CATALOGUL MONEDELOR
găsite la „Orlea” și păstrate în colecția Muzeului comunal Orlea

Nr. crt.	Denumirea monedelor	Cronologia	Greutatea	Diametrul	Bibliografia	Sigla	Planșa
1	2	3	4	5	6	7	8

EPOCA DACICĂ

Monede grecești

Mesembria

1.	Monedă de bronz	sec. III–II î.e.n.	7,80	22,3–22,1	Head, 279 (BMC, Tracia, 132)		pl. I/2
2.	Drahmă*, tip. Alexandru Macedon sau Filip III.	sec. III–II î.e.n.	2,30	15,4–14,5			pl. V/1

Thasos

3.	Tetradrahmă	148–146 î.e.n.	15,20	29,3–32,7	Head, 266/164		pl. I/1
4.]	Tetradrahmă	148–146 î.e.n.	7,10	26,6–27,1	Head, 266/164		

Apollonia

5.	Drahmă	229–100 î.e.n.	2,90	19,1–17,0	cf. Schlosser, 27/4		pl. I/3
----	--------	----------------	------	-----------	---------------------	--	---------

Dyrhachium

6.	Drahmă	229–100 î.e.n.	3,10	18,1–17,5	cf. Schlosser 44/30 și urm.		pl. I/5
7.	Drahmă	229–100 î.e.n.	3,10	17,2–16,7	ibidem		

Monede romane republicane

Q. Marcius L. Ibo

8.	D.	Roma,	172–151 î.e.n.	3,70	20,2–20,7	B II, 181/1	
----	----	-------	----------------	------	-----------	-------------	--

C. Renius

9.	D	Roma,	150–125 î.e.n.	3,60	16,4–17,6	B II, 399/1	
----	---	-------	----------------	------	-----------	-------------	--

L. Flaminius Cilo

10.	D	Italia,	93–92 î.e.n.	3,80	17,4–17,8	B I, 495/1	
-----	---	---------	--------------	------	-----------	------------	--

L. Cornelius Scipio Asiagenus

11.	D	Roma,	91 î.e.n.	3,60	18,0–19,1	B I, 399/24	
-----	---	-------	-----------	------	-----------	-------------	--

L. Sentius C. f.

12.	D	Roma,	89 î.e.n.	3,80	21,0–20,2	B II, 437/1	
-----	---	-------	-----------	------	-----------	-------------	--

L. Piso Frugi

13.	D	Roma,	88 î.e.n.	3,70	19,5–19,2	B I, 292/12	
-----	---	-------	-----------	------	-----------	-------------	--

Q. Titius

14.	D	Roma,	87 î.e.n.	3,80	19,7–18,2	B II, 490/1	
-----	---	-------	-----------	------	-----------	-------------	--

L. Licinius L. f. Macer

15.	D	Roma,	85 î.e.n.	3,80	21,1–21,6	B II, 133/16	
-----	---	-------	-----------	------	-----------	--------------	--

Man. Fonteius C. f.

16.	D	Roma,	85 î.e.n.	3,70	20,2–22,8	B I, 506/9	
-----	---	-------	-----------	------	-----------	------------	--

anexă continuare

1	2	3	4	5	6	7	8
Gargilius							
17.	D*	Roma, 84 f.e.n.	2,10	17,7-18,0	B I, 532/2		pl. I/4
Q. Antonius Balbus							
18.	D	Roma, 82 f.e.n.	3,70	19,8-19,0	B I, 158/1		
C. Marius C.f. Capito							
19.	D	Roma, 82 f.e.n.	3,70	20,1-19,6	B II, 203/8		
L. Procilius filius							
20.	D	Roma, 79 f.e.n.	3,60	19,3-19,5	B II, 386/2		
C. Postumius							
21.	D	Roma, 77 f.e.n.	3,80	17,6-17,5	B II, 382/9		
Man. Aquilius							
22.	D	Roma, 72 f.e.n.	3,80	20,0-20,4	B I, 213/2		
P. Aemilius Lepidus							
23.	D	Roma, 71 f.e.n.	3,90	17,1-18,1	B I, 122/10		
M. Platorius Cestianus							
24.	D	Roma, 68 f.e.n.	3,70	18,5-19,1	B II, 312/3		
Q. Cassius Longinus							
25.	D	Roma, 58 f.e.n.	2,70	16,5-20,3	B I, 330/7		
M. Mettius							
26.	D*	Roma, 44 f.e.n.	2,90	19,1-18,6	B II, 21/33		pl. V/2
Augustus							
27.	D	32 f.e.n.	3,70	18,4-17,4	B II, 59/139		
Marcus Antonius							
28.	D	Est 32/31 f.e.n.	2,80	18,1-15,8	B I, 201/117		
29.	D	Est 32/31 f.e.n.	2,60	15,3-18,1	B I, 200/105		
Monede romane emise în epoca imperiului							
Augustus							
30.	As	15 f.e.n.	19,05	25,5-25,3	C 473		
31.	As	f.t.	10,00	28,4-27,0	BMC, pl. 19		
Tiberius							
32.	As	16-22 e.n.	9,50	27,5-28,2	C 247		
Claudius							
33.	As	41-52 e.n.	6,90	27,1-27,8	C 14		
34.	As	41-52 e.n.f.t.	9,40	27,7-28,0			
Nero							
35.	D	63-68 e.n.	2,90	17,1-19,1	C 314		
36.	As	54-68 e.n.	6,50	25,0-25,6	C 280-282		
37.	As	f.t.	9,40	27,4-28,3			
Galba							
38.	D	68-69 e.n.	3,00	17,5-19,6	C 55		
39.	S	70-71 e.n.	8,30	27,3-27,2	C 266		

anexă continuare

1	2	3	4	5	6	7	8
Vespasianus							
40.	D	71 e.n.	2,90	16,8-18,1	C 391		
41.	As	76-78 e.n.	9,50	26,5-25,6	C 2-4		
42.	As	f.t.	11,45	25,7-25,8			
Titus							
43.	D	80 e.n.	2,80	17,7-18,2	C 316		
44.	As	f.t.	8,32	26,4-26,9			
Domitianus							
45.	Dp	80-81 e.n.	8,20	26,5-28,1	C 459-461		
46.	S	85 e.n.	18,1	32,1-33,7	C 307-308		
47.	S	85 e.n.	22,40	32,1-32,0	C 509		
48.	D	f.t.	2,10	18,3-19,7			
49.	Dp	f.t.	11,7	26,5-26,1			
50.	Dp	f.t.	8,10	26,0-26,4			
51.	Dp	f.t.	11,50	25,4-27,3			
52.	As	f.t.	10,00	23,1-27,3			
Nerva							
53.	D	96	2,80	18,1-18,5	C 16		
54.	D	96-97	2,90	17,7-17,1	C 16, 20		
55.	As	96-97	10,80	26,1-26,7	C 108, 115		
56.	Dp	96	13,80	26,7-27,2	C 7		
Nedeterminat							
57.	As	f.t.	13,25	26,6-27,5			
EPOCA SCLAVAGISTĂ ROMANĂ							
Traianus							
58.	Qd	98-117	3,30	16,3-15,5	St 484		
59.	Qd	98-117	3,10	15,5-16,4	St 484		
60.	Qd	98-117	2,70	17,4-16,3	St 484		
61.	Qd	98-117	2,60	16,5-14,9	St 484		
62.	Qd	98-117	2,65	15,7-15,9	St 485		
63.	Qd	98-117	2,50	16,1-16,2	St 485		
64.	Qd	98-117	2,35	16,4-15,2	St 485		
65.	Qd	98-117	2,15	17,2-17,1	St 484		
66.	Qd	98-117	2,75	13,6-13,9	St 489		
67.	Dp	101-102	13,70	25,6-26,2	St 339		
68.	As	101-102	7,15	26,7-26,3	St 343		
69.	Dp	102	10,65	25,5-26,9	St 346		
70.	D	103-111	2,95	19,3-20,6	St 160		
71.	S	103-111	33,35	34,2-34,8	St 366		
72.	As	103-111	10,30	25,6-26,7	St 366		
73.	As	103-111	10,10	24,7-26,5	St 401		
74.	As	103-111	8,65	24,2-25,7	St 401		
75.	Dp	103-111	11,95	25,7-27,1	St 403		
76.	As	103-111	9,65	27,0-26,8	St 403		
77.	Dp	103-111	15,60	27,8-27,7	St 469		
78.	S	115-117	24,85	33,1-33,7	St 476		
79.	S	f.t.	23,95	33,7-34,0			
80.	S	f.t.	22,55	32,8-33,6			
81.	S	f.t.	19,65	25,6-25,0			
82.	Dp	f.t.	13,40	26,5-26,8			
83.	Dp	f.t.	11,35	27,3-26,1			
84.	Dp	f.t.	10,85	27,1-26,7			
85.	Dp	f.t.	9,80	24,3-25,1			
86.	As	f.t.	10,40	25,7-26,5			
87.	As	f.t.	9,40	27,1-26,7			
88.	As	f.t.	9,05	26,5-27,4			
89.	As	f.t.	7,80	26,7-26,5			
90.	As	f.t.	7,40	25,3-25,6			

anexă continuare

1	2	3	4	5	6	7	8
91.	As	f.t.	6,80	25,1-25,8			
92.	As	f.t.	9,05	27,8-28,7			
Hadrianus							
93.	D	117	2,90	18,6-18,9	St 2		
94.	As	117-120	9,50	26,5-27,4	St 501		
95.	Dp	118	11,55	26,8-25,8	St 511		
96.	D*	119-123	2,35	18,2-19,4	St 68		pl V/3
97.	D*	121	2,15	18,2-17,7	St 263		
98.	S	119-123	25,40	33,4-34,1	St 533		
99.	As	119-123	9,80	26,5-27,5	St 575		
100.	As	119-123	9,50	26,3-26,2	St 575		
101.	S	123-129	24,10	32,0-32,5	St 611		
102.	As	123-129	11,40	27,8-26,2	St 613		
103.	As	123-129	9,95	25,8-26,5	St 613		
104.	Dp	128-129	11,05	27,1-28,2	St 629		
105.	As	128-132	10,80	24,8-25,2	St 643-644		
106.	S	132-134	25,15	30,5-31,2	St 648		
107.	As	132-134	8,80	24,8-25,4	St 653		
108.	As	132-134	8,55	23,2-24,2	St 653		
109.	As	134-138	11,25	26,0-26,9	St 837		
110.	S	f.t.	24,40	33,0-34,5			
111.	Dp	f.t.	12,40	25,3-25,2			
112.	Dp	f.t.	9,10	23,7-25,1			
113.	D*	f.t.	2,90	16,7-17,8	St 148, 285, 290		
Antoninus Pius							
114.	S	138	25,50	30,0-31,1	St 743		
115.	As	139	10,30	27,0-25,9	St 764		
116.	Dp	139	10,50	23,5-23,2	St 766		
117.	Dp	140-144	11,50	26,3-26,5	St 821		
118.	As	140-144	8,10	27,4-27,2	St 888		
119.	As	140-144	8,05	23,0-25,2	St 890		
120.	As	140-144	7,65	23,1-23,4	St 884		
121.	Dp	145-147	10,25	24,6-21,4	St 977		
122.	As	145-147	9,65	24,5-25,3	St 993		
123.	As	148	8,40	25,1-24,3	St 1012		
124.	As	149	8,80	27,3-27,3	St 1024		
125.	As	151	10,25	25,8-27,5	St 1058		
126.	As	152	9,20	26,8-26,9	St 1074		
127.	Dp	153	9,00	26,1-27,3	St 1084		
128.	As	156	11,55	24,9-25,7	St 1120		
129.	Dp	156	10,40	23,6-26,4	St 1121		
130.	As	156	10,80	24,0-25,0	St 1124		
131.	S	156	17,05	32,2-31,7	St 1125		
132.	S	157	21,25	27,7-28,2	St 1128		
133.	D	158	2,80	17,0-17,3	St 322		
134.	D	160	2,40	18,3-16,7	St 366		
135.	D*	160	1,90	15,5-17,7	St 361		
136.	S	f.t.	22,25	30,4-30,5			
137.	S	f.t.	20,00	31,0-31,8			
138.	S	f.t.	18,85	31,0-35,0			
139.	Dp	f.t.	9,65	25,8-25,7			
140.	Dp	f.t.	7,85	24,8-24,4			
141.	As	f.t.	7,25	24,0-27,3			
Antoninus Pius pentru Marcus Aurelius							
142.	As	147	13,00	21,7-21,3	St 1010		
143.	As	149	9,95	26,7-26,3	St 1045		
144.	As	152	8,50	23,6-24,7	St 1077		
145.	D	156	3,00	16,1-16,2	St 306		
146.	As	156	8,60	24,1-24,0	St 1115		
147.	As	157	10,50	24,2-24,4	St 1137		
148.	S	f.t.	21,60	30,0-31,4			
Antoninus Pius pentru Faustina Senior							
149.	As	139-141	12,1	26,5-27,2	St 1224		
150.	D*	141-161	2,35	17,1-17,2	St 428		pl. V/7

anexă continuare

1	2	3	4	5	6	7	8
151.	D*	141-161	3,00	17,7-18,5	St 474		pl. V/8
152.	D	141-161	3,05	17,7-18,1	St 475		
153.	D	141-161	2,95	17,6-18,4	St 479		
154.	D	141-161	3,15	17,7-17,8	St 484		
155.	As	141-161	8,15	24,3-24,2	St 1230		
156.	As	141-161	11,25	26,2-27,1	St 1241		
157.	S	141-161	25,65	34,0-33,9	St 1241		
158.	As	141-161	10,35	29,1-26,4	St 1249		
159.	As	141-161	9,40	22,8-25,3	St 1263		
160.	As	141-161	10,50	23,3-24,2	St 1263		
161.	As	141-161	9,90	24,4-25,2	St 1265		
162.	As	141-161	7,95	22,9-24,2	St 1281		
163.	S	141-161	22,50	31,4-32,8	St 1294		
164.	D*	f.t.	2,17	15,4-16,5			
Antoninus Pius pentru Faustina Iunior							
165.	S	152-156	22,90	30,7-32,5	St 1322		
166.	As	152-156	10,15	23,2-25,4	St 1325		
167.	As	152-156	14,15	25,3-25,6	St 1327		
168.	D	156-161	3,10	15,9-16,7	St 518		
169.	As	f.t.	7,35	26,2-26,6			
Marcus Aurelius							
170.	D	161	2,80	17,4-17,7	C 30		
171.	D	161	3,00	18,4-17,6	C 507		
172.	D*	165	2,55	16,1-17,4	C 9		pl. V/5
173.	D	166	2,05	17,8-19,2	C 435		
174.	D	173	3,00	18,7-18,6	C 300		
175.	As	175	7,95	26,3-24,8	C 349		
176.	D*	f.t.	1,75	16,2-17,3	C 508		pl. V/6
177.	As	f.t.	8,72	23,2-24,5			
Marcus Aurelius pentru Faustina Iunior							
178.	S	175	20,20	29,5-29,4	C 212		
Lucius Verus							
179.	D*	161	2,10	17,2-17,1	C 144		
180.	S	164	18,80	28,4-29,3	C 250		
Commodus							
181.	S	184-186	17,60	26,8-27,5	C 945-947		
182.	D	186	3,05	17,3-17,6	C 241		
183.	D	187	2,30	17,2-18,2	C 966		
184.	D	188	3,05	16,7-17,3	C 537		
185.	D	191	2,85	16,8-18,3	C 655		
186.	D	192	2,47	16,2-16,6	C 288		
187.	D*	192	1,90	17,2-17,6	C 568		
188.	S	192	16,40	29,5-27,1	C 566		
Marcus Aurelius sau Commodus							
189.	S	f.t.	16,25	34,4-31,2			
Septimius Severus							
190.	D	194	2,85	16,2-16,3	C 60-61		pl. V/9
191.	D*	194	2,55	16,5-18,00	C 232		
192.	D	194	2,30	14,8-16,5	C 690		
193.	D	195	2,65	16,8-17,7	C 395-397		
194.	D	195	3,05	16,6-18,9	C 658		
195.	D	196-197	2,90	17,4-17,9	C 6		
196.	D	196-197	2,30	15,8-16,4	C 419		
197.	D	196-197	2,85	16,0-18,1	C 290		
198.	D	196-197	3,15	16,0-16,8	C 436		
199.	D	196-197	2,80	16,7-15,5	C 436		
200.	D	196-197	2,95	15,4-16,4	C 444		
201.	D	197	2,55	15,6-15,9	C 212		
202.	D*	198-200	2,40	14,7-16,1	C 576-577		pl. V/10

anexă continuare

1	2	3	4	5	6	7	8
203.	D	198-200	2,92	18,0-19,5	C 205		
204.	D*	198-200	3,25	16,0-16,5	C 711		pl. V/11
205.	D	198-201	3,65	15,4-16,6	C 576-577		
206.	D	202-210	2,85	19,5-18,1	C 606		
207.	D*	202-210	2,10	15,4-17,4	C 135		
208.	D*	203	2,60	16,8-17,2	C 461, 466		
209.	D	205	2,95	19,6-18,8	C 469		
210.	D*	205	3,00	17,5-18,6	C 469		pl. V/12
211.	D*	205	2,85	16,2-17,7	C 470		pl. V/13
212.	D	208	2,75	20,0-20,6	C 298		
213.	D*	f.t.	1,25	17,6-17,2	Cf. C 36		pl. V/14
214.	D	f.t.	2,80	15,1-14,7	Cf. C 279 și urm.		
215.	D*	f.t.	2,15	16,1-16,4	Cf. C 508		
216.	D*	f.t.	1,85	15,4-17,8			
217.	S	f.t.	20,50	30,0-30,2			
218.	S	f.t.	19,80	28,1-27,9			
219.	S	f.t.	10,70	27,2-26,9			
220.	As	f.t.	9,40	25,2-26,3			
Septimius Severus pentru Iulia Domna							
221.	D	193-196	3,25	17,0-17,5	C 191		
222.	D	196-202	2,95	16,6-17,4	C 72		
223.	D	196-202	2,65	15,0-16,8	C 72		
224.	D*	196-202	2,55	16,2-17,3	C 168		pl. V/15
225.	D	196-202	3,10	17,4-17,9	C 174		
226.	D	196-202	2,60	15,1-16,3	C 246		
227.	D	196-211	2,10	16,2-17,3	C 27		
228.	D	196-211	2,70	19,5-18,6	C 82		
229.	D	196-211	2,75	17,6-18,1	C 197		
230.	D*	196-211	3,20	18,6-17,7	C 150		
Septimius Severus pentru Geta							
231.	D*	203-208	2,55	17,1-18,1	C 170		pl. V/16
232.	D*	205-207	2,60	17,9-18,2	C 205		pl. V/17
233.	D	210	3,20	18,5-18,4	C 140		
234.	AE	211	1,80	17,2-17,3	Cf. C 51,59		
Septimius Severus pentru Caracalla							
235.	D*	198	3,30	19,7-20,9	C Av. 599		pl. V/18
236.	D*	201-206	1,60	18,8-18,0	C 23		pl. V/19
237.	D	208	2,65	18,2-17,7	C 446		
238.	D	209	2,25	17,5-19,4	C 465		
239.	D*	210	2,55	17,9-18,6	C 478		pl. V/20
240.	D	206-210	2,50	19,5-19,0	C 128		
Caracalla							
241.	D*	210-213	2,45	18,2-19,2	C 165		pl. VI/21
242.	D	210-213	2,55	17,4-18,8	C 529		
243.	D*	214	2,45	18,2-19,2	C 247		
244.	As	f.t.	7,92	25,1-26,0			
245.	AE	f.t.	2,10	18,7-17,3			
Elagabal							
246.	D	220	2,75	17,5-17,8	C 97		
247.	D	221	3,15	18,4-19,8	C 208		
248.	D	220-222	2,60	17,8-19,4	C 246		
249.	D	218-222	1,50	16,9-17,7	C 102		
250.	D	218-222	1,37	17,0-17,1	C 304		
Caracalla sau Elagabal							
251.	D*	f.t.	2,30	17,8-18,7			
252.	D*	f.t.	2,10	17,5-18,4			
253.	D	f.t.	1,80	16,4-17,1			
254.	As	f.t.	7,92	25,1-26,0			
Elagabal pentru Iulia Paula							
255.	D*	219-220	2,30	17,9-18,9	C 6		pl. VI/22

anexă continuare

1	2	3	4	5	6	7	8
Elagabal pentru Iulia Aquilia Severa							
256.	D*	220—221	2,55	17,6—17,4	C 2		pl. VI/23
257.	D	220—221	2,70	18,4—18,9	C 6		
Elagabal pentru Iulia Soaemias							
258.	D	218—222	2,10	17,4—17,5	C 8		
Elagabal pentru Iulia Maesa							
259.	D	218—222	2,20	16,9—17,8	C 8		pl. VI/25
260.	D	218—222	2,45	16,0—16,4	C 25		
261.	D*	218—222	2,50	18,7—18,1	C 28		pl. VI/24
262.	D*	218—222	1,75	17,6—17,5	C 36		
263.	D	218—222	1,80	20,5—18,2	C 36		
264.	D	218—222	2,50	19,4—20,1	C 36		
265.	D*	218—222	2,15	18,4—20,7	C 36		
Severus Alexander							
266.	D	221—222	1,85	16,9—18,9	C 65		pl. VI/26
267.	D*	222	2,60	16,4—17,7	C 152		
268.	D*	222—223	1,90	16,6—18,8	C 38		pl. VI/27
269.	D*	222—223	2,65	16,4—19,1	C 38		
270.	D	223	2,60	18,5—19,2	C 229		pl. VI/28
271.	D*	223	17,3	18,5—17,3	C 231		
272.	D	223	2,62	17,6—18,1	C 239		
273.	D*	223	2,80	16,9—17,6	C 460, 470, 483		pl. VI/31
274.	D*	222—228	1,80	16,5—18,0	C 23		
275.	D	222—228	2,52	18,2—18,5	C 563		
276.	D	222—228	2,50	18,3—17,6	C 95		
277.	D	222—228	2,50	18,4—19,8	C 530		
278.	D*	228	3,20	17,7—18,8	C 44		pl. VI/32
279.	D*	228	2,25	17,0—17,4	C 46		
280.	D*	228	1,75	17,3—18,8	C 346		pl. VI/29
281.	D	228	2,60	18,4—18,1	C 346		
282.	D	228	2,25	19,3—20,4	C 564		pl. VI/30
283.	D	228	2,40	18,1—18,2	C 337		
284.	D	228—231	2,90	17,8—19,9	C 579		
285.	D	228—231	2,90	17,3—19,8	C 582		
286.	D*	228—231	2,20	17,9—18,1	C 585		pl. VI/34
287.	D	234	2,95	20,3—20,0	C 501		
288.	D	231—235	2,75	19,0—19,6	C 83		pl. VI/35
289.	D*	f.t.	2,35	17,8—18,5			
290.	D*	f.t.	1,15	18,0—17,7			
291.	D*	f.t.	2,70	17,9—19,0			
Severus Alexander pentru Iulia Mamaea							
292.	D*	222—235	2,35	17,4—18,8	C 4		pl. VI/36
293.	D*	222—235	2,50	17,4—17,6	C 81		
294.	D*	f.t.	2,75	17,9—18,2			
Nedeterminate Iulia (?)							
295.	D*	f.t.	1,00	17,6—16,8			
296.	D*	f.t.	1,60	16,2—17,0			
297.	D*	f.t.	2,30	17,7—18,4			
298.	An	f.t.	3,15	20,0—21,4			
Maximinus							
299.	D*	235—238	2,30	18,5—18,8	C 33		pl. VI/37
Gordianus III							
300.	An	241	3,35	21,5—21,2	C 237		pl. VI/38
301.	An	242	3,90	21,9—20,4	C 353		
302.	An*	238—244	3,20	20,2—21,2	C 121		

anexă continuare

1	2	3	4	5	6	7	8
303.	An	238-244	4,95	23,2-22,4	C 155		
304.	An	238-244	3,15	20,7-20,5	C 319		
305.	D	238-244	2,75	19,1-20,9	C 347		
306.	An	238-244	3,30	23,1-22,5	C 348		
307.	An	238-244	4,20	22,4-22,5	C 404		
308.	D*	f.t.	3,30	19,6-20,1			pl. VI/39
309.	An	f.t.	4,75	19,6-22,4			
Filip Arabul							
310.	An	248	3,70	21,7-22,6	C 189		
311.	An	244-247	3,80	22,5-23,0	C 215		
312.	An	244-247	3,60	21,2-23,1	C 227		
Filip Arabul pentru Marcia Otacilia Severa							
313.	An	244-249	3,55	21,9-22,4	C 14		
314.	An	244-249	4,30	23,6-24,5	C 52		
Traianus Decius							
315.	An	249-251	3,50	27,7-20,0	C 4		
316.	An	249-251	3,90	22,2-23,2	C 2		
Gallienus							
317.	An	253-268	2,40	18,4-18,3	C 157	€	
318.	An*	253-268	1,80	21,1-21,0	C 361		pl. VII/40
319.	An	f.t.	2,90	22,9-21,5			
Aurelianus							
320.	An	270-275	2,20	20,6-22,0	C 35		S-XXI
321.	An	f.t.	2,55	20,8-20,5	C 50-55		
Nedeterminate							
322.	D	f.t.	2,80	19,3-18,6			
323.	D*	f.t.	2,50	15,7-17,1			
324.	D	f.t.	2,30	16,8-17,0			
325.	D	f.t.	2,20	17,3-15,8			
326.	D	f.t.	1,80	16,4-17,1			
327.	D*	f.t.	1,25	17,0-18,2			
328.	D	f.t.	1,35	18,5-17,5			
329.	Dp	f.t.	14,65	28,8-28,0			
330.	Dp	f.t.	11,80	26,5-26,3			
331.	Dp sau						
	As	f.t.	7,80	25,4-26,4			
332.	As	f.t.	10,60	25,4-25,7			
333.	As	f.t.	9,75	26,0-24,5			
334.	As	f.t.	8,80	29,0-29,6			
335.	As	f.t.	7,80	26,7-26,5			
336.	As	f.t.	6,40	22,3-23,9			
337.	As	f.t.	6,25	22,3-21,6			
338.	As	f.t.	4,95	25,2-25,3			
339.	AE	f.t.	2,60	16,6-18,2			
340.	AE	f.t.	2,80	16,5-17,3			

anexă continuare

**MONEDĂ DE BRONZ EMISĂ ÎN PROVINCII, COLONII ȘI ORAȘE
DIN IMPERIUL ROMAN**

Nr. crt.	Greutatea	Diametrul	Bibliografia	Sigla	Planșa
1	2	3	4	5	6
PROVINCIA DACIA					
Filip Arabul					
341.	—	—	Pick, I/1,15		
Marcia Otacilia Severa					
342.	14,20	29,0—28,4	Pick, I/1,18		pl. VII/41
Filip Caesar					
343.	2,90	18,9—19,2	Pick, I/1,28		pl. VII/42
MOESIA SUPERIOR					
Gordian III					
344.	16,80	27,5—28,0	Pick, I/1, 70		
345.	20,90	29,0—27,7	Pick, I/1, 83		pl. VII/43
346.	14,10	28,6—28,5	cf. Pick, I/1, 70 și urm.		
347.	6,20	21,5—21,9	Pick, I/1, 72, 77 și urm.		pl. VII/44
348.	6,90	23,0—23,8	Pick, I/1, 72, 77 și urm.		pl. VII/45
Filip Arabul					
349.	15,90	27,9—28,4	Pick, I/1, 102		
350.	19,10	29,1—28,7	Pick, I/1, 103		pl. VII/46
MOESIA INFERIOR					
Nicopolis ad Istrum					
Septimius Severus					
351.	3,40	16,7—16,4	Pick, I/1, Av. 1386 Rv. 1388		pl. I/9
352.	2,82	17,2—16,5	Pick, I/1, 1422		pl. I/8
Elagabal					
353.	14,57	27,3—27,2	Pick, I/1, 1955		pl. I/6
354.	10,50	28,9—29,6	Pick, I/1, 1990		
355.	3,70	17,1—17,2	Pick, I/1, 2020		pl. I/10
Gordianus III.					
356.	8,80	26,4—26,3	Pick, I/1, 2069		pl. I/7
Tomis					
Domitianus					
357.	3,80	18,9—18,2	Pick, I/2, 1, 2595		pl. VIII/47
Marcianopolis					
Elagabal					
358.	10,60	26,7—27,4	Pick, I/1, 822		pl. I/11
359.	2,25	15,9—16,8	Pick, I/1, 839		
360.	4,55	18,0—19,0	Pick, I/1, 934		
Elagabal și Iulia Maesa					
361.	10,17	28,3—26,8	Pick, I/1, 935		pl. VIII/48

anexă continuare

1	2	3	4	5	6
THRACIA					
Serdica					
Caracalla					
362.	15,62	28,2—29,4	M I 670		pl. I/12
Autonom					
363.	2,30	15,4—15,5	cf. Ruzicka, p. 12/22, 66/372.		
Philippopolis					
Antoninus Pius					
364.	17,45	28,6—29,3	M S II 1433		pl. II/13
Marcus Aurelius					
365.	3,70	17,6—18,0	M S II Av. 1483, Rv. 1478		
Septimius Severus					
366.	4,40	18,2—18,0	M S II 1540—1557		pl. II/15
Elagabal					
367.	9,25	23,8—23,7	M S II Av. 1599, Rv. 1592		pl. II/14
Caracalla sau Elagabal					
368.	3,80	18,4—19,2	M S II Rv. 600		
369.	2,75	16,7—16,8	M S II 1603		pl. II/16
Pautalia					
Marcus Aurelius					
370.	8,40	24,6—25,5	M S II 987		
Faustina Iunior					
371.	5,45	21,0—21,5	M S II 991		pl. VIII/49
Septimius Severus					
372.	25,20	30,0—29,3	M S II 1054		pl. II/19
373.	8,05	22,0—22,0	M S II Av. 1052, Rv. 1048		pl. II/18
Deultum					
Macrinus					
374.	7,60	23,2—23,5	M S II 459		pl. II/20
Diadumenianus					
375.	10,55	24,6—25,4	M S II Av. 466 Rv. 545		pl. III/26
Iulia Mamaea					
376.	6,20	23,3—23,4	M S II 495—496		pl. II/21
Maximinus					
377.	6,20	23,3—22,9	M S II Av. 516, Rv. 517		pl. II/22
Gordianus III					
378.	6,00	23,4—24,0	M S II 540		pl. III/27
379.	7,80	23,0—24,5	M S II 547		pl. III/28

anexă continuare

1	2	3	4	5	6
<i>Hadrianopolis</i>					
Caracalla					
380.	3,50	18,2—18,0	M S II cf. 729		pl. II/17
Gordianus III					
381.	11,45	27,9—24,4	M S II 756—757		pl. II/23
382.	12,40	28,0—27,5	M S II 759		pl. VIII/50
383.	12,25	26,4—27,6	M S II 764		pl. II/24
384.	10,10	25,4—25,5	M S II Av. 791, Rv. 792		pl. II/25
<i>Traianopolis</i>					
Caracalla					
385.	17,20	30,3—30,2	M S II Av. 1818 Rv. 1823, 1837—1847		pl. III/36
BITHYNIA					
Nicaea					
Caracalla					
386.	9,60	29,1—27,8	M S V 636		pl. III/37
387.	3,00	22,9—22,2	M S V Av. 641, Rv. 664		pl. IV/38
Caracalla sau Elagabal					
388.	6,00	20,1—20,0	M S V Rv. 753		pl. IV/50
389.	4,70	20,5—20,5	M S V Rv. 753		
390.	4,30	19,4—20,0	M S V Rv. 753		
391.	3,80	22,4—20,2	M S V Rv. 753		
392.	3,55	18,7—19,5	M S V Rv. 753		
393.	3,30	18,8—19,5	M S V Rv. 753		
394.	3,30	19,2—19,5	M S V Rv. 638		
Macrinus					
395.	3,45	18,2—18,6	M S V 742		
Severus Alexander					
396.	8,40	24,9—25,3	M S V 762		pl. IV/39
397.	4,62	19,2—20,0	M S V 795		pl. IV/40
398.	4,65	21,1—20,2	M S V 795		
399.	4,55	22,3—20,5	M S V 795		
400.	4,30	19,7—19,8	M S V 795		
401.	3,75	18,3—18,6	M S V 795		
402.	3,30	20,8—21,4	M S V 495		pl. IV/41
403.	4,70	20,2—20,6	M S V 796		pl. IV/43
404.	4,60	20,5—20,4	M S V 796		
405.	4,60	18,8—18,6	M S V 796		
406.	4,35	19,8—21,2	M S V 796		
407.	3,80	20,0—19,8	M S V 796		
408.	3,65	19,4—19,8	M S V 796		pl. IV/44
409.	3,00	19,3—19,4	M S V 796		pl. IV/45
410.	2,55	17,9—20,6	M S V 796		pl. IV/42
411.	4,20	19,8—20,7	M S V cf. 796		pl. III/34
412.	3,82	19,3—19,6	M S V 800		
413.	4,40	19,7—19,4	M S V 802		
414.	2,45	18,6—18,5	M S V 802		
415.	4,90	21,1—19,7	M S V Av. 799, Rv. 796		
416.	1,75	17,6—17,5	M S V Av. 791, Rv. 796		
417.	4,60	20,5—19,9	M S V Av. 799, Rv. 800		
418.	4,40	19,7—19,4	M S V Rv. 802		

anexă continuare

1	2	3	4	5	6
Barbarizate					
419.	4,30	19,4-19,7	M S V 795-796		pl. VIII/51
420.	3,35	18,8-18,3	M S V 795-796		pl. VIII/52
421.	3,20	19,8-18,9	M S V 795-796		pl. VIII/53
422.	3,10	16,9-16,8	M S V 795-796		pl. VIII/54
423.	2,10	18,7-17,3	M S V 795-796		pl. VIII/55
Iulia Mamaea					
424.	7,90	25,1-24,9	M II 281		
425.	4,60	20,5-20,6	M S V 808		pl. VIII/56
426.	4,50	20,6-19,3	M S V 808		pl. VIII/57
Gordianus III					
427.	2,60	17,9-18,2	M S V 866		pl. IV/47
428.	4,10	19,4-21,0	M S V 868		pl. IV/46
429.	2,20	18,9-18,8	M S V 870		pl. IV/49
430.	1,80	18,6-19,5	M S V 870		pl. IV/48
431.	4,30	18,4-19,2	M S V 871		
Nedeterminate (tipul cu trei stindarde emis la Nicaea și Nicomedia)					
432.	5,40	20,7-20,4	f.t.		
433.	3,75	21,2-18,6	f.t.		
434.	4,50	19,0-19,2	f.t.		
435.	4,30	18,1-17,8	f.t.		
436.	4,25	19,5-19,1	f.t.		
437.	3,75	21,2-18,6	f.t.		
438.	3,20	17,6-18,3	f.t.		
439.	3,05	19,8-19,4	f.t.		
440.	2,85	17,3-17,7	f.t.		
441.	2,50	19,6-19,5	f.t.		
442.	1,60	16,5-15,6	f.t.		
Nicomedia					
Severus Alexander					
443.	4,90	21,1-19,7	M II 355		
444.	3,30	18,1-18,9	M II 355		pl. III/31
445.	6,95	24,3-24,2	M S V 1220		pl. VIII/58
446.	4,85	20,9-21,5	M S V 1234		pl. III/29
447.	4,05	18,6-19,2	M S V 1236		pl. III/30
448.	4,60	18,8-18,6	M S V 1636		
LIDIA					
Thyatira					
Elagabal					
449.	7,25	25,9-26,0	M IV Av. 967, Rv. 970		pl. III/32
IONIA					
Ephesus					
Septimius Severus					
450.	5,35	21,6-21,7	Guide, Rv. cf. pl. 47/13		pl. III/33
EGIPT					
Alexandria					
Antonius Pius					
451.	4,30	18,7-17,7	M S IX, cf. 304		pl. VIII/59

anexă continuare

1	2	3	4	5	6
Nedeterminate (reversul fiind foarte tocit)					
Antoninus Pius					
452.	2,20	16,0–16,6			
Marcus Aurelius					
453.	4,25	19,7–20,1			
Faustina Iunior					
454.	5,65	21,6–26,5			
Septimius Severus					
455.	3,90	16,5–16,4			
456.	4,50	21,1–22,4			
Iulia?					
457.	4,80	22,7–23,5			
Nedeterminate (aversul și reversul fiind foarte tocit)					
458.	19,5	29,7–26,9			
459.	3,20	18,2–18,5			
460.	3,10	15,9–14,7			
461.	2,65	16,6–17,0			
462.	2,45	14,5–15,2			
463.	2,10	15,4–17,4			
464.	1,90	16,5–17,7			
EPOCA POST-AURELIANĂ					
Probus					
465.	2,85	21,5–21,9	C 676		C-M XXI
Diocletianus					
466.	3,50	21,1–21,2	C 419		P XXI
467.	2,80	21,3–21,2	f.t.		
Constantius Chlorus					
468.	7,62	26,0–28,6	C 264		S T
469.	3,20	18,0–18,5	f.t.		SMN
Constantius Chlorus pentru Helena					
470.	1,95	18,3–19,0	C 12		SMNO
Licinius					
471.	2,80	21,3–20,4	C 86		SIS I
472.	2,30	19,2–18,9	C 114		SMN T
Licinius pentru Licinius Iunior					
473.	3,05	19,3–19,4	C 21		
474.	2,80	18,4–18,9	C 39		SMN
EPOCA CONSTANTINIANĂ					
Constantinus I					
475.	2,25	19,0–20,6	C 123		SMNA
476.	2,05	16,1–16,7	C 250		SMNB
477.	2,65	19,1–17,6	C 454		SMNA

anexă continuare

1	2	3	4	5	6
478.	1,10	14,5–15,7	C 448	SMN	
479.	3,05	17,9–17,2	C 254	SMKI	
480.	1,95	17,5–17,8	C 254	SMKI	
481.	1,55	17,8–18,7	C 454	SMKε	
482.	2,00	18,2–19,4	C 454	SMKR	
483.	1,35	13,6–14,8	C 716	SMK	
484.	2,65	18,7–18,5	C 254	CONSA	
485.	2,30	18,3–17,2	C 254	CONS	
486.	2,55	18,2–18,5	C 254	CONS	
487.	2,00	16,8–17,3	C 254	COSΓ	
488.	2,10	17,6–17,5	C 254	CONSH	
489.	1,90	17,8–18,0	C 254	CON[S]N	
490.	3,25	18,7–18,9	C 123	TSeVI	
491.	3,15	18,7–18,6	C 123	TS[ε]VI	
492.	3,10	19,4–19,8	C 133	TSεVI	
493.	1,85	16,3–17,4	C 250	SMTS	
494.	1,35	15,2–16,4	C 250	[S]MTSA	
495.	1,10	16,1–15,5	C 250	SMTS	
496.	1,35	16,0–16,9	C 250	SMTSR	
497.	2,05	18,2–17,7	C 254	SMTSB	
498.	2,80	17,8–17,8	C 254	SMTSA	
499.	1,62	17,8–18,0	C 254	SMTS	
500.	2,70	19,0–19,1	C 454	SMTSA	
501.	3,50	18,8–19,5	C 454	SMTS	
502.	3,15	18,0–19,2	C 454	SMTSΓ	
503.	3,25	18,7–19,3	C 454	SMTSe	
504.	2,70	18,6–19,8	C 454	SMT	
505.	3,00	18,4–18,5	C 454	SMTSΓ	
506.	2,80	19,5–19,8	C 696	TSΔ	
507.	3,05	18,6–20,5	C 454	SMHB	
508.	2,00	18,7–19,7	C 254	RBP	
509.	3,00	18,4–20,2	C 454	SRBP	
510.	3,25	18,7–19,8	C 254	ASIS	
511.	2,70	18,4–19,0	C 454	ASIS	
512.	2,60	18,9–18,3	C 454	ASIS	
513.	1,75	16,3–17,1	C 454	ASIS	
514.	3,00	18,2–18,8	C 454	BSIS	
515.	2,45	17,9–18,0	C 454	BSIS	
516.	2,70	17,7–18,7	C 454	ΓSIS	
517.	2,40	17,6–18,4	C 454	SIS	
518.	4,20	18,7–19,6	C 454	SIS	
519.	2,20	18,4–18,5	C 454	SIS	
520.	2,90	16,7–17,8	C 254	εSIS	
521.	2,75	19,0–18,7	C 123	ST[R]	
522.	1,15	16,9–16,4	C 250		
523.	1,05	14,9–14,8	C 250		
524.	1,00	14,9–15,5	C 250		
525.	2,20	17,5–17,4	C 454		
526.	1,30	13,2–13,0	C 454		
527.	2,80	17,1–18,0	C 644		
528.	1,35	15,7–15,9	C 741		

Constantinopolis

529.	2,75	17,4–17,3	C 21	SMNε	
530.	2,55	17,7–17,5	C 21	SMNT	
531.	1,10	19,3–16,5	C 21	SMNTSC	
532.	2,75	16,6–17,4	C 21		
533.	1,82	17,4–18,0	C 21		
534.	1,60	17,7–18,7	C 21		
535.	1,07	16,0–16,1	C 21		

Urbs Roma

536.	2,75	16,8–17,8	C 17	SMHε	
537.	2,50	17,9–18,1	C 17	SMKI	
538.	2,10	17,7–17,3	C 17	SMKε	
539.	2,00	18,5–17,6	C 17	SMTSe	
540.	1,75	16,3–17,1	C 17	TSe	
541.	2,25	19,5–18,6	C 17	SNHε	

anexă continuare

1	2	3	4	5	6
542.	2,20	18,5-17,8	C 17	SMH ϵ	
543.	2,40	15,9-16,2	C 18	TRP	
544.	1,47	15,2-15,0	C 17		
545.	1,45	16,7-17,6	C 17		
546.	1,25	17,6-17,7	C 17		
547.	0,95	15,2-14,7	C 17		
Fausta					
548.	3,05	19,5-19,2	C 15	SMHA	
549.	2,00	18,2-18,2	C 15		
Crispus					
550.	2,70	20,0-19,6	C 126	SMKA	
551.	2,75	18,2-18,5	C 44	ASIS	
552.	2,65	19,1-19,7	C 44	ESIS	
553.	2,65	19,1-19,7	C 126		
Constantinus II					
554.	2,40	20,5-18,6	C 165	SMANT	
555.	1,95	17,4-18,8	C 116	SMN Γ	
556.	2,30	18,6-18,3	C 129	NT	
557.	1,90	17,5-17,4	C 122	SMK	
558.	1,70	18,4-17,7	C 122	SMKE	
559.	3,35	18,7-19,8	C 165	SMKB	
560.	1,40	16,6-17,1	C 3	CON	
561.	2,35	18,0-19,4	C 33	SB VI	
562.	2,45	18,4-18,3	C 122	SMTSB	
563.	2,82	18,2-19,1	C 165	SMTSB	
564.	2,60	19,1-19,8	C 165	SMT ϵ	
565.	2,90	17,7-18,2	C 163	SMKO	
566.	2,60	18,9-18,7	C 159	SMHB	
567.	3,15	19,2-19,9	C 165	ASISA	
568.	2,60	17,6-18,5	C 163	ϵ SIS	
569.	2,35	17,6-17,8	C 163	ϵ SIS	
570.	1,50	16,5-16,7	C 114	ϵ SIS	
571.	2,60	18,6-18,7	C 122	ϵ SIS	
572.	2,10	18,8-17,4	C 122	SIS	
573.	1,65	15,6-15,1	C 114		
574.	1,50	15,7-16,2	C 114		
575.	1,10	15,4-16,2	C 114		
576.	1,92	17,8-16,7	C 113-115		
577.	2,75	16,3-18,7	C 122		
Constans I					
578.	1,10	15,4-15,7	C 197	SMKS	
579.	1,25	17,6-17,7	C 16	CONS	
580.	1,70	17,5-17,8	C 69	CONST	
581.	4,45	19,4-20,7	C 19	TESB	
582.	1,75	17,5-17,8	C 16	SMTS	
583.	1,55	15,6-15,7	C 176	SMTS	
584.	1,50	15,2-16,6	C 176	SMTS	
585.	1,45	15,0-15,3	C 179	SMTS	
586.	1,25	15,8-15,2	C 179	MTS	
587.	1,25	15,8-15,2	C 179	SMTS	
588.	1,15	15,8-16,5	C 46	SMTS	
589.	2,90	19,2-18,1	C 19	SMH ϵ	
590.	1,50	14,7-14,8	C 176	HT Γ	
591.	0,95	14,9-15,4	C 179	SM HT Γ	
592.	1,20	16,7-15,5	C 179	RQ	
593.	1,60	16,0-16,5	C 179	BSIS HR	
594.	1,20	15,5-15,8	C 179	BSIS	
595.	1,95	17,3-17,6	C 12		
596.	2,20	17,6-16,5	C 16	S	
597.	2,00	18,2-18,8	C 16	M	
598.	1,85	15,6-16,7	C 16		
599.	2,05	14,2-15,5	C 106		
600.	1,35	14,3-13,8	C 106		
601.	1,45	15,5-15,7	C 179	HR	

anexă continuare

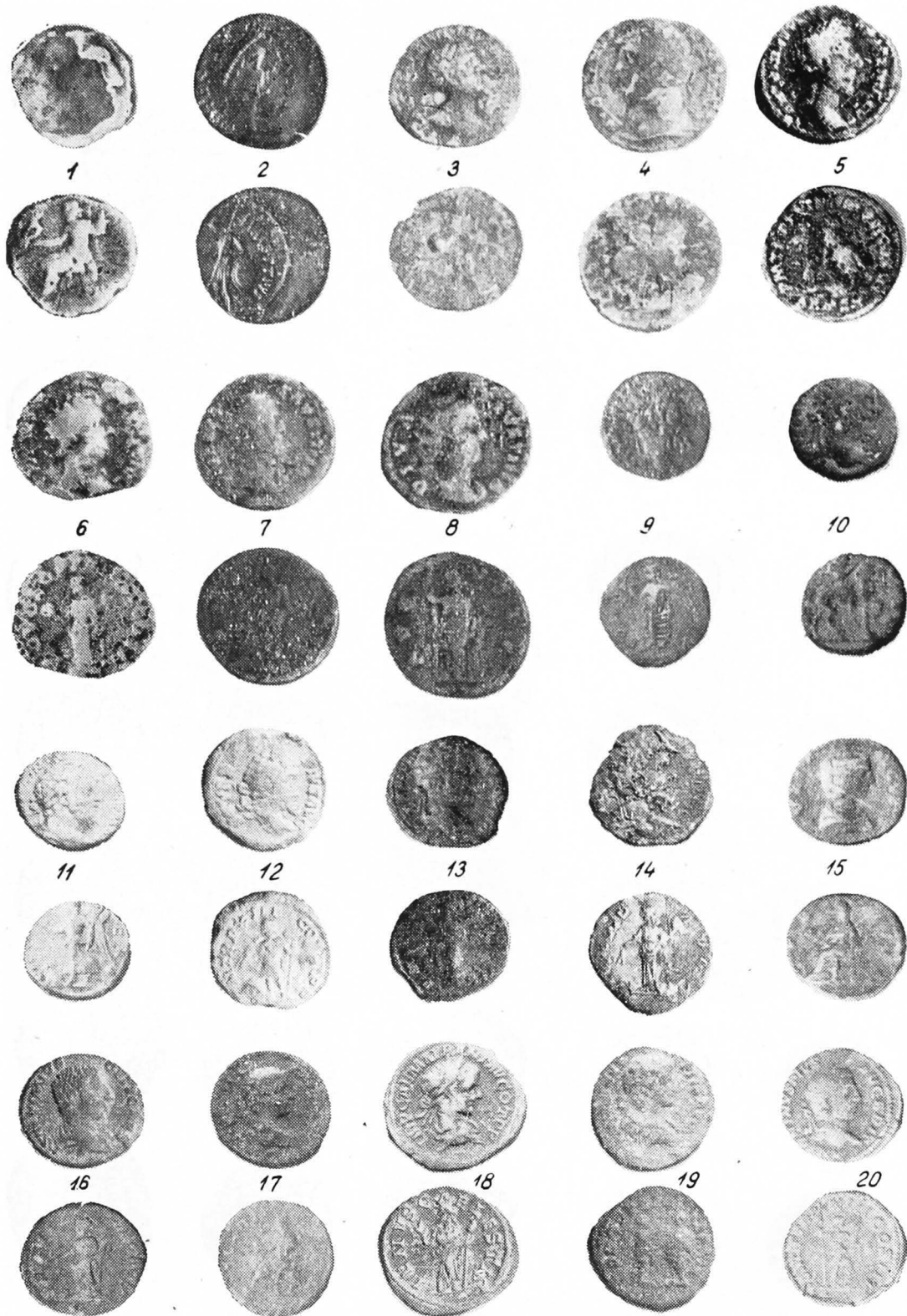
1	2	3	4	5	6
602.	1,30	14,6-15,4	C 179	S	
603.	1,00	15,8-15,5	C 179	HR	
Constantius II					
604.	2,00	16,0-16,4	C 92	SMN	
605.	2,55	16,1-16,0	C 45	SMK	
606.	2,30	17,0-17,8	C 45	SMK	
607.	2,35	19,6-18,4	C 45	CONS	
608.	2,25	18,4-17,5	C 57	CONSH	
609.	2,20	17,1-17,2	C 57	CONSN	
610.	2,00	16,8-17,4	C 45	CONSB	
611.	1,80	17,0-17,6	C 45	CONSA	
612.	2,00	16,0-16,4	C 45	CONSI	
613.	2,05	16,4-16,2	C 45	SMTS	
614.	2,00	16,2-17,6	C 57	SMT	
615.	1,95	15,9-16,4	C 188	SMTSL	
616.	1,95	17,4-18,8	C 104	SMTSL	
617.	1,80	18,5-19,0	C 104	SMTSL	
618.	1,90	15,8-16,6	C 45	SMTSL	
619.	1,55	17,1-15,9	C 293	SMTSE	
620.	3,25	19,0-21,6	C 39	HB	
621.	2,50	16,9-17,0	C 45	SMH	
622.	1,30	15,1-17,1	C 45	SMHA	
623.	2,40	17,5-16,9	C 45	LSIS	
624.	2,20	17,2-18,2	C 58	SIS	
625.	1,40	16,2-15,4	C 293	SIS	
626.	2,30	16,2-16,9	C 45	BSIRM	
627.	1,35	17,5-17,9	C 45	BSIR	
628.	2,20	16,6-16,0	C 188	SIRM	
629.	4,40	22,5-21,3	C 31		
630.	3,40	18,4-18,0	C 44	S-H	
631.	1,97	18,2-19,3	C 45		
632.	1,95	16,1-16,2	C 45		
633.	2,25	15,4-17,1	C 45		
634.	2,20	18,0-17,4	C 45		
635.	2,10	18,3-17,5	C 45		
636.	2,10	16,1-16,2	C 45		
637.	3,85	22,0-20,4	C 54		
638.	2,30	16,5-16,3	C 45	H	
639.	1,70	17,1-17,9	C 45		
640.	2,05	18,4-18,7	C 57		
641.	1,20	13,7-15,2	C 102		
642.	1,20	13,1-15,5	C 188		
Constantius Gallus					
643.	2,70	20,9-20,6	C 12	KA	
644.	3,55	19,5-20,1	C 12	CONSN-S.	
645.	2,70	18,2-19,2	C 10	CON-S.	
646.	4,70	19,7-19,9	C 12	TSE	
647.	2,90	17,7-18,6	C 10	ASIS	
648.	1,80	18,6-17,7	C 10	BSIS	
649.	2,05	15,0-15,4	C 12		
Iulian II Apostata					
650.	8,40	28,8-28,7	C 38	TESR	
651.	2,20	18,9-17,7	C 151	TESA	
652.	2,00	19,8-19,0	C 151	HERAC	
653.	7,20	28,8-28,2	C 38	ASIRM	
654.	1,80	18,6-17,7	C 12-14	BSIS	
655.	1,60	16,9-16,0	C 48-50		
Iovianus					
656.	2,50	19,8-20,0	C 37	HSIS	
Valentinianus I					
657.	2,05	17,5-18,6	C 12	TSI	

anexă continuare

1	2	3	4	5	6
Valens					
658.	1,95	16,6–18,0	C 47	SMAQS	
659.	3,20	17,6–18,9	C 47	CONST	
660.	2,80	16,9–17,2	C 11		
661.	2,25	16,5–17,7	C 11–12		
662.	2,20	16,4–16,7	C 11		
663.	1,45	14,3–14,5	C 47		
664.	1,65	17,5–17,4	C 47		
Procopius					
665.	1,75	16,5–17,3	C 8		
Gratianus					
666.	1,45	18,4–18,2	C 23	SMA	
667.	2,05	17,1–18,2	C 37	P–E	
Theodosius I					
668.	4,00	22,4–21,8	C 27		
669.	1,90	17,8–17,5	C 41		
Honorius					
670.	4,25	21,2–20,1	C 21	ANT	
Nedeterminate					
Tipul cu legenda FEL TEMP REPARATIO					
671.	5,15	21,4–21,3			
672.	2,55	16,7–18,0			
673.	2,45	15,8–17,8			
674.	2,35	17,2–16,7			
675.	2,35	16,5–16,6			
676.	2,10	16,0–15,9			
677.	2,00	17,4–16,2			
678.	1,95	18,6–18,2			
679.	1,75	16,1–15,1			
680.	1,60	17,7–16,8			
Tipul cu legenda VOT ... MVLT ...					
681.	2,30	16,8–17,0			
682.	2,25	17,1–19,1			
683.	2,10	17,4–18,2			
684.	1,82	17,7–17,5			
685.	1,35	14,5–16,0			
686.	1,25	13,6–13,7			
687.	1,10	13,6–14,2			
688.	0,90	14,5–14,6			
Tipul cu legenda GLORIA EXERCITVS					
689.	2,57	17,4–16,7			
690.	2,25	18,6–18,5			
691.	2,10	18,8–17,4			
692.	2,05	18,2–17,7			
693.	1,80	18,3–17,8			
694.	1,60	17,2–17,6			
695.	1,32	15,2–15,8			
696.	1,25	15,8–16,0			
697.	1,20	14,0–15,4			
698.	1,25	17,0–17,7			
699.	1,20	14,8–16,1			
700.	1,02	15,1–14,2			
Tipul cu poartă de castru flancat de două turnuri					
701.	3,02	19,6–20,5			
702.	1,50	18,7–18,9			

anexă continuare

1	2	3	4	5	6
Tipul cu phönix					
703.	2,50	17,6—17,5			
704.	2,30	15,6—15,2			
705.	2,25	18,0—18,4			
706.	2,20	17,2—18,2			
707.	2,00	18,1—18,0			
708.	1,70	15,9—18,1			
709.	1,60	14,6—15,1			
710.	1,35	13,9—13,5			
711.	1,30	12,3—12,5			
712.	0,95	14,9—14,8			
713.	0,85	14,8—14,5			
Tipul cu un tînăr stînd cu o lance și un glob					
714.	2,40	15,8—15,5			
715.	1,90	17,5—17,8			
716.	1,62	15,1—13,8			
Monede romane de bronz cu aversul și reversul foarte tocite, datînd de la sfîrșitul sec. III—IV e.n.					
717.	6,00	21,5—21,3			
718.	5,20	20,9—19,4			
719.	5,05	18,8—18,4			
720.	4,30	19,1—19,8			
721.	4,30	23,4—23,7			
722.	3,70	17,8—18,0			
723.	3,65	17,8—18,6			
724.	3,60	16,7—17,4			
725.	3,50	17,7—17,6			
726.	3,52	17,9—17,6			
727.	3,45	16,9—15,2			
728.	3,42	17,8—18,1			
729.	3,40	17,5—16,4			
730.	3,30	18,9—19,8			
731.	3,05	17,3—16,5			
732.	3,05	17,5—17,6			
733.	3,05	17,0—15,8			
734.	2,95	17,6—16,9			
735.	2,90	17,7—17,2			
736.	2,80	16,8—17,7			
737.	2,80	19,0—19,5			
738.	2,80	16,4—16,9			
739.	2,80	16,8—16,4			
740.	2,80	17,1—17,8			
741.	2,80	18,1—19,0			
742.	2,70	16,9—15,8			
743.	2,70	16,7—16,2			
744.	2,65	14,8—16,4			
745.	2,65	17,2—17,7			
746.	2,60	15,2—16,1			
747.	2,60	15,9—17,2			
748.	2,55	16,6—16,4			
749.	2,50	18,4—18,6			
750.	2,45	16,0—15,2			
751.	2,45	16,7—16,6			
752.	2,45	14,5—15,2			
753.	2,45	17,1—11,7			
754.	2,40	16,3—15,6			
755.	2,40	18,9—18,8			
756.	2,35	17,0—17,8			
757.	2,30	13,3—15,1			
758.	2,20	16,2—16,9			
759.	2,20	17,3—15,8			
760.	2,10	17,6—16,3			
761.	2,00	14,7—15,1			
762.	2,00	19,8—19,0			
763.	1,95	17,2—17,0			
764.	1,95	14,3—14,5			
765.	1,85	15,9—15,8			
766.	1,85	15,8—15,6			

Pl. V. — Monede subaerate, falsuri și hibride : 1. Drahmă ; 2. Denar roman republican ;
3—20. Denari romani din secolul II—III e.n.

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

Pl. VI. — Denari romani din secolul II—III e.n.: 21—29, 31—40, subaerate și falsuri; 30. Rebătut.

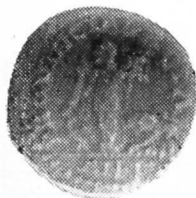
42

41

45

43

44

46

Pl.VII. — Emisiuni cu legenda PROVINCIA DACIA și P M S COL VIM.

48

58

56

50

47

49

57

59

51

52

53

54

55

Pl. VIII. — Emisiuni grecești.

56

57

Pl.IX. — Monede bizantine: 56. Cu greșeli de gravare; 57. Rebătută.

anexă continuare

1	2	3	4	5	6
767.	1,80	16,2—17,3			
768.	1,70	17,2—17,5			
769.	1,70	14,1—14,4			
770.	1,65	17,1—18,0			
771.	1,47	13,6—14,0			
772.	1,37	13,9—14,2			
773.	1,25	13,3—14,1			
774.	1,20	13,7—15,2			
775.	1,20	14,0—14,3			
776.	1,20	14,5—14,4			
777.	1,07	15,8—15,7			
778.	0,80	13,1—13,6			
779.	0,65	11,1—10,3			
EPOCA BIZANTINĂ					
Arcadius					
780.	1,05	14,3—13,8	Sabatier, I, 107/47	MKA	
Iustinianus					
781.	22,10	40,8—41,1	W 30/39	CON	pl. IX/56
782.	7,50	20,3—22,1	W 42/167—169		
Iustinus II					
783.	5,05	24,3—20,7	W 85/116	TES	
784.	4,97	21,9—19,7	W 85/119	XTA	
785.	4,75	23,3—20,5	W 86/124	TC	
786.	15,80	29,0—28,7	W 87/143	NIKO	
Mauricius Tiberius					
787.	6,00	23,0—23,4	W 134/70	CONA	
788.	6,00	19,6—17,0	W 134/70	CONA	
789.	12,30	29,3—26,3	W 142/152	NICO	
Iustinus II sau Mauricius Tiberius					
790.	5,30	24,2—20,2	cf. W Rv. 112/60	TES	
791.	5,80	20,2—20,5	cf. W Rv. 112/60	TES	
Mihail IV Porfirogenetul					
792.	10,25	28,3—25,9	W 497/7—10		
Iona Zimisceas, Vasile II, sau Mihai IV					
793.	19,70	34,2—34,0	cf. W 477/18, 488/21, 497/15		pl. IX/57
Alexius					
794.	3,50	24,9—26,2	W 542/9		

DER MÜNZUMLAUF IN DEN ANTIKEN NIEDERLASSUNGEN AUF DEM GEMEINDEGEBIET VON ORLEA

(Zusammenfassung)

Vorliegende Arbeit ist die Fortsetzung des, unter gleichem Titel in *ActaMN*, VII, 1971, S. 161—172, veröffentlichten Artikels. Sie umfasst auch den Katalog der chronologisch angeordneten Münzfunde. Die Verteilung auf Münzstätten ist in zwei Tabellen ersichtlich (siehe S. 182—183); die Anmerkungen beziehen sich auf die des rumänischen Textes.

Von den Katalogmünzen (für die verwendeten Handbücher und Abkürzungen, siehe die Anmerkungen*); die mit* bezeichneten Münzen gehören in die Kategorie der subaeraten Stücke) verdient besondere Aufmerksamkeit die in „barbarisiertem“ Stil nachgeahmte Drachme (Nr. 2, Taf. V/1), auf der das Silberblech vom Avers fast völlig abgewetzt ist. Von den thasischen Drachmen ist eine gut erhalten (Nr. 3, Taf. I/1) und trägt das Monogramm M; die andere ist sehr verbraucht und völlig

abgegriffen; die Drachmen aus Dyrrhachium und diejenige aus Apollonia (Nr. 5—7, Taf. I/5, 3) sind wenig abgebraucht.

Von den 22 römisch-republikanischen Denaren sind nur zwei subaerat (Nr. 17, Taf. I/4; Nr. 26, Taf. V/2); beide sind gut erhalten und von reinem Stil. Sie sind durch Auflage einer Silberschichte auf einen Kupferkern gearbeitet, was ein sehr vermindertes Gewicht zur Folge hat (2,10 g und 2,90 g). Fünf der römischen Denare gehören zur Kategorie der *Serrati* (Nr. 11, 18—20, 22), zwei aber (Nr. 28—29) zur Serie der Ostprägungen des *Marcus Antonius* für die Legionen; beide sind stark abgegriffen und haben verringertes Gewicht; auf einem davon befindet sich ein halbmondförmiger *Gegenstempel*¹, auf einem anderen Exemplar findet sich ein Gegenstempel in Form eines kleinen Kreises.

Stärker abgebraucht sind zwei andere Denare (Nr. 25, 27) aus dem 1. Jh. v.u.Z. Die übrigen republikanischen Denare sind gut erhalten, wegen Abnutzung im Umlauf erreicht jedoch kein Stück das vorgeschriebene Gewicht von 3,90 g.

Acht der römisch-republikanischen Denare datieren aus dem dritten Jahrzehnt des 1. Jhs. v.u.Z., so dass diese Einzelfunde in ihrer chronologischen Verteilung völlig mit der Zusammensetzung der Münzhorte römisch-republikanischer Denare aus Dazien² übereinstimmen.

Von den im 1. Jh. v.u.Z. geprägten Münzen sind die meisten Bronze-Nominale; aus der Gesamtzahl von 27 Stück sind 10 Münzen so abgegriffen, dass es unmöglich ist, den Typ des Rv. festzustellen; auch die von Nerva ausgegebenen Denare zeigen deutliche Spuren von Abnutzung.

Zugleich mit der Einrichtung der Provinz Dazien ändert sich auch das Verhältnis zwischen den in Orlea entdeckten Münzen: es gibt einen einzigen von *Trajan* geprägten Denar, die übrigen Nominae sind aus Bronze; es fallen die neun sämtlich gut erhaltenen *Quadranten* auf, im Gegensatz zu den sehr abgegriffenen Assen, Dupondien und Sesterzen.

Unter den Münzen *Hadrians* gibt es drei subaerate Denare; auf einem von ihnen bemerkt man die Reste des Silberblechs (Nr. 96, Taf. V/3), der zweite ist aus Bronze (Nr. 97) und der dritte ist *hybrid* (Nr. 113, Taf. V/4). Der Av. ist nach einer Goldmünze³ geprägt, im Stil aber etwas barbarisiert.

Höher als bei den Prägungen *Hadrians* ist der Prozentsatz von Denaren unter den Münzen des *Antoninus Pius*; der Grad ihrer Abnutzung ist verhältnismässig gering. Auch unter diesen Prägungen finden sich versilberte Denare (Nr. 135, 150, 151, 164, Taf. V/7—8, also vier von elf).

Unter den von *Marcus Aurelius* und *Commodus* geprägten Denaren gibt es nur zwei subaerate (Nr. 179, 187) und eine — ursprünglich vielleicht ebenfalls versilberte — in „barbarisiertem“ Stil gearbeitete Bronzemünze (Nr. 173, Taf. V/6).

Unter *Septimius Severus* werden die kaiserlichen Silberprägungen vorherrschend; es lässt sich ein leichter Rückgang der versilberten Exemplare (Nr. 191, 202, 204, 208, 210, 211, 213, 215, 216, 224, 230, 231, 232, 236, 239) im Verhältnis zu den Silbermünzen (14 von 46) feststellen. Das Verhältnis beläuft sich auf 30,4% in der Epoche der Severer gegen 36,3% zur Zeit des *Antoninus Pius*.

Das Stück Nr. 213, Taf. V/14, kann nach Art der Ausführung des Horns der „Amalthea“ als antike Fälschung angesehen werden, während Nr. 235 (Taf. V/16) ein „barbarisierter“ und „hybrider“ Denar ist. Der Rv. mit der Umschrift VENUS CAELESTIS ist einer Münze für eine Kaiserin aus der Dynastie der Severer nachgebildet⁴.

Die subaeraten Denare (Nr. 255—256, 261, 262, 265) erhalten sich im selben Verhältnis auch unter den von *Heliogabalus* geprägten Münzen. Bemerkenswert ist Stück Nr. 261 (Taf. VI/25) in barbarisiertem Stil, als solches auch in der Literatur bekannt⁵.

Die Lage verschlechtert sich unter *Severus Alexander*, denn 16 (Nr. 266, 267, 269, 271, 273, 274, 278—279, 280, 286, 289—294) von 29 Münzen sind subaerat (55,1%). Besonders interessant ist Münze Nr. 282 (Taf. VI/30), an deren Av. und Rv. man Spuren von *Doppelschlag* bemerkt; auf der Vorderseite erhielt sich von der ersten Prägung MP... AVG und ein Teil des Faltenwurfs der Bekleidung, von der zweiten Prägung aber IMP C M AVR SEV — ALE. Auf der Rückseite, von der

ersten Prägung R A, ein Teil des Flügels und Palmzweigs, von der zweiten aber die Umschrift und das Münzbild vollständig.

Unter *Gordianus III.* tritt von den Nominalen der kaiserlichen Münzstätte der Antoninian an die erste Stelle; die versilberten Stücke gehen auf eine Proportion von 25% zurück (Nr. 301, Taf. VI/38 und Nr. 308, Taf. VI/39) aus der Gesamtzahl von acht Stück. Unter *Philipp Arabs* und *Trajanus Decius* fehlen die versilberten Münzen vollkommen.

Zwischen den unter *Gallienus* geprägten Münzen aus weissem Metall mit sehr geringem Silbergehalt befindet sich auch ein Stück in barbarisiertem Stil (Nr. 318, Taf. VI/40).

Da die Anzahl der Silbermünzen verhältnismässig klein ist, wäre die Berechnung des mittleren Gewichts nicht schlüssig; zu bemerken ist, dass die in Orlea gefundenen Münzen das mittlere Gewicht der von Nero bis Septimius Severus geprägten Silbermünzen aus der Sammlung des Gymnasiums von Orăștie⁶, sowie der in Apulum⁷ entdeckten Stücke nicht erreichen.

Wie Elmer feststellte, ist in der nachaurelianischen Zeit das Gewicht der verschiedenen Nominae in ständigem Wechsel; so fällt der *Follis* von 6,82 g im J. 307 v.u.Z. auf 1,51 g in den Jahren 335—340 u.Z. Gleichzeitig mit Abnahme des Gewichts verkleinert sich auch der Schrötling der Münzen. Hingegen steigt das ursprüngliche Gewicht der *pecunia maiorina* von 4,54 g auf 5,45 g⁸.

Da die von Elmer festgelegten Benennungen nicht allgemein verwendet werden und da zwischen zwei Nominalen — wegen der grossen Schwankungen gegenüber dem Normalgewicht — der Unterschied unbedeutend ist, haben wir die Münzen nach ihrem jetzigen Gewicht klassifiziert. Diese Klassifizierung ist gewiss nur annähernd sicher, widerspiegelt aber doch eine konkrete Wirklichkeit, besonders da man nicht weiss, inwiefern die im Kaiserreich gesetzlich geregelten Änderungen des Münzgewichts nördlich der Unteren Donau anerkannt wurden. Wie dem auch sei, zählen die in Orlea gefundenen Münzen zu den kleinsten Nominalen.

Bezüglich der Münzstätten, aus denen die in Orlea gefundenen Stücke stammen, stellen wir fest, dass sie — abgesehen von den Prägungen der Kolonien, der Provinzen und der griechischen Städte — im 2. Jh. in ihrer grossen Mehrzahl aus den Werkstätten der Stadt Rom kommen. Anfängen von Septimius Severus ändert sich die Lage; zahlreiche Stücke stammen aus den in Laodicea ad Mare, Antiochia und Emesa neuerrichteten Münzstätten (Tabelle 1).

In der nachaurelianischen und byzantinischen Zeit stehen an erster Stelle die Prägungen von Thessalonike (50 Stück); es folgen Siscia (27 Stück), Konstantinopel (24 Stück), Cyzicus (18 Stück) und Nikomedia (16 Stück) u.a. (Tabelle 2).

Wenn wir das Verhältnis der Münzzahl zur geographischen Lage der einzelnen Münzstätten in Bezug auf Dazien verfolgen, stellen wir fest, dass die aus Werkstätten im Illyrikum (Siscia, Sirmium, Thessalonike und Heraclea) stammenden Münzen zahlenmässig am besten vertreten sind. Die Stücke aus Antiochia, Nikomedia und Cyzicus konnten über die Stadt Konstantinopel gekommen sein, während die aus Augusta Trevirorum, sowie die in Rom geprägten hier ganz zufällig erscheinen; es ist wenig wahrscheinlich, dass im 4. Jh. die Gegenden nördlich der Unteren Donau unmittelbare Verbindungen mit Italien und den westlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs haben konnten.

Die historisch-wirtschaftlichen Grundlagen für die Verschiedenheit in der Verteilung der Münzstätten, aus denen die Stücke von Orlea stammen gegenüber den Horden von Celei (Sucidava, wo die Stadt Konstantinopel an erster Stelle steht, gefolgt von Cyzicus und Nikomedia)⁹, erfordern eine erschöpfende Untersuchung der Münzfunde aus allen Ortschaften südlich der Donau. Beim heutigen Stand der Forschung nehmen wir an, dass dieser Unterschied im verschiedenen Charakter der beiden Ansiedlungen begründet ist; in Sucidava hat das Bestehen eines Römerlagers mit starker militärischer Besetzung gewiss bewirkt, dass Bargeld vor allem aus der Hauptstadt des Reiches kam, während in Orlea im 4. Jh.u.Z. nur eine bescheidene ländliche Siedlung bestand.

Ein anderes Problem, das nur durch eine Untersuchung gelöst werden könnte, die nicht bloss Dazien, sondern das ganze Kaiserreich umfasst, betrifft den Prägeort.

der subaeraten Denare¹⁰, die — wie wir sahen — fast ein Drittel der gesamten Silbernominale in Orlea darstellen. Es wird weiters gezeigt, dass die grosse Anzahl versilberter Münzen keinen Hinweis auf das Bestehen einer Münzstätte im Süden Daziens darstellt, da einige der in Orlea gefundenen Typen von Pink als Fälschungen erkannt wurden¹¹; auch die fünf barbarisierten Münzen von Typ der in Nicaea geprägten (Nr. 419—423, Taf. VIII/51—55) konnten nicht im Norden der Unteren Donau ausgegeben worden sein, sondern stammen von ausserhalb. Es wird darauf hingewiesen, dass die Einzelfunde von Orlea sich durch die relativ grosse Zahl subaerater Münzen von den Horten aus Oltenien^{12—21} und Siebenbürgen²³, wo solche Stücke ausserordentlich selten begegnen^{22, 24} unterscheiden. In den Münzfunden von Apulum²⁶, Carnuntum^{27—29} und Sarmizegetusa Ulpia Traiana^{29, 31} sind die subaeraten Denare in einem ganz geringen Prozentsatz vertreten. Da man keine andere ländliche Siedlung von den gleichen wirtschaftlichen Entwicklungsgrad wie Orlea kennt, weiss man nicht, ob die grosse Zahl subaerater Denare eine Regel oder eine Ausnahme darstellt.

Von den byzantinischen Münzen ist eine fehlerhaft graviert (Taf. IX/56, siehe S.) und eine andere hat Doppelschlag (Taf. IX/57).

Durch die grosse Anzahl von Münzen griechischer Städte und römischer Kolonien nimmt Orlea den ersten Platz unter den gleichartigen Münzfunden in der Provinz Dazien ein (Katalog Nr. 351—464).

Hinsichtlich der Münzzahl der Sammlung des Museums von Orlea wurde festgestellt, dass manche, früher in der Fachliteratur veröffentlichte Stücke^{32, 33} inzwischen verloren gingen, dass aber — im allgemeinen — die Münzsammlung im letzten Jahrzehnt anwuchs, was zu der Annahme berechtigt, dass unsere Kenntnisse über den Münzumsatz durch weitere Entdeckungen ergänzt werden könnten.

* Prescurtări

B = E. Babelon, *Description historique et chronologique des monnaies de la République Romaine vulgairement appelées monnaies consulaires*, I—II, Paris, 1885—1886.

Bernhart = M. Bernhart, *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, Halle (Saale), 1926.

C = H. Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées médailles impériales*, ed. a 2-a, I—VIII, Paris, 1880—1892.

f.t. = foarte tocit.

Grueber = H. A. Grueber, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, I—III, 1910.

M = T. E. Mionnet, *Description des médailles antiques, grecques et romaines*, I—VI, Paris, 1806—1814.

MS = Idem, *Supplément*, tome I—IX, Paris, 1818—1837.

Pick = B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, 1, Berlin, 1898.

Sabatier = J. Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines*, I—II, Paris—London, 1862.

St = P. L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, Stuttgart.

I. Die Reichsprägung zur Zeit des Traian, 1931.

II. Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian, 1933.

III. Die Reichsprägung zur Zeit des Antoninus Pius, 1937.

W = W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, Chicago, 1966.

MESE SCULPTATE ÎN COLECȚIA MUZEULUI DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

În bogata colecție a secției de istorie feudală din Muzeul de istorie al Transilvaniei, un loc aparte îl ocupă piesele de mobilier, care au făcut parte odinioară din interiorul laic sau bisericesc. Printre aceste piese se remarcă un număr de șapte mese sculptate. Deși ele au mai stat în atenția unor cercetători¹, nu au fost încă prezentate în ansamblu și analizate mai detaliat. Or, o asemenea analiză este binevenită și chiar necesară, avînd în vedere rolul important, organic legat și funcțional încadrat în interiorul orășenesc, pe care l-a avut masa, ca piesă de mobilier a epocii.

Față de începutul dezvoltării orașelor în Transilvania medievală, cînd interioarele se rezumau la minimul strict necesar (paturi și lăzi grosier cioplite), în perioada de înflorire a vieții urbane, odată cu diferențierea economică, cu creșterea prosperității vîrfurilor orășenești, și gusturile devin mai rafinate, sporesc nevoile casnice și apar chiar pretenții de confort. Aceste cerințe, avantajate la început de posibilitățile de import și de puțină de îmbogățire a orizontului, sînt satisfăcute mai apoi, în mare măsură, prin confecționarea diferitelor piese de mobilier de către tîmplari autohtoni. Preluînd formele și ornamentica cunoscute lor din arta europeană a vremii și atașîndu-se în special modelelor sud-germane și austriece, „mensatorii“ încep să valorifice și motivele specifice locale. Această tendință se vedește și în cazul executării meselor pentru interioarele orășenești din Transilvania. Conscriptiile și inventarele de moștenire fac adesea mențiune despre asemenea piese existente în locuințele unor orășeni². Mesele prezintă de acum o diversitate de tipuri. Dintre cele care formează obiectul studiului nostru, de factură mai veche poate fi considerată „masa cu ladă“, caracteristică sfîrșitului secolului XV și secolului XVI, trecînd și răspîndindu-se ca tip de masă populară în secolele următoare³. După destinație, aceste mese puteau fi sau nu prevăzute cu

¹ Ștefan Pascu — Viorica Marica, *Clujul medieval*, București, 1969, p. 83.

² Jakó Zsigmond, *Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron*, în *Emlék*, p. 378—379; B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1971, p. 137—138.

³ Szabolcsi Hedvig, *Régi magyar bútorok*, Budapest, 1954, p. 16.

zăvor. În cele cu zăvor se păstrau, probabil, diferite obiecte de valoare, iar în cele fără zăvor alimente, fețe de masă sau alte obiecte de uz casnic.

O variantă a meselor cu ladă este cea în care picioarele au între ele, pe cele patru laturi, câte o placă de forma unui leagăn, fapt pentru care în Transilvania sînt numite „mese leagăn“. Îndeobște, locul meselor era în sufragerie, într-un colț, acoperite cu catifea, covoare sau broderii; pe tăblie puteau fi așezate diferite piese ornamentale, lădițe intarziate ca loc de păstrare a scrisorilor, bibelourilor și bijuteriilor, sau lădițe de scriere în care se găseau accesoriile necesare scrisului.

Aceste mese prezintă interes nu numai ca piese de mobilier, ci și ca obiecte de artă, deoarece tîmplarii își exersau măiestria în decorarea lor printr-o ornamentică bogată. Laturile lăzilor, ca și „leagănul“ erau decorate, îndeosebi, cu frize vegetale, sculptate în relief plat, policromate sau bicromate, iar uneori și tăblia era pictată.

Elementele sumar expuse mai sus sînt prezente în cazul meselor ce urmează a fi descrise, aflate în patrimoniul Muzeului de istorie al Transilvaniei.

1. *Masă sculptată*⁴, număr de inventar F 2873 (pl. I/1, III/1). *Dimensiuni*: înălțimea 77,5 cm; lungimea tăbliei 112,5 cm; lățimea tăbliei 105 cm; lungimea lăzii 85,3 cm; înălțimea lăzii 22,7 cm; distanța dintre picioare 62 cm; distanța dintre barele de susținere 27 cm. *Materialul*: tăblia — lemn de brad; lada — lemn de paltin; picioarele — lemn de stejar.

Masă cu ladă și zăvor. Pe două tălpici paralele stau câte două picioare masive legate opus două câte două printr-o stînghie orizontală. Cele două stînghii paralele se subțiază la capete în formă de cep și sînt fixate în exteriorul picioarelor prin câte un ic, pentru asigurarea unei mai bune stabilități. Tot între tălpici, transversal, sînt fixate și două bare care serveau probabil drept suport pentru sprijinirea picioarelor în timpul utilizării mesei. Tăblia care glisează pe două șine de-a lătul lăzii și care era fixată deasupra lăzii mesei cu limba zăvorului este o placă groasă care depășește sensibil suprafața ramei pe care se sprijină.

Lada, partea cea mai interesantă a mesei, este compartimentată în interior, iar în exterior este sculptată în relief plat. Pe friza din față, unde zăvorul este fixat într-un blazon mic, simplu, de tip Renaștere, decorul este al vrejului de frunze de stejar stilizate, ce formează volute (fig. 1). Motivul se repetă cu regularitate în

⁴ Am încercat o prezentare cronologică a pieselor, avînd ca puncte de reper mesele datate.

partea din spate (în jurul unui vrej) și pe părțile laterale (în jurul unei baghete; fig. 2), relieful plat fiind pictat în cărămiziu.

2. *Masă sculptată*, număr de inventar F 2874 (pl. I/2, III/2). Cumpărată de la Adolf Resch din Brașov. *Dimensiuni*: înălțimea 79 cm; lungimea tăbliei 92,7 cm; lățimea tăbliei 77,3 cm; lungimea lăzii 78 cm; înălțimea lăzii 28 cm; distanța dintre picioare 66,4 cm; distanța dintre barele de susținere 28,2 cm. *Materialul*: tăblia — lemn de paltin; lada — lemn de paltin; picioarele — lemn de stejar.

Masă cu ladă și zăvor. Partea de jos a mesei este identică cu a mesei anterioare. Tăblia, din placă groasă, depășește cu puțin rama lăzii. Lada, având în interior aceeași compartimentare, este sculptată în exterior în relief plat. Partea din față prezintă trei rozete mari cu marginile zimțate (din care una întreagă unde este dispus zăvorul și două jumătăți laterale), legate prin volute din care se desprind, alternativ și simetric, patru flori deschise cu petalele suprapuse având marginea interioară ajurată (fig. 3). Același motiv îl întâlnim și pe latura stângă, unde două rozete întregi încadrează lujeri din care pornesc petalele ajurate a două flori compozite (fig. 4). Friza din spate este decorată cu vrejuri de frunze în mijlocul cărora sînt dispuși ciorchini de strugure. În partea dreaptă, din cel de al treilea vrej se desprinde o mică floare deschisă cu trei petale (fig. 5). Latura din dreapta poartă aceleași volute din care se detașează ciorchini de strugure și două flori cu trei petale (fig. 6).

3. *Masă sculptată*, număr de inventar F 2875 (pl. I/3, III/3). Găsită la Cisnădioara (jud. Sibiu). *Dimensiuni*: înălțimea 80 cm; lungimea tăbliei 116,5 cm; lățimea tăbliei 91 cm; lungimea lăzii 79 cm; înălțimea lăzii 25,8 cm; distanța dintre picioare 59 cm; distanța dintre barele de susținere 22,8 cm. *Materialul*: tăblia — lemn de brad; lada — lemn de paltin; picioarele — lemn de brad.

Masă cu ladă și zăvor. Structura părții inferioare, care nu este originală, nu prezintă deosebiri față de a celorlalte mese. Tăblia depășește cu mult rama lăzii. Relieful plat sculptat pe această ladă este o replică mai stilizată a decorului lăzii mesei anterioare. Partea din față a acesteia, unde se fixează zăvorul, este neornamentată. Pe latura din spate, volutele care se îmbină, ciorchinii de strugure mult stilizați, rezumați la niște linii incizate ce se întretaie, alături de care întâlnim floarea cu trei petale (fig. 7), sînt în ansamblu mai puțin rigizi și mai puțin organizat dispuși decît am întâlnit la masa nr. 2. Cele două părți laterale prezintă o aranjare identică a motivelor: volutele între care sînt plasați ciorchini de strugure sînt mărginite în stînga de petalele unei flori ajurate, iar în dreapta de cîte două flori cu trei petale (fig. 8, 9).

4. *Masă sculptată din 1538*, număr de inventar F 2876 (pl. 1/4, III/4). *Dimensiuni*: înălțimea 79 cm; lungimea tăbliei 128 cm; lățimea tăbliei 112,3 cm; lungimea lăzii

88,5 cm; înălțimea lăzii 25,5 cm; distanța dintre picioare 79 cm; distanța dintre barele de susținere 26,3 cm. *Materialul*: tăblia — lemn de arin cu un strat de furnir de nuc de 3 mm; lada — lemn de paltin; picioarele — lemn de brad.

Masă cu ladă și zăvor. La această masă nu găsim barele de susținere a picioarelor. Tăblia iese mult în afara corpului mesei. Friza din față a lăzii are zăvorul plasat într-un blazon ce poartă gravat anul 1538. Este decorată prin împletirea unor volute de frunze în jurul unei tulpini curbate (fig. 10). Motivul celorlalte trei laturi se deapănă sub forma unor volute de frunze ce se înfășoară în jurul unui lujer central ce are la capătul din dreapta o floare de foioasă.

5. *Masă sculptată din 1555*, număr de inventar F 2877⁵ (pl. II/5, IV/5). Masa a fost achiziționată de la Grünblatt Benő din Sibiu. *Dimensiuni*: înălțimea 79,5 cm; lungimea tăbliei 117 cm; lățimea tăbliei 104 cm; lungimea lăzii 85,7 cm; înălțimea lăzii 21 cm; distanța dintre picioare 64 cm; distanța dintre barele de susținere 20,3 cm. *Materialul*: tăblia — lemn de brad; lada — lemn de paltin; picioarele — lemn de stejar.

Masă cu ladă și zăvor. Întîlnim și aici picioarele masive legate prin stinghii, barele care servesc ca suport pentru picioare (din care astăzi una lipsește) și tăblia care depășește sensibil rama lăzii. După slabele urme care se mai disting, se pare că tăblia a fost vopsită în verde.

Lada, ca și în cazul celorlalte mese, este sculptată în relief plat, motivele diferind de la o față la alta. Latura din față (cu zăvor) poartă ca decor de bază motivul antic preluat de Renaștere al ghirlandei cu fructe rotunjite, pere sau rodii. Motivele se repetă simetric de o parte și de alta a zăvorului încadrat într-un blazon simplu, de tip Renaștere. Zăvorul din fier este lucrat în forma unei flori cu marginile ajurate; probabil că este ulterior adăugat lăzii mesei, fiind executat în stil baroc (fig. 11). Latura opusă are în mijloc un blazon purtînd gravat anul 1555 și însemnele Sibiului (două săbii încrucișate, o coroană regală și trei frunze lobate legate între ele în formă de triunghi). Motivul care se desfășoară încadrînd blazonul este un vrej arcuit din care se desprind volute din frunze de stejar stilizate și pe alocuri frunze de acant. În colțul din dreapta sus este dispusă o rozetă cu multe petale, reprezentînd o floare de foioasă (fig. 12). Cele două părți laterale ale lăzii prezintă decoruri asemănătoare, constînd în frunze de acant și flori cu trei petale stilizate (fig. 13 — latura din dreapta lăzii). În interior, lada este compartimentată transversal de doi pereți paraleli avînd ca motiv o bandă în torsadă ce se înfășoară ritmic în jurul unei tulpini care prezintă protuberanțe. Motivul este policromat, în roșu, verde și negru (fig. 14).

⁵ În inventarul vechi al muzeului figurează, sub nr. I 7007, ca purtînd data, greșit descifrată, 1552.

6. *Masă sculptată*, număr de inventar F 2878 (pl. II/6, IV/6). Masa a fost găsită la Șelimbăr (jud. Sibiu), fiind achiziționată de la Muzeul Ungariei superioare. *Dimensiuni*: înălțimea 80 cm; lungimea tăbliei 120 cm; lățimea tăbliei 104 cm; lungimea lăzii 93,3 cm; înălțimea lăzii 27,5 cm; distanța dintre picioare 72 cm; distanța dintre barele de susținere 20 cm. *Materialul*: tăblia — lemn de brad; lada — lemn de paltin; picioarele — lemn de stejar.

Masă cu ladă și zăvor. Descrierea picioarelor este identică cu a meselor anterioare, cu deosebirea că de tălpici se fixează patru bare unite într-un cadru, tot ca suport pentru picioare. Tăblia, din placă groasă, depășește cu mult rama lăzii pe care se sprijină și poartă urme vizibile de pictură. Pe fondul de un verde închis, un chenar trasat cu două linii paralele roșii încadrează un cerc pictat în roșu, cu conturul desenat în roșu mai deschis și avînd dispuse concentric șase pete de culoare galbenă, ce par a fi trandafiri, legați între ei prin crenguțe cu frunze, dînd impresia unei coroņițe.

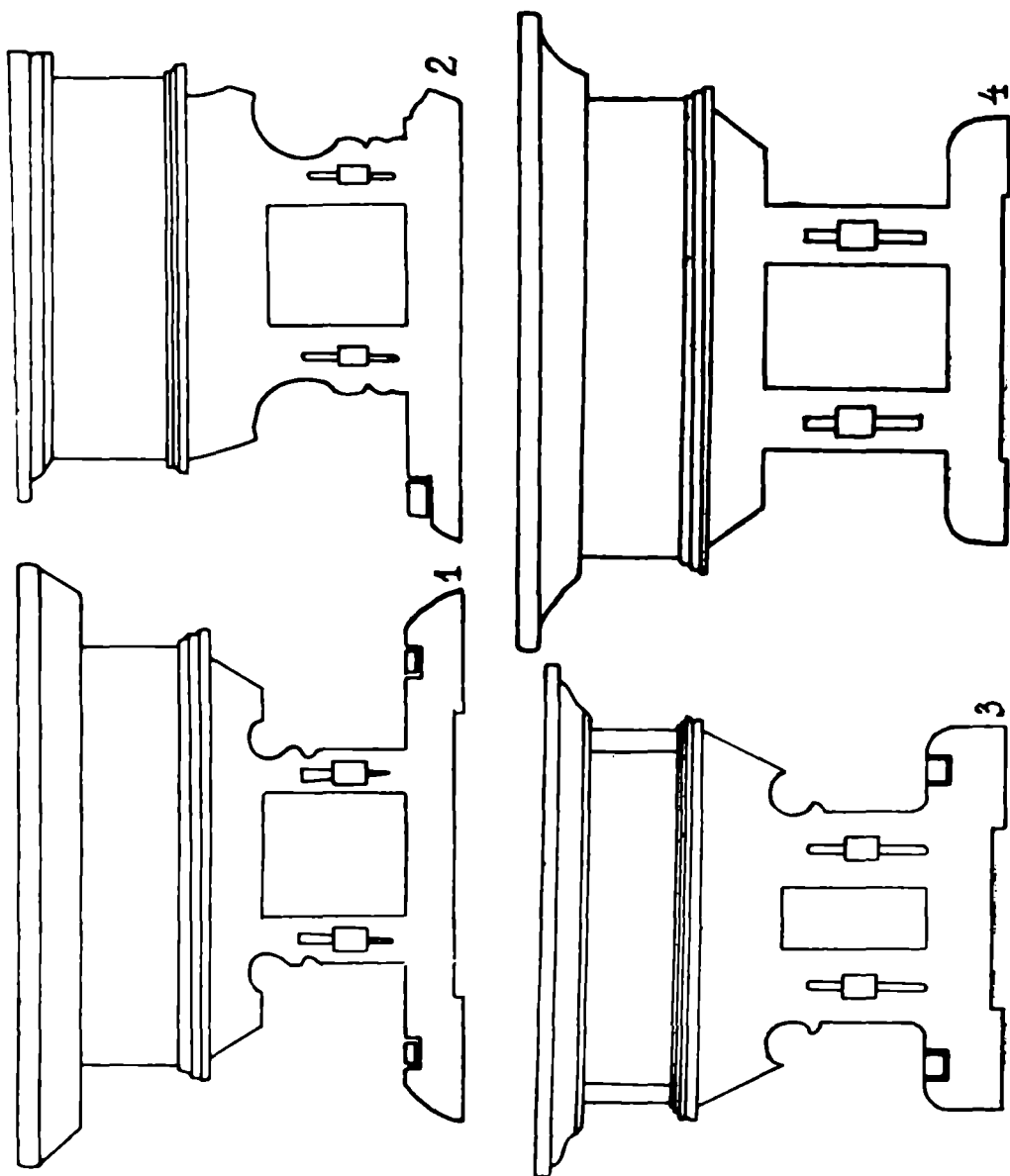
Partea din față a lăzii, ornamentată numai cu un cadru dreptunghiular incizat, este vopsită uniform în verde de o nuanță închisă și rece, cu excepția blazonului ce încadrează zăvorul, blazon simplu, de tip Renaștere, de culoare brun-deschis (fig. 16). Celelalte trei laturi, vopsite în același verde, poartă ca decor motivul „tablei de șah“, format prin alternanța pătrățelelor incizate cu cele în relief plat (fig. 15). În interior lada este compartimentată tot prin pereți transversali, dar neornamentați.

7. *Masă sculptată din 1597*, număr de inventar F 2880 (pl. II/7, IV/7). Masa a fost cumpărată de la Grünblatt Benő din Sibiu. *Dimensiuni*: înălțimea 76 cm; lungimea tăbliei 108 cm; lățimea tăbliei 85 cm; lungimea lăzii 89,5 cm; înălțimea lăzii 25,5 cm; distanța dintre picioare 70,5 cm; lățimea leagănului 40,3 cm. *Materialul*: tăblia — lemn de brad; lada — lemn de paltin; picioarele — lemn de stejar; leagănul — lemn de paltin.

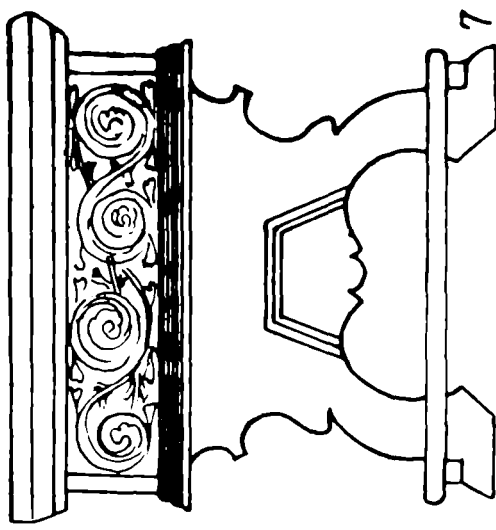
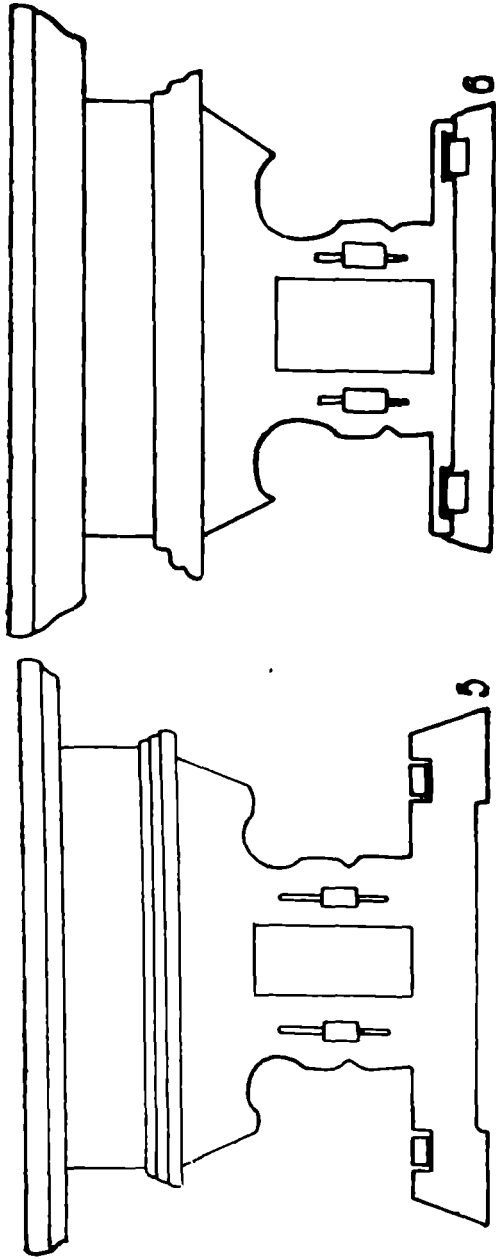
Masă de tip „leagăn“. Tăblia este puțin detașată de ladă. În față, central, lada are un blazon Renaștere cu cele două săbii încrucișate ca emblemă a Sibiului, purtînd incizat și anul 1597. O rozetă cu mai multe petale se află la capătul din stînga al vrejului pe care se încolăcesc volutele de frunze de stejar stilizate (fig. 17). Acest motiv se repetă identic și pe celelalte trei frize (fig. 18), la fel ca și pe leagăn (fig. 19). Părțile laterale, nesculptate ale leagănului poartă urme de vopsea verde și ocru. Pe fundul lăzii în mijloc este o placă de închidere de asemenea vopsită în cele două culori. Lada în interior este compartimentată. Cele patru picioare ale mesei sînt înconjurate și fixate prin bare.

*

PL. III

PL. IV.

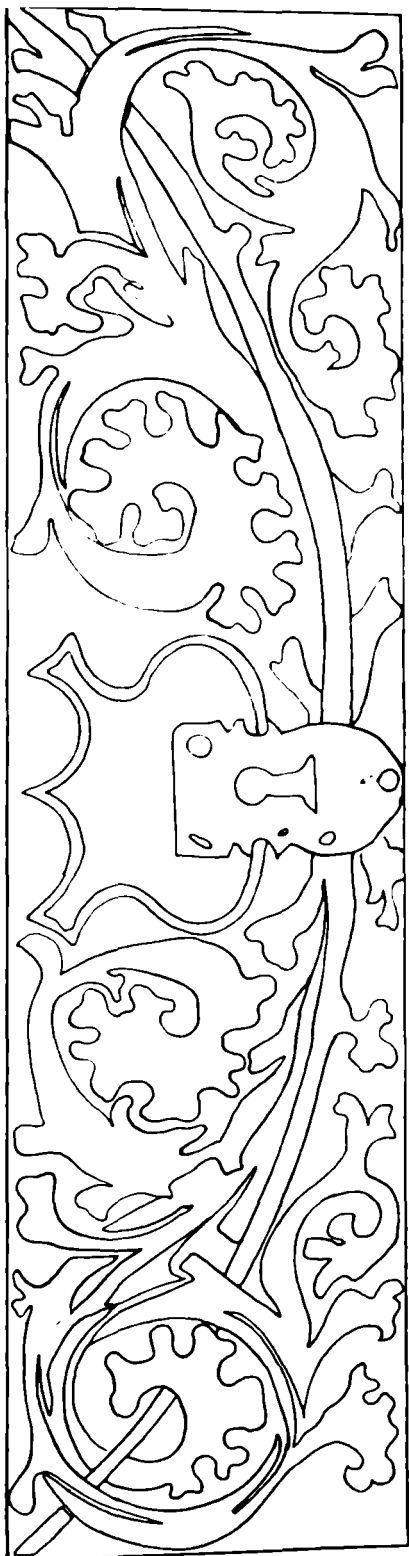

Fig.1

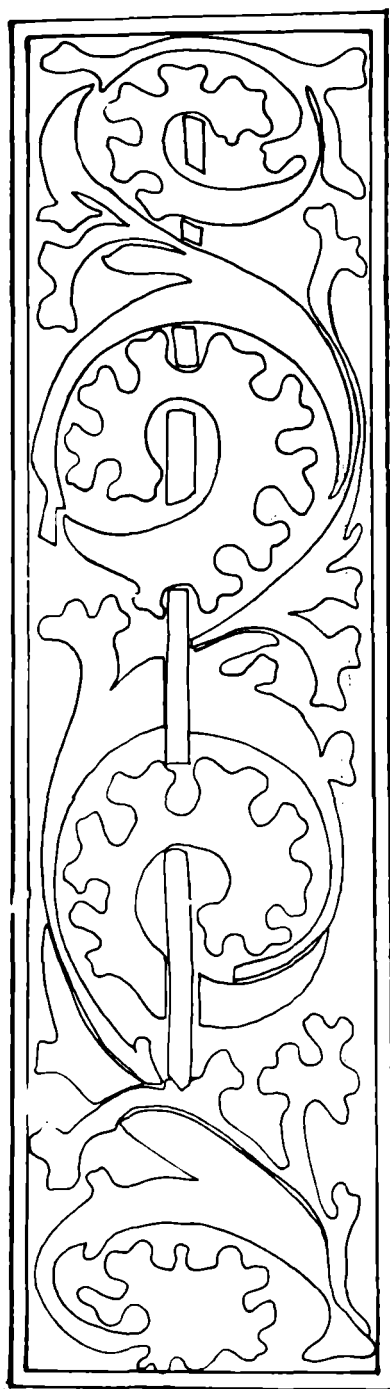

Fig.2

Fig.3

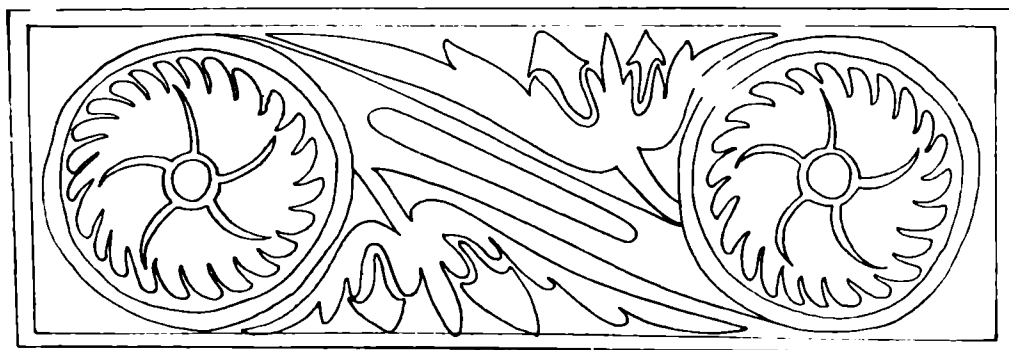

Fig.4

Fig.5

Fig.6

Fig 7

Fig 8

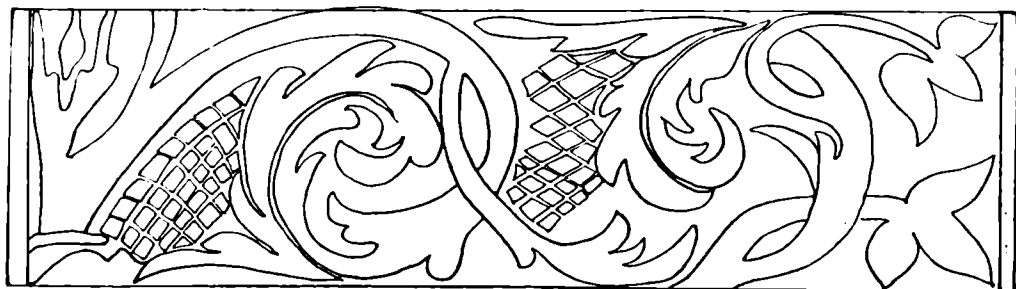

Fig.9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

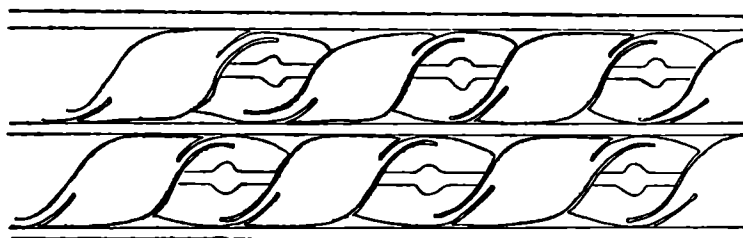

Fig. 14

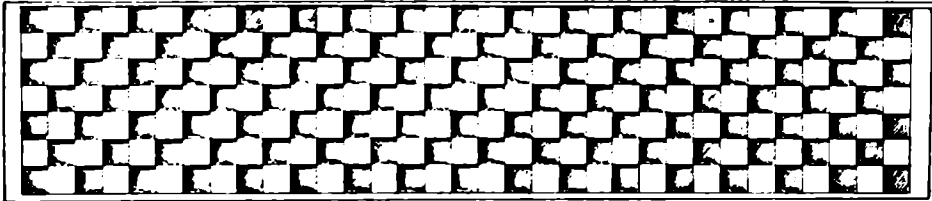

Fig. 15

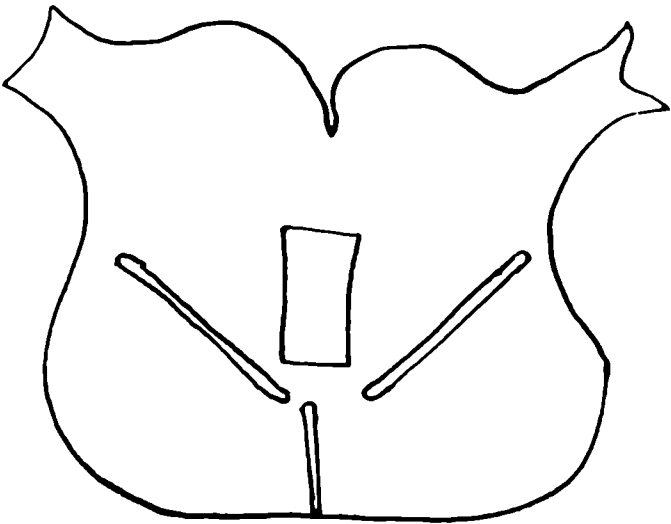
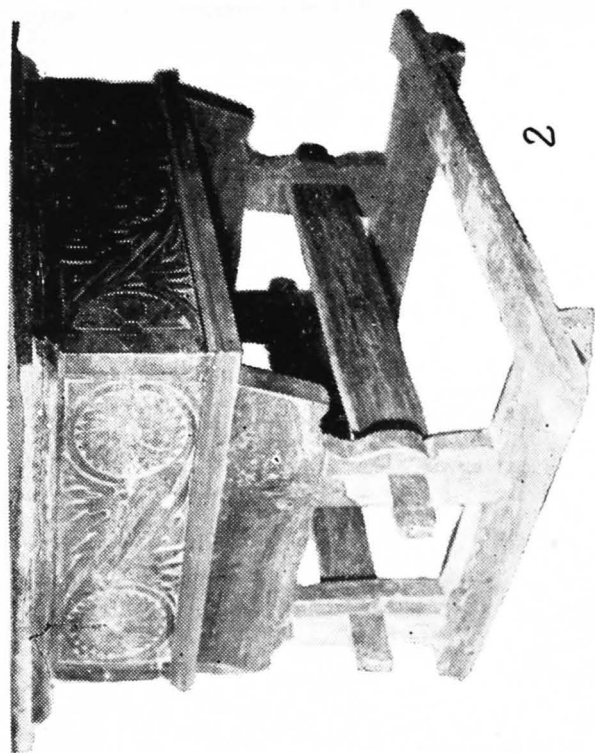
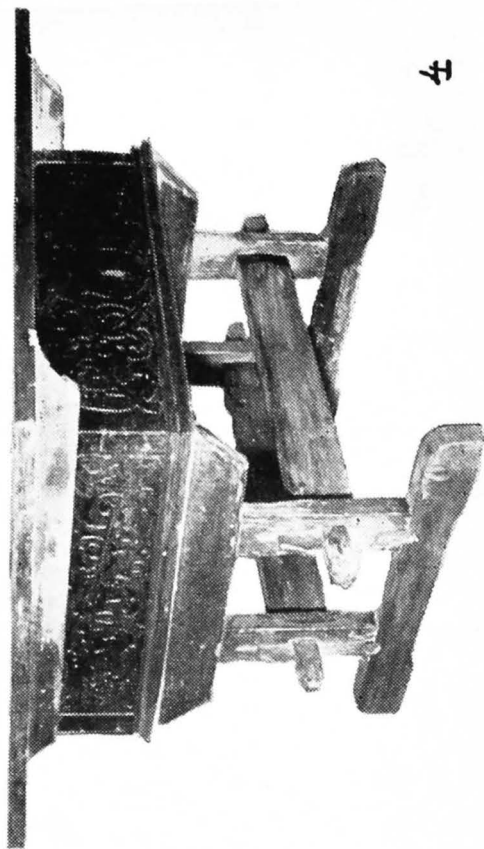

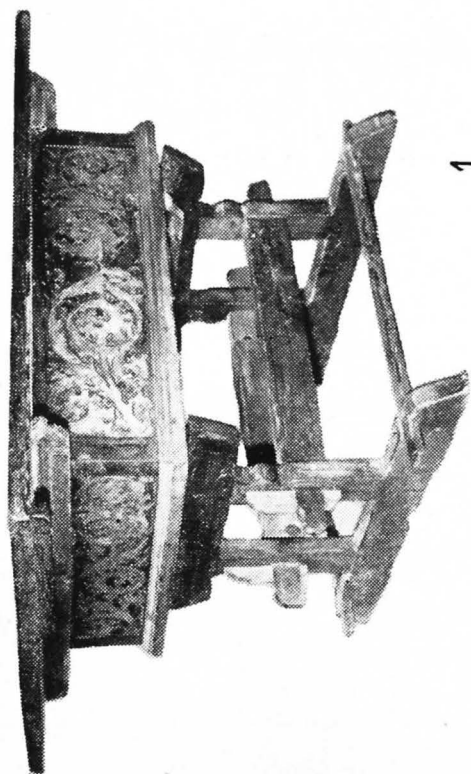
Fig. 16

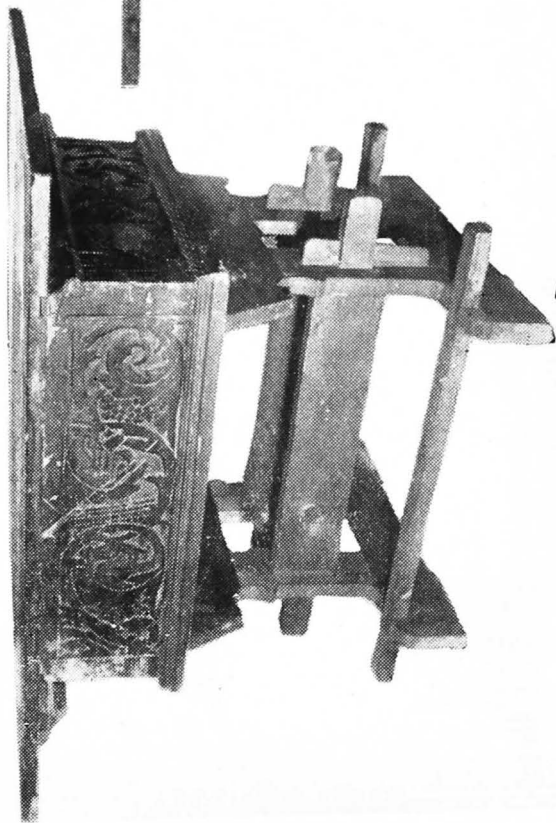
2

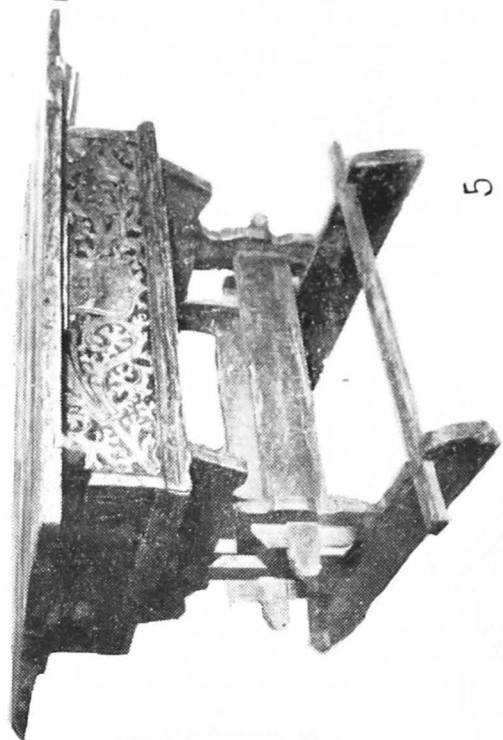
4

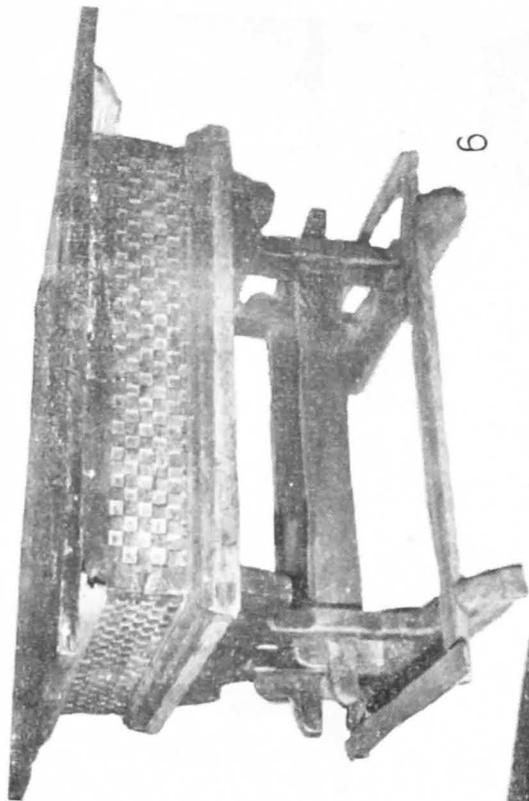
1

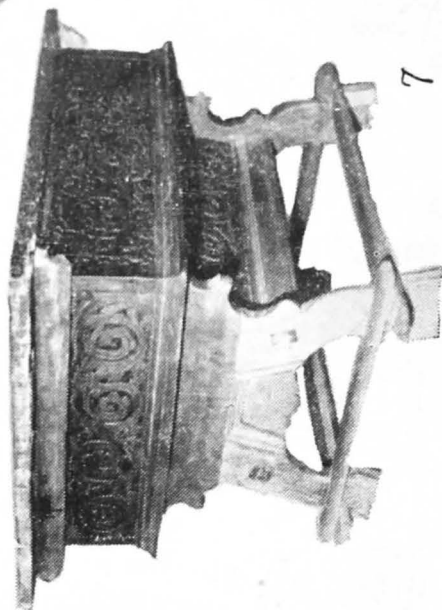
3

5

6

7

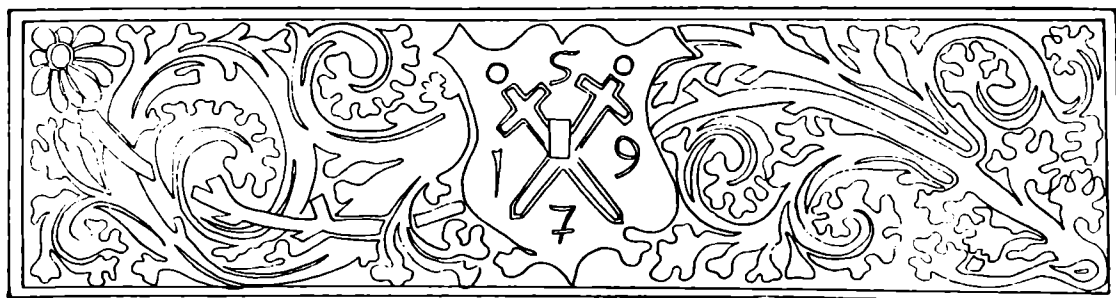

Fig 17

Fig 18

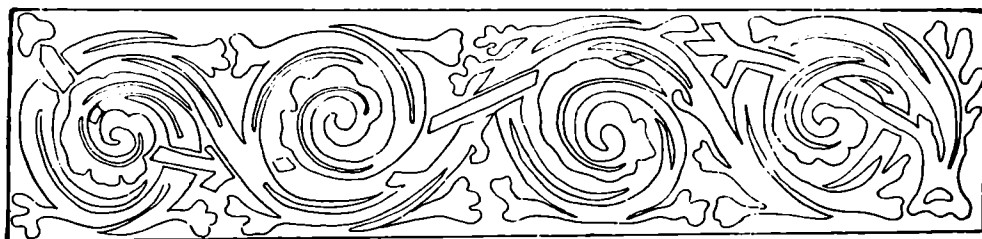

Fig 19

Dat fiind locul aparte pe care îl ocupă aceste piese în arta decorativă a epocii, bogăția și frumusețea ornamentației lor, mesele puse în discuție ridică o serie de probleme privind caracterul, încadrarea lor stilistică și funcția pe care au avut-o în interioarele orășenești.

Referitor la apartenența acestor produse artistice uneia sau alteia dintre marile epoci stilistice, dorim să facem unele precizări pe baza studiului formei și ornamenticii acestor mese. Este cunoscut că din punct de vedere al formei, mesele sculptate din Transilvania și Ungaria în secolul al XVI-lea aparțin goticului târziu⁶; sînt piese relativ greoaie, de o construcție complicată, așezate pe picioare robuste legate între ele prin stîngii ce le străpung, cu lăzi masive pe care culisează tăblii destul de groase ce depășesc cu mult rama lăzii pe care se sprijină. Această soliditate a formei era în concordanță cu funcționalitatea relativ redusă în interiorul casnic, datorită pe de o parte cadrului de viață mai restrîns în ansamblul căruia acestea serveau mai puțin unor activități cotidiene, iar pe de altă parte incomodității de construcție, suplinită, totuși, într-o oarecare măsură, de bare ca suport pentru sprijinirea picioarelor.

Pentru a atenua sobrietatea, caracterul greoi, artiștii epocii folosesc decorul. În cadrul meselor, partea componentă care se preta cel mai mult la ornamentație era lada. Lăzile acestor mese de formă gotică târzie poartă decoruri bogate, în maniera specifică materialului lemnos, și anume sculptarea în relief plat (Flachschnitt). Tocmai de aceea, la construcția lăzilor s-a utilizat un lemn de esență moale, paltinul, care se pretează la o modelare nuanțată, spre deosebire de lemnul de esență tare (în special stejarul), care a servit la confecționarea picioarelor, dîndu-le masivitate și rezistență. Motivele ornamentale de bază le constituie cele vegetal-florale gotice, îmbogățite, amplificate, astfel încît în unele cazuri această ornamentică începe să dobîndească sensuri stilistice noi.

Iată de ce, în cele ce urmează, ne vom ocupa de modul în care motivele discutate poartă amprenta tradiției decorative gotice, de măsura în care ele depășesc această tradiție, prezentînd indicii edificatoare ale noii orientări spre Renaștere.

Motivul gotic cel mai frecvent pe frizele lăzilor este vrejul din care pornesc frunze de stejar ce formează volute. Execuția acestui motiv variază de la o reprezentare mai rigidă, strictă și sistematic repetată, cu aglomerări de motive într-un spațiu relativ restrîns (fig. 12, 17, 18), pînă la interpretarea mai aerată, mai descongestionată a motivului (fig. 1, 2). De tradiția gotică amintește însăși ritmicitatea imprimată diverselor motive botanice care se înscriu în cîmpurile marcate de șerpuirea lujerului. Uneori motivul frunzelor de stejar începe să aibă contururi mai puțin precise, este sculptat mai lejer (fig. 19), renunțîndu-se la rigiditatea formelor întîlnită pe alte frize⁷. De asemenea, de factură gotică este și

⁶ Balogh Jolán, *Az erdélyi Renaissance*, I, Kolozsvár, 1943, p. 148.

⁷ S-ar putea pur și simplu să fie vorba despre o execuție mai superficială, mai imprecisă a decorului gotic; totuși, putem desluși pe această friză și motivul — rudimentar executat — al florii cu trei petale.

decorul benzii ce se înfășoară ritmic în jurul unei tulpini orizontale, cu protuberanțe, aflat pe pereții ce secționează de o parte și de alta interiorul lăzii mesei din 1555 (fig. 14).

Pe unele dintre lăzi apare o ornamentică mai apropiată de Renaștere decât de gotic; cel mai adesea întâlnim variante stilizate, chiar metamorfozate ale frunzei de acant, cu linii mai rotunjite, într-un aranjament mai liber (fig. 13). Este o interpretare transformată a motivului gotic al vrejului care prin unduirile sale formează volute. Repetarea motivului frunzei de acant pe întreaga suprafață a frizelor (cea din fig. 13 și analoaga ei de pe peretele opus al lăzii) le diferențiază de ornamentica gotică.

Chiar pe unele frize în care precumpănește aspectul gotic apar elemente ale Renașterii care se încadrează însă în ansamblu. Astfel, floarea cu trei petale⁸ și frunza de acant stilizată care apar pe laturile mesei nr. 3 încheie firesc linia ondulată a vrejului (fig. 7, 8, 9). Un frumos exemplu de încadrare organică în contextul gotic îl oferă rozeta cu mai multe petale asemănătoare unei flori de foioasă, ornament pe care îl găsim pe latura lungă a lăzii mesei din 1555 (fig. 12) și pe ambele laturi lungi ale lăzii mesei din 1597 (fig. 17, 18). Indiscutabil, este o interpretare diferită de cea rigidă a rozetei gotice; petalele florii sînt bine diferențiate, prezintă rotunjimi care o apropie mai mult de natură, dînd impresia unei corole mai puțin stilizate. Rozetele mari cu marginile zimțate, ce umplu întreg spațiul compartimentat prin unduirea vrejurilor (fig. 3, 4), sînt alte reprezentări florale întâlnite în arta decorativă a Renașterii.

O reprezentare care ni se pare mai apropiată de caracterul fiziomorf este cea de pe latura din față a mesei din 1555. Toată suprafața frizei este acoperită de motivul ghirlandei cu fructe ce formează patru registre plasate simetric de o parte și de alta a blazonului central ce încadrează zăvorul. Datorită poate și dimensiunilor frizei, în special în înălțime, amintitul motiv este sculptat mai puțin elegant, mai simplist.

Alte elemente vegetale ale ornamenticii Renașterii, ce se pot distinge pe fețele lăzilor, sînt ciorchinii de strugure plasați în spațiul dintre volute (fig. 5, 6, 7, 8, 9). Preluat din antichitate, unde se întâlnește pe reliefurile votive⁹, pe monumente arhitectonice¹⁰ și funerare¹¹, motivul vrejurilor, al frunzei de viță și al ciorchinilor de strugure este des uzitat în gotic¹², fiind reprezentat mai naturalist, într-o ordine mai riguroasă. Decorul ciorchinilor de strugure, fără a fi însoțiți de frunze de viță, este prezent și în ornamentica Renașterii, dar într-o manieră mult stilizată, ajungînd pînă la schematism.

⁸ Balogh Jolán, *Kolozsvári reneszánsz láda 1776-ból*, în *EmiKel*, p. 16—23.

⁹ Motivul se întâlnește în special pe monumentele închinat cultului dionysiac.

¹⁰ C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Napoca*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 479, 482, nr. 1, fig. 1 a—b etc.

¹¹ Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior“*, în *EDR*, IV, 1926—27, *passim*.

¹² Adolf Feulner, *Kunstgeschichte des Möbels*, Berlin, 1927, p. 47, fig. 35.

De o factură aparte este ornamentația lăzii mesei nr. 6, cu decorul în pătrățele adincite și în relief, ce dau imaginea unei table de șah (fig. 15), motiv întâlnit tot în antichitate, ce reapare în Renaștere¹³. O bună analogie a decorului ne-o oferă, de pildă, o masă nord-italiană din secolul XVI¹⁴. În inventarele Muzeului de istorie al Transilvaniei este menționat că masa nr. 6 datează din secolul XVII, deci este mai târzie decât analoaga ei de la Sibiu, astfel încît nu ne surprinde faptul că și tăblia mesei este pictată cu motive florale, policrome (trandafiri galbeni dispuși pe un lujer cu frunze verzi, totul detașându-se de pe un fond verde închis), înșiruite de-a lungul unui cerc mare, ce ocupă partea centrală a tăbliei.

O mențiune specială trebuie acordată blazoanelor întâlnite pe cinci dintre mesele studiate (fig. 3, 4, 5, 11, 12). Toate blazoanele sînt de tip Renaștere, asemănătoare între ele ca formă, unele avînd însă baza rotunjită (fig. 1, 11, 16), la altele, în schimb, arcurile laterale se întîlnesc într-un vîrf formînd o acoladă (fig. 10, 12, 17). Unele dintre acestea încadrează numai zăvorul, altele cuprind incizat și anul care datează masa (fig. 10), pe cînd iarăși altele, pe lingă an — trecut cu litere gotice —, conțin și însemnele orașului Sibiu (fig. 12, 17). Prezența acestor blazoane de tip Renaștere indică, ca și celelalte elemente ornamentale aparținînd aceluiași stil artistic, părăsirea treptată a goticului și pătrunderea tot mai insistentă a noului curent în sculptura în lemn a vremii.

Analiza formală și stilistică a meselor sculptate aflate în patrimoniul Muzeului de istorie al Transilvaniei evidențiază, credem, faptul că, la fel ca în alte genuri ale artei, și în sculptura în lemn perioada de tranziție de la gotic la Renaștere constituie un îndelungat răstimp de căutări, de renunțare treptată la unele forme vechi în favoarea altora noi, în condițiile în care necesitățile vieții cotidiene încă nu reclamau imperios înlocuirea vechilor produse artistice gotice cu acelea ale Renașterii.

În ceea ce privește atribuirea execuției acestor mese meșterilor autohtoni dintr-o regiune sau alta, deși nu ne putem pronunța cu absolută certitudine, totuși, pe baza indiciilor din inventarele muzeului, precum și din cele oferite chiar de aceste piese, sîntem în măsură să facem unele precizări. Inventarele muzeului menționează ca loc de descoperire sau de proveniență zona sudului Transilvaniei. Astfel, masa din 1555 a fost cumpărată de la Sibiu, ca și masa din 1597. Masa nr. 2 a fost achiziționată la Brașov, masa ornamentată cu „tabla de șah“ figurează ca fiind găsită la Șelimbăr, iar masa cu numărul de inventar F 2875 a fost descoperită la Cîsnădioara¹⁵. Două dintre mesele discutate, cea din 1555 și cea din 1597, poartă în blazon însemnele Sibiului, două săbii încrucișate,

¹³ La Muzeul Brukenthal din Sibiu se află o masă asemănător decorată, datată în anul 1588, a cărei fișă ne-a fost pusă la dispoziție de colega Ana-Maria Haldner.

¹⁴ Adolf Feulner, *op. cit.*, p. 112, fig. 103.

¹⁵ Același loc de proveniență, Cîsnădioara și Sibiu, îl găsim menționat și în legătură cu mesele aflate la Muzeul Brukenthal.

care pledează pentru aceeași proveniență din sudul Transilvaniei. Cu toate aceste indicii, nu putem afirma că mesele ar prezenta un specific strict local, nici ca formă, nici ca ornamentație; exemplare asemănătoare se întâlnesc, de pildă, și în muzeele din Ungaria¹⁶. De asemenea, aceleași forme ornamentale le regăsim și pe alte piese sculptate în lemn, cum este bunăoară ușa sacristiei bisericii din Sînvășii, aflată la Muzeul de istorie al Transilvaniei, ușa păstrată în Muzeul din Sighișoara, datînd din a doua jumătate a secolului XVI¹⁷, sau o serie de piese făcînd parte din mobilierul bisericesc (strane)¹⁸.

Din cele expuse rezultă că mesele puse în discuție se integrează organic în spiritul epocii de semnificative transformări artistice din care va ieși biruitoare o nouă orientare, mai apropiată de viață, de nevoile cotidiene ale societății care i-a dat naștere.

FRANCISG PAP — VIORICA POP

DES TABLES SCULPTÉES DANS LA COLLECTION DU MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

Les auteurs présentent et interprètent un nombre de sept tables du XVI-ème siècle, conservées dans le patrimoine du Musée d'Histoire de la Transylvanie. Si la forme des tables est plutôt caractéristique pour le style gothique tardif, leurs décors reflètent la transition à la Renaissance, en combinant les motifs gothiques (les feuilles de chêne bâtis sur une baguette ou sur des guirlandes) avec ceux de la Renaissance (variantes de la fleur avec trois pétales, „la table d'échecs“, des pétales désignées dans une manière assez naturaliste etc.), en concipiant les décors dans un esprit plus libre, plus détaché qu'auparavant. Par ces traits, les tables étudiées s'inclurent organiquement dans l'esprit de l'époque des significatifs changements artistiques, desquels va triompher la nouvelle orientation de la Renaissance.

¹⁶ Balogh Jolán, *Az erdélyi Renaissance*, I, fig. 259—260; Szabolesi Hedvig, *op. cit.*, p. 65, fig. 4—5; Horváth Henrik, *A kézműipar új formái*, în *Magyar művelődéstörténet*, vol. II, Budapest, f.a., p. 594.

¹⁷ Balogh Jolán, *Az erdélyi Renaissance*, I, fig. 225.

¹⁸ *Idem*, fig. 253.

„COMUNA“ ANABAPTISTĂ DE LA VINȚUL DE JOS ÎN SEC. XVII

STRUCTURA EI INTERNĂ. IDEOLOGIA EI.

Fără îndoială, cea mai interesantă mișcare eretică a secolului al XVI-lea a fost mișcarea anabaptistă. Este însă aproape cu neputință de stabilit cu precizie când, în ce an și în ce împrejurări a apărut această mișcare. Motivul rezidă în faptul că, din momentul apariției, propagatorii mișcării au fost nevoiți să-și ducă activitatea în condiții clandestine, spre a se feri de prigoana claselor dominante. De altfel, în literatura apuseană de specialitate discuțiile privitoare la locul, data și condițiile de apariție ale anabaptismului nu pot fi considerate drept rezolvate nici pînă astăzi¹. Astfel, cercetătorii din Statele Unite caută în general să fixeze anul 1525 drept dată la care a apărut mișcarea. Această strădanie izvorăște din dorința de a nega, în ultimă instanță, tendințele revoluționare ale anabaptismului de odinioară și a scoate în evidență caracterul său exclusiv religios².

Nu intenționăm, în cadrul acestei lucrări, să analizăm situația economico-socială pe solul căreia s-a născut anabaptismul, nici să urmărim evoluția sa pînă la războiul țărănesc german și, după înfrîngerea lui, pînă la înființarea comunei din Münster. Este însă mai presus de orice îndoială că mișcarea anabaptistă nu s-a născut de pe o zi pe alta. Închegarea și dezvoltarea ei nu pot fi separate de mișcările anterioare eretice, care, la rîndul lor, sînt verigi ale procesului ce a dus la declanșarea războiului

¹ De exemplu Fritz Blanke stabilește ca dată a apariției anabaptismului ziua de 25 ianuarie 1525.

² Reprezentanții acestei tendințe neagă de altfel și trăsăturile „comuniste“ ale comunităților anabaptiste. Cf. F. Blanke, *Anabaptism and the Reformation*, în *Recovery of the Anabaptist Vision*, Scottdale (Pennsylvania), 1957, p. 66. În Statele Unite, unde există și astăzi comunități anabaptiste mennonite (curent apărut în jurul anului 1530 în Olanda, denumit după reprezentantul său Simon Menno, a luat ființă în anul 1911 o societate (*Mennonite Historical Society*) cu scopul cercetării istoriei mișcării anabaptiste. Din anul 1927 societatea dispune și de o publicație științifică: *Mennonite Quarterly Review*. Începînd din 1955, ea a început și publicarea unei enciclopedii. În ambele publicații au apărut culegeri și izvoare foarte importante, dar și o serie de monografii și studii, dintre care orientarea multora reflectă tendințele amintite.

țărănesc german. Fapte istorice stau mărturie și pentru acțiunea propagandei anabaptiste în cadrul mișcării de Reformă încă în perioada premergătoare războiului țărănesc german și apoi pentru rolul ei de seamă chiar în timpul acestuia. Conducătorul reformei populare din Germania întreținea legături strinse cu fruntașii mișcării anabaptiste. Münzer a ajuns în relații apropiate cu ei încă în anul 1520, când activa ca predicator în orașul Zwickau. Münzer nu s-a alăturat însă anabapțiștilor, ci, dimpotrivă, ei a fost acela care i-a atras pe fruntașii mișcării anabaptiste sub influența sa³. De atunci, din ce în ce mai mulți anabapțiști au trecut alături de Münzer, devenind propagandiști activi ai concepțiilor sale și adepți ai mișcărilor din cadrul războiului țărănesc, iar parte din ei rămânând credincioși principiilor lui Münzer chiar și după înfrângerea războiului țărănesc german.

După cum am arătat mai sus, anabaptismul, avîndu-și rădăcinile în mișcările țărănești și plebeiene de la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, a fost un produs al mișcărilor de reformă din Germania. Baza sa de clasă era identică cu cea a mișcărilor eretice de nuanță țărănească și plebeiană. Majoritatea adepților anabaptismului s-au recrutat din sinul acestor pături, determinînd caracterul ideologic, obiectivele social-politice ale mișcării, fapt care explică de ce anabaptismul s-a ridicat în chip necesar împotriva reformei burgheze, dezvoltînd mai departe tendințele antif feudale reprezentate de ereticii protestanți timpurii, precursori ai reformei populare.

Mișcarea anabaptistă nu era unitară, astfel nici elementele ideologiei ei. În sinul mișcării s-au format de la bun început diferite curente, care în multe probleme susțineau păreri identice, în altele însă se situau pe poziții divergente. Nu putem insista în cadrul acestei lucrări asupra învățăturilor ce caracterizau toate curentele anabaptiste, nici asupra tuturor deosebirilor existente între ele. Ținînd seamă de scopul ce ni l-am propus prin însuși titlul lucrării, vom încerca să subliniem doar trăsăturile comune esențiale, precum și deosebirile cele mai importante.

Elementul esențial în ideologia religioasă anabaptistă, cel care caracterizează toate curentele ei, era negarea botezului copiilor. Anabaptismul propovăduia că omul trebuie, înainte de toate, să devină demn de a se supune botezului, să-și însușească conștient învățăturile creștinismului, ceea ce e posibil numai la o vîrstă adultă. Această concepție însemna de fapt ideea că nimeni nu poate fi încreștinat împotriva voinței sale, că spre a deveni creștin e nevoie de o voință matură, conștientă, de un act liber consimțit. Deci ei nu propovăduiau necesitatea rebotezării, ci preceptul că botezul trebuie făcut atunci cînd omul a devenit matur pentru acest act, deoarece numai în acest stadiu el este în stare să decidă asupra propriei sale credințe. Acest erez, negarea botezului copiilor, însemna neacceptarea învățăturii religioase oficiale privind „dezlegarea de păcate”. Din motivele sus-amintite, denumirea de „anabapțiști”, „rebotezători” nu acoperă pe de-a întregul esența ideologiei religioase a mișcării.

³ Friedrich Engels, *Războiul țărănesc german*, ediția a II-a, 1950, p. 53.

Trăsăturile comune cele mai cunoscute ale diferitelor curente — pe lângă cea arătată — erau și următoarele: susținerea necesității separării bisericii de puterea de stat; interzicerea — bazată pe biblie — a prestării jurământului în fața instanțelor judiciare inclusiv în cazul proceselor; lupta împotriva intoleranței religioase. Dar totodată anabapțiștii credeau în „revelația interioară”, ca urmare „cădeau în extaz”, aveau „vedenii” și darul prorocirii⁴.

Propagarea ideii comunității bunurilor făcea parte și ea din trăsăturile esențiale ale mișcării anabaptiste. Totuși, unii dintre reprezentanții anabapțiștilor rămăneau pe pozițiile proprietății private, iar alții susțineau că cei bogați trebuie să-și împartă averea sau surplusurile de venit celor săraci. În legătură cu puterea de stat, unele orientări susțineau că aceasta este incompatibilă cu egalitatea și frăția creștină, că armata, războaiele, recrutările forțate, impozitele, dijele, în general prestațiile față de puterea de stat, de biserică și de feudali constituie un sacrilegiu abominabil, iar alții își îndemnau adepții la îngăduință față de puterea de stat, la supunere față de nobili.

În cadrul mișcării exista curentul care nega dogma trinității, argumentând că ea „nu-și găsește justificarea în Biblie”. Reprezentanții acestui curent (Martin Cellarius [Borhähäus], Hans Denck, Johannes Campanus etc.) sînt considerați cei dintii precursori ai antitrinitarismului⁴.

Cele mai mari deosebiri de păreri, din care decurgeau de fapt diferențele între propaganda revoluționară desfășurată de către diferitele curente, s-au manifestat în problema înfăptuirii „împărăției milenare divine”. Reprezentanții curentului celui mai radical, și anume adepții lui Thomas Münzer, susțineau *apropiata* înfăptuire a împărăției milenare de către oameni, prin violență. Această împărăție au încercat ei să o înfăptuiască în numele „dreptului divin” încă în martie 1525 în Turingia la Mühlhausen, la Frankenhäusen, apoi în 1535 (timp de mai bine de un an și jumătate) la Münster, prin înlăturarea cu forța, cu armele, a rînduielilor existente. Curentul reprezentat prin Hans Hut susținea că din poruncă divină imperiul otoman, printr-o campanie militară, va nimici împărăția „necredincioșilor” și nu vor scăpa decît anabapțiștii. De aici părerea că turcii nu trebuie să fie combătuți cu armele. O altă idee, susținută de Melchior Hofman, era aceea că „prăbușirea”, „cotitura” va fi înfăptuită de către „îngerii distrugerii”, iar toți necredincioșii, adică cei ce nu vor să fie rebotezați, vor pieri.

Odată cu înăbușirea comunei din Münster ia sfîrșit faza revoluționară a dezvoltării mișcării anabaptiste. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea curentele anabaptiste pierd din radicalismul lor, mișcarea dobîndește caracterul unei secte, îndepărtîndu-se tot mai mult de caracterul ei inițial revoluționar. Trăsătura comună a celor cinci curente de acum înainte existente⁵ — printre care și a huteritismului (curent care ne

⁴ Wilbur Morse Early, *A mi unitarius örökségünk*, Cluj, 1937—1938, p. 29—48.

⁵ Fr. Braekmann, *À propos des anabaptistes bruxellois*, în *Cahiers Bruxellois*, 3 (1948), fasc. II, p. 28.

interesează mai îndeaproape) —, moderate sau mai rigorige, era că ele desfășurau o propagandă pașnică pentru înfăptuirea concepțiilor lor social-religioase. Huteritismul din Moravia conținea de asemenea elementul de așteptare a prăbușirii orînduirii existente, dar în interpretarea pe care i-a dat-o Jakob Huter înfăptuirea „împărăției milenare” nu se mai preconiza pe calea armelor, ci avea să se producă prin mijloace pașnice⁶. Conform acestei poziții în cele aproximativ 60 de comunități existente pe teritoriile morave, organizate în majoritatea lor pe baza principiului comunității bunurilor, anabapțiștii încercau să înfăptuiască o stare „creștină ideală”.

Anabapțiștii refugiați în Moravia din cauza prigoanei îndreptate împotriva lor, după 1525, apoi după înăbușirea comunei din Münster, au fost pe alocuri deosebit de bine primiți. Ce-i drept, autoritatea de stat îi prigonea, cînd mai mult, cînd mai puțin, însă ei au putut să se mențină datorită unor familii nobiliare, care își aveau motivele lor de a le lua apărarea. Motivele acestei ocrotiri au fost argumentate în felul următor, în anul 1567, împăratului Maximilian, care dorea să-i alunge în timpul cel mai scurt: „... Rebotezătorii sînt niște supuși foarte trebuincioși, astfel ei nu pot fi alungați fără mari dezavantaje, ei sînt muncitori zeloși, economi, cumpătați și de altfel cei mai îndeminatici”⁷.

În Transilvania anabapțiștii au fost așezați pe domeniul fiscal de la Vințul de Jos începînd din anul 1621, după care succesiv în 1622, 1623, 1629, 1635, apoi în anul 1649. Dintre toate colonizările cunoscute, cea mai mare ca proporții a fost aceea din 23 decembrie 1622—12 ianuarie 1623. Pe baza informațiilor ce le conțin cronicile anabaptiste, însemnările cronicarilor transilvăneni, precum și datele arhivistice, numărul anabapțiștilor colonizați la Vințul de Jos între anii 1621—1649⁸ îl putem aprecia

⁶ *Bericht und Bekanntnus etlicher Glaubens-Artikel der Brueder so man die Hueterischen oder Mährischen nennet* (Articuli confessionis Anabaptistarum) 1559. Titlul după R. Szentiványi, *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*, Szeged, 1958, nr. 489.

⁷ Anton Gindely, *Geschichte der Böhmischen Brüder*, II, Praha, 1857, p. 19—21.

⁸ După părerea noastră, anabapțiștii veniți în Transilvania în perioada sus-amințită n-au rămas în totalitatea lor la Vințul de Jos. Deja în timpul domniei lui Gabriel Bethlen se observă fluctuația unor grupuri de meșteșugari, împreună cu familiile lor, de pe un domeniu pe altul, desigur acolo, unde era nevoie de munca lor. Probabil tot în acest răstimp a luat ființă și comunitatea de la Micești, în apropierea reședinței princiare de la Alba Iulia (Jakab Elek, *Erdély és az anabaptisták a XVII. és XVIII. században*, în *Keresztény Magvető*, XI, 1876, p. 2—12). Numărul membrilor acestei comunități nu-l cunoaștem, dar ei sînt strămutați aici probabil de la Vinț, alcătuiți fiind din unul din grupurile compacte originare din același loc. Unele documente păstrate în arhiva familiei Rákóczi dovedesc că după 1630 în Transilvania, anabapțiștii trăiau, în afară de Vinț, atît pe domeniul de la Gilău, cît și pe cel de la Gurghiu, Iernut, la Făgăraș etc. Ele ne înștiințează despre fluctuația permanentă încă din anul 1631 spre diferitele domenii ale familiei Rákóczi.

la cca 1500—1700 de persoane. Acest număr oscilează în intervalul amintit, dar denotînd o accentuată descreștere numai în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Există păreri care pun sub semnul întrebării numărul enunțat mai sus⁹. Bazîndu-ne pe cronicari contemporani sași, mai ales pe cele relatate de Georg Kraus, numărul fixat cu aproximație de noi este — credem — aproape de cel ce va fi fost acela real. Kraus (1607—1679), care și-a redactat cronică începînd din anul 1650 la Sighișoara, unde deținea funcția de notar orășenesc, era în general bine informat asupra realității deceniilor și a mediului în care a trăit. Ce-i drept, Kraus n-a enunțat numărul anabaptiștilor la colonizare, ci a arătat că numărul lor a crescut după colonizare: „... ei — scria Kraus — s-au înmulțit de atunci după felul baptiștilor cu cîteva mii de oameni”¹⁰. În această relatare, exagerarea lui Kraus este intenționată, dedesubtul ei se ascunde aversiunea pe care păturile breslașe ale orașelor săsești o purtau anabaptiștilor de la Vinț. Tocmai intenția vădită de exagerare a lui Kraus ne face să ne menținem părerea, deoarece în caz că numărul lor la colonizare ar fi fost (ne gîndim la motivele din cauza cărora numărul lor oscila, sau descrește) mult mai scăzut, este absolut neverosimilă o astfel de sporire ce ne-o sugerează Kraus. Totodată, nu este de crezut nici faptul că el [Kraus] i-ar fi deplîns pe „bietii meseriași sași” pentru „marea pagubă” cauzată lor prin „aducerea baptiștilor”, în caz dacă rolul, ponderea meșteșugarilor de la Vinț ar fi fost neînsemnată. Iar această din urmă realitate era în interdependență directă (printre altele) și cu numărul lor.

În legătură cu proveniența grupurilor anabaptiste care sosesc în Tran-

destul de îndepărtate de Vințul de Jos. În anii 1631, 1635, este atestată prezența unor dulgheri și morari la Sárospatak, la Munkács (Mukačevo, U.R.S.S.), în 1646 la Pocsaj (R.P. Ungară); în 1634 a funarilor, în 1645 a postăvarilor, în 1646 a unui făurar de cuțite împreună cu familia, tot la Sárospatak. Dintr-o scrisoare a prefec-tului domeniilor Rákóczi din părțile Ungariei, datată la 28 oct. 1645 și adresată principelui, reiese printre altele că prefectul, după cum însuși scrie: „... am avut mult de a face cu anabaptiștii de la Vinț” (aceștia lucrînd foarte adeseori la Sárospatak). Magyar Országos Levéltár (Arhivele de Stat ale Ungariei), Kamarai (Pénzügyigazgatóság) levéltárak, Archivum Familiæ Rákóczi de Felsővadász; fasc. 3. pall. 1. No. 26; fasc. 4. No. 39; fasc. 5. No. 4; fasc. 12. fol. 594—596; fasc. 14. fol. 496—497; fasc. 14. fol. 365—366 (în continuare MOL, AFR, fasc. etc.); cf. Détshy Mihály, *Adalékok a sárospataki újkeresztények (habánok) történetéhez*, în *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XI (1972), p. 124—142. În concluzie numărul fixat cu aproximație (1500—1700) nu înseamnă că toți aceștia au rămas și au trăit aici. Vințul de Jos era locul unde ei soseau în Transilvania, unii rămîneau aici definitiv, alții plecau după un timp, sau erau trimiși în altă parte, se reîntorceau, decedau etc.

⁹ Horst Klusch, *Forschungsergebnisse zu dem Thema „Die Habaner in Siebenbürgen”*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Band 14, 2 (1971), p. 101—103.

¹⁰ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608—1665*. Traducere de G. Duzinchevici și E. Reus-Mîrza, București, 1965, p. 58.

silvania, cronicile ne încunoștințează că majoritatea membrilor acestor grupuri erau originari din Moravia, din comunitățile de la Maskowitz (Maskovice) și Oleckowitz (Oleskovice)¹¹.

Prima știre referitoare la organizarea comunei anabaptiste de la Vințul de Jos s-a păstrat într-o scrisoare a lui Gabriel Bethlen purtând data de 26 iulie 1621, adresată soției sale Suzana Károlyi¹². Prin această scrisoare Bethlen dispune provisorului ca la dispoziția anabaptiștilor să fie puse, printre altele, și diferite materiale de construcție, pentru ca „aceștia să poată construi casele așa cum e obiceiul lor“.

Una dintre cronicile anabaptiste relatează că la 31 august 1621 principesa Suzana Károlyi „a făcut o vizită anabaptiștilor“ sosiți la Vinț și cu această ocazie le-a desemnat terenurile unde să se gospodărească. În aceste locuri ei au și început să-și ridice casele și atelierele¹³. În privilegiul și actul de donație acordat la 4 iulie 1622 de către Gabriel Bethlen¹⁴ sint înșirați proprietarii terenurilor vecine celui donat anabaptiștilor. Reiese din actul sus-amintit că terenul pe care urma ca ei să-și organizeze „comuna“ era mărginit la nord de apa Mureșului. Pe de altă parte Szalárdi

¹¹ Afirmația se bazează pe: 1. fragmentele păstrate ale cronicii lui Jakob Werner, *Hausz Buech. Darein Wier Brueder zu Allwintz unser Hausz, Hof, Ackher, Weingarten, Gärtten, Wysen und alle Ligende Gietter Beschreiben, Neben vorgehenden Kurtzen Bericht, unseren Nachkimlingen, Durch Welche Mittel Wier aus dem Märherrn in Sibenbirgen komen: und hie niderglassen haben* (titlul după Wagner József, *A nyitrai egyházmegyei könyvtár kéziratai és régi nyomtatványai*, Budapest, 1886, p. 3—9; în continuare: *Cronica lui Jakob Werner*). Autorul cronicii, de profesie învățător, „Schulmeister von Dämerschitz“, pare-se că își începe cronica în anul 1623 la Vinț. Fragmentele păstrate se referă la anii 1623—1641. Manuscrisul a ajuns — probabil — în Biblioteca Diecezană din Nitra prin lăsamântul iezuitului Teofil Delpini (între anii 1784—1796 canonic la Nitra), însărcinat cu catolicizarea anabaptiștilor de la Vinț (1764—1767). 2. Cronica anabaptistă păstrată în Biblioteca Universitară Cluj (în continuare: *Historia Anabaptistarum*, Mss. nr. 3217). Inițiatorul cronicii a fost Joseph Hauser (?). După caracterul serisului se pare că cronica a fost continuată de o altă persoană. Cronica a fost numai menționată în repetate rânduri (mai recent de Robert Friedmann în *Die Schriften der Hutterischen Täufergemeinschaften*, Wien, 1965, p. 8). Nu insistăm asupra detaliilor privind această cronică, deoarece identificarea autorilor, originalitatea ei ridică o serie de probleme, ceea ce necesită confruntarea cu cronicile anabaptiste aflate în diferite biblioteci din R.P. Ungară. Rezultatele cercetărilor vezi în M. Bunta — E. Katona, *Cronica anabaptistă din Cluj*, manuscris.

¹² Gergely Sámuel, *Bethlen Gábor levelei feleségéhez Károlyi Zsuzsannához*, în *Történelmi Tár*, 1882, p. 127—128.

¹³ *Cronica lui Jakob Werner*, p. 6.

¹⁴ Áldásy Antal, *Az anabaptisták kiváltságlevelé*, în *Történelmi Tár*, 1892, p. 367—369; privilegiul, actul de donație în traducere germană după originalul latinesc s-a păstrat și în *Cronica lui Jakob Werner*.

notează în cronica sa¹⁵ că anabapțiștii au fost așezați la Vințul de Jos, „în cotul Mureșului, într-un locșor foarte potrivit”.

Pe baza privilegiului din 4 iulie 1622, a informațiilor cuprinse în cronica lui Szalárdi și mai cu seamă în cronica lui Jakob Werner, precum și în urma săpăturilor arheologice efectuate în vara anului 1970, localizarea „comunei” poate fi făcută în partea sudică a localității actuale, pe malul stîng al Mureșului, pe un teren de aproximativ 3—4 ha, la nord-vest de biserica (în prezent) reformată, reconstruită în secolul al XV-lea.

Cronicarul Jakob Werner, care a trăit la Vințul de Jos, avînd și aici funcția de învățător la școala anabaptistă, descria astfel comuna: „Această casă [gospodărie, n.n.]... sau curte are... o astfel de formă și este așezată la cele patru puncte cardinale ale lumii, precum este scrisă în epistola casei... deoarece avem peste tot locul diferite clădiri.

În primul rînd este menționat în epistola casei planul de răsărit, acolo este latura unde se află focul curții [probabil bucătăria și sala de mese comună, n.n.]... și casa băii [a bărbierilor, medicilor?, n.n.] și pe care o numim noi partea din dos sau curtea din spate. În al doilea rînd este menționată latura spre amiazăzi... unde avem acuma croitoria, [atelierelor] șelurilor și a curelarilor. În al treilea rînd este semnalat apusul, acolo stau acum cuțitarii, tăbăcarii și pălărierii [?]... pe latura de miazănoapte curge riul Mureș... acesta e locul unde avem acum atelierul blănarilor, colțul principal sau frontonul mării noastre camere actuale și o parte a grădinii noastre de casă [grădină de zarzavaturi, n.n.].

Există însă în spatele atelierului cuțitarilor, pe riul Mureș [pe un loc] pe care-l numesc într-un document »Niedergang«, două sărării pe care ni le-a dăruit regină [principeasa Suzana Károlyi, n.n.] pentru curtea [noastră]... pe locul unde a fost odată un atelier de cuțitari... sau acum atelierelor de fierărie”¹⁶.

Săpătura amintită mai sus a avut un caracter de sondaj, scopul urmărit fiind descoperirea urmelor așezării, a atelierelor meșteșugarilor anabapțiști, menționate de izvoarele și relatările cronicarilor. Din cauza revărsării Mureșului în 1771, apoi în repetate rînduri în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în momentul de față pe locurile amintite nu se mai păstrează urme vizibile ale „comunei” de odinioară (ale construcțiilor specifice habanilor)¹⁷. Prin cele trei secțiuni paralele trasate la nord-vest de biserica amintită am reușit pe de o parte să delimităm întinderea terenului, pe de alta să surprindem părțile unor clădiri de dimensiuni considerabile, care se încadrau organic în complexul descris de Jakob

¹⁵ Szalárdi János, *Síralmas magyar krónika*, în *Erdélyi Történelmi Adatok*, II, Cluj, 1853, p. 62.

¹⁶ *Cronica lui Jakob Werner*, p. 8—9.

¹⁷ Langroff Ádám, *Habán házfedélről*, Eger, 1772. Autorul descrie și schițează schema locuințelor, clădirilor construite de ei. Pe lângă forma acestora, interesantă era soluția pe care o foloseau la construcția acoperișurilor. Pentru evitarea incendiilor lutul îl amestecau cu paie și în felul acesta clădirea lua mai greu foc.

Werner. Această din urmă constatare se impune și în urma analizei materialului rezultat din săpături: abundența ceramicii habane, materii prime (os, sîdef — folosite de habani la făurirea tacimurilor). Aceste materiale s-au găsit tocmai în partea unde Werner situează în cronică sa atelierul cuțitarilor. Pe lângă materialele și urmele amintite s-au găsit și alte produse finite sau semifinite, de asemenea caracteristice meșteșugurilor practicate de anabapțiști¹⁸.

Referitor la principiile de organizare și funcționare a „comunei“, la structura ei internă, cele mai importante izvoare se dovedesc a fi cronicile anabaptiste. În privința obiectului lor istoric, nu toate informațiile cuprinse în aceste cronici pot fi acceptate. Scrise de fapt ca opere de exaltare religioasă, ele aveau în primul rînd menirea de a cultiva memoria „fraților“ care au rezistat prigoanei ori chiar au murit din cauza ei. Astfel ele tratau înainte de toate evenimentele ce corespundeau obiectivelor pe care și le-a propus mișcarea. Autorii acestor cronici, în general, se mulțumeau să consemneze doar evenimentul istoric respectiv, fără să insiste asupra împrejurărilor și detaliilor. Cronicile istorisesc însă peripecțiile prin care au trecut coloniile anabaptiste, datele biografice ale unor conducători decedați, regulile de funcționare a diferitelor instituții, modul de alegere a slujbașilor, confirmarea lor etc. Amintind numele unui membru al „comunei“ în legătură cu un eveniment oarecare, cronicarii consemnează aproape întotdeauna ocupația acestuia și slujba pe care o avea în cadrul „comunei“. Menționăm însă faptul că însemnările privind aceste probleme cronicarii anabapțiști nu le redau într-o formă sintetică, ci ele trebuie desprinse din noianul de date, de evenimente, uneori nesemnificative, confuze sau contradictorii, pe care le găsim în relatările diferiților cronicari, pentru a reconstitui o imagine cît mai apropiată de realitatea vieții cotidiene a comunei.

¹⁸ Prima secțiune de 25×1 m am trasat-o în direcția nord-sud. Ceramica găsită în această secțiune, fiind și de factură habană, ne-a servit ca un prim indiciu, deși nu am observat urme de locuințe. A doua secțiune, de 27×0,5 m, a fost trasată la 35 de m. vest și paralel cu prima secțiune. Aici am dezvelit urmele unei clădiri, constînd din două încăperi. În cele două încăperi s-au găsit diferite obiecte de fier și ceramică populară, cu smalt de plumb și fără smalt, ceramică ce se datează între secolele XVII—XVIII. A treia secțiune am trasat-o la cca. 120 de m de secțiunea a doua, în direcția nord-sud, unde am dat de urmele unei construcții avînd ziduri groase de 0,40 m, zid lucrat din pietre de calcar, fasonate, legate între ele cu mortar. În jurul acestor urme de construcții am găsit diferite obiecte de fier, cuțite, furculițe avînd forme specifice ale tacimurilor confecționate de meșteșugarii habani, precum și os și sîdef neprelucrat. Importanță deosebită prezintă ceramica găsită aici, de o calitate superioară, avînd smalt alb de cositor, albastru sau galben, precum și fragmentele de cahle. Atît fragmentele de ceramică, cît și cele de cahle, care au și început să apară deja la o adîncime de numai 20—30 cm, poartă ornamentele caracteristice ceramicii habane. Săpăturile au fost efectuate de P. Gyulai și M. Bunta.

Problemele tratate în continuare în lucrarea de față se bazează pe relațiile cuprinse în mai multe cronică anabaptiste¹⁹. Anabapțiștii stabiliți în Transilvania erau huteriți, reprezentând aripa moderată a anabaptismului. În organizarea și activitatea comunității — după cum reiese din cronicile menționate — s-au afirmat principiile pe care s-a bazat și funcționarea comunităților huterite din Moravia, apoi mai târziu a aceloră de pe teritoriul Slovaciei.

Anabapțiștii din Vințul de Jos și-au construit în comun casele pe terenul care le-a fost donat pe malul Mureșului; tot acolo au ridicat acareturi, ateliere, în jurul unei curți mari pe care au înconjurat-o apoi cu garduri (ziduri ?); așezarea astfel organizată purta denumirea de „Haus Hoff“, „Haushaltung“, „Habaner Hof“, „Haushaben“²⁰. În fruntea ei se afla starostele. Mai puțin radicale în ideologia lor, în privința sistemului egalității economice, comunitățile huterite erau în general rigoriste. Dar este adevărat și faptul că nici printre „Frații din Moravia“ nu exista o unitate deplină de vederi în această privință. Anabapțiștii stabiliți în Transilvania fiind originari din Moravia, se aplica oare la Vinț principiul comunității bunurilor? Pe baza informațiilor oferite de cronicile anabaptiste menționate, răspunsul la această întrebare nu poate fi decât afirmativ. Căutând să instaureze o „stare creștină ideală“, egalitatea economică și socială, anabapțiștii de la Vinț considerau drept bun al tuturor pământul, uneltele de lucru, produsele meșteșugărești rezultate din munca comună.

Comunitatea bunurilor este atestată, pe lângă cronicile anabaptiste, și în diferite alte izvoare. Din relațiile acestora reiese că iezuitul Delpini, în cadrul acțiunii sale de catolicizare, întreprinsă între anii 1763—1767 la Vințul de Jos, „a împărțit pământul posedat și lucrat în comun, interzicând cu strășnicie în viitor lucrarea în comun a pământului“²¹. O altă sursă ne informează că, din cauza desființării comunității, meșteșugarii de la Vinț au rămas dintr-o dată fără ateliere și unelte de muncă, neavând din ce

¹⁹ Ambrosius Resch, *Ein Klein Gründliches Denkbichlein seit 1524—1642; Chronica und Kurze Geschichte... Wie Gott Mit Seinen Ausserwehlten Gehandelt hat 1630—1708* (Titlul după Róbert Szentiványi, op. cit., nr. 656 și nr. 399). Ambele cronică se păstrează la Biblioteca Batthyaneum, Alba Iulia, nr. II—122, respectiv III—93 (în continuare: Biblioteca Batthyaneum, nr. II—122, III—93); *Cronica lui Jakob Werner; Historia Anabaptistarum*, Mss. nr. 3217.

²⁰ Denumirile amintite le-am întâlnit în: *Cronica lui Jakob Werner*, p. 3; *Historia Anabaptistarum*, p. 20070; Scrisoare datată din 1635, M. Bunta — E. Katona, *Cronica anabaptistă din Cluj*, A. Kudělková — M. Zeminova, *Habánská Fajans*, Praha, 1961, p. 8.

²¹ Arhiva Istorică a Academiei Republicii Socialiste România Filiala Cluj, Cartophilacium Transylvanicum, p. 109—112. Colecția Kemény Sámuel (în continuare: Cartophilacium Transylvanicum); Tóth Mike, *Az anabaptisták Erdélyben és Delpini*, în *Katholikus Szemle*, 6 (1892), p. 769; Kővári László, *Erdély régiségei és történelmi emlékei*, IV, p. 215, 238.

trăi. „Un olar — se arată într-un raport trimis episcopului romano-catolic — pe nume Johann Stutz, în vîrstă de 30 de ani, a încercat să strîngă în jurul său pe toți olarii rămași fără lucru și să înjghebeze o nouă comunitate de meșteșugari”²². În anul 1763 plebanul romano-catolic din Vinț, din ordinul episcopului de la Alba Iulia, întocmește un raport privind profesia de credință a anabaptiștilor. În acest raport se arată următoarele: „... acum 100 de ani, ei posedau în comun toate bunurile. Deși susțin și astăzi că e bine ca toți creștinii să posede în comun bunurile, și nici unul să nu aibă mai mult decît celălalt, mai nou totuși este îngăduită posedarea averii obținute pe cale cinstită”²³.

În concepția lor, „împărăția milenară” ce așteptau să se înfăptuiască nu va fi un pămînt al trîndavilor, ci al celor ce trudesc cu brațele; va fi o țară bazată pe egalitate, unde nu vor exista nici stăpîni, nici slugi, ci toți vor fi obligați să muncească. În viața lor de toate zilele se călăuzeau după principiul că, pînă la înfăptuirea acestei „împărății”, nimeni nu poate trăi fericit și cu conștiința împăcată, decît dacă își cîștigă pîinea prin muncă²⁴. Transpunerea în practică a acestui principiu a dat roade, întrucît, la fel ca în general în Europa centrală, și habanii din Vințul de Jos erau meșteșugari cunoscuți, apreciați în întreagă Transilvania.

Chiar la colonizare, factorul hotărîtor a fost — ei avînd faima unor excelenți meseriași — acela ca să se mărească numărul meșteșugarilor aflați în afara breslelor, ca principele Transilvaniei Gabriel Bethlen să dispună de o pătură de meșteșugari cu ajutorul căreia să se poată dispensa de breslași închistați în monopolurile organizațiilor lor. Printre ei se aflau: țesători de postav, funari, fierari, lăcătuși, făurari de cuțite, curelari, tăbăcari, cojocari, pălărieri, butnari, dulgheri, dogari, olari, zidari (constructori) etc. Nu incape însă îndoială că membrii comunității nu se ocupau exclusiv de meșteșuguri. Printre ei se aflau și agricultori, crescători de vite, oieri, cultivatori de legume, fructe și viță de vie, grădinari, conducători de ferme etc²⁵. Activitatea lor era dirijată de către „conducătorul gospodăriei”. Ajungînd la o anumită vîrstă, fiecare își putea alege ramura de activitate pentru care se simțea chemat. Meșteșugarii lucrau pe branșe, în ateliere comune, unde aveau la dispoziție mijloacele de muncă și materia primă. Peste toți meșteșugarii din aceeași branșă era un supraveghetor (conducător, șef), care se îngrijea de respectarea normelor profesionale și organizatorice existente în cadrul branșei; alții se preocupau de procurarea materiilor prime, de desfacerea produselor, de repartizarea sarcinilor de muncă etc. Materia primă ce urma să fie prelucrată era achiziționată din banii comunității,

²² Veszely Károly, *Az alvinci plebánia*, în *Magyar Sion*, 1 (1863), p. 432—444.

²³ Raportul, care formula în opt puncte profesia de credință a anabaptiștilor din Vinț, a fost publicat de Veszely Károly, *op. cit.*, p. 440 și urm.

²⁴ Vezi notele 6, 11, 19.

²⁵ În documentele scrise în limba maghiară pentru deținătorii acestei slujbe se folosește cuvîntul de „majorosné”. Reiese deci că e vorba de femei. Principesa Suzana Lórántffy, pe diferitele domenii ale familiei, se folosea cu predilecție de serviciile lor.

unde intrau şi veniturile provenite din vânzarea produselor. În cadrul diferitelor branşe diviziunea muncii era organizată pînă în cele mai mici faze ale producţiei, în sensul că un număr de meşteşugari se ocupa exclusiv de anumite munci în cadrul procesului de producţie. Produsele erau considerate ca realizări ale comunităţii şi nu ale individului, astfel nici măcar produsele ceramice ale olarilor, fiind mai cu seamă produse artistice, nu au fost marcate cu sigla olarului sau a decoratorului care le-a realizat. Principiile generale de funcţionare ale „comunei” fiind obligatorii, modul de organizare a diferitelor branşe era unitar şi identic. Branşele meşteşugăreşti astfel organizate, capacitatea de producţie a atelierelor era relativ însemnată, ceea ce explică faptul că anabapţiştii — un număr relativ mic de meşteşugari — ajung să concureze în unele meserii nu numai în privinţa calităţii mărfurilor, dar şi în privinţa cantităţii produse, cu meşteşugarii breslaşi ai diferitelor oraşe, provocînd îngrijorarea acestora la numai cîţiva ani după stabilirea în Transilvania²⁶.

Bunurile, stocurile acumulate, provenite din ciştigul muncii colective, erau repartizate în mod egal; respectiv, în cadrul comunităţii tendinţa era de a aplica principiul repartiţiei egale a bunurilor. După mărturia unor izvoare, acest principiu s-a reuşit să se aplice aproape cu stricteţe pînă în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea. Întrucît bunurile provenite atît din activitatea meşteşugărească, cît şi din diferite alte munci formau proprietatea comunităţii, aprovizionarea acesteia era asigurată în mod centralizat, organizat, prin persoana unor conducători anume aleşi pentru îndeplinirea acestei sarcini. Din rîndurile meşteşugarilor erau desemnaţi aceia (de pildă croitori, pantofari, pălărieri, jocari etc.) care furnizau membrilor comunităţii îmbrăcămintea, încălţăminte etc. necesare, şi în general toate cele trebuincioase. O altă parte a meşteşugarilor producea bunuri pentru desfacere, valorificare. Din cronici, dar şi din raportul amintit, pe lîngă cele arătate mai sus reies încă o serie de aspecte privind viaţa lor de toate zilele. Astfel, ei întreţineau o bucătărie şi sală de mese comună (termenul folosit în textul german al lui Jakob Werner are sensul de „focul curţii”)²⁷. Ținuta lor exterioară era modestă, simplă, uniformă. Bărbaţii, femeile şi copiii purtau deopotrivă pălării cu boruri largi, de culoare cenuşiu-închisă (neagră ?), cămăşi cu mânecile lungi, haine; bărbaţii îmbrăcau pantaloni destul de scurţi, pînă la genunchi, femeile fuste largi, lungi pînă la glezne şi şorţuri (fig. 1)²⁸. Viaţa lor de toate zilele după efectuarea muncii zilnice se caracteriza în general printr-o atitudine quasi ascetică, de dispreţ faţă de „plăcerile lumeşti”. Distracţiile lor se desfăşurau în cadrul întrunirilor comune, la care participau deopotrivă bărbaţii, femeile şi copiii (de la o anumită vîrstă). Învăţătorii, predicatorii se adresau mulţimii adunate, după care toţi cîntau împreună. Predicţia pentru cîntece şi în general pentru cîntat constituia poate suprema lor distracţie. Din cele arătate reiese că ei se remarcă printr-o viaţă pură, modestă, bazată pe principiul egalităţii între membrii care făceau parte din aceeaşi comunitate. Asceza vieţii lor se îmbina cu o extremă hărnicie. Aspectele arătate mai sus ne

²⁶ *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, IX, Budapest, 1883, p. 271, Art. XXIX.

²⁷ *Cronica lui Jakob Werner*, p. 8—9.

²⁸ Apărut în Chr. Erhard, *Gründliche kurtz verfasste Historia*, Mnichov, 1588.

sînt confirmate și de scrierile unor contemporani care priveau cu ochii mirați ai vizitatorului străin viața cotidiană a comunităților huterite. Relatările lor nu se referă direct la cea din Vinț, ci la cele existente pe de o parte pe teritoriul Ungariei, pe de alta la comunitatea înființată în anul 1645 pe domeniul de la Sárospatak (R. P. Ungară) al principelui Transilvaniei Gheorghe I Rákóczi.

Prima descriere provine de la Grimmelshausen²⁹. Personajul principal al celebrului roman de aventuri scris în secolul al XVII-lea (prima ediție 1668) povestește următoarele: „Mă gîndeam că ar fi bine să se întemeieze o societate umană din bărbați și femei... care să se silească, după pilda baptilștilor — sub un conducător înțelept — să-și cîștige cele necesare vicții prin munca mîinilor... Am văzut astfel de viață... așa că m-aș fi alăturat de bună voie acestei credințe, dacă n-ar avea în ea unele idei eretice [subl. n.] Astfel aș socoti felul lor de viață drept cel mai fericit din toată lumea... Aveau mari proprietăți și hrană din belșug, dar nu erau de loc risipitori. Nu existau la ei blesteme, nemulțumire, nerăbdare, ba mai mult: nu rosteau un cuvînt de prisos. Meseriașii lucrau în atelierele lor, ca și cînd ar fi lucrat în acord [de bună seamă că este o inadvertență datorată traducerii; n.n.]; educatorii creșteau tineretul, ca pe copiii lor. Nicăieri n-am văzut amestecări bărbații cu femeile, ci fiecare își avea locul său deosebit de muncă. În odăi separate erau lehuzele, bine îngrijite (împreună cu copiii) de tovarășele lor. În săli spațioase nu erau decît leagăne de sugari, îngrijiți atent de femei special pregătite... Apoi am mai văzut femei la tors, peste o sută de mașinuțe de tors într-o cameră. Își împărțeau femeile munca în mod ordonat: una era spălătoreasă, alta făcea paturile, a treia îngrijea de vite, a patra spăla vasele, a cincea servea la masă, iar a șasea avea în grijă rufăria. Și bărbații vîrstnici și tineri își aveau ocupațiile lor bine știute. Fiecare bolnav și bolnavă își avea îngrijitorul și îngrijitoarea lui — iar pentru toți erau un medic și un farmacist. Am constatat însă că prin felul lor sănătos de viață și prin ordinea care domnea, rar se îmbolnăvea cineva; de aceea am văzut printre ei cîte un bătrîn sănătos și fericit, avînd vîrstă mare, cum rar am întîlnit în altă parte. Aveau ore regulate de mîncare și de culcare; dar n-aveau timp pentru jocuri de noroc sau plimbări. Tineretul se plimba însă cîte o oră cu profesorul lor, din motive de sănătate. În timpul liber se rugau sau cîntau cîntece religioase. N-am văzut minie, invidie, răzbunare, griji pentru cele pămîntești, îngîmfare, căință.

Pe scurt: totul se petrecea în cea mai perfectă ordine. Bărbatul nu-și vedea femeia decît cînd se ducea la culcare. În camera de culcare nu se găsea decît patul..., cana cu apă și prosopul alb... Toți baptiștii se numeau între ei frați și surori, fără ca în această familiaritate să fie ceva necast.”

Despre comunitatea de la Sárospatak ne relatează în memoriile sale Konrad Jakob Hildebrandt³⁰, trecînd pe aici pentru prima oară în iulie 1656 ca membru al unei solii suedeze. Nu insistăm asupra întregului text, ci ne vom referi la sumarul aces-

²⁹ Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen, *Aventurosul Simplicius Simplissimus*, București, 1967, vol. II, p. 339—342.

³⁰ Konrad Jakob Hildebrandt's *Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen usw.*, 1656—58, în ediția lui Franz Babinger, Leiden, 1937, p. 18—21.

tuia, scoțind în evidență constatările care ne oferă elemente noi față de Grimmels-hausen.

Cele scrise de Hildebrandt ne interesează în mod deosebit din următoarele motive: 1) Anabapțiștii colonizați la Sárospatak, ca și cei din Vinț, reprezentau orientarea huterită a mișcării. Locurile lor de origine, comunele — printre ele și Sobotist (Subotnița) — de unde sînt aduși se găseau în apropierea hotarelor teritoriilor moravo. Comunitatea din Subotnița (înființată încă în anul 1591) poate fi socotită „capitala”, centrul tuturor comunităților habane — și al celei din Vinț —, întemeiată după izgonirea lor în masă din Moravia. Fragmentul din memoriul amintit ne permite să constatăm analogia organizării multor comunități huterite existente pe aceste teritorii ale Europei centrale cu cea din Transilvania³¹. 2) Domeniul amintit aparținea principelui Transilvaniei. După 1630 (alegerea lui Gheorghe I Rákóczi) se observă o permanentă fluctuație a meșteșugarilor de la Vinț spre Sárospatak și totodată spre alte domenii ale familiei. În cursul tratativelor, începute în 1643, reprezentanții anabapțiștilor care urmau să fie așezați la Sárospatak, din însărcinarea principelui, cu administratorul domeniului vor să-și asigure aceleași privilegii ca cei de la Vințul de Jos. Din corespondența purtată de-a lungul acestor tratative reiese că cei de la Vințul de Jos, prin privilegiul acordat de Bethlen, nu plăteau impozite, dar în caz dacă se apela la serviciile lor erau plătiți la jumătate preț față de costul lucrării; cei de la Sárospatak vor să obțină ca volumul lucrărilor, cantitatea produselor ce trebuie să le execute la jumătate preț să fie stabilită după normele valabile pentru anabapțiștii de la Vinț³².

³¹ Privind organizarea și funcționarea comunităților huterite vezi: J. Loserth, *Der Communismus der Mährischen Wiedertäufer im 16. und 17. Jahrhundert*, în *Archiv für österreichische Geschichte*, 81 (1895), p. 135—291; Lydia Müller, *Der Kommunismus der mährischen Wiedertäufer*, în *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte*, 142, (1927), p. 102 și urm.

³² MOL, AFR, fasc. 12, fol. 568—570; fasc. 16, fol. 162—165. Documentul din 4 iulie 1622 ne dă o imagine sumară despre privilegiile și obligațiile anabapțiștilor stabiliți în Transilvania. Pe baza fragmentelor păstrate ale cronicii lui Jakob Werner, presupunem că înainte de pornirea primului grup de anabapțiști spre Transilvania s-a încheiat o înțelegere între reprezentanții principelui și ai anabapțiștilor privind obligațiile acestora după stabilire. Acest document a rămas însă nedescoperit, deci clauzele nu le cunoaștem. Din actul la care ne-am referit reiese că ei erau obligați să lucreze la jumătate preț pentru principe. Dar nu aflăm din actul amintit care era cantitatea ce trebuiau să o execute din diferitele produse (postav, piei etc.), rezultatele finite sau semifinite ale meșteșugurilor practicate, nici condițiile în care își prestau obligațiile de ex. dulgherii, oierii, tunzătorii de oi (în limba maghiară: juhnyírók), grădinarii, conducătorii de ferme etc. Pare-se că cantitatea mărfurilor executate era stabilită anual și că după moartea lui Bethlen aceasta nu a rămas aceeași, adică a crescut. Deducem acest lucru din faptul că prefectul (administratorul) domeniilor lui Gh. I Rákóczi, în cursul tratativelor în vederea așezării unui grup de anabapțiști la Sárospatak, cere principelui ca la stabilirea condițiilor să se ghideze după acel an în care anabapțiștii de la Vinț au avut cele mai mari obligații.

În privința manifestărilor religioase Hildebrandt arată că slujbele și predicile se țineau în sala de mese comună; cel mai vîrstnic dintre bărbați deținea funcția de predicator (!); copiii erau botezați la vîrsta de 12 (!), 16 (?), sau 18 ani, dar numele se dădeau încă mai de timpuriu; erau foarte versați în cunoașterea Sfintei Scripturi. Membriilor le era interzis să obțină slujbe (în afara comunității) ce implică putere și o influență oarecare, dar totodată ei acceptau ocrotirea din partea autorităților. Bunurile erau comune, toate veniturile intrau într-o casă comună. Dacă ieșea la iveală că vreun membru al comunei dovedește abateri de la acest principiu, era pedepsit, exilat (!). Comunitatea consta, la număr, din 200 de suflete. Autorul memoriilor relevă îndeminarea și pricepera lor în anumite meșteșuguri. Slujbașii care deținea funcții legate de bunul mers al treburilor gospodărești erau aleși dintre cei vîrstnici. Referitor la munca în comun în cadrul procesului de producție, la muncile gospodărești, la educarea copiilor etc., Hildebrandt relevă aceleași lucruri ca Grimmshausen și care, ca toate celelalte aspecte, reies din cronicile anabaptiste, din sursele la care ne-am referit în repetate rânduri.

Conducătorii gospodăriei, deci cei ce se ocupau de treburile economice, de satisfacerea nevoilor materiale ale membrilor, sînt denumiți de cronici „Diener der Notthdurff“. Manifestările vieții lor religioase se desfășurau în cadrul întrunirilor denumite „Gemain Gottes“ sub îndrumarea predicatorilor, în cazul cărora cronicarii anabapțiști folosesc expresia de „Diener des Wortes“. Funcția superioară eclesiastică în cadrul comunității o deținea persoanele numite „Diener des Evangelions“ (evangelhiștii). Deducem acest lucru, folosite fiind în aceeași perioadă (11 mai 1651 — 17 mai 1651), în cazul a două persoane, ambele denumiri³³. Conducerea supremă a comunității în toate problemele administrative, religioase etc. o deținea „Bătrînii“ (Älteste Brüder; în iun. 1623 de ex. sînt confirmate în această funcție la Sobotist cinci persoane, din cadrul comunității de la Vint). Conducătorul gospodăriei, dar nici ceilalți slujbași nu puteau hotări în problemele mai de seamă fără consultarea și asentimentul acestora. Este o practică ale cărei origini trebuie căutate — după părerea noastră — în istoria comunei din Münster, unde în tot timpul existenței sale atît puterea judecătorească cit și cea legiuitoare și administrativă o exercita organul numit „Sfatul Bătrînilor“³⁴. Candidații pentru toate funcțiile, bisericești și economice, erau desemnați de comunitate prin vot. la care aveau dreptul toți membrii de la o anumită vîrstă, din rîndul celor mai indicați pentru a îndeplini funcțiile respective. E de remarcat și dreptul comunității de a-și judeca singură membrii. Conducătorii comunității și chiar „Bătrînii“ puteau decide numai în anumite cauze. În privința abaterilor grave decizia aparținea comunității. Un fel de pedeapsă era

³³ Pe lîngă cele arătate am observat că în cazul persoanelor care sînt amintite în cronici avînd funcția de „Diener des Wortes“ se adăuga totdeauna și ocupația (de ex.: 7 ian. 1623 Hans Jakob Hagler (?) ...ein Weber; 5 iunie 1633: ...Esias Weich (?) ...ein Schneider... etc.).

³⁴ Heinrich Gresbeck, *Summarische Ertzelung und Bericht der Wiederdope. Und wat aich binnen der Stat Monaster in Westphalen zugetragen im Jair MDXXXV*, în ediția lui K. A. Cornelius, *Berichte der Augenzeugen über das münsterische Wiedertäuferreich 1534—35*, vol. II, München, 1870, p. 32, 34. Autorul Gresbeck, de profesie tîmplar, în timpul „comunei“ a trăit la Münster.

spovedania (adică recunoașterea celor săvârșite) în public. Anabapțiștii considerau drept pedeapsa cea mai severă excluderea din comunitate. Dar decizia asupra unor asemenea pedepse era dreptul exclusiv al comunității. Ei condamnau în general orice manifestare al cărei rezultat era judecarea altora, cu atât mai mult condamnau sentința cu moartea. Rădăcinile acestor practici, ca și în cazul anterior arătat, trebuie căutate în ideologia anabaptismului revoluționar, ele reprezentând reminiscențele unor atitudini de protest împotriva jurisdicției feudale.

După cum reiese din descrierile uneori încălcite ale cronicarilor — fapt la care ne-am mai referit —, unitatea socială a comunității, care încadra în ea bărbați, femei și copii, o constituia familia. Fiecare familie, pentru toți membrii ei, avea la dispoziție o încăpere. Alte surse, precum și analogiile ce ni le oferă organizarea comunelor anabaptiste de pe unele teritorii ale Europei centrale ne călăuzesc spre constatarea că în educarea copiilor rolul comunității se remarcă cu putere. Copiii erau crescuți de mici în comun, mînceau, dormeau, se jucau în comun, îngrijiți fiind de persoane anume pregătite pentru aceste sarcini³⁵. Educația lor continuă apoi în cadrul școlii, condusă de dascăli (Schulmeister). Deși informațiile cronicilor sînt destul de lacunare în privința desfășurării învățămîntului la școala anabaptistă de la Vințul de Jos, reiese totuși că copiii între 2—6 ani alcătuiau un grup aparte. Frecventarea școlii pînă la vîrsta de 12 ani era obligatorie. Se acorda o mare atenție cunoașterii bibliei, însușirii cititului, a scrisului, a socotitului, învățării cîntecelor, a desenului, educației fizice și a lucrului de mînă pentru fete. Este deci de remarcat că frecventarea școlilor era obligatorie și pentru fete³⁶. Pare-se că tinerii care depășeau vîrsta de 12 ani începeau să-și însușească tainele meseriei pentru care dovedeau aptitudinile necesare. Formularea unor concluzii privind metodele folosite pentru însușirea scrisului, a cititului etc. pe baza cronicilor ne este imposibilă. Remarcăm însă faptul că printre cărțile confiscate între 1763—1767 la Vințul de Jos de către Delpini, însărcinat cu catolicizarea comunității, se găsea și cartea lui Valentin Ickelsamer, intitulată „Teütsche Grammatica” (probabil o copie a ediției din 1537, apărută la Augsburg)³⁷. După cum ne informează bibliografia consultată, metodele pe care le expune Valentin Ickelsamer în lucrarea amintită reprezentau nu numai la vremea aceea, dar chiar și la începutul secolului al XIX-lea metode avansate în privința însușirii cititului³⁸. Din bibliografia referitoare la viața și activitatea lui Ickelsamer, întemeietorul școlii anabaptiste din Rothenburg, apoi din Augsburg, aflăm că după 1537 el s-a refugiat în Moravia, continuîndu-și activitatea de dascăl în una din comunitățile morave³⁹. De aici deducem că metodele lui vor fi fost probabil aplicate și răs-

³⁵ Vezi notele 29, 30.

³⁶ Vezi nota 19.

³⁷ Cartophilacium Transylvanicum, p. 110—111.

³⁸ Földes Éva, *Népoktatási, népnevelési törekvések a korai antifeudális népi-forradalmi mozgalmakban*, Budapest, 1964, p. 207—208.

³⁹ Paul Barth, *Geschichte der Erziehung*, Leipzig, 1925, p. 327—328.

pindite în școlile comunităților anabaptiste din Moravia. Din moment ce lucrarea sa figurează pe lista celor 52 de cărți confiscate cu ocazia catolicizării anabapțiștilor de la Vințul de Jos, ni se pare probabil ca metodele expuse în lucrarea amintită să fi fost aplicate și de către dascălii anabapțiști de aici. Printre cărțile confiscate mai existau și alte lucrări cu acest caracter, precum și o serie de culegeri de cîntece⁴⁰. Studiarea lor specială — credem — va aduce o serie de lămuriri privitoare la desfășurarea și nivelul învățămîntului la școala anabaptistă din Vinț.

Anabapțiștii stabiliți la Vințul de Jos — după cum am mai arătat —, fiind huteriți, în orientarea și ideologia lor se remarcă ideile anabaptismului pașnic. Cronicile anabaptiste păstrate la Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia și la Biblioteca Universitară din Cluj, precum și o serie de alte însemnări contemporane referitoare la viața lor, dintre care foarte interesant ni se pare raportul amintit, cuprinzînd în opt puncte profesia lor de credință, atestă faptul că anabapțiștii din Vințul de Jos credeau în înfăptuirea „împărăției celor buni“ în care, potrivit credinței lor, își vor avea locul numai anabapțiștii. Însă calea, mijloacele de realizare a acestei împărății se prezintă sub formă abstractă. Nu se mai amintește de „nimicirea necredincioșilor“, de pedepsirea lor, ci numai că „cei buni vor fi separați de cei răi“, fără a se specifica data și locul acestui din urmă eveniment. În același timp se pomenește despre „cei aleși“, care vor fi aceia ce renunță la interesele lor personale și trăiesc pentru comunitate. Cei „aleși“ vor fi separați după anumite semne distinctive. Probabil și pentru acest motiv ei purtau pălărie și haină (cămașă?) de culoare gri închisă (?) sau neagră. Legată de portul lor trebuie să fie denumirea de „germani negri“ (fekete németek) care le era aplicată, conform mărturiei unor însemnări, încă și în secolele XVIII—XIX, deci chiar la mult timp după desființarea comunei⁴¹.

Din primul punct al raportului întocmit de parohul romano-catolic din Vinț reiese concepția lor despre credință, pe care o considerau ca ceva ce trebuie să fie conștient acceptat și mărturisit, motiv pentru care erau împotriva botezului copiilor. Tot acest raport ne informează că membrilor „comunei“ le era interzis să poarte și să făurească arme, sau orice fel de „obiecte ucigătoare“. Raportul amintit a fost întocmit în anul 1763. Datele arhivistice pe care le prezentăm în continuare provin însă din primele decenii ale secolului anterior și în problema respectivă relevă aceeași atitudine, manifestată însă cu 132 de ani în urmă. Prefectul domeniului principelui Transilvaniei de la Sárospatak, Chernel György, scria într-o scrisoare datată la 1 august 1631 lui Gheorghe I Rákóczi că anabapțiștii aduși de la Vinț

⁴⁰ *Das Gulden ABC mit Verschiedenen Religiösen Betrachtungen* (1654?); *Cantionale Anabaptistarum* (sec. XVII); *Cantionale Anabaptistarum* (sec. XVII), în Biblioteca Batthyaneum. Titlurile după Róbert Szentiványi, op. cit., nr. 448, nr. 370, nr. 403.

⁴¹ Bod Péter, *Az isten vitézkedő anyaszentegyháza... historiája*, Basel, 1760, p. 433; MOL, Abszolutizmuskori Levéltár, Erdélyi Udvari Kancellária, D, 229, nr. 1492.

refuză să construiască moara de zdrobit praful de pușcă, deoarece — după cum zice ei — aceasta este o muncă rezultatul căreia pune în primejdie vieți⁴². Același prefect, la 22 febr. 1634, îl roagă pe Rákóczi ca frînghiile pentru tunuri să fie confecționate de funarii de la Vinț. Atrage însă atenția principelui că anabapțiștii nu trebuie să afle de faptul că aceste frînghii vor fi folosite la tunuri, căci în acest caz ei refuză să execute lucrarea, ci să li se spună că frînghiile sînt necesare la pivnițe și la moara de apă⁴³. Din punctul cinci al raportului aflăm că se pronunțau și împotriva plății impozitelor. Legat de această atitudine trebuie să fie conflictul ce s-a iscat între ei și principele Gheorghe I Rákóczi, conflict pe care ni-l relatează una din cronicile anabaptiste⁴⁴. În anul 1633 Rákóczi a pretins o sumă oarecare, un fel de contribuție (nu se specifică, dar suma va fi fost destul de însemnată), din partea comunității, pe care în mod deschis ei n-au refuzat să o plătească. „Conducătorul «comunei» a trimis însă o scrisoare «Bătrînilor» unei comunități din Ungaria [?] în care acesta și-a formulat părerea, considerînd că ceea ce le pretindea Rákóczi este potrivit și credinței lor, dar totodată și privilegiului acordat la colonizarea lor. Scrisoarea, printr-o întîmplare nefericită, a ajuns în mîinile principelui” — și, după cum îl știm necruțător cînd era vorba de bani [n.n.] — toți conducătorii „comunei” au fost arestați pînă la achitarea sumei pretinse.

Revenind la profesia de credință a anabapțiștilor din Vinț, la punctul patru se spun următoarele: „... creștinii nu trebuie să lupte împotriva turcului și nici împotriva păgînilor, deoarece și ei sînt creaturile lui Dumnezeu, care este destul de puternic să dispună de ei”⁴⁵. Iată, iarăși, o idee în care putem recunoaște răsunsetul unor nădejdi vechi ale anabapțiștilor formulate în timpul Reformei, și anume că turcii printr-o campanie militară vor nimici pe toți „necredincioșii”, de aceea nu trebuie luptat împotriva lor.

*

Lucrarea de față nu epuizează nicidecum problemele extrem de complexe indicate în titlu. Prin înfățișarea unor aspecte privitoare la principiile de organizare

⁴² MOL, AFR, fasc. 3, pall. 1, nr. 26.

⁴³ MOL, AFR, fasc. 4, nr. 39.

⁴⁴ Biblioteca Batthyaneum, nr. II 122, p. 783.

⁴⁵ Vezi nota 23; *Historia Anabaptistarum*, p. 10049—20094. Influența directă a acestor nădejdi ne-o dovedesc evenimentele marii mișcări sociale din 1569—1570. Îndemnați de crezul amintit, în aprilie 1570, au pornit la atac contra cetății de la Balaszentmiklós (R. P. Ungară), ocupată de turci, țărani răsculați în 1569 sub conducerea iobagului român Gheorghe Crăciun. Pătruns de ideile anabaptiste, conducătorul răscoalei susținea că „a comunicat”, „a fost luminat de sufletul divin” și prorocea celor desemnați pentru atac că „palisadele și zidurile cetății vor lua foc de la sine, astfel cetatea va putea fi cucerită fără arme, numai cu ajutorul puterii divine” (cf. Forgách Ferenc, *Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii*, în *Magyar Történelmi Emlékek*, 2, 16, Pest, 1866, p. 451—456; Wolfgang Bethlen, *Hstoria de rebus Transsylvanicis*, vol. II, Cibinii, 1782, p. 178—194; Szamoskozi István, *Történeti maradványai*, în *Magyar Történelmi Emlékek*, 2, 21, Budapest, 1876, p. 96—106. Fragmente referitoare la cele arătate mai sus în traducere maghiară, vezi la Geréb László, *A hazai osztályharcok irodalma 1525—1660*, Budapest, 1955, p. 119—138).

a „comunei“ din Vinț, la orientarea ei ideologică, ne oferă însă — credem — prilejul să întrezărim o serie de idei sociale care de fapt au luat naștere în vîltoarea desfășurării evenimentelor reformei, a războiului țărănesc și a comunei din Mînster, deci își au rădăcinile în ideile anabaptismului revoluționar. „Comuna“ din Vinț reprezintă întruchiparea multora dintre aceste idei într-un mod de viață, într-un ideal de viață demn de admirație, dar care a rămas izolat de mediul înconjurător, fără să aibă astfel vreo influență asupra lui. Pe de altă parte, năzuința anabaptiștilor de a realiza o stare socială chibzuită după concepțiile lor „comuniste“ putea să trezească nădejdi în masele țărănești și plebeene la sfîrșitul secolului al XV-lea și la începutul celui următor. Idealul de viață al urmașilor mișcării anabaptiste, realizat în cadrul „zidurilor“ unei secte unde se izolau — ce-i drept — în semn de protest împotriva societății existente, în condițiile social-economice ale secolului XVII-lea, prezintă totuși un caracter retrospectiv. De netăgăduit este însă faptul că strădania lor de a educa copiii de mici pentru cinste, hărnicie, pentru a se remarca mai tîrziu prin muncă, concepția lor în general despre munca fizică, conțin o serie de elemente înaintate.

MAGDALENA BUNTA

DIE WIEDERTÄUFERGEMEINDE VON VINȚUL DE JOS IM 17. JH. Ihr innerer Aufbau. Ihre Geisteswelt

(Zusammenfassung)

Aufgrund der Angaben aus Wiedertäufer-Chroniken, die in verschiedenen Bibliotheken (Batthyaneum, Alba Iulia, Nr. II—122, Nr. II—93; Universitätsbibliothek Cluj, Mss. 3217; Diözesan-Bibliothek Nitra, mit den Fragmenten der Chronik des Jakob Werner) und von Daten aus Archiven (nach zeitgenössischen Dokumenten) umreißt die Verfasserin das Alltagsleben der Wiedertäufer (Habaner), die von 1621 an auf der Fiskaldomäne von Vințul de Jos durch Gabriel Bethlen und später durch seinen Nachfolger Fürst Georg I. Rákóczi angesiedelt wurden. Die Verfasserin bedient sich in Verfolgung ihres Zieles auch der Angaben aus zeitgenössischen Schriften, welche die Organisation der Wiedertäufergemeinden aus anderen Gebieten Mitteleuropas beschreiben, wie auch einiger Arbeiten, in denen die Wiedertäuferbewegung in der zweiten Hälfte des 16. und im 17. Jh. behandelt wird. Da die Gemeinden, welche Gegenstand dieser Beschreibungen und Studien waren — so wie die von Vințul de Jos — der huterischen Richtung angehörten, bieten sie wertvolle Entsprechungen im Hinblick auf das bereits durch den Titel angedeutete Ziel.

Die Zahl der nach 1621 bis in die 40-er Jahre des 17. Jhs. nach Siebenbürgen eingewanderten Wiedertäufer wird von der Verfasserin auf 1500—1700 Personen (Männer, Frauen, Kinder) geschätzt. Ihrer Beschäftigung nach waren sie meistens Handwerker, doch gab es unter ihnen auch Viehzüchter, Schäfer, Gärtner, Acker- und Weinbauer usw.

In der Arbeit werden auch kurz die Ergebnisse der im Sommer 1970 in Vințul de Jos durchgeführten Probegrabungen vorgelegt; es gelang damals die ungefähre örtliche Festsetzung und Abgrenzung des Gemeindegebiets, sowie die Entdeckung von Spuren der Gebäude, und Werkstätten, welche dem Komplex angehörten, wo sich das Leben der Habaner abspielte.

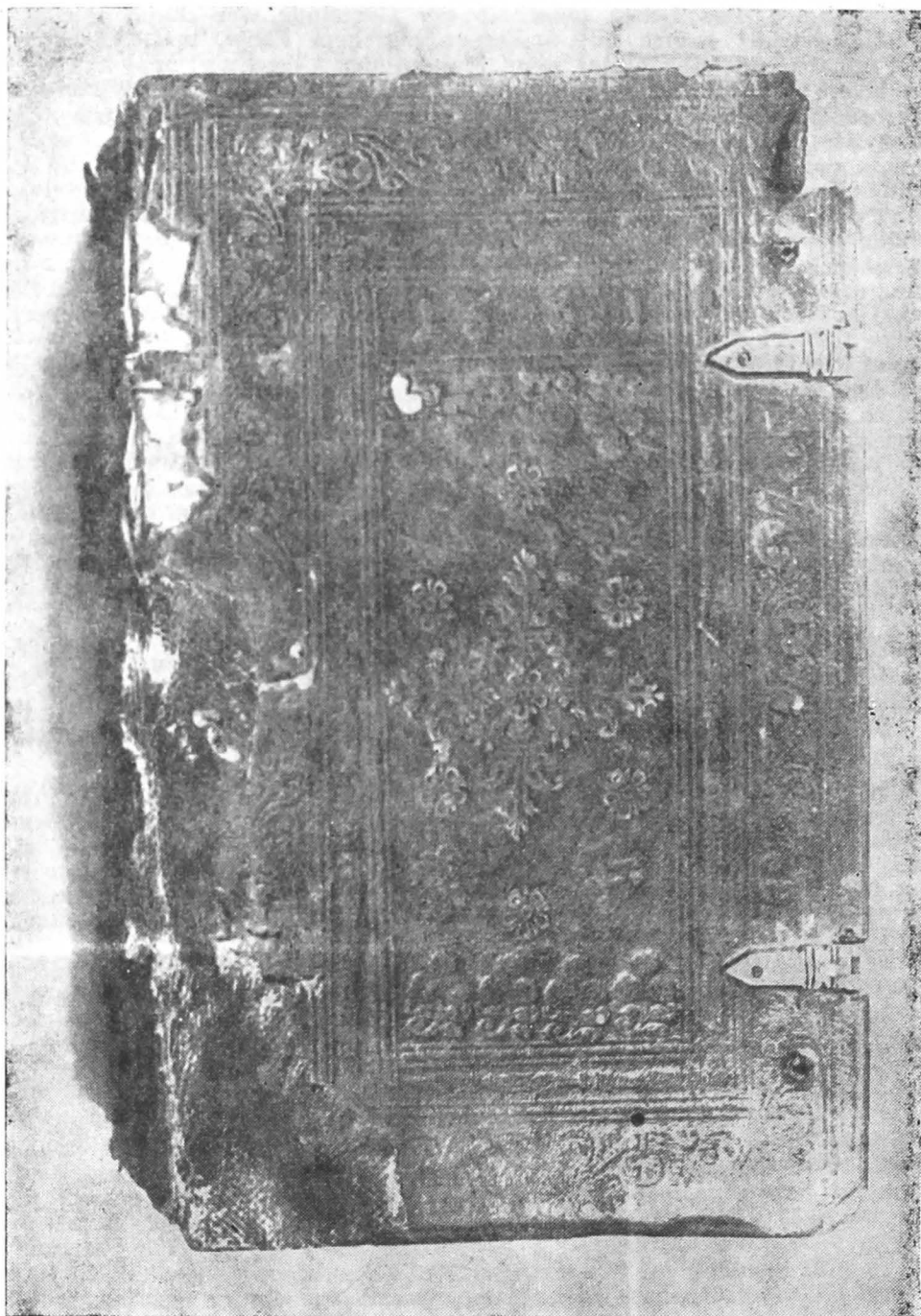
Die Verfasserin erbringt Beweise dafür, dass in Vințul de Jos die Gemeinde nach dem Prinzip der Gütergemeinschaft organisiert war. Boden, Werkzeuge, Rohstoffe, kurz alle Güter gehörten, allen, ebenso die aus der gemeinschaftlichen Arbeit er-

zielten Einnahmen. Das Leben innerhalb der Gemeinde war durch Puritanismus und Askese, gepaart jedoch mit aussergewöhnlichem Fleiss, gekennzeichnet. Die Absonderung der Habaner hinter den „Mauern der Gemeinde“ mag als — allerdings passive — Auflehnung gegen die damalige Feudalgesellschaft gewertet werden.

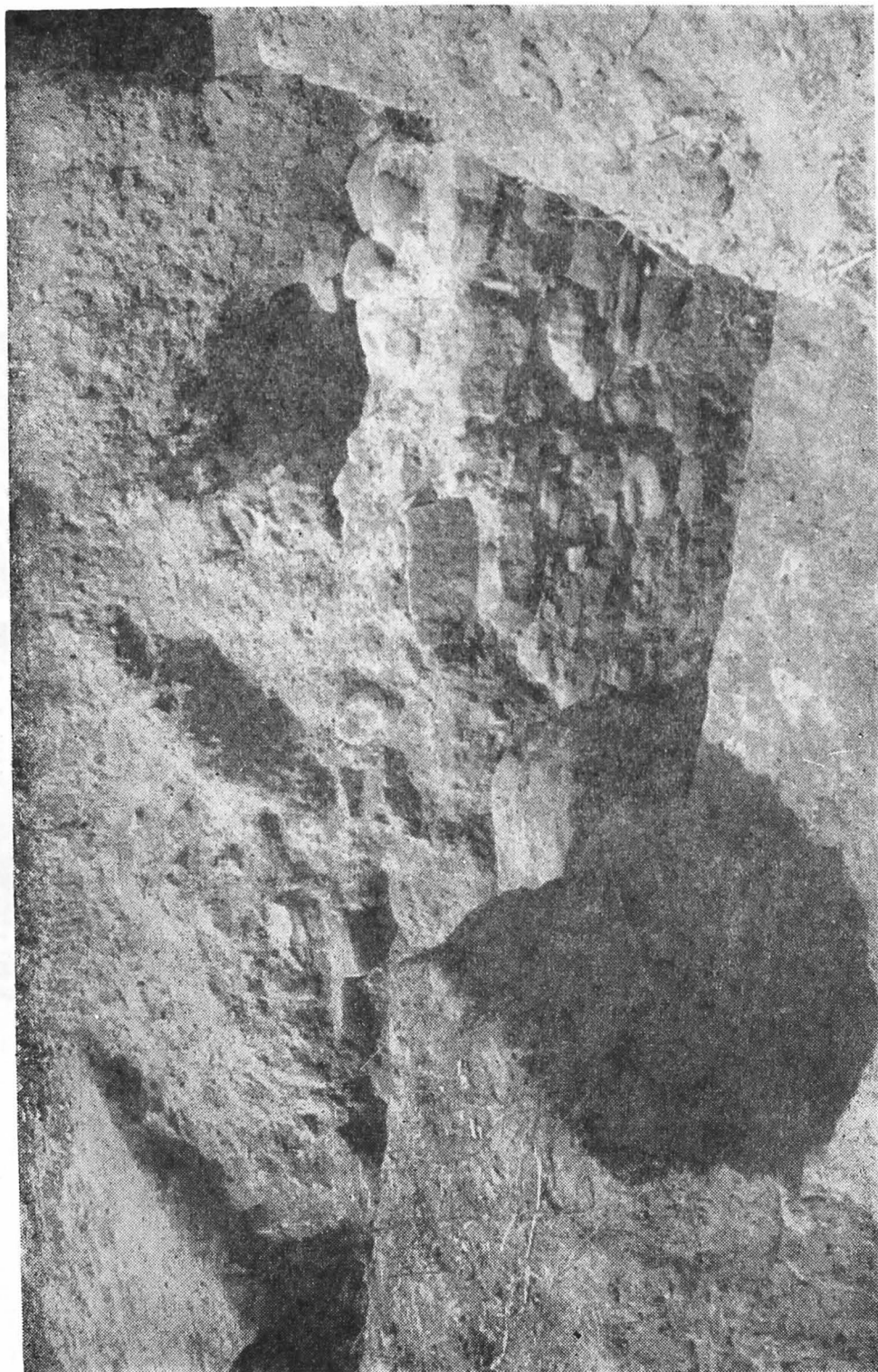
Die gesellschaftliche Einheit in der Gemeinde ist die Familie, doch tritt bei Erziehung der Kinder die Rolle der Gemeinschaft stark hervor. Sie wurden gemeinsam in der Schule erzogen, deren Lehrplan sich nach dem Alter der Schüler unterschied. Der Schulbesuch war bis zu einem gewissen Alter gleicherweise obligatorisch für Knaben wie für Mädchen. Was das Niveau der Schulbildung betrifft, weiss man, dass besonderes Gewicht auf Lesen, Schreiben, Rechnen, Turnen und Handarbeit gelegt wurde. Die Verfasserin hebt die Tatsache hervor, dass in der Erziehung schon der kleinen Kinder das Streben nach Ehrlichkeit, Fleiss (um später ein guter Arbeiter zu werden) und die allgemeine Einstellung zur körperlichen Arbeit eine Reihe fortschrittlicher Elemente aufweist.

Ein spezifischer Zug der Gemeindeverwaltung war die Wahl in alle geistlichen und weltlichen Ämter durch die Gemeinde; wahlberechtigt waren von einem bestimmten Alter an alle Mitglieder der Gemeinschaft. Die Verfasserin hebt besonders hervor, dass auch die Gerichtsbarkeit ausschliesslich der Gemeinde zustand. Im Falle irgendwelcher Vergehen wurden die Strafen gleichfalls durch Abstimmung — also durch allgemeinen Gemeinschaftsbeschluss — festgesetzt.

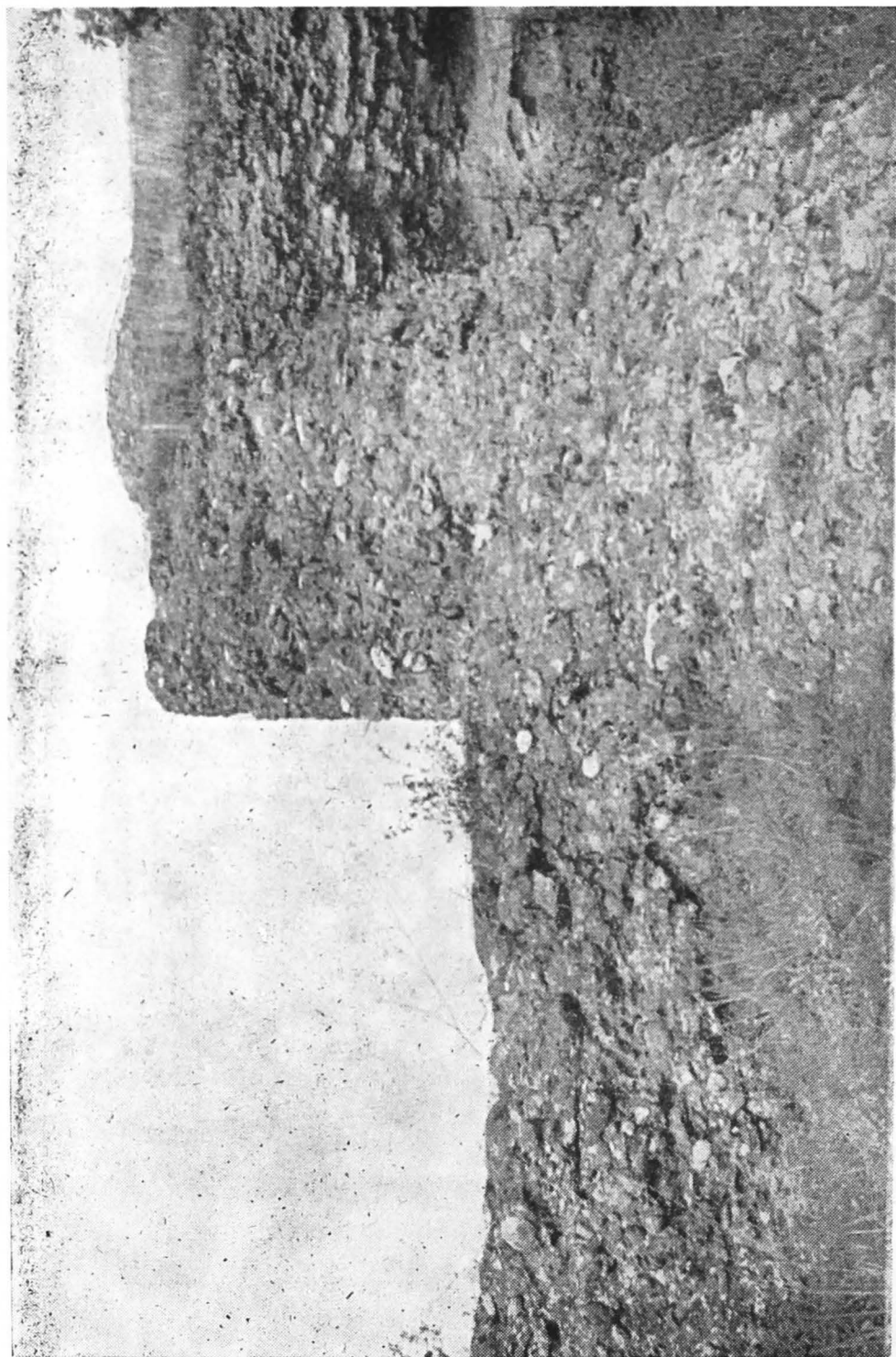
Die in Vințul de Jos angesiedelten Wiedertäufer gehörten dem gemässigten (huterischen) Flügel der Bewegung an; doch weist die Verfasserin nach, dass aus zeitgenössischen Dokumenten sich Ideen abzeichnen, deren Wurzeln in der Gedankenwelt des ehemaligen revolutionären Anabaptismus des 16. Jhs. zu suchen sind.

Pl. I. Cronica anabaptistă păstrată la Biblioteca Universitară din Cluj;
copertă din piele, lucrată în 1631.

Pl. II. Săpătura de la Vințul de Jos (1970), secțiunea a III-a.

Pl. III. Ruinele cetății de la Vurpăr (Zebernik, Borberek).

Pl. IV. *Habani* (familie de anabapțiști)
după Chr. Erhard, *Gründliche kurtz verfaßte Historia*, Mnichov, 1588.

PRIMA „TAXA PHARMACEUTICA“ (LISTĂ DE PREȚURI FARMACEUTICE) DIN TRANSILVANIA

Manuscrisele vechi de farmacie constituie unul dintre pivoții principali pe baza cărora se poate reconstitui farmacologia diferitelor perioade.

În lucrarea de față ne vom ocupa cu taxa farmaceutică elaborată de farmacistul clujean Tobias Maucksch la anul 1750 și rămasă pînă azi în manuscris. După cunoștința noastră opera lui Maucksch este necunoscută și ea prezintă o importanță deosebită pentru trecutul farmaco-istoric al Transilvaniei.

Manuscrisul se păstrează în colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei, provenind din fondul Orient (inv. nr. I 3225). Este surprinzător și în același timp greu de explicat faptul că farmaco-istoricul Iuliu Orient n-a prelucrat în opera sa taxa din 1750 a lui Tobias Maucksch a cărei importanță nu putea să-i scape și al cărei manuscris era în posesia lui. Supozițiile cu privire la acest subiect, neavînd nici o bază concretă, ni se par de prisos.

Taxa farmaceutică ce ne preocupă a fost scrisă de Tobias Maucksch cu cerneală neagră pe hirtie filigranată, formatul în 8°, legat în piele, la cotor. Volumul cuprinde 60 de file scrise și 15 rămase albe. Sînt nume-rotate de către autor doar primele două foi. Scrisul este foarte îngrijit și de aceea nu prezintă greutăți deosebite la descifrare. Textul propriu-zis este scris în limba latină, la care se adaugă două pagini redactate în l. germană. Fiecare pagină are o liniatură verticală, cu creion roșu. În prima rubrică se menționează unitatea de măsură. Urmează apoi denumirea medicamentului și prețul împărțit în două rubrici: florini renani, prescurtat Rhfl. și creițari, prescurtat Xr. Pe lîngă scriere Tobias Maucksch a folosit din abundență semnele alchimice¹.

Înainte de a prezenta textul ca atare va trebui să stăruim puțin asupra cadrului istoric în care el a fost elaborat.

Anul 1691 a însemnat, fără îndoială, un moment de cotitură în istoria Transilvaniei. Principatul transilvănean a fost înglobat, ca provincie, în imperiul habsburgic sub numele de Marele Principat al Transilvaniei,

¹ Pentru semnele alchimice, pe lîngă cele reproduse în *Dispensatorium Pharmaceuticum Viennense*, Viena, 1729, p. f—g, vezi și Ludy Jun., *Alchemistische und chemische Zeichen*.

cu un Guberniu propriu și o reprezentanță permanentă pe lângă curtea de la Viena (Camera aulică). Independența Transilvaniei a fost din ce în ce mai îngrădită devenind, în cele din urmă, o simplă formalitate. Nu este locul și cazul aici să comentăm evenimentele istorice care s-au soldat cu transformarea Transilvaniei în provincie a imperiului habsburgic². Va trebui totuși să menționăm că la mijlocul secolului al XVIII-lea ne găsim în plină perioadă de descompunere a feudalismului, căreia monarhia habsburgică încearcă să-i facă față instaurând așa-numitul absolutism lămurat, al cărui reprezentant principal a fost Maria Tereza și mai ales fiul și urmașul ei Iosif al II-lea. În cadrul absolutismului lămurat a luat naștere teoria populaționistă care subliniază importanța majoră a existenței unei populații cât mai numeroasă, cu o bună stare cât mai ridicată, constituind o inepuizabilă sursă de bogăție pentru stat și pentru monarh. Iată rațiunea unor precepte cum sînt cele de bine public, ocrotire socială etc., urmărite cu perseverență de curtea vieneză, făcînd parte din așa-numita concepție cameralistă austriacă³. Așa se explică și măsurile de reglementare sanitară, de trecere a politicii sanitare de la inițiativele diferitelor orașe la conducere unitară, de transformare a ei într-o politică de stat. Reformele sanitare ale absolutismului lămurat au constituit, neîndoielnic, un pas hotărîtor în evoluția medicinei și farmaciei autohtone. Aceasta nu înseamnă că pînă la înglobarea Transilvaniei în imperiul habsburgic n-au existat aici preocupări de medicină publică, de reglementare a activității medico-farmaceutice. Acestea intrau în competența Consiliilor de conducere ale diverselor orașe autonome. Ele aveau medici (Physicus), chirurghi, farmaciști, moașe, supuși autorităților administrative orășenești⁴.

Primele farmacii publice transilvănene sînt farmacii orășenești, administrate și conduse de către Consiliile de conducere ale acestora⁵. La mijlocul secolului al XVIII-lea cele mai multe dintre ele intraseră în proprietatea unor farmaciști particulari. În cazul farmaciei din Cluj, din datele ce ne stau astăzi la îndemînă, știm că ea exista la anul 1573 cînd găsim menționat în documente un farmacist, și că ea a intrat în proprietate particulară la 1727. Primul proprietar al farmaciei a fost Alexandru Schwartz⁶.

² Vezi de ex. *IstRom*, vol. III, București, 1964, cap. VIII și XII.

³ Christian Wolff, *Vernünftige Gedanken von dem gesellschaftlichen*, Halle, 1721.

⁴ Cf. V. L. Bologa—S. Izsák, *Medicina în timpul orînduirii feudale*, în *Contribuții la istoria medicinei în R.P.R.*, București, 1955, p. 127—154; I. Spielmann, S. Izsák și A. Huttman, în *Istoria medicinei românești*, București, 1972, p. 96—101.

⁵ Cf. de ex. V. L. Bologa — E. Elekes, *Încercare de revizuire și precizare a datelor întemeierii primelor farmacii din Ardeal (sec. XV—XVI)*, în *Farmacia*, 1960, nr. 9, p. 653 și urm.; G. Barbu — A. Huttman, *Începuturile farmaciei orășenești a Brașovului*, în *Din istoria medicinei românești și universale*, București, 1962, p. 77 și urm.

⁶ J. Orient, în *Buletinul Farmaciștilor* (Cluj), 1928, p. 1—4 (extras).

Măsurile de centralizare și de transformare a politicii sanitare într-una statală se vor concretiza pentru Transilvania încă de pe vremea împăratului Carol al VI-lea. Acesta înființează la anul 1737 o comisie sanitară (*Consensus medicorum*) la Sibiu, comisie organizată în cadrul Guberniului transilvănean și subordonată celei aulice de la Viena. Ea va fi reorganizată la 1742 de către Maria Tereza și pusă sub președinția generalului guvernator al Transilvaniei⁷.

Împărăteasa Maria Tereza va fi aceea care va lua o serie de măsuri sanitare de importanță primordială, culminând cu binecunoscutul *Generale normativum in re sanitatis* din 1770, promulgat pentru Transilvania într-o redactare specială⁸. Aceasta este legea de bază a întregii activități medico-sanitare. În fruntea comisiei sanitare este pus un protomedic, iar la nivelul județelor și al scaunelor se înființează subcomisii conduse de fizicii județelor sau ai scaunelor respective⁹.

Una dintre problemele cele mai importante o constituia lipsa unor prețuri fixe și unitare ale medicamentelor pentru Transilvania, ceea ce permitea farmaciștilor să perceapă prețuri după bunul lor plac și, firește, dădea naștere la numeroase nemulțumiri și plingeri. Faptul reiese limpede din proiectul despre inspectarea farmaciilor din Transilvania a medicului Felfalusi Mihai din 18 octombrie 1752 de la Sibiu care subliniază și se plînge de toate aceste neajunsuri¹⁰. Proiectul lui Felfalusi, „*physicus ordinarius*“ al Guberniului Transilvaniei, este elaborat ca urmare a ordonanței împărătesei Maria Tereza din 26 iunie a aceluiași an prin care se dispune ca toate farmaciile din Transilvania să fie anual controlate de medici experți în probleme de farmacie¹¹.

În general era admis că abia începînd cu anul 1777 s-a legiferat și s-a impus respectarea prețurilor medicamentelor după taxa vieneză¹². Cercetările recente ale prof. I. Spielmann și colaboratorii au arătat însă că acestea au fost impuse mai de vreme, dovadă fiind faptul că în arhivele statului din Tg. Mureș se păstrează un act datat la 30 martie 1772 prin care se ordonă că pînă la elaborarea unui sistem autohton de taxare

⁷ Cf. E. Lesky, *Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Viena, 1959, p. 60.

⁸ Vezi pentru aceasta, de ex., lucrările citate în nota 4.

⁹ Cf. de ex. I. Spielmann, S. Izsák, A. Huttman, în *Istoria medicinei românești*, București, 1972, p. 163—164.

¹⁰ Proiectul se păstrează în Arhiva de stat Budapesta (Gubernium Transsilvanicum în politicis 1753/261). Cf. I. Spielmann, C. Lázár Szini, I. Orbán, *Contribuții la istoricul farmaciilor din Tg. Mureș. Nota II. Lupta pentru înființarea celei de a doua farmacii din Tirgu Mureș*, în *Revista Medicală* (Tg. Mureș), 1972, nr. 4, p. 481—89.

¹¹ Fr. Xav. Linzbauer, *Codex Sanitario Medicinalis Hungariae*, vol. II, Budapest, 1852, p. 278—279.

¹² *Ibidem*, text citat în toate lucrările, vezi de ex. ultimul tratat de *Istoria medicinei românești*, București, 1972, p. 119, unde se indică drept dată anul 1770.

a medicamentelor este obligatorie taxa vieneză din 1765¹³. Așadar, fără să putem preciza când anume s-a impus respectarea și în Transilvania a taxei farmaceutice vieneze, putem spune că la 1772 ea era deja în vigoare, fără ca la această dată să se fi oficializat o taxă proprie pentru Marele Principat al Transilvaniei. După cunoștințele noastre, o asemenea taxă n-a fost oficializată nici mai târziu, impunându-se și în continuare sistemul de prețuri al medicamentelor de la Viena. Știm însă că împărăteasa Maria Tereza a cerut încă în anul 1753 întocmirea unor proiecte de taxe farmaceutice și că un asemenea proiect a fost elaborat la Sibiu de către doctorul Felfalusi Mihai și farmacistul M. Ahlefeld sub titlul *Circa Rem Pharmaceuticam*. Acesta este un catalog al medicamentelor, cu taxa fiecăruia din ele, ce a fost înaintat de către autori Guberniului Transilvaniei și discutat în Consiliu la 14 martie 1753.

Un alt catalog și taxă a medicamentelor a fost întocmit în același an, tot la Sibiu, de către medicii Jacobus Hutter și Andreas Soterius. Aceștia înaintează un raport către guvernator cu privire la inspectarea farmaciilor și anexează un catalog al medicamentelor și taxa lor, specificând prețurile vieneze și cele proprii (Taxa nostra). Un alt proiect din același an, elaborat la Sibiu, fără să-i cunoaștem autorul, se păstrează în aceeași arhivă budapestană¹⁴.

Din cele arătate pînă acum reiese că în Transilvania nu exista la mijlocul secolului al XVIII-lea o taxă unică și oficială a medicamentelor, fapt care dădea posibilitatea ca prețurile să fie stabilite de fiecare farmacist în parte și în acest fel unii dintre ei să abuzeze în detrimentul bolnavilor, dînd naștere la nemulțumiri și plingeri. Pentru a pune capăt acestei situații, știm că împărăteasa Maria Tereza a ordonat la 1753 întocmirea unor proiecte de taxe farmaceutice.

Taxa lui Tobias Maucksch a fost elaborată cu trei ani mai înainte, fără să știm însă dacă ea a fost scrisă din inițiativă privată, ori a fost cerută de către Comisia sanitară a Guberniului transilvănean sau a curții imperiale de la Viena. Opera tînărului farmacist clujean a putut fi preconizată și de către autoritățile orășenești din care și el va face parte mai târziu, ajungînd să fie unul dintre cetățenii de vază ai orașului¹⁵. Fapt este că Tobias Maucksch întocmește la anul 1750 o taxă a medicamentelor pentru ocazia vînzării oricărei farmacii din Regatul Ungariei și din Principatul Transilvaniei.

În foaia de titlu se spune textual:

Indicator de prețuri farmaceutice (taxa farmaceutica) după cum acesta, cu ocazia vînzării sau cumpărării oficinei oricui, se obișnuiește a se aplica în inventare în

¹³ I. Spielmann, C. Lázár Szini, I. Orbán, *op. cit.*, p. 486—487.

¹⁴ O parte a datelor cu privire la cele trei proiecte de taxe de la Sibiu sînt cuprinse în lucrarea citată în nota anterioară, la care se adaugă informațiile amabile ale prof. I. Spielmann.

¹⁵ Cf. Jakab Elek, *Kolozsvár története*, vol. III, Budapeșt, 1888, p. 301.

folosul farmaciilor Regatului Ungariei și ale Principatului Transilvaniei. Opera lui Tobias Maucksch. Anul 1750¹⁶.

Tobias Maucksch s-a născut în anul 1727, fără să știm unde anume, și a murit la Cluj în anul 1802¹⁷. Știm că familia lui Maucksch, venită din Germania, se stabilește în nordul Slovaciei încă de pe la 1500, iar tatăl lui locuia în județul Nógrád de atunci, și că Tobias Maucksch cumpără în 1752 farmacia din Cluj¹⁸. Nu putem însă preciza dacă el a venit la Cluj numai în acest an sau era aici mai demult. Fapt este că la 1750 Maucksch a scris taxa farmaceutică de care ne ocupăm, la vîrsta de abia 23 de ani, fără a specifica localitatea unde a întocmit-o. Împrejurarea că ea se adresează farmaciilor din Transilvania ne face să credem că la acea dată autorul era deja aici și avea în vedere cumpărarea farmaciei din Cluj. Este posibil ca Tobias Maucksch să fi fost angajatul văduvei lui Schwartz, care rămăsese proprietara farmaciei după moartea soțului ei. Întocmirea unei taxe farmaceutice implica o foarte temeinică pregătire profesională, fapt de care dă dovadă Tobias Maucksch și cu ocazia celei de a doua lucrări a lui, și anume *Instrucția de farmacie* scrisă în 1793 pentru fiul său minor, care urma să moștenească cea de a doua farmacie pe care Tobias Maucksch o cumpărase la Tg. Mureș¹⁹. Ar mai fi de adăugat că Tobias Maucksch obține în 1760 drept de privilegiu de la Maria Tereza și că a îndeplinit diferite funcții în conducerea orașului, chiar pe cea de senator al Clujului în Guberniul Transilvaniei²⁰.

Așadar, opera lui Maucksch de care ne ocupăm nu este o taxă farmaceutică obișnuită pentru desfacerea propriu-zisă a medicamentelor, ci una specială ce se referă la vînzarea unei oficine farmaceutice, operațiune intervenită între doi farmaciști. Acestei împrejurări i se datorează două fapte, și anume: medicamentele sînt înșirate în ordine alfabetică și nu pe specii și grupe, ce se respectă doar în cadrul literei respective, și apoi al doilea: unitatea de măsură cea mai frecventă este funtul vienez (tt). Pe prima pagină, chiar înaintea foii de titlu, citim:

NB. Durch die tt werden hirinn lauter Wiener pfund verstanden, außer wo expres medicinale pondus beygesetzt.

2. Die Composita sind nach Wißen und Gewißen wie sie einen Apotheker mit aller seiner Müh und Unkosten zu stehen kommen angesetzt.

3. Die Simplicia aber sind nach dem jährlichen Wiener Preiß Courant nebst Zuschlag der Unkosten legitimo modo taxirt. Adică: Prin tt, în interior (în text) trebuie să se înțeleagă funtul vienez, în afară de cazurile unde în mod expres s-a indicat pondul medicinal.

2. Medicamentele compuse (Composita) sînt taxate după cunoștințele și conștiința fiecărui farmacist cu toată oboseala și cheltuiala lui.

¹⁶ Textul integral va fi publicat în *ActaMN*, volumul următor.

¹⁷ Date înscrise pe piatra lui funerară din cimitirul clujean.

¹⁸ Cf. J. Orient, lucrarea citată în nota 6, p. 5—6.

¹⁹ Instrucțiunea a fost publicată de Gy. Orient, în *Dolg*, IX, 1918, p. 246—300. Pentru importanța acestei opere vezi și I. Spielmann, în *Revista Medicală*, 1960, 3, p. 388—393.

²⁰ Gy. Orient, *Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet története*, Cluj, 1926, p. 166—168

3. Cele simple însă sînt taxate după prețurile vieneze curente la care s-au adăugat cheltuielile legitime.

În total taxa farmaceutică a lui Tobias Maucksch cuprinde 2000 de poziții, incluzînd aproape toate medicamentele folosite în farmacie la acea vreme, simple și compuse, preparate din regnul animal, mineral ori vegetal. Numărul substanțelor cuprinse în taxa lui Maucksch, cantitativ vorbind, întrece cu mult pe cel al lui Felfalusi—Ahlefeld ce însumează 800 de medicamente, fără să mai vorbim de cel al lui Hutter—Soterius care dă prețul a numai 478 de medicamente, aproape în exclusivitate referindu-se la categoria simplicia.

Făcînd acum o comparație cu taxa farmaceutică vieneză din 1744 (Nova Pharmacopoeum Taxa), vom constata cîteva lucruri deosebit de semnificative. În primul rînd se impune a fi precizat că nu este vorba de o copie a acesteia, ci de o elaborare personală, ceea ce dovedește, fără echivoc, înalta calificare și pricepere a lui Tobias Maucksch.

Statistic vorbind, noua taxă farmaceutică vieneză din 1744, în uz cînd farmacistul clujean și-a alcătuit opera, însumează 2861 de medicamente, deci cu peste 800 mai multe decît figurează în taxa lui Maucksch. Dacă vom analiza pe grupe de medicamente vom constata că cele lipsă se referă mai cu seamă la medicamentele simple (simplicia). Pentru a ilustra cele spuse vom da cîteva exemple: din grupa florilor (Flores) în noua taxă vieneză sînt înscrise un număr de 57, pe cită vreme în taxa de la Cluj sînt prezente abia 36 de flori, și mai merită adăugat că și dintre acestea patru nu figurează în taxa farmaceutică de la Viena. Mergînd mai departe, constatăm că în taxa lui Maucksch există abia 31 plante (Herbae), pe cită vreme în cea vieneză figurează nu mai puțin de 184. Înseamnă oare aceasta că în farmaciile transilvănene nu se foloseau plantele medicinale? Fără îndoială că nu. Dovada clară pentru larga întrebuintare a plantelor de leac în farmacologia noastră ne-o furnizează tot taxa lui Maucksch, unde, la preparate, găsim întrebuintate sub diferite forme galenice toate plantele medicinale. Faptul că ele lipsesc din cadrul medicamentelor simple își găsește rațiunea în destinația deosebită a taxei alcătuite de Maucksch. Ea era menită farmaciștilor cu ocazia vînzării unei oficine, iar prețurile pentru medicamentele simple sînt, după cum o specifică autorul încă de la început, cele curente la Viena, adăugîndu-se cheltuielile aferente (procurare, transport etc.). Or, în cazul celor mai multe dintre plantele medicinale, ele puteau fi procurate pe loc și nu era nevoie de o menționare a lor, rămînînd în vigoare prețurile stabilite în taxa vieneză în uz, cea de la 1744, la îndemîna oricărui farmacist. Tobias Maucksch va cuprinde în taxa sa aproape în exclusivitate numai plante care nu creșteau în Transilvania și care trebuiau cumpărate din afară. Merită menționată și de această dată existența unor plante ce nu figurează în taxa vieneză, cum sînt: *Herbae Diotamni Cretici* ori *Indigo Laura* și alte cîteva. Despre modul de procurare a plantelor medicinale găsim numeroase indicații în cea de a doua operă a lui Maucksch, în Instrucțiunea farmaceutică de la Tg. Mureș. Merită amintit și faptul că în aceeași Instrucțiune vorbește și de procurarea din Transilvania ori din Țara Românească și a altor substanțe medicale ce nu trebuie aduse de la Viena. Și, în sfîrșit, mai trebuie spus că tot aici se menționează ca „Observație importantă. Denumirea plantelor în taxa din Tg. Mureș este dată în limba maghiară și în limba română, pentru ca acestea să poată fi identifi-

cate și procurate de oameni”²¹. Din păcate nu se cunoaște taxa farmaceutică de la Tg. Mureș pe care Maucksch o menționează în 1793.

Mergînd mai departe, vom constata că pietrele (Lapides) sînt în număr aproape egal în cele două taxe: cea a lui Maucksch și cea vieneză, fiind prezente toate pietrele prețioase ori semiprețioase folosite în farmacologia sec. al XVIII-lea și trebuie spus că numărul lor este considerabil. Spre deosebire de taxa vieneză, în cea a lui Maucksch întîlnim două forme și anume crudum și praeparate, bine înțeles cu prețuri diferite, pe cînd în taxa vieneză pietrele prețioase figurează numai sub forma crudum.

Cele spuse în legătură cu plantele medicinale sînt valabile și în cadrul altor categorii din grupa simplicia, și anume este vorba de rădăcini (radices). În taxa vieneză sînt înscrise 117 rădăcini, pe cînd în cea de la Cluj se găsesc abia 43 și, ca de obicei, și dintre acestea unele nu figurează în taxa vieneză, cum ar fi: Rad. Aristolochiae longi ver., Liquiritia, Mandragorae, Rhabarbarae ordinari., Zinziberis communis și altele.

Din cadrul grupei simplicia ne-au mai rămas de amintit semințele (semina), majoritare numeric în taxa vieneză (110) față de cea a lui Tobias Maucksch (82).

Trecînd la medicamentele compuse și cele preparate, vom constata că numărul lor este aproximativ egal în cele două taxe și că diferențele sînt nesemnificative, dovedind nivelul ridicat al practicii farmaceutice transilvănene care se conduce în prepararea medicamentelor după farmacopeea austriacă. Astfel numărul balsamurilor (balsami) este aproape egal: 54 în taxa lui Maucksch și 52 în cea vieneză. În taxa vieneză nu figurează cîteva balsamuri cum sînt: Bals. Copayva, Cephal. Scherz, Peruvianum (sau Indicus niger), de Tolu și Vitae Hoffm., în schimb există cîteva forme în plus, ca de ex. Bals. Myrtillor italici și nostrum; Comendatoris complet și incomplet, Inocentii XI complet și incomplet și, în sfîrșit, Bals. Vitae complet și incomplet. Electuariile (electuarii) sînt și ele aproape egale: 36 în taxa lui Maucksch și 35 în cea vieneză. Numărul elixirelor (elixyria) este cu mult mai mare în taxa de la Cluj decît în cea vieneză. Maucksch înscrie 23 de elixire, pe cînd în taxa vieneză nu se găsesc decît 16. În schimb numărul emplastrelor (emplastra) este ceva mai mare: 61 în taxa vieneză față de 59, cîte figurează în cea a lui Maucksch. În ceea ce privește esențele (essentiae), constatăm existența unui număr sensibil mai mare în taxa lui Maucksch: 69 față de 58. Din taxa vieneză lipsesc de ex. Essent. Aloes gummi, amara, centaurii minoris, Millefolii și altele. Trecînd acum la extractele compuse și simple (extracta composita și extracta simplicia), situația se prezintă invers: în taxa lui Maucksch figurează doar 39 de extracte, pe cînd în cea vieneză numărul este mai mult decît dublu (85). Numărul magisteriilor (magisteria) este aproape egal: 36 în taxa lui Maucksch față de 41 cîte figurează în taxa vieneză.

Dacă vom face o comparație cu privire la oleuri înglobînd toate formele lor (olea cocta, composita, simplicibus, per deliquim, destilata și olea expressa), vom constata un număr de 125 în taxa de la Cluj în comparație cu 156 cîte există în cea vieneză. Și de data aceasta există preparate ce nu figurează în taxa de la Viena, pe de o parte, iar pe de altă parte unele care nu figurează în cea de la

²¹ Idem, în *Dolg*, IX, p. 271.

Cluj. Pentru primul caz vom cita câteva exemple. Oleum coct. Colycinthidos, costinum și Scorpionum simpl., iar dintre cele simple: Ol. Anthos, Bacc. Laur., Junip. de cedro, Petrae nigr. sau Templinum, nu figurează în taxa farmaceutică de la Viena.

Numărul pilulelor (pilulae) este egal: 48 în ambele taxe, fără să fie însă vorba nici acum de o identitate. Și de data aceasta există preparate ce figurează în taxa lui Maucksch și lipsesc din cea vieneză și invers. Dintre primele vom cita: Pilulae Castoreo și Polychrestae, iar în categoria a doua intră: Pilulae paestilentiae, praeservativ și Rufii.

În continuare ne vom mai referi la trei grupe de medicamente și anume la siropuri, trochisci și unguente. În ce privește siropurile (syropi), constatăm un număr mai mare al lor în taxa vieneză: 74 față de 67 câte există în cea alcătuită de T. Maucksch, deși, și de data aceasta, se pot cita siropuri care nu figurează în taxa vieneză, cum ar fi de ex.: Syr. Cardiaci, Matischini, Pomorum, sau de Spina cervina. Diferența în cazul trochiscilor este mică: 25 în taxa lui Maucksch față de 28 în cea vieneză. În ceea ce privește unguentele (unguenta), diferența este doar de una: 57 în taxa de la Cluj, față de 58 în cea vieneză.

Să încercăm acum o comparare a taxei alcătuite de Maucksch cu una elaborată aproximativ în aceeași vreme într-o altă provincie a imperiului habsburgic. Este vorba despre *Taxa Pharmaceutica Posoniensis*, elaborată de medicul Justus Ioannus Torkos, physic al orașului Bratislava, și publicată la Bratislava în anul 1745, după ce ea a fost revizuită și aprobată de către comisia sanitară (Commisio in re sanitatis in Regno Hungariae). Ni se pare neîndoielnic că Tobias Maucksch a cunoscut această taxă elaborată în provincia sa de baștină și n-ar fi exclus ca el să-și fi făcut ucenicia chiar la Bratislava²².

Taxa farmaceutică a lui Torkos însumează 2181 medicamente grupate pe diverse categorii după proveniență (regnul vegetal, animal, mineral etc.) și după forma galenică. Va trebui să ținem seama și de această dată de împrejurarea despre care am mai vorbit atunci când am făcut comparațiile cu taxa vieneză, și anume că opera lui Maucksch are o destinație specială și de aceea lipsesc o mulțime de medicamente din categoria simplicia. Dintre flori (flores), în taxa lui Torkos sînt cuprinse 45, 127 plante (Herbae), 99 rădăcini (radices) și 78 semințe (semina), pe cîtă vreme în opera lui Maucksch sînt înregistrate doar 31 de plante și 36 flori și 43 rădăcini. În acest fel se elimină diferența numerică existentă între taxa de la Bratislava și cea de la Cluj, rămînînd aproximativ același număr de medicamente.

Cum este firesc, nivelul de dezvoltare al practicii farmaceutice se poate evidenția mai cu seamă în legătură cu medicamentele preparate și de aceea vom face comparații mai stăruitoare între cele două taxe, în această sferă. Vom începe și de această dată cu balsamurile (balsami). Taxa lui Torkos însumează doar 46, față de 54 existente în cea a lui Maucksch. În legătură cu balsamurile trebuie spus că unele dintre cele consemnate în taxa de la Cluj și inexistente în cea de la Viena se întîlnesc în opera lui Torkos. Așa este cazul cu Bals. Copayva, Peru-

²² Este vorba doar de o supoziție, fără să avem la îndemînă nici un document din care să reiasă locul unde a învățat Maucksch.

vianum și de Tolu. Cu privire la elixire (elyxiria) există o diferență mare: 17 la Torkos în comparație cu 23 cite figurează în taxa de la Cluj. Numărul emplastrilor (emplastra) este același: 59 în ambele cazuri. În schimb constatăm din nou o diferență sensibilă atunci când este vorba de esențe (essentiae) și anume 47 în taxa lui Torkos în comparație cu 69 cite există în cea a lui Maucksch. În ceea ce privește extractele (extracta) însă, decalajul este în favoarea taxei întocmite de Torkos, care însumează 65 de extracte în comparație cu abia 39 din cea a lui Maucksch. Și de data aceasta merită notată existența în ambele taxe a Ext. Laudanum, Cydoniatum și Hystericum, inexistente în taxa de la Viena.

Trecind acum la oleuri constatăm că în taxa de la Bratislava sînt cuprinse un număr total de 118 oleuri, pe cîtă vreme în cea de la Cluj numărul lor se ridică la 125. În ceea ce privește pilulele (pilulae), și numărul acestora este mai mic: 44 față de 48 cite figurează în taxa lui Maucksch. O diferență mai mare există cu privire la siropuri (syropi): abia 57, cu 10 mai puțin decît în taxa clujană. În schimb există cu două trochisci mai mult, apropiindu-se în acest fel de numărul celor din taxa vieneză. Cu privire la unguente (unguenta) există o egalitate deplină: 57 și într-un caz și în altul.

Din comparația sumară pe care am făcut-o între taxa elaborată de Torkos și cea a lui Maucksch reiese că ambele se referă aproximativ la același număr de medicamente pornind de la o bază comună: Pharmacopeea austriacă. Dacă ar fi să vorbim de o oarecare prioritate, atunci aceasta ar reveni farmacistului clujean. Și într-un caz și în altul există anumite preparate medicamentoase diferite, sau mai bine spus inexistente în taxa vieneză, unele dintre ele comune taxelor de la Bratislava și Cluj, iar altele proprii fiecăreia dintre ele. Toate acestea au fost preluate din alte farmacopei și taxe existente la acea vreme; ne gîndim la Antidotarium Cassovensis apărut în 1732 sau Dispensatoriul de la Augsburg, apoi în al doilea rînd la taxa din Württemberg pe care știm că a folosit-o Maucksch în farmacia de la Cluj cît și în cea de la Tg. Mureș²³.

O problemă importantă pe care o poate ridica taxa farmaceutică a lui Maucksch este cea a datei la care s-a introdus în farmaciile din Transilvania sistemul de măsuri medicale vieneze. Victor Marian a consacrat un studiu special acestei probleme, încă în anul 1939²⁴. El ajunge la concluzia că înainte de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea sistemul de măsurători era cel din Nürnberg și că abia după anul 1761 a luat ființă cel vienez, care avea la bază unitățile de măsură comerciale vieneze, că noul sistem n-a fost introdus în Transilvania înainte de sfîrșitul veacului al XVIII-lea. Același cercetător spune însă textual că „e greu

²³ În *Instructiune* Maucksch spune că lucrurile importante sînt subliniate de el în taxa de la Württemberg pe care a trimis-o și la Tg. Mureș (*Dolg*, IX, p. 264 și 265). Nu știm cînd a fost tipărită taxa din Württemberg, însă știm că asemenea lucrări ce au putut fi utilizate ca mijloc de inspirație existau la Augsburg sau *Apotheken Tax der Stadt Anneberg*, încă la 1563, ca să dăm doar două exemple, deși numărul lor ar putea fi sporit.

²⁴ V. Marian, *Vechi greutăți medicale (farmaceutice) din Ardeal*, în *Biblioteca Medico-istorică*, IX, Cluj, 1939.

de fixat o dată precisă pentru introducerea sistemului de greutate vieneză în Ardeal²⁵.

Manuscrisul lui Tobias Maucksch ar putea arunca o umbră de îndoială cu privire la concluzia formulată de către regretatul profesor de fizică de la universitatea clujeană. După cum am mai arătat, Maucksch își începe opera prin indicarea unităților de măsură pe care le folosește. El întrebuințează cel mai frecvent semnul curent pentru libra (tt), precizînd însă că este vorba de funtul vienez. Pe lângă acestea folosește pondul medical indicat în mod expres — folosind cuvintele autorului — și notat cu semnul obișnuit pentru uncia. În cuprinsul lucrării mai întîlnim apoi Loth, notat Loth sau numai L. ori Lo. și manipulus. Se pune acum întrebarea dacă pondul medicinal folosit de Maucksch aproape în exclusivitate, uncia, este calculat după sistemul din Nürnberg ori după cel vienez.

Este știut că Maria Tereza a înlocuit sistemul de greutate medicinale din Nürnberg cu un sistem propriu austriac cunoscut sub numele de sistem vienez, ce se baza pe măsurile comerciale vieneze. Sistemul de măsuri medicinale vieneze avea la bază funtul (Pfund) ce reprezenta $\frac{3}{4}$ din funtul comercial, deci 24 loth. Astfel o uncia echivala cu 2 loth, iar 1 drachma cu 1 Quentchen. După acest sistem libra medicinală era cu mult mai grea decît cea din Nürnberg²⁶. Noul sistem de greutate a fost legiferat prin patentă Mariei Tereza din 1763²⁷. Dar nu este exclus ca el să se fi folosit nu numai la Viena, ci și în cuprinsul imperiului habsburgic mai înainte de a fi fost legiferat și impus prin patentă imperială. În acest sens ar putea fi invocată taxa lui Torkos de la Bratislava, care la 1745, deci cu 18 ani mai de vreme decît patentă Mariei Tereza, folosea sistemul de greutate vienez. El echivala uncia semis cu un loth, uncia cu 2 loth, drachma cu un Quentchen, iar libra cu un funt. În legătură cu cele spuse mai trebuie adăugat că taxa lui Torkos este scrisă în patru limbi: latină, maghiară, germană și slovacă. La textul latin cu unități medicale sînt date echivalențele în 1 Loth, 2 Loth, Pfund, Quentchen, ceea ce ar corespunde sistemului de măsuri comerciale vieneze. De aici ar putea fi trasă concluzia că Torkos folosea unitățile de măsură comerciale vieneze, ceea ce nu este exclus, deși ni se pare greu de crezut, fiind vorba de o taxă farmaceutică, știut fiind că în farmacii se folosea sistemul ponderal din Nürnberg și apoi cel vienez care diferea în ceea ce privește greutatea. Echivalența denumirii subunităților pondurilor comerciale și medicinale vieneze face greu, dacă nu chiar imposibil de a formula un răspuns tranșant în cazul taxei lui Torkos, în sensul dacă este vorba de măsurile farmaceutice din Nürnberg ori de cele vieneze. Înclinăm să credem că este vorba de sistemul ponderal vienez care s-a folosit mai curînd decît a fost el legiferat.

²⁵ *Idem*, p. 12.

²⁶ Cf. V. Marian, *op. cit.*, p. 5—6. Pentru sistemul de greutate medicinale a se mai vedea: A. Adlung — G. Urdang, *Grundriss der Geschichte der deutschen Pharmazie*, 1935, p. 38; R. Fabre — G. Dillemann, *Histoire de la Pharmacie*, Paris, 1936; M. J. Hossard, în *Revue d'Histoire de la Pharmacie*, Juin, 1969, p. 339 și F. G. Lavagne, *De la livre medicinale*, în *Revue d'Histoire de la Pharmacie*, XXI, nr. 212, 1972, p. 25—28.

²⁷ Cf. V. Marian, *op. cit.*, p. 5.

Revenind acum la taxa lui Tobias Maucksch, va trebui să spunem că el a folosit două sisteme de greutate: pe cele comerciale vieneze și pe cele medicinale. Uncia din textul lui Maucksch nu știm dacă a fost calculată după sistemul de greutate vieneză ori după cel din Nürnberg, mai degrabă după cel din urmă. Faptul că Maucksch a folosit cu preponderență greutatele comerciale nu trebuie să ne mire, ținând seamă de destinația specială a acestei taxe de a fi aplicată cu ocazia vânzării unei farmacii și, deci, de o cantitate mai mare de medicamente ce puteau fi mai ușor cântărite cu sistemul de greutate comerciale.

În cele ce urmează vom încerca să facem câteva comparații între unele dintre prețurile de medicamente preconizate de Maucksch cu cele indicate în taxa vieneză de la 1744, și cu propunerile sibiene. O asemenea comparație este îngreunată și rămîne, în ultimă instanță, doar aproximativă datorită sistemelor diferite de greutate pe care le întrebunțează autorii taxelor farmaceutice pe care le comparăm. Vom lua mai întii exemple din cadrul medicamentelor simple unde prețurile ar trebui să fie aproximativ egale, avînd ca bază prețurile curente de pe piața Vienei, așa cum arată și Maucksch în precizările făcute la începutul operei sale.

Astfel de ex. în cazul alaiunului (Aluminis crudi) Maucksch, pentru un funt (Pfund-libra), înscrie 10 creițari. Un funt comercial — Libra civilă — este echivalent cu 19 uncii²⁸, deci pentru o uncia ar reveni 1/2 creițar (5 pfenigi). În taxa vieneză medicamentul este măsurat cu jumătate de uncia ce costă 2 pfenigi, iar uncia ar costa, în acest fel, 4 pfenigi, cu 1 pfenig mai puțin decît 1/2 de creițar cît preconizase Maucksch. Aceasta ar reprezenta cheltuielile farmacistului transilvănean pentru procurarea medicamentului. Așadar, prețul lui Maucksch față de cel vienez este pe cît se poate de echitabil. Nu același lucru se poate spune despre cel al lui Hutter-Soterius care înscriu pentru o uncia din același medicament un creițar, deci dublu decît Maucksch, și mai mult decît dublu în comparație cu taxa vieneză, deși în comparația pe care o fac cei doi autori la taxa vieneză, pentru o uncia este trecut tot un creițar. Această mare diferență ar putea fi justificată în cazul unor sisteme ponderale deosebite.

La sămînța de laur (Baccae lauri) Maucksch fixează pentru un funt suma de 12 creițari. Urmînd aceeași bază de calcul, ca și în cazul precedent, pentru o uncia vom obține cifra de 6 pfenigi. În taxa vieneză medicamentul este măsurat tot cu 1/2 de uncia și taxat cu 2 pfenigi. Diferența, în beneficiul lui Maucksch, în acest caz, este de 2 pfenigi. O diferență și mai mare se constată și de această dată în cazul prețului preconizat de Hutter-Soterius. Pentru o uncia ei cer 2 creițari, creîndu-se astfel o diferență considerabilă. De data aceasta cei doi sibieni recunosc că prețul lor este dublu față de cel vienez pentru care ei înscriu un creițar (o uncia), pe cînd în realitate produsul era vîndut, conform taxei, cu 4 pfenigi, deci cu mai puțin de 1/2.

În cazul unghiilor de elan (Alcis ungula) situația se prezintă în mod diferit. În primul rînd Tobias Maucksch are mai multe forme galenice înscrise, iar prețurile lui sînt cu mult mai mici decît cele vieneze. Rasura din corn de elan este evaluată de către Maucksch, un funt, la 3 florini renani și 30 creițari. Un florin

²⁸ Pentru aceasta a se vedea *Dispensatorium Pharmaceuticum Viennense*, Viena, 1729, p. f.

renan echivalează cu 60 creițari, ceea ce înseamnă că avem 210 creițari²⁹. Transformând acum funtul comercial în uncia, obținem pentru aceasta suma de 18 creițari, pe câtă vreme în taxa vieneză se cere aceeași sumă pentru 1/2 de uncia. Și în taxa lui Hutter-Soterius suma preconizată de ei este cu mult mai mică decât cea din taxa vieneză³⁰. Pentru o uncia ei înscriu ca preț vienez (de data aceasta corect) suma de 36 creițari și cer numai 24, mai puțin ca la Viena, însă cu mult mai mult decât Maucksch. Prețurile mai mici în Transilvania decât la Viena în cazul unghiilor de elan se explică prin ușurința mai mare cu care produsul putea fi procurat la noi, datorită negustorilor greci.

Să trecem acum la compararea citorva medicamente compuse. Vom începe cu balsamele. Prețurile preconizate de către farmacistul de la Cluj sînt exagerat de mari față de cele înscrise în taxa vieneză. Pentru a ilustra vom da cîteva exemple. Din fericire în acest caz unitatea de măsură este aceeași și, în consecință, nu comportă nici un fel de aproximație. Este vorba de o uncia. Astfel Balsami antispasmodicum este evaluat de Maucksch la un fl., pe cînd la Viena se vindea cu 12 cr., deci cu mai puțin de 1/4. Diferența la Bals. apoplectici: compl. și incompl. este de un fl. Bals. apopl. incompl. 2 fl. la Maucksch și 1 fl. în taxa vieneză; cel complet 3 fl. la Maucksch — 2 în taxa de la Viena). Diferențe izbitoare se întîlnesc și în cazul Bals. Celens (1 fl. 30 cr. la Maucksch — 24 cr. în taxa vieneză); Citri (1 fl. 30 cr. față de 18 cr.) și, în fine, un ultim exemplu: Bals. Cinamomi din care pentru 1 uncia Maucksch înscria suma de 6 fl. renani, iar în taxa vieneză el este trecut doar cu 2 fl.; deci o diferență de 4 fl. ce reprezenta o sumă însemnată, după cum va reieși din comparația pe care o vom face cu alte produse.

Pentru a face comparație cu alte taxe transilvănene, ne vom referi la taxa sibiiană anonimă. Unitatea de măsură la taxa amintită, în cazul Bals. apoplectici, este uncia, deși semnul ca atare pledează mai curînd pentru scrupulus, ceea ce ar reprezenta sume de-a dreptul fantastice. Ca preț vienez se dau 20 creițari, ceea ce este exagerat pentru că în taxă sînt înscrîși, după cum am mai arătat, doar 12 cr. și, cu totul ciudat, se cer doar 10 cr., chiar mai puțin decât era de fapt prețul la Viena. În general această taxă are prețuri mai mici decât cele înscrise în taxa vieneză de la 1744.

În continuare ne vom mai referi doar la prafuri și spirturi. Prețurile fixate pentru prafuri de către Tobias Maucksch sînt din nou cu mult mai mari decât cele cerute de taxa vieneză. Unitatea de măsură este aceeași în ambele cazuri, încît nu poate fi vorba de greșeli ori de aproximații. Astfel, pentru o uncia de prafuri contra avortului (pulveris contra abortum) Maucksch cere 24 cr., pe câtă vreme în taxa vieneză se fixează doar 8 cr. Aceeași este situația și în cazul Pulv. Absorbentis Wedelii. De 3 ori mai mare este și prețul pentru Pulv. Alexipharmaci citrini și exemplele de acest fel ar putea fi înmulțite citîndu-se întreaga listă a prafurilor ale căror prețuri sînt, în taxa lui Maucksch, de două, trei ori, chiar și de patru ori mai mari decât sînt fixate în taxa de la Viena. Spre deosebire de taxa lui Maucksch,

²⁹ Cf. Horváth Tibor Antal, *A magyar aranyforint értékváltozása 1490—1700 között*, în *NumK*, LVIII—LIX, 1959—1960, p. 33.

³⁰ Fotocopiile manuscriselor ne-au fost puse la dispoziție de către prof. I. Spielmann.

cea de la Sibiu, al cărei autor ne este necunoscut, la grupa prafurilor înscrie prețuri cu mult mai modeste și de cele mai multe ori mai mici chiar decât cele vieneze, pe care le întrec doar în câteva cazuri. Pentru a ilustra cele spuse vom arăta că pentru Pulv. contra abortum se preconizează doar 6 cr., cu 2 cr. mai puțin decât în taxa vieneză și cu 18 față de cea a lui Maucksch. În cazul Pulv. absorbentis Wedelii diferența este și mai mare: 5 în comparație cu 8 (taxa vieneză) și 24 cr., cea a lui Maucksch.

Situația prezentată pentru prafuri se învederează în cazul spirturilor. De data aceasta prețurile prevăzute în taxa vieneză sînt cu mult mai mari decât cele ale lui Tobias Maucksch. Pentru edificare vom cita câteva exemple: pentru o uncia de Spir. aperitivi Penoti, Maucksch cere doar 6 cr., pe cînd în taxa de la Viena pentru jumătate din cantitate se fixează nu mai puțin de 26 cr. Aceeași este situația și în cazul spirtului astmatic (Spir. asmatici), cînd pentru o uncia Maucksch cere 12 cr. Prețuri tot așa de mari, cu ceva doar mai scăzute figurează și în taxa de la Sibiu anonimă la care ne-am mai referit.

Firese se naște întrebarea dacă prețurile stabilite de Tobias Maucksch sînt cele curențe în farmacia din Cluj, sau dacă el a avut în vedere doar prețuri, să zicem, de lichidare care — așa cum am mai arătat — nu erau însă de loc scăzute. Pentru a formula un răspuns la întrebarea pusă, într-o oarecare măsură ne stă la îndemînă o situație de cheltuieli din 2 februarie 1752 a orașului Cluj, făcute pentru întreținerea generalului comandant al orașului³¹. În acest document, printre altele, găsim și șofran (*Crocus*), la procurarea căruia pentru un funt s-a plătit 1 fl. și 36 cr. Exact cu această sumă găsim indicată și o specie de șofran (*Crocus metallorum*) în taxa farmaceutică a lui Tobias Maucksch. Același lucru se poate deduce și cu privire la piper, din care s-a cumpărat, pe seama generalului comandant, 1/2 de funt cu 25 cr. Printre varietățile de piper înscrie în taxa lui Maucksch găsim *Piper nigrum* cu același preț (1 funt 51 cr.). Acesta este piperul obișnuit, folosit pentru condimentarea alimentelor, cumpărat de primăria Clujului pentru bucătăria generalului austriac.

Dacă condimentele despre care am vorbit au putut fi procurate și din altă parte decât din farmacie, *Herba Thee*, menționată în același document, a trebuit să fie cumpărată de acolo. Pentru 3 Loth de *Herbatee* s-a plătit 30 cr. Or, în taxa lui Maucksch 1 funt de *Herba Thee* Boy este evaluat la 2 fl și 45 cr., deci, 1 Loth (calculînd un funt = 32 Loth) costa mai mult de 9 cr., corespunzînd sumei din document. În documentul amintit este vorba de medicamente simple. Comparațiile făcute cu proiectele de taxe sibiene ne arată și în cazul medicamentelor compuse că este vorba de aproximativ aceleași prețuri, adăugînd „cunoștințele și conștiința fiecărui farmacist“.

Așadar, corespondența, măcar în parte, cu celelalte taxe farmaceutice normale și datele ce au putut fi scoase din documentul privind cheltuielile Clujului cu întreținerea generalului comandant austriac ne îndreptătesc să afirmăm că prețurile medicamentelor stabilite de Maucksch erau cele obișnuite în farmaciile transilvănene și că nu este vorba de anumite prețuri speciale întocmite doar în vederea

³¹ Documentul se păstrează în Arhivele statului din Cluj, Fond Primăria Municipiului Cluj, Fasc. II, 1061.

vinzării unei farmacii. Deci, pe drept cuvânt Maucksch a înscris în foaia de titlu a lucrării sale că este vorba de prețuri ce se obișnuiau în farmaciile din Transilvania.

Pentru a ne putea forma o imagine cât de cât clară asupra prețului medicamentelor, am extras din documentele clujene ale vremii câteva prețuri. Pe lângă lista cheltuielilor cauzate de întreținerea generalului comandant am mai folosit limitarea prețurilor pentru breslași (Limitatio) din anul 1735³², și socotelile orașului pe anul 1750³³. Pe baza tuturor acestora am putut alcătui următoarea listă de prețuri:

1 funt de unt	12 cr.
1 miel	48 1/2 cr.
1 vițel	2 fl. 25 cr.
1 purcel	12 cr.
1 pline	13 1/2 cr.
1 funt carne de vită superioară	1,1/2 cr.
1 „ „ „ inferioară	1/2 cr.
1 „ „ porc	2 1/2 cr.
1 mierță de griu costa între 12 și	15 cr.
Un cosaș primea pentru o zi de muncă	18 cr.
Un săpător „ „ „ „ „	12 cr.
O femeie la secerat „ „ „ „ „	12 cr.

Din compararea prețurilor medicamentelor cu cele din lista de mai sus se desprinde limpede concluzia că medicamentele erau foarte scumpe, în raport cu costul vieții și mai cu seamă față de veniturile celor săraci. Iată deci probată necesitatea stringentă a limitării și fixării prețurilor medicamentelor pe calea unei taxe unice. Măsurile luate în legătură cu această problemă de către curtea imperială de la Viena au constituit un act progresist meritoriu, menit să pună capăt abuzurilor, contribuind astfel, într-o bună măsură, la ocrotirea sănătății și creșterea bunei stări a maselor, înscriindu-se printre realizările de valoare ale absolutismului luminat din perioada de destrămare a feudalismului. Până în această vreme farmaciile și farmaciștii erau puțini și de aceea nu se putea proceda la o limitare a posibilității lor de ciștig. Ceea ce nu mai era cazul la mijlocul secolului al XVIII-lea cînd, odată cu dezvoltarea generală, numărul lor a crescut considerabil.

În opera de reglementare a prețurilor medicamentelor, farmacistul de la Cluj Tobias Maucksch a încercat să aducă o contribuție valoroasă întocmind taxa pe care am comentat-o, ce este, după cîte știm astăzi, cea dintîi și a rămas și pe mai departe unică în felul ei.

EVA CRIȘAN

³² Arhivele statului Cluj, Fond Primăria Municipiului Cluj, Fasc. II, nr. 775.

³³ Arhivele statului Cluj, Socotelile orașului, vol. 70, Fasc. V.

DIE ERSTE „TAXA PHARMACEUTICA“ (PREISLISTE FÜR APOTHEKEN) IN SIEBENBÜRGEN

(Zusammenfassung)

Veröffentlicht wird ein 1750 ausgearbeitetes und in der Sammlung für die Geschichte der Pharmazie des Historischen Museums Siebenbürgens in Cluj aufbewahrtes Manuskript des Clujer Apothekers Tobias Maucksch. Es handelt sich um eine Preisliste für Arzneien, die im Hinblick auf den Kauf oder Verkauf einer Apothekenoffizin zugunsten der Apotheken des Fürstentums Siebenbürgen und des Königreichs Ungarn aufgestellt wurde. Aus diesem Grunde sind die Arzneien alphabetisch angeführt und nicht nach Arten und Gruppen, die nur innerhalb des betreffenden Buchstabens berücksichtigt werden.

Die Taxe des Tobias Maucksch enthält 2000 einfache und zusammengesetzte Arzneien und Präparate aus dem Tier- Mineral- und Pflanzenreich. Der vollständige Text des Manuskripts wird im nächsten Band veröffentlicht.

Die Verfasserin vergleicht nach Medikamentengruppen die Preisliste des Maucksch mit der Wiener Taxe von 1744 und kommt zum Ergebnis, dass aus der Clujer Liste vor allem die einfachen Arzneien, die an Ort und Stelle beschafft werden konnten (besonders Medizinalpflanzen) fehlen. Weiters macht sie Vergleiche mit der 1745 in Bratislava veröffentlichten Taxe des Justus Ioannus Torkos, die ungefähr die gleiche Anzahl von Arzneien enthält und kommt zum Ergebnis, dass beide Preislisten eine gemeinsame Grundlage haben: die österreichische Pharmakopöe.

Weiters wird ein in der Geschichte der Pharmazie wichtiges Problem erörtert, u.zw. das Datum, an welchem das Gewichtssystem von Nürnberg durch das Wiener System ersetzt wurde. Aufgrund der Taxe von Torkos nimmt die Verfasserin an, dass das neue System in einigen Apotheken des Habsburgerreiches noch vor 1763 — da es durch kaiserliche Verordnung Geltung erlangte — angewendet wurde.

Hinsichtlich der Preise werden Vergleiche gezogen zwischen den von Maucksch empfohlenen und denjenigen der Wiener Taxe von 1744 sowie anderen drei in Sibiu ausgearbeiteten und im Manuskript gebliebenen Taxprojekten, u.zw. das von Dr. Felfalusi Mihai und Apotheker M. Ahlefeld, das der Doktoren Jacobus Hutter und Andreas Soterius und ein drittes von einem unbekannten Autor, alle aus dem J. 1753 (siehe Anm. 10). Im allgemeinen wird festgestellt, dass Tobias Maucksch viel höhere Preise als die Wiener — und in vielen Fällen als die in den Taxprojekten von Sibiu enthaltenen — vorschlug. Es muss aber hervorgehoben werden, dass einige Medikamente in Siebenbürgen viel billiger waren als in Wien. So die Spiritussorten sowie einige Erzeugnisse, die man durch Vermittlung der griechischen Kaufleute beschaffte.

Um ein konkretes Bild des Preises von Arzneien zu bekommen, führt die Verfasserin einige Preise aus zeitgenössischen Dokumenten an. Aus dem Vergleich ergibt sich, dass die Medikamente im Verhältnis zu den Lebenshaltungskosten und besonders zu den Einnahmen der Arbeiter sehr teuer waren. Daraus folgte die dringende Notwendigkeit einer Festsetzung der Arzneipreise, dazu bestimmt, dem Missbrauch ein Ende zu setzen und so zum Schutz der Volksgesundheit beizutragen, was einen lobenswerten Akt im Sinne des Fortschrittes darstellt. Dazu trug der Clujer Apotheker Tobias Maucksch durch Aufstellung der ersten — bis jetzt bekannten — Arznei-taxe von Siebenbürgen bei.

SLUJBA IOBĂGEASCĂ DIN TRANSILVANIA ÎN PERIOADA 1785—1820

În perioada 1785—1820, nobilii transilvăneni n-au ajuns să dispună de inventar agricol și de animale de tracțiune suficiente. De aceea au continuat să-și lucreze pământurile alodiale, bazându-se, cu precădere, pe vitele de calitate scăzută, pe uneltele rudimentare și pe munca forțată a țăranilor dependenți. Cei mai mulți nobili au neglijat înzestrarea gospodăriilor lor cu inventar propriu corespunzător, deoarece dețineau monopolul proprietății feudale asupra pământului. Referindu-se la relațiile de producție feudale, Lenin arăta că ele „constau în aceea că pământul era împărțit între marii proprietari de pământ, care dădeau acest pământ țăranilor în vederea exploatării acestora, astfel că pământul era un fel de salariu în natură; pământul dădea țăranului produsele necesare, pentru ca acesta să poată produce plusprodusul pentru moșier; pământul era baza servituții prestate de țăranii moșierului”¹.

Din afirmațiile lui Lenin reiese că dreptul de proprietate deținut de nobili asupra pământului determina esența relațiilor de producție feudale. Dreptul de proprietate al nobililor suprapunându-se peste cel de posesiune al țăranilor dependenți, aceștia din urmă erau forțați să dea renta feudală.

În Transilvania, renta feudală continua să se perceapă, între 1785—1820, în muncă, în natură și în bani. Dintre aceste trei tipuri de rentă, predominantă era cea în muncă. Ea se concretiza în totalitatea obligațiilor în muncă, pe care țăranii dependenți le aveau față de domnii de pământ, cum li se spunea aici proprietarilor feudali. Obligațiile în muncă erau cuprinse parțial în daturi, dar mai ales în zile de robotă.

Cu prilejul conscripțiilor oficiale, iobagii români n-au întrebuințat niciodată termenul de robotă, ci pe acela de slujbă pentru a desemna principala lor obligație în muncă. Ea era îndeplinită de către toți țăranii dependenți, fie cu uneltele agricole și vitele proprii, fie cu brațele atunci când nu dispuneau de animale de tracțiune, ori când li se pretindea în acest fel. Conscripțiile oficiale și particulare arată că după patenta lui Iosif al II-lea din 22 august 1785, robota varia, în cele mai multe localități, între 2—3 zile pe săptămână (sau între 104—156 pe an) în cazul iobagilor și între 1—2 zile pe săptămână (sau între 52—104 pe an) în cel al jelerilor care foloseau pământ iobăgesc.

¹ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. I, București, 1960, p. 185.

De fapt, zilele de slujbă iobăgească difereau de la un sat la altul, în cadrul aceleiași localități de la un domn de pământ la altul, și chiar de la un țăran dependent la altul. Într-un număr însemnat de localități, proprietarii feudali pretindeau o anumită cantitate de robotă țăranilor care o prestau cu patru boi și o alta acelorora ce o îndeplineau cu doi boi, ori cu palmele. În comuna Șteneș (comitatul Alba de Sus), de exemplu, slujba iobăgească varia, atît în funcție de prestarea ei cu vitele sau cu palmele, cît și de categoria socială din care făceau parte țăranii dependenți. Ca dovadă poate fi adusă următoarea afirmație a reprezentanților țăranilor din acest sat, prilejuită de efectuarea conscripției czirákyene: „Noi așa am apucat obiceiul, că am făcut și facem și azi slujba cu boi 2 zile, iar cu palmele 3 zile pe săptămînă, acei care ne numim iobagi. Acei care s-au numit pînă acum jeleri, fac cu vitele 1 zi, iar cu palmele 2 zile”². În alte localități, nobilii impuneau zile mai multe țăranilor dependenți cu sesii întregi și ceva mai puține acelorora ce foloseau fracțiuni de sesii. În iunie 1820, sătenii din Daia (c. Alba de Jos), de pildă, au arătat: „Acei care mai mare moșie [în sensul de sesie — n.n.] biruiesc, fac în toată săptămîna 3 zile de slujbă cu palma, ori cu boii, pe putere, 2 zile; care biruiesc mai mică moșie fac cu săptămîna, acar cu boii, acar cu palma, 2 zile, precum se vine lipsa curții. Sînt și de aceia care pe săptămînă, fac numai o zi”³.

În cazuri mai rare, domnii de pământ admiteau ca iobagii să îndeplinească zile mai puține de robotă în lunile de iarnă, decît pe timpul verii. Astfel procedau mai ales moșierii care aveau proprietăți în satele scaunului Mureș. Țăranii din Mitrești, de exemplu, au relatat, în această privință, următoarele, în mai 1820: „Conform contractelor încheiate cu domnii noștri, servim în moduri diferite. Cei cu 4 boi lucrăm cîte două zile (pe săptămînă), pînă la amiază, de la ziua Sf. Gheorghe pînă la ziua Sf. Martin, iar iarna numai cîte o zi. Cei ce lucrează cu palmele fac cîte 2 zile vara și numai cîte o zi iarna, fiecare după contractul său”⁴.

În comunele în care exista o singură categorie de țărani dependenți și numai un proprietar feudal, zilele de slujbă iobăgească puteau să fie uniforme. Într-o astfel de situație se găseau sătenii din Ciumeni (c. Solnoc Interior), după cum rezultă din cele declarate de ei în anul 1820: „În satul ăsta nefiind hurubași sau inquilini, ci numai coloni [în sensul de iobagi — n.n.], facem slujbă 3 zile pe săptămînă, fie cu palmele, fie cu boii”⁵.

Din relatările iobagilor făcute cu prilejul conscripției czirákyene reiese că în unele sate ca Șard și Gusu (c. Alba de Jos), Buduș (c. Dăbîca), Maia, Oșoi, Olprêt și Dobric (c. Solnoc Interior), Stejăreni, Felța, Criș și Grînari (c. Alba de Sus), Adrianul Mic (scaunul Mureș) etc., robota s-a redus, într-o oarecare măsură, după răscoala din

² Arhivele Statului din Cluj, fondul Alba de Sus, dosar cu acte nearanjate ale conscripției czirákyene efectuate în satele comitatului Alba de Sus (în continuare cuvîntul comitat va fi prescurtat cu litera c.).

³ Șt. Meteș, *Viața agrară, economică, a românilor din Transilvania și Ungaria, Documente contemporane*, vol. I, București, 1921, p. 61.

⁴ Arhivele Statului din Tg. Mureș, fondul conscripției urbariale, dosar inventariat cu nr. 338.

⁵ Arhivele Statului din Dej, fondul Solnocul Interior, Tabela de impunere pe anul 1820 cu nr. 1298/decembrie 1819, anexa 1, satul Ciumeni.

1784—1785. Referindu-se la oamenii familiei Teleki, țăranii din Șard au precizat: „Excelența sa, groful Teleki Samu are aici 13 iobagi, care mai înainte cu 36 de ani [deci pînă la 1784 — n.n.], făceau pe săptămînă cu palma cîte 4 zile; cine a avut boi, cu 4 boi 3 zile. De aici mai încoace, mai ușurîndu-se slujba, acum fac, pe săptămînă, cu palma cîte 3 zile, cu marhe [animale — n.n.] 2 zile, cine are 4 boi, cu 4, cine are 2 cu 2...”⁶. Într-un mod asemănător s-au exprimat și sătenii din Dobric: „În vremea iobăgiască mai grea slujbă am avut; de atunci pînă la anul 1816 cîte 3 zile; de atunci pînă acum cîte 2 zile de slujbă [facem pe] o săptămînă, fie cu boii, fie cu palma”⁷.

Dacă în satele de mai sus reprezentanții țăranilor au recunoscut că slujba li s-a diminuat după 1785, în schimb în altele s-au plîns că li s-a îngreuiat în preajma anului 1820. De pildă, în iunie 1820, iobagii din Brăzești (situat în partea muntoasă a comitatului Alba de Jos) au arătat că pînă au aparținut familiei Mikó, cei săraci au fost obligați doar la o săptămînă, cei mijlocași la două, iar „gazdele hele de frunte” la patru săptămîni de robotă pe an și, în plus, la 3 mariași „bani de coh”. Dar de cînd au fost trecuți la fisc, „Fiindcă nu avem slujbă hotărîtă, nici nu știm spune cîte zile de slujbă am făcut și facem și în ziua de astăzi, că de vreo cîțiva ani în toată săptămîna 4 și 5 zile de slujbă facem, și cînd îi lucru mai sorogș [urgent — n.n.], ne silesc săptămîni deplini a ni-o petrece în lucru cămării; se întîmplă ugyan uneori și aceea, da ararcori, că nici cîte o săptămînă nu ne mină, da de mai multe ori, sub numele acela că ni se plătește munca, ne silesc fără modru la multe slujbe, care de o fi tot așe, poate fi că toți ne-om pustii”⁸.

În iulie 1820, iobagii grofului Bethlen Farkas din satul Petrilaca (aflat în cealaltă extremitate a comitatului Alba de Jos) au subliniat că, potrivit obiceiului, ar fi trebuit să presteze cîte 3 zile pe săptămînă. Însă „de cînd la curte [e] actualul tist [administrator — n.n.], nu că ținem slujba noastră obișnuită, ci aproape în fiecare săptămînă slujim cîte 4 și 5 zile; dară se întîmplă uneori că numai duminica venim acasă; de multe ori toată săptămîna lucrăm [la] jilipul morii (malomgat) cu mîncarea noastră; peste asta, la căratul griului și finului, cu toate că așa am sărăcit, că nu mai avem vite și care; dară ne mină la lucru cu palma la Luduș și ne ține acolo cu săptămîna pînă se isprăvește căratu, și lucrăm cu pinea noastră în slujba săptămînală rinduită”⁹.

În cazul satului Brăzești, stăpînul feudal era statul. Comuna Petrilaca era dominată însă de mai mulți nobili particulari. Statul, ca proprietar feudal, se întrecea, deci, cu moșierii în intensificarea exploatării forței de muncă iobăgești. E adevărat, statul determinat de necesitățile de brațe de muncă, mereu în creștere, ale întreprinderilor sale extractive și siderurgice, iar nobilii minăți de tendința de a spori produsele agricole destinate comercializării.

Atunci cînd nevoia de forță de muncă iobăgească era mare, proprietarii feudali nu ezitau să încalce dispozițiile oficiale și chiar propriile lor concesiile acordate țăranilor dependenți într-o împrejurare sau alta. Semnificative în acest sens rămîn

⁶ Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 142.

⁷ *Idem*, vol. II, needitat, p. 128.

⁸ *Idem*, vol. III, needitat, p. 35 (1 mariaș=17 creițari).

⁹ *Idem*, p. 74—75.

declarațiile făcute, în iunie 1820, de iobagii din Roandola și Noul (c. Alba de Sus). Cei din prima localitate s-au plîns: „Noi încă în vremea împărătesei Maria Tereza am fost supuși comunității din Ebesfalu [Dumbrăveni — n.n.]și... am prestat slujba săptămînală ca iobagi, cu palma 4 zile, cu boii 2 zile; însă pe vremea împăratului Iosif slujba a fost redusă la 3 zile cu palmele și la 2 zile cu boii; astfel am îndeplinit-o pe durata a 3—4 ani, dar după aceea am fost siliți să facem iarăși slujba mai veche și așa o prestăm și acum”¹⁰.

O reducere similară s-a produs și în satul Noul. În urma dispozițiilor date de Iosif al II-lea, iobagilor cu sesii întregi li s-au fixat trei zile pe săptămîină cu palmele și numai o zi cu vitele. Celor cu o jumătate de sesie și jelerilor cu extravilane li s-a pretins o zi și jumătate cu palmele și doar una cu boii. Dar, după patru ani, li s-au restabilit sarcinile anterioare care erau în vigoare și la 1820¹¹.

Exemplele de mai sus constituie dovezi ale nevoii acute de forță de muncă, pe care o resimțeau unii moșieri. În 1785 și în anii imediat următori, proprietarii feudali din cele două sate, aflați sub imperiul fricii de reeditarea răscoalei lui Horea, s-au supus deciziilor lui Iosif II și au redus robota cu o zi-două pe săptămîină. Dar, după ce teama de răscoală s-a îndepărtat, iar puterea centrală a dat înapoi în fața intransigenței clasei nobiliare, stăpinii iobagilor din Roandola și Noul au revenit la practicile de dinainte de 1785.

Robota sau slujba iobăgească săptămînală se pretindea pentru efectuarea: aratului, semănatului, seceratului, prășitului, cositului, culesului și transportului recoltei de pe cîmp, inclusiv pentru diferitele munci necesare întreținerii viilor alodiale etc. Aceste munci se efectuau, de regulă, în hotarul satului unde locuiau țăranii dependenți. Nu erau totuși rare cazurile cînd se prestau în hotarele altor localități. Robota îndeplinită chiar și în hotarul unei comune învecinate se îngreua prin faptul că mersul și reîntoarcerea de la lucru răpeau din timpul și odihna iobagilor și a animalelor lor, fără a fi socolite totdeauna în zilele de slujbă. Cu prilejul conscripțiilor oficiale din 1785—1786 și 1819—1820, iobagii din localitățile Baba, Topu, Băița, Arpașteu, Batin, Dobricel (c. Solnoc Int.), Mesteacăn (districtul Chioar), Șinteu (c. Dăbica), Răvășel (c. Alba de Sus), Stîrciu (c. Crasna), Bucerdea Vinoasă, Săsciori, Scărișoara, Ighiu, Galda de Sus, Meteș (c. Alba de Jos), Găunoasa, Cristur, Dincu Mare (c. Hunedoara) etc. au declarat că mersul și venitul nu li se recunoșteau în zilele de robotă. Cei ai grofului Rhédei Ádám din Baba, de exemplu, au arătat, în 1820, că prestează trei zile pe săptămîină în comuna învecinată Cițcău (c. Dăbica), dar „mersul și venitul nu se știe în slujbă”¹².

Tot în 1820, oamenii baronului Huszár Károly din Mesteacăn erau trimiși la o depărtare de patru ceasuri, pe alodiul din Năpradea, cite trei zile pe săptămîină „mersura și întorsura în slujbă, neluîndu-se în sus”¹³.

Dispersarea continuă a proprietăților feudale de-a lungul secolelor, ca urmare a zălogirilor și moștenirilor succesive, a determinat pe unii moșieri, care nu dispuneau de alodii într-un sat, să întrebuințeze robota țăranilor dependenți dintr-o astfel de

¹⁰ Arh. Stat. Tg. Mureș, fond. conscripții urbariale, dosar inv. nr. 248.

¹¹ Idem, dosar inv. nr. 568.

¹² Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. II, p. 107.

¹³ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, p. 128.

localitate, în hotarele altor comune, situate la distanțe apreciabile. În aceste cazuri, slujba iobăgească se concentra pe mai multe zile și chiar săptămîni la rînd. Concentrarea zilelor de slujbă avea loc mai ales în perioadele de vîrf ale muncilor agricole. În consecință, iobagii erau forțați să-și negligeze loturile proprii, ori să le lase pe seama soțiilor și copiilor sau a lipitorilor, dacă eventual îi aveau. Deosebit de edificatoare rămîne, în această privință, plîngerea din 1815 a iobagilor din Blidărești (c. Solnoc Int.), ținută în arendă de baronul Huszár József de la familia Haller. Plîngerea a fost formulată astfel: „... noi facem slujba la Mociu, în comitatul Cluj, care fiind departe de noi, odată ce mergem acolo, rămînem de facem slujba continuu trei și patru săptămîni; în acest timp, aici acasă lucrul stă locului, deoarece aproape toți sîntem oameni singuratici și fără ajutor; or găzdușagul nostru merge aici cu multă sudoare și trudă, întrucît hotarul nostru fiind foarte slab reclamă multă muncă pentru cultivarea oricăror feluri de cereale”¹⁴.

Într-o situație asemănătoare se găseau și oamenii moșieresei Pogány Francisca din Găunoasa (c. Hunedoara). În 1785 ei au precizat: „Noi iobagii domnișoarei Pogănoaii nu avem ruptoare de slujbă, ci, cînd ne cheamă și putem, mergem, cînd 3, cînd 4, cînd 5 zile într-o săptămînă; slujba o facem la Deva și la Mintia; calea nu ni se știe de slujbă”¹⁵.

Situația era relativ identică și în cazul iobagilor moșieresei Brintsean Rozalia (văduva lui Pogány Elek) din Petrilaca (c. Alba de Jos). În iulie 1820, ei au arătat că „de o bucată de vreme” erau obligați la numai trei zile pe săptămînă. Însă „fiindcă mergem la slujbă în satul Sîncraiu de Murăș, o săptămînă o petrecem acolo; în cealaltă ne lucrăm nouă”¹⁶.

Conscripțiile oficiale și particulare relevă că, între 1785—1820, efectuau robota continuu, timp de o săptămînă, după care în cea următoare puteau să-și lucreze loturile proprii, și iobagii unor nobili din Luminișul, Sălănița, Dolheni, Prislop (districul Chioar)¹⁷, Șăula, Iuriul de Cîmpie (c. Cluj), Hobița, Livezeni, Măgura (c. Hunedoara) etc. În aproape toate aceste cazuri alternanța era dictată de prestarea slujbei iobăgești în hotarele altor sate. Alternanța era dezavantajoasă pentru țăranii dependenți, deoarece drumul dus și întors, de la comuna natală pînă la cea în hotarul căreia se îndeplinea slujba, o sporea la mai mult de trei zile pe săptămînă. Foarte frecventă era prestarea robotei suplimentare cu ocazia cărăușilor. Cărăușii dețineau o pondere însemnată în ansamblul slujbelor iobăgești, după cum demonstrează atît conscripțiile, cît și studii apărute relativ recent¹⁸. Ele se pretindeau ioba-

¹⁴ Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Filiala Cluj, Arhiva Istorică, fondul Urbaria et Conscriptioes, conscripția din 1815 a bunurilor arendate de baronul Huszár József de la familia Haller în satele Suareș, Pustuța și Blidărești, p. 41 (în continuare prescurtat: Arh. ist. a Bibl. Fil. Acad. Cluj, U. et C.).

¹⁵ L. Botezan, R. Schilling, *Conscripții urbariale hunedorene din anul 1785 (II)*, în *Sargetia*, VIII, 1971, p. 96.

¹⁶ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, p. 78.

¹⁷ În continuare, cuvîntul district va fi redat prescurtat cu litera d.

¹⁸ D. Prodan, *Despre condițiile în care se făcea robota*, în *Studii și referate*, partea I-a, București, 1954, p. 841—857; Șt. Imreh, *Contribuții la problema utilizării forței de muncă a iobagilor*, în *AIIC*, VIII, 1965, p. 127—173; C. Cîmpeanu,

gilor și în hotarele satelor proprii pentru transportul recoltei de pe pământurile alodiale la curțile nobiliare. Dar nu acestea erau cele mai grele, ci acelea care trebuiau făcute la distanțe de zeci de kilometri, în alte comitate. Atari cărăuși erau determinate de nevoile curților nobiliare de a-și strânge cerealele, finul și vinul produse pe alodiile răspândite în diferite localități, în așa-numitele „caput bonorum” sau „caput dominii”, adică în acele comune care jucau rolul de centre economice și administrative ale domeniilor feudale.

Cărăușiile lungi au sporit din cauza strădanilor curților nobiliare de a comercializa cât mai multe produse agricole pe piața orașelor și a centrelor miniere. De asemenea, datorită nevoilor de a aproviziona circiumile și hanurile proprii, în cadrul cărora profitau de monopolul seniorial al circiumăritului, pentru a-și vinde vinul și rachiul produse de viile și grădinile alodiale. Uneori erau determinate și de necesitățile curților nobiliare de a se aproviziona cu pietre de moară, cu var, cu lemne de foc și de construcții, ori de tendința de a valorifica astfel de produse pe piață. La 1806, de pildă, iobagii moșteniți de fiii contelui Teleki Mihály în Băbeni (d. Chioar) erau obligați să transporte cerealele curții nobiliare la târgul din Baia Mare. La fel erau datori să aducă din Zălau vinurile necesare circumii alodiale din satul lor¹⁹. În iunie 1820, oamenii altui conte Teleki (Ádám) din Tibru (c. Alba de Jos) s-au plîns că făceau un „drum lung, atît cît de aici pînă la Sibiu, și din drumul acesta se știu numai zilele cele peste săptămîna aceea, celelalte merg peste slujbă”. Tot „peste slujbă” se socoteau și două drumuri mai scurte, pe care le efectuau pînă la Aiud²⁰.

Indiferent de scopul cu care erau pretinse, cărăușiile lungi erau îndeplinite de iobagi cu animalele și atelajele proprii. Prestîndu-se cu încărcături mari și pe drumuri rele, ele ruinau adesea atît vitele și mijloacele de transport ale țăranilor, cît și sănătatea acestora. Povara lor creștea atunci cînd nu se socoteau în zilele de slujbă săptămînală.

Nevoia acută de forță de muncă iobăgească i-a determinat pe unii proprietari feudali să renunțe la slujbele săptămînale și să impună, fie prin abuz, fie pe bază de înțelegere scrisă sau verbală, un număr precis de zile de robotă anuală. Indiferent de forma în care erau impuse, ele erau folosite în perioadele de vîrf ale muncilor agricole. Conscriptiile oficiale și particulare dovedesc că astfel de zile erau percepute de moșieri atît în comitate, cît și în scaune. De regulă, fixarea numărului zilelor de robotă anuală era însoțită de precizarea cantității lucrului ce trebuia efectuat. Precizarea echivala, de fapt, cu introducerea nartului, care în Transilvania purta denumirea de ruptoare. Tipică, în această privință, poate fi considerată următoarea relatare făcută de țăranii dependenți din Runcu Marc (c. Hunedoara), cu ocazia conscripției iozefiniste din 1785: „Noi, jelerii domnișoarei Pogány Francisca, am avut ruptoare cu domnul hăl bătrîn, mai de mult, 3 săptămîni pe an; după aceea, domnu Pogan Adam ne-o silit de am dat pe tot capu 9 zile de coasă, 9 zile de seceră și 9 de plug; după moartea domnului ne-or mai înădrit o săptămîină de

Din trecutul satului Tăuți în perioada descompunerii feudalismului, în SCȘCluj, I—II, 1955, p. 181—191.

¹⁹ Arh. ist. a Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva din Satulung a familiei Teleki, fascicola 50/II, p. 1103—1105.

²⁰ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. I, p. 168.

moșie [sesie — n.n.], și lunca s-o cosim, unde, cu cosit, cu strîns, facem 12 zile de lucru; calea pînă la Deva și la Mintia, unde facem slujba, nu ni se știe de slujbă. Noi, a domnului Makrai Lask jeleri, mai înainte am slujit 6 săptămîni într-un an, avînd bătrînii noștri ruptoare cu domnii; acum or mai-nădit două săptămîni de plug și arătura ne-au dat-o cu rupta, și o săptămînă cu caru iarna, au la lemne, au la fin...²¹.

Cei 60 de iobagi moșteniți de fiii contelui Teleki Ádám în Tîrlișua (d. Chioar) au declarat, în 1792, că aveau fixate patru săptămîni de robotă anuală, pe care trebuiau să le presteze pe pămîntul alodial din Lona (c. Cluj). În timpul celor patru săptămîni aveau îndatorirea să are și să însămînțeze arabilele din Lona destinate ovăzului; să secere recolta de pe ele; să ducă ovăzul secerat la curte și să-l îmblătească. La fel erau obligați să are și să însămînțeze pămîntul alodial rezervat pentru porumb; să prășească porumbul; să-l culeagă; să-l ducă la curte și să desfacă boabele de pe știuleți, atunci cînd li se cerea acest lucru. Trebuiau apoi să cosească cea mai mare parte a finațelor alodiale din Lona; să întoarcă și să strîngă finul; să-l care la curte. În perioada cînd efectuau robota la Lona primeau hrană de la curtea nobiliară de acolo.

O parte din cei 60 de iobagi aveau în plus sarcina de a ierna, în grajdurile lor din Tîrlișua, unele din animalele cornute și iepele cu mînji ale curții din Lona. În schimb, aceștia primeau cîte două mierțe de cereale pe lună, o pereche de opinci pe timpul iernii, iar uneori și îmbrăcăminte²².

Iobagii cu vite din Sîncraiu Almașului (c. Cluj), lăsați moștenire de Bánffy Farkas și Zsuzsánna, îndeplineau, în 1794, cîte o săptămînă la ogorit, la arat în vederea însămînțării, și respectiv la transportul vinului; patru săptămîni cu palmele; o săptămînă la îmblătît cereale pe vremea iernii, e adevărat, aceasta din urmă cu plată. Cei ce nu dispuneau de animale trăgătoare erau obligați la patru săptămîni cu palmele și în plus, pentru bani, la o săptămînă de îmblătît. În sfîrșit, jelerii hurubași erau datori la numai două săptămîni de robotă cu palmele, precum și la săptămîna de îmblătît cu plată în bani²³.

La 1820, o parte din iobagii grofului Kemény Samu din Luna de pe Arieș (c. Turda) prestau, pe bază de contract, trei săptămîni de robotă cu boii și alte șase cu palmele. Potrivit contractului, în muncile agricole la care erau datori intra și transportul cerealelor și al finului la curte. În plus, mai erau datori: să care, pe timpul iernii, vreme de opt zile, gunoiul de la curte pe pămîntul alodial; să ducă, tot iarna, două care de lemne din pădure la curte; să efectueze o cărăușie, cînd și unde li se pretindea²⁴.

O adevărată oglindă a goanei după supramuncă și, totodată, o dovadă că unii moșieri nu ocoleau nici un mijloc de a spori producția de cereale pentru piață, reprezintă cazul iobagilor din satul Drăguș (d. Făgăraș). În februarie 1820, ei s-au plîns că de 66 ani, de cînd au ajuns în stăpînirea baronului Brukenthal, slujba

²¹ L. Botezan — R. Schilling, *op. cit.*, p. 96.

²² Arh. ist. a Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva din Satulung a familiei Teleki, fasc. 50/I, p. 928—929.

²³ Arh. ist. a Bibl. Fil. Acad. Cluj, U. et C., fasc. 9/nr. 1, p. 201.

²⁴ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. II, p. 232—234.

s-a îngreuiat, deoarece în cele două zile de robotă săptămînală erau constrînși să lucreze de dimineața pînă seara, fără o pauză corespunzătoare de amiază. Mai mult, „acuma ne ține pînă noaptea [în] întuneric și de multe ori s-a întîmplat de îi lună, și pe lună ne făceau să lucrăm cu vitele... acum de 2 ani n-am avut vreme să grăpăm locul cel domnesc și a aprins paie pe cap[ul tarlalei], și așa ne-au făcut de am grăpat locul; ne-au minat la cărat gunoiul și ne dă cu soroc [normă — n.n.] lucru, adecâte atîta ne dă, cît noi nu putem nicidecum birui și așa ne strică vitele; cine lucră azi un lucru domnesc, aceia cum îi mîne și de multe ori nici a treia zi nu poate lucra, cu o vorbă, sărăcie mai mare nu poate să fie într-un sat cum e la noi”²⁵. Exemplele de mai sus și îndeosebi cel al țăranilor dependenți din Drăguș amintesc de nartul impus clăcașilor din Moldova încă din ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea și acela din Țara Românească din perioada regulamentară. Cert este că nobilii transilvăneni, asemenea boierilor moldoveni și munteni, au utilizat și alte metode pentru a storce iobagilor zile de lucru suplimentare, mai ales în perioadele de vîrf ale principalelor munci agricole. Una din aceste metode a fost pretinderea unor zile de clacă sub cele mai variate pretexte. De pildă, în aproape toate satele comitatului Solnocul Interior și ale districtului Chioar, precum și în unele localități din comitatele Crasna, Dăbîca, Turda și Cluj, țăranii dependenți aveau obligația de a face o zi de clacă anuală pe seama aceluia domn de pămînt, dintre oamenii căruia se alegea judele sătesc. Reprezentanții sătenilor din Sinmărgăhita (c. Solnoc Int.), de exemplu, au afirmat, în septembrie 1820, că prestau o zi de clacă „pentru birăul satului... la domnu acela pe a cui parte este birăul”. Aceiași săteni au mai arătat că, avînd „un dărab de hotar de mlaia dincolo de ape, oamenii care au loc dincolo de ape, aceia lucră o zi de vară domnului aceluia a cui e luntrea și pentru asta este datoriu omul care-i lingă luntre pe tot omul a trece”²⁶.

Practica pretinderii unor zile de clacă suplimentare de la săteni pentru a avea acces la bărci și la poduri plutitoare era specifică și altor localități. Din înțelegerea survenită, la 20 februarie 1796, între administratorul baronului Kemény Simon și locuitorii satului Heria (c. Alba de Jos) reiese că aceștia din urmă s-au obligat să dea anual 15 coșai, pentru a putea folosi „liber” podul plutitor de la Gura Arieșului²⁷. În 1817, sătenii din Bălcaci și Jidvei (c. Tîrnava) aveau îndatorirea de a da în fiecare vară cîte 120 secerători urmașilor contelui Bethlen Gergely, pentru a putea trece nestîngerit peste podul plutitor din Sinmiclăuș. La rîndul lor, țăranii dependenți din Sinmiclăuș îndeplineau zece zile de clacă pentru folosirea fîntinii sărate din hotarul satului²⁸. Iobagii din Sasmireș (c. Solnoc Int.) au relevat, în 1820, că prestau două zile de clacă pe an văduvei grofului Kornis Zsigmond, pentru a avea acces la podul plutitor de la Benediug²⁹ ș.a.m.d.

În numeroase localități, moșierii impuneau zile de robotă suplimentară, sub forma clăcii, pentru paznicii de hotar, pentru ciurdari sau porcari, pentru folosirea tau-rului, armăsarului ori vierului curții nobiliare și chiar pentru casele parohiale date

²⁵ *Idem*, vol. I, p. 272—273.

²⁶ *Idem*, vol. II, p. 155—156.

²⁷ Arhivele Statului din Cluj, Arhiva familiei Kemény, vol. XXXV/1526.

²⁸ Arh. ist. a Bibl. Fil. Acad. Cluj, U. et C., fasc. 17/nr. 10, p. 27—28.

²⁹ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. II, p. 106.

preoților sătești. Pentru acest tip de zile de clacă, deosebit de semnificativ rămîne cazul satului Dragu (c. Dăbica), ai cărui locuitori erau iobagi ai baronului Wesselényi Farkas. Cu prilejul conscripției czirákyene ei s-au plîns că, în afara celor trei zile de slujbă săptămînală, erau datori să mai efectueze pe timpul verii: o zi de clacă pentru judele sătesc, una pentru ciurdar, una pentru vițelar, una pentru porcar și una pentru folosirea taurului curții. În contul acestor zile de clacă, curtea nobiliară a fixat drept normă, de fiecare cap de familie, secerarea a trei clăi de grîu. Excepție făcea doar ziua de clacă pentru taur. În contul ei, fiecare sătean era obligat la secerarea a numai două clăi de grîu. Dacă zilele de clacă pentru taur și judele sătesc le-au moștenit de la înaintași, în schimb celelalte le-au fost impuse în urmă cu 20 de ani³⁰.

Tot cu prilejul conscripției czirákyene, iobagii din Șieu-Odorhei (c. Solnoc Int.) au arătat că prestau două zile de clacă pentru judele sătesc și alte două zile (de coasă) moșierului Fekete pentru casa parohială. Văduvele de iobagi efectuau două zile de seceră, în locul celor de coasă³¹.

Unii proprietari feudali din comitatul Solnocul Interior și districtul Chioar au mers pînă acolo, încît au impus alegerea juzilor sătești dintre țăranii săraci, care nu puteau îndeplini robota decît cu palmele. Astfel procedau, de exemplu, membrii familiei Teleki în comuna Luminișul. În 1792, locuitorii din această comună au subliniat că de „vreo patru ani, judele e numit de curte dintre colonii cei mai săraci, care nu au vite, pentru ca astfel să nu piardă zile de slujbă”³².

O altă metodă utilizată de nobilii transilvăneni pentru a smulge robotă suplimentară a constat din transformarea daturilor și a dijmelor în zile de clacă. Această metodă o foloseau o parte a moșierilor din majoritatea satelor comitatului Hunedoara, precum și din localitățile: Mălin, Nușeni, Olpret, Sînmărgrita (c. Solnoc Int.), Nojac, Petrilaca (c. Alba de Jos), Hoghiz, Văleni (c. Alba de Sus) etc. Iobagii grofului Kemény Farkas din Petrilaca, de exemplu, au relevat, în iulie 1820: „A fost în obicei și este și acum, ca pentru 4 feldere de ovăs [reprezentînd daturi în natură — n.n.], să lucrăm 4 zile pe săptămîină (în loc de două), cu pîinea curții”³³. Din plîngerea iobagilor văduvei contelui Bethlen Samu din Nușeni, făcută în octombrie 1820, rezultă că erau obligați la trei-patru zile de clacă pe an, în contul torsului și țesutului (reprezentînd daturi în muncă), atunci cînd recolta de cîneapă era compromisă. Tot în 1820, oamenii aceleiași moșierese din comuna Mălin prestau șase zile de clacă anuală la seceriș, în locul torsului și țesutului³⁴. În preajma anului 1820, țăranii dependenți din Sîntămăria de Piatră (c. Hunedoara) efectuau 12 zile de clacă la via din Măceu, în schimbul dijmei de care erau scutiți³⁵. Celor din Hoghiz, proprietarii

³⁰ *Idem*, vol. III, p. 213—216.

³¹ Arh. Stat. Dej, fond. Solnoc Int., Tab. de impunere pe anul 1820 cu nr. 304/dec. 1819, anexa 1, Sat Șieu-Odorhei.

³² Arh. Ist. a Bibl. Acad. Cluj, Arh. fam. Teleki din Satulung, fasc. 50/I, p. 235.

³³ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, p. 75—76.

³⁴ *Idem*, vol. II, p. 142; Arh. Stat. Dej, fond Solnoc Int., Tabela de impunere pe anul 1820 cu nr. 219/dec. 1819, anexa 1, sat Nușeni.

³⁵ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, p. 285—287.

feudali le-au impus ca în locul dijmei să accepte sporirea robotei cu o zi pe săptămână³⁶.

Printre metodele întrebuintate de nobili pentru a obține un anumit număr de zile de clacă, poate fi amintită și aceea a acordării de sesii pustii în folosință temporară unora din iobagii lor. În preajma anului 1820 recurgeau la o astfel de practică stăpînii feudali din Albești și Stenea (c. Alba de Sus), Boian și Stîrciu (c. Crasna), Dobric și Dobricel (c. Solnoc Int.) etc.

Mult mai des era utilizată însă calea obținerii unor zile de robotă suplimentare prin concesii făcute pe seama iobagilor: de a se aproviziona cu lemne din pădurile alodiale; de a folosi ghinda și jirul din astfel de păduri pentru îngrășarea porcilor; de a paște vitele pe pămînturile alodiale ș.a.m.d. Conscripțiile consemnează atari zile de clacă în comunele: Albești (c. Alba de Sus), Lemniu și Mesteacăn (d. Chioar), Alămor și Galda de Jos (c. Alba de Jos), Micăsasa (c. Tîrnava), Herseni (d. Făgăraș), Bonțida (c. Dăbîca), Ungureni (c. Solnoc Int.) și altele. În cazul satului Albești, de pildă, iobagii au declarat, în iunie 1820, că nu aveau pădure. De aceea s-au obligat față de groful Haller János să-i secere „toată gazda 10 clăi de grîu”, peste robota săptămînală, în schimbul dreptului de a se aproviziona cu lemne de foc și de construcții din pădurea alodială³⁷. Țăranii dependenți din Bonțida au relatat, tot în 1820, că, neavînd pășune suficientă, pentru „continut lucrăm la Bánffy Iosif și Bánffy Vasile, de 2 vite, cîte 3 clăi”³⁸.

Firește, în afară de căile menționate mai sus, domnii de pămînt impuneau zile de clacă suplimentare și prin abuz. Groful Toldi Zsigmond senior, de exemplu, a cerut iobagilor săi din Mihăileni (c. Alba de Sus), cu cîțiva ani înainte de 1820, să accepte patru zile de clacă în plus la seceriș, motivînd că timpul ploios periclită strîngerea recoltei. Cele patru zile de clacă au fost pretinse inițial cu caracter temporar și benevol. Claca suplimentară dovedindu-se eficace, groful a transformat-o, cu de la sine putere, într-o obligație perpetuă, atît pentru iobagi, cît și pentru jeleri³⁹. Tot prin abuz, unii nobili nu țineau cont de zilele efectuate doar parțial de țăranii dependenți, din cauza ploilor sau din alte motive. În 1792, iobagii moșteniți de Bánffy János și Ferenc în Hucdin (c. Cluj), au menționat că atunci cînd nu puteau face decît jumătate din ziua pretinsă în contul robotei, li se socotea numai cît prestau efectiv și nu ziua întrecagă⁴⁰. La rîndul lor, cei din Drîmbariu (c. Alba de Jos) s-au plîns, în 1820: „... s-a întîmplat uneori că ploaia ne-o opăcit de n-am putut lucra și opăceala aceea nu ni s-a știut totdeauna în slujbă”⁴¹. Îndeosebi din cele spuse de țăranii dependenți din ultimul sat, se poate deduce că acceptarea fracțiunilor zilelor de robotă întrerupte din cauza ploilor depindea de bunăvoința și mai ales de necesitățile curților nobiliare.

³⁶ Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, dosar inv. nr. 554.

³⁷ Idem, dosar inv. nr. 527.

³⁸ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, p. 199.

³⁹ Arh. Stat. Cluj, fond Alba de Sus, dosar nearanjat cu actele conscripției czi-rákyene efectuate în satele din Alba de Sus.

⁴⁰ Arh. ist. a Bibl. Acad. Cluj, U. et C., fasc. I/nr. 7, p. 82—85.

⁴¹ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. I, p. 64.

În sfârșit, o metodă relativ frecvent utilizată de nobili pentru a obține robotă suplimentară consta din acordarea de împrumuturi în cereale, furaje sau bani, pentru care iobagii debitori se angajau să le facă un anumit număr de zile-muncă. La 27 mai 1785, de exemplu, a survenit o înțelegere, în Bircea Mare, între moșierul Bartsai Péter și 21 de săteni din Sintandrei (c. Hunedoara). Potrivit înțelegerii, aceștia din urmă cumpărau de la moșier 32 găleți de porumb pentru suma de 80 florini. Suma n-a putut fi plătită în momentul preluării porumbului. De aceea, sătenii s-au obligat ca pînă la achitarea banilor, să presteze anual, drept dobîndă, cîte două zile de coasă pentru fiecare găleată de porumb împrumutată.

La fel se angajaseră, cu o zi mai înainte, și 17 țărani din Bircea Mare și Cris-tur (c. Hunedoara). Ei cumpăraseră de la Bartsai Péter 37 găleți și 2 mierțe de porumb pentru suma de 100 florini.

Moșierul Bartsai Péter a mai vîndut, în 2 iulie 1785, alte 70 mierțe de porumb, de astă dată la 12 iobagi de-ai săi din Peștișul Mare (c. Hunedoara). Aceștia s-au angajat ca pînă la plățirea prețului porumbului să presteze, drept camătă, cîte trei zile de robotă pe an tot la cinci găleți⁴².

Conscripția din 1795 a bunurilor lăsate moștenire de baronii Bánffy Farkas și Zsuzsánna arată că primul a împrumutat, pe baza unui contract din 1 decembrie 1767, unor țărani din Rîciul de Cîmpie (c. Turda), 65 mierțe de grîu. Împrumutul a fost condiționat de restituirea grîului sau a valorii lui în bani, la prețul existent în momentul încheierii contractului, pînă la 29 septembrie anul viitor. Țăranii au garantat că în cazul nerestituirii la timp a grîului sau a valorii lui bănești vor efectua, tot la cinci mierțe, cîte două zile de clacă pe an, unde și cînd le va pretinde curtea. Pînă în 1795, ei n-au reușit să plătească decît 13 florini ungurești, adică numai valoarea a 20 mierțe la prețul din 1767. Prin urmare, pentru restul de 45 mierțe, sătenii ce au făcut împrumutul au prestat, între 1767—1795, an de an, cîte 18 zile de clacă drept camătă.

Dintr-o notă marginală găsită pe actele privind împrumutul de mai sus reiese că cei 13 fl. ungurești primiți de curtea nobiliară în 1795 au fost imediat dați altor locuitori din Rîciul de Cîmpie. Ei s-au îndatorat să-i restituie în decurs de un an. În caz contrar urmau să facă cîte o zi de clacă la seceriș, pentru fiecare florin, drept dobîndă.

În iunie 1783, baronul Bánffy Farkas a mai împrumutat unor săteni din Rîciul de Cîmpie 50 de mierțe de grîu și patru de porumb. În răstimp de un an, fiecare mierță de grîu trebuia plătită cu 6 șustaci, iar cea de porumb cu 4 șustaci și 1 groș. Altfel, tot la cinci mierțe aveau datoria să efectueze anual cîte două zile de clacă la seceră. Cum, între 1783—1795, împrumutătorii n-au izbutit să respecte înțelegerea, au îndeplinit, an de an, cîte 20 zile de clacă drept camătă.

Baronul Bánffy Farkas a dat și în 1794, atît locuitorilor din Rîciu, cît și celor din Sînmărtinul de Cîmpie: a) 205 mierțe grîu cu 90 bani mierța, deci în valoare de 184 fl. ung. și 50 bani; b) 155 mierțe porumb, cu 72 bani mierța, echivalentul lor total

⁴² Arh. Stat. Cluj, Arhiva familiei Bartsai, vol. VIII/367, 368 și 369. (O găleată, ca măsură de greutate, era formată din patru mierțe ardelenesti, iar o mierță de grîu uscat avea aproximativ 16 kg.; un florin renan echivala cu 60 crețari sau 120 bani.)

ridicându-se la 111 fl. ung. și 60 bani; c) fin cu prețul de 360 fl. ung. Toți acești bani trebuiau achitați pînă la 23 aprilie a anului viitor. În eventualitatea neachitării lor, tot la cinci mierțe de grîu sau porumb, debitorii urmau să presteze cîte două zile de clacă pe an; iar în cazul finului, tot la 2 fl. ung. cîte o zi de clacă. Deci 322 zile de clacă pe an.

În iarna și primăvara anului 1795, curtea urmașilor baronului Bánffy Farkas din Riciu a vîndut furaje sătenilor din Sînmărtinul de Cîmpie și Sîngiorgiul de Cîmpie (c. Cluj): celor din prima comună, fin în valoare de 165 florini vonași și paie de 66 fl. vonași; iar celor din a doua numai paie cu 265 fl. vonași și 20 bani. Vînzarea a fost condiționată de achitarea unei părți a prețului finului și paielor pînă la 23 aprilie, iar a celeilalte părți pînă la 29 septembrie a anului următor. Dacă nu se respectau aceste termene, tot la doi florini trebuia îndeplinită cîte o zi de clacă. În total, 215 zile de clacă pe an.

Conscripția din 1795 a consemnat împrumuturi date de baronul Bánffy Farkas și țăranilor din Visuia, Dedrad și Fîntînița, fără să precizeze data efectuării lor. Se precizează doar alît, că celor din Visuia le-au fost împrumutate 45 găleți grîu în valoare de 127 fl. ung. și 20 bani; celor din Dedrad, 15 găleți grîu cu 81 fl. ung. și 60 bani; iar celor din Fîntînița, 30 de găleți și 1 mierță grîu și 80 găleți porumb cu 296 fl. ung. și 60 bani. Despre împrumutul făcut de locuitorii din Fîntînița, conscripția spune că a fost acordat, pe bază de contract, cu condiția plătirii a 60 de bani pentru fiecare mierță de grîu sau porumb pe parcursul unui an. Neîndeplinirea angajamentului la timp atrăgea după sine obligația prestării unei zile de clacă pe an la fiecare două mierțe împrumutate. Deoarece angajamentul n-a putut fi îndeplinit, țăranii debitori ar fi trebuit să efectueze 330 zile de clacă în vara fiecărui an. Cum însă o parte din ei au fugit sau au ajuns într-o stare de neagră mizerie din cauza unor ani secetoși, în 1795 debitorii din Fîntînița nu erau capabili să facă decît cel mult 200 zile de clacă⁴³.

O altă conscripție, din 1815, a bunurilor rămase de pe urma grofului Gyulai Samu, dovedește că și curtea acestuia din Mintia (c. Hunedoara) obișnuia să împrumute sătenilor cereale și furaje. Astfel, în 1791 le-a împrumutat 72 mierțe grîu și 24 de porumb în valoare de 102 fl. ren.; în 1811, peste 200 mierțe grîu și porumb cu 632 fl. ren. și 12 cr.; în 1812, fin cu 290 fl. ren.; în 1813, peste 200 mierțe grîu și porumb cu 352 fl. ren.; în 1814 numai 4 mierțe grîu și 219 de porumb cu 628 fl. ren. și 30 cr.; iar în 1815 le-a dat 51 mierțe grîu și 121 de porumb cu 853 fl. ren. și 20 cr. Valoarea totală a acestor împrumuturi ajungea la suma de 2858 fl. ren. și 20 cr. Conscripția nu spune la ce dobîndă erau obligați țăranii debitori din Mintia pentru cerealele și furajele primite, dar se poate presupune că nu era mai ușoară decît cea amintită mai sus⁴⁴.

Împrumuturile făcute de iobagii din Mintia în ultimii doi ani se încadrează în perioada mării foamete care a bîntuit în toată Transilvania între 1814—1817. Foa-

⁴³ Arh. ist. a Bibl. Fil. Acad. Cluj, U. et C., fasc. I/nr. 9, p. 487—491 și 750—753 (1 florin unguresc = 50 creițari sau 100 bani; 1 florin vonaș = 51 creițari sau 102 bani; 1 gros <groșiță> = 3 creițari sau 6 bani; 1 șuștac = 6 creițari sau 12 bani; 1 ban = 1 dinar).

⁴⁴ Arh. ist. a Bibl. Acad. Cluj, U. et C., fasc. 5/nr. 5, p. 216—17.

metea teribilă din acești ani i-a determinat pe aproape toți țăranii transilvăneni să contracteze împrumuturi masive de cereale și furaje de la moșieri, cu prețuri exorbitante. Făcute în împrejurări deosebit de vitrege, ele nu vor putea fi restituite mult timp, determinând pe locuitorii sabelor să suporte ani în șir dobânzi istovitoare în bani și mai ales în zile-muncă. Edificator în acest sens poate fi considerat cazul iobagilor din Vesăud (c. Alba Sup.). În 1820, cu prilejul conscripției czirákyene, ei s-au plîns că pe vremea secerișului li se pretindeau „4 și mai multe zile pe săptămînă, după bunul plac al domnilor“. La o atare plîngere, îputernicitul contesei Toldalaghi Klára a reacționat afirmînd că robota suplimentară o îndeplineau pentru cerealele și banii împrumutați de la domnii lor în anii anteriori. Pentru a-l împăca pe îputernicitul respectiv, reprezentanții sătenilor au admis că zilele suplimentare le prestau în contul cametei, dar în încheiere au subliniat că totuși „fără măsură ne-au mînat la muncă pe timpul secerii“⁴⁵.

În concluzie, slujba iobăgească continua să joace un rol preponderent în punerea în valoare a pămînturilor alodiale din Transilvania, în perioada 1785—1820. Autoritățile centrale habsburgice neizbutind să dea ordonanțelor lor un caracter de lege, întrucît n-au fost aprobate și votate de dieta nobiliară transilvăneană, slujba iobăgească prezenta o mare varietate. Ea era condiționată de factori de natură fizico-geografică, de eventualele învoieli sau contracte și mai ales de necesitățile proprietărilor feudali. Într-adevăr, un anumit tip de robotă era în vigoare în satele din regiunile muntoase, unde principalele îndeletniciri erau mineritul, păstoritul sau cele legate de exploatarea și prelucrarea lemnului, și un alt tip pe luncile rîurilor și în zonele cu dealuri domoale, unde cea mai însemnată ocupație era agricultura propriu-zisă. O anumită cantitate de slujbă pretindea nobilul mijlociu sau cel mic, care dispunea de suprafețe reduse de pămînt ori nu avea de loc, și o alta proprietarul feudal cu alodiu întins și cu iobagi relativ puțini. Un număr mai mare de zile de robotă suportau, de regulă, țăranii dependenți cu animale de tracțiune și cu sesii întregi, față de cei ce nu erau înzestrați cu vite de jug și posedau fracțiuni de sesii. După cum, o anumită cantitate de slujbă impuneau nobilii iobagilor și alți jelerilor. Pentru țăranii dependenți o povară mai grea prezenta robota pretinsă de primăvara pînă toamna, în comparație cu cea din timpul iernii. La fel, o greutate mai mare prezenta slujba făcută în hotarele altor comune, situate la distanțe mai mult sau mai puțin apreciable, față de cea prestată în satul propriu.

Indiferent de varietatea ei, slujba sau robota a rămas între 1785—1820 cea mai împovărătoare obligație pentru țăranii dependenți⁴⁶. Ea se îngreua datorită faptului că nobilii, antrenați pe scară tot mai largă în producția de mărfuri pentru piață, nu respectau totdeauna cele 2—3 zile de robotă prevăzute oficial. Mai ales în perioadele de vîrf ale muncilor agricole, proprietarii feudali inventau sau invocau diferite pre-texte pentru a impune zile de slujbă iobăgească suplimentară. Adică, tocmai atunci

⁴⁵ Arh. Stat. Cluj, fond. Alba de Sus, dosar cu actele nearanjate ale conscripției czirákyene efectuate în satele comitatului Alba de Sus.

⁴⁶ Pentru preponderența rentei în muncă și pentru raportul dintre ea și celelalte două tipuri de rentă, vezi L. Botezan, *Situația rentei în bani din comitatele transilvănene în perioada 1785—1820*, în *Studia*, series Historia, 1970, fasciculus 2, p. 38—47.

cind iobagii ar fi avut mai mare nevoie de forța lor de muncă și de cea a animalelor de tracțiune pentru valorificarea pământurilor proprii. Robota suplimentară pretinsă în perioadele de vîrf ale muncilor agricole, îndeosebi la seceriș, prășit și cosit, compromitea adesea cerealele și finul iobagului, inclusiv săpatul și culesul viei de pe lotul propriu.

Nobili obișnuiau să-și asigure forța de muncă a țăranilor dependenți în perioadele cele mai propice, fie prin nelimitarea robotei, fie prin abateri de la regula stabilită. Socotindu-se stăpîni ai moșiilor și ai iobagilor proprii, domnii de pămînt nu considerau normele stabilite prin legi, decrete sau obiceiuri ca strict obligatorii. Ei scădeau sau sporeau slujba iobăgească după cum le dictau interesele propriilor gospodării, întrucît nu exista nici un organ de control care să-i supravegheze și să le impună respectarea normelor în vigoare, cum erau ordonanțele sau patentele date pe timpul Mariei Tereza și al lui Iosif II.

Așadar, efectuarea slujbei iobăgești rămînea și în această perioadă la latitudinea domnilor de pămînt. Atunci cînd voiau, moșierii puteau recurge la o aspră supraveghere și la constrîngerea extraeconomică. Iobagii neglijenți sau recalcitranți în timpul prestării robotelor puteau fi judecați, amendați și mai ales bătuți pe loc. Repartiția muncii în cadrul zilelor de slujbă și supravegherea îndeplinirii ei cădea în sarcina aparatului executiv al curților nobiliare, format din administratori, juzi domeniali, dărăbanți etc. În condițiile juridice de atunci, membrii acestui aparat administrativ-executiv obișnuiau să comită cele mai variate abuzuri: la stabilirea duratei zilelor de robotă; la precizarea quantumului de lucru ce trebuia îndeplinit în astfel de zile; la fixarea încărcăturilor cu ocazia căraușilor; la repartizarea iobagilor la diferite munci într-o parte sau alta a hotarelor ș.a.m.d. Arbitrarul, bunul plac, samavolnicia, găseau, în atari condiții, un cîmp larg de activitate. Numeroasele plîngerii ale țăranilor dependenți împotriva abuzurilor și samavolniciei pot fi considerate dovezi ale frecvenței lor, în perioada 1785—1820.

LIVIU BOTEZAN

DIE DIENSTLEISTUNG DER HÖRIGEN BAUERN IN SIEBENBÜRGEN IM ZEITRAUM 1785—1820

(Zusammenfassung)

Die Dienstleistung der hörigen Bauern — der Robot — blieb die schwerste Verpflichtung in der gesamten Feudalrente, welche die abhängigen Bauern in Siebenbürgen im Zeitraum 1785—1820 tragen mussten. Gewöhnlich bestand sie aus zwei-drei Tagen wöchentlicher Arbeitsleistung für die Hörigen und ein- zwei Tagen wöchentlich für die besitzlosen Bauern (jeleri), welche Hörigen- oder Allodialboden bearbeiteten; aus einigen Tagen oder Wochen jährlich, wenn es sich um diejenigen abhängigen Bauern handelte, die nur den Platz des Hauses und des Gartens im Weichbild des Dorfes besaßen. Die Dienstleistung der hörigen Bauern war aber sehr vielfach geartet, wie sie von den Adeligen zur Verwertung ihrer Allodialfelder verwendet wurde. Sie war bedingt durch physikalisch-geogra-

phische Faktoren, durch die etwaigen Vereinbarungen und Verträge und vor allem durch die Bedürfnisse der Feudalherren.

Die Dienstleistung der hörigen Bauern erschwerte sich dadurch, dass die in weitem Umfang an der Erzeugung von Marktwaren interessierten Grundherren nicht immer den zwei-dreitägigen wöchentlichen Robot respektierten, der in den Patenten oder Verordnungen aus der Zeit Josephs II. vorgesehen war. Besonders am Höhepunkt der Feldarbeiten erfanden die siebenbürgischen Adeligen die verschiedensten Vorwände und beriefen sich auf solche, um zusätzliche Arbeitsleistung der Hörigen zu erzwingen. Gerade zu diesen Zeiten aber hätten die abhängigen Bauern ihre eigene Arbeitskraft und die ihrer Tiere am dringendsten zur Verwertung der eigenen Felder gebraucht. Der zusätzliche, am Höhepunkt der Feldarbeiten geforderte Robot gefährdete häufig die Getreide- und Futterernte auf den Feldern der hörigen Bauern. Derartiger Robot konnte erzwungen werden, da die Feudalherren zu ausserwirtschaftlichen Zwangsmassnahmen berechtigt waren. Die Möglichkeit, ausserwirtschaftliche Zwangsmassnahmen anzuwenden, war aber die Quelle vieler Missbräuche und Willkürakte. Die zahlreichen Beschwerden, die von hörigen Bauern im Zeitraum 1785—1820 bei den Behörden eingereicht wurden, können als Beweis für die Häufigkeit dieser Ungesetzlichkeiten angesehen werden.

PRIMA MAȘINĂ CU ABURI PE TERITORIUL PATRIEI NOASTRE (1838)

La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea se înregistrează un progres simțitor în dezvoltarea forțelor de producție din industria extractivă a Transilvaniei. Pentru îmbunătățirea procesului de producție, Curtea din Viena a luat o serie de măsuri de ordin administrativ și tehnic, menite să ducă la sporirea profiturilor în întreprinderile miniere și metalurgice. Se fac eforturi tot mai susținute pentru perfecționarea șteampurilor și a „mașinilor“ de spălat aurul. Pe această linie se situează și aducerea de specialiști și de unelte perfecționate din regiunile cu o tehnică minieră mai avansată. Alături însă de specialiștii străini o contribuție deosebită la procesul de îmbunătățire a tehnicii miniere au adus și elementele băștinașe cu o îndelungată experiență în exploatarea minelor. Este cazul să amintim aici numele unor inovatori români, ridicați din popor, ca Idu Crăciun și Munteanu Urs, acesta din urmă dulgher la minele din Săcărîmb, care s-au remarcat prin construirea de noi modele de șteampuri și „mașini“ de spălat aurul. Inovațiile lor, care sporeau productivitatea muncii și prin aceasta asigurau beneficii sporite acționarilor de mine, au depășit uneori frontierele Transilvaniei, ajungînd pînă la autoritățile montanistice vieneze¹. În galeria memorabilă a acestor pionieri ai tehnicii de pe aceste meleaguri se înscrie și numele „mecanicului“ clujean (*mechanicus*) Samuel Enyedi, care în anul 1770 construiește un elevator de mare randament (*Hebmaschine*) pentru evacuarea minereurilor și a apei din galerii și puțuri². De asemenea un loc de frunte ocupă și numele administratorului de mine (*Bergverwalter*) din Săcărîmb, Felix Franzenau, de la care ne-a rămas și o „descriere sistematică“ a acestei întreprinderi, întocmită în anul 1806, avînd ca anexe o serie de schițe și desene de „mașini“ și unelte folosite în această perioadă în minerit³. Strădania și experiența acestora a fost continuată în deceniile următoare de alți „tehnicieni“ români răsăriți din sînul poporului, printre care atrage atenția în mod deosebit figura iobagului

¹ Al. Neamțu, *Tehnica minieră din Transilvania în sec. XVIII*, în *AIAC*, XIV, 1971, p. 81—104.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

Palade Constantin din Cîmpeni (jud. Alba). Inovația acestuia, constînd dintr-un nou model de șteamp, a fost recomandată în termeni elogioși din partea forurilor montanistice locale, însuși împăratului de la Viena. Despre așa-numita „mașină minune (*mira machina*) a acestui „meșter din popor“ (*artifex naturalis*) vorbește un raport din 30 iulie 1827, în care se arată, printre altele, foloasele aduse de șteampul construit de moțul din Cîmpeni, și care șteamp „funcționează fără apă sau cu apă foarte puțină“ (*sine ulla seu valde exigua aqua, auriferam venam lapideam contrirent, molerentque*)⁴.

Procesul de dezvoltare al mineritului din Transilvania a înregistrat o etapă nouă în deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea, cînd forța hidrolică începe să facă loc forței aburului, trecîndu-se astfel la o fază superioară în industria extractivă, cea a începutului revoluției industriale. Prima mașină cu aburi, atestată documentar, pe teritoriul patriei noastre datează din anul 1838, și a fost pusă în funcțiune la „uzinele“ metalurgice (topitoriile) din Zlatna, constituind un moment de cea mai mare importanță în istoria mineritului.

*

Despre introducerea și folosirea forței aburului, a primei mașini cu aburi în patria noastră, se știe prea puțin. Se menționează doar că prima mașină cu aburi a fost pusă în funcțiune pentru întâia oară la Zlatna, în anul 1838. Cercetînd însă prețioasa arhivă a Tezaurariatului montanistic, am dat peste un bogat și concludent material privitor la această mașină, care are o istorie nu lipsită de interes. Astfel, printre altele, rezultă că încă din anul 1834 se purtau tratative, între Curtea de la Viena și administrația minieră din Zlatna, pentru confecționarea de către o mare firmă vieneză a acestei mașini, care abia peste patru ani a fost executată și livrată administrației topitoriilor de aur din Zlatna. Amănunte de tot felul, stipulații contractuale, descrierea mașinii cu un adevărat lux de amănunte, a modului ei de funcționare ca și a randamentului superior realizat în industria extractivă prin folosirea acestei mașini, sînt lucruri care merită toată atenția, nu numai din punct de vedere al istoriei economiei naționale, dar și din acela al istoriei tehnicii și științei românești. Să încercăm să jalonăm cîteva momente mai importante din istoria acestei prime mașini cu aburi introduse în țara aurului românesc.

La 1 decembrie 1836, administrația domeniului Zlatnei se adresează Tezaurariatului, manifestîndu-și interesul și acordul cu privire la construirea unei mașini cu aburi la topitoriile de aici, arătînd unele avantaje ce s-ar putea obține de pe urma acestei inovații în procesul de producție. Se specifică însă totodată că, în scopul punerii în funcțiune a mașinii, nu va putea fi folosită căldura de la cup-toarele de topit, din cauza conținutului de sulf care produce coroziune la conduc-

⁴ Al. Neamțu, *Un raport oficial din anul 1827 despre o inovație a unui iobag român*, în *AIIC*, I—II, 1958—1959, p. 383—384.

tele de aburi⁵. Tratatativele dintre constructor și beneficiar s-au soldat cu încheierea, la 22 dec. 1836, a unui proiect de contract, prin care firma vieneză (k.k. Bergwerks-producten Verschleissdirection), reprezentată de mecanicul John Punshon și asociatul său Mathew Fletcher, se obliga să construiască pentru administrația minieră și metalurgică din Zlatna (K. Berg-Hütten- und Herrschaftsadministration) o mașină cu aburi de 14 cai putere pentru suma de 10.000 florini. În cadrul stipulațiilor contractuale, sînt prevăzute o serie de condiții legate de termenul de execuție al mașinii, caracteristicile tehnice, instruirea personalului necesar deservirii mașinii, consumul de lemne al acesteia, costul lucrării, precum și modalitățile de plată. Dat fiind faptul că este primul contract de acest fel pe care-l cunoaștem, socotim că nu este lipsit de interes să reproducem, în traducere, părțile mai importante ale acestui „Contracts-Entwurf” conținînd următoarele stipulațiuni⁶.

„Proiect de contract, discutat la data de mai jos, în urma dispozițiilor înaltului erar în probleme de monetărie și minerit, în 18 oct. și 13 nov. 1836, între Direcția de vînzare a produselor miniere și domnul John Punshon, în numele său și al asociatului său Mathew Fletcher, amîndoi mecanici la Viena, pentru construirea unei mașini cu aburi în folosul administrației miniere-metalurgice și comerciale din Zlatna, sub intervenția procuraturii de curte și erariale:

1. Domnii Fletcher și Punshon se obligă să construiască pentru topitoria principală din Zlatna, în Transilvania, o mașină cu aburi de 14 cai putere și să o pună la dispoziția direcțiunii de vînzare a produselor miniere, gata și în stare transportabilă în cel mult 7 luni, începînd cu ziua în care înalta ratificare a acestui contract va fi făcută cunoscută. Transportul de la Viena la Zlatna cade în sarcina direcțiunii de vînzare a produselor miniere. Împachetarea corespunzătoare a părților mașinii va fi făcută de domnii Fletcher și Punshon, pe contul lor propriu.

2. Sub un cal-putere trebuie să se înțeleagă o forță prin care, după măsură și greutate englezească, să se ridice într-un minut 33 de mii de libre la o înălțime de un picior.

3. Mașina să nu fie o mașină de înaltă tensiune, ci o mașină de aburi cu condensator. Se mai pune condiția ca mașina să aibă o manivelă, o capotă de aburi în jurul cilindrului și un regulator, iar cazanul să nu fie corespunzător numai puterii aburilor, ci să reziste la proba legală fără extindere prelungită și fără cea mai mică leziune.

4. Domnii Fletcher și Punshon iau asupra lor sarcina ca unul din ei să se deplaseze personal la Zlatna, pentru a fi montată mașina cu aburi sub conducerea lor directă și pentru a o pune în legătură cu mecanismul topitoriei. Data plecării, care va depinde de transportarea mai rapidă sau mai înceată a mașinii, va fi fixată de preainalta cameră aulică cezaro-regească pentru monetării și minerit. Acela din domnii contractanți, care se va deplasa la Zlatna, poate să aducă cu sine la Zlatna cinci muncitori pentru a ajuta la montare, incluzîndu-se la socoteli chel-

⁵ „Was die Dampf Erzeugung mittelst der, aus dem Schmelzöfen entweichenden Hitze anbelangt so kann solche aus dem Grunde nicht in Anwendung kommen, weil die entweichenden Schwefel Dämpfe die Dampfrohren sehr bald unbrauchbar machen würden”. Vezi Arh. Stat. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 5149/1863.

⁶ Arh. Stat. Cluj, M.T., doc. nr. 599/1837. Cf. *Anexa 1*.

tuielile de drum tur-retur, diurna pe zi pentru sine de 8 florini și pentru fiecare din muncitori câte 2 florini și 30 creițari, în monetă convențională. Ceilalți salahori, necesari pentru ridicarea pieselor mari, vor fi angajați în Zlatna din partea administrației miniere, metalurgice și domeniiale.

5. Despre toate cheltuielile de drum (tur-retur) și diurnele stabilite în contract pentru sine și cei cinci muncitori, domnul contractant care se deplasează la Zlatna trebuie să prezinte un deviz de cheltuieli, căruia să-i anexeze chitanțele stampilate despre diurne. Acest deviz va servi la ajustarea înaltei contabilități aulice în probleme de monetărie și minerit, cărui aranjament se vor supune și domnii Fletcher și Punshon. Domnii contractanți nu au dreptul de a cere, în afară de diurnele și cheltuielile amintite mai sus, sub nici un titlu, nici o taxă despăgubitoare, compensație etc.

6. Pentru a proteja cât mai corespunzător mașina cu aburi, în timpul transportului și mai ales la încărcare și descărcare, de unele avarii, domnii Fletcher și Punshon sînt obligați să dispună ca doi din cei cinci muncitori care vor veni la Zlatna să însoțească mașina, iar ambalarea la Viena să se facă sub îndrumarea și supravegherea directă a domnilor Fletcher și Punshon.

7. Timpul pentru instalarea mașinii cu aburi se fixează pentru 22 de zile, începînd cu ziua sosirii unui domn contractant la Zlatna, inclusiv duminicile și zilele de sărbătoare. Domnul contractant este obligat, în cazul că acest termen a fost depășit, să execute întreaga montare a mașinii fără pretenții, după expirarea celor 22 de zile, la diurnă sau alte plăți ori despăgubiri pentru sine și ajutoarele sale.

8. Legarea mașinii cu aburi de mecanismul topitoriei va trebui să se termine tot în acest interval de timp. În orice caz, domnul contractant este obligat să înceapă cu această lucrare imediat, și dacă nu se ivește vreo piedică în legătură cu mecanismul și are la dispoziția sa muncitorii și lucrătorii necesari, trebuie s-o continue neîntrerupt, și să facă legarea la timpul potrivit. Dacă depășește acest termen necesar pentru efectuarea legării, acesta nu va avea pretenții la diurne sau alte plăți.

9. Pentru roți și grindei, necesari legării mașinii de mecanismul topitoriei, să li se plătească domnilor Fletcher și Punshon 35 guldeni în monetă convențională, pe maza vieneză (*per Wiener Zenthner*).

10. Domnii Fletcher și Punshon se obligă să-i instruiască pe acei indivizi pe care-i desemnează administrația minieră regală din Zlatna, în privința încălzirii mașinii, și să le dea instrucțiuni pentru a fi în stare să efectueze corespunzător ungerca mașinii, reglarea apei de condensare... și curățirea cazanului de sare. Deoarece acest instructaj poate începe abia cînd mașina este pusă în stare de funcționare, va rămîne pentru aceasta un individ cu totul corespunzător dintre cei cinci muncitori aduși din Viena; acesta va rămîne la Zlatna, începînd cu ziua punerii în funcțiune a mașinii, încă patru săptămîni contra unui salar cu ziua, de 2 florini și 30 creițari în monetă convențională.

11. Pentru a ține mașina în deplină exercitare a forței sale, consumul lemnului nu e îngăduit să depășească pe oră, pentru fiecare cal putere, $\frac{1}{100}$ de stînjeni, deci pentru cei 14 cai putere în timp de 24 de ore consumul va fi de $\frac{14 \times 24}{100} = \frac{34}{3}$ stînjeni de lemne de foc.

12. Domnului contractant care se va deplasa la Zlatna i se va înmîna înainte de plecare, din casa administrației miniere, ca avans pentru diurnă și cheltuieli de drum pentru sine și pentru cei cinci muncitori, suma de 700 florini în monedă convențională, contra chitanță.

13. Ca preț pentru mașina cu aburi înaltul erariu montanistic se obligă să plătească domnii Fletcher și Punshon suma de 10.000 florini în monedă convențională, în felul următor:

a) Imediat după ratificarea contractului li se va acorda, din partea casei administrației miniere, un avans de 2.500 florini în monedă convențională, bani peșin, contra chitanță stampilată.

b) Totodată li se va deschide un credit de 2.000 de taleri la administrația superioară din „Mariazell” și la aceea din „Neuberg”, deci în total un credit de 4.000 de taleri. Materialele și piesele pentru mașina cu aburi, livrate de cele două administrații pentru acoperirea sumei de 4.000 de taleri, rămîn însă în continuare proprietatea erariului. Această favoare pentru domnii contractanți trebuie privită ca o ușurare a plății, care nu exclude nici într-un caz obligația garanției pentru aceste materiale și piese ale mașinii cu aburi și pentru calitatea și rezistența întregii mașini. Dar și domnii contractanți li se rezervă dreptul de a trimite înapoi atelierelor respective acele materiale și piese pe care dinșii nu le consideră de calitate și utilizabile.

c) Domnii contractanți să obțină, din cei 10.000 de florini, suma restantă după scăderea avansului de 2.500 de florini și a prețului materialelor și pieselor mașinii, care s-au livrat din creditul deschis de 4.000 de florini la administrațiile din „Mariazell” și „Neuberg”, contra unei chitanțe stampilate, pe care să figureze suma restantă și prețul materialelor livrate. Se va obține această sumă din casa administrației miniere numai după instalarea mașinii și după ce administrația minieră a înaintat Înaltei Cămări confirmarea că mașina a fost pusă în stare de funcționare bună și a fost conexată la mecanismul topitoriei în șase săptămîni, cu cantitatea prevăzută de combustibil și fără nici un defect important...

14. Cei doi domni antreprenori sînt în așa fel obligați la fabricarea bună a mașinii, prevăzută la punctele 1, 2, 3 și 13, încît fiecare defect, care s-ar arăta la prima probă sau în cele șase săptămîni de probă, fie în construcția mașinii, fie în compoziția materialului folosit, fie în montarea sau legarea greșită a mașinii, să fie imediat remediat de dînșii pe cheltuială proprie, fie prin reparație parțială, fie printr-o construcție nouă. În afară de aceasta domnii Fletcher și Punshon să acorde ca termen de garanție un an întreg, începînd cu ziua intrării în funcțiune a mașinii. În această perioadă le revine sarcina de a remedia toate defectele ce se vor ivi pe parcursul amintitului an, conform obligației lor susamintite... Atît aprecierea care se face conform punctului 13, cît și aceea privitoare la orice fel de defecte ce se vor ivi, în termenul de garanție, în construcția mașinii, în montarea sau legarea ei de mecanismul topitoriei, se va face de către doi experți, care vor fi numiți unul din partea Înaltei Cămări a Curții, iar celălalt de domnii Fletcher și Punshon. În cazul că aceștia doi ar fi de părere diferită, se va numai un șef peste ei din partea înaltului for aulic. Constatările și decizia celor doi experți, sau în cazul părerii diferite, constatările și decizia susținute de acela care va fi numit ca șef, în legătură cu defectele ivite la mașină în sensul relatării de mai sus, vor trebui să fie recunoscute și însușite de domnii contractanți; astfel încît relatările

experților vor avea putere probatorie conform punctului 17. De altfel, domnii contractanți pot să se deplaseze aici sau să trimită un expert pe cheltuială proprie pentru a verifica o astfel de situație.

15. Dacă domnii Fletcher și Punshon nu-și îndeplinesc îndatoririle referitoare la timpul livrării și montării, la soliditatea și funcționarea mașinii sau cele referitoare la restul condițiilor, atunci înaltul erar montanistic să aibă dreptul sau de a-i obliga pe domnii contractanți la îndeplinirea punctuală a obligațiilor asumate, sau să declare desfacerea contractului. Să recupereze din averile lor, în ultimul caz, avansurile acordate și în ambele cazuri pagubele suferite.

16. Domnii Fletcher și Punshon trebuie să poarte asupra lor stampila pentru contract.

17. Pentru domnii Fletcher și Punshon acest proiect de contract are, prin semnăturile lor, putere juridică, și se va înainta din partea direcției de vânzare a produselor miniere, spre ratificare la Înalta Cămară a curții imperiale⁷.

*

Să urmărim acum, pe scurt, cum au evoluat lucrurile în lumina acestui proiect de contract privitor la prima mașină cu aburi pe teritoriul patriei noastre.

La 10 ianuarie 1837 se trimite de la Viena, Tezaurariatului montanistic din Transilvania, copia proiectului de contract privitor la construirea mașinii cu aburi la topitoria principală de la Zlatna, cerându-se ca orice nelămurire — mai ales în ce privește instruirea personalului — să fie raportată fără zăbavă forurilor vieneze. Sînt subliniate cu acest prilej unele probleme privind caracteristicile tehnice ale mașinii cu aburi⁷. După numai trei luni, la 7 aprilie 1837, din Viena se cer informații despre parametrii tehnici în care Tezaurariatul montanistic dorește să fie construită mașina. Totodată Viena este de acord cu recrutarea personalului local pentru deservirea mașinii și recomandă unele manuale după care să se procedeze la punerea acestuia în funcțiune⁸. Se arată că problema angajării unui mecanic se va discuta concret cu mecanicii Fletcher sau Punshon abia după ce mașina cu aburi va ajunge la Zlatna în stare de funcționare⁹.

La 23 iulie 1837, forurile miniere vieneze ordonă administrației miniere din Zlatna începerea lucrărilor de construcție a fundamentului, a unei fîntîni și a coșului (furnalului) de evacuare a fumului, necesare instalării

⁷ Printre altele se arată următoarele: „Zugleich ist der Zalatnaer Administration bezüglich auf den 2. Punkt des Contractus in welchem erklärt wird, dass unter einer Kraft von einem Pferd, eine Kraft verstanden sei durch welche nach englischen Masse und Gewichte in einer Minute 33/m lb. auf eine Höhe von einem Fuss gehoben wird, zu bedeuten, dass da 100 lb. englisch Gewicht 80.973 lb. Wiener Gewicht gleich sind, die gedachten 33/m lb. auf das Wiener Gewicht reducirt, 26721,09 lb. oder 267 Zentner 21 lb. betragen“. Arh. Stat. Cluj, M.T., doc. nr. 599/1837.

⁸ Idem, doc. nr. 2038/1837.

⁹ Idem, doc. nr. 2199/1837.

mașinii cu aburi, după planurile anexate ale lui Fletcher și Punshon. Toate acestea urmează să fie terminate în momentul când mașina cu aburi va fi transportată de la Viena la Zlatna¹⁰.

Potrivit prevederilor contractuale, la sfârșitul anului 1837 mașina cu aburi a fost livrată și se afla la Timișoara, însă după cum raportează administrația din Zlatna, la 23 nov. 1837, s-au ivit unele greutăți legate de transportul pieselor mai grele¹¹. La 30 nov. 1837, maistrul principal al topitoriei din Zlatna, Franz Horvath, raportează asupra problemelor legate de procurarea căruțelor necesare transportării pieselor mai grele ale mașinii cu aburi, care se găseau la Timișoara, arătând că numai cu mare greutate au putut fi angajați 3 căruțași români de lingă Sibiu, și anume: Imbruș Nicolae, Avrison Petru și Sîntion Gheorghe, care s-au încumetat să ia asupra lor prin contract transportul celor peste 220 de măji (Zentner) cît cîntărea mașina. Totodată acesta solicită, pentru asigurarea transportului în bune condițiuni, repararea podurilor dintre Alba Iulia și Zlatna¹². S-au ivit și unele dificultăți în ce privește plata unei „case de transport” din Timișoara, care preluase transportul pieselor mai mici¹³. La începutul anului 1838, la 18 ian. rezultă că toate piesele constitutive ale mașinii cu aburi se aflau deja la Zlatna, iar forurile vieneze cereau informații Tezaurariatului montanistic despre stadiul în care se găsesc lucrările pregătitoare și anexele necesare instalării acesteia¹⁴. La 26 aprilie 1838, Tezaurariatul din Sibiu se adresează direct împăratului de la Viena, raportîndu-i asupra problemelor legate de instalarea mașinii cu aburi la Zlatna și despre imposibilitatea de a găsi în Transilvania un expert capabil să verifice mașina la intrarea ei în funcțiune¹⁵. Totuși în cele din urmă Viena numește, la 22 mai 1838, ca expert pentru verificarea mașinii, pe arhitectul Roth de la Zlatna¹⁶. Printr-o dispoziție a Vienei, din 6 iunie 1838, se punea problema angajării permanente a mecanicului cu numele Bendtser, pentru mașina cu aburi¹⁷. La 4 oct. 1838 oficiul din Zlatna comunică Tezaurariatului din Sibiu unele date tehnice asupra celor patru cuptoare de la Zlatna, în legătură cu instalarea mașinii cu aburi, pentru ca în sfârșit la aceeași dată forurile vieneze să fie în măsură să constate că mașina este gata și poate fi pusă în funcțiune, cerînd Tezaurariatului sibian să ia măsurile necesare pentru a se raporta despre modul de funcționare al ei¹⁸. La finele aceleiași luni, la 30 oct. 1838,

¹⁰ Idem, doc. nr. 3452/1837.

¹¹ Idem, doc. nr. 5212/1837. Cf. *Anexa II*.

¹² Idem, doc. nr. 5478/1837. Cf. *Anexa III*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Idem, doc. nr. 1189/1838.

¹⁵ Idem, doc. nr. 1853/1838.

¹⁶ Idem, doc. nr. 2681/1838.

¹⁷ Idem, doc. nr. 2976/1838.

¹⁸ Idem, doc. nr. 4703 și 4822/1838, unde se spune: „Da in dem unter der Geschäftszahl 3890 de im Anschlusse rückfolgenden Protokolls vorkommenden Hüttenbericht

Viena comunică Tezaurariatului ca în postul de mecanic pentru mașina cu aburi de la Zlatna să fie angajat August Schilling, cu un salariu lunar de 10 florini, având locuință gratuită și asigurarea alimentelor din partea administrației topitoriilor¹⁹. Aceleași foruri vieneze se arătau satisfăcute, la 7 nov. 1838, de faptul că mașina cu aburi de la Zlatna consumă în 24 de ore numai $3\frac{2}{8}$ stinjeni de lemne, față de $3\frac{1}{3}$ stinjeni cât se prevăzuse în contractul cu Fletcher și Punshon, și că succesul produce o mulțumire deplină²⁰.

La 25 nov. 1838 se prevede ca mecanicul August Schilling din Zlatna să se deplaseze la Viena pentru specializare tehnică, pe tot timpul în care mașina nu va fi în stare de funcționare²¹. Spre sfârșitul anului 1838, Curtea din Viena cere Tezaurariatului din Sibiu să ia măsuri pentru a se plăti mecanicilor Fletcher și Punshon restul sumei ce reprezintă costul construcției mașinii cu aburii „care de mai mult timp funcționează impecabil“ (*diese Maschiene bereits seit längerer Zeit sich im Umtriebe befindet, vollkommen entsprochen haben*)²². Cât privește data exactă când a intrat în funcțiune mașina, aceasta se precizează și într-un raport din 7 iunie 1839, în care maistrul topitor (*Hüttenmeister*) din Zlatna, Anton Reinbold, arată că „mașina cu aburi funcționează neîntrerupt de 77 de zile cu numai 3 mici defecțiuni, ce au putut fi imediat remediate...“²³.

von Zalatna die Anzeige enthalten ist dass die Dampfmaschine fertig und im Umtriebe gesetzt wird, um das Schmelzen mit derselben zu bewirken, so hat das k. siebenbürgische Thesaurariat der Zalatner Administration aufzutragen, die Hüttenbeamten daselbst anzuweisen, über den Gang der Maschine und ihre Wirkung in den wochentlichen Manipulations-Berichten die gehörige Anzeige ohne Unterlass zu machen, und wenn Gebrechen oder wie immer geartete Anstände sich bei derselben ergeben sollten, diese getreulich anzugeben; sollte der Fall eintreten dass die Maschine ausser Umtrieb gesetzt werden müsste, so sey auch davon die Anzeige zu machen“.

¹⁹ Idem, doc. nr. 5287/1838.

²⁰ Idem, doc. nr. 5388/1838, în care se arată: „...entnommen hat, dass zur Teuerung für die Dampfmaschine binnen 24 Stunden nur mehr $3\frac{2}{8}$ Klafter Brennholz verbraucht wurden, folglich weniger als das in dem mit den Mechanikern Fletcher und Punshon angestossenen Kontrakte ausdrücklich bedungenen Erfordernis von $3\frac{1}{3}$ Wiener Klafter beträgt, dieser Erfolg zur vollen Beruhigung gereiche“.

²¹ Idem, doc. nr. 5404/1838.

²² Idem, doc. nr. 5943/1838.

²³ Idem, doc. nr. 491/1839, unde se precizează: „...giebt sich dieses K. Hütten Amt die Ehre zu berichten, dass die Maschine die neu erbauten zwei horizontalen Schnecken Geblösse bereits durch 77 Tage getrieben habe, während welcher Zeit einmahl der Keil am Cylinderkolben nachgegeben hat, so mit ein Schlagen des Kolbens erfolgte einanderesmahl ist die Kurbelwarze am Schwungrad grindl locker geworden, und endlich in vorletzter Woche ist die Verkittung des Speiserohres in tiefsten Punkte durch die hohe Drucksäule ausgedrückt worden, welche Anstände aber also gleich sich leicht beheben liessen...“

După numai două zile, la 9 ianuarie 1839, Reinbold revine într-un raport asupra unor probleme legate de consumul de apă precum și de randamentul mecanic al mașinii cu aburi, precizînd că ea „funcționează cu șaptezeci de turații pe minut”²⁴.

În felul acesta, prima mașină cu aburi de pe teritoriul patriei noastre, care potrivit informațiilor documentare avea să coste nu mai puțin de 19.176 de florini în monetă convențională, deschide o nouă epocă în minieritul și metalurgia de pe domeniul Zlatnei, constituind una din premisele esențiale pe drumul spre revoluția industrială.

AL. NEAMȚU

²⁴ Idem, doc. nr. 492/1839. Cf. *Anexa IV*.

ANEXE

I

1836 decembrie 22, Viena

Contracts-Entwurf

Welcher in Folge der hohen Hofkammer Verordnungen im Münz- und Bergwesen vom 18 Oktober und 13ten November 1836 Zahl 12.637/2096 und 14068/2276 zwischen der K. K. Bergwerksproducten Verschleissdirection und dem Herr John Punshon im eigenen Namen, und in Vollmacht seines Gesellschafters des Herrn Mathew Fletcher, beide Mechaniker in Wien wegen Erbauung einer Dampfmaschine für die K. Berg-Hütten-und Herrschaftsadministration in Zalathna unter Intervenirung der K. K. Hof-und n.ö. Kammerprokuratur am untergesetzten Tage verabredet worden ist.

1^{ens}. Die Herren Fletcher et Punshon verpflichten sich in Solidum für die Hauptschmelzhütte in Zalathna in Siebenbürgen eine Dampfmaschine von vierzehn Pferdekraft zu erbauen, und sie längstens binnen sieben Monaten von dem Tage an als ihnen die hohe Ratifikation dieses Contractes notificirt worden seyn wird, vollendet im transportfähigen Zustande zur Verfügung der K. K. Bergwerksproducten Verschleissdirection zu stellen, indem der Versand von hier nach Zalathna durch diese besorgt werden wird. Die zweckmässige Verpackung der Maschinentheile haben hiernach die Herren Fletcher et Punshon selbst und auf eigene Kosten zu besorgen.

2^{ens}. Unter einer Pferdekraft soll eine Kraft zu verstehen seyn, durch welche man nach englischen Masse und Gewichte in einer Minute drey und dreyssig Tausend Pfunde einen Fuss hoch hebt.

3^{ens}. Soll die Maschine keine Hochdruckmaschine sondern eine Dampfmaschine mit Condensator seyn. Auch wird bedungen, dass sie eine Schubsteuerung einen Dampfmantel um den Cylinder und einen Regulator haben, und der Keessel nicht blos der Kraft des Dampfes angemessen seyn, sondern auch ohne bleibende Dehnung und ohne die geringste Verletzung die gesetzliche Probe bestehen müsse.

4^{ens}. Nehmen die Herren Fletcher et Punshon die Verpflichtung auf sich, dass einer von ihnen sich persönlich nach Zalathna verfüge, um die Dampfmaschine unter seiner unmittelbaren Leitung aufzustellen, und mit dem Gewerke der Schmelzhütte in Verbindung zu bringen.

Die Zeit der Abreise welche vorzüglich von dem schnelleren oder langsameren Transporte der Maschine abhängen wird, bleibt der Bestimmung der hochlöblichen k.k. Hofkammer in Münz und Bergwesen vorbehalten. Derjenige der Herren Contrahenten, welcher sich nach Zalathna verfüget, kann zum Behufe der Aufstellung fünf Arbeiter von hier mit nach Zalathna nehmen, die erweislichen Fuhrkosten hin und zurück aufrechnen, und als Diäten für sich acht Gulden, und für jeden der fünf Arbeiter zwey Gulden dreyssig Kreuzer C.M. täglich in Rechnung bringen. Die übrigen zur Hebung der grossen Stücke etc. nöthigen Handlanger werden von Seite der k. Berg-Hütten-und Herrschaftsadministration in Zalathna gestellt werden.

5^{ens}. Über die sämtlichen Reisekosten, bestehend aus den erweislichen Fuhrkosten hin und zurück und den vertragsmässigen Taggeldern für sich und die fünf Arbeiter hat der Herr Contrahent, der sich nach Zalathna verfüget, eingehörig belegtes Kostenpartikulare zu legen unter Beischluss der gestämpelten Quittung über die Tagelder-. Dieses Partikulare wird der Adjustirung der k.k. Hofbuchhaltung im Münz- und Bergwesen unterliegen, welcher Adjustirung sich die Herren Fletcher und Punshon hiermit vorhinein ausdrücklich unterwerfen. — Übrigens haben die Herren Contrahenten dafür, dass sich Einer von ihnen mit fünf Arbeitern persönlich nach Zalathna begibt, ausser den obenbemerkten Taggeldern und Fuhrkosten unter keinem Titel irgend ein weiteres Entgelt, eine Vergütung oder Entschädigung anzusprechen.

6tes. Um die Dampfmaschine während des Transportes überhaupt und besonders beim auf und Abladen, oder Aus- und Einladen vor Beschädigungen besser zu wahren, sind die Herrn Fletcher und Punshon verpflichtet, sie von Wien aus schon durch zwey jener fünf Arbeiter die sie nach Zalathna mitzunehmen berechtigt sind, begleiten zu lassen, die Verladung in Wien hat unter der unmittelbaren Aufsicht und Anleitung der Herren Fletcher und Punshon zu geschehen.

7tes. Die Zeit zur Aufstellung der Dampfmaschine wird von dem Tage an, als der Herr Contrahent, welcher dieselbe leitet in Zalathna eintrifft, auf zwey und zwanzig Tage einschliesslich der Sonn- und Feiertage festgesetzt in der Art, dass der Herr Contrahent verpflichtet ist, falls dieser Termin nicht eingehalten wird, die gänzliche Aufstellung der Maschine zu bewerkstelligen; ohne nach Verlauf der zwey und vierzig Tage für sich und seine Gehülfen weiters auf Diäten, oder irgend einer sonstigen Gebühr oder Schadloshaltung Anspruch zu haben.

8tes. Die Verbindung der Dampfmaschine mit dem Gehwerke der Schmelzhütte soll wo möglich in derselben Zeit vollendet seyn, jedenfalls aber hat der Herr Contrahent, wiebald von Seite des Gehwerkes kein Hinderniss obwaltet, und demselben die erforderlichen Arbeiter und Werkleute zur Verfügung stehen, damit sogleich zu beginnen, die Arbeit ununterbrochen fortzusetzen, und so die Verbindung in angemessener Zeit herzustellen. Bei Überschreitung dieser angemessenen, zur Herstellung der Verbindung nothwendigen Zeit, wird derselbe auf keine weitere Diätenzahlung oder sonstige Vergütung Anspruch haben.

9tes. Für die Räder und Grindl um die Maschine mit dem Gehwerke in Verbindung zu setzen, sollen den Herren Fletcher und Punshon fünf und dreyssig Gulden C.M. per Wiener Zentner zu vergüten seyn.

10tes. Die Herren Fletcher und Punshon verpflichten sich, diejenigen Individuen, die von der k. Berg-Hütten- und Herrschaftsadministration in Zalathna dazu bezeichnet werden, im Heizen der Maschine abrichten, und durch Unterweisung in den Stand setzen zu lassen, das Öhlen der Maschine, das Reguliren des Condensirungswasser, das Verfertigen und Einlegen der Haufzöpfe und das Reinigen des Kessels vom Pfannensteine gehörig zu besorgen. Da diese Unterweisung erst beginnen kann, wenn die Dampfmaschine bereits im vollen Gange ist, so wird ein hierzu vollkommen fähiges Individuum von dem aus Wien mitgenommenen fünf Arbeitern, vom Tage der Ingangsetzung der Maschine an, noch vier Wochen gegen den Taglohn von zwey Gulden dreyssig Kreuzern C.M. in Zalathna zu verbleiben haben.

11tes. Da der Holzverbrauch, um die Maschine in der vollen Ausübung ihrer Kraft zu erhalten, für jede Pferdekraft per Stunde $\frac{1}{100}$ Klafter, somit für vierzehn Pferdekraft und vier und zwanzig Stunde $\frac{14 \times 24}{100} =$ drei ein drittel Klafter

weiches zwey ein halbschussiger Brennholz nicht übersteigen.

12tes. Wird dem Herren Contrahenten, der sich nach Zalathna verfüget, aus der k.k. Bergwesens Administrations- und Producten-Verschleisskasse unmittelbar vor seiner Abreise auf Diäten und Fuhrspesen für sich und die fünf Arbeiter ein Vorschuss von Siebenhundert Gulden C.M. gegen Abquittirung und spätere Verrechnung verabfolgt werden.

13tes. Als Entgelt für die Kontraktmässig hergestellte Dampfmaschine verpflichtet sich das hohe Montanärar, den Herren Fletcher et Punshon zehn Tausend Gulden C.M. in folgender Art auszahlen zu lassen:

a) Gleich nach erfolgter hoher Ratification des Contractes wird ihnen von Seite der k.k. Bergwesens=Administrations- und Producten-Verschleisskasse gegen gestämpelte Quittung als Vorschuss eine Summe von zwey Tausend fünf Hundert Gulden C.M. bar ausgefolgt werden.

b) Ferners wird ihnen gleichzeitig bei dem k.k. Oberverwesamte in Mariazell so wie bei jenem in Neuberg, bei jedem ein Credit von zwey Tausend Gulden, somit zusammen ein Credit von vier Tausend Gulden eröffnet. Die für den Belauf dieser Viertausend Gulden von den beiden Oberverwesämtern gelieferten Materialien und Bestandstücke der Dampfmaschine bleiben jedoch fortwährend Eigenthum des Ärars. Auch ist diese den Herren Contrahenten zugestandene Begünstigung

nur als eine Zahlungserleichterung zu betrachten, welche keineswegs die Verbindlichkeit derselben ausschliesst, für diese Materialien und Bestandtheile der Dampfmaschine eben so wie für die Güte und Dauerhaftigkeit der ganzen Maschine überhaupt zu haften, wogegen es aber auch den Herren Contrahenten vorbehalten bleibt, jene Materialien und Bestandtheile welche sie nicht für qualitätmässig und brauchbar anerkennen sollten den betreffenden Werkern, die sie geliefert, zur Verfügung zurückzugeben.

c) Denjenigen Betrag obiger Zehntausend Gulden endlich, der nach Abrechnung des Vorschusses von Zweytausend fünfhundert Gulden und des Preises jener Materialien und Maschinen Bestandstücke noch rückständig bleibt, welche bis zur Höhe des eröffneten Credits von Viertausend Gulden von den k.k. Oberverwesämtern in Mariazell und Neuberg geliefert worden sind, sollen die Herren Contrahenten gegen eine gestämpelte Quittung, welche auf diese rückständige Summe und auf den Betrag der von den beiden Oberverwesämtern gelieferten Materialien lauten muss, und der k.k. Bergwesens-Administrations- und Producten-Verschleisskasse erst dann erhalten, wenn sie die Maschine nach ihrem besten Wissen und Gewissen hergestellt haben, und von Seite der K. Bergwerksadministration in Zalathna an die hohe k.k. Hofkammer in Münz und Bergwesen die Bestätigung ein gelangt seyn wird, dass die Maschine in Verbindung mit dem Gewerke der Schmelzhütte durch sechs Wochen mit dem stipulirten Quantum von Brennmateriale, ohne wesentliche Gebrechen zu zeigen, im guten Gange gestanden ist.

Als solche Gebrechen werden vorzüglich betrachtet werden, wenn die Dampfdichtigkeit des Kessels des Condesator oder der Stopfbüchsen nicht hergestellt oder der rechte Gang der Kolben und des Schwungrades und das fleissige Spielen des Regulators nicht bewirkt worden seyn sollte.

14ten. Die beiden Herren Unternehmer sind zu der im 1, 2, 3 et 13ten Absätze näher bezeichneten qualitätmässigen Herstellung der Maschine in Solidum dergestalt verpflichtet, dass jedes Gebrechen, welches bei der ersten Probe, oder innerhalb der für die Zahlungsanweisung gesetzten sechs wochentlichen Probezeit sich veroffenbaren sollte, dasselbe möge in der Construction der Maschine, oder ihrer Bestandtheile, oder in der Beschaffenheit des verwendeten Materials, oder endlich in fehlerhafter Aufstellung und Verbindung obwalten von ihnen auf ihre Kosten, sey es durch Verbesserung, oder ganz neue Herstellung alsogleich vollständig gehoben werden muss. Ausserdem unterzeichnen sich aber die Herren Fletcher et Punshon noch der Haftzeit eines ganzen Jahres vom Tage der Kollaudirung an, gerechnet dergestalt dass ihnen die eben bemerkte Verbindlichkeit der Behebung solcher Gebrechen in so lange obliegt, als dergleichen noch im Laufe des gedachten Jahres befinden werden sollten. Sowohl die Beurtheilung welche nach dem Absätze 13 nothwendig werden kann, falls die Herren Contrahenten sich mit dem Befunde der k. Bergwerksadministration in Zalathna nicht begnügen, als auch jede weitere, welche nachmals wann immer im Laufe der Haftzeit wegen sich zeigender Gebrechen der Maschine, und ihrer Aufstellung und Verbindung mit dem Gewerke einzutreten haben dürfte, wird von zwey Sachverständigen vorgenommen werden, von welchen der Eine von der hohen k.k. Hofkammer in Münz- und Bergwesen, der andere aber von den Herren Fletcher et Punshon ernannt werden soll. Für den Fall, dass diese beiden getheilte Meinung wären, ist die Benennung eines Obmannes der genannten hohen Hofstelle vorbehalten. Der Befund und Ausspruch der zwei Sachverständigen und im Falle ihrer Meinungsverschiedenheit der Befund und Ausspruch desjenigen, dem der Obmann über das Sachverhältniss beistimmt, dass bei der Maschine in einer der oben bemerkten Beziehungen ein Gebrechen obwalte, und worin dasselbe bestehe, wird von den Herren Contrahenten hier vorhinein dergestalt anerkannt, dass diese Erklärung der Sachverständigen mit einem nach Massgabe des 17ten Kapitels der allgemeinen Gerichtsordnung aufgenommenen Befunde gleiche volle Beweiskraft haben, und dawider eine Überbeschau oder irgend eine Gegenbeweisführung nicht statt haben soll, wobei es übrigens den Herren Contrahenten frei steht, zur Vornahme eines solchen Befundes persönlich oder durch einen Machthaber jedoch auf ihre Kosten sich einzufinden und den Sachverständigen jene Erinnerungen zu machen, welche sie für nöthig erhalten.

15^{tens}. Sollten die Herren Fletcher et Punshon in Bezug auf die Zeit der Lieferung und Austellung, so wie in Betreff der Solidität und Wirkung der Maschine, oder hinsichtlich der angestellten übrigen Bedingungen, den eingegangenen Verpflichtungen auf nachkommen so soll das hohe Montanärar berechtigt seyn, entweder die Herren Contrahenten zur pünktlichen Leistung ihrer Verbindlichkeiten zu verhalten, oder den Contract als aufgelöst zu erklären, und sich im letzteren Falle für die bereits gegebenen Vorschüsse, in beiden Fällen aber für jeden erlittenen Schaden, worüber der seiner Zeit von der k.k. Bergwerksproducten-Verschleissdirection zu verfassende Ausweis von den Herren Contrahenten vorhinein, als vollen gerichtsmässigen Beweis herstellend, anerkannt wird, an ihrem sämtlichen Vermögen zu erholen.

16^{tens}. Den Stämpf zum Contracte haben die Herren Fletcher et Punshon zu tragen.

17^{tens}. Für die Herren Fletcher et Punshon hat dieser Contractsentwurf durch ihre Unterschrift rechtsverbindliche Kraft, von Seite der K.K. Bergwerksproducten-Verschleissdirection aber wird sich die Ratification der Hochlöblichen k.k. Hofkammer im Münz- und Bergwesen vorbehalten.

Wien am 22ten Dezember 1836

Von der k.k. Bergwerks-Producten-

Verschleissdirection

J. Herbst m.p.

J. Pessl m.p.

Von Seite der k.k. Hof-und
n.ö. Kammerprokuratur

Dr. Ottenwalt m.p.

Johann Punshon
im eigenen und in Vollmacht
seines Gesellschafters
Matthew Fletcher

Für die Richtigkeit der Abschrift
Wien den 24ten Jänner 1837
(Indescifrabil)

Arh. Stat. Cluj, M.T., doc. nr. 599/1837.

II

1837 novembrie 23, Zlatna

Hochlöblich k. Landes Thesaurariat!

Was in Betreff der Verfrachtung der, für die hierortige k. Schmelzhütte bestimmten Dampfmaschiene bisher geschehen sey, und unter Einem von hieraus diessfalls noch verfügt wurde, wird in folgenden zur hohen Kenntniss gebracht:

Auf die von der k.k. Verschleiss Direction im September 1.J. erhaltene Anzeige, dass die Dampfmaschinen — Theile mit Anfang October 1.J. von Wien abgehen, und dem k.k. Haupt Dreyssigst Amte in Temesvar übergeben worden ist das belobte k. Dreyssigstamt von hieraus Dienstfreundlichst ersucht worden, über die weitere Verfrachtung der Dampfmaschinen=Theile durch dortige Fuhrleute, anher Auskunft zu ertheilen; Auf die hierauf erhaltene Anzeige, dass Temesvarer Fuhrleute diese Fracht gegen 2 f. 20 cr. C.M. pr Centener übernehmen wollen, wurde das gedachte k. Hauptdreyssigstamt angegangen, mit den dortigen Fuhrleuten diessfalls einen rechtsgiltigen Vertrag abzuschliessen, und die Dampfmaschinen=Theile, sobald solche daselbst anlangen werden, den gedachten Fuhrleuten zur Hieher-Verfrachtung zu übergeben.

Am 10/16 d.M. wurde von den eröffneten k. Haupt dreyssigst Amte hieher angezeigt, dass die Dampfmaschiene am 7ten d.M. alldort angelangt, und die weitere

Verfrachtung derselben dem dortigen Speditions=Hause Hogl et König übertragen worden sey. Zu gleicher Zeit hat das berührte Speditions= Haus anher bekannt gemacht, dass:

1^{ens}. Zur Verfrachtung der 4 schwereren Dampfmaschinen Theile, und zwar:

1. Eines Wasserkastens	mit 74 Zentner 86 librae
2. Einer Kaste	mit 50 Zentner — librae
3. Einer Kaste über	mit 50 Zentner — librae
4. Des Dampfkessels	mit 47 Zentner 89 librae

im Gewichte, daselbst keine Fuhrleute zu finden seyn.

2^{ens}. Dass die leichtere Collien (?) durch dortige Fuhrleute, welche 3 fl. C.M. Frachtlohn ansprechen wollen, verladen worden seyn.

3^{ens}. Dass zur Bestreitung der Acontofracht, und sonstigen Speesen gegen, seiner Zeit zu legende Rechnung, Tausend Gulden C.M. anzuweisen seyn, und endlich:

4^{ens}. Dass zur Verladung des Dampfkessels ein eigenes Gestell, so wie auch zu den anderen Theilen eigene Bäume erforderlich seyn dürften.

Aus Anlass dieser Bekanntmachung wird:

Ad 1um. Dem hierortigen k. Hüttenmeister Franz v. Horváth zur Vermeidung einer mit Zeit=Verzögerung verbundenen Correspondenz unter Einem aufgetragen, sich allsogleich nach Carlsburg zu begeben, daselbst wegen Verfrachtung der 4 Stück schwereren Maschinentheilen sowohl mit dem Eisenhändler Megai, als auch mit dem Fuhrmann Moldovan, wenn er von Pesth rückgekommen seyn sollte, zu besprechen, und im Falle sie diese Verfrachtung übernehmen und für die richtige Ueberbringung haften wollten, mit ihnen diessfalls einen rechtsgiltigen Contract abzuschliessen, widrigenfalls aber sich in gleicher Absicht ohne Aufenthalt nach Hermannstadt zu begeben, und sobald die nöthigen Fuhren veraccordirt seyn werden, dem Speditions-Hause Hogl et König bekannt zu machen, ob für den Dampfkessel in Temesvár ein eigenes Gestell zu verfertigen nothwendig seyn würde, oder nicht?

Ad 2um Wird dem Speditions Haus Hogl & König rückerwidert, dass die Verfrachtung der leichteren Collien, in Gemässheit der gegebenen Zusicherung durch dortige Fuhrleute erwartet, und zugleich gehofft wurde, dass diese Fuhrleute sich von dem mit 3 fl. C.M. in Anspruch genommenen Fuhrlohne auf den Früher verlangten, und von dem dortigen k. Hauptdreyssigst Amte mit 2 fl. 20 cr. anher angezeigten Betrag werden herabstimmen lassen.

Ad 3^{ium} Wird das k. Hauptdreyssigstamt in Temesvar, dienstlich ersucht, die von dem Speditions-Hause Hogl & König gefordert werdenden Geldvorschüsse zur Bestreitung der Aconto Fracht, und sonstigen Speesen-Zahlungen zu verabfolgen, und auch den, die Dampfmaschine begleitenden 3 Arbeitern, wenn sie wirklich Geldbedürftig seyn sollten, angemessenen Vorschüsse zu geben.

Ad 4um Wird das gedachte Speditions-Haus ersucht, alles, was bey der Verladung der schwereren Maschinen Theile unumgänglich erforderlich seyn wird, gehörig bewerkstelligen zu lassen, in Betreff des für den Dampfkessel erforderlichen eigenen Gestells jedoch das Aviso des k. Hüttenmeisters Franz v. Horvath abzuwarten.

Weil übrigens der Fall sich leicht ereignen kann, dass die Ueberkommung der schwereren Dampfmaschinen Theile, insbesondere bey der eingetretenen regnerischen Witterung, trotz aller Bemühung sich auf längere Zeit verziehen könnte, so wird die k.k. Verschleiss Direction. ersucht, die Mechaniker Fletcher et Punshon mit dem Beisatze hievon in Kenntniss zu setzen dass, zur Zuhaltung der, für die Aufstellung der Dampfmaschine stipulirten Zeit, es nicht unzweckmässig seyn würde die Reise hieher, dann erst anzutreten, wann mann demselben von dem baldigen Anlangen der Dampfmaschinen Theile sichere Nachricht wird geben können

Zalathna den 23 ten November 1837

Unter dem Vorsitz des k. Bergraths
und Administrator v. Fillenbaum

Franz C. von Fillenbaum m.p.

Gegenwärtige

k. Administrations Adjunct Schaarschmidt	Schaarschmidt m.p.
k. Provisor v. Ujvari	v. Ujvári m.p.
k. Obergoldeinlöser Conrad	Conrad m.p.
k. Hüttenverwalter Debreczeni ref.	Debreczeni m.p.
k. Fiscal Dunka	Dunka m.p.
k. Administrations Protocollist Kleeblatt	Kleeblatt m.p.
k. Waldschaffer Arkosi.	

Abwesend

k. Bergverwalter v. Freudl in berggerichtlichen Officios.

Arh. Stat. Cluj, M.T., doc. nr. 5212/1838.

III

1837 novembrie 30, Zlatna

Löbliche k.k. Berg=Hütten und Herrschafts Administration!

Zu folge Löbliche k.k. Administrations Verordnung de dato 18ten d.M. Zahl 1698, hat sich gehorsamst Gefertigter, zur Veraccordirung der, für die Uiberfracht, der noch am 7ten d.M. nach Temesvár eingetroffenen schwereren Dampfmaschinenentheile, erforderlichen Lastwägen, sogleich nach Karlsburg und von dort, — in dem der Grossführmann Moldovan von Pesth noch nicht zurückgekommen war, der Eisenhändler Megai aber sich ausgesprochen hatte, dass seine Lastwägen, und Besspannungen nur für eine Last von 30 biss 35 Zentner geeignet wären — nach Hermannstadt, als auch in der dortigen Gegend, (nachdem sich auch Herr Thalmayer schon so äusserte, dass er die Transportirung dieser für Siebenbürgischen Fuhrleute ungewöhnlich schweren Maschinenentheile für keinen Fall übernehmen könne) nur drey Fuhrleute gefunden die sich, zur Contractmässigen Verfrachtung dieser schweren Maschinenentheile angetragen hätten; Diese drey Fuhrleute nahmentlich Imbrus Nicolae, Avrison Petru und Szentivan Gyorgye werden durch gehorsammst Gefertigten auch Veraccordirt, von welchem Accorde sub ./.. auch der original Contract zur gnädigen Einsicht der Bedingnisse, mit der gehorsammsten Anmerkung, hienmit unterlegt wird, dass Gefertigter, sowohl das Csertester k. Hüttenamt um den dortigen Wellbaumwagen auf den in dem Contracte bestimmten Termin nach Deva stellen zu lassen; als auch die Temesvarer Spediteure Hogl und König, um diesem Contracte auf Rechnung Einer Löblichen K. Administration in jeder Hinsicht Genüge zu leisten, noch von Hermannstadt am 25ten d.M. dienstlich ersucht und avisirt haben.

Ferner würde es noch um die Transportirung dieser Maschinenentheile noch mehr zu sichern, nicht zweckwidrig; wenn Eine Löbliche k. Administration die möglichst schleunige Anstalt treffen möchte; dass sowohl die zwischen Karlsburg und Zalatna befindlichen Brücken als auch jene in Marosporto, wenn auch selbe etwa Reparation bedürftig wäre, aus dem Grunde bis 11ten December hergestellt werden, weil die Fuhren auf diesen Zeitpunkt, wenn solche durch keinen unvorgesehenen Umstand gehindert werden sollten, nach Karlsburg eintreffen dürften.

Schlüsslich unterfängt sich gehorsammster Bericht leger sub ./.: auch sein Journale, über seine ins Verdienen gebrachte Reise und Diäten-Beträge zur Auswirkung der hochgnädigen Passirung in Dupplo gehorsammst beyzulagen.

Zalatna den 30ten November 1837

Franz Horváth m.p.
K. Haupthüttenmeister

Arh. Stat. Cluj, M.T., doc. nr. 5478/1837.

IV

1839 ianuarie 9, Zlatna

Löbliche k.k. Berg=Hütten und Herrschafts Administration

Zu Folge hohen Thesaurariats Decrets de dato 15ten October 1838 Zahl 4855, und löbliche k.k. Administrations Indorsate de dato 8ten November v.J. Nr. 1786, womit anzuzeigen aufgetragen worden wie viel Speisewasser die hierorts aufgestellte Dampfmaschine in 24 Stund benöthige? und ob mit versetzten Getriebe, bei dem hierortigen Wassergefälle nicht eine Wasser Ersparung sich erwerben liesse? Wird gehorsamst berichtet, dass die Wassermenge, welche die Dampfmaschine zu Condensation erfordert, in einer Minute im Sommer, wenn die Temperatur des kalten Wassers 12 Grad ist, 446 lb. und sonach in 24 Stund 6422 Zentner 40 lb. im Minute hingegen, wenn die Temperatur des kalten Wassers 3 Grad ist, in einer Minute 316 lb. und sonach in 24 Stund 4550 Zentner 40 lb. betrage.

Die Dampfmenge beträgt nemlich für 1 Hub $7 \frac{212}{1000}$ Cubic Schuh, und da in einer Minute 70 Hube geschehen, so ist die ganze Dampfmenge pro Minute = $504 \frac{84}{100}$ Cubic Schuh. Die Elasticitaet des Dampfes ist über jene einer Athmosphaere = 7 zoll Quecksilber, bei welcher Pressung 1 lb. Wasser $24 \frac{70}{100}$ Cub. Schuh Dampf von 85 oder mit Einschluss der latenten Wärme von 440 zusammen von 525 Grad R. Temperatur giebt, die obige Dampfmenge pr. $504 \frac{84}{100}$ dividirt mit $24 \frac{70}{100}$ giebt demnach ein Gewicht mit Hinweglassung der Bruchtheile von 20 lb. Die Wassermenge welche erforderlich ist, um diese 21 lb. Dampf auf 34 Grad R. zu condensiren ergiebt sich aus der Formel $W = \left(\frac{525}{T} - \frac{T}{t} \right) S$, wo W die Wassermenge, 252 die oben angeführte Temperatur des Dampfes, T die Temperatur nach Condensation, t die Temperatur des kalten Wassers und S das Gewicht des Dampfes bedeuten.

Was das versetzte Getriebe anbelangt, wird gehorsamst bemerkt, dass das ganze Gefälle bei den Errichtung der Wasserräder benützt worden sey, daher hierauf mittelst eines versetzten Getriebens umsweniger eine Kraft = Erspassung basirt werden könne, als durch dasselbe die Reibung zu nehmen, und zur Ueberwindung derselben noch ein Theil der Kraft verwendet werden würde.

Zalathna am 9ten Jänner 1839

Anton Reinbold m.p.
Subst. Hüttenmeister
Luwig Conrad m.p.
Substitutus

Arh. Stat. Cluj, M.T., doc. nr. 492/1839.

DIE ERSTE DAMPFMASCHINE AUF DEM GEBIET UNSERES LANDES (1838)

(Zusammenfassung)

Ende des XVIII-ten und zu Beginn des XIX-ten Jahrhunderts ist ein merklicher Fortschritt in der Entwicklung der Produktionskräfte des siebenbürger Bergbaues zu verzeichnen. Zur Steigerung des Produktionsprozesses hat der Wiener Hof eine Reihe administrativer und technischer Massnahmen ergriffen, um das Wachsen der Profite der Bergbau- und Metallunternehmungen zu beschleunigen. In dieser Hinsicht ist auf die Benützung der Dampfkraft hinzuweisen, welche einen besonderen Abschnitt im Bergwesen kennzeichnet; und zwar den Beginn der industriellen Revolution.

Über die Einführung und Benützung der Dampfkraft, der ersten Dampfmaschine in unserem Land, wusste man noch sehr wenig. Man vermerkte nur, dass die erste Dampfmaschine 1838 bei den metallurgischen Werken von Zlatna in Betrieb gesetzt wurde.

Die Forschungen in den Archivbeständen des siebenbürger Montanthesaurariats gestattete uns die Entdeckung eines wertvollen und eindeutigen Quellenmaterials, welches sich auf die erste in Siebenbürgen in Betrieb gesetzte Dampfmaschine bezieht. Aus dem Aktenbelege lässt sich unter anderen ermitteln, dass schon 1834 Verhandlungen zwischen dem Wiener Hof und dem Bergverwalteramte aus Zlatna über die Herstellung und Lieferung einer Dampfmaschine im Gange waren. Erst 1838 konnte eine grosse Wiener Baufirma dem Zlatnaer Goldschmelzwerken die angesuchte Dampfmaschine zur Verfügung stellen. Aus den Aktenstücken bekommt man in die verschiedensten Probleme Einsicht die sich auf die Errichtung der Dampfmaschine beziehen: z. B. kontraktmässige Vorschriften, Beschreibung der Dampfmaschine und ihrer Funktionsweise, als sowohl die wirtschaftlichen Vorteile welche durch die Inbetriebsetzung erhofft werden. Allen diesen Auskünften gebührt eine besondere Aufmerksamkeit, sowohl für die nationale Wirtschaftsgeschichte als auch für die Geschichte der rumänischen Wissenschaft und Technik.

UNELE CONSIDERAȚII PRIVIND ARTA MILITARĂ A LUI AVRAM IANCU*

O serie de lucrări din actualitatea militară apreciază — și noi considerăm că pe bună dreptate — în ce privește arta militară, că ea este partea cea mai importantă a științei militare, ajungând la concluzia că arta militară se găsește în raporturi strânse cu știința militară generală, în sistemul raporturilor dintre întreg (știința militară) și parte (arta militară)¹.

În acest context se poate preciza că arta militară românească contemporană s-a fundamentat și dezvoltat pe trepte superioare, prin preluarea bogatei experiențe de luptă a poporului nostru acumulată în războaiele duse în trecut pentru apărarea și independența patriei și în marile ridări revoluționare pentru dreptate socială.

Deci, arta militară, prin activitatea sa teoretică, urmărește să obțină generalizări — concluzii, principii, procese, norme — care vor ajuta comandanților în soluționarea problemelor legate de pregătirea și ducerea acțiunilor militare. Dar arta militară, pe lângă latura ei teoretică, mai conține și o gamă extrem de variată de activități concrete, deci o latură aplicativă, exprimată în hotărârile comandanților, luate în diferite situații de război, în ordinele date de către aceștia etc., ou alte cuvinte în totalitatea măsurilor luate pentru rezolvarea unei probleme de război, în orice domeniu (tactic, operativ sau strategic) s-ar situa ea².

Optica largă în care trebuiește privită arta militară, ca și amplele coordonate pe care ea vehiculează³, ne-au determinat să abordăm în acest context problema acțiunilor de luptă duse de revoluționarii de la 1848—1849 din Transilvania sub conducerea nemijlocită a lui Avram Iancu, problemă privită pînă în prezent — după opinia noastră — numai din punct de

* Prezenta lucrare, într-o formă condensată, a fost prezentată în colaborare cu dr. P. Bunta, la sesiunea științifică consacrată comemorării a „100 de ani de la moartea lui Avram Iancu” organizată de Academia de științe sociale și politice la Alba Iulia în 15 septembrie 1972.

¹ Colonel Traian Grozea, *Reflecții despre arta militară*, București, 1969, p. 35.

² G. A. Protopopescu, *Mari comandanți români în primul război mondial*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 379.

³ *Idem*, p. 379—380.

vedere social-politic sau al descrierii modului de desfășurare a operațiunilor militare.

Socotim că este momentul ca principiile evidențiate de arta militară a lui Avram Iancu și a tribunilor săi să fie cunoscute și valorificate în cadrul bogatului patrimoniu al tradițiilor militare românești⁴, cu atât mai mult cu cât este vorba de o serie de principii imuabile ale războiului în munți — parte integrantă și de mare importanță a teatrului de operațiuni general românesc.

Revoluția de la 1848 a evidențiat cu o deosebită forță uriașul potențial revoluționar al întregului popor român, receptivitatea sa deosebită la ideile novatoare, de progres, năzuința sa fierbinte spre libertatea socială și națională, spre unitatea de stat.

Masele de la orașe și țărănimea crunt împilată, care au acționat ca forțe motrice ale revoluției, au dovedit un înalt spirit de jertfă și eroism, o combativitate plină de dîrzenie, clarviziune în luptă și o înaltă consecvență revoluționară.

Tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretarul general al C.C. al P.C.R., ocupîndu-se de revoluția de la 1848 și conducătorii ei, arăta: „În cursul memorabilelor evenimente de la 1848 s-au evidențiat numeroși conducători revoluționari care și-au închinat viața intereselor poporului, patriei. Printre aceștia figura cea mai luminoasă o reprezintă Nicolae Bălcescu, gînditor social de talie europeană, ale cărui lucrări demonstrează o concepție foarte avansată pentru vremea sa cu privire la problemele fundamentale ale dezvoltării societății, ale îmbunătățirii destinului poporului român. În această galerie de oameni de seamă ai revoluției se înscriu Avram Iancu, „Craiul Munților“, conducător înflăcărat al maselor, luptătorii patrioți Eftimie Murgul, Ion Ghica, Mihail Kogălniceanu, frații Golescu și frații Mureșianu, Simion Bărnuțiu, Gheorghe Barițiu, Ion Ionescu de la Brad, Alexandru Ion Cuza, C. A. Rosetti, Vasile Alecsandri, militanții maghiari Petőfi Sándor și Tánicsics Mihály, eroul secui Gábor Áron, luptătorii sași Stefan Ludwig Roth, Anton Kurz și mulți alții”⁵.

Reiese cu claritate în evidență faptul că contemporaneitatea noastră socialistă i-a acordat „Craiului Munților” întreaga sa prețuire în contextul revoluției burghezo-democratice de la 1848.

Prima întrebare care se pune celui ce se ocupă de arta militară a lui Avram Iancu este aceea că: de unde a cunoscut dîrzul luptător problemele artei militare?, știut fiind că pregătirea sa era de jurist!

Urmărind istoria, cităm cîteva nume de eroici și pricepuți comandanți de oști revoluționare, care nu au avut o pregătire specială pentru aceasta, ca: Guillaume Calo (conducătorul Jacquerie-ii franceze), Ioana d'Arc (eroina națională a Franței), Thomas Münzer (conducătorul războiului țărănesc german), Stepan Razin, Oliver Cromwell, Wilhelm Tell, Horea,

⁴ *Idem*, p. 403.

⁵ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntarea ținută cu ocazia aniversării a 120 de ani de la Revoluția de la 1848*, în *Făclia*, nr. 6734 din 30 iunie 1968, p. 1.

Cloșca și Crișan etc., etc. Deci, răspunsul la întrebarea pusă este că Avram Iancu a învățat arta militară în timpul și în cadrul desfășurării operațiunilor militare, fiind ajutat la aceasta pe de o parte de către tribunii săi, pe de altă parte de către tradițiile militare moștești, în care luptele sub conducerea lui Horea, Cloșca și Crișan au un rol determinant.

Teatrul principal al operațiunilor militare desfășurate în anii 1848—1849 este „cadrilaterul Apusenilor”. În general, acest cadrilater are o dezvoltare nord-sud de circa 120—140 km și est-vest de circa 140—150 km. Este distinct compartimentat, la sud de valea Mureșului (mijlociu și parțial inferior, spre vest) și străjuit de Munții Zărandului și Metaliferi, la est de valea Mureșului (mijlociu) și de Munții Trascăului și Munții Muntele Mare, la nord parțial de valea Căpușului, apoi de cea a Crișului-Repede, străjuite de Munții Gilăului, Vlădeasa și Pădurea Craiului, iar la vest de valea Crișului Negru și Alb, străjuite de Munții Codru-Moma și ai Bihorului. Înălțimile acestor munți sînt în general între 800—1600 m, cîteva virfuri depășind media, ca spre exemplu: Vlădeasa (1836) și Muntele-Mare (1825). În general însă, întreg sistemul „cadrilaterului Apusenilor” are un pronunțat caracter alpin, ceea ce indică prezența unui sistem stîncos care domină văi adînci, oferind celui care se apără largi posibilități de comandament, de acțiuni deal-vale deosebit de eficace în războiul de munte, deoarece cu forțe puține se poate opri un inamic numeros etc.

Căile de pătrundere în sistemul Apusenilor sînt și ele limitate și destul de greu accesibile. Ne gîndim la o pătrundere pe valea Arieșului, pe cele ale Someșului Rece și Cald sau pe valea Ampoiului, singura mai accesibilă fiind pe valea Crișului Alb (de la Ineu spre Brad).

Locuitorii acestei regiuni, moșii, sînt niște munteni vinjoși, bine antrenați din viața de toate zilele pentru a străbate cu ușurință culmile munților, oameni pe atunci foarte săraci obișnuiți cu greutățile, principala lor ocupație fiind lemnăritul — materia primă găsindu-se din abundență în pădurile din regiune —, apoi băieșitul la minele de aur sau foarte puțină agricultură pe platourile accesibile. Regiunea săracă — „țara de piatră”, cum a numit-o simbolic Geo Bogza — a creat un tip de muntean dîrz și hotărît, dornic de libertate, care de multe ori în decursul veacurilor s-a ridicat împotriva împilării, așa cum a făcut-o și în 1784 sub conducerea lui Horea, Cloșca și Crișan, așa cum a făcut-o și în 1848, la chemarea hotărîtă a lui Avram Iancu.

Se desprinde cu claritate faptul că, pe un asemenea teatru de operațiuni, cu un asemenea material uman, nota caracteristică a desfășurării acțiunilor militare era aceea a unui război în munți.

Caracterul general al luptei în munți prezintă pregnante trăsături specifice. Dintre acestea subliniem doar cîteva, așa spre exemplu: lupta se duce de-a lungul și pentru stăpînirea comunicațiilor montane (poteci, drumuri etc.) și a înălțimilor dominante adiacente, ceea ce arată clar caracterul descentralizat — chiar individual — al luptei în munți, solicitînd cadre cu experiență și trupe bine antrenate (trăite în munți), dîrze și cu-

rajoase. De asemenea, terenul muntos și împădurit (cazul nostru) prezintă avantajele, la superlativ, ale surprinderilor, ale contraatacurilor date din deal în vale. Terenul oferă ascunzișuri la fiecare pas, de unde se poate executa un foc precis și prin surprindere (de la distanțe foarte mici), folosindu-se copacii, stincile, cutele mari de teren etc. Lupta de noapte în munți poate aduce rezultate decisive prin surprinderea totală ce o provoacă inamicului. Focul artileriei în munte este limitat la concentrări succesive în perioada preparăției atacului, făcute cu multă atenție pentru a nu lovi trupele proprii, eficacitatea este însă mult redusă, datorită posibilităților naturale de protecție și folosirii pozițiilor în contrapantă. Sprijinul este greu de executat, contactul fiind atît de strîns, încît trupele proprii pot fi lovite, pozițiile în contrapantă neputînd fi bătute decît cu gurile de foc cu traiectorie curbă (aruncătoare, mortiere, obuziere). În concluzie lupta în munți este grea, solicitînd trupe antrenate și pregătite special.

Ținîndu-se cont de toate aceste probleme și de existența în contextul teatrelor de operațiuni a marilor regiuni muntoase, armatele principalelor state europene începînd din a doua jumătate a secolului XIX și-au constituit trupe speciale de munte, ca spre exemplu: în Austro-Ungaria — unitățile alpine, în Italia — unitățile de bersaglieri, în Franța — unitățile de „chasseurs alpins” etc. În țara noastră, primele unități de vînători de munte — trupe special selecționate și antrenate pentru războiul în munți — au fost constituite în 1917, participînd cu mare succes la operațiunea Oituz, cînd s-au distins în celebrele asalturi de la Coșna și Cireșoaia.

În asemenea condiții, constatăm încă de la început că motii lui Avram Iancu, perfect cunoscători ai terenului muntos și împădurit din cadrilaterul Apusenilor, bine antrenați pentru deplasările rapide (așa cum pot fi ele în condițiile muntelui) de zi și de noapte, deși erau lipsiți de artilerie (cele cîteva tunuri de lemn de cireș cu ghiulelele din piatră fabricație proprie erau insuficiente, iar unele nici nu au funcționat!) și în majoritatea cazurilor chiar de puști și muniția necesară pentru acestea, aveau o netă ascendență asupra inamicului, putîndu-l ataca prin surprindere, în locuri unde superioritatea materială și numerică a acestuia nu mai putea da randamentul necesar (defilee, poteci prin păduri etc.), și puteau să-l nimicească, folosindu-și armele lor primitive (lânci, pumnale, ghioage etc.), lavinele de pietre pregătite din timp, cărora li se dădea drumul peste inamicul ce înainta prin defilee etc. În plus, ascendența motiilor asupra inamicului era supradimensionată de înaltul lor moral, deoarece ei știau bine că luptă pentru o cauză dreaptă, duc un război eliberator împotriva feudalismului în general, a exploatării habsburgice, a asupririi naționale.

Din acest context de probleme se desprinde, ca o concluzie, faptul că Avram Iancu a dus în ansamblu un război defensiv, reacțiunile ofensive îi erau impuse tocmai de această defensivă, pentru a nimici inamicul care sub o formă sau alta căuta să pătrundă în cadrilaterul Apusenilor. Deci, Iancu cunoștea bine posibilitățile oamenilor săi în condițiile speci-

face ale sistemului muntos-împădurit; în plus, mai ales după „blocada” declanșată de autoritățile imperiale, înțelegea că lipsa de armament, în special artilerie, muniții și de hrană nu îi putea asigura condițiile necesare unei ofensive victorioase. Ca atare, Iancu s-a apărat în munții săi, așteptând o rezolvare politică a problemei. Se pare că inițial a mizat pe un ajutor imperial, ulterior — mai ales în urma intervențiilor hotărâte ale lui Bălcescu —, a mizat pe o apropiere de Kossuth, pe o unitate între cele două revoluții, necesitate obiectiv-istorică a momentului revoluționar.

În cadrul problemelor arătate și al întinderii unui modest articol, vom urmări în esență aplicarea principiilor subliniate în lupta de la Fintinele.

Paul Vasvári, un patriot cu faimă, doritor a se afirma în revoluția biruitoare, deși revoluționar convins și iubitor de libertate, după ce a organizat trupe mobile în Ungaria — din ianuarie pînă în aprilie 1849 — pentru a le pune în serviciul revoluției maghiare, sosește cu ele la Huedin, intrînd în dispozitiv de luptă. El atacă la 5 mai 1849 comunele Lăpuștești și Jurcuța de Jos și de Sus. Se vede clar că direcția sa de atac este de la nord spre sud, deci atacă pe valea greu accesibilă a Someșurilor Rece și Cald — se pare că Vasvári nu prea era în clar cu studiul problemelor de artă militară! Încercările sale se soldează cu incendieri de sate evacuate sau sînt oprite de focul moșilor comandați de tribunul Corcheș, retrăgîndu-se la Mănăstireni și Ciula⁶.

La 2 iulie, Vasvári organizează o nouă expediție, al cărei rost și scop nu se poate întrevădea. Camarazii săi afirmă, cu mulți ani mai tîrziu, că primise ordin să întreprindă această expediție a cărei comandă o va lua maiorul Buzgó. Ordinul a fost dat de colonelul Zarziczki, unul din adjutanții lui Bem, trimis aici ca să reia acțiunea eșuată a lui Kemény Farkas.

Forțele atacatorilor numărau circa 7 companii (4 de voluntari ale lui Vasvári, 2 de secui și 1 de gardiști din Bihor), 25 de călăreți (tot din Bihor) și 2 tunuri. Forțele inamicului înaintau din mai multe direcții: Mărgău, Ciuleni, Vilcău și de la Huedin, urmînd a se întîlni într-un punct situat lîngă Someșul Cald, iar de aici să înainteze, reunite, spre Mărișel.

Prima ciocnire cu moșii are loc înainte de Mărișel. Se pare că inamicul a reușit să-și deschidă drumul.

Moșii, circa 4—500 oameni sub comanda centurionului Indrei Roșu, sprijiniți și de femei, primesc ajutoare 68 de vînători din oastea lui Iancu, sub comanda tribunilor Nicolae Corcheș și Iacob Olteanu. Atrase în munți, forțele lui Vasvári își constituiesc un bivouac întărit.

Moșii barează toate drumurile cu baricade, ocupînd poziții favorabile unui atac concentric, repartizînd pe cei 120 vînători și 317 lăncieri, aleși dintre cei mai viteji, în trei sectoare, pe unde inamicul avea posibilitatea

⁶ Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1965, p. 194—197.

să reia mișcarea. Acesta reușește să-și desfunde drumurile, deoarece moții nu iau măsuri de a acoperi cu foc baricadele, interzicând înlăturarea acestora. Către ora 11, inamicul se pune în mișcare, dar renunță la înaintarea pe valea Someșului Rece din cauza dificultăților (teren greu și obstacole), înapoiindu-se pe drumul pe care urcase. Buzgő comandă avangarda, trece prin Mărișel, dar drumul fiind barat cu obstacole, este nevoit să pună trupa la înlăturarea acestora, defileul este deosebit de îngust, obligînd coloana să se lungească în mod deosebit. Vasvári conduce grosul coloanei unde avea și un tun. Oprită, coloana începe să cînte, acompaniată de muzica militară. Imediat ce primele șiruri ies din defileu, moții, lăsînd să treacă pe Buzgő și pe secui, răsar din păduri și atacă grosul coloanei comandat de Vasvári. Locul ales pentru atac era ideal. Un fund de văgăună, cu laturi înalte acoperite de brazi, pe unde trecea comunicația. Întîi sînt aruncate asupra inamicului lavine de bolovani și trunchiuri de copaci pregătite din timp, apoi, cînd rîndurile inamice din față răbufnesc în completă dezordine într-o poiană mai largă, sînt luate sub tirul precis al vînătorilor adăpostiți la rădăcina sau în coroana brazielor. Inamicul completamente zăpăcit este asaltat de vînători, lăncieri și amazoanele dîrze conduse de Pelaghia Roșu — mama tribunului Indrei. Contraatacul moților, dat din deal în vale, reușește pe deplin, însuși Vasvári este ucis împreună cu alți trei comandanți, supraviețuitorii fug în dezordine, cunoscuta „lozincă“, „scape cine poate!“ a devenit crezul supraviețuitorilor, iar Buzgő nu-i poate opri nici măcar pe secui, pentru a-i întoarce în ajutorul nefericitului Vasvári.

Victoria deplină de la Fintinele se datorește pe de o parte aplicării — volens, nolens — a tuturor principiilor caracteristice luptei în munți enunțate de noi, pe de altă parte curajului și eroismului moților și conducătorilor lor, care luptă pentru o cauză dreaptă.

Faptul că Avram Iancu cunoaște și pune în aplicare o elevată artă militară este confirmat și de planul de eliberare a Transilvaniei întocmit de Axente Sever — fostul prefect al Legiunii I-a în 1848 —, se pare, la începutul veacului nostru.

Cu toate că Axente Sever nu era un specialist versat în elaborarea unor planuri militare, planul său reflectă cu claritate faptul că el avea solide cunoștințe militare, idei îndrăznețe, păreri înaintate pentru acel timp și, ca toți românii, nutrea dorința vie de a contribui cu toate puterile sale la eliberarea socială și națională, la realizarea statului național unitar român⁷.

Planul lui Axente Sever a influențat într-o anumită măsură planul de campanie român din 1916⁸. Aceasta dovedește că Axente Sever s-a format la școala artei militare a lui Avram Iancu.

⁷ *Idem*, p. 198—201.

⁸ Vasile Curticăpeanu, *Planul strategic de eliberare a Transilvaniei întocmit de Axente Sever*, în *Apulum*, VII/2, 1969, p. 149—160; G. Protopopescu, *Planul de campanie al M.C.G. român pentru primul război mondial*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 303—306.

Incursiunea noastră succintă în studierea artei militare a lui Avram Iancu ne duce la concluzia — credem de mare importanță — a necesității obiective a cunoașterii aprofundate a acesteia.

Cunoscînd-o, putem prelua cele mai adecvate tradiții din aceasta, mai ales cele ce privesc caracterul popular al războiului just, spre a fi utilizate în domeniul artei noastre militare actuale la nivelul și în contextul dezvoltării corespunzătoare contemporaneității.

GEORGE PROTOPOPESCU

EINIGE BETRACHTUNGEN ZUR KRIEGSKUNST DES AVRAM IANCU

(Zusammenfassung)

Nachdem der Verfasser den Begriff „Kriegskunst“ erläutert, sucht er eine Antwort auf die Frage: woher kannte Avram Iancu die Formen der Kriegskunst?

Durch Vergleich mit anderen europäischen und siebenbürgischen Revolutionsführern — Horea, Cloșca und Crișan — löst der Verfasser das Problem durch die Feststellung, dass es sich um einen Fall der Übernahme revolutionärer Traditionen und einer eigenen Ausbildung auf diesem Gebiete handelt.

Von dem konkreten Beispiel des Gefechts bei Fintînele (Juli 1849) ausgehend, verallgemeinert der Verfasser eine Reihe von Grundsätzen der Kriegskunst des Avram Iancu, besonders mit Bezug auf den (defensiven und offensiven) Kampf im Gebirge.

Der Verfasser gelangt zu einer Reihe von teilweise noch heute gültigen Schlussfolgerungen und begründet die Notwendigkeit von deren Übernahme im Sinne einer grossartigen und wertvollen militärischen Überlieferung.

ZIARUL „ALBINA“ (1866—1876); APARIȚIE, COLABORATORI, ORIENTARE GENERALĂ

Deceniul al șaptelea al secolului trecut reprezintă în istoria românilor din imperiul Habsburgilor un răstimp frământat, de luptă, de nădejdi și de dezamăgire. Frământare și luptă, născute din speranțele deschise prin inaugurarea „erei liberale“, succese și decepție, datorate convocării și apoi dizolvării dietei din Sibiu¹, se succedară, după 1860, marcând cu pregnanță activizarea considerabilă a vieții politice, și, de asemenea, scăderea progresivă a șanselor românilor de a dispune de propria lor soartă².

Noua ordine politică, dualismul, redutabil ca tendință încă de mai mulți ani, ajunge, la începutul anului 1866, prin iminența înfăptuirii lui oficiale, și mai amenințător pentru progresul popoarelor nemaghiare și negermane din imperiu, deci și al românilor, atât al celor din Transilvania cât și al celor din Ungaria. Mai mult sau mai puțin vehemente, protestele se ridicau de pretutindeni, sub forme și pe căi felurite. În ajunul încheierii pactului austro-ungar tensiunea politică crescuse, efortul românesc pentru asigurarea viitorului național, a cărui scrutare adâncă prevestea ani grei, câștigă în amploare, dar calea urmată nu mai este unitară. Pasivismul și activismul, modalități politice deosebite, născute din realități diferite, dobîndesc tot mai multă influență, primul în Transilvania, celălalt în Banat și Ungaria. Terenul viitoare dispute de principii a îndreptăririi exclusive este creat.

Indiferent de metoda de luptă, acțiunea politică românească nu se putea duce, nu putea ajunge îndeajuns de eficientă, fără folosirea unei arme apreciate și cu valențe multiple: presa. Oglindă, deși nu întotdeauna fidelă, a vieții social-politice și culturale, ea trebuia să lovească în nedreptate, să condamne abuzul, să denunțe samavolnicia, să învețe publicul a discerne adevăratele sale interese și adevărații săi dușmani, să-l instruiască, mobilizeze și conducă, să-l ajute a se ridica la un înalt nivel de comprehensiune politică, izvor al conduitei demne și perseverente în lupta națională.

¹ S. Retegan, *Atitudinea burgheziei române din Transilvania față de dieta de la Cluj din 1865*, în *Studia*, series Historia, fasc. 2, 1966, p. 102.

² *Idem*, p. 108.

În anii 1865—1866 românii din Austria dispuneau de numai patru³ organe de presă importante („Gazeta Transilvaniei“, „Telegraful român“, „Concordia“ și „Familia“), dar dintre acestea cel mai tânăr, „Familia“, al cărui prim număr apare la 5 iunie (n.) 1865⁴ la Pesta, cu un caracter enciclopedic, putea servi mai puțin ca instrument al intereselor politice românești. În afară de „Concordia“ și de „Familia“ care apăreau la Pesta, celelalte două, editate în Transilvania, abordau în primul rînd probleme specifice acestora și își aveau aici sfera propriu-zisă de circulație și influență, ca și majoritatea susținătorilor și abonaților. Diferențierea tacticii de luptă în ajunul înfăptuirii formulei dualiste impunea folosirea unui organ de presă care să slujească orientarea românilor din Ungaria spre participarea la viața parlamentară, deci să sprijine direcția activistă, cu atît mai mult cu cît „Concordia“ nu mai parcurgea la începutul anului 1866 un drum politic ascendent, ci o perioadă de recul, mai ales după retragerea redactorului său responsabil, Alexandru Roman, la sfîrșitul aceluiași an. Pînă în ultimul an al deceniului, ziarul lui Sigismund Pop dădu mult înapoi, abandonînd o seamă de obiective pentru care luptase înainte.

Un nou ziar românesc⁵ pentru românii din Banat și Ungaria era necesar și din alte considerente. În primul rînd era nevoia vădită de fortificare a frontului jurnalistic românesc din aceste părți, ale cărui antecedente nu erau atît de remarcabile ca ale celui din Transilvania, mai ales în Banat, unde populația românească, în special intelectualii, resimțea de multă vreme lipsa unui ziar prestigios, mai legat de viața și de năzuințele ei. Apoi, efortul politic românesc în ansamblul său cerea înmulțirea organelor de presă care să-l susțină. Nu trebuie de asemenea nesocotită nici aspirația românilor ortodocși, din Banat mai ales dar și de la nord de Mureș, de a avea o foaie, inspirată, susținută și redactată de cercuri ortodoxe⁶, deși înverșunarea confesională își tocise mult ascuțișul.

În împrejurările date și în virtutea unor asemenea cerințe, mai mulți membri ai familiei Mocioni, mînați și de intenția de a fonda o tribună de difuzare a ideilor lor politice⁷, reluară planul mai vechi al lui Andrei Mocioni, cel mai influent dintre ei, de a înființa un ziar românesc în părțile bănățene și ungurene, idee comunicată de acesta încă în 6 de-

³ *Sionul românesc*, care apărură la Viena la 1 iulie 1865 și *Progresul* din Sibiu, cu cele 4 numere ale sale din 1866, sînt mult mai modeste.

⁴ N. Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *Publicațiunile periodice românești*, tom. I, 1820—1906, București, 1913, p. 248.

⁵ Ziarele *Ost und West* și *Wochenschrift für Politik* din Viena, subvenționate de familia Mocioni pentru a susține cauza românească (vezi T. Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, București, 1939, p. 97), nu puteau ține locul unui ziar național.

⁶ Conducerea celorlalte două ziare, *Concordia* și *Familia*, aparținea unor greco-catolici și tot așa va fi și în cazul *Federațiunii* care apare mai tîrziu.

⁷ Vincențiu Babeș, *Notițe biografice asupra vieții și activității decedatului Andrei Mocioni*, București, 1883, p. 17/369; vezi și Teodor Botiș, *op. cit.* p. 97.

cembrie 1849 episcopului ortodox din Arad, Gherasim Raț⁸. Atunci, în 1849, Andrei Mocioni împreună cu episcopul Șaguna ajunseseră la concluzia că o foaie românească era absolut necesară la Timișoara sau Arad, pentru luminarea și propășirea poporului român. Gazeta proiectată trebuia să fie însoțită de un supliment economic pentru a folosi maselor largi românești. Mocioni socotea că locul cel mai potrivit pentru apariția ziarului ar fi fost Aradul, apropiat de toate regiunile cărora era destinată foaia. Cit despre Șaguna, amestecul său în această acțiune se explică prin tendința lui de a ajunge la înființarea unui organ de presă de nuanță ortodoxă, ceea ce s-a și întâmplat cițiva ani mai târziu, când apărură „Telegraful român”. Intenția lui Mocioni însă rămâne neîmplinită.

Mai târziu, în 1857, familia Mocioni era din nou gata a contribui la editarea unui ziar⁹, dar a unei mari publicații politice românești de data aceasta, care să apară la Viena, să fie ieftină și, după posibilități, să se împartă gratis. Planul nu se materializă nici acum, dar nu fu abandonat definitiv, căci în 1866, sau poate la sfîrșitul lui 1865, Vincențiu Babeș deveni și el părtaș și, la invitația lui Andrei Mocioni, colaboră cu influentul fruntaș bănățean la întocmirea programului și la stabilirea unor detalii de început ale unei acțiuni dificile cum era aceea de înființare, susținere și conducere a unui organ de presă devotat intereselor românești.

Noua gazetă românească, „Albina”, apărea la Viena în 27 martie/ 8 aprilie 1866¹⁰ într-o „... foarte bună redactare...”¹¹. Nici numele, nici locul de apariție nu sînt întîmplătoare. Jurnalul proaspăt înființat¹² promitea prin însăși denumirea lui o rîvnă națională, o stăruință neobosită și chema la strînsă solidaritate în confruntarea gravă ce-o prevestea mersul evenimentelor politice. A fost scos la Viena dintr-o dublă rațiune: trebuia să apere cauza românească în însăși capitala imperiului¹³, unde posibilitățile de informare și contactul cu cercurile politice influente

⁸ T. Botiș, *op. cit.*, p. 97.

⁹ Vincențiu Babeș, *op. cit.*, p. 13/369.

¹⁰ Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *op. cit.*, p. 13.

¹¹ N. Iorga, *Istoria presei românești*, București, 1922, p. 128.

¹² Despre *Albina* s-au scris puține lucrări, dar și acelea ating activitatea ei doar tangențial. În afară de titlurile deja citate mai menționăm: *IstRom*, IV, *Din istoria Transilvaniei*, II, București, 1963; Aurel Cosma, *Istoria presei române din Banat*, vol. I, Timișoara, 1932; V. Bugariu, *Figuri bănățene*; Bíró Sándor, *A Tribuna és a magyarországi román közvélemény*, Cluj, 1941; I. Lupaș, *Începuturile și epocile istorice ale ziaristicii românești transilvane*, în *Studii istorice*, vol. V, Sibiu—Cluj, 1945—46; Const. Antip, *Istoria presei române*, București, 1964; Gelu Neamțu, *Tendențe și valori în activitatea politică a lui Andrei Mocioni (1848—1877)*, în *Banatica*, I, 1971. Aceste materiale apreciază *Albina* ca un instrument valoros al luptei naționale românești.

¹³ T. Botiș, *op. cit.*, p. 95.

erau mai lesnicioase și să fie ferit de prigoana aristocrației maghiare ale cărei tendințe politice le va combate cu vehemență.

„Albina” urma să iasă de trei ori pe săptămână „...cînd o coală întreagă, cînd jumătate adică după momentul împrejurărilor”¹⁴, avînd cel mai mic preț de abonament (7 fl. pe an, 4 pe 6 luni și 2 fl. pe 3 luni) dintre ziarele românești în curs de apariție în Austria, format mare (52 × 33), modern, pe patru coloane. Costul redus urma să asigure ziarului o sferă largă de circulație. Menținerea lui vreme destul de îndelungată a fost posibilă mulțumită în primul rînd ajutoarelor bănești substanțiale acordate de familia Mocioni pînă în ultimul an de apariție. Intemeietorii „Albinei” apelasera și la sprijinul autorităților din România, obținînd promisiunea directorului în ministerul de culte și instrucțiune publică V. A. Urechia, de a pune problema subvenției bănești la cea mai apropiată votare a bugetului. Vincențiu Babeș mai obține de la Urechia 6 abonamente la „Albina” în contul bibliotecilor publice, precum și o intervenție pe lingă ministrul de interne în vederea înlesnirii transportului ziarului în România¹⁵.

Primul număr, din 23 martie/8 aprilie 1866, expune, în articolul de fond semnat de Andrei, Anton, George și Alexandru Mocioni, programul ziarului, obiectivele și direcția politică ce avea s-o urmeze.

În concepția creatorilor ei, „Albina” trebuia să fie „...organ național independent și liberal, pentru toate interesele întregului popor român, adică o foaie națională generală...”¹⁶. Deși nu va fi la fel de populară în toate părțile pămîntului locuit de români, foaia era destinată, nu mai trebuie să o subliniem, tuturor românilor, nu numai celor din monarhia habsburgică, mergînd pe calea, deja bătută de Gazeta de Transilvania, a stringerii legăturilor, culturale și sufletești cel puțin, dintre toți fiii aceleiași națiuni. În mijlocul frământării generale europene a popoarelor preocupate „d-a se orienta, de a-și clarifica între sine interesele vitale, d-a se apropia și alia spre întîmpinarea și devingerea greutăților și pericolelor amenințătoare...”¹⁷, se spune în articol, românii străbat un drum presărat de primejdii. Acum, mai mult ca altădată, este nevoie de un focar puternic care să concentreze forța spirituală și efortul „...din tot corpul națiunii, din poporul român întreg...” pentru a le canaliza „...spre un scop moral loial și național comun...”¹⁸. Aceasta își propunea a fi „Albina”, prin rostul fondatorilor ei, organ „...devotat mai presus de toate cauzei române naționale...”, ridicat deasupra certurilor de partid și a provincialismului, a confesionalismului, deasupra intereselor meschine, ziar care să caute a afla și să indice cele „...mai bune și mai sigure căi naționale...” și să stabilească un program de luptă „...corespunzător însemnătății și greutăților timpului...” Considerînd că toți românii formează o singură națiune, autorii articolului programatic înscriu printre obiectivele „Albinei” preocuparea consecventă de viața și interesele fraților din România. Noua „tribună”

¹⁴ *Albina*, Viena, an. I, 1866, nr. 1, din 27 martie/8 aprilie.

¹⁵ Arhiva Vincențiu Babeș aflată în proprietatea prof. dr. doc. Mihail Dan, doc. nr. 86.

¹⁶ *Albina*, Viena, an. I, 1866, nr. 1, din 27 martie/8 aprilie.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

românească urma să se folosească de talentul și capacitatea celor mai valoroși „... bărbați ai națiunii noastre” pentru atingerea scopului „... național comun...” și nu-și va aroga dreptul de a impune poporului atitudini, programe, căi de urmat.

Fondatorii „Albinei” nutreau nădejdea că, în urma unui sprijin larg al publicului, ea va putea fi transformată, într-o bună zi, în cotidian, speranță cutezătoare, fără antecedente practice, în istoria jurnalisticii românești din Austria. Redacția își propuse a se opri asupra politicii, literaturii și economiei. În domeniul literar se va urmări publicarea scrierilor din patrimoniul național, căci „... națiunea ce și-are literatura sa proprie, nu-și poate pierde naționalitatea...”, iar în cel economic, ziarul va face loc în coloanele sale în primul rind sectoarelor în care românii erau cel mai adânc ancorați.

„Albina” a fost menită a năzui spre izbînda unei cauze a cărei garanție de succes rezida în dreptatea, în justetea aspirațiilor susținătorilor ei. Ea pleca la drum cu un program destul de larg, formulat însă cu circumspecție și moderație, program ce a omis, în mod deliberat de bună seamă, idei conturate și intenții nemărturisite ale creatorilor săi. Viața ei de mai bine de 11 ani, atitudinea opozițională ascendentă sub dualism, confirmă afirmația noastră¹⁹, dînd înțeles depășirii, completării, pe parcursul anilor de apariție, a programului inițial. Între ideile cuprinse de acesta din urmă, se ridică deasupra celorlalte conștiința de netăgăduit a comunității de interese ce lega pe toți fiii neamului românesc. Este un gând frămîntat de multă vreme, rostit uncori, cu ani în urmă, de Vincențiu Babeș²⁰, militantul național care va conduce ziarul din primul pînă în ultimul an de apariție, se va îngriji de compunerea, completarea și activitatea echipei redacționale.

Salutată de „Gazeta Transilvaniei”²¹, de „Concordia”²² și de personalități marcante ale vieții publice din România²³, „Albina” debută redactată în Landstrasse, Raisnergasse nr. 3 de un colectiv prestigios²⁴. Conducerea propriu-zisă a ziarului fu încredințată lui Vincențiu Babeș — deși la început nu făcea formal parte din redacție —, personalitate cunoscută în viața politică și culturală a românilor din Austria, colaborator vechi al primelor și aproape al tuturor foilor românești ce apăreau în imperiu. Activitatea de ziarist și-o începuse prin 1846 la „Gazeta Transilvaniei”²⁵, al cărei corespondent va rămîne vreme mai îndelungată, și la „Amicul Poporului”²⁶ ce apărea la Pesta în 1848 sub conducerea lui Sigismund V. Pop. Cunoscut ca luptător național consecvent, Babeș desfășurase, de prin 1846 mai ales, în strînsă colaborare cu familia Mocioneștilor, în special cu Andrei Mocioni, o activitate laborioasă, închinată propășirii românilor din imperiu. În 1860, în zorii „erei liberale”, ce avea să dea mari nădejdi românilor, își cîștigă

¹⁹ Vezi și Bíró Sándor, *op. cit.*, p. 24.

²⁰ G. Cipăianu, *Idei progresiste în gîndirea lui Vincențiu Babeș*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 360.

²¹ An. XXIX, nr. 26, din 6/18 aprilie 1866.

²² An. VI, nr. 28, din 7/19 aprilie 1866.

²³ Arhiva Vincențiu Babeș, pachetul IV, doc. 97; Ion Ghica către Vincențiu Babeș.

²⁴ *Concordia*, Pesta, an. VI, 1866, nr. 28, din 7/19 aprilie.

²⁵ Grigore V. Pop, *Conspect asupra literaturii române*, vol. II, p. 250; vezi și N. Iorga, *op. cit.*, p. 128.

²⁶ *Amicul poporului*, Pesta, an. I, 1848, nr. 10, din 15 iulie.

un bun nume politic cu publicarea broșurii militante „Cauza limbii și a naționalității în Austria pertractată de un român”²⁷, care se bucură de o circulație îndejuns de largă²⁸ pentru a fi fost necesară reeditarea ei²⁹. Cunoscut deja în cercurile influente și în mediul larg românesc, în Austria ca și peste Carpați, el se angajează în 1860 în lupta electorală pentru intrarea în dieta Ungariei, profesînd mulți ani, și după instaurarea dualismului, un pronunțat crez activist³⁰. Ziarul „Albina” îi oferea un mijloc necesar propagării ideilor sale politice, străbătute, în toți anii de apariție ai gazetei, de aceeași credință activistă de care, dezamăgiți de strîmbătatea legilor dualiste, se deziseră soții săi de idei, Andrei Mocioni mai întîi și în urmă Alexandru, nepotul său. Publicistica dădea lui Babeș, energiei sale neostoite, un cîmp vast de manifestare, iar sub povara sarcinii asumate, aspirația împlinirii rîvnei lui naționale.

Primul redactor responsabil al „Albinei”, George Popa, își începu munca în colaborare cu editorul Vasile Grigorovița (bucovinean de origine), amîndoi tineri intelectuali români animați de idealuri și angajați în lupta națională, pe care o serviră, cu condeii mai ales, atît ca ziariști cît și în activitatea lor ulterioară. George Popa, cu studii de drept făcute la Pesta și de filozofie la Viena, fusese, ca și Vincențiu Babeș, unul din colaboratorii ziarului românesc „Concordia”, unde pare a fi făcut o adevărată ucenicie de jurnalist³¹. Competența grupului redacțional fu recunoscut de la început³² și confirmată pe parcursul anilor dinții de apariție a „Albinei”. Nu poate fi trecută cu vederea semnificația adîncă ce a avut-o la vremea ei colaborarea, la Viena în redacția Albinei, între bănățeni și un bucovinean, implicațiile ei larg românești, ce nu scăpară spiritului iscoditor al lui Nicolae Iorga căruia-i aparține constatarea profitului cultural național izvorit din „... un fel de comunitate sufletească a românilor de pretutindeni...” ce se crease în redacția lui Popa și înlesnise „...pregătirea general românească...”, a generației lui Mihai Eminescu³³.

Printre primii „albiniști” se numără și Pavel Rolariu, intelectual bănățean cu o bogată activitate culturală, cu deosebire în ultimele trei decenii ale secolului trecut, fost corespondent al ziarului „Neue Freie Presse”. Pentru el redacția „Albinei” va constitui, din 1866, cînd a fost angajat ca censor, corector și expeditor³⁴, o școală publicistică în sensul cel mai propriu al cuvîntului, unde dobîndi experiența care-i va ajuta mai tîrziu să desfășoare, fără a rupe legăturile cu Babeș, o rodnică muncă gazetărească independentă în Banat.

Determinate de condiții obiective, se produc în intervalul de mai bine de 10 ani de apariție a „Albinei” (27 martie/8 aprilie 1866 — 31 decembrie 1876/12

²⁷ G. Cipăianu, *op. cit.*, p. 356.

²⁸ Axente Banciu, *Scrisori vechi*, în *Țara Birsei*, an. I, 1929, p. 91.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ G. Cipăianu, *op. cit.*, p. 356.

³¹ *Concordia*, Pesta, an. VI, 1866, nr. 28, din 7/19 aprilie.

³² *Ibidem*, Valeriu Braniște considera chiar că George Popa ar fi fost „cel mai de vocație” ziarist român din răstimpul de apariție a *Albinei*; vezi *Amintiri din închisoare*, București, 1972, p. 252.

³³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 129.

³⁴ Aurel Cosma, *Istoria presei române din Banat*, p. 35.

ianuarie 1877), schimbări în structura redacției sale. Calitatea de redactor responsabil reveni, după retragerea lui George Popa, rînd pe rînd lui Vincențiu Babeș, Iulian Grozescu, Ioan Ciocan, și I. Siepețianu³⁵. Vincențiu Babeș, care fu înlocuit din 2 octombrie 1869 pînă în 1 ianuarie 1876 de Ioan Ciocan, preluă și îndatorirea de editor și duse, mai mult de cinci ani, greul muncii în redacție, nevoit adesea a-și căuta noi colaboratori, în locul celor care se retrăgeau. Îl regretase³⁶ în momentul plecării sale pe George Popa, care lucrase o vreme și ca editor, ca și pe Iulian Grozescu cînd, grav bolnav, părăsi redacția la începutul lunii mai 1872 și muri, cîteva săptămîni mai tîrziu, în Banat³⁷. Nici sediul redacției nu se putu menține multă vreme în același loc, la fel cum a trebuit schimbată și tipografia de cîteva ori, amănunte care nu trecură fără a dăuna calității ziarului.

De la început, în jurul „Albinei” se formă un cerc de colaboratori, unii destul de consecvenți, și de corespondenți, care, numărînd printre ei personalități marcante³⁸ în viața politică și culturală a românilor din Austria, contribuîră, alături de strădania permanentă a redacției, la a asigura ziarului un conținut de înaltă factură, rațiune unică de existență și garanție a împlinirii rosturilor sale. Redactorul își exprimase încă în primul număr speranța că în afară de „...mulți bărbați luminați ai națiunii...” care și-au promis deja sprijinul, vor mai fi și alții „...din diferite părți ale patriilor române...” care li se vor alătura. În primul număr găsim deja numele lui Atanasie Marienescu³⁹, intelectual bănățean, om de cultură cu un trecut rodnic. Publicist cunoscut și apreciat, viitor membru al Academiei Române, Marienescu se numără printre primii culegători români de folclor, în orice caz a fost primul din Transilvania care a acordat ani de ostencală basmului popular românesc și a căutat în țesătura fabulației sale înțelesuri pierdute în adîncimea vremii. Entuziast al versurilor populare, din care publică la Viena în 1857 un întreg volum⁴⁰, trimite redacției „Albinei”, căreia-i va rămîne un colaborator foarte atent, nenumărate balade românești, unele luate din colecțiile sale mai vechi, deja tipărite. Din 1870 începe a tipări tot în „Albina” basme culese, prelucrate și interpretate de el, „noutăți” care nu mai văzuseră lumina tiparului. Marienescu acorda o atenție deosebită poeziei populare, în care vedea un izvor nesecat de frumusețe literară și o generoasă sursă de inspirație, atît tematică cît și estetică, pentru viitorii scriitori români. Prezența lui asiduă la „Albina”, unde publică aproape în fiecare număr folclor sau uneori poezii originale, se manifestă ca o întrerupere literară a suflului popular viguros și înnoitor. Marienescu difuzează

³⁵ Vincențiu Babeș între: 9 iulie 1870—11 noiembrie 1871; 7 mai 1872—1 ianuarie 1876 și interimar: 2—6 octombrie 1869; Iulian Grozescu între: 11 noiembrie 1871—7 mai 1872; Ioan Ciocan între: 1 ianuarie 1876—31 decembrie 1876; I. Siepețianu interimar între: 27 august—22 octombrie 1870; vezi N. Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *op. cit.*, p. 13.

³⁶ Florian Moldovan, „Albina” de acum 100 ani, în *Presa noastră*, nr. 9 din 1966, p. 40.

³⁷ *Albina*, Pesta, an. VII, 1872, nr. 42, din 25 mai/6 iunie.

³⁸ Ilie Gropșianu, *Vincențiu Babeș*, Timișoara 1938, p. 31.

³⁹ C. Diaconovici, *Enciclopedia română*, Sibiu, 1904, tom. III, p. 209.

⁴⁰ *Ibidem*.

în sferele culte valorile născute din popor, el servește și educației estetice a cititorilor și culturii românești în dezvoltare, dar și consolidării credinței colective în puterea geniului creator național.

Între colaboratorii apropiați ai redacției „Albinei” se numără Iulian Grozescu, poet din Banat, căruia, după opinia lui Nicolae Iorga, nu i-ar fi lipsit talentul⁴¹. El începuse ca gazetar de foarte tânăr, la numai 23 de ani, scriind de prin 1862 la „Concordia” și „Strigoiul”⁴², foaie satirică scoasă la Pesta de Emeric B. Stănescu. Grozescu dobândise până la apariția „Albinei” o experiență remarcabilă și o bună reputație gazetărească prin materialele publicate în paginile „Umoristului”, ale „Familiei”. La „Albina” publică poezii, comentarii politice, studii de cultură⁴³. Contribuția lui Iulian Grozescu, mai ales că o vreme a fost redactor al foii, trebuie să fi fost cu mult mai bogată decât ne-ar lăsa să credem numărul articolelor semnate. Înrudirea de idei ne determină a presupune că materialele, de obicei cu substrat politico-național, publicate în număr mare sub pseudonimul „Cassiu” ar aparține tot lui⁴⁴. Dacă o soartă nefericită, mai nefericită decât a tuturor celorlalți colaboratori ai ziarului înființat de Mocionești, nu l-ar fi îndepărtat de redacție, activitatea și talentul său ar fi cheazăuit multă vreme pentru prestigiul și răspîndirea ziarului.

Mai tânăr decât Grozescu, Gruia Murgu Liuba, fiu de țăran din Banat, trebuie socotit printre colaboratorii cei mai consecvenți și combativi ai „Albinei”. Nu reuși să scape, datorită tonului inflamant al articolelor sale politice, de pericolul permanent ce-i pîdea pe publiciștii din Austro-Ungaria neangajați în tabăra guvernamentală. procesul de presă și uneori... condamnarea⁴⁵.

Colaborări valoroase se mai remarcă din partea unor oameni de cultură români angajați în activități diferite, în afara jurnalismului propriu-zis. Doctorul Vasici semnează articole de popularizare a științei⁴⁶, Simion Mangiuca trimite redacției critici literare⁴⁷, I. Trăilă poezii. Scriu de asemenea în „Albina”, deși mai rar, Mihai Eminescu^{47a}, V. A. Urechia⁴⁸ și Visarion Roman⁴⁹.

De bună seamă nu sînt acestea toate colaborările care ar merita a fi remarcate. Numărul mare de articole nesemnate sau semnate cu pseudonime, diverse și greu de identificat deocamdată, împiedică stabilirea apartenenței sigure a multor materiale, unele deosebit de interesante, publicate în cei aproape 11 ani de apariție a „Albinei”. Este cazul articolelor semnate „C.R.” spre exemplu, destul de multe

⁴¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 128.

⁴² A. Cosma, *op. cit.*, p. 30.

⁴³ *Albina*, an. I, 1866, nr. 23 din 1/13 iunie; an. II, 1867, nr. 43, din 16/28 aprilie; an. VII, 1872, nr. 1, din 2/14 ianuarie; an. VII, 1872, nr. 31, din 13/25 aprilie.

⁴⁴ *Idem*, an. I, 1866, nr. 10, din 24 aprilie/6 mai; an. I, 1866, nr. 13, din 4/16 mai; an. II, 1867, nr. 42, din 13/25 aprilie.

⁴⁵ *Idem*, an. IX, 1874, nr. 26 din 5/17 aprilie.

⁴⁶ *Idem*, an. VIII, 1873, nr. 53, din 15/27 iulie.

⁴⁷ *Idem*, an. I, 1866, nr. 96, din 30 noiembrie/12 decembrie.

^{47a} *Idem*, an. V, 1870, nr. 3, din 7/19 ianuarie.

⁴⁸ *Idem*, an. II, 1867, nr. 13, din 1/13 februarie.

⁴⁹ *Idem*, nr. 12, din 29 ianuarie/10 februarie.

la număr, care abordează o problemă de importanță primordială în viața românilor din imperiu: progresul pe tărîm economic⁵⁰. Autorul lor apelează la intelctualitate, invitînd-o a se preocupa mai îndeaproape de lărgirea în popor a cunoștințelor agricole în scopul asigurării sale economice. Ar fi de asemenea de interes științific — dacă s-ar putea identifica — sumedenia de articole cu tematică felurită, arareori semnate, scrise de Vincențiu Babeș, care împinzesc paginile ziarului „Albina” pe toată durata existenței sale. Numărul lor este prodigios, dacă dăm crezare informațiilor din „Albina” (nr. 117 și 118 din 31 dec. 1876/12 ian. 1877), unde este vorba de cca 5000 de articole originale scrise și multe altele îndreptate de Babeș. Reducînd chiar cu jumătate cifra indicată, impresia despre dimensiunea reală a muncii depuse de Babeș la „Albina” unde în realitate poate fi considerat redactor, editor, colaborator, uneori poate și corector, este covîrșitoare.

Din 27 martie/8 aprilie 1866, pînă la sfîrșitul lui 1876, redacția, și odată cu ea ziarul „Albina”, parcurseră un drum presărat cu dificultăți, atît de grave cîteodată, încît însăși apariția în continuare a noii publicații românești ajungea discutabilă. „Albina” adoptă la debut un ton destul de potolit, nu numai ca urmare a faptului că în primele luni ale anului 1866 cauza românească nu ajunsese încă în impas iremediabil, ci și pentru că logica cea mai simplă impunea, la început de activitate, o conduită suficient de circumspectă pentru a putea evita coliziunea prematură cu puterea politică. Căci, chiar dacă atacurile nu ar fi vizat în primul rînd și direct administrația centrală austriacă și casa domnitoare, nu trebuie totuși să uităm că pe calea ce o luaseră evenimentele, lovind cu vehemență necontrolată în pregătirile dualiste, putea fi întîlnită la un moment dat adversitatea iritată a elementului dominant translaitan, care, oricum, rămînea partenerul de tranzacție al nobilimii maghiare.

Din aceste motive debutul ziarului se menține în note medii, nu coboară însă niciodată sub tonul obișnuit al celorlalte foi politico-naționale românești mai importante: „Gazeta Transilvaniei”, „Concordia”, „Telegraful român”. Redacția salută în primul număr publicul și-l anunță că „Albina” se va rîndui sub același stîndard ca surorile ei din Pesta, Brașov și Sibiu, dar lupta ei va folosi poate, cîteodată, alte arme, va urma altă tactică. Avînd înaintea ochilor numai „...interesul naționalității...”, redacția își face cunoscută intenția de a acționa „Suaviter in modo, fortiter in re”.

Cît despre conținut, care va fi, în tot decursul apariției, de o structură consecventă, „Albina” se face cunoscută ca o publicație complexă, la nivelul epocii și al posibilităților de care dispunea, cu caracter quasi-enciclopedic, marcat însă de preponderența pronunțată a materialelor politice. Condiția politică precară a românilor din imperiul habsburgic, cu tot momentul de demaraj ardelean, cîsemer ca durată, al anilor 1863—64, ridica în fața presei imperative de o natură determinată. De aceea, organele de presă românești, în afară de „Familia”, avuseseră și aveau încă, profil predominant politic, cu rosturi combative.

„Albina” a fost creată și s-a manifestat pe plan politic, am mai spus-o înainte, ca tribuna de presă a activismului. Direcția sa politică a fost, firește, aceea a grupării înfiripate în jurul familiei Mocioni și al aliatului lor politic Vincențiu

⁵⁰ *Idem*, an. I, 1866, nr. 1, din 27 martie/8 aprilie.

Babeș. Ea trebuia să secondeze acțiunile fondatorilor săi, să slujească luptei lor parlamentare și, e de presupus, să contribuie la lățirea principiilor activiste, acolo unde nu puteau dăuna drepturilor românești. Este greu de stabilit în ce măsură Vincențiu Babeș împărtășea convingerea lui Emile Picot, prieten activ al românilor, că activismul ar fi trebuit extins și în Bucovina⁵¹, dar opiniile lor se armonizau cu totul în aprecierea justificării exclusive a modalității de luptă activiste în Ungaria și Banat⁵². Totul era să nu construiești pe temelie șubredă; ori, în părțile amintite atât posibilitățile concrete cât și predispoziția masei de popor și a conducătorilor ei indicau un singur drum⁵³.

Deși Andrei Mocioni, principalul său inițiator, își pierde prin 1868 toată încrederea în eficacitatea tacticii activiste, în succesul luptei naționale chiar, „Albina” își continuă drumul urmind fâgașul activist croit de acuma de Vincențiu Babeș în primul rînd. Fără a scăpa de greșeli, de eșecuri, ziarul aduse încă mulți ani servicii clubului parlamentar român, nucleu al activismului românesc. Politica lui nu putea fi „...personală...”⁵⁴, în orice caz nu mai mult decît aceea proprie altor ziare românești, mai vechi sau mai tîrzii, căci „prozelitismul” său activist se mișcă între limite foarte stabile, iar conduita ziarului în fața marilor probleme, de interes adînc național, dă la iveală o profundă înțelegere a imperativelor comune sortii tuturor românilor din monarhie. Mocioneștii și Babeș încearcă „...pentru înția oară...” prin mijlocirea lui concentrarea forțelor românești de pretutindeni⁵⁵, dar în fierberea imediat premergătoare înfăptuirii oficiale a dualismului, „Albina” își însușește și propagă ideea situației aparte a Transilvaniei în imperiu, în relația cu Ungaria în special, deci și aceea a lipsei de justificare, de îndreptățire, de care păcătuiau pretențiile unioniste⁵⁶. Or, o situație aparte naște, prin condițiile ei concrete specifice, posibilități aparte, concepții deosebite, caracteristice, orientare și acțiune politică proprie. Clarviziunea politică dovedită încă de mai înainte de grupul conducător al „Albinei”, format din foști protagoniști ai luptei pentru salvarea autonomiei Banatului, menține conduita ziarului în armonie cu înțelegerea realistă a destinului politic al Transilvaniei, amenințat de substratul suprematizator al orientării dualiste. „Albina” remarcă „...reinflorirea arborelui putred al dreptului istoric...”, dar și soarta lui condamnată⁵⁷, arată că românii ardeleni nu voiau uniune⁵⁸, că nici ceilalți români din Austria nu o doreau⁵⁹. Ziar activist prin excelență, „Albina” aprobă pasivismul ardelenilor, îl găsește potrivit⁶⁰, mai mult, subliniază zădărnicia activismului în Transilvania și identi-

⁵¹ Arhiva Babeș, pachetul II, doc. 81.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ I. Lupaș, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, Craiova, 1941, p. 276.

⁵⁴ Gelu Neamțu, *Înființarea, programul și colaboratorii ziarului „Federațiunea”*, în *AIAC*, XIV, 1971, p. 159.

⁵⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 129; vezi și *Albina*, an. I, 1866, nr. 32, din 22 iunie/4 iulie.

⁵⁶ *Albina*, an. I, 1866, nr. 2, din 6/18 aprilie.

⁵⁷ *Idem*, nr. 13, din 4/16 mai.

⁵⁸ *Idem*, nr. 15, din 8/20 mai.

⁵⁹ *Idem*, nr. 94, din 23 noiembrie/5 decembrie.

⁶⁰ *Idem*, an. IV, 1869, nr. 8, din 23 ianuarie/4 februarie.

tatea de interese a românilor din imperiu⁶¹. „Deci — cere „Albina” —, să ne încordăm puterile ca pasivitatea să devină generală” (în Ardeal — n.a.). Alexandru Mocioni ridică „pasivitatea legală a românilor din Transilvania”⁶² la înălțimea de datorie, într-un articol devenit celebru, care purta tocmai acest titlu⁶³. Era un studiu pătrunzător și realist al specificului politico-național transilvănean din primii ani ai dualismului, menit a aduce mai multă limpezime în disputele intime românești de principiu și un început de clarificare în atitudinea reciprocă a conducătorilor activiști și pasiviști, ajunși în preajma înființării celor două partide naționale. În lumea ideilor politice românești, zămislite în primii ani ai dualismului de efortul unanim spre rezistență, când confuzia politică amenința, prin incomprehensiunea intestinală uneori exagerată, să scindeze șuvoiul forțelor comune, „Albina”, ancorată puternic în realitatea românească, în efervescența zgomotoasă a luptei, contribuie la consolidarea frontului național, prin consfințirea, paradoxală în aparență, a două căi posibile, convergente ca scop.

Destinată în primul rînd a suplini nevoi politico-naționale stringente, „Albina” își va menține totuși în decursul apariției, ca de altfel toate ziarele românești din Austria, structura cvasienciclopedică cu care începuse. Era consecința imposibilității de a ține mai multe publicații, ceea ce făcea ca cele existente să încerce a împlini cerințe urgente, economice, culturale și științifice ale poporului român din imperiu. Însă toate aceste valențe ale ziarului condus de Vincentiu Babeș convergeau, aceasta se poate observa cu ușurință, spre un țel unic — propășirea națională. „Albina” propovăduia ideea că nu poate exista popor liber fără cultură, că o cultură slab dezvoltată nu poate apăra împotriva îngenunchierii, mai degrabă sau mai târziu, pe națiunea ce se face vinovată de apatie și indiferentism⁶⁴. Ca și alte publicații românești, „Albina” tinde să stîrnească emulația cultural-științifică între români, să cultive gustul, să aprindă scînteia creației naționale originale. Cunoștințele științifice și economice publicate cu asiduitate trebuiau să fertilizeze în popor preocupările de această natură, să contribuie la zidirea unui fundament economic solid al luptei naționale.

Drumul „Albinei” nu a putut fi neted, căci timpuriul său mesaj antidualist⁶⁵, opoziția sa crescîndă, o făceau părtașa unui tratament, cum se va întîmpla și cu „Federațiunea”, ostil din ce în ce mai mult, pe măsură ce ridica ea însăși tonul. Rezervele de la început ale redacției se împruținează repede, cu cît înțelegerea austro-pestană înainta spre sorocul, nefericit pentru popoarele supuse din imperiu, de înarticularare oficială. „Combinațiunea minunată” ce se învîrtea de stăpîinii zilei se arăta pentru români ca „...o sentință de moarte...”⁶⁶. Este un veritabil semnal de alarmă, o afirmare publică, fără echivoc a caracterului opresiv, ireducibil al ordinii politice pe cale de instaurare. Pînza expresiilor precaute, țesută în primele numere, cedează în tot mai multe locuri; glasul odată molcom dobîn-

⁶¹ *Idem*, nr. 9, din 26 ianuarie/7 februarie.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Albina*, an. I, 1866, nr. 1, din 27 martie/8 aprilie; nr. 3, din 8/20 aprilie.

⁶⁵ *Idem*, nr. 13, din 4/16 mai.

⁶⁶ *Idem*, nr. 22, din 29 mai/10 iunie, articolul: *Regimul unguresc și noi*.

dește accente aspre, cutezătoare. Popoarele monarhiei trebuiau avertizate că „...acel minunat calcul a bună seamă va fi fost făcut — nu atît fără naționalități, ci cu, și pentru cîteva naționalități — cum se pare chiar contra celorlalte, știți bunăoară ca faimcasa »unio trium nationum« dinainte de 400 și vreo 31 de ani în Transilvania”⁶⁷. Limba română este exclusă din oficiu, funcționarii români nu sînt admiși în posturi. Partidul lui Apponyi face concesii Austriei pentru ca aceasta să-i abandoneze naționalitățile din Ungaria. „Românii cei trași împinși, românii cei trecuți cu vederea, cci asupriți și negrijiți...” nu se vor face uneltele noului regim, nu vor să-și sape singuri groapa, vestește „Albina”⁶⁸.

Românii, sîrbii și slovacii își vărsaseră sîngele cu ani în urmă tocmai în luptă împotriva unor legi ce le negau dreptul la existență națională⁶⁹, ei condamnă dualismul. Nu vor nici federalism „...al grupelor istorice...”⁷⁰, căci altul în Austria se vădise imposibil, dar nici centralism. Ei vor egalitate între toate popoarele din imperiu, participare proporțională la trudă și beneficii. „Albina” se face ecoul speranțelor întregului corp național și exprimă opoziția lui hotărîtă în fața pretențiilor de înglobare a Transilvaniei în Ungaria. O spune să se știe: „Nu ne trebuie uniune decretată-n contra noastră, de noi fără noi”⁷¹, căci ea despoaie de drepturi, degradează și injosește. Dualismul nu va fi durabil, căci în natura lui zace germele ce-i va măcina forțele: revolta celor supuși de el⁷². Națiunile ai căror fii sînt tratați „...ca paria... își vor încorda toate puterile spre delăturarea apăsătorilor...”⁷³. „Albina” întreține speranța că va veni și timpul dreptății, cheamă la luptă fermă, cu forțe cumpănite, ca într-o bună zi să se poată striga „Românimea a înviat”⁷⁴. Dualismul discriminator, arată ziarul, înlocuiește nedreptatea feudală cu una națională, căci în locul stăpînilor de iobagi și al iobagilor el pune „...națiuni cu drepturi politico-naționale și naționalități cu datorii de a servi spre glorificarea națiunilor aristocratice”⁷⁵. „Albina” pare a fi fost prima publicație românească ce sublimă natura și tendința dualismului, într-o formulă concisă, aceea de „fедераție a duor elemente, duor factori din patria comună, pentru scopul de a predomini asupra celorlalte mai multe elemente, celorlalți mai mulți factori ai patriei comune”⁷⁶. Ea atinse notorietatea la sfîrșitul deceniului șapte al secolului trecut, lansînd manifestul de unire a naționalităților pentru a face față pericolului.

Ziarul se menține pe terenul opoziționismului combativ⁷⁷ completat din cînd în cînd cu noi elemente. În 1870, urmărind evenimentele din Franța, de acum repu-

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Idem*, nr. 51, din 7/19 august.

⁷⁰ *Idem*, nr. 66, din 14/26 septembrie.

⁷¹ *Idem*, nr. 94, din 23 noiembrie/5 decembrie.

⁷² *Idem*, an. II, 1867, nr. 3, din 6/18 ianuarie.

⁷³ *Idem*, nr. 8, din 18/30 ianuarie.

⁷⁴ *Idem*, nr. 42, din 13/25 aprilie, articolul: *În săptămîna patimilor*.

⁷⁵ *Idem*, an. III, 1868, nr. 17, din 11/23 februarie.

⁷⁶ *Idem*, nr. 27, din 6/18 martie.

⁷⁷ Vezi și Bíró Sándor, *op. cit.*, p. 24.

blicană, publică fragmente dintr-un manifest al ziaristului Félix Pyat, care chema pe europeni la luptă împotriva absolutismului, pentru o Europă republicană⁷⁸. Articolele din anii 70—71 degajă multă înțelegere pentru comunarzi, căci cei apăsăți nu pot gândi altfel decât semenii lor. Folosind prilejul oferit de răscoala din Croația, ziarul afirmă necesitatea ca popoarele să fie lăsate „... să se ferească ele înseși...” pentru că tutela străină impusă mereu a făcut nemulțumirea unanimă și debordantă⁷⁹. Reafirmând crezul activist al „Albinei”, numărul 89 din 31 octombrie/12 noiembrie 1877 nu exclude totuși, pentru popoarele capabile să o ducă la victorie, posibilitatea revoluției ca mijloc de înlăturare a jugului asupritor. Adevăratele speranțe ale redactorilor răzbat uneori de sub poigghița legalismului circumstant, dând la iveală ceva din sensul intim al strădaniilor lor. Nu credem să lipsească înțelesurile adânci, valabile pentru toți românii, din formularea sub care „Albina” voia să cuprindă opinia proprie despre pasivism: „Pasiviștii zic puterii: nu-ți recunoaștem dreptul, nu-ți recunoaștem legile și măsurile; ne supunem aceloră numai de silă, pe cât timp puterea voastră fizică este superioară; ori unde însă și îndată ce a noastră putere fizică va fi mai mare, vom combate și dărâma legile și măsurile voastre și vom surpa stăpânirea voastră”⁸⁰.

Atitudinea deschisă antidualistă a ziarului condus de Babeș se conjuga cu o înțelegere, manifestată public, a destinului și intereselor identice ale tuturor românilor. Apelurile de solidarizare națională se repetă, unele după altele. „Albina” cheamă pe intelectuali să conlucreze în acțiunea mărcată de pregătire a poporului: „... pentru de a-și apuca și păstra el însuși la timpul său soarta sa în mâinile proprii”⁸¹. România era investită cu sarcina propășirii românismului al cărui viitor „... zace în unitatea sa limbistică, topografică și de aspirațiuni”⁸². În anul 1869 „Albina” arboră formula: „Daco-românia morală, culturală, una și indivizibilă”⁸³, ca un deziderat pentru a cărui împlinire trebuiau încordate forțele națiunii. Daco-românia politică subînțeleasă, însă neîndoielnică, umplînd gândurile militanților albiniști ca o nădejde a cărei întrupare se cerea smulsă prin luptă.

În primii 2—3 ani de apariție „Albina” fu sprijinită material, se pare cu destulă larghețe⁸⁴, de familia Mocioni, de Andrei Mocioni mai ales, care dovedi o remarcabilă sollicitudine. Veniturile din abonamente nu ajungeau pentru acoperirea cheltuielilor de editare. La sfîrșitul anului 1868 însă, Andrei Mocioni face cunoscut lui Vincențiu Babeș că nu se simte în stare a mai subvenționa ziarul și nici tipografia ce o proiectaseră pentru acesta. Momentul este dificil, căci neajunsurilor materiale se adăuga perspectiva unei adversități pronunțate a oficialității, deschisă prin interzicerea debitului poștal pentru „Albina”, pronunțată de ministerul de comunicații în prima jumătate a lui 1869, an în care Vincențiu Babeș, destituit din postul de consilier la Curtea de apel pentru atitudinea sa politică, fu nevoit să mute ziarul

⁷⁸ *Albina*, an. V, 1870, nr. 84, din 27 septembrie/9 octombrie.

⁷⁹ *Idem*, an. VI, 1871, nr. 80, din 3/15 octombrie.

⁸⁰ *Idem*, an. VII, 1872, nr. 32, din 16/28 aprilie.

⁸¹ *Idem*, an. VIII, 1873, nr. 4, din 14/26 ianuarie.

⁸² *Idem*, an. V, 1870, nr. 46, din 4/16 iunie.

⁸³ Diaconovici, *op. cit.*, vol. I, p. 84—85.

⁸⁴ Arhiva Babeș, pachetul VI, doc. 14 și 27.

la Pesta unde se stabili și el⁸⁵. Existase intenția a schimba cu această ocazie și numele ziarului în „Lumina”⁸⁶, dar primul număr scos la Pesta apare cu titlul, programul și prețul cunoscute de la Viena. O noutate în conduită ar fi năzuința redacției, înscrisă programatic, de a face ca ziarul să devină o expresie fidelă a clubului „deputaților naționali”⁸⁷.

Materialicește, existența ziarului a putut fi totuși asigurată. Ajutorul bogatei familii din Banat nu fu retras cu totul⁸⁸ și cu timpul se ajunse la un număr relativ constant de abonați, între 800—1100 anual⁸⁹ și, deși „prenumeratiile” nu erau întotdeauna achitate la timp, din venitul realizat astfel se putu încropi un fond de siguranță.

Direcția politică a „Albinei” o duse în mod inevitabil la conflicte grave cu autoritățile statului austro-ungar. După 1870—71 încep procesele de presă, intentate redactorului responsabil sau colaboratorilor. Au fost rari anii fără 2—3 procese de presă⁹⁰. Vincențiu Babeș fu implicat în mai multe. Ultimul dintre ele, în care reuși a obține, ca și în celelalte de altfel, achitarea, se desfășură la începutul anului 1877. Acuza era gravă: „agitație, pentru turburarea cu puterea a păcii și ordinii publice...” căci autoritatea politică se văzuse vestejită fără cruțare în articolul încriminat. Argumentele procuraturii nu-i putură convinge pe jurați, așa cum se întâmplase în 1874, când redactorul Gruia Liuba fusese condamnat, după ce se autodenunțase ca autor al unui fulminant articol adresat în 4 septembrie (st.v.) 1873 românilor din confiniul militar banatic, nemulțumiți de vexaturile administrației de stat, la 15 luni de închisoare și 500 de florini amendă⁹¹. Procesele de presă erau dăunătoare nu numai prin prigoana ale cărei victime se vedeau redactorii, dar și prin cheltuielile mari de judecată implicate, care, cel mai adesea, erau suportate din bugetul ziarului.

„Albina” duse astfel, vreme de 10 ani și mai bine, viața nesigură a ziarelor naționalităților din Austro-Ungaria, oricând în pericol de a fi suprimate. Dușmânia manifestă a autorităților și a organelor de presă guvernamentale, înfruntată de altfel și de „Federațiunea”, condusă de adversarul ireductibil al dualismului Alexandru Roman, de „Gazeta Transilvaniei” și de celelalte ziare românești, nu erau singurele șicane, căci aceste foi, deși angajate toate într-o acțiune cu scop unic — propășirea românilor supuși — nu știură evita, din nefericire, altercațiile intestinale⁹² ce atingeau uneori tonuri grave, într-o variată gamă de atacuri reci-proce.

⁸⁵ Teodor Botiș, *op. cit.*, p. 96; în 14 iunie 1869, Sigismund Borlea protestă în parlament împotriva acestui act discreționar, dar fără rezultat; vezi T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, vol. V, p. 185—186.

⁸⁶ *Albina*, an. IV, 1869, nr. 55, din 22 iunie/4 iulie.

⁸⁷ *Idem*, nr. 56, din 6/18 iulie; vezi și Arhiva Babeș, pachetul VI, doc. nr. 66.

⁸⁸ *Idem*, an. XI, 1876, nr. 117 și 118, din 31 decembrie/12 ianuarie.

⁸⁹ *Idem*, nr. 107, din 21 noiembrie/3 decembrie.

⁹⁰ *Idem*, an. XI, 1876, nr. 117 și 118, din 31 decembrie/12 ianuarie.

⁹¹ *Idem*, an. X, 1874, nr. 26, din 5/17 aprilie.

⁹² Chestiunea cere a fi tratată aparte, pe larg, ea nu poate fi lămurită aici și nici nu intră în atenția noastră.

Din sorginte obscură de multe ori, greu de identificat, motivele conflictelor, cauzele lor, pot fi căutate în substratul material — goana după prenumerații, în cel confesional — căci sensibilitatea rămăsese, chiar dacă dușmănia confesională își trăise de mult veacul —, în nestatornicia influenței politico-ideologice în masa de popor, fluctuantă și supusă unor modificări adesea, dar nu întotdeauna, obiective.

„Albina” s-a înfruntat mai mult cu „Federațiunea”, căci „Concordia” ieși degrabă din competiție, „Gazeta” și „Telegraful” erau departe și cu pretenții mai reduse la cîmpul de influență din Banat și Ungaria, iar „Familia” nu ridica ambiții politice mari. N-ar servi de bună seamă adevărului ignorarea eventualității resentimentelor personale dintre cei doi conducători, Alexandru Roman și Vincențiu Babeș, mai veche pare-se, izvorită din concepția lor deosebită asupra căilor imediate de urmat, a tacticii de luptă a prezentului, a formulei imperativului major politico-național. Roman cerea federalizarea imperiului pe baze naționale, cu nădejdea nemărturisită de a face în acest fel un pas însemnat către momentul disoluțiunii imperiului, dar gruparea de la „Albina” se împotriva sloganului federalist⁹³, de teama federalizării grupelor de provincii sau a provinciilor istorice, căci federalismul național, pe care-l admitea fără rezervă, nu-l credea realizabil în condițiile de atunci. Babeș și cercul său politic se regrupară după 1867 în jurul ideii de îndreptățire egală a popoarelor⁹⁴ din imperiu, care nu avu nici ea pînă la urmă mai multe șanse de realizare.

Babeș și colaboratorii săi simțiră de grabă că șubrezirea iminentă a frontului foilor române, spart de zizanie, reduce forțele luptei colective. În 1871, „Albina”⁹⁵ întinse o punte de înțelegere spre „Federațiunea”, al cărei efort valoros împotriva adversarului comun îl aprecia, dar normalizarea relațiilor întârzie. Babeș repetă apelul⁹⁶, el invită pe cei de la „Federațiunea”, subliniind destinul identic al celor două ziare și grupări politice, la emulație în folosul poporului român. Nu se remarcă vreo îmbunătățire a raporturilor nici după acest demers. În „Albina”, apelurile la solidaritate între luptătorii naționali devin în 1874 tot mai dese⁹⁷. În 1875 însă „Federațiunea” își încetează apariția fără ca dezacordul cu albiniștii să fi cunoscut o rezolvare, căci în bună măsură disensiunile acestea izvorau din disputele politice interne ale mișcării românilor din Austro-Ungaria, care vor culmina ca intensitate în ultimul deceniu al secolului trecut.

În anul 1866 „Albina” apare de trei ori pe săptămînă, dar în format mic. Pentru a o feri de „...pericolele ce o amenință de sus...”, conducerea ei anunță „...un ton mai puțin ofensiv...”⁹⁸ Era rezultatul numeroaselor procese de presă. Totuși, la sfîrșitul anului 1876 apariția ziarului încetează, nu din motive materiale, ci, mai degrabă, dacă e să dăm crezare afirmațiilor redacției, din cauza unor greutăți interne, „de edare”, și a riscurilor ce le întîmpina cu un grup de conducere îndrumat de Vincențiu Babeș, suspectat de mai multă vreme de autorități pentru activitatea lui politică. Redacția pronunță cuvîntul de adio în convingerea că ideile

⁹³ *Albina*, an. IV, 1869, nr. 76, din 14/26 septembrie.

⁹⁴ *Idem*, an. I, 1866, nr. 66, din 14/26 septembrie.

⁹⁵ *Idem*, an. V, 1871, nr. 73, din 9/21 septembrie.

⁹⁶ *Idem*, nr. 78, din 26 septembrie/8 octombrie.

⁹⁷ *Idem*, an. IX, 1874, nr. 1, din 2/14 ianuarie și nr. 18, din 7/19 martie.

⁹⁸ *Idem*, an. X, 1875, nr. 80, din 13/25 decembrie.

propagate de „Albina” „...nu se poate să nu fi pătruns și să nu fi încolțit și prins rădăcini în piepturile române și ele vor răsări și vor dezvolta ramuri puter-nice și vor marca calea vieții, calea din robia Vavilonului spre pământul făgă-duinței, spre România și împărăția gintei lui Traian”⁹⁹. Credem că la încetarea apariției „Albinei” a tras mult în cumpănă convingerea conducătorilor politici bănățeni, dobândită în decursul apariției foii lui Babeș, că un ziar editat în mijlocul masei căreia este destinat își va atinge obiectivele cu mult mai multă eficacitate. Ziaristica bănățeană românească se mută așadar de la Pesta la Timișoara, unde apăru în 1880, cu concursul substanțial al aceluiași Babeș¹⁰⁰, „Luminătorul” redactat de Pavel Rotariu.

Ziarul „Albina”, emanație a efervescenței politice caracteristice frământatului deceniu al șaptelea al secolului trecut, a scris prin activitatea sa o pagină de istorie politică și culturală a românilor din Austro-Ungaria, interesantă mai ales prin atitudinea generală de rezistență manifestată în fața opresiunii. El nu a apărut întâmplător, ci într-un moment când acțiunea politică românească, ajunsă în preajma inevitabilului act dualist, se vede nevoită a-și multiplica mijloacele combative. Se nascu din nevoi și fu sortită a lupta pentru înlăturarea lor. Apariția „Albinei”, organ al activismului bănățean, fusese cerută de o anume stare social-politică a românilor din părțile locului, și a fost posibilă, căci nivelul de cultură al populației, cel puțin al părții mai instruite, era suficient de ridicat pentru a se putea găsi un număr de circa 1000 de abonați anual. Pe de altă parte, ea vădi existența unui număr îndestulător de bărbați politici și de cultură, încât să se poată forma un colectiv redacțional valoros și un grup de colaboratori constanți, care conlucrară pentru realizarea unui conținut mereu prestigios al ziarului. Se remarcă dintre ei, în primul rînd, Vincențiu Babeș, care a condus de fapt ziarul și care, prin activitatea sa la „Albina”, deschide drumul ziaristicii politice din Banat, cale bătută în anii ce urmară de oameni formați sub mîna lui, în redacția din Viena și apoi din Pesta, ce continuară, prin „Luminătorul” și mai apoi „Dreptatea” (1893), ambele inițiate și inspirate de Babeș, acțiunea începută la 1866. Prin ținuta sa politică, prin rosturile culturale, prin formarea unor viitori oameni de condei sau politici, prin mesajul de propășire, prin însuși exemplul său, căci a tăiat făgaș adînc pentru succesori, „Albina” rămîne în istoria românilor din primul deceniu al dualismului ca o realizare națională remarcabilă, definitorie pentru evoluția culturală și politică ulterioară a mișcării de emancipare din Banat și valea inferioară a Mureșului cu deosebire.

G. CIPĂIANU

⁹⁹ *Idem*, an. XI, 1876, nr. 117 și 118, din 31 decembrie/12 ianuarie.

¹⁰⁰ Arhiva Babeș, proces-verbal privind înființarea *Luminătorului*.

LE JOURNAL „ALBINA“ (1866—1876);
APPARITION, COLLABORATEURS, ORIENTATION GÉNÉRALE

(Résumé)

L'article présente l'un des journaux les plus importants qu'aient eu les Roumains de l'empire des Habsbourg au XIXe siècle. L'existence d'une dizaine d'années du journal „Albina“ est analysée sous ses multiples aspects: politique, culturel, économique. En s'appuyant sur une large information, surtout d'archive et de presse, les affirmations de l'auteur mènent vers la conclusion que le journal a constitué une remarquable tribune de la lutte des Roumains pour l'émancipation.

MINERITUL CARBONIFER ÎN BANAT ÎNTRE ANII 1867 și 1900

După 1867, mineritul carbonifer, cea mai tinăra ramură a industriei miniere din Transilvania, a ajuns în prima linie a activității miniere. În domeniul carbonifer, dezvoltarea capitalistă într-un ritm mai rapid se baza pe două premise fundamentale: pe de o parte pe formele organizatorice mai de timpuriu încheiate și relativ moderne din punct de vedere tehnic al exploatării, iar pe de altă parte pe impulsurile venite din partea pieții interne în continuă lărgire. Premisa obiectivă a avântului era dată în domeniul mineritului carbonifer, în sensul că Transilvania era una din țările europene cele mai bogate în cărbune. De asemenea, au fost favorabili și factorii de producție, în primul rând importul de capital¹.

La începutul perioadei de care ne ocupăm, mineritul cărbunelui negru în Banat avea deja o tradiție aproape seculară cu exploatări ce produceau cărbune în cantități mari, industriale. Era cunoscut și bazinul carbonifer din Valea Jiului, cu toate că aici exploatarea cărbunelui nu depășise încă stadiul inițial; s-a ajuns numai la prospecțiuni și la punerea bazelor unei exploatări de proporții mai mari. O activitate minieră — ce-i drept, cu minime rezultate de producție — se desfășura și pe teritoriul zăcămintelor de lignit din regiunea Sfântul Gheorghe, pe teritoriul zăcămintelor de cărbune brun din Valea Almașului de lângă Cluj, precum și pe alte teritorii carbonifere².

Consolidarea ce a urmat încheierii pactului dualist din 1867 a adus cu sine accelerarea dezvoltării generale capitaliste³. În ciuda faptului că crizele economice, precum și crizele politice interne au tulburat ani de-a rândul viața economică, ultima treime a sec. XIX poate fi considerată totuși drept cea mai rodnică perioadă a capitalismului. Modernizarea agriculturii, apariția unei rețele moderne de comunicație, creșterea până la un anumit nivel a acumulării capitalului, apariția mării industrii meca-

¹ Cf. L. Vajda, *Capitalul străin în industria minieră și metalurgică a Transilvaniei (1867—1900)*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 229—254.

² Cf. L. Vajda, *Începuturile dezvoltării mineritului de cărbuni în Transilvania*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 398—413.

³ Caracterizarea pactului dualist și a perioadei de după 1867 vezi în *IstRom*, IV, p. 643—683; *Din istoria Transilvaniei*, II, p. 187—264.

nizate au creat o atare mobilitate a factorilor productivi, care, în pofida frinei pe care o reprezentau în continuare factorii economici și politico-sociali — consecință indeosebi a situației dependente a Transilvaniei în cadrul monarhiei austro-ungare —, a contribuit la accelerarea dezvoltării.

În acest proces, dezvoltarea ramurilor industriale extractive și cu deosebire a mineritului de cărbune a prezentat rezultate relativ remarcabile. Astfel, de pildă, pînă ce între 1866 și 1900 ritmul mediu de creștere a tuturor teritoriilor miniere donate era de 3,4, creșterea teritoriilor rezervate mineritului de cărbune este de 4,8. În 1866, proporția teritoriilor ocupate de întreprinderile miniere carbonifere era de 37,9% din suprafața totală a teritoriilor miniere donate; în 1900, această proporție crește la 54,4%. Rezultate asemănătoare reies și din datele referitoare la producție. Între 1867 și 1900, producția de fier brut a crescut de 5 ori, pe cînd cea a cărbunelui de 7,4 ori. Ca urmare, s-a modificat considerabil și cantitatea producției de cărbune pe cap de locuitor: de la 59 kg în 1866, ea a crescut la 320 kg în 1900.

În anii de după 1867 s-a schimbat întreaga structură productivă a industriei miniere și metalurgice din Transilvania, ca urmare directă a restructurării economico-industriale generale care era în cea mai strînsă legătură indeosebi cu lărgirea activității industriale și transformarea ei calitativă: apariția marii industrii mecanizate. Principalul rezultat al acestei schimbări a fost faptul că, în cadrul valorii globale a producției miniere și metalurgice din Transilvania, pe prim plan a ajuns producția celor mai importante materii prime industriale, cărbunele și fierul. După cum reiese din datele existente, ritmul cel mai rapid de dezvoltare s-a înregistrat în domeniul mineritului de cărbune. Valoarea producției a crescut aici între 1867 și 1900 cu 19,8%, față de creșterea de 16,4% în domeniul producției de fier brut și de scăderea cu 35,3% a valorii producției metalelor nobile și colorate. De altfel, această creștere a ritmului dezvoltării producției de cărbune era strîns legată nu numai de problemele dezvoltării siderurgiei, a industriei grele sau chiar în general a industriei capitaliste mecanizate, ci și cu progresul economic general capitalist, constituind o premisă indispensabilă a acestuia.

*

Pînă în ultimii ani ai sec. XIX, rolul principal în producția carboniferă din Transilvania l-a avut mineritul de cărbune din Banat, nu numai datorită cantității, ci mai cu seamă pentru că această producție urmărea în primul rînd exploatarea zăcămintelor de cărbune negru, mai prețioase, cu o valoare de combustie mai ridicată. Încă înainte de 1867 au luat ființă în acest scop 7 întreprinderi miniere. Începînd cu deceniul al optulea, odată cu creșterea cererii de cărbune și a „febrei” fondărilor de întreprinderi capitaliste, s-a trecut treptat la prospectarea și exploatarea zăcămintelor bănățene de cărbune negru și lignit, așa încît de pildă în 1900 găsim deja pe teritoriile de cărbune din Banat peste 30 de întreprinderi miniere carbonifere.

1. Mineritul cărbunelui negru

După 1867, mineritul cărbunelui negru în Banat s-a concentrat în special în zona zăcămintelor din Steierdorf-Anina, Doman, Secul, Berzasca și Baia Nouă (Eibenthal), grupându-se în majoritate covârșitoare în cadrul a trei întreprinderi.

Teritoriile carbonifere cele mai mari și cu cea mai mare producție, anume cele de la Steierdorf-Anina, Doman și Secul, se aflau în posesia întreprinderii *Kaiserliche und Königliche Privilegierte Österreichische Staatseisenbahngesellschaft* (prescurtat S.T.E.G.). După 1867, bazându-se pe rezultatele obținute pînă atunci în producția minieră, S.T.E.G.-ul a dezvoltat teritoriile amintite, ele transformându-se într-un imens stabiliment industrial, pe de o parte pentru a satisface nevoile crescînde ale propriilor ramuri industriale și căi ferate, pe de alta spre a corespunde necesităților generale de cărbune.

S.T.E.G.-ul, această uriașă întreprindere a capitalului bancar austriac și francez, a ajuns pînă în 1867 să dispună de un teritoriu minier carbonifer de cca. 18 440 000 m². În deceniile următoare întreprinderea s-a extins în continuare, pentru a-și putea asigura și mai mult situația monopolistă în producția bănățeană de cărbune negru. Rezultatul se reflectă în următoarele date: teritoriul minier donat pînă în 1876 însumează cca. 26 200 000 m², în 1880 33 900 000 m², în 1890 35 600 000 m²⁴.

Prin deschiderea continuă a mereu noi exploatări, prin construirea și generalizarea sistemului de exploatare cu metoda puțurilor, prin lărgirea bazei tehnice, întreprinderea minieră se dezvolta rapid, fiind în măsură să asigure în cadrul fiecărei etape de dezvoltare menținerea producției de cărbune, în esență, la același nivel. Între 1867 și 1880, producția anuală de cărbune a întreprinderii S.T.E.G. se cifra la cca. 2,4 milioane chintale, cantitate ce nu a suferit schimbări notabile nici în timpul crizei de supraproducție din 1873 și nici în perioada de stagnare ce i-a urmat. Jumătate din cantitatea cărbunelui extras era folosită în unitățile proprii ale S.T.E.G.-ului — în furnale, în uzinele siderurgice, în fabrica sa de mașini, în cea de produse chimice, în fabrica de ciment și cărămidă —; o cîtime de 3/10 era consumată de propriile sale căi ferate, iar 2/10 au fost puse în circulație comercială, pentru moment mai ales în orașele bănățene mai mari⁵. Producția medie prin anii 1880 se cifra deja la cca. 3,4 milioane chintale. Din această cantitate, uzinele siderurgice de la Reșița și Anina consumau anual în medie 2,5 milioane chintale sub formă de cărbune de mină și 830 000 chintale sub formă de cocs⁶, deci peste trei sferturi din totalul cărbunelui extras. Astfel, partea cu care apare S.T.E.G.-ul pe piața cărbunelui s-a micșorat. În ultimul deceniu al veacului, producția anuală s-a ridicat la aproape 4 milioane chintale; ca urmare a acestui fapt,

⁴ *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, 1869, fasc. III, p. 124, 133; Hantken Miksa, *Magyarország széntelepei és szénbányászata*, Budapest, 1878, p. 14—15; *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1879—1881, p. 157; *idem*, 1892, p. 66.

⁵ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 86.

⁶ Keleti Károly (red.), *Hivatalos jelentés a budapesti 1885-ki országos általános kiállításról*, II, Budapest, 1886, p. 618.

precum și a etatizării, în anul 1891, a căilor sale ferate, „societatea a ajuns încă pe atunci în situația de a putea satisface, în afară de necesitățile sale proprii, și nevoile de cărbune ale altor întreprinderi industriale”⁷.

Dublarea, între 1867 și 1900, a producției de cărbune negru a S.T.E.G.-ului a fost un rezultat nu atât al extinderii teritoriale, cât mai degrabă al perfecționării treptate a procedeeleor de exploatare minieră. Datorită condițiilor de amplasare a cărbunelui, asigurarea unui nivel ridicat al producției era posibilă numai prin dezvoltarea metodei de exploatare în adâncime, prin introducerea sistematică a metodei de exploatare prin puțuri miniere, mai costisitoare, în locul exploatării lesnicioase și mai ieftine a metodei galeriilor. S.T.E.G.-ul a început încă imediat după 1860 să treacă cu totul la metode de exploatare în adâncime prin puțuri a cărbunelui negru, procedeu pe care l-a și tradus în fapt în decurs de un deceniu și jumătate.

În acest sens, la începutul perioadei pe care o tratăm, în stadiul cel mai avansat se găsea mina de la Steierdorf-Anina, unde se scotea, în cinci complexe de straturi, cărbunele cel mai îmbelșugat cantitativ și totodată calitativ cel mai bun. Între 1867 și 1874 au fost construite 8 puțuri⁸, astfel că mina avea, împreună cu puțurile anterior săpate⁹, în total 13 puțuri. Amplasarea formațiunii carbonifere — fiind vorba despre formațiuni multiplu deranjate prin falii — a făcut necesară construirea unui mai mare număr de puțuri, care să cuprindă, fiecare, câte un spațiu mai restrâns de exploatare. Anii următori au adus cu sine, totuși, micșorarea numărului puțurilor deschise în cadrul întreprinderii și totodată lărgirea spațiului lor de exploatare. La sfârșitul celui de al optulea deceniu funcționau 10 puțuri, în 1890 8 puțuri, iar în 1895 abia 6 puțuri¹⁰; în schimb, spațiul lor de exploatare a fost mult lărgit, prin explorări noi, în parte — în funcție de înclinarea zăcămintelor — în adâncime, dar în parte și orizontal, prin galerii transversale așezate unele sub altele. Adâncimea totală a puțurilor aflate în exploatare era la mijlocul deceniului al optulea de cca. 1950 m, în schimb în 1880 de 2500 m¹¹. Mai târziu, s-a ajuns și mai în adâncime prin noile explorări. Astfel, de pildă, în 1894 puțul Thinnfeld nr. I era adinc de 354 m, față de 276 m cîți avea în 1876. Puțul Frederic a ajuns pînă la adâncimea de 385 m, în 1876 el avînd doar 65 m adâncime. La puțul Gustav adâncimea era de 442 m, iar la puțul Thinnfeld nr. II de 544 m, mai mare cu

⁷ *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1900, p. 32.

⁸ Este vorba de următoarele puțuri: Thinnfeld nr. II (1867), Uterisch (1868), Hildegard (1869), Frederic (1869), Panor (1871), Ronna (1874), precum și de puțurile Keitz și Anina.

⁹ Aceste puțuri sînt următoarele: Kolovrat (1846), Kübeck (1847), Thinnfeld nr. I (1851), Colonie (1862) și Gustav (1862).

¹⁰ Puțurile în funcțiune în anul 1878 erau următoarele: Kübeck, Thinnfeld nr. I, Colonie, Gustav, Thinnfeld nr. II, Uterisch, Hildegard, Frederic, Panor și Anina; în anul 1889 a fost redeschis puțul Kolovrat, sistat încă în anul 1853, în anul 1890 puțul Ronna, iar puțurile Uterisch, Hildegard, Panor și Anina au fost închise; pînă în anul 1895 au mai fost sistate puțurile Kolovrat și Thinnfeld nr. I.

¹¹ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 78; *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1879—1881, p. 152.

peste 200 m decît în 1876¹². Spațiul de exploatare al puțurilor oscila la sfîrșitul deceniului al optulea între 800—2000 m, în deceniul al zecelea între 2000—3000 m¹³. Avînd în vedere dificultățile terenului prin care erau săpate majoritatea puțurilor, fiind vorba de terenuri curgătoare, care exercitau presiuni imense, aceasta făcea necesară cadrarea puțurilor. La început se întrebuițau pentru susținere cadre din lemn, care însă în decursul anilor nu au rezistat suficient presiunilor; la finele secolului s-a trecut și la cadrarea puțurilor cu beton. Puțurile erau construite, fără excepție, cu o secțiune dreptunghiulară și, în general, cu dimensiuni reduse. La fiecare puț existau cîte două secții de transport și una de circulație (cu excepția puțului Kübeck, unde erau 4 secții de transport), precum și, în general, cîte o secție pentru evacuarea apelor.

Galeriile principale erau înaintate direcțional în culcușul straturilor, obținîndu-se prin această metodă galerii solide și ușurînd atît aerisirea minei, cît și transportul cărbunelui extras.

Abatajul se făcea după grosimea straturilor, prin două metode diferite: stratul principal era exploatat prin fișii orizontale complet rambleate, iar straturile mai subțiri prin trepte răsturnate, fără rambleu.

În ce privește instalațiile miniere, transportul în puțuri se făcea fie direct la suprafață¹⁴, fie pînă la nivelul cîte unei galerii și prin ele la suprafață¹⁵. Numărul galeriilor de transport era de 3¹⁶.

Mina de la Doman, din care se extrăgea cea mai mare cantitate de cărbune după mina de la Steierdorf-Anina din cele două strațuri existente și apte pentru exploatare, a fost transformată tot de S.T.E.G. încă înainte de 1867 în exploatare prin puțuri, avîndu-se în vedere extinderea în adîncime a straturilor foarte dezordonat așezate. Pînă în 1890, cărbunele era exploatat prin intermediul a patru puțuri, din care porneau galerii transversale¹⁷, la adîncimea de 200 pînă la 460 m. În total au fost cuprinse șase orizonturi, ultimul orizont fiind deschis în anul 1894, legat de puțul Széchen, care comunica încă de la 1864 cu galeria principală, Erbstollen. În 1890, puțul Leopold I, săpat în anul 1868, în partea de răsărit a minei, a fost închis. Puțul Leopold II, săpat în anul 1878, fu amenajat, în 1893, în scopul evacuării apelor. Un alt puț, cu denumirea Gheorghe, care servea de fapt prospec-

¹² *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1894, p. 68; Hantken Miksa, op. cit., p. 78.

¹³ *A szabadalmazott Osztrák-Magyar Allamvasúttársaság magyarországi uradalmának leírása* (în continuare: *Az Allamvasúttársaság leírása*), Budapest, 1891, p. 26—28; Hantken Miksa, op. cit., p. 78.

¹⁴ În cazul puțurilor Panor, Hildegard, Thinnfeld nr. I, Anina și Gustav.

¹⁵ În cazul puțurilor Kübeck, Colonie, Uterisch, Frederic, Thinnfeld nr. II.

¹⁶ Cele trei galerii de transport sînt următoarele: galeria Mihai-Martin care avea legătură cu puțul Frederic, galeria Dulnik, legată de puțurile Kübeck, Colonie și Uterisch, galeria Abhub cu legătură la puțul Thinnfeld nr. II.

¹⁷ Aceste puțuri sînt următoarele: Széchen, Almásy, Leopold I și Leopold II.

țiunilor, a funcționat pînă la anul 1896, cînd s-a dărîmat¹⁸. Transporturile fură efectuate prin galeria-tunel Franz Josef, amplasată în ultimul culcuș de străt de cărbune.

Mineritul prin metoda galeriilor s-a transformat în minerit în adîncime cei mai tîrziu la Secul, după ce cărbunele aflat la nivelul celor trei galerii din Valea Seculului și al celei de a patra din Valea Rîului Alb¹⁹ a fost deja extras. În 1869 s-a început aici adîncirea puțului Alfred, la distanță de 57 m la gura celei mai de jos galerii, galeria Dercsényi. Acest puț a devenit intrarea principală în mină, avînd ca galerie de transport galeria Dercsényi. Puțul exploata patru straturi de cărbune, așezate unul peste altul. La sfîrșitul deceniului al optulea, el avea adîncimea de 200 m, cu patru nivele de exploatare, în schimb în ultimul deceniu al secolului trecut adîncimea era de 470 m, cu șapte nivele de exploatare²⁰.

După descrierile contemporane, mineritul de cărbune negru al S.T.E.G.-ului era cel mai avansat în Transilvania din punct de vedere al nivelului tehnic, dar se afla în frunte și pe planul întregii monarhii. În 1860—70, corespunzător nivelului tehnic de atunci, utilizarea a numeroase mașini cu aburi cu un randament mic era caracteristică instalației mecanice a minelor. Baza tehnică a minelor carbonifere ale S.T.E.G.-ului era însă deosebită de nivelul general. Forța motrică necesară transportului, evacuării apelor și aerisirii era deservită în 1877 de 29 mașini cu aburi însumînd 2609 cai-putere; dintre acestea randamentul a 10 mașini era încă de pe atunci mai mare de cîte 100 cai-putere²¹. De acum înainte, dezvoltarea tehnică s-a manifestat prin creșterea capacității totale a mașinilor cu aburi aflate în funcțiune — crescînd pînă în 1900 la peste 3100 cai-putere —, prin darea în funcțiune a unor ansambluri mecanice cu randament din ce în ce mai ridicat, precum și prin apariția primelor instalații și mașini acționate electric.

¹⁸ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 47—48; *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1895, p. 22—23; Mihalik Sándor, *Resica jelene és múltja*, Reșița, 1896, p. 31—32; Ion Păsărică, *Monografia uzinelor de fier și domeniilor din Reșița și frumusețea naturală a împrejurimilor*, București, 1936, p. 39.

¹⁹ Galiile erau denumite astfel: Dercsényi, Bartel, Gheorghe și Rîu-alb.

²⁰ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 40; *Az Allamvasúttársaság leírása*, p. 19.

²¹ Repartizarea mașinilor cu aburi între minele S.T.E.G.-ului și folosirea lor era următoarea:

M i n a	Mașinile cu aburi pentru							
	Transport		Evacuarea apei		Aerisire		Total	
	nr. ¹	c.p.	nr.	c.p.	nr.	c.p.	nr.	c.p.
Steierdorf-Anina	10	1115	5	930	6	125	21	2170
Doman	3	162	3	27	1	100	7	289
Secul	1*	150	—	—	—	—	1	150
Total	14	1427	8	957	7	225	29	2609

* (Mașina a fost folosită și pentru evacuarea apelor din mină).

Producția de cărbune a S.T.E.G.-ului între 1867—1900

ANUL	Cantitatea produsă, în chintale			
	Steierdorf-Anina	Doman	Secul	Total
1867	1 613 620	243 510	151 500	2 008 630
1868	1 956 380	228 500	137 500	2 322 380
1869	1 725 780	302 290	130 440	2 158 510
1870	1 633 880	339 040	100 760	2 073 680
1871	1 748 950	386 390	123 030	2 258 370
1872	1 843 100	437 620	140 480	2 421 200
1873	1 990 560	499 230	155 690	2 645 480
1874	1 728 800	485 350	187 180	2 401 330
1875	1 669 180	464 600	193 630	2 327 410
1876	1 643 300	604 170	277 110	2 524 580
1877	1 676 330	529 630	245 780	2 451 740
1878	1 613 090	431 300	235 600	2 279 990
1879	1 712 530	424 730	335 310	2 472 570
1880	1 913 410	478 400	403 980	2 795 790
1881	1 969 920	590 580	460 750	3 021 250
1882	1 801 430	619 500	515 840	2 936 770
1883	2 173 940	552 160	552 810	3 278 910
1884	2 227 000	594 600	517 220	3 338 820
1885	2 322 200	675 270	547 940	3 545 410
1886	2 387 400	633 200	540 830	3 561 430
1887	1 871 660	581 520	488 010	2 944 350
1888	2 413 200	670 560	491 170	3 574 930
1889	2 704 500	721 410	530 770	3 956 680
1890	2 529 600	774 450	562 320	3 866 370
1891	Nu avem date	Nu avem date	Nu avem date	3 865 000
1892		— „ —		3 990 379
1893		— „ —		3 907 113
1894		— „ —		3 720 902
1895		— „ —		3 796 720
1896		— „ —		4 029 408
1897		— „ —		3 450 545
1898		— „ —		3 987 883
1899		— „ —		3 945 611
1900		— „ —		3 988 898

În privința utilajului tehnic, cea mai avansată era, încă de cînd a deschis producția, mina din Steierdorf-Anina. În deceniul al optulea al secolului trecut, energia mecanică utilizată aici a constituit 83,4% din totalul de cai-putere folosit în exploatarea S.T.E.G.-ului. Pînă în 1900, nici nu a avut loc vreo schimbare esențială în ce privește cantitatea totală de cai-putere folosită la mina din Steierdorf-Anina, această cantitate oscilînd în jur de 2200. Prin primele concentrări efectuate în activitatea întreprinderii pe la sfîrșitul secolului, instalația mecanică s-a dovedit a fi suficientă. În schimb, mina din Doman a suferit pînă în 1900 o considerabilă dezvoltare în privința utilajului tehnic. Față de existentul anterior de 7 mașini cu

aburi însumînd 289 cai-putere, în jur de 1900 lucrau aici 11 mașini cu aburi cu randamentul total de 712 cai-putere. La mina din Secul găsim trei mașini cu aburi avînd în total 235 cai-putere.

Dezvoltarea tehnică era cea mai rapidă în domeniul transporturilor. Randamentul mașinilor de extracție în puțuri varia, de fiecare mașină, între 150—300 cai-putere. Mașinile de extracție mai mari, care erau în general mașini gemene cu aburi, erau executate în fabrica de mașini a S.T.E.G.-ului din Reșița. Din 1874 s-a introdus — la mina din Doman — transportul pe calea ferată în subterană cu locomotive cu aburi, cu două mașini mici, de cîte 6 cai-putere, iar începînd din anul 1897 tracțiunea cu ajutorul locomotivei electrice, dar nu s-a abandonat transportul cu cai al cărbunelui, și anume în nivelele aflate dedesubtul galeriei inferioare; de asemenea, s-a continuat transportul prin forța oamenilor, de la abataje pînă la rostogoluri de cărbune²².

Mina din Steierdorf-Anina a fost conexată cu Reșița printr-o linie ferată construită încă în 1864 prin Oravița. Cărbunele din Doman a ajuns la clasor și la fabrica de cocs din Reșița prin galeria-tunel Franz Josef, construită tot în 1864. Cea dintîi legătură cu calea ferată între mina din Secul și Reșița a fost construită între 1868 și 1870, constînd în tracțiune cu cai, care, necorespunzînd cerințelor, a fost transformată pînă în 1873 în linie cu tracțiune de locomotivă cu aburi.

Mașinile de evacuare a apelor erau, conform modelelor din jurul anului 1870, pompe cu sistem de prăjini acționate de mașini cu aburi instalate la suprafață. Printre mașinile de evacuare a apelor utilizate la mina din Anina — instalații ce aveau în general un randament ridicat —, găsim două mașini cu aburi de cîte 200 cai-putere și una cu un randament de 500 cai-putere²³. Spre sfîrșitul secolului au apărut troliurile cu aburi, care evacuaau apa din mină în cupe făcute din plăci de fier, precum și pompele acționate electric, prin construirea, în uzina de la Doman, a unei centrale electrice de 110 kw/ore²⁴.

Din cauza frecvenței gazelor de mină, fiecare puț a fost prevăzut cu o instalație de aerisire, dar în afară de acestea au fost săpate și puțurile de aeraj²⁵, unde s-au montat, începînd cu anii de după 1870, instalații de aerisire cu un randament mai mare, acționate de mașini cu aburi. Printre acestea din urmă se găseau și mașini cu cîte 100 cai-putere ce puneau în funcțiune ventilatoare cu diametrul elicei de 2,5—9 m și lățimea de 2 m, avînd capacitatea de reîmprospătare a 720—900 m³ de aer pe minut²⁶. Totuși, exploziile de gaze de mină și de praf de cărbune provocau în minele de cărbune negru ale S.T.E.G.-ului catastrofe în șir. O mulțime de spe-

²² Mihalik Sándor, *op. cit.*, p. 32—34; *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1895, p. 22—23.

²³ *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1879—1881, p. 152.

²⁴ Déry Károly, *A magyar szénbányászat ismertetése, különös tekintettel az 1900. évi párizsi kiállításon résztvevő vállalatokra*, Budapest, 1900, p. 214.

²⁵ La Anina astfel de puțuri erau cele denumite Gustav și Frederic, la Doman puțul Carolina și din 1890 pînă în 1896 puțul Leopold. La Secul funcționa, de asemenea, un astfel de puț.

²⁶ *Az Allamvasúttársaság leírása*, p. 20; Mihalik Sándor, *op. cit.*, p. 34.

cialiști — din țară și străinătate — s-au ocupat de securitatea muncii miniere, dar nicidecum cu rezultate multumitoare, deși metoda aplicată aici la exploatarea prin galerii transversale a zăcămintelor de cărbune — și anume că după luarea măsurilor de securitate se producea artificial, dacă existau premise în acest sens, explozia gazelor prin așa-zisele explozii de provocare — a fost preluată mai târziu și în mineritul carbonifer din Franța, Belgia și Anglia.

Spre finele secolului au început să fie utilizate ciocanele și sfredelele acționate mai întâi cu aer comprimat, iar din 1898, la Anina, mașinile electrice de forat²⁷.

Energia electrică a început să fie utilizată și la explorări. Din 1890, la Anina puțul Frederic a fost adâncit în continuare cu ajutorul unui trolu de extracție acționat prin transmisie de forță electrică, iar în 1894 un trolu de extracție acționat electric a fost montat în puțul Alfred de la mina Secul²⁸.

Mineritul carbonifer al S.T.E.G.-ului — ca o formă a inițiativelor sale industriale legate de această ramură — era completat prin diferite instalații de producție, ca de pildă clasoare de cărbune, spălătorii de cărbune, fabrică de brichete și cea de cocs.

Dacă existau posibilități, din cărbunele scos erau separate încă la locul abatajului cărbunele bulgări, cel mărunț sau praful de cărbune. Mai mult chiar, cărbunele era și clasificat prin instalații corespunzătoare. Astfel, de la sfârșitul anului 1890 la mina Thinnfeld nr. I de la Anina s-a amenajat un clasor de unde cărbunele separat se transporta direct la rampa de îmbarcare, fiind vărsat în vagoanele de cale ferată.

Fabrica de brichete a fost construită în 1890 la Reșița pentru valorificarea prafului de cărbune din Doman, constituind cca 40% din cărbunele extras aici. Capacitatea ei de producție zilnică era de 60—90 tone; bricheta produsă — cca. 12 000 tone pe an — era folosită drept combustibil pentru generatorii de gaz ai întreprinderii siderurgice din Reșița. Forța motrice a instalațiilor fabricii era dată de o mașină cu aburi de 70 cai-putere²⁹.

Cocsul era fabricat, cu mijloace primitive, la Anina încă din anul 1827, destinat fiind furnalelor tezaurariatului. S.T.E.G.-ul a construit aici o instalație de fabricare a cocsului în anul 1861, cu cuptoare de cocs împărțite în patru grupe, fiecare cuprinzând câte 15 cuptoare sistem François. Mai târziu, în cursul reconstruirii cocsăriei, cuptoarele fură împărțite în două grupe, una având 36 cuptoare sistem Gobiet și 6 sistem Coppée, iar cealaltă 10 cuptoare Gobiet. Capacitatea sa de producție era de peste 24 000 tone pe an³⁰. Activitatea de fabricare a cocsului la Reșița a început în 1864; pînă în 1874 se întrebuinta numai cărbune de la Secul, deoarece cărbunele de la Doman, slab și care nu se cocea de loc, nu era considerat ca potrivit pentru producerea cocsului, în ciuda faptului că nici cărbunele de la

²⁷ Ion Păsărică, *op. cit.*, p. 40, 42.

²⁸ *Az Allamvasúttársaság leírása*, p. 26—28; *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1895, p. 22.

²⁹ Ion Păsărică, *op. cit.*, p. 36; *Az Allamvasúttársaság leírása*, p. 42; Mihalik Sándor, *op. cit.*, p. 35.

³⁰ Asbóth Lajos, *A bánáti bányavárosok, nyersércsek termelése és ipar tekintetében*, în *Hazánk és a Külföld*, II, Pest, 1865, p. 772; *Az Allamvasúttársaság leírása*, p. 46.

Secul nu era cel mai corespunzător, din cauza conținutului ridicat de cenușă. În cele din urmă, prin amestecarea cărbunelui celor două mine și prin transformarea parțială a cuptoarelor de cocs s-a reușit să se producă un cocs de mai bună calitate. Din anul 1878 au funcționat 55 cuptoare sistem Gobiet. Mai târziu, după alte transformări, au fost puse în funcțiune 47 cuptoare sistem Gobiet și 13 sistem Coppée, cu o capacitate anuală de producție de 28 000—30 000 tone³¹.

Fabricile de cocs ale S.T.E.G.-ului dispuneau și de spălătorii de cărbune. Instalațiile de la Anina, cu ajutorul cărora erau spălate 10 tone de cărbune pe oră, erau acționate de o mașină cu aburi de 60 cai-putere. Forța motrice a clasorului și spălătoriei de cărbune din Reșița era o mașină cu aburi de 50 cai-putere³².

Numărul de muncitori mineri de la Steierdorf-Anina, Doman și Secul era considerabil de mare deja în 1867, cifrându-se la un total de 3324 persoane. Acest număr a crescut pînă în anul 1896 la 4359, din care 2894 lucrau la mina din Steierdorf-Anina, 1236 la Doman și 229 la Secul³³.

Pe teritoriul unei mari părți a zăcămintelor din zona Berzasca, mineritul era desfășurat de *intreprinderea Karl Klein*, încă timp de cîțiva ani după 1867. Pierzindu-și însă consumatorul principal, Prima Societate de Navigație cu Aburi pe Dunăre, întreprinderea a ajuns într-o situație atît de critică, încît pînă la urmă a sistat exploatarea. În 1872 au apărut noi întreprinzători în persoana *Fraților Guttmann*, care erau în Austria printre cei mai mari proprietari minieri. De acum s-a deschis o nouă perioadă de dezvoltare în mineritul de aici; proprietarii, „dîndu-și seama de excelența calitate a cărbunelui, de condițiile propice ale pieții de desfacere, de amplasarea geografică avantajoasă a zăcămintelor de cărbune, au făcut toate sacrificiile pentru utilizarea cit mai rațională a zăcămintelor și pentru valorificarea corespunzătoare a cărbunelui”³⁴.

Domeniul minier al Fraților Guttmann îmbrățișa un teritoriu cu suprafața de 5 487 894 m², în hotarul localităților Camenița, Cozla și Sirina, teritoriu din care se exploata din ce în ce mai mult, pe măsura extinderii lucrărilor de prospecțiuni. Datorită amplasării favorabile a straturilor de cărbune — așezate în formă de lentilă, avînd grosimea de 5—6 m și pe alocuri chiar de 10—15 m —, s-a aplicat în continuare sistemul exploatarei prin galerii, numai o parte a minei de la Sirina fiind exploatată prin metoda puțurilor. În toate cele trei mine au fost deschise cîte patru galerii la anumite distanțe orizontale așezate unele sub altele; lungimea lor totală era în 1895 de 7,3 km. Galeriai porneau din apropierea aparițiilor la suprafață a zăcămintelor, astfel, încît aproape pe toată extinderea lor atingeau nemijlocit zăcămintele de cărbune. Între timp, mina de la Camenița, cea mai îndepărtată de Dunăre — căci în fond toată exploatarea carboniferă din zona Berzasca era în strînsă legătură cu avîntul navigației cu aburi pe Dunăre —, fu închisă din cauza lungimii și costului ridicat al transportului cu tracțiune animală

³¹ Mihalik Sándor, *op. cit.*, p. 36; *Magyarország gyárpara 1898-ban*, fasc. II, Budapest, 1901, p. 232—233; *BKL*, 1895, p. 399.

³² *Az Államvasúttársaság leírása*, p. 46; *BKL*, 1895, p. 399—400.

³³ *BKL*, 1897, p. 319; *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1896, p. 87.

³⁴ Déry Károly, *op. cit.*, p. 110.

Producția de cărbune a întreprinderii Frații Guttmann între 1872—1900

ANUL	Producția, în chintale	ANUL	Producția, în chintale
1872	Nu avem date	1887	Nu avem date
1873	— „ —	1888	415 382
1874	239 766	1889	389 082
1875	269 529	1890	295 470
1876	301 970	1891	342 150
1877	Nu avem date	1892	281 250
1878	— „ —	1893	301 782
1879	300 536	1894	427 625
1880	341 392	1895	379 750
1881	314 169	1896	353 300
1882	392 112	1897	450 700
1883	Nu avem date	1898	453 866
1884	— „ —	1899	512 328
1885	— „ —	1900	507 626
1886	— „ —		

a cărbunelui, iar centrul de greutate al producției a fost strămutat la exploatările din Cozla și Sirina ce se întindeau nemijlocit până la Dunăre; aici s-a început exploatarea a trei straturi carbonifere³⁵.

Instalația mecanică a minelor însuma 640 cai-putere, utilizați la mașinile de havat, la instalațiile de aerisire cu transport de forță electrică, la planurile înclinate cu transportor acționate cu aburi, la transporturile la suprafață cu locomotive cu aburi, la spălătoria și clasorul de cărbune aflat la debarcaderul de pe malul Dunării, precum și la remorcherul cu aburi — proprietate a întreprinderii³⁶. Frații Guttmann erau nevoiți să rezolve prin mijloacele proprii ale întreprinderii problema transportului cărbunelui pe apă — procurind încă în 1874 un remorcher de 350 cai-putere și 20 de șleपुरi —, deoarece Societatea de Navigație cu Aburi pe Dunăre, căreia nu-i convenea că minele din Berzasca au ajuns pe mîna fraților Guttmann, a refuzat nu numai cumpărarea cărbunelui produs, ci a cerut și taxe de transport atît de ridicate, încît cărbunele din Berzasca ar fi devenit cu neputință de plasat pe piață.

Prin deschiderea a noi piețe — un loc de seamă ocupîndu-l transporturile de cărbune în România³⁷ —, a devenit posibilă sporirea producției de cărbune, menținerea competitivității sale și asigurarea ei, în ciuda faptului, remarcat de camera de comerț și industrie din Timișoara, că „față de perioada anterioară, prețul produselor a coborît cu 60%”³⁸. În 1867, producția de cărbune a întreprinderii era de

³⁵ *Ibidem*, p. 110, 112; *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1879—1881, p. 148; *idem*, 1895, p. 26.

³⁶ Déry Károly, *op. cit.*, p. 113; *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1879—1881, p. 148—149; *idem*, 1889, p. 70; *idem*, 1894, p. 70—71.

³⁷ Matlekovits Sándor, *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota*, VII, Budapest, 1898, p. 60.

³⁸ *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1879—1881, p. 148.

abia 42 900 chintale. Frații Guttmann produceau deja în 1874 cca 240 000 chintale, iar pînă la finele secolului au mărit această cantitate la 500 000 chintale.

Numărul muncitorilor varia în deceniul al nouălea între 283 și 498, cu un deceniu mai tîrziu între 298 și 529. În afară de ei, sînt angajați numeroși zileri și cărăuși, al căror efectiv depășea în unii ani cifra de 100.

Mina Albertin Szöllösy, aflată pe locul zăcămintelor din Baia Nouă (Eibenthal), a fost luată în antrepriză la începutul perioadei de care ne ocupăm, în anul 1872, de societatea engleză *Lyall et Comp.* În administrația acestei societăți, exploatarea miniere rudimentare și neorganizate „au devenit ceva mai rațională”, dar dificultățile de valorificare a cărbunelui au frînat pe mai departe dezvoltarea modernă a întreprinderii. Totuși s-a reușit ca în locul producției de 3130 chintale înregistrate în 1867, să se ajungă pînă în 1874 la 56 000 chintale, iar pînă în 1877 la 95 000 chintale de cărbune extras. Întreprinderea se caracteriza însă mai puțin prin gospodărirea rațională a cărbunelui, cît, mai ales, printr-o iroseală fără pic de responsabilitate. Chiar la abataje exista o pierdere considerabilă de cărbune, întrucît se valorifica numai cărbunele-bulgări, pe cînd cel mărunt și praful de cărbune era fie lăsat în mină, fie aruncat. Mare parte din cărbunele scos la suprafață se pierdea și el, fiind triat în ciur. Astfel, de exemplu, din producția realizată în 1877 s-au irosit cca. 68% pînă la transportul efectuat la debarcaderul dunărean, unde pierderea de cărbune a continuat, prin triere, cu încă cca. 20%³⁹. Mai tîrziu a scăzut și producția, de la 33 332 chintale în 1880 la 16 617 chintale în 1881, 13 000 chintale în 1882, rezultat al muncii unui număr de mineri ce oscila între 90 și 43⁴⁰.

Conform unei păreri de specialitate din vremea aceea, exploatarea zăcămintului carbonifer a fost începută „pe o scară cu totul incipientă prin deschiderea galeriei Dunărea. Apa era ridicată la nivelul galeriei cu ajutorul unor pompe manuale, iar transportul cărbunelui și al rocii sterile aveau loc tot într-un chip deficitar”⁴¹.

În 1889, a apărut un nou antreprenor pentru continuarea muncii miniere, și anume *The Danube Collieries and Minerals Company Limited*, care dispunea de un capital considerabil și avea idei îndrăznețe în privința exploatării și utilizării cărbunelui, ca de pildă prelucrarea produselor zăcămintelor de fier ajunse în proprietatea sa, în furnalul înalt ce urma să-l construiască. Exploatarea miniere fură concentrate pe teritoriul zăcămintelor de cărbune de la Eibenthal și Șvinița, pe un teritoriu donat cu suprafața de 2 545 570 m². Lucrările de explorare au fost începute cu 20 de muncitori, de asemenea și amenajarea minei și punerea ei în funcțiune, dar fără să se obțină rezultate mai însemnate. Deja în 1892, continuarea lucrărilor a fost sistată, iar în anul următor, „din cauza costului ridicat al lucrului”, funcționarea minei a fost cu totul abandonată⁴².

La finele ultimului deceniu al secolului trecut, zăcămintele de cărbune din Eibenthal și Șvinița au ajuns în proprietatea întreprinzătorilor capitaliști Ohrenstein

³⁹ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 28—30.

⁴⁰ *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara, 1879—1881*, p. 153, 160; *idem*, 1882, p. 64.

⁴¹ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 29.

⁴² *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara, 1889*, p. 70—71; *idem*, 1890, p. 121—122; *idem*, 1891, p. 62; *idem*, 1892, p. 76; *idem*, 1893, p. 76.

și Spitzer, care au început exploatarea sub numele de *Uniunea Fabricii de Cement din Beocin*. Noii proprietari au extins cercetările înaintașilor, mărindu-și domeniul pînă la suprafața de 2 887 450 m². Calea ferată industrială de 15 km, existentă dinainte și care ducea la Dunăre, a fost transformată pentru tracțiune cu locomotivă cu aburi. Și la abataje, s-a trecut la utilizarea forței aburilor la extragerea cărbunilor și la evacuarea apelor. Totalul cailor-putere cu aburi era în jur de 75⁴³. Producția de cărbune a fost considerabil mărită, consumatoare a ei fiind mai cu seamă fabrica de ciment a societății. În 1898 s-au produs 167 227 chintale, în 1899 241 645 chintale și în 1900 304 662 chintale de cărbune, cu un efectiv de 144—150 muncitori.

Rezultatul activității celor trei întreprinderi miniere enumerate: S.T.E.G.-ul, Întreprinderea Fraților Guttman și Uniunea Fabricii de Cement din Beocin, a fost creșterea cantitativă a producției bănățene de cărbune negru, care a fost mai mare cu cca. 288% în 1900 față de nivelul de producție al anului 1866. Minele de cărbune negru specificate în afară de acestea trei în statisticile miniere erau, în total, 14 întreprinderi în 1900, chiar dacă aveau doar o producție intermitentă, în cantități nesemnificative, sau figurau doar cu numele în rindurile întreprinderilor miniere. Micile întreprinderi înființate încă înainte de 1867 au fost paralizate de concurența capitalistă crescîndă, dar nici „întreprinderile“ mai mici, lipsite de capital, înființate mai târziu, uneori cu scopuri speculative, nu au putut evita falimentul ori stagnarea în lipsa unei activități mai însemnate.

Printre excepții poate fi amintită întreprinderea din Bănia a lui *Engler Heinrich*, care producea anual 500—600 chintale de cărbune, apoi mina din Loznicioara a *S.A. de Mine și Furnale din Călan*, care utiliza cărbunele produs în mici cantități pentru scopurile furnalului său din Ferdinand, după ce, către sfîrșitul secolului, a cumpărat mina de la familia Hoffmann.

Cele trei întreprinderi care erau cele mai mari se găseau în proprietatea capitalului austriac, pe cînd cele mai mici erau în posesia în special a unor capitaliști comerciali și industriali din Budapesta, Virșeț și Panciova. În acest fel, pînă la sfîrșitul secolului capitalul transilvănean — care, cu trei întreprinderi miniere mici, aflate în proprietatea lui Balla Miklós din Orșova, Holzmann Antal din Oravița și Stadlmann Ferenc din Reșița, precum și a lui Ion Budintianu din Bocșa, participa chiar și înainte de 1867 într-o proporție infimă în exploatarea cărbunelui negru din Banat —, a fost cu totul pus în umbră. Întreprinderea minieră cu cea mai mare producție de cărbune a rămas în continuare S.T.E.G.-ul, dar — datorită faptului că și celelalte două întreprinderi au atins un nivel de producție relativ mai ridicat — pînă în 1900 participarea sa în producția totală a scăzut la 84,5% față de 97,1% cît avea în 1866.

2. Mineritul cărbunelui brun

Pe teritoriul zăcămintelor de cărbune brun din Banat, dintre care mai ales două se întindeau pe o suprafață mai mare și erau mai bogate: cel din Valea Timișului și a Cernei, care începea la Caransebeș — dar mai degrabă la Ilova

⁴³ Déry Károly, *Magyar bányakalauz, Budapest, 1900, p. 74.*

și Armeniș — și se întindea înspre sud pînă în zona Porților de Fier, precum și cel aflat între Munții Almăjului și Dunăre, începînd cu deceniul al optulea al secolului trecut minele mai mici sau mai mari luau ființă cu duiumul, activînd timp mai scurt ori mai îndelungat. Putem urmări numărul lor doar cu aproximație, el alternînd deseori; de asemenea și activitatea lor e supusă aproximațiilor, din cauza caracterului lapidar al materialului informativ.

Conform datelor camerei de comerț și industrie din Timișoara, în 1880 erau înregistrate în Banat 8 mine de cărbune brun mai mari și o seamă de mine mai mici, însumînd un teritoriu minier donat de 27 610 430 m². Faptul că preponderente erau minele mai mici, nespecificate numeric, cu activitatea doar fragmentară, reiese din raportul amintitului for industrial. Raportul arată: „Deși întreprinderile miniere mai mici aflate pe teritoriul camerei se ridică la aproape jumătate din suprafața tuturor domeniilor miniere din districtul nostru, starea lor nu poate fi definită ca fiind înfloritoare. O însemnată parte din acestea are activitatea aproape în permanență sistată”⁴⁴. În 1900 găsim cca. 14 întreprinderi miniere de cărbune brun, însă în decursul anilor numărul lor a suferit de mai multe ori schimbări în sens pozitiv sau negativ, iar proprietarii au alternat și ei destul de frecvent. Astfel, de exemplu, raportul pe anul 1893 al camerei de comerț și industrie din Timișoara dă de știre despre înființarea a trei întreprinderi miniere noi, dintre care însă una lipsește deja în statistica minieră a anului 1900. La fel ca înainte, și acum mai multe întreprinderi figurau doar nominal în rîndul întreprinderilor miniere, fără a desfășura vreo producție.

Una dintre cele mai de seamă întreprinderi care exploatau zăcămintele de cărbune din Valca Timișului și a Cernei era S.A. de Mine de Cărbune din Ungaria de sud, care a dobîndit peste 1 850 000 m² de teritoriu minier pe linia zăcămintelor din Mehadia-Valca Bolvașnița-Vîrciorova, cu scopul „exploatării lor raționale”, întrucît „dezvoltarea mai intensă a diferitelor ramuri industriale și creșterea mai accentuată a prețurilor cărbunelui, cu deosebire în părțile sudice [în Banat — n.n.] a îndreptat din nou atenția asupra zăcămintelor de cărbune din această regiune”⁴⁵. Întreprinderea a luat ființă în 1891, „prin asocierea unor acționari, persoane cu poziție înaltă clericală și socială, cetățeni de vază și însemnați oameni de afaceri”⁴⁶.

Camera de comerț și industrie din Timișoara lua notă cu bucurie despre înființarea acestei întreprinderi în care un rol de seamă revenea și capitalului local. După cum arăta într-un raport, „imensele zăcămintele de cărbune ale acestei societăți anonime pot da în cantități incommensurabile cărbune ieftin, potrivit și important

⁴⁴ *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara, 1879—1881*, p. 149, 155—156.

⁴⁵ *BKL*, 1893, p. 133.

⁴⁶ Printre fondatorii întreprinderii găsim pe bancarul vienez Josef Gauss, comercianții timișoreni Sigismund Beran, Samuel Waldmann, Wilhelm Fried, Adolf Rosenwald, Jakob Steiner, moșierul Viktor Wolfinger, avocatul Miksa Szidon etc. (Arhivele Statului Timișoara, Fondul firmelor sociale, nr. 192; cf. și Ludovic Vajda, *Capitalul străin în industria minieră și metalurgică a Transilvaniei (1867—1900)*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 236—237).

pentru industrie⁴⁷. În curînd însă a ieșit la iveală faptul că întreprinderea era privită cu un optimism exagerat atît de către membrii acționari, cît și de către amintitele foruri industriale.

Exploatarea începute în mina din Vîrciorova, unde proprietarii anteriori au produs încă în 1876 cca 1900 chintale de cărbune. Pentru o activitate minieră mai amplă și sistematică, era însă nevoie de investiții considerabile, al căror volum depășea posibilitățile financiare ale întreprinderii⁴⁸. Au fost deschise două galerii și un puț, care produceau mai întîi 300 chintale de cărbune zilnic, iar apoi 1000 și în cele din urmă 3000 chintale de cărbune⁴⁹. La exploatarea din Mehadia s-a adoptat sistemul galeriilor, deschizîndu-se două galerii; aici însă nu s-a ajuns mai departe de construcțiile preliminare, de investițiile miniere și cele necesare pentru clădiri.

În total, la abataje, transporturi și evacuarea apelor au fost utilizați 62 cai-putere. Multe neajunsuri au fost provocate de lipsa comunicațiilor pe calea ferată. Cărbunele scos la suprafață era transportat de cărauși la gara Cîrpa (Valea Timișului), aflată la 6 km. de mina din Vîrciorova, ceea ce constituie una din cele mai mari obstacole în calea mării producției⁵⁰. Lucrările de amploare ale începuturilor: deschiderea, amenajarea minieră, ca și producția, au trebuit pînă la urmă să fie sistate din cauza concurenței dăunătoare de pe piața cărbunelui. La început s-a lucrat cu 140 muncitori, în 1893 numărul lor a scăzut la 94, iar în 1896 la 45. A scăzut an de an și calitatea producției, care în aprilie 1894, cînd de la începutul anului s-au scos 19 300 chintale de cărbune, a fost și abandonată⁵¹; în continuare societatea anonimă a rămas existentă doar cu numele, ducînd tratative cu peste 20 de întreprinderi capitaliste și bănci din Germania, Anglia, Austria, Belgia, Franța, Ungaria, Cehia pentru vînzarea domeniului minier al întreprinderii⁵².

O altă mină de cărbune brun mai de seamă a fost cea a *întreprinderii din Mehadia a S.T.E.G.-ului*. Ea a început producția în 1883, în bazinul Văii Bolvașnița, care conținea trei straturi de cărbune. Din cauza condițiilor nefavorabile în care se desfășurau afacerile, în 1887 producția fu sistată, mina fiind redeschisă numai în 1896, prin săparea unei noi galerii. Producția anuală oscila în jur de 40 000 chintale. În 1894 societatea a cumpărat și zăcămintele de la Pregeda, cu o suprafață de cca. 14 km²⁵³.

În punctul cel mai nordic al zăcămintelor din Valea Timișului, la Caransebeș, precum și la Ilova, Goleț, Armeniș, Sadova Nouă și mai departe, pe linia zăcămintelor spre sud, activa încă din anii de după 1870 *întreprinderea lui Carl Freiherr von Schlosser*. Aici, producția efectuată de 18—20 muncitori mineri varia între 6000—8000 chintale. La Caransebeșul Nou, întreprinderea *Nadrager Eisen-Industrie Gesellschaft* exploata din anul 1896 o mină mai mică.

⁴⁷ *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1893, p. 78.

⁴⁸ Arhivele Statului Timișoara, Fondul firmelor sociale, nr. 192.

⁴⁹ Idem; *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1892, p. 71.

⁵⁰ *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1892, p. 70; idem, 1893, p. 77; Déry Károly, *op. cit.*, p. 75.

⁵¹ Arhivele Statului Timișoara, Fondul firmelor sociale, nr. 192.

⁵² Idem.

⁵³ *Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara*, 1895, p. 23.

Întreprinderile miniere de cărbune din Banat în anul 1900

Nr. crt.	Denumirea întreprinderii	Anul înființării	Locul exploa- tărilor miniere	Suprafața în m ² .	Cantitatea producției în q.	Numărul muncito- rilor
1	2	3	4	5	6	7
1.	S. T. E. G.	1855	Steierdorf- Anina, Doman, Secul, Mehadia, Moravița, Pregeda	35 600 000	4 463 038	4 051
2.	Prații Guttman	1872	Berzasca	5 487 894	507 626	438
3.	Soc. Minieră Ringeisen & Co.	1889	Șvinița, Mehadia, Plugova	761 862	—	—
4.	S.A. de Mine de Cărbune din Mehadia de sud	1891	Vîrciorova, Mehadia, Bolvașnița, Domașnea, Verendin	1 857 120	—	—
5.	Consortiul Österreichi- sche Länder-Bank	1894	Teregova, Orșova	—	—	—
6.	Nadrager Eisen-Industrie Gesellschaft	1896	Caransebeșul Nou	—	—	—
7.	Contele A. Douglas	1897	Bigăr	—	—	—
8.	S.A. de Mine și Furnale din Călan	1898	Loznicioara	—	—	—
9.	Uniunea Fabricii de Ciment din Beocin	1898	Eibenthal (Baia Nouă)	2 887 449	304 662	159
10.	Carl Freiherr von Schlosser	—	Caransebeș, Ilova, Goleț, Armeniș, Sadova Nouă	3 288 381	—	—
11.	Max Ulrich & Comp.	—	Dalboșeț, Rudăria,	1 080 000	—	20
12.	S.A. de Mine de Cărbune din Salgótarján	—	Bigăr, Rudăria, Caransebeș, Armeniș Bănia, Slatina-Nera, Mehadia	1 082 793	—	—
13.	Dániel Ernő és Márton-Kuhn Károly	—	Șvinița	761 862	—	—
14.	Engler Heinrich	—	Bănia	721 862	—	—
15.	Moștenitorii lui Fritz András	—	Drencova	370 931	—	—
16.	Iosif Brincoveanu	—	Berzasca, Gîrboveț, Lăpușnic, Sopot	541 396	—	—
17.	Lepedát Szilárd	—	Berzasca	90 233	—	—

(continuare)

1	2	3	4	5	6	7
18.	Vargies Imre jun. și soția	1893	Sinersig	360 931	—	—
19.	Prima Soc. de Mină de Cărbune din Bozovici	—	Bozovici, Dalboșeț	360 931	—	—
20.	Gärtner József	—	Bozovici	360 931	—	—
21.	Hanicska Katalin	1893	Bozovici	360 931	—	—
22.	Moștenitorii lui Matesserán Jenő și Miletics Gábor	—	Bozovici, Iablanița, Rudăria	541 397	—	—
23.	Schmidt Armin	—	Goleț	180 466	—	—
24.	Fadnzi Ernő și Jahn Vilmos	—	Iablanița, Lăpușnicel	1 082 794	—	—
25.	Holzmann Antal	—	Cuptore	360 931	—	—
26.	Stadlmann Ferenc- Ioan Budintianu	—	Clocotici	360 931	—	—
27.	Balla Miklós	1890	Sopot	360 931	—	—
28.	Baronul Teodor Nicolici	—	Rudăria, Bănia	3 338 613	—	—
29.	Mina de Cărbune Regală Maghiară	—	Bănia	360 931	—	—
30.	Mina de Cărbune Regală Maghiară	—	Voislova	360 931	—	—
31.	Mina de Cărbune Regală Maghiară	—	Eibenthal	360 931	—	—
32.	D'Elia Iosif	—	Tisovița, Eibenthal	4 334 714	—	—

Pe locul zăcămintelor de cărbune brun din zona Mehadii, la Șvinița, Mehadia și Plugova, își desfășura activitatea încă din deceniul al optulea *Societatea Minieră Ringeisen & Co.*⁵⁴, care în 1882 producea, cu 20 muncitori, 9700 chintale de cărbune brun. În 1889 o societate engleză a vrut să cumpere aceste zăcămintе, însă sub rezerva dreptului de a se retrage dacă nu va putea scoate o cantitate suficientă de cărbune. Cercetările întreprinse pînă în martie 1890 nu au prea îndreptățit speranțele societății și întreprinderea nu a obținut rezultate favorabile nici mai tîrziu. În zona Bolvașnița, Domașnea, Mehadia, Vîrciorova, *întreprinderea lui Hoffmann Ernő* producea încă în 1879 cantitatea de 1887 chintale de cărbune, utilizînd 14 muncitori, însă în 1881 producția ei era deja de numai 50 chintale, cu 5 muncitori. La Iablanița activa în aceiași ani *întreprinderea Löscharde Ferdinandine și consorții*. În 1887, pe locul zăcămintelor din Valea Cernei a început să-și desfășoare activitatea minieră *Asociația Minelor de Cărbune din Mehadia*. Între Teregova și Orșova, în anii ultimului deceniu al veacului, a deschis mine noi de cărbune *Consortiul Österreichische Länder-Bank*⁵⁵.

⁵⁴ Avea o exploatare la început și la Berzasca, de unde în anul 1882 au fost scoase 1200 q de cărbune negru.

⁵⁵ Cf. *Rapoartele camerei de comerț și industrie din Timișoara*, între anii 1879—1894.

Producția de cărbune brun în Banat între 1867 și 1900

ANUL	Cantitatea, în chintale	ANUL	Cantitatea, în chintale
1867	Nu avem date	1884	63 570
1868	112	1885	100 440
1869	Nu avem date	1886	115 900
1870	1 512	1887	55 800
1871	6 658	1888	8 000
1872	Nu avem date	1889	8 200
1873	Nu avem date	1890	8 600
1874	954	1891	8 000
1875	6 939	1892	104 300
1876	17 568	1893	110 845
1877	50 090	1894	300 116
1878	9 540	1895	307 080
1879	14 195	1896	314 830
1880	7 500	1897	348 200
1881	33 060	1898	559 000
1882	18 290	1899	538 190
1883	33 030	1900	474 350

Pe cuprinsul teritoriului cu zăcăminte de cărbune brun aflat între Munții Almăjului și Dunăre, au funcționat de asemenea mai multe întreprinderi mai mici. *Prima Societate de Mină de Cărbune din Bozovici* lucra după 1870, cu 4—6 mineri, în zona Bozovici-Dalboșeț. Tot din acei ani, găsim în hotarul comunelor Bozovici, Iablanița, Rudaia, *întreprinderea Matesseran Jenő et Comp.*, avînd 10—16 muncitori. În afară de întreprinderile menționate, în zona Bozovici mai existau și altele.

Straturile carbonifere din zona Bigăr erau exploatate, printre alții, de *Mina Contele A. Douglas* și de *S. A. de Mine de Cărbune din Salgótarján*⁵⁶.

Ca o trăsătură a mineritului de cărbune brun din Banat, putem stabili că una din principalele sale determinante era împrăștierea teritorială. De aici, numărul relativ mare al întreprinderilor, ca și tendința acestora de a obține dreptul de exploatare a unor zăcăminte carbonifere cît mai mari, aflate adeseori la mari distanțe unele de altele. Contradicția existentă în perioada 1867—1900 între aria extinderii și producția scăzută a unor întreprinderi se explică, dincolo de condițiile naturale, pe de o parte prin apariția a o seamă de întreprinderi mici lipsite de capital, deci prin fărîmîțarea producției, iar pe de alta prin dificultățile valorificării producției de cărbune, deși se extrăgea un cărbune de bună calitate, de multe ori atîngînd chiar valoarea calorică a cărbunelui negru. Dacă examinăm creșterea producției, aceasta înainta în ritm rapid: față de cantitatea de 112 chintale obținută în 1868, în 1900 ea era de 474 350 chintale. Dacă însă luăm ca bază de apreciere cantitățile, reiese că acestea constituiau abia 8,2% din totalul producției bănățene. În acest fel, exploatarea cărbunelui brun nu s-a putut ridica la un nivel mai de seamă în cadrul industriei miniere carbonifere din Banat.

⁵⁶ *Ibidem.*

Îndeosebi spre sfârșitul secolului, capitalul străin a pus mîna pe mai multe întreprinderi, parte prin achiziții — proces care implica mai ales pierderi de teren pentru capitalul local —, parte prin deschideri noi de zăcămintele. Posibilitățile de exploatare a cărbunelui brun și cele de obținere a unui profit au trezit în special interesul capitalului austriac, german și englez. Pe acest tărîm, investițiile mai mici de capital local aveau un curs mai mare în domeniul cărbunelui negru, fie în formă individuală, fie în asociere, dar fără ca acest capital local să fi putut dobîndi un rol de seamă în cadrul întregii ramuri industriale.

*

După 1867, mineritul carbonifer bănățean și-a păstrat încă timp de aproape trei decenii rolul conducător — bazat pe producția obținută — în cadrul industriei miniere carbonifere din Transilvania. El a trebuit să se mulțumească cu cel de al doilea loc numai după 1894, în urma dezvoltării rapide a mineritului de cărbune din Valea Jiului. În 1867, în exploatarea cărbunelui negru și a cărbunelui brun din Banat funcționau în total 12 întreprinderi, pe cînd în 1900 erau 32 întreprinderi, adică 55,1% din totalul minelor de cărbune din Transilvania. În 1867, conform statisticilor oficiale, producția de cărbune în Banat era de 2 012 750 chintale, în schimb în 1900 cantitatea ei era de 5 276 136 chintale, corespunzînd unui ritm de creștere de 262,1%. În același timp, prin această cantitate ea participa cu cca 35% în totalul producției de cărbune din Transilvania.

Trăsătura cea mai caracteristică a mineritului de cărbune în Banat era strînsa legătură reciprocă cu întreprinderea S.T.E.G., legătură ce a avut un rol determinant în întreaga sa dezvoltare, în stabilirea creșterii producției de cărbune. Această trăsătură caracterizează în primul rînd producția de cărbune negru. În schimb, producția de cărbune brun avea un rol subordonat, izvorînd din mai multe cauze. Conform unor constatări ale vremii, „cauza principală a insuficienței dezvoltări este de căutat fără îndoială în insuficienta dezvoltare a industriei noastre și în special a fabricilor noastre”⁵⁷. Un alt impediment era prețul de cost ridicat, de unde și gradul limitat de competitivitate. Pentru a-l mări „este neapărat necesar — arată părțile interesate — ca cărbunele să fie ferit de importul din străinătate”, părțile cer ca guvernul „să nu procedeze conform principiilor promovate de Neumann [proprietar a mai multor stabilimente industriale — n.n.] din Arad”, întrucît „dezvoltarea producției interne de cărbune se poate spera astfel, încît industria să nu depindă de cărbunele din străinătate”⁵⁸. Crearea condițiilor dezvoltării pe mai departe era văzută ca rezidînd în dezvoltarea fabricilor, micșorarea taxelor de transport pe căile ferate, regularizarea Porților de Fier și astfel înlesnirea transportului pe apă, reunirea domeniilor miniere mai mici, precum și alcătuirea unei legi a minelor de natură a face posibile prospecțiunile și mineritul liber al cărbunelui, lichidîndu-se îngrădirile feudale ale dreptului funciar⁵⁹.

⁵⁷ BKL, 1893, p. 125.

⁵⁸ *Idem*, p. 126.

⁵⁹ *Idem*, p. 125.

Cealaltă trăsătură caracteristică a mineritului carbonifer din Banat este formarea unei muncitorimi miniere relativ numeroase. În 1900, numărul muncitorilor mineri era de 4 928, constituind 47,6% din totalul numărului muncitorilor mineri din Transilvania⁶⁰. De la sfârșitul secolului, această pătură muncitorească a devenit unul din detașamentele cele mai active ale mișcării muncitorești din țara noastră.

LUDOVIC VAJDA

DER KOHLENBERGBAU IM BANAT IN DEN JAHREN 1867—1900

(Zusammenfassung)

Der Artikel behandelt die Entwicklung des Kohlenbergbaus im Banat in den Jahren 1867—1900, in Zusammenhang mit der Bergbauindustrie in Siebenbürgen; es werden die wichtigsten Bergbauunternehmen im Hinblick auf ihre räumliche Ausdehnung, ihr Ausbeutungssystem, ihre technische Grundlage sowie ihre Produktionsergebnisse erörtert.

Es ergibt sich, dass die Ausbeutung der schwarzen Kohle auch weiterhin das Hauptgewicht hinsichtlich der Produktionsmenge in grossen Unternehmen — mit den STEG-Ausbeutungen an der Spitze — darstellt. Die Entwicklung der Bergbautechnik hängt gleichfalls von diesen Unternehmen ab. Hier ist auch die grosse Mehrzahl der Bergleute beschäftigt. Die kleinen Unternehmen waren — mit wenigen Ausnahmen — durch die wachsende kapitalistische Konkurrenz lahmgelegt.

Die Ausbeutung der Braunkohle im Banat nahm nach 1867 durch Vermehrung der Unternehmen einen Aufschwung. Ihr charakteristisches Merkmal war aber die Zersplitterung der Produktion unter mehreren kleinen, kapitalschwachen Unternehmen.

So konnte die Braunkohlenausbeutung kein bedeutendes Niveau im Kohlenbergbau des Banats erreichen.

⁶⁰ *Idem*, 1901, p. 365.

ASPECTE ALE POLITICII EXTERNE A ROMÂNIEI ÎN ANII 1919—1933

Cercetarea problemelor cu privire la competiția de esență imperialistă desfășurată între marile state capitaliste în perioada dintre cele două războaie mondiale a făcut obiectul a numeroase studii în care se scot la iveală cu pregnanță implicațiile, mai ales cele de ordin politic și economic, care influențau viața statelor și a popoarelor*.

Desăvîrșirea unității statului național român, în cursul anului 1918, a fost un eveniment epocal în istoria României. „Înfăptuirea unității statului român — operă a maselor largi din întreaga țară, a întregului nostru popor — a realizat cadrul național și social-economic pentru dezvoltarea mai rapidă a forțelor de producție, înmănuncherea laolaltă a energiilor și capacităților creatoare ale poporului nostru a creat condiții favorabile activității forțelor progresiste ale societății, mișcării muncitorești revoluționare”¹.

Este cunoscut că la sfîrșitul primului război mondial lumea capitalistă se găsea împărțită în două mari grupări de state: pe de o parte statele învingătoare, cîștigătoare din punct de vedere militar și politic, iar pe de altă parte statele învinse, nemulțumite de tratatele de pace încheiate, gata să înceapă pregătirile în vederea revanșei de mai tîrziu.

* Printre lucrările de specialitate care au apărut după 23 August 1944 și care abordează probleme de politică externă a României amintim: I. M. Oprea, *Nicolae Titulescu*, Editura științifică, București, 1968; Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, Editura științifică, București, 1969; Cristian Popișteanu, *România și Înțelegerea Balcanică*, ediția I, Editura științifică, București, 1969 și ediția a II-a, București, 1971; Viorica Moisuc, *Diplomația României și problema suveranității și independenței naționale în perioada martie 1939—mai 1940*, Editura Academiei R.S.R., București, 1971; *Culegere de studii de politică externă a României 1919—1939*, ediția I și a II-a, Editura militară, București, 1969 și 1971; Gh. Matei, *Dezarmarea în contextul problemelor internaționale și atitudinea României (1919—1944)*, Editura Academiei R.S.R., București, 1971 etc.

¹ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptelor revoluționare și democratice ale poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și revoluționare din România*, Editura politică, București, 1966, p. 20.

În centrul și sud-estul Europei, majoritatea popoarelor câștigaseră prin lupte grele, duse secole în șir, independența și suveranitatea lor națională. Totuși, în preajma primului război mondial, în această parte a lumii erau încă state nedesăvârșite din punct de vedere național. Această realitate istorică a fost reflectată și în lucrările lui V.I. Lenin care, în ianuarie 1917, referindu-se la situația țărilor dunărene, scria că „... foarte mulți români și sirbi (în raport cu numărul total al românilor și sirbilor) locuiesc în afara granițelor statului lor”².

Frământările adinci ale maselor populare și înfringerea Puterilor Centrale de către coaliția statelor Antantei au determinat schimbarea configurației politice și teritoriale a Europei postbelice, în mod deosebit în partea ei centrală și sud-estică. După dezmembrarea Imperiului austro-ungar au apărut, s-au reconstituit, respectiv s-au desăvârșit state naționale, ca: Cehoslovacia, Ungaria, Polonia, Iugoslavia, România.

Făurirea statului național unitar român a consfințit și a ridicat pe o treaptă mai înaltă comunitatea statornicită de-a lungul veacurilor între toți românii. Această măreață operă înfăptuită prin lupta consecventă a maselor populare a fost recunoscută de Conferința de pace de la Paris, deschisă la 18 ianuarie 1919 pentru a dezbate numeroasele probleme pe care istoria le ridica în fața statelor în acea perioadă.

Marile puteri aliate și-au asigurat o situație dominantă în cadrul Conferinței de pace și ele au impus condiții grele statelor învinse, privind în același timp chiar țările aliate mai mici de drepturile pe care le aveau. În timpul tratativelor de pace, România a fost privită ca o țară cu „interese speciale”. Problemele care interesau în cel mai înalt grad statul român erau discutate și rezolvate fără participarea delegațiilor români.

Semnarea tratatelor de pace de la Versailles (28 iunie 1919), Saint-Germain (9 decembrie 1919), Neuilly (27 noiembrie 1919), Trianon (4 iunie 1920) și Sèvres (10 august 1920) a avut o mare însemnătate pentru situația internațională a României. Deși în ansamblul lor aceste tratate purtau pecetea intereselor marilor puteri imperialiste învingătoare, recunoașterea unor state naționale nou create sau altele desăvârșite (ca România, Cehoslovacia, Iugoslavia) constituie latura lor pozitivă.

Mișcarea muncitorească și socialistă din România a militat activ, încă de la naștere, pentru realizarea dezideratului național al poporului român. În anul 1919, socialiștii transilvăneni, care au participat activ la acțiunea pentru unitate națională, declarau: „pentru ca întregul popor românesc să se poată dezvolta pe baze solide și sănătoase am constatat că este absolut de lipsă ca toate provinciile românești să se unească și să devină o singură organizație de stat”³. În noile condiții istorice, în fața forțelor patriotice și democratice din România se puneau drept sarcini acute și imperioase pe plan intern consolidarea completă a unității naționale și pe plan extern apărarea integrității teritoriale și asigurarea independenței și suveranității naționale a statului român.

Unificarea tuturor organizațiilor socialiste, realizată după unire de către Partidul Social-Democrat, a fost actul care, consfințind unitatea mișcării muncitorești din România, a adus o substanțială contribuție politică la desăvârșirea unității statului

² V. I. Lenin, *Opere complete*, ed. II, vol. 30, București, 1964, p. 315.

³ *Adevărul*, anul XIV, nr. 8, din 24/9 martie 1919.

național român, „înjghebînd împreună un singur partid unitar, al întregii clase muncitoare, de toate neamurile din România, primul partid politic al întregii Români”⁴

Faptele istorice ale perioadei interbelice demonstrează cu prisosință că forțele patriotice, progresiste din România au acționat în mod consecvent pentru întărirea unității și apărarea independenței naționale.

După realizarea statului național unitar, una dintre problemele centrale ale politicii românești în toată perioada interbelică a fost apărarea integrității teritoriale și a independenței naționale a României. În acest scop, guvernele regale române și-au orientat politica externă spre încheierea unui sistem de alianțe și acorduri cu acele țări care aveau, în general, aceleași interese. România a devenit membru fondator al Societății Națiunilor, creată în anul 1919, și care reunea inițial 59 de state din cele cinci continente, ce se legaseră între ele „să apere și să protejeze împotriva oricărei agresiuni externe, integritatea teritorială și independența politică existentă a tuturor membrilor”⁵.

Dominată cu autoritate de cele două mari puteri, Anglia și Franța, ieșite învingătoare din primul război mondial, Societatea Națiunilor apărea, mai ales pentru statele mici și mijlocii, reconstituite sau desăvârșite ca state naționale, ca o asociere în vederea păstrării statu-quo-ului postbelic. Nu întâmplător cercurile guvernante românești s-au atașat fără rezerve, încă de la început, la acest for internațional, în cadrul căruia au răsunit discursuri inflăcărâte în apărarea păcii, rostite de oameni de prestigiu ai vieții politice internaționale printre care se numără Nicolae Titulescu, ministru de externe al României (1932—1936), fost președinte al Ligii Națiunilor de două ori (1930 și 1931), M.M. Litvinov, comisar al afacerilor externe al Uniunii Sovietice (1931—1939), fost președinte al Societății Națiunilor în anul 1937.

Concomitent România a intrat în alianța politică și militară cunoscută sub numele de Mica Înțelegere, care reunea România, Iugoslavia și Cehoslovacia. Scopul principal al acestei alianțe era păstrarea statu-quo-ului ce se stabilise în Europa Centrală și sud-estică în urma primului război mondial și apărarea granițelor statelor membre împotriva unor eventuale atacuri din partea Ungariei sau Bulgariei. Mica Înțelegere nu s-a înjghebat printr-un tratat colectiv între țările aliate, ea a rezultat dintr-o serie de trei convenții, cu text aproape identic și cu același scop, încheiate fiecare separat, de fiecare dată bilateral. Astfel, la 14 august 1920, Cehoslovacia a semnat un tratat de alianță cu Regatul sîrbo-croato-sloven, la 23 aprilie 1921, România a încheiat un tratat de alianță cu Cehoslovacia, iar la 7 iunie 1921, un tratat asemănător cu Iugoslavia. Tratatul politic au fost dublate de convenții militare tot bilaterale, unificate în anul 1923, cînd s-a încheiat o singură convenție militară între cele trei state, convenție care, cu unele mici modificări, a stat la baza acestei alianțe militare pînă la dezagregarea ei.

România s-a orientat în alianțele sale în mod deosebit spre acele state care erau antirevizioniste, adică pentru menținerea stării de fapt din Europa de după primul război mondial.

Între statele mici și mijlocii s-au stabilit relații economice, culturale, diplomatice, care, în ciuda unor divergențe sau neînțelegeri temporare, se dezvoltau normal

⁴ Dezbaterile Adunării deputaților, din 24 septembrie 1919.

⁵ N. Dașcovici, *Interesele și dreptul României în texte de drept internațional public*, Iași, 1936, p. 55—56.

atita vreme cît se aflau în afara intrigilor marilor puteri. Revizionismul, încordarea relațiilor între state au fost alimentate de marile puteri imperialiste, susținute de forțele reacționare, revanșarde interne, care aveau tot interesul să mențină o stare de agitație și de permanentă tensiune între statele mici în scopul înlăturării oricărei tendințe de apropiere și de asociere între ele în vederea apărării în comun a independenței și suveranității lor naționale.

Statele dunărene, deși împărțite în linii mari în state pronunțat revizioniste (Ungaria și Bulgaria) și state antirevizioniste (România, Cehoslovacia, Iugoslavia), precum și în state învingătoare și învinse în timpul primului război mondial, au stabilit după război relații normale bazate pe interese comune de dezvoltare a schimburilor economice și culturale.

Cu toate că Mica Înțelegere a fost îndreptată în primul rînd împotriva politicii revizioniste a Ungariei horthyste, cele trei state au susținut admiterea Ungariei în Societatea Națiunilor, la 18 septembrie 1922. Totodată, atît România cît și Cehoslovacia și-au dat asentimentul ca Ungaria să poată încheia împrumutul de refacere sub auspiciile Societății Națiunilor.

În ciuda politicii revizioniste a cercurilor reacționare maghiare, între cele două state s-au manifestat cu anumite ocazii tendințe de alianță împotriva pericolului Germaniei hitleriste. Puterile fasciste au avut grijă însă să torpileze și să evite orice apropiere dintre cele două țări vecine, stimulînd și alimentînd revizionismul maghiar împotriva României.

Între România și Bulgaria au existat bune raporturi de colaborare economică și diplomatică, cu unele momente de excepție. Deși politica de nerecunoaștere a statu-quo-ului a situat Ungaria și Bulgaria în afara alianțelor care s-au încheiat în centrul și sud-estul Europei, contribuind prin aceasta la frînarea realizării unei înțelegeri temeinice între statele de aici, totuși, în anumite condiții, cele două state s-au apropiat și au colaborat cu Mica Înțelegere și Înțelegerea Balcanică.

Față de situația din Rusia Sovietică, România s-a declarat neutră.

În lucrarea „România actuală”, apărută la Editura de stat din Moscova în anul 1923, se consemnează că „guvernul român a fost mai șiret ca cel polon. El nu s-a hotărît la luptă deschisă cu arma contra Federației Sovietice”⁶. În cuvîntarea rostită la cel de-al IV-lea congres general al muncitorilor din industria de confecții din Rusia, în ziua de 6 februarie 1921, V. I. Lenin, făcînd bilanțul victoriilor obținute de gărzile roșii împotriva intervenționiștilor, a remarcat: „Au rămas însă state ca România, care n-au încercat să lupte împotriva Rusiei... Desigur că, după ce la noi a fost lichidat complet frontul lui Vranghel, e mai puțin probabil ca România, care într-un moment favorabil pentru ea nu s-a hotărît să pornească război, să se hotărască să pornească război acum...”⁷.

În anii 1919—1922 au avut loc discuții și un intens schimb de telegrame între guvernele român și sovietic în vederea reluării relațiilor diplomatice. Unii delegați români care au participat la discuții cu reprezentanții sovietici în anii 1920—1921 au afirmat în rapoartele lor că „Sovietele doreau să ajungă la o înțelegere cu noi”⁸.

⁶ A. M. Al. fond 71/1914.

⁷ V.I. Lenin, *Opere*, vol. 32, București, 1956, p. 99—102.

⁸ A.I.S.I.S.P., fond 28, dosar 657.

În zilele de 27—29 martie 1924, a avut loc conferința de la Viena, care a dezbătut diferențele dintre cele două țări, dar s-a soldat cu un eșec.

Guvernul român s-a abținut să recunoască Republica Socialistă Sovietică, fapt care a avut drept urmare reluarea relațiilor cu câțiva ani mai târziu (iunie 1934).

Politica guvernului regal român față de Uniunea Sovietică în deceniul al treilea a fost definită atât în declarațiile miniștrilor de externe ai României, cât și în protocolul anexă la Tratatul româno-francez din 10 iunie 1926 care prevedea că: „România a cărei singură grijă este a urmări dezvoltarea sa internă în pace, statu-quo și respectarea tratatelor, conform declarației făcute de Conferința de la Geneva din 17 mai 1922, la a 5-a ședință a primei comisii de către președintele delegației române, Ion Brătianu cu privire la angajamentul permanent față de Rusia, bazat pe statu-quo... România interpretează zisul angajament ca o obligație de a nu ataca Rusia cu trupele sale regulate și bineînțeles de a nu tolera formațiuni pe teritoriul ei de trupe neregulate de atac contra Rusiei”⁹.

Deși erau anticomuniste și luau măsuri represive în interior contra mișcării revoluționare, cercurile guvernante românești au urmărit raporturi de bună vecinătate cu U.R.S.S.

În ceea ce privește Polonia, statele Micii Înțelegeri au încercat s-o atragă în această alianță. Delegatul polonez a și participat ca observator la trei conferințe ale Micii Înțelegeri, apoi s-a retras.

O primă cauză au fost înseși diferențele teritoriale ale guvernului polonez cu Cehoslovacia, de la care pretindea teritoriul Teschenului. În problema revizionismului, guvernul polonez s-a aliat guvernului horthyst și n-a recunoscut tratatul de la Trianon. Cu România a încheiat un tratat politic în martie 1921, tratat care prevedea la articolul I că „România și Polonia se obligă să se ajute reciproc în cazul când una din ele ar fi atacată, fără provocare din parte-i, pe frontierele lor comune din răsărit”¹⁰. Tratatul politic a fost dublat de o Convenție militară care stabilea măsurile militare ce trebuiau adoptate de cele două țări pentru asistență numai în condițiile unui „casus foederis”. Articolul 1 al acestei Convenții prevedea că „Dacă unul dintre statele contractante va fi atacat în condițiile constituind un „casus foederis” conform stipulațiilor convenției politice încheiate între cele două state, statul neatacat va fi obligat în acest scop să decreteze imediat mobilizare în aceeași măsură cu statul atacat”¹¹. Era o alianță defensivă, care a slăbit pe măsură ce creștea pericolul în centrul Europei prin înarmarea Germaniei hitleriste și apropierea, din această cauză, a celor două state de U.R.S.S.

În sud-estul Europei, în această perioadă, în afară de conflictul greco-turc, care s-a încheiat cu armistițiul¹² de la Mudania (1922) și apoi cu tratatul de la Lausanne, din iulie 1923, în favoarea Turciei, alte evenimente de natură să răstoarne așezările de după război nu s-au petrecut.

⁹ Arhiva M.A.E., fond 71 /România, dosar 1, f. 17.

¹⁰ N. Dașcovici, *op. cit.*, p. 409.

¹¹ Arhiva M.F.A. — M.St.M., dosar 60/1921, „Convenția de alianță defensivă între Republica Polonă și Regatul României”.

¹² Vezi Robert Deutsch, *Poziția României la Montreux*, în *Studii privind politica externă a României 1919—1934*, București, 1969, p. 157.

Forța economică și militară a Germaniei și chiar a Italiei nu erau încă în măsură să amenințe pacea și securitatea Europei în această vreme. De aceea, până în anul 1925, în afara activității de încheiere a unor tratate politice și militare de alianță, altceva în vederea asigurării securității nu s-a mai întreprins.

Liniștea relativă care a caracterizat Europa în prima jumătate a deceniului al treilea se reflectă și în unele măsuri pe plan intern inițiate de guvernele române. Astfel, efectivele militare au oscilat între 125 000—150 000 de militari¹³, iar bugetele Ministerului de război cuprindeau în general cheltuieli reduse, ce au variat în anii 1922—1926 între 2,5—5 miliarde lei. Aceste cheltuieli erau destinate mai ales întreținerii militarilor activi, soldelor ofițerilor și subofițerilor, precum și micilor reparații de armament și muniții¹⁴.

La uzinele Reșița se reparau tunuri vechi, capturate în timpul primului război mondial. La Pirotehnia armatei, Arsenalul armatei, Arsenalul genului etc. se repara armamentul ușor. De altfel, aceasta era industria de război a României, după cum se vede, destul de redusă.

Anul 1925 a marcat însă și în politica externă și militară a României o serie de schimbări.

Prin acordul de la Locarno (octombrie 1925) Germania a intrat din nou în concertul marilor puteri. Prin convențiile încheiate și semnate de Anglia, Franța, Germania, Italia și Belgia, erau garantate frontierele apusene ale Germaniei cu Belgia și Franța, rămânând negarantate de marile puteri frontierele cu Germania ale Austriei, Cehoslovaciei, Poloniei, lăsându-se astfel mină liberă militarismului german spre centrul și sud-estul Europei. Acest fapt a produs frământări și îngrijorări în rândul statelor din acest spațiu european. Încep să apună speranțele în Societatea de la Geneva, e zdruncinată încrederea în marile puteri apusene. Sistemul de alianțe al Franței în Europa răsăriteană este subminat. Franța reușise să realizeze strînse relații de prietenie cu o serie de state din centrul și sud-estul Europei. Astfel, încheiase un acord politic cu Polonia la 9 februarie 1925 și un tratat de asistență mutuală cu Cehoslovacia la 25 ianuarie 1924; România și Iugoslavia se aliau intru totul politicii franceze. Guvernul Herriot a recunoscut „de jure” guvernul sovietic la 28 octombrie 1924. Dar creșterea influenței Franței în această parte nu era privită cu ochi buni de celelalte mari puteri imperialiste. Marea Britanie urmărea să submineze pozițiile Franței în Europa, să păstreze supremația asupra Mediteranei și Adriaticii. Germania a urmărit să se elibereze de obligațiile tratatului de la Versailles, pentru ca apoi să se concentreze pe linia revanșismului. Italia fascistă dorea să devină stăpîna Mării Mediterane și a peninsulei Balcanice. Prin acordul de la Locarno Germaniei i s-a deschis poarta spre Liga Națiunilor. Ca mare putere, a solicitat un loc permanent în Consiliu, ceea ce îi dădea dreptul să decidă alături de celelalte mari puteri asupra soartei păcii și securității în Europa.

Împotriva politicii conciliatoare a marilor puteri occidentale și-a ridicat glasul Mica Înțelegere. Întruniți la Conferința de la Bled în iunie 1926, cei trei miniștri de externe ai statelor Micii Înțelegeri au discutat cererea Germaniei de a fi acceptată ca membră permanentă a Consiliului. Dându-și seama că prin mijloacele de care

¹³ Dezbaterile Adunării deputaților din 5 mai 1922.

¹⁴ Arhiva M.F.A. — M.St.M., Bugetele militare pe anii 1922—1926.

dispuneau nu puteau zădărnici acțiunile marilor puteri, cei trei miniștri au hotărât să impună un reprezentant permanent al Micii Înțelegeri în Consiliu, pentru a contracara acțiunile reprezentantului german¹⁵. Hotărârile lor n-au fost acceptate de marile puteri.

Presa germană a dus o campanie violentă împotriva Conferinței de la Bled și a Micii Înțelegeri, în general cu scopul de intimidare și de a produce disensiuni.

În septembrie 1926, Germania a ocupat locul permanent special creat în cadrul Consiliului și astfel a pătruns în acest for internațional, care își asumase obligația să asigure securitatea și pacea în lume.

Acordul de la Locarno a constituit de fapt punctul de plecare pentru viitoarea politică revizionistă a Germaniei privitoare la granița de est pe care a refuzat s-o recunoască. Referindu-se la poziția Marii Britanii față de acordul de la Locarno, într-o lucrare engleză se arată: „Graba cu care Marea Britanie era gata să garanteze unele granițe și refuzul său de a garanta altele a avut efectul de a împărți granițele în granițe de prima categoric și granițe de a doua categorie din punctul de vedere al siguranței; pe cînd guvernul britanic anunța cu tărie că toate obligațiile rezultate din pact vor fi respectate, impresia pe care o dădea tratatul de la Locarno era că Marea Britanie nu se gîdea să ia măsuri militare pentru a apăra granițe în răsăritul Europei. În definitiv, tratatul de la Locarno a distrus atît tratatul de la Versailles, cît și Pactul. El dădea naștere părerii că tratatul de la Versailles, afară dacă ar fi confirmat de alte obligații cu caracter voluntar, era lipsit de forță obligatorie, precum și părerii că nu se putea aștepta de la guvern ca ele să ia măsuri militare pentru apărarea unor granițe în care ele nu erau interesate direct”¹⁶. Mai tîrziu, în politica europeană a Angliei se va reflecta din plin această poziție. Îngrijorate de noua situație creată, Polonia și Cehoslovacia au întărit alianța cu Franța prin încheierea, la 16 octombrie 1926, de tratate de amicitie care prevedeau garanții reciproce împotriva unui atac german.

Atmosfera creată în rîndul statelor mici și mijlocii din centrul și sud-estul Europei după acordurile de la Locarno a întărit tendința de apropiere între ele, de a înlătura anumite disensiuni, de a încheia tratate de prietenie. Cehoslovacia dorea să fie prietenă cu toate statele vecine ale Germaniei și depunea eforturi să creeze un sistem de alianțe antigermane sprijinit pe U.R.S.S. În acele condiții, atît Polonia cît și Cehoslovacia au căutat să se apropie de U.R.S.S. În anul 1926 tratatul politic polono-român se transformă într-un tratat de garanție general. „România și Polonia își iau îndatorirea de a respecta în chip reciproc și a menține contra oricărei agresiuni externe integritatea teritorială actuală și independența politică”¹⁷, — glăsuia articolul 1 al tratatului. Concomitent s-a încheiat și Aranjamentul tehnic sau Convenția militară (semnată la 26 martie 1926) care păstra prevederile convențiilor încheiate la 3 martie 1921 și 22 martie 1922, cu unele modificări. La articolul 2 se preciza că „în cazul că una din cele două părți contractante va fi atacată de o altă putere, alta decît vecini orientali, în condițiile constituind un casus foederis și în

¹⁵ Arhiva C.C. al P.C.R., fond Mica Înțelegerere, dosar nr. 7.

¹⁶ Rădu Meitani, *Istoria politică a raporturilor dintre state de la 1856—1930*, București, 1943, p. 331.

¹⁷ Arhiva M.F.A. — M.St.M., dosar 25/1921, „Tratatul de garanție între România și Polonia din martie 1926”; vezi și Arhiva M.A.E., fond 71/Polonia, dosar 62.

virtutea garantării reciproce a integrității lor teritoriale actuale, statul neatacat se angajează, în afara obligațiilor ce decurg din articolul 2¹⁹ al Tratatului de garanții, de a fi gata să sprijine cealaltă parte contractantă, facilitând fruntariile, transportul și tranzitul de mijloace de război, așa cum este stipulat în acordul relativ la tranzit, încheiat la București la 24 ianuarie 1925 — care face parte integrantă din prezentul aranjament tehnic — astfel că în studiile care vor fi elaborate se vor face precizări tehnice detaliate asupra aplicării zisului acord¹⁹.

Alianța militară româno-polonă n-a reușit să înlăture toate deosebirile de vederi dintre cele două state. Guvernul polonez era mai interesat ca această alianță să fie îndreptată mai ales împotriva Germaniei, deoarece între Polonia și Uniunea Sovietică avea loc o destindere în relațiile diplomatice. Guvernul regal român, după eșecul Conferinței de la Viena, se temea ca în disputele teritoriale cu Uniunea Sovietică să nu fie părăsit de cel polonez. Dacă prevederea „erga omnes” nu și-a găsit loc în Convenția militară încheiată în anul 1926, aceasta este din cauza opoziției guvernului regal român, care se ferea să se angajeze direct împotriva Germaniei și să slăbească interesul Poloniei față de alianța cu U.R.S.S.

În ceea ce privește poziția celor două state față de U.R.S.S., în această perioadă sînt unele nuanțe care le deosebesc. Guvernul polonez avea relații diplomatice din 1925 cu U.R.S.S. și a încheiat cu aceasta un pact de neagresiune, în anul 1932. Guvernul român dorea să aibă relații de bună vecinătate, însă alt gen de pacte presupunea rezolvarea diferendelor dintre cele două țări.

Totuși, afirmarea Germaniei în politica internațională impunea statelor mici și mijloclil adoptarea unor soluții corespunzătoare în politica externă.

Franța avea interese în centrul și sud-estul Europei, revenirea treptată a Germaniei, adversară declarată a sistemului de la Versailles, îi leza interesele ei în aceste părți și de aceea s-a grăbit să încheie la 10 iunie 1926 un tratat de amicitie cu România, însoțit de un protocol prin care guvernul român se angaja că nu va comite nici un act de agresiune contra U.R.S.S. Guvernul francez ducea o politică de apropiere de Uniunea Sovietică, de menținere a sistemului său de alianțe în răsărit, pentru a se asigura împotriva Germaniei.

În același timp, Italia nu vedea cu ochi buni întărirea Franței și a propus crearea unui Locarno răsăritean, sub egida sa. La 3 martie 1926, I. G. Duca, minis-

¹⁸ Acest articol prevedea că „în cazul în care România și Polonia contrar îndatoririlor impuse prin art. 12, 13 și 15 ale Pactului Societății Națiunilor s-ar vedea atacate fără provocare din parte-le, Polonia și în chip reciproc România, punînd în aplicare art. 16 al Pactului Societății Națiunilor își iau îndatorirea de a-și da imediat ajutor și sprijin. În cazul în care Societatea Națiunilor, statuînd asupra unei chestiuni aduse în fața sa conform stipulațiilor Pactului Societății Națiunilor nu ar fi reușit să obțină primirea raportului său de către toți membrii, alții decît reprezentanții părților în litigiu și cînd sau România sau Polonia s-ar vedea atacate fără provocațiune din parte-le, Polonia și în chip reciproc România, punînd în aplicare articolul 15, aliniatul 17 al Pactului Societății Națiunilor, i-ar da imediat ajutor și sprijin. Modalitățile de executare ale stipulațiunilor de mai sus ar face obiectul unor rîndueli tehnice (Arhiva M.F.A. — M.St.M., fond III, secția operații, dosar 25/1925).

¹⁹ Arhiva M.F.A. — M.St.M., fond S III, operații, dosar 39/1938.

trul de externe al României, îi telegrafia lui Titulescu la Geneva, că Mussolini „ar vrea ca tratatul nostru de alianță să fie precedat de un pact de garanții în genul celui al Rhinului cuprinzând Italia, România, Iugoslavia, Cehoslovacia și Polonia la care ar putea eventual adera în viitor și Ungaria”²⁰. La 16 septembrie 1926, România a semnat cu Italia un tratat de amicitie și colaborare, care prevedea sprijin reciproc în vederea apărării granițelor celor două țări, potrivit tratatelor încheiate după primul război mondial. Cu toate acestea, burghezia română privea cu rezerve politica guvernului fascist italian, din cauza legăturilor acestuia cu guvernul de la Budapesta. În primăvara anului 1927 s-a și încheiat un tratat italo-ungar. Cu acest prilej ministrul Ungariei la Roma a declarat că era necesară revizuirea tratatului de la Trianon²¹. Aceasta a determinat creșterea nemulțumirilor în România față de politica guvernului fascist care încuraja revizionismul ungar. Pe bună dreptate opoziția din România considera că un Locarno sub egida unui stat care susținea revizuirea tratatelor de la Trianon nu era posibil.

Din această cauză politica unui Locarno răsăritean inițiat de Italia a eșuat. Totuși, Mussolini n-a renunțat la politica sa de expansiune în estul și sud-estul Europei. Astfel, prin tratatul de la Tirana, încheiat la 26 noiembrie 1926, completat cu o declarație din 26 aprilie 1927, și un tratat militar din 11 noiembrie 1927, Albania era infeudată economic și politic. Aceasta a arătat adevărata față a imperialismului italian, care prin Albania își deschidea poarta în Balcani. La Conferința care a avut loc la Ioachimov în mai 1927²² cei trei miniștri de externe ai Micii Înțelegeri au examinat pericolul ce-l prezenta expansiunea Italiei în sud-estul Europei, precum și problema creării unui bloc al statelor balcanice care să se opună ingerințelor marilor puteri. Această conferință respingea realizarea unei alianțe balcanice sub egida vreuneia din marile puteri.

De altfel, problema blocului balcanic a fost ridicată și de guvernul francez în anul 1924. La 26 ianuarie 1924, ministrul României la Paris își informa guvernul că „în decursul convorbirii pe care am avut-o ieri cu Parreti della Rocca, ambasadorul Italiei, în capitala franceză, acesta mi-a spus că guvernul Franței dorește ca pe baza convenției cu Cehoslovacia să se încheie un acord cu România, Serbia și Italia care să constituie un bloc al statelor aliate continentale spre a preveni acțiuni din partea guvernului englez”²³. Din cele arătate rezultă că alianța respectivă trebuia să servească drept instrument în mâna Franței împotriva Marii Britanii. La rîndul său, guvernul englez a încercat în anul 1925 să creeze un „Locarno balcanic” sub egida sa. Propunerea britanică din 1925 a dat naștere la ample consultări în capitalele țărilor din sud-estul Europei, precum și între acestea și alte guverne europene. România, căreia îi revenea un rol și un loc specific în proiectele occidentale, urmînd a face într-o oarecare măsură legătura între statele din sud-est și cele din centrul Europei, era cu precădere solicitată. În anul 1926, un „Locarno balcanic” sub egida Angliei era greu de realizat din cauza influenței exercitate de Franța asupra statelor de aici.

²⁰ Arhiva M.A.E., fond 71/România, dosar 1, fila 330.

²¹ Idem.

²² Eliza Campus în lucrarea citată vorbește pe larg despre această conferință.

²³ Arhiva M.A.E., fond 71/Franța, dosar 1, f. 23.

Așadar, după acordurile de la Locarno se constată în Europa o tendință generală de grupare și regroupare a forțelor. Totodată, se afirmă politica marilor trusturi legate de producția de război care au impus suprimarea Comisiei controlului militar a Ligii Națiunilor în anul 1927, ușurând încălcarea prevederilor tratatelor de către statele cărora li se impuseseră anumite restricții la înarmare.

În cursul aceluiași an, Italia a început să furnizeze armament Ungariei, Bulgariei și altor state, ceea ce a stîrnit protestul miniștrilor de externe ai statelor Micii Înțelegeri, care în ședința din 14 ianuarie 1928 au declarat că „vor ști să găsească și de data aceasta soluția menită să împiedice orice atingere a păcii”²⁴.

La conferința Ligii Națiunilor, din martie 1928, reprezentantul României s-a aflat în conflict direct cu reprezentantul guvernului britanic în problema înarmărilor. Nicolae Titulescu a respins hotărîrea Consiliului Ligii, sugerată de delegatul englez, de încurajare a înarmărilor statelor revizioniste. Așadar, desființarea Comisiei de control militar a fost urmată de acțiuni concrete ale marilor trusturi de armament, care erau interesate în desfacerea mărfurilor, indiferent care erau clienții.

Concomitent cu ridicarea controlului militar, se afișa tot mai fățiș revizionismul. Într-un interviu acordat unui ziar englez, în aprilie 1928, Mussolini invita guvernul horthyst la revizuirea tratatului de la Trianon.

Statele Micii Înțelegeri, care erau vizate direct, au protestat în mod energic împotriva agitațiilor revizioniste ale guvernului fascist de la Roma. Conferința celor trei miniștri de externe, care a avut loc la București în iunie 1928, a consemnat în rezoluția adoptată că Mica Înțelegere se va „opune cu ultima energie și cu toate mijloacele apropiate și oportune în contra oricăror tentative de schimbare a statutului teritoriului stabilit prin tratatul de la Trianon”²⁵. Era o primă manifestare publică antirevizionistă a celor trei state aliate, care au văzut în spatele revizionistilor maghiari guvernul fascist italian, interesat ca prin aceste metode să-și întărească influența în Europa Centrală și să dezbinе statele mici și mijlocii.

Evenimentele petrecute după 1925 arătau în mod concludent că forul internațional de la Geneva, dominat de marile puteri, nu prezenta o garanție sigură pentru pacea lumii. Totodată, s-a mai putut constata că pericolul ce amenința liniștea și securitatea popoarelor își avea rădăcinile în contradicțiile lumii capitaliste, dintre statele învingătoare și cele învinse, dintre marile puteri și statele mici, dintre marile puteri înseși.

Toate acestea au determinat statele Micii Înțelegeri la o colaborare mai activă. Dacă pînă în anul 1929 n-a avut loc nici o consfătuire a reprezentanților militari ai celor trei state, n-a fost elaborat nici un plan de cooperare militară a celor trei armate aliate, după această dată se observă o activitate militară a celor trei state-majore, prin întâlniri, elaborări de proiecte de operații comune etc.

Această activitate era determinată în primul rînd de ceea ce se petrecea în vestul Europei.

Cu Uniunea Sovietică relațiile statelor Micii Înțelegeri au cunoscut o continuă îmbunătățire în acești ani. Atît Uniunea Sovietică, cît și România, Cehoslovacia,

²⁴ *Universul*, XLVI, nr. 111 din 14 ianuarie 1928.

²⁵ Arhiva M.A.E., fond 71/România, dosar 1, fila 335.

Iugoslavia și o serie de alte state au aderat la tratatul cunoscut sub numele celor doi inițiatori ai săi, Briand-Kellogg. Acest pact de renunțare la război ca mijloc de lichidare a problemelor litigioase între state a fost semnat la Paris în ziua de 27 august 1928, de 15 state, iar ulterior au aderat și altele (Uniunea Sovietică la 31 august 1928, România la 4 septembrie)²⁶.

Dorind ca în relațiile cu vecinii săi, prevederile pactului Briand-Kellogg să fie puse în aplicare înainte ca acesta să fie ratificat de toate statele semnatare, guvernul sovietic a propus, în decembrie 1928, guvernelor Poloniei și Lituaniei încheierea unui protocol special în acest scop.

După o serie de discuții care s-au purtat între guvernul sovietic, pe de o parte și guvernele polonez și român, pe de altă parte, la 9 februarie 1929 a fost semnat la Moscova un protocol. Printre semnatori s-a aflat și statul român²⁷.

Semnarea protocolului de către România a fost primită cu satisfacție de opinia publică românească. Toate ziarele au publicat la loc de frunte mersul tratativelor și rezultatele lor, acordând largi spații comentariilor asupra semnificației acestui protocol sub titluri ca: „Pactul cu Rusia“, „România semnează protocolul Litvinov“, „Europa și protocolul de la Moscova“ și multe altele, era dezbătut în coloanele presei cotidiene importantul pas făcut în direcția normalizării relațiilor româno-sovietice.

Organe de presă muncitorească legale, conduse de Partidul Comunist, ca: „Înainte“, „Viața muncitoare“ ș.a. au salutat cu căldură semnarea acestui protocol, exprimându-și convingerea că relațiile de bună vecinătate dintre cele două țări vor cunoaște o continuă îmbunătățire.

Comentînd ecoul general favorabil produs în opinia publică românească de semnarea acestui protocol, ziarul „Izvestia“ din 29 februarie 1929 scria că „Protocolul de la Moscova a găsit aderenți înfocați în România“.

Apropierea de U.R.S.S. a statelor Micii Înțelegeri s-a manifestat și prin încercările de restabilire a relațiilor diplomatice. De pildă, la 1 mai 1928, Th. E. Iamandi, ministrul României la Praga, raporta guvernului român că Cehoslovacia și Iugoslavia erau înclinate să reia relațiile cu U.R.S.S. La conferința Micii Înțelegeri, care a avut loc la București în iunie 1928, Nicolae Titulescu, ministrul de externe al României, a pus problema ca Mica Înțelegere să reia în bloc relațiile cu U.R.S.S. Despre cele dezbătute în legătură cu această problemă nu s-a consemnat nimic în scris la această conferință. Singurul indiciu este rezoluția lui G. G. Mironescu pe raportul Legației române din Praga Nr. 15801/C din 26 august 1930, rezoluție în care se precizează la punctul 1: „Delegația dată lui Beneș de a reprezenta cele două state ale Micii Înțelegeri în 1928, nu numai că nu i-a fost niciodată retrasă, dar i-a fost continuu reînnoită și dacă o aparentă ezitare a fost din partea celor două state, în fond s-a discutat numai asupra unui mod de procedare mai potrivit și o formulare admisă de toți a întârziat, ea însă s-a realizat în septembrie 1930 la Geneva“²⁸. Este adevărat că în septembrie 1930, delegația ministrului de externe

²⁶ Vezi, mai pe larg, Ion Oprea, *Nicolae Titulescu*, p. 160—167.

²⁷ Vezi M. C. Stănescu și D. Tuțu, *Evoluția relațiilor româno-sovietice în anii 1928—1929*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 625—630.

²⁸ Arhiva M.A.E., fond 71/U.R.S.S., dosar 79, fila 117.

al Cehoslovaciei a fost reînnoită, discuțiile pe această temă au continuat și în anii următori, însă relațiile diplomatice au fost reluate abia peste cîțiva ani (1934).

Schimbările care au avut loc în politica marilor puteri au influențat atît activitatea pe plan extern a României, cît și o anumită acțiune internă, manifestată mai ales prin unele măsuri anemice de ordin militar. După 1925 se produce o ușoară creștere a alocațiilor bugetare, de la 5 024 600 797 lei în 1926 la circa 8 miliarde lei în 1929²⁹. Dar destinația cheltuielilor nu s-a schimbat. Ca membră a Comisiei de dezarmare, care și-a început activitatea în anul 1926³⁰, România și-a respectat angajamentele de a nu proceda la înarmare. În această perioadă nu s-a făcut nici o comandă de armament sau muniție în țară sau în străinătate. De altfel, România nici nu dispunea de o industrie de război capabilă să asigure nevoile de înzestrare a armatei sale cu armament și muniție la nivelul tehnicii perioadei respective.

Așadar, la sfîrșitul perioadei stabilizării relative și parțiale a capitalismului, în politica externă, România reușise să se apropie de o serie de state și să încheie un sistem de alianțe, care de fapt purtau pecetea intereselor burgheziei și moșierimii române, clase ce urmăreau pe de o parte menținerea integrității și independenței naționale, iar pe de altă parte să-și asigure în interior dominația lor.

Izbucnirea în 1929 a mării crize economice, care a cuprins și zguduit din temelii întreaga lume capitalistă, a ascuțit și amplificat contradicțiile interimperialiste. Politica expansionistă și revizionistă se afirmă din ce în ce mai mult. La începutul anului 1929 Republica de la Weimar își reafirmă tendințele de a domina din nou Austria prin realizarea Anschlussului, ceea ce a împins Austria spre Italia, cu care a încheiat pactul de amicitie din 27 iulie 1930³¹. Reapar planuri germane ale hegemoniei în Mitteleuropa ca și reeditarea cunoscutelor devize „Berlin—Bagdad” și „Drang nach Osten”³². Toate acestea au început să complice și mai mult situația statelor mici.

În fața pericolului, statele din centrul Europei au vădit tendințe de apropiere. Austria și Ungaria vedeau în Mica Înțelegere un oarecare suport împotriva militarismului german. Statele Micii Înțelegeri, la rîndul lor, au inițiat o serie de acțiuni în vederea apropierii celor două țări. Astfel, la ședința care a avut loc la București în februarie 1929, reprezentanții celor trei state au dezbătut problema cooperării economice cu Austria și Ungaria³³.

²⁹ Anuarul statistic pe anii 1926—1929.

³⁰ Vezi Gheorghe Matei, *România și unele probleme ale dezarmării*, în *Studii privind politica externă a României 1919—1939; Dezarmarea în contextul problemelor internaționale și atitudinea României (1919—1934)*, București, 1971.

³¹ Nu are dreptate Rudolf Kissling, care susține că „atragera Austriei în frontul de încercuire al Micii Antante nu mai era posibilă” (*Die militärischen Vereinbarungen der Kleinen Entente 1929—1937*, R. Oldenbourg, München, 1959, p. 6). Nu de teama Micii Înțelegeri a încheiat Austria pactul de amicitie cu Italia, ci din cauza pericolului ce o amenința din partea Germaniei. În acele condiții Italia era contra Germaniei. Mai tîrziu însă, va renunța la acest rol.

³² Jacques Droz, *Europe Centrale, Évolution historique de l'idée de Mitteleurope*, Payot, Paris, 1960, p. 207.

³³ Arhiva M.A.E., fond Mica Înțelegere, dosar 21, Procesul verbal din 11 februarie 1929 al conferinței Micii Înțelegeri. Vezi și Eliza Campus, *op. cit.*, p. 85.

În cadrul Micii Înțelegeri încep să se frământeze problemele apărării împotriva unei agresiuni din vest. În mai 1929, are loc la Belgrad prima întâlnire a celor trei șefi de stat-major ai Micii Înțelegeri, care au semnat un protocol de întărire a alianței militare stabilite prin convențiile militare anterioare. Totodată, s-a decis ținerea unor consfătuiri periodice³⁴. Prima conferință de acest gen a avut loc la Praga în septembrie 1929. Cu această ocazie a fost elaborat primul plan de cooperare militară a celor trei state aliate. El cuprindea concepția celor trei foruri militare cu privire la ajutorarea Cehoslovaciei în cazul când ar fi fost atacată, fie numai de armatele horthyste, fie de acestea în colaborare cu cele germane. Planul, în două variante, reflecta teama celor trei reprezentanți militari de pericolul revanșismului militarist german, ce începuse să se dezvolte fără a mai ține seama de prevederile tratatelor încheiate și care conțineau anumite obligații militare pentru Germania.

Așadar, reînvierea militarismului german a determinat activizarea Micii Înțelegeri și pe tărîm militar — desigur este vorba mai mult de o activitate teoretică, elaborarea de planuri, fixarea efectivelor etc. Însă practic, în pregătirea armatelor respective, în întărirea capacității de apărare a patriei nu s-au luat măsuri concrete pe plan intern, după cum vom vedea mai ales din datele privitoare la situația militară a României.

În sud-estul Europei, independența națională a statelor era amenințată în primul rînd de Italia fascistă, ce urmărea să devină stăpînă a Mării Adriatice și a părții orientale a Mării Mediterane. În tendințele ei expansioniste, Italia era frînă de Anglia, care nu dorea să împartă cu nimeni supremația asupra Adriaticii și Mediteranei. În această perioadă influența Italiei în Balcani era foarte redusă și nu deranja prea mult trusturile engleze. De aceea, Anglia s-a sprijinit pe ajutorul Italiei împotriva Franței în centrul și sud-estul Europei. În acest scop imperialiștii englezi au cedat pozițiile lor în Albania trusturilor italiene, a căror influență Anglia dorea să o limiteze numai la Albania. Cum a fost depășită această zonă, Anglia a luat măsuri împotriva Italiei.

Grecia și Turcia, ale căror porturi maritime erau amenințate de Italia, erau strîns legate de Anglia, a cărei flotă a fost prezentă permanent în golfurile Greciei și Turciei. În aceste două țări balcanice influența Franței a fost mult redusă. Grecia nu era atrasă de Franța din cauza prea strînselor relații ale acesteia cu Iugoslavia. Din această cauză, unele guverne grecești au cochetat un timp cu Italia, chiar în ciuda faptului că aceasta ocupase Dodecanezul după primul război mondial.

Prezența Franței, Angliei și Italiei în Balcani a determinat bineînțeles o anumită regrupare a statelor de aici și după influența pe care una sau alta din marile puteri o avea în această parte a lumii. Deși Grecia avea strînse relații diplomatice cu Italia, politica sa externă era orientată spre Anglia. Turcia era mai legată de Anglia decît de Franța. Guvernul bulgar împărtășea ideile revizioniste ale guvernului fascist italian și își alinia politica sa externă alături de Italia și chiar de Germania. Iugoslavia se temea de politica expansionistă a Italiei. Prezența italienilor

³⁴ Rudolf Kisslingg susține în lucrarea sa citată că în arhivele pe care le-a depistat n-a descoperit convențiile militare încheiate între partenerii Micii Înțelegeri. Autorul lucrării de față a studiat aceste convenții în original.

în administrația și armata Albaniei o îngrijora, datorită cărui fapt politica 'sa externă era orientată în mod deosebit spre Franța și mai puțin spre Anglia.

România era legată printr-un tratat de amicitie cu Italia, însă politica ei externă era orientată în primul rînd spre Franța și spre Anglia. În această perioadă, influența Germaniei în sud-estul Europei era aproape inexistentă. În schimb creștea influența Uniunii Sovietice, care avea relații diplomatice cu Turcia, schimburi comerciale cu Grecia, Bulgaria, Turcia, România și Iugoslavia purtau discuții pentru reluarea relațiilor diplomatice cu U.R.S.S.

Dacă acestea erau în general relațiile statelor sud-estului european cu marile puteri, să vedem care era stadiul relațiilor între ele.

Pe linia creării unei alianțe între aceste state s-au făcut pași însemnați pînă în anul 1930. De pildă, s-au încheiat o serie de tratate, între care enumerăm Tratatul de prietenie turco-iugoslav (1925), Tratatul de neagresiune și arbitraj între Grecia și România (23 martie 1928), Tratatul de neutralitate, conciliere și arbitraj turco-bulgar (6 martie 1929), Tratatul de prietenie, conciliațiune și reglementare juridică dintre Iugoslavia și Grecia (25 octombrie 1929), Tratatul de prietenie, neutralizare, conciliațiune și arbitraj dintre Grecia și Turcia. Toate aceste documente reflectă, într-o oarecare măsură, care erau raporturile politice și diplomatice între statele din sud-estul Europei, pînă în anul 1930.

Se încheiaseră și o serie de acorduri comerciale bilaterale (Albania—Bulgaria 1926, Grecia—Iugoslavia 1926, Bulgaria—Grecia 1927, Bulgaria—Turcia 1930, Grecia—Albania 1926, România—Grecia 1927, România—Turcia 1930, România—Iugoslavia 1930) care atestau relațiile economice între aceste state.

Concomitent cu acțiunile oficiale de stringere a relațiilor între statele balcanice, începînd cu anul 1930, au avut loc o serie de conferințe balcanice³⁵. Aceste conferințe balcanice, în număr de patru, au pregătit alianța balcanică ce s-a încheiat în anul 1934, și au reușit să creeze o atmosferă favorabilă de colaborare între statele din peninsula Balcanică. Deși neoficiale, la aceste conferințe au participat reprezentanți ai guvernelor din sud-estul Europei, s-au discutat probleme majore, ce priveau apărarea independenței și suveranității acestor state. Printre participanții la aceste conferințe e suficient să amintim pe Nicolae Titulescu, diplomat de renume european, V. V. Pella, jurist român de mare prestigiu, ale cărui lucrări au stat la baza multor tratate și convenții încheiate în cadrul Ligii Națiunilor. Mehmet Konita, fost ministru de externe al Albaniei, cunoscutul om politic grec Papanastasiu, Hasan bey din Turcia, Sakazoff din Bulgaria și mulți alții.

În anul 1930, în timp ce criza economică era în plină desfășurare, Italia fascistă se zbătea să-și întărească influența asupra Austriei și Ungariei. În februarie 1930, guvernul italian a reușit să semneze un tratat de amicitie, conciliațiune și arbitraj cu Austria³⁶. Totodată, pentru a strînge relațiile de prietenie cu guvernul horthyst, guvernul fascist de la Roma, încălcînd restricțiile cu privire la armament, trimitea prin Austria material de război Ungariei. Cele două țări dunărene vedeau în mod

³⁵ Vezi, în detaliu, Eliza Campus, *România și conferințele balcanice (1930—1934)*, în *Studii privind politica externă a României 1919—1939*; Cristian Popișteanu, în lucrarea citată, tratează fugitiv această problemă.

³⁶ Arhiva M.A.E., fond Societatea Națiunilor, dosar 15.

diferit alianța cu Italia. Austria urmărea să se sprijine pe Roma împotriva Germaniei, iar guvernul horthyst aștepta de la Mussolini revizuirea tratatului de la Trianon. Așadar, politica fiecărui stat, precum și alianțele sale trebuie privite prin prisma intereselor, a tendințelor, precum și a situației geografice și politice pe care le avea.

Germania ridica din ce în ce mai ostentativ problema revizuirii tratatelor. Aceasta a determinat creșterea îngrijorării în rîndul statelor vizate direct. În iunie 1930 a avut loc la Strebske-Pleso³⁷ conferința miniștrilor de externe ai statelor Micii Înțelegeri, care au discutat în mod deosebit antagonismul franco-italian și consecințele sale pentru Mica Înțelegere față de revizionismul german.

Cu această ocazie s-a încheiat și un acord al cărui preambul arăta că trebuie „să completeze, printr-o procedură stabilită, organizarea colaborării politice a celor trei state”³⁸. Importanța acestui acord constă în faptul că el stabilea regulile de urmat în politica lor comună. Se mai prevedea că cei trei miniștri de externe „vor trebui să se întrunească aci ori de cîte ori împrejurările o vor cere și cel puțin o dată pe an”³⁹. O dispoziție deosebit de importantă a fost următoarea: „dacă cele trei state socotesc trebuincios, reprezentarea intereselor lor poate fi încredințată unui singur delegat sau delegației unui stat”⁴⁰.

Această conferință a fost urmată de consfătuirea reprezentanților militari la Belgrad în septembrie 1930⁴¹, unde s-a elaborat un plan de cooperare militară, care prevedea în mod deosebit apărarea Iugoslaviei împotriva unui atac neprovocat din partea Ungariei sau Bulgariei. Cele trei variante ale planului erau departe de a reflecta realitatea, întrucît raportul de forțe între Bulgaria și Ungaria pe de o parte și Mica Înțelegere pe de alta poate indica o superioritate netă în favoarea celei din urmă. În această situație nici Bulgaria și nici Ungaria n-aveau curajul să se aventureze într-o acțiune militară fără nici o șansă de izbîndă. Deși și-au dat seama că independența și integritatea teritorială a celor trei state erau amenințate în primul rînd de Germania militaristă și de Italia fascistă, cei trei șefi de stat-major, în planurile lor de acțiune, n-au prevăzut nici o variantă cu privire la cooperarea celor trei armate împotriva unui eventual atac din partea Germaniei sau Italiei.

³⁷ Nu înțelegem de ce Eliza Campus, în monografia pe care am citat-o, a omis să dezbată lucrările acestei conferințe.

³⁸ Radu Meitani, *op. cit.*, p. 364.

³⁹ *Idem*, p. 365.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Relațiile militare și în general politica militară externă a României între cele două războaie mondiale n-au făcut obiectul unui studiu. Din această cauză au fost acreditate diferite teze cu privire la militarizarea economiei sau la pregătirile militare ale României. Documentele care atestă politica militară a țării noastre sînt incomplete, parte aflîndu-se în arhivele militare de la Praga, Belgrad, Ankara, Atena. Un studiu complet asupra acestei probleme se impune cu necesitate. În lucrarea de față este dezbătută și această problemă, uneori chiar cu lux de amănunte.

În anii 1931—1932, criza economică, prin acțiunile și manifestările ei, a agravat contradicțiile sistemului capitalist, ciocnirile tot mai evidente între marile puteri erau simptomele unei noi conflagrații mondiale.

Atât statele mici, cât și marile puteri căutau diverse căi de ieșire din criză. Pe plan intern, prin înăsprirea exploatații maselor, iar pe plan extern marile puteri urmăreau întărirea dominației economice asupra micilor state. Germania a încercat să subordoneze Austria prin formula cunoscută sub numele de Uniunea vamală. La 25 martie 1931, s-a publicat planul de uniune vamală elaborat de guvernul german. Adunarea generală a Societății Națiunilor a interzis Uniunea vamală austro-germană (mai 1931) și Germania s-a mulțumit numai cu un acord vamal austro-german. În același timp, Italia urmărea întărirea colaborării economice cu Austria și Ungaria. Convenția austro-ungară a fost urmată de altele încheiate între Ungaria și Italia, între Austria și Italia. Statele mici încercau să se grupeze, să colaboreze între ele pentru a ușura situația economică și a evita amestecul marilor puteri. O asemenea încercare poate fi socotită și întărirea colaborării austro-maghiare prin pactul încheiat la 26 ianuarie 1931.

Pentru a împiedica apropierea între statele mici și mijlocii, marile puteri aduceau pe primul plan al politicii internaționale revizionismul care producea agitații în țările revizioniste și nervozitate în cele vizate de revizionism.

Astfel, la 27 octombrie 1930, Mussolini a reafirmat în discursul său „că singurul mijloc de a evita viitorul război este revizuirea tratatelor prevăzute în Pactul Societății”⁴².

Ecourile acestui discurs nu s-au lăsat prea mult așteptate. Statele revizioniste au început să-și strângă tot mai mult rindurile, raliindu-se deocamdată în jurul Italiei. Statele vizate de revizionism s-au regrupat atât în jurul Ligii Națiunilor, cât și în jurul unor mari puteri, ca Franța, Anglia și chiar U.R.S.S., care se pronunțau pentru menținerea granițelor și apărarea păcii.

Creșterea puterii militare a Germaniei, afirmarea tot mai mult a forțelor hitleriste-revanșarde au îngrijorat nu numai statele mici și mijlocii vecine, ci chiar și unele dintre marile puteri, ca de pildă Franța, vecina de la apus a Republicii de la Weimar. Ca urmare a acestei situații, Franța și Polonia au început în anul 1931 tratativele cu Uniunea Sovietică în vederea încheierii unor pacte de neagresiune. Erau încercări de realizare a unei înțelegeri orientale împotriva Germaniei. Partea cea mai reacționară a burgheziei franceze s-a opus unei apropieri franco-sovietice. Un grup de generali în frunte cu mareșalul Pétain și generalul Weygand s-a ridicat împotriva planului ministrului de externe francez de a se încheia pacte de neagresiune între U.R.S.S. și țările vecine. Reacțiunea franceză a susținut că „prin apropierea dintre Rusia și aceste state” (România, Polonia, Cehoslovacia, n.n.) armatele acestora din urmă ar putea fi contaminate de propaganda bolșevică și că acest pericol ar fi fost atât de mare încât „prefera să facă anumite concesii politice Germaniei, decât ca statele din orientul Europei să încheie pacte de ne-

⁴² Arhiva M.A.E., fond 71/România, dosar 193, fila 168.

agresiune cu U.R.S.S.⁴³. Totuși, atât Franța cât și Polonia au continuat tratativele cu U.R.S.S., care s-au soldat cu încheierea unor pacte de neagresiune între Polonia și U.R.S.S., respectiv Franța și U.R.S.S.

Temându-se că va rămâne în afara alianței sale politice și militare cu Polonia, România a întreprins, ca și aliata sa, unele acțiuni în vederea încheierii unui pact de neagresiune cu U.R.S.S. În același timp, a avut în vedere întărirea alianței cu Polonia, ca nu cumva înțelegerea acesteia cu U.R.S.S. să slăbească sau să anuleze alianțele politice și militare româno-polone. De aceea, la 15 ianuarie 1931, s-a semnat la Geneva de către G. G. Mironescu, ministrul afacerilor externe al României, un „Tratat de garanție între România și Polonia”⁴⁴. Articolul 1 al acestui tratat menționa că „România și Polonia își iau îndatorirea de a respecta în chip reciproc și a menține contra oricărei agresiuni (erga omnes) externe integritatea lor teritorială actuală și independența politică”⁴⁵. Era identic cu cel din 26 martie 1926, cu singura deosebire că el putea fi reînnoit „prin tacita reconducțiune pe o nouă perioadă de cinci ani și așa mai departe”.

Concomitent s-a încheiat și o nouă convenție militară, care avea mici deosebiri față de aceea încheiată în 1926.

În această convenție se preciza însă că alianța militară privea cooperarea armatelor celor două state numai în cazul unui conflict cu U.R.S.S.⁴⁶.

După semnarea, la 26 iulie 1932, la Moscova, a pactului de neagresiune între Polonia și U.R.S.S., care a fost ratificat în 1934, relațiile româno-polone au fost aproape inexistente pînă în anul 1935 și mai precis pînă la înlăturarea lui N. Titulescu (1936).

România a dus tratative cu Uniunea Sovietică în vederea încheierii unui pact de neagresiune. Această politică a guvernului român de apropiere de U.R.S.S. cu care nu restabilise încă relațiile diplomatice, și față de care în orice discuție se ridicau probleme care nu erau rezolvate, era determinată atât de pericolul care creștea în centrul Europei prin ralierea în jurul Italiei și Germaniei a statelor revizioniste, cât și de negocierile pe care le duceau aliații săi cu U.R.S.S. În noiembrie 1930, a fost înmînat guvernului român un proiect de pact de neagresiune și de garanții reciproce între Polonia, Cehoslovacia, România, Turcia și U.R.S.S.⁴⁷. Se proiecta și pe această cale o alianță care să asigure securitatea statelor din această parte a Europei.

În prima jumătate a anului 1932, tratativele româno-sovietice mergeau paralel cu cele polono-sovietice. Presa prietenă și democratică internațională a avut o poziție favorabilă față de convorbirile româno-sovietice. De pildă, „Prager Presse”, susținînd negocierile începute la 5 ianuarie 1932 la Riga, arăta: „România poate accepta cu satisfacție orice act care asigură pacea”⁴⁸. În același timp forțele revan-

⁴³ *Universul*, an. XLIX, nr. 12 din 14 ianuarie 1932.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Arhiva M.F.A. — M.St.M., Secția III-a, dosar 39/1938, „Arrangement technique entre le Royaume de Roumanie et la République de Pologne”.

⁴⁷ Arhiva M.A.E., fond 71/România, dosar 195, fila 109.

⁴⁸ *Idem*, fila 20.

șarde se împotriveau oricărei acțiuni în favoarea păcii. Astfel, guvernul german a urmărit cu vădită neliniște tratativele româno-sovietice. Ambasadorul german la Moscova a făcut un demers pe lângă comisarul afacerilor externe al U.R.S.S., „cerându-i lămuriri cu privire la tratativele româno-ruse în chestia pactului de neagresiune”⁴⁹. El a exprimat nemulțumirea guvernului său față de convorbirile româno-sovietice. Presiunile reacțiunii interne și externe, precum și diferențele existente între România și U.R.S.S. au dus la întreruperea tratativelor și nesemnarea pactului de neagresiune. Așadar, România rămânea deocamdată în afara alianțelor ce se proiectau alături de U.R.S.S.

Creșterea influenței Italiei, afirmarea tot mai mult a forțelor fasciste și renașterea în republica de la Weimar, au determinat o serie de conferințe și reuniuni militare în cadrul Micii Înțelegeri. Astfel, a avut loc la București în luna mai 1931 conferința miniștrilor de externe ai celor trei state aliante, care a pus în discuție acordul vamal austro-german⁵⁰, pe care l-au respins. Guvernul german a urmărit cu multă atenție lucrările acestei conferințe. Pentru a o torpila, a trimis în România o delegație economică, pe care însă guvernul român n-a primit-o pînă la terminarea conferinței. Tot la București s-a semnat la 11 mai 1931 o nouă convenție militară a celor trei state ale Micii Înțelegeri, în care erau consemnate măsuri concrete ce urmau „a fi luate în cazul unui conflict generalizat”⁵¹.

Cei trei șefi de stat-major au ajuns la concluzia că în respectiva conjunctură internațională erau probabile conflicte cu caracter mondial. Adică, ei au preconizat că acțiunile militare probabile ale Micii Înțelegeri puteau să se desfășoare numai în cadrul unui război mondial. Un război local era mai puțin probabil în situația agravării conflictelor și contradicțiilor dintre statele capitaliste. La consfătuirea care a avut loc în decembrie 1931, la Fraga, cei trei șefi de stat-major au părăsit ideea unui război local și au abordat problemele militare în ideea unui război mondial⁵². Dar numai teoretic, deoarece concret, în planul de cooperare militară elaborat, nu erau prevăzute acțiuni comune împotriva eventualilor principali agresori, și anume Germania și Italia. Ei nu depășeau, în ceea ce privește sprijinul militar, ideea unor acțiuni comune împotriva Ungariei și Bulgariei. Conferința militară care a avut loc la Belgrad în anul 1932 a dezbătut

⁴⁹ *Universul*, an. XLIX, nr. 4 din 6 ianuarie 1942.

⁵⁰ Arhiva M.A.E., fond Mica Înțelegere, dosar 22. Problema organizării bazinului dunărean pusă în discuție cu prilejul chestiunii Anschluss-ului. Vezi și Eliza Campus, *op. cit.*, p. 90—92.

⁵¹ Arhiva M.F.A. — M.St.M., dosar 24, „Convenția militară a Micii Înțelegeri din 11 mai 1931”.

⁵² Rudolf Kissling, în lucrarea citată, probabil că n-a avut la îndemână proiectele, din care cauză are o serie de erori. El nu amintește problema, larg dezbătută în cadrul acestei consfătuiri, a războiului generalizat. Chiar varianta a 6-a a planurilor de operații, sau — cum a fost denumită — proiectul operativ nr. 1, prevede „în cazul unui atac generalizat...” (Arhiva M.F.A. — M.St.M., fond Mica Înțelegere, dosar 27/1939).

În general aceleași probleme⁵³. În activitatea statelor-majore ale celor trei state are loc o întrerupere, pînă în anul 1934.

*

Din cele relatate rezultă că situația politică și militară din Europa Centrală se agrava continuu ca urmare a afirmării nazismului pe arena politică a Germaniei, a politicii conciliatoare a guvernelor Angliei și Franței și a politicii revizioniste a Italiei fasciste. Greutățile economice în care se zbăteau statele din centrul și sud-estul Europei, precum și infiltrarea adîncă în economiile lor a capitalului apusean, erau frîne în calea organizării unor alianțe locale, care să asigure integritatea teritorială și independența națională a statelor mici.

Din cele prezentate, am putut reține combinațiile politice și militare ale României pînă în anul 1932, încercările ei de a realiza un păienjenis de relații în scopul combaterii revizionismului și menținerii statu-quo-ului teritorial. Pe plan intern măsurile de asigurare a securității au fost destul de timide — ne referim în mod deosebit la întărirea capacității de apărare a țării, prin înnoiri de armament, instruirii de efective etc. Se poate afirma cu toată certitudinea că cercurile guvernante românești au fost mai puțin preocupate de mărirea potențialului militar. În anul 1928 s-a trecut la elaborarea unor studii în vederea fortificării permanente a României. Proiecte au fost elaborate, dar abia în toamna anului 1937 s-a trecut concret la executarea lucrărilor pe granița de vest. În anul 1929 a început studiul privitor la înnoirea armamentului prin comenzi interne și externe. În martie 1930 s-au făcut primele comenzi de armament în străinătate. Guvernul țărănist a încheiat două contracte cu Uzinele Skoda în vederea livrării de armament automat, material de artilerie și muniții în sumă de 3 miliarde și jumătate de lei⁵⁴. Tot în anul 1930 au fost încheiate două contracte cu uzinele Schneider din Franța pentru livrări de tunuri, țevi de schimb etc.⁵⁵. Cu ocazia acestor două comenzi, care la un loc au însumat zece miliarde lei⁵⁶, s-a întreprins un adevărat jaf în bugetul statului de către guvernul timpului. Prețurile oferite au fost cu mult mai mari față de ofertele primite. Cunoscuta „afacere Skoda“ este mărturie a scandaloaselor afaceri ale guvernului P.N.Ț. În general, comenzile de armament și muniții s-au dat marilor trusturi de armament din afară, industria națională românească fiind destul de slab dezvoltată față de nevoile vremii. Întreprinderile interne erau aproape complet neglijate. De aceea, teoria cu privire la militarizarea economiei României între cele două războaie

⁵³ Arhiva M.F.A. — M.St.M., fond Mica Înțelegere, dosar 27/1939.

⁵⁴ Arhiva M.F.A. — M.St.M., dosar 20, fila 160.

⁵⁵ Deutsche Zentralarchiv Potsdam, Handakten Kłodum, p. 136 (vezi și Arhiva I.S.I.S.P., fond 10, dosar 181, vol. II, p. 165).

⁵⁶ Arhiva M.F.A. — M.St.M., dosar 1041/162, fila 306.

mondiale⁵⁷, susținută de unii economiști și istorici români, trebuie revăzută și respinsă. Uzinele metalurgice din Copșa Mică și Cugir abia în anul 1931 au primit o comandă de reparări de afete de tun și corpuri de proiectile, pe care au realizat-o pînă în anul 1932. Alte comenzi n-au mai primit pînă în 1936⁵⁸. Societatea I.A.R. a primit în anul 1931 o comandă de avioane și motoare în sumă de 93 milioane lei⁵⁹.

În anul 1932, criza economică a atins apogeul în România. S-au închis numeroase întreprinderi industriale, numărul șomerilor și al infometajilor era în plină creștere. Printre alte întreprinderi, au fost închise și stabilimente militare. Astfel, la 18 iunie 1932, Arsenalul armatei și-a încetat activitatea din lipsă de fonduri⁶⁰, Arsenalul marinei a redus numărul lucrătorilor de la 110 (13 decembrie 1931) la 30. Pînă la începutul anului 1932 Arsenalul armatei concediasse 373 de muncitori, Pirotehnia armatei 692, fabrica de pulbere 140, fabrica de fulmicoton 136, în total stabilimentele militare concediaseră 1 341 de muncitori, la care trebuie adăugați și cei 200 concediați de la uzinele Copșa Mică și Cugir⁶¹. În aceste condiții, pînă în anul 1935, nu s-au mai făcut comenzi de muniții sau armament nici în țară, nici în străinătate.

Bugetele militare ale României au cunoscut o creștere în anii 1929—1931 de la 7 930 500 000 la 10 204 029 661⁶², ca apoi să scadă brusc în anul 1932 la 4 357 848 000 lei⁶³. S-au redus și efectivele militarilor în termen de la 200 000 (1931) la 149 839 în anul 1932. Acest nivel se menține pînă în anul 1935.

Situația militară a României din anul 1932 oglindește atît urmările crizei, care a zdruncinat puternic economia țării, cît și dezinteresul cercurilor guvernante de a asigura securitatea statului amenințat de puteri revizioniste ca Germania și chiar Italia, și cu vecini ca Bulgaria și Ungaria, țări în care cercurile conducătoare emiteau pretenții teritoriale și se aliniau din punct de vedere politic statelor revizioniste.

Care erau pozițiile principalelor state capitaliste din Apus față de țara noastră? Inițial, Franța a reușit, prin intermediul guvernanților politici, să instaureze unele raporturi foarte apropiate cu țara noastră. Pentru Anglia precumpănneau interesele economice celor politice. Același lucru și cu Italia fascistă unde curențele revizioniste aveau o largă audiență. În ce privește cel de-al treilea Reich, România era privită în ansamblul unor evenimente politice și economice viitoare. Situația aceasta va dura

⁵⁷ Vezi *Istoria economiei naționale a României*, II, *Capitalismul în România*, București, 1961, p. 585, 605, 606.

⁵⁸ Arhiva M.F.A. — M.St.M., dosar 1041/162, fila 307—309.

⁵⁹ Idem, dosar 1041/162, fila 1.

⁶⁰ Idem, dosar 1041/159, fila 21.

⁶¹ Idem, dosar 1041/162, fila 11.

⁶² Arhiva M.F.A. — M.St.M., Bugetul Ministerului Armatei, broșura pe anii 1930—1931 (dosar 20, fila 160).

⁶³ Idem, dosar 1041/159, fila 14.

pină în momentul în care lupta între marile puteri capitaliste pentru împărțirea sferelor de influență în sud-estul Europei va îmbrăca forme tot mai ascuțite. De menționat că în aceeași perioadă cursa înarmărilor prinde puteri tot mai mari.

La 11 decembrie 1932 Anglia și Franța recunosc în mod oficial Germaniei drepturi egale cu privire la înarmare. Reichul începe să facă intense pregătiri. Importă masive cantități de fier, bauxită, nichel, wolfram, minereu de crom, cauciuc și alte materiale strategice.

În anul 1933, instaurarea fascismului în Germania, politica imperialiștilor englezi și francezi, de încurajare a militarismului german, pun noi și grele probleme în fața statelor mici.

DUMITRU TUȚU

ASPEKTE DER RUMÄNISCHEN AUSSENPOLITIK ZWISCHEN 1919—1933

(Zusammenfassung)

Der Verfasser bietet einen Überblick über die bedeutungsvolleren Ereignisse der rumänischen Aussenpolitik zwischen 1919—1933.

Es werden die politischen Gegebenheiten nach der Errichtung (Ende 1918) des rumänischen Nationalstaates aufgezeigt, wobei einerseits die engen politischen Beziehungen Rumäniens zu den Entente-Staaten, in erster Linie zu Frankreich, hervorgehoben werden, andererseits die vielseitigen Bemühungen der rumänischen Aussenpolitik, den Status-quo zwischen den mitteleuropäischen und balkanischen Nationalstaaten, wie er durch den Friedensvertrag von Versailles festgelegt worden war, aufrechtzuerhalten. In dieser Hinsicht würdigt der Verfasser besonders die politische Voraussicht des berühmten rumänischen Staatsmannes Nicolae Titulescu, wobei die wichtige Rolle der Kleinen Entente für die Erhaltung des Friedens und des territorialen Status-quo in Mittel- und Südosteuropa besonders betont wird. Gleichzeitig hebt der Verfasser die Tätigkeit der rumänischen Diplomatie hervor, die von Titulescu zur Anknüpfung von rumänisch — sowjetischen Beziehungen und zum Abschluss eines Vertrags zur gegenseitigen Hilfe hingeleitet worden war, eine Aktion, die von der rumänischen öffentlichen Meinung weithin unterstützt wurde.

Indem er eine grosse Zahl von Problemen der Weltaussenpolitik jener Zeit aufwirft, unterstreicht der Verfasser die Schwäche der Politik des Nachgebens in der Diplomatie der Westmächte gegenüber dem italienischen von Mussolini und dem ungarischen, von Horthy genährten Revisionismus, wozu sich noch der deutsche, zuerst von der Weimarer Republik begonnene und nachher vom dritten Reich übernommene und weiterentwickelte Revanchegeanke gesellte.

Der Verfasser wirft auch wichtige allgemein-militärische Probleme auf und erörtert den Fehler der Kleinen Entente, die — trotz der Idee einer gemeinsamen Verteidigung ihrer Grenzen — alles in einer „theoretischen“ Vorbereitung versanden liess, ohne zu konkreten Massnahmen überzugehen, was später die faschistisch-hitleristische Aggression in Mittel- und Südosteuropa erleichterte.

ASPECTE DIN ACTIVITATEA ȘI GÎNDIREA POLITICĂ A LUI IOAN SUCIU

Ioan Suci, unul din pionierii luptei pentru desăvîrșirea unității noastre statale, a dus o activitate politică susținută pentru eliberarea națională a românilor transilvăneni, activitate cuprinsă în peste trei decenii, cu începere din 1884 pînă la 1918. S-a născut la 14 decembrie 1862 în comuna Șistarovăț, situată în Banat, dar la o mică distanță de Arad; era fiul mai mare al pădurarului erarial Melentie Suci, care scurt timp, între 1856—1858, a fost elev la preparandia din Arad. Cursul primar l-a absolvit în comuna natală, după care, timp de 8 ani, începînd din 1873, și-a urmat studiile liceale în Arad, unde a fost coleg cu Vasile Goldiș. De remarcat că tînărul licean a fost educat de părintele său în spiritul rezistenței față de asuprairea socială și națională a poporului român, asupraire exercitată de clasele dominante din Imperiul dualist austro-ungar. Conform dorinței pădurarului Melentie, Ioan Suci trebuia să devină un intelectual care să mențină legăturile cu poporul și nu un „domn“ izolat și rupt de popor, să fie un luptător.

Încă de pe vremea studenției la facultatea juridică din Budapesta, începe să se afirme în lupta politică, astfel că îl găsim în cursul anilor 1885—1886 președinte al societății studenților români „Petru Maior“. În această societate tîneretului studios român milita pentru drepturile naționale românești și tocmai de aceea activitatea sa era considerată periculoasă de către clasele dominante. Un reprezentant al acestora declara în parlament, spre sfîrșitul secolului trecut, că aici „se țin cele mai periculoase comploturi contra statului maghiar“¹. Faptul că îl întîlnim ca președinte al societății amintite s-a datorat și modului reușit în care Ioan Suci a organizat în 1884 comemorarea centenarului răscoalei lui Horea. Clasele stăpînitoare, dorind să împiedice curajoasa manifestare a studenților români, au pregătit o contrademonstrație; oamenii guvernului urmau să-i combată cu brutalitate pe studenții români care îndrăzniseră să evoce figura conducătorului din 1784, cînd iobagii, în majoritate români, luptaseră cu arma în mînă împotriva exploatarei exercitate de nobilimea maghiară și statul habsburgic. Clasele dominante din imperiul dualist se străduiau și după 100 de ani să împiedice progresul social și național al poporului român. În concepția oficialităților, asemenea demonstrații

¹ T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, VIII, Sibiu, 1915, p. 76.

ale studenților români, cetățeni ai statului maghiar, nu trebuiau îngăduite și inițiatorii acestora erau suspectați ca trădători ai națiunii politice maghiare, singura existentă în legile introduse de către parlamentul de la Budapesta. Atunci când cei pregătiți de guvern doreau să împiedice manifestația studenților români și când îi făceau pe aceștia trădători ai statului și ai singurei națiuni politice recunoscute de guvernanți, Ioan Suciul le strigase curajos: „Noi românii n-avem să învățăm de la voi cum să ne iubim neamul”². Într-adevăr, în condițiile înăsprii politicii de asuprire și de naționalizare duse de clasele stăpînitoare și în virtutea unor condiții istorice obiective, privirile românilor din Transilvania se îndreptau înspre frații lor din România, cu care trebuiau să se unească în mod firesc.

În 1888 Ioan Suciul se întoarce la Arad și se înscrie ca avocat stagiar în biroul unuia din fruntașii luptei naționale arădene, Mircea Basiliu Stănescu, fost în mai multe rânduri deputat național la Pesta; aici a intrat în contact direct cu metodele de luptă împotriva opresiunilor oficiale. De remarcat că tînărul absolvent al facultății juridice își începe activitatea politică într-o vreme când avocații și ziaristii se aflau în frunte. Ioan Suciul, pe care-l găsim încă de la Budapesta bine orientat în politică, își continuă lupta acasă, în Transilvania, într-o perioadă destul de încordată. Cu numai un an înainte avuseseră loc alegerile de tristă amintire de sub auspiciile guvernului „zdrobitorului de naționalități”, Coloman Tisza. Ioan Suciul spunea că „rețeta” acestuia în alegeri era foarte simplă: „Cu o zi mai înainte erau asediate toate căile care duceau în comuna centrală a cercului electoral. N-avea nimeni voie să intre în comuna unde avea să voteze decît numai acela pe care îl lăsa pretorul să treacă cordonul. Aderenții guvernului ajungeau cu toții să voteze...”³. Așa au fost învinși Vincențiu Babeș la Sasca, Petru Truția la Baia de Criș și alții.

Desigur, aceste măsuri au fost luate de către guvernanți pentru a împiedeca alegerea în parlament a deputaților români sau în alte locuri, alegerea deputaților altor națiuni asuprite. Dacă aceștia ar fi fost aleși, și-ar fi ridicat uniți glasul de protest împotriva politicii oficiale, ceea ce, desigur, căutau să evite, fie și prin metode violente, clasele stăpînitoare. În 1887 „singur generalul Traian Doda a izbutit să iasă ales la Caransebeș în fortăreața grănicerilor severineni... Baionetele unui întreg regiment de infanterie de li se punea din partea guvernului ungar în cale, cei peste 6000 alegători grăniceri ar fi luat Caransebeșul cu asalt și se producea o încăierare căreia îi mergea vestea peste întreaga lume. Iată de ce a trebuit ca generalul Doda să fie lăsat învingător. Era unicul român care a ieșit ales în alegerile generale din 1887”⁴. Dar deputatul român, găsindu-se singur și observînd abuzurile comise în jurul lui în contra românilor, a crezut de cuviință să refuze locul din parlamentul maghiar și a adresat o scrisoare de protest guvernanților în care îi acuză că: „Ei vor purta vina în fața istoriei de pe urma acestor proceduri și tentații de oprimare, dacă în inimile românești, din aceste ținuturi strămoșești, intră tot mai adînc convingerea că de la dinșii numai rău și asuprire le poate

² I. Suciul, *Adevăruri istorice, Reamintiri de interes național istoric. Arădanii și Partidul Național Român*, Arad, 1926, p. 12.

³ *Idem*, p. 5.

⁴ *Ibidem*.

veni. Așa că nici el nu mai are ce căuta în dieta de la Pesta⁵. După aceste evenimente, tendințele pasiviste se întăresc și mai mult, chiar în părțile vestice ale Transilvaniei.

Față de asemenea mijloace folosite de guvernanți, revolta românilor transilvăneni era mereu prezentă și mereu îndreptățită. Ioan Suci, aflând că în 1888 generalul Doda urma să fie tirat într-un proces la Arad și condamnat pentru agitație din cauza celei scrisori, a militat alături de alți conducători arădeni pentru organizarea unei largi demonstrații de protest, considerând că în fața concentrării forțelor de poliție din partea statului era necesară concentrarea maselor populare românești într-o dîră și hotărîtă rezistență. Țăranii au fost pregătiți din timp pentru a fi capabili de rezistență în fața acestor forțe. Trebuiau mobilizați — după părerea lui Ioan Suci — „mii și mii de țărani din județul Arad, bine organizați față cu cari poliția ori chiar întreaga garnizoană a cetății Arad era exclus să poată răzbi, căci nu bieți curioși aveam noi să aducem la Arad... ci aduceam bărbați decise într-o mulțime, cari știau să reglementeze Aradul⁶. Deși manifestația n-a avut loc — nu fiindcă masele românești din județul Aradului și conducătorii lor ar fi renunțat la poziția lor curajoasă, ci fiindcă procesul nu a mai avut loc, deoarece Traian Doda murise între timp —, totuși intenția de a lupta în maniera sus-amintită era demnă de subliniat, fiindcă — după cum afirma Suci — ea zugrăvea „...biroul de organizare și de conducere al fruntașului arădan de pe vremuri, care nu obosea nicicînd, ci lucra mereu, zi și noapte, pregătind bine și pînă la cele mai mici amănunte ce era de lipsă și era bine pentru apărarea intereselor noastre naționale, pentru închegarea rîndurilor și pentru asigurarea succeselor de luptă⁷.

Tinărul avocat, crescut în părțile de vest ale Transilvaniei și educat politicește de către intelectualitatea de aici, a fost adeptul convins al tacticii activiste în lupta politică, tactică ce consta în participarea efectivă în viața politică a parlamentului maghiar unde, în alianță cu deputații celorlalte națiuni exploatate, trebuia combătută politica oficială. Deși activist, Ioan Suci a recunoscut și meritele de necontestat ale pasiviștilor; aceștia erau pasiviști numai în aceea că nu doreau să participe la viața politică a parlamentului din Budapesta, care în urma înțelegerii cu Franz Josef și a instituirii dualismului, a șters autonomia Transilvaniei istorice (Ardealul), încorporînd-o la Ungaria, întocmai cum procedaseră clasele stăpînitoare și în 1848. Figurile lui Ioan Rațiu sau Vasile Lucaci i-au impus lui Ioan Suci „recunoașterea marii lor iubiri de neam și dorul lor nesfîrșit de jertfă, merite cari cu drept îi învrednicește de veșnica recunoștință a tuturor generațiilor viitoare⁸. De fapt, spre sfîrșitul secolului trecut, multe acțiuni au stat mărturie luptei Partidului Național Român, care, constituit în 1881 pe bazele pasivismului, își va continua neabătut lupta politică în fruntea maselor populare românești. Deși existau neînțelegeri în privința tacticii de urmat, totuși, la 1881, se realizase, după cum știm, unitatea politică a românilor transilvăneni prin însăși înființarea partidului, divizat pînă atunci pe baza celor două concepții de tactică, deosebirile de păreri rămînînd totuși, dar fiind acum temperate, de disciplina de partid. Unul din cele

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Idem*, p. 14.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Idem*, p. 7.

mai remarcabile exemple de combativitate politică de care a dat dovadă Partidul Național Român a fost actul politic protestatar al Memorandumului. Ioan Suciș, activist în concepție, a criticat faptul că șefii pasiviști și-au înaintat memoriul împăratului Franz Josef, același care cu câteva decenii în urmă l-a împins pe Avram Iancu spre pierzanie, datorită ingratitudinii și refuzului său autocratic și oprimator de a recunoaște drepturile națiunii române. De fapt, împăratul nu desfăcuse plicul, ci-l înaintase guvernului maghiar, spre examinare. Suciș, comentând acest comportament, afirma: „Așa înțelegea Franz Josef obligamentele sale constituționale față de »popoarele mele«. Acest procedeu îngîmfat a produs mare impresie, a revoltat sufletele și a îndrîjit inimile românești. Era semn de deșteptare din letargie această revoltă, ergo, succes pentru fruntașii cari trebuiau să dorească a ne deștepta la simțul demnității”⁹.

Dar, în același timp, Ioan Suciș, referindu-se în general la perioada memorandistă, a văzut clar importanța ei în călirea voinței de luptă a poporului român din Transilvania. Prigonirile guvernelor claselor stăpînitoare ce au urmat după 1892, atacarea casei lui Rațiu, arestarea acestuia și a altor fruntași politici români, procesul de la Cluj și întemnițările la Vaț și Seghedin, atacarea seminarului român din Arad, alături de alte abuzuri și samavolnicii, au întărit rezistența poporului român, i-au întărit dorința emancipării naționale. Suciș afirma hotărît că aceste abuzuri „au avut însă darul să ne închege rîndurile, să trezească pe mii și mii de-ai noștri din amorțeală și indolență, să ne facă a înțelege pe noi toți că sîntem la răs_pîntie. Pentru că cu aceia care nici dreptul de a ne jelui noi nu voiau să ni-l respecte, nu mai putea fi vorba de o înțelegere”¹⁰.

În perioada memorandistă, deși activist, el a apărut cu curaj ziarul „Tribuna”, tîrît în proces pentru agitație, și a pledat în cadrul altor procese din aceeași perioadă, susținînd astfel rechizitorii la adresa politicii oficiale. Avocatul Suciș era convins că cei mai mulți români, fie ei bănățeni, ardeleni sau din așa-zisele părți ungurene, văzînd nemiloasele asupriri naționale, își întăreau tot mai mult credința că numai dezmembrarea monarhiei austro-ungare și unirea cu frații de peste Carpați îi mai poate salva¹¹. Astfel, în focul luptei naționale, conducătorii, alături de masele populare românești, își întăreau dorința unirii cu patria-mamă, acesta fiind dezideratul suprem al tuturor, indiferent că erau adepții activismului sau ai pasivismului. În vederea țelului comun trebuia întărită mereu unitatea politică, ideologia, strategia și tactica partidului, cu atît mai mult cu cît ofensiva dominantilor — iritați de acțiunile politice ale Partidului Național Român, ca și de programul său din care nu lipsea lupta pentru recîștigarea autonomiei Transilvaniei — s-a dovedit a fi din ce în ce mai susținută și intolerabilă. Atît în 1896 cît și în 1900, activitățile politice ale partidului au fost îngrădite, nepermițîndu-se ținerea unor conferințe naționale, ci doar a unor modeste „adunări de alegători”. În 1896 comitetul partidului a fost reîntregit prin cooptări de noi membri, majoritatea păstrînd-o pasiviștii, tactica lor fiind prelungită astfel pînă la începutul secolului nostru. Dar Ican Suciș și alți conducători erau dornici să participe activ atît în alegeri —

⁹ *Idem*, p. 8.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

unde în ciuda greutăților trebuia să se asigure victoria deputaților naționali —, cit. și în dezbaterile parlamentului din Budapesta, aici desigur combătînd politica oficială.

De fapt, în noile condiții din pragul secolului al XX-lea, concepția pasivismului începea să conțină în sine o notă de demoralizare, de oboseală, care prelungită prea mult în timp putea dăuna mișcării politice generale. Tactica brațelor încrucișate este adoptată de comitetul partidului și în alegerile din 1900. Trebuia găsită o formulă înnoitoare care să repună partidul, zdruncinat de opresiunile oficiale și de unele neînțelegeri din interior, la nivelul vechii combativități. Organele de presă ale Partidului Național Român erau tirite în numeroase procese, unii redactori fiind chiar arestați. În urma numeroaselor procese și amenzi, ziarul pasivist „Tribuna” era nevoit, la începutul secolului, să-și înceteze activitatea, nemaiavînd din ce să-și plătească cauțiunea; în aceste condiții, centrul luptei politice românești se muta în jurul ziarului „Tribuna Poporului” din Arad. Aici s-a încheiat un mănunchi de oameni reprezentativi care au atras asupra lor atenția întregii lumi românești. În acest mănunchi de luptători, alături de N. Oncu, M. Veliciu, Șt. Cicio-Pop, Roman Ciorogariu, s-a făcut remarcat și Ioan Suciul¹².

Juristul luptător care și-a dus o mare parte din activitate în orașul Arad, devenit la începutul secolului cel mai important centru al luptei naționale românești, avea o concepție absolut democratică în privința organizării acestei lupte, militînd pentru atragerea maselor populare românești, deoarece era convins că numai cu sprijinul acestora se putea asigura victoria finală. Aradul avea o pleiadă de conducători politici încercați, între care, pe lângă cei amintiți, se situau, după 1900, la loc de frunte Vasile Goldiș alături de Gheorghe Popa, Sava Raicu, Ion Rusu-Șirianu, mai vechi în lupta arădană; dar Ioan Suciul amintea de „masa mare a poporului”, principal factor al luptei naționale, scriind: „Oricît de savant și singuincios ar fi însă dascălul, el fără copii cu minte, rîvnitori de știință și ascultători în școală, nu va putea da un examen de laudă. Așa nici corpul falnic de conducători inimoși și neobosiți ce-l avea Aradul în cele naționale, chiar și pe lângă cruce fel de opintiri extreme, nu putea să elupte arădanilor locul de frunte și de conducere nediscutată în luptele noastre naționale dacă nu era la locul său și masa mare a poporului, a țărănimii din județul Arad. Cele mai frumoase amintiri ale vieții mele de această țărănime mă leagă”¹³. Meritul lui Suciul și al altor conducători arădani democrați burghezi a constat în faptul că au știut să întrețină strînse legături cu masele: „Tot ce se făcea și tactica ce se urmărea nu era ideea unui om, ci era planul comun al tuturor”. Acești conducători stabileau „înainte în fiecare congregație ordinea de luptă în discuție intimă cu soții țărani și cu alți fruntași români din județ”¹⁴.

Ioan Suciul afirma că țărănimea din județul Arad, întregită întotdeauna cu cea din Cenad, era „...neîntrecută în valoarea ei morală, națională și economică”¹⁵ și că „această țărănime bravă a avut norocul” că se iveau mereu oameni destoinici

¹² Silviu Dragomir, *Vasile Goldiș*, Sibiu, 1936, p. 8.

¹³ I. Suciul, *op. cit.*, p. 15.

¹⁴ *Idem*, p. 17.

¹⁵ I. Suciul, *Rolul județului Arad în luptele naționale din trecut*, în *Românul* din 14 ianuarie 1921.

care s-o conducă. Amintind de falsificările urnelor congregaționale din județul Arad, Ioan Suciș era convins că „uneltirilor guvernului obișnuite în asemenea prilejuri trebuia să le punem împotriva îndirjirea poporului. Și aceasta ne-a succedat. Președinții maghiari ai alegerilor numai sporadic mai coteau să schimbe buletinele de votare, pentru că le insuflau respect sutele de țărani care stăteau ziua întreagă în jurul localului în plină agitație, așteptând publicarea rezultatului alegerii. Astfel au intrat tot mai mulți români în sala congregațiilor județene. Însă, pentru a obține acest rezultat, intelectualii trebuiau să dezvoltat o activitate febrilă”¹⁶. Ioan Suciș, cu Petru Truția, la îndemnul lui Mihai Veliciș, „agitau” în circumscripția simbatenilor pentru alegerea lui Aurel Suciș. Cei doi au umblat, „urmăriți de jandarmi, nopți întregi, din casă în casă, de la alegător la alegător, ca să câștigăm voturi pentru reușita lui Aurel Suciș în urna congregațională... Datorită acestui sistem solid de luptă... sala comitatului se împopulase binișor cu români. Răsunat sala de dulcele nostru grai românesc și slujbașii unguri abia mai știau cum și pe ce cale să încerce apărarea și, vezi Doamne, salvarea intereselor Statului Național Unitar Maghiar”¹⁷. Deci intelectualii arădeni, obișnuți cu asemenea metode de luptă, doreau ca în urma alegerilor să participe și la viața politică a parlamentului de la Budapeșta, să-și continue lupta și în forul politico-legislativ cel mai înalt al claselor dominante. Conducătorii arădeni doreau introducerea participării active și militante în alegeri și apoi în organele politice, fiind convinși că țărani români, dirji în lupta lor socială contra exploatatorilor, doreau să înfrunte în lupta națională și în alegeri, tot atât de dirji, greutățile impuse de dominanți. Ioan Suciș vorbea de marele rol care i-a revenit în coloanele ziarului „Tribuna Poporului” lui Vasile Goldiș, ca exponent de seamă al tacticii activiste; Ioan Suciș se va dovedi a fi un excelent organizator al luptelor electorale românești. Problemele de interes general erau pregătite minuțios în județul Aradului. Se țineau adunări generale, unde „vorbim românește, criticăm și atacăm regimul de opresiune aspru și necruțător, facem ca durata adunărilor, care mai înainte țineau câte 2—3 ore, să se prelungească pe 2—3 zile... ne îngrijim ca tot decursul adunărilor să fie fidel și amănunțit reprodus în ziarele partidului”¹⁸. Reprezentanții țărănimii erau prezenți pentru ca „toată mișcarea aceasta, dar totodată și tot efectul ei însuflețitor, să nu pară numai ca meritul celor vreo câțiva fruntași orășeni, ci să fie resimțit și considerat ca meritul obștei întregi românești din județul Aradului”¹⁹.

Alături de Șt. Cicio-Pop, Mihai Veliciș, Ioan Rusu-Șirianu, dr. Ioan Suciș se manifesta ca apărător al intereselor țărănimii din județ, cerind pedepsirea funcționarului Csukay, care era și el vinovat de masacrul de la Șepreuș. Ioan Suciș cerea în fața oficialităților ca locuitorii să nu plătească cheltuielile armatei în timpul stării de asediu, deoarece „asta ar fi să-i aducem la sapă de lemn pe bieții săteni, ci să plătească domnii care au săvârșit nenorocirea”²⁰.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ I. Suciș, *Adevăruri istorice...*, p. 16.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ I. D. Suciș, *Aspecte ale colaborării Partidului Național Român din Transilvania cu mișcarea socialistă*, în *Studii*, XXI, 1968, nr. 1, p. 99—100.

Concepția și metodele de luptă ale județului Arad — Ioan Suciul numărându-se printre animatorii lor — sînt preluate și adoptate la Lugoj, Hunedoara, Sibiu, Brașov, în Alba de Jos etc. Printre exponenții activiști se înscria, pe la începutul secolului al XX-lea, și Aurel Vlad. Dar Ioan Suciul combătea părerile exagerate că această personalitate ar fi unica creatoare a victoriei tacticii activiste, „deoarece voința generală era așa acum, iar nu Aurel Vlad tatăl activismului“. Participarea la alegeri și la viață parlamentară a fost hotărîtă la conferința partidului din 10 ianuarie 1905, la care au participat 97 de delegați²¹. Ioan Suciul, participant la conferință, a fost ales membru în Comitetul Executiv al partidului. În actele oficiale adoptate se aminteau și cauzele care au stat la baza victoriei tacticii activiste. S-a luat în considerare că „demoralizarea moravurilor politice care amenință poporul nostru prin felul de luptă al partidelor străine numai prin intrarea partidului nostru național în activitate se va putea delătura și împiedeca“²². Alte cauze invocate au fost acelea că poporul trebuie educat politicește și s-a considerat că prin activitate „se va delătura piedeca care nelegal și volnicește s-a pus în calea organizării temeinice a partidului nostru național, ca și în calea funcționării libere a acestui partid“²³. Deși din motive de tactică impuse de condițiile concrete și de raportul de forțe existent atunci, în primii ani ai secolului al XX-lea, nu s-a subliniat autonomia în vechea ei formulă din 1881 cu dietă politică transilvăneană, totuși în program se prevedea lupta pentru „recunoașterea poporului român de individualitate politică, alcătuitoare de stat, și asigurarea dezvoltării sale etnice și constituționale de drept public“²⁴. Acest lucru era cerut de poporul român pentru fiecare din popoarele asuprite de clasele dominante: „Fiecare popor din patrie să fie judecat, administrat și instruit în limba sa proprie“²⁵; se cereau sufragiu universal, impozit progresiv pe venit și alte reforme burghezo-democratice. Putem deci afirma cu certitudine că în punctele amintite ale programului din 1905 se prevedea lupta în continuare pentru autonomia națională românească, în justiție, administrație, școală.

Încă din 1904, pe Ioan Suciul, propagator vechi al activismului, îl găsim candidînd în alegerile din Nădlac, unde se bucura și de sprijinul slovacilor. În 1905, alegătorii români, intrînd hotărîți în lupta electorală, în virtutea directivelor partidului, îl impun la Ineu pe Ioan Suciul ca deputat al lor, Solymossy fiind înfrînt. Suciul a dus o activitate organizatorică fertilă în 1905, cu ocazia alegerilor. Datorită ei țărani i-au numit „căpitanul alegerilor“, deoarece le organiza, fără teamă de prigoană, le conducea cu tenacitate și putere de voință, căutînd să asigure victoria deputaților naționali români la Șiria, Lugoj, Chișineu-Criș, Săliște, Sasca, Oravița etc. Tatăl său a dat dovadă de spirit de exigență față de continuarea luptei în care s-a angajat fiul său, trimițîndu-i acestuia următoarea telegramă cu ocazia victoriei electorale din Ineu: „Atîta vreme să ai zile binecuvîntate cîte vei sluji cu credință neamul tău“²⁶.

²¹ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 165.

²² *Idem*, p. 172.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Idem*, p. 169.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ I. Suciul, *Adevăruri istorice ...*, p. 12.

După 1903, pe baza unor revendicări programatice comune (în special votul universal), Partidul Național Român începea să se apropie și să colaboreze cu organizațiile Partidului social-democrat, care devin puternice în comitatele Bihor, Arad, Timiș și Caraș²⁷. Ioan Suciș s-a numărat printre acei conducători naționali care au salutat de la început această măsură. Astfel, ziarul „Tribuna“, sub titlul *Socialiștii din Arad și deputații naționali*, scria că deputații naționali români „au fost aclamați cu însuflețire de mii de înși“ la mitingul socialist din 3 septembrie 1905, unde s-a citit și „scrisoarea deputaților dr. Ioan Suciș și dr. Ștefan Cicio-Pop“. La pasajul unde deputații declarau cu hotărîre că da, vor vota votul universal, mulțimea a aplaudat puternic²⁸. La 9 septembrie 1908, tot la Arad, Partidul social-democrat organizează o adunare prezidată de muncitorul-tipograf Ludovic Babuș; secretarul adunării Varga Ferenc anunță că au fost invitați toți deputații domiciliați în Arad, pentru a se pronunța asupra votului universal, cei doi deputați maghiari refuzînd să participe. Apoi Varga Ferenc invită pe Ștefan Cicio-Pop să ia cuvîntul; acesta este urmat de Ioan Suciș, care, după ce face „o reprivire istorică asupra evoluției ideii democratice“, arată hotărît că va lupta pentru votul universal²⁹.

Intellectualii români își aveau, în cursul luptei lor politice, strategia și tactica specifică diferitelor perioade istorice, caracterizate de condiții politice specifice. Dacă s-a adoptat tactica pasivistă și s-a înscris în programul partidului la 1869 lupta pentru recîștigarea autonomiei Transilvaniei, acestea și-au avut rolul lor deosebit de important și pozitiv în acea perioadă. Clasele dominante au prigonit și îngrădit, mai ales după Memorandum, manifestările politice ale Partidului Național Român, interzicînd ținerea de conferințe naționale. Oficialitățile erau întărite și de lupta pentru recîștigarea autonomiei vechi, cuprinsă în programul de luptă al partidului. Activiștii, pentru a abate întrucîtva loviturile îndreptate împotriva partidului care era destul de zdruncinat atît de opresiunile guvernului, cît și de neînțelegerile din interior, recurg la o formulă mai moderată a autonomiei; ei se gîndeau apoi că vor putea intra mai ușor în parlamentul maghiar în vederea continuării mai susținute a luptei naționale. Conducătorii români recunosc momentan statul politic maghiar nu din plăcere, ci ca o realitate de care nu se mai putea face abstracție în însăși interesul realismului mișcării politice a partidului; dar luptînd pentru drepturile naționale și împotriva deznaționalizării, doreau de fapt să conserve spiritul de luptă în rîndul maselor pentru vremuri mai bune care n-au întîrziat să vină, cînd vor lovi hotărît în statul burghezo-moșieresc dualist. Partidul Național Român a dus o politică opoziționistă atît în organismele politico-legislative ale statului, cît și în presă, alegeri etc. Ioan Suciș declara diplomatic în parlament că dacă românii acceptă ideea de a participa la viața politică a statului maghiar, anumite îngrădiri ar trebui să fie aplicate și politicii oficiale de desconsiderare a drepturilor naționale.

În parlament, Ioan Suciș apăra hotărît drepturile naționale române, combătînd șovinismul oficialităților. Un deputat al acestora, Hodossy Imre, zicea că prin dualism „... a fost restabilită hegemonia națiunii maghiare, a celor 8 milioane de

²⁷ I. D. Suciș, *op. cit.*, p. 90.

²⁸ *Tribuna*, nr. 156 din 5 septembrie 1905, p. 2.

²⁹ I. D. Suciș, *op. cit.*, p. 97—99.

maghiari față de celelalte 10—12 milioane de aici³⁰. Același reprezentant oficial observa că „acum, față de orice mișcare întâmplată în imperiul maghiar și îndreptată spre răsturnarea hegemoniei rasei maghiare, ne putem răzima pe puterea armată a întregii monarhii, datorare să respecte legile, să asigure executarea legilor, deci să facă tot ce servește spre asigurarea hegemoniei națiunii maghiare. Între raporturile de acum e chestie vitală pentru nația aceasta să vedem și pe mai departe asigurate bazele de la 1867”³¹. Ioan Suciul a citat în parlament acest discurs, demascând afirmațiile guvernanților ce pretindeau că ar exista egalitate politică între cetățenii statului dualist. Guvernanții exploatau, din punct de vedere național, cele 10—12 milioane de nemaghiari „cărora nici nume nu le-a dat condeputatul Hodossy”³² — spunea în discursul său din parlament, în 1905, Ioan Suciul. În viața socială desigur că și majoritatea maghiarilor era asuprită de clasele dominante, dar nemaghiarii aveau de suportat, pe lângă asuprirea socială, și pe cea națională. Deputatul român Suciul s-a ridicat cu hotărâre împotriva politicii de dominație națională în însăși incinta politică a autorilor ei³³. Vorbind despre politica exercitată de cei de la putere, în numele „intereselor de stat”, Ioan Suciul spunea: „E greșeală fatală și aceea că sub titlul „interes de stat” se nutrește o astfel de direcție care vatămă adînc, fără nici o trebuință, în urmările sale finale, interesele de rasă și culturale ale naționalităților nemaghiare din patrie și cere de la ele astfel de jertfe, care cu scop șovinistic, pot fi prezentate de pretențiuni de stat, dar despre aceea că ele cu adevărat ar fi interese de stat, în mod logic naționalitățile nu pot fi convinse absolut deloc”³⁴. Foarte abil, Suciul demasca tactica partidului guvernamental maghiar, chiar față de opoziția independentistă maghiară care lupta împotriva legăturilor cu Austria. Ioan Suciul arăta în parlament că pentru a-și tempera propria opoziție, partidul guvernamental afirmă că legăturile cu Austria sînt necesare pentru ținerea în frâu și zdrobirea naționalităților³⁵. Suciul sublinia clar în parlament poziția oficială: „Partidul guvernamental afirmă că, deși e necesar pentru țară teritoriul vamal independent, deși e justă năzuința independentiștilor, tu maghiarule, înțelege că-ți trebuie timp pînă contopești naționalitățile, le maghiarizezi, deci, te rog, dă-mi pînă atunci mie termen de domnire...”³⁶. În același timp, Ioan Suciul era convins că românii nu puteau intra în nici unul din partidele claselor dominante, fie din opoziție, fie din guvern, deoarece reprezentanții lor declarau categoric că interesul vital al Ungariei e maghiarizarea celorlalte naționalități³⁷.

Suciul apăra în parlament, la 21 ianuarie 1908, folosirea limbii materne în regimentele cu majoritate românească și era împotriva scoaterii limbii române din școlile de cadeti și din instruirea recruților români³⁸. În 24 iunie 1908, combătea

³⁰ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 203.

³¹ *Ibidem.*

³² *Ibidem.*

³³ *Idem.*, p. 207.

³⁴ *Idem.*, p. 205.

³⁵ *Idem.*, p. 202.

³⁶ *Idem.*, p. 204.

³⁷ *Idem.*, p. 206.

³⁸ *Idem.*, p. 691.

proiectul de lege cu privire la mărirea dării de spirt și pe cazanele țărănești de fiert țuică, văzînd în aceasta o lovitură dată populației din ținuturile muntoase³⁹. Proiectul a fost totuși adoptat, dată fiind majoritatea conservatoare. La 6 februarie 1909 apăra țărănimea transilvăneană, ale cărei proprietăți — în bună parte în jur de 1—2 iugăre — erau grevate de datorii, și se împotriva proiectului de lege despre darea de pămînt care lovea în interesele țăranilor săraci; dar și acest proiect a fost adoptat⁴⁰. La 9 septembrie 1909 Suciul apăra pe slovacul Szkicsak, declarînd că i s-a vătămat imunitatea parlamentară. Unul din colegii lui Suciul, sintetizînd poziția dușmănoasă a claselor dominante față de celelalte națiuni din statul dualist, declara curajos în parlament că „patrie are numai acela care nu se simte în țara sa despoiat și asuprit. Iubirea de patrie nu se poate cere de la acela căruia statul îi deneagă cele mai elementare drepturi omenești”⁴¹. În ședința din 10 iulie 1909, Wekerle Sándor, anunțînd intenția cabinetului de a demisiona în toamnă, a declarat că unul din motivele pentru care „guvernul nu și-a putut împlini misiunea a fost acela că naționaliștii au alarmat străinătatea cu fel și fel de scornituri, atacuri și calomnii”; la aceasta Teodor Mihali a răspuns că deputații naționali și-au spus doar durerile în dietă, și își exprima convingerea că, mai curînd sau mai tîrziu, vor fi satisfăcute pretențiile juste ale naționalităților⁴². Declarația lui Wekerle dovedea îndeeajuns eficacitatea luptei deputaților naționali în parlamentul de la Budapesta.

Paralel cu lupta politică din parlament, Ioan Suciul o continua și pe aceea din județul Arad, fiind unul din animatorii vieții politice românești de aici. Avocatul Suciul, care „nu și-a pus numele pe nici un act de slăbiciune în viața națională”⁴³, pregătea ținutul pentru victoria finală, lupta împotriva opresorilor, exterioriza cu curaj sentimente românești, era într-un cuvînt — așa cum îl caracteriza un om care-l cunoștea personal — „un titan al împotrîvirii românești”. Semnificativ este gestul luptătorului român Suciul, adept al unei reforme agrare largi, față de țăranii din Moroda, în 1906, care prinseseră de veste că o moșioară de lîngă comuna lor urma să fie pusă în vînzare, dar se preconizase ca țăranii să nu fie avizați de această intenție, pămîntul urmînd astfel să rotunjească și mai mult proprietățile moșierești. Dar cinci persoane din Moroda fug la „păstorul turmei”, avocatul Suciul din Arad, care face cumpărarea în numele morodenilor, de la persoana oficială venită din Budapesta în problema vînzării, punînd drept garanție carnetul său de depuneri, trecînd contractul prin comitetul de la Cluj, ceea ce nu era tocmai ușor, deoarece acesta avea consemnul tacit să vegheze ca pămînturile să nu ajungă în mîinile românilor și, în sfîrșit, împrumută bani de la o bancă din Budapesta în vederea rezolvării aceleiași probleme; și toate acestea pentru a-și îndeplini datoria față de frații săi asupriți. Nu în zadar cu cîteva decenii mai tîrziu, la moartea lui, țăranul Nica din Moroda zicea: „A murit dr. Ioan Suciul. Oare cîți muritori se vor mai afla în țara noastră să urmeze cu fapta, ca a lui dr. Ioan Suciul? Dr. Ioan

³⁹ *Idem*, p. 795.

⁴⁰ *Idem*, p. 835.

⁴¹ *Idem*, p. 801.

⁴² *Idem*, p. 853.

⁴³ M. T. Bandu, *Dr. Ioan Suciul*, în *Luceafărul*, 1939, seria II, nr. 10—12, p. 7.

Suciu nu și-a câștigat în această lume o avere deșartă. A câștigat averea cea mai scumpă a acestei lumi: cinstea și omenia⁴⁴.

În 1915, trece în România pentru a se consulta cu Goga și Lucaciu în vederea măsurilor ce trebuiau luate de masele populare românești din Transilvania, a căror luptă a constituit factorul principal în unificarea cu România. Întors acasă, unde fusese trecut pe lista neagră, este arestat și închis la Veszprém. Eliberat apoi, este prezent, în cursul marilor momente istorice care au încununat lupta națională românească prin desăvîrșirea unității de stat. Ioan Suciu se afla printre șefii politici care la Oradea, în data de 12 octombrie 1918, declarau că „națiunea română din Ungaria și Ardeal” reclamă dreptul „să hotărască singură așezarea ei printre națiunile libere”, negînd astfel, implicit, dreptul parlamentului și guvernului din Budapesta de a se socoti reprezentanți ai românilor din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș, și a-i reprezenta la congresul de pace⁴⁵. La conferința națională de la Oradea a fost desemnată o delegație permanentă pentru a pune în aplicare hotărârile ei. Din aceasta făcea parte, alături de Șt. Cicio-Pop, V. Goldiș, Al. Vaida, A. Lazăr, A. Vlad, T. Mihali, și Ioan Suciu⁴⁶. Această delegație va duce tratative pentru formarea Consiliului Național Român, în care să intre și reprezentanții social-democrației române. Ioan Suciu se împotriva la Arad, alături de ceilalți fruntași români, tergiversărilor lui Jászi Oszkár, care încerca să eludeze prin paleative cerința democratică a românilor transilvăneni — ruperea totală de statul maghiar și unirea cu România.

Prezent mereu la datorie, avocatul Suciu, omul acțiunii, animatorul maselor, era de părere ca proclamarea Unirii să fie rezultatul acțiunii acestor mase și nu al hotărîrii restrînse a Consiliului. A combătut această părere îngustă alături de membrii social-democrați ai Consiliului, de Goldiș și alți fruntași democrați, care au militat pentru o adunare largă, populară. Iată ce afirma V. Goldiș în legătură cu rolul jucat de I. Suciu la 1918: „Ca propunător al Unirii și ca unul care mai bine decît oricine altul cunosc istoricul acelei adunări, și pentru a împiedeca falsificarea adevărului, mă simt dator acum, după zece ani, să fac la locul acesta următoarele constatări: Adevăratul organizator al Adunării Naționale de la Alba Iulia a fost Ioan Suciu. În Consiliul Național de la Arad se ivise părerea ca Unirea să o proclame acel Consiliu și să renunțăm la Adunarea Națională. Azi se poate constata ce ireparabilă gafă ar fi fost primirea acelei păreri. S-a decis convocarea Adunării Naționale. Pregătirea și organizarea ei a fost încredințată lui Ioan Suciu. Cu o energie de admirat, Ioan Suciu s-a achitat în chip splendid de însărcinarea primită, și națiunea română lui Ioan Suciu are să-i mulțumească reușita atît de impunătoare a Adunării Naționale, chiar împotriva intervenției unor importanți factori ai Partidului Național Român, care cereau în ultimul moment să se renunțe la adunare⁴⁷. După ce V. Goldiș, I. Suciu și alți conducători cu vederi democratice și-au impus punctul de vedere, la 7/20 noiembrie 1918 se lansa istorica

⁴⁴ *Idem*, p. 18.

⁴⁵ Șt. Pascu, *Desăvîrșirea unității de stat a poporului român*, în *AIIC*, XI, 1968, p. 81.

⁴⁶ *Idem*, p. 82.

⁴⁷ V. Goldiș, *Discursuri*, București, 1928, p. 21.

convocare prin care românii transilvăneni erau chemați la Alba Iulia în ziua de 1 Decembrie pentru Marea Adunare Națională. Tradiția istorică impunea și ea ca dorința emancipării naționale românești din Transilvania să fie înfăptuită de către o adunare națională largă. Românii din Transilvania își afirmaseră și în trecut tendința de eliberare națională, tot în cadrul unei adunări naționale, cea din Blaj din 3/15 mai 1848. Bărnuțiu spunea atunci că națiunea română, dorind propria-i emancipare, nu urmărea să asuprească alte națiuni, ci dorea respect după dreptate pentru românii atita timp exploatați și batjocoriți de către clasele dominante. Respectarea drepturilor naționalităților în cadrul noului stat de după 1918 a fost cerută și în programul Adunării de la Alba Iulia, tocmai datorită caracterului democratic al organizării ei.

Caracterul democratic al organizării adunării de la 1 Decembrie este deosebit de evident. În convocare, rezultat al poziției hotărâte a conducătorilor democrați, se preciza că dintre delegații oficiali nu vor lipsi reprezentanții țăranimii, delegații Partidului social-democrat, ca reprezentanți ai muncitorimii organizate, delegații tinerimii universitare, ai reuniunilor femeilor, ai gărzilor naționale, ai școlilor medii, apoi de la fiecare institut teologic și școală civilă cite un reprezentant al colegiului profesoral, alături de trimișii societăților culturale (Asociații, Fondul de teatru, Asociația arădană etc.). În această convocare găsim, de fapt, apelul către întreaga masă mare a românilor transilvăneni chemați ca prin numărul, voința și conștiința lor să hotărască unirea: „Sintem convinși că afară de cei care vor reprezenta în chipul arătat mai sus toate păturile sociale ale națiunii noastre în această istorică adunare, unde se va hotări soarta neamului nostru pentru vecie, se va prezenta însăși poporul românesc în număr vrednic de cauza mare și sfântă”⁴⁸. În înlănțuirea logică a lucrurilor o asemenea reprezentanță largă, democratică, nu putea să ceară în cadrul adunării decît măsuri democratice. Iată cît de important a fost punctul de vedere democratic al organizării unei întregi adunări naționale și în impunerea acestui punct de vedere — după mărturisirea contemporanilor — Ioan Suciul și-a avut locul său bine definit, dovedindu-se a fi unul din conducătorii cu vădite idei democratice.

La 30 noiembrie 1918 fruntașii naționali și social-democrați au avut mai multe consfătuiri sub președinția lui Șt. Cicio-Pop, în care s-a discutat proiectul de hotărîre a unirii, ce urma să se citească la 1 Decembrie 1918. Acest proiect a fost alcătuit de V. Goldiș, Șt. Cicio-Pop și I. Suciul, și conținea în 8 puncte hotărîrea unirii, ca și alte principii social-politice importante pentru noul stat român⁴⁹. I. Suciul, în ziua de 1 Decembrie, s-a ocupat de validarea alegerii delegaților oficiali, de verificarea mandatelor acestora la Marea Adunare Națională — el fiind raportor al comisiei de validare —, după ce înainte se pusese pe muncă cu o rîvnă tînească, centralizase toate procesele verbale ale adunărilor electorale care desemnau delegații oficiali, adunase miile de adeziuni acoperite cu sute de mii de semnături, care împreună cu acele procese verbale ale adunărilor electorale din 124 de circumscripții legal constituite, au dovedit lumii întregi că în Transilvania era vorbă de o manifestare de autodeterminare a românilor transilvăneni.

⁴⁸ I. Suciul, *Marea Adunare Națională întrunită la Alba Iulia în ziua de 1 Decembrie 1918*, în *Acte și documente*, Tip. F.C.F., 992—998, p. 19.

⁴⁹ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 120.

La 1 Decembrie 1918, masele populare românești, în cadrul Marii Adunări Naționale — care n-a fost adunarea vreunui partid politic, ci reprezenta cu adevărat conștiința națională a românilor transilvăneni⁵⁰ —, au făurit unitatea de stat a națiunii, „celulă a civilizației și culturii, amindouă îmbinate, sinteza posibilităților de progres uman”⁵¹. Printre cei 100.000 de participanți, alături de majoritatea de necontestat a țărănimii, erau prezenți 10.000 de muncitori, înfrățiți cu țăranii și intelectualii în dorința unirii cu patria-mamă, România. Prezența muncitorilor și social-democrației române a constituit un factor deosebit de important, așa după cum afirma și unul dintre conducătorii acesteia: „Și pentru valoarea morală și internațională a hotărârilor Albei Iulii concursul social-democraților români venea foarte necesar”⁵². Amintindu-și, după trecerea anilor, de ziua de 1 Decembrie 1918, I. Suciul spunea: „Nu am, nu pot avea altă amintire mai frumoasă și mai scumpă în viața mea decât ziua de 1 Decembrie 1918 de la Alba Iulia, cînd am putut vedea fețele a mii de români, radiind de fericire, și ochii lor în lacrimi. Era bucuria unei mase întregi de oameni, era împlinirea neașteptată a unui vis de demult”⁵³.

A doua zi, 2 decembrie, o comisie propune Marelui Sfat Național, ales în ziua precedentă, să numească pe membrii Consiliului Dirigent. I. Suciul era șef de resort la organizare⁵⁴. Menționăm de asemenea că sub îngrijirea autorizată a lui I. Suciul actele și documentele Marii Adunări Naționale au fost publicate mai târziu⁵⁵.

Prin ideile și metodele sale de luptă, dr. I. Suciul se înscrie cu cinste în rîndurile conducătorilor de stînga ai Partidului Național Român, aducîndu-și aportul la lupta de eliberare națională a poporului său. „Un strop mic sînt eu în oceanul mare al neamului românesc” — spunea despre sine I. Suciul. Prin activitatea dusă pînă în 1918 el s-a dovedit a fi omul acțiunii, animatorul maselor, fără de care era convins că nu se putea obține victoria finală. Prin atitudinea lui față de țăranii din Moroda, prin apărarea intereselor țărănești în parlamentul de la Budapesta, luptătorul național I. Suciul s-a dovedit a fi aproape de masele țărănești și în lupta lor socială. De fapt, și după 1918 critică proiectul de reformă agrară a marelui proprietar Bontescu, care avea „o sumedenie de ascunzișuri”⁵⁶, și se pronunța pentru unul democratic, deoarece datorită „păcătoșeniei” d-lui Bontescu, „ideea reformei s-a compromisat, și unde fiecare ar trebui să simtă cum arde solul sub picioarele sale, cum clocotește amenințătoare, cu erupțiune, între aceia a căror suflet de veacuri e ars de setea de pămînt”⁵⁷.

I. Suciul lucrase la legea electorală pentru Ardeal și Banat, a fost apoi ales în 1920, ca prim-președinte al Consiliului Superior pentru reforma

⁵⁰ V. Goldiș, *op. cit.*, p. 23.

⁵¹ *Idem*, p. 130.

⁵² T. Albani, *Douăzeci de ani de la Unire*, Oradea, 1938, p. 226.

⁵³ M. T. Bandu, *op. cit.*, p. 9.

⁵⁴ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 128.

⁵⁵ I. Suciul, *Marea Adunare Națională ...*

⁵⁶ Arh. Stat. București, fondul *Președinția Consiliului de miniștri*, dos. nr. 85/1920, fila 199.

⁵⁷ *Idem*, fila 196.

agrară, care a împroprietărit în Transilvania atât pe țărani români cît și pe cei maghiari. În 1921 a dus la Paris negocieri în privința bunurilor rămase în litigiu în Transilvania. Cu timpul vechiul luptător s-a retras din viața politică, fiindu-i silă de luptele interne ale politicienilor care, odată ajunși în frunte, se străduiau să obțină lefuri și profituri cît mai mari. Spre regretul lui, unii dintre aceștia i-au fost colegi de luptă. Avocatul Suciș a apărut în scrierile lui de după Unire pe colegii lui de idei, care încă pe vremea stăpînirii străine (ca și după 1918 de altfel) erau combătuți de ceilalți conducători care nu le împărtășeau concepțiile. Astfel el spunea că Vasile Goldiș a fost înlăturat din conducerea ziarului „Românul” de către Iuliu Maniu și A. Vaida, „jeloși pe vază și trecerea lui precumpănitoare”⁵⁸. Într-o scrisoare adresată lui Iuliu Maniu, I. Suciș spunea: „Credința voastră este graeca fides”⁵⁹. După 1930 s-a retras la Chișinău-Criș, unde era notar. Totuși, luptătorul de altă dată a luat încă inițiative, ca de exemplu dezvelirea busturilor cîtorva fruntași politici români, ceremonia avînd loc la Arad, în 1938. I. Suciș, vorbind la această mică sărbătoare, era de părere că „ea este mai mult o exploatare a subsolului scump al țării noastre, firește nu a subsolului cu zăcăminte de aur și argint, ci cel cu zăcămintele binecuvîntate ale mormintelor moștrămoșilor noștri, zăcămintele virtuții și jertfelor supreme pentru neam”⁶⁰. Foarte bine a intuit vechiul luptător Suciș pericolul care ne pîndea țara în 1938—39, cînd se făceau încercări „cari tind astăzi ca peștele cel mare să-l înghită pe cel mic... cînd țările mari nu-și pot da asigurări de pace una alteia, ce asigurări putem spera că vor da ele națiunilor mici?”⁶¹. I. Suciș dorea o poziție hotărîtă din partea națiunii amenințate, și aceasta „fiindcă dacă noi vom pierde ceea ce am cîștigat și ceea ce au lăsat înaintașii noștri cu atîta trudă, blestemul lor [al urmașilor, n.n.] ne va apăsa... Trebuie oameni cinstiți și numai oameni cinstiți și nu din aceia care au făcut afaceri din interesele țării”⁶². Dar credea, în mod greșit, că Frontul Renașterii Naționale, paravanul politicii dictatoriale regale, ar fi capabil să asigure acea unitate și dîrzenie pe care el o dorea în mod sincer. Dr. Ioan Suciș a murit într-o duminică, la 12 martie 1939, și a fost înmormîntat la Arad. Moartea l-a scutit pe vechiul luptător să fie martorul îndurerat al ciuntirii teritoriului țării prin Dictatul de la Viena din 1940.

DUMITRU SUCIU

⁵⁸ I. Suciș, *Adevăruri istorice* ..., p. 32 și urm.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ M. T. Bandu, *op. cit.*, p. 14.

⁶¹ *Idem*, p. 16.

⁶² *Ibidem*.

ASPECTS DE L'ACTIVITÉ ET LA PENSÉE POLITIQUE DE IOAN SUCIU

(Résumé)

Dans cet article l'auteur évoque quelques aspects de l'activité et la pensée politique de Ioan Suci, l'un des chefs du Parti National Roumain animés par des idées démocratiques. Convaincu que l'émancipation des Roumains de Transylvanie pourra être conquise uniquement par la lutte des masses populaires, Ioan Suci agit en collaboration avec les paysans du département d'Arad, qu'il a entraînés et conduits aux élections. Ainsi, afin d'obtenir le droit du suffrage universel, il consentit de coopérer avec les organisations du Parti social-démocrate. Adeptes persévérants de l'activisme politique, la plus appropriée méthode de lutte au commencement du XX-e siècle, il a été député dans le parlement de Budapest, où il a défendu les droits nationaux des Roumains transylvains et les intérêts sociaux de la paysannerie. Concomitamment Ioan Suci a mené une lutte soutenue pour le problème paysan, dans le département d'Arad. On relève plusieurs fois le talent organisateur du juriste Suci, doué d'une particulière capacité professionnelle, qui a rendu de grands services à la cause nationale roumaine, surtout à la préparation et à l'accomplissement de la Grande Assemblée Nationale d'Alba Iulia du 1-er décembre 1918. Ferme dans ses opinions, Ioan Suci servira dans les années suivantes les intérêts de l'état national roumain unitaire. Ensuite, il quitte la vie politique, domaine partagée entre les intérêts de groupe ou individuels.

REUNIUNEA SODALILOR ROMÂNI DIN CLUJ

Prin decretarea desființării iobăgiei la 1848 în Transilvania, se crează în această provincie condițiile dezvoltării capitalismului, ale formării industriei capitaliste. Abolirea stărilor feudale în 1848 a fost însă incompletă și, în consecință, nesatisfăcătoare, pentru că situația dependentă a Transilvaniei și rămășițele feudale care au continuat să existe și după revoluție n-au permis realizarea concordanței relațiilor de producție cu caracterul forțelor de producție, fapt resimțit ca o frână puternică în dezvoltarea industriei transilvănene¹. Se adăuga și existența corporațiilor meșteșugărești — organizații feudale ce deveniseră demult o frână evidentă în calea dezvoltării industriei transilvănene — nedesființate de legile din 1848. Ele, de altfel, vor continua pînă în 1872 să reglementeze producția meșteșugărească, să frîneze dezvoltarea forțelor de producție și a industriei, favorizînd o creștere inegală a burgheziei din rîndul naționalităților transilvănene. Dar toate acestea n-au putut împiedica cu desăvîrșire dezvoltarea relațiilor capitaliste.

În ianuarie 1852 a apărut o „instrucțiune provizorie“ a guvernului din Viena referitoare la bresle, prin care „numărul închis (numerus clausus) al firmelor de neguțători și de industriari s-au casat și s-a deschis un cîmp larg de activitate pentru toți locuitorii cîți puteau proba că au învățat cutare ram de industrie și că-l pricep“². La finele anului 1859 s-a publicat și patenta împărătească — intrată în vigoare de la 1 mai 1860 —, care, fără a prevedea desființarea breslelor, însemna totuși un pas înainte pe calea lărgirii activității industriale. Se asigura astfel o libertate necunoscută pînă atunci dezvoltării industriale, legalizîndu-se producția meșteșugărească din afara breslelor și îngăduindu-se însușirea meseriilor de către orice persoană³. Dar încheierea dualismului austro-ungar la 1867 și stabilirea uniunii vamale dintre Austria și Ungaria, care favoriza mărfurile austriece în concurența lor cu cele autohtone, au contribuit, pe de altă parte, la împiedicarea dezvoltării firești a industriei în Transilvania.

¹ D. Ghișe, I. Kecskés și P. Teodor, *Idei economice în opera lui George Bariț privind promovarea industriei la românii din Transilvania*, în *AIIC*, VI, 1963, p. 54.

² G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmă*, vol. II, Sibiu, 1890, p. 682.

³ D. Ghișe, I. Kecskés și P. Teodor, *loc. cit.*

În această situație, o preocupare de seamă a gânditorilor români transilvăneni din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (G. Barițiu, P. Vasici, N. Cristea, I. Roman, B. Baiulescu, D. Comșa și alții) a fost aceea legată de starea industriei, căreia în scrierile lor i-au subliniat însemnătatea și mijloacele de a o promova⁴. Ei au văzut superioritatea industriei față de meserii și manufacturi, au relevat rolul progresist al acesteia în dezvoltarea social-economică a poporului român. Faptul că au acordat totuși o mare atenție meseriilor — adoptînd unanim pînă la 1918 această direcție — se explică numai prin situația concretă națională și socială a românilor din Transilvania, a cărei burghezie era sufocată în tendințele ei de dezvoltare de către burgheziile mai puternice ale națiunilor dominante. Acolo unde: „Un popor apăsător nu poate dispune după plac cu puterile fizice și materiale ale sale, nu-și poate organiza treburile sale publice așa precum ar fi de lipsă pentru binele și înaintarea sa proprie. Iar ce se ține de averea și înăvuierea unui popor atîrnătoriu de la voia altora, mărturisim că acolo unde membrul unei societăți e împedecat în grad mai mic ori mai mare în afacerile sale, unde el trebuie să se supună voiei necondiționate altuia, toți pașii săi e silit a-i regula după placul străinului... nu poate fi vorba despre o industrie înfloritoare, prin urmare, nici despre înăvuierea membrilor și a corpului întreg”⁵. Se pleca astfel de la ideea că românii nedisponînd deocamdată de capitaluri, marea industrie era pentru ei imposibilă. De aceea trebuia găsită neapărat o cale accesibilă, care „să ne procure mai iute avere”, și apoi, odată întemeiată o largă platformă de industrie mică, să se poată trece la marea industrie⁶. Promovarea meseriilor în rîndurile populației românești din Transilvania era considerată de majoritatea intelectualilor preocupați

⁴ Vezi, spre exemplu, [N. Cristea], *Industria noastră viitoare și încă un cuvînt în privința industriei*, în *Telegraful Român* (1864), nr. 14—15, 34—35; C. C. Mușlea, *Protopopul Bartolomeiu Baiulescu*, Brașov, 1938; D. Comșa, *Studii asupra stărei noastre economice*, în *Foișoara Telegrafului Român*, (1876), nr. 1—2, 4, 6, 12; I. Roman, *Cum să întemeiem clasa de mijloc care ne lipsește*, în *Observatorul* (1884), nr. 83, 86—87; D. Ghișe, I. Kecskés și P. Teodor, *op. cit.*, p. 41—76; N. Cordoș — P. Teodor, *Activitatea economică a doctorului Pavel Vasici*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 578; T. Ionescu, *Cauze ale inapoierii economice ale vechii Transilvanii în scrierile unor gânditori progresiști*, în *Studia*, series oeconomică, XIII, 1968, p. 139—151.

⁵ *Cultivarea și îmbunătățirea stării poporului*, în *Concordia*, nr. 24 (88), 25 mart./6 apr. 1862, p. 92

⁶ Gh. Zane, *Problemele industriei în literatura economică românească din Transilvania (1848—1918)*, în *Probleme economice*, nr. 4, 1969, p. 34—49. A se vedea și cîteva articole din presa vremii în această problemă: B. Baiulescu, *Despre unele mijloace, care ar putea ameliora starea materială a poporului român*, în *Transilvania*, nr. 19, 1 octombrie 1875, p. 215—218; *Priviri asupra situațiunii noastre economice. Industria și meseriile*, în *Revista economică*, nr. 5, 9 februarie 1901, p. 60—62; *Inceputurile de organizare economică, II*, în *Revista economică*, nr. 38, 19 septembrie, 1903, p. 319—320.

de această problemă, ca un mijloc de a crea în centrele urbane o burghezie industrială românească, care, după părerea lor, ar fi constituit o legătură de fier între „clasa agricolă” și „clasa inteligenților”.

Regulamentele feudale ale breslelor opreau primirea la meserie a fiilor de iobagi, iar de prescripțiile acestor regulamente de organizație profita numai un cerc restrins al maiștrilor sași și maghiari. În felul acesta breslele, prin caracterul lor închis, n-au primit sub raportul învățării de meserii nici un copil român sau de altă naționalitate. Îngrădirile feudale, au împiedicat, deci, formarea păturii meseriașilor în cadrul burgheziei române din Transilvania. Drept consecință, înainte de revoluția din 1848, această pătură lipsea aproape cu totul din sinul burgheziei române. „Românul luat peste tot unde se află — constata G. Barițiu — avu aristocrați și țărani, iar orașeni prea puțini; el avu preoți, administratori și soldați, țărani agricultori, iar clasa de meseriași îi lipsea”⁷.

Constatând inexistența acestei „clase de mijloc” (numită și „clasa meseriașilor” sau „clasa industriașilor”), majoritatea publiciștilor români vor milita și vor desfășura o rodnică activitate în direcția îmbrățișării meseriilor de către românii transilvăneni. „Prin aceasta — scria Bartolomeiu Baiulescu — facem un serviciu însemnat nu numai indivizilor respectivi, asigurând multor români pâinea de toate zilele, dar ne creem și o burghezie, creem factori, cari să ne arate orașe românești, creem o clasă mijlocie, creem sucursale comercianților români, creem puterea țării”⁸.

Gînditorii progresiști români au arătat și o serie de căi și mijloace necesare dezvoltării meseriilor. Între mijloacele puse la cale în acest scop, după exemplul asociațiilor literare și de cultură, au fost și „reuniunile de sodali”. Întemeiate în scopul de a sprijini și răspîndi meseriile între români, reuniunile de sodali au înființat „stipendii și ajutoare, și mulțumită neobositei lor stăruințe, am și ajuns pînă la atîta, că un număr frumos de copii români învață și au învățat măestrii”⁹. Ele au fost de o însemnatate deosebită pentru meseriași și sodalii (calfele) români din Transilvania, deoarece au lucrat pentru „dezvoltarea lor spirituală și pregătirea pentru viață socială, pentru întărirea simțului de colegialitate și ajutorare reciprocă, pentru cultivarea simțului național etc.”¹⁰.

Avînd la origine modelul reuniunilor de sodali germane înființate de Adolf Kolping la Elberfeld (1845) și Colonia (1849)¹¹, ele se vor generaliza și la românii transilvăneni după înființarea celor de la Sibiu (1867)¹²,

⁷ D. Ghișe, I. Kecskés, P. Teodor, *op. cit.*, p. 64.

⁸ B. Baiulescu, *op. cit.*, în *Transilvania*, nr. 20, 15 octombrie 1875, p. 227.

⁹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 237, 21 oct./2 nov. 1890, p. 1.

¹⁰ *Priviri asupra situațiunii noastre economice. Industria și meseriile*, în *Revista economică*, nr. 5, 9 februarie 1901, p. 61.

¹¹ *Folosul reuniunilor de sodali*, în *Unirea*, nr. 44, 31 octombrie 1911, p. 350.

¹² Tr. Chirilă, *Reuniunea culturală națională a meseriașilor români din Sibiu — La 80 de ani*, Sibiu, 1946.

Brașov (1869—1874)¹³ și Cluj (1871—1875). La începutul secolului al XX-lea (1908), reuniunile, societățile ori asociațiile de sodali, meseriași și industriași români — cum li se mai spunea — înființate în localitățile Hațeg, Făgăraș, Cluj, Sibiu, Brașov, Săliște, Sebeș, Bistrița, Alba Iulia, Orăștie, Arad, Blaj, Poiana (azi Poiana Sibiului), Lugoj, Nădlac, Mercurea, Porcești (azi Turnu Roșu), Turda etc. vor ajunge la numărul de 25 pe întreaga Transilvanie¹⁴.

*

Orașul Cluj, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, era un important centru cultural, dar prea puțin dezvoltat din punct de vedere industrial. Forma predominantă a economiei era mica producție de mărfuri. După statisticile vremii, în 1878 erau 1434 meseriași, comercianți și industriași, dintre care 633 meșteșugari (în ordinea numărului: cizmari, pantofari, zidari, croitori, tâmplari, măcelari, olari, fierari)¹⁵. Între aceștia numărul meșteșugarilor români era destul de redus, tot așa cum reduse erau și posibilitățile de școlarizare profesională pentru viitorii meseriași români.

Situația existentă, precum și influența curentului general ce se manifesta în Transilvania — de a canaliza instruirea și îndrumarea tinerilor spre industrie și meserii — i-au determinat pe intelectualii și meseriașii români din Cluj să se orienteze spre crearea unor asociații și reuniuni cu asemenea preocupări.

Luând exemplul „Reuniunii sodalilor români din Sibiu“, la 5 februarie 1871, la inițiativa lui Iacob Mureșanu, Iosif Pop și Gavrilă Pop, meseriași și fruntași români clujeni sînt convocați la „Casina Română“ din localitate¹⁶. Procesul verbal al acestei întruniri menționează că „inteligenta română din Cluj, convinsă despre necesitatea înființării unei reuniuni între sodalii de industrie și meserie din Cluj, a decis într-o convenire privată a-și încerca înființarea unei atari reuniuni“¹⁷.

Întrunindu-se din nou peste cîteva zile, în 26 februarie, reuniunea s-a constituit, provizoriu, pînă la aprobarea statutelor de către autorități, avînd ca președinte pe Gavrilă Pop și secretar pe Iacob Mureșan¹⁸. Statutele au fost înaintate la începutul lunii mai 1873 Consiliului Orășenesc, de unde au fost trimise spre aprobare Minis-

¹³ E. Pavlescu, *Meșteșug și negoț la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII—XIX)*, București, 1970, p. 401—405.

¹⁴ *Revista economică*, nr. 36, 6 septembrie 1908, p. 353—354.

¹⁵ M. Roșca-Rosen, *Dezvoltarea industrială a orașului Cluj, în perioada 1867—1900*, în *Studia*, 2, 1972, p. 56.

¹⁶ I. Mureșan, *Istoricul Reuniunii sodalilor români din Cluj*, în *Telegraful Român*, nr. 134, 21 dec. 1885/2 ian. 1886, p. 538.

¹⁷ Din Procesul verbal menționat de D. Voinea, *Din trecutul și realizările „Reuniunii comercianților, industriașilor și meseriașilor români din Cluj și județul Cluj“*, în *Observatorul social-economic*, nr. 3, 4, iulie-decembrie 1932, p. 279. Autorul menționează și alte protocoale și documente ale reuniunii, pe care noi astăzi nu le-am găsit.

¹⁸ J. Mureșan, *loc. cit.*

terului de Interne, la 9 mai 1873¹⁹. După un an de la trimiterea lor, Ministerul, având câteva obiecțiuni, cere modificarea statutelor²⁰. În timpul cît s-a așteptat aprobarea statutelor, Gavrilă Pop s-a retras de la conducerea reuniunii. În locul lui a fost ales, în adunarea din 29 martie 1874, ca președinte interimar, Grigore Silași. În această calitate el a semnat, la 27 septembrie 1874, statutele refăcute, și le va înainta spre aprobare autorităților clujene și la Budapesta²¹.

Statutele reuniunii au fost aprobate la 4 decembrie 1874 sub nr. 49808, iar în adunarea generală din 17 februarie 1875, reuniunea s-a constituit din nou, de data aceasta pe baze legale, avînd ca președinte pe Grigore Silași²².

Conform statutelor, reuniunea purta numele de „Reuniunea sodalilor români din Cluj”. Scopul reuniunii era: „înaintarea membrilor săi în cultură, nutrirea spiritului social între ei și cu deosebire propășirea lor întru cîștigarea cunoștințelor reale”²³.

Reuniunea era condusă de un comitet ales anual de adunarea generală „prin aclamațiune”, format dintr-un președinte, un vicepreședinte, un notar, un casier, un controlor și alți șase membri²⁴.

Activitatea reuniunii se desfășura conform hotărîrilor adoptate în cadrul adunărilor generale ordinare și, în cazuri excepționale, în cadrul adunărilor generale extraordinare²⁵.

Referitor la membrii reuniunii, statutul specifica că aceștia puteau fi de patru categorii: ordinari, fondatori, conlucrători și onorari. Putea fi membru ordinar al reuniunii orice „industriaș român” (înțelegîndu-se prin aceasta mîștrii și sodalii); membru fondator, orice român care a plătit o taxă fixă de 5 florini (10 coroane)²⁶; conlucrător, cel ce va da un ajutor anual de 1 florin (2 coroane) sau va ține prelegeri cel puțin de patru ori pe an în cadrul reuniunii și membri onorifici urmau a fi cei aleși în cadrul adunărilor pentru serviciile aduse reuniunii²⁷.

Reuniunea putea avea și un „patron”, membru de onoare, ales pe viață în adunarea generală, „dintre cei mai de frunte fii ai patriei și naționalității române pe temeiul meritelor față de reuniune”²⁸.

¹⁹ I. Lupaș, *Comemorarea Prof. dr. Grigore Silași*, 1937, p. 19.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ D. Voinea, *op. cit.*, p. 280.

²² I. Mureșan, *loc. cit.*; D. Voinea, *loc. cit.*

²³ Vezi Statutele Reuniunii din 27 septembrie 1874, tipărite în *Istoricul și Statutele Reuniunii sodalilor români din Cluj*, Cluj, 1906, p. 39 (în continuare *Istoricul și Statutele Reuniunii*). Aducem mulțumiri și pe această cale tov. Gh. Isac din Cluj, care ne-a pus la dispoziție această publicație.

²⁴ *Istoricul și Statutele Reuniunii*, p. 44—45.

²⁵ *Idem*, p. 42—43.

²⁶ Dintre membrii fondatori ai reuniunii menționăm pe Grigore Silași, Gavrilă Pop, Anania Trombițaș, B. Podoabă, George Ilea, Iacob Mureșan, Elie Dăianu (*Istoricul și Statutele Reuniunii*, p. 30—32).

²⁷ *Istoricul și Statutele Reuniunii*, p. 39—40.

²⁸ *Idem*, p. 30, 40. Reuniunea a avut de-a lungul anilor ca patroni pe Gavrilă Ilieș, Lazăr Baldi, Alexandru Bohățel și Aurel Isac.

Statutele mai fixau, de asemenea, drepturile și îndatoririle membrilor reuniunii²⁹.

În forma aprobată la 1874 statutele s-au tipărit în 1885 și din nou în 1906. În acest din urmă an, la adunarea generală a reuniunii, s-a pus problema modificării unor prevederi ale statutelor, depășite de situația existentă, fără să putem însă preciza în ce constau ele³⁰. Deducem doar că schimbările nu s-au făcut atunci, pentru că în adunarea generală din 28 martie 1909 s-a pus din nou problema modificării lor, cerîndu-se membrilor propuneri concrete³¹. Modificările se pare că s-au făcut cu această ocazie, și în ședința din 10 septembrie 1911 s-a hotărît retipărirea statutelor³².

Numărul membrilor, redus la înființare (11), crește continuu, ajungînd la 23 în 1875³³, la 47 în 1878, 56 în 1879³⁴, 61 în 1901³⁵, 77 în 1906³⁶ și 164 membri în 1912³⁷.

La conducerea reuniunii a fost de la început, după cum s-a arătat, unul dintre inițiatorii creerii ei, Gavrilă Pop, care a ocupat funcția de președinte pînă în 29 mai 1873³⁸, cînd s-a retras și a fost înlocuit cu cunoscutul filolog și sprijinitor al vieții național-culturale, Grigore Silași. Grigore Silași a deținut funcția de președinte pînă în mai 1885, cînd din cauza situației create prin destituirea sa din postul universitar, s-a retras. Adunarea generală din 26 mai 1885 a ales ca președinte pe Basiliu Podoabă³⁹, care a rămas în fruntea ei 20 de ani, pînă în anul 1906. A urmat apoi Vasile Ranta-Buticescu (pînă în 29 martie 1908)⁴⁰, Eugen Pop-Păcurariu (martie 1908—20 nov. 1910)⁴¹, Valentin Drăgan (nov. 1910—1912)⁴² și în anii din preajma războiului Iunion [Simion] Nemeș⁴³.

²⁹ Vezi paragrafele din Statut, cuprinse în capitolul III, p. 39—42.

³⁰ *Istoricul și Statutele Reuniunii*, p. 17.

³¹ *Raportul general al Comitetului către adunarea generală din 28 martie 1909*, Cluj, 1909, p. 18 (în continuare *Raportul general*).

³² *Adunarea generală jubiliară din 4 februarie 1912. Istoric și Raport*, Cluj, 1912, p. 21 (în continuare *Adunarea generală jubiliară*); *Istoricul Reuniunii sodalilor din Cluj*, în *Progresul economic*, nr. 4, 30 iulie 1925, p. 3.

³³ D. Voinea, *op. cit.*, p. 281.

³⁴ *Idem*, *op. cit.*, p. 282.

³⁵ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 32, 11/24 februarie 1901, p. 4.

³⁶ *Istoricul și Statutele Reuniunii*, p. 32—35.

³⁷ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 23, 29 ian./11 febr. 1912, p. 2—3; *Adunarea generală jubiliară*, p. 25—32.

³⁸ I. Mureșan, *loc. cit.*

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 32, 11/24 februarie 1907, p. 3; *Răvașul*, nr. 5—6/martie 1908, p. 166—168.

⁴¹ *Raportul general*, p. 8—9.

⁴² *Adunarea generală jubiliară*, p. 20.

⁴³ *Românul*, nr.1, 1/4 ianuarie 1913, p. 9.

Reuniunea a avut din anul 1876 un steag de mătase roșie, în mijloc cu o emblemă brodată cu alb⁴⁴, și un sigiliu⁴⁵.

Pentru o mai bună organizare și administrare a reuniunii, în ședința comitetului din 9 decembrie 1897 s-a hotărât ținerea evidenței membrilor și ajutoarelor acordate. În acest scop s-a creat cite o „carte fundamentală“, una pentru membri, iar alta pentru elevii cărora reuniunea le-a acordat ajutor⁴⁶.

Necesitățile bănești ale societății erau acoperite dintr-un fond rezultat din taxele membrilor ei, donații particulare (George Pop de Băsești, I. C. Brătianu, Alexandru Vaida-Voevod, Amos Frâncu, Anton Mocioni — fiul lui Zeno și Petru Mocioni — fiul lui Eugen, de la diferiți particulari din Buzău, Galați, Budapesta, Viena și din alte orașe transilvănene: Huedin, Blaj, Bistrița, Năsăud, Turda, Sibiu etc⁴⁷, din donații ale unor instituții de credit ca „Albina“ din Sibiu⁴⁸, „Economul“ din Cluj⁴⁹, „Rîureana“ din Copalnic-Mănăstur (jud. Maramureș) și „Cordiana“ din Fofeldea (jud. Sibiu)⁵⁰, precum și din veniturile obținute în urma concertelor și spectacolelor organizate de societate⁵¹. Se adaugă sprijinul financiar al societăților culturale: „Astra“⁵², „Liga culturală“, Societatea „Carpați“ și „Transilvania“, ultimele trei din România⁵³.

Inițial, din sumele de care dispunea reuniunea, s-au creat două fonduri: unul destinat sodalilor și celălalt menit să ajute pe elevii meseriași⁵⁴. Mai târziu, odată cu creșterea posibilităților financiare ale asociației, s-au mai creat, pe lângă cele existente, alte două fonduri: în 1908 fondul de 20 fileri, numit „Grigore Silași“⁵⁵,

⁴⁴ Soțiile membrilor reuniunii în frunte cu Maria Ianchi au inițiat o colecție de bani, înzestrind societatea cu un steag (I. Mureșan, *op. cit.*, în *Telegraful Român*, nr. 135, 24 dec. 1885/5 ian. 1886). Nu cunoaștem care a fost emblema reuniunii sodalilor din Cluj, dar nu putea fi mult diferită de cea a sodalilor din Sibiu care consta din reprezentarea artelor prin Minerva și însemnele unor meserii. Pe verso, într-o cunună de lauri, inscripția „Cultura e viață“ (*Telegraful Român*, nr. 83, 18/30 octombrie 1870, p. 332).

⁴⁵ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 27, 6/18 aprilie 1878, p. 3.

⁴⁶ *Istoricul și Statutele Reuniunii*, p. 20.

⁴⁷ *Munca*, nr. 10, 10 aprilie 1910, p. 111.

⁴⁸ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 7, 10/22 ianuarie 1886, p. 2—3.

⁴⁹ *Anuarul Institutului de credit și economii „Economul“, Societate pe acțiuni în Cluj*, 1894, Gherla, 1895, în ArhStSibiu, fond Astra, cutia 96, nr. 168/1895; *Tribuna*, nr. 81, 4/17 mai 1902, p. 322; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 100, 9/22 mai 1909, p. 5; nr. 27, 5/18 februarie 1911, p. 6; nr. 63, 19 mart./1 apr. 1914, p. 3.

⁵⁰ *Munca*, nr. 10, 10 aprilie 1910, p. 111.

⁵¹ *Raportul general*, p. 14; *Munca*, nr. 7, 10 martie 1910, p. 74; *Românul*, nr. 1, 1/14 ianuarie 1913, p. 9.

⁵² *Gazeta Transilvaniei*, nr. 7, 10/22 ianuarie 1886, p. 2—3.

⁵³ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 3; V. Curticăpeanu, *Societatea „Transilvania“ din București pentru sprijinirea studenților și elevilor meseriași români din Austro-Ungaria*, în *Studii*, 19, 1, 1966, p. 93—113.

⁵⁴ *Istoricul și Statutele Reuniunii*, p. 46—47.

⁵⁵ *Raportul general*, p. 20; *Munca*, nr. 24, 31 mai 1909, p. 229.

destinat ajutoarelor pentru unele familii nevoiașe ale reuniunii, pentru văduve și orfani și, în 1912, la inițiativa și avînd ca bază donația lui Amos Frîncu, un fond pentru excursii și „cercetarea” expozițiilor⁵⁶.

Pentru adunările, întrunirile și în general activitățile comune desfășurate de reuniune s-a utilizat la începuturi numai localul „Casinei Române”⁵⁷; din 1896 atît localul amintit cît și o sală pusă la dispoziția ei de Institutul „Economul”⁵⁸ și din 1909⁵⁹, s-au închiriat cîteva săli pe strada Jókai (azi Napoca) nr. 6, destinate bibliotecii, unor activități distractive și întrunirilor.

Urmînd exemplul altor reuniuni, în ședința comitetului din 28 ianuarie 1901 s-a luat inițiativa înființării unei case de ajutor de înmormîntare. Statutele, puse la punct cu concursul lui Amos Frîncu, au fost trimise spre aprobare și Casa de ajutor a fost numită „Concordia”. Pînă în anul 1905 ea nu și-a început activitatea, deoarece statutele n-au fost aprobate de autorități⁶⁰. Se pare că această casă de ajutor a rămas doar în proiect, ea nemaifiind amintită mai tîrziu.

Între preocupările reuniunii a figurat și cea a înființării și dotării unei biblioteci, dar la începutul activității ei, din cauza lipsei de local, nu s-a putut organiza o bibliotecă proprie. Biblioteca „Casinei Române” și a societății de lectură a studenților „Iulia”, a cărui sediu era tot la Casină, a stat și la dispoziția membrilor reuniunii sodalilor⁶¹. În raportul pe anul 1877/78 se specifică faptul că reuniunea dispune doar de șase-șapte opere proprii și se face apel la autorii români de a dona societății cîte un exemplar din operele lor⁶². Raportul pe anul 1885/86 consemnează faptul că fondul bibliotecii este de 50 volume donate în mare parte de tipografia Constantin Pop⁶³. Abia în anul 1900, cînd reuniunea avea un sediu, s-a hotărît aranjarea și deschiderea unei biblioteci cu un fond de 204 volume cu conținut diferit⁶⁴. În urma donației „Economului” a fost aranjat și un cabinet de lectură, prevăzut cu ziare și reviste, a cărui deschidere festivă a avut loc în 23 aprilie 1908⁶⁵. După închirierea în anul 1909 a noului local, în el au funcționat atît biblioteca cît și cabinetul de lectură aferent lui.

Activitatea propriu-zisă a reuniunii s-a desfășurat urmărindu-se realizarea scopului înscris în statute. Mijloacele prin care și propunau realizarea lui erau: conveniri săptămînale unde „vor conversa, vor asculta propuneri privitoare la industrie, comerț, agricultură, economie și comput peste tot din științele reale; apoi

⁵⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 23, 29 ian./11 febr. 1912, p. 3.

⁵⁷ *Idem*, nr. 59, 14/26 martie 1897, p. 3.

⁵⁸ *Istoricul și Statutele Reuniunii*, p. 22.

⁵⁹ *Munca*, nr. 13, 10 mai 1910, p. 148—149, 158.

⁶⁰ *Istoricul și Statutele Reuniunii*, p. 21.

⁶¹ *Luminătorul*, nr. 12, 9/21 februarie 1883, p. 4; *Amicul Familiei*, nr. 4, 15/27 februarie 1883, p. 40.

⁶² *Gazeta Transilvaniei*, nr. 27, 6/18 aprilie 1878, p. 3.

⁶³ *Idem*, nr. 7, 10 dec. 1885/22 ian. 1886, p. 2—3; *Telegraful Român*, nr. 135, 24 dec. 1885/5 ian. 1886, p. 543.

⁶⁴ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 32, 11/24 februarie 1901, p. 4; *Tribuna*, nr. 81, 4/17 mai 1902, p. 322.

⁶⁵ *Raportul general*, p. 12; *Munca*, nr. 26—27, 20—30 iunie 1909, p. 244—245.

pentru recrearea și cultura spirituală câștigându-și cu timpul și o bibliotecă se vor citi obiecte de natură beletristică și poezii; și amăsurat timpului ce va cădea la dispoziție, se vor face deprinderi în scriere comput și cîntări⁶⁶. Se adăugau ajutoarele bănești acordate tinerilor și sprijinirea lor în învățarea și practicarea meseriilor.

Activitatea reuniunii a început după aprobarea statutelor în anii 1876—1877. Tot atunci s-au primit și primele ajutoare bănești din partea unor asociații și institute de credit⁶⁷. De-a lungul anilor, în activitatea ei s-au înregistrat perioade de înflorire și de deosebită intensitate, nelipsind însă nici perioadele de stagnare sau chiar cele de regres. O asemenea etapă de stagnare a precedat adunarea generală din 1897, în cadrul căreia se iau măsurile destinate a impulsiona din nou activitatea reuniunii⁶⁸. În schimb, la începutul secolului al XX-lea, reuniunea a trecut într-o perioadă de avînt a activității, dar nu de lungă durată, pentru că rapoartele din 1904 vorbesc din nou de o delăsare ce se constată în cadrul reuniunii⁶⁹. Cu venirea noului președinte în anul 1908, reuniunea cunoaște o înflorire deosebită, consemnată în presă și recunoscută de celelalte reuniuni transilvănene⁷⁰.

Vorbind despre activitatea desfășurată de „Reuniunea sodalilor români din Cluj”, se disting două laturi principale ale ei: administrativ-organizatorică și profesional-culturală.

Referitor la activitatea *administrativ-organizatorică*, pe lângă cele consemnate în paginile precedente, este de adăugat înfiriparea și menținerea unor legături cu cea mai veche reuniune — a sodalilor de la Sibiu —, precum și cu alte reuniuni similare. S-a încercat chiar crearea unui comitet general al acestor reuniuni, menit să le coordoneze activitatea. Crearea comitetului a avut loc la Conferința de la Sebeș, din 15 iulie 1901, la care au participat opt reuniuni, între ele fiind reprezentată și cea de la Cluj. Cu acest prilej reuniunile participante au convenit să dea comitetului de la Sibiu sarcina de a le coordona activitatea, urmînd ca fiecare reuniune participantă să informeze regulat comitetul, prin rapoarte, despre activitatea desfășurată⁷¹. Coordonarea a fost însă mai mult formală, fiecare reuniune activînd independent.

Totuși, nevoia de a strînge legăturile și de a acționa coordonat s-a simțit mereu. Astfel, comitetul din Sibiu a lansat un nou apel la 20 iulie 1905, cerînd reuniunilor să comunice date despre activitatea lor, pentru a se putea ști ce probleme frămîntă asociațiile și unde anume întîmpină greutăți, în vederea unor măsuri de viitor⁷². Chemarea a fost reînnoită la 25 mai 1909, cînd comitetul din Sibiu solicită reuniunilor date privind numărul membrilor, apelînd totodată la reuniunile mai active

⁶⁶ *Istoricul și Statutele Reuniunii*, p. 39.

⁶⁷ I. Mureșan, *op. cit.*, în *Telegraful Român*, nr. 134, 21 dec. 1885/2 ian. 1886, p. 538.

⁶⁸ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 59, 14/26 martie 1897, p. 3.

⁶⁹ *Răvașul*, nr. 22, 22 mai 1904, p. 94.

⁷⁰ *Raportul general*, p. 8—9.

⁷¹ *Telegraful Român*, nr. 50, 10/23 mai 1911, p. 219; *Revista Economică*, nr. 23, 4 iunie 1911, p. 258; Tr. Chirilă, *op. cit.*, p. 209.

⁷² *Telegraful Român*, nr. 50, 10/23 mai 1911, p. 219.

să organizeze expoziții industriale și să se caute mijloace de a strânge legăturile între toate reuniunile⁷³.

În același an, reuniunea sodalilor brașoveni „Lumina“ a hotărât convocarea unui congres al reprezentanților tuturor reuniunilor de meseriași pentru anul 1909 și a lansat în acest scop o chemare reuniunilor de a-și exprima adeziunea⁷⁴.

Tot cu scopul strângerii legăturilor dintre reuniuni, cea din Sebeș scoate, începînd cu 10 octombrie 1908, o revistă adresată meseriașilor, numită „Munca, revistă pentru meserii, industrie, comerț și economie“. Ea a fost decretată drept organul oficial al societăților de meseriași din Blaj, Cluj, Mercurea, Sebeș și Sibiu.

În numărul 1, apărut la 10 octombrie 1908, Victor Tordășianu, președintele reuniunii sodalilor din Sibiu, în articolul „Salut frățesc“ adresează o caldă felicitare inițiatorilor din Sebeș⁷⁵. Articolul „Programul nostru“ arată că primul punct din programul de muncă era „concentrarea tuturor intereselor meseriașilor“, realizabilă numai prin strîngerea în jurul revistei și sprijinirea ei materială⁷⁶.

Apariția revistei a fost salutăată și de meseriași din România, prin Gheorghe Tătar care, în numele „Asociației generale a absolvenților școalelor de artă și meserii“, salută apariția ziarului și urează succes transilvănenilor⁷⁷.

Revista a apărut însă scurt timp, doar doi ani (1908—1910), și își încetează apariția din cauze financiare.

Reuniunea sodalilor din Cluj a salutat cu căldură apariția revistei, și în adunarea comitetului din 16 august 1908 ia hotărîrea de a-și oferi sprijinul ei moral și material“. În adunarea din 11 februarie 1909, s-a decis decretarea revistei „Munca“ drept organ oficial al reuniunii clujene și a comunicat această adeziune redacției⁷⁸, anunțînd totodată și hotărîrea ei de a contribui cu fonduri pentru bunul mers al revistei⁷⁹. În această revistă reuniunea clujeană a publicat o serie de articole, făcîndu-și astfel cunoscută activitatea desfășurată.

Cea de a doua direcție a activității reuniunii sodalilor clujeni, cea *profesional-culturală*, consta mai ales din organizarea de „conveniri sociale“, cu prelegeri destinate membrilor reuniunii, în primul rînd tinerilor meseriași și în acordarea de ajutoare-stipendii tinerilor care învățau sau se perfecționau în diferite ramuri meșteșugărești. Prelegerile vizau științele reale, meserii, industrie, comerț, agricultură, fiind urmate de conversații. Asemenea prelegeri s-au ținut încă din anul 1877, pentru tinerii meseriași în special⁸⁰, de către Iacob Mureșan, Aurel Isac, Grigore Silași și alții⁸¹.

⁷³ *Ibidem*; *Munca*, nr. 25, 10 iunie 1909, p. 231.

⁷⁴ *Munca*, nr. 20, 20 aprilie 1909, p. 171.

⁷⁵ *Idem*, nr. 1, 10 octombrie 1908, p. 1.

⁷⁶ *Idem*, p. 4.

⁷⁷ *Idem*, p. 2.

⁷⁸ Scrisoare adresată de Reuniunea sodalilor din Cluj redacției revistei (*Munca*, nr. 17, 20 martie 1909, p. 133).

⁷⁹ *Munca*, nr. 10, 10 aprilie 1910, p. 109.

⁸⁰ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 27, 6/18 aprilie 1878, p. 3; nr. 7, 10/22 ianuarie 1886, p. 2; nr. 59, 14/26 martie 1897, p. 3; nr. 100, 9/22 mai 1909, p. 5; *Telegraful Român*, nr. 134, 21 dec. 1885/2 ian. 1886, p. 538.

⁸¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 7, 10/22 ianuarie 1886, p. 2.

Prelegerilor din cadrul reuniunii, menite să contribuie la îmbogățirea cunoștințelor generale și în special profesionale ale tinerilor, li se adăugau articolele publicate în revista „Munca”. Multe dintre acestea din urmă tratau fie probleme de strictă specialitate în meseriile practicate în acea vreme, fie probleme de interes general pentru meseriași, scrise într-un limbaj accesibil celor cărora li se adresa⁸².

Reuniunea a manifestat o permanentă preocupare pentru ajutorarea tinerilor români care doreau să învețe o meserie. Se îngrijea de plasarea lor la diferiți meseriași, le plătea întreținerea, se îngrijea de înscrierea lor la școli profesionale, acoperind din fondurile reuniunii taxele, cumpărarea de manuale școlare sau chiar îmbrăcăminte pentru cei fără posibilități⁸³.

Pentru o mai bună organizare a acordării de stipendii și supravegherea elevilor, reuniunea a votat în 1879 un regulament special conform căruia în fiecare an se alegea o comisie care se ocupa de această problemă. Ea a fost dizolvată însă în același an, revenind comitetului reuniunii această sarcină⁸⁴.

Conducerea reuniunii a hotărât în anul 1883 ca toți elevii să primească instrucțiunea prescrisă în legea industrială a țării în cadrul școlii confesionale românești din oraș. Nereușindu-se acest lucru, s-a căutat ca elevilor și celor care au ajuns sodali să li se dea o educație românească, organizându-se școlarizarea lor duminica, când persoanele din conducerea societății țineau prelegeri de gramatică, compunere, matematică, istorie, cînt, doctrina religiei și moralei. Unul dintre organizatorii acestor prelegeri era învățătorul Iacob Mureșan, secretarul reuniunii⁸⁵. În anul 1909,

⁸² În paginile ei s-au publicat: a) „articole de cuprins general” (Despre necesitatea industrializării, probleme de comerț și meserii din România și Transilvania); b) „articole de cuprins special” (articole de strictă specialitate ca: „Despre culori”, „Șlefuitul”, „Lustruit”, „Mobilier”, „Încălțăminte”, „Meseria jocăritului”, „Fierul și oțelul”, „Mașina de frezat”, „Chimia Industrială”, „Mobile românești”); c) legislație (diferite legi apărute); d) „de cuprins economic” (agricultură, zootehnie); e) „de cuprins divers” (știri economice, despre celelalte reuniuni și societăți, chiar și din străinătate, informații, știri ale birourilor de plasare etc.); f) „cuprins literar” (poezii de Șt. O. Iosif, D. Anghel, proză și teatru din G. Lessing, I. Agârbiceanu, I. L. Caragiale, Th. Speranția, Al. Vlahuță etc.) [*Munca*, nr. 1, 10 octombrie 1908. Sumarul revistei, p. I—IV].

⁸³ De ex. de la înființare și pînă în anul 1885, reuniunea a ajutat 64 elevi-meseriași (I. Mureșan, *op. cit.*, în *Telegraful Român*, nr. 135, 24 dec. 1885/ian. 1886, p. 543); în 1900 au fost ajutați 43 elevi (*Gazeta Transilvaniei*, nr. 32, 11/24 februarie 1901, p. 4); în 1903 s-au plătit taxele pentru școală la 40 ucenici și 40 au fost înzestrați cu haine de vară și iarnă, iar 6 sodali au fost ajutați cu bani după terminare (*Răvașul*, nr. 22, 22 mai 1904, p. 4); în anul 1908 au fost ajutați cu îmbrăcăminte și încălțăminte 30 elevi (*Raportul general*, p. 19); în 1909, 55 elevi (*Munca*, nr. 13, 10 mai 1910, p. 149); în 1910, 56 elevi și în 1912, 43 elevi (*Adunarea generală jubiliară*, p. 22—24).

⁸⁴ I. Mureșan, *op. cit.*, în *Telegraful Român*, nr. 134, 21 dec. 1885/2 ian. 1886, p. 538.

⁸⁵ *Ibidem*.

cei 170 de elevi meseriași au fost împărțiți în două grupe și, alternativ, duminicile li s-au ținut prelegeri însoțite de proiecții cu schiopticonul⁸⁶.

Întru ajutorarea elevilor-meseriași, numai între anii 1879—1885 reuniunea a cheltuit suma de 2.237 florini⁸⁷, și în anul 1904/1905 s-au cheltuit 715 coroane⁸⁸.

În acțiunea de sprijinire a tinerilor pentru a învăța o meserie, un real ajutor l-au acordat, pe lângă băncile transilvănene, „Astra” și societatea „Transilvania” din București⁸⁹.

În scopul încurajării meseriilor, societatea „Transilvania” a stabilit un plan de măsuri și a luat legătura cu reuniunile transilvănene printre care și „Reuniunea sodalilor români din Cluj”. Societatea „Transilvania” pretindea îndeplinirea unor condiții de către tineri, precum și instituirea unor concursuri de selecționare a tinerilor ce doreau să învețe anumite meserii, obligându-se, în schimb, să plătească taxa cu care se încheia contractul dintre reuniune și maiștri⁹⁰.

După mai multe corespondențe cu comitetul reuniunii, în ședința societății „Transilvania” din 12 noiembrie 1878 s-a hotărât să se pună la dispoziția reuniunii din Cluj 400 florini pentru acoperirea cheltuielilor de întreținere a elevilor meseriași în acel an, revenind în medie 50 florini (valoare austriacă) pentru întreținerea unui elev⁹¹.

Peste cîteva luni, la cererea societății, Grigore Silași a întocmit un tabel statistic al tuturor elevilor ce urmau a primi ajutoare⁹². În iulie 1879, societatea „Transilvania” a luat hotărîrea de a pune la dispoziția reuniunii din Cluj cîte 400 florini anual, în intervalul 1 oct. 1878—1 oct. 1882⁹³. La rîndul ei, „Reuniunea sodalilor români din Cluj” a publicat concursul pentru cei care doreau să se specializeze în diferite meserii, anunțînd totodată condițiile pe care trebuiau să le îndeplinească candidații: să fie de naționalitate română, vîrsta de 14 ani, cu școala primară terminată, să cunoască o limbă străină (maghiară sau germană) și să aibă acordul părinților. Erau avantajați orfanii și cei ce voiau să se așeze în mediul rural după învățarea meseriei, urmărindu-se prin aceasta răspîndirea meseriilor și în satele transilvănene. Între meseriile avantajate erau enumerate cele legate direct de necesitățile din mediul rural: rotărla, funăria, butnăria, măsăria, lemnăria, jocăria, cizmăria, pielăria, curelăria⁹⁴.

⁸⁶ *Munca*, nr. 14—15, 20/31 mai 1910, p. 158.

⁸⁷ I. Mureșan, *op. cit.*, în *Telegraful Român*, nr. 135, 24 dec. 1885/5 ian. 1886, p. 543; *Adunarea generală jubiliară*, p. 13.

⁸⁸ *Istoricul și Statutele Reuniunii*, p. 23.

⁸⁹ V. Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 93—113.

⁹⁰ *Actele Societății „Transilvania” din București, pentru sprijinirea studenților și elevilor meseriași români din Austro-Ungaria, 1871—1880*, Buc., 1880, p. 123—125, 147 (în continuare *Actele Societății*).

⁹¹ *Idem*, p. 147.

⁹² D. Voinea, *loc. cit.*

⁹³ *Actele Societății, 1871—1880*, p. 147; 1880—1886, Buc., 1888, p. 82.

⁹⁴ Anunț pentru concursul din anul 1880 publicat în *Gazeta Transilvaniei*, nr. 35, 13 apr./1 mai 1880, p. 4.

În raportul întocmit de reprezentantul societății „Transilvania“, D. Rațiu, asupra felului cum sînt întrebuințate ajutoarele trimise de societate reuniunilor de sodali, se arată că între anii 1879—1889, din totalul de 120—200 învățăcei din Cluj, au fost ajutați de societatea „Transilvania“ 88, dintre care 50 s-au liberat ca sodali. Conform legii mescriilor, 12 au rămas în Cluj ca maiștri, 20 ca lucrători, iar restul în alte localități⁹⁵. În anul 1897, societatea „Transilvania“ întreținea la Cluj 32 elevi, meseriile preferate fiind cizmăria, pantofăria și fierăria. În raportul întocmit pentru acest an, se sublinia că majoritatea tinerilor se întorceau în comunele lor după ce deveneau calfe⁹⁶.

Contractele de ucenicie pe care le încheia reuniunea cu patronii-maiștri cuprindeau: îndatorirea maistrului de a instrui elevul-ucenic, în așa fel, încît să devină calfă după îndeplinirea stagiului de practică și dreptul conducerii reuniunii de a controla felul cum elevul este tratat; reuniunii îi revenea obligația de a achita toate taxele⁹⁷.

Alături de societatea „Transilvania“, la instruirea tinerilor meseriași a contribuit efectiv, prin ajutoare bănești, și „Astra“. Din contribuțiile societăților „Transilvania“ și „Astra“ reuniunile meseriașilor din Brașov, Cluj și Bistrița, pînă în anul 1918, au acordat stipendii la peste 1000 de tineri care s-au calificat în Transilvania sau în străinătate⁹⁸.

Concomitent cu susținerea tinerilor români transilvăneni în vederea deprinderii diferitelor meserii, reuniunea clujeană s-a interesat și de instruirea, în același domeniu, a unor tineri din vechea Românie. O informație ne precizează faptul că secția din Tutova a „Societății pentru învățătura poporului român“ a adus 50 de elevi din România și i-a plasat la diferite meserii în Brașov și Cluj⁹⁹, fiind sub protecția reuniunilor de meseriași români din aceste localități.

Conducerea reuniunii a dovedit o preocupare susținută și pentru educația culturală a membrilor ei. La acele „conveniri sociale“ înscrise în statute, se țineau deseori prelegeri sau conferințe cu caracter literar-muzical, istoric, urmate de conversații, proiecții sau de programe artistice, ele luînd aspectul unor serate sau șezători literare¹⁰⁰.

⁹⁵ *Actele Societății, 1887—1897*, Buc., 1898, Anexa A, 1889, p. 53.

⁹⁶ *Idem*, 1897—1900, Buc., 1901, Raport pe anul 1897, p. 6.

⁹⁷ D. Voinea, *op. cit.*, p. 281—282.

⁹⁸ M. Mirel — A. Ardos, *Preocupări ale românilor din Transilvania pentru organizarea învățămîntului profesional după 1848*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 371.

⁹⁹ *Observatorul*, nr. 43, 1/13 iunie 1883, p. 270—271.

¹⁰⁰ De ex., la serata literară din aprilie 1900, președintele reuniunii B. Podoabă a vorbit despre viața și activitatea lui Grigore Silași (*Tribuna*, nr. 69, 4/17 aprilie 1900, p. 275); în 1908 au avut loc în toamnă trei serate muzicale publice (*Munca*, nr. 26—27, 20/30 iunie 1909, p. 244—245); la serata din iulie 1909, președintele E. Pop-Păcurariu a ținut prelegerea „Despre Muncă“, deschizînd seria seratelor literare cu această conferință (*Munca*, nr. 29, 20 iulie 1909, p. 268—269), iar la cea din „preșăra“ anului nou conferința „Despre Obîrșia Neamului“ a fost însoțită de proiecții cu schiopticonul și s-au declamat poezii de G. Coșbuc și V. Alecsandri (*Raportul general*, p. 158). În anul următor, la serata literară din aprilie, după

Alături de acestea, reuniunea a aranjat producții teatrale și concerte. Iacob Mureșan, secretarul reuniunii, a scris o piesă într-un act, „Ioniță Cataramă”, destinată meseriașilor și ușor de reprezentat. Ea a fost pusă în scenă, cu amatori, la 8 ianuarie 1901¹⁰¹.

La 1878 se încearcă înjghebarea unui cor vocal bărbătesc¹⁰², care va activa cu intermitențe începând abia din 1896. În anul 1900 este consemnat un cor mixt¹⁰³, care activează sporadic până în 1908. În acest an se alcătuiește un nou cor mixt, care va susține concerte din creațiile compozitorilor Gheorghe Dima, Iacob Mureșianu, Ion Vi-du și alții¹⁰⁴. La aceste concerte erau invitați și reprezentanți ai altor reuniuni similare. Astfel, la concertul din 21 ianuarie 1908 au luat parte patru reprezentanți din Blaj¹⁰⁵, iar la concertul din 27 februarie 1910 au participat opt invitați din Turda și doi delegați din partea revistei „Munca”¹⁰⁶.

Pentru cunoașterea activității altor reuniuni s-au practicat vizitele reciproce, în cadrul cărora aveau loc discuții pe teme de organizare și activitate concretă într-un domeniu sau altul. Amintim în acest sens participarea unei delegații a reuniunii clujene la sărbătorirea societății meseriașilor din Blaj, în 14—15 iunie 1908¹⁰⁷, cu care ocazie se vizitează expoziția organizată cu acel prilej și a altei delegații, la Turda, în anul 1909¹⁰⁸.

În 10/23 mai 1911, comitetul din Sibiu lansează un apel tuturor reuniunilor de meseriași, în care, după ce face o retrospectivă a celorlalte acțiuni de apropiere între reuniuni încercate de comitet, cere sprijin pentru reeditarea revistei „Munca” și scoaterea unui anuar statistic al meseriașilor. Fiind în pragul marilor sărbători ale „Astrei”, ce urmau să aibă loc la Blaj, pentru a putea prezenta, alături de societățile culturale, o dare de seamă a acțiunilor desfășurate de reuniunile sodalilor, solicită cit mai multe date¹⁰⁹.

O exemplificare a înfiripării legăturilor dintre reuniunile de meseriași este și participarea reprezentanților reuniunilor de sodali la sărbătoarea prilejuită de împlinirea a 40 de ani de existență a „Reuniunii sodalilor români din Cluj”. În 13 ianuarie 1912, sub patronajul președinților celorlalte reuniuni surori în frunte cu

conferința „Despre urmările consumului de alcool” și o „Călătorie” prin Țara Românească cu schiopticonul, elevii meseriași au declamat poezii (*Munca*, nr. 11—12, 20/30 aprilie 1910, p. 131—132).

¹⁰¹ *Istoricul și Statutele Reuniunii*, p. 19.

¹⁰² *Gazeta Transilvaniei*, nr. 27, 6/18 aprilie 1878, p. 3; D. Voinea, *op. cit.*, p. 282.

¹⁰³ *Idem*, nr. 32, 11/24 februarie 1901, p. 4.

¹⁰⁴ *Munca*, nr. 24, 31 mai 1909, p. 220; nr. 7, 10 martie 1910, p. 74; nr. 13, 10 mai 1910, p. 158. Vezi programul concertului din 27 februarie 1910 din sala „Reduta”, în *Munca*, nr. 5, 20 februarie 1910, p. 52.

¹⁰⁵ *Raportul general*, p. 17.

¹⁰⁶ *Munca* (1910), nr. 7, 10 martie, p. 74; nr. 13, 10 mai, p. 158.

¹⁰⁷ *Raportul general*, p. 15—16; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 100, 9/22 mai 1909, p. 5.

¹⁰⁸ *Munca*, nr. 5, 6/19 ianuarie 1912, p. 5.

¹⁰⁹ *Cătră reuniunile de meseriași (Spre organizarea meseriașilor noștri)*, în *Telegraful Român*, nr. 50, 10/23 mai 1911, p. 219.

Victor Tordășianu a avut loc în sala „Reduta” un concert jubiliar, în cadrul căruia și-au dat concursul corul, soliștii și echipa de dans formată din tinerii sodali¹¹⁰. Tot acum a fost publicat istoricul și raportul prezentat în adunarea generală jubiliară din 4 februarie 1912, cu care ocazie s-a făcut un bilanț al activității reuniunii¹¹¹.

În următorii ani activitatea reuniunii nu s-a remarcat prin ceva deosebit. S-au continuat vechile acțiuni, iar în 8 martie 1914 are loc ultima adunare generală a reuniunii¹¹² de dinaintea izbucnirii primului război mondial.

Activitatea reuniunii se reia abia după 1918, într-o formă nouă. Societatea reorganizată, cu sfera de activitate mult extinsă, va purta și altă denumire: „Reuniunea comercianților, industriașilor și meseriașilor români din Cluj și județul Cluj”¹¹³.

După reorganizare se poate vorbi de o reuniune structural deosebită de cea înființată în deceniul al șaptelea al secolului al XIX-lea și ea nu face obiectul acestui studiu.

*

Importanța activității de peste patru decenții a „Reuniunii sodalilor români din Cluj” rezidă în primul rând în faptul că ea a reprezentat prima societate de acest fel în oraș, înființată și organizată în vederea sprijinirii dezvoltării meseriilor și a sporirii numerice a păturii sociale românești ocupate în domeniul amintit.

Dintre conducătorii reuniunii, prin poziția sa socială, prin interesul manifestat pentru a-i asigura cadrul organizatoric, mijloacele și formele de bază ale activității, s-a remarcat în mod deosebit Grigore Silași.

Interesele și foloasele concrete pe care le prezentau acțiunile organizate de societate au fost remarcate de contemporani și au fost sprijinite, moral și material, de diferite instituții bancare, de societăți culturale de pretutindeni din Transilvania și România.

Pe plan profesional reuniunea a grupat și organizat pentru prima oară pe toți meseriași români de la Cluj și a asigurat desfășurarea — chiar în limite modeste — a acțiunii organizate și coordonate de atragere și sprijinire a românilor spre meserii. Cu toată inegală activitate a reuniunii în diferite perioade din existența ei, timp de peste patru decenii, ea a asigurat apariția constantă, an după an, a noi și noi contingente de meseriași care au îngroșat rindurile păturii meșteșugărești de la oraș și au dat satelor pe meșterii legați, datorită specificului calificării lor, de activitățile caracteristice mediului rural.

Reuniunea, în raport cu posibilitățile de care dispunea, a atras și a înlesnit accesul tinerilor la diferite meserii, i-a sprijinit material și mo-

¹¹⁰ *Adunarea generală jubiliară*, p. 20; *Românul*, nr. 5, 6/19 ianuarie 1912, p. 5.

¹¹¹ *Adunarea generală jubiliară din 4 februarie 1912. Istoric și Raport*, Cluj, 1912.

¹¹² *Românul*, nr. 41, 20 febr./5 mart. 1914, p. 8.

¹¹³ D. Voinea, *op. cit.*, p. 283.

ral în perioada de formare a lor ca meșteri și le-a susținut și dezvoltat interesul și atracția pentru profesiunile industriale. Prin prelegerile și cursurile duminicale le-a dat aceluiași tineri elementele indispensabile de cultură generală și instrucție profesională în limba română, căutînd să le asigure o pregătire cît mai completă. Prelegerile de specialitate au vizat și au realizat răspîndirea celor mai noi cunoștințe din domeniul diferitelor meserii în rândurile membrilor ei, fie ei tineri sau vîrstnici.

Prin activitatea culturală desfășurată în cadrul „convenirilor sociale” — serate literare, producții teatrale, concerte, bibliotecă, cor —, reuniunea a oferit, totodată, membrilor ei posibilitatea de a-și lărgi orizontul de cultură generală, a contribuit la ridicarea conștiinței naționale a tuturor membrilor ei și cu deosebire a celor care nu beneficiau de instrucție în limba română.

Comparativ însă cu activitatea altor reuniuni similare transilvănene (de exemplu, cele de la Sibiu și Brașov), activitatea reuniunii clujene nu poate fi situată la nivelul acestora. Activitatea ei, aproape unilaterală, nu a cuprins și alte forme concrete: expoziții cu produse, publicarea de anuare și a cărților de specialitate, cursuri cu demonstrații practice etc. Dar restrîngerea activității ei doar la domeniul sprijinirii și informării meșteșugarilor și la cel cultural s-a datorat în bună măsură fondurilor materiale reduse de care dispunea, precum și condițiilor diferite pe care le oferea orașul Cluj.

Intențiile timide de centralizare și coordonare a activității tuturor societăților de acest fel din Transilvania nu au ajuns a se împlini. Condițiile dificile ale unei asemenea organizări au împiedicat o acțiune comună și, probabil, cu rezultate mai însemnate, a acestor societăți. Multe dintre ele, cum remarcău chiar contemporanii¹¹⁴, au dezvoltat mai ales latura culturală a activității lor în detrimentul celei profesionale.

Cum s-a mai arătat însă, activitatea acestor reuniuni, mai bogată sau mai redusă, în funcție de condițiile diferite pe care le-a avut fiecare, a rămas importantă prin faptul că ea a venit în întîmpinarea, pe plan social-economic, a prefacerilor profunde aduse de dezvoltarea elementelor capitaliste. Totodată, prin întreaga lor activitate, reuniunile de sodali din Transilvania s-au înscris în complexul factorilor care au contribuit la propășirea materială, spirituală, la emanciparea poporului român.

EUGENIA GLODARIU—NICOLAE CORDOȘ

¹¹⁴ V.C.O.[svadă], *Munca pe terenul economic*, în *Tribuna*, nr. 48, 3/15 martie 1899, p. 1; *Revista economică*, nr. 5, 9 februarie 1901, p. 61; nr. 24, 14 iunie 1908, p. 251; *Munca* (1908), nr. 6, 30 noiembrie, p. 42; nr. 8, 20 decembrie, p. 59.

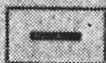
Reuniunea sodalilor români din Cluj.

ISTORICUL

.... și

Statutele Reuniunii

Sodalilor Români din Cluj.

Edate de comitetul Reuniunii.

1906.

Tipografia »Carmen« Petru P. Barițiu.

Cluj, Ferencz József-u. 58.

Fig. 1.

I. Scopul și numele Reuniunii.

§ 1. Sodalii români din Cluj se întrunesc pe baza statutelor prezente într-o reuniune, ce-și propune de scop înaintarea membrilor săi în cultură, nutrirea spiritului social între ei, și cu deosebire propășirea lor întru câștigarea cunoștințelor reali.

§ 2. Reuniunea va purta numele de «*Reuniunea sodalilor români din Cluj*» și va avea sigilul său propriu, cu o emblemă corespunzătoare și cu titlul reuniunii în jurul ei.

II. Mijloacele.

§ 3. Spre atingerea scopului său, reuniunea statorește oare pe săptămână pentru conveniri.

La atări conveniri sodalii vor conversa; vor asculta propuneri privitoare la industrie, comerț, agricultură, economie și comput, preste tot din științele reali; apoi pentru recrearea spiritului, câștigându-și cu timpul o bibliotecă, se vor ceta obiecte de natură beletristică și poezii; în fine amăsurat timpului ce va cădea la dispunere, se vor face deprinderi în scriere, comput și cântări.

§ 4. Din adunările reuniunii discușiunile politice sunt eschise (oprite.)

III. Membrii reuniunii, drepturile și datorințele lor.

§ 5. Membrii reuniunii sunt de patru categorii: ordinari, fundatori, conlucrători și onorari,

Fig. 2. — Prima pagină a statutului „Reuniunii sodalilor români din Cluj”, tipărit în anul 1906.

— 48 —

mâni aici în Cluj, atunci averea întreagă împărțându-se în patru părți egale, o parte va cădea »Asociațiunii«, alta »Casinei rom. din Cluj«, iar a treia și a patra la două reuniuni de sodali rom. din patrie.

Decisiunile atât în respectul disolvării reuniunii, cât și a noiei destinație a averii ei, înainte de asigurarea lor sunt de a se așterne înaltului minister reg. de interne.

§ 26. Modificarea statutelor prezente fiind odată aprobate din partea înaltului regim, nu se poate face, decât la cererea a $\frac{3}{4}$, a tuturor membrilor reuniunii poșezători de vot decisiv, și pe lângă încuviințarea prea înaltă.

Cluj, 27 Septembre n. 1874.

Președintele interimal al Reuniunii:

Mr. Gregorlu Silași m. p.,
profesor de universitate.

Statutele de față le aproabă înaltul minister reg. de interne, cu datul de 4 Decembre 1874.
Nr. 49.808.

Fig. 3. — Ultima pagină a statutului, tipărit în 1906.

DIE VEREINIGUNG DER RUMÄNISCHEN SODALEN IN CLUJ

(Zusammenfassung)

In vorliegendem Artikel stellen die Verfasser die Tätigkeit der „Vereinigung der rumänischen Sodalén (= Gesellen) in Cluj“ (gegründet 1871—1875) dar, welche die Förderung und Unterstützung der Entwicklung des Handwerks, sowie die zahlenmässige Zunahme der rumänischen Gesellschaftsschicht in dieser Stadt, im Sinne der handwerklichen Betätigung „durch Kultur und durch Verbreitung wirklicher Kenntnisse“ zum Ziele hatte.

Trotz unregelmässiger Tätigkeit der Clujer Vereinigung förderte sie durch über vier Jahrzehnte das ständige jährliche Erscheinen immer neuer Generationen, welche die Reihen der Handwerkerschicht in den Städten auffüllte und den Dörfern Handwerksmeister verschaffte, die durch ihre Vorbildung den am Lande gefragten Handwerken entsprachen.

Nach Massgabe ihrer Möglichkeiten zog die Vereinigung in Cluj die jungen Leute an sich, erleichterte ihnen den Zutritt zu verschiedenen Handwerken, unterstützte sie materiell und moralisch während ihrer Ausbildung zu Meistern, unterhielt und entwickelte ihr Interesse und ihre Neigung zu industrieller Tätigkeit. Durch Vorlesungen, Sonntagskurse, gesellige und literarisch-künstlerische Zusammenkünfte vermittelte sie diesen jungen Leuten auch die unerlässlichen Grundelemente kultureller und gewerblicher Bildung in rumänischer Sprache, um ihnen eine möglichst vollständige Vorbereitung für ihren künftigen Beruf mitzugeben.

Die Tätigkeit der Vereinigung — entsprechend ihren spezifischen Bedingungen — bewahrte ihre Bedeutung durch den Umstand, dass sie auf sozial-wirtschaftlicher Ebene den tiefgreifenden durch die kapitalistische Entwicklung hervorgerufenen Umwälzungen entgegenkam. Gleichzeitig reihte sich die Clujer Vereinigung neben gleichartigen Vereinen in Siebenbürgen unter die Faktoren ein, die zum materiellen und geistigen Fortschritt und schliesslich zur Unabhängigkeit des rumänischen Volkes beitrugen.

**LUPTA CURENTELOR OPOZIȚIONISTE
ÎN SÎNUL PARTIDULUI MAGHIAR
DIN ROMÂNIA
PENTRU ÎNTĂRIREA UNITĂȚII FRĂȚEȘTI
A OAMENILOR MUNCII
(1918—1928)**

Încununare firească a unui proces legic, proclamarea unirii Transilvaniei cu România la 1 decembrie 1918 de către Adunarea Națională de la Alba Iulia a desăvârșit procesul de formare a statului național unitar român, consfințind și ridicând pe o treaptă mai înaltă comunitatea statornicită de-a lungul veacurilor între toate provinciile României, realizând cadrul național și social-economic pentru dezvoltarea mai rapidă a forțelor și relațiilor de producție.

Rezoluția Adunării de la Alba Iulia a exprimat poziția democratică, înaintată a națiunii române în acea epocă. Însemnătatea ei este conferită de faptul că hotărînd unificarea statului a precizat totodată și sensul dezvoltării democratice a societății românești, a formulat idei fundamentale ale conviețuirii și frăției dintre poporul român și naționalitățile conlocuitoare.

Clasele sociale și-au schimbat poziția în societate, personalitățile au suferit oscilații și transformări, unele din punctele concrete ale rezoluției Adunării Naționale din 1 decembrie 1918 nu au fost puse niciodată în aplicare de către guvernele burghezo-moșieresti din perioada interbelică, din cauza orientării lor retrograde, dar sensul progresist al luptei, consemnat în acest document programatic, s-a păstrat mereu.

În condițiile preponderenței burgheziei în conducerea mișcării naționale, desăvârșirea unității politice nu a marcat și înlăturarea regimului burghezo-moșieresc, dar a asigurat totuși dezvoltarea mai rapidă a forțelor de producție, lărgirea și întărirea mișcării muncitorești revoluționare, a tuturor forțelor progresiste pe scara întregii țări. Au apărut posibilități noi pentru cimentarea frăției de luptă a oamenilor muncii români și de alte naționalități în vederea progresului social. Printre hotărârile de la Alba Iulia o importanță deosebită are și proclamarea deplinei libertăți naționale, „pentru toate popoarele conlocuitoare. Fiecare popor se va instrui, administra și judeca în limba sa proprie prin indivizi din sinul său și fiecare popor va primi drept de reprezentare în corpurile legiuitoare și la guvernarea țării în proporție cu numărul indivizilor ce-l alcătuiesc”¹. În declarația adoptată s-au prevăzut și o

¹ *Unirea Transilvaniei cu România*, București, 1970, p. 691.

serie de stipulații pe linia revendicărilor burghezo-democratice, ca: înfăptuirea reformei agrare radicale, vot universal, egala îndreptățire și deplina libertate a tuturor cetățenilor, drepturi și avantaje pentru muncitorime etc.

Cu tot obscurantismul elementelor naționaliste, masele largi maghiare și germane din Transilvania au avut aceeași năzuință cu poporul român: instaurarea unui regim democratic și realizarea drepturilor egale, proclamate la Alba Iulia. Enunțarea principiilor democratice generale, precum și cele referitoare la naționalitățile conlocuitoare în hotărîrea Adunării naționale, au constituit un imbold în lupta maselor populare, fără deosebire de naționalitate, pentru transformarea democratică a României². Principala sarcină era de a se reuși încadrarea în viața politică și socială a țării a naționalităților conlocuitoare, formarea unei unități strinse de luptă a forțelor revoluționare și democratice, pentru a asigura progresul patriei comune. Acest lucru l-au înțeles, tot mai mult și mai mult, cercuri din ce în ce mai largi ale populației maghiare și germane, potrivnice politicii de asuprire națională a claselor stăpînitoare proprii, care pentru menținerea supremației naționale și-au legat soarta de monarhia habsburgică și de Imperiul german.

Adunarea de la Alba Iulia a avut un larg răsunet în sinul populației maghiare și germane din Transilvania. Forțele progresiste indiferent de naționalitate din această parte a țării au căutat perspectivele reale ale dezvoltării democratice alături de poporul român³. Presa maghiară din România, în pofida faptului că a reflectat politica și interesele burgheziei și moșierimii maghiare, a reușit prin unele ziare de orientare democratică și radicală să pătrundă în miezul hotărîrilor adoptate la Alba Iulia, realizînd o descriere obiectivă a felului în care a decurs adunarea, a caracterului ei popular. Comentînd hotărîrile democratice adoptate la Alba Iulia, aceste ziare relevă atmosfera încrezătoare cu care au fost ele primite.

Ziarul *Ujság* din Cluj, sub titlul *Zeci de mii de oameni se duc la adunarea națională română*, descrie în numărul său din 30 noiembrie 1918 atmosfera ce domnea în ajunul proclamării unirii. Același lucru îl face și ziarul *Kolozsvári Hírlap* care scria: „România din țară se adună la Alba Iulia într-o adunare națională. Va fi o zi istorică pentru români...”.

În ciuda poziției de expectativă, ziarele maghiare au publicat reportaje obiective despre felul cum a decurs adunarea națională română. *Holozsvári Hírlap* în 3 decembrie 1918 reproducea o patetică relație a lui Emil Isac. Realitatea istorică, desfășurarea evenimentelor, i-au determinat pe oamenii clarvăzători să înțeleagă mai bine cursul istoriei. În contrast cu forțele retrograde care propovăduiau rezistență sau opoziție activă față de aceste evenimente, *Kolozsvári Hírlap* scria: „Față de cele întîmplate la Alba Iulia și față de tot ce se va întîmpla, față de hotărîrile

² L. Bányai, *Pe făgașul tradițiilor frățești*, București, 1971, p. 120 și C. Göllner, *Muncă și năzuințe comune, Din trecutul populației germane din România*, București, 1972.

³ Vezi L. Bányai și C. Göllner, *Poziția naționalităților față de unire*, în *Desăvîrșirea unificării statului național român*, București, 1968, p. 435.

luate acolo, noi avem doar o singură sarcină: să întâmpinăm evenimentele cu toată liniștea, cu toată liniștea și încrederea în declarațiile conducătorilor români.”

Atît în zilele adunării de la Alba Iulia, cît și în cele imediat următoare, multe din organele de presă cu o orientare realistă ale populației maghiare din România au publicat articole, știri, note pentru liniștirea populației maghiare, pentru îndemnarea acesteia la o conviețuire pașnică cu populația română. Asemenea articole au apărut în *Aradi Közlöny* din Arad, *Kolozsvári Hírlap* din Cluj, în *Ellenzék* din Tg. Mureș. În ziarul *Ellenőr* din Tg. Mureș, la 17 decembrie 1918 se publică articolul *Építsük föl* (Să reconstruim), un articol de fond care pledează pentru eliminarea greșelilor din trecut și aflarea căilor de înțelegere și respect între poporul român și naționalitățile conlocuitoare.

De la bun început se impune constatarea că în cadrul factorilor politici ai naționalităților maghiare din România nu a existat niciodată o unitate de vederi, de acțiune, o orientare comună. Cu toată propaganda intensă impusă de politicienii claselor exploatare ale naționalității maghiare din România, pentru a realiza un front comun al tuturor maghiarilor din România pe baze naționaliste, muncitorimea și țărănimea exploatată, forțele intelectuale progresiste, democratice au refuzat din capul locului abandonarea principiului luptei de clasă, a luptei sociale duse împreună cu muncitorimea, țărănimea și intelectualitatea progresistă română. Împotriva dușmanului comun, a exploatare de orice neam. În afara acestor două orientări politice principial diferite, chiar în rîndul politicienilor tradiționaliști maghiari din România existau divergențe, curente, mișcări oponente, contradicții, care excludeau pînă și între ei orice posibilitate de a se realiza o unitate de acțiune.

Urmărind evenimentele politice începînd chiar din toamna anului 1918, nenumărate sînt exemplele care vin în sprijinul și în favoarea afirmației noastre. Încă de la sfîrșitul lunii octombrie 1918, cu ocazia constituirii Consiliului național maghiar din Cluj se desfășoară o luptă deschisă și hotărîtoare între elementele conservatoare, șovine maghiare în frunte cu Apáthy István și cele progresiste reprezentate de avocatul Kertész Jenő. Drept urmare, la această ședință, a fost negată activitatea profesorului șovin Apáthy István, ales președinte al Consiliului național maghiar din Cluj⁴. Într-o impresionantă acțiune de luptă comună, la 1 noiembrie 1918 muncitorii din Cluj, români și maghiari, la care s-au adăugat soldați și alți locuitori ai orașului, s-au adunat la un miting, manifestînd pentru republică. O mare parte din participanți iau cu asalt închisoarea militară și eliberează deținuții politici, în marea lor majoritate români. În îmbulzeala provocată un deținut român de peste 70 de ani a decedat din pricina unui atac de cord. Înmormîntarea lui a dat ocazia unor manifestări de sinceră solidaritate între români și maghiari. Vorbînd în numele Comitetului Național Maghiar, social-democratul Vincze Sándor a condamnat cu hotărîre regimul austro-ungar de tristă amintire care „pe pămîntul ardelean a persecutat pe cei mai buni fii ai românimii majoritare, pentru cele mai nobile simțăminte”⁵.

⁴ *Korunk*, Cluj, nr. 1, 1929, p. 9—16.

⁵ *Ibidem*.

În lunile imediat următoare Adunării de la Alba Iulia, fostele clase stăpînitoare maghiare, cramponîndu-se de resturile puterii lor, făceau eforturi disperate pentru a întoarce roata istoriei. Moşierii maghiari, care posedau majoritatea terenurilor agricole din Transilvania, patronii marilor întreprinderi şi bănci din Budapesta, care îşi asiguraseră un profit considerabil din industria extractivă a ţinuturilor transilvănene, funcţionarii superiori ai vechii administraţii austro-ungare n-au vrut să se resemneze cu pierderea privilegiilor lor şi au început să invoce aşa-zisele drepturi „istorice” ale claselor stăpînitoare maghiare, inviolabilitatea „integrităţii” teritoriilor „sfintei coroane” maghiare. Ei au găsit un real sprijin extern în regimul ultra-reacţionar horthyst, devenit un focar de agitaţie şi de conspiraţie în dauna dezvoltării Ungariei şi a colaborării sale paşnice cu ţările vecine⁶. În primele luni ale anului 1919 se observă în viaţa politică a cercurilor conducătoare maghiare din România o dezorientare accentuată, punctată de atitudini hazardate şi aventuristice ale unor elemente din rîndurile vechii oligarhii maghiare exploatoare, precum şi ale unei părţi a funcţionării superioare, rămasă în România încă de pe vremea imperiului austro-ungar, care au refuzat să depună jurămîntul de credinţă faţă de statul român, trecînd treptat graniţa în Ungaria. După unele statistici maghiare ale timpului, între 1918—1924 au trecut graniţa peste 190 000 de funcţionari împreună cu familiile lor⁷. Dar spre deosebire de funcţionarii de stat, ţărănimă şi muncitorimea maghiară din România a rămas pe loc, integrîndu-se spontan şi sincer în realităţile istorice noi⁸. Muncitorii din fabrici, cei de la căile ferate, din industria extractivă, din telecomunicaţii, cei mai mulţi dintre jurişti, profesori, au fost primii care au depus jurămîntul şi şi-au continuat activitatea productivă.

Masele populare maghiare din Transilvania erau potrivnice politicii reacţionare aventuriste. Oamenii muncii, forţele progresiste lucide, maghiare, germane din România, în convieţuire frăţească cu poporul român, căutau realizarea egalităţii de drepturi prin lupta unită împotriva exploatare şi asupritorilor comuni.

După primele luni de dezorientare totală, viaţa politică maghiară a făcut primii paşi spre dezmorţire. În prima fază, cea din cursul anului 1919 şi în primele luni ale anului 1920 tactica politică adoptată de unele cercuri a fost cea a pasivităţii totale, încăpătîinate, dar alte cercuri sînt adepte ale activismului politic. În fruntea pasiviştilor (care aşteptau hotărîrea Conferinţei de pace) se situa avocatul maghiar Grandpierre Emil, iar în fruntea celor care doreau activismul (mai puţini la număr decît pasiviştii) erau Bernády György, Gyárfás Elemér, politicieni care erau de părere că trebuie începute tratative, discuţii, trebuia realizată legătura cu Consiliul Dirigent din Sibiu. Ei au făcut mai multe demersuri şi drumuri la Sibiu în acest sens.

În timp ce liderii politici burghezi pregăteau tacticile luptei politice, populaţia muncitoare maghiară din România, în marea ei majoritate, înţelegînd pulsul vremii,

⁶ L. Bányai şi A. Petric, *Dictatul de la Viena din august 1940 şi lupta pentru anularea lui*, în *Unitate şi continuitate în istoria poporului român*, Bucureşti, 1968, p. 429.

⁷ Mikó Imre, *Hássonkét év*, Budapest, 1941, p. 17.

⁸ Ligeti Ernő, *Súly alatt a pálma*, Cluj, 1942.

dădea dovezi de fidelitate și încadrare în realitățile statului român. Astfel, în 9/22 februarie 1919, locuitorii maghiari din comuna Noul Român, județul Făgăraș, în frunte cu preotul reformat și directorul școlii, au iscălit o adresă către Consiliul Dirigent în care declară că înțeleg să se încadreze în realitățile statului român. Comentînd gestul, a doua zi *Patria* din Cluj scria: „Fie intelectuali, fie lucrători de pămînt sau de fabrici, muncitori, totdeauna vor fi bine primiți. Căci noi nu iubim numai neamul, ci iubim patria noastră și oricine ar vrea să o servească, va fi primit cu brațele deschise.

Declarația din Olăhujfalu [Noul Român — n.n.] e poate un semn al vremii. Un prevestitor al cooperării tuturor elementelor cinstite și de muncă. Noi sperăm și credem”⁹.

În luna martie ziarul *Brassói Lapok* din Brașov publică o proclamație către secui, semnată „mai mulți prieteni sinceri ai secuilor“, prin care se fac propuneri reale de încadrare în viața socială și politică a României, unde li se garantează cultura și particularitățile vieții naționale, oferindu-li-se un trai democratic. „Poporul secuiesc... neinfluențat de politicienii fostului regim maghiar nefericit, va ști să găsească calea cea curată, ce duce la înfrățirea neamurilor“ — se declară în documentul amintit¹⁰.

Reflectînd poziția și tendințele unor cercuri politice maghiare realiste, în aprilie 1919 apare la Sibiu un ziar maghiar purtînd titlul semnificativ *Új világ* (Lumea nouă), care milita în rîndul populației maghiare din România, pentru încadrarea în realitățile istorice din țara noastră, pentru înțelegerea dintre poporul român și naționalitățile conlocuitoare. Încă în primul său număr ziarul declara: „Hotărele noi vor fi așezate acolo, unde noua ordine universală pretinde. Și de vom încerca să punem bete în roțile carului de fier, care aleargă... ne va strivi...“ „*Vrem să ne încadrăm în noua formă de stat și facem aceasta cu convingerea fermă că hotărîrea de la Alba Iulia nu va fi numai un petec de hirtie și aceia care au adus-o, își vor ține cuvîntul*“. Comentînd aceste declarații ale ziarului *Új világ*, la 2 aprilie 1919 ziarul *Patria* remarcă cu satisfacție că nu se putea să nu se găsească printre maghiarii care au viețuit împreună cu românii veacuri de-a rîndul pe aceste meleaguri „și de aceia cari să nu vadă *realitatea*, și cari să nu recunoască porunca neînduplecată a istoriei și împăcîndu-se cu noua stare de lucruri, să nu desfășoare programul vremii celei nouă, care poruncește tuturor de peste aceste meleaguri să se încadreze în noua formă de stat cu toată sinceritatea“. Aceste forțe politice lucide — arată în continuare comentariul din ziarul *Patria* — „încep să tragă noile orizonturi de orientare pentru poporul maghiar, care trăiește în Ardeal.“

„În înțelesul acestor cuvinte — scrie mai departe *Patria* — salutăm pe cetățenii noștri, cari au pornit noul ziar maghiar din Sibiu și-i asigurăm, că pe lîngă menținerea în întregime a programului lor de azi, ne vor avea totdeauna alături de ei.“

Evenimentele anului 1919 zdruncină puternic activitatea politică a latifundiarilor, bancarilor și a marii burghezii maghiare din România. Trecînd peste

⁹ *Patria*, 24 februarie 1919, p. 3.

¹⁰ *Patria*, 14 martie 1919, p. 3.

toate divergențele politice, cercurile conducătoare maghiare din Transilvania depun tot efortul pentru a realiza o strinsă colaborare cu toți factorii reacționari din România împotriva valului revoluționar al maselor populare române și maghiare din 1919. Unul din exponenții principali ai băncilor transilvănene cu capital din Viena și Budapesta, Gyárfás Elemér, este primul promotor al unei înțelegeri în acest sens cu organele guvernante române. Într-un memoriu întocmit sub impresia mișcărilor de solidaritate a maselor muncitoare române cu revoluția proletară din Ungaria și înaintat lui Iuliu Maniu, președintele Consiliului Dirigent, primul arăta: „Între Scylla bolșevismului din Ungaria și Carybda naționalismului român, s-a ivit un nou pericol: pericolul bolșevismului românesc. Ce înseamnă pentru noi, unguri și români din Transilvania, acest pericol, nu trebuie să dezvolt mai pe larg... Guvernul domnului președinte ar trebui să țină seama nu atât de naționalismul maghiar, cit în primul rînd de acest pericol intern...”¹¹.

Totodată aristocrația maghiară din Transilvania, în interesul apărării latifundiilor, a căutat să stabilească legături mai ales cu Curtea regală. De fapt sentimentele de simpatie erau, se pare, reciproce. În acest sens, la 30 august 1919 Alexandru Marghiloman notează: „Regele ține mult să fie menajați magnații din Transilvania. Ei vor fi un mare aport pentru ideile conservatoare: adevăratul element conservator”¹².

Încă de pe acum, spectrul reformei agrare a pus în mișcare moșierimea maghiară din Transilvania, care, prin persoana baronului Jósika Sámuel, ultimul președinte al camerei magnaților din Budapesta, a solicitat deja în octombrie 1919 audiență la regele Ferdinand spre a pleda în favoarea cauzei moșierilor maghiari. Audiența la rege în problema maghiară a fost aminată pentru un an, cînd baronul Jósika a sosit la București în fruntea unei delegații a Societății agrare ardeleni (Erdélyi Gazdasági Egylet), societate tradițională a marilor proprietari maghiari din Transilvania, a cărei conducere retrogradă a organizat de altfel o întrunire de protest împotriva proiectului de reformă agrară, încă la 5 decembrie 1919, în Cluj.

Proiectul de lege privind reforma agrară, elaborat de Marele Sfat Național din Transilvania, fusese aprobat de rege la 10 septembrie 1919 și modificat prin decretul din 9 iulie 1920 al guvernului Averescu; expropriările însă au început abia după apariția legii agrare din 23 iunie 1921.

În urma aplicării reformei agrare, din totalul celor improprietăți 52,3% erau țărani români, 25,7% țărani maghiari, 0,8% germani, 1,9% de alte naționalități, 3,7% de naționalitate nedeclarată etc.¹³ Cu toate lipsurile avute, nu se poate diminua caracterul social pozitiv al reformei agrare atât pentru țărănimea română, cît și pentru cea maghiară și germană, fapt recunoscut de altfel chiar și de unii exponenți ai istoriografiei burghize maghiare, care în 1941 scriau referitor la reforma agrară românească din 1921: „Nimeni nu poate tăgădui faptul că reforma,

¹¹ Gyárfás Elemér, *Erdélyi problémák, 1903—1923*, Cluj, 1923, p. 146.

¹² Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. IV, p. 365.

¹³ Petre Suciu, *Proprietatea agrară în Arăeal. Scurt istoric al dezvoltării ei*, Cluj, 1931, p. 88—92; Vezi și Venczel József, *Az erdélyi román földbirtokreform*, Cluj, 1942, p. 99.

pentru moment, a ajutat acestor mici proprietari sau țărani maghiari fără pă-mînt¹⁴.

În toamna anului 1919 (între 2—8 noiembrie) se desfășoară primele alegeri parlamentare din cadrul României unite cu Transilvania. Cu acest prilej se înregistrează în politica pasivistă a cercurilor conducătoare maghiare din Transilvania o nouă breșă: fruntașii politici maghiari din părțile secuiești hotărâse să candideze în alegerile parlamentare. Gestul este comentat de cercurile politice românești, care adresîndu-se politicianilor maghiari pasiviști își exprimă speranța că și aceștia „vor sfîrși prin a se convinge ca și ceilalți de realitate, și că în fața imutabilului nu le rămîne altceva de făcut decît să strîngă mina care li se întinde”¹⁵.

Cu prilejul participării la lucrările corpurilor legiuitoare, cei cîțiva deputați maghiari din părțile secuiești, aleși în camera parlamentară română, au făcut declarații presei, în care, prefigurîndu-și viitorul program politic, arătau că după o pregătire prealabilă a opiniei publice maghiare din România vor organiza la Tg. Mureș „un mare congres” unde „vom proclama apoi solemn aderarea noastră la pactul de la Alba Iulia, alipirea noastră la România mare”.

„Țărănimea de pretutindeni [subl. n. — G.B.] și preoțimea din secuime în special sînt ciștigați pentru aceste intenții ale noastre blamînd pe episcopul din Alba Iulia contele Majlath care ține cu magnații din Cluj și nu vrea să se împace cu situația”¹⁶, — arătau primii deputați maghiari. Sentimentele de bună conviețuire a poporului român cu naționalitățile conlocuitoare erau subliniate de personalități românești cu vederi progresiste. N. Iorga într-un interviu acordat la începutul lunii ianuarie 1920 ziarului „Deutsche Tagespost” declară că „în masele largi ale poporului român nu există nici cea mai mică predispoziție contra conlocuitorilor lor de altă limbă și mai puțin încă vre-o tendință de apărare sau persecuție cu toate că există cîțiva șoviniști care au altă părere, dar ei nu numără [sic !] pentru că de acum înainte numai voința poporului va fi hotărîtoare...” Același spirit domnea și în sînul țărănimii maghiare, adică a majorității populației maghiare din România, care „a rămas absolut apatică și neutră față de zvîrcolirile șoviniștilor și iredentiștilor...”, dorința de a trăi în bună înțelegere cu populația românească găsind „un viu răsunset în sufletul opiniei publice maghiare”, după cum scrie la 28 ianuarie 1920 ziarul *Patria* din Cluj.

Contradicțiile în sînul politicianilor maghiari din România se ascut. Deputatul maghiar din părțile secuiești Fáy, în ședința din 18 februarie 1920 a Camerei deputaților, a făcut o declarație de loialitate poporului român în numele populației din regiunea secuiască¹⁷. La Cluj, în iunie 1920, ziaristul progresist maghiar Roboz Imre, redactor al ziarului *Új ember* (Omul nou), care milita sincer pentru apropierea față de români, a fost atacat noaptea, pe stradă, de o bandă de bătăuși în frunte cu baronul Bánffy József. În ajutorul ziaristului a sărit actorul Fekete Mihály.

¹⁴ Mikó Imre, *op. cit.*, p. 37.

¹⁵ *Patria*, 1 octombrie 1919, p. 1.

¹⁶ *Patria*, 28 octombrie 1919, p. 2.

¹⁷ *Patria*, 21 februarie 1920, p. 1.

În acest timp muncitorimea maghiară și română și-a concentrat atenția și eforturile pentru lupta comună dusă împotriva exploatatorilor comuni, indiferent de naționalitate. La 29 august 1920, duminică, o mare mulțime de muncitori socialiști români și maghiari, umăr la umăr, au organizat pe străzile Clujului o demonstrație de amploare scandând lozinci de revendicări economice, sociale, politice, printre care: „Trăiască victoria bolșevică“. „Jos regele“, etc. Numai intervenția brutală a polițiștilor înarmați cu săbii a reușit să împrăstie pe demonstranți¹⁸.

După ce în 3—7 iunie 1920, în timpul guvernului Averescu au loc alte alegeri parlamentare, la care în afara părților secuiești încă nu participă maghiarii din România, în rîndul diferitelor grupări ale politicienilor maghiari încep să se declanșeze discuții tot mai aprinse, pentru activitatea mișcării politice. Opinia publică maghiară condamnă din ce în ce mai mult pasivitatea, inactivitatea.

Un impuls pentru ieșirea din starea de pasivitate politică l-a constituit Congresul populației maghiare din regiunile secuiești ținut la începutul lunii octombrie 1920 la Tg. Mureș, unde s-a hotărît în mod deschis ieșirea din pasivitate. Cu acest prilej marcea majoritate a presei maghiare din România a aprobat această hotărîre, subliniind că majoritatea opiniei publice maghiare „a dezaprobat rezistența politică.“

Trecerea la activismul politic maghiar a fost impulsionată și de activitatea unui grup de intelectuali democrați în frunte cu scriitorul Kós Károly, care în ultimele zile ale anului 1920 au adresat o chemare către populația maghiară din Transilvania, sub titlul „Kiáltó szó“ (Cuvînt strigător). Această chemare a protestat împotriva tendinței de autoînșelare, de așteptare a unor minuni, de fugă peste graniță și a reclamat o politică de integrare în realitățile noi și o colaborare sinceră cu forțele progresiste române.

Într-un limbaj simbolic, chemarea arăta printre altele: „De doi ani, mulți dintre noi au învățat să se roage și mulți să injure. Mulți au învățat să viseze și mulți să plîngă... Mulți au privit apele și mulți dintre ei au și pornit în direcția apelor, spre apus. Dar timpul rugăciunii a trecut, a trecut și cel al înjurăturilor. S-a sfîrșit și cu visarea și cu plîngerea. Iar acel care a pornit în direcția apelor să nu mai vină înapoi. Acela nu avea nici locul nici dreptul său aici. Ne-am trezit. Vrem să vedem limpede. Vrem să vedem față în față viața, să ne lămurim cu situația noastră...“

Jászi Oszkár, fostul ministru al naționalităților din guvernul Károlyi Mihály, ideologul radicalilor din Ungaria, trecut în emigrație, a publicat în 1921 în ziarul *Bukaresti Hírlap*, care apărea în București, un apel în care, depășind poziția sa veche, își îndemna adepții din Transilvania la o politică realistă: „Primul pas al populației maghiare din Transilvania ar fi o nouă orientare sufletească, care nu se amăgește cu leacuri înfierbîntătoare. Populația maghiară trebuie să se întregze pe toate liniile în cadrele noului stat. Cît mai multe valori spirituale și morale va crea în noul cadru de stat, cu atît mai multă eficacitate va putea revendica drepturile și libertățile ce îi revin.“

¹⁸ *Patria*, 1 septembrie 1920, p. 2.

În această atmosferă de tatonări și pregătiri, în primele zile ale anului 1921, un grup de 66 politicieni maghiari *invitați*, sau întruniți la Cluj, au hotărât părăsirea izolaționismului și crearea unei grupări politice numită *Uniunea maghiară* (Magyar Szövetség). Această organizație nu reprezenta decât interesele moșierimii și ale vîrfurilor burgheziei care, schimbînd tactica inițială de „rezistență pasivă”, au trecut de acum înainte la o politică de tocmeli cu cercurile guvernante române, în schimbul unor concesi economice și politice. Semnificativă în acest sens este declarația lui Grandpierre Emil, care deschizînd adunarea de constituire a fost nevoit să recunoască că „muncitorii unguri au refuzat să-și trimită delegați la adunare, desolidarizîndu-se cu acțiunea ungurească”. Comentînd aceste luări de poziții, organul din Cluj, în limba maghiară, al Partidului socialist din România, *Küzdelem* („Lupta”), explică cauza acestei atitudini prin faptul că în fruntea populației maghiare din România sa-u situat elemente oligarhice compromise, șovine, fără influență asupra maselor¹⁹.

În sinul noii grupări politice maghiare divergențele s-au amplificat din primul moment într-o măsură însemnată.

Grupul foștilor înalți funcționari maghiari, în frunte cu Grandpierre Emil, își propusese întărirea statutului naționalităților în conținut, încercînd să cîștige teren de propagandă în opinia publică internațională. În mod vădit ei accentuau lacunele și greutățile, neajunsurile statului român, jucînd astfel rolul „unor carii în trupul” acestui stat²⁰.

În opoziție cu acest grup se situa generația mai tină, mai puțin înrădăcinată în viața politică a fostului imperiu habsburgic, care cere cu hotărîre și spirit de răspundere încadrarea activității politice a populației maghiare în realitățile românești, cu atît mai mult cu cît statul român făcuse pași pentru încadrarea populației maghiare în drepturile constituționale românești.

Măcinată de contradicții interne, roasă de atmosfera lîncezită ce domnea în sinul ei, Uniunea Maghiară, fără să fi avut influență în rîndul maselor muncitoare maghiare din România, după numai cîteva săptămîni de „activitate” a devenit o simplă grupare locală, de fapt secția din Cluj a Uniunii.

Avîntul revoluționar al maselor și clarificarea ideologică și politică în mișcarea muncitorească din România au avut drept rezultat constituirea la 8 mai 1921 a Partidului Comunist Român, care a votat afilierea la Internaționala Comunistă. Congresul a marcat constituirea statului major revoluționar al mișcării muncitorești din România, încheierea unei unități de luptă conștientă și trainică a oamenilor muncii de orice naționalitate, pentru eliberarea socială. Partidul Comunist Român, hotărît să ducă la victorie clasa muncitoare, aliată cu țărănimca și cu toate păturile progresiste, va fi de la naștere stegarul cel mai hotărît al luptei pentru o reală egalitate în drepturi a tuturor oamenilor muncii din România, indiferent de naționalitate. În primul document al său, privind problema naționalităților, în proiectul programului Partidului socialist-comunist din România în chestiunea naționalităților, se arată printre altele: „...proletariatul în zadar caută dreptate națională în alianță cu alte clase ce aparțin naționalității sale.

¹⁹ *Küzdelem* (Cluj), 11 ianuarie 1921.

²⁰ Mikó Imre, *op. cit.*, p. 21.

Prin aceasta nu face altceva decât să întârzie dezrobirea sa economică, care, de altfel, singură e capabilă să rezolve definitiv și complet problema naționalităților²¹. Același document mai specifică: „Proletariatul din România așteaptă rezolvarea definitivă a problemelor naționale de la transformarea sistemului social, nici [iar] îndreptarea provizorie n-o așteaptă de la asocierea naționalităților fără deosebire de clasă, ci numai de la mișcarea de masă a elementelor proletare fără dezmembrare pe națiuni”²².

Privitor la organizarea naționalităților în asociațiile lor, poziția Partidului Comunist Român, exprimată în documentul mai sus amintit, era următoarea: „Asociațiunile naționale urmăresc apărarea culturii naționale, și din acest motiv se silesc a concentra toate clasele la o colaborare.

Aceste asociații, în sensul contractelor, se fac și până la prăbușirea sistemului capitalist, devin instituții administrative, care, în baza drepturilor acordate lor, (prin stringerea de impozite culturale, înființarea școlilor etc.) pătrund adânc în viața proletariatului...

Comuniștii trebuie să fie prezenți în toate părțile unde sînt mase proletare pentru a le da educația și a le da directivă. Trebuie deci să participe și în asociațiile naționale. ...De la aceasta comuniștii nu se pot abține, pentru că prin aceasta s-ar lipsi de niște mijloace și foruri de agitație foarte excelente”.

P.C.R. a combătut de la început orice ploconire față de politica națională a burgheziei, arătînd că numai prin unirea tuturor oamenilor muncii din țară, fără deosebire de naționalitate, în frunte cu clasa muncitoare, numai prin dobîrîrea puterii celor bogați și prin instaurarea poporului muncitor, se va putea pune temelia unei vieți noi, în care să nu mai fie exploatare de clasă, nici asuprire națională. Ridicîndu-și glasul de la început împotriva politicii de exploatare și dezbinare a oamenilor muncii de diferite naționalități, comuniștii au afirmat cu tărie și convingere că eliberarea națională și cea socială sînt strîns legate una de alta, că politica de ațîtare șovină și de asuprire națională lovește în interesul tuturor celor ce muncesc indiferent de naționalitate²³.

În toiul acestor frămîntări politice și naționale din primăvara anului 1921, elementele democratice, progresiste maghiare profund nemulțumite de manevrele neconcludente ale grupării politice numite *Uniunea maghiară* ce luase ființă în ianuarie 1921, elaborează un plan radical și concret de acțiune, creînd la 5 iunie 1921 în cadrul unei adunări populare ce a avut loc la Huedin, gruparea politică numită *Partidul popular maghiar din România* (Magyar Néppárt). Președinte a fost ales avocatul Albrecht Lajos, iar secretar, arhitectul Kós Károly. Această grupare politică se intitula „partidul ungarilor transilvăneni, care trăiesc din munca lor”, o predominantă a programului ei politic fiind căutarea legăturilor cît mai strînse cu forțele democratice române.

²¹ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1916—1921*, București, 1966, p. 677.

²² *Idem*, p. 678.

²³ L. Bányai, *Congresul al V-lea al Partidului Comunist din România și lupta pentru crearea organizației național-revoluționare maghiare condusă de partid*, în *Studii*, nr. 6/1966, p. 99.

Acțiunea hotărâtă a „populiștilor” a trezit la realitate și pe politicienii Uniunii Maghiare (mai ales aripa conservatoare) care, la numai câteva zile, a început tratative cu noua grupare politică. În urma unor discuții contradictorii pentru apăsarea cărora a fost invitat baronul Jósika Sámuel (fostul președinte al Camerei Supreme a Parlamentului maghiar pînă la prăbușirea imperiului habsburgic), după câteva săptămîni se elaborează un nou program al Uniunii maghiare, care prevede cîștigarea autonomiei pentru naționalități, proclamînd ca armă de luptă activitatea.

Pe baza acestui nou program, grupările politice maghiare din România ajung la o înțelegere concretizată prin contopirea lor la 6 iulie 1921, la Cluj, în organizația politică maghiară numită *Uniunea Maghiară* („Magyar Szövetség”) cu *statut de uniune*. Președinte al uniunii a fost ales Jósika Sámuel, vicepreședinte activ Haller Gusztáv, iar vicepreședinți Ugron István, Grandpierre Emil, Bélydy Kálmán, Ferenczy Géza, Albrecht Lajos, secretar Kós Károly²⁴.

Noua Uniune maghiară, statutul ei, concepția ei politică și socială au fost atacate imediat după înființare în presa maghiară de diferite orientări din România. Un ziarist, dînd glas sentimentelor păturii democratice, scria în iulie 1921: „Organizarea nu este a poporului, pentru că elementele democratice nu au fost tolerate, pe cît s-a putut, și au ajuns la conducerea organizației oameni cari au stăpînit întotdeauna și pe cari îi doare că și-au pierdut situațiile de la cari dictau poporului.

Aceștia au fost cei mai mizerabili călăi ai poporului atît român cît și maghiar...

Din organizația actuală maghiară au rămas afară aproape toate elementele cinstite care în era maghiară oprimată, au luptat împreună cu românii pentru drepturile poporului.

Muncitorimea cinstită maghiară, care este deja organizată, asemenea și intelectualii maghiari au fost ținuți departe de această organizare.”

Cît de multă dreptate avea acest reprezentant al aripii democratice maghiare, cît de duplicitară era concepția politică a nou înființatei Uniuni maghiare, ne-o dovedesc cuvintele rostite de unul din exponenții Uniunii, Gyárfás Elemér: „Uniunea Maghiară are nevoie de aristocrați, care prin rutina cîștigată pe parchetul Burgului din Viena pot să cîștige simpatii la Sinaia, de capacități financiare, care prin forța internațională a banului se leagă de viața economică a vechiului regat și a străinătății, de democrați pentru a cîștiga încrederea partidelor radicale române... de domni politicoși cu pantaloni bine călcați, care se mișcă ușor în anticamere și de unguri încăpățînați care nu se înduplecă...”

Caracterul eterogen, neunitar, fără baze solide în rîndurile maselor muncitoare al Uniunii Maghiare se manifestă la scurt timp după înființare. La 20 iulie 1921, pentru a calma spiritele, se anunță că Uniunea creată la Cluj este numai provizorie și că la Tg. Mureș se pregătește de către forțele de acolo, în frunte cu Bernády György, unul din propagatorii acțiunilor comune româno-maghiare, noua organizație. Procesul de dezintegrare a Uniunii Maghiare se perpetuează, astfel încît la 14 august 1921 gruparea lui Bernády György înființează la Tg. Mureș așa-numitul *Partid al poporului maghiar* (Magyar nép pártja), care printre cele

²⁴ Pentru amănunte vezi Mikó Imre, *op. cit.*, p. 24.

zece puncte ale moțiunii-program (asigurarea drepturilor umane, cetățenești pentru naționalități, drepturi culturale, respectarea limbii materne etc.), cuprindea și o revendicare socială importantă: „Să se recunoască libertatea muncii și să se asigure dezvoltarea liberă a organizațiilor muncitorești, iar în conflictele dintre capitaliști și muncitori să nu aibă nici un amestec autoritățile...”²⁵

În sinul Uniunii Maghiare, părerile oamenilor politici diferă, atmosfera lincezește, nu există destule energii.

În 30 octombrie 1921, ca urmare a unor incidente protocolare, Uniunea maghiară a fost temporar desființată prin lege, „dar chiar de nu era așa, însăși elementele din sinul ei ar fi destrămat-o”²⁶.

După această dată activitatea politică a maghiarilor din România continuă în cadrul grupărilor politice, dispersat, în mijlocul unor frământări tot mai accentuate. În decembrie 1921 revista *Gyilkos* (Ucigașul) din Cluj condamnă orientarea politică și națională a foștilor conducători ai Uniunii maghiare, în trecut importante „cozi de topor ale oprimării naționalităților”. Revista cere ca la conducerea unei eventuale uniuni politice maghiare să fie alese „elementele democratice care au fost persecutate de regimul lui Tisza Pista, întocmai ca și românii”. Elementele propuse pentru a prelua destinele vieții politice a maghiarilor din România erau membrii frontului independent, care au acceptat principiile democratice, solidarizându-se cu politica realistă propovăduită de Jászi Oszkár²⁷.

La 15 ianuarie 1922 Partidul Popular Maghiar (Magyar Néppárt) își reîncepe activitatea, ținând la Cluj o adunare pe țară și alegându-l ca președinte pe Kecskeméthy István, un profesor teolog reformat²⁸.

Pentru a contracara activitatea acestei grupări politice, mai ales că pentru martie 1922 se anunțaseră alegeri parlamentare, în sala Redutei din Cluj ia ființă la 12 februarie 1922 *Partidul Național Maghiar* (Magyar Nemzeti Párt), având la început în frunte pe episcopul unitarian Ferencz József, iar mai apoi pe inițiatorul de fapt al acestui partid, pe Grandpierre Emil.

În fața primejdiei iminente ca la alegerile din martie 1922, naționalitatea maghiară să voteze divizat, guvernul liberal al lui Ionel Brătianu, pentru a câștiga voturile alegătorilor maghiari, a încuviințat reactivizarea Uniunii Maghiare pe timpul alegerilor generale, la care participă pentru prima oară și naționalitățile conlocuitoare în întregimea lor. Liberalii, care urmăreau cu tot chipul victoria zdrobitoare în aceste alegeri, au reușit să atragă de partea lor trei deputați maghiari în Senat (Jósika Sámuel — Ciuc, Pál István — Odorhei, Fülöp Béla — Timișoara) și alți trei în Parlament (Bernády György — Tg. Mureș, Sándor József — Sf. Gheorghe, Zima Tibor — Arad). Acest grup parlamentar maghiar a avut o activitate redusă, fiind mai mult sub sfera de influență a liberalilor, ceea ce a atras dușmănia altor forțe politice maghiare.

După alegerile din martie 1922, guvernul liberal a interzis din nou — temporar — activitatea Uniunii maghiare, dar confidențial, conducătorilor maghiari

²⁵ *Patria*, 18 august 1921.

²⁶ Ligeti Ernő, *op. cit.*, p. 31.

²⁷ *Patria*, 15 decembrie 1921, p. 1.

²⁸ Mikó Imre, *op. cit.*, p. 26.

li s-a spus că *uniunea* nu poate fi admisă, dar *unirea* unor partide politice ar avea șansă de reușită în fața guvernului. În acest context Partidul Național Maghiar, condus de Grandpierre Emil, în adunarea generală ținută la Cluj în 5 august 1922, prin cuvîntul deputatului Sándor József declară că în interesul unității naționalității maghiare, dorește să se unească cu Partidul Popular Maghiar. În urma unor demersuri și tratative, în cursul cărora guvernul a interzis în mod irevocabil Uniunea maghiară, acceptînd numai un partid politic parlamentar pentru naționalitatea maghiară din România, la 20 noiembrie 1922, Partidul Național și Partidul Popular se unesc, dînd naștere *Partidului Maghiar din România*, care și-a ținut prima adunare generală la Cluj în ziua de 28 decembrie 1922. Pentru prima oară se reușea încheierea unui partid politic unit al vieții politice a naționalității maghiare din România. Dar germenul dezmembrării se afla prezent deja în actul înființării partidului. Prin alegerea ca președinte a baronului Jósika Sámuel, și prin preponderența în rîndul organelor executive și al Comitetului Central a elementelor retrograde, făcînd parte din aristocrația maghiară, noul partid maghiar a devenit de la bun început nepopular, lipsit de bază de masă, fără șanse practice de a acționa cu eficiență în sînul populației, al maselor largi populare maghiare. După cum recunoaște și Mikó Imre în lucrarea „Huszonkét év” (22 de ani) poporul de rînd nu a avut acces în acest partid, iar „muncitorimea cuprinsă de spiritul internaționalist al epocii de după război stătea departe de lupta politică maghiară [națională — n.n.]”²⁹.

Această stare de spirit s-a exteriorizat prin atacurile efectuate încă de la început asupra conducerii Partidului Maghiar de elementele democratice maghiare care căutau „cu cele mai bune intenții apropierea de poporul român”³⁰. Istoriografia burgheză maghiară recunoaște încă în anii de după înființarea Partidului Maghiar că însăși în sînul acestuia au existat de la bun început fricțiuni, neînțelegeri. „Această alcătuire a Partidului Maghiar a dat ocazia — fără tăgadă — la atacuri interne și externe. Factorii oficiali maghiari aveau însă mai multă încredere în experiența și patriotismul [maghiar — n.n.] acestor vechi conducători politici, decît în cei care s-au remarcat în anii războiului și ai revoluțiilor și care erau adepții organizării politice pe baze noi”³¹.

Această stare de lucruri a continuat și după moartea, în iulie 1923, a baronului Jósika Sámuel, cînd președinte al Partidului Maghiar a devenit Ugron István, fost diplomat al monarhiei habsburgice, cit și după venirea la șefia acestui partid în aprilie 1926 a contelui Bethlen György. Acești conducători, împreună cu pleiada celorlalți oameni influenți în sînul acestui partid, au simbolizat pînă și prin propria lor persoană preponderența în Partidul Maghiar a elementelor conservatoare, care au imprimat o politică de castă în conducerea partidului, ruptă de masele largi și de intelectualitatea progresistă, forțe adevrate ale unei strînse colaborări cu forțele democratice române.

Problema naționalităților, a luptei lor, împreună cu masele muncitoare române, pentru drepturi sociale și naționale a stat și în atenția celui de al II-lea Congres

²⁹ Mikó Imre, *op. cit.*, p. 42.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Idem*, p. 43.

al P.C.R. ținut în octombrie 1922 la Ploiești. În rezoluția acestui congres s-a accentuat încă o dată importanța luptei unite a clasei muncitoare indiferent de naționalitate, împotriva exploatării capitaliste. Congresul a constatat în mod just că clasele dominante române „caută să-și mențină și să-și întărească dominația sa și asupra poporului muncitor, ațîțind și întreținând ura între țărani și lucrătorii de naționalități diferite, locuind înăuntrul granițelor României”³². Raportor în problema naționalităților la Congresul al II-lea al P.C.R. a fost Eugen Rozvan. La discuții au luat parte Gheorghe Cristescu, Boris Stefanov, Marcel Pauker, David Fabian. De elucidarea majorității aspectelor legate de această problemă s-a ocupat o comisie specială de studii. În raportul prezentat Eugen Rozvan a propus ca partidul comunist să admită intrarea comuniștilor de limba maghiară în Partidul Maghiar, pentru a combate politica naționalistă, șovină ce se exercită aici asupra membrilor. Arătând că mulți comuniști chiar din comitetul regional din Ardeal al P.C.R. sînt împotriva intrării comuniștilor în acest partid de teama ca muncitorii să nu alunece pe panta mentalității naționaliste, Eugen Rozvan arată că membrii partidului comunist nu vor intra în formațiunea politică maghiară pentru a împărtăși „părerile naționaliste ale ungurilor, ci dimpotrivă, pentru a agita împotriva acestor părerii prin opunerea ideii de clasă celeia de națiune. În ligă putem lua contact cu masele de muncitori unguri, cărora le vom face propagandă comunistă. Pentru aceasta ne-am putea servi chiar de presa ligii. Niciodată nu va trebui să ne abatem de la ideea de clasă. Vom susține pe muncitorii din ligă contra capitaliștilor din ligă. Vom cere astfel cote [cotizații — n.n.] mai mici pentru muncitori decît pentru cei bogați. Vom agita pe terenul luptei de clasă cu prilejul oricărei discuții sau hotărîri. Pentru prima dată vom avea ocazia să intervenim în chestiunea naționalităților, care este foarte însemnată și la noi”³³. Alături de Rozvan a luat poziție și Gheorghe Cristescu. Boris Stefanov și Marcel Pauker au împărtășit concepția Cominternului care a lansat ca obiectiv îndeplinirea unei „Republici Socialiste Federative a Sfaturilor din Balcani”, ceea ce a împiedicat abordarea realistă a chestiunii naționalităților conlocuitoare. „Federația Comunistă Balcanică”, organ al Cominternului, a desconsiderat faptul că România este un stat național unitar, în care conviețuiesc și o serie de naționalități, și a ignorat lupta multiseculară a poporului român pentru eliberare și unitatea statului național. În loc să îndemne la cimentarea unității de luptă a oamenilor muncii români și de alte naționalități, Federația a considerat realizarea statului național român, în contradicție cu realitatea istorică, ca o „acaparare imperialistă de teritoriu”.

Contradicțiile de principiu ale politicienilor din sinul partidului maghiar s-au manifestat permanent, de îndată ce a fost acceptată ideea generală a necesității retragerii acestui partid, la umbra unui mare și puternic partid majoritar. Unii (printre care Bernády György, Zima Tibor) se situează alături de partidul liberal, alții (Sándor József, Kós Károly) erau de partea naționaliștilor în frunte cu Maniu, o a treia categorie (Gyárfás Elemér, Paál Árpád) căutau o înțelegere cu partidul

³² *Socialismul*, an. XVI, nr. 192, 8 octombrie 1922.

³³ *Documente din istoria partidului comunist și a mișcării muncitorești revoluționare*, București, 1970, p. 349.

Averescu din a cărui conducere făceau parte unele personalități politice române transilvănene (Octavian Goga, Petre Groza, Vasile Goldiș) influente în cercurile politice maghiare. Partidul maghiar, ca și cel german, de-a lungul anilor a încheiat rînd pe rînd pacte tacite, secrete sau deschise cu diferite partide burgheze românești, obținînd unele avantaje politice mai mari sau mai mici în unele campanii de alegeri parlamentare sau comunale, fără însă a fi lichidat poziția lor fundamental izolaționistă.

Primul dintre pacte este cel încheiat cu Partidul poporului, avîndu-l în frunte pe generalul Averescu, foarte popular în acel timp. Ministrul cultelor din acest guvern, Octavian Goga, în dorința de a cîștiga masele populare ardelenene, a inițiat tratative secrete cu unii membri ai Partidului Maghiar prin filiera O. Goga — dr. C. Bucșan, dr. D. Moldovan (Brașov) — Szele Béla (președintele organizației brașovene a Partidului maghiar), Grandpierre Emil — vicepreședintele partidului maghiar. Tratativele au început în vara anului 1923, la ele participînd O. Goga, C. Bucșan, Szele Béla, Grandpierre Emil, Gyárfás Elemér, Pál Gábor, Ferenczy Géza, Török Andor.

Cunoscut sub numele de „Pactul de la Ciucea”, textul secret al înțelegerii a fost redactat la 23 octombrie 1923 și definitivat la 31 octombrie 1923, primind „înalta aprobare” a regelui Ferdinand, precum și a contelui Bethlen István, prim-ministru al Ungariei. Nu este întîmplător deci faptul că, începînd cu anul 1924 și pînă în 1928, Partidul maghiar din România nu a trimis nici un memoriu cu doleanțe la Societatea Națiunilor, cu toate că în primii ani după încheierea păcii de la Trianon trimiterea acestor memorii constituia o politică obișnuită a partidului.

Se înregistrează tot mai des acțiuni de apropiere a poporului român de naționalitatea maghiară, apar în presa românească și maghiară articole, studii, mărturii în acest sens. În studiul intitulat „Români și maghiari”, semnat de Moskó Miklós, apărut la 1 februarie 1924 în bisăptămînalul *Magyar Kisebbség* (Minoritatea maghiară) care apărea din 1922 la Lugoj, se spune printre altele: „Trăim împreună de mai multe sute de ani. Trăim împreună în înțelesul cel mai strict al cuvîntului. Așa cum spunea Nicolae Iorga: »Am crescut pe aceleași lanuri de grîu.« Timp de secole am luptat împreună împotriva dușmanilor comuni, împreună am suportat jugul robiei naționale...”

Maghiarimea nu are nimic de împărțit cu poporul român. Noi vrem să strîngem din nou mîna cu acel popor, cu care de 800 de ani am trăit împreună în pace, fiind colegi de muncă, de cetățenie, camarazi de arme...

Sîntem în clar cu acele regretabile și triste fapte și concepții, care despart politica românească actuală, cercurile conducătoare, partidele, guvernele, deci oficialitatea, reprezentanța românească de națiunea maghiară. Dar deoarece prăpastia nu este între cele două popoare... și deoarece cele două popoare nu au una cu alta nici un interes contradictoriu, comună fiind problema existenței — această prăpastie artificială trebuie să dispară conform legilor generale ale naturii, ale istoriei³⁴.

³⁴ *Magyar Kisebbség*, an. III, nr. 3, 1 februarie 1924, p. 104.

Una din revistele „săptămânale pentru problemele sociale și economice” din cele mai sincer militante pentru rezolvarea cât mai justă a problemei naționale din România, „Societatea de mâine”, a pornit la drum în Cluj, în aprilie 1924, avînd redactor-șef pe Ion Clopoțel, iar în comitetul de direcție personalități științifice și politice de prestigiu ca Vasile Goldiș, D. Gusti, G. Bogdan-Duică, V. C. Osvadă etc.

Dezbătînd probleme ale politicii culturale față de naționalitățile conlocuitoare, revista prezintă una din broșurile apărute în 1924 la Cluj, intitulată: „A româniilor magyar idôszaki sajtó öt esztendeje” (Presa maghiară din România apărută în cei cinci ani — 1919—1923). Din datele publicate rezultă că populația maghiară din Transilvania a beneficiat în perioada amintită de un total de 226 publicații în limba maghiară, în timp ce înainte de unirea Transilvaniei cu România existau doar 87 de publicații³⁵. În a doua jumătate a anului 1924, potrivit unei statistici, situația publicațiilor în Ardeal era următoarea: române 89, maghiare 120, germane 38, sîrbă, 1, româno-maghiară 2, româno-germană 1, germano-maghiară 1, germano-maghiară-română 4³⁶.

În primăvara anului 1924 are loc convocarea adunării generale a Partidului Maghiar din Brașov, pentru data de 1 iunie 1924. Știrea aceasta a stîrnit o puternică reacție din partea tuturor cercurilor și partidelor românești și maghiare. Înșiși conducătorii politici maghiari din România, care simțeau că în activitatea acestui partid se impun schimbări menite să-i confere personalitate, erau împărțiți în mai multe orientări. În acele zile G. Tătărăscu, secretar de stat la ministerul minorităților, a dat o declarație ziarului clujean *Keleti Újság*, în care arăta că Partidul Maghiar în actuala alcătuire nu reprezintă interesele populației maghiare din România, el fiind la cheremul claselor de sus. Rezultă deci, că rezolvarea problemei naționale nu se poate discuta cu actualii reprezentanți aflați în fruntea Partidului Maghiar. La 24 mai 1924, la Cluj, Comitetul Central al Partidului Maghiar încearcă să aducă hotărîri, dar ele sînt neconcludente. Gruparea de la Oradea în cîteva numere din ziarul *Nagyvárad* din luna mai 1924 publică articolul despre „Noul drum al Partidului Maghiar”, în care se reproșează acestuia că în cei patru ani de activitate nu a reușit să traseze nici o urmă de conduită politică. Gruparea orădeană își exprima părerea că „pactul de la Ciucea a fost un pas realist prin ideea de cooperare cu partidele românești. Trebuie continuată și căutată legătura cu acel partid românesc care este la putere”. În acest sens sînt cunoscute diferitele încercări de apropiere politică sau electorală dintre partidul maghiar, partidul național, partidul unit al lui Iorga și Argetoianu.

În orașele din Banat continuă să se remarce o mișcare a țăranilor și intelectualilor maghiari de a se înființa un nou partid, al agraricilor³⁷.

La Cluj și în părțile secuiești, intelectualii maghiari sînt de părere că această cauză se poate rezolva în sinul partidului, schimbînd liniile directoare principale, dar schimbînd și pe conducătorii partidului maghiar. La această concluzie ajung și centristii (catolicii), cât și cei de stînga (calviniștii). Există însă o grupare în frunte cu Grandpierre Emil, Sándor József, Ugron István, care cred în pactul de

³⁵ *Societatea de mâine*, an. I, 15 august 1924, p. 364.

³⁶ *Idem*, 19 octombrie 1924, p. 536.

³⁷ *Magyar Kisebbség*, 1 iunie 1924, p. 441.

la Ciucea, speră în venirea lui Averescu la putere și în rezolvarea pe această cale a problemei ce avea cu totul alte rădăcini și care cerea cu totul alte rezolvări.

La 22 mai ziarul *Esti Lloyd* din Timișoara cere cu hotărâre restructurarea programului partidului maghiar, și așezarea lui pe baze democratice. Aceeași părere o împărtășește și *Székely Föld* din Tg. Mureș, cerînd totodată o apropiere față de partidele politice românești.

Ziarul bucureștean *Lupta* publică în mai 1924, sub semnătura lui Constantin Mille, articolul „Minoritatea maghiară“, în care se scrie: „Se vede treaba că în rîndul Partidului Maghiar din România, ruptura e pe drum. Democrații vor să se despartă de magnații reacționari și șovini care dau azi tonul în partid.

Ruptura era iminentă. Înțelegem că în sînul minorității maghiare trebuie să fie unitate în problemele culturale, școlare și bisericești. Dar în obținerea unor țeluri politice una îi conduce pe magnații și șoviniștii maghiari, și alta trebuie să-i conducă pe democrații maghiari.

Magnații maghiari urmăresc o politică asemănătoare cu cea de la Budapesta și ar renunța la politica lor, dacă guvernul român le-ar respecta toate privilegiile anterioare...

Democrația maghiară trebuie să tindă spre partidul care îi reprezintă cel mai bine ideile. Dar chiar și în sînul acestei democrații trebuie să facem deosebiri... Astfel de pildă socialiștii aderă ad literam la socialiștii români, comuniștii au aderat la partidul comunist român. Legic așa trebuie să se întîmple. Nu este natural ca în sînul minorității maghiare democrații și grofii să fie împreună sub pretextul că trebuie să apere aceleași interese“.

La 24 mai 1924 are loc la Cluj ședința Comitetului organizatoric al Partidului Maghiar, care a hotărît să fie amînată data conferinței de la Brașov.

Atmosfera politică, departe de a se liniști, devine și mai frămîntată. În aceste zile, înaintea ținerii congresului de la Brașov al Partidului Maghiar, Partidul Comunist Român aflat de cîteva luni într-o grea ilegalitate, dezbătînd sarcinile comuniștilor față de problema națională, editează manifeste, tipărituri în care analizează situația creată în sînul Partidului Maghiar, mobilizînd la luptă masele populare maghiare împreună cu cele românești. În manifestul intitulat „Muncitori, țărani, maghiari, femei muncitoare maghiare“, Partidul Maghiar este demascată, deoarece „nu e nimic altceva decît unealta magnaților, grofilor, baronilor, moșierilor și a domnilor mari din orașe, pentru valorificarea intereselor proprii, dar nu a intereselor generale a maghiarimii din Transilvania“ ... „E mai limpede decît lumina soarelui — se arată în manifest — că, conducerea de pînă acum a Partidului maghiar prin egoismul ei strîmt, prin concesiunile ei lașe a trădat cauza maghiarimii din Transilvania, în folosul ei economic, individual, a făcut pact cu clasa dominatoare română...“.

Congresul de la Brașov, aflat în faza pregătitoare — se scrie în continuare în manifest — „trebuie să facă din Partidul Maghiar o organizație de luptă care nu cunoaște ploconire, o organizație de luptă curajoasă, și trebuie să-i dea o conducere care știe să lupte dezinteresată, fără să se dea îndărăt, pentru năzuințele maghiarimii din România.

Nu grofii și baronii, nu moșierii și capitaliștii, arhierii și avocații trebuie puși în fruntea Partidului Maghiar, ci adevărați reprezentanți ai maghiarimii

copleșite de suferințe, luptătoare pentru existența sa națională, reprezentanți adevărați care vor să ducă la victorie fiecare cerință a populației maghiare din Transilvania...

Dar Partidului maghiar de mîine îi trebuie nu numai o astfel de conducere abnegată, care nu se dă înapoi de la lupte înverșunate. Ca plînea cea de toate zilele, așa îi este ei necesară alianța clasei muncitoare române și a partidului ei, Partidul Comunist. Comun e dușmanul, oligarhia boerească — bancheră română, comună trebuie să fie și lupta noastră împotriva lor!

Dintre partidele României mari, numai Partidul Comunist a pornit și pornește la luptă pentru drepturile naționalităților umilite și călcate în picioare...³⁸

În august 1924, la Congresul al III-lea al P.C.R., unele din rezoluții reflectă urmele opticii sectare a Cominternului cu privire la realitățile interne social-economice și politice a României, dar rezoluția congresului a arătat în mod just că clasele stăpînitoare caută să canalizeze nemulțumirile maselor în acțiuni șovine, diversioniste. Vorbind despre partidul maghiar și cel german, rezoluția constată: „conducerea acestora se află în mîinile magnaților și capitaliștilor” și datorită acestui fapt ele „nu sînt în stare să lupte pentru adevăratele interese ale acestor naționalități”. Congresul III a pus ca sarcină partidului „să agite muncitorimea tuturor naționalităților împotriva șovinismului propriei lor burghezii”.

Indicațiile primite la congres au fost puse în aplicare în săptămînile următoare, prin organizarea unor acțiuni muncitorești, concrete, prin editarea de manifeste, prin publicarea unor articole în presa legală sau prin influențarea unor publiciști cu vederi democratice care, frămîntați de apropierea congresului de la Brașov al Partidului maghiar, își exprimau impresiile și părerile în coloanele unor ziare și reviste. Astfel, în articolul „Szétesés és tömörülés” (Destrămarea și gruparea) scris de Spectator (Krenner Miklós), publicist maghiar cu vederi progresiste, luptător pentru apropierea româno-maghiară, articol publicat la 15 octombrie 1924, se critica inactivitatea populației maghiare în cadrele controlate de Partidul Maghiar, făcîndu-se și referire la viața literară, artistică, școlară, care e șubredă din cauza unei „anemii interne”. Autorul cere trecerea hotărîtă la organizare, dînd exemplul muncitorimii maghiare din România, care a găsit drumul luptei comune cu muncitorimea română. Spectator citează în apărarea ideii de internaționalism spusele unui bătrîn muncitor maghiar clujean care, referindu-se la inactivitatea intelectualității maghiare, spune: „Notați-vă bine, cu munca oriunde poți să te descurci. Cio-canul și rindeaua știu să vorbească bine orice limbă”. În finalul articolului autorul încearcă să găsească cauzele pentru care muncitorimea maghiară refuză să adere la programul Partidului Maghiar, preferînd frontul comun al luptei proletare alături de frații lor români³⁹.

Aceeași revistă publică articolul „Să vină deja cineva” (Jöjjön már valaki), scris de un oficial al Partidului Maghiar, Willer József, care este nevoit să recunoască, în faza de pregătire a congresului de la Brașov a Partidului maghiar, că în rîndul majorității populației maghiare din România precumpănește neîncre-

³⁸ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., cota A. VIII—5 nr. 128, anul 1924.

³⁹ *Magyar Kisebbség*, 15 octombrie 1924, p. 797.

derea și indiferența față de Partidul Maghiar, conchizînd că „magnații din conducerea Partidului Maghiar trebuie dați afară”⁴⁰.

Peste două săptămîni se publică un articol de fond, „Lozinci și presupuneri” (Jelszavak és találgatások), în care se fac interesante considerații politice pornindu-se de la analiza stărilor de fapt existente în acel moment în România. „Relațiile sociale sînt într-o permanentă schimbare — arată autorul. Oamenii își dau seama mai devreme sau mai tîrziu, că pentru ceea ce a fost bună în trecut concepția națională, acum ca începe să fie inoportună. Se constată că ideea națională poate fi ușor înlocuită cu alta, care servește mai bine, mai ușor, cu prețul unor lacrimi mai puține, scopul progresului. Această *alta* este o concepție nouă despre lume, care există deja, trăiește și se dezvoltă în viața noastră socială întortochiată și așteaptă momentul cînd va putea prelua moștenirea. Și dacă acest timp va veni, să nu credem că în puterea ei va distruge ideea națională — precum nici ideea religioasă nu a fost distrusă de moștenitoarea-i uriașă... Acest prezumtiv moștenitor nu poate fi altul decît *socialismul*. Numele lui reprezintă și o lozincă, azi încă nu destul de populară și multe pături ale societății se tem de el. Dar a fost populară ideea libertății în fața domnilor feudali, sau dreptul popoarelor la autodeterminare în fața dinastiilor absolute?”⁴¹.

La 14 decembrie 1924 a avut loc la Brașov Congresul Partidului Maghiar, unde, cu prețul unor mari eforturi depuse de conducătorii conservatori ai partidului maghiar, s-a reușit să se împiedice destrămarea acestui partid. Au fost schimbați o serie de conducători, dar în esență orientarea a rămas aceeași. Președinte a devenit Ugron István. Au fost aleși 4 vicepreședinți, 8 membri ai Consiliului prezidențial și un secretar șef.

La acest congres încă s-au manifestat divergențele mai vechi dintre membrii fostului partid popular maghiar și cei din partidul național maghiar. În numele muncitorimii maghiare a luat cuvîntul comunistul Csetri János care a fost primit cu multă răceală de membrii conservatori și reacționari ai Congresului.

După cum în înseși documentele Partidului Maghiar se arată, nici după 1924 nu s-a putut realiza unitatea politică în cadrul partidului. Din această cauză mișcarea politică oficială maghiară nu se bucură de stimă și considerație⁴².

La alegerile parțiale din 1925, a fost pus în aplicare în mod secret pactul de la Ciucea dintre averescani și grupul din partidul maghiar care-l semnase. Ca o ripostă, grupul condus de Sándor József a cerut în mod deschis unirea cu partidul național român. Bernády György, în fruntea unui grup mai numeros, susținea ideea pactizării cu liberalii, începînd în acest sens discuții cu Tancred Constantinescu. La discuții s-a raliat și Teleki Arthur, Toldalagi Mihály, Paál Árpád. S-a ajuns la o convenție prin care la viitoarele alegeri urma să se încheie un pact electoral separat. Ca urmare, la 1 februarie 1926 președintele Ugron în numele partidului maghiar a rupt pactul de la Ciucea cu averescanii și a dat cuvînt de ordine alegătorilor săi să voteze la alegerile comunale din 17—20 februarie 1926 cu partidul liberal. În urma acestor alegeri în 30 de localități (mai ales în Transil-

⁴⁰ *Idem*, 15 noiembrie 1924, p. 873.

⁴¹ *Idem*, 1 decembrie 1924, p. 916.

⁴² Ligeti Ernő, *op. cit.*, p. 34.

vania) a câștigat lista comună, mulți oameni politici maghiari obținând importante posturi în administrație. Bernády György a fost numit primar la Tg. Mureș.

La 27 martie 1926, mandatul de 4 ani al liberalilor a expirat. Liberalii s-au retras în opoziție spre a-și reface prestigiul, iar cu formarea noului guvern a fost însărcinat Averescu. În aceste condiții Partidul Maghiar (după ce președintele Ugron, compromis prin ruperea pactului de la Ciucea, a demisionat la 1 aprilie 1926) se grăbește să încheie cu averescanii un cartel electoral, care să-i asigure un număr de mandate în parlament.

Averescu reușește astfel în alegerile parlamentare din iunie 1926 să obțină 280 de mandate față de cele 15 ale liberalilor. Alegătorii maghiari au trimis și ei în parlament un număr de 15 deputați și 12 în Senat, ca urmare a cartelului electoral.

În ciuda unei aparente redresări a activității Partidului maghiar (avându-l în frunte acum pe contele Bethlen György), contradicțiile din sinul partidului se ascut tot mai mult. Tot mai mulți sînt opozanții care ridică vocea împotriva faptului că în conducerea Partidului maghiar nu sînt decît aristocrați sau bogați. lipsesc conducătorii muncitorimii, ai maselor largi populare. Se aduc critici vehemente la adresa structurii organizatorice a partidului care este prea ierarhică, nu există loc pentru inițiative, pentru afirmarea personalității. În fruntea acestor opozanți se situau Krenner Miklós (Spectator), Zima Tibor (Arad), Toldalagi Mihály (Mureș-Turda), Makkai Domokos (Ciuc), Ugron András (Odorhei), Tabéry Géza (Oradea), Weisz Sándor (Cluj). Organul de afirmare a acestui grup reformist a fost *Keleti Újság* din Cluj. Dintre vechii aderenți ai Partidului Popular Maghiar, numai Kecskeméthy István s-a situat alături de reformiști, în timp ce Bokós Márton s-a apropiat de conducerea partidului maghiar, iar Kós Károly a părăsit cadrele partidului.

Pentru luna octombrie 1926 se fixase adunarea generală a Partidului maghiar la Gheorgheni. În prealabil, la 26 septembrie grupul reformist a înaintat conducerii un memoriu în care propunea unele îmbunătățiri privind statutul. El cerea printre altele, ca în Comitetul Executiv să fie aleși țărani, muncitori, comercianți, intelectuali. Propunerea a fost respinsă de la început de conducerea Partidului maghiar. Presa grupării reformiste prevedea încă înainte de adunarea generală de la Gheorgheni realizarea rupturii în sinul partidului. În acest sens semnificativă este cuvîntarea lui Krenner la adunare, care a arătat că partidul trebuie așezat pe baze mai democratice, „organizarea lui să se facă de jos în sus, și trebuie neapărat atrasă și muncitorimea”⁴³. Cuvîntarea lui Krenner a avut un mare succes, dar conducerea Partidului maghiar a rămas aceeași, cu deosebirea că în Comitetul executiv au intrat și zece membri aderenți la ideile grupului reformist. Lupta acestui grup pentru organizarea maselor populare, pentru democratizarea Partidului maghiar a continuat mai ales prin organul lor de presă *Keleti Újság* din Cluj, dar în 1927 ziarul, suferind din lipsă de fonduri, este cumpărat de aristocrația reacționară aflată la conducerea partidului, devenind organul oficial al Partidului maghiar și lipsind astfel pe reformiști de o armă eficientă de luptă.

⁴³ Mikó Imre, *op. cit.*, p. 67.

După căderea lui Averescu și scurta guvernare a lui Barbu Știrbey, liberalii au devenit din nou stăpîni pe situație, „organizînd” alegerile din 7—10 iulie 1927 în așa fel încît și-au „asigurat” 314 mandate în parlament, în timp ce averescanii nu au obținut nici unul.

În fața noii situații, grupul reformist maghiar în frunte cu Bernády încearcă un cartel electoral cu liberalii, dar eșuează, tot așa cum apropierea față de național-tărăniști, cînd încă liberalii sînt la putere, nu era recomandabilă. Conducătorii Partidului maghiar au adoptat așadar o tactică nouă, și anume aceea de a încheia un „bloc minoritar” cu partidul german condus de Hans Otto Roth. Ratificat la 16 iunie 1927, noul cartel a determinat noi contradicții în sinul Partidului maghiar, o nouă spargere a unității acestui partid. Pe primul plan se află grupul *disidenților* format din aderenții mai vechi ai Partidului popular, care au părăsit în 1927 Partidul maghiar militînd pentru democratizarea vieții publice maghiare. Lor li s-a alăturat grupul reformiștilor bihoreni, și împreună, acum, în 1927, au refăcut *Partidul Popular Maghiar*⁴⁴. Președinte a fost ales Kecskenéthy István, asociat Tárnóczy Lajos, vicepreședinți Kós Károly și Tabéry Géza, secretar Deutsch Géza. Cu ocazia alegerilor din iulie 1927 această nouă grupare politică a dat publicității o proclamație în care condamna conducerea Partidului maghiar pentru încercările de a submina apropierea dintre poporul român și cel maghiar.

Un alt grup aflat în conflict direct cu conducerea Partidului maghiar era format din așa numiții „*renegați*”, cei care și după înființarea „blocului minoritar” (16 iunie 1927) au continuat să conlucreze cu liberalii. Cei mai mulți fac parte din gruparea lui Bernády, care în urma unei polemici aprige cu conducerea Partidului maghiar a și părăsit acest partid.

În noiembrie 1928 partidul liberal, sub presiunea opiniei publice, a demisionat, cedînd puterea partidului național-tărănesc. În alegerile din decembrie 1928, liberalii au întrunit în total 3,5% voturi, în timp ce național-tărăniștii, în cartel electoral cu social-democrații și cu partidul german, au obținut 89,30% voturi. Partidul maghiar a mers singur în aceste alegeri, reușind să trimită în parlament 16 deputați și în Senat 6 senatori, devenind al doilea partid în România după P.N.Ț.⁴⁵

Între timp, în octombrie 1928, la Odorhei a avut loc o nouă adunare generală a Partidului maghiar care a reales vechea conducere conservatoare, subliniind încă o dată slăbiciunile și carențele acestui organism politic al naționalității maghiare din România. La această adunare s-a hotărît introducerea în statut a unui articol prin care orice cetățean maghiar din România care a împlinit vîrsta de 20 de ani era socotit, dacă cerea ori ba, membru al Partidului maghiar.

Desele și tot mai serioasele conflicte și contradicții din sinul partidului maghiar determină diferite luări de poziție chiar în sinul acestui partid. Recunoscînd că unitatea partidului este grav lezată, la sfîrșitul anului 1927, unul din activiștii lui se ridică împotriva tuturor tendințelor de lezare a unității, aducînd critici serioase în mod deosebit „reformiștilor” Kós Károly și Bernády György⁴⁶.

⁴⁴ *Idem*, p. 72.

⁴⁵ Marcel Ioan, *Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice, 1919—1932*, Sibiu.

⁴⁶ *Magyar Kisebbség*.

Începuturile perioadei crizei economice mondiale a capitalismului, agravată în România de criza agrară, au marcat ascuțirea contradicțiilor sociale, naționale și economice în țara noastră. Măsurile de constrângere economică luate în acești ani împotriva intereselor muncitorimii, țărănimii și a unor pături mijlocii, știrbirea drepturilor democratice, ațîțarea la ură șovină, pentru devierea nemulțumirii maselor muncitoare, au luat un caracter tot mai ascuțit.

Ca o ripostă, în anii crizei economice au loc în România lupte greviste muncitorești de mare amploare, îmbinate cu mișcările de protest ale maselor țărănești, ale funcționarilor, micilor meseriași și comercianților. Oamenii muncii români, maghiari și de alte naționalități din România nu s-au lăsat abătuți de la drumul lor. Mișcările greviste se înmulțesc împotriva terorii autorităților, cresc manifestările șomerilor, acțiunile țărănești cuprinzând categorii sociale largi lăsate în criză, fără deosebire de naționalitate.

Unitatea de luptă a oamenilor muncii români și de alte naționalități s-a manifestat în nenumărate acțiuni comune împotriva grelei poveri a impozitelor și a datoriilor bancare, împotriva execuțiilor silite și a terorii jandarmerești. În acest context, masele populare maghiare din România, pe lângă împotrivirea lor față de politica de asuprire a guvernelor reacționare române, s-au împotrivit tot mai mult și față de demagogia naționalistă a cercurilor burghezo-moșierești maghiare. Chiar și în sinul unor pături mai largi, progresiste, democratice maghiare se ascut tendințele de manifestare potrivnică la adresa politicii nerealiste, ostile intereselor maselor largi, pe care o propaga Partidul Maghiar din România.

GHEORGHE I. BODEA

DER KAMPF DER ERSTEN OPPOSITIONELLEN STRÖMUNGEN IN DER MAGYARISCHEN PARTEI RUMÄNIENS UM ERSTARKUNG DER BRÜDERLICHEN EINIGKEIT DER ARBEITER (1918—1928)

(Zusammenfassung)

Vorliegender Aufsatz ist Teil einer umfassenden Arbeit, welche der Verfasser einem wenig erforschten Thema unserer Geschichtsschreibung widmet: das politische Leben der mitwohnenden Nationalitäten Rumäniens in der Zwischenkriegszeit.

Der Aufsatz setzt sich zum Ziel, dem interessierten Leser einige Erscheinungsformen aus der Tätigkeit der demokratischen fortschrittlichen magyarischen Elemente Rumäniens vorzulegen, die nach 1918 sich organisch in die Gegebenheiten des Landes einfügten und zusammen mit den rumänischen Volksmassen, mit den fortschrittlichen Kräften des Landes, für das gleiche Recht aller Nationalitäten Rumäniens, gegen wirtschaftliche und nationale Ausbeutung, für demokratische Freiheiten, für Fortschritt und ein besseres Leben aller Werktätigen ohne Unterschied der Nationalität kämpften.

Dieser Kampf erfasste auch die politischen Kräfte innerhalb oder nahe der Magyarischen Partei Rumäniens, eine bürgerlich-nationale Organisation, geführt von den reaktionärsten Spitzen der magyarischen Grafen, Kapitalisten und Ban-

kiers in Rumänien, welche gemeinsam mit den rumänischen regierenden Kreisen sowohl die rumänischen als auch die ungarischen Arbeitermassen ausbeuteten. Innerhalb dieser Partei und um sie bildete sich von aller Anfang an eine Oppositionsbewegung der ehrlichen demokratischen Elemente, die aufrichtig an einer wirklichen Verbesserung des wirtschaftlichen, politischen, kulturellen und nationalen Lebens der magyarischen Nationalität in Rumänien interessiert waren und die konsequent für Entlarvung der volksfeindlichen Tätigkeit der reaktionären Führungsspitze der Magyarischen Partei Rumäniens kämpften. Die erste Phase dieses Kampfes zwischen 1918—1928 ist Gegenstand vorliegender Arbeit.

UNELE PROBLEME PRIVIND MUZEOLOGIA ISTORICĂ

În realizarea vastului program privind educarea în spirit marxist-leninist a maselor, program inițiat de secretarul general al Partidului Comunist Român, tovarășul Nicolae Ceaușescu, un rol însemnat revine muzeelor de istorie.

Activitatea muzeistică cu un trecut de peste 200 de ani în țara noastră, bucurându-se după eliberare de o permanentă îndrumare din partea partidului comunist și a statului, precum și de un important sprijin material, a înregistrat o dezvoltare neîncetată, atât sub aspectul cantitativ, cât și mai ales sub raportul conținutului științific. Dacă pînă în 1950 funcționau în întreaga țară circa 60 de muzee, în prezent avem o vastă rețea de instituții muzeale, care cuprinde peste 300 de unități, acoperind relativ judicios întregul teritoriu al patriei. În ultimul cincinal au apărut aproape 100 de noi unități muzeale, iar numeroase alte instituții muzeale au fost reorganizate la nivelul cerințelor muzeografiei mondiale. În 1971 nu mai puțin de 40 de unități muzeale au cunoscut asemenea transformări, ca spre exemplu cele de la Oradea, Deva, Cluj, Constanța, Tulcea, Craiova, Bacău, Brașov, Tîrgu Neamț, Galați, Brăila.

În cadrul rețelei muzeelor de diverse profiluri, muzeele de istorie constituie sectorul cel mai dezvoltat. Din locuri de depozitare a obiectelor sau documentelor istorice, care interesau un cerc restrîns de „inițiați” în trecut, aceste muzee au devenit în procesul revoluției culturale focare de cercetare și răspîndire a valorilor materiale ale societății omenеști, de cunoaștere a legilor societății, de educație științifică, patriotică și estetică. Rolul muzeelor de istorie ca instituții de cercetare și cultural-educative de masă, menite să transmită cu mijloace specifice și printr-un limbaj propriu ideile cele mai înaintate, ale învățăturii marxist-leniniste, apare și mai clar în lumina „tezelor din iulie 1971” ale tovarășului Nicolae Ceaușescu, precum și a documentelor Plenarei C.C. al P.C.R. din 3—5 noiembrie 1971. Alături de celelalte instituții cultural-educative, muzeele de istorie sînt chemate și ele „să devină instituții de educație politică, socialistă a muncitorilor, a celorlalți salariați, a țărănimii, a tuturor membrilor societății noastre”.

Muzeul de istorie, în accepțiunea modernă a noțiunii, de instituție științifică și cultural-educativă, produs al conștiinței sociale, creat în

procesul dezvoltării culturale a omenirii, diferă radical de muzeele antice, de sanctuarul muzelor (Museion-Museum)¹. În sensul cel mai larg al noțiunii muzeul de istorie înseamnă acea instituție care colecționează, păstrează, studiază obiecte ale culturii materiale și prin intermediul lor desfășoară o intensă activitate cultural-educativă².

În zilele noastre, pe plan mondial, muzeele de istorie (și muzeele în general) sînt concepute ca *vaste depozitare de cunoștințe, arme principale de educație*. Pentru a-și îndeplini cît mai eficient acest rol, marile muzee din lume (americane, franceze etc.) au și secții speciale de educație, care se ocupă de școlarii de toate categoriile. Dar muzeul de istorie nu trebuie considerat ca simplu depozit de colecții, ci ca instituție cuprinzînd oameni de știință care utilizează și interpretează obiectele de muzeu, creînd știință, și organizînd expoziții în interesul marelui public³.

Într-adevăr, dacă avem în vedere dezvoltarea activității muzeale în ultimul veac, rezultă că „muzeele... au devenit treptat instituții științifice”⁴. Despre noțiunea și esența muzeului în literatura de specialitate a țărilor socialiste găsim următoarele definiții: „În statul sovietic muzeele sînt depozite statale de bază ale vestigiilor culturale...” „Muzeul sovietic constituie un mijloc activ de propagandă a ideilor comuniste, a concepției comuniste despre lume, și astfel, și a însăși educației comuniste” și totodată „o instituție de cultură”⁵. „Muzeele sînt asemenea instituții științifice care colecționează, sistematizează, prelucrează în chip multilateral obiectele caracteristice și de o importanță deosebită ce constituie vestigii ale istoriei, științelor, artelor precum și ale dezvoltării producției și pun în slujba educării culturale a poporului rezultatele științifice obținute, ... în primul rînd cu ajutorul expozițiilor muzeale...”⁶. În dicționarul limbii române moderne (Ed. Acad. R.P.R., 1958) muzeul este definit ca o „instituție care se ocupă cu strîngerea, păstrarea și expunerea obiectelor care prezintă un interes artistic, istoric, științific etc.; clădire în care sînt păstrate și expuse astfel de obiecte” (p. 524—525).

¹ În înțelesul greco-roman *muzeul* era un sanctuar al muzelor, un templu închinat artelor și științei. Acest muzeu, care personifica artele și știința, cuprindea, pe lîngă imaginile celor nouă zeități protectoare și inspiratoare, numeroase obiecte de artă și știință, în primul rînd statuile marilor poeți, închinat muzelor.

² În înțelesul modern al noțiunii, muzeele au început să se organizeze de pe la începutul secolului al XVIII-lea. Astfel, au fost înființate: *British Museum* în 1753, *Musée du Louvre* în 1791—1793, *Ermitajul* în 1764, *Muzeul Național Maghiar din Budapesta* în 1802. În țara noastră primele muzee mai importante au luat ființă în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

³ Mihai Băcescu, *Tendințe actuale în muzeografia mondială*, în *RevMuz.* nr. 2 din 1966, p. 99.

⁴ *Osnovy Sovjetskovo Muzeevedenija*, Moscova, 1955, p. 17.

⁵ *Idem*, p. 3, 11.

⁶ Balassa Iván, *A múzeum kiállítások tudományos előkészítése*, Budapest, 1964, p. 1.

Criteriile ce stau la baza definițiilor de mai sus demonstrează că *muzeul* este o instituție complexă care: a) colecționează obiecte; b) păstrează și depozitează obiecte; c) sistematizează și prelucurează în mod științific aceste obiecte; d) prin intermediul obiectelor și cu ajutorul expozițiilor muzeale propagă ideile sistemului social în cadrul căruia funcționează, desfășoară o muncă de educație patriotică, științifică și estetică. Această concepție se reflectă pregnant în problematica celei de a 9-a adunări generale a ICOM-ului, care a adoptat o serie de moțiuni și recomandări cu caracter internațional, ca: recunoașterea muzeelor ca instituții majore în serviciul dezvoltării; muzeul și cercetarea; documentarea științifică în muzee; învățământul muzeologiei în universități etc. La conferința Comitetului internațional al muzeelor de arheologie și istorie, ținută la Leningrad și Moscova între 9—18 septembrie 1970, s-au accentuat de asemenea o serie de probleme specifice privind activitatea și dezvoltarea muzeelor, evidențiindu-se cu pregnanță faptul că „muzeul modern este, sau trebuie să fie o instituție de cercetare cu caracter complex, și că munca cu publicul nu poate fi eficientă și de calitate decât în măsura în care se bazează pe o temeinică activitate științifică”⁷.

Muzeul de istorie, în înțelesul său actual, este deci o *instituție cultural-educativă și științifică* a cărei întreagă activitate se bazează pe cercetări științifice, desfășurând o muncă de educație patriotică, științifică și estetică. În ceea ce privește noțiunea de obiecte cu care muzeul are de-a face, adică noțiunea de *obiecte muzeale*, este necesar să precizăm că în acest caz nu este vorba de sensul filozofic, complex și variat, ci de accepțiunea curentă care identifică obiectul cu lucrul. În acest înțeles, obiectele muzeale sînt lucruri, *materiale care pot fi minuite*, adică strinse, păstrate, depozitate, sistematizate, prelucrate în mod științific și expuse într-un anumit spațiu (clădire sau în aer liber)⁸. Pe de altă parte, în noțiunea de obiecte muzeale se cuprind numai obiectele de valoare istorică, artistică, științifică etc., documente autentice, care ne ajută în cunoașterea și prezentarea mai cuprinzătoare a realității istorice.

Definirea muzeului și a obiectelor muzeale răspunde doar la o parte a problemelor principale din domeniul muzeologiei. Cele arătate mai sus nu soluționează alte întrebări importante de ordin teoretic și practic: *de ce colecționează muzeul obiecte?*; pe baza *căror principii sînt ele păstrate (restaurate), depozitate, sistematizate și prelucrate?*; *care este conținutul expozițiilor muzeale?*

Din necesitatea elucidării acestor probleme majore s-a constituit știința muzeelor: *muzeografia*, respectiv *muzeologia*. (Muzeele contemporane

⁷ Vasile Drăguț, *Conferința Comitetului internațional al muzeelor de arheologie și istorie (Leningrad-Moscova), 9—18 septembrie 1970*, în *RevMuz*, nr. 2 din 1971, p. 169—171.

⁸ Paul Foulquié, *Dictionnaire de la langue philosophique*, Paris, 1962; cf. Traian Herseni, *Muzee Sociologice*, în *RevMuz*, p. 147—148.

avind și un pronunțat caracter științific, opinăm pentru folosirea termenului de *muzeologie*.)

În legătură cu definirea muzeologiei întâlnim, de asemenea, mai multe formulări utilizate. După *Petit Larousse* (Paris, 1961) muzeologia este „știința organizării muzeelor“ (p. 683). După *Mitiaeș și Novickii* „muzeologia este știința problematicii muzeelor“⁹. „Muzeologia — arată *Noul Lexicon Maghiar* (Budapesta, 1961) — este știința care se ocupă de formarea, istoricul, scopurile, sarcinile muzeelor, de înfățișarea activității desfășurate în cadrul muzeelor: ea a devenit o disciplină științifică de sine stătătoare în anii de după 1920“ (vol. V, p. 75). În dicționarul limbii române moderne muzeologia este definită ca „știința care are ca obiect studiul organizării muzeelor“ (p. 524).

Din definițiile citate se desprind câteva criterii diferite de interpretare a muzeologiei. *În primul rând*: muzeologia este o entitate organizatorică de ordin cultural, ca atare, în țările socialiste face parte integrantă din domeniul administrării statului. *În al doilea rând*: muzeologia este însușirea ideilor și directivelor metodologice generale privind strângerea, păstrarea, sistematizarea și expunerea obiectelor muzeale. *În al treilea rând*: muzeologia este știința care se ocupă cu formarea, dezvoltarea, adică cu istoricul muzeelor. În acest sens ea se încadrează ca parte componentă în știința istorică.

După părerea noastră, ne-am apropiat mai mult de realitate dacă am accepta următoarea definiție: *muzeologia este știința care se ocupă de istoria muzeelor, de modul de achiziționare, păstrare, prelucrare și expunere a obiectelor muzeale, precum și de formele de prezentare ale expozițiilor de bază și temporare.*

Nu putem accepta părerea după care în activitatea muzeistică muzeologia joacă numai rolul de metodologie.

Specificul muzeologiei istorice

Dacă muzeologia este o știință care se ocupă în general cu problemele principale din domeniul activității muzeale, fiecare sector al muzeelor (științe naturale, etnografie, artă, tehnică, istorie etc.) ridică probleme specifice, care însă nu pot fi rezolvate numai pe baza principiilor muzeologice generale. În cadrul rețelei muzeale, instituțiile de profil istoric constituie sectorul cel mai dezvoltat. Este, deci, firesc ca problema specificului în muzeologia istorică să reprezinte o preocupare permanentă și importantă pentru activitatea muzeelor de istorie. „... Specificul muzeului constă în aceea, că în muzeu se creează condițiile pentru cunoașterea senzorială a obiectelor, care în afara muzeului, în timpul și locul dat, nu se prea întâlnesc, sau nici nu se întâlnesc de loc“¹⁰.

Analizând criteriile specificului în muzeologia istorică, constatăm următoarele caracteristici: a) specificul obiectelor muzeale; b) specificul expozițiilor de bază

⁹ *Osnovy Sovetskovo Muzevedeniia*, p. 12.

¹⁰ *Idem*, p. 25.

și al celor temporare; c) specificul muncii cultural-educative în cadrul și în afara muzeului.

Pentru înțelegerea problemei specificului în muzeologia istorică, trebuie să avem în vedere caracterul complex al instituțiilor muzeale. „... Muzeul nu este numai un institut de cercetări științifice, ci și o instituție cultural-educativă. Posibilitatea specială a răspîndirii cunoștințelor prin mijlocirea muzeelor, adică faptul că vizitatorul are posibilitatea de a face cunoștință în mod nemijlocit cu izvoarele istorice primare, aceasta constituind caracterul factic al expoziției, — ascunde în sine deosebite posibilități pentru munca cultural-educativă, instructivă și propagandistică”¹¹. Muzeul este deci, pe de o parte, o *instituție de cercetare științifică*, iar pe de alta, o *instituție cultural-educativă*. De aici rezultă că și în activitatea muzeistică se impune elucidarea următoarelor aspecte: 1) Ca știință, ce anume cercetează muzeologia? 2) Ca instituție cultural-educativă, ce anume înfățișează în expozițiile de bază și temporare muzeul de istorie? Se înțelege de la sine că specificul muzeologiei istorice nu poate fi altceva decît ceea ce, ca știință, ea cercetează. Cu alte cuvinte, *specificul muzeologiei istorice este determinat de caracterul istoric al obiectelor cercetate în procesul activității muzeistice*.

Reiese, așadar, că muzeologia istorică — bazîndu-se pe rezultatele științelor istorice — cercetează legile specifice care determină rolul uneia din formele fenomenelor realității sociale, și anume al obiectelor cu caracter istoric, originea și raportul lor cu alte fenomene sociale, în primul rînd cu evenimentele istorice și cu protagoniștii acestor evenimente. Succint: muzeologia istorică cercetează și determină *calitatea istorică* a obiectelor muzeale¹². Acest specific deosebește muzeologia istorică de știința istorică și de celelalte discipline muzeologice care studiază problemele muzeelor de științele naturii, artă, etnografie, tehnică etc.

Determinarea calității istorice a obiectelor are o importanță covîrșitoare în activitatea muzeelor de istorie. Fără aceasta nu pot fi organizate expozițiile și depozitele științifice muzeale, nu poate fi desfășurată în cadrul muzeului o temeinică muncă cultural-educativă. În muzeul de istorie contemporan, prin determinarea calității istorice a obiectelor, se crează baza științifică a ilustrării procesului istoric al societății omenești cu mijloace, obiecte, documente muzeale specifice, cu izvoare originale. „... Vestigiile istorice nu sînt, cituși de puțin, folosite ca simple ilustrații ale evenimentelor istorice. Acestea sînt izvoare de prima mînă în studierea trecutului, putînd dezvălui trăsăturile esențiale ale acestuia”¹³.

În procesul cunoașterii realității istorice vestigiile istorice, sau, cu alte cuvinte, obiectele muzeale au un rol deosebit de important. Aceste vestigii (obiecte) sînt izvoare de prima mînă în studierea trecutului, făcînd posibilă dezvăluirea trăsăturilor esențiale ale acestuia. Vestigiile istorice în care este materializat trecutul vieții omenești, dezvoltarea sa pe diferite trepte ale istoriei, pot fi încadrate în trei mari

¹¹ A. B. Zaks, *Metodika postroenija ekspozicii po istorii S.S.S.R.*, Moscova, 1957, p. 3.

¹² Despre această problemă vezi mai pe larg Orbán Antal, *A specifikum szerepe a történeti muzeológiában*, în *Legújabbkori Történeti Múzeum Évkönyve*, 1963—1964, Budapest, 1966, p. 322—350.

¹³ A. B. Zaks, *op. cit.*, p. 7.

categorii: a) Cele în care primează reflectarea imaginativă și în formă artistică a fenomenului istoric (unelte de piatră și ceramică, monumente istorice, monede, obiecte și produse de artă decorativă, fotografii, filme etc.); b) Cele în care reflectarea logică, conceptuală este primordială (manuscrise, materiale tipărite, cărți, material cartografic etc.); c) Vestigii care nu fac parte din categoriile de mai sus, dar care ne pot ajuta în procesul cunoașterii și prezentării realității istorice. În această categorie pot fi încadrate și vestigiile (suvenirurile) legate de personalități sau evenimente și fenomene istorico-politice.

În istoria multiseclară a pământului și poporului nostru, una din cele mai semnificative perioade o constituie aceea când lupta maselor populare împotriva asupririi de orice fel a fost condusă de Partidul Comunist Român. Încadrați în detașamentul de avangardă, cei mai buni fii ai poporului, de diferite naționalități, s-au avîntat fără proget în lupta grea, înfruntînd regimul burghezo-moșieresc, neprecupețindu-și libertatea, și uneori chiar viața.

În închisori și lagărele de concentrare, deținuții politici, pe lângă preocupările cu caracter politic, manifestau în permanență interes pentru executarea unor obiecte cu caracter artistic, artă și de uz personal, ele exprimînd concepția politică, măiestria și perseverența deținutului care le-a creat. În majoritatea cazurilor aceste obiecte au fost create fără aprobarea și știrca organelor de pază (în unele închisori deținuții politici au reușit să impună conducerii înființarea de ateliere, de exemplu la Doftana), din material confecționat pe ascuns cu mijloace de muncă rudimentare. Aceste vestigii și suveniruri păstrate în muzee, arhive sau aflate în posesia unor persoane particulare ne vorbesc despre eroismul și abnegația comuniștilor în lupta crîncenă cu dușmanul de clasă.

Vestigiiile legate de activitatea Partidului Comunist, a personalităților progresiste și a altor organizații democratice, vestigiile provenite din închisori și lagărele de concentrare reflectă unele evenimente sau episoade eroice din lupta poporului pentru eliberarea națională și socială. După caracterul lor, aceste vestigii pot fi împărțite după cum urmează: documente, tipărituri și obiecte care au ajuns pe diferite căi în posesia deținuților politici sau care au fost create de ei înșiși, și vestigii legate de acțiunile de ajutorare a deținuților și a familiilor lor (Ajutorul Roșu, Ajutorul muncitoresc etc.).

Vestigiiile (suvenirurile) provenite din închisori și lagăre de concentrare au și ele un caracter istorico-muzeal, contribuind într-o anumită măsură la cunoașterea perioadei și condițiilor istorice în care au fost create.

În muzeul de istorie contemporan activitatea muzeistică nu se limitează la colecționarea, păstrarea, depozitarea vestigiilor istorice. Muzeul fiind o instituție cu caracter științific în care „se crează condițiile pentru cunoașterea senzorială a obiectelor”¹⁴, printre sarcinile de bază ale personalului științific al acestuia se numără determinarea calității istorice a obiectelor cercetate în procesul activității muzeologice. Acest specific al muzeologiei istorice are o importanță covârșitoare în activitatea generală a muzeelor. Fără aceasta nu pot fi organizate expoziții muzeale și nici depozitele științifice, nu poate fi desfășurată în cadrul muzeului o temeinică muncă cultural-educativă. Prin determinarea calității istorice a obiec-

¹⁴ *Osnovy Sovetskovo Muzevedeniia*, p. 25.

telor muzeale se crează baza științifică pentru a ilustra procesul istoric al dezvoltării societății omenești, cu mijloace, obiecte, documente muzeale specifice, cu izvoare originale.

Ce se înțelege prin calitatea istorică a obiectelor muzeale?

Obiectele muzeale (indiferent din ce epocă provin), într-o măsură mai mică sau mai mare, poartă amprenta activității omului. Ele mărturisesc despre „felul în care omul produce din punct de vedere tehnic, în ce condiții, în ce măsură a devenit stăpîn al naturii”¹⁵, adică analiza lor muzeologică oferă specialistului posibilitatea de a determina cu ajutorul lor cultura materială a societății în perioada istorică dată. K. Marx, referindu-se la importanța mijloacelor de muncă păstrate din trecutul omenirii, subliniază că în aprecierea modurilor de producție ele au aceeași importanță ca și oasele găsite pentru reconstituirea unor specii de animale dispărute. Intemeietorul materialismului dialectic consideră deci că obiectele muzeale sînt izvoare specifice ale trecutului societății omenești. Ținînd cont de faptul că în mijloacele de muncă este materializată (acumulată) o anumită cantitate de muncă și experiență umană, aprecierea lui K. Marx apare absolut evidentă.

Gnoseologia marxist-leninistă nu se limitează însă numai la constatarea mai sus amintită. După cum se știe, V. I. Lenin, ocupîndu-se de problemele teoriei reflecției, a precizat că în cazul de față este vorba de capacitatea reflecției primitive a materialului lipsit de viață. Dezvăluind conținutul rațional al filozofiei hegeliene, care recunoaște că omul „...împregnează lumea cu voința sa și această lume nu este în stare să-și mențină independența față de el”, Marx subliniază faptul că în procesul activității omenești are loc „transformarea obiectelor în rezultate, în rezervoare ale activității subiective”. După expresia lui Marx, în acest proces natura „se umanizează”, iar omul „se obiectivează”. Această transformare care se produce în procesul activității omenești ori de cîte ori se crează o interdependență între om și obiect nu este cituși de puțin o categorie economică. În concepția marxistă obiectul înseamnă „obiectivarea omului, consolidarea individualității sale..., devenind obiect al lui...”. Cu alte cuvinte, obiectele provenite dintr-o anumită societate umană poartă amprenta omului din etapa respectivă de dezvoltare a societății, păstrează ceva din această societate. „Vestigiile istorice ale unei epoci date sînt toate obiectele de aceeași vîrstă (sincrone) cu această epocă, reflectînd una din laturile vieții societății omenești aflate pe o treaptă determinantă a dezvoltării sale”¹⁶. Din această constatare rezultă mai departe că vestigiile legate de evenimente istorice și politice mai importante reprezintă o valoare muzeologică mai ridicată. Atare vestigii au calitatea să ne vorbească despre societăți și generații trecute, să ne furnizeze informații prețioase pentru cunoașterea mai exactă a desfășurării evenimentelor istorice. Valoarea istorico-muzeală a acestor obiecte, adică reflectarea prin ele a evenimentelor importante din diferite etape ale dezvoltării societății omenești nu poate fi determinată prin analiza izolată a acestor obiecte (adică fără a lua în considerare interdependența lor cu alte vestigii istorice).

Analiza obiectelor provenite și păstrate din trecutul omenirii în strînsă interdependență cu alte vestigii istorice, adică determinarea calității istorice a acestor

¹⁵ *A kapitalizmus politikai gazdaságtana*, I, Budapest, 1962, p. 10.

¹⁶ A. B. Zaks, *op. cit.*, p. 3.

obiecte, este o latură importantă a activității muzeologice. „Colecțiile muzeale cuprind — am putea spune — viața materializată în vestigii și amprente obiectuale a vremurilor trecute... istoria dezvoltării societății umane”¹⁷.

Pe lângă calitatea lor istorică, obiectele muzeale mai au, desigur, o serie de alte calități (fizice, artistice, economice, de întrebuințare etc.), calități care sînt prezente împreună, dar într-un anumit timp, loc și anumite condiții una dintre aceste calități poate să se evidențieze, acoperind, umbrind celelalte calități. În societatea capitalistă de exemplu, în majoritatea cazurilor, calitatea istorică a obiectelor muzeale este umbră de calitatea lor economică (valoarea bănească). În privința vestigiilor istorice contemporane (suvenirurilor) există o situație oarecum asemănătoare; în viața majoritatea acestor obiecte au o întrebuințare oarecare, satisfăcînd anumite necesități. Dezvelirea calității istorice a acestor obiecte nu este condiționată de determinarea valorii lor materiale sau a celei de întrebuințare. Determinarea calității istorice a vestigiilor provenite din trecutul societății omenești — mai îndepărtat sau mai apropiat — în principiu este totdeauna posibilă, dar necesită folosirea a diverse metode de comparație și analiză istorică.

Calitatea istorică a obiectelor muzeale este o însușire calitativă, socială, a cărei apariție este posibilă pe baza existenței anumitor calități fizice. Din punct de vedere al calității istorice, la un obiect muzeal nu *corpul in sine* este determinant, ci condițiile în care el a fost creat, minuit sau scopul pentru care a fost folosit. Tocmai pentru aceasta, obiectul cercelării muzeologice nu se îndreaptă spre vestigiile istorice în general, ci spre însușirile lor sociale.

Conceptul de calitate istorică a obiectelor muzeale se subsumează — într-un anumit sens — aceleiași categorii ca aceea a valorii mărfii, valoare prin a cărei formă fizică exterioară „...ia aci în ochii oamenilor forma fantasmagorică a unui raport dintre lucruri” ceea ce „nu e nimic altceva decît raportul social determinat dintre oameni înșiși... Pentru a găsi o analogie, trebuie... să ne refugiem în regiunea nebuloasă a lumii religiei”, unde „produsele creierului omenesc par a fi făpturi independente, insufleteite cu viață proprie și aflate în raport atît între ele, cît și cu oamenii”¹⁸.

Sarcina primordială a muzeologiei istorice, ca parte integrantă a științelor istorice, rezidă în aceea de a dezvălui, de a desprinde — într-un anumit sens — din obiectele muzeale această calitate istorică înveșmîntată „în forma fantasmagorică a unui raport dintre lucruri”.

În concordanță cu gnoseologia marxist-leninistă, unitatea și deosebirea dintre esență și fenomen reprezintă acea bază obiectivă pe care se întemeiază unitatea momentelor senzorial și rațional ale cunoașterii și în virtutea căreia cunoașterea umană progresează de la senzorial spre rațional. În senzații, percepții, în imaginile senzoriale se reflectă, în primul rînd, fenomenele și lucrurile izolate, în timp ce esența rămîne inaccesibilă pentru cunoașterea senzorială. Rezultă de aici că oamenii (societatea) iau cunoștință de realitate, la început, numai la suprafață. Dar viața practică impune o cunoaștere din ce în ce mai adîncă, determinînd astfel ne-

¹⁷ *Osnovy Sovetskovo Muzevedeniia*, p. 34.

¹⁸ K. Marx, *Capitalul*, I, Edit. P.M.R., 1948, p. 100.

cesitatea cunoașterii științifice (raționale), ceea ce, implicând și rezultatele cunoașterii sensoriale, pătrunde mai adânc, dezvăluie esența lucrurilor.

În cazul obiectelor muzeale (vestigiiilor istorice), cele două tipuri de cunoaștere (senzorial și rațional) se află — într-un anumit sens — în opoziție, ceea ce se datorează lipsei coincidenței dintre esență și aparență (contradicția dintre așa-numita cunoaștere de toate zilele, adică socială comună, și cea științifică). A lua în considerare numai statutul fizic, adică obiectualitatea practică a vestigiilor istorice ar însemna a degrada rolul muzeelor de istorie la simpla depozitare și păstrare, atribuind astfel acestor instituții o simplă funcție practică — administrativă. În cazul muzeelor istorice din societatea noastră socialistă este vorba de ceva mult mai esențial și important, deoarece în aceste instituții se desfășoară o amplă muncă de cercetare științifică și cultural-educativă.

Datorită tocmai acestui fapt, menirea de bază a muzeologiei istorice moderne rezidă în cunoașterea rațională a vestigiilor istorice, adică în determinarea calității istorice a obiectelor muzeale, sarcină care se integrează în mod organic atât în ansamblul sarcinilor muzeului istoric contemporan, cit și în totalitatea ramurilor de specialitate ale științei istorice în general. Astfel și în domeniul muzeologiei istorice este cu totul valabilă teza marxistă potrivit căreia vestigiile istorice (analog mărfii) trebuie „eliberate” de rolul lor practic (de utilitatea lor) pentru a se putea determina calitatea lor istorică.

Cercetarea obiectivă a rolului concret și a interacțiunii obiectelor muzeale în procesul istoric asigură baza teoretică materialistă a muzeologiei istorice. Ca și în alte domenii ale științei, și aici este valabilă constatarea lui F. Engels: mijloacele „nu trebuie *inventate*, născocite din minte, ci *descoperite*, cu ajutorul minții, în faptele materiale, existente, ale producției”¹⁹.

Prezentarea prin intermediul obiectelor muzeale a dezvoltării istoriei umane, a evenimentelor cruciale ale acesteia, poate fi realizată numai dacă facem cunoștință cu trăsăturile caracteristice ale vestigiilor istorice, cu legile interdependenței lor complexe și variabile, *dacă lăsăm să ne vorbească ele despre istorie*.

Formele și metodele de educație ale muzeelor de istorie

Muzeele de istorie actuale ale României socialiste, prin intermediul vestigiilor istorice, în cadrul expozițiilor de bază și al celor temporare prezintă într-o ambianță științifică legătura indisolubilă trecut-prezent, care lărgeste și adâncește cunoștințele istorice ale vizitatorilor. Acest imperativ major al muzeelor de istorie se impune mai cu seamă în procesul intensificării activității ideologice și general-educative. Vorbind despre trecutul istoric, tovarășul Nicolae Ceaușescu sublinia: „Este vorba, de asemenea, de trecutul glorios al mișcării revoluționare și comuniste, de trecutul anilor construcției socialiste care a ridicat patria noastră la un înalt grad de dezvoltare în toate domeniile activității economico-sociale. Acest trecut glorios stă la baza dezvoltării viitoare a poporului nostru, în centrul politicii educative! Numai dacă vom ști să îmbinăm în mod armonios trecutul glorios cu prezentul vom reuși

¹⁹ K. Marx — F. Engels, *Opere alese în două volume*, vol. II, București, 1952, p. 123.

să trasăm căile făuririi cu succes a societății socialiste multilateral dezvoltate, să creăm premisele necesare făuririi comunismului în România“.

În lumina „tezelor din iulie 1971“, în fața muzeografilor din muzeele de istorie stau sarcini deosebit de importante. Muzeele de istorie sînt chemate ca pe baza materialismului dialectic și istoric, cea mai înaintată concepție despre lume și viață, să ilustreze evenimentele social-politice cele mai importante petrecute pe meleagurile patriei noastre în decursul istoriei multimilenare a omului. Ilustrînd în acest spirit militant societatea țării noastre în diferite epoci — de la paleolitic la formarea poporului român, și pînă în perioada construirii societății socialiste — muzeele de istorie trebuie să prezinte esența și evoluția raporturilor dintre clasele sociale, contradicțiile și luptele de clasă care stăteau la baza fenomenelor ideologico-politice. Numai prin prezentarea evenimentelor esențiale ale luptei poporului, a tradițiilor comune ale poporului român și naționalităților conlocuitoare, a activității revoluționare, se pot reda faptele în interdependența lor dialectică obiectivă, evidențiînd astfel experiența de luptă socială a maselor. Documentele de partid la care ne-am referit cer mai hotărît muzeografilor din muzeele de istorie să nu-și slăbească spiritul militant, să nu admită puncte de vedere eclectice, străine poziției politice și ideologice a Partidului Comunist Român. În acest context se impune ca muzeele de istorie, făcînd o largă operă social-științifică, să accentueze deosebit asupra unor laturi ale conștiinței umane, ca: patriotismul, spiritul de sacrificiu în lupta pentru cauza independenței naționale și a dreptății sociale, moștenirea înaintată a trecutului, caracteristicile societății de ieri, bazată pe exploatarea omului de către om, pe nedreptăți sociale și naționale, structura dinamică a istoriei, lupta revoluționară a proletariatului, rolul de organizator și conducător al partidului comunist etc. Scoaterea în evidență a tuturor acestor aspecte urmărește să fixeze în memoria generațiilor prezente și a celor viitoare lumea plină de nedreptăți pe care a nimicit-o lupta pentru libertate și emancipare socială a proletariatului, a întregului popor.

Desfășurînd o activitate de cercetare științifică complexă îndreptată spre formarea și dezvoltarea colecțiilor, spre îmbogățirea conținutului expozițiilor, precum și spre determinarea calității istorice a vestigiilor trecutului, muzeele de istorie au ca sarcină permanentă îmbunătățirea expozițiilor de bază și organizarea expozițiilor temporare, aprofundarea concepției științifice și perfecționarea prezentării și interpretării obiectelor și documentelor istorice. În această direcție, în fața lucrătorilor din muzee se ridică două probleme esențiale de ordin metodologic și estetic: elaborarea, respectiv îmbunătățirea tematicii expozițiilor, și prezentarea într-o ținută estetică a vestigiilor istorice.

În jurul problemelor legate de tematica muzeelor de istorie au avut loc și mai au loc și în prezent discuții științifice și metodologice. Este mult discutată însăși problema de bază: care să fie criteriul de orientare în elaborarea tematicii, cel cronologic sau cel al problemelor mari („pe probleme mari“)? După părerea noastră, în cazul aplicării metodei „pe probleme mari“ se comite o greșală științifică de fond: ruperea luptei de clasă — motorul dezvoltării societății — și a suprastructurii de baza economică a orînduirii sociale respective. În această concepție lupta maselor nu pare ca o necesitate obiectivă a dezvoltării forțelor și relațiilor de producție. Or, destinația principală a muzeelor de istorie este tocmai aceea de a ilustra, cu ajutorul exponatelor muzeistice existente, dezvoltarea societății omenești în

lumina materialismului dialectic și istoric. O aranjare cu tematica orientată „pe probleme mari” își are sensul, desigur, în cazul unei expoziții speciale, îmbrățișând o tematică relativ redusă, expoziție ce s-ar adresa specialiștilor și — ca atare — ar insista asupra ilustrării unor probleme de detaliu (de pildă expoziții în cadrul unor simpozioane, sau sesiuni pe o temă dată). Pe baza experienței dobândite în organizarea expozițiilor muzeale, considerăm că în ce privește partea istorică a muzeelor cu caracter social, tematica expozițiilor trebuie să respecte criteriul cronologic, singurul în măsură a da firul călăuzitor în diversitatea de probleme și aspecte ce se cer ilustrate. Prezentarea problemelor esențiale ale istoriei patriei, ale unor ținuturi sau teritorii istorice, ca proces istoric în continuă dezvoltare, este posibilă numai prin folosirea metodei cronologice, stabilindu-se problemele cele mai importante în cadrul perioadelor istorice ale dezvoltării. Vizitatorului i se oferă astfel posibilitatea urmării evoluției unice, cronologice a unei epoci, perioade sau culturi.

O altă problemă controversată legată de elaborarea planului tematic al muzeelor de istorie este structura tematicii. După unele concepții, muzeele de istorie trebuie să ilustreze toate problemele etapei respective de dezvoltare a istoriei. În această accepțiune, tematica expoziției de muzeu se aseamănă cu tematica unui manual de istorie. Această concepție, prin exagerarea principiilor cultural-educative, după părerea noastră tinde spre uniformizarea tuturor muzeelor din țară. Expoziția muzeală nu are menirea să prezinte istoria patriei *sub toate aspectele*. Fiecare muzeu de istorie își are specificul său. Dacă Muzeul de istorie al R.S. România ilustrează în expozițiile sale de bază principalele evenimente ale dezvoltării societății pe teritoriul patriei noastre, Muzeul de istorie al Transilvaniei, de exemplu, trebuie să prezinte vizitatorilor istoria teritoriilor intracarpătice, desigur, încadrată organic în ansamblul istoriei patriei. Această prezentare trebuie să cuprindă (și cuprinde într-adevăr) numai *problemele principale* și se limitează la ilustrarea aspectelor esențiale ale acestora. Pe baza experienței dobândite în procesul de creare a rețelei muzeale din țara noastră, a fost abandonată concepția că fiecare muzeu de istorie trebuie să prezinte dezvoltarea societății din țara noastră de la primele urme ale omului pînă în zilele noastre. Cum este și firesc, în munca de organizare a expozițiilor muzeale trebuie să se țină seama de vestigiile istorice ce stau la dispoziție, precum și de spațiul afectat expoziției. Numai astfel se poate rezerva vizitatorului o surpriză la fiecare muzeu de istorie și chiar la fiecare vitrină a expoziției.

Muzeele de istorie sînt prin excelență focare de cultură și educație prin imagini. Prezentarea patrimoniului muzeal în cadrul expozițiilor permanente sau în cele temporare este de fapt finalizarea cercetărilor și interpretărilor muzeistice, oferind o imagine globală, o ilustrare valorică a unui ansamblu cultural sau a unei perioade istorice. În ultimii ani s-a evidențiat orientarea organizatorilor de expoziții muzeale spre forme și metode de prezentare la nivelul tehnicii mondiale. Astfel de expoziții, caracteristice mai ales muzeelor de interes republican, sînt exemple promițătoare, nepreluate însă de alte instituții muzeale, unde, în majoritatea cazurilor, predomină încă aglomerarea materialului muzeistic. În aceste muzee se remarcă folosirea unei metode neștiințifice, constînd în simpla prezentare prin înșiruire a exponatelor și neatingîndu-se în acest fel scopul dorit.

Organizarea expozițiilor muzeale la un nivel tehnic-estetic ridicat, folosind metode și procedee tehnice înaintate, este desigur o strădanie meritorie în muzeologia modernă. O expoziție muzeală de istorie realizată cu mijloace tehnice moderne, într-un cadru tehnico-estetic atrăgător, contribuie, fără îndoială, la educarea estetică a maselor de vizitatori. Există și în această direcție însă un mare pericol, și anume că în tehnicismul exagerat al unei expoziții muzeale se pierde esențialul — ilustrarea veridică a evenimentelor istorice. Pe lângă acest pericol real, în țara noastră se mai poate constata și o tendință spre uniformizarea și șablonizarea muzeelor, ceea ce e profund greșit. Într-adevăr, deoarece în patria noastră numai o singură întreprindere, I.S. „Decorativa“ din București, se ocupă de prezentarea tehnică a muzeelor, o serie de muzee amenajate de această întreprindere se aseamănă foarte mult din punct de vedere al formelor și modalităților de expunere. Putem astfel cita: Muzeul de istorie a partidului, a mișcării revoluționare și democratice din România, Muzeul de istorie al Transilvaniei (secțiile de istorie feudală și modernă), Muzeul Unirii din Alba Iulia, Muzeul județean Brașov, Muzeul Țării Crișurilor etc. Credem că în viitor organele competente vor trebui să acorde o mai mare atenție înlăturării acestor deficiențe, care tind spre generalizare pe întreaga rețea muzeală. Numai într-o atmosferă estetică plăcută și într-o tehnică modernă sobră, expozițiile muzeale de istorie devin focare de prim rang ale educației socialiste a maselor. Sutele de mii de vizitatori ce trec anual pragurile muzeelor vor expoziții interesante, cât mai variate, organizate pe baze științifice, într-un cadru tehnico-estetic plăcut, atrăgător. În acest context, muzeele de istorie ale zilelor noastre nu mai pot fi niște depozite restrinse de vestigii; devenind treptat bunuri naționale, ele au de spus un cuvânt greu, atât în ce privește procesul general al cunoașterii științifice, cât și în privința dezvoltării conștiinței socialiste a maselor largi populare. Recentele documente de partid, și mai cu seamă „tezele din iulie“ ale tovarășului Nicolae Ceaușescu impun și muzeelor de istorie necesitatea unor examinări atente, a unor căutări continue, în scopul promovării metodelor noi, care să atragă mai pregnant masele și să satisfacă la un nivel superior dezideratele lor culturale mereu crescînde în vederea îndeplinirii sarcinilor ideologice și culturale ce revin muzeelor contemporane de istorie.

Eficiența activității muzeale, pe lângă elaborarea și publicarea unor studii, se reflectă în primul rînd în realizarea contactului pe o scară cît mai largă cu publicul. Comunicarea muzeului cu masele trebuie să devină un dialog viu, creator. Cu ajutorul și prin intermediul limbajului specific legat de prezentarea exponatelor, muzeul trebuie să determine pe vizitator să participe cît mai mult și mai activ, intelectual și emoțional, la recepționarea conținutului istoric încorporat în obiectele muzeale. În societatea noastră socialistă instituțiile muzeale au devenit instrumente active și eficiente de educație socialistă, petriotică și estetică. Latura cultural-educativă a activității muzeelor contemporane se evidențiază din ce în ce mai mult. Dovadă peremptorie în acest sens este și faptul că în august 1971, la Paris, în cadrul ICOM-ului s-a dezbătut, în plen și în 17 comitete, tema: „Muzeul în serviciul omului azi și mâine. Rolul educativ și cultural al muzeului“. Dezbateri similare au avut loc și în țara noastră. Astfel, în zilele de 2 și 3 decembrie 1970, în cadrul unei consfătuiri pe țară, organizată de către conducerea fostului C.S.C.A., la București s-au dezbătut unele aspecte ale activității muzeelor, modul și căile prin care

aceste instituții reușesc să-și îndeplinească rolul de instruire și educare a maselor.

Dacă este adevărat că cercetarea științifică e o latură esențială a activității muzeelor de istorie, nu e mai puțin adevărat că munca cultural-educativă, folosirea multiplexelor și tot mai diverselor forme pentru valorificarea culturală a patrimoniului determină și justifică existența acestor instituții care tind în zilele noastre să devină autentice cărți deschise ce vorbesc nemijlocit și convingător despre modul de viață, despre trecutul istoric și tendințele de dezvoltare ale unui popor. Astăzi, când în România jumătate din totalul populației trece anual pragul muzeelor, este de la sine înțeles faptul că problema metodelor și procedeele de comunicare ale muzeelor de istorie cu publicul preocupă tot mai mult pe muzeologii din țara noastră. În legătură cu această situație nu trebuie uitat faptul că în România socialistă avem de-a face cu un public nou, a cărui compoziție și mentalitate reflectă structura și profilul societății noastre multilateral dezvoltate, cu un nivel cultural tot mai ridicat, în care eforturile individuale se armonizează și se identifică tot mai mult cu obiectivele colectivității. Muzeul de istorie fiind o instituție care prezintă în forma cea mai concretă o sinteză a istoriei și culturii, a activității creatoare a omului, constituind în același timp o largă bază de influențare a opiniei publice, folosirea în activitatea cultural-educativă a celor mai variate metode și mijloace de comunicare cu publicul a devenit o necesitate stringentă. Dezvoltarea impetuoasă a societății noastre socialiste ridică cu acuitate problema elaborării unei pedagogii muzeologice menite să asigure o metodologie adecvată procesului de informare și educație a maselor de vizitatori. Relațiile cu publicul trebuie să capete noi valențe, iar influența muzeului trebuie să se prelungească dincolo de porțile sale, muzeul devenind din ce în ce mai mult factor hotărâtor al educației maselor. Pe drept cuvânt sublinia delegația română la conferința Comitetului internațional al muzeelor de arheologie și istorie, de la Leningrad și Moscova, în septembrie 1970, necesitatea revederii metodelor de cercetare „și mai ales de comunicare cu publicul; muzeul contemporan trebuind să fie o instituție dinamică, prezentă în mijlocul publicului — vizitatorii nu trebuie să fie așteptați, ei trebuie să fie atrași prin diverse mijloace...”

În principiu, dacă munca științifică în muzeele de istorie îmbracă un caracter mai specializat, cu referiri oarecum interioare, adică strins legate de vestigiile materiale ale trecutului, în schimb activitatea cultural-educativă prezintă mai multe caracteristici. Eficiența expozițiilor de bază, a expozițiilor temporare și itinerante este condiționată în cea mai mare măsură de munca de îndrumare a publicului, de ghidajul competent și atrăgător, efectuat de un personal de specialitate cărui i se cere să-și însușească și o pregătire pedagogică. În acest sens, utilizarea mijloacelor tehnice audio-vizuale și cinetice cele mai perfecționate nu trebuie să diminueze ghidajul viu. Textele aplicate, etichetele, grafica auxiliară (hărți, fotografii etc.), diapozitivele, dioramele și diafilmele împreună cu publicațiile de largă popularitate (pliante, ghiduri, cărți poștale, ilustrate, foi volante etc.) contribuie numai la o mai bună cunoaștere a colecțiilor muzeelor. Filmul și prezentarea televizată largesc, de asemenea, comunicarea cu publicul.

Pentru ca muzeul de istorie, care vine în contact zilnic cu masele de vizitatori, să-și îndeplinească rolul de educator colectiv, muzeologul (îndrumătorul) trebuie să știe să prezinte colecțiile publicului în așa fel încît vestigiile materiale de care dispune muzeul să acționeze direct asupra conștiinței vizitatorilor, să-i mobilizeze la sporirea activității patriotice depuse în opera de construire a societății socialiste multilateral dezvoltate. În fața acestei sarcini îndrumătorul (muzeologul) trebuie să fie bine pregătit profesional, ideologic și pedagogic, să-și iubească cu pasiune munca, să știe să facă expuneri adecvate nivelului cultural al vizitatorilor, să aducă în mintea publicului esența evenimentelor istorice, scoasă din vestigiile și filele documentelor istoriei patriei noastre, mărturie a existenței și luptei de veacuri pentru eliberare socială și națională. Muzeologul făcînd contactul vizitator-obiecte muzeale, de el depinde într-o măsură covârșitoare dacă se va încălzi sau nu atmosfera în muzeu, se va crea sau nu climatul favorabil introducerii vizitatorului în problematica muzeului, dacă se vor deschide sau nu porțile conștiinței vizitatorului în ce privește recepționarea, întregirea și aprofundarea cunoștințelor despre istoria societății omenești. Introducerea și folosirea pe o scară cît mai largă a tehnicii audio-vizuale și cinetice nu-l poate înlocui pe muzeologul, specialistul și pedagogul competent în introducerea vizitatorului în tainele orînduirii trecute.

În legătură cu munca de îndrumare în muzeu ni se pare că la muzeele noastre de istorie mai sînt unele lacune. Exagerînd uneori latura științifică a activității muzeale, unii muzeografi consideră că munca de îndrumare ar fi o „corvoadă“, drept care îndrumarea vizitatorilor se face într-un ritm rapid, „în fugă“, fără a se evidenția aspectele esențiale ale marilor acțiuni patriotice din trecut. Un alt aspect negativ al problemei este acela că unii muzeologi nu acordă atenția cuvenită nivelului cultural al vizitatorilor și astfel, necunoscînd „calitatea“ publicului, fac un ghidaj stereotip, nediferențiat. În asemenea cazuri expozițiile nu-și mai ating scopul, dialogul cu masele nu va mai fi viu și atractiv, nu va prinde viață.

Ghidajul în muzeele de istorie trebuie să fie o veritabilă lecție de istorie, de o înaltă ținută patriotică, un înflăcărat dialog constructiv. În această optică apare ca un imperativ al dezvoltării muncii în muzee necesitatea îmbunătățirii calității ghidajelor, ținîndu-se cont de faptul că reușita în influențarea conștiinței maselor depinde, înainte de toate, de legătura ce se stabilește între vizitatori și îndrumători care se bazează pe îmbinarea probității științifice cu arta de a convinge, de a sădi și consolida în sufletele vizitatorilor prețuirea și dragostea pentru trecutul zbuciumat al poporului, pentru moștenirea cultural-artistică și pentru patria noastră socialistă de astăzi.

Îmbunătățirea continuă a activității muzeelor de istorie depinde în cea mai mare măsură de asigurarea pregătirii organizate a cadrelor de specialitate.

Editura unui manual și a unor lucrări de muzeologie a devenit, de asemenea, o necesitate stringentă, de prim ordin.

În cadrul activității general-educative a muzcelor de istorie, în sălile expozițiilor de bază au loc ocazional lecții de istorie în fața elevilor și studenților. În acest sens, între muzee și școli sau universități există o înțelegere tacită, pe baza căreia la orice solicitare sălile muzelor se transformă în săli de clasă. Această metodă, care s-a dovedit a fi foarte utilă, trebuie să devină o constantă sistematic aplicată și consecvent urmărită a activității muzeelor. În procesul desfășurării muncii cultu-

ral-educative din muzeele de istorie se mai pot găsi și folosi încă multe forme. Avînd în vedere că muzeul nu trăiește numai prin expunere și ghidaje, ci prin modul în care reușește să atragă, să capteze interesul publicului, să fie un factor educativ de prestigiu, ar fi necesar ca la marile muzee să existe o sală de bibliotecă și de informare științifică, dotată cu publicațiile celor mai prestigioase muzee din țară și străinătate, cu presa cotidiană și cu publicațiile culturale periodice. De asemenea, ar trebui să existe la marile muzee săli de proiecții care să completeze, mai ales pentru vizitele în grupuri, expunerea ghidului, să ilustreze pe peliculă, cu ajutorul vestigiilor istorice din marile muzee ale globului, epocile dezvoltării societății omenеști.

Pe linia atragerii publicului se înscrie inițiativa demnă de urmat a Muzeului de istorie al Transilvaniei, care în colaborare cu Institutul de istorie și arheologie din Cluj a organizat în muzeu un ciclu de conferințe, intitulat sugestiv „Trecutul și prezentul țării — izvor de învățăminte și patriotism“. Expunerile ținute de specialiști ai muzeului și institutului în problemele respective, utilizându-se pentru demonstrația concretă a temelor expuse obiectele din muzeu, proiecții, filme etc., prezintă în fața auditoriului noutățile de ultimă oră privind subiectul respectiv, determinînd creșterea afluenței vizitatorilor în muzeu și ridicînd, totodată, rolul științific și educativ al acestuia. Expunerile privesc istoria Transilvaniei în contextul general al istoriei patriei, cu referiri necesare la istoria universală. Expunerile, bucurîndu-se de succes, au atras înspre muzeu nu numai elevi și studenți, ci și muncitori, militari și intelectuali. Este lăudabilă și inițiativa Comitetului de Cultură și Educație Socialistă al județului Bihor, care împreună cu Muzeul Țării Crișurilor din Oradea și Revista Muzeelor a organizat în 11 și 12 decembrie 1971 un simpozion cu tematica: „Muzeul contemporan — factor activ în realizarea educației socialiste“. Din aria largă a tematicii amintim cîteva comunicări interesante: „Muzeul contemporan — o mare și profundă lecție de etică revoluționară“ (de George Protopopescu); „Contribuția muzeelor la realizarea educației socialiste. Rolul activității de îndrumare în procesul educativ desfășurat la muzeul de istorie“ (de Ioan Lupescu); „Din experiența unor acțiuni eficiente cu tineretul“ (de Gabriel Mihăescu și Petre Cristea); „Importanța cercetării interdisciplinare în muzee și ridicarea nivelului general al cunoașterii și educației socialiste“ (de Radu Florescu și Lucian Roșu); „Particularitățile activităților educative desfășurate de Muzeul de istorie. Mijloace și finalitate“ (de Aurel Moldoveanu); „Principii și orientări în pedagogia muzeală românească“ (de Cornel Irimie) etc²⁰. Notăm ca o acțiune pozitivă faptul că după simpozion, referenții au participat în localitățile Pietroasa, Beiuș, Giriș și Săcuieni (toate în județul Bihor) la o masă rotundă pe teme muzeologice, culturale și științifice. În direcția lărgirii și adîncirii relațiilor cu publicul au depus o activitate susținută și alte muzee de istorie din țară. Astfel, Muzeul de istorie a municipiului București — care în noiembrie 1971 și-a sărbătorit semicentenarul înființării sale — în ultimii ani a organizat conferințe și expuneri pe teme diferite. Alte muzee, ca Muzeul județean Arad, muzeele din Sf. Gheorghe, Brașov,

²⁰ *Muzeul contemporan, factor activ în realizarea educației socialiste*. Simpozion, organizat de Comitetul de cultură și educație socialistă al județului Bihor, Muzeul Țării Crișurilor — Oradea, Revista Muzeelor; Oradea, 11—12 septembrie 1971.

Constanța etc. organizează sistematic sesiuni științifice, la care, pe lângă personalul de specialitate și cercetători, mai participă și alte persoane, iubitori al istoriei patriei. La Alba Iulia, Muzeul Unirii a organizat unele simpozioane și conferințe dedicate popularizării patrimoniului muzeistic, a monumentelor istorice, a locurilor unde frunțași ai culturii noastre și-au desfășurat activitatea.

O altă formă prin care muzeele tind să adopte o atitudine activă în raporturile lor cu publicul este organizarea expozițiilor temporare și itinerante, concepute pe teme speciale. Atare expoziții sînt din ce în ce mai frecvente și mai solicitate. Eficiența lor este condiționată de mai mulți factori: tema aleasă, abundența obiectelor originale, concepția planului tematic, durata deschiderii, popularizarea expoziției și munca de îndrumare a publicului — ghidajul competent și atrăgător. Expozițiile temporare și itinerante, prezentînd mereu noutăți rezultate din cercetări și achiziții, atrag tot mai mulți vizitatori.

Activitatea complexă și multilaterală a muzelor de istorie nu se rezumă — sau nu se poate rezuma — numai la folosirea formelor și metodelor cu caracter intern; ea trebuie completată cu alte forme din cele mai variate, în afara muzeului, care sînt menite, de asemenea, să întărească și să întregască relația muzeu-public. În acest context amintim activitatea „extramuzeală” a Muzeului de istorie a municipiului București, personalul căruia s-a deplasat în repetate rînduri în fabrici, uzine și instituții unde a ținut conferințe de popularizare a patrimoniului muzeal. Personalul Muzeului de istorie al Transilvaniei, în colaborare cu Cabinetul județean de partid (Cluj) și cu Comisia de propagandă a Comitetului municipal de partid din Cluj, în cadrul unor sesiuni, simpozioane cu caracter jubiliar sau ședințe festive, a ținut o serie de expuneri ideologico-politice în orașele Cluj, Turda, Dej, Cîmpia Turzii, Gherla, Huedin, în fața militarilor, a propagandiștilor învățămîntului de partid, la Universitatea serală de marxism-leninism etc. Nu peste tot însă muzeografiile sînt folosiți în mod judicios de către organele de partid și comitetele de cultură. Lucrătorii muzeelor sînt încă deseori considerați simpli funcționari ai Consiliilor populare și li se încredințează diferite acțiuni pur administrative. În asemenea condiții, muzeografiile neputîndu-se ocupa în mod corespunzător de îmbunătățirea activităților de cercetare științifică și cultural-educativă, muzeele nu-și pot îndeplini rolul lor principal de educație socialistă a maselor. Comitetele de Cultură și Educație Socialistă vor trebui să acorde în viitor mai multă importanță activității muzeelor, să mobilizeze și să îndrume pe muzeografiile din subordine pentru intensificarea muncii lor cultural-educative.

Activitatea în afara muzeului se completează cu expuneri și lecții în școli și la sate. Această formă însă este folosită sporadic, în general numai în cazul solicitărilor. Extinderea ei, fiind o metodă incontestabil utilă și folositoare, necesită o colaborare mai strînsă cu inspectoratele școlare și cu Comitetele de cultură și educație socialistă, sau chiar cu Consiliile populare locale.

Muzeul de istorie contemporan, ca instituție științifică și cultural-educativă, este o carte deschisă a glorioaselor lupte seculare pentru libertate, a tradițiilor naționale și a izbînzilor spirituale ale poporului. Pentru consultarea și studierea ei în spiritul îndrumărilor date de secretarul general al partidului nostru, este necesară îmbunătățirea colaborării cu acele orga-

nizații și instituții cu ajutorul cărora masele pot fi mobilizate și înglobate într-o acțiune cultural-educativă bine organizată.

După cum s-a remarcat și cu alte ocazii (Consfătuirea din 2—3 decembrie 1970, organizată de către conducerea C.S.C.A.; „Scinteia“, nr. 8893, din 31 august 1971; Simpozionul din 11 și 12 decembrie 1971 de la Oradea etc.), din sfera de preocupări a muzeelor lipsesc în mare parte organizațiile U.T.C. și de pionieri, comitetele sindicatelor, inspectoratele școlare, asociațiile studențești. Lipsesc de asemenea celelalte așezăminte culturale județene și orășenești; casele de cultură, căminele culturale, cluburile din uzine și întreprinderi. Prin îmbunătățirea relațiilor cu aceste organe și organizații, numărul vizitatorilor la muzee va crește, iar ponderea tineretului din fabrici și a salariaților din unitățile economice se va ridica considerabil. În acest sens credem că ar fi bine să se creeze în cadrul marilor muzee o secție de pedagogie și propagandă care să organizeze și să îndrume practic vasta activitate de atragere a maselor spre muzee.

În contextul statornicirii și lărgirii relațiilor muzeu-public se ridică și problema înființării cercurilor „Prietenii muzeului“. Aceste cercuri ar fi menite să cuprindă pe prietenii muzeelor dintr-o localitate, indiferent de vîrsta și numărul lor, pe cei ce-și manifestă dorința de a colabora cu muzeele, de a sprijini activitatea lor. La rîndul lor, muzeele, ieșind în întîmpinarea prietenilor lor, le-ar asigura îndrumarea necesară, o bază de informare și posibilități de manifestare. Îmbinarea acestor preocupări reciproce ar asigura reușita deplină a legăturilor dintre muzeu și cercul prietenilor săi. Pînă în prezent însă, în cele mai multe locuri, această acțiune a rămas în stadiul intențiilor.

Pentru ca muzeele patriei noastre să-și aducă o contribuție substanțială la înfăptuirea programului de măsuri propus de tovarășul Nicolae Ceaușescu și adoptat de plenara C.C. al P.C.R. din noiembrie 1971 precum și de documentele Conferinței naționale a P.C.R. din iulie 1972, pentru dezvoltarea conștiinței socialiste a maselor, pentru întărirea spiritului partinic, revoluționar al întregii activități ideologico-politice, alături de dezvoltarea echilibrată a rețelei muzeale pe întreaga țară se impune perfecționarea continuă a profilului instituțiilor muzeale.

În „tezele din iulie 1971“, tovarășul Nicolae Ceaușescu sublinia: „Sarcini deosebite revin organizațiilor de partid, comuniștilor care lucrează în instituțiile de propagandă, educație și informare în masă, în uniunile de creație și în instituțiile de cultură și artă. Aceste organizații de partid trebuie să desfășoare o activitate intensă pentru a imprima în colecțiile respective, în munca instituțiilor și organizațiilor unde activează, un spirit profund partinic, revoluționar, combativ în vederea promovării ferme a ideologiei partidului nostru în toate acțiunile pe care le întreprind, în desfășurarea întregii educații politice și a vieții cultural-artistice din țara noastră“.

Din indicațiile secretarului general al P.C.R. se desprinde cu claritate ideea propagandei vii, dinamice, legate de oameni, cu conținut științific

materialist-dialectic, pentru care trebuie să militeze necontenit organele și organizațiile de partid, toți comuniștii care lucrează în instituțiile de propagandă, cultură și artă. Avînd în vedere trăsăturile specifice ale activității muzeelor de istorie, socotim că lucrătorii acestei instituții culturale-educative și științifice trebuie să țină seama în permanență de îndrumările tovarășului Nicolae Ceaușescu: „A fi cu adevărat marxist-leninist înseamnă a fi un explorator îndrăzneț și experimentat al drumului nou pe care îl deschide omenirii socialismul și comunismul, un cutezător vizionar al zilei de mîine pornind de la realitățile și cerințele arzătoare ale zilei de azi, precum și de la concluziile, generalizate pe plan teoretic, ale experienței de ieri, și de azi.“

Experiența și rezultatele activității muzeale de pînă acum, și mai cu seamă sarcinile ce se desprind din documentele de importanță majoră ale partidului, la care întreaga noastră națiune socialistă a aderat pe deplin, necesită îmbunătățirea activității muzeelor de istorie. Numai folosind metode și procedee noi, perfecționate, muzeele de istorie își vor putea îndeplini și mai bine sarcinile, servind ca factor important în educarea socialistă, patriotică și estetică a maselor.

PETRU BUNTA

EINIGE PROBLEME DER HISTORISCHEN MUSEUMSKUNDE

(Zusammenfassung)

Ausgehend von dem umfassenden Programm der Massenerziehung in marxistisch-leninistischem Geist, das vom Generalsekretär der Rumänischen Kommunistischen Partei Nicolae Ceaușescu eingeleitet wurde, untersucht der Verfasser die Rolle der Geschichtsmuseen als wissenschaftliche und kulturell-erzieherische Einrichtungen. Im Artikel wird gezeigt, dass die Geschichtsmuseen — im modernen Sinne des Begriffs — Schöpfungen des sozialen Bewusstseins sind, die im Verlaufe der kulturellen Entwicklung der Menschheit entstanden und sich grundlegend von den antiken Museen, dem Heiligtum der Musen (Museion-Museum) unterscheiden, Einrichtungen also, die Gegenstände der Sachkultur aus der Vergangenheit sammeln, aufbewahren und studieren und vermittels dieser eine intensive kulturell-erzieherische Tätigkeit entfalten. Als wissenschaftliche Forschungsinstitute untersuchen die Geschichtsmuseen vor allem den historischen Gehalt der Gegenstände und Dokumente der Vergangenheit und organisieren mit deren Hilfe Grund- und Sonderausstellungen. Das Spezifikum der geschichtlichen Museumskunde ist eben die Bestimmung des historischen Charakters der im museumskundlich-historischen Tätigkeitsprozess untersuchten Gegenstände. Dadurch wird die wissenschaftliche Grundlage für eine wahrheitsgetreue Illustrierung des historischen Werdeganges der menschlichen Gesellschaft durch verschiedene Mittel, Gegenstände, typische Musealdokumente und Originalquellen geschaffen. Des weiteren führt der Verfasser an, dass es gegenwärtig widersprechende Meinungen selbst über die Ausarbeitung und Anwendung der Ausstellungsthematik gibt. Nach Ansicht des Verfassers muss bei der Themenwahl für die Grundaussstellungen die historische Chronologie beibehalten werden, ohne aber sämtliche Probleme der Geschichtssperioden zu umfassen. Die Thematik der Sonder- oder Wanderausstellungen hat natürlich einen ganz besonderen Charakter. Die Geschichtsmuseen sind aber vorzüglich kulturell-erzieherische Einrichtungen, die in erster Linie durch die

Grund- sowie die Sonderausstellungen eine ständige patriotische, wissenschaftliche und ästhetische Erziehungstätigkeit entwickeln. Das heutige Geschichtsmuseum muss nach Meinung des Verfassers eine Reihe verschiedener Erziehungsmethoden anwenden. Dazu gehören sachkundige Vorträge über ein bestimmtes Thema oder eine Geschichtsperiode, Ausführungen und praktische Unterweisungen mit Projektionen, sowohl im Rahmen des Museums als auch ausserhalb desselben, wissenschaftliche Tagungen, Symposien über interessante, die Besucher anziehende Fragen, Begegnungen mit Arbeitern, Schülern, Studenten und Militärfunktionären an deren Arbeitsplatz usw. Die Verwendung der vollkommensten auditiv-visuellen und kinetischen Hilfsmittel darf aber die persönliche Führung — das wichtigste Erziehungsmittel der Geschichtsmuseen — nicht beeinträchtigen. Der Verfasser hebt hervor, dass die Beziehungen zum Publikum anhand der Parteidokumente, zur Hebung des sozialistischen Massenbewusstseins eine neue Aufwertung bekommen müssen, da das Geschichtsmuseum immer mehr zum entscheidenden Faktor der sozialistischen Massenerziehung wird.

NOTE, DISCUȚII, RECENZII

AȘEZAREA NEOLITICĂ DE LA HOMOJDIA (jud. Timiș)

În primăvara anului 1969 Ion Stratan, directorul muzeului din Lugoj, descoperă o așezare neolitică pe *dealul Ivănanțului* în locul numit *La Ivănanțu*, loc ce se află la cca 100 m de riul satului Homojdia, între râu și pădure. Așezarea se găsește pe o pantă care coboară ușor spre râu, pornind de la pădure. În toamna anului descoperirii au fost executate primele sondaje de verificare. Cu acest prilej au fost trasate două secțiuni și o casetă.

În săpătură a fost semnalată o parte a unei locuințe de suprafață care a fost, parțial, dezvelită. Stratul de cultură începe încă de la suprafață, nefiind însă prea bogat. Fragmente ceramice apar pînă la adîncimea de cca. 0,40 m, unde a fost surprins un nivel de călcare cu locuințe de suprafață. Locuințele au fost construite din pari și nuiete, fapt ce se poate bine observa din urmele lăsate de acestea pe bucățile de chirpic. Locuințele au fost construite dintr-o mare cantitate de lemn, lucru ce rezultă din chirpiciul ars, uneori, pînă la vitrifiere.

Unelte din piatră șlefuită, deocamdată, lipsesc. Din piatră cioplită sînt un număr mare de unelte, nuclee și așchii. Materialele din care au fost confecționate uneltele sînt: silex gălbui, gălbui cu vinișoare, opal fumuriu, cenușiu, brun-roșcat etc. Au fost confecționate următoarele categorii de obiecte: nuclee (fig. 1/1—2, 4—6), percutoare (fig. 1/3), lame cu secțiune trapezoidală și cu cap de gratoar (fig. 2/1—2, 4—6), lame cu secțiune triunghiulară (fig. 2/3, 7—19) și lame cu secțiune trapezoidală (fig. 2/20—30). Din lut sînt confecționate cîteva greutăți pentru plasa de pescuit sau războiul de țesut (fig. 3/1—2).

Ceramica. Materialul ceramic rezultat nu este prea numeros. După factura ceramicii, distingem trei categorii: a) ceramica fină; b) ceramica semifină; c) ceramica de uz comun sau grosieră.

a) *Ceramica fină* este de culoare cenușie, cenușiu-negricioasă și gălbuie. La amestec se folosește, ca degresant, un nisip fin. Arderea este uniformă. Pereții vaselor nu au fost lustruiți, ci doar neteziți. Cîteva fragmente sînt de culoare neagră, avînd în pastă nisip. *Formele* vaselor (fig. 7/1—IV) nu diferă prea mult. Amintim bolul cu pereții curbați (*tip I*, fig. 5/14; 6/1); strachina bitronconică cu partea superioară evazată (fig. 5/3, *tipul II*); strachina tronconică cu pereții curbi (*tipul III a*, fig. 5/2); strachina tronconică plată (*tipul IV b*, fig. 5/13). *Ornamentele*, în general, sînt rare sau lipsesc. Se pot aminti cîteva mici proeminente care vor fi jucat, poate, și un rol decorativ (fig. 4/1 = 5/2).

b) *Ceramica semifină*, este o grupă intermediară care poate fi diferențiată doar prin mărimea vaselor, care cerea un alt procedeu de amestec și ardere. Pasta este, de obicei, de culoare roșietică. Netezirea este, câteodată, bună. *Formele* cunoscute sînt: strachina tronconică adîncă (*tipul IV a*, fig. 5/15—16); strachina-castron bitronconică cu pereții curbi (*tipul III b*, fig. 6/4), precum și diverse tipuri de oale (*tipul V*, fig. 5/1, 6; 6/3). La această categorie ornamentele lipsesc.

c) *Ceramica de uz comun sau grosieră* este și cea mai numeroasă. O subgrupă a acesteia are amestecul cu pietricele albe. Culoarea este, de obicei, gălbuie la interior și cărămizie la exterior. O altă subgrupă este amestecată cu nisip calcaros, care după ardere devine văros. Suprafețele sînt netezite. Arderea este slabă, din care cauză culoarea vaselor este gălbuie, iar în spărtură, uneori, neagră. Partea interioară a vaselor este mai bine netezită ca cea exterioară. Starea fragmentară a vaselor nu permite a stabili prea multe tipuri de *forme*. Din cele cunoscute, amintim: oale de diferite forme (*tipul V*, fig. 5/6), castroane adînci cu pereții aproape drepți (*tipul VI*, fig. 5/4, 10), străchini (*tipul III c*, fig. 6/2). *Ornamentele* la această categorie sînt relativ mai numeroase decît la celelalte categorii. Subliniem aci: proeminențele semisferice (fig. 4/8), elipsoidale (fig. 4/7), toarte cu început de perforații (fig. 4/4—6), ca cele din neoliticul tîrziu.

O încadrare cronologică cît mai exactă a așezării este îngreunată, în primul rînd, de materialul rezultat, care nu este nici prea bogat și nici prea tipic. În al doilea rînd, trebuie precizat faptul că este o așezare secundară, lipsindu-i dinamismul.

După factura ceramicii — arderea, amestecul și culoarea — așezarea aparține, încă, unui grup cultural ce se dezvoltă din cultura Vinča. Acest grup însă, cronologic, a pierdut contactul cu civilizația vinčiană. Arderea nu mai este atît de bună, la fel și lustruirea. Lipsesc ornamentele incizate. O ceramică de factură asemănătoare se află la Ruginosu¹, în special în nivelul al doilea (II), doar că acolo mai sînt elemente vinčiene — banda punctată, pliseuri degenerate etc. — transmise de fazele anterioare. Așezări în care se petrec fenomene asemănătoare sînt la Honoric² și Cuied³. În alte așezări, prin legăturile cu cultura Tisa I, fenomenele iau un alt curs, așa cum este cazul cu așezarea de la Lipova⁴. Analiza formelor nu ne ajută, aici, prea mult, din lipsa unor cercetări în zonele imediat învecinate, fapt ce nu permite stabilirea unor analogii directe. Caracterul de așezare secundară nu permite nici analogii mai îndepărtate. Trebuie remarcat, că majoritatea formelor (fig. 7) sînt vinčiene. Unele forme sînt cunoscute și în alte culturi, dar aici lipsesc formele caracteristice altor culturi.

Cronologic, această așezare urmează fazei Vinča B₂ (fără a se putea preciza dacă imediat sau mai tîrziu), fază bine cunoscută în așezările de la Zorlențul Mare,

¹ Așezare nepublicată. Sondaje au fost făcute în 1962 și 1970 de muzeele din Reșița și Caransebeș. Majoritatea materialului arheologic se află în muzeul din Reșița. Așezarea este amintită de: E. Comșa, în *MFME*, 1969, 2, p. 37, nr. 17; Gh. Lazarovici, în *Banatica*, I, 1971, p. 24, nota 69; Idem, *Tipologia și cronologia culturii Vinča în Banat*, în *Banatica*, II (sub tipar), nota 80.

² Materialul se află la muzeul din Reșița. Nepublicat.

³ E. Pădureanu, *Descoperiri arheologice neolitice și din epoca bronzului din jud. Arad*, în *Banatica*, II (sub tipar).

⁴ Materialul se află la Cluj și la Lipova. Pentru cel de la Cluj, cf. Gh. Lazarovici, în *Banatica*, I, 1971, pl. XI—XIII.

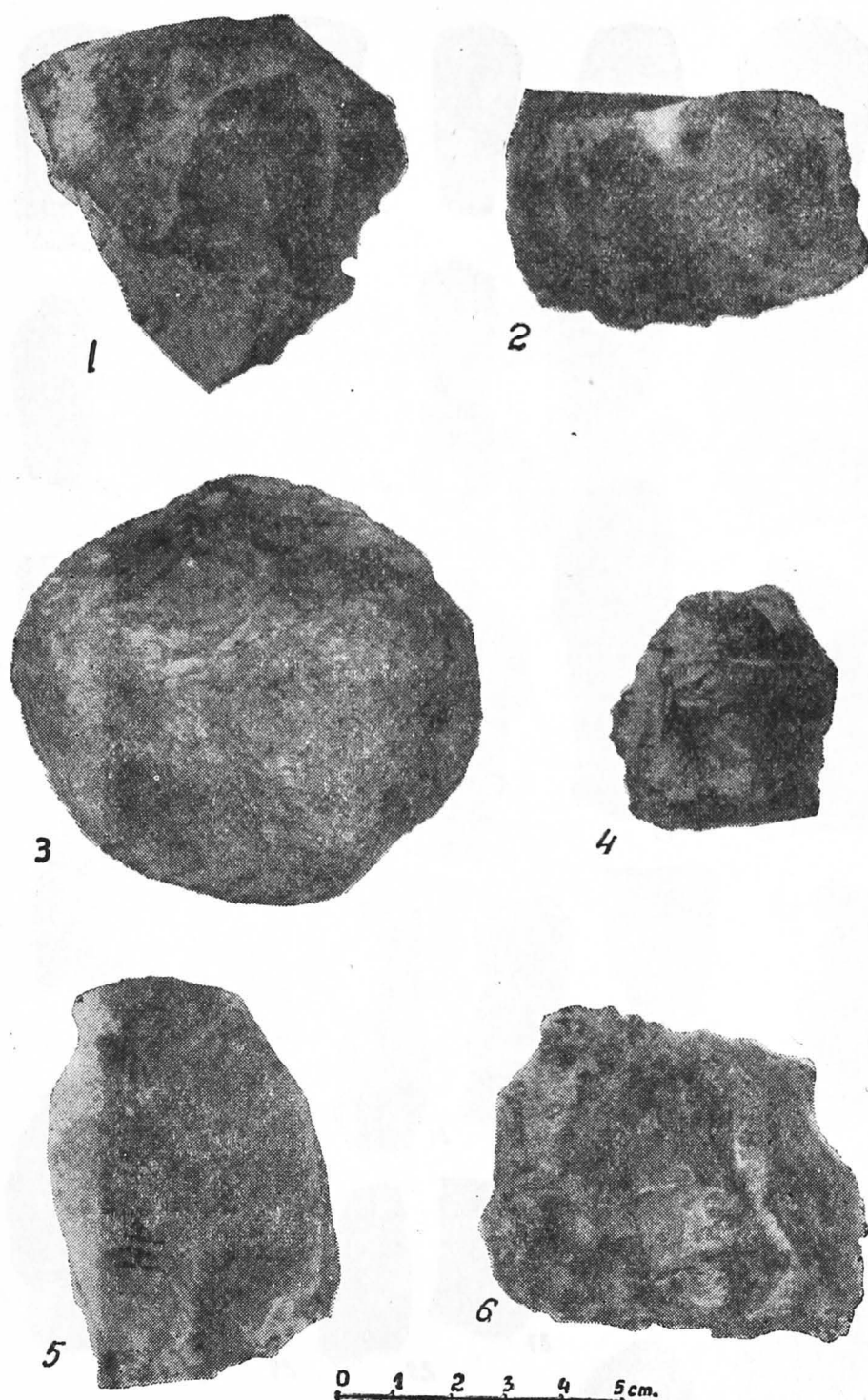

Fig. 1. — Homojdia. 1—2, 4, 6, nuclee ; 3, percutor ; 5, așchie.

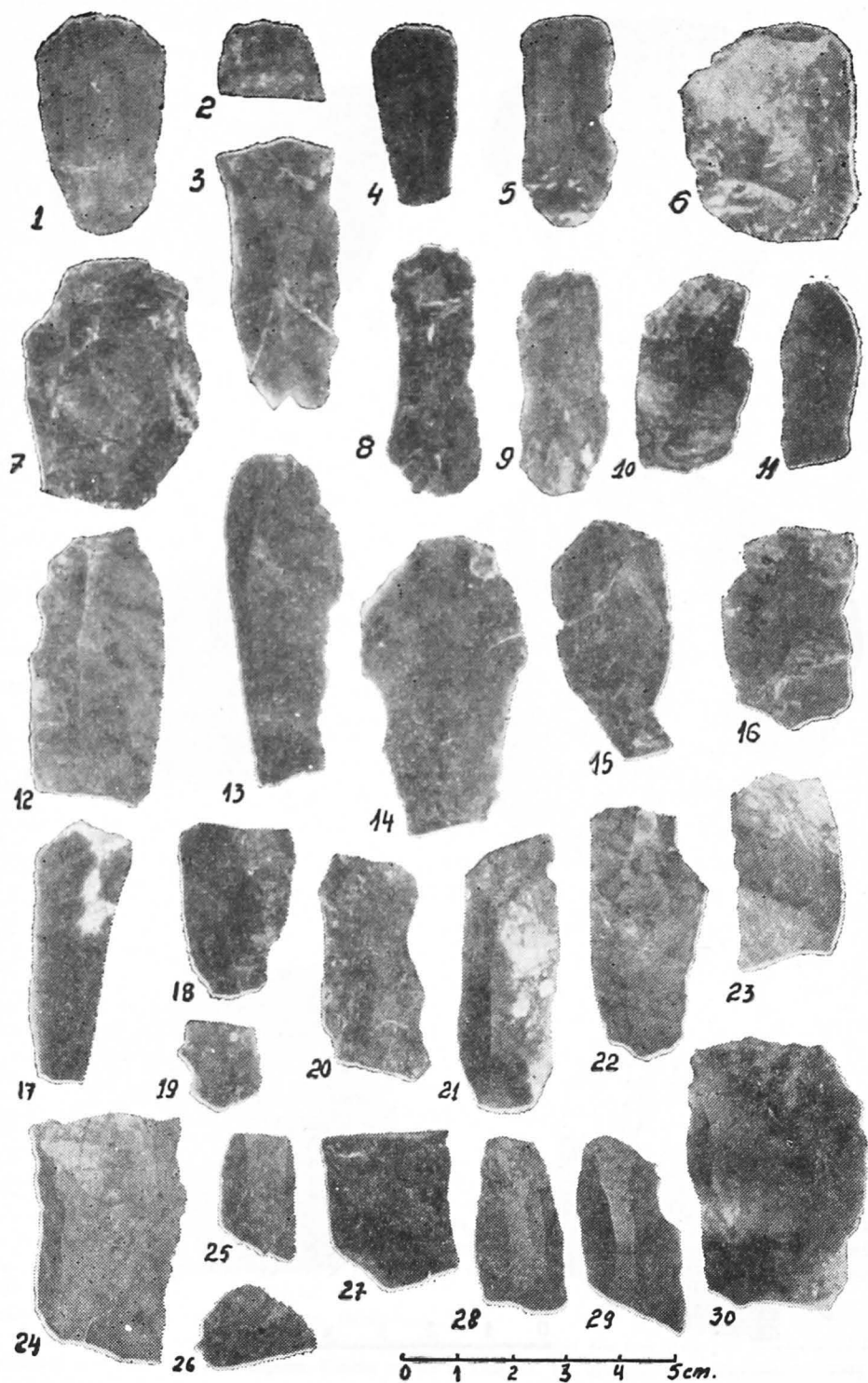

Fig. 2. — Homojdia. 1-2, 4-6, lame-gratoar; 3, 17-19, lame cu secțiune triunghiulară; 20-30, lame cu secțiune trapezoidală.

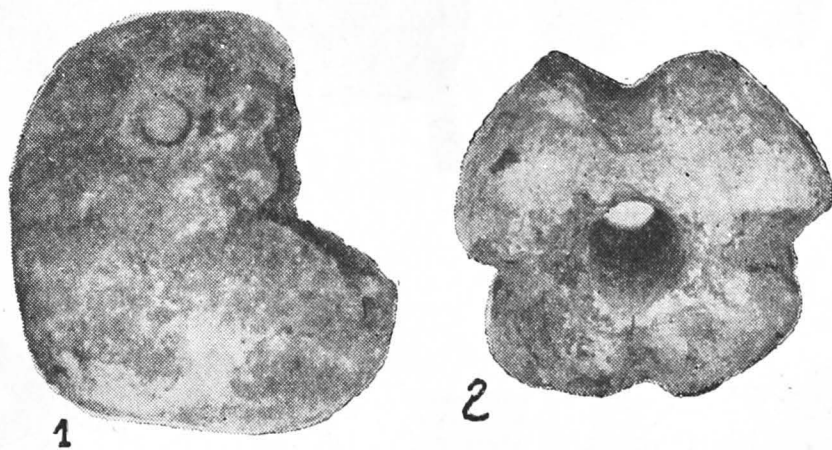

Fig. 3. — Homojdia. 1, greutate de plasă neperforată; 2, greutate de plasă lobată (provenită din cercetări de suprafață).

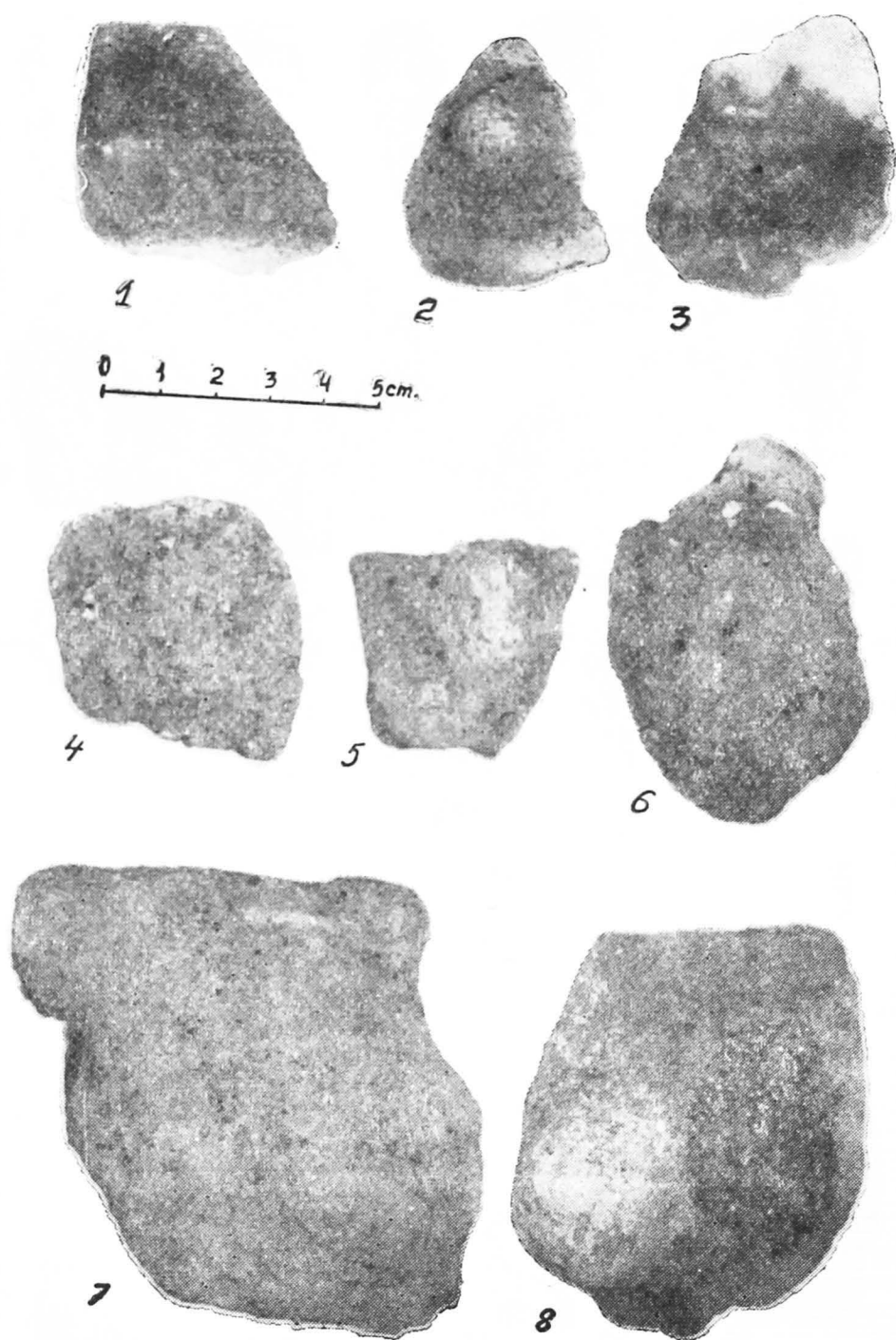

Fig. 4. — Homojdia. 1—8, fragmente de vase.

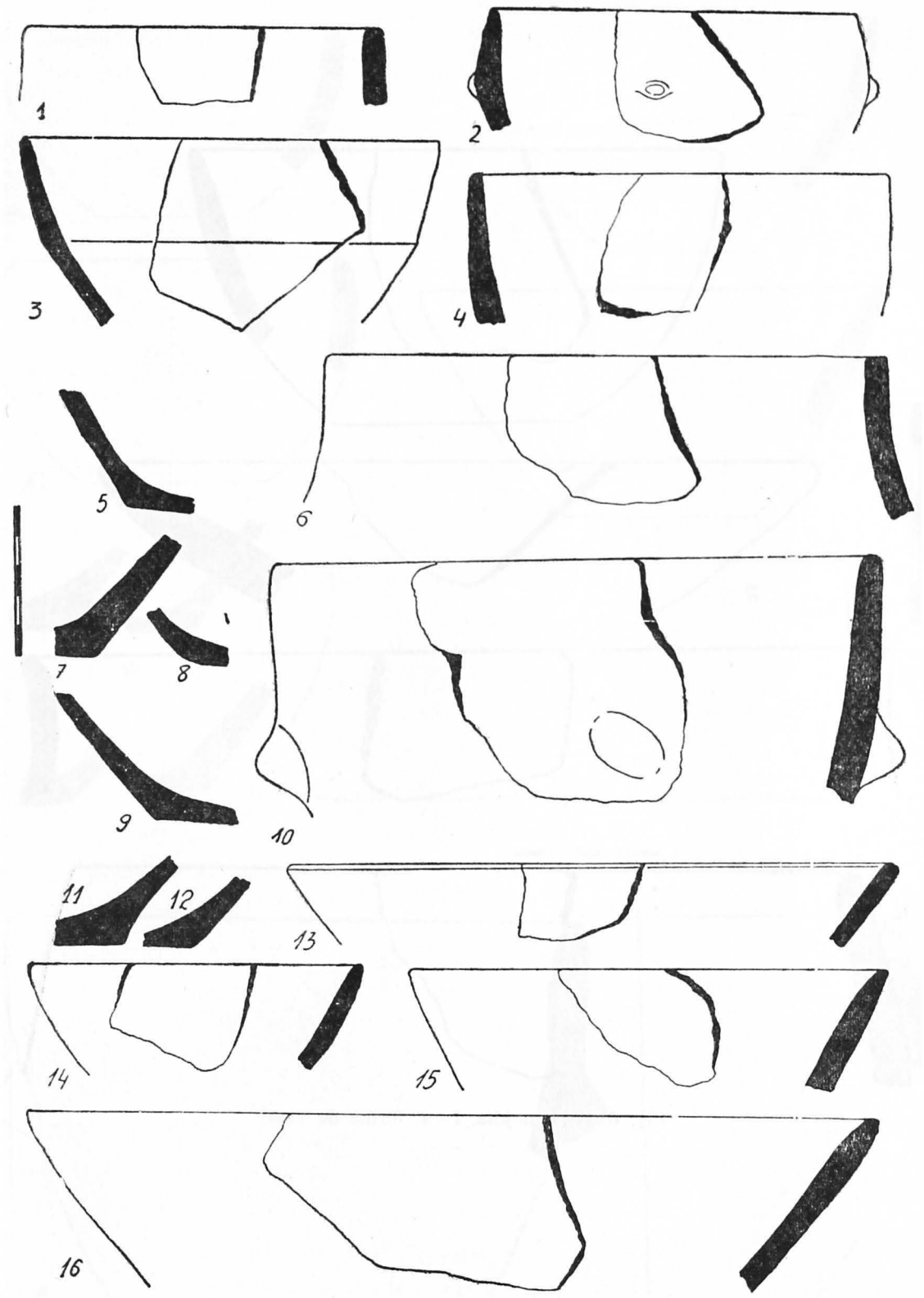

Fig. 5. — Homojdia. 1—16, forme de vase.
<https://biblioteca-digitala.ro>

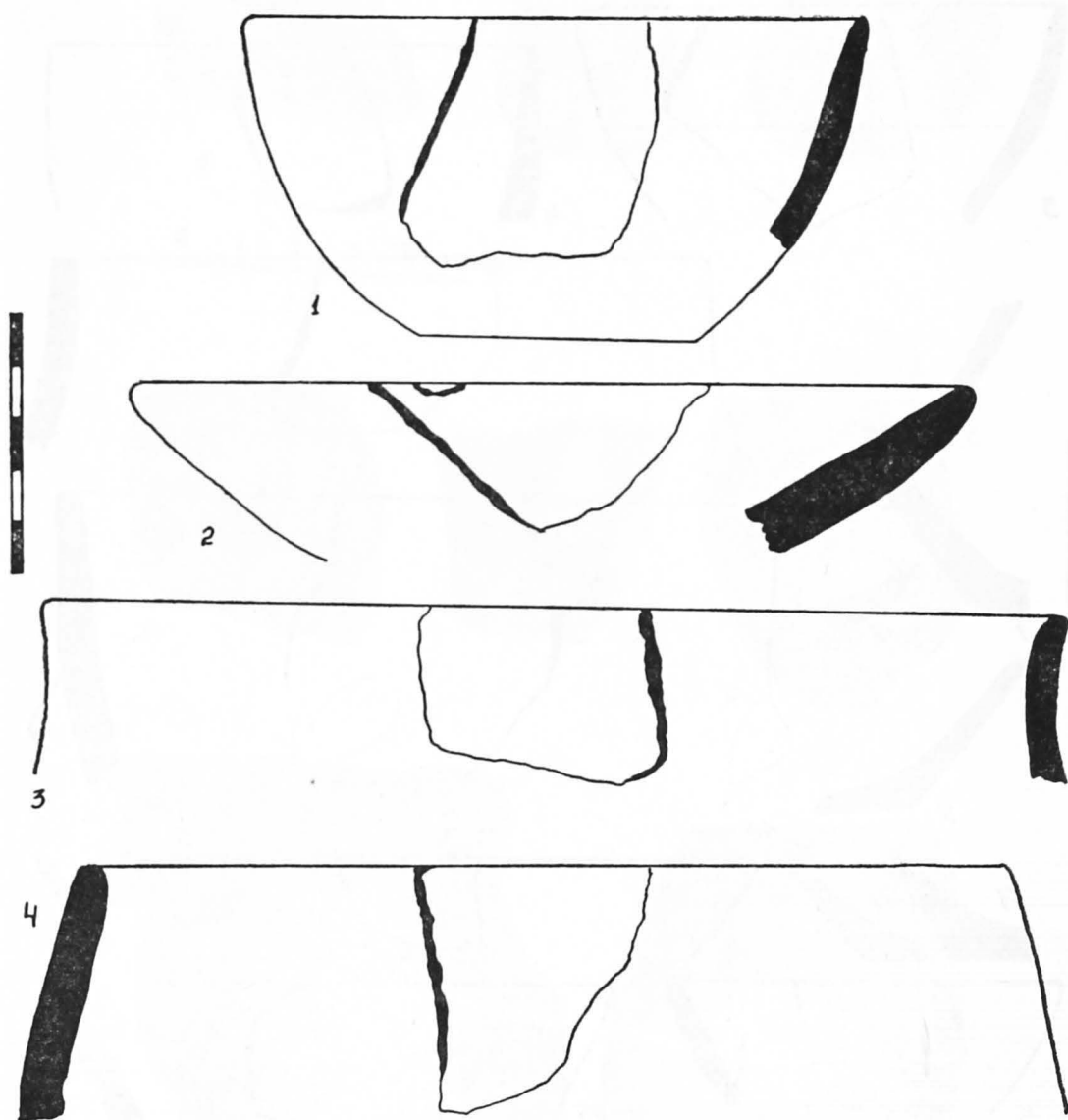

Fig. 6. — Homojdia. 1—4, forme de vase.

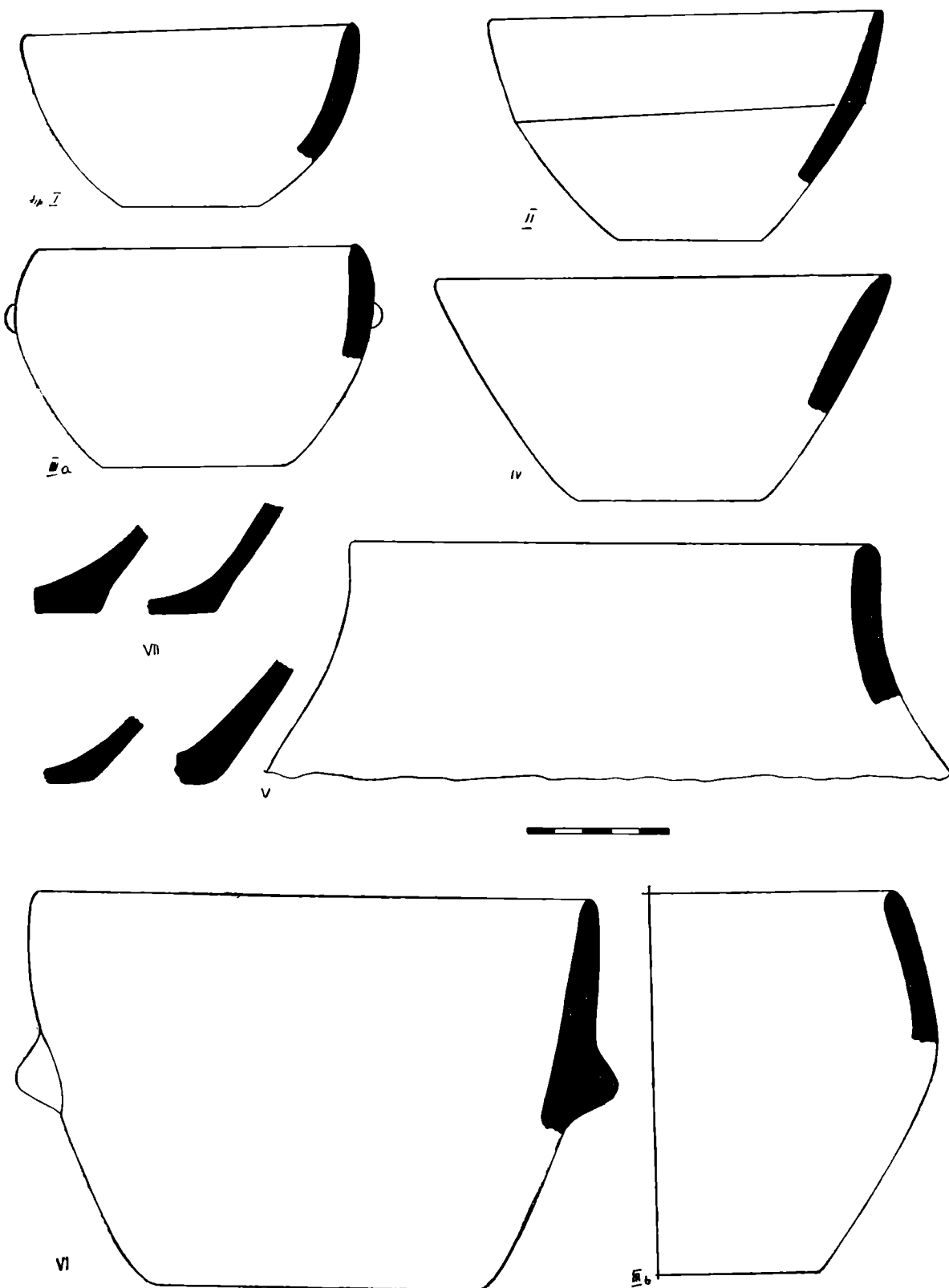

Fig. 7. — Homojdia. Tipuri de forme de vase.

niv. III, Parța, niv. II, Ruginosu, niv. II, Balta Sărată, niv. II⁵ etc., lucru ce reiese din studiul facturii, formelor și ornamentelor. Ea aparține unei etape târzii a orizontului cronologic Vinča C, fără a avea ceva comun cu caracteristicile acestei ceramici. Din păcate însă, tocmai acest orizont cronologic — Vinča C — nu este cercetat în estul Banatului. La acest orizont cronologic, în vestul Banatului, în Banatul iugoslav, în așezările de la Vršac-At⁶ și Temeskubin⁷, în imediata vecinătate a graniței cu Iugoslavia, înfloresc fazele C și D ale culturii Vinča. În nordul și nord-vestul Banatului evoluția culturii Vinča este înlocuită de dezvoltarea fazei *Tisa I* sau evoluția unor faze Vinča B₂ ce își vor continua pentru scurt timp evoluția. Din păcate, nu se cunoaște care este cursul evoluției nici în așezări principale din nordul și estul Banatului. Un lucru este sigur: elemente Tiszapolgár de import sau influențe ale acestei faze nu sînt cunoscute, încă, la acest orizont cronologic. În zonele centrale ale Banatului fenomenul este, de asemenea, puțin cercetat. Rămînc cercetările viitoare a preciza evoluția comunităților neolitice din Banat, dintre orizontul cronologic Vinča B₂ și cultura Tiszapolgár.

GH. LAZAROVICI — ION STRATAN

DIE NEOLITHISCHE ANSIEDLUNG VON HOMOJDIA (BEZ. TIMIȘ)

(Zusammenfassung)

Die Verfasser machen eine Mitteilung über die Entdeckung einer neolithischen Ansiedlung in der Ortschaft Homojdia im J. 1969. Die Kulturschicht der Niederlassung beginnt an der Oberfläche und reicht bis in 0,40 m Tiefe, wo sich eine Wohnschicht mit Hütten befand. Der Fundstoff umfasst: Werkzeug aus Feuerstein, Opal und gebranntem Ton (Abb. 1—3), Keramikbruchstücke verschiedener Typen und Arten von Gefäßen (Abb. 4—7). Aufgrund der Machart und der Formen der Tonware glauben die Verfasser, die Ansiedlung gehöre zu einer, aus einer Vinčasiedlung hervorgegangenen Kulturgruppe. Ähnliche Erscheinungen finden sich in Honorici und Cuied. Die Ansiedlung gehört dem chronologischen Horizont Vinča C an, doch ohne jeglichen Zusammenhang mit der Entwicklung der Vinčakultur aus dieser Phase. In der Arbeit wird das Fehlen von Untersuchungen für diesen chronologischen Horizont aufgezeigt, besonders was den Norden und Osten des Banats betrifft.

⁵ *Ibidem*, p. 26.

⁶ Așezare săpată de dr. Rađaški de la Muzeul din Vršac. Nepublicat. Așezarea este amintită la B. Brukner, *În Neolit u Vojvodini*, Belgrad—Novi Sad, 1968, p. 85, nr. 61.

⁷ Gh. Lazarovici, *Materialul arheologic de la Temes-Kubin aflat în Muzeul Banatului din Timișoara* (ms.).

AȘEZAREA NEOLITICĂ DE LA CĂLATA (jud. Cluj)

Literatura arheologică din ultimii zece ani a semnalat pe teritoriul satului Călata din jud. Cluj, la cca. 10 km de Huedin, o așezare neolitică pe platoul unui promontoriu, cota 540 m numit „Vîrful Glinei”. situat în partea de sud-sud-est, la aproximativ 1 km de satul menționat, la confluența văilor Călata și Vîlcăului (fig. 1)¹.

Pentru o cunoaștere mai detaliată a acestei așezări, care a fost doar semnalată, în vara anului 1971 s-au făcut noi recunoașteri și s-a efectuat un sondaj, de proporții reduse, de către autorii acestei comunicări². Cercetările noastre s-au concentrat în marginea estică a platoului, unde cu ocazia lucrărilor agricole au fost scoase la iveală numeroase fragmente ceramice și bucăți mari de chirpic. Tot aici, din informațiile localnicilor, primăvara și toamna s-au putut observa suprafețe ovale de pământ ars. De la început, cercetările de suprafață și sondajul (fig. 2) au evidențiat o grupare liniară de șase bordeie circulare de dimensiuni reduse, cu diametre ce variază între 1,90—2,50 m și cu adâncime de 0,50 m.

Materialul arheologic rezultat din săparea unui singur bordei constă în cea mai mare parte din bucăți mari de chirpic ars ce păstrează amprentele nuielilor sau birnelor cu suprafețe plane, care au constituit scheletul lemnos al părții superioare a semibordeiului. Verificînd poziția bucăților de chirpic, urmele lăsate de materialul lemnos în cîteva fragmente de lipitură, s-a ajuns la concluzia că bordeiele au avut acoperișuri ascuțite, dintr-o carcasă lemnoasă acoperită cu pământ.

În general, sub stratul de chirpic s-a găsit un inventar ceramic, nu prea bogat, tipic așezărilor neolitice³. Ceramica rezultată din sondajul efectuat în vara anului 1971 sau recoltată în anii anteriori, cu ocazia lucrărilor agricole, pe care o prezentăm în cele ce urmează, provine de la vase de diverse mărimi, de culoare roșietică-portocalie (fig. 3, 4, 6/1) sau cenușie negricioasă, ca rezultat al arderii

¹ Șt. Ferenczi, în *Studia*, Series Historia, fasc. 2, 1962, p. 31—32. Menționăm că materialul neolitic adunat cu ocazia recunoașterii acestei așezări de către Șt. Ferenczi nu a fost publicat.

² La efectuarea sondajului au fost antrenati elevii școlii generale din localitate, printre care menționăm pe Cozea Nicolae, Cîrlig Alexandru și Herdea Teodor.

³ Ceramica aparținînd culturii Tisa tîrzie descoperită de Șt. Ferenczi este identică cu cea recoltată de noi. Mulțumim și pe această cale cercetătorului clujean pentru faptul că ne-a pus la dispoziție vestigiile găsite în acest loc și pentru informațiile date în legătură cu această așezare.

reductoare (fig. 5/1—7, 6/2). Vasele folosite de locuitorii acestei așezări cocoțate în vârful promontoriului au fost lucrate cu mîna, dintr-o pastă fină omogenă și bine arsă. Ceramica grosolan lucrată este reprezentată doar de fundul unui vas de proporții mari folosit, probabil, la păstrarea proviziilor de apă sau alimente (fig. 6/1). În peretele fundului (de vas), gros de 3 cm și cu diametrul de 19 cm sînt vizibile pietricele și urme de pleavă, materiale folosite ca degresant. Suprafețele vaselor sînt îngrijit lucrate și prezintă pe ambele fețe, în special pe fragmentele ceramice de culoare roșietică-portocalie, urme de slip gălbui și lustru.

Cît privește forma vaselor, pe baza materialului ceramic se pot deduce cîteva tipuri, cum sînt cele cu picior cilindric și perforat, cu găuri, de tip fructieră (fig. 4 2; 5/7; 6/2); străchini din pastă fină de culoare cenușie negricioasă și roșietică-portocalie (fig. 3/3, 4; 5/2—4); vase tronconice cu pereții evazați și buza subțiată (fig. 3/2—3; 5/1).

Ca motive ornamentale pe vasele neolitice de la Călata întîlnim proeminente mari sau mici, perforate și neperforate, unele sferice, altele ascuțite, de tipul „ciocului de pasăre” (fig. 3/1—2, 4; 4/5—9; 5/2, 4, 6). Decoruri aparte avem doar pe două fragmente ceramice: unul în formă de toartă plastică, asemănîndu-se cu litera U în relief (fig. 3/3), iar al doilea ornament este constituit din gropițe imprimare (fig. 4/2).

Un loc aparte printre materialele arheologice recoltate în primăvara anului 1970, din acest loc, îl ocupă un idol zoomorf înfățișînd un bovideu de dimensiuni mici (7,5×2,7 cm) din pastă poroasă de culoare roșietică-portocalie, cu suprafața lustruită (fig. 7/1—5). Dacă cercetările noastre n-au pus în evidență uneltele folosite de locuitorii acestor bordeie, se poate preciza cu certitudine, pe baza descoperirilor anterioare, că aceștia au folosit topoarele de piatră șlefuite și perforate⁴.

Din succinta prezentare a culturii materiale, care a fost pusă în evidență de modestele noastre cercetări și recunoașteri și ținînd seama de descoperirile mai vechi de pe teritoriul satului Călata se desprind cîteva concluzii:

În primul rînd, așa după cum s-a precizat de către cercetătorul clujean Ștefan Ferenczi, pe platoul situat pe „Vîrfurile Glinei” avem de-a face cu o așezare neolitică aparținînd culturii Tisa tîrzie. Pentru această cultură neolitică pledează, în primul rînd, ceramica care conține o serie de elemente ce vin în sprijinul celor de mai sus. Astfel, vasele, a căror formă se poate deduce din fragmentele prezentate, sînt aproape identice cu cele găsite în așezarea neolitică de la Dăbîca⁵, cu cele din regiunea Crișanei și Cîmpia Tisei⁶. Unele forme de vase, cum sînt străchinile, au fost semnalate printre componentele culturii Tisa de pe teritoriul orașului Deva în cartierul Ciangăi⁷ și în peștera Deventului (Vadul Crișului), jud. Bihor⁸, situată la numai cca. 50 km de Călata.

⁴ Șt. Ferenczi, *op. cit.*, p. 31—32; D. Radu — N. Mois, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 435—437. Printre materialele arheologice culese de Șt. Ferenczi se află și un mic topor cloplit de mîna, din silix.

⁵ N. Vlassa, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 27—45, fig. 6—16.

⁶ Cf. I. Kutzián, *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, în *ArchHung*, S. IV, XLII, Budapesta, 1963.

⁷ O. Floca, în *SCIV*, I/2, 1950, p. 220—224.

⁸ N. Vlassa, în *SCIV*, XII, 1961, p. 18—23.

Din materialul ceramic neolitic de la Călata: *vasul cu picior* cilindric perforat, de tipul „fructieră”⁹, vasele în formă de trunchi de con, străchinile, ornamentate cu proeminențe plastice, de tipul „ciocului de pasăre” sau cu gropițe imprimate, constituie elemente definitorii ale culturii Tisa¹⁰.

Faptul că pînă în prezent la Călata, în cadrul recunoașterilor și cercetărilor arheologice, nu s-au găsit vase pictate pledează pentru datarea așezării neolitice de pe „Virful Glinei” la sfîrșitul fazei a doua a culturii Tisa; cînd se știe că practica pictării vaselor este înlocuită, trecîndu-se, în genere, la olărie monocromă (roșie portocalie, cenușie negricioasă), ornată cu butoni ornamentali sau funcționali și cu gropițe adîncite. Tot pentru o fază tîrzie a culturii Tisa II mai pledează și topoarele de piatră șlefuite și *perforate* descoperite cu ani în urmă¹¹. Sondajul de mici proporții, care a pus în evidență numai un singur strat de cultură, probează pentru o așezare de scurtă durată, eventual un popas, temporar, al neoliticilor plecați din Cîmpia Tisei pe valea Crișului Repede spre centrul Transilvaniei¹². În al doilea rînd, cercetările de suprafață, fragmentele mari de chirpic pîrtind amprente materialului lemnos al locuințelor, ne permit să apreciem că locuitorii acestei așezări au viețuit în bordeie grupate în șiruri, la mică distanță unele de altele, cu acoperișul ascuțit și pereții din pămînt amestecat cu paie, pleavă și pietriș, susținuți de un schelet lemnos (nuiele împletite și birne); semibordeie care au fost semnalate la Dăbica¹³ și în Ungaria la Csongrád¹⁴. Credem că viitoare cercetări, de proporții mai mari, vor aduce precizări suplimentare în ceea ce privește întinderea suprafeței locuite, gruparea bordeielor și cultura materială. Descoperirea unui idol zoomorf înfățișînd un bovidu, prezent și în alte culturi și așezări neolitice¹⁵, constituie o dovadă grîitoare în ceea ce privește manifestările cultico-artistice ale localnicilor neolitici. Cît privește amplasarea așezării omenești pe acest promontoriu dominant, izolat, cu pantele abrupte, avînd o înălțime relativă de cca 300 m față de nivelul satului Călata, credem că nu a fost aleasă la întîmplare. Se poate aprecia că în cazul de față, ca de altfel și la Dăbica, populația neolitică, redusă ca număr, a căutat să-și fixeze așezările deschise în locuri prielnice pentru îndeletniciri agricole, dar și ușor de apărat.

Contribuțiile noastre la cunoașterea istoricului satului Călata, departe de a fi spus totul despre așezarea neolitică de pe „Virful Glinei”, au urmărit să prezinte cultura materială și unele concluzii, ca bază documentară pentru viitoarele cercetări arheologice¹⁶.

D. RADU — N. MOIȘ

⁹ N. Vlassa, în *SCIV*, XV/2, 1964, p. 360; *ActaMN*, VI, 1969, p. 30, fig. 6/3; O. Floca, în *SCIV*, I/2, 1950, pl. III/2; I. Kutzián, *op.cit.*, p. 55, fig. 24 b; pl. XLIX, 6; LXXXI, 6; N. Kalicz, în *ArchÉrt*, 85, 1958, p. 3–5, fig. 1/1.

¹⁰ I. Kutzián, *op.cit.*, pl. II/1–5, 8–9, 11–12; III/1–7; XL/1–2, 5, 7; LXVIII/1; LII/2–3; LXVI/2–3; N. Vlassa, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 30, fig. 12–14, 16; în *SCIV*, XII, p. 18, fig. 2/1–4; N. Kalicz, *op.cit.*, pl. I/1–2, 6–8, 10, 12, 14–15; II/19; IV/3; O. Floca, *op.cit.*, pl. II/4; III/1; VII/3–6.

¹¹ D. Radu — N. Moiş, *op.cit.*, p. 435.

¹² Pentru detalii în legătură cu penetrația culturii Tisa în Transilvania, cf. N. Vlassa, în *SCIV*, XII, p. 21; *ActaMN*, VI, 1969, p. 31.

¹³ N. Vlassa, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 28.

¹⁴ Gy. Gazdapusztai, în *ArchÉrt*, 89, 1962, p. 13.

¹⁵ N. Vlassa, *op.cit.*, p. 29.

¹⁶ Materialul arheologic se află în Muzeul școlar din localitate.

L'HABITAT NÉOLITHIQUE DE CĂLATA (DÉP. DE CLUJ)

(Résumé)

Les recherches archéologiques effectuées par les auteurs sur le promontoire nommé „Virful Glineii” (fig. 1) sur le territoire du village de Călata situé à environ 10 km. sud-ouest de la ville de Huedin, département de Cluj, ont mis en évidence l'existence d'un habitat néolithique.

Conformément aux trouvailles antérieures et compte tenu de la forme des vases, des motifs ornementaux sur les fragments céramiques (fig. 3—6), les auteurs précisent que cet habitat appartient à l'étape tardive de la culture de Tisa. On mentionne ensuite, que la population de cet habitat a vécu dans des huttes ayant un toit pointu, formé d'un squelette en bois couvert de terre glaise. Cette population adorait des idoles zoomorphes (fig. 7).

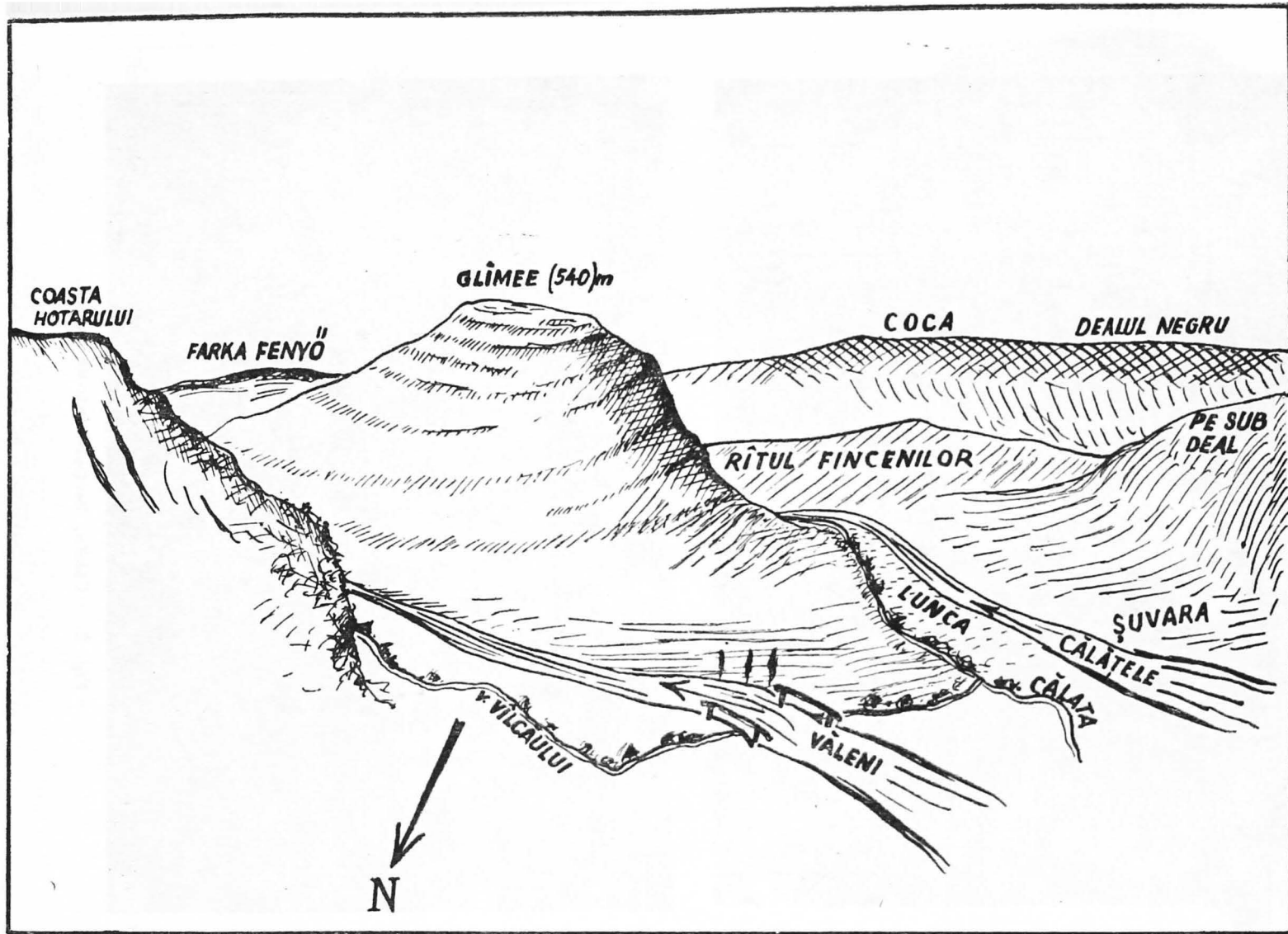

Fig. 1. — Călata, „Virful Glinei” cu așezarea neolitică — privire panoramică.

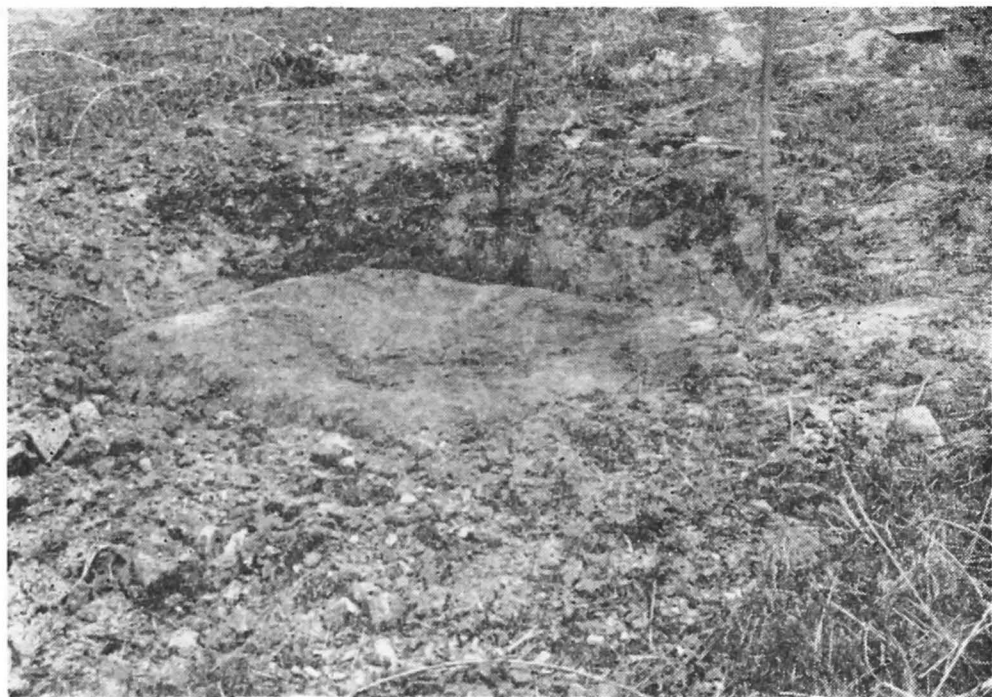

Fig. 2. — Călata. Secțiuni într-un bordei.

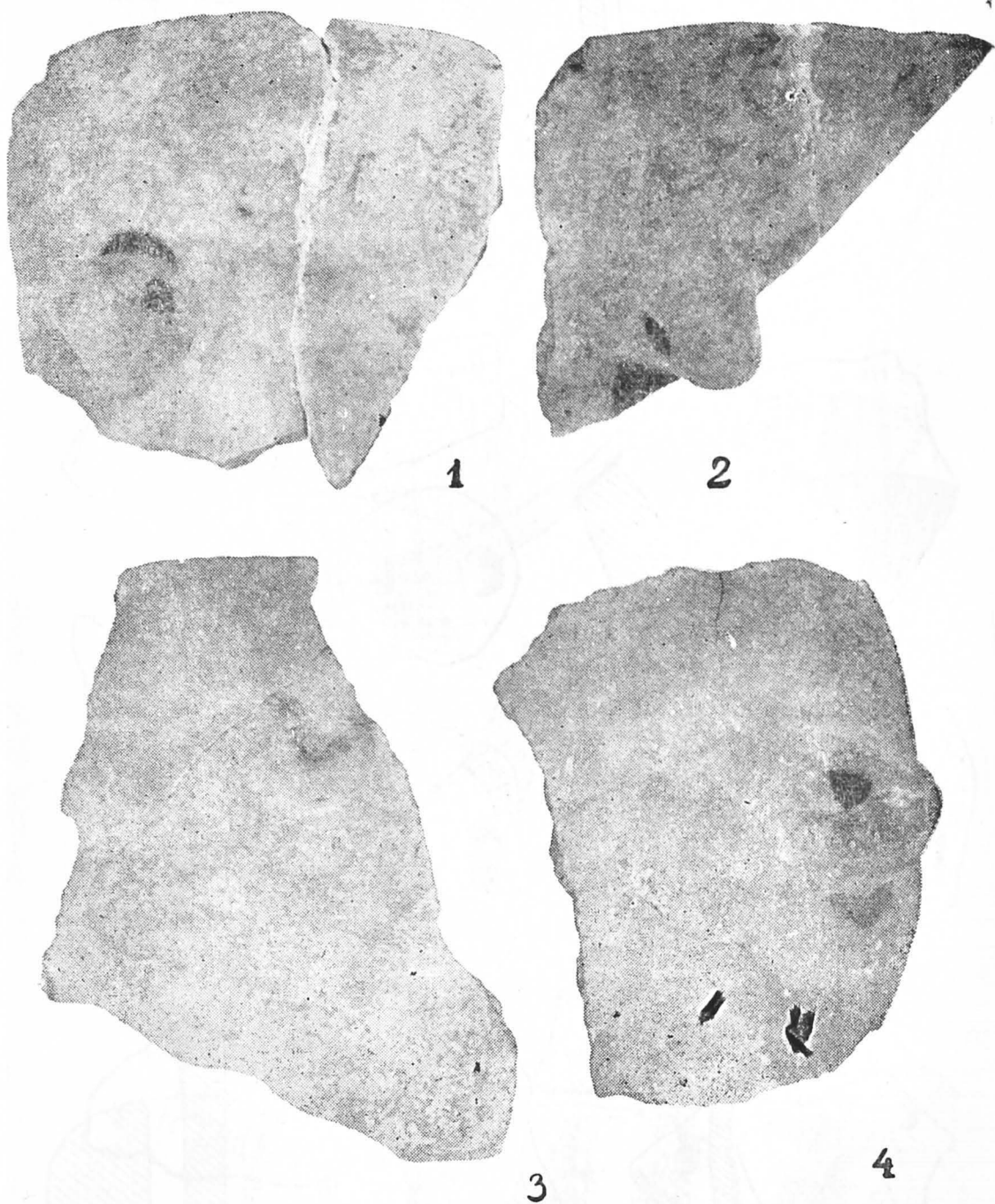

Fig. 3. — Călata. Fragmente ceramice (buze de vase, 1—3) de culoare roșietică-portocalie, ornamentate cu proeminențe.

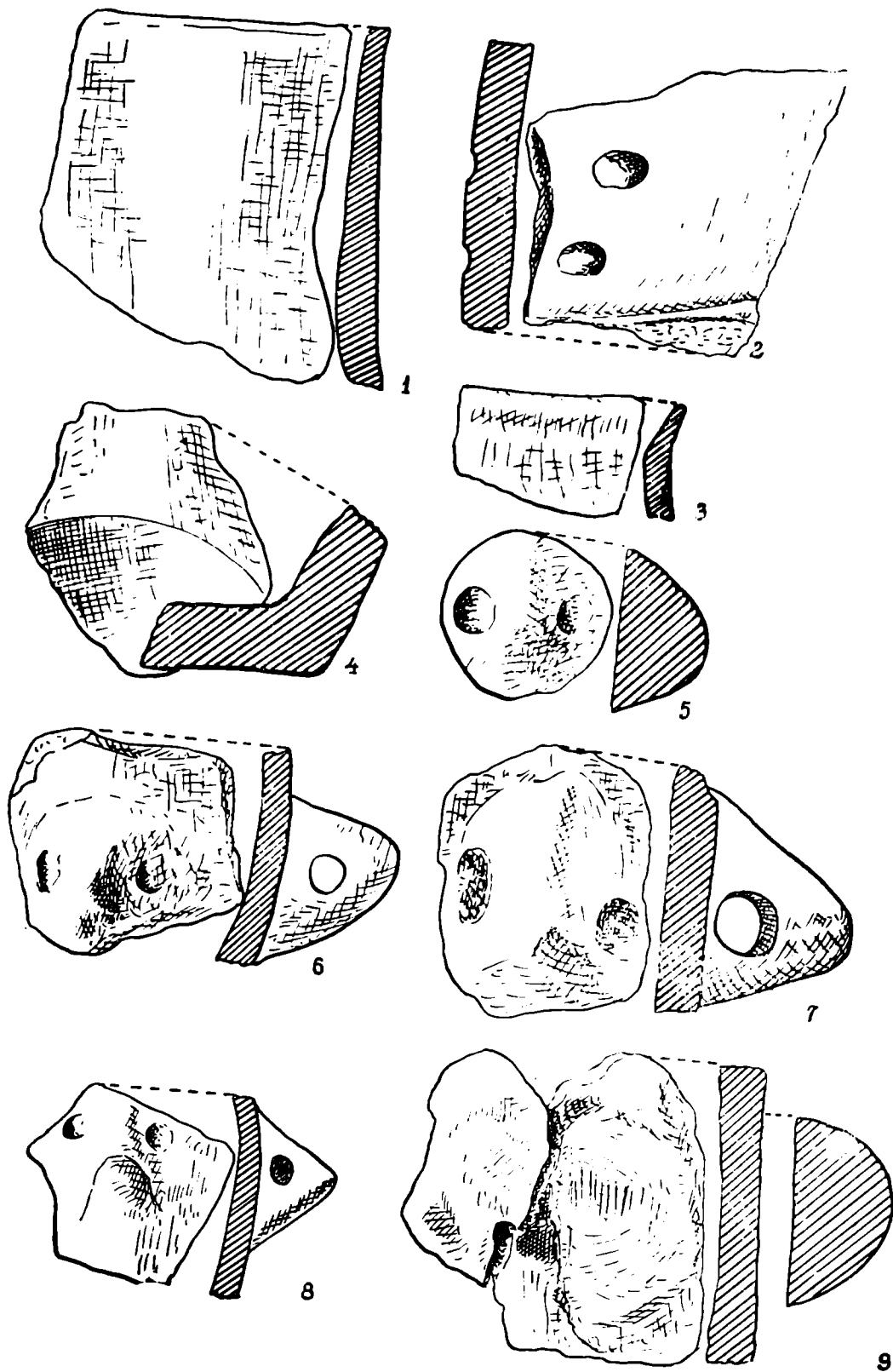

Fig. 4. — Călata. Fragmente ceramice (1—4) și proeminențe (5—9) de culoare roșietică-portocalie.

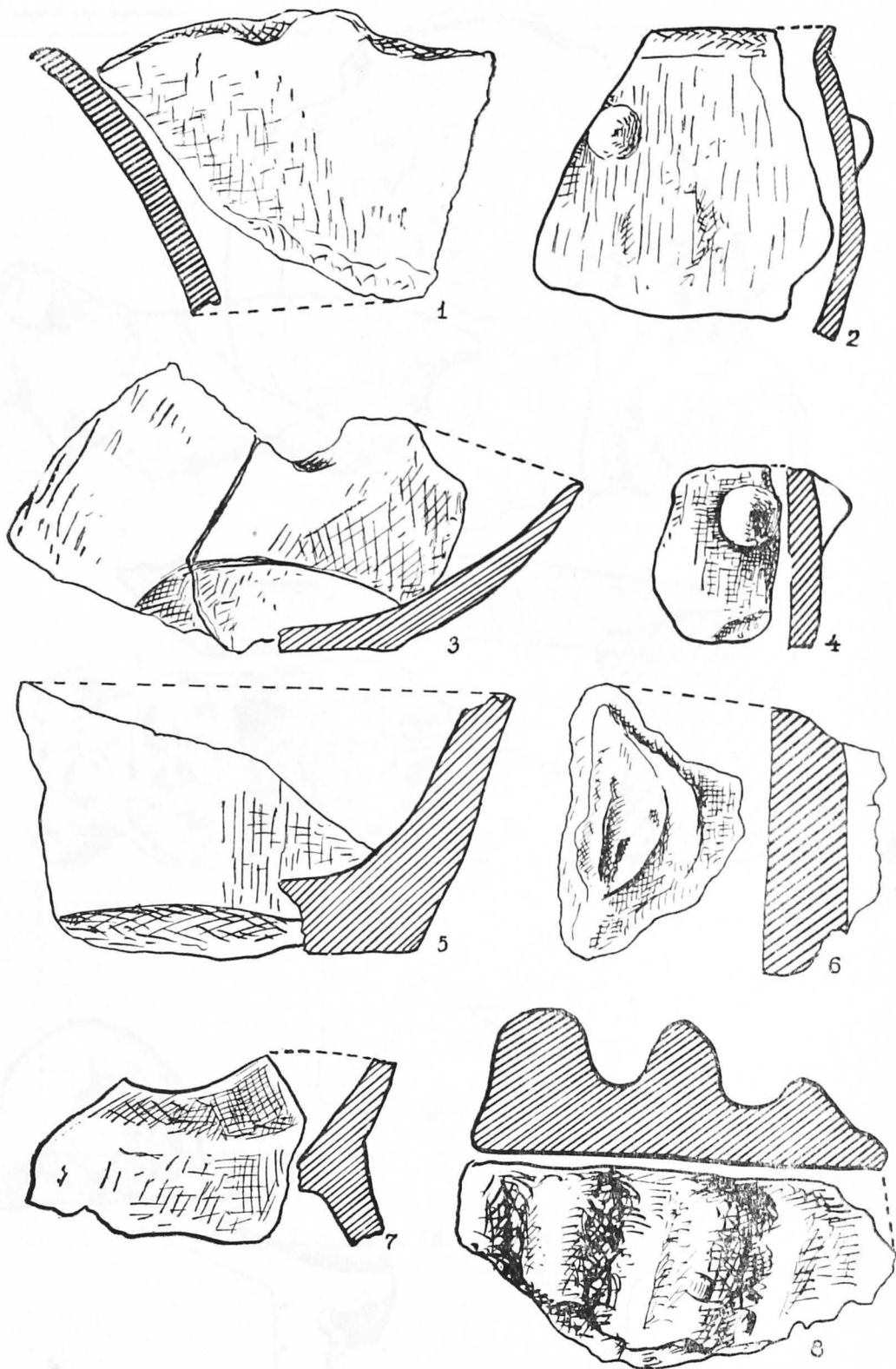

Fig. 5. — Călata. Fragmente ceramice (1–5, 7), fragment de buton (6) de culoare cenușie-negricioasă și o bucată de chirpic (8).

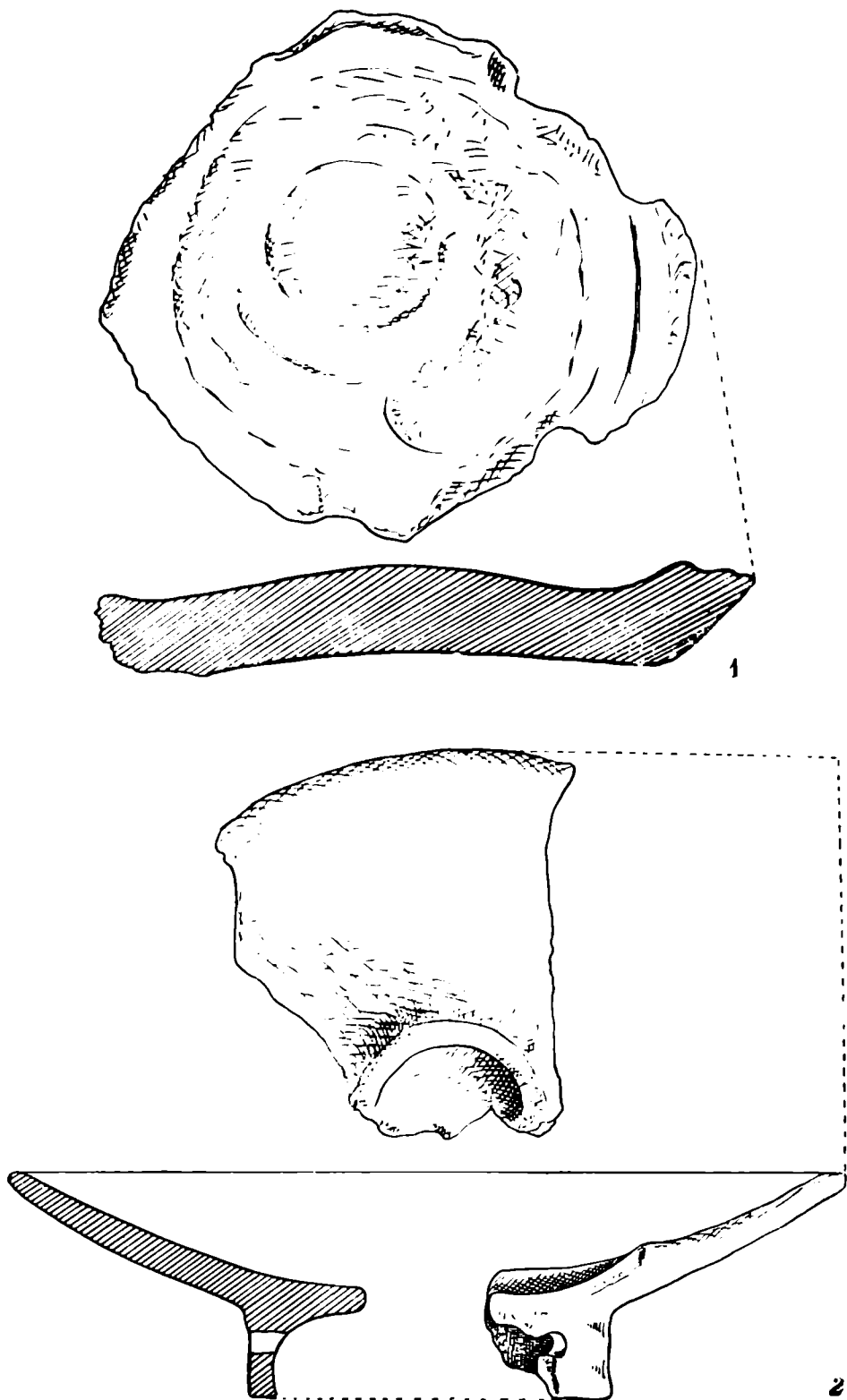

Fig. 6. — Călata. Fund de vas de culoare roșietică-portocalie (1) și un fragment de vas cu picior, perforat (2).

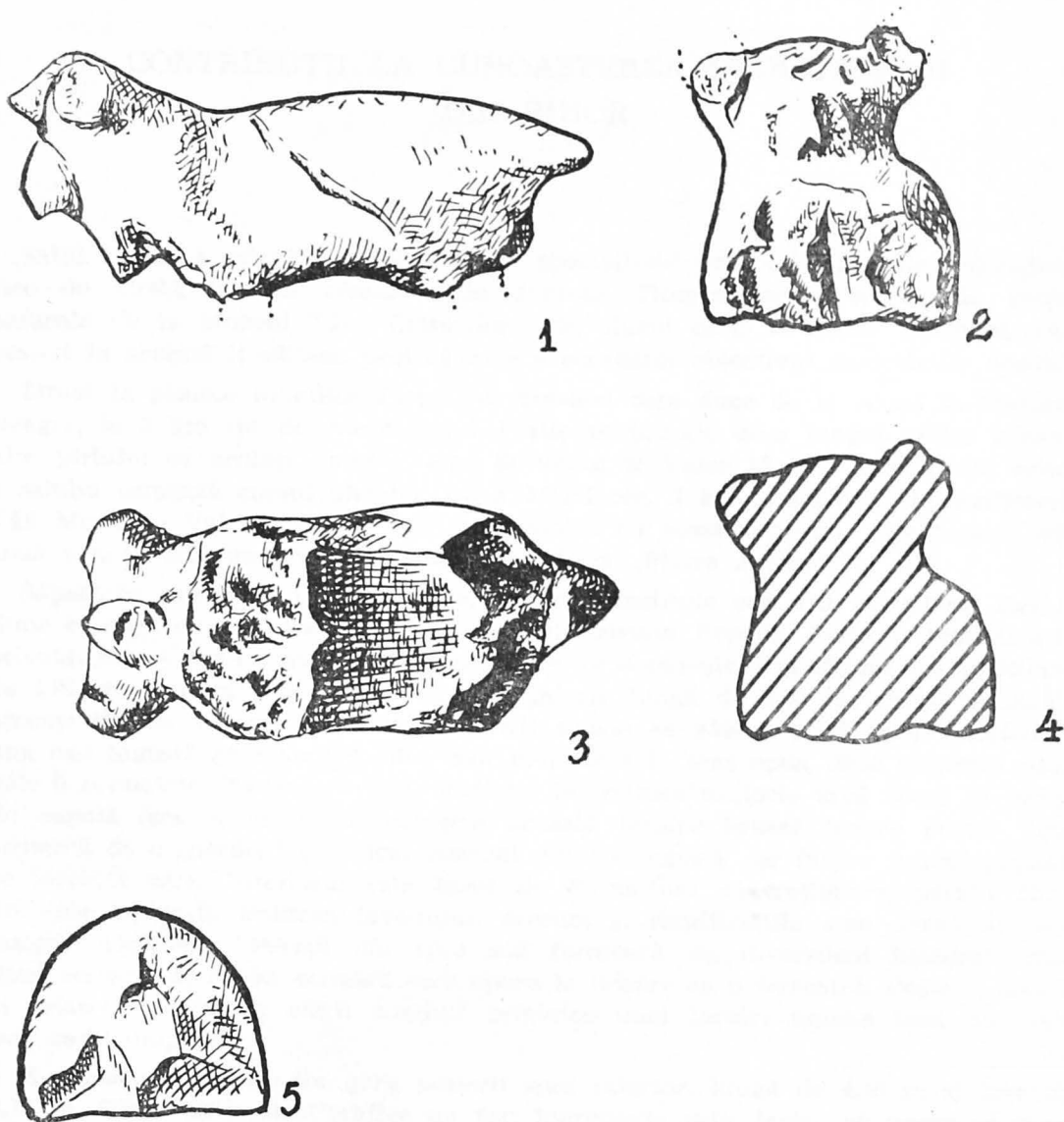

Fig. 7. — Călata. Idol zoomorf — bovideu.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA NEOLITICULUI DIN BIHOR

Satul Peștiș a intrat în literatura de specialitate prin descoperirile paleontologice de vîrstă triasică efectuate de Jurcsák Tiberiu¹, șeful secției de științe naturale de la Muzeul Țării Crișurilor. Tot dinsul ne-a semnalat existența unei peșteri în această localitate, peșteră care a constituit obiectivul cercetărilor noastre.

Situat la poalele munților Plopiș, pe șoseaua care duce de la Aleșd la Pădurea Neagră, la 3 km est de Aleșd, satul Peștiș se întinde de-a lungul văilor afluenților pîriului cu același nume (Valea Șinteului și Valea Morii). Ramificația estică a satului urmează cursul pîriului Valea Morii cca. 2 km, după care, la confluența Văii Morii cu Valea Lion, pe un promontoriu cu coaste abrupte care separă cele două văi, se află peștera denumită de localnici „Piatra Jurcoaiei”.

Săpată în calcar de vîrstă triasică, peștera constituie cea mai dezvoltată formațiune carstică de pe versantul drept al văii Crișului Repede. Portalul peșterii este orientat est — sud-est avînd o deschidere ce nu depășește 3 m lățime, iar înălțimea de 1,60 m. Peștera comportă o singură galerie lungă de 5,50 m, avînd în medie aceeași lățime. La capătul acestei galerii scurte se găsesc două mici ramificații, una mai îngustă spre nord și alta ușor mai largă în sens opus, dînd impresia unor galerii colmatate. Tavanul este neuniform; în treimea mijlocie urcă brusc în formă de cupolă (cca. 4 m de la planșeu) această lărgire bruscă înspre portal fiind separată de o „perdea” de calcar corodat, relativ îngustă, iar înspre fundul peșterii se lărgeste ușor. Interiorul este lipsit de formațiuni concreționare, pereții fiind puternic lapiezați. Boltirea tavanului, precum și ramificațiile s-au dezvoltat de-a lungul diaclazelor. Pereții din spre sud formează un diversticol încadrat între două coloane de calcar corodat, care apare la intrare ca o fereastră. Peștera, uscată și relativ însorită, a oferit condiții prielnice unei locuiri umane încă din cele mai vechi timpuri.

S-a trasat o casetă din gura peșterii spre interior, lungă de 4,40 m și lată de 2,10 m. Observațiile stratigrafice au fost îngreunate prin faptul că pămîntul fiind prăfos a fost deranjat de crotovine sau rădăcini. Pe o porțiune relativ mică (caroul 2—3 al malului stîng) s-au putut face unele constatări de acest ordin (vezi profilul).

Stratul de cultură are o grosime relativ mică, între 0,10 m și 0,60 m. Primul nivel (0,10—0,27—0,30 m), format din pămînt negru prăfos, conține în majoritate

¹ Jurcsák Tiberiu, *Primele resturi de notozaurieni de vîrstă aniziană descoperite în țara noastră* (sub tipar).

ceramică grosolană, dar și fragmente ceramice lucrate dintr-o pastă mai îngrijită, de culoare cenușie lustruită uneori cu grijă, cu amestec de mică.

Al doilea nivel, format dintr-un strat de pământ brun-roșcat mai compact (0,27—0,30—0,60—0,65 m), conține în proporție mai mică ceramică grosolană, frecvența ceramicii fine este mai mare, la baza lui descoperindu-se chiar și ceramică pictată. Tot în acest nivel, în caroul 3, semnalăm prezența unei vetre de foc încadrată de doi mari bolovani. Este o vatră simplă, pământul fiind puternic ars, conținând multă cenușă, fragmente ceramice, oase de animale și chiar umane. Remarcăm de asemenea prezența oaselor umane, în special de copii, în ambele straturi.

Începînd de la —0,30 m apar prăbușiri de stînci în special în malul stîng. stratul de cultură continuînd printre acestea. La adîncimea de 0,60—0,65 m stratul de cultură se încheie brusc, solul devenind galben-roșietic, lutos, pînă la adîncimea de 1 m după care începe lutul fosil roșu închis (conținînd oxizi de fier). Acestui strat îi urmează un strat galben nisipos, rezultat al descuamării stîncilor din patul peșterii. S-a săpat pînă la adîncimea de 1,60—1,80 m, atînguîndu-se patul peșterii, straturile de sub 0,65 m adîncime fiind complet sterile din punct de vedere arheologic.

Pentru a termina cercetarea completă a peșterii s-a mai trasat o casetă de 60/20 cm în partea stîngă și de 1,25/2 m în partea dreaptă, astfel încît întreaga suprafață a peșterii a fost degajată. Materialul provenit de aici este identic cu cel din prima casetă.

Ceramica

Ceramica descoperită în ambele niveluri este foarte fragmentară, fiind în același timp și foarte corodată. Analizînd fragmentele păstrate, putem spune că ceramica ambelor niveluri prezintă o unitate de forme și decor, diferențele constatate referindu-se mai mult la conținutul pastei și la aplicarea decorului. Se pot reconstitui astfel forme de pahare, cupe, cești, buze de străchini sau boluri, specifice culturii Tîsa, precum și vase mai mari a căror formă nu o putem preciza. Pasta ceramicii din primul nivel comportă două categorii, avînd în general o culoare cenușie, cenușie-cărămizie. Unele fragmente sînt lucrate dintr-o pastă cenușie grosolană conținînd mult pietriș și nisip, aspră la pipăit. Altele, lucrate mai îngrijit, dintr-o pastă bine frămîntată, fără impurități, au un luciu cenușiu metalic, conținînd paiete infime de mică. Vasele au în general pereții subțiri, buza dreaptă (fig. 4/6; 7/2), dar sînt prezente și fragmente de vase mai mari, cu pereții groși (fig. 9/1—5).

Ca elemente de decor remarcăm o suită de butoni mai mari sau mai mici (fig. 7/4, 7, 9; fig. 4/6; fig. 7/1), butoni în formă de „cioc de pasăre” perforați lateral, gropițe imprimate dispuse pe mai multe rînduri (fig. 7/1, 4), iar pe cîteva fragmente barbotinarea (fig. 7/8).

Ceramica nivelului II se prezintă unitară cu cea din primul nivel, repetînd în general aceleași forme și decor aplicat. Ceramica de uz comun prezintă și în acest nivel conține mai puține impurități, fragmentele descoperite aparținînd unor vase mai mari cu pereții groși (fig. 4/1—4; fig. 5/7, 9). Categoriei fine, din pastă cenușie lustruită, îi aparțin și fragmente de pahare sau cești cu pereți subțiri și

buze drepte decorate cu mici proeminente (fig. 5/1, 6; fig. 6/7) sau gropițe imprimare dispuse pe mai multe rînduri sau în rozetă (fig. 5/2—3, 5—6). Remarcăm de asemenea fragmente de străchini cu buza lobată, din aceeași pastă cenușie fină cu paiete de mică, bine lustruită (fig. 4/2, 5). Alături însă de această ceramică — comună ambelor niveluri — semnalăm prezența unei ceramici lucrate dintr-o pastă foarte fină de culoare roșie, roșie-portocalie, care este uneori chiar pictată. Și de această dată starea extrem de fragmentară și de corodată nu permite reconstituirea completă a decorului și formelor. Dăm mai jos o descriere a acestor fragmente pictate:

1. fragmente ceramice lucrate dintr-o pastă roșietică-gălbuie foarte fină, omogenă, decorată cu benzi roșii-portocalii (fig. 10/1—2, 4—6);
2. în alte cazuri se remarcă prezența unui fond angobă de culoare alb-gălbuie, peste care s-a aplicat pictura constînd din benzi sau fișii roșii, puternic corodate, șterse, păstrîndu-se vag urma pe fondul angobă și permițînd astfel reconstituirea decorului (fig. 10/7, 9);
3. cîteva fragmente au ca decor benzi negre trase peste pasta roșie-cărămizie sau pe un fond angobă care păstrează conturul picturii șterse pe alocuri (fig. 10/8, 10, 12);
4. în sfîrșit, alte cîteva fragmente sînt lucrate dintr-o pastă fină roșie, avînd un slip mai închis, bine lustruite (fig. 10/11, 13). În toate cazurile pictura a fost executată înainte de ardere și numai în exteriorul vasului, interiorul fiind lustruit.

Unelte

În general uneltele descoperite sînt puține la număr și deci nu prea variate:

1. fragment de săpăligă din corn de cerb (fig. 6/12);
2. sulă de os cu vîrf rupt (fig. 6/13);
3. străpungător de os cu vîrf rupt (fig. 6/11);
4. vîrf mic de sulă de os (fig. 6/8);
5. două fragmente de oase cu urme de cioplire;
6. fragmente de dalte din piatră șlefuită (fig. 6/10);
7. gresie mică șlefuită (fig. 6/9);
8. fragment de rîșniță;
9. așchii atipice de silex și obsidiană, cu urme de cioplire. Semnalăm de asemenea prezența unor așchii atipice de cuarțit în ambele straturi, precum și a unor roci cu un bogat conținut de mică, care a fost folosită de altfel și în compoziția pastei ceramicii.

Mormîntul

În caroul 4, la adîncimea de 0,52 m, a fost descoperit un mormînt chirchit, aparținînd unui copil în vîrstă de 6—8 ani (fig. 8/1). Pămîntul prăfos și relativ afînat nu a păstrat conturul gropii. Scheletul, orientat est-vest, a fost înhumat în poziție chirchită, culcat pe partea dreaptă, fiind parțial distrus. Lipsește astfel zona maxilară, membrul anterior stîng, precum și membrele inferioare (începînd cu porțiunea distală a femurului). Din studiul scheletului reiese că mîna dreaptă, îndoită din cot cu palma în sus, rezema craniul care se păstrează în stare foarte fragmentară. Poziția femurului stîng denotă că piciorul a fost îndoit aproximativ în unghi de 90° față de corp. Observarea atentă a mandibulei atestă prezența dinților lacteali, dantura definitivă fiind în erupție. Se mai păstrează de aseme-

nea un număr de 11 vertebre, 11 coaste și câteva fragmente, un humerus, un omoplat, un fragment de cubitus, un fragment de radius, un os metacarpian și 13 falange, precum și un fragment de femur².

În jurul vertebrelor cervicale ale scheletului s-au descoperit un număr de 5 mărgelă mici aplatizate și găurite, din os. Imediat în spatele scheletului, în dreptul capului, se afla un vas fragmentar ($1/2$) lucrat dintr-o pastă grosolană de culoare cenușie, pe alocuri roșietică. Tot în dreptul capului, în apropierea vasului, se afla o sulă de os și mai multe fragmente ceramice dintre care unul — fragment de fund de vas — fusese chiar pictat. În fața craniului la 0,20 m distanță de acesta se afla un al doilea vas, lucrat din pastă fină de culoare roșie-cărămizie, pe alocuri cu pete cenușii.

Descrierea inventarului

1. Vas fragmental ($1/2$), în formă de oală cu fundul drept și plat, cu profil ușor rotunjit, buza ușor subțiată, dreaptă. La 7 cm sub buză vasul este prevăzut cu două proeminente, același număr existind probabil și în partea care lipsește. Pasta conține ca degresant pietriș și nisip, fiind arsă neuniform și puternic corodată. Înălțimea vasului este de 22 cm, diametrul maxim de 21,5 cm, diametrul fundului de 11 cm, iar cel al gurii de 17 cm (fig. 8/4).

2. Vas de formă ușor bitronconică, lucrat din pastă fină, bine frământată, omogenă, de culoare roșie-cărămizie, cu pete cenușii. Arc fundul drept, buza dreaptă, ușor subțiată spre interior. Vasul este prevăzut cu două proeminente în formă de „cioc de pasăre“, perforate și ușor curbate în sus, dispuse pe diametrul maxim și două proeminente organice, împinse dinlăuntrul vasului. Din dreptul celor două găuri ale proeminenței perforate s-a tras o linie incizată pe toată circumferința vasului, separându-l astfel în două părți. Această linie incizată păstrează pe alocuri urme de culoare alb-gălbuie, asemenea angobei de pe fragmentele ceramice pictate, indicând existența unei eventuale picturi, care însă nu s-a mai păstrat. Datorită modului în care sînt dispuse cele 4 proeminente, privit de sus vasul are forma ușor romboidală (fig. 8/2—3). Înălțimea vasului este de 25,3 cm, diametrul maxim 24,8 cm, diametrul gurii 10 cm, iar cel al fundului de 9 cm.

3. Mărgelă, în număr de 5, sînt lucrate din os, avînd forma aplatizată (fig. 8/6).

4. Sula de os, avînd lungimea de 10,1 cm, este lucrată din metapodiu de câprior (fig. 8/5).

*

Pentru încadrarea cronologică și culturală a descoperirilor de la Peștiș ceramica oferă bune criterii de datare.

² Determinările exacte ale oaselor aparțin tov. T. Jurcsák, căruia îi mulțumim și pe această cale.

Formele, pasta, decorul, își găsesc analogii în aria celei de a II-a faze de dezvoltare a culturii Tisa, faciesul Herpály, analogii mult prea cunoscute pentru a necesita referiri speciale. Inventarul mormintului își găsește de asemenea analogii în cimitirul și așezarea de la Zengővárkony³ din Ungaria, aparținând cu precădere culturii Tisa II.

Torțile în formă de „cioc de pasăre“, perforate și curbate în sus (ca acelea ale vasului descoperit în mormintul de la Peștiș) sînt prezente și aici (pl. 22/9), ca și acelea ale vasului fragmentar (pl. 22/7). Pentru primul vas găsim de asemenea analogii în M. 135 (pl. 46/6) și în M. 206 (pl. 59/2). Există de asemenea cîteva forme înrudite (pl. 86/29, 32). Fragmentele ceramice pictate cu fișii late roșii sînt prezente și la Zengővárkony în M. 214 (pl. 60/2). Mărgelele își găsesc bune analogii în M. 298 (pl. 72/12).

Cercetătorul clujean Nicolae Vlăsa, discutînd cîteva fragmente ceramice pictate din peștera Devențului⁴, precum și ceramica pictată descoperită în centrul orașului Cluj⁵, ajungea la concluzia că ele reprezintă „... un facies cultural înrudit deopotrivă cu cel „Lumea Nouă“ și cu grupul Herpály al culturii Tisa II”⁶. Autorul arată în continuare că „... materialele de la Cluj, Suceag, Palatca și peștera Devențului se plasează nu numai tipologic și stilistic, ci și geografic între arealul „Lumea Nouă“ și cel Herpály, drept verigi de legătură ale unei vaste zone cu o cultură cu ceramică pictată căreia — pînă acum — nu i se cunoșteau decît manifestările extrem estice („Lumea Nouă“) ori extrem vestice (grupul Herpály)“.

Pe baza materialelor prezentate în lucrarea de față putem conchide că descoperirile de la Peștiș se încadrează atît tipologic și stilistic, cît și geografic în aria stabilită de cercetătorul clujean.

În lucrarea „Contribuții la problema neoliticului...”⁷, N. Vlăsa preconiza că „... noi descoperiri la vest de zona Cheilor Turzii și spre răsărit de Oradea vor veni să adeverească supozițiile noastre“. Se pare că descoperirile de la Peștiș confirmă justetea acestor supoziții și că descoperirile viitoare le vor transforma în certitudini.

D. IGNAT

³ János Dombay, *Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony*, în *ArchHung*, S. N., XXXVII, 1960.

⁴ N. Vlăsa, în *SCIV*, XII/1961, p. 17.

⁵ Idem, în *ActaMN*, IV/1967, p. 415—416.

⁶ Idem, în *Apulum*, IX, 1971, p. 29.

⁷ Idem, în *Apulum*, IX, 1971, p. 29.

Anexă

LISTA RESTURILOR FAUNISTICE DESCOPERITE LA PEȘTIȘ*

Nr. crt.	Specia sau grupa	Categoria	Nr. fragm.	%	Obs.
1.	Turdidae sp. ined. (sturz)	sălbatic	10	1,95	
2.	Lepus europaeus (iepure)	"	16	3,13	
3.	Castor fiber (castor)	"	13	2,50	
4.	Glis glis (pîrș)	"	11	2,10	
5.	Vulpes vulpes (vulpe)	"	7	1,03	
6.	Canis lupus (lup)	"	1	0,19	
7.	Ursus arctos (urs brun)	"	3	0,57	
8.	Meles meles (bursuc)	"	18	3,50	
9.	Felis silvestris (pisică sălb.)	"	5	0,95	
10.	Sus scrofa ferus (mistreț)	"	31	6,65	
11.	Cervus elaphus (cerb)	"	10	1,90	
12.	Capreolus capreolus (căprior)	"	13	2,50	
13.	Bos taurus (bou)	domestic	5	0,95	
14.	Ovis aries (oaie)	"	1	0,19	
15.	Capra hircus	"	1	0,19	
16.	Fragmente nedet.	—	367	71,70	
			512	100	

Total animale sălbatice = 138

Total animale domestice = 7

BEITRÄGE ZUR KENNTNIS DES NEOLITHIKUMS IN BIHOR

(Zusammenfassung)

Die im Sommer 1971 in der „Piatra Jurcoaiei“-Höhle beim Dorf Peștiș (etwa 3 km östlich von Aleșd) unternommenen Bodenuntersuchungen bringen neue Daten zur Kenntnis der Jungsteinzeit in Bihor.

Die neolithische Bewohnung dieser Höhle hinterliess zwei Schichten, deren ältere auch bemalte Keramik enthält. Die Wohnschicht liegt zwischen 0,10—0,60 m. Im zweiten Niveau wurde eine Feuerstelle und ein teilweise gestörtes Hockergrab von einem 6—8 jährigen Kind gefunden. Die Grabbeigaben bestehen aus einem bruchstückhaften Gefäss mit Knubben, einem Gefäss mit zwei Griffknubben in Schnabelform und mit zwei Vorsprüngen, einem Knochenpfriem und fünf scheibenförmigen Knochenperlen.

Die Funde von Peștiș gehören der zweiten Entwicklungsphase der Theisskultur, nämlich der Herpály Fazies an und sind analog zu den Funden von Zengővárkony in Ungarn und zu denen von Cluj, Cheile Turzii und Alba Iulia.

* Determinările au fost făcute de T. Jurcsák.

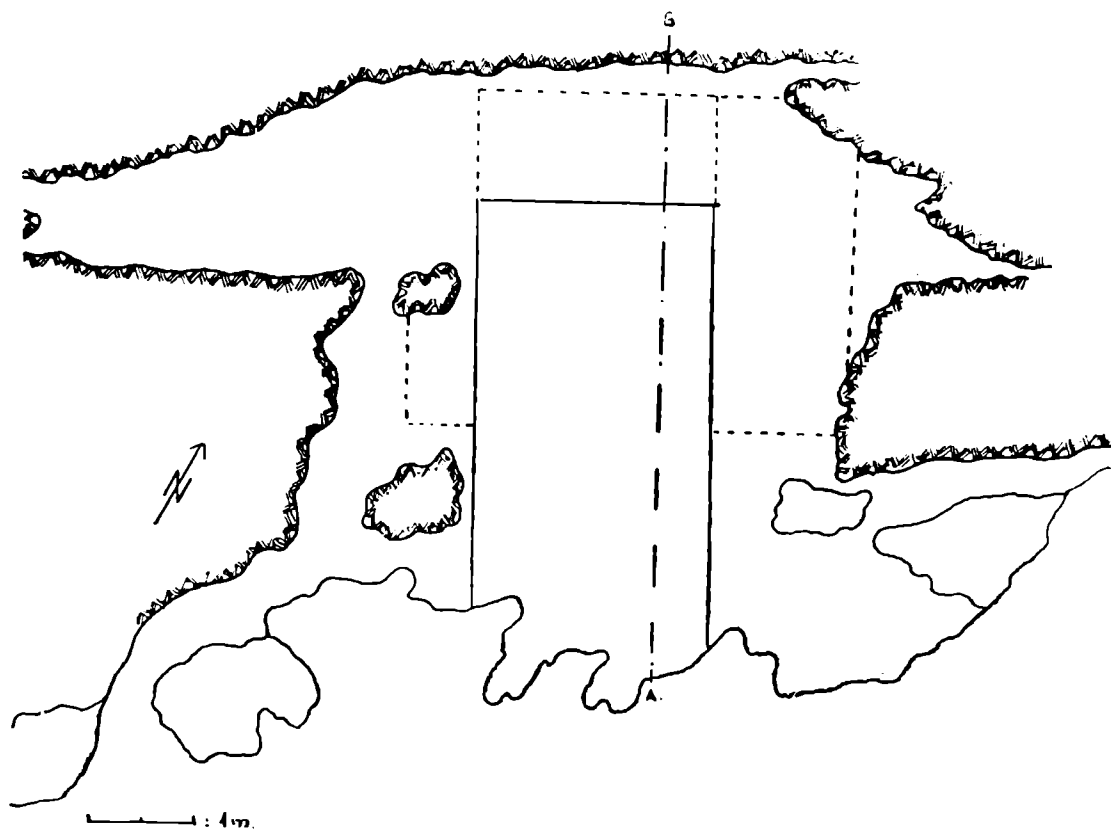

Fig. 1. — Peștiș, peștera „Piatra Jurcoaiei”. Plan de situație.

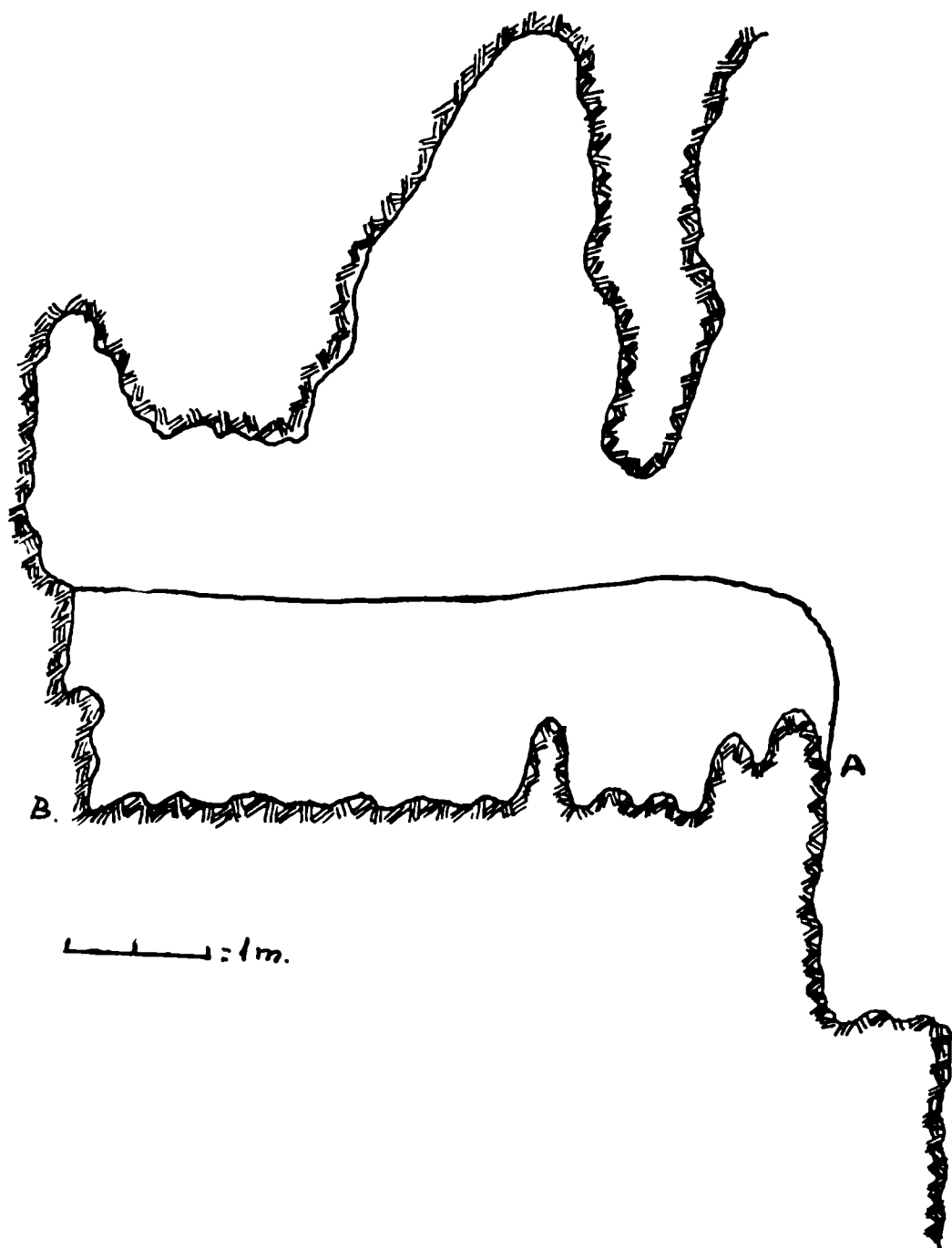

Fig. 2. — Peștiș, peștera „Piatra Jurcoaiei”. Secțiune.

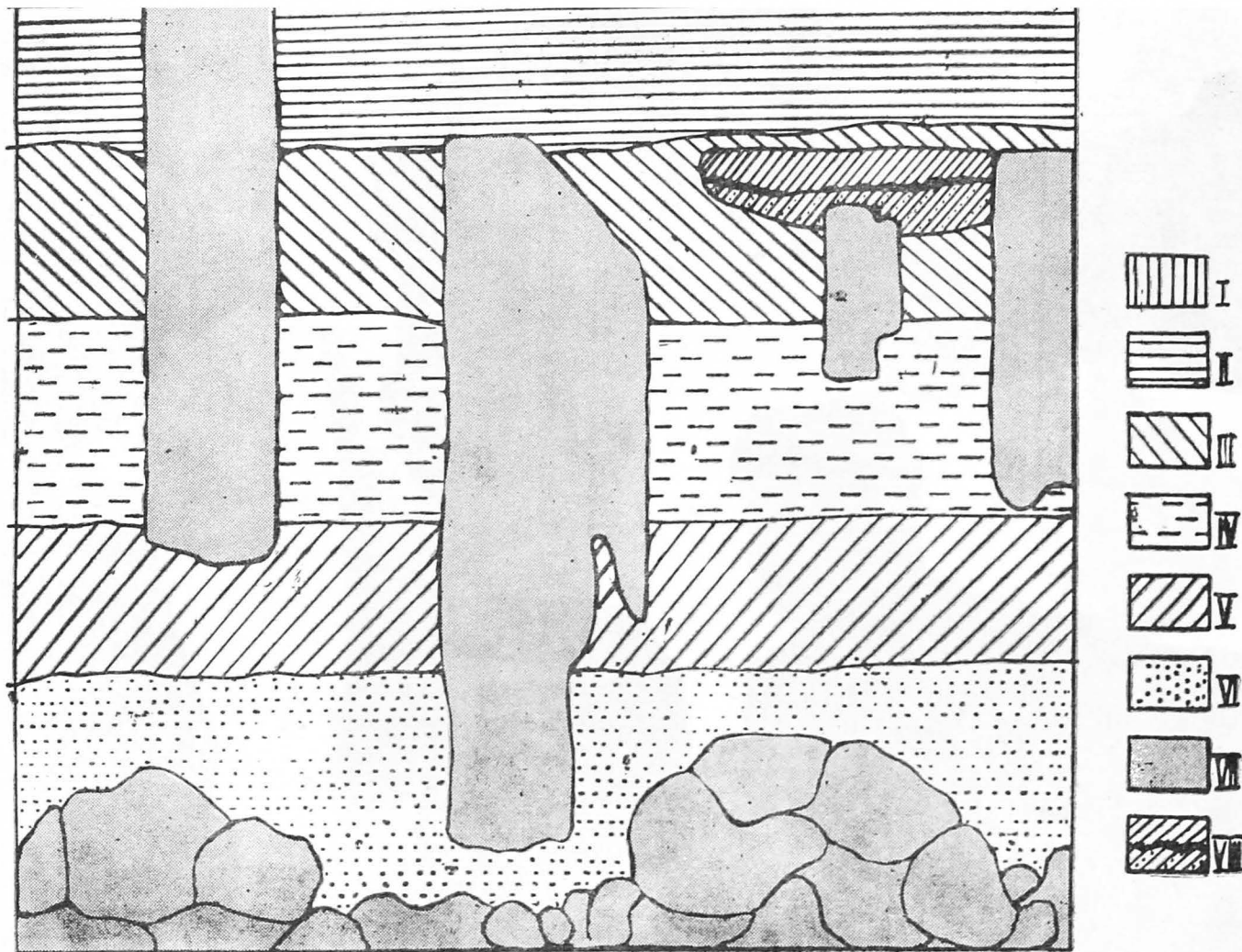

Fig. 3. — Peștiș, 1971. Profilul taluzului vestic. I = humus; II = primul nivel neolitic; III = al doilea nivel neolitic; IV = lut galben-roșcat; V = lut fosil, roșu; VI = stîncă descuamată; VII = stînci; VIII = vatră de foc.

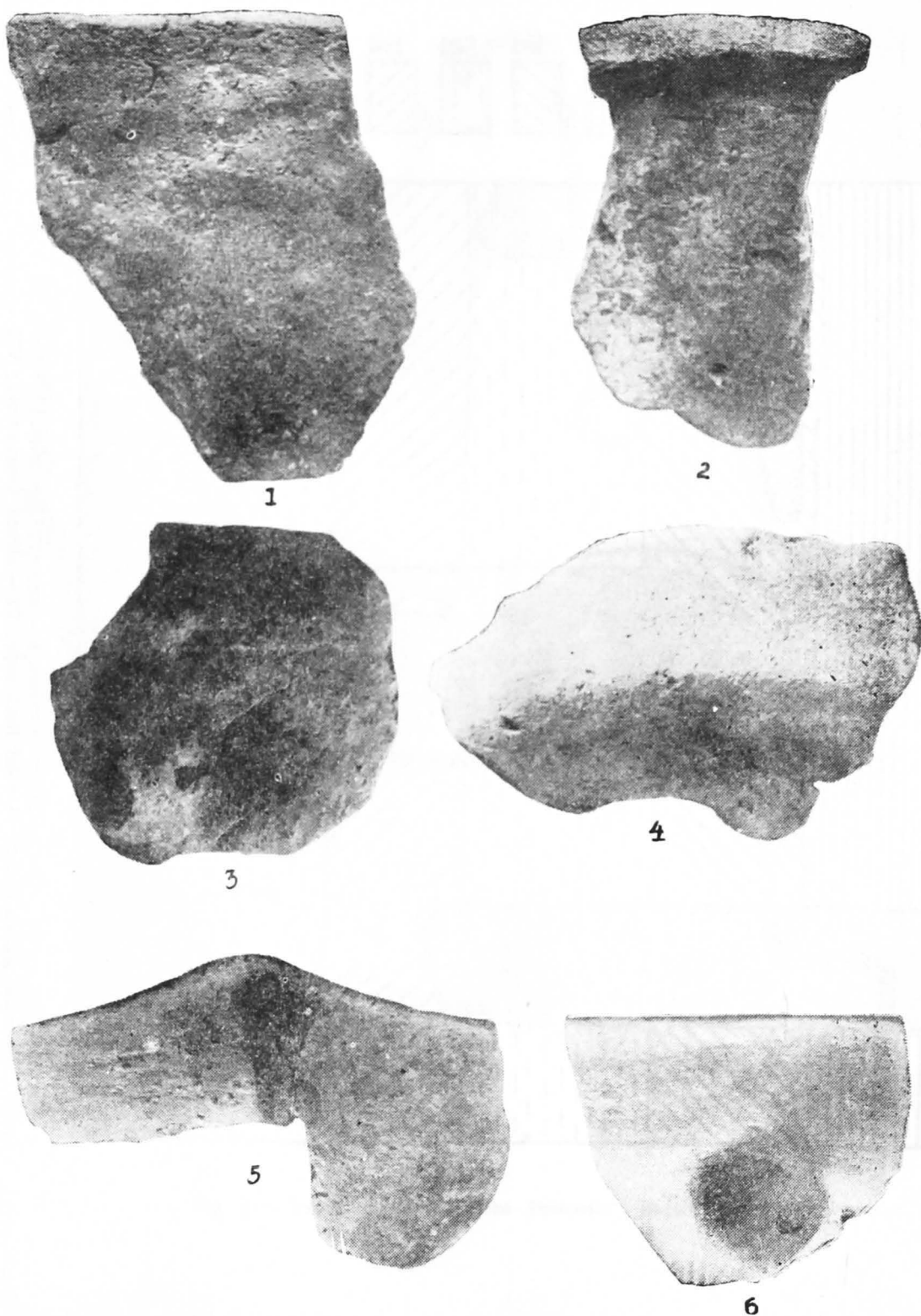

Fig. 4. — Peștiș. Fragmente ceramice.

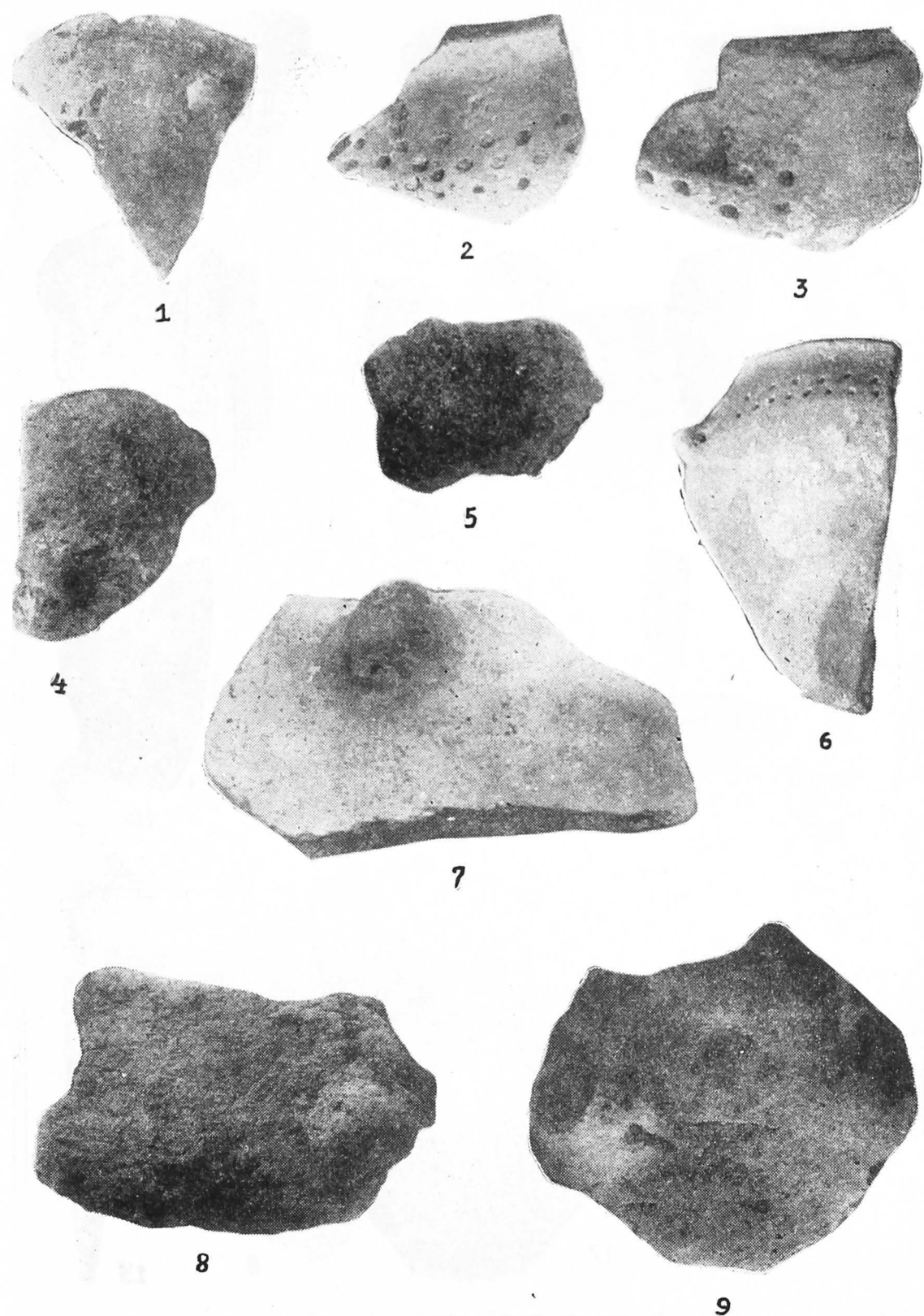

Fig. 5. — Peștiș. Fragmente ceramice.
<https://biblioteca-digitala.ro>

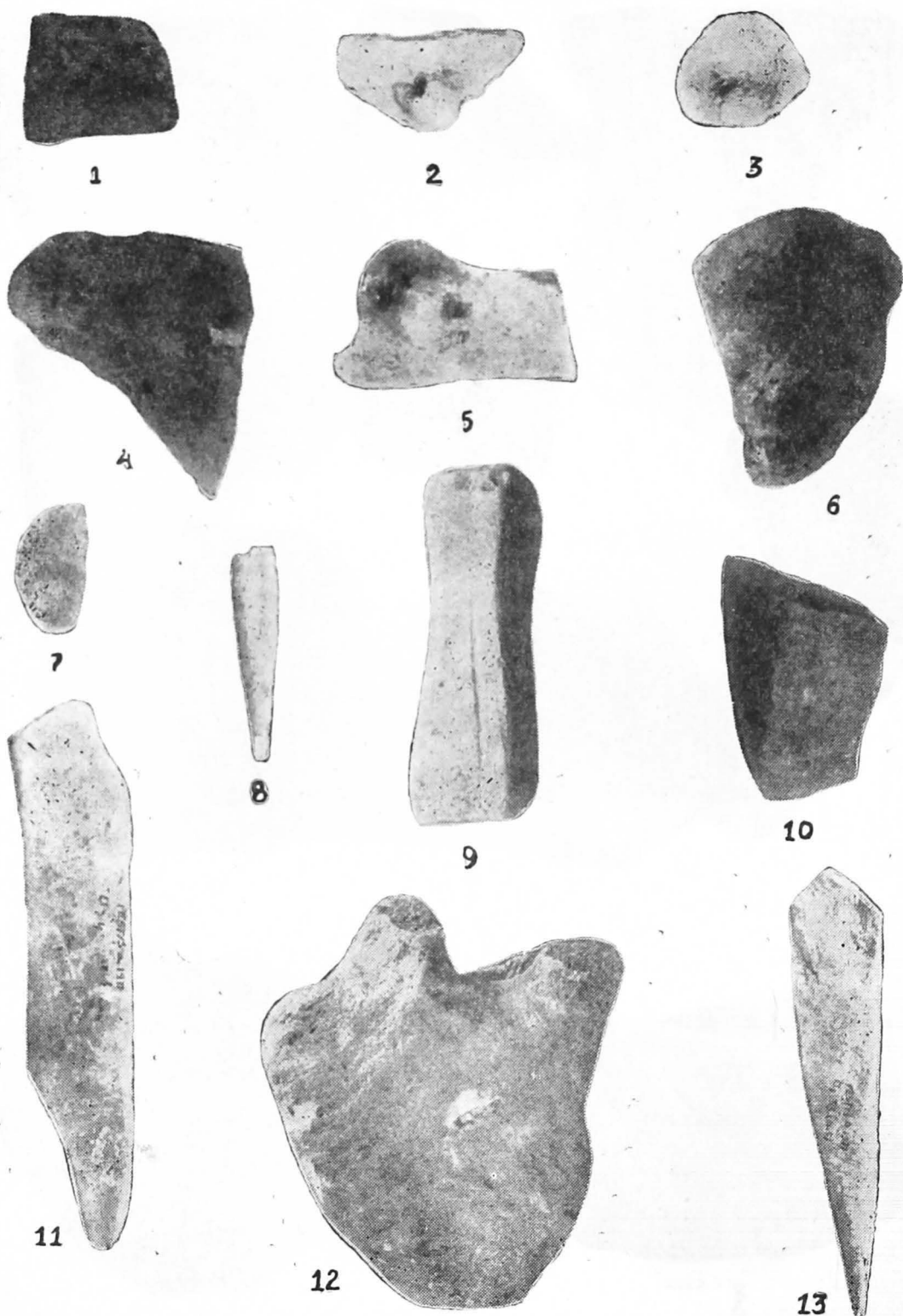

Fig. 6. — Peștiș. Diverse piese neolitice.

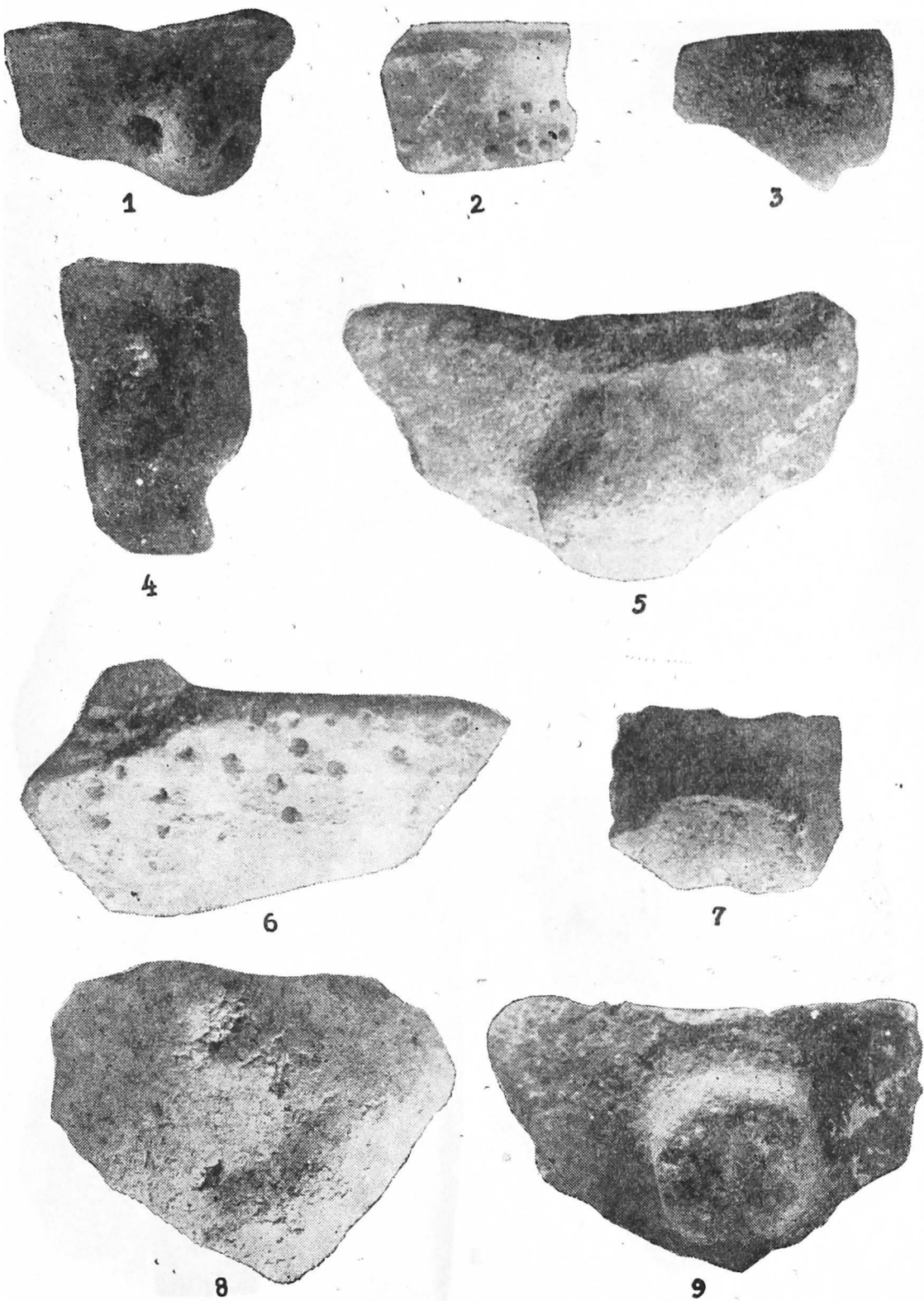

Fig. 7. — Peștiș. Fragmente ceramice.
<https://biblioteca-digitala.ro>

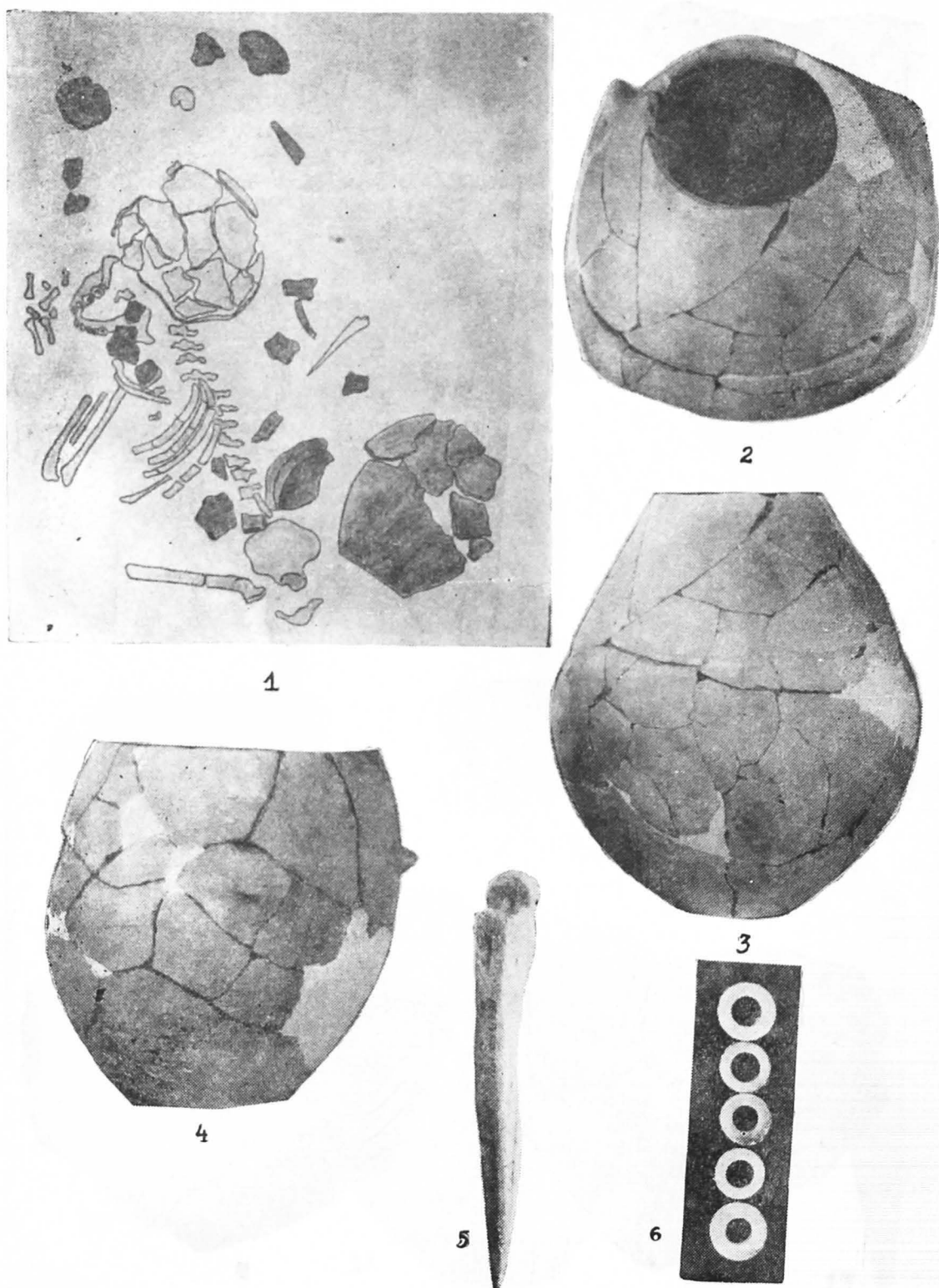

Fig. 8. — Peștiș. Mormîntul neolitic.

Fig. 9. — Peștiș. Fragmente ceramice.
<https://biblioteca-digitala.ro>

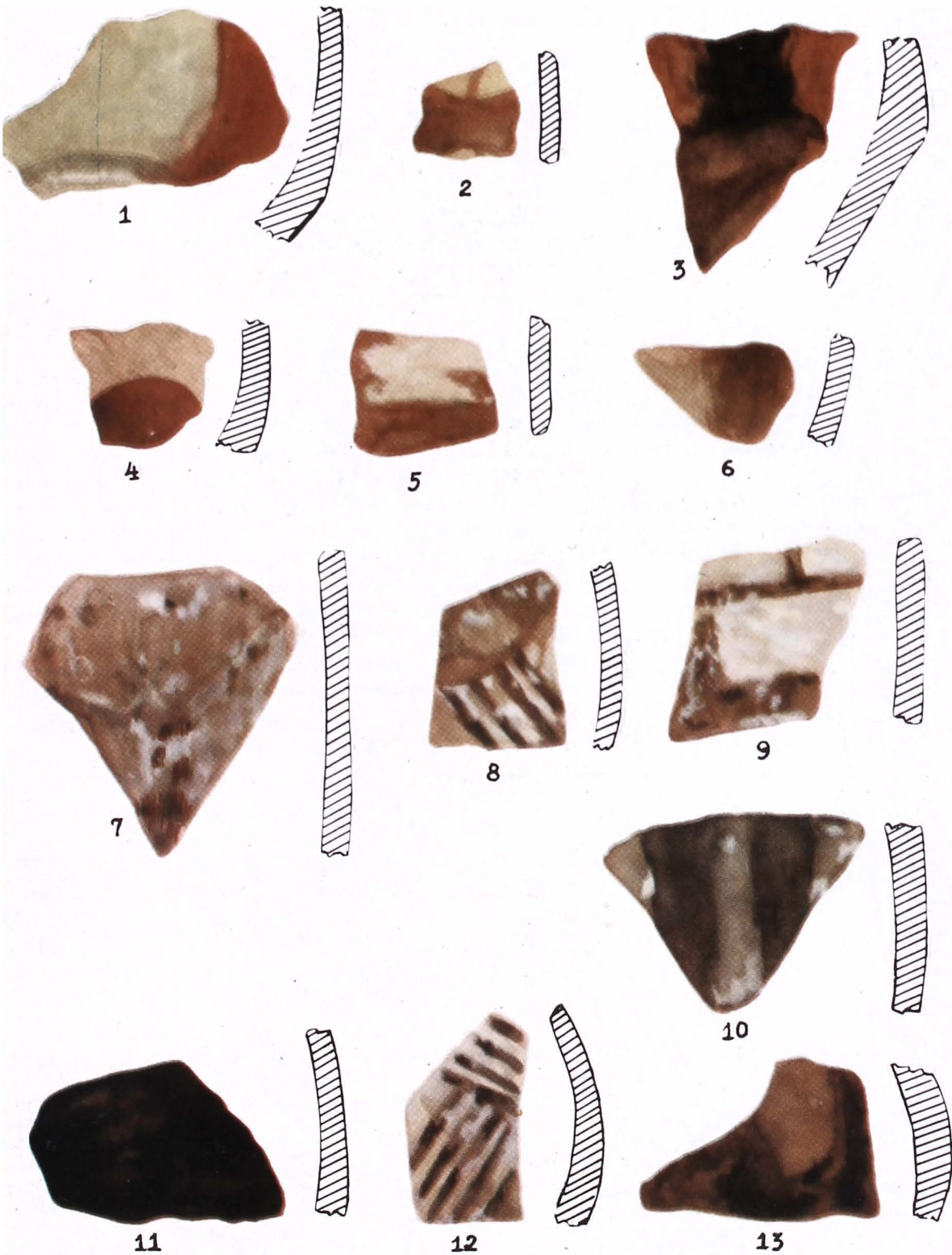

Fig. 10. — Peștiș. Ceramică pictată.

DESCOPERIRILE DIN EPOCA BRONZULUI DE LA OBREJA (JUD. ALBA)

Cu prilejul săpăturilor întreprinse în importanta așezare daco-romană de la Obreja (com. Mihalț, jud. Alba)¹ s-au descoperit și vestigii preistorice. Dintre acestea, conducătorul săpăturilor ne-a încredințat spre studiu și publicare pe cele din epoca metalelor². În cadrul de față atenția noastră se concentrează asupra urmelor din epoca bronzului, pe celelalte prezentându-le doar³.

Materialul de tip Coțofeni este cel mai puțin reprezentat în așezarea preistorică de la Obreja, atât din punct de vedere al formelor, cit și al ornamentării. Motivul ornamental cel mai des întâlnit este banda formată din două linii paralele, incizate, umplute cu creștături. Nu am întâlnit nici Linsenkeramik, nici ornamentare cu Furchenstich (fig. 3). Notăm și un fragment de buză dreaptă, cu muchia alveolată, avînd ca ornament, pe perete, striuri rare (fig. 3/3). Toate fragmentele descoperite aparțin unor vase mari, probabil acelor așa numite „amfore” de tip Coțofeni, natural, cu excepția fragmentului de buză dreaptă.

Materialul din epoca bronzului aparține culturii Wietenberg și Noua. Prima este mai bogat reprezentată, cea de-a doua sporadic.

Cunoscute și deja amintite⁴, vestigiile arheologice de tip Wietenberg se întind pe o mare parte a așezării daco-romane (v. planul, pl. I)⁵, ele grupîndu-se cu precădere în partea de sud a acesteia. Fără îndoială, continuarea săpăturilor va avea ca rezultat și sporirea urmelor de tip Wietenberg. Considerăm însă utilă publicarea materialelor ieșite pînă acum din săpăturile efectuate, datorită importanței și varietății lor.

Ceramica, care poate fi atribuită purtătorilor culturii Wietenberg, provine, în marea ei majoritate, din locuințe, dar și dintr-un mormînt, ce constituie, pînă în prezent, o descoperire izolată.

¹ Vezi recenta publicare cu bibliografie: D. Protase, *Așezarea și cimitirul daco-roman de la Obreja (Transilvania)*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 135 sqq.

² Este pentru noi o plăcută datorie de a mulțumi și pe această cale responsabilului șantierului, dr. D. Protase

³ Locuirea preistorică de pe teritoriul așezării daco-romane este mai variată decît o presupunea autorul săpăturilor (cf. D. Protase, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 136). În afara urmelor Petrești și Wietenberg, pot fi atestate, în mod sigur, fragmente ceramice sau vase Coțofeni (pomenite însă de către D. Protase, *Obreja*, în Jan Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*), Noua, Hallstatt A—B și Hallstatt C.

⁴ K. Horedt, *Die Wietenbergkultur*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 112, nr. 102 (pe baza materialului din Muzeul Deva); v. și *SCIV*, XIV, 1963, p. 457, nr. 62; *SCIV*, XV, 1964, p. 559, nr. 68.

⁵ Planul după Protase, în *ActaMN*, VIII, 1971, pl. I, schematizat și adnotat de noi pentru diversele descoperiri din epoca metalelor.

Singurul exemplu de tip de locuință surprins cu certitudine este bordeiul din secțiunea XXXVII⁶.

Analizând ceramica din așezare, rezultă că specia de ceramică grosolană este mai puțin reprezentată și, datorită faptului că nu poate fi utilizată pentru cronologie și tipologie, ne vom ocupa de ea doar tangențial.

Ceramica fină este bine arsă, de obicei de culoare închisă, un brun negricios foarte aproape de negru. Fragmentele deschise la culoare sînt roșii, cu nuanțe înspre roșu-gălbui sau înspre cărămiziu. Slipul este de bună calitate și, cel mai adesea, lustruit. Degresantul folosit este nisipul cu sau fără pietricele, acestea întîlnindu-se doar la ceramica grosolană. Formele ceramice care se pot reconstitui aparțin repertoriului general al culturii Wietenberg. Întîlnim oale (pl. V, 1)⁷, vase cu buza lobată (pl. IX, H/1—3; pl. X; pl. VII, 2; pl. II, 8)⁸, vase plate cu toartă (pl. II, 7, 9)⁹, străchini mai mari (pl. III, 12; pl. IX, B/1—2)¹⁰ sau mai mici (pl. III, 1, 2, 5, 7; pl. IX, D/1—4)¹¹, cești (pl. II, 1—4, 10; pl. IX, E/1—4)¹², căni (pl. II, 5; pl. III, 9; pl. IX, C/1—2)¹³, farfurii (pl. VI, 2; pl. IX, F/1)¹⁴ și un vas miniatură (pl. II, 6; pl. IX, G/2)¹⁵. Mai trebuie menționate două forme de vase neșemnalate pînă acum: un tip de castron, cu muchia buzei teșită (pl. III, 11; pl. IX, I/2)¹⁶ și o vatră portativă, parțial reconstituibilă (pl. VII, 1; pl. IX, G/1)¹⁷. Amintim, aparte, un vas (fig. 4; pl. IX, I/1)¹⁸ aparținînd culturii Wietenberg, faza tîrzie.

⁶ D. Protase, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 139, fig. 4.

⁷ Cf. I. H. Crișan, *Necropola de incinerare aparținînd culturii Wietenberg-Sighișoara, de la Bistrița*, în *Materiale*, IX, 1970, p. 155, fig. 12/A/1.

⁸ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 125/K și fig. 12/K; N. Chidioșan, *Beiträge zur Kenntnis der Widenberg-kultur im Lichte der neuen Funde von Derșida*, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, fig. 12/III, 1—2.

⁹ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 125 și fig. 12/G/10.

¹⁰ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 118/B și fig. 12/B.

¹¹ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 123/E și fig. 12/E.

¹² K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 123/F și fig. 12/F.

¹³ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 118/C și fig. 12/C.

¹⁴ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 125.

¹⁵ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 125.

¹⁶ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, fig. 12; N. Chidioșan, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, fig. 12; I. H. Crișan, în *Materiale*, IX, 1970, p. 155, fig. 12.

¹⁷ Este pentru prima dată cînd, după cunoștința noastră, o vatră portativă este descoperită în aria culturii Wietenberg. Nu credem, sub rezerva unor viitoare săpături de amploare, concludente, că acest produs ceramic este caracteristic culturii Wietenberg, ci, mai degrabă, reprezintă o influență din culturile învecinate: Verbicioara, Otomani, Pecica. Pentru răspîndirea vetrelor portative la aceste populații, cf. D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, fig. 137/7; D. Berciu, *Die Verbicioara-Kultur*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 136 fig. 6, p. 143; Posta Béla, *A Halvan-Bolaogi ásátások*, în *ArchÉrt*, XV, 1895, p. 1 sqq.; J. Banner, *Der Ursprung des griechischen Pyraunos*, în *Dolgszeged*, V, 1929, p. 46, fig. 6, 8—11; J. Banner, *Grabung bei Öszentiván*, Szeged, 1938, p. 49, fig. 44 și p. 97 (cit. după Berciu, *Dacia*, N.S., V, 1961); F. Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn*, în *24/25 BRGK*, pl. 47/8, 11; L. Hájek, *Trouvaille précieuse de l'âge du bronze faite à Barca près de Košice*, în *AR*, V, 3, 1953, p. 319—322, 420—421, 427—428; P. Patay, *Preliminary report on the results of excavations at Nagybátony cemetery*, în *ArchÉrt*, 81, 1954, p. 33—49, 38 fig. 6; D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania, I, Sondajele de la Socodor*, 1948, în *Materiale*, II, 1956, p. 68—69, fig. 29/1; 9/6; 16/2; D. Berciu, Eug. Comșa, *Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu*, în *Materiale*, II, 1956, p. 303, fig. 38. Originea vetrelor portative trebuie căutată în sud; cf. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge, 1939, p. 125, pl. XXII, 474 (cit. după Berciu, în *Dacia*, N.S., V, 1961). Pentru perpetuarea acestui produs în epoca timpurie a fierului, cf. și C. Kacsó, *Unele considerații cu privire la geneza ceramicii din necropola tumulară de la Lăpuș*, în *Marmafia*, II, 1971, p. 39—40, cu bibliografie. Analogia cea mai apropiată a piesei publicate de noi, ni se pare a fi exemplarul de la Pecica, inedit, în *MuzIstTrans*; ne referim mai ales la fragmentul din porțiunea superioară a piesei de la Obreja, care este aproape identic cu aceeași porțiune din vatra portativă de la Pecica. Fiindcă un contact între culturile Wietenberg și Pecica poate fi admis (cf. infra, nota 27a).

Elementele de ornamentare sînt cele cunoscute în cultura Wietenberg: linia incizată simplă, creștăturile, impresiunile triunghiulare, alveolările, canelurile, împunsăturile rare și cele succesive. În cazul din urmă e necesar să reliefăm faptul că există împunsături succesive fin executate sau late, într-o tehnică mai puțin îngrijită. Pentru realizarea primelor se utiliza un instrument care permitea șapte-opt împunsături simultane¹⁹, în timp ce realizarea celor late pretindea un simplu virf ascuțit cu care se lucra într-o incizie anterior trasată²⁰.

Ornamentele realizate sînt și ele proprii culturii pe care o tratăm²¹. Cel mai frecvent întîlnită este banda formată din două linii paralele, incizate, spațiul dintre ele fiind umplut cu creștături, cu împunsături rare sau cu împunsături succesive fine. În acest fel sînt executate și spirale sau meandre. Benzile în zig-zag sînt executate prin hașurarea fondului, lăsîndu-se neatins ornamentul propriu-zis. Canelurile sînt, fără excepție, oblice și se asociază fie cu benzi umplute cu creștături sau cu alveole ovale, fie cu șiruri de impresiuni triunghiulare. Nu trebuie uitate nici triunghiurile hașurate în interior. Ornamentele executate cu împunsături succesive late se găsesc, în general, pe străchinile înalte și constau din meandre sau spirale al căror duct este frînt, rezultînd, din ce în ce mai mici, triunghiuri cu laturile arcuite²².

O mențiune aparte merită mormîntul de înhumatie descoperit în secțiunea XXIII, groapa „e”, care se găsea între metrii 0,30—2,30, în capătul de vest al secțiunii. Dimensiuni: diametrul = 2 m, adîncimea = 1,70 m. În profil groapa seamănă cu un trapez (v. fig. 2), fiind adîncită în pămîntul galben aproximativ 1,30 m. În pămîntul de umplutură, pe toată adîncimea, au fost descoperite fragmente ceramice de tip Wietenberg și, în mod incidental, cenușă.

În cadrul gropii, scheletul are o poziție care reține atenția. El a fost descoperit la 0,80 m adîncime, în semicercul dinspre nord; poziția chirchită (orientare

ncilinăm să credem că și vatra portativă de la Obreja este (ca produs sau ca influență culturală) rezultatul acestor egături.

¹⁹ Problema fazei tîrzii a culturii Wietenberg se află încă în discuție. Pentru stadiul actual al cercetărilor, M. Rusu, *Depozitele de bronzuri de la Rebrîșoara (raionul Năsăud, reg. Cluj)*, în *Arheologia Moldovei*, II—III, 1964, p. 246 sqq.; K. Horedt, *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, în *Studii și Comunicări*, Muzeul Brukenthal 13, 1967, p. 137 sqq.; K. Horedt, *Probleme der jüngerbronzezeitlichen Keramik in Transsilvanien*, în *ActaArchCarp IX*, 1967, p. 5 sqq.; de asemenea, doresc să mulțumesc d-lui prof. K. Horedt pentru sugestiile și informațiile privitoare la această problemă, precum și pentru ajutorul acordat în alcătuirea prezentului articol. Analogia cea mai bună, a vasului de la Obreja o constituie un fragment de vas de la Noșlac, care, în loc de liniile în zig-zag, este ornamenta cu caneluri oblice; vasul a fost descoperit într-o așezare Wietenberg de lingă așezarea daco-romană — comunicare amabilă I. Mitrofan. Putem aminti prin bunăvoința lui N. Vlăssă și un fragment din partea superioară a unui vas descoperit în Cheile Turzii, care are în plus, ca ornament, cerceule imprimate pe buză și pe umăr; cf. și K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 120, fig 7/1—3, 10—12.

²⁰ Probabil asemănător unui pieptene sau unei spatule dințate; e dificil ca o roțiță dințată să permită cu ușurință realizarea împunsăturilor între liniile incizate care dădeau conturul meandrului sau a spiralei.

²¹ Asemănător ca tehnică cu Furchenstich-ul din cultura Coțofeni. Pasta, formele, tehnica de ardere și ornamentul realizat nu permit însă o apropiere mai substanțială. Se pare că analogiile cele mai bune ne conduc la admiterea unor influențe din sudul Carpaților (cf. K. Horedt, *Donauländische Einwirkungen auf die bronzezeitliche Keramik Siebenbürgens*, în *WPZ*, XXVIII, 1941, p. 83—95; v. și D. Berciu, în *RI*, 1943, p. 300—301.

²² K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 117—122, fig. 5—9; N. Chidioșan, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, fig. 12; I. H. Crișan, în *Materiale*, IX, 1970, p. 157, fig. 13; K. Horedt — C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässburg*, Bonn, 1971, planșe, *passim*.

²³ Fragment de vas foarte asemănător (formă, slip, tehnică de ornamentare și ornament) la Bădeni, săpătură Gh. Lazarovici, prin amabilitatea căruia am putut consulta materialul.

E—V, cu capul spre V), făcea ca lungimea totală să nu depășească 0,70 m. Destul de prost conservat, scheletul aparținea, foarte probabil, unui adult²³.

Singura piesă de inventar a mormintului care, menționăm, nu a fost deranjată, este o strachină găsită lângă umărul drept (v. pl. VII, 2). Pasta cenușiu-negricioasă, folosindu-se ca degresant nisipul, este bine arsă, slipul brun-gălbui, cu un lustru relativ de proastă execuție. Ornamentarea străchinii constă din două șiruri de impresiuni triunghiulare, unul pe buza, altul pe umărul vasului. De sub acest al doilea șir pornesc oblice, spre fundul vasului, niște caneluri late și puțin adânci. Fundul este ușor concav, pe suprafața și împrejurul lui întîlnindu-se niște caneluri înguste, superficiale și dezordonat trasate. Nu trebuie să uităm cei doi lobi apropiați, pe parcursul cărora impresiunile triunghiulare devin creștături²⁴.

În ceea ce privește datarea mormintului, înclinăm să credem că e vorba de faza timpurie a culturii Wietenberg, cînd nu e exclus ca influența noului rit de înmormîntare, caracteristic purtătorilor culturii Noua să se poată face simțită; socotim că la această datare concură și elementele de decor ale străchinii. Analogii în ce privește ritul de înmormîntare găsim în cimitirul de la Sibișeni²⁵, la Bernadea²⁶ și la Derșida²⁷. În acest ultim loc s-a găsit un înhumat chirchit, în nivelul inferior, acest rit de înmormîntare reapărînd doar în nivelul superior.

Încadrarea cronologică este relativ ușor de făcut, dat fiind faptul că elementele de datare (împunsăturile succesive fin executate, meandrul, formele) indică o fază mai timpurie, a treia, în dezvoltarea culturii Wietenberg. La aceasta trebuie să adăugăm și conviețuirea cu elemente de cultură Noua, lucru care nu se poate întîmpla decît în ultima perioadă a epocii bronzului.

Elemente sigure, care să ateste faze anterioare ale culturii Wietenberg, pînă în momentul de față, nu avem. Indiciile ce le-am putea utiliza pentru a postula faza a doua nu le socotim concludente.

Foarte interesantă ni se pare descoperirea unei torți de tip Pecica (pl. VI, 3), care ar putea să reprezinte marfă de import într-un mediu Wietenberg destul de dens locuit. În același context am dori să amintim și un vas plat cu toartă — Napf —, care nu se găsește în repertoriul ceramicii de tip Pecica, însă pe care au fost executate, prin incizare, fragmente de ghirlandă, neunite între ele (pl. II, 9). Această altoire de ornament al unei culturi pe un vas aparținînd altei culturi pledează, credem, tot pentru o datare timpurie^{27a}.

Urmele culturii Noua sînt relativ sporadice în așezarea de la Obreja. Fragmentele tipice sînt următoarele:

1. Fragment de perete de vas cu toartă cu muchie ($\hat{r}$ = 6,7 cm), pastă fină, cenușiu-închisă. Face parte dintr-un vas cu două torți, ornamentat cel puțin cu două caneluri la nivelul părții inferioare a torților. Secțiunea XXIII; pl. VII, 6.

²³ Informație D. Protase, care mi-a permis reproducerea documentației încă inedite.

²⁴ Analogii apropiate la: K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, fig. 12/K/10; v. și M. Moga și colaboratorii, în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 131—132, pentru strachina de la Giurtelecu Șimleului.

²⁵ Cf. I. H. Crișan, în *Materiale*, IX, 1970, p. 154, nota 11.

²⁶ Informație N. Vlăsa.

²⁷ Informație N. Chidioșan, căruia îi mulțumim și pe această cale.

^{27a} Pentru descoperiri asemănătoare v. și I. Andrițoiu, *O nouă așezare din epoca bronzului la Deva*, în *Sargetia*, VI, 1969, p. 45; B. Bassa, *O așezare de la sfîrșitul Epocii Bronzului*, în *Sargetia*, V, 1968, p. 15 sqq.

2. Fragment de perete de vas cu toartă cu muchie ($\hat{r} = 5,9$ cm), pastă fină, slip brun-negricios. Face parte dintr-un vas cu două torți; același tip cu cel precedent. Neornamentat. Secțiunea XXIII; pl. VII, 5.

3. Fragment de perete de vas cu toartă cu muchie ($\hat{r} = 7,6$ cm); pastă fină, cenușie. Face parte dintr-un vas cu două torți; același tip cu cele precedente. Neornamentat. Pl. VII, 7.

4. Fragment de toartă cu buton ($\hat{r} = 5,1$ cm), pastă cenușiu-închisă. Același tip cu cele precedente. Secțiunea XXIII; pl. VII, 4.

5. Fragment de toartă cu buton ($\hat{r} = 3,7$ cm), pastă cenușiu-negricioasă lustruită. Același tip de vas cu cele precedente. Secțiunea III; pl. VII, 3.

Raporturile existente între culturile Wietenberg și Noua constituie una dintre problemele cele mai importante pe care le ridică sfârșitul epocii bronzului din Transilvania. Ele au fost analizate în mai multe rânduri²⁸ și sintetizate de prof. K. Horedt²⁹.

Săptăm. că prezentarea catalogului localităților cu descoperiri de tip Noua din Transilvania, corelate cu cele Wietenberg, motivează readucerea în discuție a unor aspecte ale relațiilor dintre cele două culturi. Până în prezent cunoaștem 56 de puncte cu urme ale culturii Noua în Transilvania. Dintre acestea, 36 (aprox. 63%) au fost găsite în raza unor localități de unde se cunosc și vestigii de tip Wietenberg, ceea ce ar putea fi interpretat ca un indiciu pentru un contact direct între cele două culturi. O legătură nemijlocită, în cadrul aceleiași așezări, cunoaștem în cinci cazuri: Cluj-, Ferma Palocsay nr. 5⁴; Nicoleni; Obreja; Simonești și Țungheni (cf. catalogul, în anexă), lucru care sugerează o conviețuire a celor două populații. Mai există încă un argument în favoarea acestei ipoteze. Cunoaștem, până în prezent, peste 250 de puncte cu urme Wietenberg în Transilvania. Proporția este, așadar, de 1:5 în favoarea băștinașilor. Chiar dacă noii veniți au exercitat un control al celei mai mari părți a teritoriilor ocupate de purtătorii culturii Wietenberg, aceștia, superiori din punct de vedere al civilizației, au rezistat, cel puțin.

Importanța așezării din epoca bronzului de la Obreja constă în faptul că permite completarea repertoriului de forme și ornamente al civilizației de tip Wietenberg. De asemenea, nu lipsit de însemnătate este mormîntul aparținînd aceleiași culturi, mormînt care ridică o problemă majoră, aceea a evoluției ritului de înmormîntare în epoca bronzului în Transilvania. Contactul culturilor Wietenberg și Noua reliefează o altă latură a importanței așezării preistorice de la Obreja.

Materialul hallstattian descoperit pe teritoriul așezării daco-romane de la Obreja poate fi împărțit în două categorii: prima, încadrabilă, cronologic, mai timpuriu (Ha A—B?), cea de-a doua, mai târziu (Ha C?). Materialul hallstattian timpuriu prezintă forme dintre cele mai interesante: 1) vas mare, cu buza evazată, gîtul cilindric, corpul bombat și fundul plat (pl. VIII, 9); 2) vas mijlociu, cu buza răsfrîntă, corpul bombat și fundul plat (pl. VIII, 10); 3) vas sac, de mărime mijlocie, cu buza dreaptă, corpul foarte ușor bombat și fundul plat; 4) vas mic,

²⁸ V. supra, nota 18 și A. C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, în *Arheologia Moldovei*, II—III, 1964, p. 143 sqq.; K. Horedt, *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș*, în *Materiale*, I, 1953, p. 807 sqq.

²⁹ K. Horedt, în *Studii și Comunicări, Muzeul Brukenthal*, 13, 1967, p. 139 sqq.; K. Horedt, în *Acta ArchCarp*, IX, 1967, p. 9.

jumătatea inferioară aproape sferică, cea superioară tronconică, ornamentat cu o tortiță (eventual două) și cu două caneluri orizontale (pl. VIII, 7)³⁰; 5) fructieră mică, cu interiorul buzei canelat (pl. VIII, 2)³¹.

Vasele nr. 1) și 2) sînt lucrate în tehnică tipică hallstattiană timpurie — galben-portocalii în interior, negre, lustruite, în exterior; vasul nr. 3) este lucrat din pastă grosolană, de culoare cărămizie, degresant nisip și pietricele, fără slip; vasele nr. 4) și 5) sînt lucrate din pastă de bună calitate, cu slip lustruit, la primul brun-gălbui-negricios, la cel de-al doilea, negricios.

Cea de-a doua categorie de ceramică hallstattiană ne oferă o serie de forme și ornamente specifice: strachina cu buza invazată, ornamentată cu caneluri oblice, late și puțin adinci și cu impresiuni unghiulare (pl. VIII, 6) și vasul (ceașca?) cu toartă ornamentată cu buton discoidal (pl. VIII, 1). Pe baza lor, putem data materialul în Ha C³².

TUDOR SOROCEANU

ANEXA

În cele ce urmează prezentăm catalogul localităților unde au fost descoperite urme ale culturii Noua, în Transilvania. El cuprinde, de asemenea, menționarea localităților în raza cărora, pe lângă vestigii ale culturii Noua, se cunosc și urme ale culturii Wietenberg. Catalogul are la bază pe cele întocmite de K. Horedt și A. C. Florescu. Numărul localităților înregistrate de noi este aproape dublu față de cataloagele anterioare, ceea ce justifică alcătuirea lui (v. pl. XI).

1. *Agnita* (j. Sibiu); urme Noua (N) și Wietenberg (W); K. Horedt, *Die Wietenbergkultur*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 110, nr. 1, în continuare Horedt (1960); K. Horedt, *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș*, în *Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R.*, vol. I, 1953, p. 806, nr. 1, în continuare Horedt (1953). 2. *Alba Iulia* (j. Alba) N+W; Horedt (1960), 110, nr. 3; Horedt (1953), 806, nr. 2; A. C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, în *Arheologia Moldovei*, II—III, 1964, hartă nr. 69, în continuare Florescu (1964). 3. *Apahida* (j. Cluj) N+W; Horedt (1960), 110, nr. 5; Horedt (1953), 806, nr. 3; Florescu (1964), hartă nr. 65. 4. *Band* (j. Mureș) N+W; Horedt (1960), 110, nr. 8; Horedt (1953), 806, nr. 4; Florescu (1964), hartă nr. 79. 5. *Baraolt* (j. Covasna) N+W; Székely, în *Materiale*, VIII, 1962, 328—330, 326 fig. 1, 1, 2; Székely, în *Materiale*, IX, 1970, 305, nr. 9 (fără specificări). 6. *Bezid* (c. Singeorgiu de Pădure, j. Mureș) N+W; Székely, în *Materiale*, IX, 1970, 297, pct. a și b, 298 fig. 1. 7. *Blaj* (j. Alba) N; Horedt (1953), 806, nr. 6; Florescu (1964), hartă nr. 73. 8. *Boarta* (c. Șeica Marc, j. Sibiu) N+W; Horedt (1960), 110, nr. 16; Horedt (1953), 806, nr. 7; Florescu (1964), hartă nr. 74. 9. *Bogata* (j. Mureș) N+W; Horedt (1960), 110, nr. 17—19; Horedt

³⁰ Credem că acest vas prezintă afinități cu unele forme din cultura timpuriilor cu urne, cf. E. Patek, *Die Urnenfelder-kultur in Transdanubien*, Budapest, 1968, pl. CXXVI, pl. CXXI, 11 și tabelele de forme.

³¹ K. Horedt, *Hallstattische Tierfiguren aus Lechința de Mureș (Rayon Luduș)*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 530, nr. 13, fig. 3/2 și p. 531 sqq. (pentru date).

³² Cf. Al. Vulpe, *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabikultur)*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 105 sqq.; Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, București, 1967, p. 46, fig. 15 și notele 83, 84.

(1963), 806, nr. 8; Florescu (1964), hartă nr. 67. 10. *Bradul* (c. Avrig, j. Sibiu) N+W; Macrea, Dobroiu, Lupu, în *Materiale*, V, 1959, 413, 412 fig. 14; Material în MuzIstTrans. 11. *Brașov* (j. Brașov) N+W; Horedt (1960), 112, nr. 99—101; Horedt (1953), 806, nr. 20. 12. *Cărnărașu* (j. Cluj) N; Horedt (1953), 806, nr. 9; Florescu (1964), hartă nr. 66. 13. *Cașolț* (c. Roșia, j. Sibiu) N nesigur+W; Horedt (1960), 111, nr. 28; M. Pelrescu-Dîmbovița, în *IstRom*, I, 114. 14. *Cernatul de Jos* (j. Covasna) N; SCIV, XIV, 1963, 457, nr. 58. 15. *Cipău* (c. Iernut, j. Mureș) N nesigur+W; Horedt (1960), 111, nr. 37; Horedt, în *Materiale*, IV, 1957, 184—185, 185 fig. 6. 16. *Cluj* (j. Cluj) N+W; Horedt (1960), 111, nr. 39; Horedt (1953), 806, nr. 10—11; Florescu (1964), hartă nr. 63. 17. *Cluj* — „Ferma Palocsay nr. 5” N+W; în aceeași așezare preistorică; sondaj T. Soroceanu—E. Todea; material inedit în colecția școlară Subcoastă. 18. *Dobric* (că Căianu Mic, j. Bistrița-Năsăud) N; Horedt (1953), 806, nr. 12; Florescu (1964), hartă nr. 64. 19. *Frata* (j. Cluj) N; comunicare binevoitoare I. H. Crișan. 20. *Gîmbaș* (c. Aiud, j. Alba) N; Horedt (1953), 806, nr. 13. 21. *Gornești* (j. Mureș) N+W; Horedt (1960), 112, nr. 63; Horedt (1953), 806, nr. 14; Florescu (1964), hartă nr. 81. 22. *Hărman* (j. Brașov) N; SCIV, XV, 1964, 556, nr. 32. 23. *Iernut* (j. Mureș) N+W; Horedt (1960), 112, nr. 67—75; SCIV, XII, 1961, 141, nr. 74; SCIV, XIII, 1962, 203, nr. 9; Vlăssă, în *Materiale*, IX, 1970, 168 fig. 3. 172 fig. 6/4, 5, 7—10. 24. *Imeni* (c. Catalina, j. Covasna) N; Horedt (1953), 806, nr. 15; Florescu (1964), hartă nr. 84. 25. *Mărtănuș* (c. Brețcu, j. Covasna) N; Székely, în *Materiale*, V, 1959, 243, nr. 7. 26. *Mediaș* (j. Sibiu) N+W; Horedt (1960), 112, nr. 86; Horedt (1953), 806, nr. 16; Florescu (1964), hartă nr. 77. 27. *Merești* (j. Harghita) N+W; Horedt (1960), 112, nr. 87; Horedt (1953), 806, nr. 18. 28. *Miercurea Ciuc* (j. Harghita) N+W; Horedt (1960), 112, nr. 89; Horedt (1953), 806, nr. 17; Székely, în *Materiale*, V, 1959, 243, nr. 8. 29. *Morești* (c. Ungheni, j. Mureș) N; Horedt, în *Materiale*, V, 1959, 83, 88. 30. *Nandra* (c. Bichiș, j. Mureș) N; Horedt (1953), 806, nr. 19. 31. *Nicoleni* (c. Sîmonești, j. Harghita) N+W în aceeași așezare preistorică; Horedt (1960), 112, nr. 95; Florescu (1964), hartă nr. 60. 32. *Obreja* (c. Mihalț, j. Alba) N+W în aceeași așezare preistorică; Horedt (1960), 112, nr. 102; săpătură D. Protase. 33. *Oradea* (j. Bihor) nesigur N+W; Horedt (1960), 113, nr. 106; Horedt—Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässburg*, Bonn, 1971, p. 13, nr. 9, în continuare Horedt—Seraphin (1971); MuzIstTrans, nr. inv. șantier 2028; informație binevoitoare M. Rusu. 34. *Ormeniș* (c. Mirăslău, j. Alba) N+W; Horedt (1960), 113, nr. 107; Horedt (1953), 807, nr. 22; Florescu (1964), hartă nr. 68. 35. *Peteni* (c. Zăbala, j. Covasna) N; Florescu (1964), hartă nr. 59; Székely, în *Materiale*, IX, 1970, 305, nr. 10. 36. *Petrești* (c. Sebeș, j. Alba) N+W; Horedt (1960), 113, nr. 113; Horedt (1953), 807, nr. 23; Florescu (1964), hartă nr. 72. 37. *Poian* (j. Covasna); Székely, în *Materiale*, IX, 1970, 312, nr. 20. 38. *Rotbav* (c. Feldioara, j. Brașov) N+W; Horedt (1960), 113, nr. 125; SCIV, XIII, 1962, 205, nr. 38. 39. *Sebeș* (j. Alba) N+W; Horedt (1960), 113, nr. 129; Horedt—Seraphin (1971), 8, nr. 207; Horedt (1953), 807, nr. 27, 28; Florescu (1964), hartă nr. 70. 40. *Sfîntu Gheorghe* (j. Covasna) N+W; Horedt (1960), 113, nr. 131—135; Horedt (1953), 807, nr. 29. 41. *Simonești* (j. Harghita) N+W în aceeași așezare preistorică; Horedt—Seraphin (1971), 8, nr. 210; Székely, în *Materiale*, IX, 1970, 312, nr. 22. 42. *Sîntioana de Mureș* (c. Pănet, j. Mureș) N+W; Horedt (1960), 114, nr. 145; săpătură M. Rusu, materialul în MuzIstTrans. 43. *Sîn-*

zieni (j. Covasna) N+W; Horedt (1960), 114, nr. 146—147; Horedt (1953), 807, nr. 26; Florescu (1964), hartă nr. 83. 44. *Șoimeni* (j. Harghita) N+W; SCIV, VIII, 1957, 355, nr. 16. 45. *Șona* (j. Alba) N; Horedt (1953), 807, nr. 30. 46. *Stejărenii* (c. Daneș, j. Mureș) N; Horedt (1953), 806, nr. 5; Florescu (1964), hartă nr. 78. 47. *Teaca* (j. Bistrița-Năsăud) N+W; Horedt (1960), 114, nr. 158; Dănilă, în *Materiale*, IX, 1970, 439, nr. 4, 438 fig. 10/4. 48. *Tărtăria* (c. Săliștea, j. Alba) N; Horedt (1953), 807, nr. 32; Florescu (1964), hartă nr. 71. 49. *Teiuș* (j. Alba) N+W; Horedt (1960), 114, nr. 159; Horedt (1953), 798—814, 807, nr. 33; Florescu (1964), hartă nr. 62; SCIV, XIII, 1962, 206, nr. 45; SCIV, 21, 1970, 499, nr. 48. 50. *Tirgu Secuiesc* (j. Covasna) N+W; Horedt (1960), 114, nr. 164; Horedt (1953), 807, nr. 31. 51. *Tirnavă* (j. Sibiu) N; Horedt (1953), 807, nr. 24; Florescu (1964), hartă nr. 76. 52. *Tîrnăvioara* (j. Sibiu) N; Horedt (1953), 807, nr. 25; Florescu (1964), hartă nr. 75. 53. *Turia de Jos* (c. Turia, j. Covasna) N; Horedt (1953), 807, nr. 38; Florescu (1964), hartă nr. 82. 54. *Ungheni* (j. Mureș) N+W în aceeași așezare preistorică; Horedt (1960), 114, nr. 174; săpătură M. Rusu, materialul în MuzIstTrans; inf. M. Rusu. 55. *Viștea* (c. Gîrbou, j. Cluj) N+W; Horedt (1960), 115, nr. 179; material în MuzIstTrans. 56. *Voiniceni* (c. Cerașu de Cîmpie, j. Mureș) N; Horedt (1953), 807, nr. 39; Florescu (1964), hartă nr. 80.

Din dorința de a face un repertoriu complet, amintim și cele patru descoperiri din Transilvania înregistrate de Horedt (1953), 807, nr. 34—37; neavînd însă locul de descoperire precizat, nu le putem valorifica prin cartografiere.

DIE BRONZEZEITLICHEN FUNDE VON OBREJA (BEZ. ALBA)

(Zusammenfassung)

In dem Artikel bearbeitet der Verfasser den bronzezeitlichen Fundstoff von Obreja (Bez. Alba). Es ist dies ein weiterer Schritt in der Auswertung älterer oder neuerer Ausgrabungen, von wo auch Material stammt, das in die Bronzezeit datiert werden kann. Dieses Material wird in den Depots des Historischen Museums Siebenbürgens in Cluj aufbewahrt.

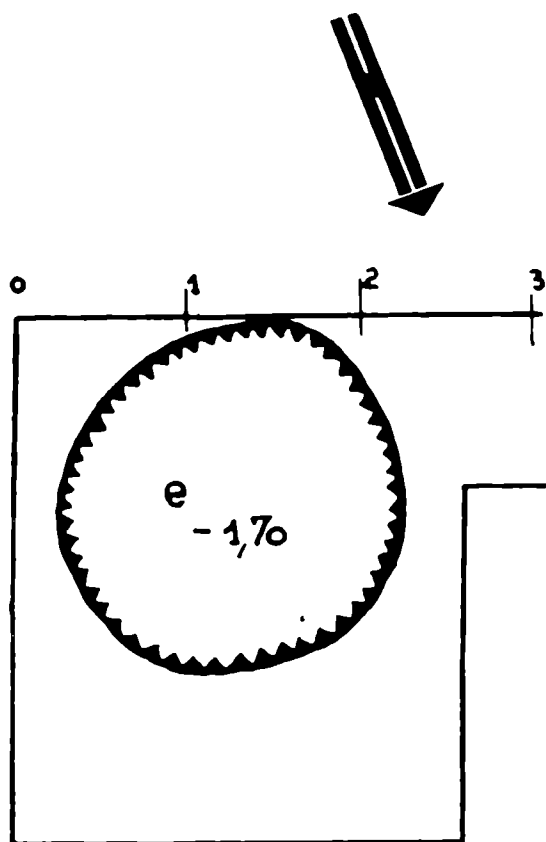
Aus der gleichen vorgeschichtlichen Siedlung wird auch äneolithisches und hallstattzeitliches Fundgut aufgezeigt, damit es von Fachleuten vielleicht später aufgearbeitet werden kann (siehe Abb. 3 und Taf. VIII, 1—2, 4—10).

Der erste Teil des Artikels analysiert den Fundstoff vom Typ Wietenberg (siehe Taf. II; Taf. III; Taf. IV; Taf. V; Taf. VI, 1—2, 4; Taf. VII, 1—2; Taf. VIII, 3; Taf. IX; Taf. X) — es wurde die Ansiedlung und ein Grab aufgedeckt — der vorzüglich in die dritte Phase dieser Kultur angesetzt werden kann. Für die zweite Phase gibt es hier kein schlüssiges Material.

Im zweiten Teil des Artikels wird das Problem der Beziehungen Noua — Wietenberg aufgrund des in der vorgeschichtlichen Siedlung von Obreja entdeckten Materials vom Typ Noua behandelt. Der Verfasser legt bei dieser Gelegenheit einen Katalog der Fundorte vom Typ Noua in Siebenbürgen vor (siehe Anhang) und versucht, eine Beziehung zu den Wietenbergfunden aus demselben Gebiet herzustellen. Zum Schluss wird die — vorläufig nur auf die Ergebnisse der

kartographischen Methode gegründete — Hypothese eines direkten Kontakts zwischen den Trägern beider Kulturen aufgestellt.

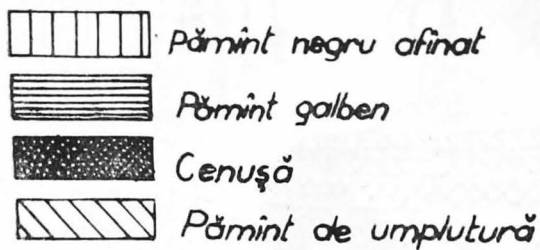
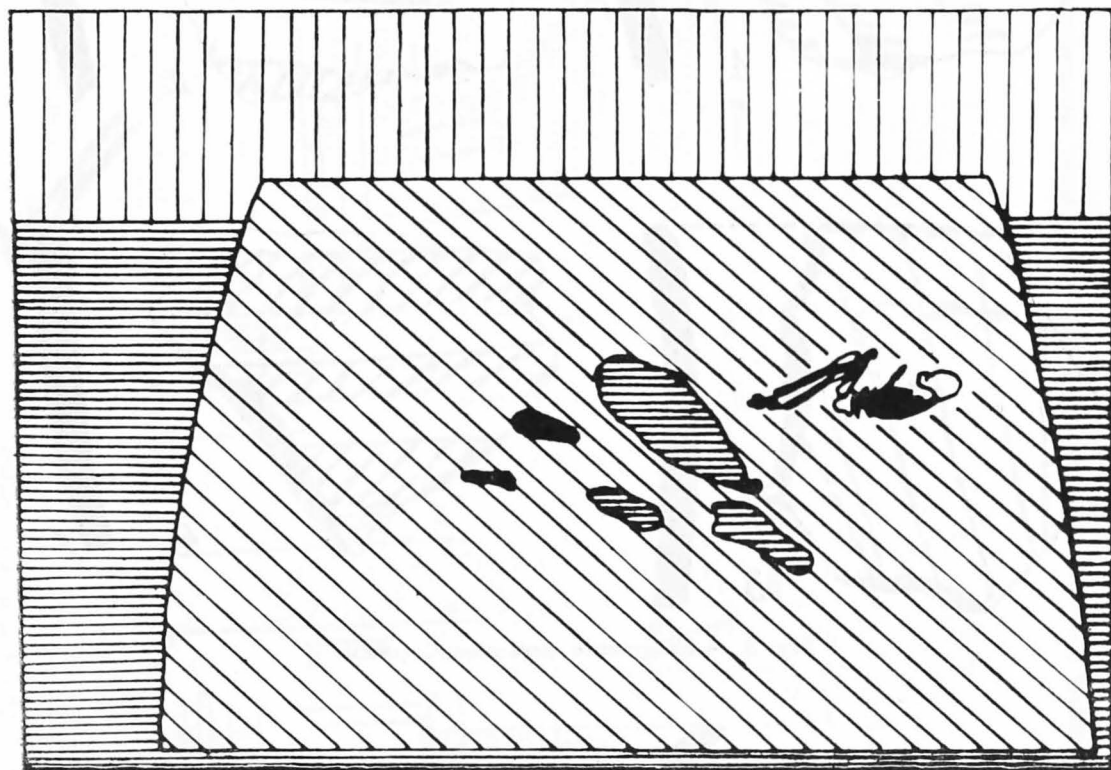
Zusammengefasst besteht die Bedeutung der bronzezeitlichen Siedlung von Obreja in folgendem: 1) sie gestattet die Vervollständigung des Formenguts der Wietenbergkultur (Taf. III, 11; Taf. VII, 1); 2) aus dem Fundmaterial ermöglicht sich eine Klärung der Beziehungen zwischen den Kulturen südlich der Karpaten — Tei — (Taf. IV, 3) und westlich derselben — Pecica — (Taf. VI, 3); 3) sie erweist einen Kontakt der Wietenberg- mit den Noua-Elementen; 4) es wurde ein Hockergrab mit Wietenberg-Beigaben aufgedeckt, welches das Problem der Entwicklung des Grabritus der Bronzezeit in Siebenbürgen aufwirft.

SCARA 1:50

S XXIII Ob. 1966

Fig. 1. — Groapa „e”, în care a fost găsit scheletul chircit. Plan.

Scara 1:20

Fig. 2. — Groapa „e”. Profil.

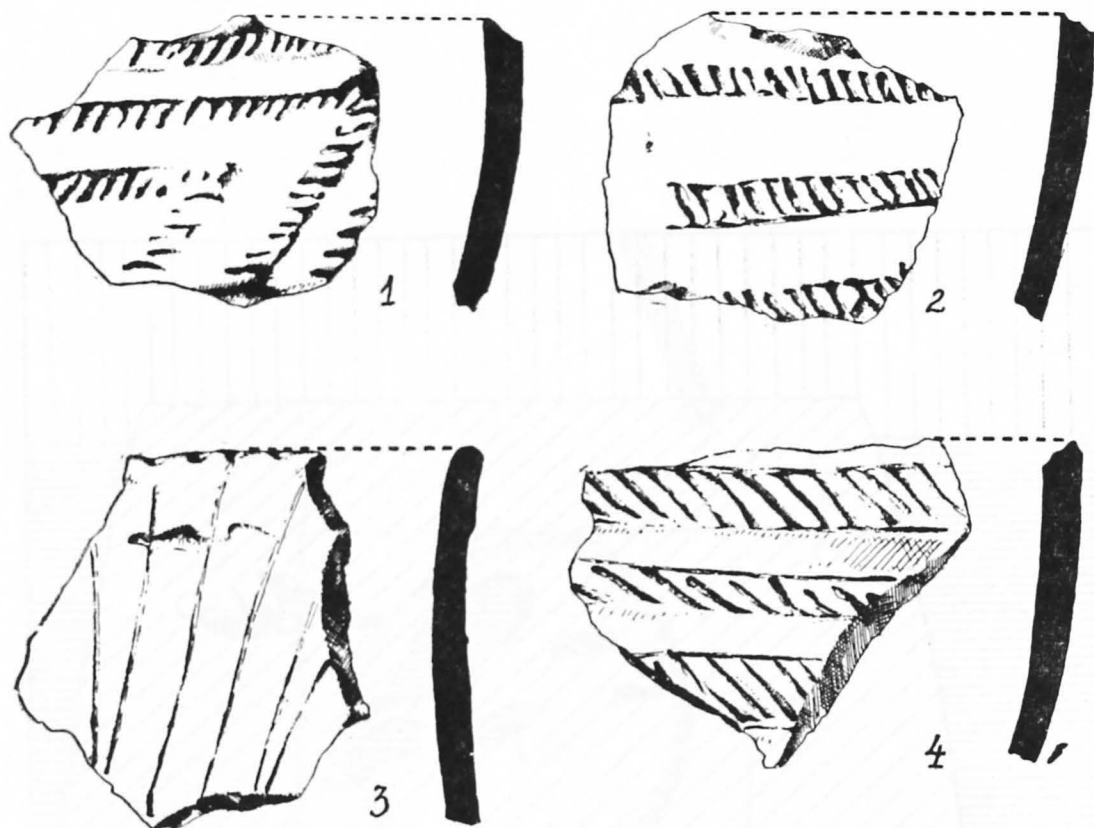
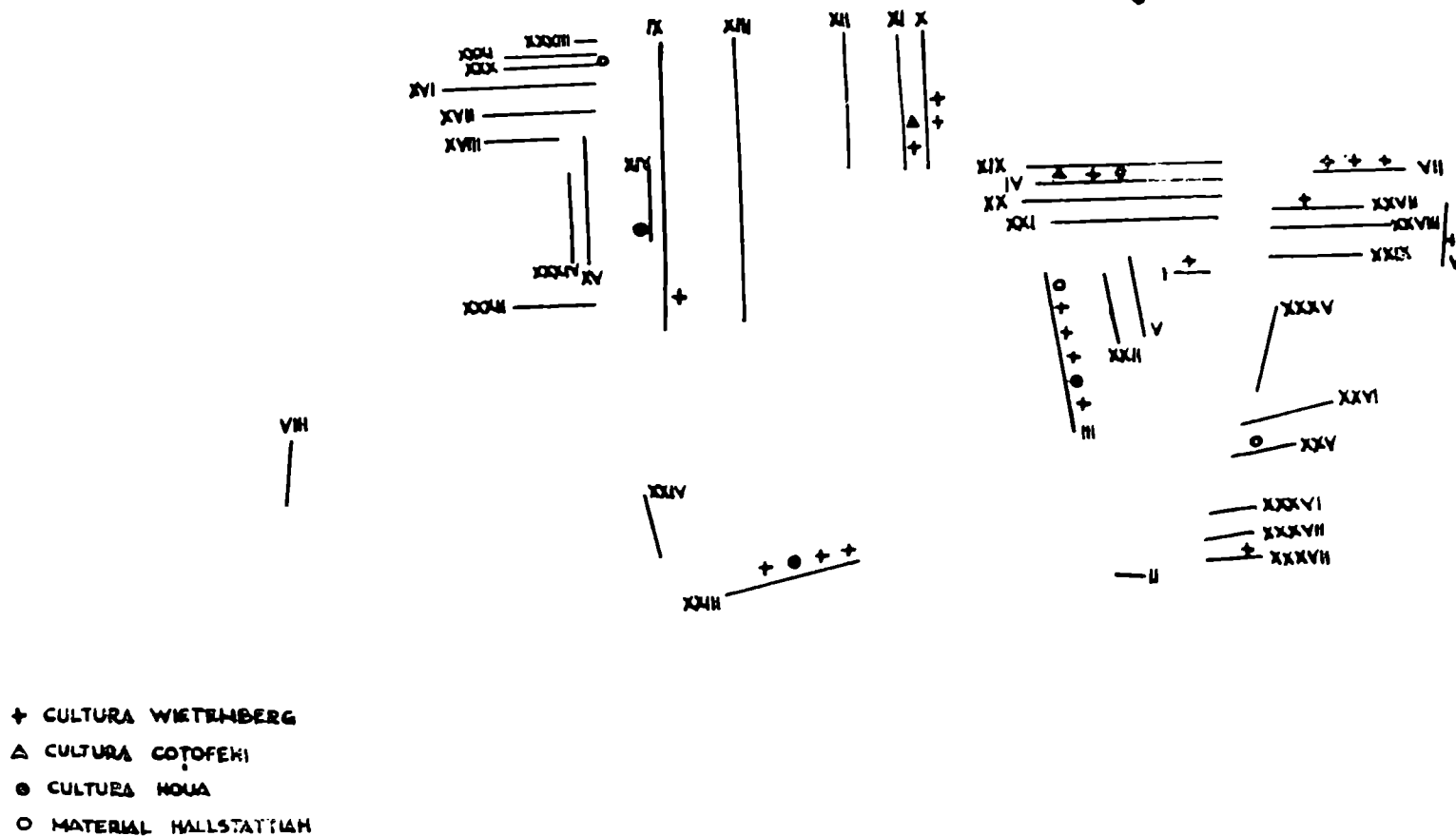

Fig. 3. — Fragmente ceramice Coțofeni.

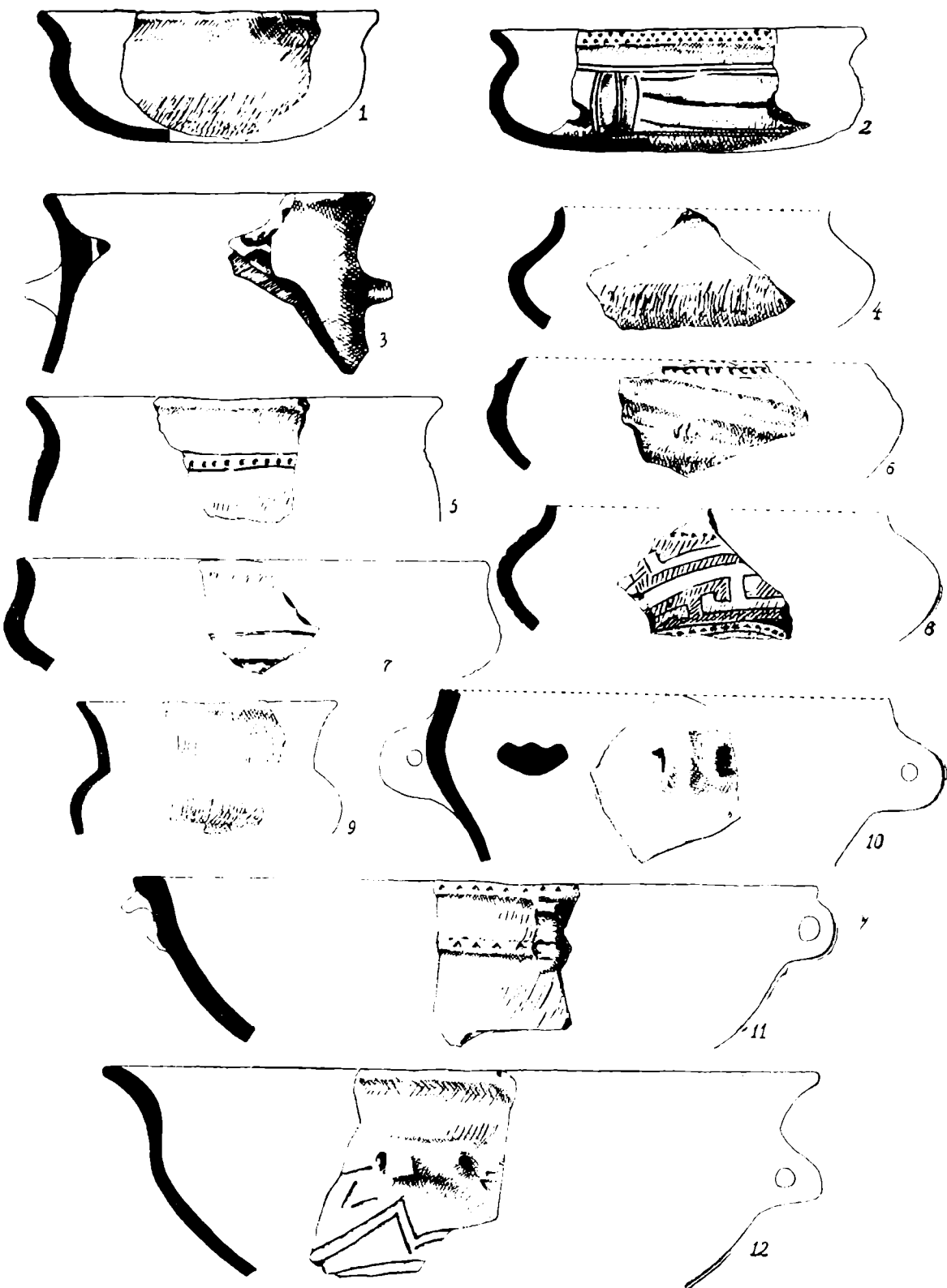
Fig. 4. — Vas de tip Wietenberg, faza târzie.

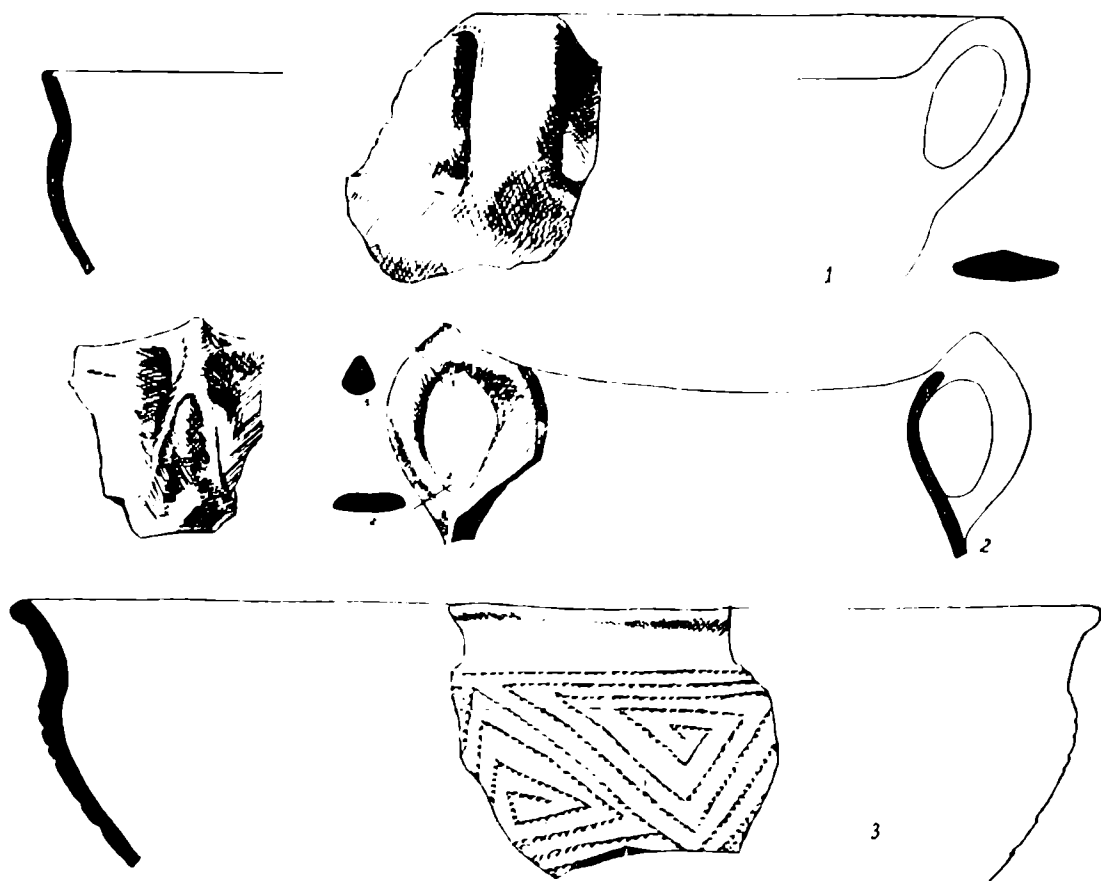
Pl. I. Planul săpăturilor din aşezarea daco-romană de la Obreja (după D. Protase, schematizat şi adnotat de noi pentru descoperirile din epoca metalelor).

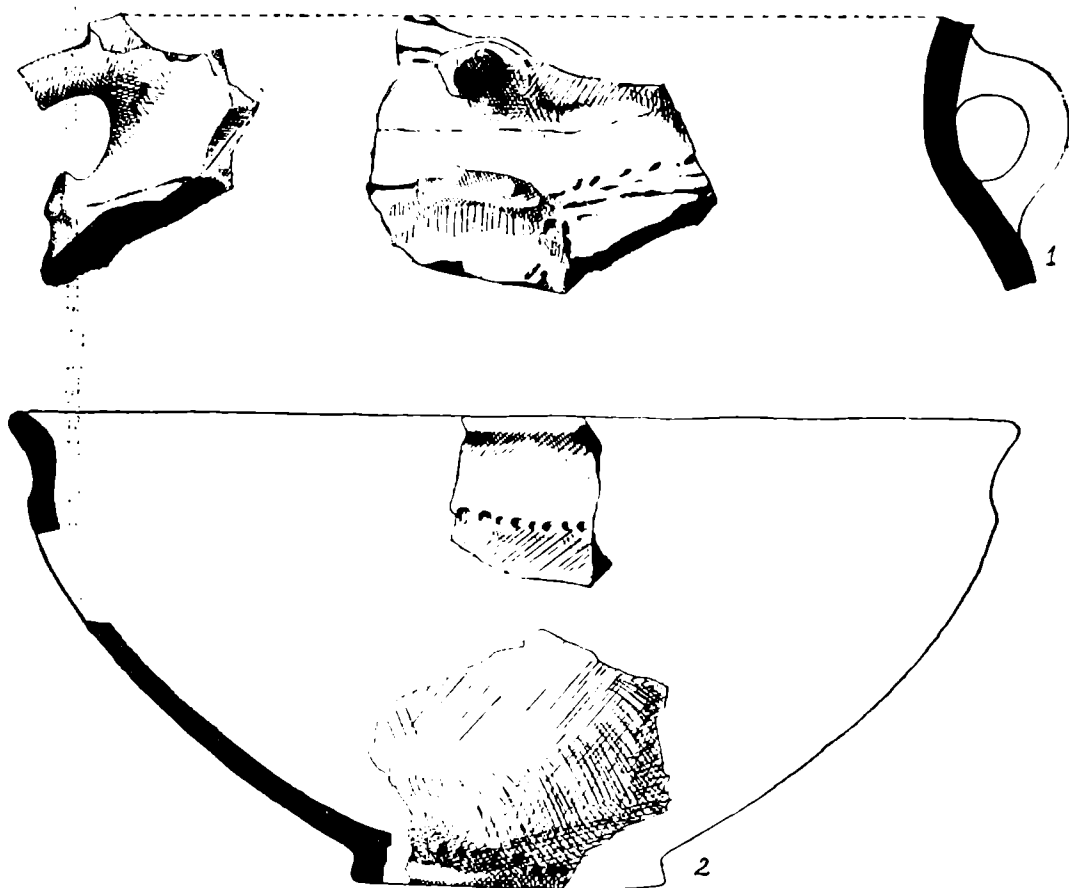
Pl. II. 1—4,10, cești; 5, cană; 6, vas-miniatură; 7,9, vase plate cu toartă; 8, strachină cu buza lobată.

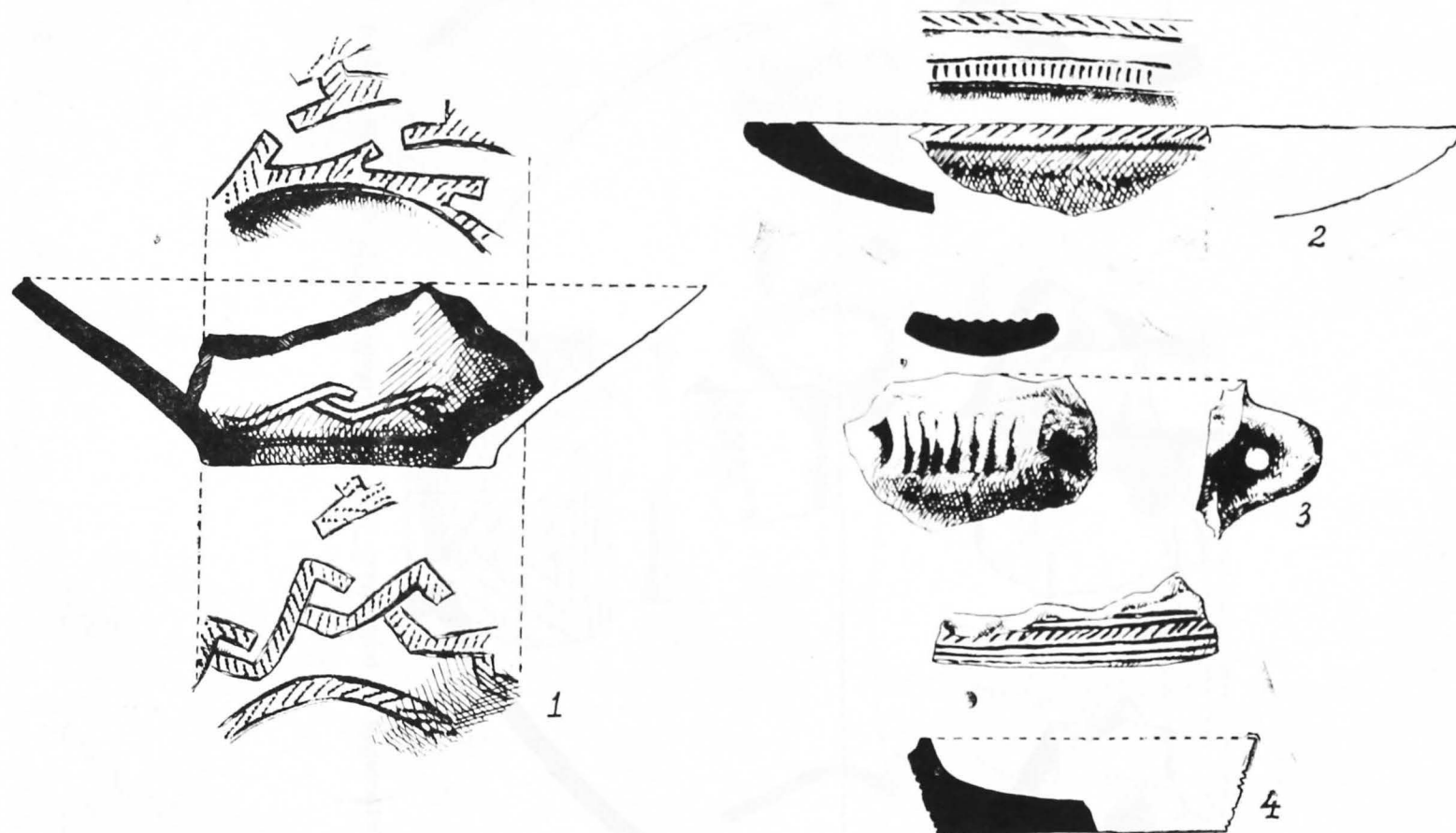
Pl. III. 1—2,5,7, străchini mai mici; 3, vas cu bordură interioară; 4,6,8,10, forme care nu pot fi determinate cu precizie; 9, cană; 11, castron; 12, strachină mai mare.

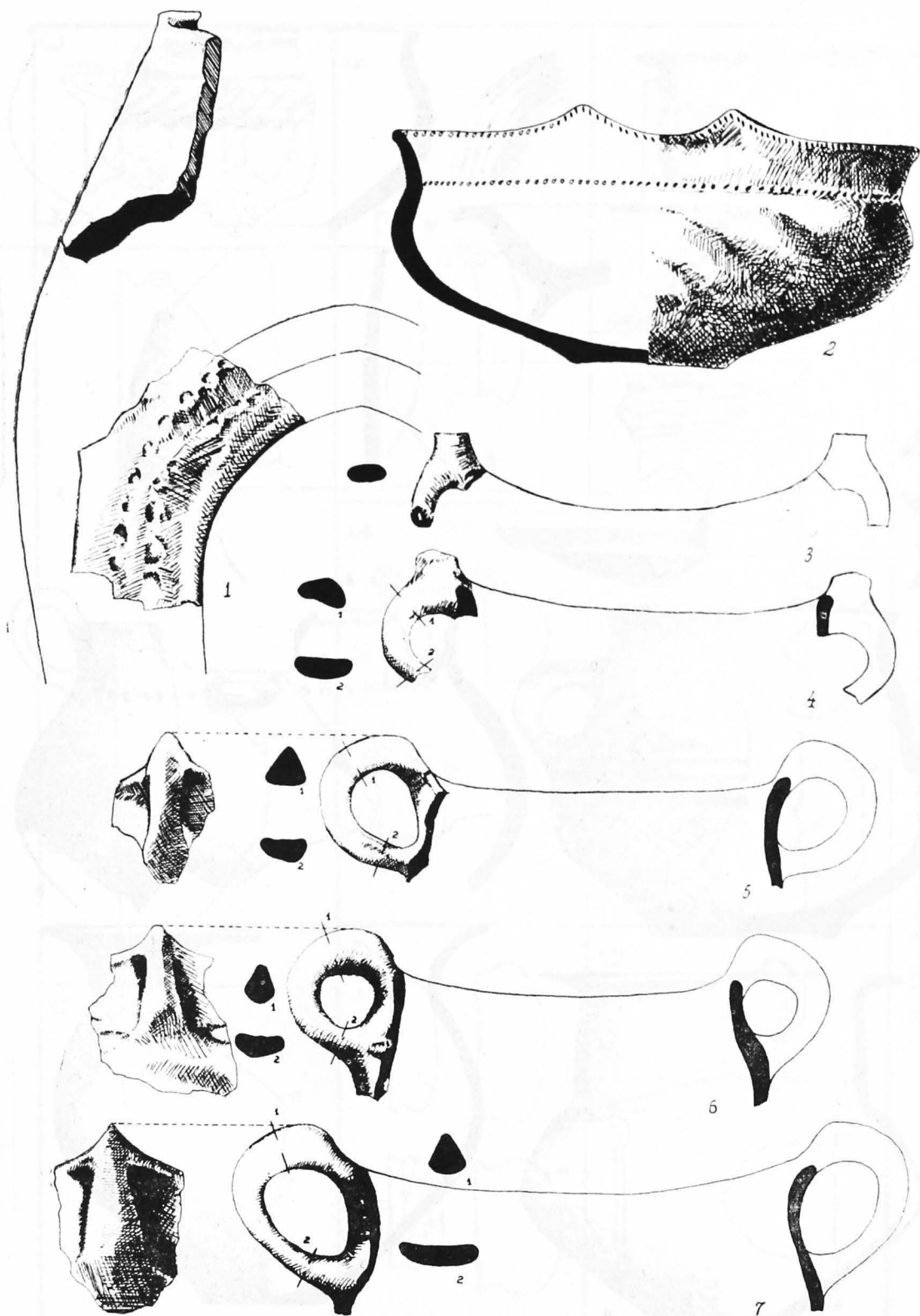
Pl. IV. 1—2, vase mari de tip Wietenberg; 3, castron ornamentat cu împunsături succesive late.

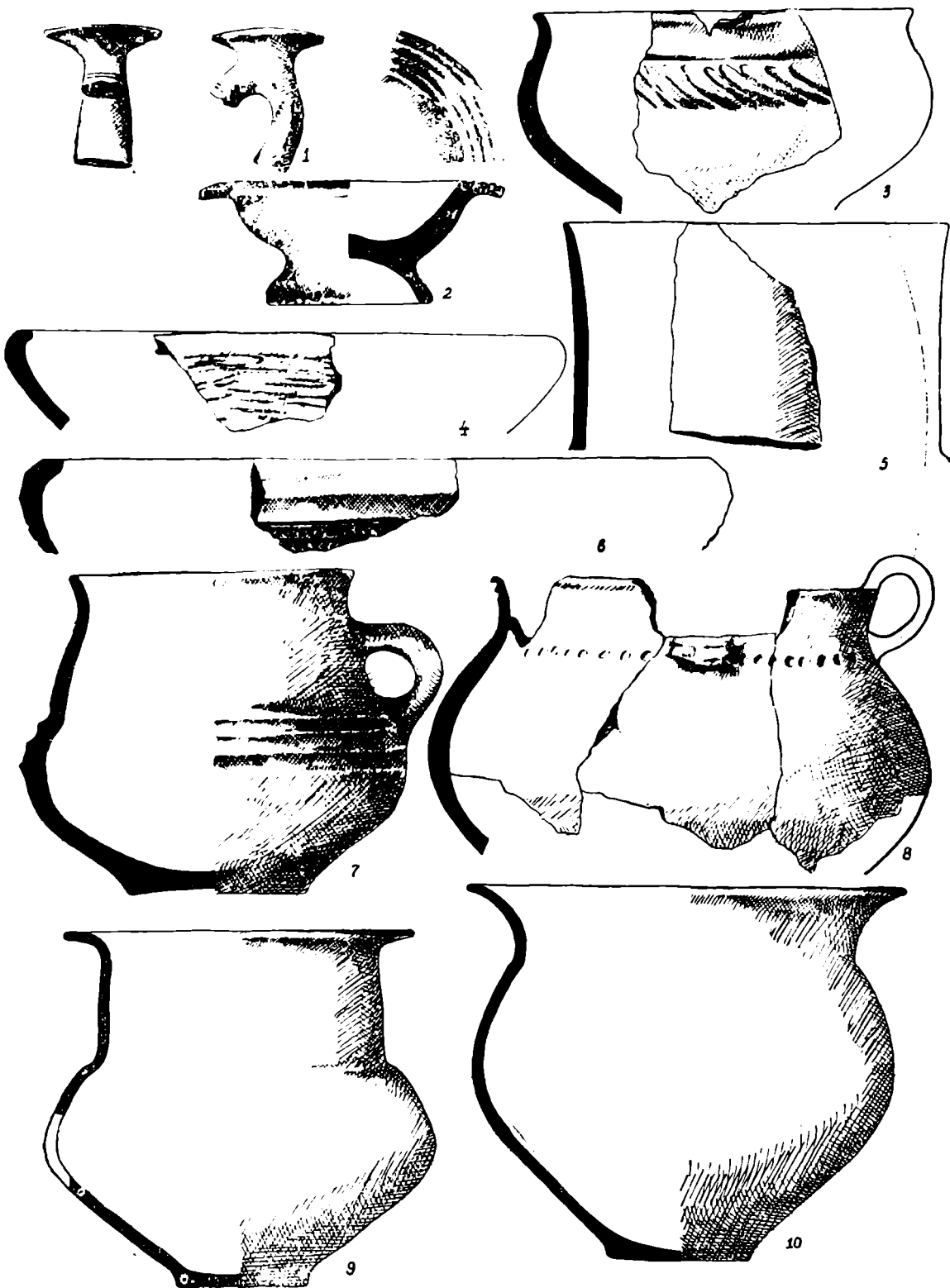
Pl. V. 1—2, vase de tip Wietenberg.

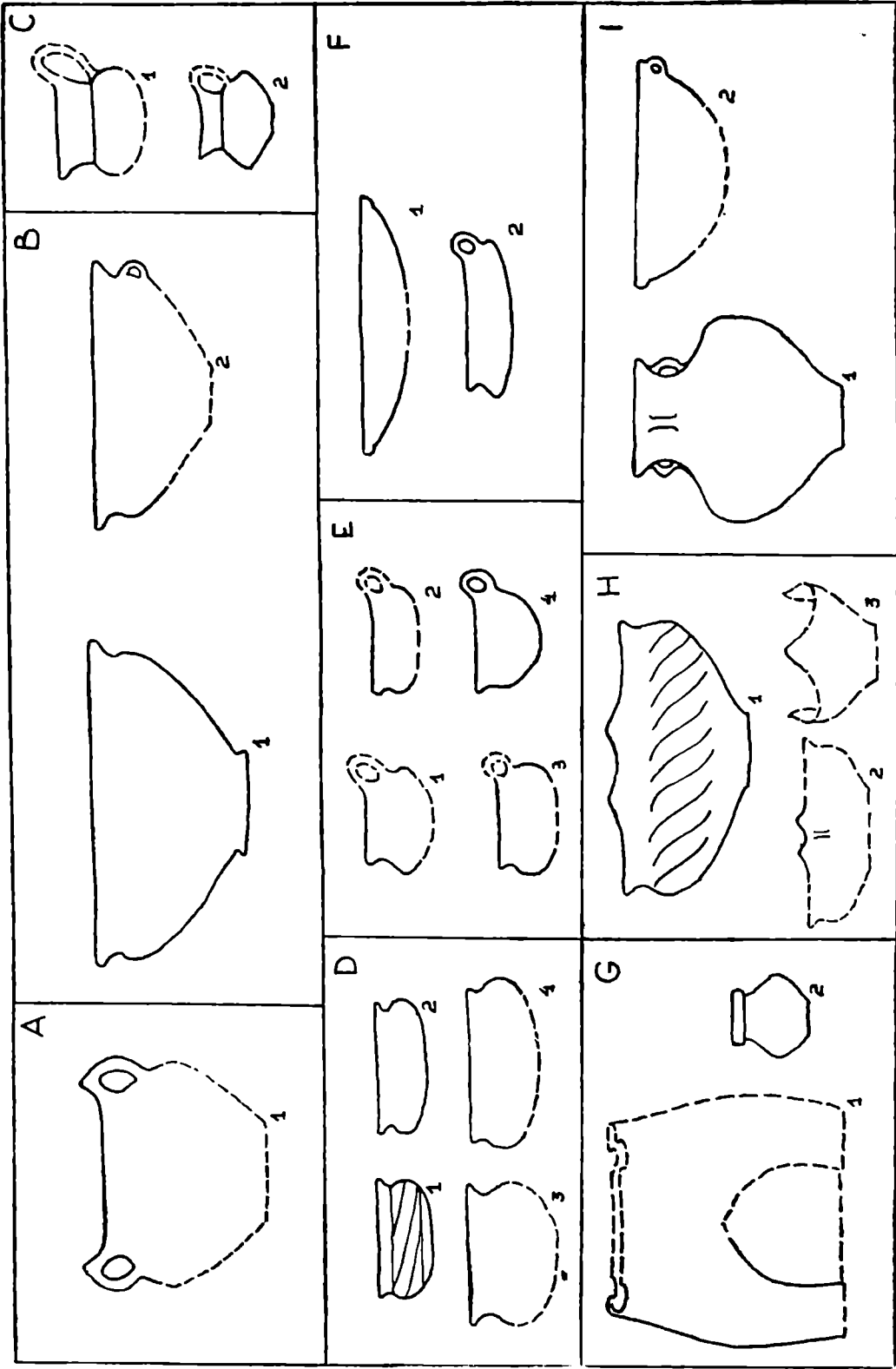
Pl. VI. 1,4, funduri de vase Wietenberg; 2, farfurie ornamentată Wietenberg; 3, toartă de tip Pecica.

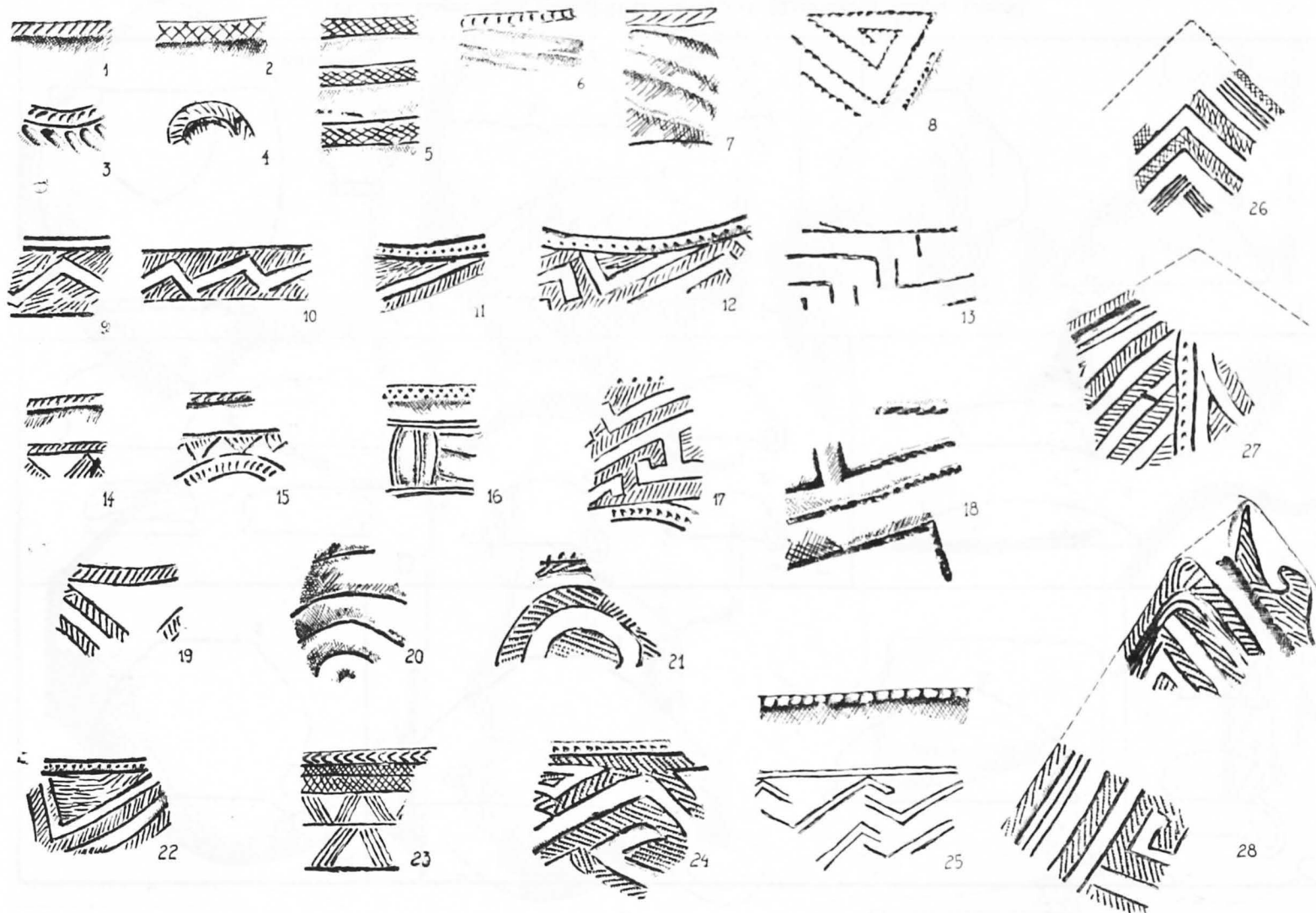
Pl. VII. 1, vatră portativă din cultura Wietenberg; 2, stachina de lângă scheletul din groapa „e” 3—7, torți de tip Noua.

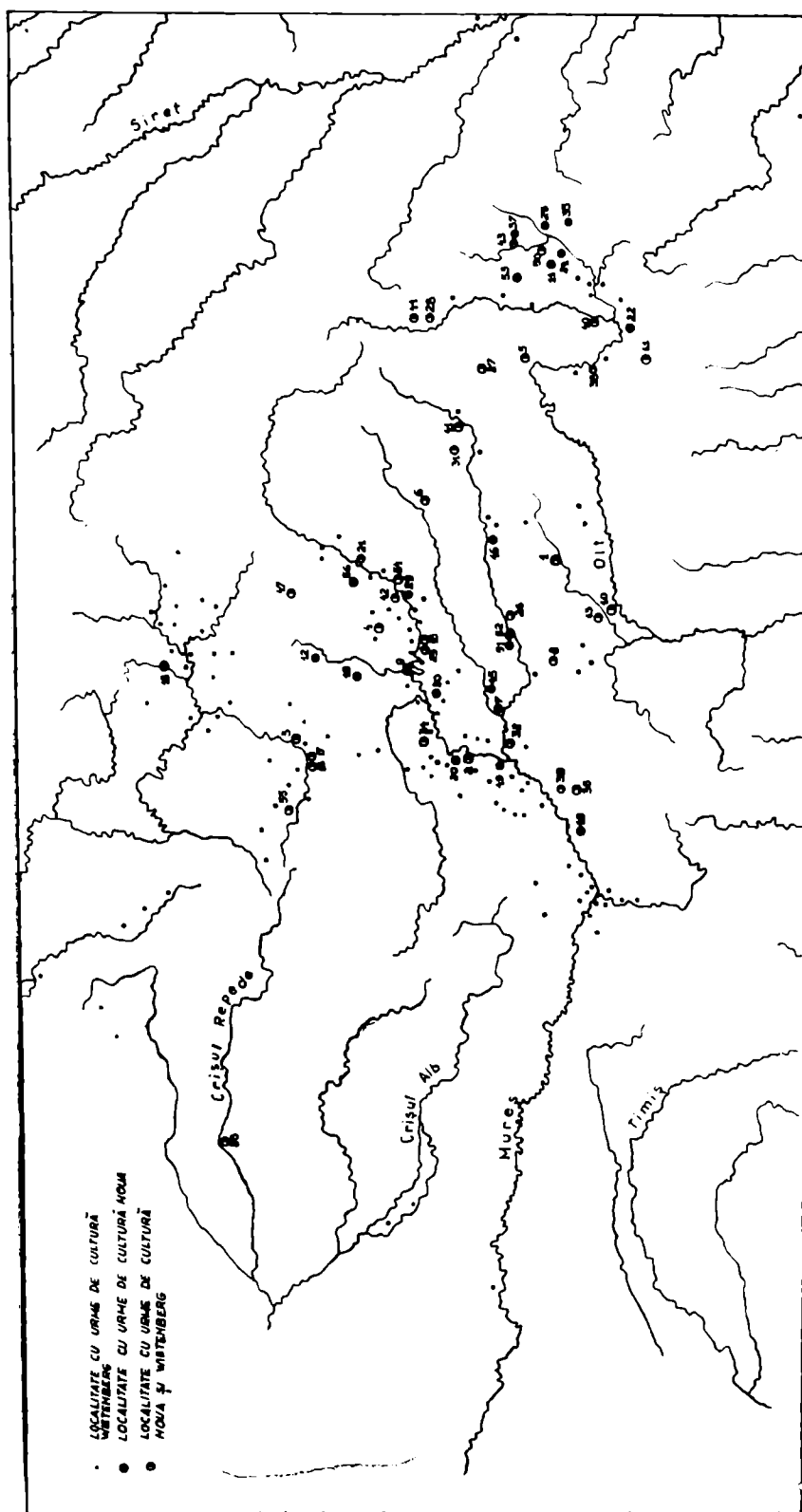
Pl. VIII. 2, 5, 7, 9, 10, material hallstattian mai timpuriu; 1, 4, 6, material hallstattian (Ha C); 3). strachină Wietenberg.

Pl. IX. Repertoriul formelor din așezarea Wietenberg de la Obreja.

Pl. X. Repertoriul ornamentelor din asezarea Wietenberg de la Obreja.
<https://biblioteca-digitala.ro>

Pl. XI. Harta descoperirilor de tip Noua din Transilvania.

DEPOZITUL DE BRONZURI DE LA CETATEA DE BALTA*

În luna iunie a anului 1964 a fost descoperit, de către țărani, un depozit de bronzuri care a fost recuperat în întregime de către Dascăl Nicolaie, contabil pe atunci la sfatul popular din Tîrnăveni, care l-a donat muzeului din Tîrnăveni. Pieseile au fost descoperite în holarul comunei Cetatea de Baltă (jud. Alba), pe vale, în locul numit „Sub coastă”, loc ce se află la cca. 3,5 km sud-est de comună. În imediata apropiere, la cca. 100—150 m, se află o așezare hallstattiană¹.

Descrierea obiectelor:

1. Partea superioară a unui celt zvelt, cu tortiță, cu tubul de înmănușare oval în secțiune. Sub muchia găurii de înmănușare este ornamentat cu trei linii paralele proeminente (dimensiuni: înălțime = i — 7,2 cm; diametrul gurii = d — $2,6 \times 2,3$ cm). Fig. 1/12.

2. Celt de tip transilvănean, varianta răsăriteană (C₃)². Tortița este ușor turtită. Ornamentul constă dintr-o arcadă care are la mijloc o alveolă în formă de migdală, cu vârful terminat cu un „spin” (i — 10,4 cm; d — $2,6 \times 2,15$ cm). Fig. 1/19.

3. Celt de tip transilvănean, masiv, cu tăișul arcuit. Triunghiurile ornamentale au vârful ascuțit. La capătul torții se observă ciotul de turnare (i — 12 cm; d — $3,2 \times 2,4$ cm). Fig. 1/20.

4. Daltă cu tub de înmănușare, cu tăișul ascuțit (i — 9,7 cm; d — 1,4 cm). Fig. 1/11.

5. Seceră de tip Drajna de Jos³, cu nervura muchiei proeminentă (i — 19,7 cm; lățime = l — 2,8 cm; grosime = g — 0,65 cm). Fig. 1/13.

6. Seceră cu buton, cu muchia îngroșată și proeminentă (i — 19,1 cm; l — 2,8 cm; g — 0,6 cm). Fig. 1/14.

7. Seceră de același tip, cu nervura mediană proeminentă și muchia îngroșată (i — 19 cm; l — 3,2 cm; g — 0,7 cm). Fig. 1/15.

8. Fragmentul unei seceri cu buton (i — 15,2 cm; l — 2,6 cm; g_1 — 1 cm; g — 1,1 cm). Fig. 1/16.

* Mulțumesc și pe această cale lui Nicolae Vlăsa și Gh. Lazarovici care mi-au ajutat la studiu și publicare.

¹ Informațiile privind condițiile descoperirii depozitului și cu privire la așezarea hallstattiană provin de la semnata-
rul acestei lucrări.

² M. Rusu, în *Sargetia*, IV, 1966, p. 26—27, nota 5.

³ A. D. Alexandrescu, în *InvArch*, fasc. 2, R 15, 4, fig. 2/13.

9. Undiță cu capătul îndoit în formă de verigă și rupt. Corpul este dintr-o bară cu secțiune dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, iar vârful în formă de spin ($i = 8,3$ cm; $g = 4,5 \times 0,6$ cm; $l = 1,47$ cm). Fig. 1/1.

10. Undiță de același tip, cu urechiușa întreagă și cu secțiunea rotundă ($i = 6,9$ cm; $l = 3,3$ cm; $g = 0,23$ m). Fig. 1/2.

11. Undiță de același tip ($i = 5,8$ cm; $l = 1,2$ cm; $g = 0,4$ cm). Fig. 1/3.

12. Brătară de bronz cu linii gravate fin, cu motive în formă de romburi hașurate, cu incizii paralele drepte, cu incizii în formă de unghiuri suprapuse etc. Secțiunea barei este în formă de „U” ($d = 7,5$ cm; $g = 1,1 \times 1,8$ cm). Fig. 1/8a-b.

13. Fragment de verigă sau brătară ornamentată, cu secțiunea barei rotundă ($d = 5,4$ cm). Fig. 1/7.

14. Fragment de la altă verigă, cu secțiunea barei rombică ($d = 4,3$ cm; $g = 0,35$ cm). Fig. 1/10.

15. Tutul cu proeminență conică, ornamentată cu cercuri concentrice, și cu tortiță de fixare în partea interioară ($d = 5,4$ cm; $g = 1,7$ cm). Fig. 1/9.

16. Fragment de bară din bronz ($i = 4,6$ cm; $d = 1,4$ cm). Fig. 1/4.

17. Bară fragmentară din bronz, cu câte o canelură pe fiecare față ($i = 15,6$ cm; $g = 1,9 \times 0,8$ cm). Fig. 1/6.

18. Fragment de lamă din bronz, ușor curbată, cu secțiune dreptunghiulară ($i = 10,3$ cm; $g = 1 \times 0,3$ cm). Fig. 1/5.

19. Turtă din bronz de formă ovală, cu secțiunea plan-convexă ($i = 5,4$ cm; $l = 4,2$ cm; $g = 1,1$ cm). Fig. 1/17.

20. Turtă de bronz fragmentară ($6,5 \times 6,1$ cm). Fig. 1/18.

Pentru încadrarea tipologico-cronologică a depozitului considerăm necesar a prezenta câteva analogii: undițele de la Cetatea de Baltă (fig. 1/1—3) își găsesc corespondențe la Galoșpetreu, Aluniș, Gușterița și Uioara, datind din HA₁⁴; tutulii (fig. 1/9) au analogii, mai apropiate sau mai îndepărtate, la Balșa (în BD⁵) și la Mișca⁶, Otomani⁷ și Deva⁸ în HA₁⁹; pentru brățara cu secțiune rombică (fig. 1/10) sînt analogii la Poșaga¹⁰ și Bogata de Mureș¹¹ (ambele așezări au fost datate în HA₁); numărul dălților întregi, de forma celor de la Cetatea de Baltă (fig. 1/11) este mai restrîns. Analogii mai apropiate sînt la Uioara și Șpălnaca¹²; celțul transilvănean (fig. 1/19), varianta răsăriteană — sau tipul C₃ la Mircea Rusu — se datează în BD, dar mai ales în HA₁¹³; același orizont cronologic îl indică și celțul masiv (fig. 1/20) — varianta B₃ la M. Rusu — care are analogii

⁴ Pentru încadrarea cronologică a depozitelor, cf. M. Rusu, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 206 și urm.; în teza de doctorat a domniei sale se revine asupra datării depozitelor de la Galoșpetreu, Mișca și Oșorhei — inf. amabilă M. Rusu.

⁵ Fr. Holste, *Hortfunde Südosteuropas*, Marburg/Lahn, 1951, pl. 49/22.

⁶ M. Roska, *ErdRcp*, 1942, 181/225; 219/24.

⁷ I. Orđentlich, în *ActaMN*, V, 1968, p. 398, fig. 2/7—13.

⁸ Fr. Holste, *Zur Chronologie der südosteuropäischen Depotfunde der Urnenfelderzeit*, Marburg/Lahn, 1962, p. 18, pl. VII/1.

⁹ M. Rusu, *op. cit.*, p. 206—207.

¹⁰ J. Hampel, *Bronzhor*, II, p. CLXV/2—3.

¹¹ M. Roska, *op. cit.*, 157/182.

¹² Fr. Holste, *Hortfunde...*, pl. 45/21—22; iar pentru Șpălnaca inf. amabilă M. Rusu.

¹³ M. Petrescu-Dimbovița, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 269; M. Rusu, în *Sargetia*, IV, 1966, p. 26, fig. 3 (C₃); M. Irimia, în *Pontice*, I, 1968, p. 90—94, fig. 1—11.

la Vădaș¹⁴, Lozna Mare¹⁵ (în BD) și Gușterița¹⁶ (în HA₁); toporul simplu, zvelt, ornamentat cu trei linii reliefate sub buza tubului de înmănușare (fig. 1/12) are analogii largi, începînd numai din HA₁, la Gușterița¹⁷, Jamul Mare¹⁸, Zlatna¹⁹, Șpălnaca²⁰, unde are două linii, nu trei, în timp ce la Uioara are trei-patru linii²¹; pentru secerile cu buton (fig. 1/14—16) sînt analogii în depozite BD la Aleșd²², Sfîraș²³ și Uriu²⁴, iar în HA₁ la Oșorhei²⁵, Gușterița²⁶, Jamul Mare²⁷, Uioara²⁸ și Zlatna²⁹; secera de tip Drajna de Jos (fig. 1/13) are analogii la Drajna³⁰ și Constanța³¹; brățara ornamentată (fig. 1/8a-b) are analogii în brățările cu secțiune asemănătoare la Aiud și Pecica³²; arcadele ornamentale de pe brățară au analogii la Gușterița³³ în HA₁, iar triunghiurile hașurate în HA₂³⁴. Avînd în vedere perioada spre care converg majoritatea analogiilor — HA₁ —, deși sînt multe elemente BD, nu trebuie uitat faptul că elementele cele mai recente și sigure sînt din HA₁; aceasta ne determină a încadra depozitul în HA₁. Cele cîteva elemente din HA₂ sînt simple elemente de decor sau de circulație lungă, nefiind elemente sigure de datare.

V. PEPELEA

DER BRONZEDEPOTFUND VON CETATEA DE BALTĂ

(Zusammenfassung)

Die Verfasser des Artikels geben einen Bronzedepotfund von Cetatea de Baltă bekannt, der im Sommer 1964 in einer Entfernung von 3,5 km östlich des Dorfes im Tale, an dem „Sub Coastă“ genannten Ort gemacht wurde. In der Nähe, ungefähr 150 m vom Fundort, befindet sich eine hallstattzeitliche Siedlung. In der Arbeit werden die Fundstücke beschrieben und ihre Masse angegeben. Auf-

¹⁴ M. Roska, *op.cit.*, p. 295, fig. 354/1.

¹⁵ *Ibidem*, p. 196, nr. 50, fig. 263/4.

¹⁶ Fr. Holste, *op.cit.*, pl. 25/5, 18.

¹⁷ *Ibidem*, pl. 24/24.

¹⁸ *Ibidem*, pl. 48/17.

¹⁹ I. Berciu și Al. Popa, în *ActaArchCarp*, VII, 1—2, 1965, p. 70, fig. 1/3.

²⁰ Inf. amabilă M. Rusu.

²¹ Fr. Holste, *op. cit.*, pl. 45/10, 15, 16.

²² *Ibidem*, pl. 38/4—5.

²³ *Ibidem*, pl. 32/26.

²⁴ M. Roska, *op. cit.*, 89/26; 106/18, 20.

²⁵ Nepublicat. Inf. amabilă M. Rusu, ca de altfel și în ceea ce privește datarea.

²⁶ Fr. Holste, *op.cit.*, pl. 26/10.

²⁷ *Ibidem*, pl. 48/20.

²⁸ *Ibidem*, pl. 46/16—17.

²⁹ I. Berciu și Al. Popa, *op.cit.*, p. 71, fig. 2/13.

³⁰ A.D. Alexandrescu, *op.cit.*, pl. 4, nr. 79.

³¹ M. Irimia, *op.cit.*, p. 91—101 și fig. respective.

³² Inf. amabilă M. Rusu.

³³ Nepublicat. Inf. M. Rusu.

³⁴ M. Petrescu-Dîmbovița, *op.cit.*, p. 269, fig. 3.

grund typologischer Entsprechungen einzelner Stücke wird gezeigt, dass dieses Depot Analogien zu BD — Depots wie die von Balșa, Vădaș, Lozna Mare, Aleșd und Uriu hat. Für die HA₁ — Depots gibt es weitere Entsprechungen mit solchen, die früher in BD eingestuft waren, neuerdings aber, aufgrund genauer Untersuchungen von M. Rusu, in HA₁ eingereiht wurden. Davon erwähnen wir die uns in dieser Arbeit interessierenden: Galoșpetreu, Aluniș, Mișca un Oșorhei. Zahlreiche Analogien gibt es zu den Depots von: Uioara, Șpălnaca, Gușterița, Otomani, Deva, Zlatna, Jamul Mare u.a. Aufgrund der Entsprechungen der charakteristischsten Stücke setzen die Verfasser den Depotfund von Cetatea de Baltă in HA₁ an.

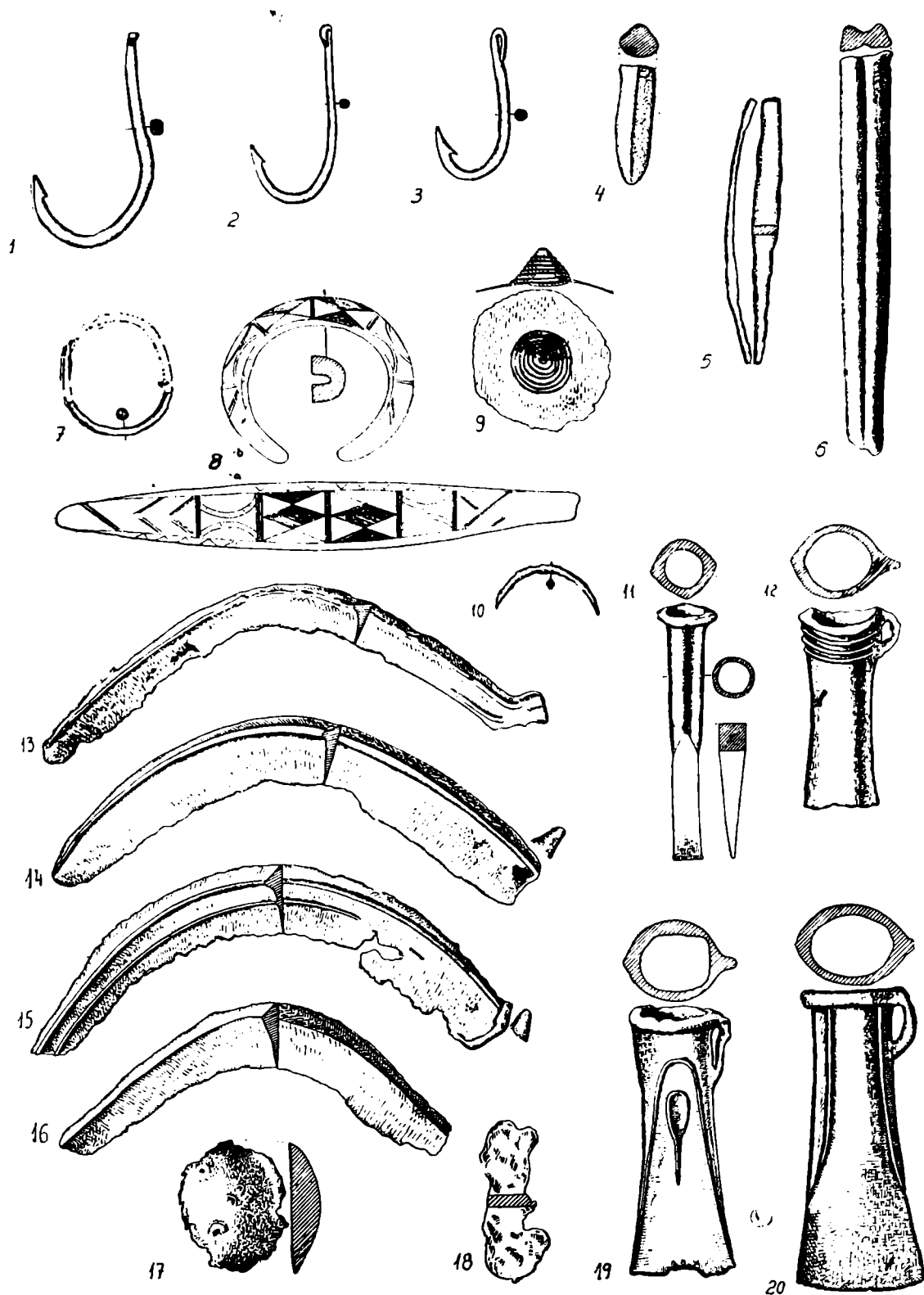

Fig. 1. — Depozitul de la Cetatea de Baltă.

DESPRE CUȚITAȘELE CURBE DIN HALLSTATT-UL TÎRZIU

O categorie bine cunoscută în Hallstatt-ul tîrziu o constituie cuțitașele curbe. Ele apar frecvent în descoperirile din această epocă — mai ales în morminte — fiind răspîndite pe un spațiu vast și în diferite arii cultural-etnice. Datorită largii lor răspîndiri sînt în genere considerate ca o grupă de obiecte comună, nespecifică, fiind tratate tangențial sau numai amintite, în lucrările de specialitate¹. Cîteva descoperiri recente, precum și unele observații privind dispunerea lor în morminte — ce se dovedește specifică în anumite grupe cultural-etnice — oferă însă cîteva elemente noi, de care ne vom ocupa în cele ce urmează.

În stadiul actual, descoperirile arheologice conturează un tablou destul de precis al răspîndirii cuțitașelor curbe, dar cronologic e greu de stabilit cu certitudine momentul apariției lor în fiecare regiune sau grup cultural în parte. În linii mari situația se prezintă astfel:

Pe teritoriul României, în Hallstatt-ul tîrziu, cele mai multe exemplare sînt cunoscute în grupa scitică din Transilvania². Un număr destul de mare a fost descoperit și în cimitirul de la sfîrșitul Hallstatt-ului tîrziu de la Ferigile³. Rare sînt în necropolele de factură iliră (sau puternic influențate de cultura iliră) de la Basarabi (3 exemplare)⁴ și Balta Verde⁵ unde, după opinia noastră, datează din prima jumătate a secolului VI î.e.n. Totuși, avînd în vedere cronologia generală a acestor două necropole, se poate admite, ipotetic, că unele ar putea, eventual, data încă de la sfîrșitul secolului VII î.e.n. Se cuvine menționat însă faptul că în necropolele din sudul Carpaților (Basarabi, Balta Verde, Ferigile etc.) alături de acest tip există și cuțite cu curbura dublă, caracteristicile lumii ilire. Spre sfîrșitul secolului VII î.e.n., în orice caz înainte de pătrunderea sciților în Transilvania, se poate data cuțitașul descoperit în așezarea hallstattiană fortificată de la Teleac (ce pare a se încheia odată cu venirea sciților)⁶, aceeași datare fiind posibilă și pentru cele trei exemplare (în două cazuri se păstrează doar cîte un fragment!) din necropola de la Stoicani⁷.

¹ Cf. M. Mircev, în *BIAB*, XXV, Sofia, 1962, p. 123; Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, București, 1967, p. 62; Vl. Dumitrescu, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 207—208.

² Vezi Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 34—35; V. Vasiliev, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 75.

³ Al. Vulpe, *loc.cit.* și pl. XVIII.

⁴ Vl. Dumitrescu, *loc.cit.* și fig. 16.

⁵ D. Berciu, E. Comșa, în *Materiale*, II, 1956, p. 392—394. Pentru necropola de la Gogoșu vezi p. 456—457.

⁶ I. Berciu, Al. Popa, în *Apulum*, V, 1964, p. 76, fig. 3/4.

⁷ M. Petrescu — Dâmbovița, în *Materiale*, I, 1953, p. 174, 178, 183, 191, 194. În legătură cu cronologia de la Stoicani ne permitem o mică observație. Împărțirea mormintelor în două grupe, după asocierea inventarului, este per-

În sudul Dunării, în lumea tracică, cuțitașele curbe sînt frecvente în descoperirile de la sfîrșitul primei vîrste a fierului (Ha.D). Ele se găsesc în cunoscutele necropole tumulare de incinerare de la Ravna⁸ și Dobrina⁹, precum și în alte descoperiri¹⁰, dar o dovadă sigură a existenței lor înainte de secolul VI î.e.n. nu există. Exemplare asemănătoare sînt atestate și în cultura iliră, de exemplu la Glasinac, Vače¹¹, Donja Dolina¹², dar predominant rămîne aici tipul cu curbura dublă. Și aici limita cronologică sigură este cea a Hallstatt-ului tîrziu, dar începutul lor s-ar putea, eventual, plasa la finele Hallstatt-ului mijlociu¹³. Cîteva exemplare sînt cunoscute și în necropola de la *Halstatt*. Sînt în general mai masive, dar — și datorită numărului extrem de mic, în raport cu cel al mormintelor cercetate — existența lor, încă din Hallstatt-ul mijlociu, este puțin probabilă¹⁴. Pe teritoriul Ungariei cîteva exemplare, datînd se pare din prima jumătate a secolului VI î.e.n., sînt atestate în necropola de incinerare de la Halimba (la vest de Balaton)¹⁵. În număr mai mare apar însă în Europa centrală de abia după mijlocul secolului VI î.e.n., în cimitirele de nuanță scitică din Ungaria¹⁶ și Slovacia¹⁷. Aproximativ în aceeași perioadă (Ha.D) sînt atestate și în aria culturii lusaciene¹⁸.

O frecvență deosebită cunosc cuțitașele curbe în sudul părții europene a U.R.S.S. de-a lungul întregii epoci scitice, începînd cu a doua jumătate a secolului VII î.e.n., cînd aria lor se întinde pe un spațiu vast, începînd cu nordul Caucazului¹⁹ și cultura Ananino²⁰ și cuprinzînd întreaga zonă de la nordul Mării Negre, pînă spre cursul superior al Niprului²¹. Dar, spre deosebire de Europa centrală, cuțitașele curbe de fier sînt atestate în Europa de est și în descoperiri prescitice. Exemplare datînd din această perioadă apar atît în nordul Caucazului²², cît și la nordul Mării Negre²³. Pentru originea acestei categorii deosebit de important ni se pare însă nu atît momentul apariției primelor exemplare de fier, ci faptul că în această

fect întemeiată. Mai puțin sigur, în orice caz discutabil, rămîne raportul lor cronologic. Ne gîndim, de pildă, la faptul că mormintele cu străchini invazate și cancelate își află o datare mai potrivită în faza I-a, adică cea mai veche și, dimpotrivă, cele cu cești cu torți supraînălțate în faza mai nouă, unde s-ar data mai potrivit și fibula Glasinac (atribuită și ea fazei mai vechi). Indiferent însă de aceste considerații, e curios faptul că toate cele nouă obiecte de fier descoperite la Solcani apar, pe baza criteriilor de datare folosite, numai în morminte din faza timpurie a necropolei și nici unul în morminte atribuite sigur fazei mai noi, deși, normal, ar trebui să fie invers.

⁸ M. Mircev, *op.cit.*, p. 97 și urm., pl. XXXII, XXXIII.

⁹ Idem, în *Izvestija-Varna*, I (XVI), 1965, p. 33 și urm., pl. X, XI.

¹⁰ V. Mikov, în *BIAB*, VI, 1930–1931 (Sofia 1932) p. 157, fig. 139.

¹¹ P. Starč, *Vače*, Ljubljana, 1955, pl. IV/12; V/3–5 etc.

¹² Z. Marić, în *Glasnik*, N.S., XIX, Sarajevo, 1964, pl. VI/5–7, XI/6–9 etc.

¹³ Z. Marić, *op.cit.*, pl. VII/5–6.

¹⁴ K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, II, Firenze, 1959, pl. 3/12; 12/3; 17/21; 51/5 etc.

¹⁵ I. Lengyel, în *ArchÉrt*, 86, 2, 1959, p. 169, pl. XLIII/7,8; XLIV/3 etc.

¹⁶ M. Párducz, în *ActaArchÉp*, IV, 1–4, 1954, pl. XV/16; XVII/5.

¹⁷ M. Dušek, *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin*, Bratislava, 1966, pl. II/17; IV/1–3 etc.

¹⁸ Z. Pieczynski, în *Fontes Archaeologicae Posnanienses*, IV, 1953, Poznań, 1954, p. 139, fig. 51/5, 10.

¹⁹ N. M. Egorov, în *KS*, 58, 1955, p. 53 și urm.; B.V. Tihov, în *SA*, 2, 1965, p. 149, fig. 7 etc.; O. A. Artamonova-Poltavčeva, în *SA*, XIV, 1950, p. 48, fig. 19/4–7.

²⁰ A. V. Zbrueva, în *MIA*, 30, 1952, p. 62, pl. XII/7.

²¹ V. A. Ilinskaia, *Скуфы днепровского лесостепного Левобережья*, Kiev, 1968, p. 24 și urm.; V. V. Sedov, în *SA*, 2, 1969, p. 122, fig. 3/31–32.

²² E. I. Krupnov, *Древняя история северного Кавказа*, Moskova, 1960, p. 204, 286.

²³ A. I. Terenokhin, *Предскифский период на Днепровском Правобережье*, Kiev, 1961, p. 151, fig. 100/1.

zonă apar în epoca prescitică și exemplare identice din bronz. Astfel de cuțitașe, din bronz, identice, ca dimensiuni și tip cu cele de fier din mormintele scitice de mai târziu, au fost aflate în necropola de secolul VIII î.e.n. de pe râul Eşkakon din Caucazul central²⁴. O descoperire recentă le atestă însă prezența și în zona Niprului inferior, printr-un exemplar aflat într-un tumul (cimmerician?) datat în secolul VIII — începutul secolului VII î.e.n.²⁵.

După cum indică descoperirile, în aria de răspândire a cuțitașelor curbe par a se contura distinct două zone. Prima, cea vestică, cuprinde Europa centrală (inclusiv teritoriul României) unde existența acestei categorii poate fi urmărită, prin descoperiri certe, numai de la sfârșitul Hallstatt-ului mijlociu, fără însă să poată fi legată direct și sigur de forme existente anterior²⁶. În schimb, în Europa de est (Caucazul de nord și nordul Mării Negre) cuțitașele de bronz atestă existența formei încă în secolul VIII î.e.n.

Dar, pe lângă momentul apariției, deosebirea între cele două zone apare și sub raport tipologic. În centrul Europei, sub influență iliră, se răspîndește curent și tipul de cuțit cu curbura dublă, atestat și în sud-vestul României, la Basarabi, Balta Verde, Ferigile etc. În estul continentului însă, forma accentuat curbă a cuțitașelor, așa cum e cunoscută încă din secolul VIII î.e.n. (prin exemplarele de bronz) se perpetuează în această regiune și de-a lungul întregii perioade scitice. Această formă se întâlnește constant și în Transilvania, în mormintele enclavei scitice pătrunsă la începutul Hallstatt-ului târziu. Tipologic, cuțitașele curbe din mormintele scitice transilvănene se leagă deci — cum era de așteptat — de cele răsăritene, larg răspândite și în grupele scitice din nordul Mării Negre²⁷. De altfel, singurul exemplar prescitic cunoscut pînă acum în Transilvania, cel de la Teleac, este mai apropiat de tipul cu curbura dublă. Se poate vorbi, în acest context, de originea răsăriteană a cuțitașelor curbe? Desigur forma este simplă, funcțională, și ea a putut apare independent, chiar cu oarecare decalaj cronologic, atât în Europa centrală cît și în estul continentului. Totuși, atunci cînd avem în vedere originea acestei categorii, nu se poate omite faptul că în Europa de est descoperirile actuale îi atestă existența cu un avans cronologic de aproape două secole.

În ceea ce privește răspîndirea cuțitașelor curbe se poate aprecia că a fost favorizată de generalizarea folosirii fierului în Hallstatt-ul târziu și de aceea nu trebuie neapărat legată — în toate zonele — de vreun anume grup cultural. În Transilvania însă, spre deosebire de restul teritoriului României, răspîndirea masivă a cuțitașelor curbe se leagă direct de prezența grupului scitic în Hallstatt-ul târziu. În sprijinul acestui fapt, ca de altfel și al scitismului grupului infiltrat, se poate aduce — pe lângă cele cunoscute — un nou argument de ordin

²⁴ N. M. Egorov, în KS, 64, 1956, p. 135–140, fig. 58/4. Pentru alte descoperiri, vezi V. I. Kozenkova, în Археолого-этнографический сборник, Grozni, 1968, p. 19 și urm.

²⁵ Visokaia Moghila, reg. Zaporojie. Informațiile le datorăm amabilității cercetătoarei E. V. Iakovenko de la Institutul de arheologie din Kiev.

²⁶ Al. Vulpe (*loc.cit.*) presupune că forma cuțitașelor curbe ar putea deriva din cuțitele de luptă ale Hallstatt-ului mijlociu, curente mai ales în lumea iliră, notînd totuși faptul că cuțitele specifice lumii ilire au vârful în sus, deci curbura dublă.

²⁷ Încă I. Kovács observa că, tipologic, cuțitașele curbe din mormintele scitice transilvănene sînt mai apropiate de cele răsăritene decît de cele central-europene. Vezi *Dolgozj*, VI, 1915, p. 273.

ritual, care privește tocmai depunerea în morminte a acestei categorii. Și posibilitățile de comparație pe care le oferă, în special, grupele culturale de pe teritoriul țării noastre sînt concludente în acest sens. Să urmărim mai întîi depunerea în grupele din Oltenia. La Basarabi, de pildă, cuțitașele se găsesc numai în mormintele de luptători, adică în cele care aveau arme, dar lipsesc în restul mormintelor²⁸. Situația este identică și în necropolele de la Balta Verde și Gogoșu, unde apar de asemenea numai în morminte de luptători și bărbați²⁹. Dimpotrivă, în necropolele scitice din Transilvania, ca și în cele din nordul Mării Negre, cuțitașele curbe se întîlnesc atît în morminte de luptători, cît și în cele de femei și copii. La această primă deosebire se adaugă însă și contextul aparte în care sînt depuse în mormintele scitice. Se știe că sciții din nordul Mării Negre depuneau în morminte — în completarea inventarului funerar — și ofrandă de carne, lingă (sau peste) care era așezat și un cuțitaș curb (uneori chiar două)³⁰. Acest obicei, al depunerii ofrandei de carne cu cuțitaș curb, caracteristic în Hallstatt-ul tîrziu numai sciților, este atestat curent, cu toate variantele cunoscute (cuțitaș curb lingă ofrandă; cuțitaș curb înfipt în ofrandă; cuțitașul și ofranda depuse în strachină etc.) și în necropolele grupului scitic din Transilvania³¹. Deci, în ceea ce privește depunerea și conexarea în morminte a cuțitașelor curbe, există o deosebire netă, tranșantă, între elementul scitic (din nordul Mării Negre și Transilvania) și celelalte grupe învecinate, dar deosebite etnic și cultural (traci, iliri, grupa Hallstatt etc.), grupe în care depunerea ofrandei de carne nu este cunoscută³². Dacă pentru originea și tipologia cuțitașelor curbe descoperirile nu oferă totdeauna (și în toate zonele) indicații sigure, în schimb depunerea, respectiv conexiunea în morminte a acestor obiecte se dovedește — la o analiză mai atentă — a fi legată de o simbolistică precisă, izvorită din practici rituale specifice și caracteristice diferitelor grupe culturale. Mai ales sub acest aspect cuțitașele curbe — devenite prin răspîndirea lor masivă o categorie comună în Hallstatt-ul tîrziu — oferă un criteriu prețios pentru interpretarea contextelor arheologice în care apar.

VALENTIN VASILIEV

ÜBER DIE KRUMMEN MESSERCHEN IN DER SPÄTHALLSTATTZEIT

(Zusammenfassung)

Stark verbreitet in der Späthallstattzeit waren die krummen Messerchen. Die Funde erweisen ihr Erscheinen in Mitteleuropa (einschliesslich das Gebiet Rumäniens) erst zu Ende von HaC; doch gibt es in diesem Gebiet auch den Typ eines geschwungenen Messers (mit nach oben gerichteter Spitze), das für die illyrische

²⁸ Vl. Dumitrescu, *op.cit.*, p. 207.

²⁹ D. Berciu, E. Comșa, *loc.cit.*

³⁰ V. A. Ilinskaia, *op. cit.*, p. 25, 31, 32 etc.; A. I. Puzikova, în KS, 107, 1966, p. 83; V. G. Petrenko, în MIA, 96, 1961, p. 66.

³¹ V. Vasiliev, *op.cit.*, p. 73—74 și 77.

³² Mai tîrziu ofranda de carne se întîlnește pe teritoriul României în unele morminte celtice. Dar conexiunea cu cuțitașe, după cîte cunoaștem, apare din nou în epoca migrațiilor, de exemplu la goți, în special în necropolele unde și prin alte elemente se constată o puternică influență sarmatică. Se pare deci că acest obicei a fost preluat de goți din nordul Mării Negre.

Welt charakteristisch ist. Die krummen Bronzemesserchen hingegen, die im Kaukasus und nördlichen Schwarzmeergebiet gefunden wurden, beweisen, dass dieser Typ in Osteuropa bereits im 8. Jh. v.u.Z. existierte. Auch die Art ihrer Niederlegung in den Gräbern ist verschieden für diese beiden Gebiete. In den illyrischen Gruppen z.B. (Basarabi, Balta Verde aus dem Südwesten Rumäniens) erscheinen die krummen Messerchen nur in Kriegergräbern. Hingegen finden sie sich in den skythischen Gräberfeldern auch in Frauen- und Kindergräbern. Dazu kommt noch, dass in den Skythengräbern die krummen Messerchen immer zusammen mit Fleischopfern auftreten. Also gibt es einen deutlichen Unterschied zwischen dem skythischen Element (in Siebenbürgen und dem nördlichen Schwarzmeergebiet) und den Nachbarvölkern (Thraker, Illyrer, Halstattgruppe) wo der Brauch des Fleischopfers (zumindesten in der Späthallstattzeit) nicht bekannt ist. Hauptsächlich unter diesem — dem rituellen — Aspekt bieten die krummen Messerchen einen wertvollen Hinweis für die Auslegung von archäologischen Fundverbänden.

Coboririle prin scufundare autonomă¹ în universul submarin al Mării Negre, spre întinsul platou continental din fața litoralului R. S. România, au creat condiții pentru studii cu caracter geografic, oceanografic, geologic, biologic, istoric, precum și pentru recuperarea a numeroase și interesante obiecte arheologice (fig. 1). Astăzi, majoritatea acestor piese sînt expuse în Sectorul subacvatic al Muzeului Marinei Române din Constanța, iar evenimentul marchează începutul arheologiei submarine la noi în țară, ramură nouă a cercetărilor istorice.

În cele ce urmează, pe baza observațiilor din adîncuri, vom încerca să stabilim originea vestigiilor antice descoperite în imersiune, să determinăm vechile porturi și bazine portuare acoperite de valuri, să reconstituim o porțiune a țărmului vestic al Mării Negre înghițit de ape și să arătăm cauzele care au generat acest fenomen. Zona de cercetare o limităm, deocamdată, la Mangalia (anticul *Callatis*) și împrejurimi.

Trebuie subliniat faptul că prețioase și precise indicații arheologice oferă obiectele descoperite în mare, printre care cităm amforele și țiglele (fig. 2), coloanele și capitelele, *mortaria*, epavele corăbiilor ș.a. În special, datorită formelor și structurii ceramicii amforelor, majoritatea stampilate și în interiorul cărora se mai păstrează urme de vin, ulci sau rășini naturale, s-au putut identifica centrele originare de producție și porturile, de unde ele au fost imbarcate. Se știe astăzi — și probele submarine arheologice o dovedesc — că orașul *Callatis* întreținea legături peste mare cu cetățile-port *Thasos*, *Heracleea*, *Rhodos*, *Cos*, *Chios*, *Cnidos*, *Chersonesos* și *Sinope*, intens trafic comercial maritim, care nu se limitează doar la secolele VI—I î.e.n., el continuînd sub împrejurări și factori noi și în alte epoci istorice, ca de pildă romano-bizantină, medievală etc. În ceea ce privește timpurile îndepărtate, navigația, cu un pregnant caracter costier, se făcea cu corăbii mici (ca barcazele din zilele noastre), așa-numitele „monoreme”, construite din lemn de tec² sau stejar, avînd bordajul îmbinat cu cuie de gaiac³ și pro-

¹ Cercetarea topografică și reconstituirea zonei submarine a Mangaliei au fost făcute de C. Scarlat, semnatul acestor rînduri, șeful Sectorului de cercetări subacvatice al Muzeului Marinei Române din Constanța. La recuperarea vestigiilor antice aflate sub apă a participat echipa compusă din C. Scarlat (conducătorul și instructorul primei echipe de scufundători cu aparate autonome), membrii „Clubului scufundătorilor” și scafandrii de mare adîncime, V. Cosma (ing. mecanic, cineast și pasionat arheolog amator), A. Matei, A. Nichifor, N. Radu, S. Voica, I. Bică, M. Marinescu, G. Oancea și G. Pelmuș.

² Lemn de proveniență din Orientul Apropiat.

³ Lemn de esență tare foarte rezistent în apă, folosit la confecționarea cizinelor la elici.

Fig. 1. — Recuperarea unei amfore din Heraclea în zona submarină a Mangaliei (operație efectuată de N. Radu, stînga, și C. Scarlat, dreapta).

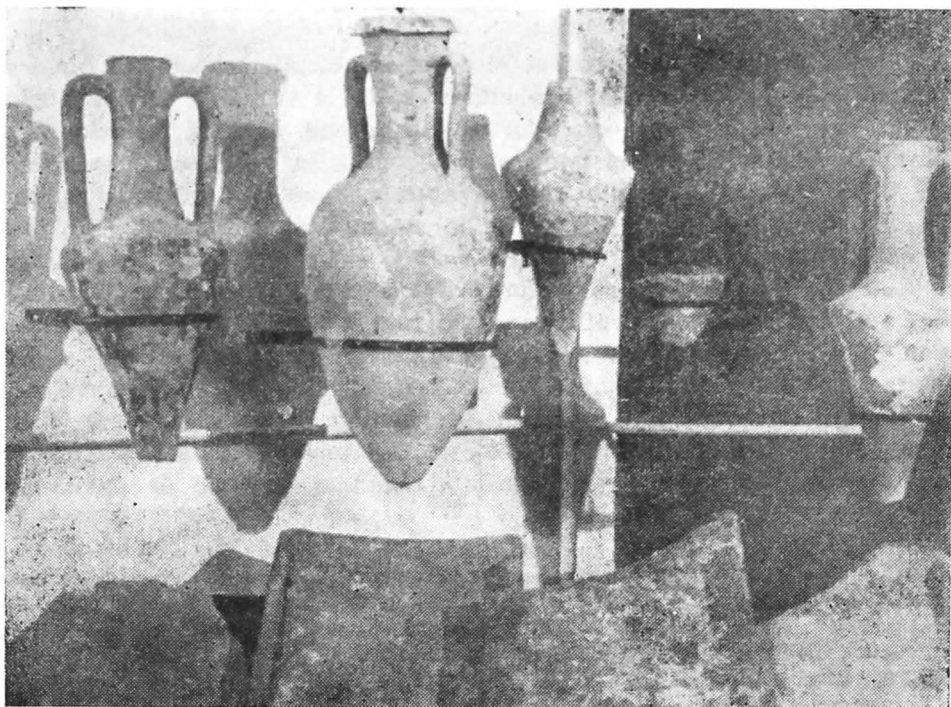

Fig. 2. — Cîteva amfore și țigle grecești descoperite în zona submarină a Mangaliei.

Fig. 3. — Fragment de epavă grecească găsit în partea sudică inundată a portului antic *Callatis*

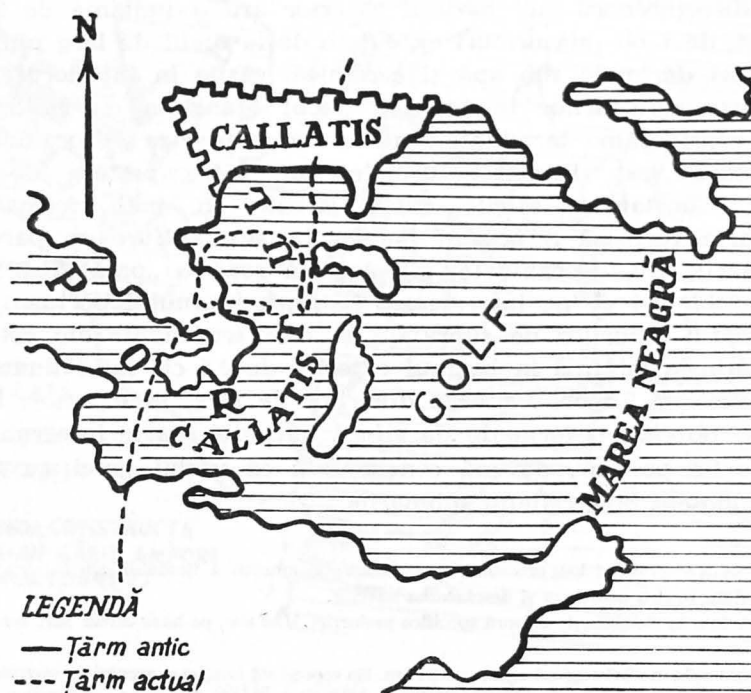

Fig. 4. — Golful în care era situat portul *Callatis* (reconstituire de C. Scarlat, după ridicarea topografică a reliefului submarin).

pulsate cu ajutorul ramelor și velelor. În zona submarină cercetată de noi s-au descoperit câteva epave (fig. 3), pe care le considerăm a fi grecești. În urma cercetării sectorului Capul Midia—Mangalia, cercetări cu o durată de peste 10 ani (1962—1972) și care însumează circa 5.000 de ore în imersiune, numai la Mangalia — ca să nu mai amintim în alte părți — s-au găsit numeroase obiecte arheologice mai vechi de secolul III î.e.n. Acest fapt ne determină să descriem zona submarină a golfului și portului antic *Callatis*.

Descoperirea acestui întins bazin portuar (anii 1963—1967), s-a făcut ca urmare a observațiilor topografice asupra reliefului submarin⁴. După trasarea pe hartă a conturului terenului stincos de sub apă, la a cărui extremități de larg (capuri) au fost identificate construcții terestre cu pavaj, ruine de cărămidă antică, diferite dale de piatră fasonate etc., — certe dovezi că acum două milenii—două milenii și jumătate aici exista uscatul —, s-a remarcat un mare golf (fig. 4) în interiorul căruia se află diguri de piatră, cheiuri și dane⁵, ce închid o incintă portuară antică la est și la sud de zidurile de suprafață ale fostei cetăți *Callatis*. Dimensiunile⁶ acestui golf sînt următoarele: lungimea 2 Mm⁷, lățimea maximă 2 Mm și lățimea la intrare 1 Mm.

Reconstituit (fig. 5), portul vechiului *Callatis* impresionează prin suprafața întinsă și numeroasă a bazinelor, prin așezarea lui în golf și, în special, prin orientarea digurilor. Bazinul portului, închis cu trei diguri de larg, bine orientate contra vînturilor și valurilor din nord, nord-est, est, sud-est și cu două diguri situate în prelungirea malurilor, avea două incinte: una exterioară, apărută de diguri și alta interioară în zona golfului, ultima fiind astăzi cuprinsă de lacul Mangalia. Pe direcția nord-sud, bazinul exterior are o lungime de 9 cb⁸, iar pe direcția est-vest, de 7 cb (măsurători executate de la digul de larg pînă la ultimele resturi de cheiuri dărimate sub apă și ceramică, găsite în interiorul lacului Mangalia). Din cauza cercetărilor în interior (lacul Mangalia cu malurile) pe care încă nu le considerăm terminate, nu putem preciza deocamdată, întinderea portului spre vest. Probabil, urmele duc către peștera de lingă satul Limanul (jud. Constanța). Micile grote situate în mal, forma interesantă și originea foarte curioasă a acestui lac cu izvoare sulfuroase (pare-se, folosite din vechi timpuri), fac, deocamdată, din această zonă o „pată albă” din punctul de vedere al problemelor ce ne interesează. Lățimea bazinului portuar în partea sa nordică (în dreptul zidurilor de suprafață și cele scufundate ale cetății *Callatis*) este de 2 cb, lățimea minimă în bazinul exterior de 0,5 cb, iar lățimea la intrarea în bazinul de vest de 2,5 cb. La baza digurilor de larg, în exterior, la adîncimea de 10—12 m, se observă o formație de stîncă naturală, parte integrantă din sistemul de construcție portuar, dovadă concludentă că vechii greci au făcut reușite sondeaje și au cunoscut bine relieful submarin.

⁴ Imersiunile au avut ca scop inițial doar cercetarea topografică și geografică a fundului mării.

⁵ Locuri de amenajare pentru acostarea și descărcarea navelor.

⁶ Dimensiunile sînt date în unitățile de măsură specifice proiecției *Mercator*, pe baza căreia sînt întocmite și schițele din text.

⁷ Prescurtarea pentru mila marină engleză egală cu 1852 m. Ea reprezintă lungimea arcului de meridian corespunzător unui unghi de 1' la centrul pămîntului. Este o unitate de măsură unghiulară și liniară pe harta *Mercator*, proiecție centralo-cilindrică, în care distanțele măsurate în minute pe meridian sînt egale cu distanțele în mile marine.

⁸ Prescurtarea pentru cablul de navigație, unitate de măsură egală cu a zecea parte din mila marină engleză.

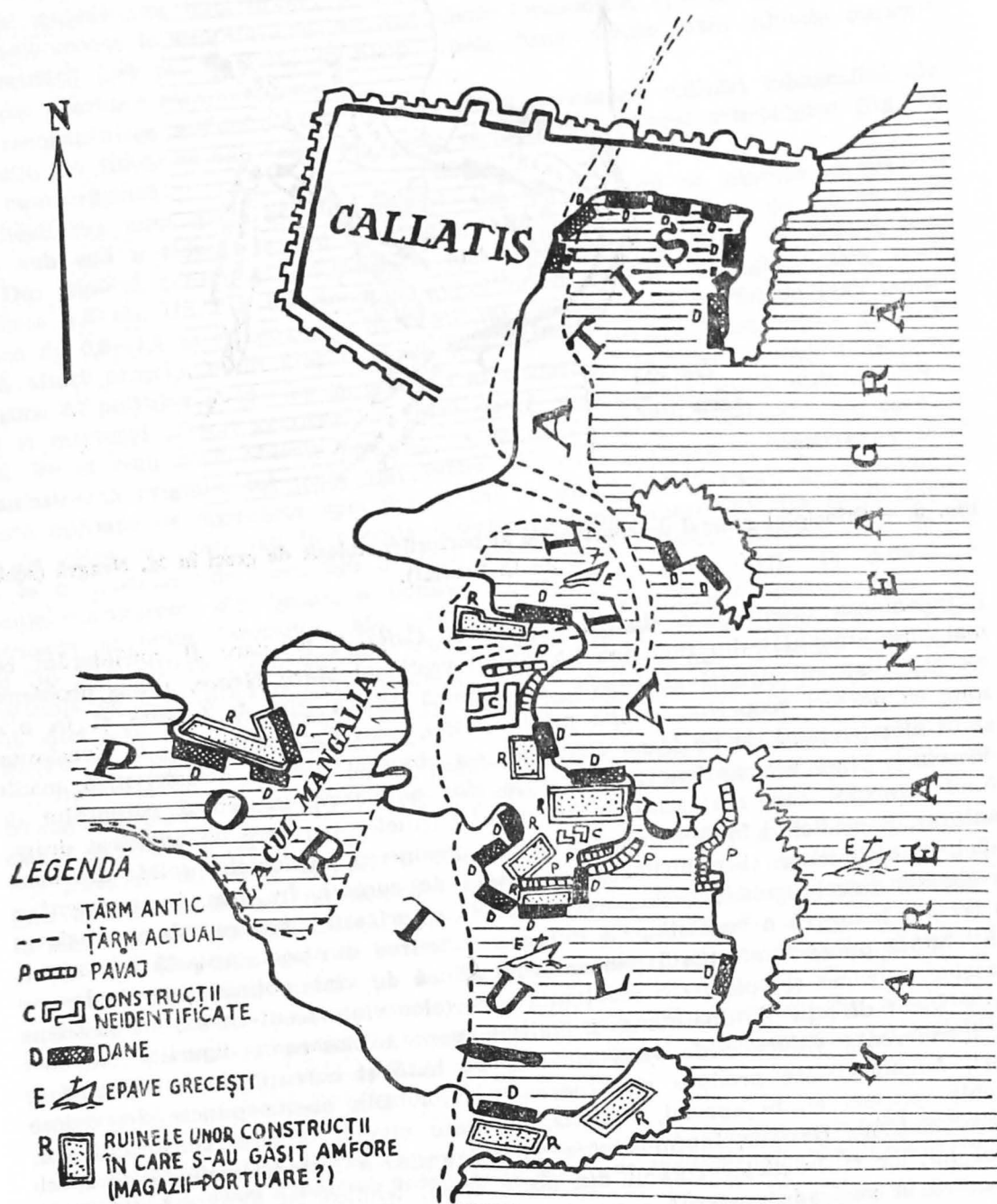

Fig. 5. — Portul antic Callatis (reconstituire de C. Scarlat).

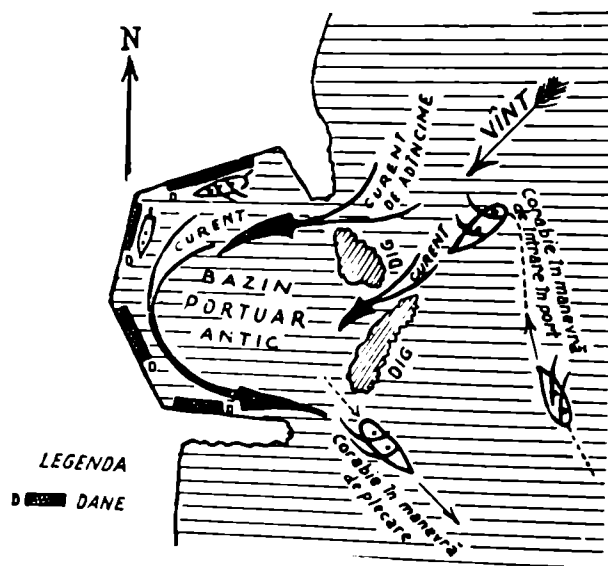

Fig. 6. — Principiul general de construcție al porturilor, folosit de greci în M. Neagră (schită de C. Scarlat).

Ingenioasa orientare a digurilor portului *Callatis*, pe care îl considerăm cel mai bine amenajat din regiunea litoralului vestic al Mării Negre, a pus problema cercetării și cunoașterii sistemelor de tehnică antică (fig. 6) folosite și în alte zone cu porturi acoperite de apa mării. Astfel, s-au făcut imersiuni la Constanța, și în alte porțiuni de pe țărm. Peste tot s-a observat aceeași caracteristică, micile deosebiri fiind nesemnificative. Digurile sînt amplasate în sensul curentului de fund principal, care realizează în interiorul bazinelor portuare un adevărat dragaj natural, împiedicînd înămolierea porturilor, depunerea particulelor solide din masa apei, a nisipurilor și mîlurilor transportate de curenți. În plus, buna orientare a acestor diguri și cheiuri, care aveau rol de epiuri sau stăvilare sub apă, asigura o reușită manevră a corăbiilor la intrarea și ieșirea din port. Această operație în antichitate putea fi efectuată pentru orice aliură de vînt, obținîndu-se deplasarea vaselor cu rame și vele pe o rezultantă a forțelor vînt-curent-valuri, cu păstrarea unei bune direcții de înaintare. De altfel, această plasare a digurilor excludea și interferența valurilor de vînt, cu cele de hulă și curenții de la intrarea în port, fenomen care produce răsturnarea navelor. Din aceste puncte de vedere, vechile porturi și, în special, *Callatis*, depășesc nivelul oricărei construcții portuare moderne. Desigur, ingeniozitatea tehnică antică a fost determinată de specificul micilor și fragilelor corăbii din acele epoci, tehnică cu totul diferită și nu necesară în perioada modernă a vaselor de mare tonaj, cu armătură foarte rezistentă și propulsate mecanic. Interesant este de remarcat faptul, că în vechiul port *Callatis* deși digurile sînt deteriorate de valuri, astăzi, după mai bine de două mii de ani, la baza lor și în interiorul bazinelor mici, nu se observă depuneri, dra-

gajul⁹ fiind datorat exclusiv călăuzirii cu pricepere a curentului de fund principal. Vechii constructori se străduiau, astfel, a gândi cât mai mult în ceea ce privește cunoașterea adâncurilor, a curenților și vinturilor. Obiectele arheologice și epavele scoase la suprafață nu au fost găsite înămolite, ci doar afundate (datorită greutateii lor) pe jumătate în nisip, unele fiind căzute între stîncile curate¹⁰ de calcar deasupra solului submarin.

În reconstituirea anticului port *Callatis*, după necesarele ridicări topografice ale reliefului de fund, ne-am bazat pe unele elemente și puncte arheologice (fig. 7), după cum urmează:

1. Sesizarea unui grup de cinci diguri. Cel de la nord se găsește în prelungirea sub apă a zidului nordic al cetății *Callatis*, pe o distanță de 2,5 cb spre est. Din capătul acestor ruine pornește spre sud al doilea grup de piatră, lung de circa 1,6 cb. Un dig intermediar, avînd orientarea NV-SE (315° — 135°), imersiunea de 0,8—1,5 m și lungimea de 2 cb, favorizează două intrări în port pentru două aliori principale de vînt și două sectoare de dirijare a curenților de fund dragori. Al patrulea grup stîncos, orientat nord-sud (0° — 180°) este denumit de localnici și marinari „Digul genovez”, a cărui epocă, deocamdată, nu a putut fi precizată. Pe el s-au găsit obiecte grecești, — ca de altfel și pe celelalte —, ceea ce demonstrează originea lui mult mai veche. Partea superioară a construcției fiind foarte aproape de suprafața apei (0,5—1 m) ar putea indica existența și folosirea lui de către genovezi sau în epocile ulterioare, presupunere întărită și de faptul că la o depărtare de circa 500 m spre vest s-au descoperit diferite vase de uz casnic marinăresc, din bronz, o bombardă fretată cu cercuri (fig. 8), datată în perioada primelor începuturi ale artileriei navale și ancore¹¹, printre care una de tip „Amiralitate”, din secolele XVII—XVIII (fig. 9). Digul sudic are un capăt sprijinit pe mal, fiind orientat vest-est (270° — 90°), cu o mică curbură spre nord-est. Aici s-au aflat numeroase vestigii elene împreună cu amfore și vase mari de provizii din epoca romano-bizantină.

2. Blocurile de piatră, de formă paralelipipedică, plasate în dreptul danelor de acostare pe partea interioară a digurilor, precizează locurile de staționare și descărcare a corăbiilor în port.

3. Pavajul din dale de piatră șlefuite și bine rostuite, așezat pe porțiunile care aveau rol, fie să înlesnească transportul mărfurilor pe diguri și faleze, fie ca locuri de promenadă, indică faptul că acestea se aflau deasupra nivelului mării cu 1,5—2 m (înălțime egală cu bordajul corăbiilor care acostau).

4. Fundațiile unor construcții de locuințe neidentificate precizează existența în antichitate a acestor locuri pe uscat.

5. Descoperirea numeroaselor fragmente de ceramică între ruinele de piatră și cărămidă ale unor mari edificii (probabil, magazii sau depozite de mărfuri), dovedesc că apa a acoperit ulterior țărmul.

⁹ Astăzi, porturile moderne se înămolesc excesiv, deși dragajul mecanic asigură îndepărtarea în largul mării a uriașelor cantități de reziduuri și impurități. Operația nu are întotdeauna reușită din cauza aducerii mîlului înapoi de valuri.

¹⁰ Acest lucru nu se constată astăzi, stîncile în locurile nedragate din porturile moderne fiind acoperite cu mîl compact, care formează straturi de 3—5 m grosime.

¹¹ Spre marea noastră decepție, unor ancore — expozate de valoare —, descoperite în adîncuri și scoase greu la suprafață, li s-a dat și o altă destinație (fier vechi!).

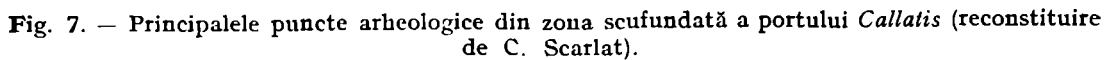

Fig. 8. — Bombardă fretată cu cercuri descoperită în zona „Digului genovez” de la Mangalia.

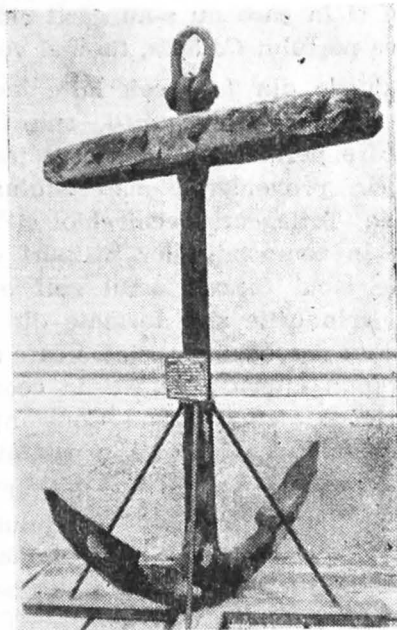

Fig. 9. — Ancoră tip „Amiralitate” din secolele XVII—XVIII, găsită în zona „Digului genovez” de la Mangalia.

6. Două din cele trei epave găsite în imersiune, se află lângă cheiuri. Ele prezintă urme puternice de foc, ceea ce ne îndreptățește să concluzionăm că s-au scufundat în timpul acostării lor la dane, ca urmare a unui incendiu izbucnit în port. A treia epavă, eșuată în larg, a fost izbită în timpul manevrei de dig, de o eventuală furtună.

În cele ce urmează, ne propunem ca pe baza observațiilor noastre, să discutăm pe scurt cauzele care au dus la închiderea golului interior a portului antic *Callatis* (cuprins astăzi de lacul Mangalia), la formarea grindurilor litorale de pe țărmul vestic al Mării Negre și despre fenomenul acoperirii uscatului de către apă, fenomen principal căruia i se datorează dispariția porturilor *Callatis*, *Tomis* ș.a.

Cercetările de început în lacul Mangalia au stabilit că acesta a fost inițial un golf sau estuar. Sub stratul gros de nămol s-au descoperit scoici și crustacee marine în stadiul de subfosile, lucru constatat și în cazul lacurilor Tatlageac, Techirghiol,

Agigea, Siutghiul etc. De obicei, grindul de nisip, care separă un lac de mare, este alcătuit din materia rezultată de sfărîmarea cochiliilor de midii¹², aruncate de hulă pe uscat.

Datorită unor lucrări de excavație în grindul de la Mangalia, necesare scoaterii nisipului pentru unele construcții, s-a creat posibilitatea urmării profilului acestui grind. În gropile mari se observă fragmente ceramice pînă la adîncimea de 6 m, adîncime care corespunde cu nivelul fundului mării. Deci, se poate deduce că în cele două milenii scurse, depunerile s-au făcut într-un strat gros de 6 m, ceea ce reprezintă circa 3 mm anual. Straturile de nisip situate la un nivel mai coborît de 6 m și în care nu s-au găsit cioburi de ceramică antică, sînt fie contemporane cu epoca portului *Callatis*, fie mai vechi.

Grindurile din fața celorlalte lacuri litorale (foste și ele golfuri marine), s-au format în aceleași condiții, sub influența vîntului de nord-est, a valurilor și hulei, care permanent au șlefuit țărmul de vest al Mării Negre. Ele se deosebesc doar prin proveniența materialului din care au luat naștere. De exemplu, la Mangalia, Tatlageac, Techirghiul și Agigea, unde fundul mării este stîncos, grindurile au în compoziția lor nisipuri de midii, iar la Siutghiul și Chituc (fișia care desparte lacul Sinoe, fostul golf al cetății *Histria*, de mare), unde fundul este nisipos, grindurile sînt formate din granulații fine, provenite din măruntele lame braduiate și crustacee, printre care se remarcă *Aloidis Maeotica*.

Se impun cîteva precizări în ceea ce privește conturul țărmului vestic antic al Mării Negre (actuala zonă Constanța—Mangalia), acoperit astăzi de ape (fig. 10). Acest fenomen natural s-a constatat pe baza unor observații judicioase întocmite:

1. Lacurile litorale au fost inițial golfuri. Astfel, golful din fața orașului *Histria* s-a închis prin formarea grindului Chituc și a lacului Sinoe (exemplu tipic). Închiderea golfului mic de la *Callatis* s-a datorat nașterii grindului dintre Mangalia — localitatea 2 Mai și a lacului Mangalia. Solul de sub nămolul acestor lacuri prezintă aceeași compoziție ca și cel din zona submarină.

2. Bazele proeminențelor (capuri) spre larg, ale căror părți superioare au fost distruse¹³, se află în imersiune. Sub apă se vede conturul stîncos al vechiului mal, situat la adîncimi de peste 3 m, acolo unde acțiunea distructivă a valurilor este nulă. Descoperirile arheologice din această zonă fac dovada de netăgăduit că aceste capuri au fost cîndva terestre. Astfel, la Constanța pe proeminențele care închideau vechiul golf antic s-au găsit, la o depărtare de 800—1300 m de țărmul actual, substrucțiunile unor clădiri din piatră și cărămidă, pe capurile imerse de la Agigea, cuptoare de ars ceramică, în sectorul Tatlageac—Mangalia, rișnițe, amfore, *dolia*, ruine de ziduri din blocuri de piatră, prinse cu mortar, cărămizi etc., toate situate la peste 2000 m în larg.

¹² Midiiile (*Mytilus*), această imensă materie primă pentru formarea nisipurilor, se găsesc în mari cantități pe fundul mării. Ele se fixează cu ajutorul unor firisoare (*bissus*) pe stînci, în colonii de 300—500 indivizi pe metru patrat. Prin absorbirea planctonului, cu care se hrănesc, ele joacă rolul de filtre naturale ale apei marine (o midie filtrează 30 l de apă pe zi). În urma furtunilor, pe plajă se pot forma aglomerări de midii, cu lungimea de 10—12 m, lățimea de 2—4 m și grosimea de 30—80 cm.

¹³ Valurile, care lovesc țărmul cu forță foarte mare, au acțiune distructivă asupra uscatului, situat în poziție verticală la 1—2 m deasupra nivelului mării și, în cazul ceretat, perpendicular pe direcția nord-vest a vîntului predominant.

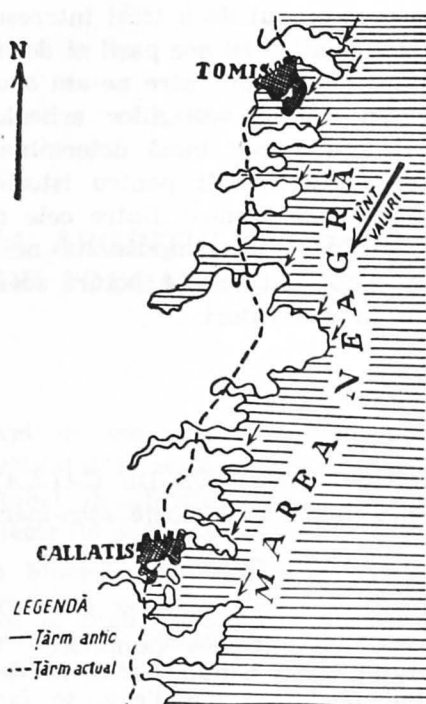

Fig. 10. — Țărmul antic și actual al M. Negre din sectorul Constanța-Mangalia (schiță și reconstituire de C. Scariat).

Referindu-ne la fenomenul care a determinat dispariția sub apă a porturilor *Callatis*, *Tomis* ș.a., sîntem de părere că nu poate fi vorba de o scufundare a uscatului. După dispariția Mării Sarmatice noul bazin pontic format (incinta M. Negre) avea, ca și astăzi, toate malurile abrupte, cu adîncimi de 500, 1000 și 2000 m, abisuri care se întîlnesc pe coasta caucaziană și a Peninsulei Anatolia. Ridicarea nivelului M. Negre cu 1 m pe mileniu (deci, 2 m în cei două mii de ani), după afirmația geologilor, se datorează uriașelor cantități de aluviuni aduse de fluvii (Dunărea, Nistru, Bug, Nipru, Don), care au format marele platou continental, cu adîncimi mici (10—50 m), în continuă scădere. De exemplu, la est de Constanța batrimetrica de 100 m adîncime trece la o depărtare în larg de 90 Mm (165 km), iar adîncimea de 50 m poate fi întîlnită pînă la distanța de 30 Mm (55 km). În legătură cu această problemă, părerea noastră este că principala cauză care a dus la distrugerea coastei vestice a Mării Negre s-a datorat, în primul rînd, numeroaselor și puternicelor furtuni¹⁴, care s-au abătut în ultimele două milenii asupra ei. Numai așa se poate explica plauzibil „tăierea“, „retezarea“ masivelor stînci de calcar submarine și „îngroparea“ sub ape a vechilor porturi *Callatis*, *Tomis* etc.

*

¹⁴ Pentru a ilustra puterea unei furtuni din Marea Neagră, dăm ca exemplu furtuna din 10 martie 1970, cînd valurile ridicate pînă la jumătatea înălțimii Cazinoului din Constanța au rupt faleza de beton armat și balustrada metalică situată la 8 m deasupra nivelului mării, aruncînd pe uscat o navă cu un deplasament de 12.000 t_{dw} (prescurtare pentru denumirea engleză „tone deadweight” = „tone corp-mort”, „încărcătură”, a tonajului de marfă transportată de un vapor).

Cele arătate mai sus au avut scopul de a trezi interesul pentru cercetarea arheologică submarină, care în țara noastră își are pașii ei de început. De altfel, cunoscând bine sectorul subacvatic Mangalia, despre care ne-am ocupat în mod special, putem afirma că doar 15—20% din totalul vestigiilor arheologice existente în această zonă au fost recuperate. Pentru o mai bună determinare topografică a reliefului submarin, care prezintă egal interes atât pentru istorie, cât și pentru geografie, biologie ș.a., sînt necesare mijloace tehnice dintre cele mai moderne. Numeroasele „pete albe” din adîncuri, probabil vor impulsiona noi studii. De aceea, sîntem îndreptățiți a crede că interesul științei va hotărî acordarea sprijinului material necesar cercetării submarine în anii viitori.

CONSTANTIN SCARLAT

LE PORT ANTIQUE DE CALLATIS
— Recherches d'archéologie sous-marine —

(Résumé)

L'auteur traite de la recherche sous-marine dans la zone de Mangalia. L'on y a découvert de nombreux vestiges antiques (amphores, tuiles, *mortaria*, colonnes, chapiteaux, épaves etc.) et un large bassin portuaire de la ville grecque de *Callatis*. Le bassin, aujourd'hui recouvert par l'eau, se fait spécialement remarquer par l'ingénieux système d'orientation des digues, par les constructions en pierres et en briques ainsi que par les portions pavées des quais etc.

L'auteur essaye de déterminer l'origine de ces vestiges antiques (grecs pour la plupart) et de reconstituer la portion submergée de la rive ouest de la Mer Noire (le secteur Constanța—Mangalia) expliquant à la fois les causes du phénomène. Ces investigations subaquatiques sont importantes surtout par le fait qu'elles constituent le début de l'archéologie sous-marine en Roumanie.

COMPOZIȚIA ARGINTULUI DIN OBIECTELE DE PODOABĂ DACICE

În vederea lărgirii sferei de cunoaștere a metalurgiei dacice în domeniul argintului metalic, întrebuintat la confecționarea bijuteriilor, au fost analizate chimic 11 obiecte diferite (tabel 1), utilizându-se în acest scop aproximativ 0,1 g metal, prelevat din aceste obiecte de podoabă dacice.

Obiectele studiate aparțin Muzeului de istorie al Transilvaniei-Cluj și au fost selecționate pe criterii istorice de către Hadrian Daicoviciu și Constantin Pop, fiind puse la dispoziția noastră prin bunăvoința Direcțiunii muzeului. În vederea luării acestor probe în cantități infime, dar totuși reprezentative, probarea s-a făcut prin ciupire sau pilire.

Cu ocazia acestui studiu s-a păstrat același mers al analizei ca și în cazul lucrării despre monedele de argint dacice¹ și anume:

1. — Dizolvarea metalului în acid azotic concentrat, la cald; separarea prin filtrare a aurului din reziduu și cîntărirea acestuia după spălare, uscare și calcinare la 800°C.

2. — Precipitarea din soluția de azotat de argint a argintului, ca clorură și dozarea elementului în această combinație.

3. — Titrarea iodometrică a cuprului, după metoda Haen-Low², îmbunătățită de C. Liteanu³.

S-a confirmat și cu această ocazie, ca și la studiul monedelor⁴, că argintul obiectelor de podoabă dacice conține în permanență aur în cantități variabile de la caz la caz (tabel 1).

Aurul din aceste obiecte apare — după trecerea în soluție a argintului și a cuprului — în două stări de dispersie diferite: granular-negru (în 6 cazuri din 11) sau coloidal-roșu (în 5 cazuri din 11, tabel 1).

Conținutul de aur din obiectele de argint variază între 0,63 și 6,35% (tabel 1).

Se pare că odată cu creșterea conținutului de cupru al argintului, își face apariția aurul coloidal-roșu, ca și cum prezența aurului în aliaj ar fi condiționată de conținutul de cupru al acestuia.

¹ E. Stoicovici — Fl. Stoicovici, *Monedele de argint dacice și specificul lor chimic și metalografic*, în *Acta MN*, IX, 1972, p. 375—382.

² F. P. Treadwell, *Lehrbuch der analytischen Chemie*, Leipzig — Wien, 1937.

³ C. Liteanu, *Curs de chimie analitică*, București, 1968.

⁴ E. Stoicovici — Fl. Stoicovici, *op.cit.*

Tabel 1. Compoziția obiectelor de argint dacice

Nr. crt.	Nr. inv.	Denumirea obiectului	Au %	Ag %	Cu %	Obs.
1.	10126	Garnitură, placă	5,10	52,53	42,37	aur coloidal roșu
2.	10124	Cataramă, disc	3,96	54,88	41,16	idem
3.	10127	Arc corp fibulă	4,36	74,15	21,49	idem
4.	9081	Brățară	0,89	96,58	2,53	aur granular negru
5.	1805	Inel	0,68	97,51	1,81	idem
6.	7009	Spirală de colier	6,35	66,89	26,76	aur coloidal roșu
7.	5509	Fibulă (Sărmășag)	0,73	85,76	13,51	idem
8.	472	Fibulă dacică (tip Neuheim)	0,91	96,32	2,77	aur granular negru
9.	10122	Fibulă dacică aurită	2,34	96,74	0,92	idem
10.	10116	Lanț răsucit dacic	0,63	97,72	0,65	idem
11.	1435	Brățară în formă de șarpe	1,72	97,93	0,35	idem

În ceea ce privește proporția de argint și de cupru folosită în aliajele de argint ale metalurgiei dacice, această proporție variază în limitele a trei grade de finețe distincte: calitatea I-a, cu 85,76 și 98,72% argint sau sub 1/8 părți Cu; calitatea a II-a, cu 66,89 și 74,15% argint sau între 1/3—1/4 Cu; calitatea a III-a, cu 52,53 și 55,88% argint sau cu mai puțin de 1/2 Cu.

Această regulă metalurgică este pusă în evidență pe cale grafică în triunghiul concentrațiilor cu cele 3 coordonate: Ag-Au-Cu (fig. 1). Aici, cercurile pline indică argintul cu cel mai mult cupru și, totodată, cu aur coloidal-roșu, iar cercurile simple indică argintul cel mai fin, grupat strâns în apropierea vârfului triunghiului, notat Ag, care conține și el aur, dar numai sub forma varietății compacte-negre (tabel 1).

În încheiere putem afirma, pe baza rezultatelor ferme obținute, că *metalurgia dacică a argintului a întrebuițat același metal de argint de compoziții variabile, atât la confecționarea bijuteriilor, cât și la baterea monedelor.*

Se confirmă și cu acest prilej constatarea făcută la studiul monedelor antice⁵, că în metalurgia argintului din antichitate *nu se cunoștea o metodă eficientă de separare a aurului de argint și invers.*

În schimb, adaosul de cupru la monedele de argint era perfect controlat și aplicat uneori cu predilecție.

EUGEN STOICOVICI — FLORICA STOICOVICI

⁵ *Ibidem.*

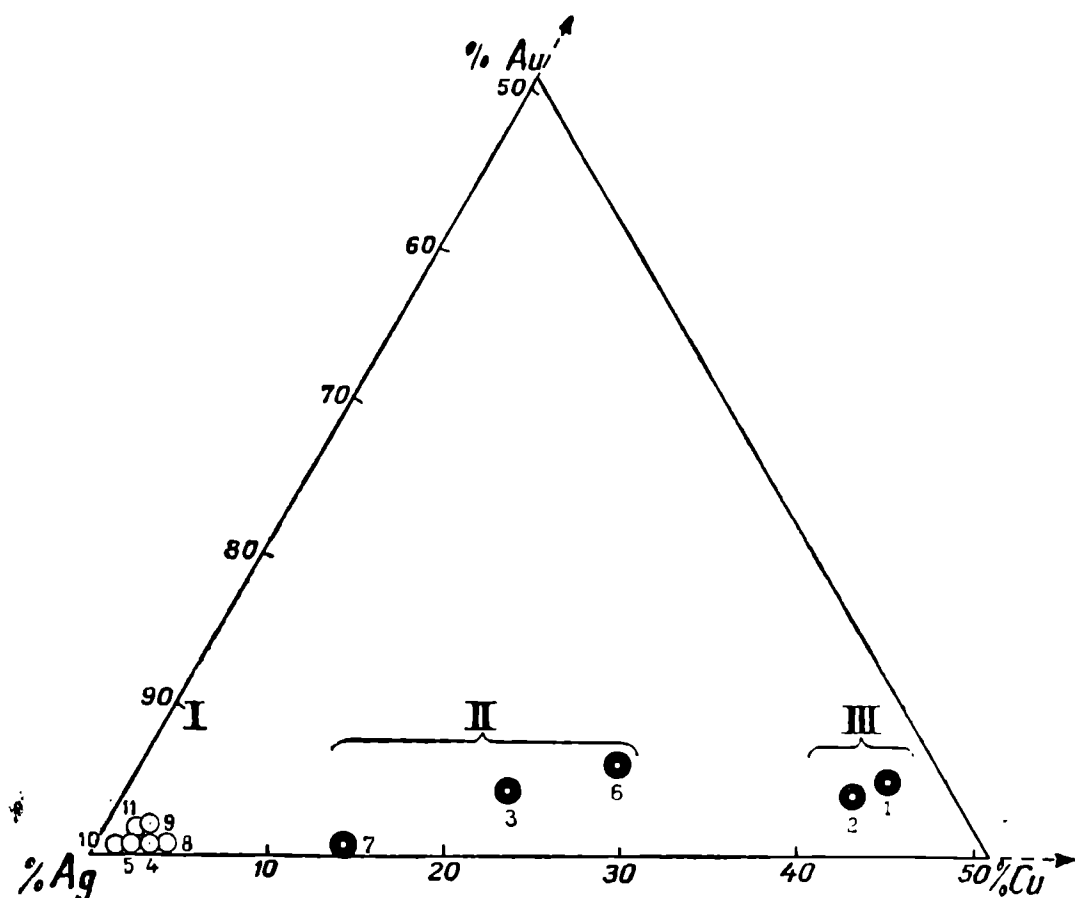

Fig. 1. — Diagrama ternară Ag—Au—Cu a obiectelor de podoabă dacice, cu cele trei calități de argint folosit curent: I, II și III.

DIE ZUSAMMENSETZUNG DES SILBERS DER DAKISCHEN SCHMUCKGEGENSTÄNDE

(Zusammenfassung)

Als Ergebnis der chemischen Analyse von elf dakischen Schmuckstücken wurde festgestellt, dass die verwendeten Silberlegierungen immer Gold — von 0,63 bis zu 6,35% — in zwei verschiedenen Dispersionszuständen enthalten: a) kolloidal-rot und b) körnig schwarz.

Der Kupfergehalt der dakischen Silberlegierung bewegt sich zwischen weiten Grenzen, so dass daraufhin drei Legierungen verschiedener Qualität abgeleitet werden konnten, die von den dakischen Silberschmieden laufend erzeugt und zur Herstellung von Schmuckstücken und zur Münzprägung verwendet wurden.

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA LIMESULUI DE VEST AL DACIEI (Partea a II-a/2)*

Raport asupra unor cercetări pe teren efectuate între anii 1947—1957 și în 1966

29. SOMEȘUL RECE — CETATE

În cele de mai sus am reușit să identificăm cetatea de deasupra confluenței Someșului Cald și Rece (729 m), cu „Cetatea lui Darius” de pe „Țigăneasa”, greșit plasată la Luna de Sus. Este o tipică cetate de refugiu⁸¹ din epoca societății primitive. Date fiind condițiile naturale favorabile, locuitorii ei de odinioară avuseseră relativ puțin de fortificat. Poziția izolată a platoului cetății, mai bine zis a așezării fortificate, între valea Someșului Cald și cel Rece, pantele abrupte și stîncoase o apărau dintru început de orice atac executat cu forțe chiar mai însemnate. A fost nevoie să se fortifice numai o șa îngustă, tăind-o cu un șanț dublu și un val dublu. În anul 1931, Sándor Ferenczi a secționat, în parte, valul mare. Materialele ceramice aparțin, pe de o parte neoliticului, epocii cuprului (cultura Coțofeni) și a bronzului (cultura Wietenberg?), pe de altă parte — cele mai multe — epocii hallstattiene (perioada A₂—B₁⁸²). Acestea din urmă aparțin speciei ceramicii negre, canelate, „cu grafit”. Există și Latène. După cunoștința noastră, pînă la data actuală de pe acest teritoriu nu au apărut nici cele mai mărunte urme din epocile romană sau a migrațiilor. Așadar, cetatea de la Someșul Rece trebuie datată în perioada mijlocie sau tîrzie a epocii bronzului și în cea timpurie a fierului, precum și în epoca dacică, cum a preconizat — de astă dată în mod just — I. Marțian⁸³, respectiv s-o considerăm folosită în aceste perioade. Nu o putem lega în nici un

* Partea I a acestei dări de seamă, cuprinzînd prezentarea unor probleme principale și de metodică, precum și descrierea unor elemente de apărare romane situate la începutul defileului Crișului Repede [zona Hodișu-Bologa-Poieni-(Ciucea)-Negreni], a apărut în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 337—354; partea II/1, tratînd chestiunea unor întărituri romane reale sau presupuse, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 387—411. În partea a II/2, numerotarea punctelor cercetate, precum și a notelor, continuă pe cea din partea precedentă (adică partea a II/1), iar schițele-hărți asupra teritoriului investigat se găsesc, de asemenea, în partea a II/1, la sfîrșit, p. 410—411.

⁸¹ În legătură cu această așezare fortificată putem cita următoarea bibliografie: K. G. Windisch, *op.cit.*, p. 381; I. Lenk, von Treuenfels, *op. cit.*, vol. IV, p. 338; L. Kóváry, *Erdély régiségei*, p. 160—161 (sub numele Gilăului); idem, *Erdély éptészeti emlékei*, p. 64; J. Eszterházy, în *Új Magyar Múzeum*, X, 1860, p. 384—385; E. A. Bielz, *Die Burgen*, p. 12; J. Petrán, în *Magyar Polgár*, 1887, p. 277—279; S. Moldovan, *Zărandul și Munții Apuseni ai Transilvaniei*, Sibiu, 1898, p. 146; în *OMMIK*, vol. XX (VII), [Budapest, 1901], p. 172; E. Orosz, în *ErdM*, XX, 1903, p. 91; I. Marțian, *Rep.*, nr. 630; idem, *Urme*, p. 22; M. Roska, *Erdély őskora*, p. 120; idem, *ErdRep*, p. 106, nr. 37; idem, în *KolSzle*, II, 1943, p. 11; K. Horedt, în *SV*, 60, 1937, p. 92—93; Zs. Jakó, *op.cit.*, p. VIII; Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, I, 1964, p. 66—77.

⁸² M. Rusu, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 190—194.

⁸³ I. Marțian, *Urme*, p. 22.

chip de sistemul de apărare a graniței de vest a Daciei romane, dar nici ca „Cetatea lui Gelu” nu o putem defini⁸⁴, neexistând nici un sprijin pentru o atare presupunere.

30. MĂRIȘEL — „DEALUL CETĂȚII”

În literatura de specialitate numai E. A. Bielz amintește⁸⁵ la Mărișel (Havasnagy-falu) un „Deal al Cetății” (Várhegy). În noul repertoriu arheologic al R.S. România, în curs de pregătire, această cetate este considerată ca „probabil feudală”. În ciuda mai multor cercetări pe teritoriul comunei nu se știe nimic despre acest toponimic, „locul” lui neputându-ni-l arăta nimeni. În consecință, trebuie să ștergem „punctul” acesta „arheologic” din rîndul celor existente, cel puțin deocamdată. Când venea vorba de cetate, locuitorii Mărișelului indicau cu unanimitate pe cea de la Someșul Rece, — astfel că ne putem gândi, dacă nu cumva „Dealul Cetății” de la Mărișel este un reflex îndepărtat în spațiu al confuziilor provocate de Kőváry?

31. MĂGURI-CETATEA DE LA DAMEȘ

La o distanță de 15—16 km sud-vest în linie dreaptă de centrul comunei Măguri, între un mare cot semicircular al Someșului Rece, aproape de originile sale, și între o a doua vale, Valea Ursului, a rămas un fel de promontoriu înalt, pe care localnicii îl numesc „Cetate”. Pe piscul înălțimii (1441 m) se poate observa o îngrămădire de blocuri uriașe, neregulate, de stînci granitice, asemănătoare de departe ruinelor unui zid ciclopic. Blocurile de mai multe tone greutate au apărut drept rezultat al dezagregării naturale a granitului⁸⁶. Urme arheologice nu s-au găsit aici, nici pe platoul greu de străbătut, acoperit de brădet secular.

32. VIȘTEA — Problema „fortificației romane”

Deși nu o spune deschis, J. Szilágyi caută să-i lase cititorului impresia că s-ar afla o fortificație romană și în hotarul comunei Viștea (Magyarvista, Vista). După cele spuse în lucrarea sa despre „prima linie de apărare”⁸⁷, colțurile de bază ale acestei linii defensive ar fi fost „Gilăul (Viștea) și Bologa”; cu cîteva rînduri mai jos, vorbește apoi de „fortificația-castrul roman de la Viștea-Gilău (sic!) și de turnurile de pază din împrejurimi”. În a doua sa lucrare, își susține din nou această

⁸⁴ Legenda „Cetății lui Gelu” la Gilău apare pentru prima dată la L. Kőváry, *Győrke geográfiája és históriája Erdélyről*, ed. II (Cluj), 1847. Cf. și *Erdély építészeti emlékei*, p. 64; în cealaltă lucrare a sa (*Erdély régiségei*, p. 161, 207), Kőváry plează „Cetatea lui Gelu” în apropierea „Cetății lui Darius” de pe „Țigăneasa”, dar tot în puncte diferite. „... La venirea ungurilor, după cum povestește Anonymus, ducele valahilor de aici a purces în întîmpinarea lui Tuhutum; după ce pierdu bătălia, aici ar fi vrut să se refugieze... După mine (sic!), această cetate n-a stat în sat (adică în comuna Gilău), pe locul actualului castel, ci între munți, unde pînă astăzi se păstrează o ruină (sic!). Poporul pune toate cetățile vechi ale Transilvaniei în legătură cu zine sau cu diavolul; aceasta se întîmplă și cu această cetate. Acea cealaltă cetate (Someșul Rece? n.n.) cade spre Someșul Rece, la o jumătate de ceas de Gilău. Poporul o numește și azi „Dealul Cetății”. Urmele de șant și val, resturile zidăriei de nezdruccinat, locul, materialele (?), toate arată că această cetate a putut fi a lui Gelu... De asemenea... nu departe de aici... poporul caută și comoara lui Darius, pe Țigăneasa...”

⁸⁵ *Die Burgen*, p. 68. Din nefericire nu precizează de unde a luat informația.

⁸⁶ În legătură cu originea naturală a acestora, cf. Gy. Szádeczky, în *Földtani Közlöny*, XXXVIII, 1908, p. 314; precum și G.S. Athanasiu, în *AIGR*, XII, 1927, p. 33—34, cit și schița geologică.

⁸⁷ În *Kösl*, III, 1, 1943, p. 96.

presupunere⁸⁸. În schimb, colecționarul învățător-director J. Székely, care a cercetat integral hotarul Viștei, nu a depistat decât trei puncte din epoca romană: la Mărtiniș (Mártonos)⁸⁹, la „Fântina cu butoi” (Hordóskút)⁹⁰ și la Pălută (Palota)⁹¹. Primele două cu siguranță sînt resturi de *villa rustica*, locul lor necorespunzînd de fel unui castru roman, al treilea este pe o ridicătură dominantă din preajma drumului imperial din valea Nadășului, loc excelent pentru un castru. Aici însă așa ceva nu s-a aflat, rămășițele de piese de *hypocaustum* (*tubi* etc.) indicînd o clădire mult mai modestă, în primul rînd iarăși o *villa rustica* (fortificată?). Aici, deci, nu ne putem aștepta la un nou castru, ci exclusiv la o stabilire a veteranilor veniți de la Gilău, fapt pe care îl rezolvă, just, însuși Szilágyi, cu o altă ocazie⁹².

33. ȘARDU — Problema „fortificației romane”.

După cum reiese din textul celei de a doua lucrări a lui J. Szilágyi⁹³, poate că și la Șardu (Magyarsárd, Sárd, com. Sînpaul), nu departe de Viștea, ar fi trebuit să existe un punct militar de pază roman. Szilágyi își bazează părerea pe o cărămidă cu stampila CHSS: *C(o)h(or)s I (H)is(panorum)* sau *C(o)h(or)s I I(turaeorum) S(ag)...*, amintită de C. Daicoviciu⁹⁴. Într-adevăr, pe cuprinsul localității au apărut urme romane⁹⁵, dar date fiind mărimea, caracterul și felul lor, ne putem gîndi mai degrabă la o *villa rustica* a unui veteran, decât la „un punct de pază”, sau la o fortificație. Urmele unui asemenea element nu le-am putut descoperi pe teren⁹⁶.

34—36. ȘARDU — ORHEDIU, „DEALUL CETĂȚII”; MIHĂEȘTI — VARGU

Urme de așezări omenesti — și cu atît mai puțin de cetăți — nu am aflat nici pe Dealul Orhedului (Örhegytető = Dealul Străjii, 580 m)⁹⁷, situat nemijlocit la

⁸⁸ În *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 10, 36.

⁸⁹ Material arheologic în *MuzIstTrans*.

⁹⁰ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 63, nr. 2; idem, *Dacica*, p. 218—219; material neinventariat în *MuzIstTrans*. A. T. Szabó, *KHn*, p. 272, 273, 275, nr. 10.

⁹¹ G. Finály, în *ArchÉrt*, XXIV, 1904, p. 244; C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 63, nr. 1; idem, *Dacica*, p. 218; material arheologic neinventariat în *MuzIstTrans*. Data diplomei din 1304 referitoare la un *locus palatii lapidei* cu cea mai mare probabilitate se poate lega de acest loc (cf. É. Balázs, *Kolozs megye kialakulása*, în *Település és népiségtörténeti értekezések*, nr. 3, Budapest, 1939, p. 12).

⁹² În *Közl*, I, 1941, p. 119; cf. și I. I. Russu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 875—876.

⁹³ În *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 36, nota 219.

⁹⁴ În *AISC*, IV, 1941—1943, p. 320; material arheologic în *MuzIstTrans*.

⁹⁵ Cf. G. Finály, în *ArchÉrt*, XXIV, 1904, p. 244.

⁹⁶ Notăm aici că presupusele turnuri de pază romane observate la nord de Cluj, pe spatule plate de dealuri, pe așa-zisele „Morgó”, de către S. Lattyák (cf. în *Erdészeti Lapok*, 1912, fasc. VIII, p. 2—8), reamintite de G. Finály (în *AA*, 1925, p. 306; în legătură cu toponimul, vezi: I. Iordan, *op.cit.*, p. 57), într-adevăr, poate să fie de origine romană. Pentru rezolvarea problemei sînt necesare însă săpături sistematice. Cu ocazia unor lucrări de pămînt la nord de Cluj, spre est de Valea Chintăului, în direcția comunei Feiurdeni (jud. Cluj), pe „Dealul Chintăului” (633 m) în 1952 a fost secționată cu un șanț adînc de aproape 1,5 m și tot atîta de lat o circumvalație de pămînt inelară de 7 m diametru. De jur-împrejur circumvalația s-a dovedit a fi făcută din humus gras, uniform, de culoare cenușie-închisă, bătînd în negru. Zid nu a apărut, lipseau și cele mai mărunte urme arheologice, deși în cazul sistemului de apărare din nordul Daciei situația nu este aceasta (cf. cele spuse în prima parte a lucrării, în legătură cu Poieni; vezi și I. Ferenczi, în *Studia*, ser. *Historia*, fasc. 2, 1962, p. 44, nr. 17). Același rezultat la elementele identice de fortificație ale sistemului sesizat de S. Lattyák, dintre Feiurdeni și Râscruci, din apropierea Chechichioarei.

⁹⁷ Vezi: A. T. Szabó, *KHn*, p. 229, 230, 231, nr. 44.

nord de Șardu, nici în continuarea acestuia, pe „Dealul Cetății“ (Várhegy)⁹⁶, care se ridică la circa 3800 m distanță în linie dreaptă, nici pe Varcu (? Várkő = Piatra Cetății, 559 m) aflat la sud-est de satul Mihăești (com. Sînpaul).

37—38. AȘCHILEU MARE — RĂJDÎMB ȘI CETATE

Între Așchileu Mare și Așchileu Mic, în partea de nord a hotarului Ritu Morii, pe malul drept al Văii Borșei, numită de localnici doar Vale, se ridică Răjdîmbul (Rezsdomb), în forma lui originală *Chărăjdîmb — Kerezsdomb (de la Kerekdomb = Dîmbul rotund⁹⁷). Acesta este vestitul „Dîmb al jurămîntului“ = Esküdomb, unde — după textul lui Anonymus interpretat de Kőváry¹⁰⁰ — se zice că Gelu ar fi jurat credință lui Tuhutum.

Săpăturile executate în 1943¹⁰¹ nu au scos la iveală nici un fel de urme arheologice. — Notăm aici că în hotarul Cetatea, ținînd tot de comuna Așchileu Mare, au fost executate săpături arheologice în jurul unei vechi biserici medievale și al unui cimitir. A apărut un singur ciob „preistoric“ și un mormînt de inhumatie (nepublicat), datat cu o monedă a lui Sigismund de Luxemburg (piesele au intrat în MuzIstTrans, inv. nr. VI. 4351—4357).

39—40. AȘCHILEUL MIC — LAGAR ȘI ȘANȚURI

Cele două puncte au fost cercetate plecînd de la colecția de date toponimice a lui A. T. Szabó — B. Gergely. Primul dintre ele, Lagăr¹⁰², se află la circa doi km sud-vest de sat. Acesta este numele unui teritoriu întins și neted, aflat în apropiere de izvorul Piriului Finațelor, imediat la est de Topa Mică (com. Sîncraiu Almașului, jud. Sălaj), pe colina micii văi. După informație: „Rușii au cantonat pe aici în 1849“. Pe pășunea crescută cu iarbă nu s-a putut observa nimic. Din nefericire, nu am avut ocazia să dezvelim pătura vegetală.

În interiorul satului, spre est de locul numit „Podul Piștuchii“ ce se află mai jos de biserica reformată, există o parte denumită Șanțuri¹⁰³. În acest punct, suspect după nume, nu se găsesc însă nici un fel de vestigii arheologice. Numele se leagă de sistemul șanțurilor de drenaj săpate pentru asanarea părții mlăștinoase, puțin înclinate, a Văii Borșei, numită aici Valea Ugrușului.

41. UGRUȘIU — CETATEAUA

Cu ocazia întocmirii listei monumentelor istorice și arheologice, în 1953, prin fișele înaintate la Sfatul Popular Regional Cluj, am ajuns în posesia a noi date. Directorul școlar I. Tudose amintește numirea de „Cetatea lui Gelu“ în hotarul

⁹⁶ Cf. M. Roska, *ErdRep*, p. 154—155, nr. 58. Pentru toponimul, vezi I. Iordan, *op.cit.*, p. 309. În legătură cu o altă așezare deschisă, neolitică, descoperită de noi, cf. I. Ferenczi, în *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 36—37, nr. 10.

⁹⁷ A. T. Szabó, *BHn*, p. 84, nr. 63, vezi și schița toponimică alăturată.

¹⁰⁰ *Erdély régiségei*, p. 271; cf. încă *OMMIK*, vol. XX (VII), p. 184; M. Roska, *ErdRep*, p. 192, nr. 29.

¹⁰¹ Cf. K. Kós iun., în *Közl*, III, 1943, p. 144—147; M. Roska, în *ErdMúzevk*, 1943, (Cluj), 1944, p. 41. Pe acest loc, eventual, n-ar strica încă o săpătură de verificare.

¹⁰² *BHn*, p. 77, nr. 119, vezi și schița anexată.

¹⁰³ *Op.cit.*, p. 77, nr. 99.

satului Ugruțiu (com. Dragu, jud. Sălaj)¹⁰⁴. Indicația era necunoscută în literatura de specialitate.

Periegheza a dovedit că punctul în chestiune există într-adevăr. Sătenii îi spun „Cetățeaua”. Punctul în pricină se află la sud de Ugruțiu, fiind despărțit de sat printr-o coamă înaltă de deal. Acolo se deschide o mică vale, înconjurată de înălțimi împădurite (Comoara, 540 m, cu o așezare deschisă din epoca societății primitive și Sarascuta) și aici ia naștere Valea Borșei, care se varsă la Râscruci în Someșul Mic și care, la Așchileu Mic este denumită și Valea Ugruțului. În partea mijlocie a acestui cotlon de vale, la vest puțin de partea de hotar numită Urtelec, pe malul sudic al micii Văi a Ugruțului, se ridică o colină de formă evasi regulată, izclată, avînd un plan elipsoidal, lung de 200 și lat de 100–120 m. În arăturile de pe colină, mai ales spre vîrfurile ei, se pot culege destul de sporadice fragmente ceramice. Nu s-au observat bucăți de chirpic. Aceasta se poate explica fie prin subțirimea straturilor de cultură, la ora actuală fiind deja răvășit, fie prin faptul că arăturile n-au pătruns încă destul de adînc. Cu ocazia cercetării pe suprafață nu s-au observat elemente de fortificație.

O parte a materialului ceramic cules de la suprafață, deși destul de atipic, poate fi considerată pe baza pastei, lustruirii, arderii și a întregului său aspect eventual din epoca bronzului (din nefericire, nu se poate preciza cultura căreia îi aparține); partea mai însemnată a materialului însă poate fi asemănată cu ceramica dacică timpurie (secolele III–II î.e.n.) de la Stana — „Cetatea Înaltă”, care va fi descrisă mai jos. În pasta vaselor este amestecat praf de grafit (cioburile „scriu” pe hîrtie)¹⁰⁵. După cele constatate, această așezare nu se încadrează în sistemul de apărare al graniței Daciei romane, dar nu poate fi considerată nici ca „cetatea lui Gelu”.

42. GÎRBAU — VÎRFUL BOBORII

Vîrfurile Boborii (Bábavára), care se află pe un mic mamelon, la aproximativ doi km spre sud-sud-vest de gara Gîrbău (Magyargorbó, com. Turea) trebuie și el exclus din sistemul defensiv al graniței de vest a Daciei; mai bine zis, urmele romane de acolo trebuie să le considerăm reduse la reala lor importanță. În nici un caz nu-l putem privi ca un punct de bază al celei de „a doua linii de apărare”, cum crede J. Szilágyi¹⁰⁶. Conform părerii acestui autor „... cea de a doua linie de apărare poate fi urmărită, după Napoca, în direcția Suceagu—Viștea—Gîrbău...”. După informațiile primite de la alții, la început neverificate la fața locului, K. Torma plasa la Vîrfurile Boborii un castru roman cu un perimetru de 300 pași, indentificîndu-l cu *Optatiana*. Prima informație, falsă, despre un „castru” ce s-ar afla aici a fost corectată chiar de K. Torma, care, după o cercetare personală pe teren, nu mai vorbește decît de un „probabil turn de pază” (*specula*). Dar nici măcar acest turn de pază nu este absolut sigur, deoarece materialul de construcție al presupusei clădiri fusese cărat încă înainte de cercetarea lui. Cu ocazia

¹⁰⁴ Textul fișei sună în felul următor: „În hotarul satului Ugruțiu, la o depărtare de 3 km, urme ale locuinței voievozului Gelu. Pe terenul numit Cetatea se află un drum de piatră care duce la cetatea lui Gelu”.

¹⁰⁵ Materialul arheologic se aseamănă foarte mult cu cel găsit la Morești (jud. Mureș). Informație verbală K. Hordt.

¹⁰⁶ În *Diss Pann*, ser. II, nr. 21, p. 36. Pentru toponime, vezi A. T. Szabó, *KHn*, p. 220–221.

perieghezei sale, K. Torma „a găsit și mai multe fragmente ceramice sigur romane”¹⁰⁷; noi însă nu am descoperit așa ceva în arăturile de sub virful acoperit de iarbă. De fapt, fragmente ceramice se pot găsi în număr destul de mare, dar ele nu sînt romane, ci aparțin culturii Tiszapolgár și, eventual, culturii Coțofeni¹⁰⁸. Virful Boborii de la Gîrbău este, deci, în primul rînd, o așezare din epoca societății primitive peste care, eventual, au clădit și romanii. Inscriptia provenind de aici indică mai degrabă o construcție civilă decît una militară¹⁰⁹.

Așezarea din vale, de la Gîrbău, Torma însuși o consideră romană¹¹⁰ și ea aparține într-adevăr acestei epoci. Aceasta o dovedesc, printre altele, inscripțiile provenind de aici¹¹¹, dar așezarea este de caracter civil și nu militar.

În baza celor observate, chiar dacă eventual la Gîrbău va fi existat un turn de pază, roman, el nu a putut juca un „rol” de seamă în apărarea graniței, neputînd fi asemănat, de exemplu, cu atît de desele castre din valea Agrijului ce apărau granița de nord-vest a Daciei.

43—45. PUNCTE SUSPECTE PRIN NUMELE LOR ÎN HOTARELE LOCALITĂȚILOR CĂPUȘU MARE, CĂPUȘU MIC ȘI DUMBRAVA

a) Pe coama de deal ce duce la „Pădurea Cetății”, la vest de Gilău, spre Virful Șetrii (Șatra, 894, 823, 730 m)¹¹² din hotarul Căpușului Mic (com. Căpușu), nu am aflat nici un fel de urmă arheologică. Resturi de acest gen nu se află nici pe platoul cu o largă vizibilitate a Virfului Șetrii, nici pe teritoriul satelor Dîngău Mare și Dîngău Mic (com. Dîngău), așezate la o altitudine de peste 900 m, pe marginea nordică a Munților Gilăului.

b) (Pe schiță nr. 43.) Vestigii arheologice nu se întîlnesc nici pe micul con vulcanic numit Cetățea¹¹³, aflat la nord-vest de Căpușu Mic și spre sud-est de Dumbrava, înconjurat din trei părți de Valea Oșorheiului ce duce spre Dumbrava și de șoseaua Cluj—Oradea, deși sătenii au căutat comori aici.

c) (nr. 44.) Nu mai multe rezultate a dat cercetarea, în hotarul comunei Dumbrava, a Muncelului (773 m) și a platoului Virful Cionchii¹¹⁴, precum și a promontoriilor împădurite de pe latura sudică, privind spre Pîriul Căpușului, a acestora. După părerea noastră, hidronimul Căpuș (ung. Kapus) nu stă în legătură cu sistemul de prisăci (*indagines*, *gyepűrendszer*) ce „pornea de aici” pe valea Someșului Mic, ci

¹⁰⁷ În *ÉTTK*, IX, 2, p. 23, 120—121. Notăm că Th. Mommsen fără nici o dibuire a acceptat afirmația lui K. Torma (cf. *CIL*, III, p. 168, nr. VII; vezi și Em. Panaitescu, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 83—84), deși acesta din urmă și-a rectificat punctul său de vedere (*op.cit.*, p. 24, 62—63, 121, 122, 126). Confirmînd această ultimă părere și-a expus opinia C. Daicoviciu (cf. în *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 51—53; idem, *Dacica*, p. 227—229). În legătură cu urmele romane de la Gîrbău putem cita, de altfel, următoarea bibliografie: K. Torma, *Adalék* ..., p. 9—10; J. Könyöki, G. Nagy, *op.cit.*, p. 286; C. Gooss, *Programm-Schässburg*, 1873—1874, p. 39; idem, *Chronik*, p. 76—77; J. Jung, *Fausten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 131; Á. Buday, în *Dolg*, VII, 1916, p. 67.

¹⁰⁸ M. Roska, în *Közl*, I, 1941, p. 67; idem, *ErdRep*, p. 151, nr. 32.

¹⁰⁹ K. Torma, în *ÉTTK*, IX, 2, p. 23; *CIL*, III, 844.

¹¹⁰ *Adalék* ..., p. 9, nr. 2.

¹¹¹ *Adalék* ..., p. 10, nr. 2—3; *CIL*, III, 850—851.

¹¹² A. T. Szabó, *KHn*, p. 176, 178, nr. 180; ung. Sátorhegy, Sátorfető.

¹¹³ A. T. Szabó, *KHn*, p. 159, 160, nr. 23; p. 175, 178, nr. 123; ung. Köveshegy.

¹¹⁴ A. T. Szabó, *KHn*, p. 174, 178, nr. 89. Pentru așezarea din epoca comunei primitive de la Dumbrava, descoperită de noi, vezi, în *Studia*, ser. Historia, fasc.2, 1962, p. 34—35, nr. 6.

se poate explica, mai degrabă, prin formațiunea naturală a numitului pîriu. După cum este cunoscut, Pîriul Căpuș formează între Mănăstireni—Bedeciu—Păniceni—Căpușu Mic un defileu stîncos, pitoresc, lung de mai mulți kilometri, o formațiune geomorfologică de tip „poartă”, numire frecventă pentru asemenea formațiuni în Balcani, exclusiv sub influența tîrkă, mai veche sau mai nouă, inexistentă însă, pe acest teritoriu, în hidronimia tracă, greacă (excepție *Thermopylai*), romană și slavă¹¹⁵.

d) (nr. 45.) Spre nord de Căpușu Mic, la circa 2600 m în linie dreaptă, în hotarul învecinat cu al comunei Macău, deasupra Văii Inucului (Cserajji-patak), se înalță o serie de cueste formate dintr-un grup de straturi marine eocene, aplecate spre nord, deci, cu abruptul spre sud, cu pante mai line spre nord, cu un șir de înălțimi așezate în direcția nord-vest — sud-est¹¹⁶, iar între punctele Comendă (740 m) și La piatră (Nádiktető, 692 m) se ridică înălțimea Ciomorvara (Cso-morvára=Cetatea lui Ciomor¹¹⁷), care nu a dat urme arheologice.

e) Tot fără rezultat a fost periegeza în hotarul Șanț din Dumbrava¹¹⁸.

f) În 1946 în hotarul „Sub Cînepiște” (Kenderáj) de la Căpușu Mare (com. Căpușu), cu ocazia săpării gropilor de lutărie, au apărut vestigii arheologice, dintre care numitul L. Ady, a prezentat la fosta Universitate „Bolyai” din Cluj un vas cenușiu închis, lucrat cu roata, cu pietricele în compoziția pastei și mai multe virfuri de săgeți din fier, cu trei muchii. Autorul acestor rînduri a cercetat punctul amintit în 1947. Pe baza acestei periegeze au început săpăturile mai tîrziu la cimitirul prefeudal¹¹⁹.

46. BEDECIU — CETATE

După o fișă aflată la fosta secție de învățămînt și cultură a Sfatului Popular Regional Cluj, întocmită în 1953 cu ocazia inventarierii monumentelor istorice și arheologice, la circa trei km est de satul Bedeciu (com. Dretea), la confluența văii laterale Valea Satului Bedeciu, ce curge dinspre Dîngău Mic, cu Pîriul Căpușului, se află o cetate.

Coama de deal dintre Pîriul Căpuș și Valea Cetății se îngustează în ultima sa parte, ajungînd cu totul ascuțită. Șisturile cristaline, prezentînd o dispunere asemănătoare stratificării, formează pereți abrupti, formațiuni similare unor ziduri acoperite de mușchi și tufișuri. Aceste formațiuni sătenii le numesc cetate. Nici unul dintre pădurarii de acolo nu știau să se fi găsit vreodată aici urme de cultură materială. Dar cu ocazia unei periegeze ulterioare, făcută cu tov. Gh. Cosma, învățător din Gilău, originar din satul Bedeciu, am constatat, într-adevăr existența

¹¹⁵ Informație verbală I. I. Russu. Cf. și W. Beschewliew, în *Izvestija Institut*, vol. XIX, 1955, p. 279—303; precum și Vilh. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, în ser. *Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, vol. V, Helsingfors, 1896, p. 137, 6. În lucrarea lui I. Iordan, din nefericire, nu-am găsit analogii referitoare la această problemă [cf. p. 20 (Cazanele), p. 21 (Cheia), p. 131 (Strîmbul)] etc.

¹¹⁶ Cf. Al. Savu, *Platforma Someșană. Studiu geomorfologic*, Cluj, 1963; teză de doctorat în formă de manuscris păstrată în Biblioteca Facultății de biologie-geografie, secț. geografie fizică a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj.

¹¹⁷ A. T. Szabó, *KHn*, p. 175, 178, nr. 101; vezi și I. Ferenczi, în *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 35, nr. 7.

¹¹⁸ Informația am luat-o din publicația lui A. T. Szabó, *KHn*, p. 160, 161, nr. 93.

¹¹⁹ Cf. K. Horedt, în *SCIV*, II, 1951, p. 195; III, 1952, p. 312—317.

Fig. 3. — În stînga fotografiei, resturile zidului de piatră legat cu mortar, construit perpendicular pe coama stîlcoasă a dealului, demolat în bună parte de niște căutători de comori (în dreapta fotografiei, Gh. Cosma, învățător la Școala generală din Gilău).

unui zid de piatră legat cu mortar, construit perpendicular pe coama stîlcoasă a dealului, demolat în bună parte de niște căutători de comori. (Pe ultima porțiune a crestei stîlcoase alungite spre nord-est se pot vedea gropi adînci, dintre care unele, fără îndoială, provin tot de la căutători de comori). Pe cuprinsul cetății se află însă foarte puține vestigii arheologice. Deși grupul stîlcos se desprinde printr-o șa adîncă de restul ramificației dealului, fiind, deci, foarte ușor de apărat, totuși, chiar și ca punct natural de refugiu, nu putea adăposti mai mult de cîteva zeci de oameni. Epoca căreia îi aparține nu o putem preciza din cauza materialului sărăcăcios și cu totul neconcludent. Avem impresia totuși că o putem atribui mai degrabă epocii feudale fără ca să-i putem bănuși mai exact originea și destinația.

47. MĂNĂSTIRENI — GLÎMEIA

Spre sud-est de Mănăstireni se află înălțimea Glîmeia (Várhegy=Dealul Cetății, 919 m) care, în ciuda numelui ei, nu a dat nici un fel de urme arheologice. Aici se ridică un deal de forma unui trunchi de con, format din calcar numulitic. Judecînd după terasele bine delimitate și cu pante abrupte pe laturile lui, cercetătorul s-ar aștepta la o serioasă așezare fortificată. Pe latura estică a dealului, nu departe de platoul din vîrf, ia naștere un izvor carstic, bogat în apă. Pe platoul care

cade spre nord nu se află nici o urmă de fortificație și nici alte vestigii materiale. Chiar și după mărturia bătrînilor din comună, aici nu au apărut nici odată cloburi ori pietre cioplite. Cu toate acestea, Fr. Pesty amintește „cărămizi pe care le scoate într-una plugul”¹²⁰, dar noi așa ceva nu am văzut. Acest filolog (culegător de toponime din a doua jumătate a secolului trecut) neumblînd însă pe teren, se bazează numai pe spusele — evident exagerate — ale localnicilor...

48. MĂNĂSTIRENI — „CĂPILNA“

Spre nord-est de Mănăstireni, imediat spre sud de intrarea superioară în micul, dar pitorescul defileu stîncos tăiat în șisturile cristaline de pe marginea nordică a masivului Gilăului, se află o înălțime, în formă de terasă, numită „Căpilna” (Kápolna)¹²¹. Din trei părți o înconjoară văi mai adînci cu pantele stîncioase, abrupte. Deoarece sătenii au cărat pietre cioplite de pe vîrfurile înălțimii, iar în peretele de sud al turnului bisericii reformate din comună, clădită în stil romanic, este zidit un monument funerar roman, cu lei, de proveniență necunoscută¹²², am cercetat-o și noi. Pe marginea vestică a micului platou apar mormane de ruine, azi complet acoperite de iarbă. Mai spre sud, înspre șaua micului promontoriu, se află un grup de pietre funerare medievale (din secolele XVI—XVII?) cu inscripții ilizibile. După tradiția locală, aici a existat mănăstirea (fortificată?) care era ctitoria familiei Gyerőfi și lîngă care cu timpul s-a dezvoltat comuna. După dispunerea ruinelor, se poate constata că aici a existat cîndva o clădire patrulateră, cu împărțire triplă. Dimensiunile zidului exterior: 22×10 m. Între mormanul de ruine și nivelul interior se observă încă și astăzi o denivelare de 1—1,30 m. „Coama” mormanului patrulater de ruine nu are o înălțime constantă. În colțul de nord-vest al ruinelor se observă urmele unei zidării (?) inelare, avînd diametrul (măsurat la partea superioară), de 1,30 m. Judecînd după dimensiuni, putea fi un foarte mic turn circular, dar și o groapă a căutătorilor de comori mai regulat săpată. Momentan aceasta nu se poate determina mai precis. Pe latura vestică urca pe deal un drum îngust, avînd bordura exterioară marcată de bucăți de stîncă. Aceasta se distinge încă bine și astăzi.

În pămîntul cultivat, lîngă ruină, am descoperit în număr destul de mare fragmente ceramice lucrate cu roata, de culoare cenușie-închisă, fine. Pot fi considerate medievale.

La vest de Mănăstireni, nemijlocit la sud-est de punctul cel mai înalt (822 m) al drumului ce duce de la Mănăstireni la Văleni, se află conul ascuțit, neconținînd urme arheologice, al „Dîmbului Furcilor”.

¹²⁰ A. T. Szabó, *KHn*, p. 88, 90. În literatura de specialitate nu se cunoaște (cf. M. Roska, *ErdRep*, p. 151, nr. 34). I. Marțian la Minăsturul Românesc (com. Mănăstireni) caută o cetate dacică (vezi, *Urme*, p. 22) care, fără îndoială, este „identică” cu cea neexistentă — de pe Gîlmeia ~ Várhegy (919 m) de la Mănăstireni. Vezi mai jos. Pentru originea toponimului românesc, vezi: I. Iordan, *op.cit.*, p. 36.

¹²¹ A. T. Szabó, *KHn*, p. 89. În privința acestor vestigii arheologice din epoca feudală, cf. I. Ferenczi, în *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 34, nr. 3.

¹²² K. Torma, în *ÉTTK*, IX, 2, p. 31.

49. STANA — „CETATEA ÎNALTĂ“

Nemijlocit spre sud de satul Stana (com. Sfâraș, jud. Sălaj), pe partea vestică a unei cline de deal aplecăță spre sud, la 250—300 m distanță de ultimele case ale satului, pe arături, se găsesc relativ numeroase fragmente ceramice și bucăți de chirpici, masate pe o suprafață elipsoidală de circa 40—50×100 m¹²¹. Acest punct este mai jos cu câțiva metri de propriu-zisa „Cetate Înaltă“ (Fellegvár), pe care nu se pot observa nici un fel de vestigii arheologice.

Marginea vestică și sud-vestică a suprafeței acoperite cu cioburi și chirpici este delimitată de viituri mai adânci, care, lărgindu-se apreciabil, au format rițe abrupte. La capătul viiturii este și un izvor. Așezarea se află într-o groapă puțin adâncă, largă, ferită de vânturi, privind înspre sud. Urme de întăritură (val, șanț) nu se observă pe nici o latură, stațiunea fiind ușor atacabilă dinspre nord și sud. Denumirea de „Cetate Înaltă“ (Fellegvár), sătenii chestionați n-au putut-o explica în chip satisfăcător.

Produsele ceramice se pot împărți în trei grupe: a) fragmente din epoca bronzului (?), atipice, imposibil de atribuit precis vreunei culturi; b) cioburi hallstattiene finale („scitice”), cenușii închise, cu butoni proeminenți, mult asemănătoare celor de la Dezmir¹²⁴ și Morești¹²⁵; c) fragmente ceramice asemănătoare cu materialul dacic timpuriu (secolele III—II î.e.n.) de la Morești¹²⁶. Așezarea putuse fi, deci, îndelung locuită. Săparea ei ar putea aduce dovezi pentru legăturile dintre faza hallstattiană finală și cea Latène incipientă, pentru formarea culturii materiale dacice.

Tot la Stana am cercetat locul „Între șanț“ (Säne közt), negăsind însă nimic însemnat din punct de vedere arheologic¹²⁷.

50. JEBUCU — „DOSUL DEALULUI CETĂȚII“

De pe teritoriul Jebucului (Zsobok, com. Sfâraș, jud. Sălaj) sint cunoscute urme romane aparținând unei așezări civile¹²⁸. În legătură cu materialul toponomastic al

¹²¹ Așezarea în literatura de specialitate nu este cunoscută (cf. M. Roska, *ErdRep*, p. 278, nr. 260; *Rep*, ms.). Toponimul vezi la A. T. Szabó, *KHn*, p. 309, 310, nr. 102.

¹²⁴ Materialul cimitirului de la Dezmir, aparținând epocii hallstattiene finale-Latène incipientă, este publicat de către I. H. Crișan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 91—100. Săpăturile au fost executate de S. Ferenczi și I. Kovács în 1938. Cu ocazia lucrărilor de nivelare din 1953, s-au desenat în balastrul gălbui gropile a încă 13—14 morminte, marcate printr-o nuanță cafenie. Material în MuzIstTrans, nr. inv. IN 2446—2550. Vezi și I. Ferenczi, în *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 46, nr. 23.

^{125—126} Informație verbală K. Horedt. Deși presupunerea pare cam îndrăzneță, ne putem întreba dacă au cumva cele trei inele de buclă din aur apărute în această localitate provin de pe teritoriul așezării preistorice? Cf. M. Roska, *ErdRep*, p. 278, nr. 260. În legătură cu datarea buclelor de păr, vezi, bunăoară: V. G. Childe, în *MAGW*, 63, 1933, p. 217 și urm.; N. Åberg, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, vol. IV, Stockholm, 1934, p. 18 și urm.; K. Bittel, în *Marburger Studien*, 1938, p. 18; P. Reinecke, în *WPZ*, 29, 1942, p. 103. Pentru Transilvania, vezi, între altele: H. Schmidt, în *ZfEthn*, XXXVI, 1904 p. 615—624; D. Popescu, *L'or préhistorique en Transylvanie* (extr.), Bucurest, p. 13—18; K. Horedt, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 304, 305, fig. 1, nr. 2, 306—307; A. Mozsolics, în *ActaArchBp*, IX, 1958, p. 253—263. Autoarea nu cunoaște buclele de la Stana. Vezi, în schimb: D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 200—205; D. și V. Popescu, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 865, 876, fig. 3, precum și Al. Vulpe, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 273—274, fig. 6, etc.

¹²⁷ A. T. Szabó, *KHn*, p. 69—70, nr. 92; p. 326, 327, nr. 77.

¹²⁸ K. Torma, în *AEM*, III, 1879, p. 91, nr. 11; idem, în *ÉTTK*, IX, 2, p. 27—28.

localității, apare numirea de „Dosul Dealului Cetății” (Várhegyoldal)¹²⁹. După o conscripție din 1864, „Dosul Dealului Cetății” este un deal înalt, izolat, cu un vîrf în formă de platou, pe care actualmente nu se vede nici o urmă a cetății. Pe platoul care se înclină lin spre nord-vest nici noi nu am aflat nimic. Denumirea de „cetate” se datorează, foarte probabil, stîncilor de alabastru dinspre sat, care pe alocuri dau impresia că fac parte dintr-un zid. Aici, deci, nu putem căuta o fortificație romană.

Vestigii arheologice nu am aflat nici pe „Dîmbul cu bani” (Pénzesdomb)¹³⁰, nici pe „Culmea cu șase case” (Hatháztető), despre care conscripția din 1864 spune: „După tradiție, satul a fost prima dată aici și se compunea din șase case”¹³¹.

51—52. IZVORUL CRIȘULUI—ȘAULA—STANA — VÎRFUL RISIGULUI—„VIZUINA VULPII”

De pe impozantul Vîrf al Risigului (747 m)¹³², cuprins între satele Jebucu, Șaula, Izvorul Crișului și Nadășu, cu spete late, cuprinzătoare, ramificate în toate părțile, dar mai ales spre Depresiunea Huedinului și spre ieșirea apuseană a acesteia, deci, spre intrarea în defileul Crișului (Repede), se deschide o largă vizibilitate pînă aproape de Bologa și porțiunea sud-vestică a Meseșului, pînă la șirul de castre dintre Almaș și Agrij, dar urme arheologice nu sînt deloc. Stratul de humus, suprapus unei mase calcaroase, dure, este foarte subțire, abia de 5—10 cm. Vestigii nu se află nici pe „Vizuina Vulpiei” (Ravaszkik, 728 m), ridicată dinspre nord deasupra Izvorului Crișului, formînd ramificația estică a Vîrfului Risigului. Urme arheologice nu se află nici pe coama de deal, cînd mai înaltă, cînd mai scundă, de la est de dealul „Vizuina Vulpiei” și de la sud-vest de satul Leghea (com. Agihreșu, jud. Cluj), dintre șoseaua Cluj—Oradea și Păniceni (com. Dumbrava, jud. Cluj), coamă ce se ramifică de la trecătoarea drumului național spre vest.

53. IZVORUL CRIȘULUI — ORDOMANIOȘ

Sub Vîrful Risigului, la nord de comuna Izvorul Crișului există un izvor bogat în apă, iar în apropiere, pe o rămășiță de terasă (?) a malului drept al unui mic pîrîiaș ce curge spre satul Stana, se întinde partea de hotar numită Ordomanioș (Ordományos), unde se află cărămizi, țigle și alte urme romane. Acestea le-a observat și J. Tulogdy, care a cules de aici și o monedă romană¹³³. Pe baza urmelor, ne putem gîndi la un grup mai mic de case (*villa*?) sau, eventual, la o modestă așezare (stație de poștă?) la punctul de trecere din valea Nadășului în cea

¹²⁹ A. T. Szabó, *KHn*, p. 324, 327, 328, nr. 167.

¹³⁰ A. T. Szabó, *KHn*, p. 327, 328, nr. 128.

¹³¹ A. T. Szabó, *KHn*, p. 325, 327, nr. 17.

¹³² A. T. Szabó, *KHn*, p. 69—70, nr. 92; p. 326, 327, nr. 77; idem, în *ErdM*, I, 3—4, 1945, p. 269—270; idem, *Anyanyelvünk életéből*, (București), 1970, p. 438—439.

¹³³ Informație verbală prof. J. Tulogdy. Prin gentilețea profesorului de liceu I. Balázs, originar din Izvorul Crișului, în toamna anului 1961 am putut determina o monedă imperială romană, din secolul al III-lea e.n., găsită tot la Ordomanioș în primăvara aceluiași an: 238—244, *Gordian III, Av. IMP. CAES. M. ANTONINVS. GORDIANVS. AVG.*, cu bustul cu coroană de raze spre dr.; *Rev. VIRTUS AVG.*, Marte spre st. ținînd o creangă cu măslini și cu hastă, la picioare, spre st. un scut. Coh⁹.V, p. 65/383.

a Crișului. Nu s-au putut însă identifica urmele unui castru roman ori măcar ale unei fortificații mai mici. Considerăm urmele romane de aici ca o nouă dovadă a drumului roman din valea Nadășului. Pe baza cercetărilor pe teren, avem tot mai mult impresia că porțiunea de drum dintre Căpușu Mic și Izvorul Crișului (făcând parte din marele drum *Napoca—Bologa*) nu a existat în forma presupusă de K. Torma, formă corespunzând aproximativ traseului șoselei actuale Cluj—Oradea. Acest drum (este vorba de drumul roman) trecea mult mai degrabă pe valea Nadășului (ramura sudică) și apoi pe cea a Crișului. (Mai nou, fără cercetări pe teren, M. Rusu s-a pronunțat tot pentru traseul imaginat de Torma¹³⁴.)

Ordomanioș nu este important numai din cauza vestigiilor romane. Aici a existat și un sâțuc medieval de mult dispărut. Pe baza datelor documentare, D. Csánki¹³⁵ căutase acest sat în vecinătatea Izvorului Crișului și Șăulei, spre est de Huedin (nume vechi documentare: 1391: *Ordumanus*; 1455: *Ordomanus* etc.). Cercetările toponomastice ale lui A. T. Szabó au adus lucrurile mai aproape de realitate. El a descoperit numele vechiului sat într-o numire de hotar din cuprinsul teritoriului comunei Izvorul Crișului¹³⁶. Satul medieval Ordomanioș a fost, fără doar și poate, aici. Aceasta o adevăresc și urmele feudale ce apar acolo: cioburi medievale sporadice, obiecte de fier etc.

54. NEARȘOVA — „DEALUL CETĂȚII DE PĂMÎNT”

În literatura arheologică nu se cunosc nici un fel de urme de pe cuprinsul Nearșovei (com. Izvorul Crișului, jud. Cluj). Numai M. Roska¹³⁷ amintește toponimul „Cetatea de pământ” (*Földvár*), pe baza informației lui J. Jankó, ca loc de cercetat. Dintre numeroasele toponime suspecte din hotarul satului, noi am cercetat deocamdată „Dealul Cetății de pământ”, unde presupuneam o întăritură, prețum și „Dealul Straja”.

„Dealul Cetății de pământ” este numele unui platou, aflat la circa un km. est de Nearșova, spre sud de drumul de care ce duce spre Izvorul Crișului. Locul este folosit pentru scopuri agricole. În curba drumului de care, nemijlocit sub teritoriul „Cetății de pământ”, ia naștere un izvor bogat în ape. În arătură am cules cioburi foarte sporadice, cu pastă primitivă, atipice, „preistorice”. Pe baza acestora, aici socotim că a existat o așezare din epoca societății primitive. Elemente de fortificație nu am aflat nici aici, nici în împrejurimi. După tradiția populară însă, aici a existat „odinioară un sat și aici trebuie să fie îngropate comorile lui Darius”¹³⁸.

¹³⁴ În *Materiale*, II, 1956, p. 688.

¹³⁵ *Magyarország földrajza a Hunyadiak korában*, vol. V, Budapeșt, 1913, p. 390. M. Roska nu știe despre ea (cf. *Erd Rep.*, p. 140—141).

¹³⁶ A. T. Szabó, *KHn*, p. 128, nota 3, p. 69, nr. 100; cf. și idem, *Anyanyelvünk életéből*, p. 462—463. Toponimul ar însemna, după explicația dată, cu toate rezervele, de A. T. Szabó, „tăietură”. Constatările noastre de natură arheologică, făcute la fața locului, fac mai probabilă etimologia propusă, fiind vorba, într-adevăr de defrișarea pădurii pe un oarecare teritoriu, lucrare fără care n-ar fi putut lua ființă micul sat (dispărut de mult). Un caz similar se cunoaște în Secuime, și anume: Tăietura (ung. *Vágás*) așezare existentă și astăzi (com. Mugeni, jud. Harghita), la nord de satul Dobeni, amplasată foarte asemănător, pe versantul sudic, împădurit, al Muntelui Rez (932 m).

¹³⁷ *ErdRep.*, p. 206, nr. 13.

¹³⁸ A. T. Szabó, *KHn*, p. 127, 128, nr. 146.

55. NEARȘOVA — „DEALUL STRAJA“

„Dealul Straja“ (Örhegy)¹³⁹ este o terasă inferioară aflată la punctul de confluență al „pîrîului Nearșovei“ (Nyárszaji-patak), care trece în hotarul comunei Izvorul Crișului, cu „Valea Hotarului Nou“ (Űjhatár-patak), nemijlocit spre vest de această confluență, la circa 0,5 km distanță spre sud-est de „Dealul Cetății de pămînt“. Pe suprafață plană se observă extrem de sporadice cioburi atipice, „preistorice“, cu pastă grosieră. Pe acest loc nu sînt elemente de fortificație. De așa ceva nici nu prea era nevoie, date fiind pantele naturale, abrupte spre albia actuală a pîrîului, ale terasei.

56. DOMOȘU — VÎRFUL TURDANULUI

Vîrful Turdanului (Tordalma, 716 m)¹⁴⁰, cu înălțimea relativă de 50—60 m, se ridică cu doi km spre sud de Domoșu (com. Sîncraiu, jud. Cluj), și spre vest-sud-vest de Horlacea. Pantele conului calcaros, conținînd fosile de *nummulinae* și de *pecten*, sînt pline de gropi ale căutătorilor de comori. În pereții gropilor apare peste tot roca de bază. Aceasta este acoperită de un strat de humus, gros de 10—12 cm, cenușiu-deschis și calcaros în partea inferioară, la partea superioară aproape negru. Aici nu sînt vestigii arheologice. Conul dealului este trunchiat, aplecat spre nord conform înclinației naturale a straturilor. Platoul este de formă elipsoidală. Dimensiunile aproximative: 12×33 m. Pe platou se vede (1947) o groapă a căutătorilor de comori de forma a două cercuri secante. În malul abrupt, sudic, al gropii se observă un strat de cultură, gros de circa 15 cm, de culoarea liliachie-închisă, fără pietre, bogat în fragmente ceramice și bucăți de chirpici. Bucățile de chirpici sînt mult mai numeroase în partea superioară a stratului de cultură. Privind toți pereții gropii, stratul de cultură dă o fișie vălurită; foarte probabil se alipește nivelului de odinioară. Grosimea lui nu este constantă, ci variază între 18 și 7 cm. Vîrful, deci, pare că nu a putut fi multă vreme locuit.

Cioburile găsite pe fundul gropii și cele scoase din stratul de cultură sînt toate neornamentate și, în general, atipice. Sînt de două feluri: a) mai subțiri, cu slip pe pereți, bine arse, de culoare cărămidie, unele cu un strat brun-negricios la exterior; b) mai groase, de proastă calitate. Ele pot fi eventual, de la sfîrșitul neoliticului (?), din perioada timpurie a bronzului sau, mai degrabă, din prima vîrstă a fierului. Numai unele sondaje pot elucidă cultura, respectiv epoca căreia îi aparțin. Pe baza chirpiciului ne putem gîndi la cîteva colibe cu pereții lipiți cu lut. Cuprinsul așezării s-ar putea verifica printr-o secționare longitudinală a platoului. Ocuparea lui se poate datora excelentelor posibilități defensive pe care le oferea¹⁴¹. După cercetarea pe teren, lipsesc urme de fortificație de orice natură, precum lipsește de pe platou și apa. Aici nu a apărut nicio urmă romană.

¹³⁹ A. T. Szabó, *KHn*, p. 127, 128, nr. 89.

¹⁴⁰ Asupra acestei așezări, necunoscută în literatura de specialitate, ne-a atras atenția K. Kós iun. Cf. și A. T. Szabó, *KHn*, p. 47, 49, nr. 11.

¹⁴¹ Ca formațiune geomorfologică, Vîrful Turdanului seamănă, de altfel, foarte mult cu Vîrful Gîlmei de la Călatea, de unde se cunoaște, în schimb, o așezare neolitică de tip Tisa. Cf. I. Ferenczi, în *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 31—32; D. Radu, N. Moiş, în *ActaMN*, VI, 1967, p. 435, precum și pp. 465—475 infra.

57. BICALATU — „CETATEA LUPILOR“

„Cetatea Lupilor“ (Farkasvár)¹⁴², necunoscută în literatura de specialitate, se află la hotarul dintre Tetișu (com. Fildu, jud. Sălaj) și Bicălatu (orașul Huedin, jud. Cluj), administrativ aparținând satului din urmă. Este la nord-vest de Bicălatu, la circa 1800 m distanță, pe un con de deal izolat. Înălțimea scundă, constituită din straturi terțiare vechi, se ridică deasupra împrejurimilor, legându-se numai înspre nord printr-o șa puțin mai joasă decît platoul, de „Dealul Straja“ (Órhegy) ce se află mai spre nord¹⁴³. (Pe suprafața acestuia din urmă nu se află nici o urmă arheologică.)

Pe pantele înălțimii se găsesc cioburi relativ numeroase. Vîrfurile sunt destul de plat, pîrînd terasat. Are o formă evasi-elipsoidală de 75×25—27 m. Ruina de pe el ocupă centrul platoului, avînd dimensiunile aproximative de 3×12 m. Are un plan oval, spre nord cu o parte mai ascuțită. Ruinele, peste care a crescut iarba, se află la mijlocul vîrfului, zidite fiind din piatră și cărămidă amestecate, unite prin mortar. „Valul“ ruinei zidului are o înălțime medie de 1—1,20 m, dar sînt și porțiuni unde atinge 2 m. Suprafața interioară a clădirii este mai joasă, dînd impresia de groapă față de coroana ruinelor. În interior se văd mai multe gropi ale căutărilor de comori, ba într-un loc aceștia au săpat și în zidul tare, legat cu mortar.

Printre materialele de construcție amintim: a) cărămizi subțiri (nici una, din nefericire, nu am aflat-o întreagă), cu pietricele mai mari de cuarț și urme de pleavă în compoziție; b) pietre de conglomerat fin, care nu se află în apropiere; c) bucăți de rocă vulcanică (dacit), aduse de undeva mai de departe; d) alabastru și calcar extras de pe loc. Chiar dacă vîrsta clădirii — în lipsa materialelor ceramice — nu se poate stabili, totuși trebuie să menționăm că nu a putut fi o construcție simplă, dat fiind materialul litic mai bun folosit în ea. Categoric nu o putem considera romană, forma și compoziția cărămizilor nefiind caracteristică acestei epoci, ci, mult mai probabil, feudală.

Cioburile găsite pe pantele colinei, aparținînd epocii societății primitive, sînt lucrate cu mîna și atipice. Deoarece este exclusă contemporaneitatea dintre ruine și cioburi, trebuie să conchidem că fragmentele ceramice aflate de noi se găseau în poziție secundară (ele neapărînd pe platou, unde stratul vegetal este neîntre-rup). Considerăm deci platoul ca fiind locuit cel puțin în două perioade.

58—61. VĂLENI — problema „fortificațiilor romane“.

Unii cercetători au căutat fortificații romane în hotarul satului Văleni (Magyar-*valkó*, com. Călata, jud. Cluj), mai mult sau mai puțin îndreptățiți de formațiunile naturale și toponimia locului. Pe baza acestora, putem pomeni pe scurt următoarele:

a) (nr. 58.) După raportul de săpături din 1906 al lui Á. Buday¹⁴⁴, „... în hotarul „Dîmbul rotund“ (Kerekdomb) unii... plasează, chiar dacă nu fără nici un motiv,

¹⁴² Cf. A. T. Szabó, *KHn*, p. 64, nr. 62; p. 72, nr. 103, 104.

¹⁴³ A. T. Szabó, *KHn*, p. 64, nr. 63.

¹⁴⁴ În *ErdMúzeum*, 1906, (Cluj), 1907, p. 65. Vezi, de asemenea, A. T. Szabó, *KHn*, p. 117, 119.

dar în orice caz fără suficientă bază, un castru roman... Săpăturile noastre de cercetare nu au confirmat această presupunere, deoarece descoperirile apărute acolo, pot da, cel mult, de la începutul secolului al XIX-lea, astfel continuarea *limesului* dacic... trebuie s-o căutăm în altă parte..."

b) (nr. 59.) După textul lui Fr. Pesty¹⁴⁵, „Mălătăul Mare” (Nagymalató, 867 m). este un deal înalt nemijlocit la sud-est de sat, cu trei vîrfuri, de pe care se vede hotarul a 12 sate... Pe vîrfurile acestui deal, precum și pe latura lui folosită drept carieră de piatră, Buday a cules cioburi „preistorice”. După nota personală a lui Buday, din inventarul Muzeului de istorie al Transilvaniei „locul este mic și neobișnuit de sus pentru o așezare”. Pe baza acestora, ne putem aștepta, în primul rînd, la o așezare de tip Coțofeni¹⁴⁶, iar cioburile aflate de noi aparțin intra-devăr acestei culturi. Așezarea este apărută de la natură, fără elemente de fortificație ridicate de mîna omenească.

c) (nr. 60.) Deasupra satului, spre sud-est de el, cu ceva mai la apus de caracteristicul vîrf al „Mălătăului Mare” se ridică deasemenea un vîrf interesant, „Vîrfurile Șoimilor” (Solymos, recte Sujom megett, Sulymos, 874 m)^{146a}, pe care însă nu sînt urme arheologice, deși, datorită accesului dificil de pe toate laturile, ar fi fost un loc foarte prielnic pentru întemeierea unei fortificații sau cetăți mai mici.

d) (nr. 61.) Destul de departe de sat, chiar în valea Călatei, aproximativ la jumătatea drumului dintre Călata și Călățele, în hotarul Oarța (Vársza, Várca = cetatea) de pe dreapta pîriului, se văd urmele unei foste așezări, „...pe care poporul, în mod greșit, o crede din epoca romană, deși aici a fost doar o localitate distrusă de războaiele curuțe din 1705...”, zice K. Torma¹⁴⁷, lucru verificat și de perieghiza noastră. Torma se înșală numai în privința datei distrugerii satului feudal. După o însemnare din 1605 (!) „un mușchetar neamț, dornic de bravură, om al împăratului (Basta), aducînd oaste mare de rați și de nemți împotriva Oarței ... făcură mare pustiire în acest loc, intratîta că nu rămase piatră pe piatră și om viu nu fu lăsat”¹⁴⁸.

62. CIULENI — CETĂȚEL

Spre răsărit de partea de sus, cea sudică a satului Ciuleni (com. Călata, jud. Cluj), se ridică cu o înălțime relativă de 40—60 m, dealul Cetățel (806 m) de origine și formațiune geologică, respectiv geomorfologică¹⁴⁹ aproape identică

¹⁴⁵ A. T. Szabó, *KHn*, p. 115.

¹⁴⁶ În prezent în Muzeul Transilvaniei, nr. inv. I. 6383—6390; cf. de asemenea, *op.cit.*, p. 64, precum și I. Ferenczi, în *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 32, nr. 2 a—b. În legătură cu acest tip de așezări, vezi D. Berciu, I. Berciu, în *Apulum*, II, 1943—1945, p. 22—26, 28—29, 43—44, 45, 46, 53; III, 1947—1948, p. 35; D. Berciu, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 59—62. În privința toponimului, cf. A. T. Szabó, *KHn*, p. 115, 119; în ceea ce privește formațiunile geologice, vezi I. Mihăltz, în *A Szegedi ... Tudománygyűjtemény Tudományos Közleményei, Természettudományi Értekezések*, vol. II, fasc. 2, p. 31, sublinierea ne aparține. Cf. și I. Ferenczi, în *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 32, nr. 32.

^{146a} Pentru înțelesul mai corect al toponimului, vezi A. T. Szabó, *KHn*, p. 106, 115, 119; idem, *Anyanyelvünk életéből*, p. 440—443. Original, numele însemna „vîrfurile cu cornici, cu ciulire, cu castană de baltă” (lat. *'Trafa natans'*, ung. *sulyom*).

¹⁴⁷ În *ÉTTK*, IX, 2, p. 31, sublinierea ne aparține.

¹⁴⁸ A. T. Szabó, *KHn*, p. 114; idem, în *ErdM*, I, 1—2, 1945, p. 118—119; idem, *Anyanyelvünk életéből*, p. 430. Varianta maghiară a numelui, de altfel, este compusă din două elemente, din două nume comune: *vár*, 'arx, castrum, cetate' + *aszó* 'vale seacă, viitură'.

¹⁴⁹ Cf. L. Sawicki, în *Földközl*, XXXVIII, 1910, p. 329, pl. XX, nr. 5; idem, în *Bulletin International de l'Académie des Sciences de Cracovie*, Cracovie, 1912, p. 117; Șt. Mateescu, în *AIGR*, XI, 1925—1926, p. 38.

cu Glimeia de la Mănăstireni. Este și mai ușor de apărat decât Glimeia. Pantele platoului cu un contur (în sens orizontal) evasi-circular (450×400 m), înclinat spre nord, sînt foarte abrupte; el se leagă, printr-o șa îngustă, joasă, numai de masivul culmilor sedimentare dinspre nord. Chiar și această șa prezintă o pronunțată concavitate sub nivelul platoului, din pricina fenomenelor de denudațiune provocate de viiturile cu puternică recesiune ale apelor Călatei și Pîrîului Bute-nilor, de ambele părți.

Pe virful platoului, în arăturile foarte pietroase (1947), nu se află nici urme de zidărie, nici alte vestigii de cultură materială. După cele spuse de sătenii ce lucrau la cîmp, aici nu s-a aflat niciodată nimic, deși I. Marțian, foarte probabil iarăși numai pe baza toponimului, dealtminteri greșit semnalat pe harta veche austriacă („Cetăți“), plasează în acest loc o „cetate dacică”¹⁵⁰.

Putem deci conchide că nici pe Glimeia de la Mănăstireni, nici pe Cetățelul de la Ciuleni nu există nu numai urme de fortificație, dar nici măcar cea mai slabă urmă de așezare, deși condițiile naturale ar fi fost propice pentru așa ceva. Ele vor fi fost folosite drept „cetăți de refugiu” numai în caz de mare primejdie (năvălirile mongole, incursiuni turcești și nemțești), de unde li se trage, probabil, și numirea.

63. BUTENI—MĂRGĂU — ȚIGLEUL

Spre vest de trecătoarea drumului de la Buteni (com. Călata) la Mărgău, se află înălțimea Țigleul (843 m), suspectă prin nume. Cercetarea ei nu a dat nici un rezultat. (Pentru explicarea toponimului, cf. I. Iordan, *op. cit.*, p. 41).

64. CULMEA SĂCUIEULUI

După cum se știe, la nord-vest granița provinciei Dacia se întindea pe Culmea Meseșului. Hotarul roman avea aproximativ direcția nord-est — sud-vest, fiind relativ drept; numai la Ciucea, spre bazinul hidrografic, al Agrijului, adică de la punctul culminant al coamei Meseșului (Măgura Priei sau Magaș, 990 m) nemijlocit spre sud, se frîngea spre miazăzi. După o scurtă porțiune spre sud, de la Dealul Grebenului (979 m), mai precis de la Dealul Cornii (906 m), se întorcea iarăși în direcția sud-vest¹⁵¹. De aici cobora spre capătul răsăritean al gării C.F.R. de la Poieni. Față de această ultimă porțiune fortificată, astăzi cunoscută, a graniței (nemaivorbind momentan de turnurile romane existente pe Măgura Sebeșului și Măgura Bologii), castrul de la Bologa cade mai spre răsărit, spre interiorul provinciei. Deoarece continuarea spre sud a hotarului roman și eventualele descoperiri de aici le putem căuta mai ales între aceste două localități din urmă, *limesul* spre sud și valea Crișului (Repede) sau de eventuala continuare spre nord trebuind să pornească de lângă gara C.F.R. Poieni ori eventual chiar de la castrul roman de la Bologa, a fost necesar întii să cercetăm

¹⁵⁰ *Urme*, p. 22.

¹⁵¹ Cf. K. Torma, în *ÉTTK*, IX, 2, p. 54–61; Á. Buday, în *Dolg*, III, 1912, p. 107; C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933–1935, p. 255; A. Radnóti, în *ArchÉrt*, ser. III, V–VI, 1944–1945, p. 142–143; Șt. Ferenczi, în *Dacia*, N. S., XI, 1967, p. 148; idem, în *ActaMN*, V, 1968, p. 80 (schiță-hartă).

formațiunile cristaline, apoi pe cele vulcanice, dintre Mărgău și Bologa, o culme schimbătoare, ridicată treptat spre sud, dintre Golubăț (1056 m), Chicera (1197 m), Bogdanul (1151 m), Horăița (1056), Dealul Dulului (947 m), Dealul Runcului (889 m) și versantul estic de la Bologa. Castrul de la Bologa se află la capătul acestei culmi — numită de noi (poate în mod arbitrar) a Săcuieului (în literatura de specialitate geologico-geografică acest șir de munți pitici, după cîte știm nu a fost studiat de loc) — la nivelul terasei medii de pe stînga Crișului și dreapta Sebeșului.

Pe toată culmea, lungă de aproximativ 16 km, nu am văzut urme arheologice. Resturi arheologice lipseau și pe Măgura (754 m) de la Morlaca (com. Poieni), în continuarea directă a Culmii Săcuieului, înconjurată din două părți de apa Călatei, iar pe a treia parte de apa Crișului (Repede), precum și pe resturile de terase medii de la capătul de jos al Măgurii.

65—66. ZAM—SÎNCRAIU — „CĂRĂMIDĂ“, „ȘANȚ“

La Zam¹⁵² și Sincraiu, prin numele lor suspect, s-au impus două părți de hotar:

a) „Cărămidă“ (Tégla), toponimic în hotarul Zamului, spre sud de sat, înspre Călata, pe marginea pîrului cu același nume, lingă podul de cale ferată pe linia Huedin—Călățele.

b) Al doilea toponimic: „Șanț“ (Sándzba, Gyarmati sánc), cade în hotarul comunei Sincraiu, spre nord-nord-vest de ea, la circa 1,5 km, în vecinătate cu hotarul de la Morlaca.

Nici unul din aceste locuri nu a dat vestigii arheologice. În primul loc a fost cîndva o cărămidărie, într-al doilea șanțuri pentru drenarea unei mlaștini. Cu acestea, totuși, nu a fost spus ultimul cuvînt. Rezultate frumoase s-ar putea, eventual, obține pe baza aerofotogramelor Depresiunii Huedinului.

67. HUEDIN — CETATEA DE PĂMÎNT DIN PRIMA VÎRSTĂ A FIERULUI DE PE BOLIC

În literatura de specialitate¹⁵³ se amintește toponimicul de „Cetatea de pămînt“ (Földvár) în hotarul Huedinului, fără vreo altă indicație. Punctul în chestiune cade spre nord-vest de oraș, în partea de hotar dinspre Fildul de Jos.

¹⁵² A. T. Szabó, *KHn*, p. 145, 146, nr. 73; pentru partea de hotar numit Șanț, vezi *KHn*, p. 58, 59, nr. 3. Menționăm că I. Marțian plasează la Zam — poate numai pe baza toponimului — o cetate (cf. *Urme*, p. 22). Toponimul Zam (inclusiv o serie de diferite variante ale lui) în paleoslavă înseamnă „întăritură de pămînt, cetate de pămînt“ (cf., bunăoară, I. Jordan, *op.cit.*, p. 536). Pentru problema noastră nicidecum nu este fără importanță că în vara anului 1964, cu prilejul unor lucrări agricole, lingă satul Zam, în partea de hotar numită „Vermeș“ au apărut fragmentele unei stele familiale din calcar coenetic I o c a l cu figurile defuncților redată în întregime (fragmentele sînt în MuzIstTrans, nr. inv. IN 21460). Valoarea istorică a monumentului de la Zam este deosebită, deoarece descoperirea lui marchează o nouă localitate pe harta arheologică a acestei regiuni, lipsite, de altfel, de vestigii din epoca romană. Faptul că piastra funerară ca și celelalte urme romane au apărut la 0,35 m adîncime sub solul actual exclude posibilitatea ca să fi fost adusă aici din altă parte într-o epocă mai tîrzie. Vezi L. David, V. Pintea, în *ActaMN*, III, 1966, p. 459—463.

¹⁵³ Cf. M. Roska, *ErdRep*, p. 35, nr. 52. Vezi A. T. Szabó, *KHn*, p. 31, nr. 132, 144; I. Alexa, Șt. Ferenczi, N. Șteiu, în *ActaMN*, II, 1965, pp. 637—642.

Zona în cauză este foarte interesantă din punct de vedere geomorfologic¹⁵⁴. Apele părții superioare ale Almașului sint strînse de piraiele Firza și Darogna. Spre nord de principala cumpănă a apelor (principalul interfluviu) dintre Almaș și Criș, interfluviu cu direcția est-vest, se ridică deasupra văilor amintite spete de dealuri răschirate ca degetele de la mînă. Unul, dintre acestea, cu dimensiunile cele mai apreciable, este numit Bolic — mai nou Cetatea veche — (Bólik-tető = Culmea viziunei viezurelui), iar partea lui centrală, mai înălțată, „Cetatea de pămînt” (Földvár). Deși se ridică la o respectabilă înălțime față de văile amintite, din cauza stărilor geomorfologice caracteristice față de valea Crișului se prezintă ca un neînsemnat promontoriu, fiind accesibil în cîteva minute, iar atunci de pe culme se poate privi în interiorul cetății, cu un platou de aproximativ 13,5 hectare împrejmuit de valul de pămînt.

Pe suprafața „Cetății de pămînt” se poate observa o fortificație de mare întindere al cărei contur se adaptează terenului. Valul de pămînt este de înălțime variabilă, nici unde însă nu mai scund de doi m, iar pe partea de contact, sudică, cel mai ușor atacabilă, atinge și depășește chiar patru m. Așezarea întărită are un plan neregulat, amintind un romb cu colțurile rotunjite. Se împarte în două „terase”, diferența de nivel dintre acestea fiind de 15—20 m, ambele înconjurate de valul de pămînt. Spatele promontoriului din zonele de contact a fost întărit și el printr-un șanț de apărare de cel puțin doi m adîncime și patru-cinci m lățime, dînd astăzi impresia unui drum de care adîncit; ba dincolo de acesta parcă s-ar observa pe alocuri și un al doilea val, exterior. Cele două intrări sint plasate pe direcția axei spetei de deal, la nivelul începerii pantei estice. Valul de pămînt se încovoie în formă de pînten la deschiderea celor două „porți” (sudică și nordică), dînd apărătorilor de odinioară excelente posibilități de flancare. Lungimea „Cetății de Sus” este de 430—440 m, lățimea de aproape 200 m. Lățimea „Cetății de Jos” este de aproximativ 100—110 m, lungimea în jur de 390—400 m. Teritoriul „Cetății de Sus” este folosit mai nou ca loc de arat, oferind condiții excelente de săpătură. În arătura proaspătă se vede conturul a multor locuințe străvechi, de unde se poate culege un foarte bogat material ceramic.

Pentru datare, indicații dau cioburile de la suprafață, negre, cu slip metalic și canelate. Acestea datează așezarea fortificată în Hallstatt A și B. Alt material nu a apărut. Cetatea de pămînt de la Huedin—Bolic este, deci, contemporană cu perioada principală de locuire a Cetății de la Someșul Rece și cu alte cetăți din nord-vestul țării (de pildă: Bobîlna, Bozna, Ciceu-Corabia, Cușma etc.). Caracteristica așezării întărite o formează enormul val, fără îndoială ars (măcar parțial), din care a rămas o masă enormă de chirpic (Schlackenwall, enceinte vitrifiée).

¹⁵⁴ Cf. Șt. Mateescu, în *AIGR*, XI, 1925—1926, p. 381.

68. HUEDIN — „DÎMBUL CĂRĂMIZII“, „POARTA DE FIER“, „CETATEA ÎNALTĂ“

Spre nord-vest de vatra orașului, pe malul „Dîmbul Căramizii“ (Tégladomb) și la „Poarta de Fier“ (Vaskapu), nu am găsit nimic important¹⁵⁵, precum nu am aflat nici pe „Ulița cetății înalte“¹⁵⁶, spre nord de gara C.F.R., deși după descrierea culegerii lui Fr. Pesty, „aici existase odinioară o cetate“¹⁵⁷.

69. HUEDIN — „CETĂȚEA“

„Cetățea“ (Vártető, 614 m)¹⁵⁸, se află la aproximativ 2200 m în linie dreaptă de centrul satului Fildul de Sus (com. Fildu, jud. Sălaj), acolo unde Valea Fildului face o curbă abătîndu-se de la direcția nord-vest — sud-est înspre răsărit, și la 1,5 km spre nord-nord-est de „Dealul Cetății“ (vezi mai jos).

Valea Fildului care se varsă în riul Almaș, respectiv confluenții lui: Darogna și Firza, au săpat în vechiul platou, format din gresie și conglomerate oligocene, două văi aproape paralele, între care se înalță o culme lungă, care, dinspre vest spre est, se ascute din ce în ce mai mult. Pe această culme, în general îngustă, au rămas ici-colo cițiva „martori“, resturi de denudație mai înalte, care încă păstrează nivelul original al fostului platou. Una dintre aceste ridicături este și „Cetățeaua“ care se înalță brusc printr-un perete stîncos din toate părțile deasupra culmei. Platoul vîrfului propriu-zis, este — în sens orizontal — aproximativ triunghiular. Latura nordică are lungimea de circa 30 m, cea sud-estică de circa 45 m, iar latura răsăriteană de circa 62 m. Suprafața este răvășită de 6—8 gropi de căutători de comori. Doar ici-colo se întinde, pe o distanță de 1—2 m, pămîntul scos din gropile amintite și așezat pe marginea platoului. Acestea însă, natural, nu se pot considera ca urme de zid. În secțiune, pe dungă nu apare decît stîncă goală de conglomerat. Observăm că, din cauza compoziției rocii de conglomerat, se produce impresia amăgitoare a unui zid cu mortar sau cu ciment făcut din blocuri mari. Nici în altă parte a vîrfului nu am dat de urme arheologice.

70. HUEDIN — „COASTA DEALULUI CETĂȚII“

Fiindcă Fr. Pesty¹⁵⁹ amintește aici „ruinele unei cetăți antice, unde s-au găsit și monede“, am socotit că este cazul să cercetăm și acest loc pentru ca nu cumva, fiind într-adevăr un monument roman (nu departe de *praesidium*ul mare, amintit fără de nici un temei de A. Radnóti și pomenit în partea primă a prezentei dări de seamă¹⁶⁰), să trecem pe lângă el fără a-l cunoaște.

„Coasta Dealului Cetății“ (Várhegyoldala, 608 m), este la o distanță de aproximativ 1800 m de satul Hodișu (com. Poieni). Panta care urcă în fața văii Hodi-

¹⁵⁵ A. T. Szabó, *KHn*, p. 30, nr. 114; p. 31, nr. 228.

¹⁵⁶ A. T. Szabó, *KHn*, p. 29, 30, nr. 48.

¹⁵⁷ Cf. A. T. Szabó, *KHn*, p. 31, nr. 157.

¹⁵⁸ A. T. Szabó, *KHn*, p. 27, 31, nr. 158, 160.

¹⁵⁹ A. T. Szabó, *KHn*, p. 27, 31, nr. 203.

¹⁶⁰ În *SCIV*, X, 2, 1959, p. 339—342.

șului este foarte domoală. Virful ei se contopește cu colinele late, întinse dinspre apus. Din această parte este, deci, complet deschis. Dinspre nord, est și sud, „Coasta Dealului Cetății“ este însă mărginită de pante abrupte, adânci de 80—90 m. Banchizele de conglomerat oligocen se ridică unele deasupra altora în două pînă la trei straturi. Virful este cuprins pe o vastă întindere dinspre nord-vest și nord de restul masei de conglomerat. În spatele dealului împădurit nu se observă nici o urmă de fortificație. La suprafața solului nu se află nici cioburi, nici alte urme arheologice. Numirea de „Coasta Dealului Cetății“ se poate atribui, probabil, poziției sale dominante de deasupra văilor, sau este efectul iluziei provocate de banchizele de conglomerat. Firește, problema nu poate fi definitiv soluționată, decît în urma unor sondaje.

71—72. MASIVUL VLADEASA și MASIVUL BIHARIA

În legătură cu porțiunea din nordul și din sudul văii Crișului (Repede) a liniei de apărare este cu totul de neînțeles, cel puțin de la prima vedere, de ce la Rîmboșoaie (790 m) ea se îndreaptă spre sud-vest și de ce începînd de la Valea Poicului nu-și păstrează direcția generală nord-sud, deși creasta principală, — începînd de la Dealul Cornii (906 m) este adevărat că ajunge mai scundă — se continuă drept spre sud și se termină tot la valea Crișului? Dacă însă privim problema într-un cadru geografic puțin mai larg, imediat putem să ne dăm seama că prin această frîntură romanii au reușit, pe de o parte, să ducă *limesul* pe o porțiune scurtă a văii Crișului Repede, care are un aspect de defileu mai accentuat, lucru care i-a ajutat în organizarea unei apărări mai eficace; pe de altă parte — și, după părerea noastră, acest lucru este de o importanță mult mai mare — de aici spre sud și sud-vest, între valea Sebeșului (Săcuieului) și Drăganului, se întinde o culme de roci eruptive, tinzînd mai spre sud și întreruptă din loc în loc de conuri vulcanice mai mici (fiecare oferind o vizibilitate și, deci, un control extrem de avantajos): Măgura Sebeșului, La Tău, Virful Măgurii sau Măgura Bologii, Măgura Vișagului etc. (pe cele tipărite cu litere rărîte fiind constatate cîte un turn de apărare¹⁰¹), care se înalță treptat în Masivul Vlădeasa (1836 m), și de acolo în culmea principală a Masivului Bihor (Biharia) propriu-zis, cu virful Cucurbăta Mare (1849 m), terminîndu-se spre sud deasupra Depresiunii Bradului, cu Muntele Găina (1486 m) și Vilcan (1247 m). Tocmai din cauzele menționate mai sus s-a impus și cercetarea, măcar în parte a acestor două masive muntoase.

Regiunea cu pricină aparține subîntinutului geografic al Munților Apuseni (grupa centrală), fiind cea mai înaltă și masivă grupă muntoasă din vestul țării¹⁰². Acest subîntinut este alcătuit dintr-un nucleu cristalin central, puternic înălțat, limitat de importante falii, care îl separă de depresiunile înconjurătoare. El se întinde între culoarul Mureșului la sud, Someșul Mic — Crișul Repede la nord, zona piemonturilor și a Cîmpiei Tisei la vest.

¹⁰¹ Cf. celor spuse de noi în *Dacia*, N. S., XI, 1967, p. 158.

¹⁰² Vezi P. Coteț, C. Martiniuc, *Geomorfologia*, în *Monografia geografică a Republicii Populare Române, I. Geografia fizică*, (București), 1960, p. 221—223; I. A. Demidovici, M. Iancu, T. Morariu, I. N. Oleinikov, Al. Savu, I. Strcu, *Raionarea fizico-geografică*, în *Monografia geografică*, citată mai sus, p. 718—720.

Districtul Munților Bihariei (Bihor) constituie nucleul central al Munților Apuseni, cu relief larg vălurit, cu întinse suprafețe de erbiune și denudație [cu văi adânci (500—800 m) și strîmte]. Înălțimea medie variază între 1000—1200 m, în timp ce în zona centrală axială se ridică la 1500—1600 m.

Ca subdistricte ale acestuia putem considera Munții Bihariei propriu-zisi, cu vârful Cucurbăta Mare, cu relief larg boltit, tipic masivelor cristaline; Gilăului, cu vârful Muntele Mare (1825 m) — masiv cristalin străpuns de o mare intruziune granitică; Vlădeasa, un masiv eruptiv mezozoic, cu relief de podişuri structurale și creste cu forme de altiplanație bine dezvoltate; Padiș-Cetățile Ponorului, podiş carstic mai înalt (1200—1400 m), situat în partea centrală a Bihorului cu doline, ponoare, avene etc.

Districtul Munților Pădurea Craiului, cu munți joși, calcaroși (calcare mezozoice), sub 1000 m, cu podişuri întinse, ciuruite de doline, ponoare și peșteri.

Districtul Munților Codru-Moma, cu munți pitici sub 1000 m, puternic fragmentați de văi adânci, cu nivele de creste, alternînd cu culmi largi și podişuri calcaroase, cu frumoase fenomene carstice (de exemplu zona Vașcău—Sohodol—Călugări). Varietatea mare de relief se explică prin alcătuirea geologică foarte complexă: șisturi cristaline, roci sedimentare paleozoice și mezozoice și roci vulcanice. În ansamblu acest masiv muntos constituie un mare horst, puternic ridicat deasupra depresiunilor care-l înconjură și mărginit de abrupturi de origine tectonică.

Aproape rotund ca formă (lungimea și lățimea în jurul a 60 km), Masivul Biharia—Vlădeasa—Gilău se termină printr-un relief tipic de peneplene etajate, tot atît de întinse și netede ca și în „Carpații Meridionali”. Fragmentele de văi mari, adânci unele pînă aproape de 1000 m (de ex.: văile Drăganului, Galbinei, Someșului Cald), aceste largi și monotone suprafețe de eroziune, cu aspect de platformă, imprimă regiunii caracterul de masiv înalt și greoi care domină prispale și depresiunile înconjurătoare. Districtul Bihariei se deosebește de celelalte districte ale Munților Apuseni și prin climă (apropiată pe vîrfurile de peste 1800 m, de cea a munților înalți), vegetație (singurul compartiment din vestul țării cu întinse păduri de rășinoase).

În toamna anului 1966 am avut ocazia de a cerceta o zonă relativ foarte mică, aparținînd districtului geografic descris foarte succint în caracterizarea geologico-geomorfologică de mai sus. Pe cît ne-a fost posibil, am urmărit problema dacă pe intervalul principal al Masivului Bihariei și în fișia mai lată sau mai îngustă de pe ambele laturi ale acestei cumpeni de ape există vreo fortificație romană, oricît de mică, de neînsemnată. La începutul investigațiilor noastre¹⁶³ am avut două puncte de reper, și anume: burgul mare roman de pe „Cetățuia” de la Abrud, descoperit de C. Daicoviciu¹⁶⁴ (la sud), precum și ultimele elemente romane de apărare cunoscute, de la Bologa (la nord). Între aceste două extremități (care, în linie dreaptă, se află la o depărtare de circa 90 km) doar o știre foarte vagă, luată totuși drept bună, dată de un inginer silvic pe la începutul secolului,

¹⁶³ Din colectivul expediției au făcut parte: I. Ferenczi (responsabil), G. Ferenczi, directorul Muzeului din Odorheiu Secuiesc, E. Binder, I. Bogdan (studente), precum și V. Cătănicu, medic-sportiv.

¹⁶⁴ Cf. în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 300.

amintește o porțiune de „val roman“ de lângă Muntele Călineasa, din inima Munților Bihorului¹⁶⁵.

Punctele principale cercetate sînt următoarele:

I. Masivul Vlădeasa: Măgura Bologii (943 m), înălțimile la sud-vest de satul Tranișu (com. Săcuieu, jud. Cluj), Măgura Vișagului (1098 m), Citera Vișagului (1030 m), Dealul Mlăcilor (1107 m), Bogdăneasa (1236 m), Stînișoara (la nord de Vlădeasa), cota 1729 (nemijlocit la nord-vest de Vlădeasa), Tarnița (1595 m), Vlădeasa (1836 m), Virfurașul (1717 m), Nimoiasa (1610 m), Micău (1636 m), Piatra de Gard (1567 m), Piatra Tîlharului (1609 m), Buteasa (1792 m), Stînișoara (1720 m, la sud-vest de Vlădeasa), Dealul Briții (1758 m), Piatra Grăitoare (1692 m), Cumpănățelu (1629 m), Cîrligați (1693 m), Virful Munților (1654 m), Bohodel (1656 m), Virful Poienii (1627 m). Munceii (la est de Stîna de Vale, 1414 m), Piatra Călăului (sau a Calului, cu cele două vîrfuri: 1394 și 1464 m), Poiana Drăgotanilor (1419 m), Măgura Roșianilor (1471 m).

II. Masivul Biharia: Piatra Arsă (1442 m), Vărășoia (1467 m), Bătrîna (1579 m), Călineasa (1480 m), Capul Șanțului (1426 m), Măgura Vinătă (1567 m), Blidaru (din hotarul comunei Cociuba Mare, jud. Bihor, 917 m) etc., etc.

Am cercetat cu o atenție deosebită singura posibilitate relativ mai ușoară de trecere prin inima Munților Bihorului: între valea Crișului Pietros (respectiv Valea Bulzului) și valea Someșului Cald (cu o înălțime absolută de numai circa 1100 m) fără ca să găsim măcar cea mai mică urmă (de întăritură) romană. Credem că faptul vorbește dela sine!

Afirmația inginerului silvic, S. Lattyák, că în centrul masivului — trebuie să recunoaștem, cercetat numai în parte de noi, mai precis în împrejurimile Muntelui Călineasa —, ar exista o porțiune de „limes roman“, nu corespunde realității. Nemijlocit la nord de înălțimea calcaroasă numită „Capul Șanțului“, pe direcția aproximativ nord-sud, există un val cu șanț, pe o lungime de circa trei km, săpate în stîncă. Valul se află spre vest, iar șanțul spre est, adică spre teritoriile provinciei Dacia. Începînd din sud, foarte aproape de virful „Capul Șanțului“, valul și șanțul traversează mai întîi un platou înalt (terasă?), înclinat puțin spre nord; după aceea numai șanțul, în forma unei viroage săpate în stîncă, coboară într-o vășoară. Traversînd-o, urcă puțin, iar de acolo, în linie dreaptă, înaintează spre nord, aproximativ pe la limita dintre povîrnișul de vest al Muntelui Călineasa și lunca pîriului cu același nume. De la un anumit punct, valul se dublează, șanțul fiind între aceste două ridicături. Ajungînd la albia seacă a pîriului pomenit, valurile dispar pe o porțiune de 50—60 m pentru ca, după aceea, să apară din nou pe un teren neted, ridicat puțin față de albia pîriișului. Valurile, fiind încă o dată traversate (și spălate) de apă, se urcă pe o terasă (a doua?) a Pîriișului Călineasa, de astă dată cu dimensiuni mărite

¹⁶⁵ S. Lattyák, în *Erdészeti Lapok*, 1912, fasc. VIII, p. 9—12. Afirmația sus-numitului inginer a fost preluată drept bună de Á. Buday. Cf. în *DolgSzege*, III, 1927, p. 127, 137. „... Während des (erste Welt-) Krieges meldete der Forstrat Alexander Lattyák dem Verfasser dieser Zeilen (este vorba de Á. Buday) solche Spuren aus der Gegend zwischen der Schnellen-Körös (Crișul Repede) und der Maros (Mureș), also von der Westgrenze Siebenbürgen, auf deren Grund wir mit Recht hoffen können, dass wir einst die südliche Fortsetzung des Meszes (Meseș) Limes und dessen Zusammenhang mit der einen oder anderen Schanze des Banates finden werden...“.

apreciabil față de dimensiunile porțiunii precedente. Aici, dar numai aici, dimensiunile și aspectul valurilor paralele sînt asemănătoare porțiunilor de *agger*, văzute pe Culmea Meseșului, precum și în jurul orașului *Porolissum*. La mijlocul terasei valul dublu — contrar așteptărilor — se termină, cele două valuri paralele fiind legate tot de o ridicătură valiformă, asemănătoare unei abside.

Valul amintit, de la poalele Muntelui Călineasa, în nici un caz nu poate fi de origine romană deoarece:

1) Afară de porțiunea cea mai nordică, foarte scurtă, nu are aspectul bine-cunoscut al unui val roman și nici dimensiunile lui nu sînt egale.

2) Șanțul cade spre est de val, adică spre provincie.

3) Dublura observată pe jumătate de nord a acestui val nu prea este cunoscut în cazul elementelor de apărare romană.

4) În împrejurimi, urmele unei vieți romane pînă la zeci de kilometri depărtare lipsesc cu desăvîrșire.

5) După cunoștințele acelor care au făcut cercetarea prezentă acest val în sine n-ar fi avut niciun rol strategic în apărarea provinciei Dacia...

6) Conform afirmației unui bătrîn, care locuiește (1966) în cantonul de la Muntele Călineasa, valul a fost construit relativ nu demult, cînd a fost „un lucru mare” (răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan sau evenimentele din 1848—1849?).

În concluzie: cu toată străduința depusă de micul colectiv, format pentru studierea problemei unei eventuale continuări spre sud a sistemului de apărare roman de pe Culmea Meseșului, în decursul cercetărilor pe teren, cel puțin deocamdată, nu s-a găsit nici măcar un element de fortificații romane!

ȘT. FERENCZI

BEITRÄGE ZUR FRAGE DES WEST-LIMES VON DAZIEN (Teil II/2)

Bericht über die, zwischen 1947—1957 und 1966 durchgeführten Geländeuntersuchungen

(Zusammenfassung)

Im Sommer 1947 untersuchte der Verfasser systematisch den Mittelabschnitt der Westgrenze Daziens. Die Ergebnisse dieser Untersuchungen wurden zwischen 1950 und 1957 und später, im J. 1966 durch neuerliche Geländebegehungen erweitert. Auf der Suche hauptsächlich nach römischen Spuren, versuchte der Verfasser doch, alle archäologischen Fragen, die sich dabei ergaben, zu beantworten. Wenn nun auch hinsichtlich der römischen Westgrenze die Ergebnisse negativ sind, wird doch die archäologische Karte der näheren und weiteren Umgebung der Stadt Cluj um neue Daten bereichert. Von den 44, im zweiten Teil des Berichts gemeldeten, archäologisch interessanten Punkten sind nur fünf römerzeitlich, darunter drei oder vier *villae rusticae*, sowie eine poststation (?).

Die Behauptung des Forstingenieurs S. Lattyák (in *Erdészeti Lapok*, 1912, Fasc. VIII, S. 9—12), die von A. Buday als richtig übernommen wurde (vgl. in *Dolgszeged*, III, 1927, S. 127, 137), nämlich dass im kristallinen Massiv Biharia, genauer in der Umgebung des Călineasa-Berges ein Abschnitt des „römischen

Limes“ existiere, entspricht nicht der Wirklichkeit. Gleich nordwärts der „Capul Șanțului (Grabenkopf) genannten Anhöhe, in ungefährer Nord-Süd Richtung, gibt es tatsächlich einen, aus dem Felsen gehauenen Graben mit Steinwall auf einer Länge von etwa 3 km. Dieser Wall kann aber keinesfalls römischen Ursprungs sein, da: 1) er, ausser einem ganz nördlich gelegenen, kurzen Stück, nicht das bekannte Aussehen eines römischen Walls hat und auch die Masse ungleich sind; 2) der Graben gegen Osten, also gegen die Provinz abfällt; 3) die an der nördlichen Hälfte des Walls beobachtete Verdoppelung bei römischen Befestigungen nicht üblich ist; 4) Spuren römischer Besiedlung auf viele Kilometer im Umkreis vollkommen fehlen. Nach den Beobachtungen derjenigen, die vorliegende Untersuchung durchführten, hätte dieser Wall für die Verteidigung Daziens überhaupt keinen Zweck gehabt; 5) nach den Aussagen der Ortsbewohner der Wall in relativ neuerer Zeit errichtet worden sei, als hier „ein grosses Ding“ vor sich ging (der Baueraufstand des Horea, Cloșca und Crișan oder die Ereignisse der Revolutionsjahre 1848—1849 ?).

Als Schlussfolgerung ergibt sich, dass — trotz aller Bemühungen der kleinen Forschergruppe zur Lösung der Frage, ob sich das römische Verteidigungssystem von Kamm des Meseș-Gebirges nicht etwa nach Süden fortsetze — hier im Verlauf der Untersuchungen kein einziges römisches Verteidigungselement entdeckt wurde.

O LOCUINȚĂ RUSTICĂ DIN EPOCA ROMANĂ LA GORNEA

În cadrul cercetărilor cu caracter complex efectuate în zona Porților de Fier, Muzeul Județean din Reșița în colaborare cu Institutul de istorie și arheologie din Cluj și Muzeul de Istorie al Transilvaniei au efectuat săpături arheologice la Gornea, com. Sichevița, jud. Caraș-Severin¹. În punctul de hotar numit de localnici „Căunița de Sus”, pe o terasă mai ridicată și ușor înclinată de la nord spre sud, în dreptul punctului km 76 al șoselei Orșova—Moldova Veche și la circa 500—600 m de malul Dunării, a fost identificată o așezare din epoca romană. În interiorul ei au fost cercetate și dezvelite două obiective: o locuință cu zid de piatră de tip *villa rustica* și un bordei. Locuința se află la numai 4—5 m de șoseaua nouă, iar bordeiul, ușor adîncit în pămînt, se afla cu 25 m mai spre nord-vest de locuință, fiind probabil o anexă a acesteia² (fig. 1).

Pentru că pe teren urmele așezării romane (ceramică, țigle, olane etc.), se întind pe o suprafață destul de mare, acoperind o bună parte din terasă, au fost trasate mai multe secțiuni (I—V). Secțiunea a I-a ($22 \times 1,25$ m), avînd direcția nord-sud, a identificat zidurile locuinței. Pentru determinarea ei a fost trasată secțiunea a II-a ($25 \times 1,25$ m), avînd direcția est-vest. Secțiunile a III—IV—V-a ($10 \times 1,25$ m), avînd direcția nord-sud, au fost trasate la 25 m, respectiv la 40 și 60 m de secțiunea a I-a spre nord-vest.

¹ Cercetările arheologice de la Gornea au început în primăvara anului 1968 (28 aprilie — 11 mai) și au fost determinate de începutul lucrărilor de amenajare a șoselei noi dintre Orșova și Moldova Veche, ca urmare a ridicării nivelului apelor Dunării în urma indiguirii ei la Orșova. Cercetările de la Căunița de Sus au fost începute de colegul Gh. Lazarovici, de la Muzeul de Istorie al Transilvaniei, care căuta în acest punct urme ale unei așezări neolitice. Domnia sa a identificat și construcția romană cu zid de piatră, după care l-a chemat pe subsemnatul să continue lucrarea. Îi mulțumim și pe această cale pentru că ne-a dat posibilitatea să cercetăm acest punct. Cercetările s-au desfășurat simultan (pentru cele două epoci), unele secțiuni fiind exploatate în comun. Cercetările arheologice de la Gornea au continuat și în anii următori pe o arie mai mare cuprinzînd numeroase puncte arheologice de pe raza satului. La cercetări au participat și I. Uzum (Muzeul Județean din Reșița) și doi arheologi amatori: Adalbert Vető din Reșița și I. Dragomir, directorul Școlii din Gornea. Materialul arheologic provenit din săpături se află în Muzeul Județean din Reșița; o mică parte se află în Muzeul satului Gornea. O prezentare globală a punctelor de interes arheologic de pe raza satului Gornea și a săpăturilor efectuate aici, vezi I. Uzum — Gh. Lazarovici — I. Dragomir, *Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gornea și Sichevița în Banatica*, II, 1973, p. 403—416; *SCIV*, XXI, 1970, p. 520.

² Întreaga zonă a suferit transformări din cauza ridicării nivelului Dunării odată cu formarea lacului de acumulare pentru hidrocentrală. Peste așezare trece noua șosea, astfel că lucrările s-au concentrat asupra clădirii romane. Pentru cercetările de aici, vezi Gh. Lazarovici, *Așezarea Vină de la Gornea*, comunicare la Sesiunea Muzeelor, 1968; *SCIV*, XXI, 1970, p. 520.

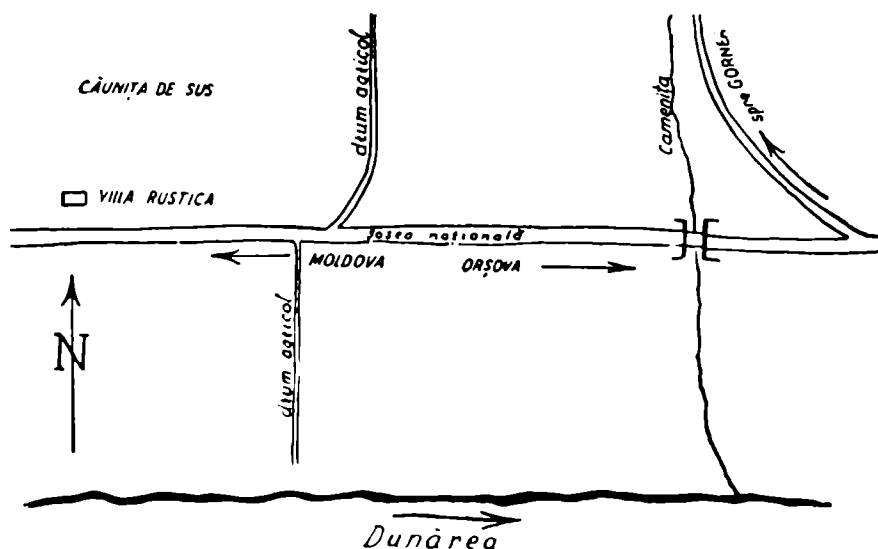

Fig. 1. — Harta-schiță cu așezarea de la Gornea.

S-a putut stabili astfel că stratul roman de locuire constituie astăzi pe aproape întreaga lui grosime stratul actual de cultură agricolă. Numai foarte puțin din partea lui inferioară a scăpat neatinsă. Grosimea lui este 0,30 m în medie, pe alocuri atingând chiar 0,40 m. Este așezat deasupra unui strat de locuire din epoca neolitică — cultura Vinča — a cărei grosime este cuprinsă între 0,20—0,40 m³. Nivelul neolitic a constituit pentru romani nivelul de umblare. Sub nivelul neolitic apare solul neumblat, un lut galben cu nuanțe cenușii. În imediata apropiere a construcției stratul roman este mai puțin deranjat pentru că existența zidurilor a împiedecat desfășurarea lucrărilor agricole⁴. Cu cât ne îndepărtăm de construcție stratul roman devine tot mai subțire și mai deranjat, astfel că în secțiunile a IV-a și a V-a nu mai are aspectul unui nivel de locuire. În cadrul așezării, materialul se concentrează mai ales în jurul unor puncte ce pot fi destul de ușor recunoscute pe teren în arătura proaspătă după culoarea pământului ars-cenușos (probabil bordeie).

Secțiunea a I-a a fost trasată peste urmele de mortar care indicau prezența unei construcții. Ea a secționat zidurile de nord și sud ale clădirii. Secțiunea a II-a perpendiculară și întretăind prima secțiune a determinat limitele clădirii spre est și vest. Pornind de la datele oferite de secțiuni a fost urmărit pe partea exterioară întreg conturul clădirii, iar încăperile au fost golite în întregime, fie pînă la nivelul padimentului, fie pînă la nivelul pământului neumblat în epoca romană (fig. 4, 5, 6, 7). Ambele secțiuni prezintă o stratigrafie relativ simplă: sub stratul actual de cultură agricolă, avînd grosimea de 0,25—0,30 m, se păstrează o porțiune subțire nederanjată din nivelul roman de locuire. Sub padimentul

³ Informație colegială Gh. Lazarovici.

⁴ Pînă la folosirea tractoarelor în agricultura locului, punctul unde se afla locuința romană nu era arat din cauza zidurilor de piatră pe care plugul cu tracțiune animală nu le putea mișca.

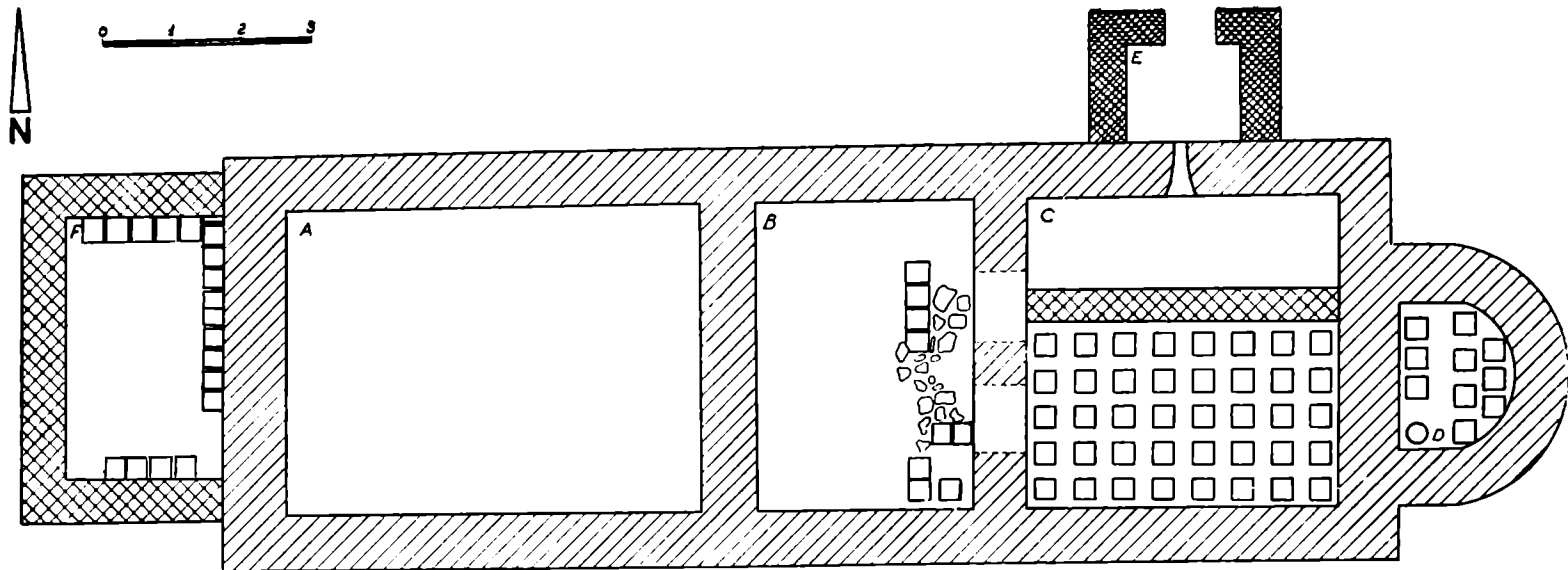
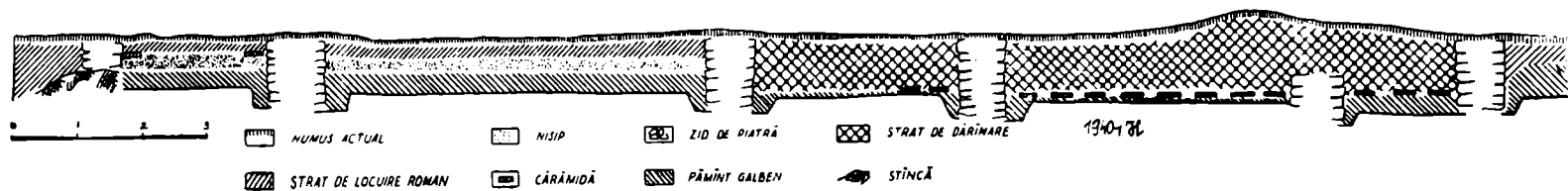

Fig. 3. — Planul locuinței.

Fig. 2. — Profilul secțiunii a II-a.
<https://biblioteca-digitala.ro>

încăperilor din partea de vest a clădirii apare stratul de locuire neolitică, avînd în acest loc grosimea de 15—25 cm. Sub el urmează pămîntul neumblat (fig. 2). Lîngă zid poate fi observat, de ambele părți ale secțiunii ale I-a, șanțul săpat pentru construirea lui.

În forma în care se prezintă construcția (fig. 3), ea a fost ridicată în două etape. În prima etapă locuința avea forma unui dreptunghi cu latura lungă orientată est-vest. Dimensiunile lui erau $16,60 \times 5,85$ m. Capătul de est al dreptunghiului se termină într-o absidă alungită. Zidul clădirii este construit în tehnica *opus incertum*, din piatră de carieră prinsă cu mortar. Grosimea lui este 0,75—0,80 m. Din zidul propriu-zis se păstrează foarte puțin. Temelia, înaltă de 0,70 m, are pietrele prinse cu mortar. Ea este mai groasă decît zidul propriu-zis cu 5 cm. pătrunzînd și în pămîntul neumblat. Partea dreptunghiulară a clădirii are trei încăperi despărțite prin ziduri construite într-o bucată cu cele exterioare. Lățimea încăperilor în interior este de 4,35 m. Lungimea lor diferă: încăperea A măsoară 6 m, încăperea B are 3 m, iar încăperea C măsoară 4,50 m. Absida (D) făcea corp comun cu clădirea fiind despărțită de încăperea C de un zid. Raza părții semicirculare a absidei este de 1,75 m, centrul ei fiind la o depărtare de 0,60 m de partea exterioară a zidului ce desparte încăperile C și D și cu 0,40 m la sud de axa teoretică a locuinței.

În cea de a doua etapă clădirea a fost extinsă: în partea de vest a fost adăugată o încăpere F. Dimensiunile în partea interioară sînt de $2,20 \times 3,50$ m. Grosimea zidului ei este de 0,60 m. Zidul nu are temelie. Încăperea este așezată puțin asimetric față de axa clădirii; latura ei se află la 0,70 m de colțul de sud-vest și la 0,25 m de colțul de nord-vest.

Tot într-o etapă ulterioară ridicării construcției de bază, încăperea C a fost împărțită în două cu un zid gros de 0,75 m, orientat est-vest, care astupă parțial unul dintre canalele pentru aer cald dintre încăperile B-C; zidul este pus pe nivelul de jos din încăpere, același cu cel pe care se află cărămizile instalației de încălzire. S-au format astfel încăperile C măsurînd $4,50 \times 2,60$ m și C_1 măsurînd $4,50 \times 1,30$ m.

Încăperile B, C, C_1 și D (absida) erau încălzite cu hypocaust. Focul se făcea într-un cuptor (E) construit pe latura de nord a clădirii la 1 m de colțul de nord-est. Dimensiunile lui, luate în partea exterioară, sînt $5,20 \times 3,35$ m (fig. 7/1). Zidul cuptorului din piatră și cărămidă, gros de 0,55 m, era lipit de zidul de nord al clădirii. Pe latura de nord a cuptorului se afla deschiderea (gura) cuptorului construită din cărămizi, largă de 0,70 m. Partea superioară a cuptorului s-a prăbușit, în mare parte chiar în interiorul lui, peste un strat gros de cenușă și cărbune. De la cuptor, căldura trecea în încăperea C (înainte de împărțirea ei în două părți) printr-un orificiu în formă de pilnie practicat la baza zidului. Lărgimea gurii acestui orificiu era de 0,15—0,20 m. În dreptul ei pămîntul din încăpere era înnegrit și ars. Din încăperea C aerul cald trecea în încăperea B prin două canale din cărămizi mari ($21 \times 31 \times 6$ cm) dispuse radial. Semicercul obținut astfel avea diametrul interior de 0,30 m, cel exterior de 0,95 m. Înălțimea canalului era de 0,65 m (fig. 7/2, 8/1—2, 9). Zidul se întrerupea în dreptul canalului pînă la bază (fig. 9). Din încăperea C aerul cald trecea în absidă (D) prin spațiul lăsat între padiment și zidul despărțitor dintre încăperile C și D, construit astfel încît să rămînă loc. Nu știm cum se făcea circulația aerului cald după

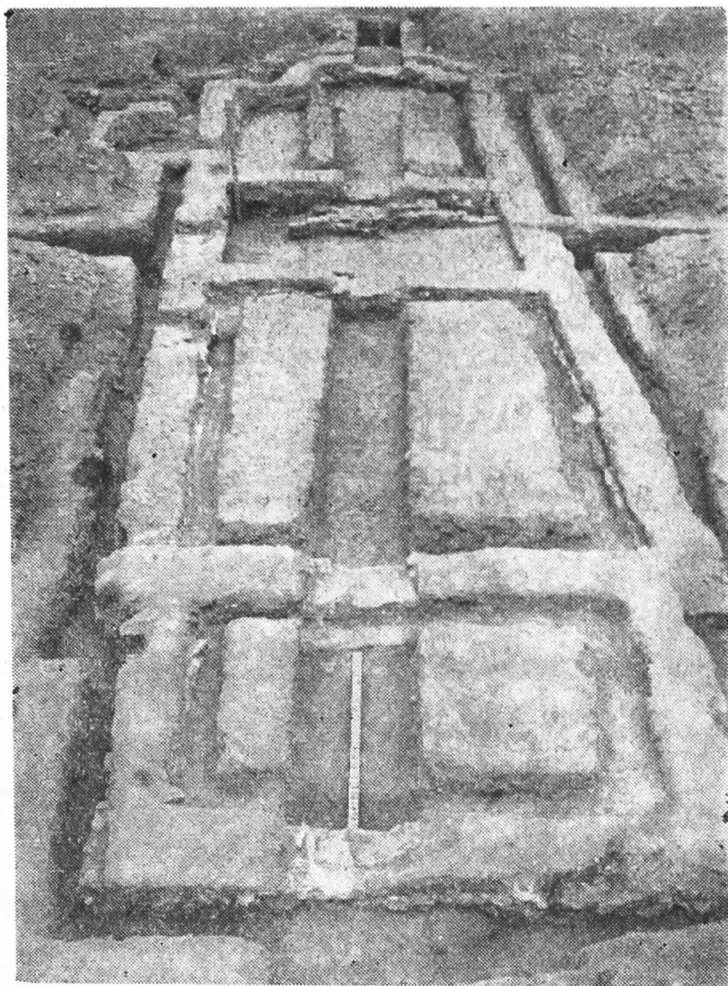

Fig. 4. — Locuința romană văzută de sus.

Fig. 5. — Locuința romană văzută dispre vest.

Fig. 6. — Locuința văzută dinspre est.

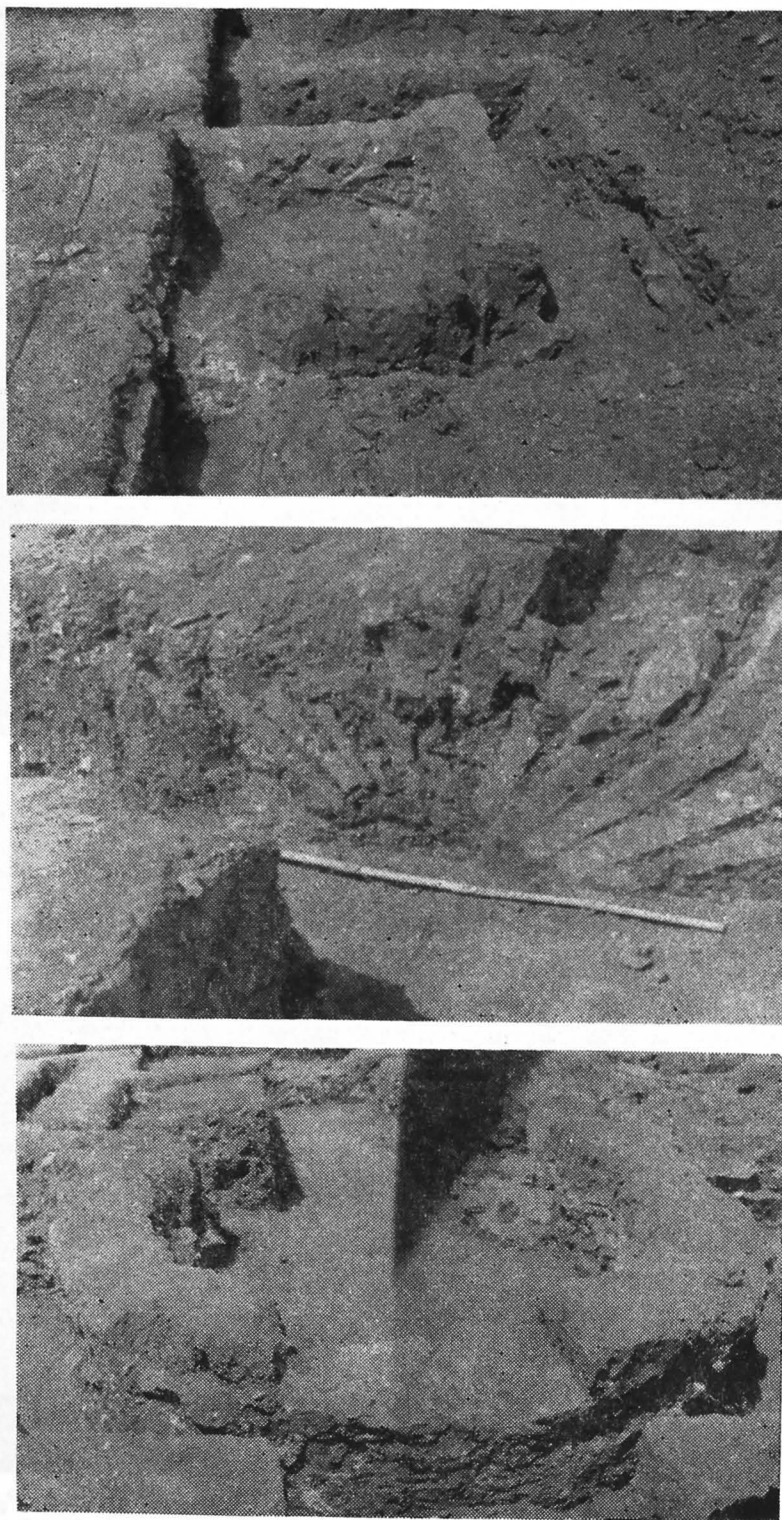

Fig. 7. — Vedere a: a) cuptorului pe latura de nord; b) canalul nr. 2 de la instalația de încălzire; c) absida locuinței.

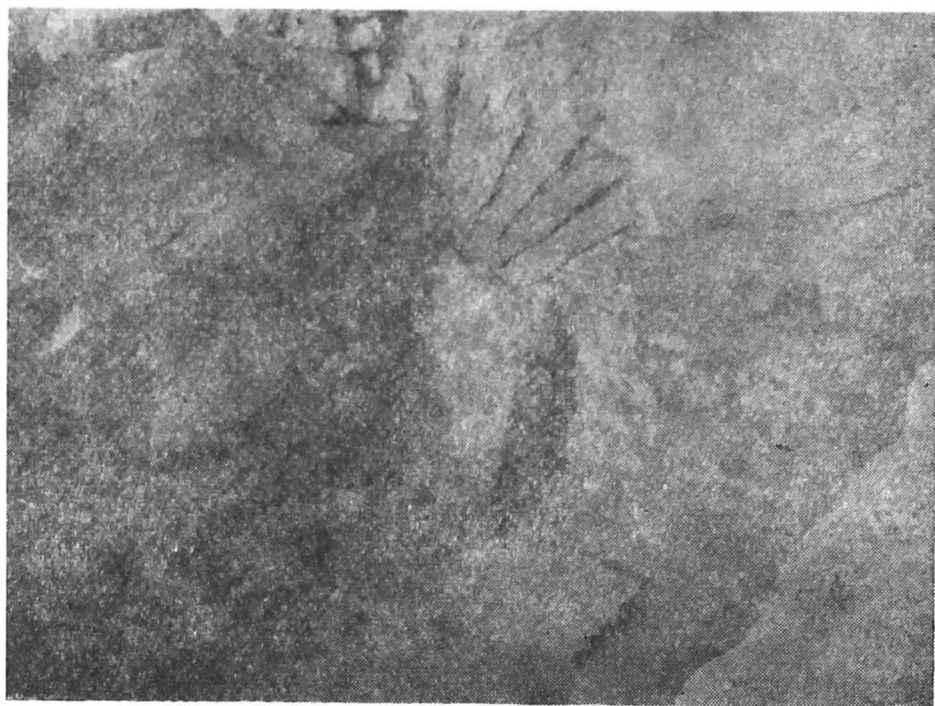

Fig. 8. — 1. Vedere a încăperii C cu resturile instalației de încălzire. 2. Vedere a zidului care blochează canalul hypocaustului.

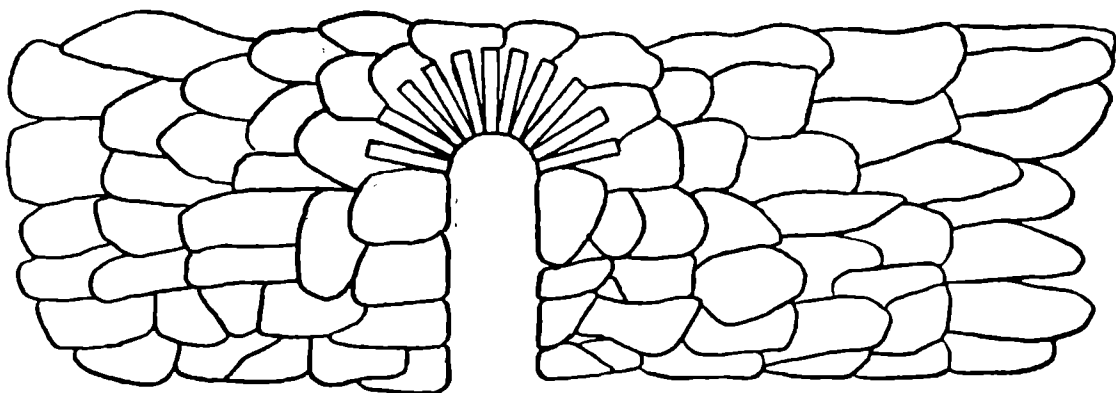

Fig. 9. — Detaliu al canalului de hypocaust.

despărțirea în două a încăperii C; orificiul nordic este blocat parțial, iar în zid nu exista canal de trecere pentru aer. Faptul implică fie o circulație a aerului cald: cuptor—C₁—B—C—D, fie încetarea folosirii sistemului de încălzire. Ultima ipoteză este puțin probabilă. În încăperea C resturile instalației de hypocaust s-au păstrat destul de bine: pe lățimea încăperii sînt cinci rînduri de stîlpi de hypocaust, iar pe lungime sînt 8 rînduri (fig. 8/1). Rîndurile sînt distanțate pe lățime cu 0,24 m între ele, cele externe fiind aproape lipite de zid. În lungime distanțele dintre rînduri variază astfel: 10, 23, 26, 31, 27, 30, 29, 21 cm (cuprinzînd și distanțele dintre ziduri și stîlpi). Cărămizile din care sînt formați stîlpii hypocaustului sînt dispuse astfel: la bază așezate pe lut se aflau cărămizi de 21×21×6 cm peste care veneau așezate cărămizile de 18×18×6 cm. Se păstrau numai cîte două cărămizi de această ultimă mărime. Dacă socotim teoretic că partea inferioară a padimentului trebuia să fie cel puțin la nivelul părții de sus a canalului de trecere, atunci înălțimea stîlpului de hypocaust trebuia să măsoare 0,70 m, adică să fie formată din circa 7—8 cărămizi.

În încăperea B instalația de hypocaust pare să fi fost deranjată încă din vechime. Urmele ei se păstrează numai pe latura de est a încăperii, pe o porțiune avînd lățimea de 1,50. Această porțiune pare să fi fost delimitată de restul încăperii printr-un zid din piatră și cărămidă. În spațiul dintre acest zid și peretele încăperii C se mai păstrează cîteva stîlpi de hypocaust. În restul încăperii B nu au putut fi observate urme ale instalației de încălzire, ceea ce ne îndeamnă să credem că porțiunea încălzită alcătuia în ultimă instanță un fel de „pat” fiind singura porțiune din cameră încălzită cel puțin într-o ultimă perioadă, căci încăperea a fost construită astfel încît să fie în întregime încălzită.

În încăperea D — absida — instalația de încălzire este bine păstrată: s-au conservat stîlpii de hypocaust pe o înălțime de 4—5 cărămizi. Rîndurile sînt dispuse astfel (fig. 3): începînd de la peretele încăperii C, două rînduri a cîte patru stîlpi un rînd de trei stîlpi; între zid și rîndul I sînt 15 cm; între rîndul I și II sînt 70 cm între rîndul II—III sînt 25 cm; rîndul IV la 35 cm de rîndul III nu este dispus în linie, ci urmărește curbura absidei. Distanța între stîlpi în cadrul rîndului este de 25 cm în rîndul I, 23 cm în rîndul II și 15 cm în rîndul III. În rîndul I —

colțul de sud alabsidei—stîlpul de cărămidă a fost înlocuit cu un stîlp tubular înalt de 0,45 m și diametrul de 12 cm.

Padimentul încăperilor era din cocciopesto. El nu s-a păstrat în nici una dintre încăperi și felul în care a fost construit diferă. Se păstrează însă cîteva fragmente destul de mari, care permit să constatăm că grosimea acestei podele este de 12—14 cm. Aceste fragmente au fost găsite în încăperile B, C, D. În încăperile A și F padimentul constă dintr-un strat de nisip și prundiș gros de 25—30 cm, bine bătut, pus deasupra nivelului preistoric. Peste stratul de nisip erau așezate cărămizi, iar peste cărămizi un strat subțire de cocciopesto. În încăperea F grosimea stratului de cocciopesto era de 1—1,5 cm.

Secțiunea a III-a a fost trasată la 25—30 m vest de secțiunea I și la 10 m nord de construcția cu zid de piatră. Ea a identificat un bordei, cercetat apoi în întregime cu o casetă. Bordeiu, ușor adîncit în pămînt, este de formă aproximativ dreptunghiulară 4,30×3 m, cu latura lungă orientată spre nord. El se adîncea în stratul preistoric 0,20—0,30 m. Nu am găsit în interior urme de vatră. Urmele lui se distingeau bine după cantitatea mare de lipitură de pămînt arsă care alcătua foarte probabil pereții lui. Grosimea stratului de lipitură avea 0,30 m. Din bordei au apărut numeroase fragmente ceramice și alte materiale arheologice.

Secțiunile a IV-a și a V-a au fost trasate la 40 m, respectiv 60 m vest de construcția cu zid de piatră cu scopul de a delimita așezarea. Stratul de locuire roman este foarte deranjat, el ne mai prezentînd caracteristicile unui nivel de locuire. Aici au fost descoperite: un bronz de la Gordianus (nr. 5 din listă) și un donarium⁵. Nu s-a făcut cercetări în partea de est a terasei.

Vom prezenta în cele ce urmează materialul arheologic mai important provenind mai ales de la cele două obiective cercetate, dar și cele apărute în așezare fie cu ocazia cercetărilor pentru epoca neolitică, fie cu ocazia lucrărilor agricole. Cea mai mare parte din acest material constă din ceramică. Ea poate fi despărțită în două grupe mari: cea lucrată cu roata și cea lucrată cu mîna, ultima grupă fiind considerabil mai puțină. Ceramica lucrată la roată reprezintă ea însăși trei sub-grupe: ceramică de import, ceramică lucrată din pastă foarte fină și ceramică provincială obișnuită. Ceramica provincială prezintă următoarele forme: oale, străchini, urcioare.

Oala este forma de vas cea mai răspîdită, dar nu avem aici nici un singur exemplar păstrat întreg sau întregit. După culoarea pastei, oalele pot fi din pastă fină de culoare albă nisipoasă (fig. 11/1, 2, 3, 9, 12, 13 din interiorul clădirii), de culoare cărămizie (fig. 11/4, 5 și fig. 12/1, 11, 14—22, 28 din interiorul clădirii; fig. 11/6, 12/10 din bordei), de culoare cenușie închisă (fig. 11/10 a, b, c, din așezare), de culoare brună roșcată (fig. 12/2, 3, 9 din așezare și bordei).

Strachina este o formă de vas aproape tot atît de răspîdită ca și oala. Acest vas este lucrat în toate cazurile din pastă fină sau foarte fină. Ea reprezintă două tipuri: un tip cu fund plat și un altul cu fund inelar.

1. Strachină din pastă fină de culoare roșcată. În exterior acoperită cu firnis ($dg \times df \times i = 16,1 \times 14 \times 3,2$ cm). Încăperea B (fig. 10/1).

2. Strachină din pastă fină nisipoasă de culoare albă ($22,6 \times 17,2 \times 5$ cm). Încăperea B (fig. 10/6).

⁵ N. Gudea, *Un donarium roman descoperit la Gornea*, în *SCIV*, 23, 4, 1972, p. 671—675.

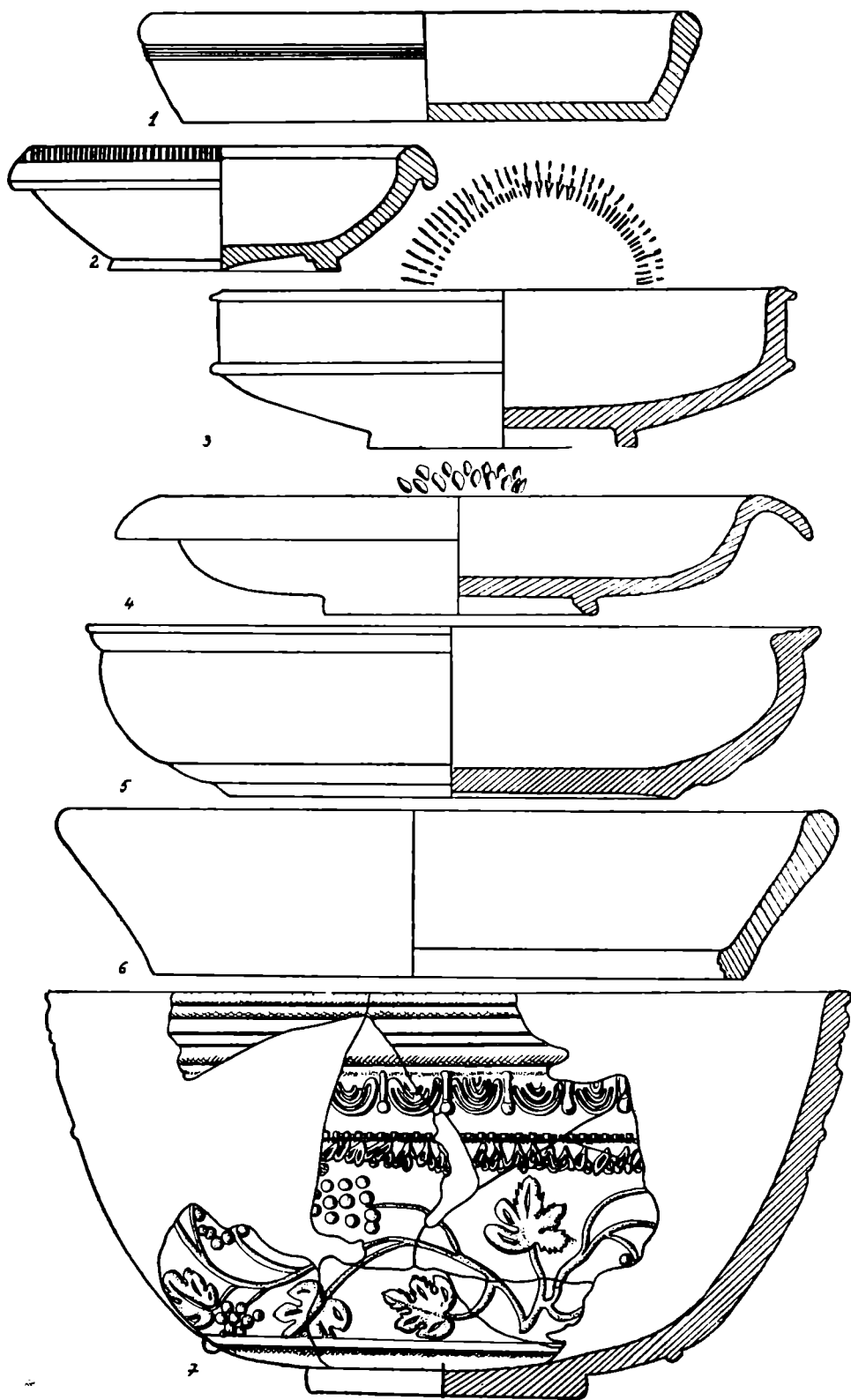

Fig. 10. — Ceramica descoperită în așezarea romană (scara 1:2).

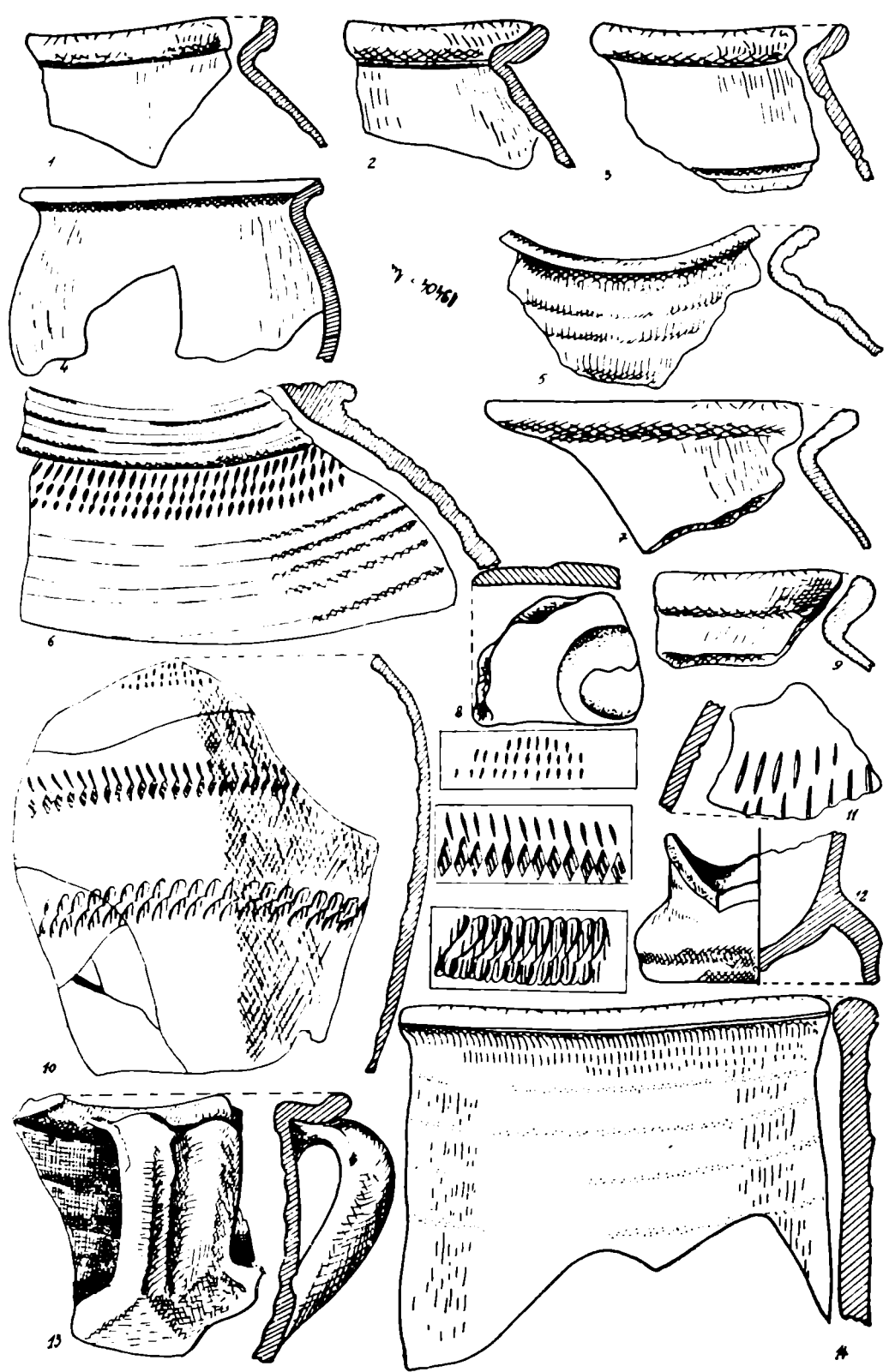

Fig. 11. — Profile de vase (scara 1:2).

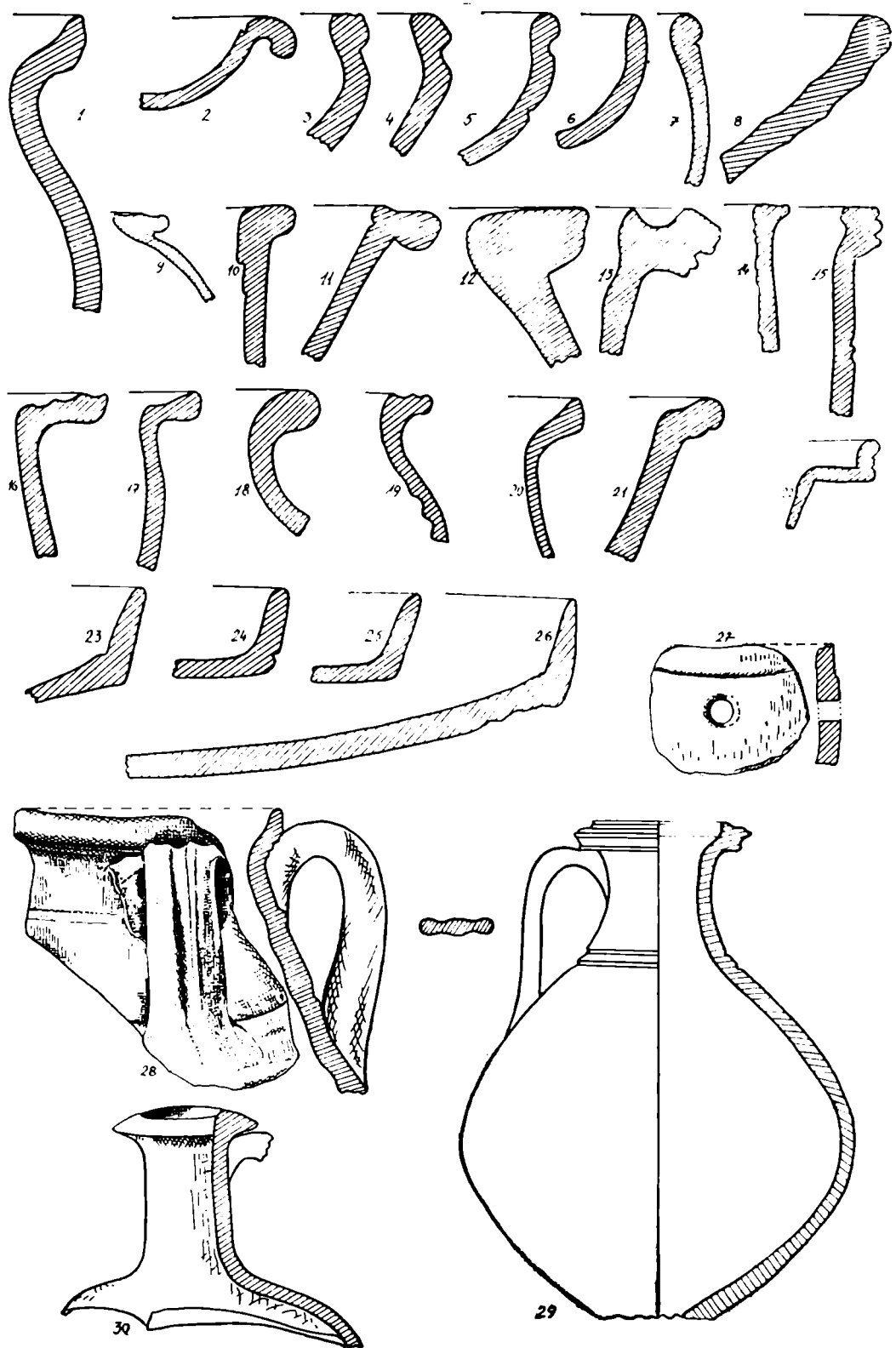

Fig. 12. — Profile de vase (scara 1:2).

3. Strachina din pastă fină de culoare roșie (21,2×13×5,1 cm). Secțiunea a I-a la sud de clădire (fig. 10/5).

4. Fragment de strachină din pastă fină nisipoasă de culoare albă. Secțiunea a I-a la nord de clădire (fig. 12/8).

5. Strachină din pastă foarte fină de culoare cenușie (12,4×6,8×3,5 cm). Secțiunea a II-a, încăperea A (fig. 10/2).

6. Fragment de strachină din pastă foarte fină de culoare brună roșcată acoperită cu firnis. Încăperea A (fig. 12/2).

7. Strachină din pastă foarte fină de culoare cenușie acoperită cu firnis (20,2×8×3 cm). Bordei (fig. 10/4).

8. Strachină din pastă foarte fină de culoare roșie acoperită cu firnis (17×7,8×4,5 cm). Bordei (fig. 10/3).

9—12. Fragmente din străchini din pastă foarte fină de culoare roșie acoperită cu firnis. Clădirea cu zid de piatră (fig. 12/23—26); 13—17. Fragmente din străchini din pastă fină nisipoasă de culoare roșie. Clădirea cu zid de piatră (figura 12/3—7). Fragmentele 1—4 aparțin tipului cu fund plat; 5—17 aparțin tipului cu fund inelar.

Urciorul este o formă de vas mai puțin răspândită. Avem numai două vase care aparțin acestei forme:

1. Urcior din pastă foarte fină de culoare roșie închisă, acoperit cu firnis roșu-brun (5,4×16 cm; d max.=12 cm). Clădire (fig. 12/29).

2. Fragment dintr-un urcior din pastă foarte fină de culoare roșie închisă. Clădire (fig. 12/30).

Din prima grupă a ceramicii face parte și un fragment de *terra sigillata* aparținând unui bol (23,5×8×12 cm), forma 37 (Dechelette, I, pag. 187, perioada a III-a de fabricație de la Lezoux cuprinsă între 110 și a doua jumătate a secolului al III-lea)⁶. Descoperit într-o secțiune trasată pentru cercetarea unui bordei din epoca neolitică, situat la vest de clădire (fig. 10/7).

În subgrupa ceramicii din pastă foarte fină, probabil tot vase de import, menționăm câteva fragmente de vase cu decor imprimat:

1. Fragment din peretele unui vas din pastă de culoare cenușie deschisă acoperit cu firnis. Clădirea cu zid de piatră (fig. 13/5).

2. Buză de strachină din pastă de culoare cenușie închisă. Așezare (fig. 13/6).

3. Fragment de strachină din pastă de culoare cenușie decorată cu motiv în floral. Clădirea cu zid de piatră (fig. 13/8).

4. Fragment de strachină din pastă de culoare cenușie decorată cu motiv în relief. Clădirea cu zid de piatră (fig. 13/10).

5. Fragment de vas din pastă de culoare cenușie acoperit cu firnis. Bordei (fig. 13/12).

Grupa a doua a ceramicii cuprinde vase lucrate cu mâna și este puțin numeroasă.

1. Fragment din peretele unui vas din pastă brună roșcată nisipoasă. Pe corp linii orizontale paralele și în val incizate. Bordei (fig. 13/7).

2. Ceașcă dacică din pastă cu nisip și pietricele, de culoare brună roșcată, bine arsă (15×7,5×7,5 cm). Încăperea C (fig. 14/7).

⁶ J. Dechelette, *La céramique ornée de la Gaule Romaine*, Paris, I, 1904, p. 178.

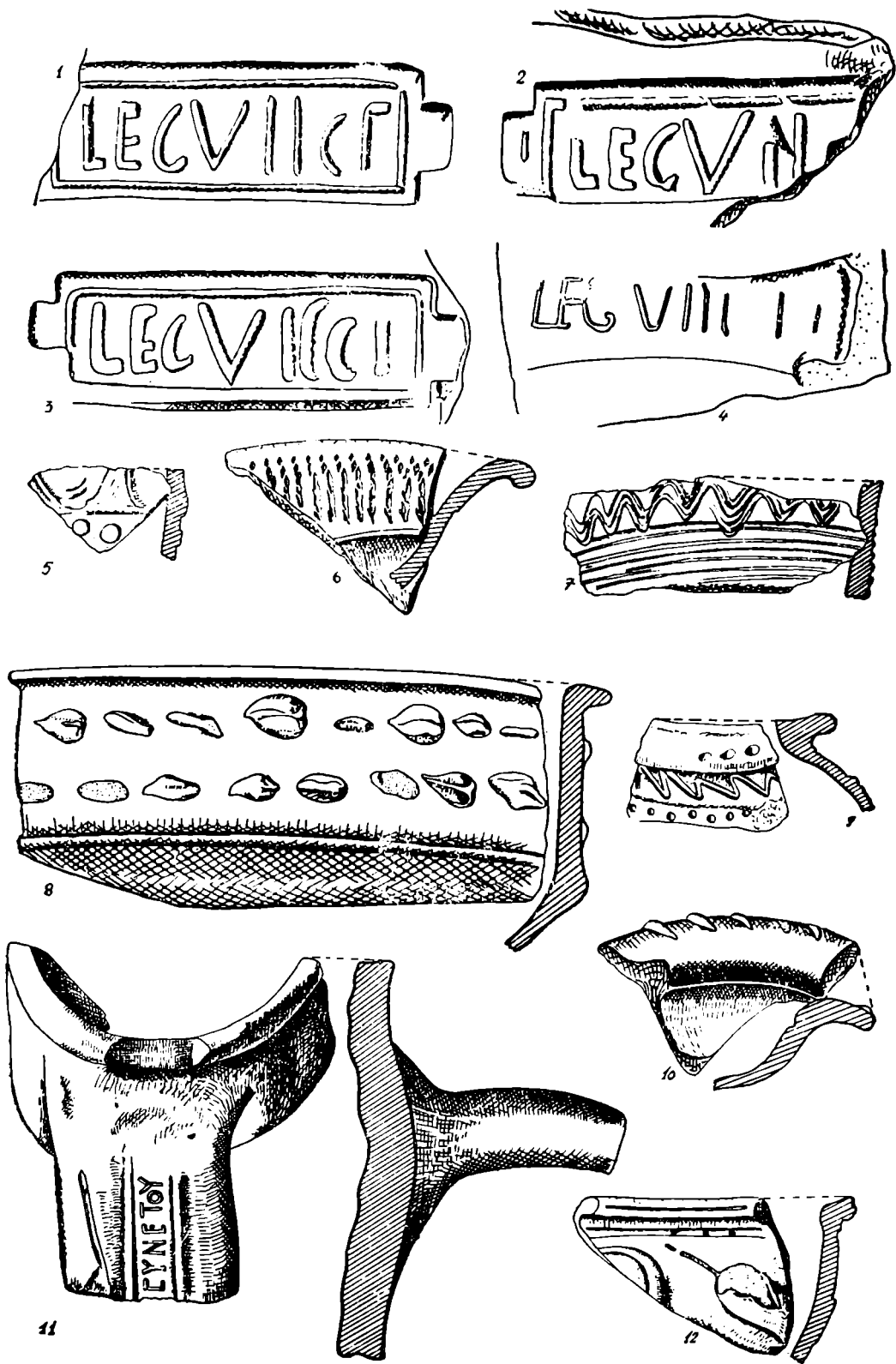

Fig. 13. — Țigle stampilate și ceramică din pastă fină (scara 1:2).

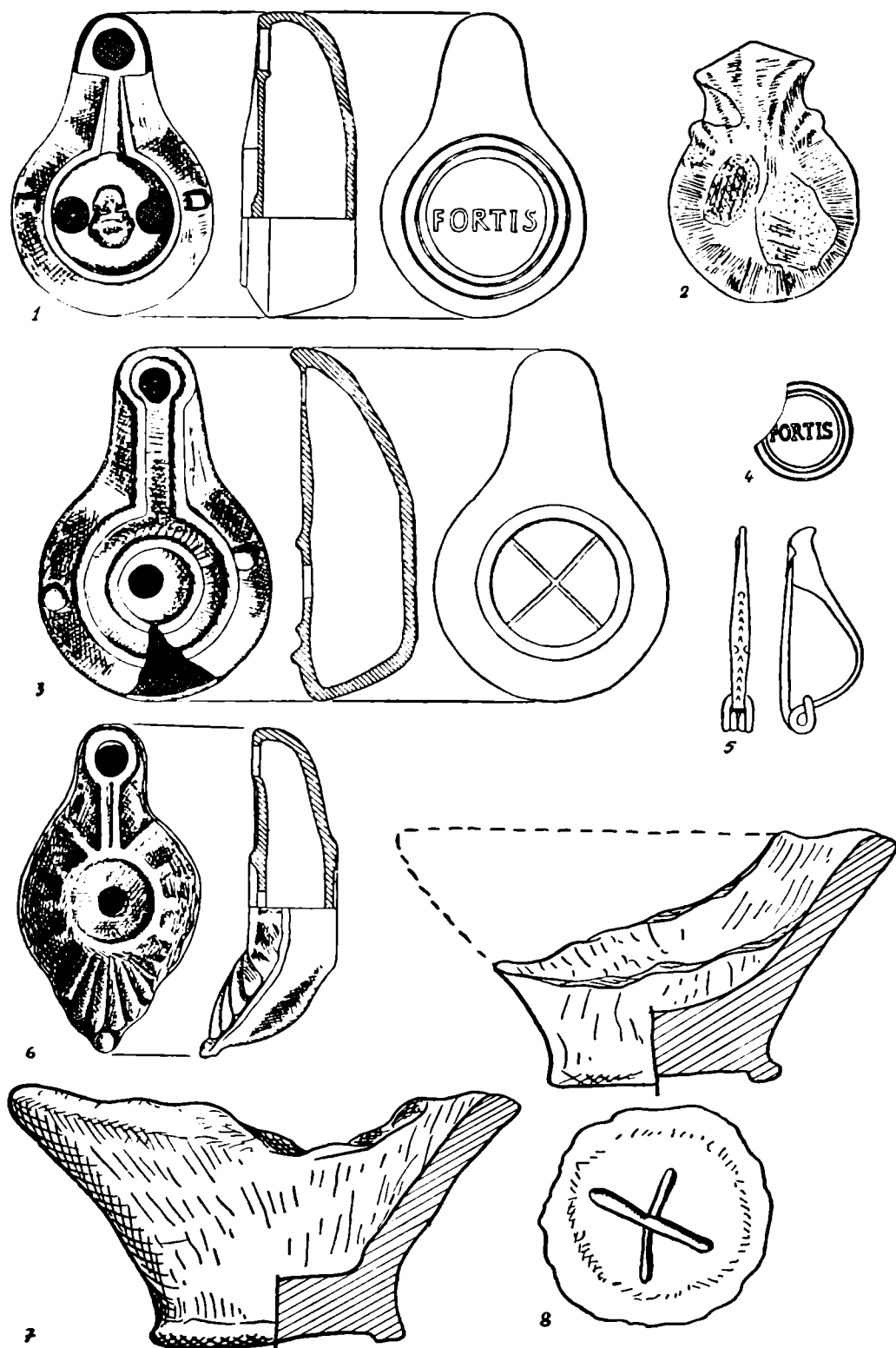

Fig. 14. — Opaite și ceramică dacică (scara 1:2).

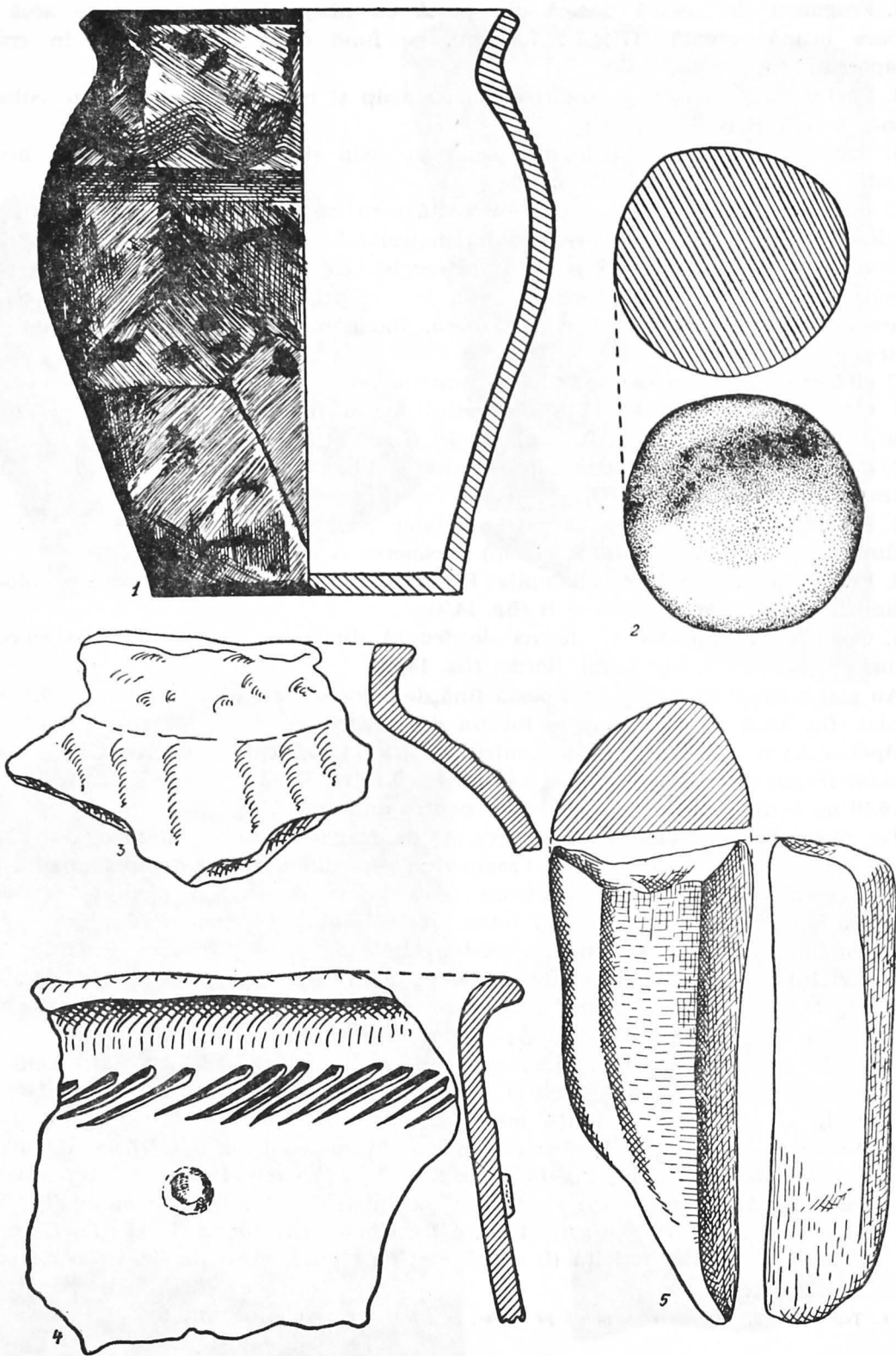

Fig. 15. — Ceramică lucrată cu mîna (scara 1:2).

3. Fragment de ceașcă dacică din pastă cu nisip și pietricele bine arsă de culoare brună roșcată ($17 \times 7 \times 7,8$ cm), pe fund două linii incizate în cruce. Încăperea C (fig. 14/8).

4. Parte din gura unei oale din pastă cu nisip și pietricele slab arsă de culoare brună roșcată. Bordei (fig. 15/4).

5. Parte din gura unei oale din pastă cu nisip și pietricele de culoare brună roșcată. Bordei (fig. 15/3).

O poziție cu totul aparte ocupă în această listă vasul din figura 15/1. După locul de descoperire — în bordei — și după materialul cu care a fost găsit împreună (ceramică romană, opaițe) el poate fi categorisit ca vas dacic. Aspectul însă pare diferit de acela al vaselor dacice atât în ce privește calitatea pastei, cât și arderea și elementul de decor. De aceea, înclinăm să credem că este un vas dintr-o epocă mai târzie.

O altă categorie de piese ceramice o constituie opaițele:

1. Opaiț cu stampila FORTIS din pastă foarte fină cărămidie cu firnis roșu-brun $L \times d \times i = 9 \times 6 \times 3,5$ cm). Bordei (fig. 14/1).

2. Opaiț de același tip dar fără stampilă ($10,5 \times 7 \times 2,5$ cm). Pe fund o cruce incizată. Încăperea A (fig. 14/3).

3. Fragment de opaiț cu cioc triunghiular din pastă foarte fină de culoare cărămidie acoperit cu firnis ($8 \times 5,2$ cm). Încăperea A (fig. 14/2).

4. Fragment de opaiț cu stampila FORTIS, din pastă foarte fină de culoare cărămidie ($d_f = 3$ cm). Încăperea B (fig. 14/4).

5. Opaiț cu apucătoare în formă de frunză din pastă foarte fină de culoare cenușie roșcată ($10 \times 5 \times 3$ cm). Bordei (fig. 14/6).

Au mai apărut: un rondel din pastă fină de culoare roșie ($d = 6,8$ cm, $g = 0,4$ cm. Bordei; fig. 15/2) și o fusaiolă de lut fin de culoare roșie ($d = 4,7$ cm, $g = 0,7$ cm. Încăperea A; fig. 12/27), o gresie pentru ascuțit ($14 \times 5,5$ cm. Încăperea C; fig. 15/5) și două fragmente de rișniță ($d = 0,40$ m, $i = 0,10$ m. Bordei. Respectiv, $d = 0,45$ m, $i = 0,10$ m. Încăperea C, cu bara de fier pentru antrenare).

Tot făcut din lut a apărut (încăperea A) un fragment dintr-o statueta din pastă foarte fină cărămidie. (fig. 19/a-b. Fragmentul reprezintă partea dreaptă din bustul unui personaj feminin care schițează gestul de a-și acoperi pieptul cu mâna dreaptă. Poziția este caracteristică zeiței Venus Pudica și credem că piesa reprezintă un fragment dintr-o statueta a acestei zeițe⁷.

Materialul din fier este relativ numeros. El constă din piroane (fig. 18/6×8, 2, 3, 4, 5) și scoabe (fig. 18/2×22), care permit să presupunem că acoperișul construcției avea schelet din lemn, peste care se aplicau țiglele și olanele.

Uneltele de fier apărute: un fragment de burghiu ($L = 13,2$ cm. Clădire; fig. 18/10), o lamă de cuțit ($L = 11,2$ cm. Secțiunea a I-a, la nord de clădire; fig. 18/13), o ancoră sau undiță mare ($L = 25$ cm. Încăperea D; fig. 18/19), o greutate de plumb cu cui de fier ($d = 6$ cm. Încăperea C; fig. 18/7), ac de prins plasa de pescuit ($L = 6$ cm; fig. 18/20), *stylus* ($L = 11,8$ cm. Încăperea C, fig. 18/1) indică o activitate complexă a locatarilor locuinței. O serie de alte piese din fier ca: piesă cu cîrlig ($L = 32$ cm; fig. 18/9), o bară îndoită în formă de U ($L = 6,5$ cm; fig. 18/11), piesă de fier îndoită ($L = 13,5$ cm; fig. 18/12), piesă de fier ($L = 8,5$ cm;

⁷ I. Țeposu-David, *Teracote reprezentînd pe Venus*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 473—476.

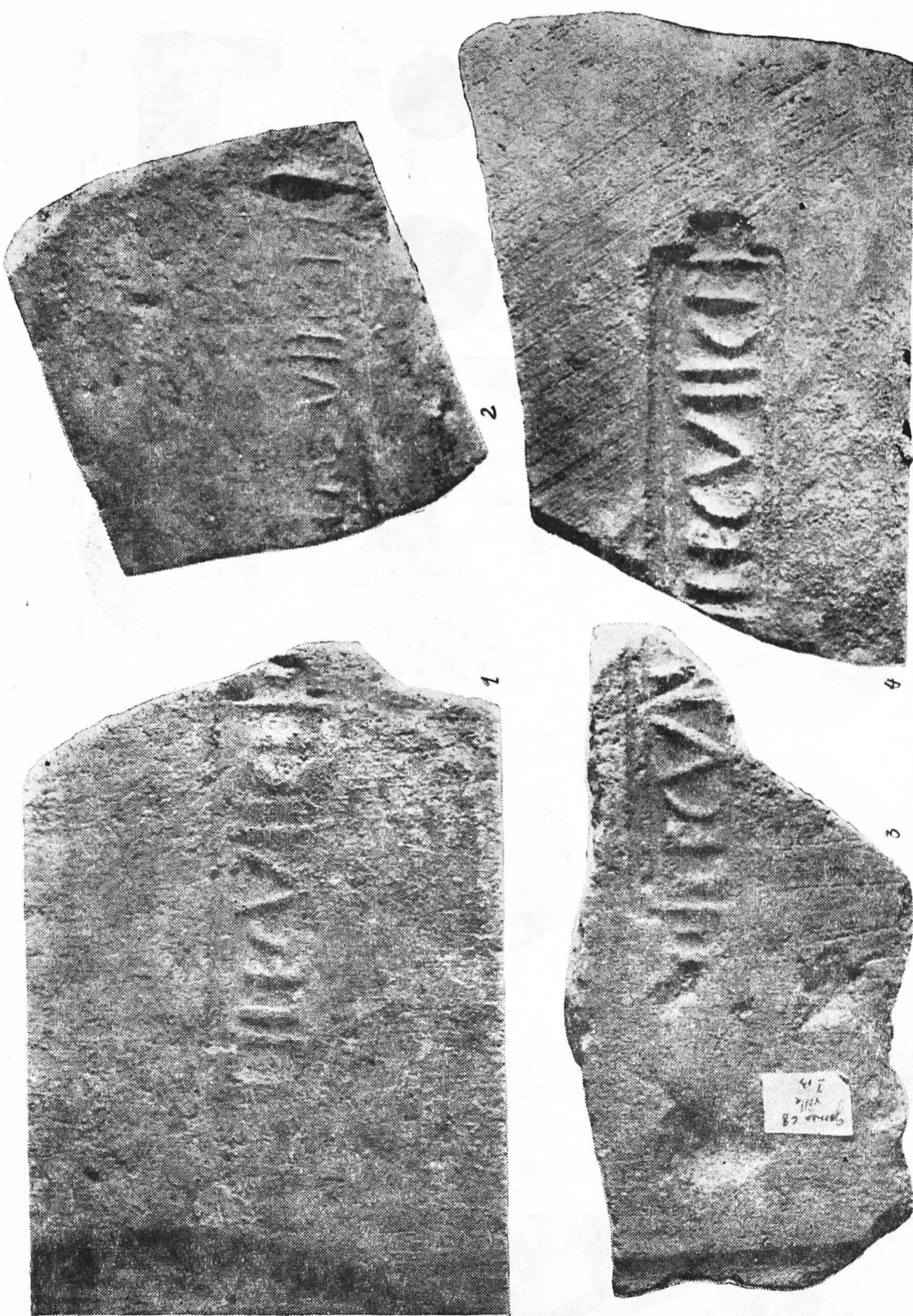

Fig. 16. — Tigle stampilate.

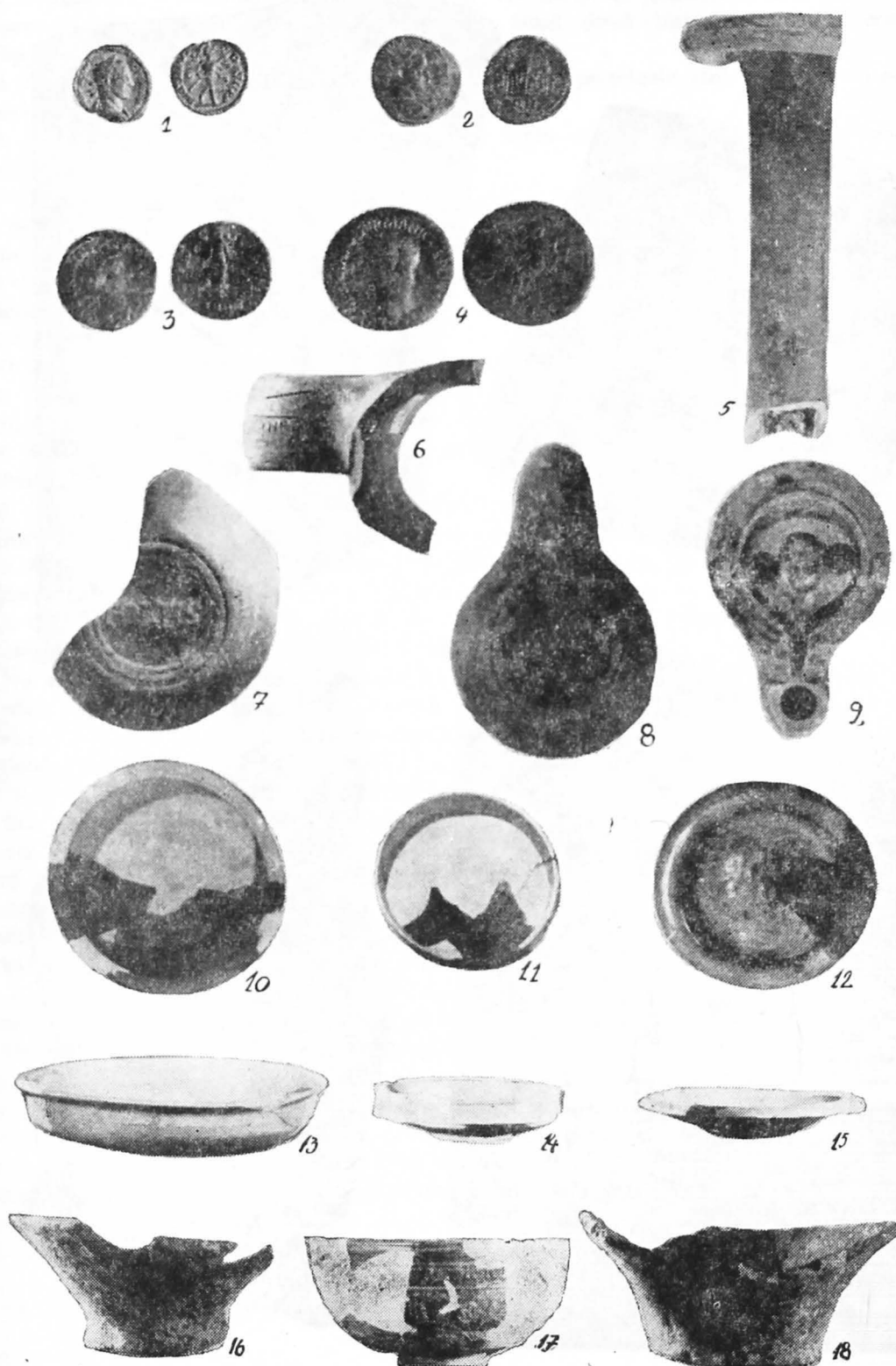

Fig. 17. — Monede și alte obiecte.

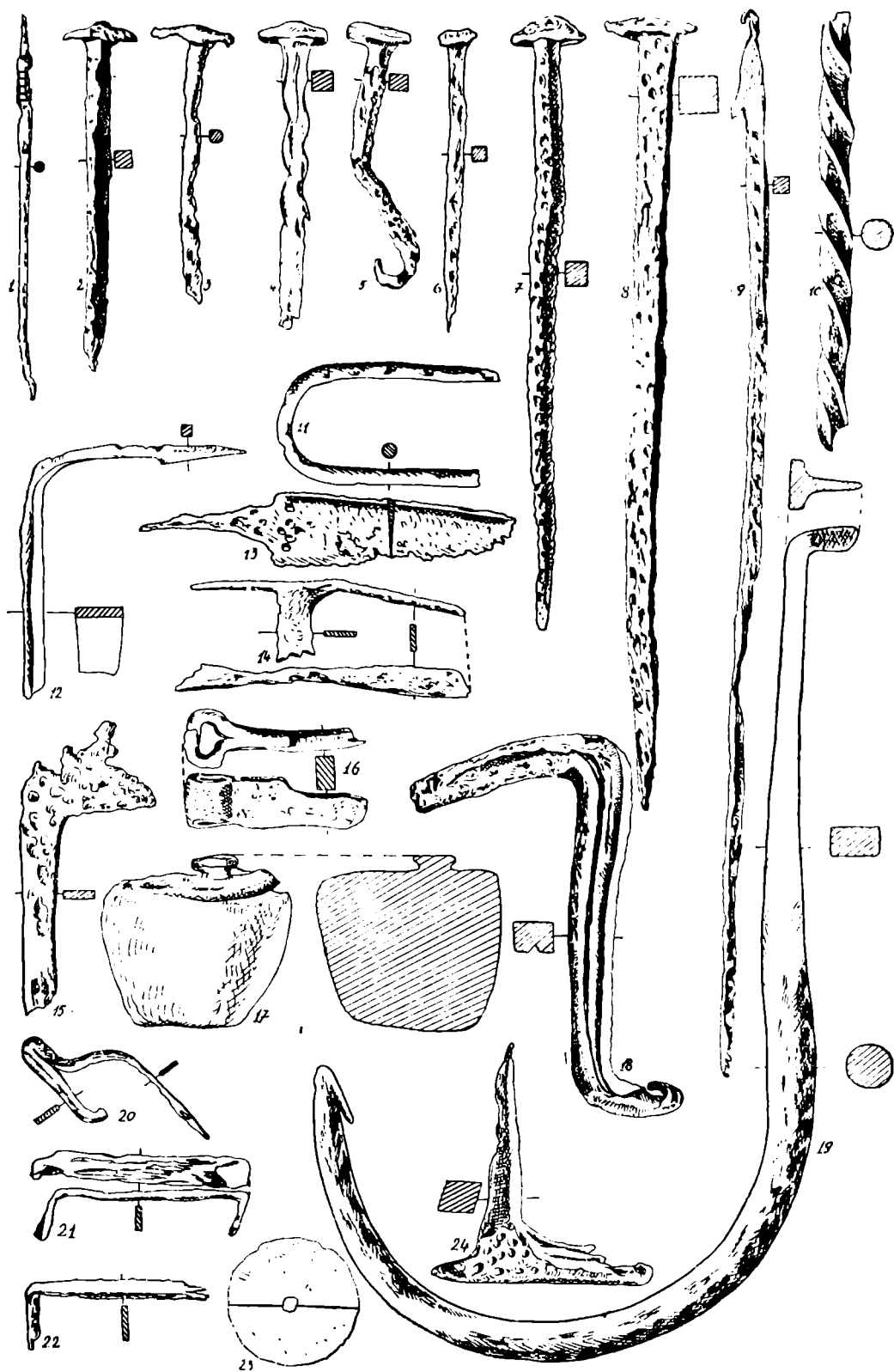

Fig. 18. — Unelte, piese din fier și bronz (scara 1 :2).

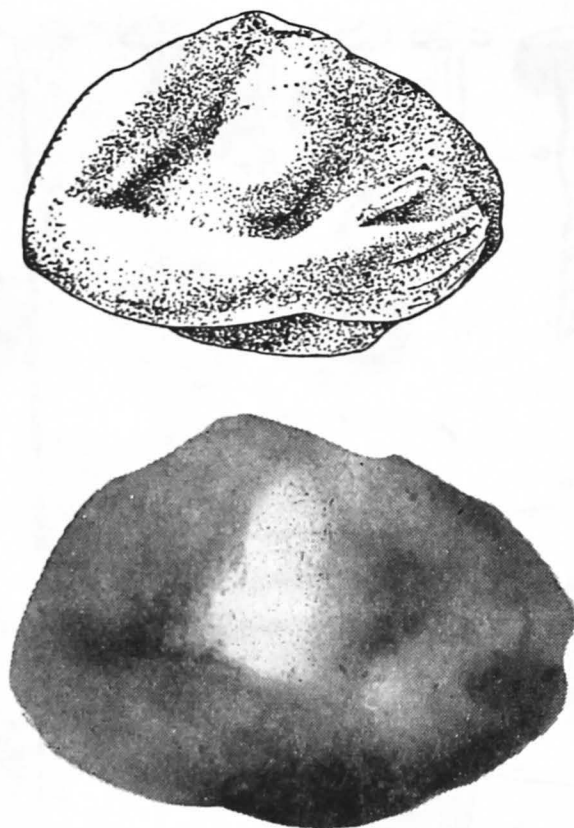

Fig. 19. — Fragment dintr-o statueta reprezentînd pe Venus Pudica (scara 1:1).

fig. 18/14) și alte piese: $L = 8,5$ cm (fig. 18/15), $L = 5,5$ cm (fig. 18/16), $L = 11,5$ cm (fig. 18/18), arată și ele că fierul era un material frecvent folosit, probabil, se prelucra pe loc.

Obiectele din bronz sînt mai puține: o plăcuță rotundă de bronz ($d = 4$ cm; fig. 18/23 cîteva piese de la o *lorica squamata* (încăperea C), o fibulă de bronz (fig. 15/5). Așezare.

Tot atît de puțin numeroase sînt și obiectele de sticlă, care sînt toate fragmentare: un gît de la un *lacrimarium* ($L = 8$ cm, $dg = 3,5$ cm. Bordei; fig. 17/5); o buză de la un vas din pastă verzuie ($d = 7$ cm). Bordei; un fund de pahar din pastă albăstruie ($d = 4,5$ cm) și un fund de pahar din sticlă transparentă ($d = 4,8$ cm), toate din încăperile A și C.

În jurul și în interiorul clădirii din piatră au fost descoperite numeroase fragmente de țigle și olane, dintre care (23 buc.) poartă stampila legiunii VII Claudia, care avea sediul la Viminacium⁶. Stampila prezintă două tipuri în funcție de lungimea cartușului și înălțimea literelor:

⁶ Legio, în *RE*, XII (1924), col. 1614–1629 (E. Ritterling).

1. LEG(io) VII CL(audia); Litera L este întoarsă spre stînga. Mărimea cartușului $13 \times 4,3$ cm; litere înalte de 2,2 cm (fig. 13/1, 2, 3 = fig. 16/2, 3).

2. LEG(io) VII CL(audia) pe un fragment de olan. Dimensiunile cartușului nu pot fi stabilite cu precizie; probabil circa 9 cm; înălțimea literelor 1,5 cm (fig. 13/4 = 16/4).

Primul tip de stampilă apare pe 20 de țigle; cel de al doilea tip a apărut pe două olane și o țiglă.

În încăperea B a fost descoperită o mînușă de amforă din pastă foarte fină de culoare cărămizie închisă. Pe mînușă, stampila: SYNETOU într-un cartuș cu colțurile rotunjite. Înălțimea literelor stampilei 0,7 cm (fig. 17/6). Forma literei S și scrierea literei E cu caracter latin indică o datare relativ tîrzie a stampilei, probabil jumătatea a doua a secolului al III-lea⁹. Piesa se adaugă celor 21 de descoperiri similare făcute pe teritoriul Daciei romane¹⁰ și pe lîngă faptul că amplifică lista din punct de vedere numeric, aduce în studiu numele unui producător cu totul necunoscut.

Au fost descoperite 5 monede:

1. Caligula. As. Cohen I/27. (37). Secțiunea a I-a, la 2 m de zid, a = 0,30 m (fig. 17/4).

2. Traianus. As. Strack, II, 396. Încăperea A în colțul de nord-est, a = 0,30 cm.

3. Severus Alexander. Denar. Cohen, VI, 355. Încăperea A, latura de sud șanțul de urmărire pe exterior (fig. 17/1).

4. Severus Alexander. Antoninian. Cf. Mionnet, suppl. V, p. 139, nr. 796. Secțiunea a II-a, încăperea D (fig. 17/2).

5. Gordianus. Bronz. Pick, I, 1, p. 35, nr. 83. Secțiunea a IV-a (fig. 17/3).

Chiar dacă cercetările s-au limitat numai la cele cinci secțiuni, descoperirile făcute cu ajutorul acestora ca și materialele arheologice apărute, fie cu prilejul lucrărilor agricole, fie a cercetărilor pentru epocile neolitică sau paleolitică, arată că pe această terasă a existat o așezare în epoca romană. Construcția cercetată în cadrul ei reprezintă fără îndoială o locuință — de tip *villa rustica* — a unui mic proprietar, iar bordeiul (ca și altele din jur, necercetate) reprezintă fie dependințe, fie locuințe mai sărăcioase. Forma și mărimea construcției cu zid de piatră o înscrisu în seria micilor locuințe tipice mediului rural¹¹. Existența celor două etape de construcție, cea de a doua reprezentînd de fapt o amplificare a locuinței, reprezintă o dovadă a unei mai lungi perioade de activitate a ei. Aceleași indicații le oferă și modificările făcute în sistemul de încălzire al încăperilor din interior, care probabil s-au datorat unor necesități apărute pe parcurs. Materialul arheologic, destul de bogat, indică o viață înfloritoare, iar prezența unor produse de import ca *terra sigillata* sau amfora stampilată arată că așezarea avea legături intense de comerț, probabil, favorizate de imediata apropiere a fluviului.

⁹ Spre deosebire de piesele de același fel publicate de D. Tudor, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 390–399, unde stampilele de amfore sînt fie numai în limba latină, fie numai în greacă, stampila de la Gornea folosește ambele caractere de litere. Menține însă forma genitivală pentru numele producătorului, ceea ce ne face să credem că centrul de producție al acestor amfore este în lumea greacă sau pontică.

¹⁰ D. Tudor, în *Apulum*, VII/1, p. 391–99.

¹¹ G. Lafaye, *Villa*, în *DA*, V, 1, p. 870; Djordje Mano-Zisi, *Fouilles de Caricin Grad*, în *Starinar*, XVII, 1966, p. 166, pl. I/1; E. B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, p. 225, 215.

Prezența în număr mare a țiglelor și olanelor, purtând ștampila legiunii VII Claudia, arată că armata avea cărămidării care deserveau și populația civilă, sau că locuința era proprietatea unui fost militar. Ceramica lucrată cu mîna, din care două vase sînt tipic dacice, este un indiciu al persistenței dacilor în așezare. Descoperirea celor două cești dacice în încăperea C ni se pare semnificativă în acest sens.

Nu avem elemente care să constituie criterii de datare nici pentru începutul, nici pentru sfîrșitul locuirii în așezare. Monedele, prea puține pentru a constitui un argument, acoperă o perioadă de timp foarte lungă. Înclinăm să credem că bronzul de la Caligula este o piesă rămasă în circulație și nu poate contribui la datarea începutului locuinței. Luată în general, perioada de mare intensitate a locuirii ar putea fi cuprinsă între domnia lui Traianus și mijlocul secolului al III-lea. Fibula de bronz¹² și opaițele cu ștampila FORTIS¹³, ca și tipurile de ștampilă ale legiunii VII Claudia, sînt probe pentru această ipoteză. Cîteva monede romane din epoca tirzie (sec. al IV-lea), descoperite în partea de est a așezării, ar putea fi dovezi pentru o continuare a locuirii și în secolul al IV-lea¹⁴, dar arheologic nu am putut face constatări în această direcție. Tot în acest sens, existența unei fortificații de epocă romană tirzie la numai un km spre vest de așezare¹⁵, ar fi un sprijin pentru susținerea unei continuări a vieții în așezare și în secolul al IV-lea.

Studiul așezărilor rurale din Dacia — sub aspect arheologic — reprezintă una din căile ce pot contribui dacă nu la rezolvarea cel puțin la definirea dificilei probleme a felului în care s-a făcut romanizarea provinciei nord-dunărene. Sîntem convinși că numai etalarea și clasificarea unei cantități imense de material arheologic variat — din toate categoriile de așezări (militare, urbane, rurale) — vor putea să aducă dovada concretă a unei vieți romane trăită la un nivel foarte dezvoltat și, deci, în ultimă instanță să dovedească eficiența procesului de asimilare a civilizației romane și a limbii latine de către autohtoni. Lucrarea noastră despre așezarea și locuința de la Gornea reprezintă o modestă contribuție pe această linie a cercetării.

N. GUDEA

EIN RÖMERZEITLICHES LANDHAUS IN GORNEA

(Zusammenfassung)

Der Verfasser legt die Ergebnisse der Ausgrabungen in einer römischen Siedlung auf der Flur des Dorfes Gornea (Kr. Caraș-Severin) vor, wo ein Wohnhaus — vom Typ *villa rustica* — und eine Erdhütte untersucht wurden. Das in zwei Etappen erbaute Landhaus wurde auch einmal wiederhergestellt. Ein

¹² Ilona Kovrig, *A császárkori fibulák Pannoniában*, în *DissPann*, II, 4, 1937, p. 28, grupa XIV, pl. XII 131—132.

¹³ C. Băluță, *Opaițele romane de la Apulum*, în *Apulum*, IIII, 1961, p. 202, se referă la perioada Traian-Hadrian.

¹⁴ N. Gudea, *Descoperiri monetare antice și bizantine în Banat*, în *Banatica*, 1971, p. 139—140.

¹⁵ N. Gudea, *Un castellum din epoca romană tirzie la Gornea* (ms). Comunicare la Institutul de istorie și arheologie Cluj, 1969; comunicare la Sesiunea Muzeului de arheologie din Constanța, octombrie 1972.

Teil der Räume war heizbar; es gab eine Hypokaustanlage, die von einem an der Nordseite des Hauses erbauten Ofen gespeist wurde. Die Lage der Räume, sowie die Heizanlage werden genau beschrieben. Neben dem Steinhaus wurde eine leicht in den Boden eingetiefte Hütte mit Lehmwänden untersucht. Diese hatte einen rechteckigen Grundriss mit abgerundeten Ecken ($4,20 \times 3$ m).

Aus dem Gebäude und der Hütte, sowie aus der Ansiedlung wurde viel archäologisches Material zutage gefördert, in der Hauptsache Tonware. Die typischsten Gefäße werden vorgelegt: Tongefäße verschiedener Güte und Form, Lampen und andere Gegenstände aus Ton, weiters Werkzeuge und Geräte aus Eisen, Bronzegegenstände, Münzen, Flach- und Hohlziegel mit dem Stempel der Legio VII Claudia und Scherben von Glasgefäßen. Der gesamte Fundstoff zeugt von einer intensiven Tätigkeit, die — wie es scheint — hauptsächlich in die zweite Hälfte des 2. und zu Beginn des 3. Jhs. anzusetzen ist.

DIN NOU DESPRE REPREZENTĂRILE DIONYSIACE ÎN DACIA

La sugestia unor colegi din unele centre de cercetare ale țării interesați, ca și semnatarul acestor rânduri, la întocmirea unui *Corpus* privind monumentele dionysiace descoperite pe teritoriul României, vom semna în cele ce urmează 10 reprezentări bacchice (câteva greșit interpretate), apărute în diferite lucrări de specialitate, publicații cu o circulație restrânsă¹ și mai puțin accesibile în alte părți decât în Cluj. Pieseile sînt confecționate din piatră, bronz și teracotă.

I. Monumente din piatră

1. — *Altar cu Silen(?)*², din calcar, descoperit în anul 1847 cu ocazia săpării unei fundații la fosta Casă Tauffer³, lângă Biserica franciscanilor din Cluj. Dimensiunile și locul actual de păstrare ale piesei nu ne sînt cunoscute.

Altarul (nu se știe dacă a avut inscripție), înfățișează un personaj masculin, bărbos, care șade și ține în mîna stîngă o cupă. În mijlocul scenei figurate se găsește un copil (poate Dionysos tînr) cu un ciorchine de strugure, iar alături o femeie ce poartă un vâl pe cap, probabil, o bacantă, participantă la *thyasos*.

2. — *Statuie reprezentînd pe zeul Pan*⁴, din marmură, găsită în fosta grădină populară Haller⁵ din Cluj. Dimensiuni (după E. Jakab)⁶: înălțimea 1,5 picioare, lățimea 1 picior. Locul de păstrare al monumentului nu poate fi precizat.

Acolitul dionysiac are o înfățișare virilă, cu specificele coarne și picioare păroase, terminate în copite de țap. El se reazimă de un trunchi de copac, în mîna stîngă ține un *pedum*, cu virful foarte curbat, iar în dreapta un bici. În dreapta

¹ Ne referim, în special, la unele publicații maghiare, apărute la sfîrșitul secolului XIX — începutul secolului XX și la cataloagele expozițiilor internaționale de arheologie românească, *Römer in Rumänien*, Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj, Köln, 1969 și *Civiltă română în România*, Roma, 1970.

² E. Jakab, *Kolozsvár története*, I, Buda, 1870, p. 122.

³ Casa Tauffer se afla în fostul cartier Óvár din orașul Cluj, cartier cuprins în interiorul perimetrului, astăzi, delimitat aproximativ de străzile Gh. Doja, 30 Decembrie, 1 Mai și canalul Someșului. Vezi și A.T. Szabó, *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*, Cluj, 1946, s.v. *Óvár*, p. 89—90.

⁴ E. Jakab, *op.cit.*, p. 128—129, reprezentare pe care autorul o consideră un bust, deși descrie părțile inferioare ale corpului!

⁵ Fosta grădină populară Haller se întindea pe o suprafață care astăzi este acoperită aproximativ de Spitalul clinic de copii de pe Str. Moșilor, Str. G. Coșbuc și canalul Someșului. Vezi și A. T. Szabó, *op.cit.*, s.v. *Hallerkert*, p. 53—54.

⁶ E. Jakab, *op.cit.*, p. 129.

capului zeului se zărește un *syrinx*. Execuția sculpturii este rudimentară, greoaie. Asupra acestei piese avem rezerve (observația se referă și la monumentul nr. 1), nefiind întru totul siguri de factura ei antică (mai ales că nu cunoaștem soarta ulterioară a sculpturii), deoarece este știut faptul că în evul mediu sau în epoca modernă executarea unor statui reprezentând diferite zeități din pantheonul greco-roman era frecventă, ele constituind copii decorative⁷ cu totul ne semnificative.

3. — *Basorelief cu Silen(?)*⁸, din piatră, provenit, probabil, de la Turda. A fost încastrat în zidul unei case de pe fosta stradă Egyházfalva⁹ din această localitate. Nu avem referiri despre dimensiunile și locul de păstrare ale piesei.

Sculptura, întruchipînd, se pare, un Silen¹⁰ călare pe un mîgăruș, prezintă o oarecare măiestrie artistică, personajul caricaturizat are figura plină și corpul flasc.

4. — *Fragment statuar*¹¹ (fig. 1), din tuf vulcanic, descoperit în turnul nordic de colț al castrului roman de la Gherla. Dimensiuni: înălțimea 29,5 cm, lățimea 18,2 cm. Este proprietatea Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj (nr. inv. D 885).

Fragmentul, fără îndoială, capul unei statui, are părțile dreaptă și posterioară sparte și înfățișează masca unei *persona comica*. Se remarcă figura grotească cu păr în şuvițe, urechile ascuțite, ochii mari cu pupile marcate, nasul gros și turtit, gura cu limba lungă care atîrnă. Sculptura, tratată într-o manieră artistică destul de rudimentară, o includem în seria de reprezentări privind cultul lui Liber Pater descoperite în Dacia, fiind cunoscut faptul că în cadrul veselelor dionysii, actorii, ce se produceau, purtau măști întruchipînd Sileni, Pani, satiri ș.a., cu ajutorul cărora încercau să sugereze pe nelipsiții participanți la alaiul bacchic.

II. Monumente din bronz

5. — *Statuetă de zeiță*¹² (fig. 2), găsită, împreună cu o figurină înfățișînd pe Iuppiter Dolichenus, în campania de săpături din anii 1858—1863, la castrul roman de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud), în apropierea porții de est. Dimensiuni: 16,8 × 9,9 cm. Piesa este expusă în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj (nr. inv. 4235).

⁷ Exemplu concludent în această privință îl constituie statuia lui Pan, copie modernă care împodobește parcul fostului castel de la Mintia (jud. Hunedoara). Vezi, Kuun Géza, *Maros-Némeliben. Emlékezés Grof Kuun Géza otthonára*, Cluj, 1909, p. 33.

⁸ B. Orbán, *Torda város és környéke*, Budapesta, 1889, p. 57.

⁹ Actuala Str. Libertății. Informație amabilă datorată prof. I. I. Russu, căruia îi exprimăm grațitudinea și pe această cale.

¹⁰ B. Orbán, *op.cit.*, p. 57, presupune că basorelieful ar putea înfățișa, tot așa de bine, și pe un funcționar roman caricaturizat.

¹¹ J. Ornstein, *Ausgrabungen bei Szamosújvár*, in *JÖAI*, VI, 1903, Beiblatt, col. 116, nr. 4, fig. 36; E. Orosz, *Jelenlét a szamosújvári római castellum praetoriumának ásatairól. I-ső közlemény*, Gherla, 1907, p. 5, fig. de la p. 5. J. Ornstein, *l.c.*, presupune că piesa este anterioară epocii clasice. Ne asociem păreri lui E. Orosz, *l.c.*, că această ipoteză trebuie exclusă, sculptura prezentînd toate caracteristicile artei provinciale romane.

¹² C. Torma, *Az alsó-ílosvai római állólábor s műemlékei. Helyirati vázlat. I-ső közlemény*, in *ErdMúzeum*, III, 1864, p. 57—58, nr. a, pl. IX; G. Finály, *Antik bronzszobroszkák az Erdélyi Múzeumban*, in *ArchÉrt*, XIX, 1899, p. 299—300, nr. III, fig. 4; C. Pop, in *Civiltă*, p. 210, F 57.

Fig. 1. — Fragment statuar (Gherla).

Fig. 2. — Statuetă de zeiță (Ilișua).

Statueta, care păstrează patina verzuie-închisă caracteristică bronzului, este conservată fragmentar (gambelile rupte) și prezintă un personaj feminin. Fața gîn-gașă, prelungă, are ochii cu pupilele adîncite (locul unde se fixau pietricele colorate, astăzi dispărute) și ușoare urme de vopsea albă, nasul clasic, gura cu buze strînse, bărbia mică. Părul este bogat, cosițele ordonat aranjate, cu cărarea la mijloc, sînt strînse la ceafă într-un mic coc. Pe creștet se observă o cunună (*corymbus*), compusă dintr-o floare și frunze de iederă. Pavilioanele urechilor sînt acoperite de ciorchini și frunze de struguri, legate la spate cu un vrej de viță. Divinitatea seminudă, poartă o îmbrăcăminte vaporeasă sub ale cărei falduri se ghicesc formele feciorelnice ale corpului. Piesa vestimentară este aruncată peste umărul drept, unde se prinde la capete, mascînd parțial sînul drept, coapsa stîngă și pîntecele personajului. Brațul drept este ridicat, în pumnul strîns ținea, probabil, thyrsul, astăzi dispărut; celălalt braț atîrnă de-a lungul corpului, avînd în căușul palmei un obiect greu de precizat, pare-se, restul toartei unui vas de băut.

Cununa de iederă și ciorchinii de strugure sînt indicii clare care permit să identificăm personajul feminin ca fiind asociat cultului dionysiac, deci, o bacantă¹³ sau zeița Libera¹⁴. Proporționalitatea formelor, gingășia redării tuturor detaliilor, stilul degajat al statuetei, ne determină să plasăm această piesă alături de cele mai reușite opere de artă ale genului descoperite în Dacia.

6. — *Figurină înfățișînd pe Bacchus*¹⁵ (fig. 3), aflată în anul 1886, la Turda pe „Cetate”. Dimensiuni: înălțime 25 cm. Nu știm locul actual de păstrare al figurinei.

Statueta, conservată fragmentar (laba piciorului stîng este ruptă)¹⁶, prezintă puternice urme de arsură¹⁷. Ea înfățișează pe zeul Bacchus, tinăr, nud, imberb, cu forme grațioase de efeb, centrul de greutate al corpului fiind plasat pe piciorul stîng întins, poziție care duce la arcuirea șoldului stîng și la relaxarea piciorului drept, adus puțin în față. Capul, ușor aplecat spre stînga, are figura cu trăsături efeminate, încadrate de un păr în cîrlionți și ale cărui șuvițe se observă pe umeri. Fruntea este împodobită de o cunună (specificul *corymbus*) din frunze și flori de iederă sau viță de vie. Personajul poartă pe umărul stîng o mantie (*nebris*), în falduri, care atîrnă de-a lungul brațului stîng îndoit, strînsă și înfășurată de încheietura mîinii. Celălalt braț este întins lateral, stringînd în pumn un *rhyton*. Zeul are în picioare o încălțăminte cu carimb înalt. Statueta, — atît cît lasă să se întrevadă desenul —, vădește o deosebită măiestrie artistică.

7. — *Statuetă cu Pan*¹⁸ (fig. 4), provenită de la Alba Iulia. Dimensiuni: înălțimea circa 15,5 cm. Piesa se păstrează în Muzeul de istorie din Alba Iulia.

Sculptura, conservată fragmentar (ambele mîini rupte), întruchipează pe zeul Pan, muschiulos, cu fața lată, irisul adîncit, barbă, coarne și picioare păroase terminate în copite. Brațul stîng este îndoit, celălalt atîrnă. Pe omoplatul drept al personajului se zărește un obiect lung neidentificabil (poate un vrej de viță de vie), terminat în porțiunea superioară cu o proeminență, și care se încolăcește în jurul brațului respectiv. Suportul statuetei este adăugat ulterior. Sub raport artistic, bronzul pare destul de îngrijit confecționat, dar unele elemente anatomice (în special, brațele prea lungi în comparație cu corpul) îi conferă o anumită notă de schematism.

8. — *Bust de zeiță*¹⁹ (fig. 5), descoperit în apropiere de Gherla, locul nefiind precizat. Dimensiuni: înălțimea 11 cm. A fost păstrat în colecția dr. J. Temesváry, după care i s-a pierdut urma. Astăzi în Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia se află un bronz identic, care ar putea să fie tocmai statueta în cauză²⁰.

Figurina, destul de bine conservată (nasul deteriorat), reprezintă bustul unui personaj feminin cu fața ovală, pupilele încastrate cu plăcuțe de argint, părul

¹³ C. Torma, *op.cit.*, p. 58.

¹⁴ G. Finály, *op.cit.*, p. 299.

¹⁵ B. Orbán, *op.cit.*, p. 57–58, fig. de la p. 58.

¹⁶ Piesa era întregă, laba piciorului personajului fracturîndu-se cu ocazia găsirii ei. Cf. B. Orbán, *op.cit.*, p. 57.

¹⁷ Urmele de arsură se datorează descoperitorului, care crezînd că statueta este din aur, a vrut s-o topească în foc. Cf. B. Orbán, *op.cit.*, p. 57.

¹⁸ B. Cserni, *Satyr-bronzszobrocska Apulumból*, în *MKE*, III, 1909, p. 43–44, greșește considerînd personajul ca fiind un satir.

¹⁹ E. Orosz, *Bacchans melléke bronzból*, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 85, nr. A, fig. de la p. 85.

²⁰ Constatare — din motive obiective — făcută în pripă de semnatarul acestor rînduri, din care cauză nu s-au putut lua dimensiunile și afla locul de proveniență ale piesei.

Fig. 3. — Figurină înfățișând pe Bacchus (Turda). Desen după B. Orbán.

împletit, strâns la spate într-un coc și purtând pe creștet un *corymbus*, decorat în mijloc cu o protuberanță rotundă în genul butonilor de pe diadema unor Sileni, descoperiți la Cristești (jud. Mureș)²¹, Alba Iulia—Partoș²² sau Pobedim (R. S. Cehoslovacia²³). Urechile sînt acoperite de ciorchini de strugure. Îmbrăcămintea constă dintr-o nebridă care îi înveșmîntează umărul și sînul stîng. Bustul divinității, plasat pe un soclu curbat, mărginit în părțile superioară și inferioară de cîte o bordură canelată, se ridică dintr-un mănunchi de frunze de laur sau acant,

²¹ C. Pop, *Cîteva reprezentări aparținînd cultului dionysiac în Dacia*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 178, nr. 11, fig. 11.

²² *Ibidem*, nr. 12, fig. 12 (= *Civiltă*, p. 211, nr. F 63).

²³ J. Paulik — T. Kolník, *Pohl'ady do minulosti Považia*, Bratislava, 1966, fig. de la p. 37.

Fig. 4. — Statuetă cu Pan (Alba Iulia).

Fig. 5. — Bust de zeiță (Gherla).

așa cum se poate vedea și pe o aplică înfățișând pe Iuppiter²⁴ și păstrată în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj.

Acest personaj feminin (zeița Libera sau bacantă) face parte din cortegiul bacchic, indicii datorate diademei purtate pe creștet și ciorchinilor de strugure din regiunea urechilor. Statueta prezintă frapante asemănări cu o piesă provenită de la Pápa (R. P. Ungară)²⁵. Analogia, pare-se, mai mult funcțională, cu acest bronz, astăzi în Muzeul Național Maghiar din Budapesta, poate ajuta la stabilirea rolului jucat de sculptura din Dacia. Ne referim, în special, la acel cîrlig de fixare, plasat în partea posterioară a figurinei de la Pápa, element care, probabil, exista (dar care s-a rupt)²⁶ și la bronzul nostru. În acest caz, putem conchide că

²⁴ H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 193, nr. F 7 (= *Civiltă*, p. 199–200, nr. F 2).

²⁵ E. Orosz, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 85–86, nr. B, fig. de la p. 86.

²⁶ *Idem*, p. 85, nu descrie spatele figurinei de la Gherla.

Fig. 6. — Statuetă cu satir (Gherla).

bustul descoperit la Gherla se întrebuița, fie ca picior ornamental (altfel suportul nu-și avea rostul), fie ca motiv decorativ pe vase, mobile etc.

9. — *Statuetă cu satir*²⁷ (fig. 6), găsită în castrul roman de la Gherla. Dimensiuni: 13 × 6,5 cm. Piesa a fost în proprietatea Muzeului din Gherla (nr. inv. 2467), acum transferată la Muzeul de istorie al R. S. România din București.

Statueta, destul de bine păstrată (laba piciorului stîng distrusă), înfățișează un tînăr satir, surprins într-o avîntată poziție de dans. Personajul, seminud, cu fața imberbă, întoarsă spre privitor, are ochii mari, nasul turtit. Părul în șuvițe lungi, strîns deasupra urechilor și la ceafă, este ridicat într-un coc înalt pe creștet. Atitudinea acolitului veselului protector al viței de vie este caracteristică: piciorul

²⁷ E. Orosz, *Jelentés...*, p. 18–19, pl. III–IV; H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 217–218, nr. F 110 (= *Civiltă*, p. 212, nr. F 66, pl. XIX).

Fig. 7. — Mască de satir (Moigrad).

stîng întins, dreptul îndoit, adus mult în spate, brațul stîng atîrnă, celălalt ridicat, cu palma întoarsă spre spate. Personajul este înveșmîntat cu o nebridă, care îi acoperă umărul și partea dreaptă a bustului, coborînd în diagonală pe talia stîngă. Mantia prezintă ornamente în formă de cerculețe mici incizate, partea superioară avînd un tiv torsionat. Execuția figurinei lasă de dorit, canonul clasic al proporționalității corpului nefiind respectat, așa cum se întîmplă deseori în arta provincială romană.

III. Monumente din teracotă

10. — *Mască de satir*²⁸ (fig. 7), descoperită în anul 1913 la Moigrad (jud. Sălaj). Dimensiuni: 11 × 9 cm. Este expusă în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj (nr. inv. III 9626).

²⁸ Á. Buday, *Porolissumból*, în *Dolg*, V, 1914, p. 85, fig. 13; H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 221, nr. F 124 (= *Civiltă*, p. 212, nr. F 67).

Fragmentul constituie, probabil, peretele unui vas, de culoare cărămizie-roșie. Masca antropomorfă înfățișează un tânăr satir, cu detalii bine marcate. Figura, parcă surizând șăgalnic, este rotundă, imberbă, cu gropițe în obraji, ochii mari, nasul lat, buze groase și urechi mici ascuțite. Din buclele părului, redată schematic prin linii incizate, se zăresc două cornițe. Figurina prezintă reușite analogii cu câteva măști de teracotă provenite din Dacia, printre care amintim una din castrul roman de la Buciumi (jud. Sălaj)²⁹ și alta cu locul de proveniență incert, probabil, Transilvania³⁰.

*

Cele câteva referiri de față privind unele reprezentări dionysiace, descoperite mai demult în Dacia, repun în circulație o serie de monumente ce fac încă o dată dovada de necontestat a importanței și popularității de care se bucura cultul lui Liber Pater în această provincie nord-dunăreană.

CONSTANTIN POP

ONCE AGAIN ABOUT THE DIONYSIAN REPRESENTATIONS IN DACIA

(Abstract)

The author, wanting to inform a larger number of specialists of some Roman Dionysian representations discovered in Dacia and which have appeared in little accessible publications of a limited circulation, points to and comments 10 monuments of the genre. The pieces are made of stone, bronze and terra-cotta.

Stone Sculptures: 1. Altar with Silen (?); 2. Statue representing Pan; 3. Bas-relief with Silen (?); 4. Fragment of a Statue representing a *persona comica* (fig. 1). *Bronze Monuments:* 5. Goddess statuette representing a Bacchante or Libera (fig. 2); 6. Figurine representing Bacchus (fig. 3); 7. Statuette with Pan (fig. 4); 8. Goddess bust (Libera or a Bacchante, fig. 5); 9. Statuette with a Satyr (fig. 6). *Terra-cotta pieces:* 10. Satyr masque (fig. 7).

These monuments increase the large number of the Dionysian representations discovered in Dacia, once again proving the popularity enjoyed by the cult of Liber Pater in this Northern Danubian province.

²⁹ C. Pop, *Reprezentări din Dacia dedicate lui Liber Pater și acoliților săi*, în *Apulum*, X, 1972, p. 178, nr. 2, fig. 7; N. Gudca, în *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 42, nr. 6, pl. LV/l.

³⁰ C. Pop, *Reprezentări bacchice romane în Transilvania*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 158, nr. 16, fig. 3/2.

UN MEDALION FUNERAR ROMAN DE LA ILIȘUA (jud. Bistrița-Năsăud)

În marea bogăție și varietate a monumentelor și materialelor sculpturale răs-pîndite în tot cuprinsul Imperiului roman, un loc important îl ocupă meda-lionul, de caracter funerar, care prezintă în multe cazuri unele elemente și trăsături legate de specificul diferitelor regiuni ale Imperiului¹. Acest gen de monumente funerare este foarte larg răspîndit și în Dacia, uneori în grup statuar împreună cu figuri de lei, meduze etc. Un exemplar de medalion simplu (adică numai cu portretele defuncțiilor) este cel descoperit în ultimele decenii în teri-toriul castrului și așezării romane de lângă Ilișua², și detectat de noi în comuna învecinată Cristeștii Ciceului. Încă în toamna anului 1950, gospodarul Vasile Bătinaș din satul Cristeștii Ciceului, cu ocazia unei lucrări agricole efectuate în zona arheologică aproape de ruinele castrului roman de lângă Ilișua (la sud-vest de acesta), a descoperit în pămîntul arabil un medalion funerar, pe care l-a trans-portat imediat la locuința sa, unde ulterior l-a zidit într-un perete al grajdului gospodăriei sale, drept material de umplutură în construcție și chiar ca element ornamental, prin faptul că fața sculptată a monumentului era lăsată liberă, la vedere. Fiind informată conducerea Muzeului de Istorie din Bistrița a luat măsuri ca această interesantă piesă sculptată să fie transportată și expusă în locul ce i se cuvine: la muzeu (Muz. Bistrița, inv. nr. 5113).

Medalionul funerar (fig. 1a-b) de la Ilișua (Cristeștii Ciceului), confecționat din tuf vulcanic numit „de Dej”³, are o formă rotundă aproximativă, căci nu este un cerc perfect ci un contur elipsoidal în sensul înălțimii; este puțin deteriorat (foarte probabil din antichitate) lipsindu-i o bună parte din ambele margini late-rale, fără însă a se fi pierdut mult din partea sculptată. Înălțimea medalionului (fără suportul-pivot de fixare) este de 60 cm, lățimea de 38 cm, — deci chiar cu ciobiturile laterale destul de mari —, forma ovală a medalionului este sigură, evidentă; grosimea întregului monument este de numai 15 cm. Medalionul era așezat pe un pedestal și fixat de acesta cu un pivot de fier avînd forma aproape patrată (latura lui mai mare este de 3 cm), a cărui urmă se vede parțial în suportul monumentului, suport care (făcînd corp cu blocul medalionului) este

¹ Cf. D. Protase, *Noi monumente sculpturale din nordul Daciei*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 139.

² Despre garnizoana și așezarea civilă de la Ilișua, cu o vastă zonă arheologică, vezi *T.I.R.*, I, 35, București, 1969, p. 46.

³ Determinarea petrografică a piesei a fost făcută de geologul I. Chintăuanu (Stațiunea de cercetări din Arcalia, jud. Bistrița-Năsăud). Cu această ocazie s-a constatat că toate piesele sculpturale aflătoare în Muzeul Bistrița prove-nite din zona arheologică Ilișua sînt confecționate din aceeași rocă.

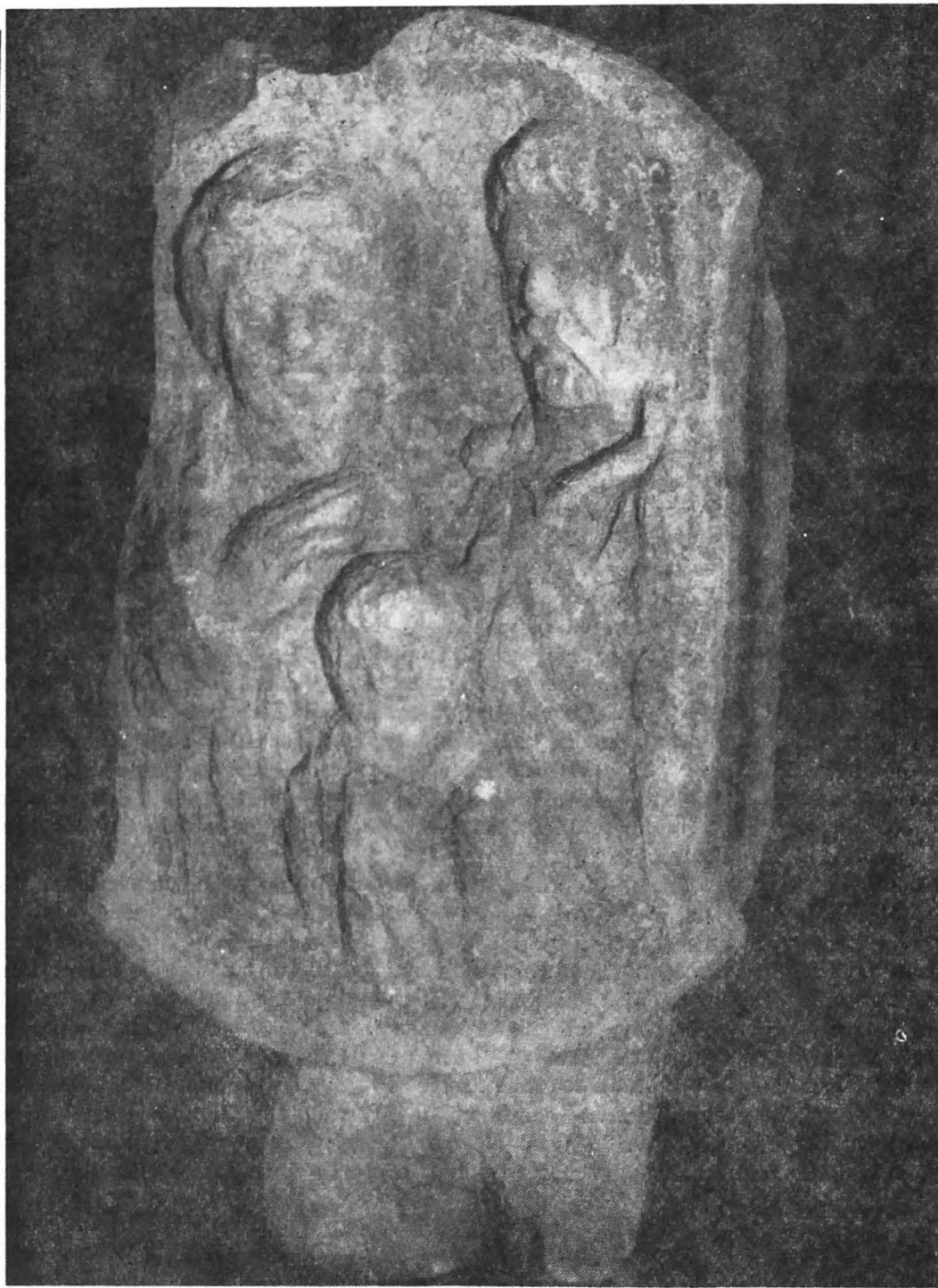

Fig. 1a-b. — Medalion funerar roman de la Ilișua (Cristeștii Ciceiului).

parțial rupt. Medalionul este mărginit de jur împrejur de un chenar destul de puțin proeminent, fără nici o ornamentație, lipsind cea mai mare parte din el atât pe latura din dreapta, cât și pe cea din stînga. În partea superioară, ciobit și aici la colțul stîng, se vede totuși locul de formă aproape patrată (20 × 16 cm) unde a fost fixată o mică bară de fier avînd forma patrată; deasupra este foarte probabil că era așezat obișnuitul con de pin (brad), a cărui urmă se mai poate distinge în ruptura blocului de piatră.

În nișa medalionului, de aspect cochiliform, adîncindu-se treptat dinspre chenar către centrul tabloului (unde în unele puncte atinge adîncimea de aproximativ 4 cm), se află busturile-portrete a trei persoane, în poziție gravă, solemnă, dar destul de expresivă: în primul plan și la mijloc, un copil, urmat apoi în planul al doilea de un bărbat (la stînga) și o femeie (în dreapta), evident părinții copilului din față. Din cauză că medalionul a fost rupt lipsind două bucăți pe cele două margini, nu putem ști ce va mai fi fost reprezentat atît în dreapta, cit mai ales la marginea stîngă a reliefului-medalion, unde s-ar putea să fi fost vreo figurație ori obiect în plus, pe lîngă bustul femeii.

Personajele apar redade din față; se pare totuși că cele două figuri principale prezintă o înclinare ușoară spre centrul tabloului. Părul femeii este aranjat în bucle scurte, iar în mijlocul frunții formează un unghi. La fel părul copilului, ca și al bărbatului, este tăiat scurt, în față formînd mai multe șuvițe. Bărbatul are barbă scurtă și mustăți lungi, atîrnînd lateral și în jos peste barbă. Îmbrăcămintea lor este simplă: pe umărul drept al bărbatului se vede clar și foarte proeminent un nod al hainei, alături de îndoitura acesteia în formă de guler în jurul gîtului, atîrnînd în față ca un colier. Femeia ține mîna dreaptă ridicată pe piept, scoțînd-o din cuta hainei.

În general, figurile apar redade în mod expresiv, afară de cea a copilului, ce este mai puțin reușită și chiar diformă, dacă se are în vedere și faptul că este în oarecare măsură corodată sau mutilată; capetele par a fi, după trăsăturile fizionomice, niște portrete de rustici sau de militari din partea locului. Cu toată execuția sumară și stîngace, expresivitatea rustică a figurilor îndreptățește presupunerea că cioplitorul („lapidarius”) era un meșter destul de îndemînat și că, deci, „opera” confecționată de el pe malul de nord al Someșului Mare, la marginea extremă nord-vestică a împărăției romane, era o realizare destul de remarcabilă la nivelul artei sculpturale a provinciei.

De la Ilișua se cunoaște mai de mult un alt medalion funerar roman publicat cu loc de descoperire „Sîngeorz-Băi” (jud. Bistrița-Năsăud)⁴ și reluat apoi cu reconsiderări⁵, stabilindu-se prin anumite criterii și considerații topografice și arheologice locul de proveniență, foarte probabilă (dacă nu chiar sigură) zona arheologică a marelui castru cu vastă așezare civilă de lîngă Ilișua.

Al doilea medalion funerar, de formă ovală și cu remarcabile trăsături originale, achiziționat și prezentat de noi mai sus, poate fi datat spre sfîrșitul secolului al II-lea, ținînd seama și de faptul că medalioanele funerare cu fronton erau ceva mai vechi; lipsesc însă din Dacia, prin faptul că nu mai erau la modă în perioada cînd se poate data medalionul nou descoperit din Ilișua. Teritoriul de

⁴ I. Marțian, *Țara Năsăudului*, 1933, p. 4.

⁵ D. Protase, *Materiale arheologice romane în Muzeul din Năsăud*, în *ActMuz*, 1956, p. 133.

origine a medalioanelor este provincia Noricum și Pannonia de unde s-au răspândit în Moesia și în Dacia, piesa sculpturală devenind tipică în provincia carpatică⁶. Precum s-a remarcat, în Dacia (zona intracarpatică) au fost descoperite numeroase asemenea monumente funerare, unele cu decor mai bogat, cu nișe în formă de scoică, lipsind însă cu totul cele cu fronton; spre deosebire de alte regiuni ale Imperiului, medalionul funerar prezintă mici deosebiri și nuanțe de compoziție și de stil, de la caz la caz; în Dacia se cunosc și trei medalioane funerare pe suport de lei, cu o meduză etc.⁷.

Despre medalionul funerar și problematica lui în arta plastică și în simbolistica provinciei Dacia, există o bibliografie relativ abundentă⁸. Recent s-a încercat alcătuirea unui repertoriu complet (în care este cuprinsă și piesa de față)⁹, repertoriu ce a încercat să studieze în amănunt și comparativ toate medalioanele, stabilind tipologia, detaliile și răspândirea topografică a acestor piese în cuprinsul provinciei Dacia.

ȘT. DÂNILA

UN MÉDAILLON FUNÉRAIRE ROMAIN DE ILIȘUA (Dép. de Bistrița-Năsăud)

(Résumé)

Dans la zone archéologique du camp romain de l'*Ala Tungrorum Frontoniana* près du village Ilișua (dép. de Bistrița-Năsăud), un médaillon funéraire romain a été découvert en automne 1950 (fig. 1a-b). La pièce, à la forme plutôt ovale, en „tuf de Dej“, est haute de 60 cm, longue de 38 cm et large de 15 cm. Dans la niche du médaillon, sont placés les bustes-portraits de trois personnes: dans le premier plan, c'est un enfant, dans le second un homme avec barbe et moustache et une femme, ayant une position grave, voire solennelle et particulièrement expressive.

Les portraits du médaillon — qui pourrait être daté vers la fin du IIe siècle de n.è. — semblent appartenir à des rustiques ou militaires de l'endroit.

⁶ D. Protase, *Un nou tip de medalion funerar roman în Dacia*, în *SCIV*, XI, 1960, p. 330–331.

⁷ *SCIV*, XI, 1960, p. 323–331.

⁸ V. Wollmann, *Materiale epigrafice și sculpturale romane în Muzeul Sebeș*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 179–181; A. Schober, *Dolg*, II, 1911, p. 99, 123–7; Gr. Florescu, *Contribution à l'éclaircissement du problème du médaillon dans l'art gréco-romain*, în *Collection Latomus*, XXVIII (Hommage à W. Deonna), 1957, p. 220–225; *RömRum*, p. 260–261; cf. și *SCIV*, XXII, 1971, p. 320.

⁹ C. Pop — V. Moga — I. Al. Aldea, *Noi medalioane funerare lucrate aparte din Dacia Superioară*, în *ActaMN*, IX, 1972, *addenda*, p. 516 și nota 100.

CORRIGENDA

Rubrica pe care o încep acum o consider din ce în ce mai *utilă* și *necesară*. Ea e menită să corecteze, în interesul cercetătorilor istoriei, unele greșeli și să apere corectitudinea în procesele citării.

Încep cu mine însumi.

1) Luîndu-mă, fără controlul cuvenit, după afirmațiile (părerile) în general bine cunoscute a mai multor istorici români mai vechi, ca de pildă Xenopol, Onciul (dar și contemporani), am acceptat ca mărturie pentru pătrunderea maghiarilor în Transilvania, odată cu trecerea Carpaților, și pe cronicarul rus Nestor (Pseudo-Nestor) (v. mai recent *Istoria României*, București 1971, p. 86 și ediția franceză, 1970, p. 86).

Acum sînt convins, că de fapt, pasajul cu pricina din Ps.-Nestor se referă la *volochii* din Pannonia, ceea ce dezvăluie o *altă* realitate, despre care se va vorbi însă altădată.

În al doilea rînd, semnez cîteva greșeli comise de alții.

2) În buletinul Muzeului de istorie din Galați, „Danubius“, vol. V, 1971 p. 151—152, P. Cernovodeanu dă, în traducere, scrisoarea ambasadorului Marc Britanii la Constantinopol, lordul James Chandos, către domnul Moldovei Constantin Cantemir. Scrisoarea (din 7 decembrie 1685), așa cum e publicată, conține și alte greșeli de traducere din latinește, asupra cărora nu insist, deși sînt de o oarecare importanță. Acestea puteau fi evitate, dacă autorul articolului s-ar fi adresat unui latinist. O greșeală care nu se poate atribui numai nestăpînirii corecte a limbii latine e aceea cînd, cuvintele de încheiere a scrisorii sînt traduse, vădit intenționat, incorect; ambasadorul englez nu semnează cu formula „*al luminăției voastre prea supus Chandos*“, ci cu obișnuitul „*devotissimus amicus Chandos*“ — ceea ce are alt tîlc¹, pe care nu vîd de ce trebuie să-l camuflăm.

3) Îmi place să cred că tot din lipsă de control s-a comis și de către N. Gudea atribuirea unei idei ce-mi aparține mie, altor cercetători. E vorba de semnificația istorică pe care o are prezența în castele romane din Dacia a ceramicii dacice. Autorul N.G., în „ActaMN“, VI, 1969, p. 504 cu nota 7—8, și repetat, în p. 505, nota 14, trimite pentru această semnificație istorică la lucrarea lui M. Macrea din *SCIV*, II, 1951, fasc. 1, p. 294. Realitatea e că în lucrarea citată mai sus M.M. reproduce, fără să arate *sursa* (deși uzează de note în subsol), atît faptul însuși al

¹ Originalul scrisorii e publicat tot de P.C. în „Rev. Hist“, 1969, 3, p. 670—671.

prezenței ceramice dacice în mai multe castre nominalizate, cât și semnificația deosebită a acestor prezențe pentru problema continuității dacice în provincia lui Traian. Sursa e C.D. în *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Buc., 1945, p. 122—123 și, anterior acesteia, *Problema continuității în Dacia*, în *AISC*, III, 1938—1940, Cluj, 1940, p. 32—33².

Mai târziu, din constatarea în chiar bărăcile din castrul de la Bologa (săpat de un colectiv condus de M. Macrea) a unor tipice *cești* (= opaițe) dacice, am tras *concluzia* că ele atestă și prezența, ca ostași, a autohtonilor în castrul respectiv, concluzie împărtășită membrilor colectivului ca o indicație certă (nu ca o simplă „sugestie“, cum se înregistrează de N.G. în *op. cit.*, p. 505, nota 14)³. Această constatare se referă, deci, nu la prezența unei ceramice oarecare dacice (cum „sugerează“ greșit N.G., *loc. cit.*) ci, în mod precis, la aceea a *ceștilor*.

La fel, tot o indicație pentru întreg colectivul șantierului a fost și constatarea la fața locului a existenței unui castru de pământ la Bologa, care a precedat pe cel de piatră.

4) O regretabilă — fără îndoială involuntară — confuzie se produce printr-un citat al tov. I. Winkler în articolul său din „Acta Archaeologica Carpathica“, XII, 1971, 1—2, p. 103. D-sa acceptând părerea că *începutul* baterii monedei dacice e pe la jumătatea sec. al III-lea î.e.n., trimite, prin nota 46, la lucrarea lui M. Macrea din *AISC*, Cluj, II, 1936 (1933—35), p. 162—163 și la *RIR*, XVI, 1946, p. 201—202, precum și la alți autori.

Prima greșeală care provoacă o nedumerire e faptul că la paginile citate din lucrările lui M. Macrea *nu* se vorbește de *începutul* monetăriei geto-dacice, ci de perioada cînd moneda dacilor încetează de a mai fi bătută și de a mai circula. Ceilalți autori (între ei și subsemnatul), la care trimite nota winkleriană, vorbesc variat despre *începutul* monetăriei geto-dacice, dar și de *sfîrșitul* ei (B. Mitrea, de pildă, în *EDR*, 1945, p. 38—41). Al treilea autor citat e C.D. (*Istoria României*, vol. I, Buc., 1960, p. 271) care vorbește de *începutul* monetăriei dacice (v. mai jos). Tot despre început vorbește și prof. R. Vulpe (*Istoria României*, I, Buc., 1960, p. 241), ca și I. Winkler însăși în *ActaMN*, VII, 1970, p. 93—98, 107.

Altă eroare e că pentru această încetare a emisiunilor monedei dacice nu M. Macrea e responsabil, căci cel care a avut această idee e C. Daicoviciu, după cum recunoaște însuși M.M. în nota 2 din *AISC* II, p. 163, notă ce a fost trecută cu vederea de I.W. Așa înregistrează faptul și B. Mitrea, în *EDR*, 1945, p. 41, nota 9 (v. și p. 13, nota 4), scriind: „Questa spiegazione e suggerita da C.D. e Macrea l'accetta“. Confuzia e, după cum se vede, îndoită și e în interesul cercetătorilor de a fi înlăturată.

În privința *începutului* monetăriei dacice, problema se prezintă în felul următor: V. Pârvan stabilise acest *început* în sec. III, 280—200 î.e.n., iar *apogeul* baterii monedei dacice între 100 î.e.n. și anul 50 e.n. (v. *Getica*, p. 601 și 605).

² Pagina 122 din a mea *La Trans.* era, totuși, cunoscută cercetătorului N. Gudea, căci o citează în nota 15 de la p. 505 din *ActaMN*, VI, dar pentru altă chestiune.

³ Pentru condițiile favorabile de a se recruta în trupele provinciilor cucerite și elemente autohtone, v. Ritterling, *RE*, XII, col. 1293.

C. Moisil fixase începutul prin sec. IV (v. pentru acești doi și pentru alții C.D., *La Transylvanie dans l'Antiquité*, 1945, p. 58 și I. Winkler, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 93—108).

După câte știu, eu opinam în *La Transylvanie dans l'Antiquité* (prima ediție, Buc., 1938, p. 26) că începutul baterii monedelor geto-dace trebuie să fi fost „după venirea celtilor”, iar în edițiile germană și italiană (Buc., 1943, p. 57—58, resp. p. 53—54) și în cea franceză din 1945, p. 58—59 mă pronunțam hotărît pentru a *doua jumătate* a sec. III î.e.n., apogeul emisiunilor fiind atins în cursul secolului II î.e.n. Aceeași cronologie o mențineam și în *Istoria României*, vol. I, Buc., 1960, p. 271.

Radu Vulpe și I. Winkler se pronunță, după cum am văzut, pentru mijlocul sec. III î.e.n., iar H. Daicoviciu în *Istoria României*, 1971, p. 28 pentru a *doua jumătate* a sec. III î.e.n.

Scriind acest punct 4, m-am convins că I.W. e scuzabilă pentru neglijența de a nu se fi uitat mai bine la nota 2 din p. 163 a lucrării lui M. Macrea publicată în *AISC*, vol. II, Cluj, 1936, p. 147—163. Că dinsa nu s-a uitat e chiar explicabil, deoarece însuși M.M. a uitat de nota cu sugestia mea nu mai tîrziu de 10 ani. Iată ce scria d-sa în *RIR*, XVI, 1946, p. 202 combătînd pe V. Pârvan în privința epocii de principală activitate monetară dacică (pe care învățatul român o fixa nu între 50 î.e.n. și 50 e.n., cum citează M.M., ci între anii 100 î.e.n. și 50 e.n.; *Getica*, p. 605): „Cu atît mai puțin verosimilă era cronologia propusă de V.P. care socotea că epoca cea mai înfloritoare a monetăriei dacilor ar fi fost între 50 a.Cr. și 50 p. Cr., adică tocmai cînd monedele „dacice” încetaseră nu numai de a se mai bate dar și de a mai circula, fiind de mult scoase din circulație de afluența monedei romane în Dacia, *așa cum am arătat cu altă ocazie*” (subl. a n.). „Ocazia” e, desigur, cea din *AISC*, II, unde, la drept vorbind, nu „am arătat” ar fi fost verbul cuvenit, ci „mi s-a arătat” de altcineva, id est de cel pomenit în nota 2 de la p. 163 că este autorul „ipotezei” „sugerate”.

E curios, însă, că ceea ce era la M.M., în 1936, numai „o ipoteză” „sugerată” din partea mea, în 1946 se ridică miraculos la nivelul de demonstrare certă (*am arătat* [eu M.M.]).

Firește că asemenea procedee nu sînt corecte și, din păcate, nu sînt rare la unii scriitori de istorie. Ele trebuie să dispară totuși de pe arena științifică.

C. DAICOVICIU

DATE PRIVITOARE LA CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA GRĂDIȘTEA MUNCELULUI ÎN ANII 1803 — 1804

IV*

28.

1804 septembrie 22, Grădiștea Muncelului

**Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la
Grădiștea Muncelului între 16—22 septembrie.**

Copie oficială contemporană, HKA., Münz- und Bergwesen, Fasz. 11. Siebenbürgen, rote Nr. 3090, Zahl 12.864/XI. 1804.

Wochenbericht vom 16-ten bis 22-ten September 1804 über den Fortgang des
Schatzgrabungs-Geschäftes als:

Diese Woche wurde auch, in so weit die Witterung zuliesz, das entdeckte grosse
Gebäu gegen Mittag in der Vorstadt entblöszt und nun sind noch an beiden Seiten,
sowohl gegen Morgen als Abend, noch Ruinen von alten Gebäuden entdeckt. Von
diesen schon fast gänzlich entblöszten Gebäu wird auch der untere Boden ein-
gebrochen (welcher aus Pflaster bestehet) und bis auf den festen Grund versucht.

Die entdeckte Vormauer gegen Morgen in der Vorstadt ziehet noch immer weiter
gegen Norden zu und ist von lauter quadrat Sandsteinen ohne Kalk zusammen-
gesetzt.

Es wurden bei obbesagter Gebäu-Entblöszung ein sehr grosser und etliche kleinere
eiserne Nägel, 4 kleine eiserne, vermutlich Fensterhackel, ein Grif von einem
grossen erdenen Gefäss, ein Stückel Knochen, ein Stückel kupfernes Blech und
etliche Stückel schwarze Scherben; bei der obberührten Feuermauer aber ein
Stückel von einer Säge und 1 Stückel halb verrosteter Nagel gefunden, von welchen
nichts diesmal eingeschickt wird.

Schlüzlichen wird von der Königlichen Deputation um ein Buch Schreib-Papier
und eine Stange Siegel-Wachs gebeten. Signatum Gredistye, den 22-ten September
1804.

Joseph Molitor m.p., k. jubilierter Bergschaffer

Ludwig Barta m.p., k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

* Partea I, II, III vezi în ActaMN, V, 1968, p. 433—443, VIII, 1971, p. 439—455 și IX, 1972, p. 587—602.

La acest raport administrația domeniului Hunedoara la 28 septembrie a dat următoarele dispoziții: „... wird die angezeigte Entblösung zur Wissenschaft genommen, mit untereiner aber der k. Deputation bedeutet, dieselbe solle die entdeckten Bildnüssen mit denen Inschriften sorgfältig verwahren und wenn es die Witterung zulassen sollte, diese Inschriften gehörig — wie es derselben schon bereits untern 21-ten dieser Monat aufgetragen worden — abdrucken lassen“ (Arh. Mont. Thes., 3620/1804).

29.

1804 septembrie 29, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 23—29 septembrie.

Original, Arh. Mont. Thes., 633/1805.

Wochenbericht von 23-ten bis inclusive 29-ten September 1804 über den Fortgang des Schatzgrabungs-Geschäftes als:

Es wurde zwar die Entblösung des grossen Gebäude gegen Mittag, so wie auch der in der Vorstadt gegen Morgen stehenden Vormauer auch diese Woche fortgesetzt; allein da die beständig fortdauernde üble Witterung (welche auch Schnee mitbrachte) die Arbeit sehr oft störte. So hat man diese Woche wenig entdecken können nemlich wurde 1 Stückel von einem vermutlich Barometer und etliche unbedeutende Eisen-Stückel gefunden, von welchen das Barometer-Stückel gehorsamst eingesendet wird*. Übrigens hofft man mit diesen Gebäuden bald fertig zu seyn. Signatum Gredistye, den 29-ten September 1804.

Joseph Molitor, k. jubiliierter Bergschaffer

Ludwig Barta, k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

30.

1804 octombrie 6, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 30 septembrie—6 octombrie.

Original și copie oficială contemporană, HKA., Münz- und Bergwesen, Fasz. 11 Siebenbürgen, rote Nr. 3090, Zahl 13.668/XII. 1804 și Acta Cam. Trans., rote Nr. 331, Fasz. 15, Subd. 2, ad Nr. 3/I. 1805.

Wochenbericht von 30-ten September bis inclusive 6-ten October 1804 über den Fortgang des Schatzgrabungs-Geschäftes als:

Diese Woche wurde die Entblösung des schon oft bedachten Gebäudes gegen Mittag fortgesetzt und noch ein Zimmer entdeckt, wo aber nichts anders gefunden

* Cele două bucăți ale tubului subțire de sticlă se găsesc anexate actului și azi.

wurde als etliche kleine Eisen und Scherben-Stückel. Die Entblöszung von der sogenannten Vormauer, welche 20 Klafter lang ist, weil sie nicht weiter gehet, wurde bereits eingestellt und ohnweit davon ein Gebäu entdeckt.

Schlüzlichen wird gehorsamst angefraget, ob die k. Deputation nach der Entblöszung der gedachten Gebäude zur Entdeckung neuer Gebäude Schrämmen reissen zu lassen befugt seye? Signatum Gredistye, den 6-ten October 1804.

Joseph Molitor, k. jubiliertes Bergschaffer

Ludwig Barta, k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

La acest raport administrația domeniului Hunedoara la 12 octombrie a răspuns: „... dass die angesuchte Bewilligung zur Entdeckung neuer Gebäuden frische Schräme zu ritzen, ohne höheren Vorwissen nicht allerdings ertheilet werden kann, wohl aber solle derjenige Platz, worauf lauth Auszerung des aldort mit Aufnehmen und Zeichnung beschäftigt gewesen Waldmappierers Szöts einige merkwürdige Säulenstücke zu sehen sind, und alwo eine Kirche gewesen zu seyn vermuthet wird, während der annoch leidentlichen Zeit gearbeitet, und von den geschehenen unter den bekannten diesfälligen Maszregeln rapportiret werden“ (Ibidem).

31.

1804 octombrie 13, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 7—13 octombrie.

Copie oficială contemporană, HKA., Münz- und Bergwesen, rote Nr. 3424, Zahl 203/I. 1805. Arhiva Colecției de antichități a Muzeului Kunsthistorisches Museum, Viena, 158c/1804.

Wochenbericht von 7-ten bis inclusive 13-ten October 1804 über den Fortgang des Schatzgrabungs-Geschäftes als:

Es wurde diese Woche das neben schon entblöszten Gebäuden entdeckte Gebäu entblöszt, samt denen gegen Morgen entdeckten in zwey Reihen aufgestellten von Granit-Steine gemetzten Säulen, welche an einer Seite mit lauter quadrat auch granit Steinern befestiget und zwischen mit Leim-Erde angefüllt sind, wo der Muthmaszung nach entweder eine Kirche oder Steinmetzerey gewesen seyn musz.

Von dem gänzlich entblöszten 5 eckigen Gebäu gegen Morgen, herwärts mehr gegen Abend wurden zwey sehr feste auch von massiven Quadrat-Steinen zusammen gesetzte Mauer entdeckt und da sie sehr tief in die Erde fallen, eine halbe Klafter weit entblöszt.

Es wurde in dem ohnlängst entdeckten Gebäu gegen Mittag eine schön gemetzte viereckige Säule ohne Inschrift und Bildnisz gefunden, ausser der ein kleines Steineisen, der obere Theil von einer kleinen Glocke und 1 Stückel dickes Glass. Von welchen die zwey letzten Stückel gehorsamst eingeschickt werden.

Es wird nebst dem gehorsamst angemeldet, dass die vermög Löblicher Administrations-Verordnung de dato 27 September laufenden Jahres zur Verwahrung anbefohlenen entdeckten Bildnisze (wie es auch in unseren Wochen-Berichten von 8-ten und 15-ten September angezeigt wurde) mit keiner Inschrift behaftet sind, sondern die in dem erstgedachten Wochen-Berichte klein abgezeichneten Buchstaben, so wie auch auf dem gehorsamst beigeschlossenen Bogen-Papier nach möglichen Abdruck zu sehen ist, auf 8 von einander weit entlegenen Quadrat-Steinen entdeckt sind.

Schlüzlichen wird gehorsamst angezeigt, dass wegen dem Winde, welcher manchesmahl drey-vier Tage ohne Aufhören dauert und meistens mit kaltem Regen vermischt ist, kein Feuer in unserer Hütten gemacht werden kann, da in denen ohne Ofen von Rauch nicht zu bestehen ist, so müssen die Leute von der nassen Kälte in Krankheit verfallen. Signatum Gredistye, den 13-ten October 1804.

Joseph Molitor m.p., k. jubiliierter Bergschaffer

Ludwig Barta m.p., k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

La acest raport — pe baza aprobării Tezaurariatului — administrația domeniului Hunedoara la 26 octombrie a dat următoarele dispoziții: „1942. Das Hochlöbliche k. Thesaurariat bedeutet unterm 12-ten und Empfang 19-ten October, Zahl 3398, dass die fernere Schatzgrabung zu Gredistye bis weiteren Befehle einzusteilen soye und solle die Disposition getroffen werden, die aldort befindlichen Individuen in ihre Heimat zurückzuweisen, die Alterthümer und Requisiten überbringen zu lassen, solche mittels Gelegenheit hinein zu senden und über sämtliche Kosten ein documentirtes Particulare einzureichen.

Von diesem hohen Auftrage kommt umgesäumt die k. Gredistjer Deputation mit dem Beisatz zuverständigen, dass dieselbe vor ihrer Abreise aus denen k. Alpengebürgen, sowohl die zur Grabung und übrigen Manipulation nothwendig gewesenen Requisiten und Materialien, als auch die zu transportieren möglichen Alterthümer und Graffelwerke mittelst denen von den Alpen-Bauern aufgetrieben werden sollenden Saumpferden hieher gesendet, die schwerere Geräthschaften hingegen, dann die noch unbeschädigten Säulen und Statuen und andere Merkwürdigkeiten, bis zur weiteren diesämtlichen Veranlassung, denen aldort am nächsten sesshaften Marginenern zur Besorgung übertragen und respective vorgewiesen werden möchten. Uibrigens werde man den Abschluss und respective die Abrechnung über die anerlaufene Unkosten gehörigen Orts zu pflegen nicht ermangeln“ (Arh. Mont. Thes., 3978/1804).

32.

1804 octombrie 20, Grădiștea Muncelului

**Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la
Grădiștea Muncelului între 14—20 octombrie.**

Copie oficială contemporană, HKA., Münz- und Bergwesen, Fasz. 11. Siebenbürgen, rote Nr. 3090, Zahl 14.256/XII. 1804.

Wochen-Bericht von 14-ten bis inclusive 20-ten October 1804 über den Fortgang des Schatzgrabungs-Geschäftes als:

Diese Woche wurden die 6 Zoll weit von einander aufrecht gestellten und auswendig mit lauter quadrat Granitsteinern befestigten Granit-Säulen weiter verfolgt und durch vielen Proben entdeckt, dass sie einen förmlichen Circel ausmachen, welcher in Durchschnitt 14 1/2 Klafter hat. Was eigentlich dieser Circel gewesen seyn musz, kann man bis auf dessen gänglichen Entblözung nicht entschlieszen. Es sind sowohl die Säulen als Quadrat-Steiner schön gemetzt und oben gespitzt, und statt der 6-te Säule ein Quadrat-Stein in die Reihe gelegt, wo sie statt Kalk mit Leimerden befestiget sind. Diese vierendige (!) Säulen sind 3 Schuh lang, 9 Zoll breit, 7 Zoll dick, die auswendig nebengelegte Steiner aber 2 1/2 Schuh lang, 2 Schuh hoch, 1 1/2 Schuh breit.

Die Entblözung der von 5 endigen Gebäu herwärts entdeckten 2 festen Mauern, weil sie wegen der Tiefe nicht anderst, als stollenmäszig, was verbothen ist, weiter fortgesetzt werden kann, eingestellt.

Es wurde in dem neben entdeckten Gebäu gegen Mittag, wo die vorige Woche eine Quadrat-Säule (welche vermutlich ein Altar von denen Heyden war) entdeckt ist, eine messingene, oder mit Kupfer vermischte, vermutlich römische Münze gefunden, welche auf einer Seite einen gekröhten Kopf und um und um etliche fällig halbverdorbene lateinische Buchstaben hat, auf der andere Seite einen kaum sichtbahnen Ritter unten mit diesen zwey lateinischen Buchstaben SC und um und um mehreren fast vom Alter ausgelöschten, von welchen diese lesbahr sind S.T.Q.R.O.P., welche samt dem Abdruck eines auf einem Stückel Sandstein entdeckten griechischen K gehorsamst eingeschicket wird. Signatum Gredistye, den 20-ten October 1804.

Joseph Molitor m.p., k. jubiliierter Bergschaffer

Ludwig Barta m.p., k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

33.

1804 octombrie 27, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 21—27 octombrie.

Copie oficială contemporană, HKA., Münz- und Bergwesen, rote Nr. 3424, Zahl 204/I. 1805.

Wochenbericht von 21-ten bis inclusive 27-ten October 1804 über den Fortgang des Schatzgrabungs-Geschäftes als:

Diese Woche wurde die entdeckte rund aufgestellte Säule gänzlich entblöszt und in der Mitte auch mittelst Schacht versucht und bis auf den festen Boden nichts anders als etliche verschiedene Eisen-Sorten entdeckt. Es wurde ferner, insoweit die Witterung zuliesz, ein anderes Gebäu in der Stadt entdeckt und theils entblöszt und auch gefunden, dass dies auch, so wie alle entdeckte Gebäude, durch eine Kriegsmacht zerstöhrt gewesen seyn musz, weil nur die Fundamente ganz stehen.

Nun zufolge hohen Thesaurariats-Rescripts de dato 12-o October 1804, welches mittelst k. Administrations-Verordnung de dato 22-o October, praesentatum 26-te October laufenden Jahres mitgetheilt wurde, ist die fernere Grabung eingestellt und das k. Militair-Comando wird Morgen, und die k. Deputation, weil die Tragg-Pferde nicht änder (!) haben aufgetreiben werden können wegen Szászvároscher Wochen-Markt, am 29-ten abgehen. Signatum Gredistye, den 27-ten October 1804.

Joseph Molitor m.p., k. jubiliierter Bergschaffer

Ludwig Barta m.p., k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

34.

1804 octombrie 29, Grădiștea Muncelului

Lista obiectelor găsite cu ocazia săpăturilor de la Grădiștea Muncelului și lăsate la fața locului.

Original, Arh. Mont. Thes., 180/1805.

Specification deren bei der k. Gredistyeer Alterthümer-Grabung entdeckten aber wegen Schwere und inpracticablen Weeg oder sonstigen Eigenschaften hierorts zurückgelassenen und dem Gebürgs-Gornyiken Adam Tall und Adam Csukur anvertratuten Alterthümer und zur Grabung hierorts verfertigten hölzernen Werkzeugen.

Posit. Nrus.	Stück	Stüchel
1. Eine erdene Wasser-Rinne von dem entdeckten Canal herausgenommen, allein wegen Schwere und inpracticablen Weeg hier geblieben in Kammer verwahren	1	—
2. Eine Haufe von vorgefundenen Schlacken	—	viel
3. Zerschiedene Ziegel von welchen manche 1½ Schuh gross sind	60	viele
4. Eine viereckige Säule von Sandstein vermutlich ein Altar . 1	1	—
5. Ein Quadrat-Stein worauf ganz unten ein Kopf mit Helm, 1 Schnur- und Kinnbart, rechts weiter hinauf ein Pfeil, weiter links eine Sense und weiter mit Zirade umgeben eine Rose . 1	1	—
6. Ein anderer, eben unten ein solcher Kopf, links weiter hinauf 2 Sensen, 2 vermutlich Scepter und rechts mitten einer Zirade eine Rose	1	—
7. Ein Quadrat-Stein worauf diese 2 Buchstaben sind: Π $\ominus$. 1	1	—
8. Ein anderer worauf diese Buchstaben: ϵ ∇	1	—
9. Ein anderer mit diesen Buchstaben: M. N.	1	—
10. Ein anderer mit diesen: I. N.	1	—
11. Ein anderer mit diesen: $\triangleright$ $\mathfrak{B}$	1	—
12. Ein anderer mit diesem: $\mathbb{Z}$	1	—
13. Ein anderer mit einem griechischen K	1	—
14. Ein anderer mit diesen: Γ . B.	1	—
15. Ein anderer von Granit, worauf diese Figur ist: Δ	1	—
16. Einige kleine halbkugelförmige, gestreifte Sandsteine und Alabaster	8	—
17. Fast ganz verrostete und theils kleine Eisen-Sorten		290
18. Fast ganz verrostete und theils kleine Kupfer-Sorten		27
19. Zerschiedene gröbere und feinere Scherben, weisse, rothe, schwarze	—	viele
20. Laufbahre ohne Eisen	12	—
21. Schofel	10	—
22. Bergtrög	53	—
23. Mehlkasten	1	—
24. Vier Lehnstühle	4	—
	161	317

Signatum Gredistye, den 29-ten October 1804.

Joseph Molitor, k. jubilierter Bergschaffer

Ludwig Barta, k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

35

1804 noembrie 2, Viena

Camera aulică dispune Tezaurariatului să se pronunțe dacă nu ar fi mai rentabil ca în locul săpăturilor costisitoare căutarea comorilor să fie încredințată unor particulari.

Concept original, HKA., Acta Cam. Trans., rote Nr. 331, Subd. 2, Nr. 2/XI. 1804.

Vermög den untern 3-ten und 10-ten laufenden Monats, Zahl 5230 und 5323 eingesendeten periodischen Berichte über die auf den Gebürg Gredistye fortgesetzten Nachgrabungen sind zwar dadurch grosse Gebäude mit gepflaszterten Zimmern entdeckt worden; auch kömmt darinnen die Erwähnung von einer Vorstadt, Festung und Kanal vor, die man gleichfalls entdeckt haben soll; das übrige hingegen, was durch diese Nachgrabungen ausfindig gemacht worden, besteht jene 4 Gold-Münzen mit den Monogram Kozion (!), welche durch die Sebeshelyer Einwohner zur besseren Verheimlichung des Orts, wo sie die übrigen Münzen gefunden, in den Nachgrabungs-Orte zerstreut worden seyn sollen, abgerechnet blos in kleinen Stücken Eisen, eisernen Nägeln, Scherben von irdenen Geschirren, einigen versilberten Stück Kupfer-Blatteln und einen schüsselförmigen Stein, welche kaum eine Erwähnung verdienen.

Da nun diese kostspielige Nachgrabung seit mehr als einem Jahre fortgesetzt wird ohne dass auch nur das geringste von einigen Werth hat entdeckt werden können, indessen mehrere Hundert Gold-Stücke durch das Landvolk in Umlauf gebracht worden, und hieraus nicht ohne Grund vermuthet werden musz, dass das Landvolk die in Umlauf gesetzte Münzen in einen anderen Ort gefunden haben dürfte: so hat das k. Thesaurariat über den Ort, wo diese Münzen gefunden worden nähere Kundschaften einzuziehen und hierüber die weitere Anzeige anher zu machen, dann zugleich sich gutächtlich zu äussern, ob noch ein Grund vorhanden sey, die bisherigen kostspieligen Nachgrabungen auf Gefahr des Aerariums fortzusetzen, oder ob es nicht allenfalls rätlicher wäre, die weiteren Versuche Privaten unter der Aufsicht eines Kameral-Individuumus und gegen Verabfolgung des gesetzmässigen Antheiles an das Kamerales zu überlassen. Wien, den 2-ten November 1804.

Winckhler m.p.

Administrația domeniului Hunedoara a înaintat referatul lui Bögözi la 19 noiembrie: „...auf welche Art die in Gredistye etwa noch aufgefunden werden mögenden Alterthümer und Schätze entdeckt und mit wenigern Geldauslaagen pro Aerario erhalten werden dürften...” (Arh. Mont. Thes., 4081/1804). Referatul lui

Bögözi și-a însușit în esență părerile lui Paul Török (cf. Nr. 16). În acest referat Bögözi își expune părerea că: „per hyemem locum quaestionatum vix debite custodiri posse, nisi facultatoriae illico extradentur, quibus obtentis ipsi quoque illas impetrantes omnem daturi sunt operam, ne ibidem per alios perquisitiones suscipiantur“ (Arh. Mont. Thes., 14/1805). Pe această bază la 18 decembrie Tezaurariatul cameral s-a situat pe poziția, potrivit căreia depistările de la Grădiște ar trebui continuate prin intermediul căutătorilor de comori particulari, pe calea eliberării de autorizații pentru săpături — așa cum s-a propus de unii încă cu un an mai devreme. Spre a ocroti însă ruinele, aveau intenția să oblige pe căutătorii de comori, „... ut pro damnis per fossionem nefors causandis caveant“ și „... fossam per indagationem apertam iterum terra repleant“ (Arh. Mont. Thes., 4493/1803). Propunerea Tezaurariatului a fost binevenită la Viena, deoarece birocrații austriei dezinteresați de la Camera aulică au considerat din capul locului săpăturile fiscale, pentru care stăruia Bethlen, drept o risipă de bani inutilă. În ședința consiliului din 10 ianuarie 1805 au impus constatarea că: „... diese kostspielige Nachgrabungen auf Rechnung des Aerarii nicht weiter fortgesetzt werden können“, au anihilat opoziția cămărașului suprem, contele Colloredo, care răspundea de colecțiile imperiale și cu nr. 1065/46 din 11 ianuarie s-a dispus încetarea săpăturilor din partea fiscului (HKA., Acta Cam. Trans., rote Nr. 331, Fasz. 15, Subd. 2, 24/ I.1805).

Abatele Neumann, directorul colecției imperiale de antichități, în scrisoarea personală adresată tezaurarului Iosif Bethlen își exprimă regretul pentru că săpăturile au fost întrerupte, calificând drept exagerate referirile Camerei aulice la spesele acestei acțiuni: „Als Ursache erwähnter Anstalt werden die beträchtlichen Auslagen des Allerhöchsten Ärariums angegeben, welche die bisherigen Nachgrabungen gekostet haben. Indessen dürften diese Auslagen vielleicht mehr scheinbar als wirklich seyn, wenn man nur die häufigen Goldmünzen nicht vergisst in Anschlag zu bringen, die sich in den Muntsele Gebirge schon so oft gefunden haben...“ (Arhiva Colecției de antichități a Muzeului Kunsthistorisches Museum, Viena, 159/1805).

Tezaurariatul cameral a întreprins la 11 februarie primii pași în vederea publicării ca — îndeplinind anumite condiții — oricine poate căuta comori în Munții Muncelului (Arh. Mont. Thes., 1052/1805; Arh. Gub. pol., 2025/1805). Tezaurariatul minier a dezbătut însă această chestiune abia la 13 martie, iar circularele au fost expediate doar la 3 aprilie (Arh. Mont. Thes., 1052/1805). Administrația care lucra într-un ritm moleșit a ajuns abia spre sfârșitul lumii mai să se ocupe efectiv de soluționarea cererii primilor candidați (cf. Nr. 40).

În legătură cu sumele reale cheltuite pentru săpături se știe că acestea în luna iunie se ridicau la 604 florini 56 creițari, în august 803 florini 375 creițari, iar suma definitivă a săpăturilor din anul 1804 a totalizat 5371 florini 37 creițari (Arh. Mont. Thes., 4042/1804, 144, 2055/1805). Dacă luăm în considerare faptul că valoarea de preschimbare a celor 2794 monede de aur găsite în Munții Muncelului, potrivit actelor oficiale, era de 13029 florini (Arh. Cam. Thes., Acta gen., 167/1805), părerea exagerată de Camera aulică cu privire la rezultatul deficitar al săpăturilor de la Grădiște într-adevăr nu poate fi considerată fondată.

36.

1804 noembrie 14, Viena

Camera Aulică dispune Tezaurariatului din Transilvania, ca rapoartele privind săpăturile de la Grădiștea Muncelului să fie redactate mai clar și cu termeni preciși.

Original, Arh. Mont. Thes., 4164/1804.

Aus den äusserst seichten Berichten, die von den Besorgern der Untersuchung der Ruinen am Gebürge Gredistye erstattet werden, kann gewöhnlich, ausser dass verschiedene eisene, kupferne und erdene Bruchstücke und zuweilen einige Goldmünzen von dem Gepräge Koson gefunden werden, nichts verständliches abgenommen werden. So lässt aus dem von dem k. Thesaurariate unterm 18-ten Oktober Nr. 3470 anher einbegleiteten Wochenberichte vom 1-ten September, in welchem angezeigt wird, dass das grosse Gebäu gegen Mittag mittels 5 Schrämmen entblöszt und 3 Zimmer oder Keller ganz entblöszt worden seyen, nicht erkennen ob andurch nur die Grundmauer oder ganzes, stehendes Mauerwerk, welches seit mehr dann 1000 Jahren mit Dammerde überdeckt worden ist, zu verstehen, und warum der zweifelhafte Ausdruck *Zimmer* oder *Keller* gebraucht worden sey.

Die Besorger dieser Untersuchung, die nunmehr bis auf das Frühjahr wohl schon eingestellt seyn wird, werden daher anzuweisen seyn, sich in ihren Berichten deutlicher zu erklären. Und da man nicht zweifelt, das Gemäuer, welches bisher entdeckt worden ist, werde nach der unterm 26-ten September, Zahl 10,851 von hier erlassenen Verordnung bereits geometrisch aufgenommen seyn: so erwartet man den darüber ausgefertigten Plan. Von der k.k. Hofkammer im Münz — und Bergwesen. Wien, den 14-ten November 1804.

Wegen Verhinderung des Herrn Vice-Praesidenten.

Leithner m.p.

v. Reichenstein m.p.

37.

1804 decembrie 21, Hunedoara

Administrația domeniului Hunedoara înaintează Tezaurariatului Minier vestigiile găsite la Grădiștea Muncelului însoție de lista acestora.

Original, Arh. Mont. Thes., 180/1805.

Hochlöbliches königliches Münz- und Bergwesen—Thesaurariat!

Zur gehorsamsten Befolgung der mittels Reskript von 15-ten November diesen Jahres, Zahl 3867 erflossenen hohen Erinnerung wird in dem Anschlusse die Spe-

cification deren zu Gredistye gefundenen und gesamleten Alterthümer nebst einem Verschlag worunter auch 12 Stück kozonische Ducaten, 1 alte Silber-Münz und 1 versilbertes Kupferblattl separirter beiliegen, zur hohen Einsicht hiemit gehorsamst übersendet. V. Hunyad, den 21-ten Dezember 1804.

Johann Jakob Zörnlaib

Inspektor (Bögözi) abwesend zu Topliza

(Anexat:)

Specification uiber die von denen k. Fiscal—Alpen—Gebürgen Gredistye zur weiteren Einbeförderung hieher gelangten Altherthümer und andere entdeckte Sachen ales:

Nro.	Benennüng des Gegenstandes	Ist hieher gelangt mit- telst Wochen-Bericht de dato
1.	4 Stück Speise von Eisen	untern 21 Jul. 1804, Zahl 1384
2.	2 Stück Lanzen von Eisen	detto
3.	2 Stück Stahl	
4.	1 Stück Thierangl	untern 8 Aug. 1804, Zahl 1536
5.	3 Stück Messerstücke	untern 7 Jul. 1804, Zahl 1282
6.	5 grobe eiserne Nägl-Sorten	untern 17 Aug. 1804, Zahl 1484
7.	11 eiserne Anzug-Nägl-Sorten	untern 21 Jul. 1804, Zahl 1384
8.	11 kleinere eiserne Nägl-Sorten	
9.	1 eisernes Sägeblatt	
10.	1 eiserne Feil	untern 7 Jul. 1804, Zahl 1282
11.	1 hohles Eisen	
12.	5 Stück eiserne Klammer	untern 7 Jul. Zahl 1282, 23 Jun. 1804, Zahl 1147, 21 Jul. 1804, Zahl 1384 un- tern 7 Jul., Zahl. 1282 und 17 Aug. 1804, Zahl 1484
13.	4 eiserne breitköpfigte Näglstücke	
14.	1 eiserne Krampe	
15.	1 Stück vom Kopfe einer Hacke	untern 7 Jul. 1804, Zahl 1282
16.	1 halbkugelförmiger und auf einen Stock passender Knopfnagl	untern 7 Jul. 1804, Zahl 1282
17.	4 Stück Schlieszhaken	detto
18.	1 Stück von einem eisernen Schlüssel	untern 17 Aug. 1804, Zahl 1484
19.	1 Stück eisernes Bleck	untern 21 Jul. 1804, Zahl 1384
20.	1 Stück vierecket !/ länglich breit- kopfigter Nagl von Eisen	unter 17 Aug. 1804, Zahl 1484
21.	8 Stück Bley- und Zinnstücke	untern 21 Jul. 1804, Zahl 1384
22.	1 Stück halbeter messingener Ring	

Nro.	Benennung des Gegenstandes	Ist hierher gelangt mit- telst Wochen-Bericht de dato
23.	23 verschiedene eiserne Stücke	untern 23 Jun. 1804, Zahl 1147, 21 Jul 1804, Zahl 1384, 8 Aug. 1804, Zahl 1536
24.	2 Stück mit Holz überwachsene eiserne Nägl	
25.	Messingene Blechstückel	
26.	14 Stück kupferne Bleck, Stangel und Schallen Stückl	untern 8 Jun. 1804, Zahl 1101, 8. Aug. 1804, Zahl 1536, 17 Aug. 1804, Zahl 1484
27.	2 Stück Schlacken	untern 23 Jun. 1804, Zahl 1147
28.	1 Stück aus Eisenstein gemachter Stöpsl oder Reiber, im Wochenbe- richt Zapfen genannt	unter 21 Jul. 1804, Zahl 1384
29.	1 Stück Schleifstein	untern 8 Jun. 1804, Zahl 1101
30.	2 Stück Blutstein, welche im Berich- te Schleifsteine genannt worden sind	untern 23 Jun. 1804, Zahl 1147
31.	2 Stück Scherben von einem Deckl	untern 7 Jul. 1804, Zahl 1282
32.	1 Stöpszl, welcher im Berichte als Salzfaszl angegeben wurde	
33.	1 Stück runder und in der Mitte ein wenig ausgeholter Ziegl, im Berichte Tegel genannt	untern 23 Jun. 1804, Zahl 1147
34.	4 Stück seifenförmige Ziegl	untern 7 Jul. 1804, Zahl 1282
35.	3 Stück Wasserröhrl Stücke	untern 7 Jul. 1804, Zahl 1282, 21 Jul. 1804, Zahl 1384, 8 Aug. 1804, Zahl 1536
36.	1 Stück Stemmeisen	untern 8 Aug. 1804, Zahl 1536
37.	2 Stück erdene Deckelknöpfe	
38.	4 Stück schwarze erdene Scherben oder Topfe	untern 7 Jul. 1804, Zahl 1282
39.	1 Stück weisser Topf-Scherben	
40.	1 Stück schwarzer Scherben	
41.	3 Stück grüne Glass-Stücke	untern 8 Aug. 1804, Zahl 1536
42.	1 Stück Kristall	untern 17 Aug. 1804, Zahl 1484
43.	1 Stück blaues Glass im Berichte Porcellan genannt	
44.	1 Stück grünes und gestreiftes Glass, welches Hängl gewesen zu seyn scheinte	untern 7 Jul. 1804, Zahl 1282
45.	1 Stück ausgehohlter kuglförmiger Knopf von Glass-Materie	
46.	1 Stück Wasserkiesz	unter 16 Aug. 1804, Zahl 1538
47.	Bergarten	untern 8 Aug. 1804, Zahl 1536

Nro.	Benennung des Gegenstandes	Ist hieher gelangt mit- telst Wochen-Bericht de dato
48.	Eisenstein-Stuffen von der Alpen Betrina	untern 7 Jul. 1804, Zahl 1282
49.	Scherle oder im Berichte sogenannte Eisen-Granaten	untern 8 Aug. 1804, Zahl 1536
50.	4 Stück mit etwas Gold vermengte Messinge	
51.	1 Stück altes silbernes Münz, im Berichte als Kupfer beschreiben ←→	untern 7 Jul. 1804, Zahl 1282
52.	1 Stück versilbertes rundes messin- genes Blech	untern 21 Jul. 1804, Zahl 1384
53.	5 Stück von den neben der Schlosz- mauer zu Gredistye gefundenen Bleyerzten oder Bleyschüssen ←→	untern 17 Aug. 1804, Zahl 1484
54.	Mit berliner blau gemischte Erde ←→	
55.	Ein gebröchenes Glökl aus Messing ←→	
56.	6 Stück Todten-Beine ←→	untern 21 Jul. 1804, Zahl 1384
57.	2 Stückl Schuszerpech ←→	
58.	12 Stück Kozonische Ducaten, nebst 1 Silber-Münz und versilbertem Kupferblattel	

În legătură cu acest tabel la 17 ianuarie 1805 Tezaurariatul minier a răspuns administrației domeniului Hunedoara următoarele: „...da das gegenwärtige Verzeichniz nur bis zum halben August gehet, somit nicht vollständig ist...” (Arh. Mont. Thes., 2055/1805) și a dispus, ca să completeze și să înainteze lista vestigiilor depistate și după luna august.

38.

1804 decembrie 31, Hunedoara

Administrația domeniului fiscal Hunedoara înaintează Tezaurariatului harta săpăturilor de la Grădiștea Muncelului și desenul celor mai importante vestigii găsite.

Original, HKA., Münz- und Bergwesens, rote Nr. 3439, Zahl 1652/II. 1805.

Hochlöbliches K. Münz- und Bergwesens Thesaurariat!

Der königliche Eisenwerks-Inspector übergiebt die unter seiner Aufsicht bearbeiteten, mit einer zwar kurzen, aber deutlichen Erläuterung und Beschreibung versehenen und allhier angeschlossenen 2 Stück Pläne oder Risze, betreffend sowohl die Gredistyaer Alpengebürgs-Situation und derselben übrigen angehörigen Angelegenheiten, als auch die während denen nächst verflossenen 2 Jahren

entdeckten merkwürdigeren Alterthümer mit der Bitte, dass solche durch die Weege des hohen Thesaurariats an Eine Hochlöbliche k. k. Münz- und Bergwesens Hofstelle gebracht und mitunter einem gehorsamst angezeigt werden möchte, dass derselbe von diesen obangeschlossenen Plänen oder Risze sich ein Duplicat vorbehalten habe und solche seinem anbefohlenermassen bis Ende des gegenwärtigen Monats Jänner ausgefertigt seyn sollenden Visitations-Berichte anschliessig machen und geziemend nachtragen werde.

Nachdeme es unbekannt ist, wann nemlich der k. Eisenwerks-Inspector von seinen unstreitig vielen und unverschieblichen Amtsverrichtungen und Werks-Verrechnungs-Obliegenheiten bey den schon wieder sich eingefundenen Quartals-schlusse zu Bearbeitung seines diesfälligen Visitations-Berichtes gleken (!) wird, und weilen auch selbst Eine Hohe Hofstelle de dato 14-ten November, Zahl 12580 nichts anders, als die einzigen diesfälligen Pläne zu hoher Einsicht zu bringen anbefohlen hat, so will man hiemit gehorsamste Ansuchen machen womit Ein Hochlöbliches k. Münz- und Bergwesens-Thesaurariat diese oben angeschlossenen 2 Pläne oder Risze einstweilen und im voraus an Eine Hohe Hofstelle einzubefördern und über die untern Nr. 2132 einbeförderten Wohlmeinung des k. Eisenwerks-Inspectors die hohe Erledigung, so derselbe bey Bearbeitung seines schon mehrmalen erwähnten Visitations-Berichtes zum Vorbilde vor Augen zu haben wünscht, huldreichst zu ertheilen geruhen wolle. VHunyad, den 31 December 1804.

Jakob Johann Zörnlaib

Anton Bögözi

(*Pe margine, cu creion:*) Die 2 Pläne kommen in die Kartensammlung.

Desenele înaintate și descrierile anexate acestora au fost prezentate de către von Reichenstein sesiunii Camerei aulice din 13 februarie 1805 însoțite de următorul referat:

„Aus dem einen der mit diesem Berichte eingesendeten Pläne ist abzunehmen, dass die Stadt, Vorstadt und Festung, wie sich in manchen Berichten der zur Untersuchung bestellt gewesenen Individuen ausgedrucket worden ist, Rudera von einem unregelmässigen Umfange einer Mauer sind, der einen Raum von 140 Klafter in der Länge und 90 Klafter in der grössten Breite einschlieszt; ausser welchem in einer Entfernung von 20 Klafter ein 13 Klafter langes, an dem einen Ende 10, an dem andern 4 Klafter breites Wohngebäu und in einer kleinen Entfernung von demselben ein rundes, im Durchmesser 3 Klafter weites Gebäu, vermutlich ein Wachtthurm, in einer Entfernung von 260 Klafter aber auf der grössten Anhöhe ein unregelmässig 5 eckiges 2 1/2 Klafter weites Gebäu, wahrscheinlich ebenfalls ein Wachtthurm, gestanden hat. Der 2-te Plan enthält die Zeichnung einiger unter diesen Ruinen gefundenenen Säulenstücke und Steine, deren einige mit eingesaumenen Figuren versehen sind aus denen nichts gelernet werden kann.

Da um Exemplarien dieser Pläne mit einem Berichte über die bisherige Untersuchung von der VHunyader Administrazion an das Münz- und Bergwesens-Thesaurariat werden eingesendet, und von diesem dem Thesaurariate in Cameralibus übergeben werden, auf dessen Kosten die Untersuchung und Nachforschung wegen den bekanntermassen in dieser Gegend gefundenen alten Koson-Goldmünzen vor-

genommen worden ist, so dienen die gegenwärtigen Pläne diesorts blos zur Nachricht und werden ad acta genommen.⁷⁴

Realizarea planului de a întocmi harta teritoriilor unde se desfășurau săpăturile și de a desena vestigiile — despre care se vorbea mereu de un an de zile (cf. Nr. 4, 6) — a fost facilitată de convorbirile de la Viena din luna august 1804 între tezaurariul Bethlen și abatele Neumann (Arhiva Colecției de antichități a Muzeului Kunsthistorisches Museum din Viena, 158/1804). La 26 septembrie Camera aulică urgentează deja: „...dass ein geometrisch aufgenommenener Plan von dem Umfange der bisher entdeckten Ruinen anher eingesendet werden solle“ (Arh. Mont. Thes., 3693/1804). Această problemă a devenit actuală și datorită faptului că au fost găsite pietre sculptate și zgîriate cu caractere grecești (cf. Nr. 26, 27, 31).

Potrivit raportului din 5 octombrie al administrației domeniului Hunedoara aceste lucrări au fost deja într-un stadiu avansat: „...So bald der bereits angeordnete Plan von dem Gredistyaer Schatzgrabungs-Terrain verfertigt seyn wird, werde der Eisenwesens-Inspector seinen Visitations-Bericht zur hohen Einsicht gelangen zu lassen nicht ermangeln“ (Arh. Mont. Thes., 3578/1804). În orice caz desenele au fost întocmite în ultimele săptămîni ale săpăturilor, deci oferă imaginea cea mai completă a rezultatelor (cf. Nr. 30; Arh. Mont. Thes., 3578/1804). Atît planul topografic cît și imaginea vestigiilor au fost întocmite de Andrei Szöts, odinioară subofițer de artilerie (Oberfeuerwerker), care în acest timp participa la întocmirea hărților pădurilor fiscale (Arh. Mont. Thes., 3900/1805). Cele două exemplare în copie contemporană care ni s-au păstrat au fost executate de diurnistul cameral Friedrich Wagner (Arh. Mont. Thes., 2406/1805), respectiv de un oarecare cap(itan?) Kulyán (Arhiva de război, Viena, Kartenabteilung, K. VII. k. 403 1/2).

39.

1805 aprilie 25, Hunedoara

Inspectorul de metalurgie, Anton Bögözi, rezumă pe seama Tezaurariatului rezultatele cercetărilor arheologice executate pînă atunci, propune încetarea săpăturilor și ca prin înființarea de topitorii să se valorifice adevărata comoară din Grădiștea Muncelului: fierul.

Copie executată în prima jumătate a secolului al XIX în baza însemnărilor lui Karl Joseph Eder, Arh. ist. din Cluj a Acad. R. S. România, Colecția lui I. Kemény, Collectio maior manuscriptorum historicorum, t. XXXIV, fol. 134—135. Publicat: ArchÉrt, XXXVI/1916, 16—18.

Aus dem durch den Eisenwerksinspektor Anton Bögözi an die Hunyader Administration den 25. April 1805 gemachten Berichte:

Der Ort Graedistije ist vom Dorf Koztesd (von wo auch noch Spuren des alten Fahrwegs dahin sichtbar sind) 5 bis 6 Stunden, von Szászváros 8 Stunden entfernt. Das Gebirg Graedistije ist von einer Seite durch die höheren kahlen Gebirge Muntsel und Godyan, von zwei andern Seiten durch zwei gegen Koztesd zu convergirende Thäler begrenzt, in denen die Bäche Riu Alb und Pereu Alb dem Bache Városvize zueilen.

Der Rücken des gegen die Nachbaralpen niedrigeren und mit einer sanft steigenden Fahrstrasse versehenen Berges Grădistje ist 2850 Klafter lang, und hat in der mittleren Breite 100 Klafter, der höchste Punkt derselben ist über den Punkt, wo die genannten zwei Bäche in die Városvize sich ergiesen, wenigstens 200 Klafter erhoben.

Der Abhang von der Seite des Riu Alb besteht aus Thonschiefen und ist so steil, dass er nur mit Hilfe von Steigeisen kann erklettert werden; auf der anderen Seite gegen das Thal von Pereu Alb sind Überreste von kennbaren Verschanzungen, die aber mit 2 bis 4 Schuh dicken und 12 bis 15 Klafter hohen Buchen bewachsen sind.

An dem oberen Ende des Rückens bei A. ist ein mit Buchen bewachsener über die nächste Umgebung 3 bis 4 Klafter erhobener unregelmässig oblonger Raum, auf dem sonst keine Spuren von Gebäuden sind, aber er ist mit einer 2 1/2 Schuh dicken und samt dem Fundamente 5 bis 8 Schuh hohen Mauer aus Quadratsteinen gebauten Mauer (!) umgeben. Die Länge dieses Raumes beträgt 148 Klafter, die grösste Seite 90 Klafter, die ganze Ringmauer miszt 391 Klafter.

In diesem Raume, dicht an der Ringmauer hat man eine aus gut gebranntem Thone gemachte Röhre gefunden, die rund herum mit 10 bis 12 Zoll wohlbearbeiteten Letten verstaucht war; oben lag 4 bis 5 Schuh hohe Dammerde. Jede Röhre ist 3 Schuh lang und 1 1/2 Zoll dick, die innere Lichte hat 15 Zoll; man hat 11 Klafter davon ziemlich unbeschädigt aufgedeckt.

Ausser der Ringmauer bei B. sind ganz mit Dammerde überschüttete Spuren von Gebäuden entdeckt worden. Thore sind keine gefunden worden, der Eingang musz von oben gewesen sein. In diesem Gebäude hat man einen Haufen von Bleierzen, dann Schlacken, Schmelztiegel, Nägel, Glasscherben, grössere und kleinere Ziegel, Bruchstücke von Gefässen und Menschenknochen gefunden.

Bei C. und E. ist verkohlte Frucht 2 bis 3 Schuh tief unter der Dammerde gefunden worden, so wie auch unter B. mehrere mit Buchstaben versehene Steine und schön bearbeitete Säulen, sowie auch mit Bildnissen und Wappen gezierte Steine.

Eben in dieser Gegend waren Bruchstücke von einem 20 bis 24 Maasz haltendem, fingerdicken irdenen Topfe, und hier sollen auch die Cosonischen und Lysimachischen Münzen sein gefunden worden.

Das bisher gefundene Gemäuer beträgt ungefähr 300 Kub. Klafter. Die Steine verrathen geschickte Steinmetze und haben zum Falzen dienliche Einschnitte; es ist sehr feinkörnigter Sandstein und Porphyr. Die Steine würden auch itzt im flachen Lande wenigstens 4 bis 500,000 (!) Fl. werth sein. In der umliegenden Gegend gibt es keine solche Steinarten, es ist alles Thonschiefer, Kalk oder Granit. Die nächsten ähnlichen Steine befinden sich in der eine starke Tagreise entlegenen Petroscher und Totier Gegend. Die Fuhr musz viel gekostet haben. Die mehresten Steine sind 3 bis 5 Zentner, manche auch 15 bis 20 schwer.

In der Nachbarschaft von Grădistje findet man auf den Fiskal-Alpen Csata, la Fetzele Albe und auf den Baron Bornemissischen Alpen Pojana omuluj am

Orte des sogenannten Piatra rossi Ruinen von Mauern, die aus dem nämlichen Gesteine sind, wie jene bei Grădistje.

Die zwei Plätze, an denen man verkohlte Frucht angetroffen hat, waren bis 400 Klafter von einander entfernt. Die Frucht lag unmittelbar auf der Dammerde; es war keine Spur von einem Fruchtbehältnisse; oben war die Dammerde 12 bis 20 Zoll hoch. Man fand auch verkohlte Erbsen und Fisolen dazwischen.

Herr Bögözi macht den Vorschlag das Schatzgraben aufzugeben, und dort wo die Bäche Riu Alb und Pereu Alb in die Városvize fließen bis hinab in das flache Land mehrere mit doppeltem Feuer versehene Zerrenhammerwerke zu errichten, welche auf immer aus den Fiskalwaldungen mit Buchen- und Tannenkohlen könnten versehen werden. Die Flossen könnte man von Hunyad eben so leicht nach hierher als nach Sebeshely fahren. Das erste Hammerwerk könnte mit 15,000 [Fl.] erbaut werden. Das Eisen wird jetzt um 18 bis 20 Gulden gern gekauft, und man könnte jährlich bis 100-tausend Zentner verkaufen. Die ungeheueren Fiskalwaldungen können sonst nicht benützt werden und die deutsche Manipulation kann wegen der vorhandenen Tannenkohlen zur grössten Vollkommenheit gebracht werden. Da die Wässer Gold führen (bei Koztesd wird Gold gewaschen) so kann man hoffen auch edle Erze hier zu finden. Die Flossenvekturanten könnten die Baustiene ins flache Land verführen, die dann verkauft werden könnten.

Bei D. ist nach der Zeichnung des Oberfeuerwerkers Szóts ein gemauertes Fünfeck, dessen längste Seite etwa 2 Klafter lang ist.

Meine aus verschiedenen Berichten muthmaszliche Orientierung geht so:...

Întocmirea raportului de mai sus al lui Bögözi a fost dispusă de tezaurarul Iosif Bethlen încă în iulie 1804, cu prilejul descinderii sale la fața locului: „Bey Gelegenheit der von Seiner Excellenz den Herrn Thesaurarius gegen Hälfte des Juli Monats vorgenommenen Visitation wurde dem Inspektor Bögözi aufgetragen, sobald thunlich die Schatzgrabung zu Gredistye in Augenschein zu nehmen und darüber einen umständlichen Bericht zuerstatten...“, (Arh. Mont. Thes., 3116/1804). Chestiunea acestui raport s-a legat în curînd de problema întocmirii planului topografic al săpăturilor (Arh. Mont. Thes., 3578/1804), dar — întrucît Camera aulică deja a luat o hotărîre în privința săpăturilor de la Grădiștea Muncelului (cf. Nr. 38) — raportul a fost întocmit abia după cîteva luni. În acest fel Bögözi trece în revistă rezultatele săpăturilor pornind de la noua situație dată în baza planurilor topografice întocmite de Szóts. Cu propunerea ca pentru valorificarea zăcămintelor de minereuri de fier — descoperite cu prilejul cercetărilor arheologice — și a uriașelor păduri virgine să se înființeze topitorii, el a imprimat o direcție cu totul nouă interesului Tezaurariatului față de părțile Grădiștei. Cu acest raport s-au încheiat săpăturile arheologice și au început pregătirile pentru ridicarea uzinelor industriale ce urmau să se înființeze la Grădiște (Arh. Mont. Thes., 1762, 2406, 2448, 3298, 3368/1805, 3632/1806).

Pînă în prezent nu am reușit să dăm de textul complet al raportului lui Bögözi.

40.

1805 mai 21, Sibiu

Tezaurariatul Cameral dispune administrației domeniului Hunedoara ca să se îngrijească de supravegherea căutărilor de comori la Grădiștea Muncelului aprobate unor particulari și comunică de ce fel de condiții este legată autorizația dată acestora.

Original, Arh. Mont. Thes., 2073/1805.

Extractus protocolli sessionis Regii in Cameralibus Thesaurariatus die 21-ma Maji 1805 celebratae.

3022. Joannes Jacobus Zörnlaib, administrator Vajda Hunyadiensis, tenore suae ad excellentissimum comitem Thesaurarium Regium directae repraesentationis medio comitivae relationis administrationis Vajda Hunyadiensis substratos supplices libellos nonnullorum poparum aliorumque Valachorum, sibi facultatorias pro fodiendo in alpibus Muntseliensibus thesauro ocyus expediendas exoperari orantium, eo addito substernit, quod supplicantes vel hucdum jam certam monetarum quantitatem invenisse, vel locum ubi illae latent detexisse supponantur, quapropter eisdem petitas facultatorias expediendas disponi, tertialitatemque administrandarum monetarum illico persolvendam indulgeri posse censet.

Pro supplicantibus in acclusis duobus supplicibus libellis nomine tenus indigatis expediantur stylo consueto litterae facultatoriae super suscipienda in alpibus Gredistyeiensibus thesauri fossione his sub conditionibus iisdem facultatoriis inserendis:

1-mo. Ut fossio semper in praesentia cameralis commissarii per administrationem Vajda Hunyadiensem denominandi suscipiatur et continuetur.

2-do. Ut fossio supplicantium expensis procuretur et diurna exmittendo camerali commissario per eosdem pendantur.

3-tio. Ut reperiundum nefors thesaurum erga obtinendam quietantiam camerali commissario transponant.

4-to. Certi ac securi reddantur supplicantes, quod ex reperiundo thesauro competentem tertialitatem pro certo et pro possibili quo ocyus obtenturi sint.

Taliterque expediendae facultatoriae repraesentanti administratori VHunyadiensi a Zörnlaib per praesidiales ea cum ordinatione transponantur, ut illas supplicantibus resignet, pro actu fossionis administratio VHunyadiensis ex subalternis individuis unum a fidelitate notum et reflexe ad id, ne servitium regium detrimentum patiatur, pro camerali commissario ad expensas supplicantium ea cum ordinatione denominet, ut actui fossionis semper intersit, reperiundum nefors thesaurum erga quietantiam assecurationemque de indubie obtinenda tertialitate inventoribus extradandam sequestret et horsum substernat deque eventu fossionis via administrationis VHunyadiensis informationem praestet et super praemissis Regius

quoque in Monetariis et Montanisticis Thesaurariatus per extractum protocolli certissetur.

Henricus Comes Kálnoky

Deoarece funcționarii administrației domeniului Hunedoara, în baza experienței din anul precedent cunoșteau prea bine inconvenientele șederii la munte, prin raportul redat mai jos (Arh. Mont. Thes., 2813/1805) au sprijinit dorința căutătorilor de comori, ca aceștia să poată săpa fără supraveghere:

Hochlöbliches Königliches Münz- und Bergwesens-Thesaurariat!

In Gemäszheit des untern 21-ten May dieses Jahres, Zahl 3022 von Einem Hochlöblichen k. Cameral Thesaurariat hieher gelangten Erlaubniszbriefes für die Jo-Vultseller Schatzgräber, bitten dieselbe in der Nebenlage womit in Ansehung des darin enthaltenen 3-ten Punkts die Abänderung und der dabei auszustellende Aufseher ab Aerario zu bezahlen erwirkt, oder aber denenselben die Schatzgrabung nach Ablegung der vorgeschriebenen Eydespflicht überlassen werden möchte.

Da man aber nach der hohen Weisung von hieraus zur Aufsicht kein Individuum bestimmen kann, auch dieses mit den bemessenen Diurnum in einer solchen Waldgegend wo alles zu Pferd beigebracht werden musz, nicht bestehen kann, und wann erwogen wird, dass diese Schatzgräber an mehreren Örtern zerstruet arbeiten, wo die Nachsicht zugleich gepflogen werden kann und ihren Unterhalt sich selbst zu verschaffen geschweigens ein Diurnum von täglich 1 Florin 30 Kreutzer oder 2 Florin zu bezahlen kaum vermögend sind: so erheischet es die Pflicht dieses Gesuch der Supplicanten zu unterstützen und um die hohe Entscheidung das gehorsamste Ansuchen zu machen. V. Hunyad, am 24-ten Juny 1805.

Johann Jakob Zörnlaib m.p.

Le Bordeaux m.p.

Tezaurariatul cameral totuși a hotărît la 16 iulie, ca: „...diurna commissario fossionis actu interfuturo competentia per supplicantes de more alias quoque in similibus observari solito pendenda esse, ab hoc proinde eosdem dispensare non posse, nec juramentum, quod offerunt, sufficientem Aerario Regio policeri ad id securitatem, ut fossio absque commssarii praesentia iisdem tute concredi possit“ (Arh. Mont. Thes., 2813/1805). Această hotărîre a ajuns însă la Hunedoara abia la 10 august, unde la 16 august Iosif Zerényi a depus jurământul în calitate de supraveghetor cameral al acelor locuitori din Vilcele Bune care căutau comori la Grădiște (Arh. Mont. Thes., 3155/1805). Deși rezolvarea formalităților mai dura și în 5 septembrie, se pare, că la sfîrșitul lunii august totuși a avut loc o căutare de comori oarecum formală. Căci după toate aparențele sătenii au cerut autorizații de cercetare doar pentru a avea acoperire, fără să urgenteze eliberarea acestora; însă îndată cu sosirea primăverii s-au apucat de treabă. În acest fel, fără supraveghere, puteau lucra sus la munte mai nestînjinit. Cu prilejul depășării sale la fața locului, înainte de 26 iunie, maiorul Péchy a sesizat deja asemenea deteriorări ale ruinelor, care pot fi atribuite doar căutărilor de comori

incepute și continuate din primăvară (cf. Nr. 41). Ne mai constituind un interes pentru Tezaurariat, soarta ruinelor de la Grădiște n-a mai fost croită în continuare de cei ce cultivau cercetările istorice în Transilvania, ci — pe timp îndelungat — ea a ajuns în mâinile țăranilor căutători de comori.

41.

1805 iunie 26, Sibiu

Darea de seamă înaintată de maiorul de geniu, Mihail Péchy, către forurile militare superioare cu privire la concluziile lui în legătură cu ruinele de la Grădiștea Muncelului.

Original, Arh. de Război, Viena, Kartenabteilung, K. VII. k. 403 1/2. Textul este publicat, cu mici deosebiri stilare: Siebenbürgische Provinzialblätter I /1805/, 249—252. Cf. și ArchÉrt., XXXVI/1916/, 12—13.

Anmerkungen uiber die vorgefundene Stadt Gredistie. Nemlich:

Drey 1/2 Meilen in gerader Linie südwärts von Szászváros am Fusze des Berges Muncsel und auf der sogenannten Anhöhe Gredistie, mitten in einem alt gewordenen Buchen-Walde, wurden schon vor einem Jahre Rudera einer unbekannten Stadt entdeckt, bei deren Besichtigung fand ich vom Berge Muncsel herabsteigend:

Erstens: Die Uiberbleibsel eines antiken Tempels Monopteros nach der Art gebauet, wie der Serapis Tempel in Pozzuolo. Dieser zirkelrunde Tempel hatte 15 Klafter im Durchmesser, war von dem nemlichen Syenit Porphir erbauet als welche am Schloszberge Déva ersichtig sind. Die Stylobaten daran sind um und um sehr wohl erhalten, die Säulen aber fand ich nicht mehr. Der ungemein harte Stein ward von damahligen Steinmetzer bewunderungswürdig schön gearbeitet. In der Mitte, wo der Platz des Altars war, fand ich, dass selber ausgegraben und davon schon verschleppt gewesen, die gewöhnlichen 4 Stiegeplatzel sind dabei ersichtig.

Zweitens: Die Stadmauern waren von behauenen, weichen Quader-Stein, aus einer gewöhnlichen Sandbaustein Art.

Drittens: Die Rudera von Wasserleitung bringen eine hohe Meinung von damahligen Künstlern bei. Irdene, cylindrischrunde Röhren von 14 Zoll Durchmesser, in Lichten über drey Schuh hoch und drey Zoll massiven dicken Wänden, wurden in rund ausgeholten Steine eingelegt und in einander verküttet.

Viertens: Sah ich die Rudera eines Baadhauses, so wie selbe in alten Zeiten erbauet werden pflegten. Das Labrum davon von obigen Syenit Porphir ausgehauen war auf mehrere Schritte verschleppt. In Tepidario war der Fuszboden mit einem 6 Zoll dicken, wasserhältigen Cementmalter beschlagen und auch die Seiten bis auf Wasser-Einlasz-Oefnungen, welche sich bis auf jetzige Zeiten bewunderungswürdig wohl erhalten haben. Schade, dass die unkundigen Schatzgräber in der Hoffnung unter diesem Cementboden Schatz zu finden, solchen

durchgebrochen haben. Man sehet darin die Uiberbleibsel von Ephebia, Apodyteria, Elaeothesia, Frigidarium, Tepidarium und Laconicum, als die gewöhnlichen Unterabtheilungen der alten Baadhäuser.

Jetzt fraget es sich von was für einer alten Stadt mögen hier die Uiberbleibsel vorhanden seyn?

Ich finde einen vom Gebürge so eng eingeschlossenen unfruchtbaren Boden in sich, selbst vor einer Stadt sehr unschicksam, die Umfassungsmauer sind selbst zu klein für eine Stadt, und alles deutet an, dass dieses ein Land-Unterhaltungs-Ort in Sommerszeiten und der nemliche, welcher von alten Geographen Ptolemaeus mit Nahmen Acquae in seiner Geographie von Dacien bezeichnet ist, war. Denn:

Erstens: Es stimmt mit der geographischen Lage der Länge und Breite, so wie es Ptolemaeus angibt, die Lage dieses Orts ziemlich über ein. Ptolemaeus setzt die Breite von Apulum oder Carlsburg 46°, 2', 3" (ob es nur 46°, 4', 21" habe). Nun mag dieser Ort 7 ungrische Meilen südwärts Carlsburg liegen, welche nach Ptolemaeus Bestimmung von Apulum ungefähr 45°, 58' gäbe. Er setzt aber Aquae auf 45°, 2', 3" Breite, da er keine Genauigkeit in Angabe der Minuten beobachtet, so wäre dieses ihm schon ziemlich nahe, aber die wahre Breite dieses Ortes mit 45°, 58 Minuten, wenn wir bedenken dass Hermannstadt 46° habe, ist sehr übereinstimmend.

Was die Länge beider Oerter anbelangt, so setzt er selbe nur mit wenigen Unterschied auf die nemliche Länge, wie auch in der That die Länge beider Oerter keinen Grad Unterschied ausmacht.

2-tens. Die auffallende Rudera einer grossen Wasserleitung, die dort vorgefundene Bäder machen diesem Orte den Nahmen Acquae ganz passend.

Ubrigens war dieser Ort keinesweges zu militairischen Absichten erbauet, denn dazu war es höchst unschicksam wegen der Beherrschung deren gleich unmittelbar darauf liegenden Berge Muncsel und Godian. Hermannstadt, am 26 -ten Juny 1805.

Péchy, Major vom Genie-Corps

Antecedentele raportului lui Péchy nu sînt încă clarificate. Considerat cel mai bun arhitect neoclasic al Transilvaniei contemporane, cultul inginer de geniu se remarca fără îndoială printr-un viu interes istoric. De exemplu cînd în primăvara anului 1804 a fost nevoit să petreacă mai multe săptămîni la Alba Iulia, a cercetat și arhiva capitlului, și despre această vizită relatează următoarele: „... A fejedelmek originális levélbeli correspondentiáji is ott vagynak bé kötve. Ha itt laknám és ifjabb volnék, a históriára sok nevezetes dolgokat szedegethetnék ki belőlle, mert az archivum meglehetősen jó rendben vagyon szedve, de ezek a vén kánonok papok azok olvasásával fejeket nem török...” (Arh. ist. din Cluj a Academiei R. S. România, arhiva familiei Péchy, 14. V. 1804). La Alba Iulia sau la Sibiu unde staționa a avut prilejul să audă în abundent știri care i-au putut stîrni interesul față de ruinele de la Grădiște și în calitatea lui de amator al tradițiilor arhitecturale antice. Totuși este mai verosimil că Péchy, directorul oficiului de fortificații, a descins la fortificația din munte la ordinul superiorilor săi, ca să se pronunțe despre eventuala valoare militară a ruinelor seculare.

Această presupunere pare să fie confirmată de faptul că originalul raportului publicat mai sus a ajuns în Arhiva de război din Viena împreună cu actele contelui Joseph Mitrovsky, care a fost pe timpul întocmirii raportului lui Péchy comandant militar suprem al Transilvaniei. Față de părerea înrădăcinată în literatura de specialitate, potrivit căreia Péchy ar fi fost conducătorul săpăturilor camerale, realitatea este deci aceea, că el nici nu a luat parte la săpături și descinderea lui scurtă la fața locului a avut loc doar în anul următor încheierii acestora. Opinia publică de mai târziu, neorientată, i-a legat numele de săpăturile de la Grădiște datorită faptului că raportul lui de mai sus a fost singura comunicare contemporană tipărită despre aceste cercetări arheologice.

42.

1806 mai 26, Hunedoara

Procuratorul domenal Paul Török îi relatează lui Gheorghe Aranka, secretarul Societății transilvănene pentru cultivarea limbii maghiare, — fondată și pentru adunarea și publicarea izvoarelor istorice —, despre săpăturile de la Grădiștea Muncelului și îi trimite câteva din vestigii. Îi împărtășește părerea că cetățile din Munții Orăștiei sînt de proveniență dacă.

Original, Biblioteca Centrală Universitară, Cluj, Mss., nr. 753, fol. 9—10.

Méltóságos Ur, különösön tisztelt jó Méltóságos Uram!

Ha elkerülhetetlen akadályaimra nézve eddig késtem is, de egészen elmúlatni nem akartam, hogy parantsolatja szerint az elmúlt esztendőben az havasokon talált régiségekből valamivel a Méltóságos Urnak ne udvaroljak.

A késedelem pedig abból következett, hogy olyas valamivel kívántam volna udvarolni, ami ritkább és nevezetesebb lenne; arra azonban hosszabb idő múlva sem tehettem szert. Végre a közelébb múlt esztendőben az hivatalom helyin és a vármegyén kívül kellett tovább foglalatoskodnom úgy annyira, hogy az egész esztendőben egyszer sem járhattam az havasokon.

Az is, amivel most udvarolhatok igen tsekély és nintsen kívánságom s igyekezetemhez mérsékelve.

Egyik tárgya pedig a jelen való udvarlásomnak a veres viaszra nyomott aranyok formája. Ezekből az aranyokból nékem egyet sem akartak maga valóságában meghagyni; azért minekelőtte beadtam volna, eszerint formájukat vettem. Mely formákból az 1-ső a Lyzimachus aranyain lévő Lyzimachus képít, a többi egészen a 9-dikig a Lyzimachos aranyai más felit ábrázolják, amelyek több olyan aranyoknak nyomai és külön külön azért tartóztattam el formájukat, mivel jól megtekintve mindenik valamely különbséget mutat, a 10-dik és 11-dik a Kozon aranyai mind a két felin való képe.

A második darab, mivel udvarlok egy tudósításom, melyet az elmúlt 1803-dik esztendőben augusztusnak 26-kán terjesztettem a felséges kamarai Királyi Thesau-

rariatus eleibe, és amelyben az havasi régiségeknek azon ideig előttem esmeretes körülállásait fedeztem fel.

Ezen tudósításom ideje után, úgy mint 1804-ben még több egyebeket is találtak azon havasos helyeken, melyekből még egy kevés régi búzát és benne egy kis téglát is bátorodom küldeni; nevezetesen a buzáról azt megjegyezvén, hogy az a gregyistyai várnak mind kerületiben, mind azon kívül több helyeken találtatik majd csak a föld színin, és állásából kitetszik, hogy ottan aféle gyűjtet gabona sok volt.

Ha az Ur Isten életünknek s tsendességünknek kedvezni fog, a több eddig azon havasos helyen felfedezett, vagy ezután is felfedezhető állapotokat is írásban veszem, s a Méltóságos Urnak velek kedveskedni fogok. Ami pedig a fennforgó havasokon találtatott s a felyebb említett és ide rekesztett tudósításomban foglalt erősségek eredetit illeti, azokat semminek inkább állítani nem lehet, mint a Dacusok erősségeiknek, melyeket Gabriel Bratiér a Tacitus supplimentumában említ, s amelyekből tudni illik Trajanus a Dacusokat kiirtotta minekelőtte Decebalustól Sarmizegethusát s vele együtt Daciát elfoglalta.

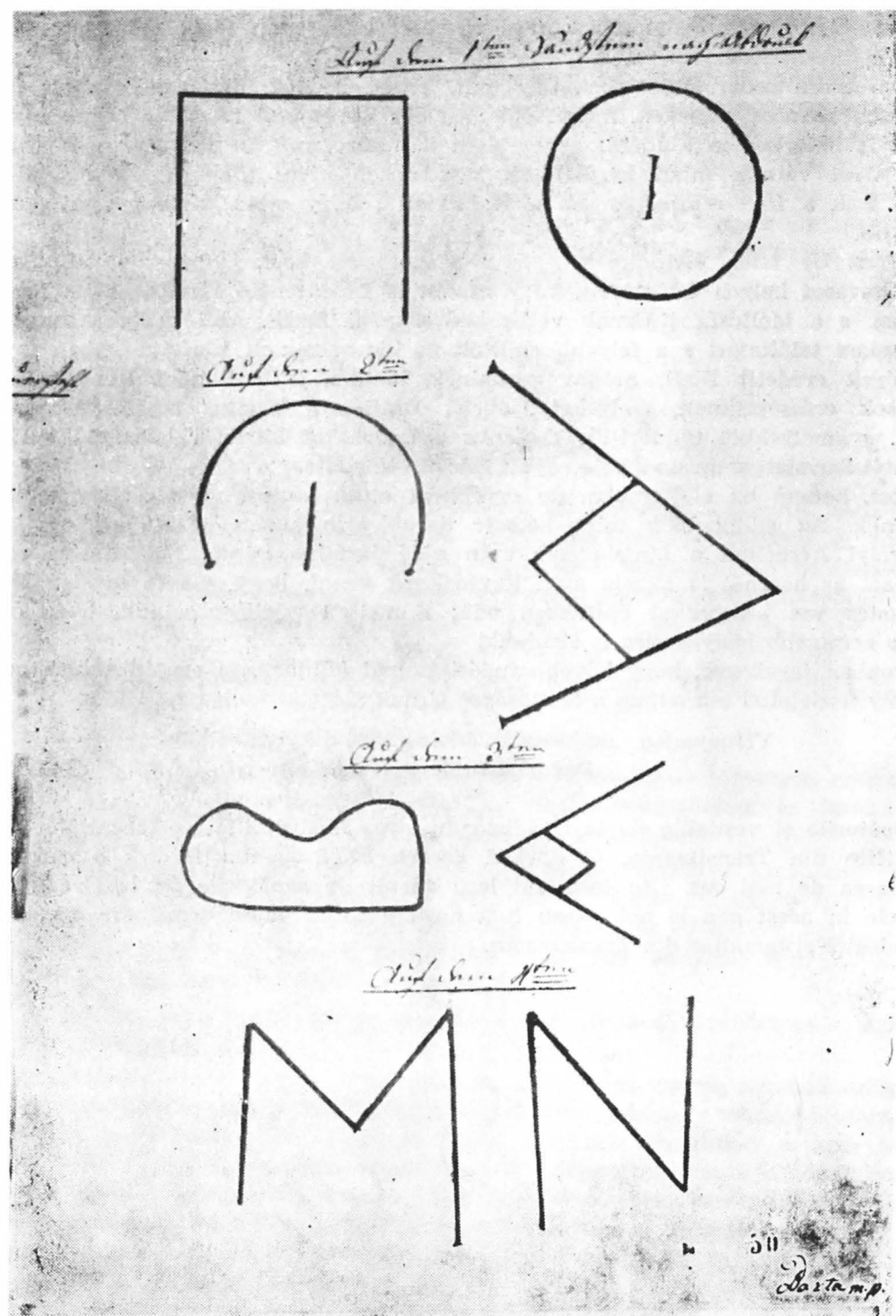
Most, hanem ha alattomban, de egyébként ottan kintset vagy régiségeket nem keresnek. Az eddig több mint kétezer darab aranyakban bévett kintsen kívül a királyi Aerarium a kintskeresés után való járásból kapott tapasztalás szerint már azt az hasznát is akarja azon havasoknak venni, hogy, víz és fa elég lévén, nevezetes vas hámorokat építtessen oda; a mellett pedig reméljük, hogy ottan egyéb nemesebb bányászatra is akadunk.

Azonban igyekezve, hogy bővebb tudósításomat küldhessem ezután ebben, addig is mély tisztelettel maradtam a Méltóságos Urnak alázatos szolgája,

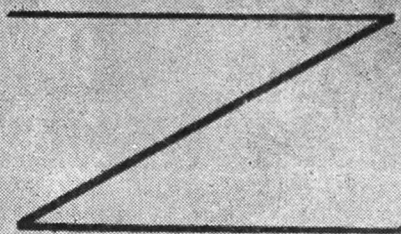
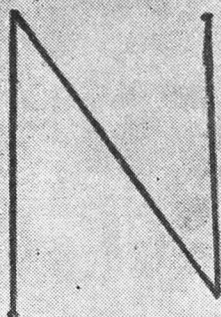
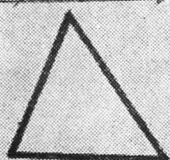
VHunyadon, májusnak 26-kán, 1806-dik esztendőben,
Ponori Török Pál mk.

Săpăturile și vestigiile de la Grădiște au atras încă mult timp interesul opiniei științifice din Transilvania. O dovadă caracteristică acestui interes o constituie scrisoarea de mai sus. Din interesul larg stîrnit de săpăturile de la Grădiște — primele în acest gen la noi — au luat naștere în deceniile următoare cercetările arheologice sistematice din Transilvania.

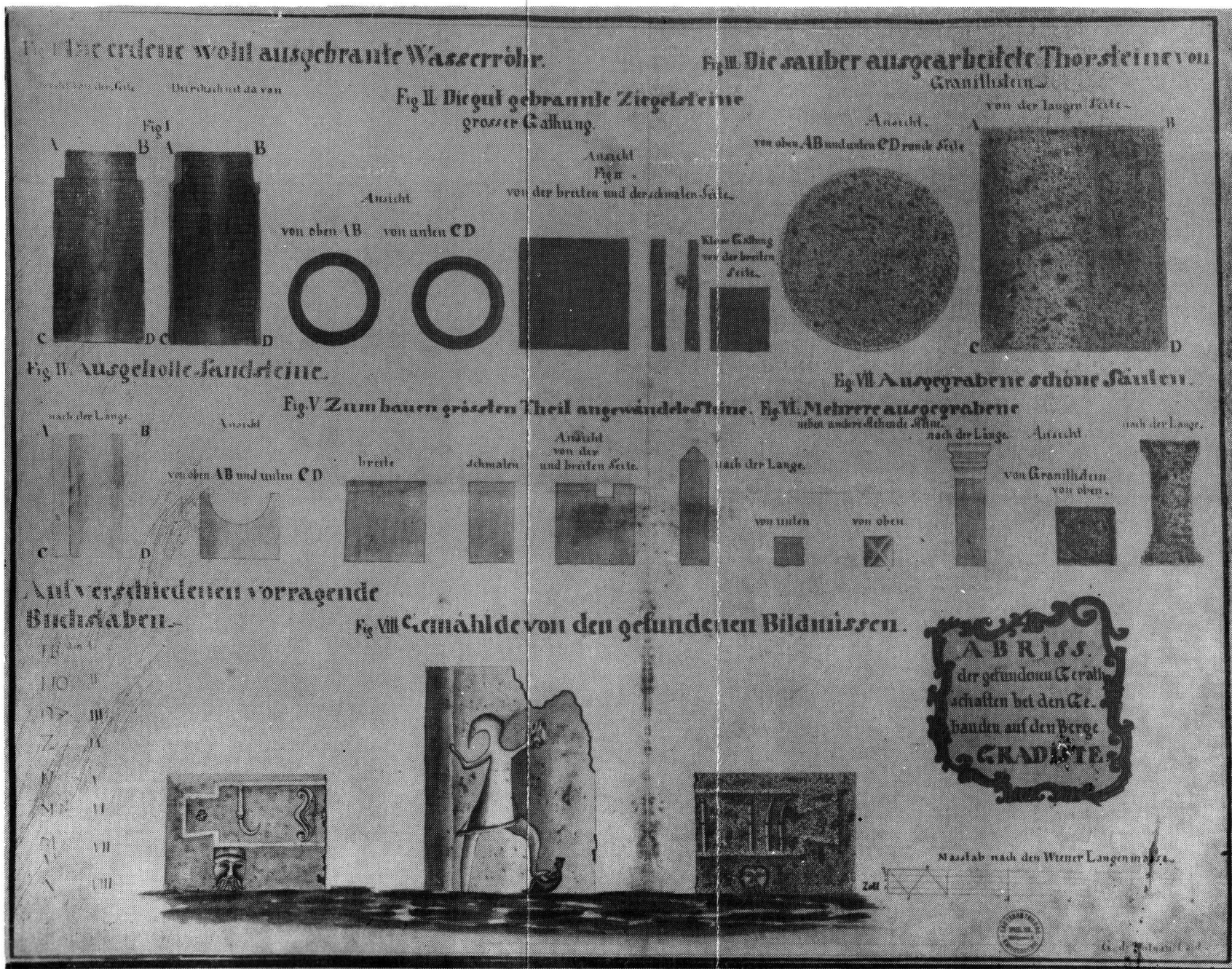
S. JAKÓ

Anexele raportului din 13 octombrie 1804

*Egria.**Aug. 5th 1804**Aug. 6th 1804. Analysis in the Manuscript**Aug. 7th 1804*** Aug. 8th 1804. General Principles*

Anexele raportului din 13 octombrie 1804

r. **Fig. III Die sauber ausgearbeitete Thorsteine von Granitsteinen**
gebrannte Ziegelsteine
Zählung.

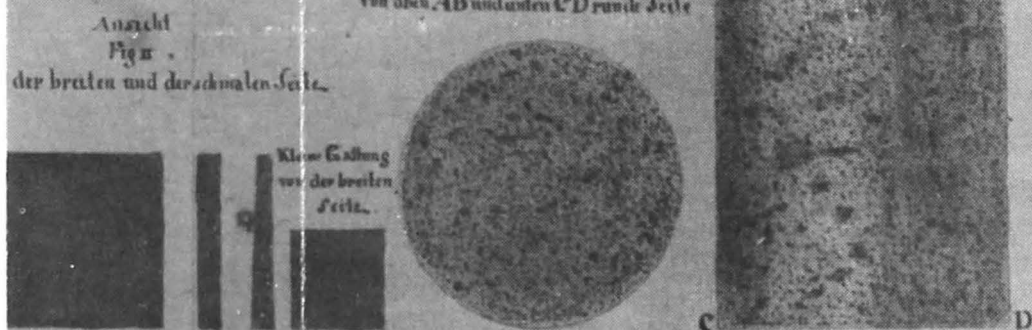
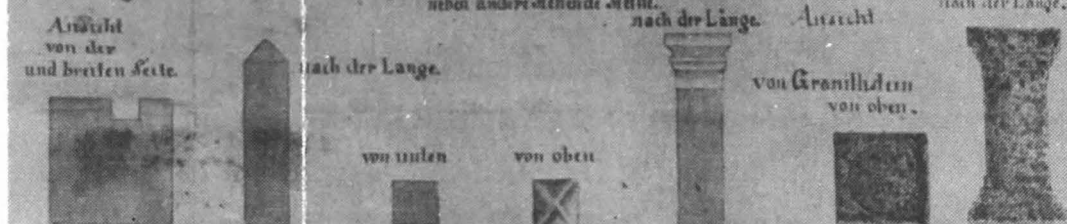
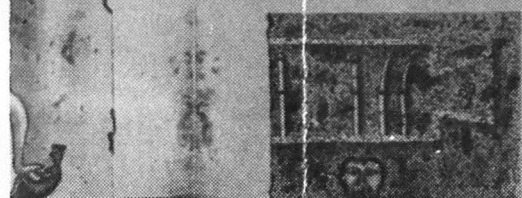

Fig. VII Ausgegrabene schöne Säulen
theil angewandete Steine. Fig. VI Mehrere ausgegrabene
neben anders stehende Steine.

von den gefundenen Bildnissen.

Maßstab nach den Wiener Längenmaße.

Zoll

G. J. Schmidt

UN CIMITIR DE INCINERAȚIE DIN SEC. VIII LA TURDAȘ (JUD. ALBA)

În urma cercetărilor întreprinse în ultimii ani pe teritoriul satului Turdaș, situat la circa 24 km spre NE de Aiud¹, au fost identificate, printre altele, urmele unui cimitir de incinerație prefeudal (fig. 1). Cimitirul se află la 3 km spre NE de satul Turdaș și la 1 km depărtare de șoseaua Ocna-Mureș—Fărău, pe partea nordică a dealului „Clocita”, unde, în toamna anului 1968, s-au produs masive alunecări de teren (fig. 2).

Într-una din rupturile ivite ca urmare a alunecării, locuitorul Ion Botezan din Turdaș a observat fragmente ceramice, oase calcinate și cărbuni. Plecînd de la aceste indicii, în septembrie 1969 și în primăvara anului 1970, prin recunoașteri pe teren făcute de M. Blăjan, au fost identificate șapte morminte de incinerație cu urne, descrise mai jos sub nr. 1—7, dintre care patru au putut fi întregite. Poziția celor descoperite întâmplător a fost trecută pe plan cu aproximație.

Pentru precizarea științifică a acestor descoperiri și salvarea altor morminte amenințate de distrugere, între 23 și 30 septembrie 1971, au fost efectuate săpături de salvare în aria cimitirului². Pe locul unde anterior au fost descoperite mormintele amintite, s-a săpat o suprafață totală de 117 mp (fig. 3, 4). Săpăturile au scos la iveală alte 11 morminte de incinerație, fără a putea să se precizeze limitele cimitirului, a cărui întindere este mai mare, după cum indică numeroasele fragmente ceramice și oase arse împrăștiate de-a lungul rupturilor provocate de alunecări.

În secțiuni, la nivelul humusului antic, au apărut izolat cîteva fragmente ceramice din epoca bronzului, un cui, o verigă de fier și oseminte de animale.

Mormintele se găsesc sub solul vegetal, gros de 0,15—0,20 m, într-un strat de pămînt brun-cenușiu, cu lentile de humus și pămînt negricios, a cărui grosime variază între 0,40 și 0,90 m. Urmează un strat cu lut galben, care în urma deplasărilor de teren a pătruns neregulat sub formă de icuri în nivelul superior, rezultînd un profil cu straturi deranjate. În acest strat lipsesc urmele de cultură materială.

¹ Spre deosebire de binecunoscuta stațiune neolitică Turdaș (jud. Hunedoara), de lângă Orăștie, acest sat, cu aceiași nume, pînă acum necercetat din punct de vedere arheologic, se află în județul Alba.

² Lucrările au fost efectuate, sub supravegherea prof. K. Horedt și D. Protase, de Ioana Hica de la Institutul de istorie și arheologie din Cluj și de Mihai Blăjan, fost student la Facultatea de istorie-filozofie a Universității din Cluj, astăzi muzeograf la Muzeul Municipiului Mediaș.

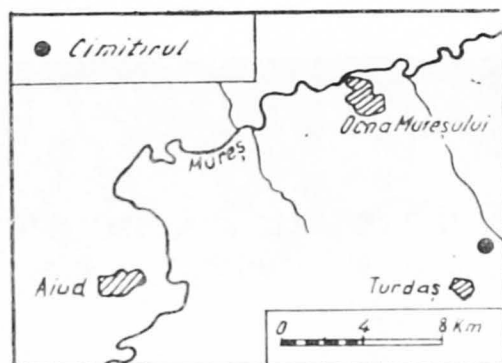

Fig. 1. — Poziția geografică a satului Turdaș.

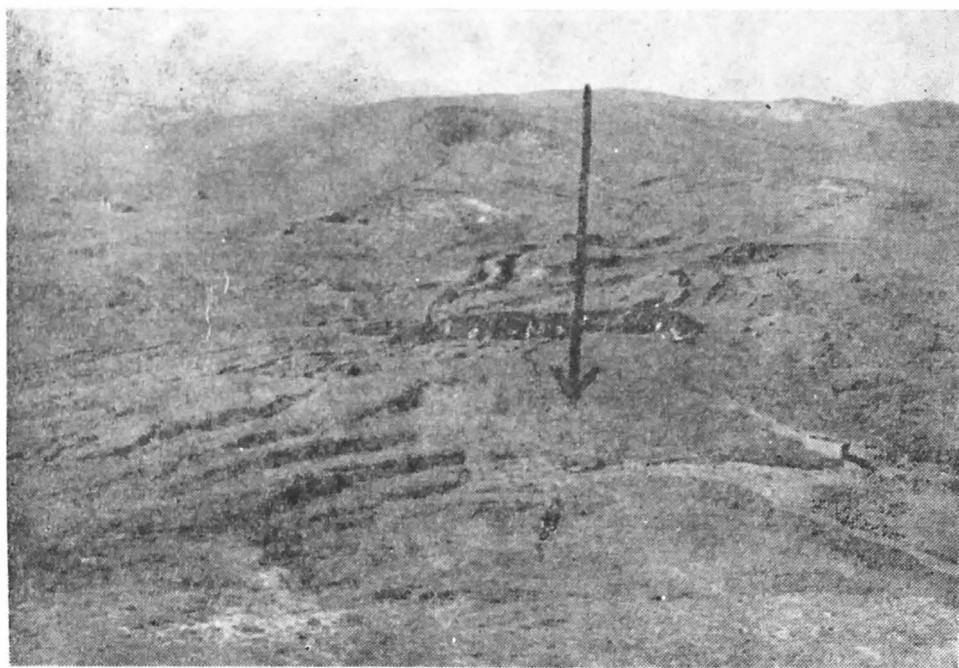

Fig. 2. — Locul cimitirului de la „Clocita”, văzut dinspre nord-est.

Dăm mai jos descrierea mormintelor, începînd cu cele descoperite înainte de săpătură³ și numerotîndu-le în continuare pe cele dezvelite în septembrie 1971.

Mormîntul 1. Urnă fragmentară de tip borcan lucrată la roată înceată, din pastă cu mult nisip în compoziție, de culoare castanie cu pete negricioase. Decorul, situat în partea superioară a vasului, se compune din două benzi de linii ondulate așezate deasupra unei benzi de linii orizontale. Dimensiuni: Î. 17, Df. 8,5, Dp. 20 cm

³ Mormintele descoperite înainte de săpătură au fost semnalate de M. Blăjan, în cadrul unui articol cu titlul *Descoperiri slave și feudale timpurii la Turdaș*, în *Echinox*, Cluj, nr. 8-9 (aug.-sept.) 1970.

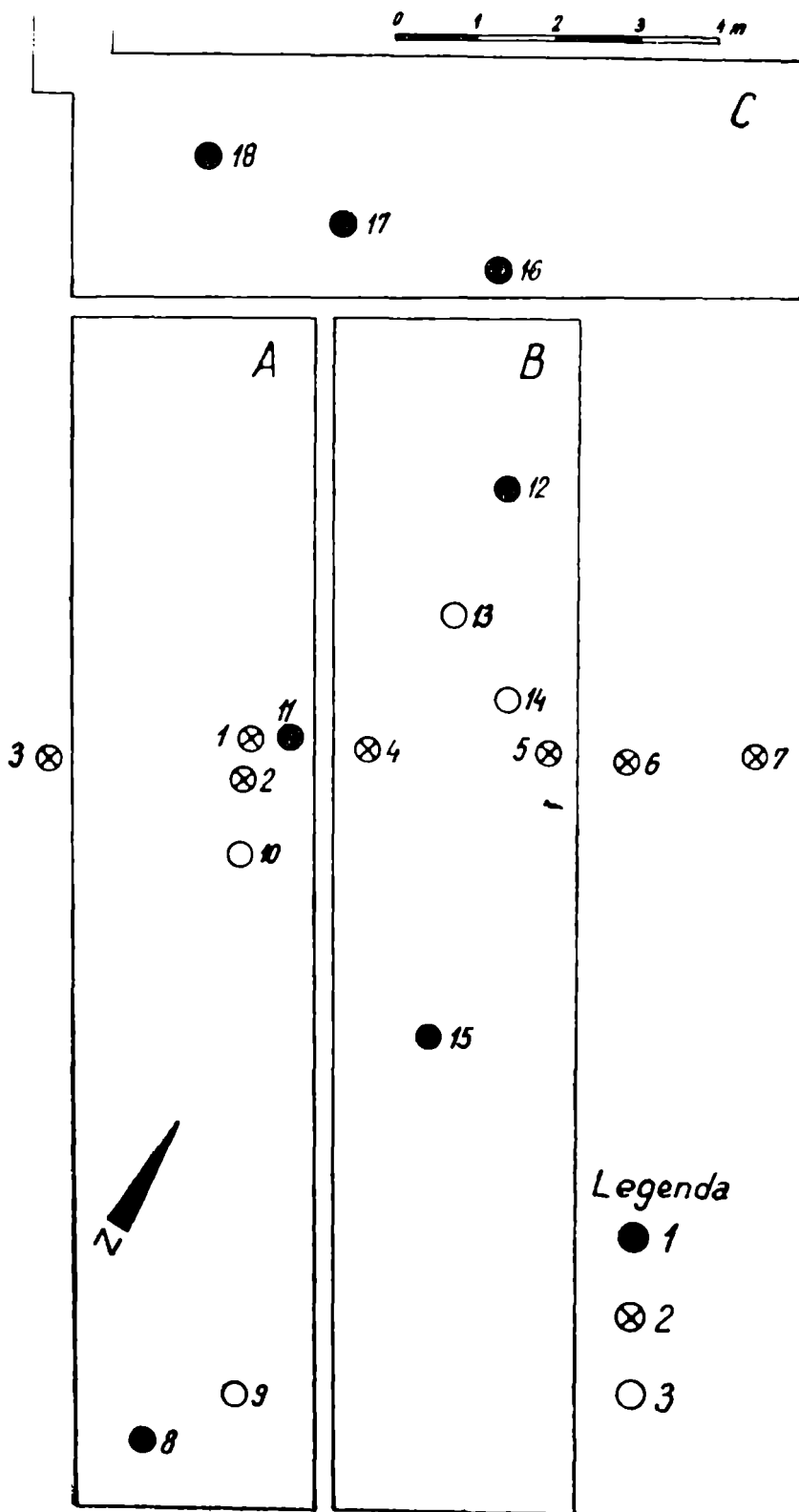

Fig. 3. — Planul cimitirului: 1, morminte de incinerare cu urnă, descoperite în săpătură; 2, morminte de incinerare cu urnă, găsite întâmplător; 3, morminte de incinerare cu groapă simplă (fără urnă), descoperite în săpătură.

Fig. 4. — Morminte de incinerație cu urnă „in situ” (M.16—M.18).

1

2

Fig. 5. — Morminte „in situ”: 1) M. 17; 2) M. 18.

(fig. 6/1 și 8/1)⁴. În urnă s-au găsit oase umane calcinate, cenușă, câteva bucățele de cărbune și fragmente din lama unui cuțitaș de fier (fig. 10/1—3). În groapa sepulcrală, la circa 0,20 m spre nord-est de urnă, se afla un strat subțire de cărbuni. Cantitatea mare de oseminte depozitată în urnă arată că mormîntul aparține unui adult.

⁴ Utilizăm următoarele prescurtări: M = mormîntul, Î = înălțimea, Df = diametrul fundului, Dp = diametrul pîn-tecelui, Dg = diametrul gurii.

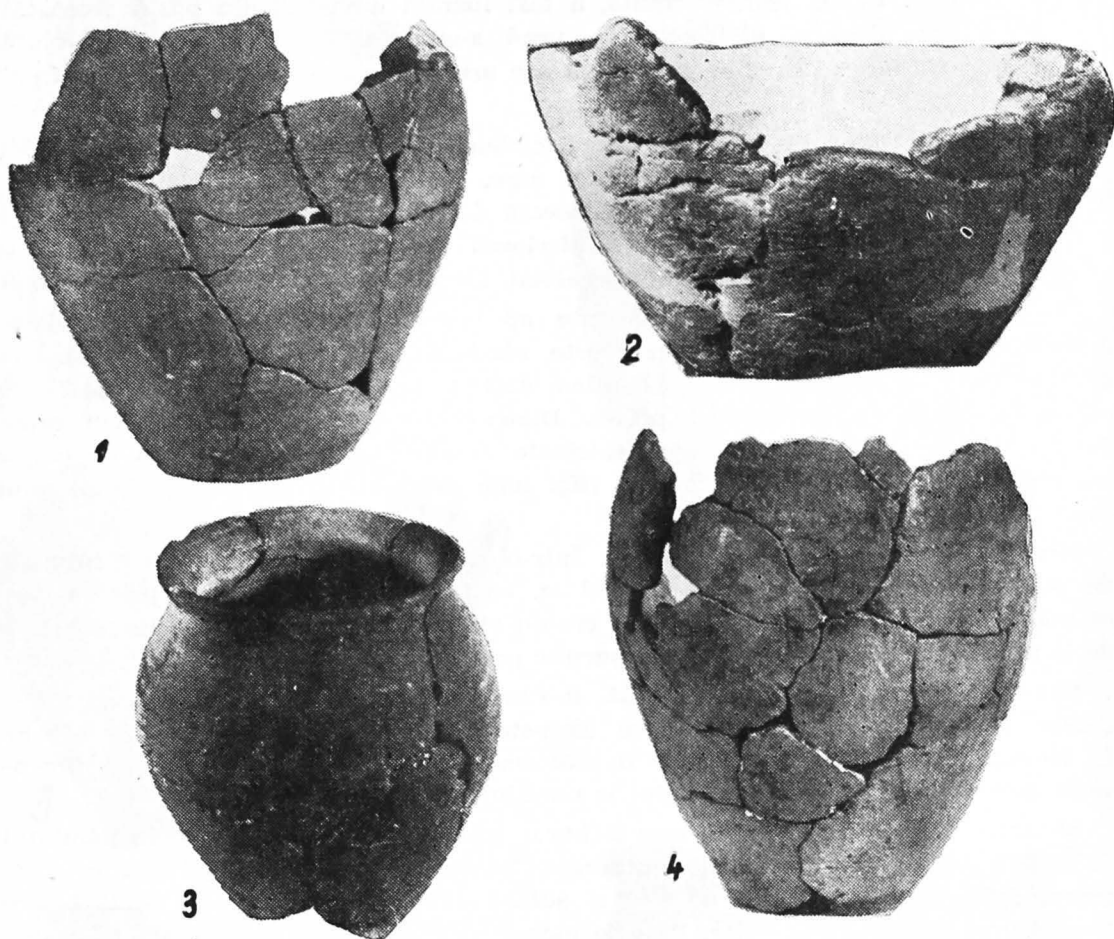

Fig. 6. — Urne lucrate la roată (1—3) și cu mâna (4): 1)M.1; 2)M.7; 3)M.2; 4)M.6.

Mormîntul 2. Urnă lucrată la roată din pastă nisipoasă neuniform arsă, cărămizie în interior; prezintă pete cenușii negricioase pe pereți. De formă alungită, ea are fundul gros, albiat-concav, gîtul scurt, buza răsfrîntă oblic în afară. Decorul este plasat pe umărul și pîntecul vasului, format din caneluri largi, lipsind complet în partea inferioară. Dimensiuni: Î. 15, Df. 6,5, Dp. 13, Dg. 10,5 cm (fig. 6/3). Urna conținea oase umane calcinate și cenușă, care umpleau vasul pînă la nivelul umărului, precum și un vîrf de săgeată din fier (fig. 10/7). Dimensiunile reduse ale urnei și cantitatea mică a oaselor calcinate ar putea să indice un adolescent.

Mormîntul 3. Se păstrează o parte din fundul vasului — urnă, lucrat la roată din pastă de culoare cărămiziu-cenușie. Df. 8 cm.

Mormîntul 4. Din urna distrusă s-au păstrat doar cîteva fragmente, care arată că vasul a fost lucrat la roată, din pastă arsă cărămiziu, cu pete cenușii. În mormînt s-au aflat și oseminte umane calcinate.

Mormîntul 5. S-au găsit numai cîteva cioburi dintr-o oală lucrată la roată și oase umane arse.

Mormîntul 6. Urna, neornamentată, a fost lucrată cu mîna din pastă grosolană, amestecată cu nisip și pietricele. În urnă s-au găsit oase calcinate și cîteva bucățele de cărbune. Întregită parțial, ea are următoarele dimensiuni: Î. 24, Df. 9,5, Dp. 20 cm (fig. 6/4).

Mormîntul 7. Urna s-a găsit sfărîmată, cioburile ei fiind împrăștiate. În urnă au fost depuse cenușă și oseminte calcinate, care, după mărimea lor, aparțineau unui adult. Vasul-urnă este lucrat la roată înceată dintr-o pastă cu pietricele în compoziție și are culoare gălbuie. Partea inferioară s-a putut reconstitui și astfel se observă că în exterior fundul este ușor albiat. Dimensiuni: Î. 12, Df. 10 cm (fig. 6/2).

Mormîntul 8. Groapa sepulcrală este aproximativ rotundă, cu diametrul de 0,35 și adîncă de 0,30 m. Urna foarte sfărîmată, de culoare negricioasă, are pîntecul bombat, fiind lucrată cu mîna dintr-o pastă grosolană, amestecată cu pietricele, nisip fin și cioburi pisate. Dimensiunile vasului nu se pot preciza. Pe fundul urnei erau așezate oase calcinate umane, mărunte, împreună cu cîteva bucăți de cărbune și o placă de fier (fig. 10/8). Mormîntul aparține probabil unui copil.

Mormîntul 9. Incinerație fără urnă. Într-o groapă simplă, aproximativ rotundă, cu diametrul de 0,30 și adîncă de 0,62 m, se aflau resturi cinerare, printre care se puteau distinge două fragmente de craniu și bucăți mari de oase arse provenite de la mîini sau picioare. Mormîntul aparține probabil unui adult.

Mormîntul 10. Incinerație fără urnă. Resturile funerare erau depuse direct într-o groapă simplă, de formă alungită cu diametrul de 0,70—0,40 și adîncă de 0,75 m. În groapă s-au descoperit bucățele de cărbune și oase calcinate, ale căror dimensiuni indică apartenența mormîntului la un adult.

Mormîntul 11. Oasele umane arse și bucățelele de cărbune presărate în pămîntul de umplură din jurul urnei conturează forma și mărimea gropii. Ea este, de formă rotundă cu diametrul de 0,60 și adîncă de 0,35 m. Urna, fragmentară, are fundul ușor concav în exterior. Ea este lucrată la roată înceată din pastă nisipoasă arsă cărămiziu, cu pete negricioase. Pe umăr urna avea o bandă de linii în val, după cum arată un fragment din partea superioară (fig. 9/1), sub care urmau benzi de linii orizontale, ce acopereau zona inferioară a vasului. Dimensiuni: Î. 14, Df. 10, Dp. 21 cm (fig. 7/3 și 8/3). Urna a fost umplută pînă la umăr cu oase calcinate, printre ele distingîndu-se un fragment de mandibulă și un dinte de adult.

Mormîntul 12. Groapa funerară are formă rotundă cu diametrul de circa 0,45 m. În interiorul ei, la adîncimea de 0,35 m, s-a găsit o urnă fragmentară, lucrată la roată din pastă nisipoasă de culoare cenușie-negricioasă. Pe umăr ea este decorată cu canceluri largi, iar pe fundul plat se distinge o adîncitură. Un fragment de gît, găsit în groapa sepulcrală, nu pare să aparțină urnei, ci unui alt vas. Dimensiuni: Î. 17, Df. 7,5, Dp. 14 cm (fig. 7/1 și 8/2). În urnă au fost așezate oasele arse, mărunte și friabile, printre care predomină fragmente de craniu și oase lungi, ale căror dimensiuni reduse arată că mormîntul aparține unui copil.

Mormîntul 13. Incinerație fără urnă. Resturile cinerare sînt depuse direct într-o groapă simplă, de formă rotundă, cu diametrul de 0,40 și adîncimea de 0,35 m. Cantitatea oaselor este foarte mică (15 fragmente), majoritatea provenind din oase lungi. În mormînt nu s-au găsit bucăți de cărbune și nici obiecte de inventar.

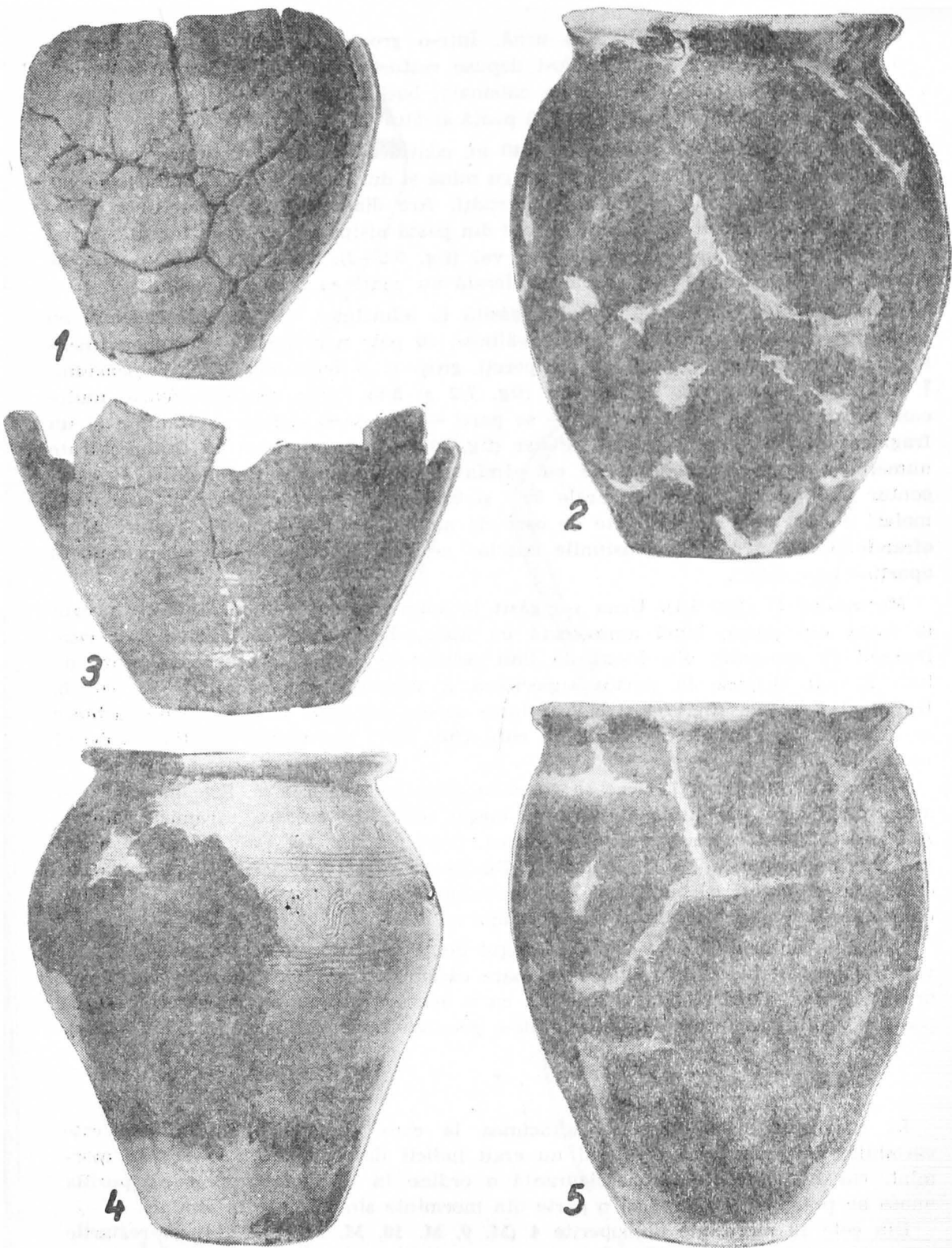

Fig. 7. — Urne lucrate la roată (1,3,4) și cu mâna (2,5) : 1) M. 12 ; 2) M. 16 ; 3) M. 11 ; 4) M. 17 ; 5) M. 18.

Mormîntul 14. Incinerare fără urnă. Într-o groapă rotundă cu diametrul de 0,55 și adîncimea de 0,35 m au fost depuse resturi cinerare. În umplutura gropii s-au presărat bucăți de oase umane calcinate, bucățele de cărbune și cîteva fragmente ceramice, prea puține însă ca să poată alcătui un vas.

Mormîntul 15. Groapa, adîncă de 0,40 m, conținea fragmente ceramice care provin de la două vase. Primul este lucrat cu mîna și din el s-a păstrat fundul modelat dintr-o pastă grosolană cu multe impurități. Are diametrul de 8 cm. Cele cîteva fragmente din vasul al doilea sînt lucrate din pastă nisipoasă, cu roata înceată, avînd ca decor benzi de linii paralele și în val (fig. 9/2—3). S-a mai găsit un vîrf de cuțitaș din fier (fig. 10/6). Groapa sepulcrală nu conținea oase și cărbuni.

Mormîntul 16. Urnă zvoltă, înaltă, găsită la adîncimea de 0,50 m. Modelată cu mîna din pastă grosolană de culoare gălbuie, cu pete negricioase; este neornamentată. Ea are o formă ovoidală, cu pereți groși și o buză răsfrîntă. Dimensiuni: Î. 22,7, Df. 8,5, Dp. 18, Dg. 15 cm (fig. 7/2 și 8/6). Urna conținea foarte multe oase de dimensiuni mari, așezate — se pare — fără vreo ordine prestabilită și un fragment din lama unui cuțitaș de fier (fig. 10/4). În jurul urnei au fost presărate numeroase oase arse, amestecate cu pămîntul de umplutură din groapa al cărei contur oval alungit are diametrele 0,60 și 0,80 m. La marginea gropii s-au găsit molari de bovidu și fragmente de oase de animal, nearse, probabil, resturi de la ofrande. Cantitatea și dimensiunile oaselor ne fac să presupunem că mormîntul aparține unui adult.

Mormîntul 17 (fig. 5/1). Urna s-a găsit la adîncimea de 0,40 m. Ea este lucrată la roată din pastă, bună amestecată cu nisip, de culoare cărămizie-negricioasă. Decorul se compune din benzi de linii orizontale care alternează cu benzi de linii în val, dispuse în partea superioară a vasului. Dimensiuni: Î. 23, Df. 8, Dp. 19, Dg. 14 cm (fig. 7/4 și 8/4). Printre oasele calcinate și bucățile de cărbune se afla un fragment dintr-o lamă de cuțit (fig. 10/5). Mormîntul aparține probabil unui adult.

Mormîntul 18 (fig. 5/2). Urna se găsea la adîncimea de 0,75 m. Este modelată cu mîna din pastă cu multe impurități, inegal arsă, de culoare cărămizie-gălbuie. Are pereții groși, corpul zvolt, gîtul scurt, buza răsfrîntă și este lipsită de ornamente. Dimensiuni: Î. 25, Df. 9, Dp. 17, Dg. 18 cm (fig. 7/5 și 8/5). În urnă se aflau oase arse și puțini cărbuni, care umpleau vasul pînă la jumătate. Nu s-au găsit obiecte de inventar. Mormîntul aparține unui adult.

Izolată, la adîncimea de 0,43 m, în colțul de NV al suprafeței, s-a descoperit un vas fragmentar, lucrat la roată, de culoare cărămizie, așezat cu gura în jos. Vasul are gîtul înalt, buza răsfrîntă în afară, cu o nervură pronunțată în exterior. După pastă și profil, vasul pare să dateze dintr-o perioadă mult mai tîrzie (sec. XV—XVI).

*

În cuprinsul ariei cercetate adîncimea la care au apărut mormintele este variabilă, iar la suprafața solului nu erau indicii despre existența vreunui mormînt. Nu se poate stabili cu siguranță o ordine în dispunerea lor, deși poziția unora ar putea să sugereze că o parte din morminte sînt așezate în rînduri.

Din cele 18 morminte descoperite 4 (M. 9, M. 10, M. 13 și M. 14) au resturile

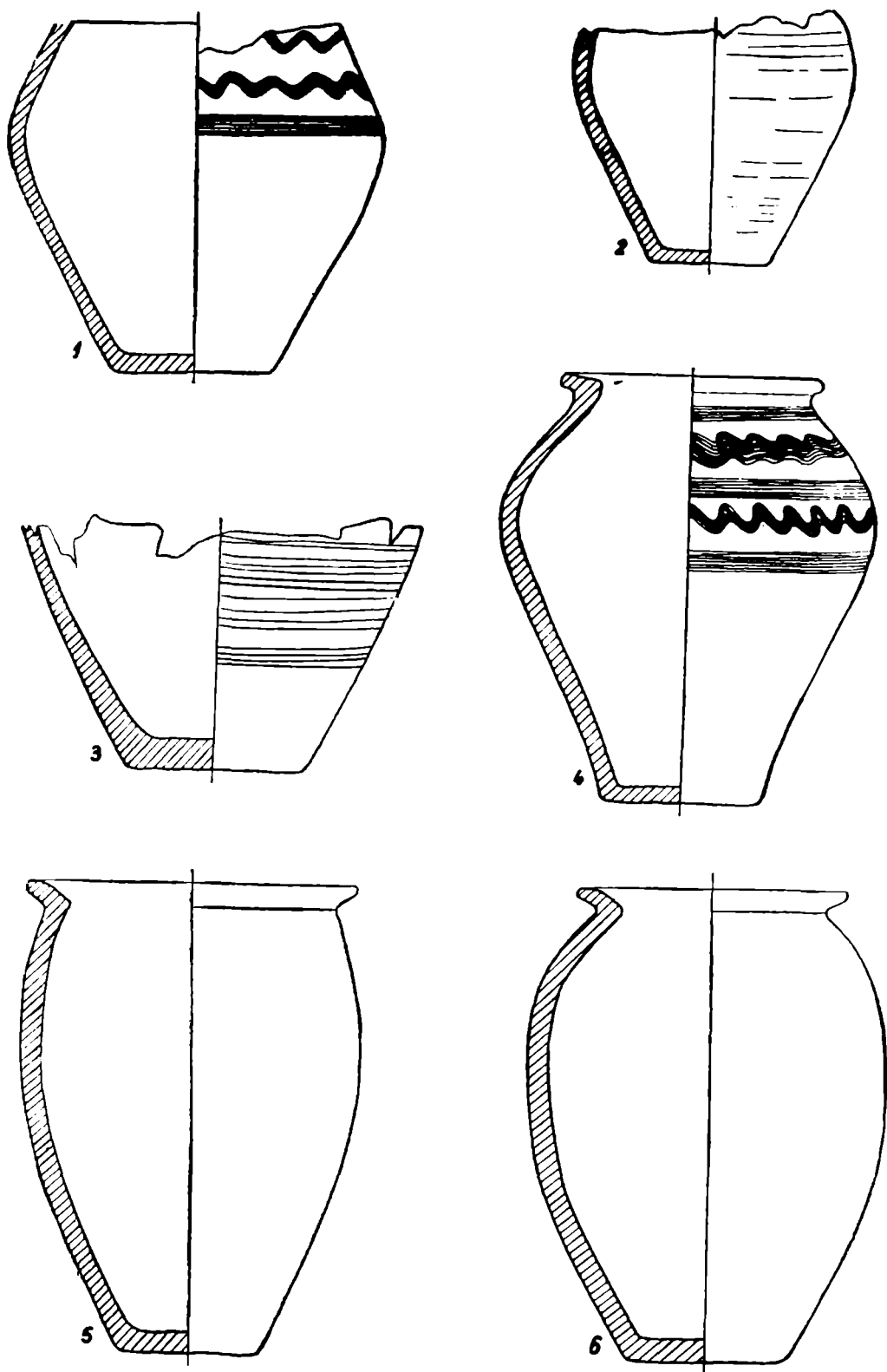

Fig. 8. — Urne lucrate cu mîna (5, 6) și la roată (1—4). 1) M. 1 ; 2) M. 12; 3) M. 11 ; 4) M. 17; 5) M. 18 ; 6) M. 16.

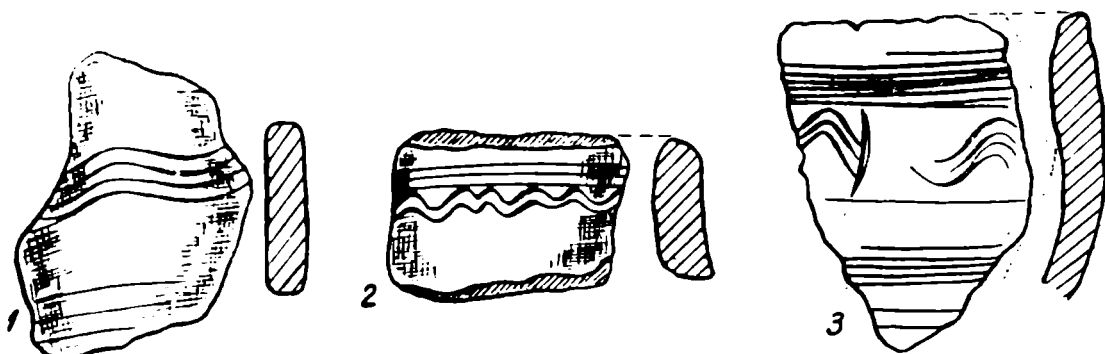

Fig. 9. — Fragmente ceramice lucrate la roată: 1) M.11; 2-3) M.15.

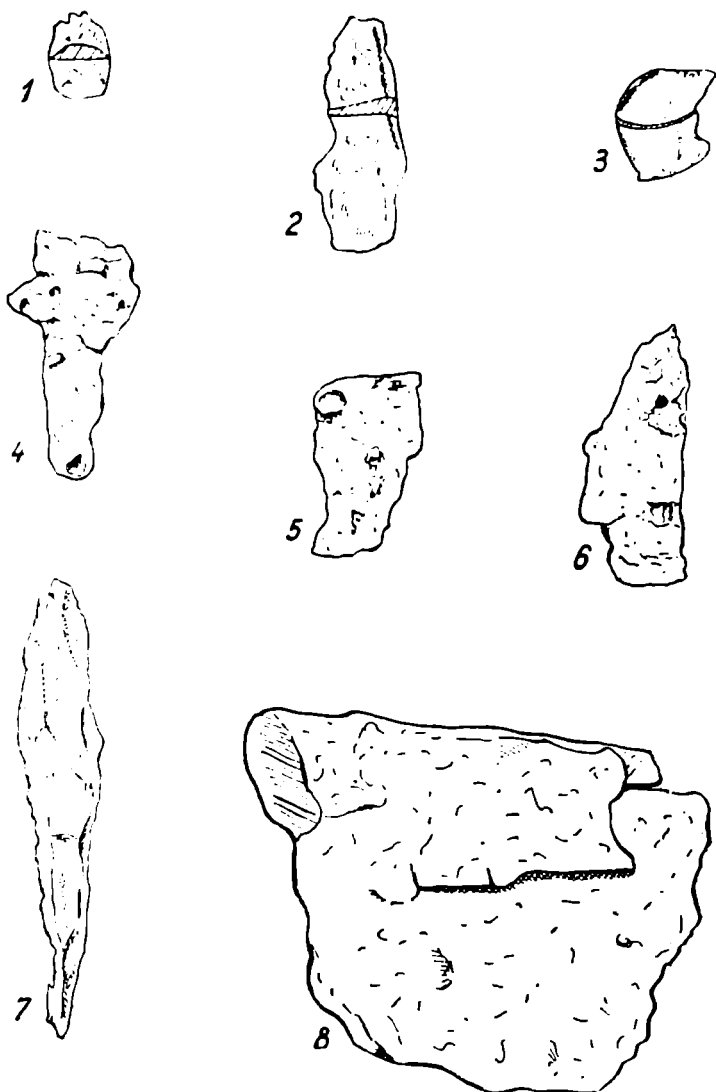

Fig. 10. — Virf de săgeată (7), placă de fier (8) și fragmente din lama unor cuțitașe (1-6), descoperite în morminte: 1-3) M. 1; 4) M. 16; 5) M. 17; 6) M. 15; 7) M. 2; 8) M.8.

cinerare depuse direct în groapă, iar 14 sînt de incinerare cu urnă. Lipsește pînă acum inhumarea, atestată în alte cimitire: Mediaș⁵, Ocna Sibiului⁶, Gușterița⁷.

Mormintele de incinerare fără urnă au groapa rotundă sau ovală, cu diametrul variabil. Ele conțin oase calcinate și bucățele de cărbune, presărate în pămîntul de umplutură, după pigmentația căruia se distinge conturul gropilor și într-un caz fragmente ceramice de la un vas (M. 14). Dintre cele 14 morminte de incinerare cu urne în 5 (M. 6, M. 8, M. 15, M. 16, M. 18) urnele sînt modelate cu mîna și neornamentate. Trebuie subliniat că, într-un caz (M. 8), pasta vasului-urnă a fost amestecată cu cioburi pisate⁸. Dintre celelalte 9 urne, 3 sînt lucrate cu roata înceată (M. 1, M. 7, M. 11), iar 6 cu roata rapidă (M. 2, M. 3, M. 4, M. 5, M. 12, M. 17). Toate urnele au forma vasului de tip borcan lipsit de capac, cu fundul plat sau albiat-concav, avînd în medie o înălțime de circa 20 cm.

Vasele lucrate la roată sînt în general ornamentate. Decorul este așezat, de regulă, în jumătatea superioară, pe umărul și pîntecul vasului. Motivele ornamentale constau din obișnuitele benzi de linii orizontale și în val (M. 1, M. 17) sau candeluri largi (M. 2, M. 12). Decorul este împărțit în registre: sub liniile în val urmează benzi de linii orizontale ce decorează vasul pînă aproape de bază (M. 11). Aceste elemente ornamentale se întîlnesc în toate cimitirele de acest tip din Transilvania.

În general, resturile cinerare au fost așezate în interiorul urnei, umplînd vasul pînă la un anumit nivel. Osemintele din urne nu par să fie fost așezate într-o ordine intenționată. La mormîntul 16 în jurul urnei au fost presărate numeroase oase incinerate, amestecate cu pămîntul de umplutură, și oseminte de animale, legate probabil de ritualul funerar. Analogii există la Mediaș⁹, Someșeni-Cluj¹⁰ și Nufsalău¹¹.

Inventarul metalic al mormintelor constă din fragmente de cuțitașe din fier (M. 1, M. 15, M. 16, M. 17), care, în mod obișnuit, se întîlnesc în inventarul metalic al cimitirelor de acest fel. Vîrfurile de săgeată din fier găsite în mormîntul 2 ară un spiș de înmănușare, fiind înfipt cu vîrfurile în grămăjoara de oase din urnă. Săgeți au mai fost găsite în cimitire similare din Transilvania¹². Fragmentul de lamă din fier (M. 8) are o margine îndoită. Referitor la întrebuințarea lui nu se pot face precizări.

Din lipsă de cercetări antropologice, nu putem stabili decît cu aproximație vîrsta defuncțiilor. Ținînd cont de cantitatea și friabilitatea oaselor, în majoritatea cazurilor avem de-a face cu adulți și în trei cazuri (M. 2, M. 8, M. 12), cu copii sau

⁵ K. Horedt, *Un cimitir din sec. IX-X e.n. la Mediaș*, în *Studia*, Series Historia, fasc. 2, 1965, p. 11-12.

⁶ D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului*, în *Omagiu P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 153 și 156.

⁷ Th. Năgler, *Vorbericht über die Untersuchungen im Hammersdorfer Gräberfeld aus der Völkerwanderungszeit*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 14, 1971, nr. 1, p. 65.

⁸ Analogii se găsesc în ceramica slavă de la Moldoveni (K. Horedt, *Ceramica slavă din Transilvania*, în *SCIV*, II, 1951, 2, p. 200, pl. VII/14), Dorolțu (Șt. Ferenczi, *O descoperire slavă timpurie în Transilvania*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 568-569 și nota 14, pl. I, II) și în așezările slave de la Sălașuri și Bezid (Z. Székely, *Cultura slavă în sec. VII-VIII în Transilvania*, în *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 52-54).

⁹ K. Horedt, *Un cimitir din sec. IX-X e.n. la Mediaș*, în *Studia*, Series Historia, fasc. 2, 1965, p. 10 (mormîntul 12).

¹⁰ M. Macrea, *Necropola slavă de la Someșeni*, în *Materiale*, V, 1959, p. 520.

¹¹ M. Comșa, *Săpăturile de la Nufsalău*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 520.

¹² La Ocna Sibiului (D. Protase, *op. cit.* p. 156) și la Mediaș (K. Horedt, în *Studia*, Series Historia, fasc. 2, 1965, p. 9 și fig. 9/3).

adolescenți. O analiză antropologică competentă ar putea eventual stabili dacă uneori în urnă au fost depuse resturi osoase de la unul sau doi indivizi.

Asemănările de rit, ritual, precum și caracteristicile ceramicii, ne îndreptătesc să încadrăm mormintele de la Turdaș în seria cimitirelor cunoscute în Transilvania sub denumirea „de tip Mediaș”, atestate până în prezent în mai multe localități¹³. În cadrul acestora, datate în general în secolele VIII și IX e.n., cele 18 morminte de la Turdaș par să fie relativ timpurii. În acest sens pledează numărul relativ mare al urnelor lucrate cu mina, folosirea într-un caz a cioburilor pisate în compoziția pastei, absența stampilelor de olari și absența mormintelor de înhumatie. Potrivit acestor indicii, descoperirile de la Turdaș ar putea să fie datate înaintea necropolelor de la Gușterița și Ocna Sibiului, fiind eventual contemporane cu cele de la Ciunga, învecinată și din punct de vedere geografic.

Dacă în esență cimitirul de la Turdaș se poate data aproximativ în secolul VIII, elementele amintite mai sus ar putea să sugereze începutul cimitirului încă în cursul secolului VII e.n. Trăsăturile comune cu ale altor cimitire de acest fel justifică, din punct de vedere etnic, atribuirea acestor morminte unei populații slave.

Ținând seamă de numărul redus al mormintelor dezvelite, interpretările și considerațiile expuse aici se referă exclusiv la descoperirile de până acum. Ele vor putea fi amplificate prin continuarea săpăturilor arheologice.

IOANA HICA — MIHAI BLĂJAN

UN CIMETIÈRE À INCINÉRATION DU VIIIe SIÈCLE À TURDAȘ (DÉP. ALBA)

(Résumé)

Les fouilles commencées en septembre 1971 à Turdaș, un village ignoré jusqu'à présent du point de vue archéologique, ont eu pour objectif principal le cimetière à incinération datant du VIIIe siècle.

Les fouilles ont mis à jour 11 tombes situées sur la colline dite „Clocita” à 3 km NE du village. Ces 11 tombes s'ajoutent aux autres 7, découvertes par hasard les années passées, dont l'inventaire a été sauvé dans la plus grande partie. De ces 18 tombes, 4 sont à incinération sans urne, tandis que 14 ont des urnes, dont 5 sont travaillées à la main, les autres au tour. Les urnes à la main n'ont aucune ornementation. Dans la pâte d'une des urnes à la main on a trouvé des tessons broyés. Les urnes travaillées au tour sont ornées de bandes horizontales alternant avec des bandes de lignes ondulées.

Les objets trouvés dans les tombes sont peu nombreux: quelques lames de couteau, fragmentaires, un point de flèche et une partie d'une plaque en fer.

Les principaux éléments pour la datation sont fournis par la céramique. Par rapport aux découvertes similaires de Transylvanie, les tombes datent du VIIIe siècle de n.è. Mais le grand pourcentage des urnes travaillées à la main, la présence des tessons broyés dans la pâte et l'absence des marques de potier indiquent probablement le commencement des enterrements au cours du VIIe siècle de n.è.

Au point de vue ethnique, les tombes découvertes à Turdaș peuvent être attribuées à la population slave, qui habitait à cette époque en Transylvanie.

¹³ Cf. K. Horedt, *Das Awarenproblem in Rumänien*, în *Študijne Zvesti*, Nitra, 16, 1968, p. 118, la care s-ar mai putea adăuga descoperirile de la Șeica Mică (K. Horedt, *Völkerwanderungszeitliche Funde aus Siebenbürgen*, în *Germania*, 25, 1941, p. 124 și pl. 21/9), Cugir (K. Horedt, *Ceramica slavă din Transilvania*, în *SCIV*, II, 1951, 2, p. 198 și pl. V/3, X/12), Dorolțu (Șt. Ferenczi, *op.cit.*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 565–573).

DIN ISTORICUL ORFEVRĂRIEI TRANSILVĂNENE. ACELE DE PÂR DIN TEZAURUL DE LA HUEDIN*

În colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj se află cinci podoabe de păr (ace), făcând parte dintr-un tezaur descoperit în anul 1882, lângă Huedin. Format din 13 podoabe de argint aurit, el a fost achiziționat, probabil la scurtă vreme după descoperire, de Muzeul Ardelean. Îl găsim în registrul de inventar al acestuia sub numerele 6113—6125. Muzeul Ardelean a participat cu acest tezaur, alăturat altor opere de orfevrărie, la „Expoziția istorică de argintărie maghiară”, deschisă la Budapesta în 17 februarie 1884¹.

Registrul de inventar al Muzeului Ardelean și catalogul expoziției din 1884 conțin unele informații relativ la acest tezaur. Din registrul de achiziții al Muzeului Ardelean reiese doar că cele 13 podoabe fuseseră găsite lângă Huedin, împreună cu un număr considerabil de monede din timpul principelui Gabriel Bethlen. Catalogul expoziției de argintărie din 1884 ne informează că tezaurul a fost găsit în anul 1882, lângă Huedin, îngropat în pământ, împreună cu monede purtând datele 1622 și 1625, adică din timpul domniei lui Gabriel Bethlen².

Tezaurul de la Huedin conține: patru ace de păr, cu cap rotund, din argint aurit; două podoabe mari (probabil tot pentru păr); o placă triunghiulară, ornamentată cu filigrane și cu un cristal de rocă oval în centru; șase tubulețe din argint cu o împletitură de sîrmă fină de argint (probabil podoabă pentru corseleta din portul femeiesc maghiar)³. Din aceste piese, în patrimoniul Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj au rămas doar cinci podoabe de păr (ace). După expoziția din 1884 soarta uncea dintre podoabele de păr, a plăcii triunghiulare și a celor șase tubulețe de argint aurit ne este necunoscută. Cu toate investigațiile făcute în legătură cu tezaurul monetar descoperit împreună cu cele 13 podoabe, nu am reușit să aflăm dacă și acesta a intrat sau nu în patrimoniul Muzeului Ardelean.

Deoarece catalogul expoziției din 1884 se mărginește doar la prezentarea fotografică a celor 13 piese și la descrierea sumară a podoabei formate din cele șase tubulețe și a plăcii triunghiulare⁴, am considerat utilă prezentarea celor cinci ace de păr din tezaurul descoperit cu ani în urmă la Huedin.

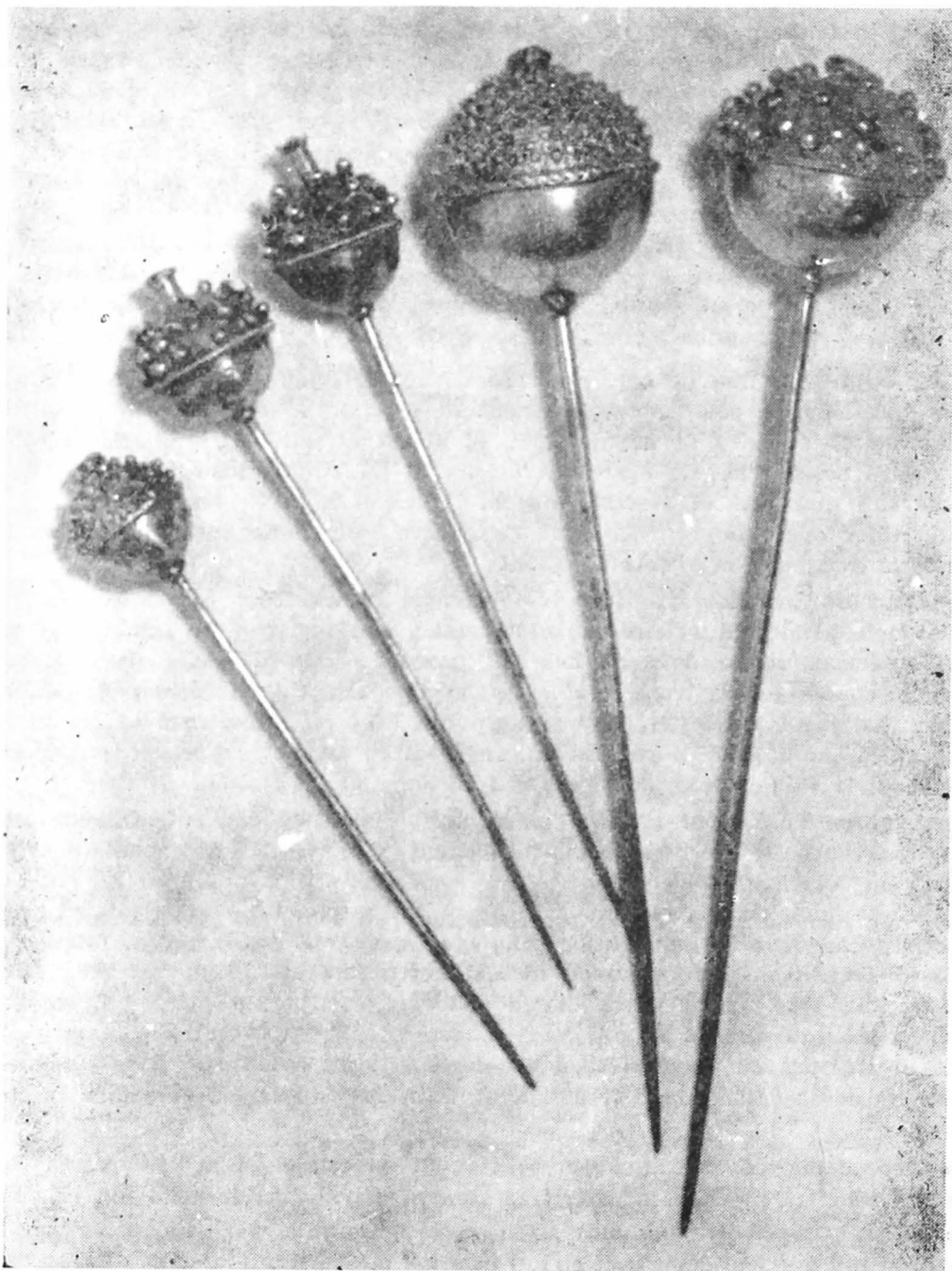
* Materialul mi-a fost semnalat de Magdalena Bunta, căreia-i mulțumesc pe această cale.

¹ K. Pulszky — J. Radisics, *Az őtvösség remekei a magyar történeti őtvösműkiállításán*, Budapest, f.a., passim.

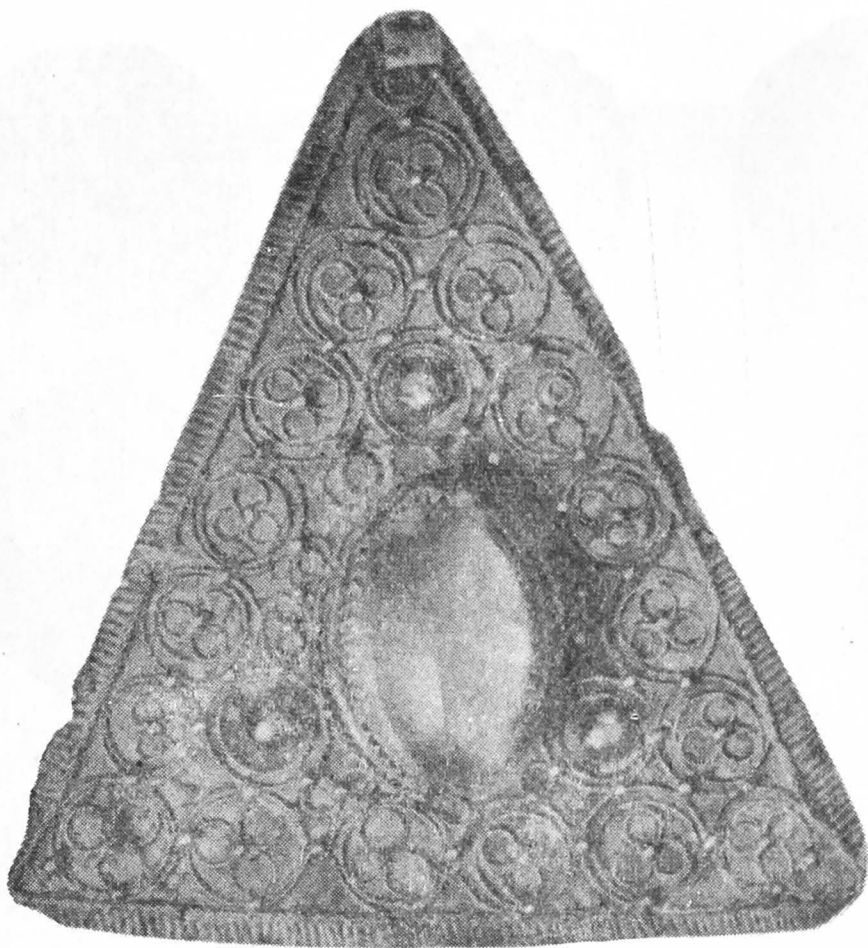
² *Idem*, vol. II, p. 9.

³ Registrul de inventar al Muzeului Ardelean, numerele 6113—6125.

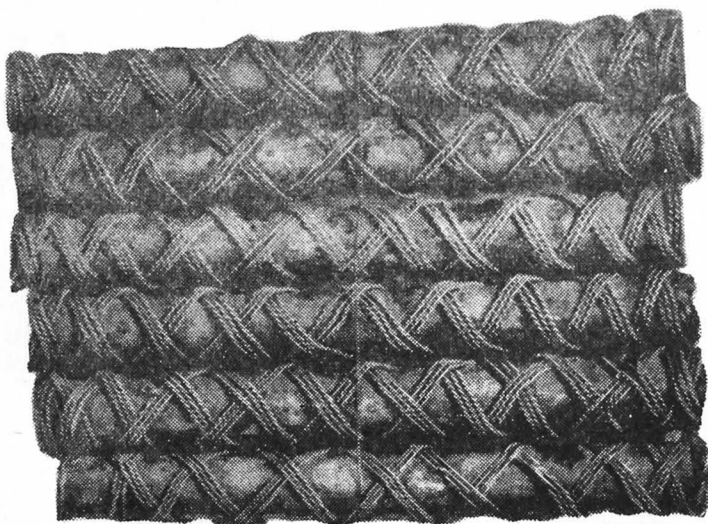
⁴ Planșa II/1—2, reproducă după K. Pulszky — J. Radisics, *op.cit.*, vol. II, planșa-anexă la p. 9—10.

Pl. I.

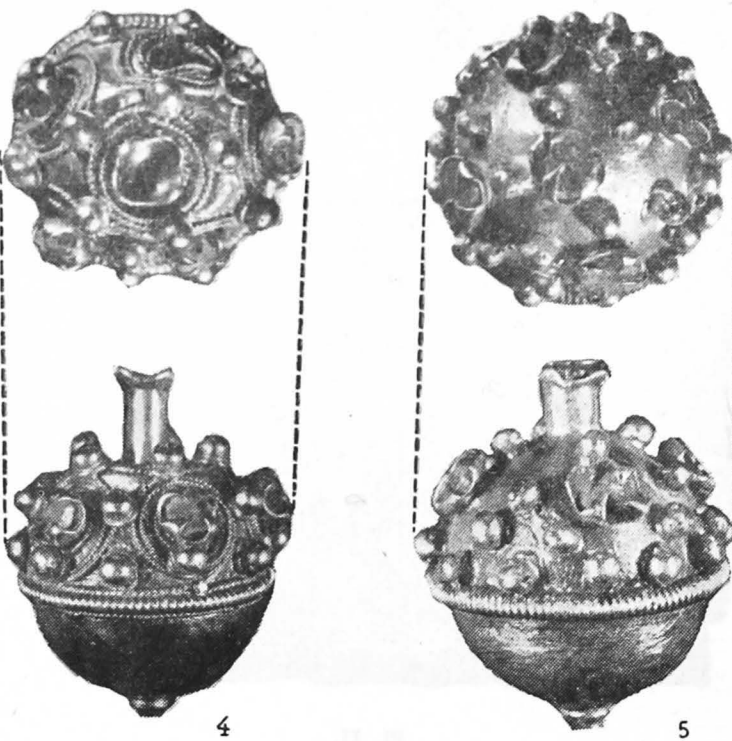
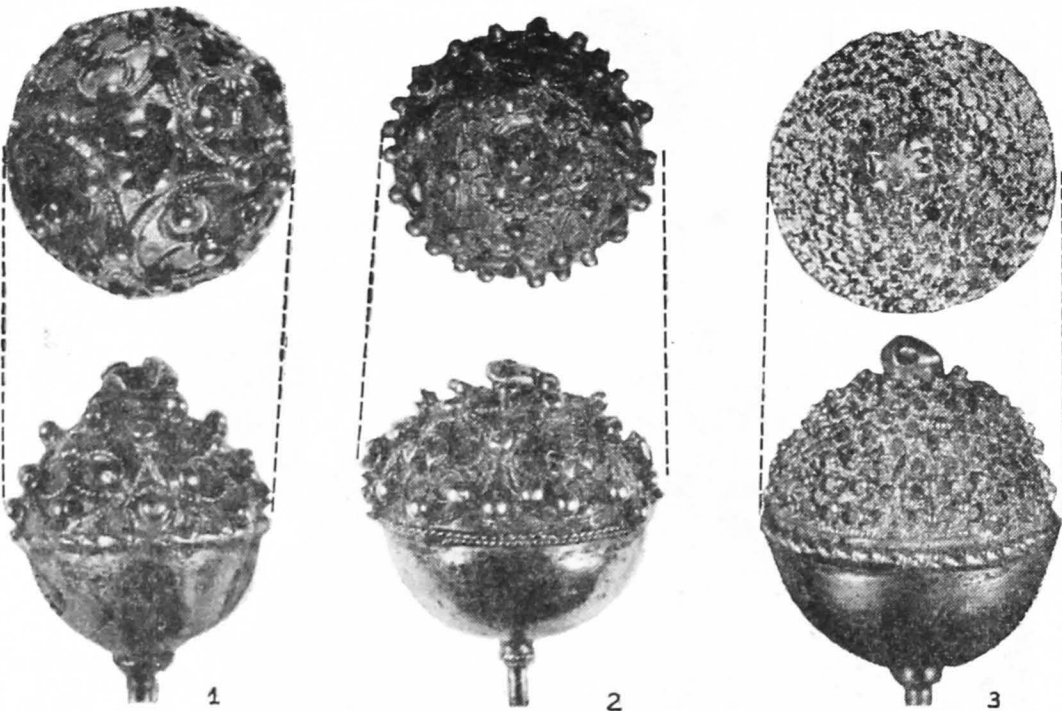

1

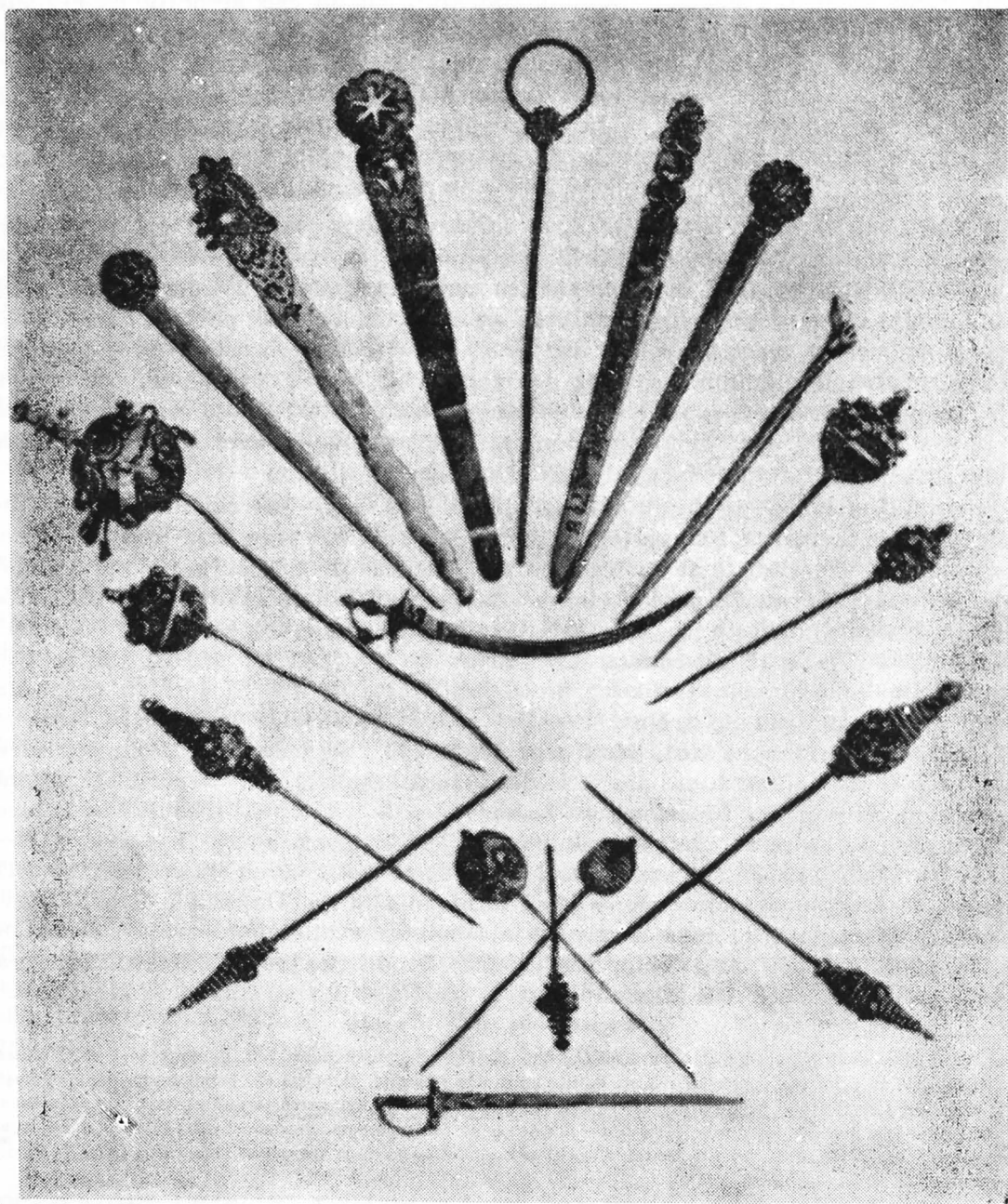

2

Pl. II.

Pl. III.

Pl. IV.

Acele de păr erau podoabe funcționale, preferate și larg folosite în portul femeiesc medieval din zonele noastre. Sint formate, de obicei, dintr-o tijă ascuțită la un capăt (pentru a putea fi înfiptă), prevăzută cu un cap decorativ la cealaltă extremitate (*planșa IV*). Cele cinci ace de păr de la Huedin au tijele încoronate de capete sferice⁵. Partea inferioară a capului de ac nu poartă nici un decor, în schimb cea superioară este bogat ornamentată (este cazul tuturor celor cinci piese în discuție; vezi *planșa I*). În prelucrarea decorativă a capetelor de ace au fost folosite aproape toate tehnicile de ornamentare, practicate în argintăria medievală: auritul, filigranele, granulația, aplicarea pietrelor colorate.

Auritul, una dintre modalitățile de a înfrumuseța podoabele de argint sau din alte metale, practicat încă din antichitate, preluat și perfecționat de argintarii din evul mediu, este prezent în cazul nostru sub forma tehnicii „aurului ars”. La baza acestui procedeu stă un amalgam de consistența unei paste, preparat din 8 părți de mercur și 1 parte din aur praf; amestecul, strecurat printr-o piele de câmilă, pentru a elimina surplusul de mercur, se aplica cu o perie de sîrmă, prin tamponări repetate, pe obiectul care trebuia poleit. Piesa astfel pregătită se pune în foc, pentru ca mercurul să se evapore. După răcire se lustruia, obținându-se un polei de un galben pal⁶.

Filigranul, tehnică de tradiție orientală, ajunge prin intermediul artei bizantine, care a preluat-o⁷, cunoscută și mai apoi pe larg practicăată atât în Italia, îndeosebi în Veneția, cât și în Peninsula Balcanică, în special pe coasta dalmatină⁸. Din aceste zone, fie pe cale directă, fie prin mijlocirea centrelor din Ungaria, filigranul se răspindește și în Transilvania, începînd din secolul al XV-lea⁹. Elementul de bază al filigranului este sîrma de aur sau de argint, foarte fină, obținută în general prin trefilare, fin răsucită. Aceste fire în torsadă se sudau pe fondul de aur sau de argint, descînd motive geometrice sau florale. Sudarea se făcea fie prin simpla încălzire a suprafețelor de lipit (acesta fiind un procedeu mai vechi), fie utilizînd un amestec de sudură, compus din 2 părți de argint și 1 parte de cupru¹⁰. În orfevrăria transilvăneană tehnica filigranului își atinge perioada de înflorire în cursul secolului al XVI-lea. Acum apare și o nouă modalitate de ornamentare: filigranul asociat cu smalt — *emailul filigranat*. Această tehnică s-a răspîndit foarte mult în Transilvania și în Ungaria¹¹. Emailul filigranat se întemeiază pe două elemente: întrebuițarea filigranului pentru a desena motive florale și folosirea unui smalt opac, de diferite culori, pentru a colora aceste motive florale. Atît filigranul, cît și smaltul au fost cunoscute și aplicate,

⁵ Capul sferic se obținea prin sudarea a două emisfere, lucrate prin presare-martelare, folosindu-se o placă groasă, din metal dur, cu adîncituri emisferice și niște dăltițe cu capete rotunjite, de obicei din metal moale (plumb). Foia subțire de aur sau de argint se așeza deasupra plăcii fixate pe un suport dur (lemn tare sau metal). Cu dăltițele cu capete rotunjite se lovea, apăsînd ușor, foia de aur sau de argint, în dreptul adînciturilor. Foia se îndoaia, luînd forma acestor adîncituri — emisferă. Vezi E. Vattai, *Néhány adat az ötvösmesterség és szerszámok történetéhez (XI–XIX. sz.)*, în *ArchÉrt.*, an. 80, 1953, nr. 2, p. 156.

⁶ *La grande Encyclopédie*, Édition Larimault et Cie, Paris, f. a., vol. XIV, p. 946; vezi și I. Schey, *A kőszékhori ötvösművészet és az antik hagyományok*, Budapest, 1935, p. 50.

⁷ C. Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în țările române (sec. XIV–XIX)*, București, 1968, p. 24.

⁸ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, vol. I, p. 677.

⁹ *Idem*, vol. I, p. 447.

¹⁰ *La grande Encyclopédie*, vol. VI, p. 821.

¹¹ V. Vătășianu, *op. cit.*, vol. I, p. 877; C. Nicolescu, *op. cit.*, p. 24.

ce-i drept, separat, de argintarii transilvăneni și înainte de secolul al XVI-lea. Asocierea lor ne duce spre influența centrelor din nord-estul Italiei¹². Începând din secolul al XVII-lea, filigranul și emailul de filigran își vor ceda locul altor tehnici decorative: ciocănirea, emailul pictat etc.¹³

Granulația, ca și filigranul, își are originile în lumea orientală¹⁴. A fost cunoscută din cele mai vechi timpuri nu numai în Orient și în lumea egeeană¹⁵, dar și în Italia; etruscii, de pildă, au fost mari meșteri în granulație. Componentul principal al granulației este perla fină de aur sau de argint — granula. Granulele se obțineau prin turnarea aurului sau argintului topit în praf de cărbune. Potrivit legii coeziunii, aurul sau argintul topit, ajuns în cărbunele pulverizat, ia forma unor mici picături, perle, menținând această formă și după răcire¹⁶. Aplicarea perlelor ca elemente decorative se putea face în două feluri: fie că erau sudate direct pe un fond simplu, fie că erau combinate cu filigranul. În primul caz, dimensiunile perlelor de argint cresc mult. În al doilea, perle foarte fine și mărunte, ca firul de nisip, sînt presărate peste plasa de filigran. Granulele se fixau fie prin simpla lor încălzire, deci lipindu-le pur și simplu, fie cu ajutorul unui praf de sudură (borax)¹⁷. Filigranul combinat cu granule — *filigranul perlat* — constituie una dintre modalitățile de ornamentare larg folosite în orfevrăria gotică în Transilvania din secolele XV—XVI¹⁸, dîndu-i chiar o notă specifică.

Pentru a înviora coloritul podoabelor, pentru a le mări frumusețea și valoarea, se folosea încă un procedeu de vechi tradiții: *aplicarea pietrelor* (a pietrelor prețioase sau semiprețioase, dar și a pietrelor de sticlă colorată). Operațiunea se făcea prin bordurare (sertizare) sau prin țintuire¹⁹. Și în cazul sertizării avem de a face cu mai multe posibilități. Uneori se sudau benzi (simple sau zimțate) pe fond, formînd un fel de casete pentru prinderea pietrei. Alteori fondul este perforat și în orificiul astfel creat se suda o plăcuță poligonală (de obicei triunghiulară, dreptunghiulară sau hexagonală), colțurile căreia se îndoiau apoi peste piatră, fixînd-o ca în niște ghiare.

Argintăria medievală din Transilvania oferă splendide piese care exemplifică răspîndirea și practicarea tehnicilor decorative prezentate pe scurt mai sus. Poleirea, păstrată integral sau doar ca urme, o întîlnim pe mai toate piesele de argintărie, fie ele de cult, fie profane. Ni s-a păstrat din secolele XV—XVI un bogat material de orfevrărie care ilustrează arta meșterilor argintari de a minui filigranul, filigranul perlat sau emailul filigranat în ornamentarea operelor lor. Potirul bisericii evanghelice din Băgaciu (jud. Mureș)²⁰, cel al bisericii evanghelice din Slimnic (jud. Sibiu)²¹, ambele din secolul al XVI-lea, poartă pe talpă, pe trunchi, pe nod și pe suportul cupei un bogat decor format dintr-o împletitură

¹² J. Bielz, *Arta aurarilor sași*, București, 1957, p. 20; V. Vătășianu, *op. cit.*, vol. I, p. 878.

¹³ J. Bielz, *op. cit.*, p. 18 și p. 23.

¹⁴ *Idem*, p. 20.

¹⁵ I. Schey, *op. cit.*, p. 50.

¹⁶ *La grande Encyclopédie*, vol. VI, p. 821; I. Schey, *op. cit.*, p. 51.

¹⁷ I. Schey, *op. cit.*, p. 52; M. M. Popescu, *Podoabe medievale în țările române*, București, 1970, p. 13.

¹⁸ J. Bielz, *op. cit.*, p. 17.

¹⁹ M. M. Popescu, *op. cit.*, p. 15.

²⁰ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 879; V. Roth, *Besztercei ötvösművek*, în *ArchÉrt.*, an. XXXIV, 1914, p. 362.

²¹ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 881; V. Roth, *Az egyházi kehely történeti fejlődése Erdélyben*, în *ArchÉrt.*, an. XXXIV, 1912, p. 113.

de filigrane, presărată cu perle fine de argint. Delicatele cănițe liturgice, achiziționate de Muzeul Național din Budapesta de la Oradca, opere datînd de la începutul secolului al XVI-lea, de asemenea au fusul ornamentat, pe toată înălțimea lui, cu o adevărată capodoperă de filigran perlat²².

Din mulțimea pieselor de orfevrărie decorate cu email filigranat, amintim aici doar două: vestitul potir „Suky” și pocalul „Corvinus”. Primul, executat (la comanda unui bogătaș de la Juc pentru episcopia din Alba Iulia) probabil de un meșter clujean în 1440²³; al doilea executat în 1462 în atelierul lui Wolfgang Zulinger din Wiener-Neustadt, urmaș al unui meșter sibian, așezat în sus-amintita localitate²⁴.

Potirele din Rupea (jud. Brașov), Târbuiu (jud. Bistrița-Năsăud) și Albeștii Bistriței (jud. Bistrița-Năsăud) în schimb ne ilustrează folosirea granulelor, independent de filigran. Perlele de argint care decorează coșul cupei potirelor citate sînt mult mai mari decît cele întîlnite în cazul filigranului perlat²⁵.

Trecerea în revistă a tehnicilor întîlnite în ornamentarea acelor de păr de la Huedin am considerat-o necesară pentru a da claritate prezentării ce urmează.

1. *Ac de păr* din argint aurit, cu cap sferic, format prin sudarea a două emisfere. Pe linia de sudură este montat un gros șnur de argint, în relief pronunțat. Șnurul este dublat de un briu din fir de argint fin răsucit, așezat deasupra-i. Partea inferioară a capului de ac are suprafața netedă, neornamentată. O împletitură de filigrane, ale cărei fire în torsadă desenează minuscule cerculețe, acoperă ca o plasă dantelată partea superioară a capului de ac. Plasa de filigrane este presărată cu perle fine de argint, așezate pe punctele de atingere ale cerculețelor sale. Capul acului este încoronat de un cristal de rocă, prins în 8 ghiare. Trecerea de la capul sferic la tija acului se realizează printr-un guler simplu (*planșa III/3*). *Dimensiuni*: lungimea totală a acului: 15 cm, din care: înălțimea capului: 3,20 cm (împreună cu piatra), a gulerului: 0,40 cm, lungimea tijei: 11,40 cm. Diametre: cap: 2,90 cm, guler: 0,50 cm, tijă: între 0,20 cm (la bază) și 0,10 cm (la vîrf)²⁶.

2. *Ac de păr* din argint aurit, cu cap sferic, cu un dublu briu de fir subțire în torsadă pe linia de sudură a celor două emisfere formînd capul de ac. Partea inferioară a capului de ac este neornamentată, în schimb pe partea superioară se remarcă un bogat decor: filigrane, granule, pietre colorate. Decorul este compus din șapte motive: șase așezate paralel cu briul dublu de la jumătatea înălțimii capului de ac, iar al șaptelea în vîrf. În cazul primelor șase motive, componentul principal este un motiv floral cu cinci petale (cinci cerculețe de filigran). În centrul fiecărui motiv floral se află cîte o piatră roșie (granată), ținută de 3 ghiare. Motivul floral este înconjurat de un dublu cerc de fir în torsadă. În spațiul dintre arcurile inferioare ale acestor cercuri și briul marcînd jumătatea înălțimii capului de ac, sînt așezate șase granule mari, înconjurate, fiecare, de cîte un fin cerc de fir de argint răsucit. Perle mari de argint împodobesc de asemenea și cercurile duble ale celor șase motive. Arcurile superioare ale acestor

²² V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 885; K. Pulszky — J. Radisics, *op. cit.*, vol. I, planșa-anexă la p. 87—88.

²³ J. Bielz, *op. cit.*, p. 20—21. Analizînd stilul și tehnica întîlnite la acest potir, V. Vătășianu îi datează însă în primul sfert al secolului al XVI-lea, vezi *op. cit.*, p. 876.

²⁴ J. Bielz, *op. cit.*, p. 21.

²⁵ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 873—874; V. Roth, *Besztercei ötvösművek*, în *ArchÉrt.*, an. XXXIV, 1914, p. 364

²⁶ MuzIstTrans, nr. inv. 6113.

cercuri desenează un motiv stelar (un hexagon cu laturi concave). În centrul stelei este dispusă o granată, fixată în 4 ghiare, înconjurată de trei rinduri de cercuri din fir răsucit, ornate la rindul lor cu șase perle mari de argint. În jurul motivului astfel creat, douăsprezece cerculețe din fir de argint în torsadă desenează douăsprezece petale, conturând un frumos motiv floral. Și acest motiv este cuprins într-un cerc de sîrmă de argint răsucită. În spațiile triunghiulare, cuprinse între acest cerc și arcurile superioare ale cercurilor din primele șase motive — colțurile stelei — se află cîte un delicat lujer de filigran. Trecerea la tijă se face printr-un guler ornamentat cu trei rinduri de fire de argint fin răsucite (*planșa III/2*). *Dimensiuni*: lungimea totală a acului: 16 cm, din care: înălțimea capului: 2,80 cm, a gulerului: 0,30 cm, lungimea tijei: 12,90 cm. Diametre: cap: 2,80 cm, guler: 0,40 cm, tijă: 0,25—0,15 cm²⁷.

3. *Ac de păr* din argint aurit, cu cap sferic. Un șnur gros, încadrat din două părți de cîte un brîu de fir de argint răsucit, împarte în două înălțimea capului de ac: într-o parte neornamentată (cea inferioară) și într-una bogat decorată (cea superioară). Paralel cu șnurul gros sînt montate cinci pietre: o granată, trei cristale de rocă alb-gălbuie (a cincea piatră lipsește), prinse în 4 ghiare. Pietrele sînt înconjurate de cîte trei cercuri concentrice din fir în torsadă. Capul acului este încoronat de un cilindru de 0,60 cm înălțime, în care a fost fixată, probabil, o piatră, ținută de 4 ghiare. (În starea actuală de conservare, piatra lipsește, vîrfurile ghiarelor sînt rupte, astfel partea superioară a cilindrului prezintă un profil quadrilobat.) Cilindrul este înconjurat de patru cercuri concentrice, desenate de fire răsucite. În spațiul dintre arcurile inferioare ale cercurilor din jurul pietrelor și șnurul marcînd jumătatea înălțimii capului de ac; în spațiul dintre motivul din vîrfurile capului de ac și cele cinci motive de pe acesta; în spațiul dintre cele cinci grupuri de motive dispuse pe capul acului, sînt sudate granule mari, înconjurate de cîte un cerc din fir de argint în torsadă. Trecerea spre tijă o face un guler simplu (*planșa III/4*). *Dimensiuni*: lungimea totală a acului: 11,75 cm, din care: înălțimea capului: 1,75 cm, a gulerului: 0,10 cm, a cilindrului de pe cap: 0,60 cm, lungimea tijei: 9,30 cm. Diametre: cap: 1,85 cm, cilindru: 0,35 cm, guler: 0,35 cm, tijă: 0,18—0,05 cm²⁸.

4. *Ac de păr* din argint aurit, cu cap sferic, constituit din două emisfere sudate, linia de sudură fiind mascată de un gros șnur, în relief pronunțat. Acest șnur împarte în două, pe înălțime, capul acului. Partea inferioară și în acest caz este neornamentată, cea superioară însă prezintă un ornament din perle mari de argint și pietre. Paralel cu șnurul gros, la jumătatea distanței pînă la vîrfurile capului de ac, sînt dispuse patru pietre — cristale de rocă, ușor gălbuie — ținute în 4 ghiare. În spațiul cuprins între aceste pietre sînt sudate perle mari de argint. Perlele sînt așezate în formă de piramidă. În vîrfurile capului de ac se înalță un cilindru de 0,40 cm, încoronat de un cristal de rocă, fixat în 4 ghiare. În jurul bazei cilindrului sînt sudate patru granule mari. Trecerea spre tijă se realizează printr-un guler simplu, foarte îngust (*planșa III/5*). *Dimensiuni*: lungimea totală a acului: 11,10 cm, din care: înălțimea capului: 1,70 cm, a cilindrului de pe cap: 0,40 cm, a gulerului: 0,10 cm, lungimea tijei: 8,9 cm. Diametre:

²⁷ MuzIstTrans, nr. inv. 6114.

²⁸ MuzIstTrans, nr. inv. 6116.

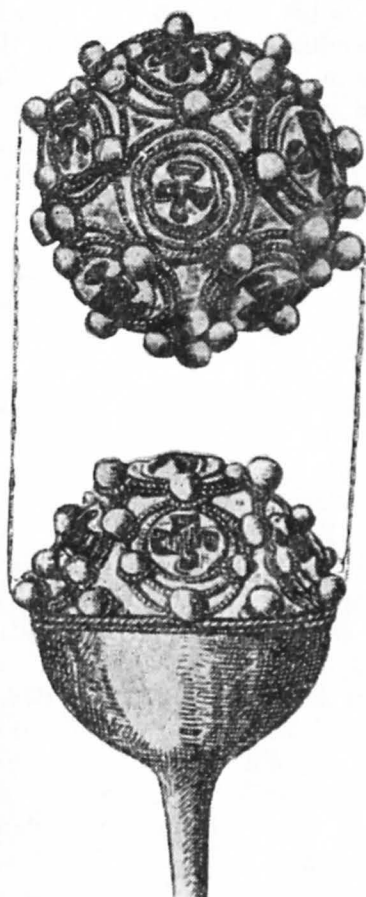

Fig. 1. — Acul de păr din tezaurul de la Baia Mare (a doua jumătate a sec. XVI — începutul sec. XVII).

făcînd parte dintr-un tezaur, este aproape identic cu unul dintre acele de păr de la Huedin²⁹. Tezaurul este datat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea — începutul secolului al XVII-lea, notîndu-se și faptul că, potrivit informațiilor din diferite inventare de bunuri, cu moda acelor de păr ne întîlnim mai frecvent începînd din secolul al XVII-lea³². Acele de păr din tezaurul de la Tomașovaț, R.S.F. Iugoslavia, și îndeosebi unul dintre ele (fig. 2) prezintă multe asemănări cu cele de la Huedin. Tezaurul datează de la sfîrșitul secolului al XVI-lea — începutul secolului al XVII-lea³³. De asemenea, unul dintre acele de păr (fig. 3) descoperite la Drégely-

cap: 1,90 cm, cilindru: 0,30 cm, guler: 0,30 cm, tijă: 0,18—0,19 cm. Partea inferioară a capului de ac este turtită într-un loc²⁹.

5. *Ac de păr* din argint aurit, cu cap sferic. Un briu în relief, încrestat, împarte în două înălțimea capului de ac. Partea inferioară și aici este netedă, ornamente purtînd doar cea superioară. Paralel cu briul încrestat, se succed patru motive. Motivele, identice, se compun din trefle — motiv floral cu trei petale — înscrise în cercuri duble. Atît petalele, cît și cercurile duble sînt desenate de un fir de argint fin răsucit. În centrul treflelor este sudată cîte o perlă mare de argint. În spațiul format de briul încrestat și de arcurile inferioare ale cercurilor duble este montată de asemenea cîte o granulă mare, înconjurată de un cerc de filigran. Perle de argint găsim și pe cercurile duble. Privit de sus, în centrul pătratului cu laturi concave, desenat de arcurile superioare ale cercurilor, capul de ac prezintă o granată, prinsă în 4 ghiare. Trecerea la tijă se face printr-un guler simplu (*planșa III/1*). *Dimensiuni*: lungimea totală a acului: 10,45 cm, din care: înălțimea capului: 1,80 cm (împreună cu piatra), a gulerului: 0,15 cm, lungimea tijei: 8,50 cm. Diametre: cap: 1,65 cm, guler: 0,40 cm, tijă: 0,20—0,80 cm³⁰.

Acele de păr de la Huedin prezintă multe asemănări, în tehnică, dar chiar și în formă, cu diferite podoabe, în majoritatea cazurilor și ele ace de păr, descoperite în Transilvania sau în Ungaria, datînd din secolele XVI—XVII. De exemplu acul de păr (fig. 1), descoperit în 1904 lîngă Baia Mare,

²⁹ MuzIstTrans, nr. inv. 6117.

³⁰ MuzIstTrans, nr. inv. 6118.

³¹ Planșa III/4.

³² J. Mihalik, *A nagybányai ékszerlelet*, în *ArchÉrt*, an. XXVI, 1906, p. 121 și p. 125.

³³ B. Kövér, *Ujabb adatok az őtvösség történetéhez hazánkban*, în *ArchÉrt*, an. XVIII, 1897, p. 247.

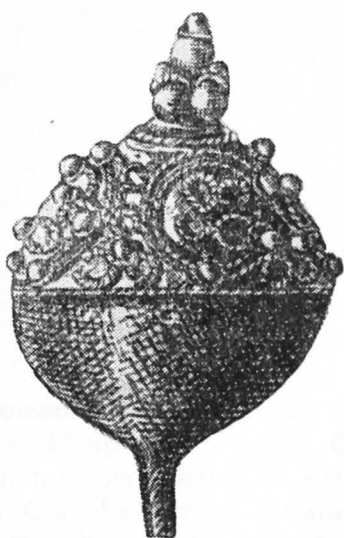

Fig. 2. — Ac de păr din tezaurul de la Tomașovaț (a doua jumătate a sec. XVI — începutul sec. XVII).

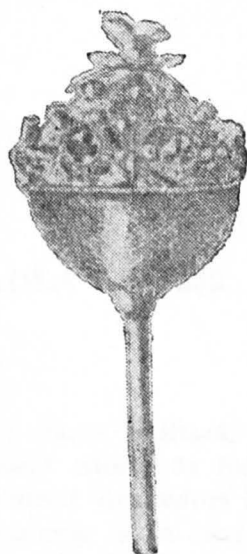

Fig. 3. — Ac de păr din tezaurul de la Drégely-Palánk (sec. XVI).

Palánk (R. P. Ungaria), datate în secolul al XVI-lea³⁴, ne oferă analogii cu acele de păr de la Huedin.

Analizând stilul, tehnicile întâlnite la acele de păr componente ale tezaurului de la Huedin, folosindu-ne de posibilitățile oferite de analogii, considerăm că acele de păr descoperite în 1882 lângă Huedin sînt podoabe ieșite din ateliere transilvănene, databile la sfîrșitul secolului al XVI-lea — începutul secolului al XVII-lea.

ANA MARIA CIPĂIANU

REGARDANT L'HISTOIRE DE L'ORFÈVRENERIE TRANSYLVAINNE. LES ÉPINGLES À CHEVEUX PROVENANT DU TRÉSOR DE HUEDIN

(Résumé)

En 1882 on a découvert aux environs de Huedin (départ. Cluj) un trésor contenant 13 parures, dont cinq, épingles à cheveux, se trouvent à présent dans les collections du Musée d'Histoire de Transylvanie, à Cluj. L'article présente ces épingles à cheveux à têtes sphériques, dorées et ornées de filigranes, de grenailles et de pierres colorées. En considérant la technique dans laquelle les objets ont été exécutés, leur style, ainsi que les analogies, l'auteur croit avoir assez d'arguments pour les dater dans la période concernant la fin du XVIe siècle et les premières deux décennies du suivant.

³⁴ *ArchÉrt*, an. XII, 1892, p. 33 (planșă).

INVENTARUL CETĂȚII ORADEA LA 1632

Documentul pe baza căruia încercăm să stabilim starea militară, capacitatea de luptă și de apărare a cetății Oradea într-un moment istoric de mare importanță este un inventar păstrat în Arhiva istorică a Bibliotecii Academiei R. S. România Filiala Cluj, în Arhiva familiei Gyulai-Kuun. Existența sa a fost semnalată de noi într-o lucrare în care încercăm să aducem o modestă contribuție asupra cunoașterii mai amănunțite a eforturilor depuse de marele comandant de oști, domnitorul Mihai Viteazul, privind înființarea unei oștiri puternice de pământeni și în cadrul ei a unei artilerii proprii¹.

Acest document de mare interes are 12 pagini în folio, dintre care primele 3 și ultima au rămas nescrise. Cei care au întocmit inventarul sînt de profesie militari, respectiv vicecăpitanul cetății și castelanul cetății, un bun artilerist. În încheiere, documentul poartă pecetea lui Gheorghe Rákóczi I². Preambulul precum și pecetea principelui ne arată că inventarierea a fost efectuată din oficiu, avînd caracterul unei „lustratio“, deci cu ocazia unui control al efectivului militar și al echipamentului militar existent. Bănuim că această operație avea menirea de a pregăti cedarea comenzii cetății de Ștefan Bethlen către Gheorghe Rákóczi II, fiul principelui, în a cărui titulatură din 1633 întîlnim și calitatea de căpitan suprem al cetății Oradea. Această titulatură din 1633 nu figurează între epitelele lui Ștefan Bethlen, care după moartea fratelui său, fostul principe Gabriel, aspira și el la tronul Transilvaniei, aspirație ce la un moment dat părea îndreptățită, fiind susținută de partida sa, care la venirea la putere a lui Gheorghe Rákóczi I îl onora cu epitetul de principe și pe Ștefan Bethlen³.

Gheorghe Rákóczi I, hotărît și necruțător în lupta pentru obținerea puterii depline, nu a putut tolera la comanda celui mai important bastion dinspre apus al țării un adversar al său și s-a grăbit să instaleze aici pe cel mai devotat om din partida sa, fiul său. Acest act se înscrisa și în linia tradițiilor urmărite de antecesorii săi, întrucît căpitanatul Orăzii era socotit ca cea mai bună școală militară și diplomatică pentru cei care au fost vizați să devină conducătorii țării, ca de exemplu Ștefan Báthory, Ioan Ghiczy, Ștefan Bocskai, Gabriel Bethlen și

¹ Paul Gyulai, *Noi documente și interpretări noi de documente privind artileria și un atelier de turnat tunuri în timpul lui Mihai Viteazul*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 529–542.

² Vezi paginile fotocopyate, fig. 1–4.

³ *Kemény János önéletrésa és válogatott levelei. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva*, în colecția *Magyar Századok*, Budapeșt, 1959, p. 174–175, 178–180.

alții, care înainte de a urma pe tronul Transilvaniei — exceptînd pe Ioan Ghiczy care a fost guvernator — toți au slujit în calitate de căpitani ai Orăzii.

Inventarul de care ne ocupăm este redactat în limba maghiară arhaizantă, cu o ortografie destul de complicată și de aceea este greu de parcurs de nespecialiști. De aici vine, credem, și faptul că pînă acum cercetătorii istoriei militare l-au neglijat. Cu ocazia preluării materialului de război din cetate, conscriptorii au parcurs cele cinci bastioane, cazematele, turnurile de poartă și magaziiile de armament. Rînd pe rînd sînt amintite Bastionul Nou, Bastionul Királyffi, Bastionul Roșu, Bastionul Aurit, Bastionul Csonka, Turnul Porții și „Casele” — magazine de sus și de jos.

Primul bastion vizitat a fost Bastionul Nou, care nu poate fi altul decît cel care se afla în partea de vest al cetății, ridicat din pămînt și birne la 1576, păstrat în această stare, după mărturia cunoscutei vedute executate de Houfnagel, pînă la începutul secolului al XVII-lea și care a fost, în sfîrșit, reconstruit din piatră în timpul domniei lui Gabriel Bethlen⁴. În acest bastion au fost găsite 20 de guri de foc, dintre care 9 sau 10 de mare calibru, aruncînd ghiulele de 20—40 funți, adică aproximativ 10—20 kg. Bastionul Nou ascunde și o armă de mare importanță pentru istoria țării noastre, un falcon de 5 funți care purta stema viteazului domn Mihai, unificatorul țărilor române, purtînd numele de „Șoimul Mic”. Importanța acestei consemnări a fost subliniată de noi în lucrarea mai înainte amintită, în care am încercat să găsim și o explicație asupra împrejurărilor în care această armă de mare importanță ar fi putut ajunge în cetatea Orăzii. Din acest bastion amintim ca piese mai importante tunurile de 10 funți purtînd stema și numele principelui Gabriel Bethlen și un tun cu numele „Șoimul Mare”, de 20 funți, turnat la comanda lui Ioan Homonnai, vestit comandant de oști din Partium.

După Bastionul Nou a fost conseris Bastionul Királyffi, construit în vremea lui Ioan Sigismund, fiul „Crai”-ului Ioan Zápolya. De aici vine și numele care, în traducere ad literam, ar însemna „Bastionul fiului regelui”⁵. Aici, cei care întocmeau inventarul, Andrei Csomaközi și Mihail Thoroczkay, au găsit în total 12 piese de artilerie de diferite calibre, din care cel mai mic de 2 funți, iar cel mai puternic de 30 funți. De menționat că în acest bastion, care se ridică în partea opusă Crișului, în stînga Bastionului Nou, au fost instalate și două mortiere de 20 funți care aruncau diferite „instrumente” de foc, de bună seamă proiectile incendiare.

În circuitul urmat de la stînga spre dreapta, în continuare a fost inventariat Bastionul Roșu care în alte documente este amintit și sub numele de Bastionul Venețian⁶: corect ar fi Bastionul Veneției, fiind îndreptat spre satul Veneția. După Bastionul Nou observăm că și această citadelă era foarte bine fortificată. Au fost consemnate aci 12 piese de artilerie, dintre care 6 cu o capacitate de luptă deosebită, de 20—40 funți, specificate ca fiind instrumente de asediu.

Bastionul Aurit — denumit astfel după o placă comemorativă cu chenar aurit implantat în acest bastion în cinstea constructorilor săi Ștefan Báthory și ingi-

⁴ Scholtz Béla, *Nagy-Várads várának története*, Oradea, 1907, p. 94, 127.

⁵ *Idem*, p. 91.

⁶ În veduta din 1598 (fig. 5) este notat cu litera F și se afla la spatele catedralei.

nerul arhitect Baldagara⁷ — ascundea în el 8 piese de artilerie în șirul cărora două aveau o capacitate mare de foc. De remarcat că în acest bastion au fost instalate 4 falcoane de 5 funți turnate la porunca și sub stema lui Gabriel Bethlen, de mare eficacitate, și de bătaie lungă, piese care se pot socoti dintre cele mai moderne în acea vreme. Piesele de 16 și 28 funți au fost puse în dispozitiv de luptă cu ocazia unor asalturi în masă, când apărătorii cetății puteau să le folosească, cu încărcătura constituită din sute de mici bucăți de fier, plumb sau chiar și piatră. Sub aspectul tacticii de luptă cel mai bine echipat pare să fi fost al doilea bastion dinspre oraș, în apropierea Crișului, Bastionul Csonka⁸. Merită să înșirăm spre exemplificare așezarea în dispozitiv a tunurilor instalate aici. De la dreapta spre stînga ordinea a fost următoarea: un falcon de 4 funți, urmat de unul de 10, un trase de 3 funți, după care un tun de asediu de 28 funți, apoi iar urma un falcon de 7 funți, după care, în mijlocul dispozitivului, cea mai puternică piesă: un tun de asediu de 50 funți dublat de un altul de 30 funți, și apoi, respectînd concepția orînduirii flancului drept, după un tun de 10 funți urma un tun de asediu de 22 funți, apoi un trase de 3 funți, flancul fiind închis de un falcon de 5 funți, o piesă dintre amintitele tunuri de lungă bătaie ale lui Gabriel Bethlen, de mare eficacitate.

Dispozitivul de luptă schițat aci, în care pieselor grele li se alăturau tunuri mai rapide cu o bătaie mai mare, a fost aplicat și în celelalte patru bastioane. Concepția organizatorilor apărării — după cum se poate observa din documentul studiat — a fost aceea ca la fiecare bastion să fie instalate atît piese mari cît și mici, de preferință în număr egal, în componența cărora să existe atît tunuri mai vechi cu o tehnicitate mai redusă, cit și guri de foc mai noi, construite după concepții mai moderne. Bineînțeles că la repartizarea pieselor de artilerie pentru fiecare bastion s-a ținut cont și de specificul tactic al fiecăruia, izvorît din sarcinile defensive specifice cărora trebuia să le corespundă, determinate și de amplasarea lor pe teren. Acest lucru este suficient exemplificat în modul în care a fost echipat turnul porții de intrare în cetate⁹. Documentul menționează aici ca existente 6 piese de artilerie. Dispozitivul lor a fost: un trase de 4 funți, un trase „rotativ“, un tun mare de 30 funți, o armă compusă din 9 țevi de calibru redus (numită în l. maghiară seregbontó, în germană Orgelstücke) pe care am putea s-o numim „pușcă-orgă“, încă o asemenea piesă, compusă de data aceasta din 8 țevi, iar pe flancul stîng a fost instalat, ca și pe flancul drept, un al doilea trase „rotativ“. Fără îndoială că aici au fost concentrate armele cele mai mobile, mai moderne, ușor manevrabile, care la un eventual atac puteau să țină sub foc timp mai îndelungat spațiul din fața porții, punctul cel mai nevralgic al apărării cetății.

Cei doi ofițeri, împuterniciți ai principelui, încheie operațiunea inventarierii cu înregistrarea muniției și materialului de război existent în cele două „case-magazii“ pe care ar fi prea pretențios să le numim arsenale. În prima „casă“ au fost preluate mai întîi 14.859 ghiulele sortate după calibru, necesare tunurilor de 2—7,

⁷ Scholtz, *op.cit.*, p. 94; este notat cu I; în veduta din 1598 (fig. 5).

⁸ Notat cu D în veduta din 1598 (fig. 5).

⁹ După veduta lui Houfnagel (fig. 6) în fața catedralei, în dreapta bastionului — pe atunci de pămînt — reconstruit pe vremea lui Gabriel Bethlen, conșcris sub numele de Bastion Nou.

14, 20, 22, 25, 30, 35 funți. După ce au fost consemnate mai multe funii mari și scripeți pentru tras tunurile, s-a trecut la cîntărirea plumbului și salpetrului. Din salpetru au fost găsite peste 150 de măji.

În casa de sus au fost inventariate între altele 406 puști, 174 de archebuze, 150 lănci, 146 platoșe, 51 de coifuri, 11 scuturi rotunde, 28 de steaguri capturate în luptele din 1631, precum și alte materiale de război.

Semnificativ este modul în care a fost înmagazinată la Oradea „piinea războiului“, praful de pușcă și de tun. O parte din el se păstra — pentru orice eventualitate — în afara cetății propriu-zise în două „case de pulbere“, construite pe apă, probabil pe unul dintre canalele care deserveau cetatea și care, în orice caz, a fost încadrat în sistemul defensiv al cetății și al orașului întărit. În aceste două case, așezate pe apă, au fost păstrate 537 măji de pulbere de diferite calități. În afară de aceasta, 343 de măji de praf de pușcă și de tun se mai păstrau și în două turnuri din cetate.

Recenta publicare integrală, în rindul urbariilor Țării Făgărașului, a inventarului cetății Făgăraș întocmit în aceeași perioadă ca și cel al Orăzii, adică între 15—23 ianuarie 1632¹⁰, oferă în mod nemijlocit posibilitatea unei comparații între două din cele mai însemnate cetăți ale țării privind nivelul tehnicii lor de luptă, echipamentul militar și organizarea în dispozitiv de luptă. Această comparație duce la concluzia că cetatea Orăzii era mult superioară Făgărașului la acea dată din punct de vedere al capacității de luptă și artilerie. Pînă ce la Oradea în cele 5 bastioane, cazematele lor și turnul porții au fost instalate în total 69 de guri de foc, la Făgăraș în tot atitea bastioane și turnuri au existat doar 27 de guri de foc și, spre deosebire de Oradea, unele dintre acestea se aflau în afara dispozitivului de luptă, zăcînd ici-colo părăsite, incomplet înzestrate. Artileria din Oradea s-a dovedit superioară și prin faptul că în compoziția sa armele grele constituiau un procentaj mai ridicat; din totalul de 69 piese de artilerie, 29 erau de calibru greu, față de Făgăraș unde din 27 piese numai 3 aveau un calibru mai mare de 25 funți. Aceeași situație o prezintă raportul cantitativ și în privința muniției și a altor materiale de război, aflătoare la acea dată în cele două cetăți.

Explicația o găsim în situația de cetate de frontieră a Orăzii, avînd menirea apărării intereselor politice și a existenței principatului autonom al Transilvaniei față de tendințele de cîmpire manifestate deopotrivă de Imperiul otoman și casa de Habsburg. După căderea cetății Oradea în mîinile turcilor otomani la 1660, puterea militară a Transilvaniei a pierdut pe unul dintre pilonii săi de bază. Această pierdere a constituit începutul decăderii definitive a principatului, decădere care s-a soldat la 1691 cu pierderea independenței statale pe baza unei „învoieli“ exoperate de cealaltă putere dornică de cuceriri și dominație, Imperiul în devenire al Habsburgilor.

Datele amintite consemnate în cele două inventare privind cetatea Oradea și Făgăraș, în afara faptului că prezintă știri precise și directe asupra înzestrării lor cu echipament militar, ridică și o serie de probleme de un interes mai larg, de importanță națională. Menționarea încă o dată și în inventarul cetății Făgărașului a unui tun, o falconetă de 24 de măji, care arunca ghiulele de 6 funți, cu stema lui

¹⁰ *Urbăriile Țării Făgărașului 1601—1650*, I, București, 1970, p. 130—194.

Mihai Viteazul, cu numele de Șoimul¹¹, ar trebui să ne îndemne la cercetarea și mai amănunțită a sutelor de documente existente în arhivele noastre și cele din străinătate, neexcluzând nici cele care pînă astăzi au fost considerate ca furnizoare doar de știri economice, inutile în cercetarea problemelor artei militare.

Preluarea printre tunurile existente la 1632 în Făgăraș și a unei falconete purtînd stema Moldovei¹² este un indiciu valoros pentru cercetătorii istoriei militare în privința eforturilor depuse pe la sfîrșitul secolului XVI — începutul secolului XVII și în Moldova pentru crearea unei artilerii proprii, moldovenești. Inițiatorul acestor strădanii — după mărturia izvoarelor cercetate de noi, nefructificate pînă acum în acest sens — ar fi fost Ieremia Movilă, care la data de 11 august 1598 solicită cupru de la negustorii orașului Bistrița, specificînd că din cele 200 de măji cerute — ca și mai înainte — jumătate va fi destinată turnării tunurilor, iar cealaltă jumătate pentru clopote¹³. Turnarea și montarea tunurilor proprii în Moldova a durat puțin, fapt adeverit și de un document al lui Mihai Viteazul din 25 august 1600, dat în Alba Iulia, în care domnul scrie bistrițenilor: „...arama voievodului Ieremia, care era la mîna voastră, dispunem și vă poruncim ca de îndată punînd-o pe care să ne-o trimiteți nouă, aici la Alba Iulia¹⁴.”

În orice caz, o primă șarjă de turnare a unor tunuri proprii va fi reușit și Ieremia Movilă, deoarece la 1598 — în documentul amintit — cere a doua oară cupru. Problema însă rămîne deschisă și viitoarele cercetări vor arăta dacă putem vorbi de o activitate similară și în Moldova celei întreprinse de Mihai la Alba Iulia cu scopul înjgheburii unei artilerii proprii, pămîtene. Reușita lui Mihai ne pune în fața a o serie de alte noi întrebări, dintre care un răspuns mai grabnic considerăm că ar solicita următoarele:

— Soarta ulterioară a pieselor de artilerie ale lui Mihai Viteazul și Ieremia Movilă;

— Dacă anii 1598—1600 se pot considera drept data la care a luat ființă artileria pămînteană romîncască?

Răspunsul definitiv la această a doua întrebare se va putea da după ce vom elucida problema ridicată în legătură cu soarta ulterioară a pieselor de artilerie turnate în atelierele de la Alba Iulia și, eventual, la Iași.

PAUL GYULAI

¹¹ *Idem*, p. 132.

¹² *Idem*, p. 133.

¹³ Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 878, nr. DLXXIX.

¹⁴ Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 1012, nr. MCCCCLIII.

INVENTARIUM Munitionum, tormentorum, caeterarumq(ue) machinarum, et instrumentorum bellicorum Arcis Varadien(sis), per Generosos Andream Csyomakeözi Wice Cap(ita)neum Arcis, Michaellem Thoroczkaý, ad partes hung: Monpptarjũm (?) ac Castellanos, et tormentarios eiusdem Arcis, perlustratorum. 30 Martý 1632.

Uy Bástyá

1. Az kapu felöll való szegeletb(en) vagyon az Szadwári Bcbek ágyu, 7. funtos, vagyon elegendőgolyobis hozzá.
2. Masodik ágyu az Jegendorffi Herczegé féle, 10 funtos, melyhez golyobis egy sínes.
3. Az Bugnoy(l) ágyui féle 10 funtos. Ahoz sincz egy golyobis.
4. Az Cassai ágyu. 28 funtos, Vagyon elegh golyobis hozzá.
5. Tompér ágyui féle. 16 funtos, vagyon golyobis hozzá.
6. Az idwezült feiedelem ágyui féle. 10 funtos. Nincz golyobisa.
7. Az Bugnoy agyui féle. 40 funtos. Vagyon golyobis hozzá.
8. Azis az Bugnoy agyui fele. 40 funtos. Vagyon golyobis hozzá.
9. Az szegény feiedelem agyui féle. 10. funtos. Nincz golyobissa.
10. Az Kis Solyom newü Mihály vayda ágyuia. 5. fontos. Vagyon golyobis hozzá.
11. Az Nagy Solyom newü Homonnai Janos ágyuia, 20 funtos. Vagyon golyobis hozzá.
12. Az szegény feiedelemé féle. 10. funtos. Nincz golyobissa.
13. Azis a szegény feiedelemé féle. 10 fontos. Nincz golyob(issa).
14. Az Herczegh ágyui féle 10 funtos. Ahoz sincz golyob(is).
15. Az Bugnoy ágyui féle. 40. funtos. Vagyon hozzá golyob(is).
16. Ezekis¹⁶ Vagyonis
17. Az Bugnoy en. elegendő
18. golyobis
19.
20. Az Cassai Agyuk féle. 20 fo(ntos) hozzá golyob(is).
21. Egy kis taraczk, 2. funtos, Vagyon lyobis hoz(zá).

Királyffi Bástyá

1. Az kasamataba vagyon egy kö. es szakadékos ostromra való ágyu.
2. Az szegeletbe vagyon fen az (Hercz(egh) ágyui féle 10. funtos. Ninczen golyobissa.
3. Maximilianus Császár falkoniféle 7. (fon)tos. Vagyon golyob(issa).
4. Az Herczegh ágyui féle, 10. funtos. Nincz (go)lyobis hozzá.
5. Egy falkon. 5. funtos. Vagyon elég golyobis hozzá.
6. Egy kicsin, Szarvas newü taraczk. 3. funtos. Vagyon elég golyo;
7. Egy kis taraczk. 2. funtos. Vagyon elég golyob(is).
8. Az Bathori Istwán ágyui féle. 28. funtos. Vagyon golyob(is).
9. Egy romladozott ágyu. 30. funtos. Nem löhetni vele, volna golyob(is).
10. Más romladozott Cassai ágyu. 18. fontos. Azzal sem lehetni, volna elég golyobis hozzá.
11. Ket Mosár. 20. funtos. tüzes szerszámmal leönek vélek
12. de ágya egyikknek sincz.

Veres Bástyá

1. Az Kis frater newü ágyu. 20. funtos, vagyonhozzá golyob(is).
2. Egy keöves, lánczos, ostromhoz való ágyu, 20. fontos.

¹⁵ Documentul este publicat acum pentru prima dată în întregime. Originalul, după cum am arătat în introducerea articolului, se păstrează în Arhiva istorică a Bibliotecii Academiei R. S. România, Filiala Cluj, în Arhiva familiei Gyulai-Kuun.

¹⁶ Pasajele următoare, redactate prin puncte, reprezintă porțiuni ilizibile ale documentului.

3. Az eöreg frater newü ágyu. 35. funtos, Vagyon golyob(is).
4. Az Szarvas newü ágyu. 40. funtos. Vagyon golyobis.
5. Az Maximilian Csaszar falkoni féle. 4. funtos. Vagyon hozzá golyobis
6. Az Tompér ágyui féle. 14. funtos. Vagyon elég golyob(is).
7. Az Bugnoy ágyui féle. 30. funtos. Vagyon hozzá goly(obis).
8. Egy ostromhoz valo keöves lánczos ágyu, 20. funtos.
9. Azis ostromhoz valo zes. 7. funtos.
10. Egy kis bis hozzá.
11. hozzá.
12. (t)araczk. 2. funtos. Vagyon golyob(is).

Aranyas Bástyá

- vagyon az köz falon. Tompér ágyui féle, 16. funtos
- (v)agyon golyobis hozzá.
- Kis frater newü taraczk. 3. Vagyon golyob(is).
- (A)z szegény feiedelem falkoni féle eöt funtos. Vagyon golyob(is).
- az szegény feiedele(m) falkoni féle. 5. funtos. Vagyon golyob(is).
- (Be)bék ágyu fele zadwari. 10 funtos. Ninczen golyob(is).
- szegény feiedelem falkoni féle. 5. funtos. Vagyon golyob(is).
- (Ez)is az feiedelem falkoni féle. 5. funtos. Vagyon gjobis (sic).
- Bath(ori) Istwan ágyui féle Tenor newü. 28. funtos.
- vago(n) golyob(is).

Csyonka Bástyá

1. Az Maximilian falkoni fele. 4. funtos. Vagyon hozzá golyob(is).
2. Az Herczegh ágyui féle. 10. funtos. Nincz golyobis hozzá.
3. Az Rudolphus öreg taraczkai féle. 3. funtos. Vagyon golyob(is).
4. Az Bathori Istwán ágyui féle. 28. funtos. Vagyon goly(obis).
5. Rudolphus Császár falkoni féle. 7. funtos. Vagyo(n). golyob(is).
6. Egy kurta newü ágyu. 50. funtos. Vagyon hozzá golyob(is).
7. Egy Sárkány newü. 30 funtos. Vagyon golyobis hozzá.
8. Az Herczegh ágyui féle. 10. funtos. Nincze(n) golyob(is).
9. Egy ostromhoz valo keöves lánczos ágyu. 22. funtos.
10. Egy kis frater newü. 3. funtos taraczk. Vagyo(n) golyob(is).
11. Az szegény feiedelem falkoni féle. 5. funtos. Vagyo(n) goly(obis)

Kapufeli

1. Az első egy 4. funtos taraczk. Vagyon golyobis hozzá.
2. Az forgo taraczk egy funtos. Vagyon kewés golyobissa.
3. Az Bathori Istwán ágyui féle. 30. funtos. Vagyo(n) golyob(is).
4. Egy sereghbonto, kilencz cséw vagyon rayta.
5. Más sereghbonto, az porkoláb háza felet nyolcz cséw
vagyon rayta. Azon felyül egy forgo taraczk. egy funtos.

(A) so Czeyt ház

Az golyobis vagyon	—963.
Az harmincz eöt	—1116.
Az harmincz funtosakhoz vago(n)	—1302.
Az huszon eöt fontoshoz vagyon	—26.
Az huszonket fontoshoz vagyon	—91
Az husz fontosakhoz vagyon	—346.
Az tizennégy fontosakhoz vagyon	—(1)299.
Az eöt, hat, es hét fontos falkonokhoz vag(yon)	—1400.
Az négy fontos Taraczkokhoz vagyon	—1360.
Az ket, es három fontos Taraczkokhoz Va(gyon)	—4656.

Summa szerint az golyobisnak száma —14859.

Az mostan hozott Vy kötelek nyomnak. —12 mását —66 font(ot).
Az megh holt feiedelem a kiket hozatott tézen —14 mását —56 fontot.

Rosz keötél kinek semmi hasznát ne(m) vehetni —23 mását —59 funt(ot).

Eöreggh haiokötelek. kik(ne)kis it hasznát ne(m) vehetni hat
vagyó(n) méretlenek

Két ágyuhoz valo csiga. Vagyon kööteleivel, és
minde(n) szerzammal.

Az herczeggh csigaibais egy vagyon Nederlandi forma
minden szerszám(mal).

Vagyon hat eöreggh darab óón

Salletrom vagyon

—150 mása. 80 funt.

Felseö Czeyt ház

Az felseö Czeyt házban vagyon

—306 muskotér

Azokon kiwül kellettett adni válogatva

—100 muskotért

a Német gyalogoknak

Szakállas vagyon

—174

Lanczdssa vagyon

—150.

Fegyver derék

—146.

Katona sisak

—32.

Német sisak

—19.

Kerek pays

—11.

Az elmult esztendőben nyert zászló vagio(n) —28.

Az huszon kilenczediket mely gyalogh zászló vólt Illyesházi

Gaspar(na)k megh kwldötte Groff (Ur)am.

Idwezült Urunk ideiebeli (zászló). vagyon —10.

Kopia lehet Conioctura [sic]

Azonképp(en) kar (tács) hitvan hat masa

. házak

6A. falakon kiweöl, az vizen állokét porházban vagyon

(su)mma szerint ágyu és puska por

—537 mása. 15. funt.

(Az) puska por Toronban vagyon por

—126 mása. 24. funt.

(Máso)dikban vagyon

—216 mása. 109. funt.

(S)umma szerint az két Toronyban puska és ágyu por vagyon

—343 masa. 13. funt.

(Olvasz)tott fadgyu Tonnakban vagyon

(su)mma szerint. 39. mása, es 45 funt.

Extradatum per

Michaëlem Thoroczkaÿ

Ill(ustrissi)mi Domini Do(mi)n(i)

Principis (P(ro)thonota(rius)

[Pecetea aplicată a lui Gheorghe Rákóczi I.]

DAS INVENTAR DER FESTUNG ORADEA VON 1632

(Zusammenfassung)

Der Verfasser veröffentlicht — erstmalig zur Gänze — ein Inventar der im Jahre 1632 in der Festung Oradea vorhandenen Waffen und Munition. Das Dokument wurde vom Unterzeichner dieses Artikels im Historischen Archiv der Bibliothek der Akademie der S. R. Rumänien, Filiale Cluj, unter den Papieren der Familie Gyulai-Kuún entdeckt. Das Dokument besteht aus 12 Seiten in Folio, die ersten drei und die letzte davon unbeschrieben. Die Urheber des Inventars waren Berufssoldaten. Am Schluss trägt das Dokument das Siegel des Fürsten Georg Rákóczi I. Die Bedeutung dieses Aktes besteht in dem Umstand, dass darin nicht weniger als 69 Geschütze verschiedener Typen und Kaliber, mit den Wappen und Namen bedeutender historischer Persönlichkeiten angeführt sind. In der „Neuen Bastei“ fanden die Anfertiger des Inventars auch eine Waffe von grosser Bedeutung für die Militärgeschichte Rumäniens: ein Geschütz mit den Namen des berühmten Fürsten Michael der Tapfere (Mihai Viteazul). Nach Vorlage des Materials der Festung Oradea vergleicht der Verfasser — aufgrund eines anderen Inventars vom 15.—23. Jänner

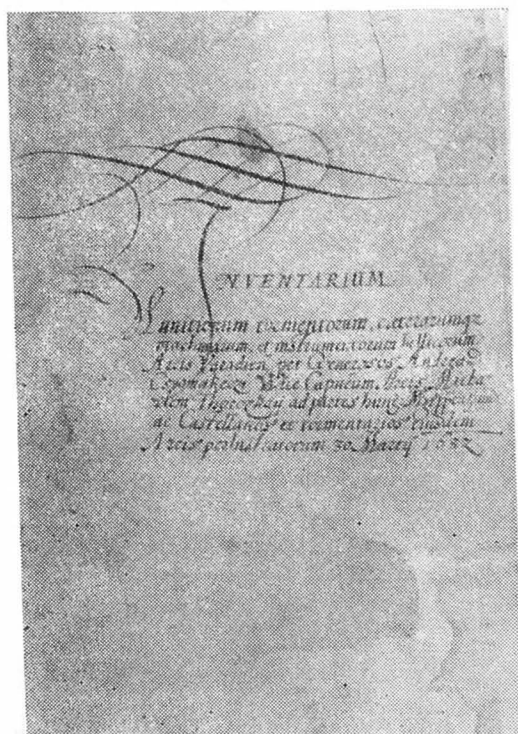

Fig. 1. — Foia de titlu a manuscrisului.

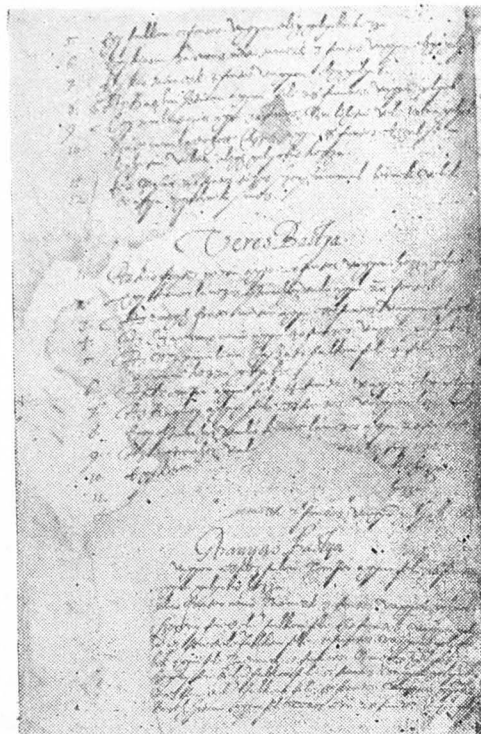

Fig. 2. — Pagină din manuscris.

1632 der in der Festung Făgăraș vorhandenen Waffen — den Grad der in den zwei Festungen erreichten Militärtechnik und stellt fest, dass im damaligen Zeitpunkt die von Oradea klar überlegen war.

Zum Schluss erwähnt er ein anderes Geschütz Michaels des Tapferen, das sich 1632 in der Festung Făgăraș befand, sowie ein Geschütz mit dem Landeswappen der Moldau. Aufgrund früher veröffentlichter Dokumente wird angenommen, dass letzteres — aller Wahrscheinlichkeit nach — im Auftrag des Ieremia Movilă, eines Zeitgenossen Michaels d. Tapferen, hergestellt wurde.

Offen bleibt die Frage des späteren Schicksals dieser Waffen von grosser historischer Bedeutung, sowie, ob die Jahre 1598—1600 als Zeitpunkt der Entstehung der rumänischen Artillerie angesehen werden können?

Im Anhang wird das Dokument zur Gänze wiedergegeben, zusammen mit vier Fotokopien und drei Ansichten der Festung Oradea.

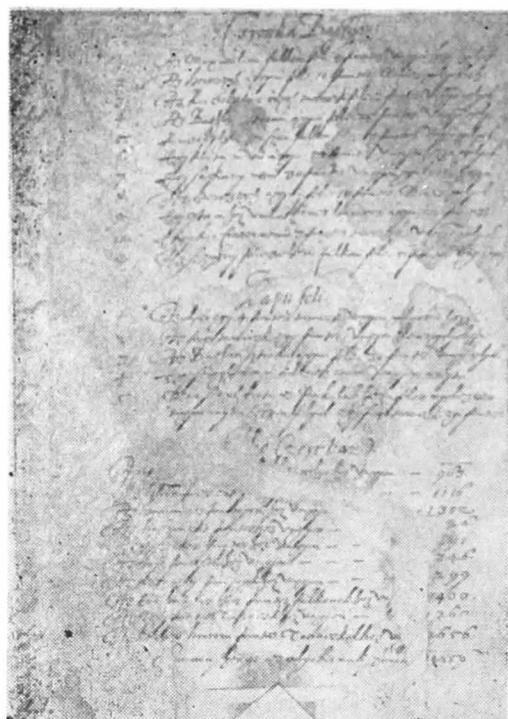

Fig. 3. — Pagina din manuscris.

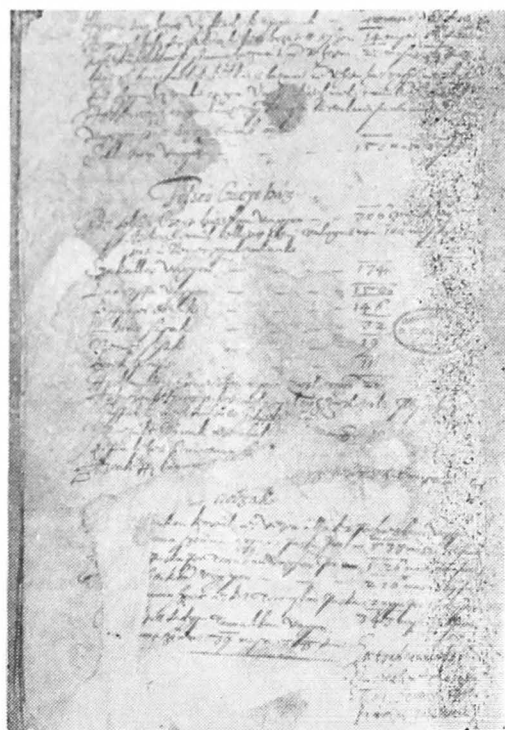

Fig. 4. — Ultima pagină a manuscrisului, cu semnătura unuia dintre autori și pecetea principelui Gheorghe Rákóczi I.

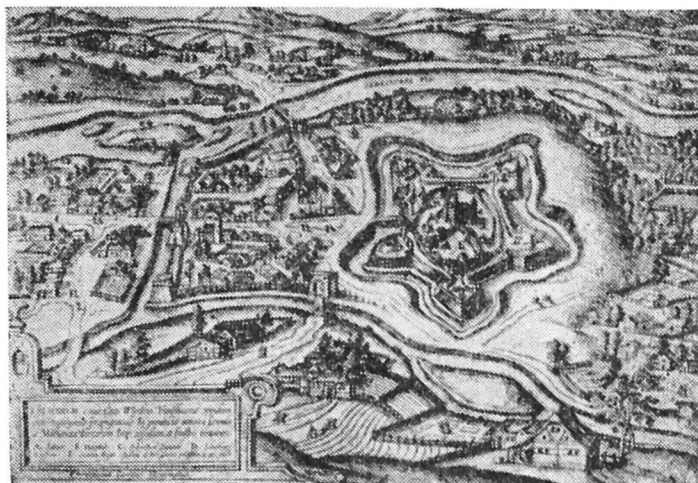

Fig. 5. — Veduta din 1598.

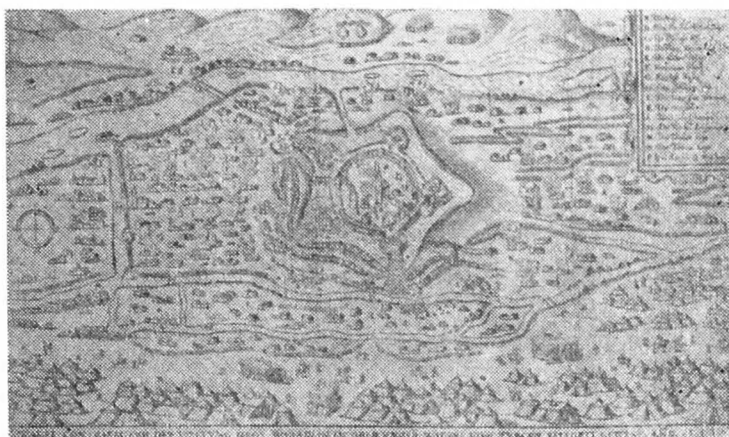

Fig. 6. — Veduta executată de Houfnagel.

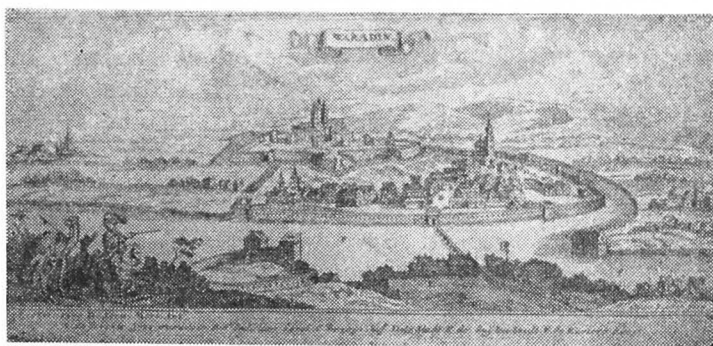

Fig. 7. — Vedere executată dinspre râul Criș; în prim plan, orașul întărit, iar în spate cetatea Orăștiei.

ZUGRAVII ICONOSTASULUI BISERICII SFÎNTUL NICOLAE DIN HUNEDOARA

Veacul al XV-lea se caracterizează printr-o intensă activitate a zugravilor de pictură murală și icoane, activitate în care se remarcă două componente principale. Pe de o parte fondul tradițional bizantin, care este elementul principal, iar în al doilea rând elementele locale, ce își au originea în interferențele cu arta apuseană. Evident că pentru arta românească din Transilvania, a doua jumătate a veacului al XV-lea reprezintă o fază deosebit de importantă. Este epoca relațiilor intense cu Moldova, relații mult mai vechi și cu profunde semnificații, care se accentuează în perioada domniei lui Ștefan cel Mare. Relațiile pe plan politic dintre Ștefan cel Mare și Matei Corvinul, obținerea de către domnul moldovean a unor întinse domenii transilvănene, au avut pe plan cultural-artistic efecte dintre cele mai însemnate. Domnul moldovean va fi căutorul unor biserici de piatră la Feleac și Vad, care prin grija sa vor deveni reședințe episcopale și importante focare de cultură. În această a doua jumătate a secolului al XV-lea schimbul de artiști este mai evident ca oricând. Dacă documentar se păstrează mai puține dovezi, studiile comparative și stilistice sînt în măsură să afirme prezența unor artiști veniți din Moldova ce activează în Transilvania.

Reflex al unor asemenea relații artistice sînt desigur și două icoane din biserica sfîntul Nicolae din Hunedoara. Cele două icoane nu aparțin iconostasului pictat în 1654 de Constantin Zograf, fiind aduse probabil din altă parte. Pentru a fi încadrate în tîmpla bisericii hunedorene, ele au fost tăiate în partea inferioară.

În legătură cu proveniența acestor icoane ne lămurește o scrisoare din anul 1775 a Ieromonahului Nichita de la Mănăstirea Prislop și a preotului Lazăr din Silivașul de Sus, către episcopul unit din Blaj¹. Ieromonahul de la Prislop se plînge nu numai pentru mănăstirea sa, ci și pentru Mănăstirea Plosca, de unde „s-au străinat” o serie de bunuri printre care și icoane: „așisderea clopote, icoane, odăjdii ale Mănăstirii Plosca ce se află la besiarica Hinidorii...”². În legătură cu această plîngere Grigore Maior, vlădica de la Blaj, scrie în rezoluție: „Cîte se găsesc la biserica Hinidorii să rămîie acolo în loc...”³.

Cele două icoane de la Mănăstirea Plosca⁴, ce se găsesc și azi în biserica din

¹ Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului, Lugoj*, 1913, p. 375–376.

² *Idem*, p. 376.

³ *Ibidem*.

⁴ Mănăstirea Plosca a existat pînă în veacul al XVIII-lea, fiind una din cele mai vechi mănăstiri din această parte a țării. Se găsea în apropierea Teliucului, în județul Hunedoara. Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 102; *Dieceza Lugoșului, Șematism istoric*, Lugoj, 1903, p. 452–453, ne informează despre această mănăstire că, potrivit unei adrese a ordinariatului Episcopiei unite către Tezaurariatul regesc, în 1829, Mănăs-

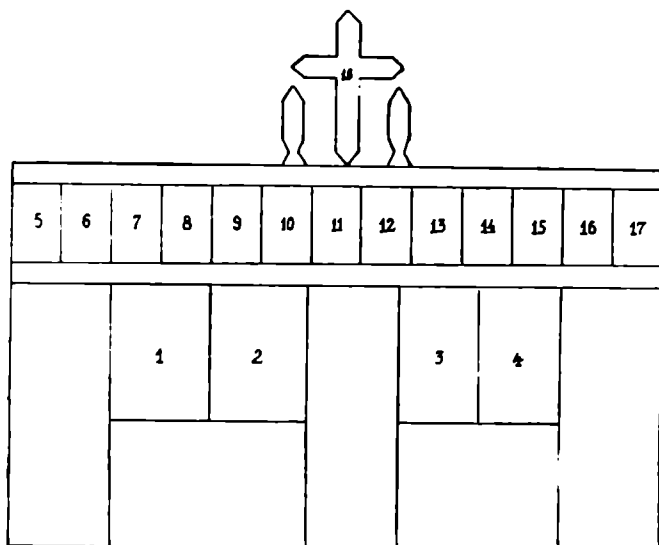

Fig. 1. — Schema iconostasului bisericii sf. Nicolae din Hunedoara. Icoane ce provin de la Mănăstirea Plosca, atribuite lui Gavril Ieromonahul: Sfântul Nicolae (1) și Maica Domnului cu pruncul, Hodighitria (2); Icoane pictate de Constantin Zograf la 1654: Deesis, icoană împărătească (3), Adormirea Maicii Domnului (4), icoane reprezentând apostoli (5–10, 12–17) Deesis pe tron (11), crucea cu molenii (18).

Hunedoara, reprezintă pe Maica Domnului cu pruncul, de tipul Hodighitria, avînd în dreapta și în stînga înșiruiți prorocii, și sfîntul Nicolae în haine arhieresti. Trebuie să subliniem că cele două icoane aparțin aceluiași meșter, fapt ce se remarcă imediat prin compararea cromaticii și a tehnicii, precum și a unor detalii de desen⁵. Reprezentată pînă mai jos de brîu, Maica Domnului cu pruncul (97××68×3 cm) se decupează pe aurul cald al fondului, pe care litere alungite cu eleganță înseriu monogramele Mariei și ale lui Isus. Mantia violet-brună, amintind purpura picturilor bizantine, este decorată cu blicuri geometrice de aur, ce vor să redea bogatele falduri ale îmbrăcăminții. Pe umăr și pe cap maforionul are cîte o stea stilizată. Micul Isus, pe care-l prezintă Maria cu mina dreaptă, ține în mîna stîngă un volumen înfășurat, iar cu dreapta binecuvîntează. Mantia, prinsă cu un brîu, cade în bogate falduri terminate în pliuri molatece și rotunjite, încercînd o materializare a veșmintelor. Drapajul amintește de forme asemănătoare din ambianța artistică gotică. Același bogat decor de blicuri însoțește și haina portocaliu-ocru a lui Isus.

Fețele exprimă o atitudine calmă, mai contemplativă și umbrită de o ușoară notă de tristețe în cazul Maicii Domnului. La Maria sentimentul este sugerat doar de

tirea Plosca, „longe antiquis est quam castrum Hunyadiense” și ar fi fost înzestrată cu bunuri de către familia Hunedoreștilor. Aceste afirmații se fac pe baza unei cercetări din 1711 și a altor documente mai vechi, care din păcate s-au pierdut. Dintre cărțile rituale de la această mănăstire se mai păstra la începutul secolului nostru, în biserica neunită din Hunedoara, un Triod despre care Șematismul amintit mai sus afirmă că este din veacul al XIV-lea. Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, vol. II, București, 1906, p. 121, îl notează ca un manuscris din veacul al XV-lea, care îl pomenește pe Ieromonahul Simon din Mănăstirea Neamț, „ot Moldavsca Zemle”. În 1762 mănăstirea este distrusă, icoanele și odorele sînt date de episcopul Petru Pavel Aaron bisericii unite din Hunedoara.

⁵ Sînt sugestive cîteva detalii în desenul celor două icoane. Zugravul folosește aceeași formă de fald de tip „ureche”, întâlnit la mantia micului Crist, iar în icoana sfîntului Nicolae la faldurile maforionului Mariei. O macrofotografie a urechilor sfîntului Nicolae și a lui Isus demonstrează același desen și pensulație.

Fig. 2. — Maica Domnului cu pruncul, Hodigitria, atribuită lui Gavril Ieromonahul, sfârșitul secolului al XV-lea.

încruntarea sprâncenelor și privirea melancolică, spre deosebire de Isus, care privește senin și ușor mirat. Pe marginile icoanei sînt reprezentați prorocii, fiecare dintre ei ținînd în mîini simbolul, fapt întîlnit destul de rar în iconografia ortodoxă a acestei epoci. Pe latura stîngă sînt reprezentați, de sus în jos, Melchisedec cu un ulcior, David cu chivotul în mîini, Ilie (?) cu un volumen desfășurat, Ezechiel cu o poartă de cetate, Ghedeon cu un scul de lînă, Daniil (?); în partea dreaptă Samoil (?) cu cădelniță, Solomon cu coroană și un volumen desfășurat, Isaia cu un clește pentru jăratec, Ieremia cu bagheta înflorită, Iacov cu scara și Zaharia cu un sfeșnic⁶. Folosirea simbolurilor în cazul prorocilor, pictați pe marginile icoanei, precum și folosirea faldurilor de tip „ureche”, sugerează un contact al meșterului ce a pictat această icoană cu ambianța gotică. Faldurile de acest tip se reîntîlnesc și

⁶ Pentru iconografia privind prorocii am consultat lucrarea în manuscris *Introducere în iconografia românească*, a prof. I. D. Ștefănescu, pentru care îi mulțumesc și pe această cale autorului. De asemenea și Vasile Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină*, Cernăuți, 1936, p. 133–139 și 212–213.

Fig. 3. — Maica Domnului cu pruncul, Hodighitria, atribuită lui Gavril Ieromonahul, sfârșitul secolului al XV-lea, detaliu.

în cazul icoanei ce-l reprezintă pe sfântul Nicolae, la maforionul Maicii Domnului, care îi întinde omoforul.

Sfântul Nicolae (90,5×65×3 cm), prezentat în bust frontal, îmbrăcat în polistavrion și cu omofor, binecuvîntează cu dreapta, iar în mîna stîngă ține o evangheliu ferecată în aur și pietre prețioase⁷. Polistavrionul este tratat plat, fără redarea drapajului, tocmai datorită elementelor decorative geometrice, ce nu permit folosirea curbilor fără distrugerea ritmului. În dreapta și în stînga sfîntului Nicolae, arhiepiscop de Mira, apar în bust Maria cu omoforul și Isus cu evangheliu. Personajele se decupează pe aurul cald, pe care este trecută și inscripția nominativă cu același caracter de litere ca și în cazul Hodighitriei. Documentar nu cunoaștem numele meșterului care a pictat cele două icoane de la Mănăstirea Plosca, dar unele detalii din pictura murală a bisericii din Bălinești ne îndreptățesc să presupunem stabilirea unei paternități comune. Asemănările frapante dintre portretele sfîntului Nicolae de la cele două biserici sînt concludente⁸. Dezbrăcate de culoare și abstrăgînd de tehnica diferită în care au fost pictate cele două reprezentări, vom constata o identitate ce merge pînă în cele mai mici detalii. O macrofotografie a portretului în semiprofil a lui Isus din icoana de lemn hunedoreană ne face să constatăm o similitudine izbitoare în privința compunerii desenului cu silueta lui Isus pe tron din tabloul votiv al frescei de la Bălinești⁹. În biserica moldoveană, în scena votivă amintită mai sus, cete îngerești înconjoară tronul. Unul dintre arhangheli are o siluetă și o ținută apropiată de cea a arhanghelului Mihail din icoana Maicii Domnului Hodighitria, ce provine de la Mănăstirea Plosca¹⁰.

Atribuirea celor două icoane de la Plosca unui zugrav care a pictat și în Moldova este pe deplin plauzibilă, socotind că în veacul al XV-lea mai cunoaștem și alte relații cultural-artistice între ținuturile hunedorene și cele moldovenești.

Numeroasele analogii de detaliu¹¹ acordă posibilitatea atribuirii celor două icoane ale Mănăstirii Plosca lui Gavril Ieromonahul, zugravul picturii murale de la ctitoria logofătului Tăutu din Bălinești¹². Calitatea excepțională a picturii icoanelor,

⁷ *Istoria artelor plastice în România*, vol. II, Ed. Meridiane, București, 1970, p. 168–169 (capitolul *Artă în Transilvania de la începutul secolului al XVII-lea pînă în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, redactat de prof. Virgil Vătășianu) datează în 1684 „în funcție de icoana împărătească reprezentînd scena Decisii” și cele două icoane de la Mănăstirea Plosca. Asupra originii icoanei sf. Nicolae ce se găsește în biserica din Hunedoara, Corina Nicolescu susține ideea că ea este pictată de Constantin Zugravul la 1654, socotind această icoană ca provenind din Țara Românească, din epoca lui Matei Basarab, „fiind poate cel mai valoros exemplu din această epocă, nu numai din Transilvania ci și din Țara Românească”. Vezi Corina Nicolescu, *Icoane vechi românești*, Ed. Meridiane, București, 1971, p. 27; în realitate Constantin Zograf pictează la 1654 interiorul bisericii împreună cu Stan, iar singur iconostasul, din care cele două icoane reprezentînd pe Maica Domnului cu pruncul Hodighitria și sfîntul Nicolae, au fost incluse în tîmplă abia în veacul al XVIII-lea.

⁸ Vezi *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, 1968, fig. 307.

⁹ *Idem*, fig. 306. Pentru a studia comparativ cele două figuri am realizat o fotografie a detaliului cu Isus din icoana de la Plosca, la care am inversat clișeul, constatînd că cele două imagini pot fi suprapuse aproape pînă în cele mai ne semnificative detalii.

¹⁰ Îngerul din stînga tronului de la Bălinești este aplecat spre Isus și cu aripile desenat în același chip ca în icoana noastră. Vezi Sorin Ulea, *Gavril Ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, fig. 1.

¹¹ *Vezi Istoria artelor plastice în România*, vol. I, fig. 309 și 310, unde este dată figura unui personaj din scena Corăbierii salvați de înec de sf. Nicolae, a cărui gestică, fizionomie a feței, pleptănătură și costum se aseamănă izbitor cu imaginile prorocilor Solomon și David din icoana Maicii Domnului Hodighitria de la Plosca.

¹² Inscripția cu semnătura lui Gavril Ieromonahul a fost descoperită de Sorin Ulea în vara anului 1955. Inscripția este pictată cu culoare albă la picioarele lui Isus pe tron din tabloul votiv: „+ Pisal Gavril Irom.” Vezi Sorin Ulea, *op. cit.*, p. 419 și fig. 2.

Fig. 4. — Sfântul Nicolae, icoană atribuită lui Gavril Ieromonahul, sfârșitul secolului al XV-lea.

Fig. 5. — Sfântul Nicolae, icoană atribuită lui Gavril Ieromonahul, sfârșitul secolului al XV-lea, detaliu.

Fig. 6. — 1) Detaliu cu Isus din icoana sf. Nicolae de la Plosca; 2) Detaliu din tabloul votiv din biserica de la Bălinești (după Istoria artelor plastice în România, vol. I, fig. 306).

starea de conservare deosebită în care se păstrează, dovedind temeinica cunoaștere a tehnicii tempera, eleganta grafie a literelor, vin să sprijine ipoteza emisă în legătură cu autorul.

Se pune acum întrebarea când au fost pictate cele două icoane de la Plosca, care probabil făceau parte dintr-un întreg iconostas, deoarece în funcție de pictura bisericii de la Bălinești ele trebuie datate la sfârșitul veacului al XV-lea sau cel mai târziu la începutul secolului următor¹³. Analiza atentă a drapajului din unele scene ale ansamblului de la Bălinești ne face să constatăm folosirea faldurilor involburate, atât de caracteristice ambianței artistice gotice¹⁴, reprezentînd în sine incontestabile înriuriri apusene¹⁵. Într-un studiu mai vechi I. D. Ștefănescu arăta că figurile alungite și draperiile mai degrabă ample, subliniate de un tiv alb, de la Bălinești, amintesc de meșterii din Transilvania¹⁶.

Influențele apusene care apar la Bălinești ne fac să credem în posibilitatea ca Ieromonahul Gavril să fi pictat înainte de această biserică în Transilvania. Acceptînd această ipoteză, presupunem că perioada sa de activitate în Transilvania ar fi înainte de anul 1504, adică la sfârșitul veacului al XV-lea sau în primii ani ai secolului al XVI-lea. Astfel, cele două icoane din biserica sfîntul Nicolae din Hunedoara, ce provin de la Mănăstirea Plosca, atribuite pe baza analogiilor lui Gavril Ieromonahul, au fost pictate probabil tocmai în această perioadă¹⁷.

Istoria bisericii sfîntul Nicolae din Hunedoara este deosebit de interesantă nu numai pentru istoria și evoluția artei, dar și din punct de vedere al evenimentelor istorice, care s-au desfășurat în jurul acestui monument ce datează încă din veacul al XV-lea¹⁸.

Numeroase motive de ordin istoric ne fac să credem că la sfârșitul veacului al XVI-lea și în primul sfert al secolului următor, biserica a aparținut „calvinilor” români, care dețineau mai multe biserici în acest ținut, avînd sediul protopopesc chiar în Hunedoara¹⁹. Potrivit diplomei din 10 octombrie 1643, dată de Gheorghe

¹³ Trebuie să menționăm că în privința datării picturilor de la Bălinești intervin o serie de controverse. Sorin Ulea, *op. cit.*, p. 425, susține pe baza unor grafite că pictura din această biserică moldovenească a fost realizată încă în 1493, deși pisanția bisericii menționează terminarea construcției abia în 1499. Vezi *Repertoriul monumentelor și obiectelor, de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, Editura Academiei, București, 1958, p. 172. Prof. Virgil Vătășianu datează pictura de la Bălinești între anii 1504 și 1511, deci după terminarea construcției. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 825.

¹⁴ Pentru faldurile de acest gen a se vedea scenele de la Bălinești: Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor, Iosif din Arimathea la Pilat, la I.D. Ștefănescu, *Église de Bălinești*, în *BCMI*, XXXVII, 1944, fig. 8, 14, 16, 17, 18.

¹⁵ În legătură cu aceasta vezi părerea lui Sorin Ulea, *op. cit.*, p. 460, nota 1: „În realitate, aceste calități nu sînt produsul unei influențe a artei apusene, ci expresia optimismului, vitalității și talentului unui popor tînăr și viguros, care — în condiții istorice favorabile — a introdus o nouă viață în schemele bizantine milenare”.

¹⁶ I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 39.

¹⁷ Trebuie să avem în vedere că această mănăstire trecească din Transilvania pentru care a pictat probabil Gavril Ieromonahul avea legături cu Moldova încă din acest veac. Vezi Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 121. Un zugrav cu numele Ieromonah Gavril este amintit și de un pomelnic din biserica de la Hunedoara. El este probabil unul dintre vechii zugravi ai bisericii hunedorene ce a pictat aici înainte de 1654. Ne punem întrebarea dacă acest Ieromonah Gavril nu este identic cu zugravul de la Bălinești și Plosca, deoarece în acest caz activitatea sa ar cuprinde și biserica din Hunedoara. De altfel, sub fresca de la 1654, datorată lui Constantin și Stan Zografi, se poate constata existența unui strat mai vechi de pictură.

¹⁸ Virgil Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, în *ACMIT*, 1929, p. 65 și urm. idem, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 563—564.

¹⁹ Silviu Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, Sibiu, 1920, p. 4, 17, 24; Gheorghe Șincai, *Hronica românilor*, tom. III, București, 1969, p. 56; Nicolae Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I, Vălenii de Munte, 1908, p. 325—326.

Rákóczi I lui Simion Ștefan cu ocazia recunoașterii în funcția de mitropolit de Alba Iulia, biserica din Hunedoara se mai afla sub jurisdicția „superintendentului calvin”²⁰. În orice caz, înainte de 1654 biserica revine la ortodoxie, întorcându-se sub jurisdicția mitropolitului ortodox din Bălgrad. Numai astfel putem explica restaurarea și reîmpodobirea bisericii hunedorene cu icoane și picturi murale.

Inscripția votivă din biserica sfântul Nicolae de la Hunedoara, comunicată de Nicolae Iorga²¹, ne vorbește în prima parte de „întemeierea” bisericii: „...întemeiatu-s-au aciaștă sfîntă și dumnezeiască bisearică pre hramu sf(ă)ntului Nicolae, în zilele prealuminatului Craiu Ardealului Gheorghe Racotî cel bătrîn, în cursul anilor 1634, cu osteneala și împreună cu tot(ă) cheltuiala a protopop(u)lui Ianăși ot Hinidor(ă) protopop Nicolae i Vasilie snă protopop Ianăși și Statie ginere-său...”²². Se pare că acest protopop Ianăș și cu fiii săi Nicolae și Vasilie, precum și Statie, ginerele său, sînt ctitorii „noii” biserici din Hunedoara, prin faptul că ei se reîntorc de la așa-zisa „biserică calvină românească” la ortodoxie. În acest caz este explicabil de ce într-un pomelnic diptic, din aceeași biserică, publicat în anul 1903²³, se află însemnat numele „Presbiter Ianeș” și al lui Statie care sînt aceiași cu cei din inscripția votivă din 1654, adică protopopul și ginerele său. În același pomelnic, pictat la proscomidie, din care azi nu se mai păstrează decît fragmente decorative, erau pomeniți „zugravii Eromonah Gavril, Stari Dragotin, Constantin, Erei Simeon”, probabil vechii zugravi ai picturii murale din veacul al XV-lea sau al XVI-lea²⁴.

Revenind la inscripția votivă de deasupra intrării spre pronaos, datînd din 1654, după enumerarea diferiților donatori, care au contribuit cu fonduri la pictarea bisericii, urmează un text în slavonă: „Văleat 1654. Această sfîntă și dumnezeiască biserică am scris-o cu mult greșitul și nevrednicul Constantin și Stan Zog”²⁵.

În același an a fost pictat și noul iconostas al bisericii, după cum reiese din inscripția de pe icoana împărătească Deesis: „Această icoană am scris-o eu Constantin Zograf în anul 1654”²⁶. Din pictura iconostasului pictat de Constantin Zograf în anul 1654 se mai păstrează două icoane mari, Deesis și Adormirea Maicii Domnului, friza de douăsprezece icoane cu apostolii, Deesis pe tron din centrul registrului superior, precum și crucea cu molenii, care parțial este repictată.

Icoana Deesis (96,5×64×3,5 cm) îl reprezintă pe Isus binecuvîntînd cu cartea legii deschisă, pe care se vede un text în limba slavonă. Mantia albastră, tivită cu o dantelărie de aur, îi cade în falduri bogate, tratate geometric, pe umărul stîng. Sub mantie, tunica de un roșu vișiniu are o clavă pe umărul drept. Tratarea drapajului tunicii folosește aceeași construcție geometrizată. Fața lui Isus, mai puțin bine conservată, presupune unele retușuri tîrzii. Tratarea reliefului feței, atît cît se mai poate distinge din vechea pictură, este realizat în tușe largi, așa cum sînt pictate și figurile Mariei și ale lui Ioan Botezătorul, ce-l flanchează pe Isus.

²⁰ Gheorghe Șincai, *op.cit.*, p. 56.

²¹ Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardelen și maramureșene*, vol. II, București, 1906, p. 117–118.

²² *Ibidem*.

²³ *Diecesa Lugojului. Șematism istoric*, Lugoj, 1903, p. 349.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Nicolae Iorga, *op.cit.*, p. 118.

²⁶ *Ibidem*. Anul de pe icoană este publicat greșit: în loc de 1654 a fost citit 1684.

Fig. 7. — Deesis, icoană împărătească, Constantin Zograf, 1654.

Cea de a doua icoană, Adormirea Maicii Domnului (96,5×69,5×3 cm), este o amplă compoziție, cu numeroase personaje, ce este tratată diferit față de compozițiile iconografice cu aceeași temă pe care le cunoaștem pînă acum. În jurul catafalcului cei doisprezece apostoli sînt covoșți de durere, fiecare dintre ei exprimîndu-și mîhnirea într-un anumit fel. La picioarele Mariei unul dintre apostoli, probabil Pavel, citește prohodul. Prin faptul că personajele nu sînt așezate simetric, ci în diferite poziții, compoziției îi este imprimată o anumită mișcare. Remarcăm între apostoli pe unul care sărută cu venerație mîinile împreunate ale Mariei. În planul al doilea, deasupra catafalcului apare Isus, purtător al sufletului fecioarei, înconjurat de o mandorlă, susținută de cete îngerești. În dreapta și în stînga mandorlei, pe un fundal de arhitectură, grupuri de arhierei cu cărți și cădelnițe, îmbrăcați în polistavrioane, participă la prohod. Tratarea figurilor este mai plastică, cu ușoare nuanțări ale volumelor. Schematismul geometric al faldurilor din icoana Deesis este

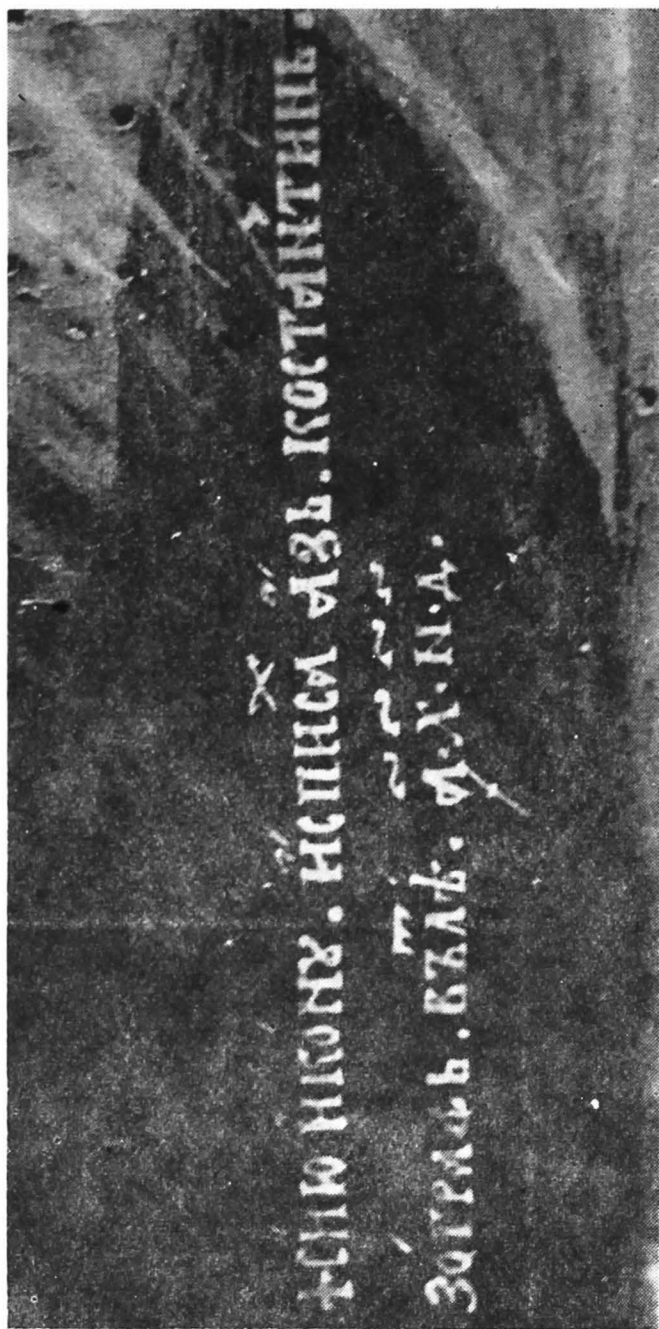

Fig. 8. — Inscriptia de pe icoana Deesis.

aici mai puțin accentuat. Aceleași nimburi în relief cu motive vegetale le întâlnim și în această icoană, ca și în icoana împărătească. Motivul de împletitură vegetală, cu garoafe și lalele stilizate, este folosit pentru decorarea chenarului. Incizia este realizată în grosimea grundului și amintește nu numai tehnic, dar și tipologic de motivele decorative ale icoanelor epocii lui Matei Basarab de la Arnota²⁷. Scena Adormirii Maicii Domnului se repetă și în pictura murală din biserică în aceeași formă compozițională, chiar dacă ea este ușor amplificată. Detaliul cu sărutul miinilor Mariei îl reîntâlnim în scena pictată pe perețele de vest al naosului. Compoziția, precum și multe din motivele decorative întrebuintate de pictura murală, dovedesc că timpla și fresca bisericii au aceeași paternitate, autorul lor fiind Constantin Zograf în anul 1654.

Iconostasul bisericii nu conservă nici una din icoanele prăznicare și nu avem nici un indiciu că acest registru ar fi existat la origine. Deasupra icoanelor de format mare urmează icoanele apostolilor, într-o precară stare de conservare, datorită faptului că în decursul timpului au fost spălate și probabil răzuite de funingine. Numele apostolilor sînt trecute pe icoane: Toma, Marcu, Iacov, Petru, Ioan, Andrei, Pavel, Marcu (?), Luca, Simion, Filip, Bartolomeu. În centrul teoriei apostolilor se găsește o icoană Deesis, în care Isus apare pe tron. De după spătarul jilțului apar bustul Mariei și al lui Ioan Botezătorul. Expresia, gestică, desenul și decorul faldurilor din această icoană sînt identice cu cele din icoana împărătească Deesis, dar reduse proporțional cu mărimea panoului pe care s-a pictat.

Timpla este încoronată de crucea cu molenii, care are pictura șlearsă și parțial refăcută. Crucea (117×72 cm) are la bază o inscripție din care se mai poate desluși în limba slavonă: „Pomenește (doamne) pe Miclăuș“. Probabil donatorul acestei cruci, menționat de inscripția de mai sus, este identic cu „Presbiter Miclăuș“, amintit de pomelnicul de la proscomidie publicat în Șematismul diecezei Lugojului, în 1903²⁸.

O primă întrebare, pe care ne-o punem în mod firesc, este desigur în legătură cu definirea stilistică și formația artistică a lui Constantin Zograf. Asemănările cu pictura icoanelor de la Arnota, ctitoria lui Matei Basarab, în privința fondului și a motivelor ornamentale întrebuintate de meșter în decorarea chenarelor, folosirea unor falduri geometrizeate în icoana Deesis, ne duc spre pictura iconarilor din Țara Românească de la mijlocul veacului al XVII-lea. Introducerea unor detalii cu caracter profan, compoziția mișcată și tratarea picturală a fețelor presupune o înfriurire a artei Renașterii transilvănene a veacului al XVII-lea. Probabil Constantin Zograf s-a format la școlile de zugrăvie din Țara Românească, de unde a trecut în Transilvania, pictînd la mai multe biserici. El este unul dintre meșterii cei mai dotați ai acestei etape de dezvoltare a picturii transilvănene.

MARIUS PORUMB

²⁷ Vezi *Istoria artelor plastice în România*, vol. II, București, 1970, fig. 82, precum și un articol mai vechi al lui Virgil Drăghiceanu, *Pictorii lui Matei Basarab la Arnota Vilcea*, în *BCMI*, XXII, 1929, p. 138; icoanele de la Arnota se găsesc azi în colecțiile Muzeului de artă al R.S. România. Ele poartă semnătura lui Stroe Zugrav ot Tirgoviște și anul 1644.

²⁸ *Diecesa Lugojului. Șematism istoric*, Lugoj, 1903, p. 349.

Fig. 9. — Adormirea Maicii Domnului, Constantin Zograf, 1654.

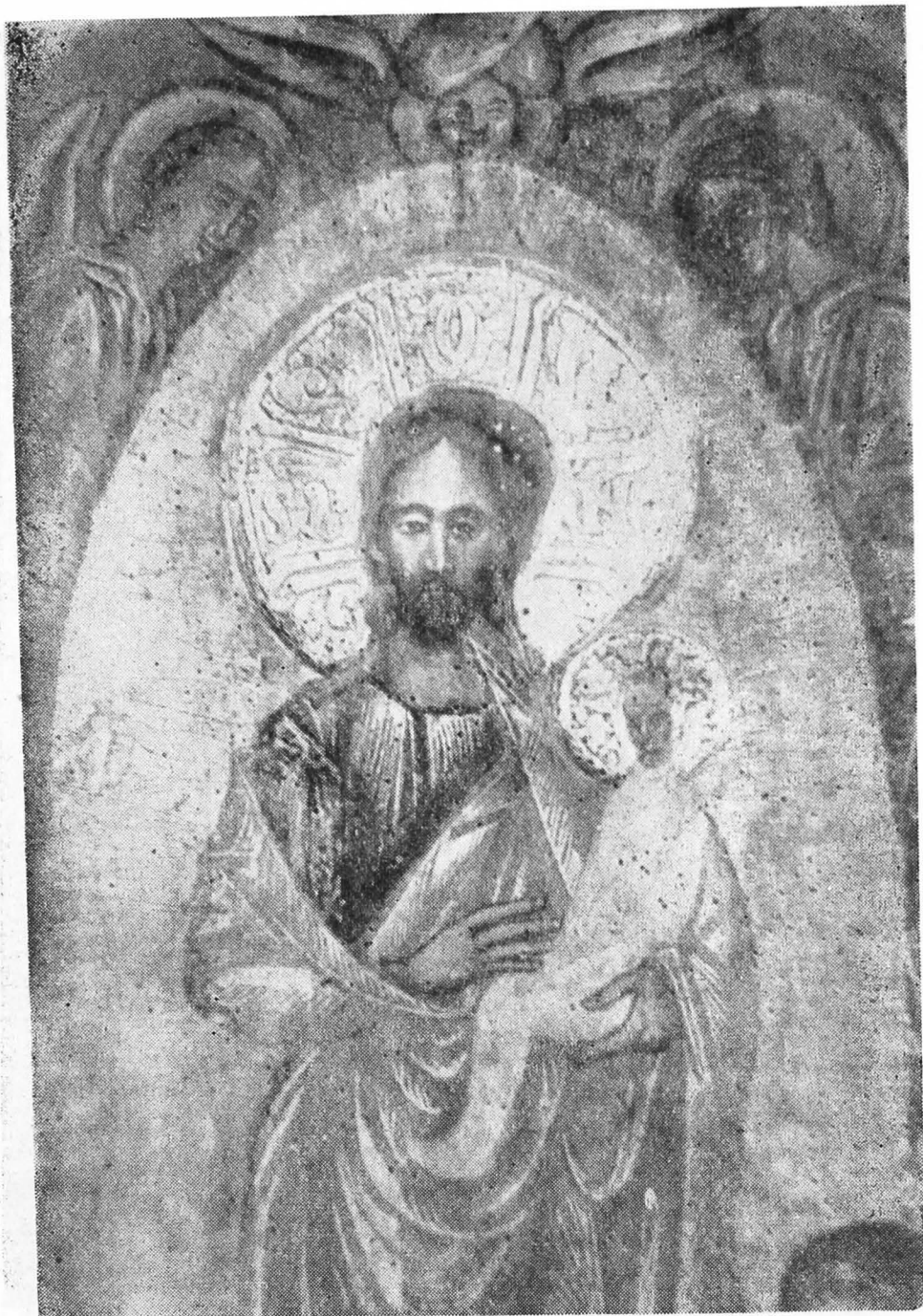

Fig. 10. — Adormirea Maicii Domnului, Constantin Zograf, 1654, detaliu.

Fig. 11. — Deesis pe tron, Constantin Zograf, 1654.

Fig. 12. — Apostolul Iacob, Constantin Zograf, 1654.

DIE IKONOSTAS-MALER DER HL. NIKOLAUSKIRCHE IN HUNEDOARA

(Zusammenfassung)

In dem Ikonostas der Kirche des Hl. Nikolaus in Hunedoara befindet sich eine Anzahl alter Ikonen, von denen zwei mit der Darstellung der Gottesmutter mit dem Kind von Typ Hodegetria, bzw. des Hl. Nikolaus wahrscheinlich aus dem Kloster Plosca stammen, von wo sie vor 1775 nach Hunedoara gebracht wurden, in welchem Jahr sie in Dokumenten erwähnt sind. Aufgrund von Entsprechungen in Stil und Komposition können die beiden Ikonen dem Maler Gavril Ieromonahul, dem Urheber der Wandmalereien in der Hl. Nikolauskirche aus Bălinești (Moldau) zugeschrieben werden. Einige westliche Einflüsse im Werk dieses Malers führen zur Annahme, dass dieser Künstler vom Ende des 15. Jhs. — vor Bălinești — in Siebenbürgen gearbeitet hat.

Der Ikonostas der Kirche von Hunedoara wurde gleichzeitig mit der Freske gemalt und datiert aus dem J. 1654. Die Deesis-Ikone in dem Ikonostas trägt eine Inschrift mit dem Namen des Malers und dem Jahr „Constantin Zograf“ „1654“. Von den Ikonen des Constantin Zograf sind erhalten Der Tod der Gottesmutter, das Ikonenregister mit den zwölf Aposteln, in deren Mitte Jesus auf dem Thron. Constantin Zograf ist einer der begabtesten Ikonenmaler dieser Zeit in Siebenbürgen. Wahrscheinlich wurde der Meister im künstlerischen Milieu der Walachei ausgebildet, wo wir Entsprechungen in der Ikonenmalerei aus der Zeit des Matei Basarab finden. Die Einführung einiger Details von Laiencharakter, die weniger steife Komposition und die malerischere Behandlung der Gesichter lässt einen gewissen Einfluss der siebenbürgischen Renaissance von Mitte des 17. Jhs. vermuten.

CARACTERISTICILE STILISTICE ALE BISERICILOR DE LEMN DIN TRANSILVANIA

Cunoașterea și cu aceasta și prețuirea lor este tot mai accentuată, în urma cercetărilor făcute în ultimele trei decenii. Au fost ele cuprinse în catagrafii ale unor eparhii, în special cele din Muntenia și Moldova, mai puțin din Transilvania. Direcția Monumentelor Istorice a făcut o inventariere a monumentelor istorice privind și bisericile de lemn, atât cele declarate monumente istorice, și într-o măsură oarecare și a acelor care urmează să fie cuprinse în lista acestor monumente.

S-au publicat referate, materiale, lucrări de sinteză, urmărind îndeosebi arhitectura lor cu scopul de a le restaura, dându-le înfățișarea cât mai aproape de cea originală. Datorită acestei acțiuni de proporții mari, au fost restaurate numeroase biserici de lemn în toate ținuturile de o parte și de alta a Carpaților.

În cele ce urmează, căutăm să cunoaștem caracteristicile stilistice ale acestor monumente.

Stilul bisericilor de lemn se poate diferenția în special: a) după plan și b) după înfățișare. Dar se pot caracteriza și după notele specifice regionale și influențe reciproce pe provincii. Astfel:

1. În primul rînd după provinciile mai mari.

2. După configurația topografică în plan ori arhitectură, munte, deal, ape, șes.

3. După influențe stilistice în plan ori arhitectură, pe teritoriu mai restrîns.

Vom putea stabili elemente comune la un mare număr de biserici în toate provinciile, în special în ce privește planul de bază — orizontal — al bisericii. Elemente comune stilistice vom constata și în ce privește arhitectura, înfățișarea lor, precum și între elementele caracteristice numai unor regiuni (Maramureș).

Cercetînd componentele stilistice ale monumentelor putem să spunem că un monument aparține Moldovei, Țării Românești, ori Transilvaniei inclusiv Crișanei și Banatului.

Planșele anexate cuprind aproximativ toate *tipurile de plan* din toată Transilvania cu corespondențele respective din toată țara. Ne-am servit de cercetările lui C. Petranu, ale noastre și ale profesorului V. Vătășianu pentru bisericile de dincoace de Carpați și de cele mai recente ale lui Radu Crețianu pentru Muntenia și Ioana Cristache-Panait pentru Moldova. Pentru Transilvania a publicat E. Grecianu și planul cîtorva biserici de pe Mureșul superior. Ioana Cristache-Panait și

I. Scheletti pentru județul Sălaj*, iar Ioana Cristache-Panait și Fl. Dimitriu pentru bisericile din Banat. (Operele consultate, în Bibliografia de la sfârșit.)

În felul acesta putem avea o privire generală asupra bisericilor de lemn din țară, atît ca stil, cît și ca număr.

Acțiunea de restaurare a acestor monumente de artă țărănească a salvat multe biserici de la distrugeri, întrucît încă de prin 1910—1918—1920 au fost distruse multe biserici din cele mai reprezentative, mai vechi și mai valoroase, fără nici un discernămint, decît din ambiția de a avea o biserică nouă, sau, în unele cazuri, să dispară urmele luptelor confesionale pornite în secolul al XVII-lea și care s-au terminat în 1948. În muzeele în aer liber din București, Cluj, Oradea avem păstrate cele mai reprezentative biserici din regiunile de dincoace de Carpați. De aceeași prețuire și ocrotire s-au bucurat bisericile de lemn și în ținuturile de dincolo de Carpați.

Vom stărui asupra caracteristicilor acestor monumente după plan și după înfățișare.

Ordinea tipurilor este după clasificarea noastră, pe care am utilizat-o în *Repertoriul bisericilor de lemn din Transilvania, Crișana, Banat și Maramureș*, lucrare în manuscris. Clasificarea am făcut-o genetic, de la formele cele mai simple pînă la cele mai evolute, cu variante la fiecare tip. Tipurile care se deosebesc după diferiți autori sînt puse în legătură cu clasificarea de bază.

Vom căuta să ne cunoaștem, deocamdată, în linii mai mari, cu *arhitectura* bisericilor de lemn pe baza cercetărilor din ultimele patru-cinci decenii. Astfel, vom urmări mai deaproape:

a) planul, b) înfățișarea — stilul, c) formele de turn, d) bolta, e) clopotnițe și acoperișul, f) motivele decorative exterioare, ciopliturile în lemn.

Pictura și iconografia vor fi tratate în altă lucrare.

a. Planul

Tipul I. Acest tip poate fi caracterizat prin *forma cea mai simplă*, un dreptunghi, care include și altarul, sau cu altarul pe lățimea naosului, *nedecroșat*, de formă circulară, pătrată, trapezică, triunghiulară ori pentagonală.

Forma primitivă a acestui tip este *casa țărănească*, cu altarul inclus, deci nedistinctiv în exterior. Este cel mai rar și are ca variante, cu prispa pe sud sau foișor pe vest.

Nu ni s-au păstrat biserici vechi, această construcție avînd un caracter provizoriu. Acestui tip aparțin bisericele din Cuștelnic, Subpădure, pe Tîrnave; pe Mureș: Șpălnaca; Feneșel — Cluj; Erneiul Mare — Tg. Mureș, iar în jurul Ludușului, la Ațintiș și Deag. La Deag s-au păstrat amîndouă bisericile zidite una lîngă alta, avînd aproape aceleași dimensiuni, aceeași construcție, aceeași pictură făcută de zugravii școlii de la Feisa.

Altarul circular, cu diametrul pe lățimea naosului, este foarte rar. Din zid, la Cornești — pe Tîrnava, din lemn curbat la Straja — Cluj, la Baica — Almaș-

* Vor fi și alte studii mai recente, încă n-am avut putința a le consulta, ori n-au ajuns să fie publicate.

Huedin, Ionești — Arad, Dragomirești — Timiș, Schișorul — Neamț și altele în Banat, acestea sub influența sârbească.

Tipul II. Variantele din acest tip: cu altarul nedecroșat cu 3 fețe — baza trapez; cu 4 fețe, cu unghiul în axă sînt mai puține; dar cele cu 5 fețe sînt cele mai răspîndite. Acestor biserici, de obicei, mici ca dimensiuni, nu li s-a construit altarul mai redus, decroșat, nefiind suficient loc pentru trebuințele liturgice ale preotului, cădiri, înconjurări etc.

Tipul III. Naosul și pronaosul dreptunghiulare, altarul decroșat, mai mic. În variante poate avea 3, 4 ori 5 fețe, dar nici unul nu este circular. Este tipul cel mai frecvent. Varianta cu muchia în axă — 4 fețe — de asemenea este rară și o găsim numai la bisericile cele mai vechi. Este și incomod, neavînd fereastră în axa bisericii necesară mai ales la altarul cu ferestrele mai mici ale bisericii.

Tipul IV. Acest tip se caracterizează ca derivînd din cele precedente, cu caracteristica principală *pronaosul fiind și el poligonal*, în afară avînd 3 fețe, baza trapez — în interior, 5 fețe. Este cel mai vechi tip de plan care corespunde noțiunii de *corabie*, cum este numită de obicei această formă de biserică. Cînd altarul nu este decroșat, atunci întreg planul este un fel de oval, și se aseamănă mult cu o corabie.

Acestui tip îi aparțin în general bisericile cu o singură boltă, de la altar la pronaos; Feneșel, Erneiul Mare, Deag, biserici fără turn sau cu turn-clopotniță cu sau fără prispă. Cele care au turn, acesta are o funcțiune simbolică sau decorativă.

Al șaptelea tip, cel mai rar și mai evoluat, este cel cu sînurii laterali, în cruce sau trilobat. Avem în Transilvania abia 12 biserici, cele mai multe fiind în Moldova, unde acest tip este cu mult mai frecvent. Evident la noi este o influență moldovenească. Amintim bisericile din Călinești și Breb — Maramureș; din Reghin-sat, Toplița, Tulgheș. Sînt pitorești și construite cu măiestrie. Bolta este cilindrică peste naos, nu au cupole ca cele moldovenești în afară de Bilbor și Tulgheș.

La tipurile nementionate aici, caracteristicile sînt evidente

În general varietatea tipurilor împreună cu caracteristicile lor s-a luat de la sat la sat, de la meșter la meșter, multe din ele sînt specifice locurilor și regiunilor.

b. Înfățișarea

Sub aspectul *înfățișării* care dă specificul artistic al bisericii, bisericile pot fi grupate în următoarele tipuri:

I. tip de *casă țărănească* fără turn. Cele mai multe au o singură boltă pentru naos și pronaos. Alături este clopotnița iar în sate mai necăjite, o zvoniță pusă într-o cracă de copac sau într-o furcă ca la fintina cu cumpănă; un clopot mai mic dă de veste anumite momente mai principale ale slujbei sau ale înmormîntării.

II. *Cu turnul mic*, fără clopote, clopotnița separată.

Biserica poate să fie cu, sau fără prispă. În această categorie intră bisericile de pe Mureș, din Banat, de pe la Năsăud — Gersa. — Turnul este înghițit de corpul bisericii: Erneiul Mare, Cuciu de pe Mureș.

III. *Turnul ceva mai înalt.* Înălțimea totală a bisericii mai mică decât lungimea ei, astfel că raportul între înălțime și lungime $\frac{I}{L} < 1$, este mai mic decât 1; biserica are părțile proporționale, dar nu are eleganța și zveltețea celor de tipul următor. Clopotele sînt în turn, care are, de obicei, galeria deschisă, împodobită cu arcade, iar coiful are baza patrată sau octogonală. În această categorie sînt multe biserici în Bihor, Someș și Hunedoara.

IV. *Turnul mai înalt,* raportul fiind unitatea $\frac{I}{L} = 1$, raport care exprimă o armonie între înălțimea și lungimea bisericii. Putem să-i spunem *raport armonic*. Sînt cele mai elegante, proporționate și cele mai numeroase. Cele mai multe sînt în Bihor, pe Someș, Arad, la moți și Hunedoara.

VI. Tipul bisericilor cu *turnul suprainălțat* care iese din corpul bisericii ca o săgeată. Raportul $\frac{I}{L} > 1$ este mai mare decât unitatea. În multe cazuri, biserica este joasă și parcă abia suportă greutatea și măreția turnului. În această categorie sînt relativ puține biserici, din regiunea Clujului, la Fildu de Sus, Nadăș, Drag, Așchileu! Mare, Voivodeni, la moți: Giurcuța; apoi în Lăpuș; cele din Șurdești, Plopiș și citeva în Bihor. Acest stil se poate pune în legătură cu stilul gotic al bisericilor de zid, bineînțeles în alte proporții, după felul lucrului în lemn, care diferă de cel din cărămidă. Turnuri de acest fel la noi au avut și au alte confesiuni, mai ales luteranii și reformații, iar în lemn aceștia mai au cîteva exemplare mai vechi în Sălaj. Sînt construite la bisericile numai din zid — Dej, Mănăstireni, Văleni, toate biserici mari, impozante, turnuri elegante, suprainălțate. Stilul a fost adus din apus de unde l-au împrumutat și cei din Transilvania, sașii luterani, reformații maghiari, apoi ortodocșii.

VII. *Tipul maramureșean*, cu streășina dublă, biserici armonice, elegante, turnurile cu și fără clopotnițe, galeriile deschise cu arcade, acoperișul separat pentru fiecare parte a bisericii, altar, naos cu pronaos, foișorul pe vest. Nu au prispă. Din secolul al XVIII-lea s-au construit și clopotnițe ca să cruce turnurile. Acestui tip aparțin și unicele biserici în afară de Maramureșul istoric la Lăpuș, Domnîn—Sălaj și mai ales cea din Șurdești care însă în înălțime le întrec pe toate. În Ucraina subcarpatică, la Apșa de jos și în alte părți sînt cîteva biserici de acest tip. Este explicabil: pe acea vreme, teritoriul Maramureșului s-a extins și peste Tisa.

VIII. Bisericile cu *turn baroc*, cu bulbi în formă de ceapă. Îl avem la mănăstirea Strîmba—Cluj, Colțirea—Baia Mare și în Banat. În Moldova și Muntenia mai puține. Mai numeroase pe Crișuri.

Ca *vechime*, cele mai multe din cîte ne-au mai rămas, sînt din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. În secolul al XIX-lea încă s-au zidit un număr destul de mare de biserici de lemn, dar ca valoare artistică rămîn în urma celor din secolele anterioare. Multe dintre cele mai noi au un caracter provizoriu pînă își vor zidi una de piatră.

Faptul că, cele mai multe biserici de lemn din Transilvania sînt din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, se datorește epocii de frămîntare, de luptă politică națională și religioasă, care caracterizează aceste secole. Mai dăluiesc biserici și din secolele XV—XVI, unele și mai vechi (Ieud—Maramureș, în Hunedoara și Sălaj).

„Unirea” din 1700, așa cum s-a făcut, frămîntările primelor decenii, luptele reli-

gioase din 1759—60, răscoala lui Horia din 1784, războaiele de tot felul cu tătarii, austriecii, luptele lui Rákóczi, apoi luptele de peste hotare ale lui Napoleon, valul revoluției franceze, au fost tot atâtea piedici și îndemnuri în același timp, atât pentru zidirea cât și pentru distrugerea bisericilor, mai ales ale celor de lemn. Unde mai punem numărul mare de biserici distruse cu tunul și cu focul de generalul Bucov în 1761—62 în cinstea crăiesei Maria Terezia și spre gloria Romei catolice.

Tregerile de la ortodoxie la „unire” ori revenirile se făceau și cu biserica satului; ba, tregerile fiind făcute cu mare zel de către stăpînire, bisericile au fost luate de la ortodocși cu forța. Cei rămași fără biserică nu s-au lăsat, ci în scurtă vreme — chiar în cîteva zile — cazul de la Bălan—Sălaj — și-au ridicat alta, oricît de mică. Majoritatea bisericilor sînt zidite între 1750—1790. S-au asociat cîteodată și mai multe sate mai apropiate — cazul de la Luna de Sus—Cluj —, împreună au zidit biserica și au plătit anumite tablouri din pictura de pe boltă, sau au făcut alte daruri, odoare ori obiecte de cult.

c. Turnul

Variante arhitectonice

Este expresia cea mai caracteristică a stilului unei biserici. Nu numai ca să se deosebească de alte clădiri din localitate, dar în afară de cele liturgice, aveau și unele funcțiuni.

Cu toate că nu fiecare biserică a avut clopote — se serveau de toacă —, totuși în timpurile mai vechi și înainte de ocupația turcească — secolul al XVI-lea —, biserica a îndeplinit și în timpul războaielor anumită *misiune de pază și de apărare*. Fiind pe loc mai ridicat — în afară de sat, forțat și de stăpînii zilelor —, a servit ca loc de alarmă, în caz de război, după cum și azi, în caz de incendiu, alarma se dă din turnul bisericii, lovind clopotul în „dungă”.

Biserici fără turn se vor fi zidit sub ocupația turcească. Turcii au luat clopotele de unde au putut. (La fel sa-întîmplat și în primul război mondial cu alte armate.) Clopotul bisericii din Cîmpanii de Sus—Vașcău—Bihor, din 1538, cu inscripția *Ambrus*, a stat îngropat în gunoi mai bine de 200 de ani. A fost dezgropat, sfințit din nou și pus la locul lui după plecarea turcilor. A fost dăruit bisericii din Sighiștel, un sat mic, învecinat cu Cîmpanii.

În însemnările unui călător dinainte de 1716 se spune că, în Maramureș, au fost și biserici fără turnuri și fără clopote. Oamenii s-au ferit să pună clopote de teama vrăjmașului, care le ducea; precum și de teama stăpînului, care le lua. Invaziunea tătărească din 1717, în Maramureș, a distrus un număr destul de însemnat de biserici.

De la forma primitivă — cu baza pătrată, coiful piramidă patrată cu 4 fețe triunghiulare, scund —, forma cea mai veche pe care o găsim și pe Columna lui Traian, sau pe turnurile cetăților săsești de pe la noi din secolele XIII—XIV, forma a evoluat, coiful s-a construit cu 8 fețe, sau chiar aproape conic, iar baza lărgită. Cele mai frumoase, cu baza octogonală, au poala mult lărgită, ca niște volane (biserica din Ciucea și cea din Chiraleș, ultima adusă în Muzeul etnografic, în aer liber din Cluj), au coiful aproape conic și potrivit ca înălțime, cu cel mai armonicos raport. Construcția lor este foarte solidă și ingenioasă. Turnul bisericii din Berința sau al

cele din Vad—Satu Mare au rezistat mai bine de 20 ani, cu toate că biserica era în ruină. La mutarea unei biserici — cazuri frecvente — demontarea turnului a fost problema cea mai dificilă. Nu oricare meșter se încumetă s-o facă. Biserica a rezistat și datorită pereților ei, construiți din birne late pînă la 80 cm și groase pînă la 20 cm, lungi pînă la 12—16 m. Bisericile din Berind—Cluj, Bretea pe Mureș, Rogoz—Lăpuș, la amîndouă bisericile și altele de la Lăpuș sau din Maramureș au o vechime de 200—300—400 ani și trăiesc încă. Secretul vieții lor stă în acoperiș, care, refăcut din 30—50 de ani, apără biserica și-i lungeste viața.

Unele turnuri își au și specificul lor. Cele din Bihor și mai ales din jurul Beiușului au un inel la bază, caracteristic lor (Șeghiște, Rieni, Brădet, Broaște etc.). Sînt cîteva și pe Crișul Alb și în Hunedoara.

În Hunedoara, pe la Ilia, la Lăpugiu de Jos sau Rădulești, turnul este etajat, o construcție complicată și foarte frumoasă. Acest model se mai găsește și pe Arieș—Brăzești, la bisericile de zid, de tip *moșănesc*.

Iar ca mărețic, elegantă, supletă sînt cele cîteva amintite la tipul *suprainălțat* — Vad—Satu Mare, Șurdești, Plopiș, Fildu și altele.

Pe o arie destul de mare sînt turnurile flancate de cîte 4 turnulețe — simbolul celor patru evangheliști, unele cu mici arcade ca la galeriile bazei turnului. Este o influență luată de la alte confesiuni, elemente pe care le au și sașii-luterani și maghiarii reformați. Mai frecvente pe Someș, în Bihor și cîteva în Sălaj. În Maramureș, în Budești; Fildul de Sus, Gîrbou, Agîrbiciu, Păniceni din ținutul Clujului; Vad—Satu Mare, Șurdești, Plopiș—Baia Mare.

În celelalte provincii nu este nici un caz nici de formă barocă, nici de „gotică” cu patru turnulețe. Este un specific transilvan

Nici Moldova, nici Țara Românească nu au nici o biserică cu turn suprainălțat. S-a format, a trăit și mai trăiește pe pămîntul Transilvaniei pe Someș și pe Crișuri.

O formă rară: la Colțirea—Baia Mare și la mănăstirea Strîmba—Cluj, la mai multe biserici din Bihor, din veacul al XVII-lea, dacă nu și mai vechi, unele au turnul mic, la baza coifului în formă de ceapă, caracteristica barocului ardelean. Stilul este foarte răspîdit la bisericile de lemn și de zid, mai ales în Banat. În Bihor și pe Crișul Alb sînt mai rare. Stilul acesta în secolul al XVIII-lea pentru bisericile de zid a fost impus de Maria Terezia. La cele de lemn, stilul și construcția e mai simplă, a fost luată de la cele de zid. În Maramureș, barocul este la corpul bisericii, streășina frîntă cu acoperiș și mai larg la bază. La coif, barocul n-a fost aplicat aici, nicăieri.

d. Bolta

Bisericile de lemn au bolta cilindrică *en berceau* — în leagăn, cu variante. La cele fără turn este o singură boltă de la altar pînă la pronaos. Peretele despărțitor nu s-a ridicat pînă la boltă, bolta prelungindu-se peste pronaos. La altele, de tip mai vechi, altarul cu trei și patru fețe pe lățimea naosului, bolta cuprinde și altarul.

Bolta altarului are diferite variante. Construcția depinde de forma altarului. Cînd altarul are 5 fețe, două formînd pereții pe N și S, două înclinate, cea pe est paralelă cu tîmpla; în acest caz pe cele două fețe paralele, bolta este cilindrică, pe est se ridică un perete vertical care se reazimă pe un tavan orizontal.

Cînd bolta este pe altar trapezic, atunci are sectoare care se apropie de cerc și în ansamblu de porțiune de sferă. În rare cazuri, cînd altarul are 3 fețe, baza patrată, în care caz altarul are tavan plan, orizontal.

Sînt biserici — Baica, Bălan, Rogoz, Bilbor, Tulgheș, Călinești — unde bolta altarului are o construcție ingenioasă, complicată, cu încheieturi solide care să asigure forma și stabilitatea construcției. La Bilbor și Tulgheș, bolțile sînt sferice cu nervuri.

În Maramureș bolta *naosului* este cilindrică, se reazimă pe o cunună lată, întrindă, pereții verticali sînt străpunși de ferestre mici, puse între cele două streșini, ca să fie luminat întreg interiorul. La unele, Bîrsana, Ieud—Vale, bolta este parabolică, construcție ingenioasă și inteligentă.

Bisericiile în plan *în formă de cruce*, numai sinii laterali sînt ușor boltiți ca o porțiune din sferă, naosul boltit cilindric, pronaosul cu tavan plan — Reghin, Bilbor, Toplița, Călinești, Tulgheș.

e. Prispa

Îndeplinește o funcțiune practică de ocrotire a pereților și de adăpost pentru credincioși, sau loc de sfat după terminarea slujbelor. De obicei este de-a lungul fațadei sudice, largă pînă la 80—100 cm, cu sau fără balustradă. Între șoși — colonete —, sînt arcade, unele cu frumoase cioplituri și încrestături. Totul este prins în cuie de lemn. Alături de prispă pe sud, unele biserici au prispă și pe vest, iar altele și pe nord — Cizer (în Muzcul în aer liber din Cluj).

Unele biserici care au intrarea pe vest, în fața intrării prispa este pe întreaga față și mai largă, formînd un *foișor* de unde se trag și clopotele, turnul avînd drept bază grinzii mari care acopere foișorul.

În Maramureș, prispa de vest are numai o funcție decorativă și este destul de rară. Unele biserici, ca la Săliște, la fosta biserică veche din Văleni, foișorul foarte lărgit, încăpător, numit *șatră*, servește ca loc pentru prohodul morților, în loc ca acest prohod — slujba la înmormîntare — să se facă în biserică sau în fața bisericii.

f. Decorul

Cel interior îl formează pictura, *ciopliturile* la ușile împărătești, la tîmplă, la cununile transversale care susțin bolta și la uștiorii ușii din peretele dintre naos și pronaos.

În exterior, la cîteva biserici, Păușa, Bălan, Chendrea, Briglez, la altele din Sălaj, s-a păstrat și pictura murală, lucru rar la bisericile de lemn din Transilvania. În Bihor, Lăpuș, Maramureș, Moldova nu s-au făcut zugrăveli și în exterior. Este o influență moldovenească, mulți dintre zugravii bisericilor din Transilvania au făcut școală pe la mănăstirile moldovenești.

Încrestăturile de la uși, cu motive vechi, foarte vechi, păstrează arta veche românească moștenită de la înaintașii noștri de secole. Tot în exterior avem frumosul și bogatul decor al aripilor și consolelor. Aripă la altar, la pronaos, pînă

la 8—10 pene, care se deschid cuprinzînd între ele la altar pe est o modestă fereastră ca să slăbească întunericul din altar.

În Cluj, în parcul Muzeului etnografic, este biserica adusă din Chiraleș—Bistrița, care are aripile cele mai frumoase, iar ceva mai jos *briul* cioplit în birne, care înconjoară biserica, ca o funie închipuind soliditatea spirituală a bisericii. Briul este frecvent și la bisericile din Moldova și Muntenia.

Multe biserici de lemn și-au pierdut caracteristica lor, a lemnului, fiind tencuite în exterior, unele avînd înfățișarea unei biserici de zid. Înfățișarea caracteristică a bisericilor de lemn au pierdut-o și prin acoperișul din țiglă sau tablă în loc de șindrilă. Restaurările făcute au pus șindrila la locul ei, iar biserica în frumusețea ei originală.

*

Din examinarea tipurilor de plan al bisericilor de lemn din toate provinciile țării, constatăm *unicitatea* tipurilor, cu frecvența mai mare sau mai mică a lor. Cel mai frecvent este cel cu altarul mai mic, zis decroșat, cu 5 fețe, iar cel mai puțin frecvent este cel cu sinuri laterali, în afară de Moldova, unde sub influența bisericilor vechi de zid, este mai răspîdit. Tipul vechi de *corabie* este destul de răspîdit în toate provinciile.

Raportînd numărul bisericilor existente pe diferite regiuni ale țării, Transilvania cu 961 biserici, are cel mai mare număr de biserici, iar Banatul — cu 69 biserici — cel mai mic. În Transilvania, în regiunile mai sărace, deluroase, cu păduri, s-au construit multe biserici și mai cu ușurință, avînd material și meșteri, pînă cînd în Banat distrugerile au fost mai masive, ele fiind într-o măsură mai mare, ca avînd caracter provizoriu, construite mai modeste, lemnul mai puțin, meșteri lemnari și mai puțini. În veacul al XVIII-lea s-au zidit biserici de zid, multe, înlocuindu-le pe cele de lemn. Puținele care au rămas sînt foarte grăitoare de sărăcia și mizeria în care au trăit românii bănățeni înainte de secolul al XX-lea.

Din prezentarea noastră, ilustrată cu cîteva biserici aparținînd diferitelor tipuri, putem să ne facem o imagine despre valorile create de geniul poporului român, care sînt atît de grăitoare prin specificul lor, cu note distincte față de ale altor neamuri, între granițele noastre sau afară din ele.

Să le păstrăm, să le cunoaștem și să le ocrotim.

Recunoștință statului nostru socialist, pentru darul dat țării prin punerea lor în valoare și existență asigurată.

AT. POPA

Data construcției bisericilor menționate în acest studiu:

1. *Agîrbiciu*, Cluj, 1690
2. *Apșa de Jos*, U.R.S.S., 1561
3. *Așchileul Mare*, Cluj, 1819
4. *Baica*, Sălaj, 1618
5. *Bălan*, Sălaj, 1695
6. *Berind*, Cluj, 1782
7. *Berința*, Maramureș, XIV—XV, zid.
8. *Bilbor*, Harghita, 1800
9. *Bîrsana*, Maramureș, 1720
10. *Brădet*, Bihor, înc. sec. XVIII
11. *Brăzești*, Alba, 1773
12. *Breb*, Maramureș, 1531
13. *Breb*, Sălaj, 1759
14. *Breteia Mureșană*, Hunedoara, 1650
15. *Briglez*, Sălaj, 1720
16. *Broaște*, Bihor, 1756
17. *Budești*, Maramureș, 1643
18. *Călinești*, Maramureș, 1784
19. *Chendrea*, Sălaj, 1733
20. *Chiraleș*, Cluj, înc. sec. XVII
21. *Ciucea*, Cluj, 1579
22. *Ciumărna*, Sălaj, 1771
23. *Colțirea*, Maramureș, sec. XVIII
24. *Cornești*, Mureș, 1782
25. *Cuștelnic*, Mureș, 1751
26. *Deag*, Mureș, 1762 și 1805
27. *Domnin*, Sălaj, 1701
28. *Dragomirești*, Timiș, 1754
29. *Dragu*, Sălaj, 1806
30. *Drăghia*, Maramureș, 1706
31. *Erneiul Mare*, Mureș, înc. sec. XIX
32. *Feneșel*, Cluj, 1750
33. *Fildul de Sus*, Sălaj, 1727
34. *Gersa I*, Năsăud, 1750
35. *Gîrbou*, Cluj, XVII
36. *Giurcuța*, Cluj, 1862
37. *Ieud*, Maramureș, 1364
38. *Ieud-Vale*, Maramureș, 1717
39. *Ileanda*, Sălaj, 1441
40. *Ionești*, Arad (Hălmagiu), 1850
41. *Lăpugiul de Jos*, Hunedoara, 1665
42. *Livezeni*, Hunedoara, 1868
43. *Luna de Sus*, Cluj, 1784
44. *Lupșa*, Alba, 1429
45. *Muntele Rece*, Cluj, 1792
46. *Nadășu*, Cluj, 1558
47. *Nicula*, Cluj, 1558 [distrusă de incendiu, în 1973. VI.]
48. *Păniceni*, Cluj, sf. sec. XVII
49. *Păușa*, Sălaj, 1730
50. *Plopiș*, Maramureș, 1780
51. *Reghin*, Mureș, 1794
52. *Remetea Chioarului*, Maramureș, 1443
53. *Rieni*, Bihor, 1753
54. *Rogoz*, Maramureș, 1643
55. *Rozavlea*, Maramureș, 1717
56. *Săcălășeni*, Maramureș, 1441
57. *Silivașul de Cîmpie*, Năsăud, 1662
58. *Măn. Strîmba*, Sălaj, 1470
59. *Straja*, Cluj, 1772
60. *Subpădure*, Mureș, 1824
61. *Șieu*, Maramureș, 1531
62. *Șpălnaca*, Alba, 1753, 1760
63. *Șurdești*, Maramureș, 1782
64. *Toplița*, Harghita, 1824
65. *Tulgheș*, Harghita, 1790
66. *Vad*, Maramureș, 1720
67. *Voivodeni*, Sălaj, 1820
68. *Văleni*, Maramureș, 1787
69. *Zîmbor*, Sălaj, 1643.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. D. Antal. *Schituri și mănăstiri în protopopiatul Reghin*, în *Revista Teologică*, nr. 4, 1926. Sibiu.
2. V. Brătulescu. *Biserici din Maramureș*, București, 1940.
3. N. Cornean. *Monografia eparhiei Caransebeș*, Caransebeș, 1941.
4. Radu Crețianu. *Bisericile de lemn din Muntenia*, București, 1941.
5. Idem. *Bisericile de lemn din Regiunea București*, în *Glasul Bisericii* (București), nr. 1—2, 1964.
6. Ioana Cristache-Panait și Florica Dimitrescu. *Bisericile de lemn ale Banatului*, în *Mitropolia Banatului* (Timișoara), nr. 10—12, 1971.
7. Ioana Cristache-Panait, Florica Dimitrescu și Titu Elian. *Bisericile de lemn din Moldova*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, nr. 2, 1972.
8. Ioana Cristache-Panait și Ion Scheletti. *Bisericile de lemn din Sălaj*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, nr. 1, 1971.
9. E. Diaconescu. *Biserica de lemn din Răpciuni-Ceahlău*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei* (Iași), nr. 1—2, 1966.
10. Eugenia Grecianu. *Tipologia bisericilor de lemn din zona centrală a Transilvaniei*, București, 1969.
11. L. Ghergariu. *Construcțiile monumentale de lemn din Sălaj*, Cluj, 1968, în manuscris.
12. Gr. Ionescu. *Arhitectura populară românească*, București, 1957.
13. Șt. Meteș. *Din istoria artei religioase române*, Sibiu, 1930.
14. Ioachim Miloia. *Bisericile de lemn din Banat*, în *Vestul* (Timișoara), 1933.
15. Longin Oprea. *Biserici de lemn monumente istorice din Arhiepiscopia Timișoarei și Caransebeșului*, în *Mitropolia Banatului*, nr. 1—3, 1965.
16. Andrei Pănoiu. *Contribuție la cunoașterea tipologiei bisericilor de lemn*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, nr. 1, 1970.
17. Cor. Petranu. *Bisericile de lemn din jud. Arad*, Sibiu, 1927.
18. Idem. *Monumentele istorice ale jud. Bihor*, Sibiu, 1931.
19. Idem. *L'art roumain de Transylvanie*, București, 1938.
20. At. Popa. *Biserici de lemn din Transilvania*, Timișoara, 1942.
21. Idem. *Biserici de lemn din Transilvania*, în *ACMIT*, anii 1929, 1930—31, 1932—36.
22. Virgil Vătășianu. *Contribuții la tipologia bisericilor de lemn din țările române*, Cluj, 1960.
23. Idem. *Contribuții la cunoașterea bisericilor de lemn din Moldova*, Cluj, 1931.
24. Idem. *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959.
25. I. Cristache-Panait. *Bisericile de lemn de pe Valea Almașului*, în *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, București, 1969.
26. Dana Tarnavski—Schuster. *Biserici de lemn din Țara Lăpușului*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, nr. 2, 1973.

Tipuri de plan

(Planșa I și planșa II)

I a — I b, cele mai primitive, dar nu și cele mai vechi, unele ca o casă, fără turn, la I a altarul inclus în dreptunghiul planului, altele, I b, cu altarul circular (în plan), cazuri foarte rare.

II a — II c, cu altarul *necroșat*, adică este pe lățimea naosului.

III a — III g, cu altarul *decroșat*, adică mai strîmt decît naosul. Este tipul cel mai frecvent în toate ținuturile românești, în special III d, altarul cu 5 fețe.

Bisericile de tipul III c și III f, cu muchia în axă, sînt foarte rare.

IV a — IV e, forma de *corabie*, pronaosul poligonal, altarul *necroșat*. Tipurile cele mai vechi.

V a — V d, aceleași caracteristici, dar cu altarul *decroșat*. Cele mai multe pe teritoriul Transilvaniei, exceptînd Maramureșul.

VI a — VI e, tipuri foarte puțin obișnuite. Sînt în Bihor și la moți.

VII a — VII g, cel mai avansat, cu plan în formă de cruce, cu sînuri laterali la naos, unele cu boltă sferică pe naos; clopotnița pe sud-vest, cu foișor pe vest. Foarte frecvent în Moldova și Țara Românească, unde dealtcum sînt și biserici aparținînd tipurilor din pl. I.

La unele tipuri sînt indicații de proveniență luate din lucrările prof. V. Vătășianu, C. Petranu, din lucrările publicate pentru Moldova și Muntenia, iar cele fără indicații din publicațiile noastre.

Titlurile sînt cuprinse în Bibliografie.

Prescurtările: V. = Vătășianu; Petr. = Petranu; Mold. = Moldova; Mt. = Muntenia.

Tipurile după elevație — înfățișare

(Planșa III—IV)

1. Casă, cu sau fără prispă. Fără turn.
2. Turnul mic, coiful mic.
3. Turnul clopotniță, fără galerie, căptușită cu draniță.
4. Turnul mijlociu, cu galerie, coiful octogonal.
5. Turnul armonic, coiful ascuțit, balconușul cu galerie și arcade.
6. Turnul înalt, la baza lui patru turnulețe.
7. Tip maramureșan, cu streășină dublă.
8. Turnul baroc, galeria cu arcade, foișor pe vest.

Tipul cu plan în formă de cruce, în exterior; în afară de sînuri, nu are caracteristici deosebite față de tipurile I—III. Excepție face biserica din Călinești — Maramureș.

STILEIGENTÜMLICHKEITEN DER SIEBENBÜRGISCHEN HOLZKIRCHEN

(Zusammenfassung)

Die Holzkirchen Rumäniens sind einerseits durch die *Einheitlichkeit* der Typen im Grundriss und Aussehen, andererseits aber auch durch ihre Vielfältigkeit und durch die Abarten des gleichen Typs nach Gebieten und künstlerischem Ausdruck charakterisiert.

Die grösste Vielfältigkeit findet man beim Altar, je nachdem er die ganze Breite des Kirchenschiffs einnimmt oder nicht.

In manchen Gegenden Siebenbürgens sind die Kirchen mit hohem Turm häufiger; im Maramureschgebiet herrscht das Barock mit zweistufigem Dach und ausgewogenen Proportionen vor; in der Moldau und in Muntenien sind die Kirchen bescheidener im Aussehen, haben aber meisterhaft ausgeführte Wölbungen; sie leiten sich von den Steinkirchen aus dem 14.—17. Jh. ab, die wieder als Vorbild die kleinen alten bescheidenen, jedoch künstlerisch wertvollen Holzkirchen hatten. Im Banat sind die wenigen, heute noch verbliebenen Holzkirchen gar nicht grossartig im Aussehen, doch sind sie kunstvoll gefügt.

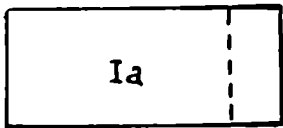
Unter den Grundrissypen sind die Typen IV und V die ältesten, aber mit ihrer Bootsform, auch die reizvollsten.

Die Zierelemente werden ebenfalls hervorgehoben, weiters der südliche gedeckte Gang und die westliche Vorhalle, Anbauten, die gleicherweise dem Schutz der Kirche wie den Gläubigen als schützendes Dach diente.

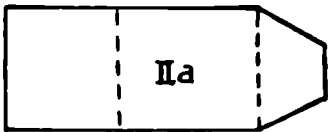
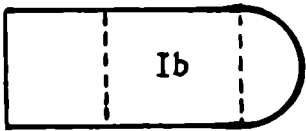
Die Holzkirchen, wo immer sie auch erbaut wurden, legen Zeugnis ab für das künstlerische Bewusstsein und für die Kenntnis der Holzschnitzerei bei den bauerlichen Künstlern, die wohl wenig Buchweisheit hatten, aber umsomehr Sinn für das Schöne und Nützliche.

I

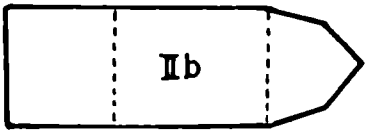
TIPURI DE PLAN

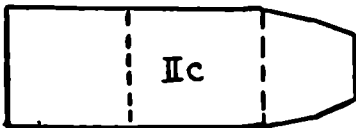
V.

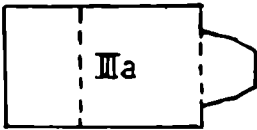
V. Mt. Mold. Petr.

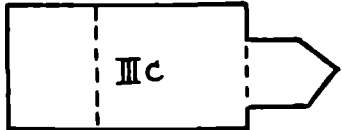
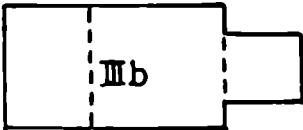
Petr.

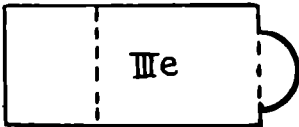
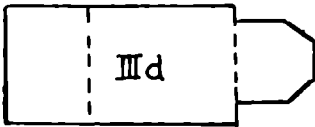
V. Mnt. Petr.

V. Petr.

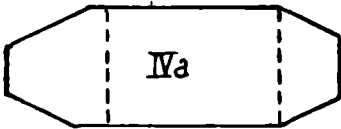
V. Mt. Petr.

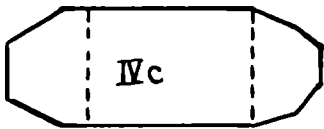
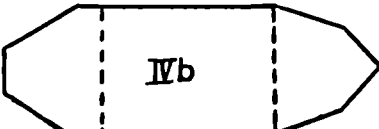
Mt. Petr.

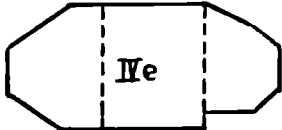
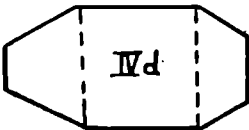
Petr.

V. Mold.

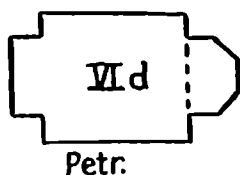
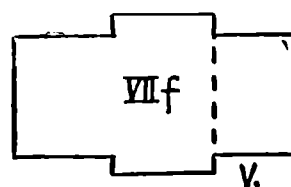
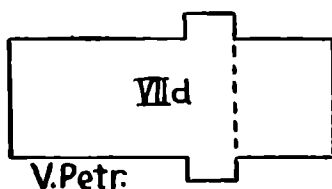
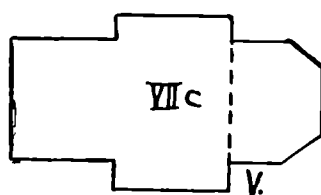
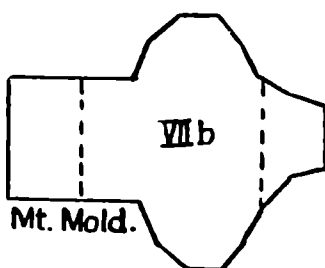
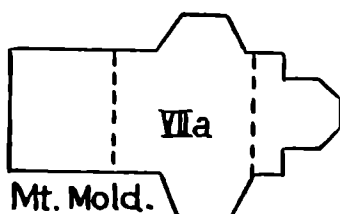
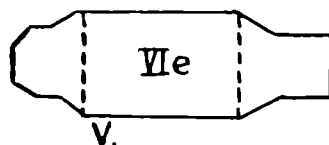
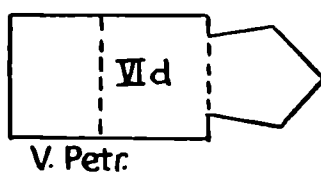
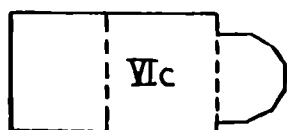
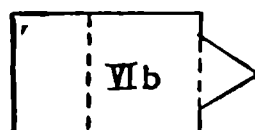
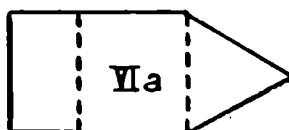
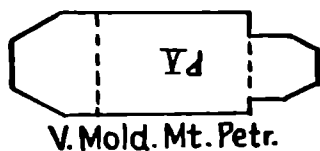
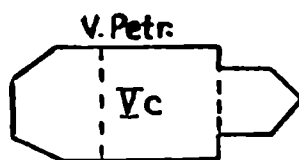
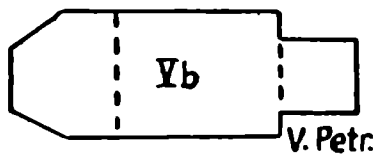
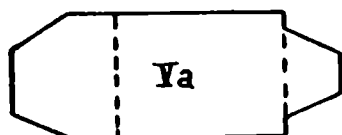

V. Petr.

Petr.

II

III

1

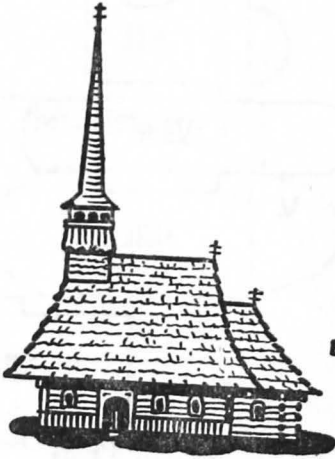
2

3

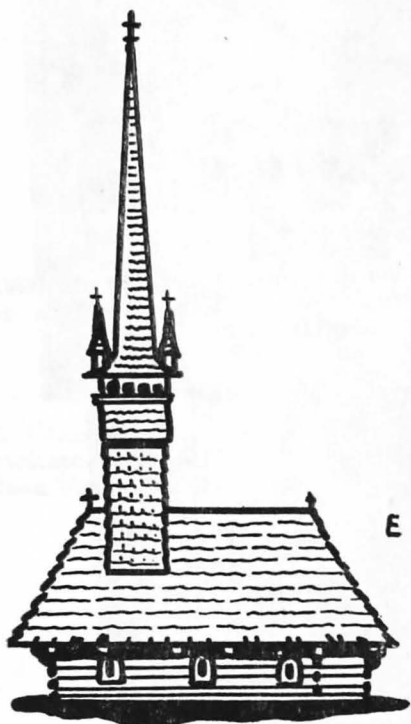

4

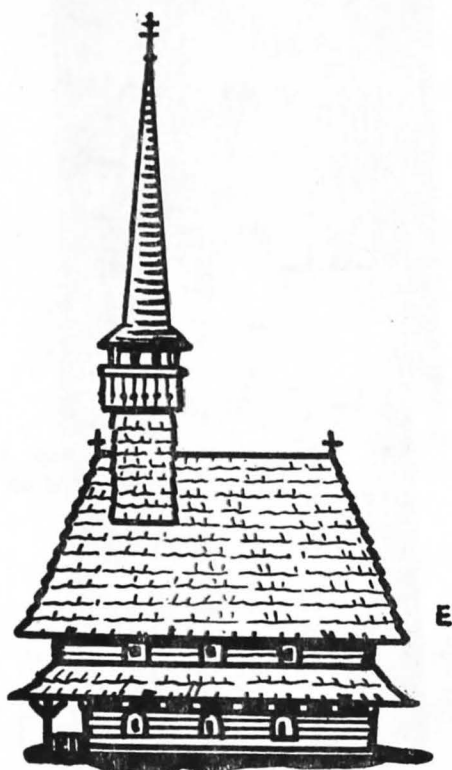

5

IV

6

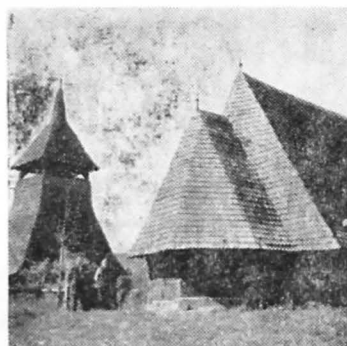
7

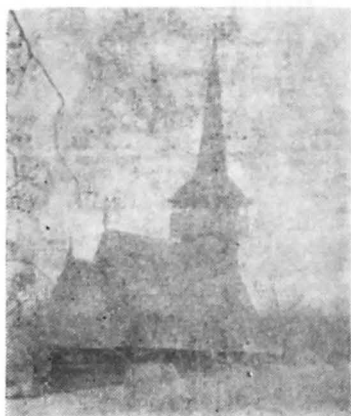
8

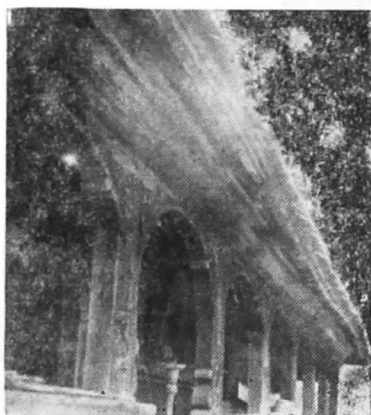
1. Biserica din *Silvașul de Cîmpie*, 1662. Ca o casă țărănească.

2. Biserica din *Feneșel* — Cluj, din 1680. Fără turn, clopotnița alături. Pictura de Dim. Ispas din Gilău.

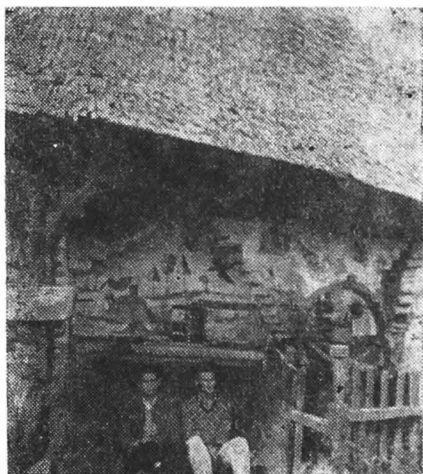
3. Biserica „Horea” din *Cizer* — Sălaj, zugrăvită în 1772. A lucrat la ea și Horea. Numele lui este încrestat pe o scîndură în dosul bolții. În Muzeul Etnografic al Transilvaniei, Secția în aer liber.

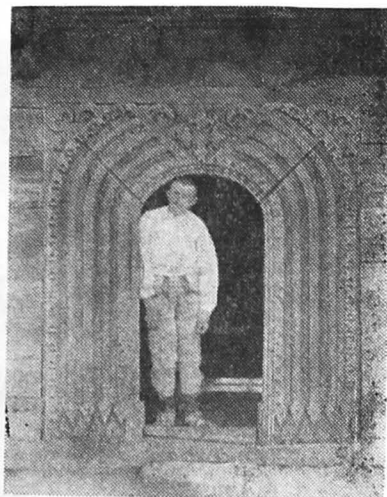
4. *Cizer*, Prispa. Aspect monumental. Totul este cioplit, încrestat, și sculptat cu măiestrie. Este cea mai artistică biserică de la noi.

5. *Livezeni* — Petroșani, 1868. Modestă, zidită de oameni săraci.

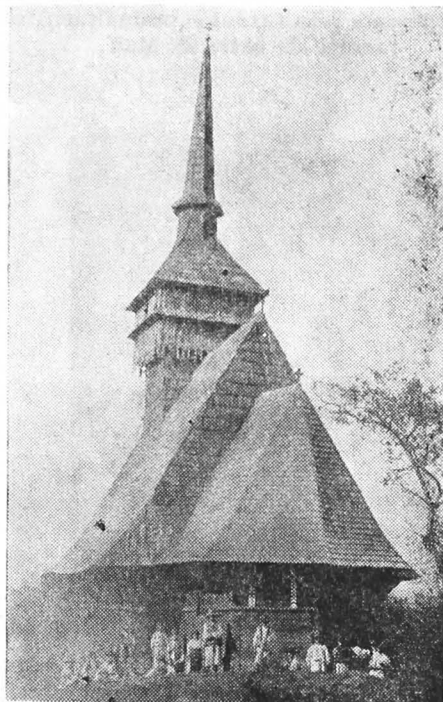
6. *Păușa* — Sălaj. Pictura exterioră bine păstrată. Are cioplituri artistice. Este a doua biserică de mare valoare artistică din Transilvania.

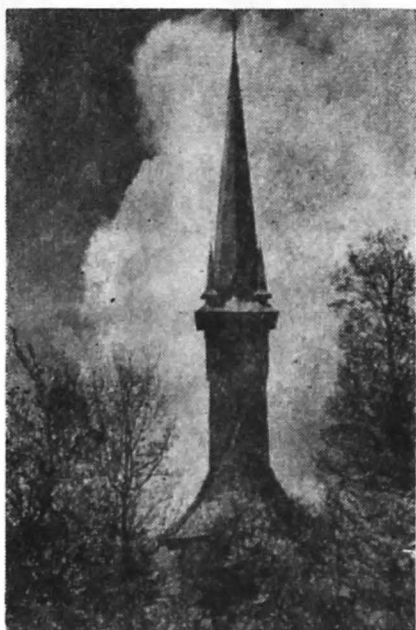
7. *Brădet* — Bihor. Sec. XVIII. Intrarea de o bogăție sculpturală aproape unică.

8. *Ciumărna* — Sălaj. Sec. XVII. Ușa de intrare în naos. O asemenea ușă este și la *Romita* — Sălaj.

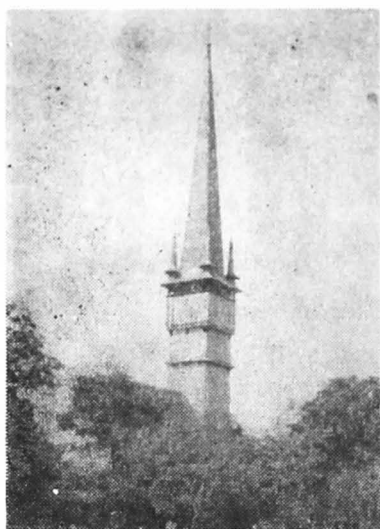
9. *Brădet* — Bihor. Se distinge prin eleganță și armonie. Inelul de la baza coifului caracteristic pentru bisericile de lemn din jurul Beiușului.

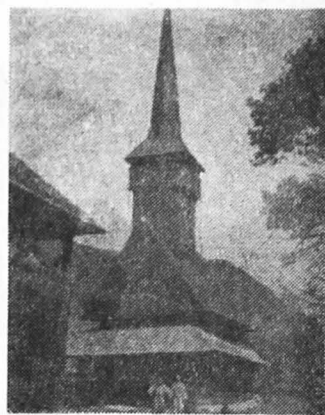
10. *Plopiș* — Baia Mare, Sf. sec. XVIII. Impunătoare prin turnul suprainălțat. Restaurată de către D. M. I.

11. *Văleni* — Maramureș. Sec. XVII. Distrusă. În față este „șatra”, un foișor larg, destinat ceremoniilor care se fac în liber. Aici se face și slujba la înmormântări.

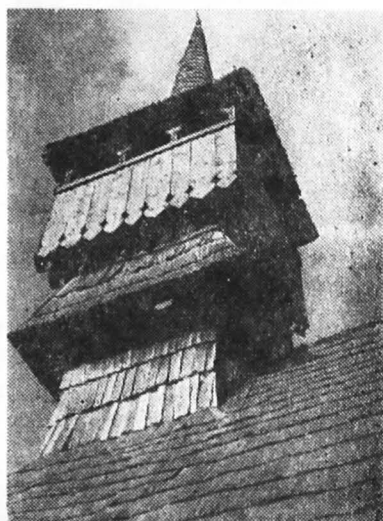
11a. *Șurdești* — Baia Mare. Turnul înalt de 53 m.

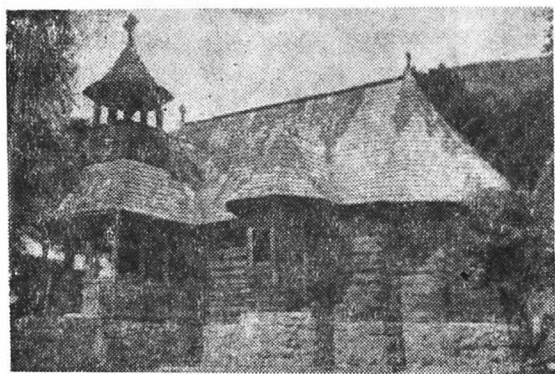
12. *Rozavlea* — Maramureș. 1718. Se distinge prin eleganța formelor. Acoperișul cu streșina dublă, caracteristic stilului maramureșan.

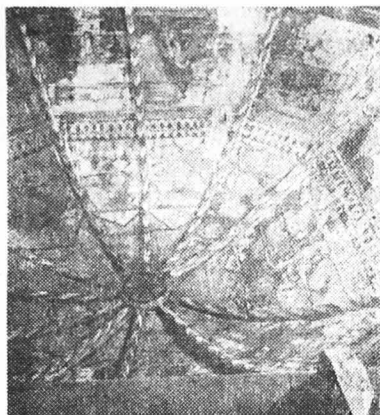
13. *Brăzești* — Cîmpeni. 1773. Tipul de legătură între bisericile cu turnul etajat din Hunedoara. Pictura bine păstrată.

14. *Lăpușiu de Jos* — Hunedoara. 1665. Corpul turnului etajat, o construcție ingenioasă și artistică.

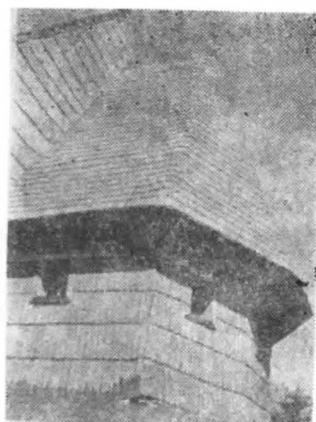
15. *Toplița* — Mureș. Sec. XVII. Tip specific zonei învecinate cu Moldova. Planul în formă de cruce.

16. *Tulgheș* — Toplița. Sec. XVIII. Bolta naosului. Unică în felul ei în Transilvania.

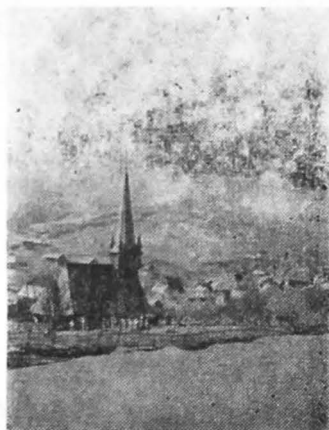
17. *Mănăstirea Strîmba* — Sălaj.
Turnul baroc. 1470.

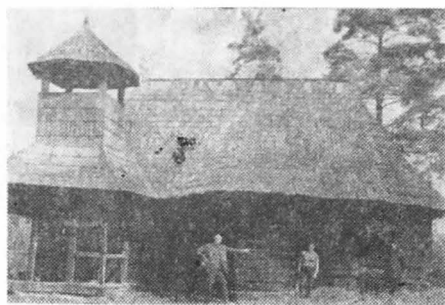
18. *Muntele Rece* — Cluj. Sec. XVIII.
Căptușită cu draniță.

19. *Călinești* — Maramureș. 1784. În stil
maramureșan, dar și moldovean. Planul
în formă de cruce. Eleganță și armonie.

20. *Agârbiciu* — Cluj. Sec. XVII.
Peisaj, cu biserica în față.

21. *Tulgheș*. Biserică de tip moldovenesc,
cu sînuri laterali.

CONSCRIPTIILE COMUNEI CUPȘENI DIN ANII 1785—1786 ȘI 1820

Comuna Cupșeni, așezată pe coasta domoală a unui deal și pe malul pîriului „Izvorul Șetrieri”, ce se varsă în rîul Lăpuș la Rogoz, a fost în evul mediu proprietatea familiei Keresztesi. În anul 1749 ea este răscumpărată de către fisc de la urmașii acestei familii și încadrată Lăpușului Unguresc. La 1762 Cupșeniul este donat contelui Bethlen Gábor, de către împărăteasa Maria Tereza, pentru ca, ajungînd apoi în proprietatea văduvei contelui Barcsay Gheorghe, Nalácz Sára, să treacă, prin căsătoria fiicei acesteia, Barcsay Agneta, cu contele Bánffy Dionisie¹, în proprietatea familiei Bánffy. Conscripția iozefină indică ca unic proprietar al comunei pe guvernatorul Bánffy Gheorghe², care o încadrează în domeniul Bontîdei. În 1809, comuna trece în proprietatea contelui Bánffy Iosif, fiul guvernatorului, împreună cu domeniul Bontîdei³, conscripția czirákyană atestîndu-l din nou ca proprietar al ei⁴.

Potrivit conscripției iozefine, în comună existau 124 de familii de iobagi, dintre care 108 erau iobagi „libere migrationes cum domibus et appertinentiis”, iar 16 iobagi „liberus migrationis domos tantum habentes”. Mai existau 21 de sesii pustii, „sine appertinentiis”. Ei stăpîneau împreună 119.938 stînjeni² pămînt intravilan, revenind în medie fiecărei familii cîte 967 de stînjeni². Această medie era depășită doar de 64 de familii, restul posedînd intravilane cu suprafețe mult mai reduse, unele abia avînd 300—400 de stînjeni², care erau insuficiente însă pentru a putea satisface multiplele necesități ale țăranilor legate de organizarea curților și grădinilor lor, pe care-și construiau acareturile sau își amenajau grădinile de zarzavat, pomi fructiferi, cartofi, varză etc. Pămînt extravilan posedau numai cei 108 familii de iobagi, „libere migrationis cum dominus et appertinentiis”, avînd împreună 312 iugăre pămînt de arătură și respectiv 296 1/4 iugăre finațe. Unei familii de iobag îi reveneau în medie 2,88 iugăre pămînt de arătură și 2,47 iugăre pămînt de finațe, suprafețe insuficiente atunci cînd sistemul asolamentului bienal scotea din circuitul economic, în fiecare an, 1/2 pămîntului de arătură și cînd munca cîmpului era făcută cu unelte rudimentare, efectuată cu 4—6 vite de muncă. Această medie era depășită de 58 de familii de iobagi, restul posedînd suprafețe mai mici, unele chiar sub 1 iugăr. Cei mai înstăriți erau Kuro Nichita, care poseda

¹ Kádár József, *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*, vol. IV, Dej, 1901, p. 536.

² Arh. Stat. Budapest, F. 51, Conscriptio-Urbialis 1785—86 Kupsfalva, 38. csomó, Magyar Laposi járás.

³ Arhiva istorică a Filialei Academiei RSR, Cluj, Fond Bánffy, Consignatio, 123/d.

⁴ Arh. Stat. Budapest, F. 52, Conscriptio Czirákyana, Comitatul Solnocul Interior, vol. III, p. 123—176.

5 1/8 iugăre pământ de arătură și 4 3/4 iugăre finațe, Cupșa Andrei cu 4 2/8 iugăre pământ de arătură și 5 1/2 iugăre pășune etc.

Conscripția czirakyană înscris 126 de familii de supuși, dintre care 121 erau iobagi, iar 5 jeleri, avînd numai intravilane. Sînt înregistrate de asemenea 11 sesii iobăgești și 12 sesii jelerești rămase pustii, „ai căror locuitori au murit din cauza foametei”⁵ în perioada precedentă. Ele erau date în folosință, pe bani, celorlalți supuși din comună. Cele 126 de familii stăpîneau împreună 526 de măsuri vieneze pământ intravilan, revenind în medie 4,17 măsuri vieneze unei familii, deci aproape 1 1/2 iugăr, medie ce depășea pe cea existentă în Transilvania în această perioadă și care era de cca 1 iugăr și chiar mai puțin⁶. Întinderca mai mare a intravilanelor din această comună a fost determinată, credem, de lipsa locurilor pentru cosit finul, localitatea fiind așezată între munți și dealuri. De aceea ei vor cosi finul și otava mai ales din grădinile lor de pe intravilane, după cum de altfel declară și ei în 1820: „Pământ de cosit avem puțin la șes și cea mai mare parte se află în munți, între păduri și acele puține ce le avem se umezesc repede primăvara, cînd sînt ploii repezi. Otavă iarăși nu facem decît *numai în grădinile noastre și numai care au în ele loc de cosit*”⁷. În comună existau însă familii care dețineau intravilane avînd întinderi mai mari decît această medie. Astfel, Babuț Vonuț a Savului, Silip Dumitru lui Ștefan, Silip Ilie a Tomi, Silip Gavrilă lui Grigore, Curo Maței, Silip Gherman etc. aveau intravilane de peste 6 măsuri vieneze (deci 2 iugăre) sau Curo Istratie de 10 măsuri vieneze. Supușii din această comună au fost înzestrați deci cu intravilane avînd întinderi mai mari decît în restul comunelor domeniului Bonțidei, unde predominau intravilanele între 1/2—1 iugăr, pentru a compensa lipsa finațelor și a pămînturilor de arătură. Cei 121 de iobagi stăpîneau împreună 291 de iugăre pământ de arătură și 203 4/8 iugăre finațe. Comparate cu suprafețele posedate de ei în 1785, rezultă o reducere simțitoare a suprafeței pămînturilor de arătură și finațe și o micșorare a mediei acestora la 2,4 iugăre pământ de arătură și 1,67 iugăre finațe. Media arabilelor din comună este mult sub cea frecventă în Transilvania⁸ și chiar sub cea prevăzută de proiectul de lege urbarială votat de dieta Transilvaniei în anul 1847, care indica pentru satele cu pământ de calitate I o medie ce varia între 4—10 iugăre, pentru cele cu pământ de calitate a II-a între 16—12 iugăre, iar pentru calitatea a III-a și a IV-a între 7—14 iugăre⁹. Această medie era depășită doar de 53 de familii, unele avînd 4—6 iugăre, ca Silip Timosia, Curo Maței, Silip Demian, Babuț Ștefan, Babuț Ștefan lui Vasalia, și chiar 14 iugăre ca Babuț Istratie.

Conscripția din 1820 înregistrează și 30 iugăre de pământ de arătură defrișate de 46 de familii de iobagi.

Principala sursă de trai a locuitorilor comunei în această perioadă era agricultura. Cupșenii cultivau grîul, dar numai cel de primăvară, porumbul, atunci cînd puteau îngunoi pămîntul, orzul și ovăzul. Dar hotarul comunei era în general

⁵ Idem, p. 132.

⁶ A. Csetri, *Conscripțiile urbariale ale satului Chiochiș din anii 1785 și 1820*, în *AIIC*, VII, 1964, p. 239—266; Șt. Pascu—Fr. Gherman, *Urbariul satului Cetan din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *AIIC*, III, 1960, p. 173.

⁷ Arh. Stat. Budapest, F. 52, *Conscriptio Czirakiana*, Comitatul Solnocul Interior, vol. III, p. 125.

⁸ Șt. Pascu—Fr. Gherman, *op.cit.*, A. Csetri, *op.cit.*

⁹ D. Prodan, *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1944, p. 93.

sărac, abia 1/4 a lui era mai bun, iar 3/4 mai slab. În plus, cea mai mare parte a ogorului era așezată pe coastă, astfel încît foarte greu putea fi îngrășată, iar ploile de primăvară o spălau deseori¹⁰. Pămîntul era lucrat cu 4—6 boi. În aceste condiții, productivitatea era scăzută, după o mierță de grîu de primăvară semănată obținindu-se abia 3—4 mierțe de grîu recoltă. În anul 1785, hotarul satului era împărțit în 2 asolamente, de sus și de jos. În 1820, existau deja 3 asolamente, dintre care unul, care forma cca a zecea parte a hotarului, era folosit în fiecare an, iar celelalte două alternativ.

Creșterea vitelor constituia a doua îndeletnicire a cupșenenilor. Dar pășunile erau foarte puține, fînațele și mai puține, iar primăvara ele erau inundate de ploile repezi. De aceea ei se vedeau nevoiți să apeleze la satele vecine, de unde-și arendau pe bani sau robotă pășuni. Cînd hotarul de sus era ogorit, atunci arendau pășuni de la cei din Costeni, plătindu-le cîte 20 fl.r. pe an, cînd hotarul de jos era în poprire, plăteau curții fiscale din Lăpușul Românesc 60 cosasi, o vadră de unt și 17 fl.r., iar cînd hotarul de sus era în poprire, plăteau 60 de secerători. Chiar și în aceste condiții, oile și caprele nu erau pășunate pe hotarele proprii, ci pe seama lor erau arendate, în fiecare an, pășuni în munții Groșilor sau Bati-zului. În comună se creșteau boi, vaci, oi, capre, porci, iar țărani mai înstăriți, cai.

În anul 1785, țărani din Cupșeni mai aveau încă dreptul de a tăia lemne de foc și de construcții din pădurea domnească, aflată în hotarul satului. Dar „de 9 ani încoace — se plîng țărani în 1820 —, stăpînul ține în poprire pădurea »Satra«..., iar pe cei care-i prinde acolo, îi pedepsește...”¹¹. Cei care aveau nevoie de lemne, trebuiau să ceară întii de la curie și numai după ce primeau învoirea puteau tăia lemne de foc, din pădurile denumite Valea Paștilor, Izvorul Ulmilor și în Degyeru. Ghindă aveau numai în pădurea Satra, care însă era în poprire.

Cupșenenii nu cultivau varza, legumele și fructele decît în grădini. Dar lipsind fînațele, grădinile erau folosite de cele mai multe ori pentru cosirea otăvii.

Țărani din Cupșeni făceau comerț cu produsele lor (animale și produse animale: lînă, carne, piei, blănuri, brînzeturi, unt, apoi ouă, cereale, țesături etc.) în tîrgul mai apropiat din Lăpușul Unguresc (aflat la distanță de 2 ore), unde în fiecare săptămînă se ținea tîrg, de unde se aprovizionau și cu cele necesare, precum și în tîrgurile miniere mai îndepărtate Capnic, Strîmbu, Băiuț și Lăpușul Românesc. Ei mai obțineau banii necesari achitării rentei și impozitului către stat și din iernatul vitelor minerilor din cele patru tîrguri amintite. În schimb vitele și le cumpărau din orașele mai îndepărtate: Dej, Gherla, Baia Sprie, Baia Mare și chiar din Reteag sau Beclean.

Cupșenenii nu se îndeletniceau cu cărăușitul sării, dar transportau pe bani piatra din Cîmpia Matza aflată în apropierea comunei, în Strîmbu. Cei lipsiți de vite se angajau la munca manuală. Ei mai puteau cîștiga bani și din munca la minele

¹⁰ „Grîu de toamnă nu semănăm, căci locurile sînt șarbete și iernatic, pierde de iarnă ce grea, căci cade ometu de vreme și se duce singur, de aceea de multe ori și bucatele de primăvară pier de brumă, cînd se face, nu-s așa ca pe alte hotare de bune, fără slabe. Nici a gunoi n-avem de ce în fordulasu din jos, căci locu-i leșios și nu se prinde gunoi de el, cărătura încă ni-i grea printre dealuri și văile strîmte...” Arh. Stat. Budapest, F. 51, Conscriptio Urbalis, 1785—1786, Kupsfalva, 38. csomó, Magyar Laposi járás, p. 5.

¹¹ Arh. Stat. Budapest, F. 52. Conscriptio Czirakyana, Comitatul Solnocul Interior, vol. III, p. 127.

de aur și argint din Capnic și Băiuț, dar se plîng că „amu nu încape nimeni de băieși, că s-au înmulțit oamenii...“¹².

În comuna Cupșeni nu se cultiva vița de vie, de aceea țărani nu se puteau folosi de dreptul lor, recunoscut de altfel și în conscripții, de a crișmări între Sf. Mihai și Anul Nou.

În anul 1785 în Cupșeni nu era decît o singură moară, cea domnească. În 1820 existau deja 4 mori. Alături de moara domnească și-au construit mori Babuț Ilie, Curo Simion și Babuț Eftimie. Ele satisfăceau necesitățile sătenilor, astfel că aceștia nu mai erau nevoiți să macine la morile din satele vecine, ca în 1785.

Conscripțiile din 1785 și 1820 ne dau detalii privind obligațiile feudale ale iobagilor și jelerilor din comună. Conform urbariului, pe baza căruia a fost cedată comuna familiei Bánffy, iobagii cu o sesie întreagă erau obligați să slujească trei săptămîni pe an cu coasa la Bonțida, unde se afla pămîntul alodial și să facă o săptămîină de drăbîntie. Cei cu 1/2, 1/3, 1/4 de sesie făceau slujba în mod corespunzător. În plus, cei care aveau vite de tracțiune, „atunci cînd proprietarul dorea și poruncia, transportam vin din Sălaj, din comuna Borla la Bonțida...“¹³. Dacă proprietarul n-avea nevoie de acest transport, atunci pentru fiecare vită supușii plăteau stăpînului cîte 1 fl.r. Aceste obligații în muncă au fost preschimbate de către stăpîn în bani la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, astfel încît fiecare iobag cu o sesie întreagă avea datoria să plătească anual 4 fl.r. și 30 creițari pentru răscumpărarea celor 3 săptămîni de robotă, 30 creițari săptămîna de drăbîntie, iar pentru obligațiile de cărașie o sumă ce corespundea numărului vitelor de tracțiune pe care le poseda. Cei care aveau 2 boi plăteau 51 cr. anual, cei cu 4 boi 1 fl.r. și 42 cr., iar cei lipsiți de boi 25 1/2 cr. Supușii cu o jumătate de sesie plăteau pentru răscumpărarea robotei o taxă de 2 fl.r. și 15 cr., iar pentru săptămîna de drăbîntie 15 cr. Supușii cu mai puțin de 1/2 de sesie plăteau 1 fl. și 30 cr. pentru răscumpărarea robotei și 15 cr. pentru săptămîna de drăbîntie. Atît supușii cu o 1/2 de sesie, cît și cei cu mai puțin de 1/2 de sesie plăteau banii de cărașie potrivit numărului de vite pe care le posedau, așa cum am arătat mai sus¹⁴. Începînd cu anul 1809, iobagilor din Cupșeni li se introduc noi obligații. Cei cu o sesie întreagă trebuiau să meargă, alături de achitarea vechilor obligații bănești, 3 săptămîni pe an la coasă la Bonțida, cei cu 1/2 de sesie 9 zile pe an, cei cu 1/3 de sesie 6 zile, iar cei cu 1/4 de sesie 4 1/2 zile pe an.

Tot începînd cu acest an, supușii vor plăti cîte 1 fl.r. pentru fiecare vită de tracțiune, iar cei fără vite, cîte 1 fl.r.¹⁵. Din anul 1819 prețul de răscumpărare a celor trei săptămîni de robotă s-a ridicat la 5 fl.r. și 24 creițari, după cum tot din acest an s-a reintrodus săptămîna de drăbîntie, stăpînul refuzînd să mai primească banii pentru răscumpărarea ei¹⁶.

¹² Arh. Stat. Budapest, F. 51. Conscriptio Urbialis, 1785–1786, Kupsfalva, 38. csomó, Magyar Laposi járás.

¹³ Arh. Stat. Budapest, F. 52. Conscriptio Czirakyana, Comitatul Solnocul Interior, vol. III, p. 130.

¹⁴ Idem, p. 124.

¹⁵ Arh. ist. a Filialei Academiei R.S.România, Cluj, Fond Bánffy, Consignatio 124/b, Registrul de taxe al domeniului Bonțida, anul 1809 și 1810.

¹⁶ Arh. Stat. Budapest, F. 52, Conscriptio Czirakyana, Comitatul Solnocul Interior, vol. III, p. 124.

Cupșenenii aveau și alte obligații în muncă. Ei trebuiau să toarcă și să țeasă. În 1785, câte 1/2 funt de cînepă. Dar și aceasta a fost preschimbată pînă în 1820 în obligația de a preda în colectiv stăpînului, în fiecare an, câte 36 de saci.

Dijma cupșenenilor consta în obligația de a preda din 10 clăi de cereale una, iar la porumb din 10 mierțe una. La fel se percepea dijma și din oi, din 10 bucăți o oaie. Cei care n-aveau 10 oi, dădeau după fiecare oaie 7 bani în 1785 și 6 creițari în 1820. Ei mai dădeau dijmă și din porci, plătind pentru răscumpărarea ei câte 1 cr. de porc. Și cupșenenii trebuiau să dea găina și ouăle de crăciun, preschimbate și ele în bani, inițial la 2 potori, apoi la 3 potori¹⁷, din anul 1800 la 4 1/2 cr.¹⁸, iar în 1815 la 15 cr.

Rezultă deci că în comuna Cupșeni cea mai mare parte a obligațiilor iobăgești au fost preschimbate în bani, aci predominînd deci renta în bani, spre deosebire de majoritatea comunelor Transilvaniei, unde predomina robota.

M. ROȘCA—ROSEN

Conscripția comunei Cupșeni din anul 1785

Nr. crt.	Nomina et cognomina	Capacitas fundi intra-villani orgyarum quadratorum	Sessionales terrae arabiles ex jugeris 1600 quadrat orgyarum	Prata Sessionalia Semper Raro nunquam Bis falcabilia Jugerorum a 1600 orgiis quadr. computand
1	2	3	4	5

Dominii Illustr. D. Comites Georgii Bánffy
Coloni libere migrationis cum Domibus et appertinentiis

1	Babutz Szavin	1224	4 2/8	3 3/4
2	Babutz Márk	1120	4 2/8	3 3/4
3	Kupsa Tógyer	1020	4 2/2	3 3/4
4	Kupsa Petru			
5	Kupsa Juon	1064	2	1 1/4
6	Butkure Pintye	800	4 1/8	3 1/2
7	Butkure Ursz			
8	Butkure Danyila	646	2	2
9	Butkure Márk	875	4 1/2	2 1/4
10	Butkure Nyisztor	560	2 2/8	1 1/4
11	Butkure Iliszia	560	2 2/8	1 1/4
12	Kuro György	486	2	2
13	Kuro Ursz a Juani	450	1 5/8	2
14	Nyag Juon	1560	4 1/8	3
15	Nyag Nikita			
16	Nyag Maftyej	1566	4 1/8	3

¹⁷ Arh. Stat. Budapest, F. 51. Conscriptio Urbarialis, 1785—1786, Kupsafalva, 38. csomó, Magyar Lápósi járás, p. 3.

¹⁸ Arh. ist. a Filialei Academiei R.S. România Cluj, Fond Bánffy, Consignatio 124/a, Registrul de taxe al domeniului Bonțida, anul 1800.

1	2	3	4	5
17	Nyag Von lui Juon	1620	4 1/8	3
18	Văd. Nyag Alysina	700	2 3/8	2
19	Silip Vaszalia lui Juon	4346	4 2/8	3 1/4
20	Văd. Nyag Száva	858	2 3/8	2
21	Silip Tyink	1000	3 7/8	4 1/4
22	Butkure Ursz Senior	440	2 1/8	1 1/2
23	Silip Gavrilla	1240	1	1
24	Silip Ursz a Lupsi	1120	4 2/8	4 1/4
25	Kupsa Mark	1980	4 1/8	4
26	Butkure Jakob	1980	3 1/8	3 3/4
27	Todoran Jakob	1600	4 1/2	4
28	Todoran Nyisztor	2016	3 5/8	5
29	Kuro Simnyon	1054	4 5/8	3 1/4
30	Kuro Grigoraș	570	1 1/2	3/4
31	Kuro Andrej	396	1	1
32	Silip Luka	1160	4 1/2	4
33	Pintye Juon	1470	4 5/8	4 1/4
34	Pintye Isztraty }			
35	Pintye Vaszalia	1470	4 5/8	4 1/4
36	Silip Juon a Mitri	1076	4 1/2	4
37	Văd. Silip Uszmira	2160	1	1
38	Silip Stefan	3040	3 5/8	4 1/4
39	Silip Andrej lui Stefan	1080	2 1/8	1 3/4
40	Silip Todor	1960	4 2/8	4 1/4
41	Silip Gyorgye } uno victo			
42	Silip Ilie	550	4 1/8	4 1/2
43	Silip Vaszalia } uno victo			
44	Kuro Nyikita	1140	5 1/8	4 3/4
45	Silip Gyorgye	832	2 2/8	2 1/4
46	Todoran Grigoraș	624	4	3 3/4
47	Todoran Jakob	1584	4 1/2	4 3/4
48	Balucz Vaszalia	640	4 1/8	4 1/4
49	Silip Szimnyon	840	3 1/2	3 1/2
50	Kuro Jakob	1088	4 2/8	4 1/2
51	Nyag Gavrilla	1088	3 6/8	3 3/4
52	Babutz Kosztán	256	1 1/2	1 1/4
53	Babutz Nyika	240	2 2/8	3
54	Babutz Vaszalie	900	4	3 3/4
54	Babutz Vaszalie	900	4	3 3/4
55	Văd. Pintye Marikutya	1102	4 1/8	4
56	Silip Von lui Ilies	1076	4 1/2	4
57	Văd. Todoran Juon	408	4 1/8	4 1/2
58	Todoran Juon	1056	4 3/8	4 3/4
59	Kupsa Juon } uno victu			
60	Kuro Bumb	504	4 1/2	3 3/4
61	Babutz Flora	880	2 7/8	2 3/4
62	Babutz Vaszalia	1040	2 7/8	2 3/4
63	Babutz Todor a Melintyie	1080	1	1 1/4
64	Babutz Danyila	722	3 6/8	4 1/4
65	Kupsa Doroftye	1976	3 6/8	3
66	Văd Silip Todor	552	2 6/8	2 3/4
67	Silip Kosztan	800	4 2/8	4
68	Silip Kornyélia } victu			
69	Silip Pavel	1120	3	2
70	Silip Juon	1170	1 1/8	1 3/4
71	Silip Andrej a Odotyie	1080	4 2/8	3 3/4

1	2	3	4	5
72	Văd. Silip Gafia lui Todor	1536	2 1/2	2
73	Văd. Silip Gafia lui Tyifor	1008	4 1/8	4 3/4
74	Silip Grigoria Nasztasi	1092	4	5
75	Silip Andrej lui Tyifor	960	2 1/8	1 3/4
76	Nyág Von a Vonuluj	1380	2	1 1/4
77	Babutz Jakob	1100	2 7/8	1 3/4
78	Kupsa Tyirila	532	2	1 1/4
79	Babutz Ursz a Melintyii	1728	1 5/8	2 1/2
80	Silip Andrej a Todori	612	1 2/8	1 1/4
81	Kuro Logyin	408	2 1/8	2
82	Babutz Stefan a Nyili	1240	4	4
83	Silip Ilia lui Antonie	960	2 2/8	2
84	Kuro Juan	2800	4 5/8	5 1/4
85	Kuro Todor } uno victu			
86	Silip Kosztan	780	3	2
87	Silip Salavestru	39	1 3/8	1 3/4
88	Babutz Ursz a Miki	528	2 1/8	3
89	Silip Logyin	624	1	3/4
90	Kuro Pavel	828	3 2/8	3 1/2
91	Babutz von	1140	2 1/2	3
92	Kupsa Andrej	1406	4 2/8	5 1/2
93	Todoran Stefan	1102	4 1/8	4 3/4
94	Babutz Lazar	2100	2 2/8	2 1/2
95	Văd. Babutz Maria Urszului	672	2 2/8	2 1/4
96	Pintye Iuon lui Ilia	1302	4 1/8	4 1/2
97	Pintye Iuon lui Togyer	260	4 2/8	5
98	Pintye Anton } uno victo			
99	Pintye Togyer	768	4	4
100	Butkure Timosia	432	2 3/8	1 1/2
101	Butkure Szratyia	432	2	2
102	Silip Lazar	704	4 5/8	4
103	Kuro Sziridon	572	4 1/8	4 1/4
104	Pintye Sándor	520	4 7/8	4 3/4
105	Kuro Iuon	440	2	2
106	Babutz Grigoria lui Gavrilla	836	2	2
107	Kuro Vaszalia	960	4 1/2	4 3/4
108	Nyag Mihaj	736	2	2

Coloni liberus migrationis domos tantum habentes

1.	Văd. Kuro Ana	494	manuali labore, vivunt
2.	Silip Szavin	644	
3.	Silip Ursz a lui Partyin	672	
4.	Văd. Kuro Koszintyam	360	
5.	Silip Ifrenyie a lui Mihok	1000	
6.	Silip Ifrenyie a lui Ștefan	3760	
7.	Silip Vasilon	364	
8.	Kuro Kretsun	1728	
9.	Silip Gyorgyia	1848	
10.	Silip Vaszilia lui Szimnyon	1200	
11.	Babutz Vaszilia a Lupuluj	338	
12.	Silip Ursz a lui Grigoria	1170	
13.	Silip Gyerman	1200	
14.	Văd. Kupsa Melintyia	1254	
15.	Babutz Nikita	108	
16.	Pintye Palodia	736	

1	2	3	4	5
<i>Deserta seu Horti sine appertinentiis</i>				
1.	Kuro Logyin	816		
2.	Babutz Mark	1560		
3.	Silip Kosztan	630		
4.	Silip Luka	494		
5.	Silip Vaszi	1240		
6.	Todoran Ștefan	874		
7.	Kuro Bumb	1728		
8.	Silip Todor a Gosle	1040		
9.	Kuro Pavel	600		
10.	Todoran Jakob	760		
11.	Văd. Todorán Juvára	1100		
12.	Babutz Jakob	392		
13.	Silip Vaszalia	1170		
14.	Silip Andrej Odotyii	1650		
15.	Silip Ștefan	2432		
16.	Silip Ștefan	2432		
17.	Todoran Nyisztor	612		
18.	Kupsa Andrej senior	140		
19.	Babutz Szavin	800		
20.	Pintye Iuon	280		
21.	Nyág Iuon a Laczi	80		
Iscalituri				

Conscripția comunei Cupșeni din anul 1820

Nr. crt.	Nomina et cognomina	Capacitas fundi intra-villani met-retarum viennensium	Sessionales terrae arabiles jugerorum	Sesionalia prata Semper Raro nunquam Falcabilia Jugerorum
1	2	3	4	5
* <i>Colonorum</i>				
1.	Babucz Vonucz a Szávului	6	2	1 6/8
2.	Kupsa Iuon a Pétri	4 4/	3	5/
3.	Barbure Ilie a Urszuluj	3 6/	3	7/
4.	Barbure Danyila	6	4	1 5/
5.	Barbure Silimon	4 4/	4	1 4/
6.	Barbure Dumitru	4 4/	3	1 5/
7.	Kuro Todor a Györgyii	3 6/	2 4/	2 1/
8.	Kuro Dumitru a Gyorgyi	2 2/	3	7/
9.	Nyag Petre	3 6/	2 3/	1 7/
10.	Nyag Makovéj	3	1 6/	4/
11.	Nyag Alexe	3	2 6/	1 7/
12.	Silip Száv lui Togyer	3 6/	2 1/	1 5/
13.	Silip Vaszalia Iuj Szavin	3 6/	1 3/	1 2/
14.	Nyag Száv Iuj Tanaszia	3	2 6/	1 3/
15.	Nyag Gavrilla Aftyimie	3	2 6/	1 7/
16.	Silip Logyin	3	1 3/	7/8
17.	Nyag Tanaszie	3	1 7/	1

1	2	3	4	5
18.	Kupse Alexa	2 2/	1 4/	7/
19.	Silip Dumitru Tyirilla	2 2/	1 4/	7/
20.	Do Ursz lui Gavrilla	3	1 6/	4/
21.	Do Gligorie a Urszuluj	3 6/	2 4/	1 6/
22.	Kupse Kosztán	2	5/	4/
23.	do Jakob	2	5/	4/
24.	Do Todor a Petri	3 6/	3 2/	1 3/
25.	Todoran Ursz lui Jakob	3 6/	3 3/	1 7/
26.	do Toder	6	3 3/	1 7/
27.	do Szimion	3 6/	1 6/	2
28.	Kuro Iuon	3 6/	2 1/	1 2/
29.	do Vaszalie	3 6/	2 1/	1 2/
30.	Nyag Gyorgyie	3	1 7/	1
31.	Silip Grigorie lui Gyerman	4 4/	5/	1 5/
32.	Popovici Tyimofie	3 6/	1 1/	1 3/
33.	Pintye Logyin	3 6/	1	1 2/
34.	Silip Dumitru Iftyemia	3 6/	3 7/	2 1/
35.	Silip Nyikita lui Ilie	1 4/	4/	5/
36.	do Dumitru Stefan	6 6/	4 1/	4 3/
37.	Do Vonutz lui Kretsun	6	1 6/	4/
38.	do Danyilla lui Iftenyia	3 3/	1 4/	1 7/
39.	do Iftyenie	4 4/	1 3/	3 3/
40.	do Kosztán lui Andréj	3 3/	2 5/	2 4/
41.	do Alexa lui Andréj	3 3/	1 7/	3 7/
42.	do Nyisztor	3 6/	2 3/	1 7/
43.	do Nyikita a Omutzuluj	3 6/	2 3/	1 7/
44.	do Demian	3	4 5/	3 5/
45.	do Jakob lui Ilie	3	1 4/	6/
46.	do Szávuj	3	1 4/	6/
47.	do Ilie a Tomi	6 4/	5/	1 3/
48.	do Grigorie a Tomi	4 4/	5/	1 3/
49.	do Nyikita	4 4/	2 2/	1 5/
50.	Silip Gavriila Grigorie	6	1 7/	1 6/8
51.	do Iuon Grigorie	4 4/	1 7/	1 6/
52.	do Nyag Gyorgyiné	6	3 1/	2 2/
53.	Lume Tudor	3	1 1/	5/
54.	Kupsa Ursza Tyiri	6	2	1 2/
55.	Babucz Ursz lui Grigorie	5 2/	1 6/	1 4/
56.	Kuro Maftyej	6	4 4/	1 6/
57.	Babucz Ursz a lui Melintyii	7 4/	2 6/	2 3/
58.	Silip Ion lui Pavel	6	2 7/	2
59.	do Andréi lui Todor	6	2 7/	2 2/
60.	do Iuon lui Styefán	3	2 7/	1 6/
61.	do Silimon lui Iuon	3	2 7/	1 5/
62.	văd. Silip Togyerné lui Vászilia	6	4 5/	1 4/
63.	Silip Tyimosia	6	4 5/8	3 4/
64.	Pintye Iuon	1 4/	4	2
65.	Silip Lup lui Györgye	4 4/	2 6/	1 3/
66.	Kuro Tyimok	6	4 4/	1 6/
67.	Babutz Ștefan	6	6 2/	2 4/
68.	Silip Petru lui Iuon	4 4/	1 1/	1
69.	Kupsa Alexa a Petri	3	2 7/	1 7/
70.	Silip Gyerman	6	2 5/	3 1/
71.	Kuro Todor	5 2/	3 2/	1 4/
72.	do Pavel	5 2/	3 5/	2 1/
73.	Silip Silimon	6	4 4/	4 2/

1	2	3	4	5
74.	Kuro Gyorgynic 1. Pavel	4 4/	2 1/	1 6/
75.	Silip Ananie	3	1 2/	6
76.	Kuro Petre	3	1 3/	1 3/
77.	Nyag Iuon 1. Gavrilă	6	3 4/	4 1/
78.	Babucz Márk	4 4/	4	2 4/
79.	do Ilie	3	2 7/	2 3/
80.	do Ștefan 1. Vaszalie	3 6/	5 1/	7/
81.	Silip Todor 1. Gyerman	6	3	3 1/
82.	Do Ursz lui Csontos	3	1 5/	6/
83.	Pintye Pavel	4 4/	2 3/	3
84.	Todoran Iuon 1. Jakob	6	3 1/	1 3/
85.	Văd. Babutz Vonitzné a Vaszilikie	4 1/	2 5/	6/8
86.	Văd. Todoran Vonutzné	3	2 2/	6/
87.	Kupsa Ursz lui Iuon	6	4 6/	2 7/
88.	Kuro Iftenyie	4 4/	2 3/	4/
89.	Babutz Ursz. 1. Vaszalia	5 2/	1	3/
90.	do Vonucz 1. Todor	6 6/	1 4/	2 2/
91.	do Ursz a Danyilij	2 2/	1 4/	2 2/
92.	do Makovei	2 2/	1 4/	2 3/
93.	do Iftenyie	2 2/	1 5/	2 3/
94.	Nyág Vaszalia 1. Tanaszi	3	2 6/	1 6/
95.	Kuro Jakob a Todor	4 4/	2 5/	1 2/
96.	do Silimon 1. Jakob	1 4/	1 2/	1
97.	Kupsa Ursz lui Dorofte	6	1 7/	2 3/
98.	Silip Iuon a Urszuluj	3	4 7/	2 1/
99.	Babutz Iroftiej	3 6/	2 7/	2 3/
100.	Todoran Silimon	3	2 4/	1 4/
101.	Kuro Isztrátie	10	3 2/	2 3/
102.	Babucz Ilontye	5 2/	2	1 2/8
103.	Kupsa Jakob a Urszuluj	6	2 7/	1 4/
104.	do Zaharia	6	2 7/	1 4/
105.	Do Danyila 1. Nyisztor	4/4	1 4/	1 1/
106.	Todoran Gyorgyie	3	2 3/	1 3/
107.	do Gavrilă	3	2 3/	1 3/
108.	Babucz Isztratie	4 4/	14	1 6/
109.	do Todor 1. Ilia	6	2	1 3/
110.	do Vonucz 1. Ilia	3	2	1 3/
111.	Pintye Ursz junior	3	2 7/	2 3/
112.	do Petre	4 4/	1 5/	1 5/
113.	Zob Ștefan	1 4/	1 5/	1 5/
114.	Pintye Ursz 1. Ștefán	2	1 3/	1 2/
115.	Babucz Gavrilla	3	2	1 6/
116.	Butkure Iliszie	6	3 2/	2 3/
117.	Kuro Szavu	2 2/	1	4/
118.	Babucz Györgyi	6	6/	7/
119.	Kuro Iuon	2 2/	1 7/	7/
120.	do Alexa	2 2/	1 7/	7/
131.	Kupsa Popa Dumitru	9	2 7/	2 4/
Summa		510 2/	291 6/	203 4/

1	2	3	4	5
Inquillini Domos habentes				
1.	văd. Kuro Logyinné	3		
2.	Silip Vaszalia	3		
3.	Do Jakab	1 4/		
4.	Do Grigoria 1. Ilie	3		
5.	Do Dorofte 1. Gyer- man	5 2/		
Summa		15 6/		
Desertae Colonicorum				
1.	Silip Jakob	3 6/	2 7/	2 5/
2.	Do Tanaszie	3 6/	1 4/	7/
3.	do Vonucz 1. Tyrilla	3	1 1/	1 3/
4.	do Grigorie 1. Ilies	3	1 5/	2
5.	do Prikop	6	1 7/	1 3/
6.	Silip Gyorgyie lui Anton	1 4/	1	1 1/8
7.	do Makovej	3	2 4/	6/
8.	Babucz Kosztán	4 4/	1 1/	2/
9.	Pintye Kosztán	2	1 3/	1 2/
10.	Do Onusz 1. Sándor	3 6/	1/	1 2/
11.	Silip Logyin	4 4/	4/	4/
Summa		38 6/	16 4/	15 1/
Desertae inquilinorum				
1.	Silip Nyikitáné	6		
2.	do Arsintye	6		
3.	Babucz Flore	9		
4.	Silip Iuon	3		
5.	Văd. Silip Tógyerné	3		
6.	Kuro David	6/		
7.	Babucz Mark	3 6/		
8.	Kupsa Petre a Alexii	6		
9.	Todorán Stefan	3 6/		
10.	Nyag Silimon a Lupuluj	3 6/8		
11.	Kuro David	6/		
12.	Nyág Andréj	3		
Summa totalis		614 14/	308 2/	218 5/
Recapitulatio				
121.	Coloni	510 2/	291	203 4/
11.	Deserta Colonialis	38 6/	16 4/	
5.	Inquilini	15 6/		
12.	Desertae Inquilinalis	48 6/		

DIE KONSKRIPTIONEN DER GEMEINDE CUPȘENI IN DEN JAHREN 1785—1786 UND 1820

(Zusammenfassung)

Die Gemeinde Cupșeni war im Mittelalter Eigentum der Familie Keresztesi, wurde im J. 1749 vom Fiskus eingelöst und an Lăpușul Unguresc angeschlossen. Durch Schenkung gelangt sie in der zweiten Hälfte des 18. Jhs. in das Eigentum der Familie Bánffy, was alles durch die beiden Konskriptionen bestätigt wird.

Nach der josephinischen Konskription lebten in der Gemeinde 124 Familien von Leibeigenen verschiedener Kategorien, wobei es noch 21 unbebaute Grundstücke gab. Sie besaßen 119.938 Quadratklaffer Boden im Dorfe, 312 Joch Ackergrund und 296 $\frac{1}{4}$ Joch Weideland. Die Konskription des Cziráky verzeichnet 126 Familien von Untertanen, darunter bereits fünf Familien besitzlose Landarbeiter. Die Zahl der unbebauten Grundstücke war auf 123 angestiegen. Der dörfliche Boden der Gemeinde bestand im J. 1820 aus 520 Wiener Mass, der ausserdörfliche aber aus 291 Joch Ackerboden und 203 $\frac{4}{8}$ Joch Weideland.

Die Hauptbeschäftigung der Bewohner war der Ackerbau, daneben ergänzte die Viehzucht den Bedarf der Bauern. Die Erzeugnisse ihrer Landwirtschaft und Viehzucht verhandelten sie auf den näheren oder weiteren Märkten der Umgebung wie: Lăpușul Unguresc, Capnic, Strimbu, Băiuț u.a. Ausserdem verdienten sie noch durch Überwinterung des Viehs der Bergleute, durch Transport von Steinen, durch Arbeit in den Gold- und Silberbergwerken usw.

Die Konskriptionen ergeben Einzelheiten über die Feudallasten der Fronbauern und Landarbeiter der Gemeinde. Der grösste Teil dieser Lasten wurde damals von den Grundherren in Barzahlungen umgewandelt, da dass ein Fronbauer, Inhaber eines ganzen Grundstückes jährlich 4 fl. und 30 kr. für die Frontage, 30 kr. für eine Woche militärischen Hilfdienst, für die Fuhrverpflichtung aber eine der Anzahl seiner Zugtiere entsprechende Summe zahlte. Untertanen, die weniger als ein ganzes Grundstück bewirtschafteten, zahlten dementsprechend kleinere Taxen. Der Fruchtzins der Bewohner von Cupșeni bestand in der Verpflichtung, dem Grundherrn je einen von Zehn Getreideschobern, eines von zehn Schafen oder eines von zehn Schweinen abzuliefern. Die Leistungen an Eiern und Hühnern wurden gleichfalls in Barzahlungen umgewandelt. Aus all dem ergibt sich, dass in Cupșeni die durch eine Reihe von objektiven Gründen bedingte Geldrente vorherrschte.

DIN PROBLEMA RELAȚIILOR REVOLUȚIONARILOR MAGHIARI CU AVRAM IANCU

În tezaurul tradițiilor de luptă ale poporului român pentru unitate națională, pentru făurirea unei patrii libere, independente și suverane, activitatea revoluționară a lui Avram Iancu, pătrunsă de o dragoste nețărmurită față de popor și de o convingere nestrămutată în progresul social, constituie o neprețuită moștenire.

Un aspect deosebit de valoros în această moștenire îl prezintă lupta lui, în timpul revoluției burghezo-democratice din 1848—49, pentru drepturile națiunii, de asemenea stăruința sa, în cadrul acestei lupte, pentru frăție între popoare.

1. În mediul în care și-a continuat studiile, la Cluj și apoi la Tg. Mureș, unde și-a făcut stagiul de cancelist, în comunitatea colegilor români și maghiari, Iancu își dă seama din fragedă tinerețe de un aspect specific al Transilvaniei, de conviețuirea poporului român cu maghiarii și cu sașii, și că majoritatea acestora trăiau în condițiile grele, asupritoare, ale feudalismului. Totodată observă nemulțumirile maselor pe de o parte, iar pe de altă parte atitudinea de dispreț a elementelor privilegiate și atașate regimului străin habsburgic. Studiind cu cel mai mare interes literatura juridică privitoare la situația iobagilor și a „drepturilor” feudalilor, își formează de pe acum părerea — în cadrul atmosferei încărcate din viața publică a țării — că o transformare se poate face numai cu forța, cu lupta, „cu lancea lui Horea”. Văzînd preocupările intense ale tineretului, ajunge de asemenea la concluzia că toate acestea se pot realiza printr-o colaborare strînsă între asupriții diferitelor popoare. Întreaga lui viață dovedește că nu a renunțat la această idee niciodată, nici în condițiile cele mai grele ale conflictelor dintre revoluționarii români și maghiari, ce s-au creat în urma concepției limitate a conducătorilor maghiari în problema drepturilor naționale ale românilor din Transilvania.

2. Istoriografia a analizat această problemă deosebit de importantă a anilor 1848—49. Istoricii Silviu Dragomir și Ștefan Pascu consacră zeci de pagini în lucrările lor relațiilor revoluționarilor maghiari cu conducătorul mișcării, Avram Iancu. La elucidarea acestei probleme și-au adus contribuția, pe baza principiilor materialismului istoric, și istoricii maghiari din R. P. Ungaria, astfel I. Tóth Zoltán, Trócsányi Zsolt și alții¹. Și totuși, dacă ne propunem să atingem din nou

¹ S. Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1965; Șt. Pascu, *Avram Iancu. Viața și faptele unui crou și martir*, București, 1972; *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, ediția a II-a, București, 1963; I. Tóth Zoltán, *Kossuth és a nemzeti kérdés 1848—49-ben*, în *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150-ik évfordulójára*, vol. II, Budapest, 1952; Trócsányi Zsolt, *Az erdélyi parasztság története 1790—1849*, Budapest, 1956; Spira György, *A magyar forradalom 1848—49-ben*, Budapest, 1959.

problema relațiilor revoluționarilor maghiari cu Avram Iancu, o facem pentru faptul că s-au găsit noi date referitoare la legăturile lui Avram Iancu cu revoluționarii maghiari. În analiza problemei ne vom baza și pe aceste materiale.

De la bun început dorim să subliniem că nu vom analiza legăturile revoluționarilor maghiari cu Avram Iancu în tot cursul revoluției. Intenționăm să atingem numai o perioadă scurtă, perioada premergătoare înfringerii marii mișcări revoluționare a popoarelor român și maghiar. Dar deoarece dintre mai multe acțiuni istorice în vederea înțelegerii dintre revoluționarii acestor meleaguri, două, prima și ultima, anume cea dusă de deputatul Dragoș și cea inițiată de marele revoluționar N. Bălcescu, sint bine cunoscute², ne vom ocupa în primul rînd de încercările ce au avut loc între acțiunile acestora.

3. Pînă în lunile de primăvară ale anului 1849, în Munții Apuseni se formează o putere politică, cum o denuște S. Dragomir, „Prefectura din munți“. Ea era organizată în așa fel, încît să servească la apărarea românilor, conduși de tribuni și prefecții lor. Acești revoluționari însă erau însărcinați și cu asigurarea aprovizionării, a ordinii legale, a conducerii societății din Munții Apuseni. A luat ființă deci aici o putere politică, cu o organizație proprie românilor³. Deși Avram Iancu avea doar funcția de prefect, în realitate conducerea întregii puteri administrativ-politice și militare îi aparținea lui.

Avea oare vreo importanță existența acestei puteri administrativ-militare în problema legăturilor cu revoluționarii maghiari, cu guvernul maghiar? Noi credem că da. Dacă pînă la apariția acestei puteri organizate guvernul maghiar privea activitatea independentă a românilor din Munții Apuseni ca un fenomen trecător, care poate fi lichidat de armata ungară — și, după cum se știe, măsuri militare de acest fel au și fost luate — după crearea acestei „Prefecturi din munți“ ea nu putea fi privită altfel, decît cum era: drept o putere politică organizată. De la această dată caracterul raporturilor s-a schimbat. Guvernul maghiar se ferea să mai dea ordine pentru liniștirea spiritelor de aici cu ajutorul armelor și a trecut la metoda tratativelor.

4. Primul proiect pentru tratative cu forțele revoluționare conduse de Avram Iancu a apărut după promulgarea Constituției Monarhiei Habsburgice din 4 martie 1849, care, neluînd în considerare Constituția din aprilie 1848 a Ungariei, a proclamat autonomia Transilvaniei și a Părților, autonomia Croației, Slavoniei, a Fiumei, a regiunilor grănicerești și a Voivodinei sîrbești. Ca răspuns la această constituție, guvernul revoluționar maghiar la 14 martie 1849 a proclamat independența Ungariei și detronarea Casei de Habsburg, dar totodată a încercat să ajungă la o înțelegere cu reprezentanții poporului român din Transilvania, cu popoarele sîrb și croat.

Primii pași au fost făcuți spre sîrbi, apoi spre croați. Și, deși unele elemente progresiste italiene — cum era și Niccolo Tommaseo — apoi și poloneze, îndemnau pe croați la lupta comună cu maghiarii, totuși convorbirile duse, prin reprezentanți, din partea sîrbilor cu Djordje Stratimirovici și din partea croaților cu Dragolio Kuslian, s-au terminat fără nici un rezultat, deoarece guvernul maghiar din

¹ S. Dragomir, *op.cit.*; *Din istoria Transilvaniei*, ed. a II-a, București, 1963.

² L. Ursuțiu, *Un document privind organizarea administrativă a românilor în revoluția din 1848 în Transilvania*, în *Acta MN*, VI, 1969, p. 593—611.

programul revoluționar al sîrbilor a recunoscut doar autonomia Slavoniei și nu și a Voivodinei, iar croaților numai respectarea autonomiei vechi limitate⁴. Desigur această platformă nu putea să satisfacă năzuințele popoarelor slave.

Tratatările cu românii au avut loc paralel cu celelalte încercări. Discutînd și cu deputații români din parlamentul maghiar posibilitățile de împăcare⁵ cu conducătorul revoluționar din Munții Apuseni, guvernatorul Ungariei, Kossuth acceptă propunerea acestora ca dintre ei să fie designat un mediator și trimite pe deputatul Ioan Dragoș la Avram Iancu, în 14 aprilie 1849 pentru a începe tratativele. Un acord pașnic cu revoluționarii români ar fi eliberat 12 000 de oameni din armata maghiară, care se afla în Munții Apuseni și ei ar fi putut fi folosiți în altă parte a țării. Dar Dragoș se deplasa în Munții Apuseni fără nici o platformă de tratative. Nu primea promisiuni concrete nici după reîntoarcerea sa la Kossuth, doar declarații vagi, între care „dreptul de libertate comună”. În schimb guvernatorul Ungariei, Kossuth pretindea „depunerea armelor și fidelitate față de patrie și față de legi”. Astfel, cum se știe, neînțelegerea din partea lui Kossuth a năzuințelor juste ale românilor a dus la eșecul tratativelor⁶.

5. O a doua încercare va avea loc în a doua jumătate a lunii iunie, inițiată de locotenent-colonelul Simonffy József și sprijinită de deputatul Ioan Gozman. Cu toate probabilitățile ideea s-a născut în rîndurile membrilor guvernului maghiar, care erau în strînsă legătură cu deputații români. Simonffy a fost executorul planului.

Dar cine era Simonffy József, a cărui acțiune pînă în ultimii ani nu a fost subliniată de istorici? El s-a născut în 1790, într-o regiune a monarhiei locuită de populație mixtă. A devenit ofițer în armata imperială și a ajuns la gradul de căpitan. În această calitate a intrat în pensie. În 1848 s-a alăturat revoluției și a fost numit, la început, maior al gărzii civile revoluționare în Nyitra, localitate în Slovacia, apoi în februarie 1849 comandant al gărzii civile comitatense din Bereg, regiune cu o populație mixtă maghiară-ruteană. Înrolîndu-se în armata maghiară, după acțiuni importante, a fost numit comandant de divizie, iar la 8 mai 1849 locotenent-colonel. După înfrîngerea revoluției a fost condamnat la moarte împreună cu încă 400 de participanți la revoluție⁷, alături de Eftimie Murgu și alături de medicul transilvan din Munții Apuseni Oroszhegyi Józsa⁸. Dar după execuția a 13 persoane — conducătorii superiori ai armatei maghiare —, împăratul a transformat pedeapsa cu moartea a celorlalți în pedeapsă cu temniță. Astfel el a stat închis pînă în 1852⁹.

Simonffy nu aparținea acelor revoluționari care au înțeles pe deplin ideea privind drepturile națiunilor, ce a cuprins toată Europa în acea perioadă. Fiind soldat în armata austriacă, cu detașări în diferite garnizoane, locuite de diferite

⁴ Thim József, *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története*, vol. III: *Iratok 1848 szeptember-december és 1849 január-augusztus*, Budapest, 1935, p. 489, 506–509; vezi și Spira György, *op.cit.*, p. 563–564.

⁵ Despre activitatea deputaților români în parlamentul maghiar vezi capitolul „Deputații români în parlamentul din Pesta”, în volumul *Revoluția românilor din Transilvania în anii 1848–49*, vol. V, redactat de S. Dragomir, p. 372–389.

⁶ S. Dragomir, *op.cit.*, p. 126–179.

⁷ Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, partea a II-a, Arad, 1895, p. 609.

⁸ *Idem*, p. 586.

⁹ *Idem*, p. 656.

popoare, și-a dat însă seama că puterea absolutistă habsburgică putea fi lichidată numai prin forțe unite. Înțelegând această necesitate, dar cred că nu greșim dacă subliniem că exclusiv această necesitate și nu și a respectării năzuințelor naționale ale fiecărei popor, s-a alăturat grupării de deputați români în parlamentul maghiar și și-a luat angajamentul să rezolve o problemă acută a guvernului maghiar și anume împăcarea cu Avram Iancu.

În acest sens Simonffy, cu sprijinul deputatului Ioan Gozman, a trimis o scrisoare lui Iancu, la 21 iunie 1849, datată din Vașcău, în care el cerea ca „frații români” să renunțe la slăbirea reciprocă prin sabie și să se întâlnească pentru o înțelegere. În scrisoare putem citi: „românii și maghiarii... au neapărată trebuință de cea mai intimă frățietate, căci așa le va fi asigurată existența”¹⁰. Avram Iancu a primit cu înțelegere propunerea lui Simonffy — deși nu îl cunoștea — și a răspuns expunând ideile sale în problema dreptului fiecărui popor la libertate, egalitate, independență. La declarațiile lui Simonffy cu privire la necesitatea unor raporturi frățesti între poporul român și poporul maghiar Iancu scria: „În aceste două patrii surori maghiarii nu-și pot asigura existența și viitorul fără români, nici românii fără maghiari... Amândouă părțile vedem că pericolul ne amenință și încă de aproape, totuși nu ne putem înțelege. Nu știu din ce pricină invidia sau doar trufia își învârtesc sabia între noi și voi, ca să nu putem vorbi de aproape nici în ceasul agoniei”¹¹. În scrisoare Avram Iancu subliniază că poporul român luptă pentru recunoașterea naționalității politice, împotriva asupririi. „Am fost silit să ridicăm armele — se scrie în această adresă — să le folosim împotriva aceluia, care mai de aproape ne tiranește și se vede că ne apasă existența politică, despre ce, va certifica istoria...”¹². „Libertate, egalitate, frățietate, aceste principii sînt deviza noastră”¹³ — scrie Avram Iancu.

Iancu a răspuns și la scrisoarea lui Gozman pe care a primit-o împreună cu adresa lui Simonffy. Pe un ton hotărît, el critica deputații români din parlamentul maghiar pentru neînțelegerea drepturilor politice ale românilor din Transilvania, pentru atitudinea lor față de conservatorii și aristocrații maghiari „care nu vor libertate practică între națiunile transilvănene”. Ferm pe poziție, Iancu subliniază că „vor lupta eroicește pînă la non plus ultra” nerenunțînd totuși la posibilitatea unei înțelegeri¹⁴.

Dar — cum subliniază și o serie de istorici maghiari marxiști — Kossuth a rămas neînțelegător și de această dată față de problema românilor, ca de altfel și față de sîrbi și croați. În scrisoarea sa trimisă lui Simonffy — după această încercare de a prelua tratativele — din nou se exprimă în fraze generale, subliniind importanța depunerii armelor, dar nu și a recunoașterii drepturilor politice ale românilor, sîrbilor, croaților¹⁵.

Analizînd conținutul scrisorii lui Kossuth către Simonffy la data de 5 iulie 1849, istoricul S. Dragomir menționează că guvernatorul Ungariei a scris această

¹⁰ *Transilvania*, nr. 5 din 1877, p. 54.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Transilvania*, nr. 5 din 1877, p. 55.

¹⁴ *Transilvania*, nr. 14 din 1877, p. 159–160.

¹⁵ *Transilvania*, nr. 7 din 1877, p. 77.

scrisoare — evident într-un moment de supărare, din cauză că i s-a atribuit lui vina pentru intervenția armată a lui Hatvani cu ocazia tratativelor între Avram Iancu și deputatul Dragoș¹⁶.

Fără să insistăm asupra acestei probleme, la clarificarea căreia au adus contribuții serioase și istoricii maghiari din R.P.U., între care în primul rând îl amintim pe I. Tóth Zoltán, trebuie să subliniem că tratativele s-au întrerupt. Scrisoarea lungă a lui Kossuth către Simonffy — despre concepția guvernului asupra problemei naționale — a ajuns la Avram Iancu, dar luptătorul consecvent al intereselor națiunii române nu a mai răspuns. La 13 iulie Simonffy a mai trimis o „chemare” din Vașcău, dar și de această dată fără promisiuni concrete, în care el spunea: „Dacă doriți Dvs. să discutați mai pe larg despre această problemă [a înțelegerii — n.n.] veniți la marginea graniței fără arme, astfel voi veni și eu, asigurându-vă totodată față de orice atac, designați locul și data întâlnirii”¹⁷. Puțin mai târziu, printr-un curier trimis de Simonffy la Avram Iancu, el a primit doar un mesaj verbal: „Ce a fost a fost, acum e prea târziu”¹⁸.

Nu s-a schimbat deci concepția guvernatorului Ungariei față de problema recunoașterii drepturilor naționale ale popoarelor — ideea principală a secolului al XIX-lea și care a cuprins toate popoarele — nici cu ocazia celei de a doua încercări de înțelegere între revoluționarii maghiari și români, făcută de locotenent-colonelul Simonffy József, la 21 iunie 1849, cu toate că la 9 mai 1849 s-a publicat oficial că țarul Rusiei, Nicolae I s-a înțeles cu Franz Iosef că va veni în ajutorul Austriei în vederea lichidării mișcărilor revoluționare.

Kossuth și-a menținut poziția veche, deși o serie de elemente revoluționare maghiare, între care o grupare a radicalilor maghiari, cercul Márczius Tizenötödike (Cincisprezece Martie), susțineau necesitatea înțelegerii. Această grupare dorea să asigure popoarelor din Ungaria o autonomie largă, dar erau pentru acordarea unor drepturi naționale pentru popoarele din Ungaria și unii reprezentanți ai guvernului maghiar din străinătate, cum era de exemplu Teleki László, un bun cunoscător al Transilvaniei, care s-a adresat lui Kossuth sfătuindu-l „să dați tot ce se poate (naționalităților)”¹⁹. Dacă nu în timpul revoluției, mai târziu Kossuth își va regreta concepția sa greșită față de problema națională și va scrie: „Maghiarul și românul, românul și maghiarul își au fiecare viitorul fericit în unirea frățască, și nicidecum, dacă unul se lasă amăgit pe seama asupririi celuilalt, căci în acest caz pune mâna pe asemenea armă, cu care se lovește și pe sine”.

6. O acțiune semnalată de documente pentru o înțelegere între guvernul maghiar și Avram Iancu, afară de cea inițiată de N. Bălcescu, a avut loc la începutul lunii iulie 1849. Referitor la aceasta, arhiva guvernatorului Kossuth conține un document interesant, care se referă la primii pași ai acțiunii²⁰. În această perioadă, când evenimentele se precipitau cu o repeziciune deosebită, cercurile conducătoare maghiare foloseau diferite persoane pentru convingerea revoluționarilor sirbi, croați

¹⁶ S. Dragomir, *op.cit.*, p. 218.

¹⁷ Deák Imre, 1848. *A szabadságharc története levelekben, ahogy a kortársak látták*, f.a.p., 402.

¹⁸ S. Dragomir, *op.cit.*, p. 220.

¹⁹ Spira György, *op.cit.*, p. 557.

²⁰ Barta István, *Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. 1849 ápr. 15 — aug. 15*, vol. V, Budapest, 1955, p. 763.

și români. Pe baza documentului arătat subliniem că guvernul maghiar a devenit treptat receptiv față de problemele sîrbilor, croaților și românilor și a fost gata să admită și concesii substanțiale, fără doar și poate în urma influenței lui Bălcescu asupra conducătorilor revoluționari maghiari din Ungaria. Astfel, la o veste primită din partea unei persoane sosite din Vidra de Jos, prin care se credea că Iancu ar fi de acord cu începerea tratativelor, Kossuth și guvernul maghiar erau gata să treacă la acțiune. Prin comisarul guvernamental arădean și apoi și pentru Banat, Török Gábor, care îl cunoștea pe Avram Iancu, guvernul dorea să aducă la cunoștința revoluționarilor din Munții Apuseni că sînt de acord cu asigurarea acelor drepturi ale românilor care erau compatibile cu integritatea țării și dorea o întîlnire între un reprezentant al guvernului și Iancu. Adresa semnată de Kossuth la 23 iulie 1849 și care trebuia să ajungă la Török Gábor și prin el la Avram Iancu s-a referit la conținutul Proiectului de pacificare²¹. Sursele ce ne stau la dispoziție nu lămuresc soarta acestei acțiuni.

7. Între timp situația revoluției din Ungaria a devenit foarte grea. Armata maghiară era silită să se concentreze pentru bătălia decisivă într-un triunghi pe locul unde Mureșul se varsă în Tisa. În astfel de condiții, după 6 săptămîni de activitate febrilă a lui N. Bălcescu, se reușea înțelegerea româno-maghiară. Actul de importanță istorică și care atingea și problema revoluționarilor din Munții Apuseni a fost semnat la 14 iulie 1849, la Seghedin de către Kossuth, ca guvernator al Ungariei, iar din partea românilor de N. Bălcescu și C. Bolliac. Actul — cum se știe prea bine — cuprindea două texte: proiectul de pacificare și tratatul privind înființarea legiunii române²².

Proiectul mai conținea o hotărîre importantă privind țărănimea. El declara că robotele și celelalte prestații feudale ale „curialiștilor” și „hurubașilor” sînt abolite²³.

Istoriografia noastră nu a subliniat pînă în prezent în suficientă măsură importanța acestei hotărîri privind abolirea tuturor prestațiilor, care oglindește întru totul concepția lui N. Bălcescu față de problemele sociale ale revoluției. El lega, ca și în principate, lupta de eliberare națională de cea socială, influențînd pe Kossuth să accepte lărgirea legii de desființare a iobăgiei adusă de dieta din Cluj, la 6 iunie 1848. Legea dietei a desființat numai robotele iobagilor, nu și ale curialiștilor, hurubașilor, adică ale jelerilor alodiali, deși numărul acestora în unele comitate se ridica la o cifră aproape egală cu iobagii. Această prevedere însă nu a fost introdusă în textul proiectului de lege al actului semnat de N. Bălcescu, C. Bolliac și L. Kossuth și care a fost prezentat de primul ministru Szemere camerei deputaților, la 28 iulie 1849, spre aprobare. Astfel mase întregi de țărani, ziși jeleri alodiali, au rămas în continuare în dependență feudală față de moșieri.

Pe baza principiilor „Proiectului de pacificare”, camera deputaților maghiari a votat și o lege a naționalităților cu caracter burghez. Istoricul maghiar Spira György menționează în legătură cu ea: „Legea naționalităților însă a rămas în urmă cu

²¹ *Idem*, p. 763.

²² S. Dragomir, *op.cit.*, p. 223—233.

²³ Barta István, *op.cit.*, p. 724—725.

un pas față de Proiect de pacification, ea a exprimat naționalitatea popoarelor mai palid, decât proiectul amintit²⁴.

8. Proiectul de pacificare, tratatului privind înființarea legiunii române, lărgirea legii de desființare a iobăgiei, legea naționalităților formulate și sugerate în mare parte de N. Bălcescu s-au născut în condiții extrem de grele, în pragul prăbușirii revoluțiilor. Fără să aibă vreun efect, din cauza înfrîngerii rapide a revoluțiilor de către armatele țariste și habsburgice, actele referitoare la înțelegerea româno-maghiară au totuși o însemnătate istorică. Ele exprimă dorința de colaborare a celor două popoare împotriva dușmanului comun pentru o viață liberă, independentă. Înțelegerea se datora în primul rînd activității marelui revoluționar N. Bălcescu și atitudinii lui Avram Iancu, care în principiu era de acord cu o înțelegere justă.

Aflînd de N. Bălcescu, de înțelegerea româno-maghiară, Avram Iancu, deși își dădea seama că eforturile revoluționarilor sînt pierdute, totuși trimite o scrisoare lui Kossuth în care, pe lângă altele, subliniază sentimentele sale frățesti față de națiunea maghiară și comunică hotărîrea să rămînă neutri față de armata ungară în tot timpul acestor lupte, neatacînd-o și apărîndu-se numai în cazul dacă ar fi atacați²⁵.

*

Avram Iancu a intrat în tezaurul tradițiilor revoluționare ca luptător consecvent al intereselor națiunii, al progresului social. Prin această schiță am încercat să scoatem în evidență o altă latură a personalității acestui erou: stăruința sa pentru o colaborare, pe baza principiilor egalității, cu revoluționarii maghiari în vederea reușitei luptei revoluționare pentru libertate și frățietate de la mijlocul secolului al XIX-lea. Eforturile sale și pe acest tărîm arată calitățile sale de remarcabilă figură istorică.

I. KOVACS

ÜBER DIE BEZIEHUNGEN DER UNGARISCHEN REVOLUTIONÄRE ZU AVRAM IANCU

(Zusammenfassung)

Die Arbeit, die auf eine in der Geschichtsschreibung weniger bekannte und benützte Dokumentation gründet, will zu einer tieferen Kenntnis der Beziehungen der ungarischen Revolutionäre zu Avram Iancu und dem von diesem „Helden der Westkarpaten“ geleiteten Volk beitragen. Sie möchte unterstreichen, dass ausser den grossen, repräsentativen Persönlichkeiten, auch eine Reihe geschichtlich weniger bekannter Elemente für eine brüderliche Zusammenarbeit eintraten. Diese weniger bekannten Leute verwandten verschiedene Methoden, scheuten keine Anstrengung, um die Kampfesinheit für nationale und soziale Befreiung zu erreichen. So bereichert die Arbeit unsere revolutionären Traditionen des Zusammenlebens und der Zusammenarbeit des rumänischen Volkes mit den mitwohnenden Nationalitäten.

²⁴ Spira György, *op.cit.*, p. 567.

²⁵ Deák Imre, *op.cit.*, p. 409.

OBIECTE LEGATE DE REVOLUȚIA DIN 1848 ÎN COLECȚIA MUZEULUI DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj prezintă într-o succesiune crono-logică și tematică principalele momente ale istoriei acestei părți a țării, lupta maselor populare românești și a naționalităților conlocuitoare pentru dreptate socială și națională. În acest context, un loc important în cadrul secției de Istorie modernă a muzeului este rezervat Revoluției de la 1848.

Revoluția burghezo-democratică din 1848 din cele trei țări române, integrată organic în cadrul larg al revoluției europene, a avut ca obiectiv răsturnarea orânduirii feudale care împiedica dezvoltarea societății și era un obstacol în calea eliberării și unificării naționale a țării, dependentă de cele trei imperii absolutiste.

În Transilvania revoluția română urmărea în mod consecvent cele mai radicale și înaintate obiective: desființarea completă a iobăgiei, recunoașterea politică, egala îndreptățire și independența națiunii române. Un deziderat nu mai puțin fierbinte dorit de poporul român și exprimat în numeroase scrieri ale conducătorilor revoluției de pe ambele versante ale Carpaților, dar neformulat programatic decât parțial din motive de tactică, era unificarea politică a țărilor române, realizarea unității naționale depline. O premisă absolut necesară pentru aceasta era menținerea autonomiei Transilvaniei, organizarea ei ca „țară românească”. În această problemă, vitală pentru români, se produce divergența cea mai gravă între revoluția română și cea maghiară.

Ciocnirea tragică care a avut loc în 1848—49 în Transilvania a avut drept cauză nerecunoașterea românilor ca națiune egal îndreptățită și atitudinea aristocrației maghiare conservatoare față de revendicările maselor românești. Cerințele juste ale românilor formulate la Adunarea Națională de la Blaj au fost respinse, iar dieta feudală conservatoare, ignorând toate protestele românilor, votează unirea Transilvaniei cu Ungaria. Tergiversarea abolirii relațiilor feudale, apoi, refuzarea aplicării în practică a desființării iobăgiei și împroprietăririi țăranimii, terorizarea și masacrarea țăranilor care încercau să-și realizeze drepturile, îndepărtau poporul român de la alianța cu revoluția maghiară.

În tot cursul evenimentelor din 1848—49 nu au lipsit din ambele tabere personalitățile care întrevădeau posibilitatea și necesitatea unei concilieri, care militau pentru încheierea unui front revoluționar comun, în baza deplinei egalități naționale, politice. Alături de conducători ai revoluției române ca Nicolae Bălcescu, Avram Iancu și alții, unele personalități progresiste ale revoluției maghiare, atrăgeau atenția asupra politicii greșite față de popoarele nemaghiare și militau

pentru renunțarea la pretențiile de supremație, pentru realizarea unei adevărate irății între popoare.

Amintirea lor și a evenimentelor politice și militare din 1848—49 este evocată în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj. În expoziție cit și în depozitele muzeului se păstrează un număr mare de obiecte legate de acest eveniment.

Majoritatea lor provin din Colecția fostului Muzeu de relicve ale revoluției de la 1848, inițiat la Cluj în anul 1891, ca rezultat al tendinței de colectare a amintirilor legate de revoluție, expresie directă a cultului pașoptist care s-a manifestat de-a lungul deceniilor, încă din secolul trecut. Alături de vestigii ale revoluției maghiare, prin această colecție ne-au parvenit și obiecte deosebit de valoroase legate de revoluția română din 1848. Alte obiecte au intrat izolat, ca donație sau achiziție în patrimoniul fostului Muzeu Ardelean, majoritatea la sfârșitul sec. XIX, unele din ele încă în perioada dinaintea primei inventarieri din 1887, când au fost înregistrate cu această dată. O altă categorie, mai ales documente, sînt rezultatul achizițiilor din ultimii ani ale actualului Muzeu de istorie.

O parte din aceste vestigii sînt legate direct de desfășurarea evenimentelor revoluționare, altele au aparținut unor personalități de seamă din 1848. O serie de documente, obiecte de campanie și de uz personal evocă personalitatea, activitatea și lupta revoluționară a lui Avram Iancu, Petőfi Sándor, Iosif Bem, Gábor Aron.

Printre ei, în centrul atenției a stat figura conducătorului țărănimii române din Munții Apuseni, Avram Iancu, care s-a identificat în modul cel mai desăvîrșit și cel mai combativ cu interesele maselor populare iobăgești din Transilvania.

În patrimoniul Muzeului de istorie al Transilvaniei s-a păstrat decenii de-a rîndul un tun de calibru mic*, pe care registrul de inventar al fostului Muzeu de relicve ale revoluției din 1848—1849 îl menționează la nr. inv. 460 ca aparținînd formațiunilor lui Avram Iancu. Pe afetul lui este scris numele „Decebal” și o inscripție versificată, în limba maghiară, care arată că tunul a fost trimis de la Alba Iulia în tabăra lui Avram Iancu, de unde a fost capturat de honvezi și botezat „Decebal”. Țeava propriu-zisă este confecționată din fier turnat, are o formă tronconică, în interior cilindrică, cu încărcarea la gură, cu o lungime de 44 cm, un diametru maxim de 15 cm și o deschidere de 5,5 cm. Țeava are în partea superioară un orificiu pentru fitilul de aprindere. Astfel este din lemn tare, are o lungime de 65 cm și este prevăzut cu două roți avînd diametrul de 28 cm. Înălțimea tunului este de 38,5 cm¹.

Dacă ar fi să dăm crezare inscripției de pe afet, că această piesă a fost trimisă de la Alba Iulia, este posibil să fi fost un tun de semnalizare de la această cetate. Dar aspectul său brut, lipsa oricărei mărci de fabricație, ne face să inclinăm spre o altă ipoteză. Este cunoscut faptul că oastea română a lui Avram Iancu a primit de la austrieci numai 500 de puști vechi și nici un tun. În tabăra lui Avram Iancu se aflau și cîteva tunuri capturate de la inamic, prea mari și

* În prezent în expoziția Muzeului de istorie al R.S. România, București.

¹ N. Cordoș — P. Gyulai, *Materiale aparținînd revoluționarilor de la 1848 aflate în colecția Muzeului de istorie din Cluj*, comunicare prezentată la sesiunea a III-a a muzeelor din 21 dec. 1966, p. 2—3.

grele pentru terenul muntos, s-au confecționat tunuri din lemn care nu rezistau; la Cîmpeni s-au turnat de către un meșter clopotar șase două tunuri din arama unor clopote topite², dar în afara lor s-au turnat și câteva tunuri de fier, la Buciumi, la „mașina” unui anumit Slafovici³. În caracteristicile acestora se încadrează cel mai bine tunul descris de noi.

Biografia lui Avram Iancu evocă acest aspect al activității sale⁴, iar Rubin Pațiția arată într-un articol de ziar, în „Românul”⁵, că tunurile confecționate în tabăra lui Iancu erau mici, se puteau încălca pe cite un cal bun, roțile pe altul și ușor transporta. Într-adevăr aceste tunuri mici erau extrem de mobile, ușor transportabile în zonele muntoase și sistemul lor de tragere era, la fel, adaptat luptelor în munți: avînd un unghi de înclinație de 30—75°, își puteau trimite încărcătura la o țintă aflată în spatele unei acoperiri, care în munți consta de regulă dintr-o ridicătură naturală de teren.

Inscripția de pe afet — admițînd că nu este eventual ulterioară — poate avea la bază o simplă eroare: inamicul care a capturat poate această piesă, necunoscînd activitatea de turnare de tunuri, desfășurată în tabăra moșilor, credea că are în față o piesă de artilerie trimisă lui Iancu de la Alba Iulia.

Un alt obiect atribuit conducătorului revoluției române din Transilvania este o lance din fier forjat, cu o lungime de 51 cm, păstrată în stare bună în expoziția Muzeului de istorie. Registrul de inventar⁶ arată că este o achiziție din anul 1908, iar în actul de donație se specifică că lancea a fost cumpărată de donator de la niște rude mai îndepărtate ale lui Avram Iancu din Scărișoara.

Deși din documentele și mărturiile contemporane nu rezultă faptul că Avram Iancu ar fi purtat și folosit în 1848—49 lance, și nu este reprezentat astfel în nici un portret, nu este exclus, ci firesc, ca conducătorul lăncierilor moși să fi posedat și el o asemenea armă, larg folosită în 1848. În orice caz această piesă trebuie privită cu rezerva cuvenită.

De viața și zbuciumul lui Avram Iancu în perioada de după înfrîngerea revoluției amintesc alte două obiecte din expoziția de istorie modernă, și anume un fluier și o pipă de lemn. Ele provin din lăsamîntul profesorului Borbély Sámuel; registrul de inventar menționează că este vorba despre fluierul și pipa lui Avram Iancu pe care acesta personal le-a dat donatorului. Borbély Sámuel le-a încredințat spre sfîrșitul vieții sale Muzeului Ardelean, unde au fost inventariate cu întregul lăsamînt prin anii 1922—23.

Fluierul⁷ aparține tipului obișnuit în Transilvania, numit și trișcă și face parte din categoria fluierelor cu dop și gura transversală. El este confecționat cu cea mai mare probabilitate din esență de soc, are o lungime de 32,5 cm și este prevăzut cu 6 orificii pentru digitație^{**}. Tubul este ornamentat cu motive fine, inelare.

² Liviu Maior, *Avram Iancu. Scrisori*, Cluj, 1972, p. 34.

³ Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1965, p. 204; Iosif Sterca Suluțiu, *Avram Iancu*, în *Transilvania*, 1897 p. 100—102.

⁴ *Idem.*

⁵ Rubin Pațiția, *Tunurile lui Iancu*, în *Românul*, an. I, nr. 80, 8/21 aprilie 1911, p. 3.

⁶ Nr. inv. I 7847; vezi și N. Cordoș — P. Gyulai, *op.cit.*, p. 2.

⁷ Nr. inv. IV 2833.

^{**} Mulțumesc prof. I. Nicola de la Conservatorul „Gh. Dima” din Cluj, care a avut bunăvoința de a-mi da deslușiri în legătură cu aceste detalii de specialitate.

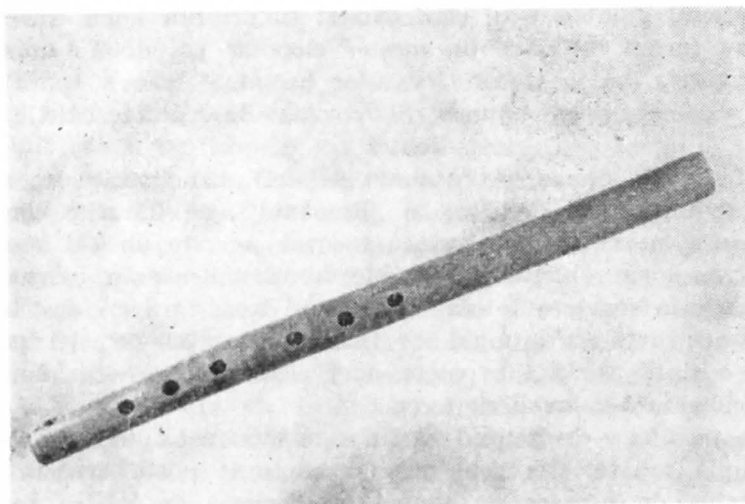

Fig. 1. — Fluierul lui Avram Iancu.

Fluierul poartă o mică etichetă autografă a lui Borbély Sámuel, scrisă probabil cu ocazia dobândirii obiectelor, sau atunci când le-a predat muzeului. Eticheta este scrisă în limba maghiară; dăm traducerea ei: „Fluierul lui Avram Iancu, conducător român din 1848/9. Cu mâna sa proprie mi l-a dat mie în 1865, 5 martie. Borbély Sámuel.”

Pipa⁸ este compusă din două piese. Corpul propriu-zis are o lungime de 8,5 cm și este lucrat de mână, cu un perfect simț al proporțiilor, dar într-o manieră mai brută, din lemn de fag. Coada sau șipca detașabilă este aplatizată pe o porțiune de două treimi și are o lungime de 15 cm. Ea este lucrată din lemn de vișin și mai poartă în parte stratul de coajă. Și pipa poartă o etichetă scrisă de Borbély Sámuel, parțial deteriorată, care arată că este vorba despre pipa lui Avram Iancu, strunjită de mâna lui, dată personal lui Borbély în 5 martie 1865.

Donatorul obiectelor, Borbély Sámuel, s-a născut în anul 1842 în fostul comitat Turda-Arieș. Profesor și director la diferite școli, a desfășurat prin deceniile 7 și 8 o vie activitate de publicist în paginile mai multor ziare, militând și pentru înființarea de școli românești. În anul 1881, deci încă cu mult înainte de a dona obiectele muzeului, Borbély a redactat un manuscris în care relatează întâlnirea sa cu Avram Iancu și primirea fluierului și a pipei de la acesta, manuscris intitulat „Amintiri de la Avram Iancu”⁹. Unele însemnări sînt făcute încă în 1865, ele sînt reluate și amplificate în 1881, datorită apariției în presa vremii a unor articole despre Avram Iancu¹⁰. Borbély își începe manuscrisul cu evocarea amintirilor sale din copilărie, legate de evenimentele din 1848, relatînd apoi prima sa întîlnire cu Avram Iancu, în 19 decembrie 1864, la tîrgul de țară de la Abrud. Acestei prime cunoștințe i-a urmat în curînd o altă întîlnire. Borbély relatează

⁸ Nr. inv. IV 2834/a.

⁹ B.C.U. Cluj, Ms. nr. 3161 și D. Prodan, *Un publicist ungur despre Avram Iancu 1864–65*, în *Apulum*, I, p. 333.

¹⁰ „Ahol Janku és Horea született”, în *Magyar Polgár*, 1881, nr. 221.

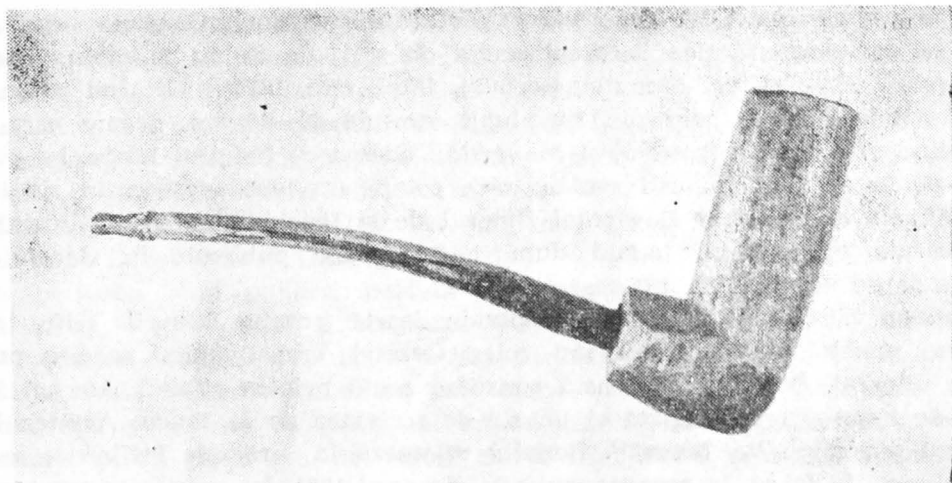

Fig. 2. — Pipa lui Avram Iancu.

următoarele în legătură cu această întâmplare: „La 5 martie 1865, foarte de dimineață, hutmanul Francisc Schuch îmi dădu de veste că Iancu, venind dinspre Cărpiniș, a intrat în cârciuma de lângă șteampuri, acum aş putea vorbi cu el... Mă îmbrăcai repede și mă dusei la locul indicat”¹¹. Iancu îl primește cu bucurie, mănincă și bea împreună. Borbély a notat și unele amănunte biografice povestite de Iancu și reușește să afle de la acesta și câte ceva despre revoluție. Iancu își deapănă amintirile despre drumul său la Viena în 1851 și expulzarea sa, despre vizita împăratului în Transilvania, apoi despre întemnițarea sa la Alba Iulia și Sibiu. Atitudinea perfidă a imperialilor îl rodea pe Iancu și cu această ocazie: „Făgăduieli au fost destule, dar făgăduieli au rămas toate. Și ca să nu cârtim, cu o cruce au vrut să ne plătească de la Viena. Dar mie nu mi-a trebuit crucea lor. Au românii cruci destule, pe biserici, pe case, pe umeri...”¹².

Cu această ocazie Borbély a cumpărat¹³ de la Iancu fluierul și pipa acestuia, făcînd și o însemnare: „Gura Roșii, 5 martie 1865. Azi am stat mult cu Iancu... A vorbit în chipul cel mai cuminte și mai cuviincios. I-am cumpărat fluierul și pipa de lemn”¹⁴.

Dacă manuscrisul lui Borbély Sámuel nu a apărut atunci în nici una din foile maghiare, căroră articolul le era fără îndoială destinat, nu același lucru s-a întîmplat mai târziu cu o corespondență care a văzut lumina tiparului în anul 1899 în presa românească. *Gazeta Transilvaniei* a publicat în vara anului 1899¹⁵ o știre despre unele obiecte aparținătoare lui Avram Iancu. Atunci profesorul pensionar Gavril Trifu din Seini, pornind de la cele dezbatute în ziar, publică

¹¹ D. Prodan, *op.cit.*, p. 336.

¹² *Idem*, p. 337.

¹³ Borbély în manuscrisul său folosește în unele locuri termenul de „cumpărat”, în altele arată că a primit obiectele ca „dar”, ca „amintire” de la Avram Iancu. Probabil acesta la cererea lui Borbély i le-a dăruit ca „suvenir”, dar și Borbély s-a revanșat într-un fel cu ocazia întîlnirilor la ospătăria de la Gura Roșii.

¹⁴ D. Prodan, *op.cit.*, p. 334.

¹⁵ *Gazeta Transilvaniei*, an. I,XII. nr. 110/1899, p. 3; nr. 113/1899, p. 3.

intr-un număr al acestei foi următoarele: „Citind împărtășirile Gazetei... îmi adusei aminte că fostul meu coleg la preparandia de stat din Zalău și acum dirigentul preparandiei din Cristur, Samuilă Borbély, între anii 1874—1889, îmi arăta adeseori un fluier, mi se pare din soc, lung cam de 30—40 cm, despre care zicea că umblînd prin Munții Apuseni și conversînd adesea cu fericitul Iancu, l-a cîpătat în dar de la el. Eu, singurul român între colegi am luat adeseori în ris lucrul, dar el afirma serios că ar fi cîpătat fluierul de la Iancu în persoană. Fostul meu coleg, căruia mă adresai îndată după citirea celor publicate în Gazetă, sper că-mi va da deslușire...”¹⁶.

Și într-adevăr Borbély Sámuel răspunde foarte prompt. Gavril Trifu trimite scrisoarea primită de la fostul său coleg Gazetei Transilvaniei, care o publică aproape integral. Borbély în această scrisoare arată printre altele: „Am un fluier, o pipă de lemn primitiv tăiată și un șir de scrisoare de la Iancu. Acestea le-am primit eu din mîna lui Iancu”¹⁷. Borbély relatează în scrisoare întîlnirile sale cu Avram Iancu, la fel ca în manuscrisul său din anul 1881. Își amintește cum ceru la ospătăria de la Gura Roșii fluierul „drept suvenir”, iar Iancu i-l dădu bucuros, zicînd: „las că-mi procur eu altul”¹⁸. Borbély Sámuel își încheie astfel scrisoarea adresată lui Gavril Trifu: „De poți să iei foloase acestor comunicate, folosește-le după plac. Despre una te asigur, că ce-ți scriu este adevăr, garantez cu cuvîntul meu de onoare despre toate aici scrise. Dacă știam atunci că obiectele acestea vor avea valoare cîndva, nu numai pentru mine, ci vor fi relicvii prețioase pentru români, autentificam identitatea lor prin Iancu însuși...”¹⁹.

Accastă corespondență este republicată și de alte gazete românești²⁰.

Gavril Trifu mai adugă că l-a întrebat în scrisoare pe fostul său coleg dacă n-ar fi aplicat să dea aceste obiecte celor ce le colecționează, de exemplu lui Iosif Sterca Suluțiu. Dintr-un motiv sau altul, acest lucru însă nu s-a întîmplat, căci Borbély a încredințat obiectele respective mai tîrziu muzeului din Cluj.

În cursul anilor săi de peregrinări prin munți, Iancu a avut și a folosit mai multe fluieri. Și înaintea morții sale, Avram Iancu avea două fluieri; avocatul Gherasim Candrea din Baia-de-Criș a trimis în 1899 lui Iosif Sterca Suluțiu un fluier-baston pe care Iancu îl avea asupra sa cînd a decedat în casa covrigarului Ion Stupina-Liber, iar unul mai mic din lemn de cireș se întrebă dacă este păstrat în Muzeul din Arad²¹. Cel descris de noi și dăruit lui Borbély Samuel încă în 1865 este un tip care se făcea și se face și astăzi în satele din regiunea aceea și pe care și l-a putut procura cu ușurință. Același lucru se poate afirma și despre pipă; de-a lungul anilor nu a avut numai una. Cu ocazia primei întîlniri cu Borbély, la tîrgul de țară de la Abrud în 19 decembrie 1864, Iancu a fost fotografiat de un fotograf ambulant, acolo el apare cu o pipă neagră lungă rotunjită la strung²². Ceea ce conferă acestei piese o deosebită valoare și interes este faptul

¹⁶ *Idem*, nr. 143, 2/14 iulie 1899, p. 3.

¹⁷ *Idem*, nr. 155, 16/28 iulie 1899, p. 3.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Revista Orăștiei*, an. V, Orăștie, 24 iulie/5 august 1899, nr. 30, p. 119.

²¹ *Gazeta Transilvaniei*, an LXII, nr. 140, 27 iunie/19 iulie 1899, p. 3.

²² D. Prodau, *op.cit.*

că ea este confecționată de însuși Iancu. Acest lucru este menționat de Borbély în mod expres atît în manuscrisul său, cît și pe eticheta pipei; fără îndoială, chiar Iancu i l-a spus cînd i-a dat pipa. Afirmatia lui Borbély își găsește sprijin și confirmare în însuși aspectul oarecum brut, nefinisat, stîngaci lucrat al pipei.

În sprijinul autenticității pieselor amintim și faptul că scrisul de pe etichetele obiectelor și de pe manuscrisele lui Borbély este identic.

Întîlnirea lui Borbély Sámuel cu Avram Iancu a avut loc în același an cînd l-au întîlnit Aron Densușianu și Gheorghe Barițiu.

Era perioada cînd politica perfidă a împăratului îi zguduise deja întreaga ființă. Ideea — cum arată și biograful său Silviu Dragomir — că românii și-au jertfit zadarnic viața și avutul, nu-l mai părăsește de acum pe fostul prefect al legiunii Auraria Gemina. Pribegind prin munți și cîntînd din fluier, este ascultat cu admirație și duioșie de moșii săi credincioși²³. Una din puținele și cele mai interesante ocazii de a sta de vorbă cu el în această perioadă a avut-o fără îndoială Borbély Sámuel, care a și păstrat vie în memorie amintirea evenimentului de-a lungul anilor, după cum a păstrat și obiectele primite de la Avram Iancu cu această ocazie.

Muzeul de istorie al Transilvaniei posedă și obiecte personale și de campanie care au aparținut altor personalități revoluționare de la 1848.

Amintim în primul rînd pe poetul maghiar Petőfi Sándor, figura cea mai progresistă a revoluției maghiare, un revoluționar radical, democrat, care a luptat cu condeii și cu arma pentru idealurile sale revoluționare, de frăție între popoare. Înrolîndu-se în armata revoluționară a generalului Bem, ca aghiotant al acestuia, Petőfi Sándor a participat în vara anului 1849 la campania din Transilvania, în cadrul căreia își va pierde și viața în lupta de la Albești-Sighișoara, la 31 iulie 1849.

Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj păstrează un pahar folosit de poet în chiar ajunul morții sale, paharul constituind de fapt ultima amintire rămasă de la Petőfi Sándor. Paharul²⁴ este confecționat din sticlă de Boemia, șlefuit octogonal în formă de potir, este de culoare verde-gălbuie, cu ornamente albe și aurite în stil baroc. Este o achiziție de la familia Varga din Cristurul Secuiesc. Registrul de inventar al fostului muzeu de relieve 1848—1849 specifică că paharul a fost folosit de Petőfi la Cristurul Secuiesc, localitate unde poetul și-a petrecut ultima noapte în ajunul bătăliei de la Albești-Sighișoara. Și biografia lui Petőfi amintesc de acest ultim popas²⁵, reținînd că acesta în seara zilei de 30 iulie 1849 a fost invitat la cină la familia Varga Zsigmond, arendașul moșiei Kemény. Varga a păstrat paharul și acesta a fost moștenit de descendenții săi, dintre care unul l-a predat Muzeului de relieve 1848²⁶.

Alte două piese amintesc de persoana conducătorului secuilor din 1848—49, Gábor Áron și anume o scăriță din metal în stare bună, care are o inscripție stanțată „Gábor Áron 4 XI 1848” — inscripție ce poate fi și ulterioară —, precum

²³ Silviu Dragomir, *op.cit.*, p. 290.

²⁴ Colecția Muzeului de relieve ale revoluției de la 1848 (în continuare: Col. Muz.rel.), nr. inv. 631.

²⁵ Zilahy Károly, *Petőfi Sándor életrajza*, Pest, 1864, p. 155; Dávid Gyula, Mikó Imre, *Petőfi Erdélyben*, București, 1972, p. 263—264.

²⁶ N. Cordoș — P. Gyulai, *op.cit.*, p. 4—5.

Fig. 3. — Paharul lui Petőfi Sándor.

și un portofoliu. Acesta este confecționat din piele de culoare brun-deschisă, cu ornamente geometrice, are 14 cm înălțime și 8 cm lățime. În interior este căptușit cu piele roșie, este prevăzut cu despărțituri pentru bani, acte și țigări și conține și 10 file de hirtie. Unele din ele au avut însemnări cu creionul care au fost însă șterse, într-un loc se mai poate distinge anul: 1845, de unde putem deduce că este vorba de însemnări mai vechi, șterse poate chiar de Gábor Áron înainte de campania din 1848—49. S-au păstrat doar însemnări privitoare la costul abonamentului la diferite ziare și reviste, pe primul loc figurînd publicația „Fiatalság Barátja” (Amicul tineretului). S-au păstrat firește însemnările cu cerneală: sume cheltuite, costul transportului între diferite localități, precum și o însemnare făcută de păstrătorul portmoneului, pe care o redăm în întregime, în traducere din limba maghiară: „Adnotare. Acest simplu portmoneu a fost al lui Bereczki Gábor Áron, maior de artilerie revoluționar secui, care a căzut în bătălia între Ozun și Chichiș la 2 iulie 1849, o ghiulea de tun de trei funți nimerindu-l drept în inimă. După căderea lui, l-am luat asupra mea, ca aghiotant al său, Nagy

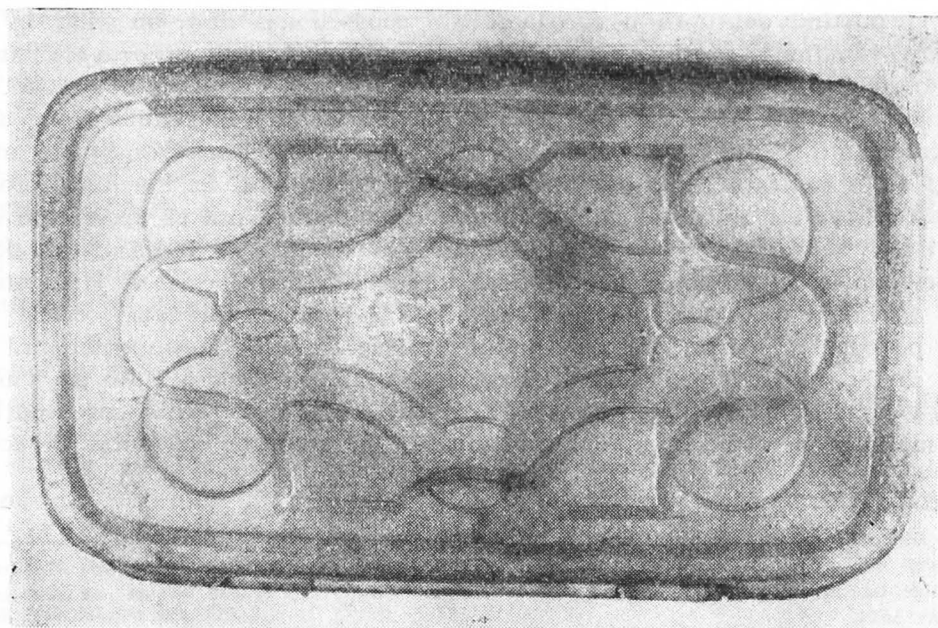
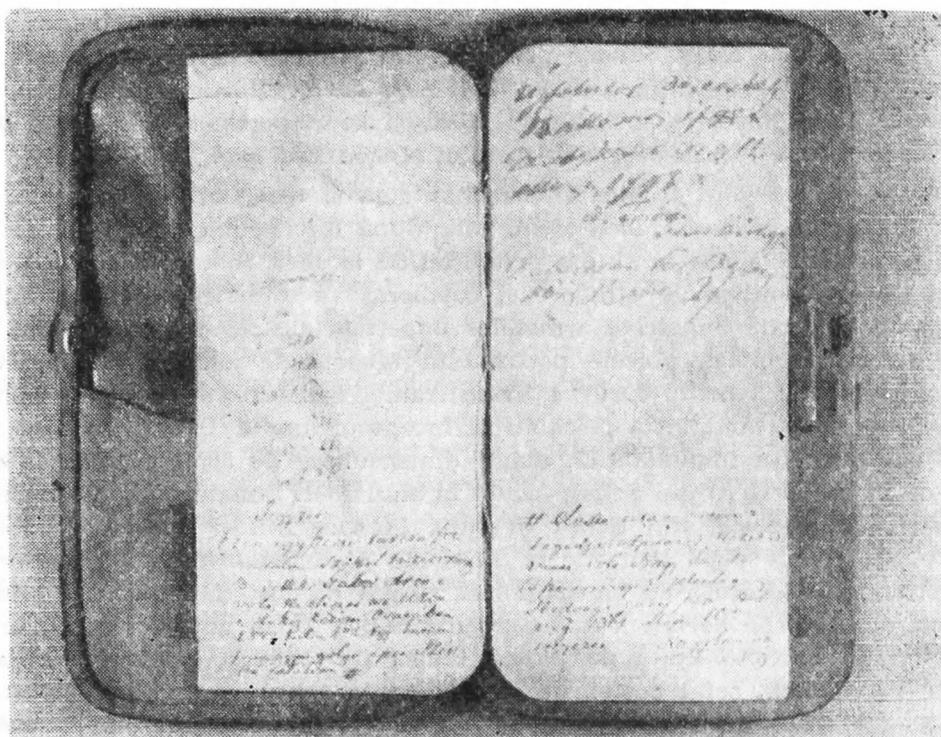

Fig. 4. — Portofoliul lui Gábor Áron.

Sándor, preot ev. ref. din Sf. Gheorghe — în prezent din Hoghiz. Însemnare din Hoghiz, 1863, 10 mai Nagy Sándor preot r.²⁷ De altfel Nagy Sándor, în cartea sa²⁷ despre evenimentele revoluționare din 1848—49, descrie moartea lui Gábor Áron și amintește între obiectele păstrate de la el, și acest portmoneu, pe care l-a dat mai târziu, prin 1864—65, în păstrarea fostului Muzeu Ardelean.

Mai multe obiecte sînt legate de personalitatea și campaniile generalului revoluționar de origine poloneză Iosif Bem, care după înfrîngerea mișcărilor de eliberare din patria sa, s-a pus în slujba revoluției de la 1848, în cadrul căreia a încercat să urmeze o politică de atragere și colaborare a diferitelor naționalități. Din timpul campaniei sale împotriva armatelor imperiale austriece și țariste din Transilvania au rămas cîteva obiecte păstrate în Muzeul de istorie al Transilvaniei. Amintim în primul rînd o hartă a Transilvaniei²⁸ folosită de Bem în campania din 1849. Este o hartă tipărită la Sibiu la începutul anului 1849 în editura Hochmeister, ediția a II-a îmbunătățită, avînd dimensiunile de 50/61 cm. Harta este o donație de la Varró Gerő din Sebeș, făcută în anul 1891. Donatorul a fost fratele lui Varró Elek, șeful poștei din Sebeș în 1849, la care a fost cazat Iosif Bem în cursul retragerii sale după lupta de la Sibiu din 6 august 1849. Aceste împrejurări sînt specificate în legătură cu un alt obiect, plosca lui Iosif Bem, donată Muzeului de relicve din 1848 de același Varró Gerő din Sebeș tot în anul 1891. Registrul de inventar²⁹ și o etichetă lipită pe ploscă indică proveniența ei, faptul că a fost lăsată la Varró Elek, șeful poștei, de către Bem în retragerea sa din august 1849. Plosca de sticlă are un toc de piele maron și o curea ornamentată cu cusături. Plosca are dimensiunile de 22×13 cm, grosimea de 5 cm, iar cureaua are lungimea de 60 cm. Muzeul de istorie al Transilvaniei mai păstrează cîteva obiecte care au aparținut lui I. Bem. Amintim tiparul sigiliului său, de formă ușor ovală, cu un scut pe care sînt gravate inițialele „I. B.”, scutul fiind înconjurat de arme și drapele și purtînd deasupra o coroană. Este confecționat dintr-un aliaj în stare bună, are lungimea de 5 cm, iar dimensiunile sigiliului propriu-zis sînt de 2×2,5 cm. A intrat în inventarul fostului Muzeu Ardelean³⁰ înainte de 1887, cînd s-a făcut prima inventariere. S-a păstrat și porthartul generalului Bem, folosit în campania din Transilvania din anul 1849. Este confecționat din piele maron, prevăzut cu o cataramă și are dimensiunile de 20×21 cm. În inventarul fostului muzeu de relicve ale revoluției din 1848³¹ era ținut în evidență ca aparținînd generalului Bem. Tot de campania din 1849 din Transilvania se leagă cîteva obiecte de uz personal ale lui Bem și anume pănășul său din pene negre de struț atribuit lui atît de inventarul Muzeului de relicve ale revoluției din 1848³², cit și de o etichetă pe care o poartă; cravașa din piele neagră împletită (inventar nr. 6505) și trusa sa de ras (Inv. nr. 6107). Aceasta este compusă dintr-o cutie de lemn de 20×8×4,5 cm, căptușită cu piele de culoare vișinie și verde închis, care conține o cutiuță metalică pentru săpun, două bricege și un asculțor de brice. Și această

²⁷ Nagy Sándor, *Háromszék önvédelmi harca 1848—49*, Cluj, 1896, Anexa XCV, pct. 5.

²⁸ Col. Muz. rel., nr. inv. 329.

²⁹ Col. Muz. rel., nr. inv. 328.

³⁰ Nr. inv. 6618.

³¹ Col. Muz. rel., nr. inv. 332.

³² Col. Muz. rel., nr. inv. 331.

trusă a intrat în posesia fostului Muzeu Ardelean înainte de prima inventariere din anul 1887³³.

Alte două obiecte păstrate de Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj au aparținut revoluționarului Táncsics Mihály. Acesta a împărțit detențiunea la închisoarea din Buda cu revoluționarul român Eftimie Murgu. Din perioada acestei detențiuni, din 1846—1848, datează o față de masă, din bumbac și in, cu franjuri, de 97×97 cm³⁴ și niște tacîmuri compuse dintr-un cuțit și o furculiță (lingura lipsește) din fier, cu plăsele de os³⁵. Registrul de inventar al fostului Muzeu de relief din 1848 specifică că aceste obiecte au aparținut lui Táncsics Mihály pe cînd se afla la închisoarea din Buda³⁶.

Multe obiecte, deși nu sînt legate de personalități conducătoare, ilustrează desfășurarea evenimentelor revoluționare, campaniile din 1848—49.

Așa este colecția relativ bogată de arme rămase de la diferite unități armate care s-au înfruntat în cursul revoluției în Transilvania. Lucrarea de față nu-și propune o enumerare și descriere a fiecărei piese. Remarcăm în general caracterul variat al acestei colecții, atît în ce privește genul de arme, cît și tipurile existente, înmănunchind aproape toate felurile de arme cunoscute și folosite în 1848: puști, pistoale, săbii, baionete, pumnale; se foloseau deopotrivă arme reglementare ale armatei austriece și ungare, arme nobiliare, de vînătoare cît și armele confecționate de oștile țărănești răsculate. Întîlnim arme încă de la sfîrșitul sec. XVIII pe lîngă ultimele tipuri introduse în armată în preajma revoluției. Pe lîngă o serie de piese fostă proprietate personală (mai ales arme de vînătoare), între armele reglementare să păstrează arme de foc cu cremene: puști, carabine și pistoale adoptate în armată în anul 1798, dar încep să apară și noile tipuri cu aprindere chimică, și anume puști și carabine sistem Augustin, introduse în imperiul habsburgic în anii 1841—42 și pistoale sistem Augustin cu capsă. Acestea însă în 1848 nu au fost încă generalizate, în Transilvania predominînd cele cu cremene. Între armele albe sînt, la fel, mai multe piese individuale, lucrate la comandă. În ce privește cele reglementare, se întîlnesc săbii curbate de cavalerie model 1824, săbii de infanterie din 1836 și 1837 (de ofițeri) și săbii de cavalerie model 1845, cu garda lată, ornamentată. Se păstrează și hangere căzăcești scurte, din luptele desfășurate în vara anului 1849 în Transilvania.

Muzeul de istorie al Transilvaniei posedă și un număr de arme țărănești, lănci folosite de țaranii răsculați, în special de moșii din Munții Apuseni, dar și de iobagii din alte regiuni. Deosebit de interesante sînt cîteva ghiulele de piatră, confecționate și folosite de moști cu succes atunci cînd lipseau alte muniții. Interesante sînt și două tipare pentru turnat plumb, cu care se turnau gloanțe chiar pe cîmpul de luptă și dintre care unul, mic, are un aspect improvizat³⁷. Aici trebuie să amintim și un număr de ghiulele de tun, gloanțe de pușcă, baionete, teci de săbii din timpul bătăliilor de la 1848—49.

În Muzeul de istorie al Transilvaniei se păstrează și numeroase alte obiecte de campanie. Amintim în primul rînd cîteva cartușiere din piele tare, de formă

³³ Vezi și N. Cordoș — P. Gyulai, *op.cit.*, p. 6.

³⁴ Col. Muz. rel., nr. inv. 611.

³⁵ Col. Muz. rel., nr. inv. 610.

³⁶ N. Cordoș — P. Gyulai, *op.cit.*, p. 5. Mulțumesc tovarășului N. Cordoș pentru ajutorul amabil acordat.

³⁷ Col. Muz. rel., nr. inv. 358.

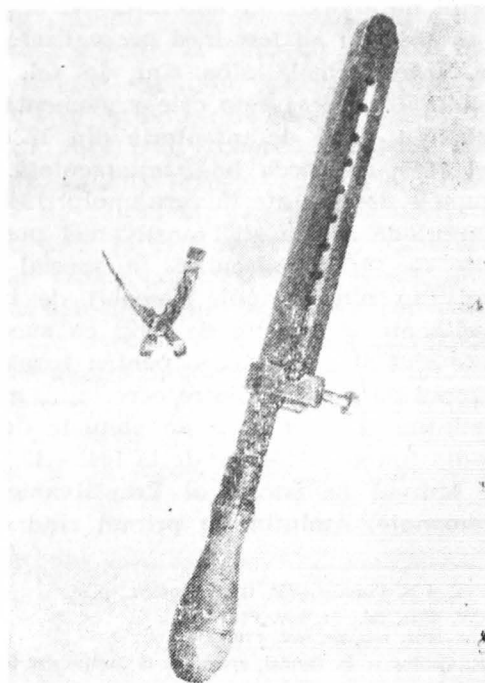
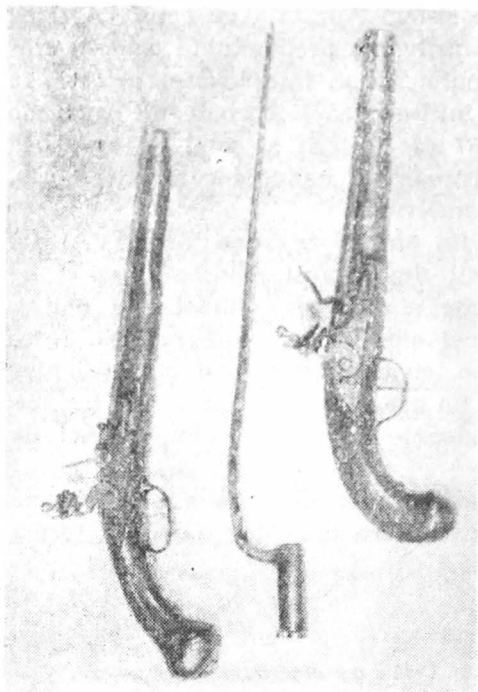
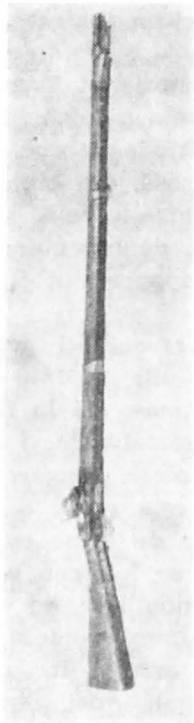
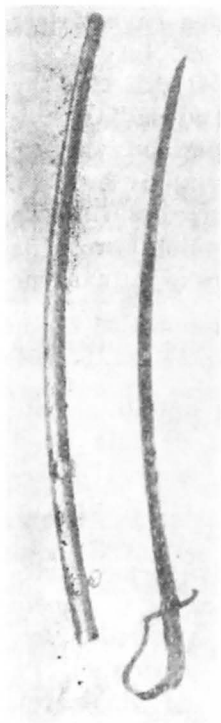

Fig. 5. — Arme folosite în revoluția de la 1848—49.

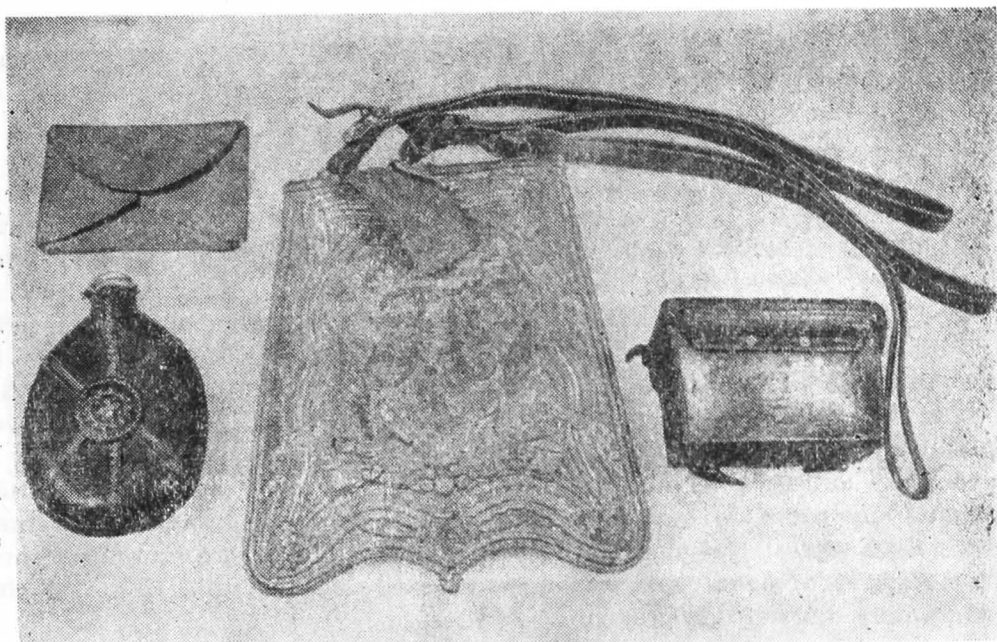

Fig. 6. — Obiecte de campanie din 1848—1849.

dreptunghiulară, majoritatea de culoare neagră, unele fiind prevăzute cu aplicații de metal, reprezentând mai ales steme. O altă categorie o formează portharturile, dintre care patru au dimensiunile de 30×25 cm, sînt prevăzute cu cîte o curea și ornamentate cu broderii bogate, din fire, aplicate pe piele sau pe catifea roșie. Mai simple sînt cîteva tăscuțe-plicuri din piele mai moale de dimensiuni mai reduse de diferite forme, unele pentru păstrarea actelor, altele pentru praf de pușcă. Din timpul campaniei anilor 1848—49 s-au păstrat și cîteva ploști din sticlă, în tocuri de piele în general simple. Una din ploști este ornamentată cu frumoase cusături din piele și paie colorate reprezentînd motive populare românești.

În colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei există și cîteva sigilii militare din timpul revoluției de la 1848, tipare de sigilii ale diferitelor unități militare care au operat în 1848—49 în Transilvania și ale unor comandamente militare. Ele sînt confecționate din aramă sau dintr-un aliaj, unele au mînerul din același metal, altele din lemn.

S-au păstrat numeroase bancnote emise în 1848—49 care înlocuiau în timpul revoluției banii austrieci. Sînt mai ales bancnote de 10 florini, de 5 și de 1 florin emise la Budapesta în septembrie 1848, care au texte în cinci limbi. Interesante sînt bancnotele emise de comisarii revoluționari din diferite regiuni care circulau și trebuiau acceptate în locul valorilor de 3, 5 sau 10 creițari austrieci³⁸. S-a păstrat și o piatră utilizată pentru imprimarea litografică a bancnotelor de 10 creițari în timpul revoluției³⁹.

³⁸ Col. Muz. rel., nr. inv. 542—551.

³⁹ Col. Muz. rel., nr. inv. 576.

În colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei se află și câteva steaguri din timpul revoluției. În expoziție se poate observa reconstituirea fidelă a tricolorului românesc, înființat prin Decretul nr. 1 al Guvernului Provizoriu al Țării Românești care poartă deviza „Dreptate Frăție“, precum și a steagului sub care au fost conduse cetele de moti ale lui Avram Iancu la Adunarea de la Blaj din 3/5 mai 1848, steag purtat cu această ocazie de Ioan cavaler de Pușcariu⁴⁰. În depozitul muzeului se mai păstrează câteva steaguri originale, dintre care amintim în primul rând steagul Gărzii naționale din Vințul de Sus⁴¹ din 1848, cu inscripția în limba maghiară, aplicată din fir colorat pe ambele fețe ale steagului, confecționat din mătase albă, de 44×146 cm. Un alt steag⁴² de mătase crem poartă o inscripție brodată în limba maghiară cu fir de aur, și anume deviza „Libertate, Egalitate, Fraternitate“ și are dimensiunile de 50×116 cm. Mai amintim un steag⁴³ de mătase albă, cu bordura în culori, cu inscripția în limba maghiară „Libertatea presei, Gardă Națională, Egalitate“, dimensiunile fiind de 72×78 cm.

Câteva piese autentice de uniformă ale unor unități care au luptat în 1848 în Transilvania fac parte de asemenea din variata colecție a vestigiilor din timpul revoluției. S-au păstrat trei mantale de honvezi din stofă neagră cu șnururi negre, respectiv roșii, și o manta austriacă de cavalerie din saten alb. Există și câteva chipiuri militare din stofă neagră, roșie sau albastră.

Numeroase sînt eșarfele, banderolele, insignele, cocardele din timpul revoluției de la 1848, precum și diferite piese de la uniforme pașoptiste, ca nasturi, fireturi, panglici, pânașe etc.

După înfrîngerea revoluției s-a dezlănțuit teroarea absolutismului habsburgic. Nenumărați revoluționari din Transilvania au fost cercetați, executați sau închiși în temnițele din Arad, Sibiu, Olmütz, Kufstein, Theresienstadt, locurile de teroare unde își ispășeau pedeapsa luptătorii pentru libertate a popoarelor subjugate din imperiul habsburgic.

Cîteva obiecte semnificative amintesc de această perioadă. Sînt în primul rând cătușe cu lanțuri, bucăți de lemn din spînzurători, pămînt de la mormintele celor executați.

Foarte numeroase sînt obiectele folosite și mai ales cele lucrate la diverse închisori de către revoluționarii întemnițați, care nu și-au pierdut moralul și speranța, ceea ce se oglindește în simbolică „amintirilor“ și „suvenirurilor“ confecționate în temniță.

Categoria cea mai numeroasă a acestor vestigii o formează brățărilor de lemn, lucrate fin și îngrijit, care deseori poartă pe un fond de catifea inscripții ce amintesc de prizonierat sau exprimă crezul revoluționar, patriotic, al autorului lor. Astfel, dintre cele 16 brățări păstrate⁴⁴, jumătate poartă inscripția „Emlék 1851“ (Amintire 1851) sau „Emlék 1848“ (Amintire 1848), cu litere de lemn, pe un fond de catifea bordo, negru, galben sau verde. Cîteva indică și orașul detențiunii și

⁴⁰ Muzeul Militar Central, dosar 1929, fila 84–85. Originalul în prezent la Muzeul de istorie al R.S. România* București.

⁴¹ Col. Muz. rel., nr. inv. 319.

⁴² Col. Muz. rel., nr. inv. 318.

⁴³ Col. Muz. rel., nr. inv. 320.

⁴⁴ Col. Muz. rel., nr. inv. 582–596, 598.

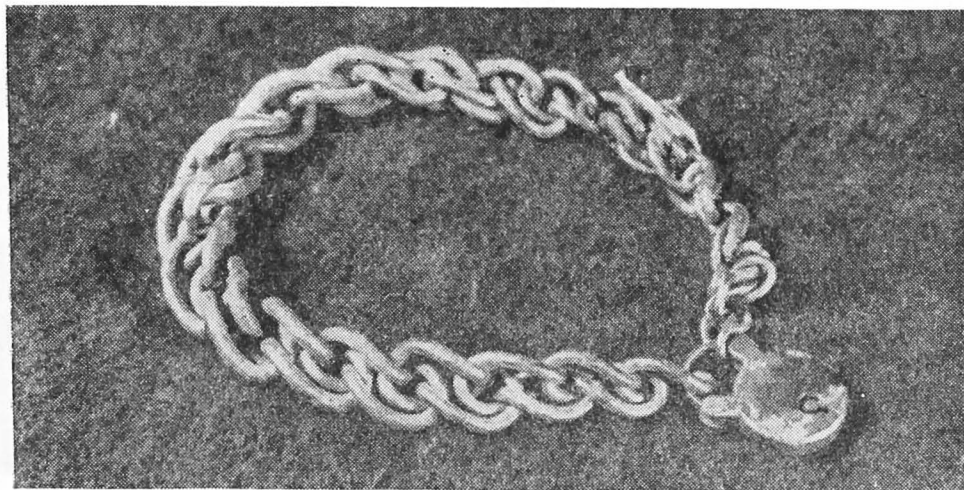
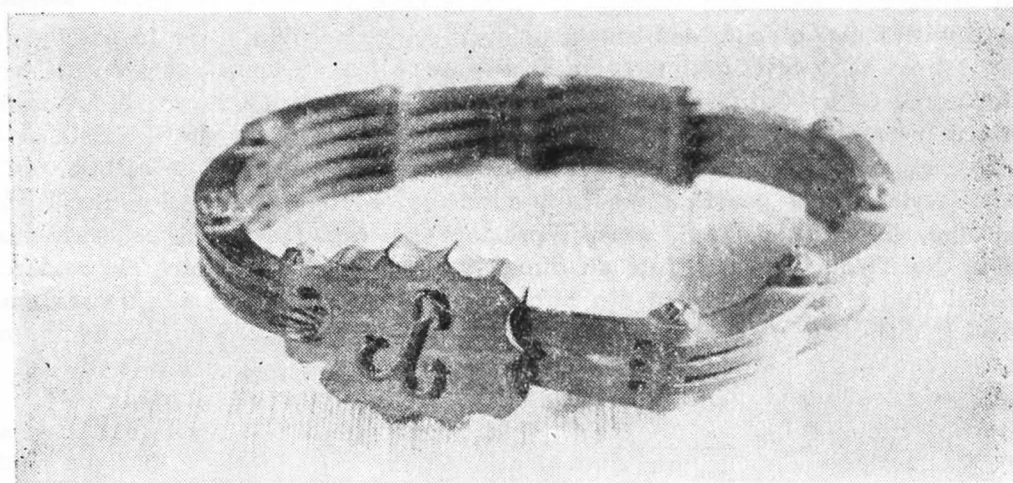

Fig. 7. — Brățări lucrate la închisoare după 1849.

anume orașul Arad. Unele au un medalion central, lucrat tot din lemn, cu un motiv decorativ floral sau simbolic, de exemplu o ancoră semnificând speranța⁴⁵. Semnificative sînt cîteva brățări lucrate în formă de lanț cu încheieturile în chip de lacăt⁴⁶, sau în formă de cătușe⁴⁷.

O altă categorie o formează tacimurile, fie cele de lemn puse la dispoziția deținuților de administrația închisorii, pe care aceștia aplicau apoi diferite inscripții, fie piese lucrate chiar de prizonieri. Remarcăm aici un cuțit de lemn cu lungimea de 16,5 cm, o lingură și o furculiță de lemn, de 26 cm lungime, care poartă inscripția „Nagyszeben 1850” (Sibiu 1850)⁴⁸, precum și o linguriță de lemn de 14 cm lungime. Tot aici amintim și o solniță de lemn⁴⁹ care poartă inscripția „Fogsági Emlék 1850” (Amintire din prizonierat 1850). Există și cîteva cupe de lemn lucrate la închisoare, una cu inscripția „Börtöni Emlék 1852” (Amintire din închisoare 1852)⁵⁰ și o cupă înaltă de 14,5 cm, bogat ornamentată cu motive vegetale sculptate care încadrează stema Transilvaniei⁵¹.

Din categoria obiectelor lucrate la închisoare fac parte și cîteva casete și cutii. Amintim aici o frumoasă casetă de lemn cu dimensiunile de 15 cm lungime, 8,5 cm lățime și 9 cm înălțime⁵², cu bogate sculpturi în lemn reprezentînd scene de vînătoare, figuri militare și alegorice cu ornamente stilizate. Pe o latură este gravată o inscripție în limba maghiară: „Amintire de la Terézvár”⁵³. Există și trei cutii de carton mai mari, de 20×30 cm, cu despărțituri, garnituri de catifea, oglinzi și hîrtii aurite. Două poartă semnătura autorului, Ștefan Zathurecky din Transilvania; una, indicînd și anul, 1856, reprezintă pe capac vederea cetății-inchisori Kufstein din Tirol. Cîteva cutiuțe au dimensiuni mai reduse, printre ele remarcăm în primul rînd o cutiuță lucrată din pîine, de 6×2,5 cm, pe care este notat numele aceleiași închisori: Kufstein, și anul 1851⁵⁴. S-au păstrat și trei cutiuțe pentru ace, de formă ovală, dreptunghiulară, rotunjită, din carton și paie colorate, de 6,6 cm înălțime. Una prezintă motive geometrice și registrul de inventar⁵⁵ specifică că a fost confecționată la închisoare de un luptător pașoptist în anul 1851. Celelalte două⁵⁶, cu aceleași dimensiuni, sînt identice, poartă inscripția „Temesvár 1851” (Timișoara 1851), iar motivele lucrate în paie reprezintă diverse clădiri.

Diferite obiecte decorative lucrate în închisoare întregesc această colecție. Astfel sînt două cruci⁵⁷, una poartă inscripția „Sibiu 1850”, cealaltă indică doar orașul: Arad. Mai amintim două săbii în miniatură lucrate din pîine pe lemn, respectiv

⁴⁵ Col. Muz. rel., nr. inv. 583.

⁴⁶ Col. Muz. rel., nr. inv. 584.

⁴⁷ Col. Muz. rel., nr. inv. 586, 589.

⁴⁸ Col. Muz. rel., nr. inv. 605.

⁴⁹ Col. Muz. rel., nr. inv. 602.

⁵⁰ Col. Muz. rel., nr. inv. 632.

⁵¹ Col. Muz. rel., nr. inv. 633.

⁵² Nr. inv. 6096.

⁵³ Theresienstadt, în prezent Terezina, veche fortăreață în apropiere de Praga, transformată în închisoare de regimul absolutist habsburgic. În timpul celui de-al doilea război mondial lagăr fascist de exterminare.

⁵⁴ Col. Muz. rel., nr. inv. 601.

⁵⁵ Nr. inv. VI 3418.

⁵⁶ Col. Muz. rel., nr. inv. 599–600.

⁵⁷ Col. Muz. rel., nr. inv. 346, 642.

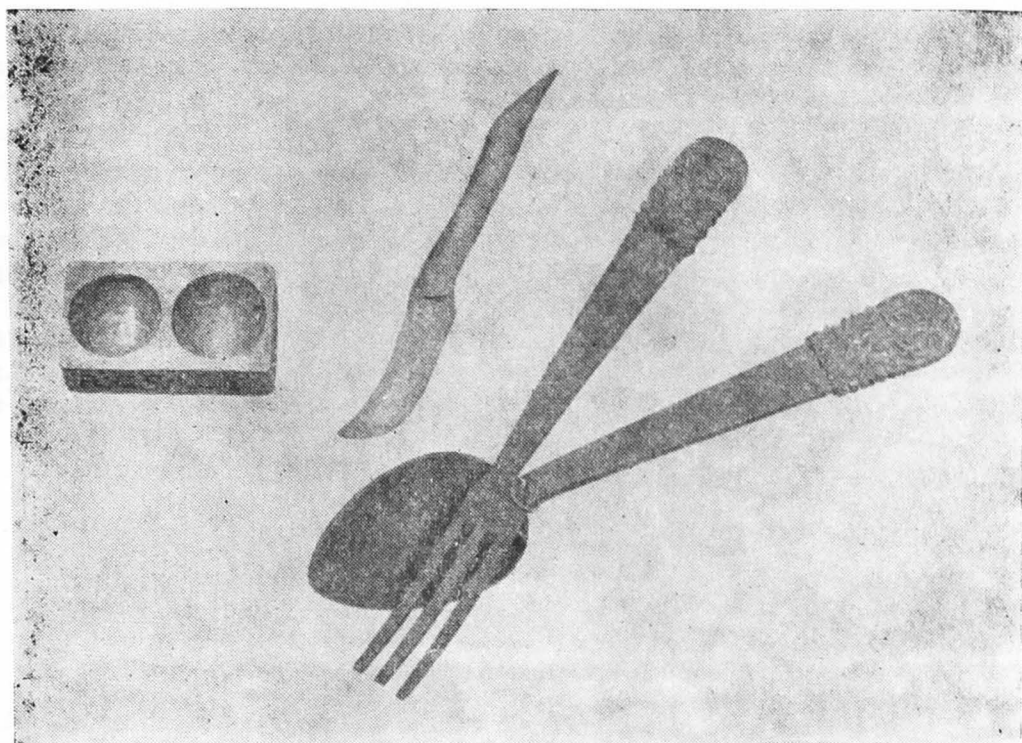
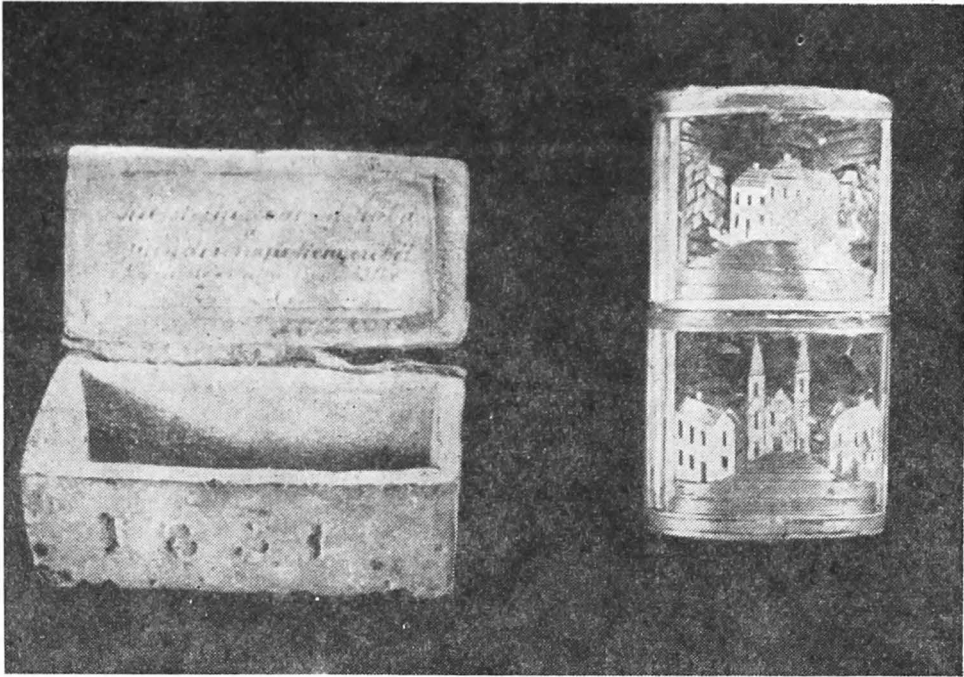
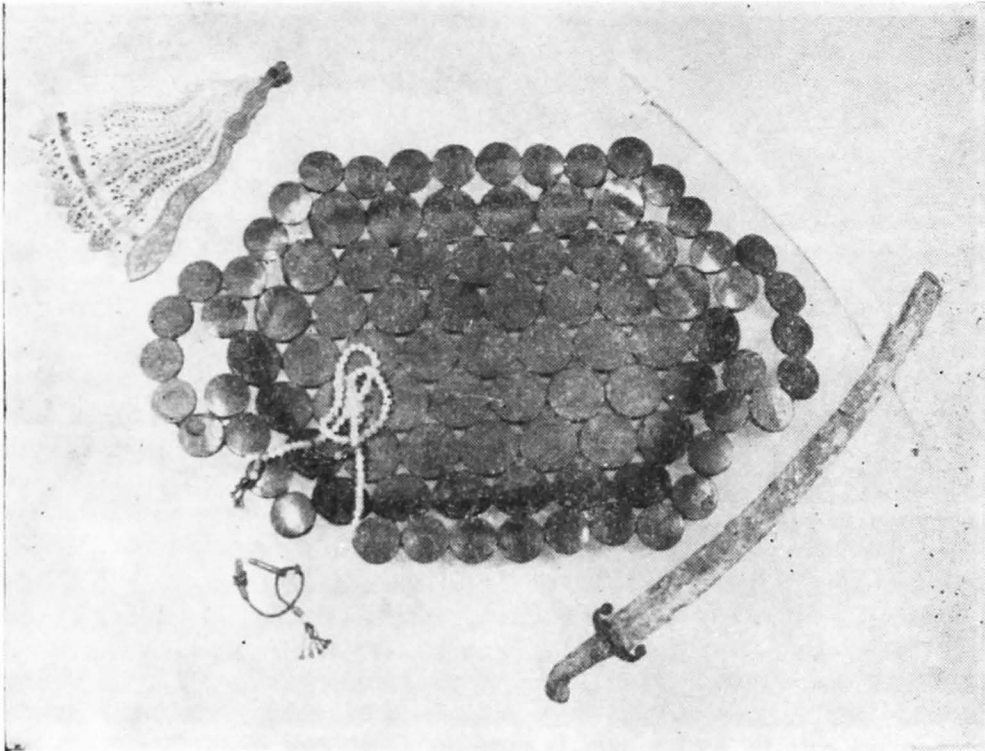

Fig. 8. a—b. Diferite obiecte lucrate la închisoare după 1849.

din ipsos, un obiect decorativ în formă de melc, un șirag de mărgele din sticlă albă care are franjuri de forma ciucurilor de la săbii⁵⁸, un evantai din lemn⁵⁹ cu inscripția „Arad“ și o tavă de 38×25 cm, confecționată din monede de trei creițari, emise în 1849—49⁶⁰.

Din temnița de la Arad provine și o legătură de paie care indica celula unui revoluționar pașoptist condamnat la moarte. Probabil că la închisoare au fost confecționate și alte obiecte, nemenționate în documente ca atare, de exemplu o pipă și două portrete-siluețe cu ramă.

Toate aceste vestigii, aparținând poporului român cit și naționalităților conlocuitoare, ilustrează tot ce a fost progresist și comun în lupta lor și aduc o contribuție la cunoașterea și prezentarea pe plan muzcistic a epocii și evenimentelor revoluționare din 1848—49.

MARIA MIREL

GEGENSTÄNDE AUS DER ZEIT DER REVOLUTION VON 1848
IN DER SAMMLUNG DES HISTORISCHEN MUSEUMS TRANSILVANIENS

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Arbeit schildert die Verfasserin eine Anzahl von Gegenständen aus den Sammlungen des Historischen Museums Transilvaniens in Cluj, die aus der Zeit der 1848-er Revolution stammen. Unter diesen befinden sich persönliche Gegenstände führender Persönlichkeiten; im Mittelpunkt der Aufmerksamkeit stand die Gestalt des rumänischen Bauernführers aus dem siebenbürgischen Erzgebirge, Avram Iancu.

Weiterhin sind Waffen, Rüstungsgegenstände, Fahnen, Uniformen usw., aus der Zeit der Revolution beschrieben, wie auch Gegenstände, die nach der Niederwerfung der Revolution von verurteilten Revolutionären in verschiedenen Gefängnissen hergestellt wurden.

⁵⁸ Col. Muz. rel., nr. inv. 597.

⁵⁹ Col. Muz. rel., nr. inv. 351.

⁶⁰ Col. Muz. rel., nr. inv. 606.

LUPTELE REVENDICATIVE ȘI MIȘCAREA SINDICALĂ A MINERILOR DIN BANAT ÎNTRE ANII 1918—1921

În anii avîntului revoluționar minerii din Banat și-au adus contribuția la campaniile îndirjite purtate de proletariatul din România pentru cucerirea dezideratelor economice și politice fundamentale privind ameliorarea condițiilor de muncă și de viață și recunoașterea dreptului la organizare și la grevă. În acest fel ei s-au încadrat în mișcarea generală a muncitorimii, în condițiile cînd „adîncirea contradicțiilor social-economice ale regimului burghezo-moșieresc, cauzată de distrugerile războiului, de dezorganizarea activității economice și înrăutățirea situației materiale a maselor largi populare, determină în anii 1918—1920 o creștere impetuoasă a avîntului și combativității revoluționare a maselor muncitoare”¹.

Atmosfera revoluționară a dat naștere la numeroase lupte revendicative, în cursul cărora masele de mineri români, germani, maghiari și-au dat tot mai mult seama că acțiunea unitară și temeinica organizare erau factorii esențiali care decideau deznădămintul ciocnirilor de clasă. Minerii din Banat s-au străduit încă înaintea primului război mondial să se constituie în sindicate, dar politica represivă a autorităților austro-ungare nu a permis să se obțină rezultate durabile în această privință. Agravarea contradicțiilor sociale și naționale ce subminau monarhia austro-ungară către sfîrșitul războiului mondial, avîntul revoluționar care a cuprins mase tot mai largi ale proletariatului, au silit însă guvernul maghiar să recunoască, la sfîrșitul anului 1917, dreptul la organizare al muncitorilor mineri.

Minerii bănățeni — în special cei de la Anina — care luptau de decenii pentru a obține dreptul la asociere legală în sindicate, au trecut astfel în anul 1918 la o susținută acțiune de organizare profesională și politică. În primăvara anului 1918, în cursul lunilor martie, aprilie, mai, minerii societății STEG au înființat sindicate la Anina, Doman, Secul, Ocna de Fier și Dognecea². În octombrie 1918 muncitorii de la Cozla au trecut și ei la organizarea sindicatului. Sindicatul activau în strînsă legătură cu Partidul Social-Democrat. În acest fel, evenimentele revoluționare din toamna anului 1918 i-au găsit pe minerii bănățeni bine organizați și pregătiți pentru a impune prin luptă patronatului îmbunătățirea condițiilor de muncă și de trai, care în cursul războiului au cunoscut o înrăutățire progresivă.

¹ N. Ceaușescu, *Partidul Comunist Român, continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, 1966, p. 22.

² Uniunea Muncitorilor în Industria Minieră din România. *Raport către al VII-lea Congres*, București, 1932, p. 34—35.

O influență deosebită a dobândit sindicatul minier din Anina, care colabora strins cu cel al muncitorilor metalurgiști și constructori din localitate, precum și cu organizațiile muncitorești din Reșița. În octombrie 1918, odată cu descompunerea administrației austro-ungare, lucrătorii din Anina au organizat gărzi muncitorești pentru supravegherea minelor și menținerea ordinii³. De altfel, datorită influenței pe care o exercita muncitorimea din întregul Banat, prin intermediul Sfatului Muncitoresc, lucrătorii au reușit în scurt timp să impună o serie de revendicări burgheziei care, în fața avântului revoluționar, a fost nevoită să adopte o atitudine defensivă.

Prima grijă a muncitorilor organizați a fost aceea de a obține reducerea timpului de lucru. La inițiativa muncitorilor metalurgiști din Anina s-au început tratative în acest scop cu conducerea uzinelor din Banat ale societății STEG. Tratativele s-au soldat cu adoptarea unei hotărâri foarte importante pentru muncitori: patronii au fost nevoiți să accepte introducerea timpului de lucru de 8 ore în toate întreprinderile și minele aparținând de Reșița, începând cu data de 2 ianuarie 1919⁴.

Astfel, anul 1919 a început cu un succes de seamă pentru lucrătorii mineri și metalurgiști din Banat. Această victorie a întărit hotărârea întregii muncitorimi bănățene de a obține reducerea timpului de muncă, reflectată în decizia Sfatului Muncitoresc din 3 ianuarie 1919 de a introduce în toate întreprinderile și minele din Banat timpul de lucru de 51 ore săptămânal, sau 8 1/2 ore pe zi. Autoritățile din Banat au fost nevoite să sancționeze și să respecte această hotărâre⁵.

Intrarea trupelor Antantei în Banat a îngreunat din nou posibilitățile de acțiune ale organizațiilor muncitorești. Trupele de ocupație au căutat să împiedice, pe cât posibil, activitatea proletariatului din Banat, de a cărui combativitate se temeau. Astfel, la Anina, autoritățile militare au persecutat organizațiile muncitorești și au căutat chiar să confiscă suma de 35.000 de coroane pe care au adunat-o cu mari sacrificii muncitorii mineri. Fondul sindical a fost salvat de minerul Johann Kalafusz, care s-a refugiat, împreună cu suma respectivă, în pădure⁶.

Prigoana pornită de trupele de ocupație împotriva sindicatelor a evidențiat necesitatea colaborării cât mai strânse între muncitorii organizați. Ca urmare, la 25 mai 1919 a fost convocat primul congres sindical din Banat, la care s-a constituit Consiliul Sindicatelor din Banat. La acest congres au participat și delegații de la Anina și Reșița, care însă au declarat că deocamdată nu se alătură acestui organ coordonator⁷.

Atenția minerilor din Banat s-a îndreptat mai degrabă către puternica centrală sindicală intitulată „Uniunea Muncitorilor Mineri și Topitori din Ardeal și Banat”, întemeiată în martie 1919 la Sibiu, dar numai odată cu introducerea administrației românești în Banat, în vara anului 1919, s-a creat posibilitatea ca minerii din Banat să obțină sprijinul confrăților lor din celelalte părți ale țării. Acest sprijin era cu atât mai necesar, cu cât autoritățile militare au introdus cea mai severă stare de asediu, căutând să zădărnicească activitatea organizațiilor muncitorești. Într-a-

³ *Idem*, p. 32.

⁴ *Volkswille* (Timișoara), nr. 3 din 4 ianuarie 1919.

⁵ *Idem*, nr. 45 din 7 și 8 ianuarie 1919.

⁶ Uniunea Muncitorilor din Industria Minieră din România. *Raport la Congresul VII ...* p. 32.

⁷ *Gewerkschaft, Szakszervezet* (Timișoara), nr. 9 din 19 septembrie 1920.

devăr, mișcarea din regiunile miniere ale Banatului a reușit să supra-viețuiască, în bună parte, tocmai datorită sprijinului acordat de centrala sindicală de la Sibiu⁸. De altfel, Uniunea muncitorilor mineri a avut o prezență activă în viața social-politică a Transilvaniei, silind Consiliul Dirigent să țină seama de cererile lucrătorilor.

Eficiența cu care activa Uniunea minerilor a determinat pe minerii organizați din Banat să caute tot mai insistent afilierea la această centrală sindicală. Autorităților burgheze nu le convenea însă continua întărire a unei organizații muncitorești care a cuprins, în scurt timp, peste 20.000 de membri. De aceea au intensificat măsurile restrictive îndreptate împotriva muncitorilor, îndeosebi după retragerea socialiștilor din Consiliul Dirigent și Marele Sfat Național. Deosebit de severe erau restricțiile de circulație introduse de Marele Cartier General, care făceau pur și simplu imposibilă deplasarea delegaților mineri din Banat pentru a înfăptui afilierea la centrala sindicală minieră. De asemenea, autoritățile nu permiteau ținerea adunărilor sindicale obișnuite și aplicau o cenzură foarte severă publicațiilor muncitorești.

Muncitorii organizați au căutat să-și apere drepturile. În august 1919, delegația muncitorilor formată din Iosif Ciser, conducătorul Uniunii minerilor, și Iosif Jumanca, s-a prezentat la Iuliu Maniu, președintele Consiliului Dirigent, reproșându-i prigoana pe care autoritățile o exercitau împotriva muncitorimii. În urma acestei întrevederi, I. Maniu a fost nevoit să promită „că va da ordin către autoritățile din țară ca-n atingerea lor cu muncitorimea să observe o purtare cinstită. Se va îngădui ca organizațiile muncitorești să-și poată ține întrunirile lor de breaslă cel puțin în cadrele, cum o făceau aceasta pînă acum”⁹.

În ciuda acestei promisiuni, atitudinea autorităților civile și militare față de organizațiile clasei muncitoare nu s-a ameliorat, dimpotrivă, în unele regiuni din Banat s-a ajuns pînă acolo, încît întrunirea organizațiilor a devenit cu totul imposibilă, iar comandanții de poliție nu permiteau nici măcar încasarea cotizațiilor. Situația nu s-a schimbat nici în urma memoriului pe care Consiliul sindical din Banat și Partidul social-democrat l-au înmînat în septembrie 1919 către prefectura din Timișoara, prin care au cerut atenuarea interdicției de întrunire „avînd în vedere importanta activitate desfășurată de syndicate pe teren social și cultural”¹⁰. Toate acestea se întîmplau în împrejurările în care muncitorii aveau mai multă nevoie ca oricînd de posibilitatea oferită de organizațiile sindicale de a lupta pentru cucerirea venitului necesar unui trai decent, avînd în vedere că inflația a redus în foarte mare măsură puterea de cumpărare a salariilor din Banat, în comparație cu perioada antebelică. Principalul factor care înrăutățea nivelul de trai era scumpetea ce tindea să se accentueze. „Nu-i de mirare în felul acesta că muncitorii și toți funcționarii care sînt osîndiți a trăi din plată fixă, se încovoie sub greutatea vieții de azi. Și să nu se mire nimeni dacă în asemenea împrejurări grevele nu încetează și muncitorimea nu e mulțumită”¹¹ — conchidea gazeta „Tribuna Socialistă”.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Tribuna Socialistă* (Sibiu), nr. 35 din 21 august 1919.

¹⁰ *Munkáslap* (Timișoara), nr. 13 din 18 ianuarie 1920.

¹¹ *Tribuna Socialistă*, nr. 39 din 4 septembrie 1919.

În condițiile avîntului revoluționar, acțiunile revendicative și tendința spre o organizare centralizată a mișcării sindicale nu puteau fi însă împiedicate prin măsuri represive. Ridicarea restricțiilor de circulație de către Marele Cartier General în septembrie 1919 a dat posibilitate minerilor din Banat să întrețină o legătură mai strînsă cu Uniunea muncitorilor mineri și topitori, pentru a înfăptui afilierea organizațiilor locale la acest important centru sindical. Cu toate acestea, prigoana exercitată de către autorități în Banat, îndeosebi în regiunea industrială-minieră a jud. Caraș-Severin, continua să se manifeste cu vigoare. „În Caraș-Severin, la Lugoj, la Reșița, la Anina, la Bocșa și pretutindeni unde sînt organizații muncitorești toate acestea nu se pot mișca, nu-și pot ține ședințele regulate, membrii lor stau sub pază polițienească”¹².

Persecuțiile antimuncitorești au atins apogeul la Anina, ceea ce nu este întîmplător, avînd în vedere că acest centru metalurgic-minier a devenit în anii perioadei discutate un focar permanent al ciocnirilor de clasă din Banat. Datorită atitudinii ostile a patronilor și a autorităților, Anina a devenit „locul cel mai urgisit al exploatării capitaliste” — constată gazeta „Tribuna Socialistă”, adăugînd că „foloașele acestei stări de lucruri le trage însă societatea străină. Capitalul străin se bucură de faptul că muncitorii — în cea mai mare parte români — lucrează ca robii și n-au putința de a se apăra”¹³.

Scopul autorităților era acela de a distruge organizația sindicală de la Anina și a împiedeca alăturarea ei la Uniunea muncitorilor mineri. În acest scop organizația a fost „suspendată, banii muncitorilor sechestrați, iar ei sînt opriți a se afilia la centrala de la Sibiu. Comitetul nu poate să se întrunească pentru a ține nici o singură ședință de 10—12 membri”¹⁴.

Tendința spre organizare a minerilor bănățeni a continuat însă să se afirme cu putere. În toamna anului 1919 au fost create organizații profesionale la Baia Nouă și Mehadia, iar pînă în luna noiembrie grupele sindicale de la Ocna de Fier. Dognecea, Baia Nouă și Cozla s-au alăturat centralei miniere de la Sibiu¹⁵.

Intrucît imposibilitatea de a împiedica activitatea sindicatelor cu ajutorul represiei devenise evidentă, autoritățile au fost nevoite să recunoască starea de fapt și să legalizeze existența organizațiilor muncitorești. „Gazeta Oficială”, publicată de Consiliul Dirigent, a inserat în nr. 68 din 22 noiembrie 1919 „Ordonanța referitoare la funcționarea Uniunilor Muncitorești și a filialelor de pe teritoriul administrat de Consiliul Dirigent”, emisă de Resortul de interne, ordonanță care preciza că: „Uniunile muncitorești care au statutele aprobate de fostul Minister de Interne Ungar... sînt recunoscute și vor funcționa și mai departe neconturbate în cadrele statutelor sus citate”. Prin această ordonanță se crea posibilitatea legală de a se forma organizații sindicale locale, care erau autorizate a se constitui în uniuni pe ramură. De asemenea, se recunoștea dreptul sindicatelor de a reprezenta interesele membrilor lor în relațiile cu patronii și cu autoritățile de stat.

¹² *Idem*, nr. 52 din 19 octombrie 1919.

¹³ *Idem*, nr. 50 din 12 octombrie 1919.

¹⁴ *Idem*, nr. 53 din 23 octombrie 1919.

¹⁵ *Minerul* (Sibiu), nr. 8—9 din 15 noiembrie 1919.

Muncitorii mineri s-au folosit de posibilitatea ivită pentru a convoca congresul extraordinar al Uniunii minerilor, ținut la Sibiu la data de 7—9 decembrie 1919. Cu ocazia acestui congres s-a produs afilierea tuturor grupelor sindicale din Banat, inclusiv a celei de la Anina, la Uniunea minieră. În cadrul dezbaterilor, atât raportul general prezentat de I. Ciser, cât și delegații minerilor au înfățișat încă o dată represiunile la care sînt supuși minerii din Banat, în special cei de la Anina. Ca urmare, congresul a hotărît să trimită generalului Averescu, ministrul de interne, o telegramă în care „cere muncă, libertatea întrunirilor, libertatea cuvîntului și a presei, cere încetarea bătăii și schingiurii muncitorimii”¹⁶.

Anul 1920 a debutat pentru minerii și oamenii muncii bănățeni sub semnul intensificării eforturilor pentru crearea unui climat social-politic mai favorabil acțiunilor organizate ale proletariatului. În luna ianuarie 1920 Partidul socialist și Consiliul sindicatelor din Banat au trimis o delegație formată din Iosif Mayer și Coloman Müller la București pentru a trata cu primul ministru Alexandru Vaida și cu ministrul de interne N. Lupu în vederea încetării persecuțiilor antimuncitorești, înmîinînd în acest sens un memoriu. Al. Vaida a promis că va ordona, prin intermediul Consiliului Dirigent, acordarea permisiunii de a se ține periodic adunări de membri ale organizațiilor muncitorești¹⁷. Acest demers a avut un oarecare efect, căci chestiunea a ajuns în fața Consiliului Dirigent, care la rîndul său a trimis problema spre rezolvare Prefecturii Timiș. Aceasta s-a adresat Comandamentului Militar al zonei care, în sfîrșit, și-a dat consimțămîntul pentru ținerea adunărilor sindicale¹⁸.

A trebuit deci pus în mișcare întregul mecanism greoi de funcționare al aparatului birocratico-militar burghez pentru a se obține această aprobare care, de altfel, în multe cazuri a rămas formală. La obținerea acestui succes a contribuit, desigur, coordonarea acțiunilor întreprinse de organizațiile muncitorești din Banat cu cele ale Comitetului Executiv al Partidului Socialist și ale Comisiei Generale a Sindicatelor din Ardeal și Banat care în martie 1920 au adresat un memoriu către I. Maniu, președintele Consiliului Dirigent, „în chestia libertății de acțiune a organizațiilor muncitorești”. În acest memoriu se constată că ordonanța Consiliului Dirigent din 22 noiembrie 1919 referitoare la libertatea de acțiune a sindicatelor „nu se respectă în special în teritoriile miniere. La toate grupele de pe teritoriul Banatului, cum este Anina, Doman, Secul, Cozla, Dognecea, Ocna de Fier, Baia Nouă, autoritățile militare și civile nu vor să ia la cunoștință funcționarea grupelor...”¹⁹. Memoriul cerea încă o dată — ca în atîtea alte rînduri — încetarea arestărilor, libertatea întrunirilor, sistarea cenzurii și a stării de asediu, posibilități reale de acțiune pentru muncitorii organizați. Aceste revendicări se situau de altfel, în centrul activității întregii mișcări muncitorești din România în primii ani postbelici, avînd scopul de a cuceri un statut legal de activitate organizațiilor proletare²⁰.

Pentru minerii din Banat, menținerea sindicatelor în stare de funcțiune era o necesitate vitală, căci ele constituiau singura pavăză de apărare în fața rapacității

¹⁶ *Tribuna Socialistă*, nr. 61 din 28 decembrie 1919.

¹⁷ *Munkáslap*, nr. 13 din 18 ianuarie 1920.

¹⁸ *Gewerkschaft, Szakszervezet*, nr. 1 din 15 aprilie 1920.

¹⁹ *Tribuna Socialistă*, nr. 13 din 28 martie 1920.

²⁰ C. Cușnir Mihailovici, Fl. Dragne, Gh. Unc, *Mișcarea muncitorească din România 1916—1921*, București, 1971, p. 138.

patronilor, care consimțeau foarte greu să urce salariile, deși prețurile creșteau vertiginos. Prin intermediul sindicatelor minerii reușeau nu numai să impună contracte colective care să prevadă mărirea salariilor, ci să-i și silească pe patroni să le respecte, recurgând în caz contrar la grevă. Astfel de contracte au fost negociate de către sindicatele de la Mehadia, Baia Nouă și Cozla la începutul anului 1920. Tot atunci sindicatul de la Anina, cel mai important din Banat, a fost reactivat, datorită faptului că autoritățile au permis — după 6 luni de interdicție — ținerea unei adunări sindicale în luna februarie.

În afară de lupta pentru libertăți sindicale și pentru sporirea salariilor, muncitorii minerii din Banat au fost nevoiți să se angajeze și în campania pentru menținerea autonomiei asigurărilor sociale muncitorești, autonomie periclitată de politica Consiliului Dirigent. Ce-i drept, Decretul nr. XIX din 1 octombrie 1919 al Consiliului Dirigent avea și unele prevederi pozitive, în sensul introducerii unor măsuri privind unificarea diferitelor sisteme de asigurări sociale ce erau în vigoare înainte de război. În schimb, Decretul desființa Casele miniere de pensionari — așa-numitele „Bruderlade” sau „Case frățești” — care garantau drepturile de pensie ale lucrătorilor minerii. În Banat asemenea Case frățești existau la minele și întreprinderile aparținând de uzinele Reșița, precum și la Mehadia, Baia Nouă și Drencova-Cozla²¹.

Dcoarece Consiliul Dirigent era pe cale de desființare, i-a revenit guvernului Averescu sarcina de a reglementa problema asigurărilor sociale. Dar cum noul guvern manifesta în chestiunile muncitorești o atitudine tot mai rigidă, prin Jurnalul Consiliului de Miniștri din 9 mai 1920, autonomia Caselor cercuale a fost practic desființată.

Această măsură guvernamentală se încadra în orientarea politică generală a guvernului Averescu, care tindea să adopte față de mișcarea muncitorească în plină desfășurare o atitudine dură, deși în momentul instalării primul ministru a promis respectarea libertății de acțiune a organizațiilor muncitorești. Măsurile represive luate cu ocazia manifestărilor de 1 Mai organizate de minerii de la Anina, Mehadia, Dognecea și Ocna de Fier au demonstrat însă că guvernul nu intenționează să respecte doleanțele muncitorești. Într-adevăr, persecuțiile îndreptate împotriva organizațiilor de partid și sindicale din Banat s-au intensificat din nou. În semn de protest, în luna mai a anului 1920 Partidul Socialist din Banat a înmînat un memoriu către Averescu, în care se arăta că activitatea sindicatelor și a organizațiilor muncitorești din Anina, Bocșa Montană, Secul (unde existau sindicate miniere), precum și din alte localități ca Oravița, Rusca etc. era împiedicată de către organele locale ale puterii de stat²². Memoriul cerea posibilități de activitate nestingherită pentru aceste organizații.

Guvernul Averescu nu avea însă de gînd să cedeze nenumăratelor revendicări pe care proletariatul din întreaga țară le formula din ce în ce mai insistent, căutînd să le impună prin luptă. Dimpotrivă, sfidînd valul de greve ce cuprindea, rînd pe rînd, cele mai importante ramuri de activitate și centre industriale, guvernul a emis Legea pentru reglementarea conflictelor de muncă, prin care a limitat în mare măsură posibilitățile de acțiune ale muncitorimii, avînd un caracter represiv

²¹ *Dare de seamă asupra activității Casei Centrale a Asigurărilor Sociale pe anii 1912–1934*, București, 1935, p. 41.

²² *Arbeiter Zeitung* (Timișoara), nr. 102 din 6 mai 1920.

și antigrevist²³. Deosebit de grav atingeau prevederile acestei legi pe minerii din exploatarea carbonifere, căci minele de cărbuni fiind considerate de utilitate publică, erau supuse interdicției de a declanșa greve și obligativității de a se recurge la arbitrajul obligatoriu. Or, cea mai mare parte a minerilor din Banat lucrau în mine de cărbune, iar revendicările lor privind îmbunătățirea condițiilor de muncă și de trai erau la ordinea zilei.

În luna mai 1920, organizațiile sindicale de la Anina au înaintat un memoriu direcțiunii în care formulau o serie de cereri. În timpul tratativelor pentru rezolvarea lor a survenit însă un eveniment care a contribuit în foarte mare măsură la radicalizarea muncitorimii din Banat și, prin ecourile ei, chiar din întreaga țară. E vorba de catastrofa de la Anina din 7 iunie 1920, în care și-au pierdut viața 182 de mineri, datorită nepăsării dovedite de Direcția minelor, care a neglijat să evacueze explozibilul depozitat în galerie încă din timpul războiului²⁴. Accidentul, de amploare nemaiîntâlnită pînă atunci, care a făcut alîtea victime, lăsînd circa 500 persoane fără susținători, a provocat un puternic val de indignare ce s-a propagat, începînd cu centrele muncitorești din Banat, în întreaga țară.

Însăși ceremonia funebră a celor uciși s-a transformat într-o impresionantă demonstrație de protest și solidaritate. După înmormîntare, a avut loc o mare adunare muncitorească la care au participat mii de oameni. Vorbitorii și-au exprimat compasiunea pentru urmașii celor uciși și protestul față de lipsa de răspundere pe care o dovedea administrația minelor. Adunarea a formulat o serie de cereri privind imediată transportare a explozibilului rămas în galerie, înființarea unui cămin muncitoresc pentru văduve și orfani pe contul societății STEG, locuințe gratuite și pensii pentru urmașii celor decedați, precum și stabilirea cauzelor precise ale accidentului și pedepsirea celor ce vor fi găsiți vinovați. Muncitorii au mai cerut reglementarea problemei salariilor și a aprovizionării cu alimente, precum și acceptarea memoriului înaintat Direcțiunii încă în luna trecută²⁵. De asemenea, muncitorii au hotărît să nu reia munca în mine pînă cînd explozibilul nu va fi evacuat. Lucrul a fost reluat numai la data de 14 iunie, după ce au început tratativele asupra memoriului înmînat de muncitori.

Catastrofa de la Anina a dat naștere unei ample mișcări de solidaritate și protest în rîndul proletariatului din întreaga țară. Muncitorii de la Reșița, Timișoara, Cluj, Brașov și din alte localități au organizat adunări însuflețite, în cadrul cărora au condamnat neglijența patronilor, cerînd judecarea celor vinovați și ajutorarea eficientă a victimelor. Peste tot muncitorimea a contribuit din plin la augmentarea fondului de ajutorare, în care scop a fost lansată o colectă publică din inițiativa sindicatelor miniere.

Accidentul a stîrnit o deosebită compasiune și indignare în Valea Jiului, minerii de acolo fiind cei mai în măsură a înțelege proporțiile catastrofei, deoarece și ei munceau zilnic sub amenințarea aceluiași pericol. Ziarul „Socialismul” relatează despre marea întrunire de la 20 iunie, la care a participat „întreaga muncitorime manuală și intelectuală de la Petroșani”. Participanții au declarat în unanimitate: „Cerem ca guvernul să tragă la răspundere pe toți aceia care au neglijat și sînt

²³ *Mișcarea muncitorească și legislația muncii în România, 1864–1944*, București, 1972, p. 88.

²⁴ *Minerul* (Cluj), nr. 16–17 din 15 iulie 1920.

²⁵ *Arbeiter Zeitung*, nr. 132 din 12 iunie 1920.

răspunzători pentru fapta aceasta. Cerem ca orfanii și văduvele rămase de pe urma catastrofei să fie apărate de guvern față de Societatea minelor, impunând acesteia întreținerea și educația urmașilor victimelor”²⁶.

Evenimentele de la Anina au provocat încordare și au mărit tensiunea socială în tot Banatul. Pretutindeni muncitorii din mine și uzine erau tot mai hotărâți să-și impună revendicările prin luptă. Astfel, la 24 iunie au încetat lucrul minierii din Mehadia, deoarece direcțiunea nu a acceptat cererea de mărire a salariilor și a refuzat să mai acorde lucrătorilor îmbrăcăminte la prețuri de favoare.

Spre sfârșitul verii și în cursul toamnei climatul social s-a înfierbîntat și mai mult în Banat. Lupta muncitorimii împotriva stării de asediu și a măsurilor de reprimare, împotriva legii conflictelor de muncă și a abrogării autonomiei asigurărilor sociale se întetă în întreaga țară și tot mai multe voci cereau declanșarea unei greve generale. Congresul Partidului Socialist din Ardeal și Banat, ținut între 15—17 august la Cluj, constata: „E scandalos faptul că în toate părțile din provincie autoritățile civile și militare împiedică organizarea muncitorimii și nu admit nici chiar înființarea și activarea sindicatelor, care dispun de statute aprobate de forurile competente. De altă parte însă, organizațiile patronale activează nestingerite de nimeni”²⁷. De asemenea s-a constatat că „autonomia Caselor cercuale a fost nimicită printr-o politică consecventă” din partea regimului. Față de această situație, Congresul sindicatelor din Ardeal și Banat, întrunit concomitent la Cluj în zilele de 17—19 august 1920, a cerut ridicarea desăvîrșită a cenzurii, a restricțiunilor privind libertatea de întrunire și asigurarea deplinei libertăți de acțiune a sindicatelor.

Răspunsul autorităților la aceste cereri a constat doar în intensificarea măsurilor represive. De altfel, în luna august urma să intre în vigoare Legea Trancu-Iași privind reglementarea conflictelor de muncă, restrîngînd și mai mult posibilitățile de acțiune ale muncitorilor. Deosebit de brutal se purtau în relațiile cu muncitorimea administratorii orașului Timișoara, precum și autoritățile militare din întreg Banatul. Concomitent, patronii nu respectau contractele colective, concediau pe delegații muncitorilor și încercau prin toate mijloacele să lovească în organizațiile muncitorești.

Pentru a contracara represaliile regimului, conducerea Partidului Socialist și a Consiliului Sindical din Banat au hotărît la 19 august 1920 declanșarea unei greve generale regionale, hotărîre confirmată de ședința corpului delegaților a 25 de sindicate ținută la 20 august 1920²⁸. Muncitorii cereau ca autoritățile să respecte organizațiile economice ale lucrătorilor, să recunoască dreptul la organizare al tuturor salariaților și ca angajările și concedierile să nu fie făcute conform voinței arbitrare a patronilor, ci în înțelegere cu reprezentanții aleși ai muncitorilor²⁹. De asemenea, se cereau măsuri împotriva autorităților locale care au înveninat într-atît atmosfera, încît singura cale de ieșire pentru muncitori a rămas doar declararea grevei.

Greva a izbucnit la Timișoara la 23 august, iar la 25 august s-a extîns în întregul Banat, cuprinzînd orașele Lugoj, Caransebeș, Reșița, Arad. La reușita grevei au adus

²⁶ Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1916—1921, București, 1966, p. 409.

²⁷ Idem, p. 479.

²⁸ William Marin, *Mișcări greviste în Banat în perioada premergătoare grevei generale din octombrie 1920 (aprilie-octombrie 1920)*, în *Studii și articole de istorie*, 1963, tom. 5, p. 356.

²⁹ *Gewerkschaft, Szakszervezet*, nr. 8 din 5 septembrie 1920.

o importantă contribuție minerii de la Anina și Doman. Guvernul a ordonat autorităților militare să pună capăt grevei prin militarizarea întreprinderilor. Generalul Domășneanu, comandantul trupelor din Banat, și Stavri Cunesco, împuternicitul guvernului, paralel cu amenințările referitoare la mobilizarea generală a lucrătorilor, au făcut însă și unele promisiuni pentru a liniști spiritele, promițând că cererile muncitorilor vor fi luate în discuție, iar participanții la grevă vor fi menținuți în serviciu, dacă vor relua lucrul pînă la 26 august.

Delegatul muncitorilor, Coloman Müller, a expus la rîndul său condițiile puse de autorități conducătorilor sindicali și bărbaților de încredere care, după lungi debateri, au hotărît încetarea grevei, adoptînd următoarea rezoluție: „Reprezentanții muncitorimii iau la cunoștință garanțiile primite din partea generalului și a împuternicitului guvernamental și pe această bază hotărâsc reluarea lucrului. Pacea industrială nu poate fi însă garantată dacă cererile juste ale muncitorimii nu vor fi îndeplinite”³⁰.

Ca urmare a grevei generale regionale, autoritățile din Banat au fost nevoite să satisfacă o bună parte din doleanțele lucrătorilor: a fost recunoscut dreptul de organizare al muncitorilor și sistemul bărbaților de încredere, au fost majorate salariile și s-au luat măsuri pentru aprovizionarea muncitorilor cu alimente și îmbrăcăminte la prețuri reduse³¹.

Aceste promisiuni și concesiuni au fost însă aplicate doar în parte și în special la Timișoara, care a fost centrul mișcării. În regiunile miniere, mai îndepărtate de marile orașe, autoritățile și patronii nu și-au respectat promisiunile. Astfel la Anina „muncitorii n-au primit nici îmbunătățire de salariu, nici alimente, nici alte lucruri necesare”³².

Succesul parțial al grevei, nerespectarea promisiunilor făcute de autorități, reînnoirea grabnică a măsurilor represive și intrarea în vigoare în septembrie 1920 a prevederilor privind desființarea autonomiei asigurărilor muncitorești, i-au convins însă pe conducătorii sindicatelor și ai Partidului Socialist din Banat că acțiunea pe scară locală și regională nu e suficientă. Era necesară centralizarea întregii mișcări sindicale din țară și declanșarea unei greve generale care să demonstreze forța de temut a proletariatului, pentru a impune respect guvernelor burgheze.

Radicalizarea mișcării sindicale din Banat, tendința de orientare spre revendicări în primul rînd politice s-au manifestat evident la a doua consfătuire sindicală din Banat, ținută în septembrie 1920 la Timișoara. Proiectul de rezoluție prezentat cu această ocazie de Coloman Müller prevedea printre altele: „Prima sarcină a sindicatelor constă în lupta pentru rezolvarea unor chestiuni de importanță principială. Astfel caracterul luptei sindicale se transformă, în măsura în care chestiunile zilnice, interesele locale ale ramurilor profesionale pierd din importanță, pe cînd lupta de clasă dintre muncă și capital devine mai intensă. Lupta numai împotriva a unor patroni are valoare locală; în viitor scopul mișcării va fi răsturnarea orînduirii capitaliste în întregimea ei, adică înlocuirea orînduirii capitaliste cu democrația socialistă”³³.

³⁰ Joseph Gabriel, *Fünfzigjährige Geschichte der Banater Arbeiterbewegung, 1870–1920*, Timișoara, 1928, p. 96.

³¹ W. Marin, *op.cit.*, p. 359.

³² *Minerul*, nr. 19 din 24 septembrie 1920.

³³ *Gewerkschaft, Szakszervezet*, nr. 9 din 19 septembrie 1920.

Această cotitură spre îmbinarea luptei economice cu lupta politică a sindicatelor a avut loc în condițiile în care devenise evident că sindicatele nu-și pot impune revendicările de ordin material, datorită politicii guvernamentale, datorită legislației burgheze, care îngrădea la maximum sfera de acțiune a organizațiilor muncitorești. Trebuiau deci schimbate mai întâi legile, pentru ca sindicatele să-și poată îndeplini menirea.

Măsura în care legislația burgheză — în speță legea Trancu-Iași — dezavantaja net muncitorimea a devenit evidentă pentru minerii din Banat în timpul tratativelor de la Anina din septembrie 1920, menite să soluționeze conflictul de muncă care se prelungea latent încă de la începutul verii. În aceste tratative de amploare, care influențau soarta a mii de muncitori, s-a amestecat și Ministerul Muncii, care a hotărât ca ele să decurgă conform noii legi a reglementării conflictelor de muncă. Discuțiile de pînă atunci urmau a fi considerate doar tratative de conciliere și cum în privința problemei salarizării și a cererilor de alimente nu s-a ajuns la nici un rezultat, aceste chestiuni urmau a fi decise, conform legii, de către o comisie de arbitraj³⁴. Hotărîrea comisiei de arbitraj, pronunțată la 29 septembrie 1920, fiind valabilă pînă la sfîrșitul lunii februarie 1921³⁵, nu a mulțumit pe mineri, care și-au dat seama că interdicția de a recurge la grevă le răpca principala armă de luptă. De aceea, în cursul lunii octombrie 1920, minerii de la Anina au intrat din nou în grevă³⁶.

Evenimentele de la Anina aveau loc în momentul în care proletariatul din România hotărîse să recurgă la arma supremă în bătălia pentru recunoașterea drepturilor sale: greva generală. Ultimatumul muncitorimii către guvern, prezentat la 13 octombrie 1920, prevedea cereri vitale pentru care și minerii bănățeni au luptat în tot cursul anilor 1919—1920: respectarea dreptului de asociațiune, suspendarea aplicării legii pentru reglementarea conflictelor de muncă, desființarea stării de asediu și a cenzurii, redarea autonomiei Caselor cercuale din Ardeal și Banat³⁷.

Ultimatumul către guvern a fost dublat de protestul-memoriu dat publicității de către Uniunea muncitorilor mineri din Ardeal și Banat, în care se arăta situația grea a minerilor care nu găseau înțelegere la cerințele lor repetate de a li se ușura viața³⁸. Trebuie menționat că în acel moment Uniunea minerilor reprezenta o componentă de seamă a mișcării muncitorești din România prin cei 28.538 de membri³⁹ masați în zonele industriale vitale ale țării: Valea Jiului, Banatul, zonele auriere ale Băii Mari și ale Munților Apuseni. Dintre aceștia un număr însemnat — 4.595 de mineri organizați — activau în centrele miniere din Banat⁴⁰.

Muncitorimea minieră, ca și întregul proletariat din Banat și toată țara, era bine organizată, solidară, gata de luptă și aștepta marea înfruntare, căci pregătirea organizatorică a grevei generale era în curs. La 17 octombrie au fost trimiși în centrele industriale din Banat delegați însărcinați cu pregătirea și declanșarea grevei generale. Astfel, revendicările muncitorești din întreaga Românie, cuprinse în memoriu,

³⁴ Arh. Stat. Timișoara, fond Reprezentanța UCMR Timișoara, dos. nr. 8/ 1920, f. 2.

³⁵ Loc. cit., dos. nr. 1/1921, f. 1.

³⁶ W. Marin, *op.cit.*, p. 360.

³⁷ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1916—1921*, p. 512—513.

³⁸ *Greva generală din România — 1920*, București, 1970, p. 195.

³⁹ *Mișcarea sindicală din România, 1923—1926*, Cluj (1926), p. 11.

⁴⁰ Calculat cf. Uniunea muncitorilor mineri. *Raport la Congresul VII*, Anexa, Tabloul A.

au ajuns pînă la cele mai îndepărtate centre miniere — Mehadia și Baia Nouă⁴¹. Uniunea muncitorilor mineri și topitori a participat la preparativele grevei generale. Delegații ei au luat parte, împreună cu reprezentanții altor uniuni sindicale, la întrunirea comună de la 19 octombrie a secretariatului Partidului Socialist din Ardeal și Banat și a Comisiei Generale Sindicale, ținută la Cluj. La această întrunire au fost elaborate instrucțiunile privind modul de desfășurare al grevei generale. S-a hotărît declanșarea grevei în data de 21 octombrie 1920, joi dimineață⁴².

Într-adevăr, la 21 octombrie a început greva care „în regiunile miniere a avut o reușită deplină. Nici un braț nu s-a mișcat, nici un miner n-a mai coborît în adînc”⁴³. În Banat, minerii de la Anina, împreună cu metalurgiștii de la Reșița, au intrat în grevă din prima zi, la 21 octombrie. În aceeași zi au încetat lucrul minerii din Mehadia și Baia Nouă⁴⁴. Ca și în întreaga țară, autoritățile au trecut imediat la represii și arestări, care în centrele miniere s-au operat în special la Anina. Aceste măsuri nu i-au înspăimîntat pe mineri, care au replicat la 24 octombrie prin declanșarea grevei și la celelalte mine ce deserveau Uzinele Reșița⁴⁵. Greva s-a manifestat cu deosebită vigoare la Dognecea, Ocna de Fier și Secul.

Extinderea grevei a provocat intensificarea măsurilor de reprimare. Astfel, minele de la Anina au fost militarizate. Pe de altă parte, la 25 octombrie, Ministerul de război a ordonat evacuarea muncitorilor care locuiau în imobilele întreprinderilor și ale statului, ceea ce îi afecta deosebit de grav pe minerii din întregul Banat, căci o mare parte din ei locuiau în clădiri aflate în proprietatea societăților respective. Măsurile de reprimare, în condițiile în care greva s-a dovedit a fi insuficient pregătită, iar unii din conducătorii muncitorimii s-au ferit să recurgă la forme revoluționare de luptă, au avut efect. Astfel, între 25—27 octombrie la Anina s-a semnalat reluarea lucrului⁴⁶.

Una din cauzele evoluției nefavorabile a grevei generale a constatat în lipsa de coordonare a acțiunilor din partea diferitelor conduceri regionale ale mișcării muncitorești. La 25 octombrie, fără a aștepta hotărîrea conducerii centrale, Comitetul Executiv al Partidului Socialist din Transilvania și Banat și sindicatele de sub influența lui au hotărît încetarea grevei. Ca urmare, conducătorii mișcării socialiste și sindicale din Banat au dat la 26 octombrie dispoziție pentru reluarea muncii în întreprinderi. Această hotărîre a dus într-adevăr la încetarea treptată a grevei, deși „muncitorii mineri... nici atunci nu au crezut că greva a luat sfîrșit cînd au primit telegrama de a începe lucrul”⁴⁷. La Anina greva s-a prelungit pînă în ultimele zile ale lunii octombrie. La 29 octombrie Comandantul trupelor de vest mai raporta că la Anina numărul muncitorilor ce reliau lucrul era în creștere.

După înfrîngerea grevei au urmat închisorile, concedierile, evacuările din case, expulzările și repatrierile forțate. Dintre conducătorii minerilor bănățeni, care au jucat un rol de seamă în desfășurarea grevei generale, au fost arestați Eftimie

⁴¹ I. Vajda, I. Fodor, V. Marin, F. Pircălab, *Greva generală din octombrie 1920 în Transilvania*, în *AIIP*, 1960, nr. 5, p. 138.

⁴² *Greva generală din România — 1920*, p. 201.

⁴³ *Uniunea Muncitorilor Mineri. Raport la Congresul VII*, ... p. 63.

⁴⁴ *Mișcarea muncitorească din România, 1916—1921*, p. 371.

⁴⁵ Florea Dragne, *Cronologia grevei generale din 1920*, în *Anale de Istorie*, 1970, nr. 5, p. 106.

⁴⁶ *Greva generală din România — 1920*, p. 319.

⁴⁷ *Minerul*, nr. 3 din 15 iunie 1921.

Gherman, Iosif Witzelstein din Anina, Johann Castel din Secul, Gheorghe Muntean și Ioan Martin de la Ocna de Fier, Vasile Oravițan și Francisc Crasnic din Dognecea. La 14 decembrie 1920 tribunalul din Lugoj i-a judecat și i-a condamnat la închisoare pe diferite termene și amenzi apreciabile⁴⁸. Sub presiunea opiniei publice aceste pedepse au fost suspendate însă. Procesul lor s-a prelungit ulterior pînă în aprilie 1921, cînd au fost achitați.

Datorită represiunilor și arestărilor care au lovit cu deosebită brutalitate sindicatele miniere, numeroase organizații profesionale, ca de exemplu cea de la Mehadia, s-au destrămat. La un moment dat, nu mai funcționau decît șase filiale sindicale miniere în Banat, dintre care doar cel de la Anina a reușit să-și mențină organizația în activitate, deși numărul membrilor ei a scăzut în mare măsură. Patronii minelor din Banat au profitat de slăbirea organizațiilor muncitorești pentru a impune în anul 1921 contracte colective în defavoarea minerilor, căutînd să mențină, sau chiar să scadă, nivelul salariilor. Astfel, la expirarea valabilității hotărîrii de arbitraj din septembrie 1920, Tribunalul din Lugoj a dat o nouă hotărîre, aplicabilă de la 1 martie pentru toți lucrătorii de la secția minieră a societății Reșița, în număr de aproximativ 5.600 de persoane. Conform acestei decizii, salariile muncitorilor au fost reduse cu 7—10%, iar sistemul bărbaților de încredere a fost desființat, deoarece contravenea legislației muncii⁴⁹.

Refluxul din mișcarea muncitorească n-a durat însă mult timp. Formarea Partidului Comunist Român în mai 1921 a imprimat un nou avînt acțiunilor politice și revendicative, insuflînd dinamism tuturor organizațiilor proletare. Odată cu aceasta s-a produs un reviriment și în activitatea sindicatelor miniere. La 15—17 mai 1921 a fost convocată la Cluj conferința extraordinară a Uniunii muncitorilor mineri. Dezbaterile conferinței au relevat activitatea temeinică a organizațiilor din Banat, care aduceau o contribuție de seamă la activitatea Uniunii⁵⁰.

În toamna anului 1921, muncitorii mineri au depus noi eforturi pentru recunoașterea legală a organizațiilor sindicale pe baza Legii sindicatelor profesionale, adoptată în același an. Deși această lege urmărea să suprimе activitatea politică a sindicatelor și scoaterea lor de sub influența comuniștilor, ea reprezintă totuși o formă de recunoaștere a dreptului de organizare a muncitorimii⁵¹. Prin acordarea personalității juridice, sindicatele primeau mai multă autoritate în fața patronilor, avînd posibilitatea de a duce tratative în legătură cu condițiile de muncă și salarizare și de a încheia contracte colective avînd valoare legală.

La 15 septembrie 1921, judecătoria de ocol urban din Cluj a conferit personalitate juridică Uniunii Muncitorilor din Industria Minieră din România. În acel moment Uniunea număra 47 de filiale, dintre care 11 activau în Banat, și anume la Anina, Doman, Secul, Dognecea, Ocna de Fier, Delinești, Bocșa Română, Văliug, Cozla, Mehadia și Baia Nouă⁵². În anul 1921, Uniunea muncitorilor mineri avea în evi-

⁴⁸ *Idem*, nr. 6 din 15 decembrie 1920.

⁴⁹ Arh. Stat. Timișoara, fond UCMR, Reprezentanța Timișoara, dos. nr. 1/1921, f. 15 și 19.

⁵⁰ *Minerul*, nr. 3 din 15 iunie 1921.

⁵¹ *Mișcarea muncitorească și legislația muncii în România, 1864—1911*, p. 93.

⁵² *Buletinul Muncii și al Ocrotirilor Sociale*, 1921/1922, nr. 7, p. 368.

dență 11.656 de membri⁵³, dintre care mai mult de o pătrime, și anume 3.225 de mineri organizați, activau în Banat⁵⁴.

Dobîndind personalitate juridică, syndicatele miniere și-au reînnoit silințele de a ușura viața lucrătorilor. În cursul anului 1921 minerii de la UDR, Baia Nouă și Cozla au căutat să încheie noi contracte colective care să prevadă îmbunătățiri de salariu. Rezultatele obținute au fost însă modeste, datorită slabei posibilități de presiune de care dispuneau organizațiile muncitorești după înfringerea grevei generale. De asemenea, intrarea în vigoare a legii pentru reglementarea conflictelor colective de muncă a privat lucrătorii din minele de cărbune de posibilitatea de a recurge la grevă — cea mai eficientă armă de luptă. Dar în anii următori mișcarea minerilor bănățeni va crește din nou în amploare și intensitate, ca urmare a dîrzeniei și perseverenței de care lucrătorii dădeau dovadă în conflictele de muncă și grevele purtate pentru diminuarea exploatarei capitaliste.

LUDOVIC BATHORY

DIE FORDERUNGEN UND DIE GEWERKSCHAFTSBEWEGUNG DER BERGARBEITER DES BANATS ZWISCHEN 1918—1921

(Zusammenfassung)

In den Jahren des revolutionären Aufschwungs erbrachten die Bergarbeiter des Banats ihren Beitrag zu den Kämpfen der Arbeiterklasse Rumäniens um Verwirklichung der grundlegenden wirtschaftlichen und politischen Bestrebungen für Verbesserung ihrer Arbeits- und Lebensbedingungen und für Anerkennung des Organisations- und Streikrechtes.

Dieser Beitrag beruhte auf der kräftigen Organisation der gewerkschaftlich zusammengefassten Bergarbeiter des Banats. Die Tätigkeit der Gewerkschaften wurde aber mit allen Mitteln durch die Verwaltungs- und Militärbehörden gestört. Daher machten die Bergarbeiter des Banats besondere Anstrengungen, um die gesetzliche Anerkennung der Gewerkschaftsorganisationen zu erlangen.

Die Grubenarbeiter des Banats nahmen begeistert an den grossen Klassenkämpfen des rumänischen Proletariats dieser Zeit, an dem regionalen Streik im Banat und an dem Generalstreik von 1920 teil.

⁵³ *Mișcarea sindicală din România, 1923—1926*, p. 11.

⁵⁴ Cf. *Uniunea muncitorilor mineri. Raport la Congresul VII ... Anexe, Tabloul A.*

PROIECTE DE ORGANIZARE A ÎNVĂȚĂMÎNTULUI AGRICOL ELEMENTAR DIN TRANSILVANIA ÎN ANII 1919—1921

Dezvoltarea învățămîntului agricol din Transilvania a apărut la sfîrșitul primului război mondial ca o necesitate. Epoca modernă lăsase moștenire celei contemporane cîteva școli agricole¹. Nici una nu a avut însă limba de predare românească², deși s-a cerut acest lucru încă la 1872³. Apoi, chiar școlile de agricultură maghiare au funcționat în anii 1914—1918 neregulat unele, în vreme ce altele au existat doar nominal⁴. Inventarul mobil dispăruse, iar cel imobiliar a fost la multe școli degradat⁵.

Personalul de specialitate necesar școlilor agricole era și el neîndestulător. Puțini ingineri sau subingineri români din Transilvania au trecut pragul anului 1919 cu o asemenea diplomă⁶. Inginerii și subinginerii agronomi aparținînd naționalităților conlocuitoare au fost lăsați la locurile lor, cerîndu-li-se doar jurămint de fidelitate față de statul român. Nici cu aceștia nu se acopereau lipsurile. În anul 1919 s-au înființat consilieratele agricole județene (sau interjudețene), precum și regiunile agricole corespunzătoare plășilor administrative. Instituții noi, create în scopul pregătirii lucrărilor de reformă agrară și de răspîndire a cunoștințelor agricole la sate, cereau și acestea personal de specialitate. Fermele agricole de stat, reorganizate, aveau nevoie și ele de administratori, de ingineri agricoli. Pentru completarea acestor posturi a fost chemat personal de specialitate din vechea Romînie. Paralel, trebuia pornită și acțiunea de pregătire în domeniul agrar a tineretului transilvănean. Această obligație a revenit școlilor agricole.

¹ La Bistrița, Ceacova, Feldioara, Lugoj, Mediaș, Miercurea Ciuc, Șimleul Silvaniei, Turda; de viticultură la Aiud, Dîosig, Miniș și de horticultură la Bocicoiul Mare și Turda. Arh. Stat. Cluj, fond *Direcția agriculturii*, dos. 9/1922. (În continuare: fond D.A.).

² O. Ghibu, *Viața și organizația bisericească și școlară în Transilvania și Ungaria*, București, 1915, p. 130.

³ Memoriul de la Blaj din 3 iulie 1872 ceruse pentru români, alături de alte drepturi, și „... școale agronomice dintre care una să fie împreună cu o școală de silvicultură, un institut pentru științele montanistice în unul din ținuturile accommodate spre acest scop”; memoriul a fost semnat de Ioan Vancea, G. Barițiu, Ilie Măcellariu, Ioan Rațiu *Tribuna*, nr. 173 din 1/13 august 1872, după E. Brote, *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria*, București, 1895, Anexe, p. 172. Cf. și O. Ghibu, *Școala românească din Transilvania și Ungaria. Dezvoltarea ei istorică și situația ei actuală*, București, 1915, p. 99.

⁴ *Activitatea școalelor de agricultură pînă în anul 1924*, București, 1925, p. XII.

⁵ „... Toate școlile de agricultură ... rămase de la fostul stat maghiar au fost luate în primire într-o stare de complexă dezorganizare. Școlile [erau] lipsite în cea mai mare parte de elevi, cu cîțiva profesori ... De asemenea partea cea mai mare a inventarului viu și mort a fost distrus și deteriorat în timpul războiului și [al] revoluției”. Memoriul din 31 decembrie 1920. Arh. Stat. Cluj, fond D.A., dos. nr. 2/1921, p. 137.

⁶ Cf. date reflectînd situația pînă în anul 1915 la O. Ghibu, *Școala românească din Transilvania și Ungaria ...*, p. 99.

Aceleași școli aveau misiunea de a se îndrepta în mod direct și spre țărănime. Fiii de țărani nu s-au bucurat de o suficientă pregătire prin intermediul vechilor școli agricole. Nu mulți vor fi putut să ajungă pînă la școlile de repetiție, unde se predau cîteva cunoștințe de agricultură, și mai puțini au pătruns la cele de repetiție economică, cu un program ceva mai bogat în predarea cunoștințelor agricole.⁷

În primii ani ai secolului al XX-lea, țăranii, în majoritatea lor covârșitoare, își lucrau petecul de pămînt așa cum apucaseră din tată-n fiu, cu uneltele de asemenea moștenite⁸. Gazetele populare din Transilvania au inițiat înainte de război, ca și după aceea, publicarea unor articole cu sfaturi pentru plugari. Sfaturile nu erau însă suficiente.

Anii războiului adînciseră și mai mult răul. „Moștenim de la trecut — scria ziarul „Înfrățirea” din 3 octombrie 1920 — pămîntul țării, stors, vite de muncă puține, carul putred, plugul ruginit, drumurile desfundate, rîndurile țăranilor rărîte, brațele lor uscate”⁹. Trează și deosebit de vie rămăsese însă dorința țăranului de a deveni stăpînul pămîntului ce din vremi mai îndepărtate sau mai apropiate, oricum pe nedrept, îl pierduse. Pămîntul trebuia lucrat mai bine, pentru a da mai mult. Aceasta era ideea ce a străbătut pagini întregi de ziare, atunci cînd se făceau popasuri asupra problemei agrare. Erau cuvintele repetate la adunări, la conferințe, în sfaturile consilierilor agricoli și ale agronomilor regionali.

Consiliul Dirigent era astfel confruntat cu rezolvarea unor vechi probleme social-economice și politice. Ceea ce se moștenise trebuia condus pe un alt făgaș, pe un drum nou, printr-o nouă organizare, spre a se atinge vechi și noi deziderate. Procesul înouitor a avut loc în condițiile unui puternic avînt revoluționar, ce a menținut la ordinea zilei acele probleme ce frămîntau satele și orașele transilvănene de multă vreme. Reformele se impuneau și erau impuse, necesitatea lor nu mai era tăgăduită, iar aplicarea nu mai putea fi multă vreme tărăgănată. În acest context se înscrie și procesul de organizare al învățămîntului agricol din Transilvania în anii 1919—1921.

Primele lucrări de organizare și îndrumare a învățămîntului agricol din Transilvania s-au desfășurat în cadrul Direcției învățămîntului agricol de la Cluj, condusă de viitorul profesor universitar Constantin Martinovici. Paralel, presa vremii a făcut loc în coloanele sale unor articole în care se vorbea de necesitatea răspîndirii cunoștințelor agricole în rîndul țăranilor, prin intermediul școlilor agricole. S-au preconizat școli, s-au publicat proiectele unor programe analitice etc.

Despre școlile agricole s-a discutat chiar în prima lună a anului 1919, la Congresul profesorilor de la școlile superioare, secundare și speciale, ce a avut loc la Sibiu în zilele de 19—21 ianuarie 1919. Cu acest prilej, prof. Teodor Șimon ceruse înființarea unei școli superioare de montanistică și silvicultură. Iar prof. Ioan F. Negruțiu, în raportul secției profesorilor de la școlile normale, recomanda Consi-

⁷ „... În Ardeal era o școală superioară [de agricultură], școli inferioare de agricultură, dar nu pe seama poporului, nici pe seama poporului maghiar, nici pe seama celorlalte naționalități, ci pe seama marilor proprietari [a] conților și [a] magnaților ...” I. Bojaru, *Organizarea studiului agronomic în învățămîntul școlilor noastre*, în *Înfrățirea* (Cluj), nr. 50 din 3 oct. 1920, p. 2.

⁸ Cf. de exemplu caracterizarea pe care o face plugarului din regiunea Făgărașului ziarul *Olteanul* (Făgăraș), nr. 8 din 21 februarie (6 martie) 1913, p. 1.

⁹ *Înfrățirea*, nr. 50 din 3 octombrie 1920, p. 3. Este o reproducere din *Viața Agricolă*, nr. 1/1919, p. 18—19.

liului Dirigent „să se înființeze de urgență”¹⁰ școli inferioare de agricultură, cursuri elementare de agricultură și să se instituie mai mulți instructori ambulanți pentru pomicultură, apicultură, agricultură rațională și altele¹¹. La același congres, prof. Victor Păcală a susținut înființarea unor școli de horticultură¹².

Scopul cursurilor elementare și al școlilor inferioare de agricultură a fost formulat de Ioan F. Negruțiu astfel: „Să îmbunătățim, pe cale practică, metodele de cultură ale sătenilor noștri. În aceste cursuri și școli voim să deprindem pe băieții de săteni cu o mai bună împlinire a lucrărilor economice, pe care părinții lor le fac fără nici un sistem, după cum s-au pomenit. Prin experimentări în timpul de încercare al școlii, se vor convinge despre marea deosebire ce este între economia rațională și cea după cum ne-am pomenit”¹³.

Se cereau dar, în a doua jumătate a lunii ianuarie 1919, școli agricole pentru fiii de țărani, menite a-i pregăti spre o cultură rațională a pământului, intensivă. Această problemă a fost reluată de Ioan F. Negruțiu și în paginile ziarului „Unirea Poporului” de la Blaj, din 17 iulie 1919, într-un articol intitulat sugestiv „Să învățăm”¹⁴. Un pas înainte s-a făcut prin proiectul de organizare a învățământului agricol din Transilvania, pregătit de către Direcția învățământului agricol de la Cluj. C. Martinovici, șeful acestei direcții, a preconizat un învățământ agricol împărțit în 4 categorii (grade): elementar, inferior, mediu și superior¹⁵. Trei din aceste categorii — elementar, inferior și superior — au cunoscut în anii 1919—1921 un început de organizare, iar al patrulea, învățământul agricol mediu, a rămas un deziderat neîmplinit în perioada cercetată de noi. În continuare ne vom opri numai asupra proiectelor de organizare ale primei categorii de școli agricole din Transilvania, amintite.

Școlile elementare de agricultură au continuat în parte vechile școli de repetiție economică, din cadrul Ministerului Instrucțiunii Publice. Ele au fost cunoscute și sub denumirea de școli primare economice, școli complimentare de agricultură, școli agronomice repetiționale, școli elementare economice etc¹⁶.

Școlile de repetiție economică nu erau identice cu școlile de repetiție generală, din cadrul învățământului primar, care grupau și ele, în baza articolului de lege XXXVIII din 1868, în cursul lor de repetiție tineri în vîrstă de 12—15 ani, după absolvirea a 6 clase¹⁷. Cele dintîi — școlile de repetiție economică — aveau un

¹⁰ *Analele uniunii profesorilor români din Ardeal, Banat și părțile ungurene*, I, Actele congresului profesorilor și profesoarelor de la școlile superioare, secundare și speciale din Dacia Superioară, ținut la Sibiu în zilele de 19—21 ianuarie st. n. 1919, publicate de Biroul Uniunii, Sibiu, 1919, p. 20, 22. Cf. și *Unirea (Blaj)*, nr. 16 din 25 ianuarie 1919, p. 2. Este o reluare a ideii exprimate în 1872. Vezi nota nr. 3.

¹¹ *Idem*, p. 20 și 53.

¹² *Idem*, p. 22.

¹³ *Idem*, p. 53.

¹⁴ *Unirea poporului (Blaj)*, nr. 52, p. 2.

¹⁵ Arh. Stat. Cluj, fond *Consiliul Dirigent, Resortul agriculturii*, mapa nr. 13/1919, filele 374—378. (În continuare fond C.D.R.A.) C. Martinovici socotea în 1919 că la organizarea învățământului agricol din Transilvania trebuie să se țină seama de „sistemul selectiv, adică de a lua principiile bune din regulamentele învățământului agricol din vechiul Regat, din Ungaria, Germania etc. și a le aplica, amăsurat trebuințelor noastre”. *Idem*, p. 374. Pentru unele propuneri privind organizarea învățământului agricol în general din România cf. N.O. Popovici-Lupa, *Asupra învățământului agricol*, în *Independența Economică*, 1919, 2, nr. 4, p. 10—13.

¹⁶ Loc. cit., fond D.A., dos. nr. 2/1921, p. 121 și nr. 13/a/1920, p. 47.

¹⁷ O. Ghibu, *Viața și organizația ...*, p. 108. „Elevul intră în școală cu vîrstă de 6 ani împliniți, trecînd printr-o treptație de cunoștințe generale, corespunzătoare vîrstei lui pînă la împlinirea a zece ani, cînd o parte din cei selecți [cei cărora mai ales situația materială le îngăduia], treceau în școli secundare, iar majoritatea covârșitoare continua [ari

caracter special, în sensul că puteau fi organizate de către comune sau stat numai acolo unde numărul copiilor între 12—15 ani era mai mare de 20, și școala dispunea de teren agricol pentru experiențe. La ambele categorii de școli cadrele didactice erau formate din învățători. Cei de la școlile de repetiție economică erau obligați doar să fi urmat și ceva cursuri de specialitate¹⁸. Școlile de repetiție economică urmăreau dezvoltarea cunoștințelor agricole, în special în ramura predominantă a economiei agrare locale¹⁹.

Preocupări pentru organizarea învățământului agrar elementar din Transilvania au existat în întreaga perioadă cercetată. Amintim din anii 1919—1920 două proiecte inedite: unul este semnat de C. Martinovici, proiect de care am vorbit și mai sus²⁰, iar al doilea aparține fostului director al școlii de repetiție economică de la Pecica Română, Petru Russu²¹. Cu un an mai târziu, în repetate rânduri, s-a preconizat organizarea școlilor elementare agricole, rămase în cadrul Direcției agricole, după modelul celor din vechea Românie, problemă ce se va și realiza în 1921 prin extinderea și în Transilvania a regulamentului de funcționare a școlilor de agricultură de dincolo de Carpați²².

În proiectul de organizare a învățământului agricol din Transilvania, pregătit de C. Martinovici în anul 1919, s-a cerut înființarea unor școli elementare agricole în fiecare plasă. Se vorbea și de o specializare a lor, după ocupația principală a locuitorilor: agricultură, viticultură, pomicultură, grădinărit, apicultură, sericicultură etc. Durata cursurilor era limitată la perioada unei campanii agricole, cu elevi externi și învățământ gratuit. O formă școlară model, de circa 10 iug., trebuia astfel gospodărită încât să producă maximum de beneficiu pentru a se putea vedea efectele reale ale unei gospodării raționale. De altfel, întregul învățământ ar fi urmat să fie axat pe lucrări practice, învățământul teoretic mărginindu-se doar la explicații simple, intuitive, ale diferitelor fenomene legate de producția agricolă²³.

Probabil proiectul de organizare al școlilor elementare, inițiat de C. Martinovici,

fi trebuit] a-și completa cunoștințele în clasa a V-a și a VI-a, amplificate cu materii din dreptul cetățenesc, gospodărie casnică și de câmp, științe naturale și altele. După terminarea acestor clase urma școala de repetiție sau complementară în care în două jumătăți de zile pe săptămână se predau în teorie și practică materiile de gospodărie și științe naturale, repetindu-se concomitent cunoștințele generale câștigate în anii precedenți". G. Codrea, *Din istoricul învățământului primar făgărășan, 1919—1920, în Învățământul primar, 1933, nr. 15, p. 7.*

¹⁸ O. Ghibu, *Viața și organizația...*, p. 127.

¹⁹ Arh. Stat. Cluj, fond D.A., dos. nr. 9/1922, p. 281.

²⁰ Loc. cit., fond CDRA, mapa 13/1919, f. 374—375.

²¹ Loc. cit., fond D.A., dos. nr. 13/a/1920, p. 47—56. Un program de acțiune cu caracter local pentru „progresul învățământului agricol și industrial din jud. Sătmăre” a fost propus la 16 februarie 1920 de către I. Costin, directorul școlii agricole de la Baia Mare. El cerea o școală de grădinărit, cu toate ramurile aparținătoare la Baia Mare, o școală industrială pentru lemnărie la Șomcuta Mare și una pentru meșteșugar la Bicsad. Idem, dos. nr. 3/1920, p. 39.

²² Idem, dos. nr. 2/1921, p. 121, 128, dos. nr. 49/1921, p. 3. „Către școala elementară Pecica Maghiară, Sic, Baia Mare, Siliște. Alăturat vă înaintăm un extras din Regulamentul de aplicare al legii învățământului agricol, inferior și elementar, rugându-vă să-l studiați cu amănuntul și să-l puneți în aplicare odată cu începerea noului an școlar 1921—1922. Veți da copii după articolele 87, 91, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 116, 117, și 135 personalului didactic și administrativ, spre a-și putea cunoaște mai bine atribuțiunile”. Idem, dos. 52/1921, p. 20. O copie după regulamentul trimis nu a rămas în arhivă. El trebuie să fie identic cu Regulamentul din 1903 (cu completările ulterioare) pentru aplicarea legii învățământului agricol din 1901. Cf. C. Hamangiu, *Codul general al României*, vol. III, *Legi uzuale* (1900—1907), p. 2706—2727.

²³ Loc. cit., fond CDRA, mapa 13/1919, f. 374—375.

a rămas neaplicat. Nu avem nici un indiciu că s-ar fi înființat, în anii 1919—1921, astfel de școli.

P. Russu vorbea în proiectul său²⁴, numit de fapt disertație, de școala agronomică elementară. Subtitlul dat în paranteză, „școală de repetiție și școală pentru adulți“, dovedește că autorul a avut în vedere pentru școlile elementare agricole două categorii de elevi: pe cei în vîrstă de 12—15 ani, a căror prezență o socotea obligatorie, și elevi trecuți de vîrsta școlarității, țărani formați deja, maturi, cu participare benevolă.

A cerut în același timp extinderea școlilor agricole la fiecare sat, preconizînd învățămîntului o durată de 3 sau 4 ani (cîte 2 zile pe săptămînă). Primul an era socotit ca pregătitor pentru tinerii și vîrstnicii neștiutori de carte. Insista pentru un învățămînt practic în primul rînd, la care să participe atît băieții cît și fetele din sat. Scopul școlii a fost astfel formulat: „Băieții, ca viitori economi, să fie capabili de a conduce și lucra independent și rațional averea lor, ca buni gospodari“. Evident, era vorba de acei băieți care aveau perspectiva întemeierii unei gospodării, de fiii burgheziei sătose. Ceilalți — „lucrătorii economiei“, cum îi numește P. Russu, — ar fi trebuit prin intermediul școlii „să fie în stare cu mai multă ușurință și rentabilitate a-și cîștiga în mai mare grad cele trebuincioase pentru susținerea lor și a familiei“. Fetele trebuiau învățate să conducă treburile casei „în mod rațional și pe un nivel mai ales“.

Acestea erau, în linii mari, punctele de vedere exprimate la 1 mai 1920 de către directorul „școlii agronomice“ de la Pecica Română. Nu s-a bucurat de o aplicare în practică nici acest proiect, deși se pare că a fost analizat și, poate, părți din el au fost reținute chiar ca principii de organizare a școlilor elementare agricole. Ceea ce ne face să credem acest lucru sînt sublinierile pe de o parte, și tăierile pe de altă parte, efectuate masiv pe manuscrisul proiectului.

În aceeași vreme, între 10—12 mai 1920, a avut loc la Cluj și o consfătuire a directorilor școlilor de agricultură din Transilvania. S-a discutat acolo problema organizării învățămîntului agricol de toate gradele, elementar, inferior, mediu și superior. Nu cunoaștem dezbaterile în amănunt. Presa a consemnat doar evenimentul și entuziasmul cu care s-a susținut dezvoltarea învățămîntului agricol ținîndu-se seama de organizarea acestuia în Transilvania și vechea Romînie²⁵.

Tot în presă s-a amintit de un memoriu, înaintat Resortului agriculturii, din partea prof. I. Bojaru, privind organizarea școlilor elementare, medii și superioare de agricultură²⁶. La importanța școlilor elementare de agricultură cu sugestii privind organizarea lor s-a referit și prof. I. Oțoiu²⁷. El le-a socotit ca o continuare a învățămîntului primar rural, cuprinzînd în mod obligatoriu copii ce au împlinit 12 ani. Timpul afectat școlarizării era de 3 ani, eventual mai mult chiar. Toamna și primăvara elevii ar fi trebuit să facă practică agricolă, diferențiat pentru „a se acomoda îndeletnicirilor locale“, iar în timpul iernii lecții teoretice, după un program general alcătuit la fel pentru toate școlile de acest grad. Prof. Oțoiu atribuia acestor școli rolul de a înarma „pe viitorul gospodar cu toate cunoștințele practice de care

²⁴ Loc. cit., fond D.A., dos. nr. 13/a/1920, p. 47—56.

²⁵ *Patria* (Cluj), nr. 104 din 16 mai 1920, p. 2.

²⁶ *Înfrățirea*, nr. 51 din 5 octombrie 1920, p. 2.

²⁷ *Idem*, nr. 37 din 16 septembrie 1920, p. 2—3.

are nevoie la întocmirea și aranjarea gospodăriei sale, potrivit stărilor locale de climă, sol, comunicație etc.²⁸.

Toate proiectele de organizare ale învățământului agricol elementar amintite aveau în vedere instruirea fiilor de țărani, cu gândul ca ei să se reîntoarcă apoi în sat, la gospodăria părinților. Vizau o instruire a copiilor de țărani înstăriți, cei care aveau în general la ce se reîntoarce acasă. Excepție a făcut doar P. Russu, care s-a gândit și la instruirea „viitorilor lucrători” ai pământului, adică a muncitorilor zileri, alături de „viitorii proprietari”. Părerile erau identice și în caracterul atribuit școlilor elementare. Au pus un accent deosebit pe activitatea practică a elevilor, ținându-se seama de îndeletnicirea principală a țăranilor în regiunea din care școala își recruta elevii. Învățământului teoretic i se acorda locul doi, cerându-se cursuri generale la fel pentru toate școlile elementare de agricultură. Ceea ce a diferit, era durata învățământului. Martinovici, mai realist, dorea să reducă învățământul la un an, Oțoiu să-l extindă la cel puțin 3 ani, iar Russu la 4 ani. Situația internă, caracteristică anilor 1919—1920, ca și tendința de a se organiza învățământul agricol din Transilvania după modelul din vechea Românie, au făcut ca proiectele amintite să rămână neaplicate. Cert este că la început vechile școli de repetiție economică au funcționat doar acolo unde împrejurările locale le-au îngăduit. În anul 1920, au fost trecute în administrația Secretariatului general al agriculturii²⁹, fiind cuprinse în bugetul acestuia³⁰. S-a păstrat, temporar, și în acest an regulamentul și programul vechilor școli de repetiție economică, cu limba de predare românească însă. Acolo unde situația locală cerea, predarea s-a putut face și în limba maghiară sau în ambele limbi³¹, folosindu-se chiar cărțile de agricultură ungurești³². A fost păstrată și vechea conducere a școlilor, dacă s-a depus jurământul de fidelitate față de statul român³³.

Numărul școlilor elementare de agricultură nu era prea mare. În bugetul financiar pe anul 1920—1921, au fost cuprinse doar 10 școli de acest grad. Pe parcurs, au mai fost depistate alte 4 școli, despre care nu se știa la întocmirea proiectului de buget. Sînt amintite școlile de la Baia Mare, Baia Sprie, Careii Mari, Cojocna, Crasna, Halmeu, Pecica Maghiară, Pecica Română, Sătmar, Remetea, Satu Lung, Satu Mare nr. 1, Satu Mare nr. 2, Socodor, Șomcuta Mare, Vințul de Sus³⁴.

Administrarea lor se pare că a adus Direcției agricole multe greutăți, ceea ce o determină să se și lipsească de o bună parte din ele la primul prilej ivit. În ianuarie 1921, Direcțiunea învățământului primar și normal din Transilvania a solicitat Direcției agricole trecerea școlilor elementare de agricultură sub îndrumarea sa. Se argumenta această cerere cu apartenența în trecut a școlilor elementare de agricultură respectiv de repetiție economică la Ministerul Instrucțiunii Publice și mai ales cu dorința institutorilor din cadrul acestor școli de a-și menține astfel anumite drepturi (vechime, gradații). Șeful Serviciului agricol de la Cluj a opinat pentru predarea școlilor elementare agricole, cu excepția celor de la Pecica Maghiară, Cojocna și Baia Mare,

²⁸ *Idem*, p. 3.

²⁹ Arh. Stat. Cluj, fond D. A., dos. nr. 2/1920, p. 121, 164.

³⁰ *Idem*, p. 121.

³¹ *Idem*, dos. nr. 3/1920, p. 81, nr. 13/a/1920, p. 118.

³² *Idem*, dos. nr. 13/a/1920, p. 104.

³³ *Idem*, p. 69, 118.

³⁴ *Idem*, dos. nr. 2/1921, p. 180, nr. 49/1921, p. 3.

ce urmau să fie organizate de către serviciul agricol, după modelul școlilor elementare agricole din vechea Românie³⁵.

O lună mai târziu, Emil Petrini a cerut într-un raport adresat Ministerului agriculturii și domeniilor aprobarea dispozițiilor luate deja în vederea predării școlilor elementare de agricultură Ministerului Instrucțiunii. Erau excluse școlile de la Cojocna, Pecica Maghiară și Sic³⁶. La 1 martie, Ministerul agriculturii a aprobat această acțiune, iar cu o lună mai târziu, un număr de 12 școli elementare agricole au trecut la Direcția învățământului primar normal³⁷. Aceste școli nici n-au mai figurat în bugetul Direcției agricole pe exercițiul 1921—1922. Au fost trecute în schimb cele de la Baia Mare, Cojocna, Pecica Maghiară și Sic, amintite împreună cu o școală elementară de economie și lăptărie alpină, nou înființată la Săliște³⁸.

În anul 1921, după 1 aprilie, eforturile de organizare s-au îndreptat în exclusivitate spre școlile elementare agricole de la Baia Mare, Cojocna, Pecica Maghiară, Sic și Săliște. La o parte din aceste școli, încercările de deschidere au datat încă din anul precedent.

Școala elementară de pomicultură și agricultură din Baia Mare a figurat printre școlile de acest grad, începînd cu anul 1920, continuînd o veche școală de repetiție economică. Paralel, cu o conducere și administrație separată, a existat la Baia Mare și o stațiune de experiență pomicolă. Din cauza unor condiții locale speciale, procesul de învățămînt a început efectiv abia la 1 octombrie 1921³⁹.

Ca director al școlii a fost numit mai întîi preotul din Recea Cristur, Ioan Costin, pentru care Consiliul Dirigent ceruse, la 30 martie 1920, Mitropoliei greco-catolice de la Blaj concediu pe o durată de un an, spre a putea conduce, ca director, școala elementară de pomicultură și agricultură din Baia Mare. Numirea acestuia ca director al școlii se făcuse, probabil, mai înainte. La 5 ianuarie 1920, șeful stațiunii experimentale pomicele, Mange Alexandru, semnase o declarație prin care se obliga să țină el cursurile pînă la 15 aprilie 1920, cînd directorul titular urma să se mute în localitate. Dintr-un raport întocmit de I. Costin la 8 aprilie, desprindem că nu-și luase încă în primire efectiv postul de director al școlii, deși un alt raport, din 27 martie 1920, era semnat de el în această calitate⁴⁰.

Două luni mai târziu, la 20 iunie 1920, Ioan Costin și Alexandru Mange au semnat o convenție prin care, din proprie inițiativă, au declarat că doresc să treacă unul în locul celuilalt, primul ca șef al stațiunii, al doilea ca director al școlii. Direcțiunea învățămîntului agricol de la Cluj a aprobat acest schimb la 26 iunie 1920, retroactiv, cu data de 1 iunie⁴¹. Problema direcțiunii se clarificase astfel. Mai rămînea nerezolvată problema localului. Clădirea școlii a continuat, încă la începutul lui septembrie 1920, să fie ocupată de armată. S-au făcut intervenții din partea lui E. Petrini, pe lîngă Corpul VI armată de la Cluj, în scopul evacuării școlii, în așa fel încît cel puțin pînă la 1 octombrie 1920 să poată începe cursurile. Rezultatul

³⁵ Idem, dos. nr. 2/1921, p. 121.

³⁶ Idem, p. 180 și dos. nr. 49/1921, p. 3.

³⁷ Este vorba de școlile de la Baia Sprie, Careii Mari, Crasna, Halmeu, Pecica Română, Remetea, Satu Lung, Satu Mare, nr. 1 și nr. 2, Satu Mare VII, Șomcuta Mare, Socodor. Idem, dos. 48/1921, p. 2.

³⁸ Idem, dos. nr. 2/1920, p. 164—165.

³⁹ Idem, dos. nr. 9/1922, p. 390.

⁴⁰ Idem, dos. nr. 3/1920, p. 3, 6, 7, 16.

⁴¹ Idem, p. 15, 46.

a fost negativ. Intervențiile pentru evacuarea școlii, repetate mereu, au rămas fără efect în întreg anul școlar 1920—1921, deși dorința țăranilor băimăreni de a frecventa cursurile școlii fusese mare. Până la 12 octombrie 1920, au fost înscriși 60 de elevi⁴².

În anul școlar următor — 1921—1922 — școala avea înscriși numai 15 elevi, români și maghiari, toți bursieri. Dispunea de două cadre didactice, Alexandru Mange, institutor și director, și Ioan Jidvean, institutor. Amândoi aveau pregătire pentru școlile elementare și cursuri de agricultură⁴³. Pentru practica elevilor școala a preluat grădina pomicolă a vechii stațiuni⁴⁴.

A doua școală elementară agricolă, cea de la Pecica Maghiară, a continuat și ea activitatea unei școli de repetiție economică, înființată aici în 1908, specializată în cultura cerealelor, grădinărie și apicultură. Ea fusese transformată în școală elementară agricolă la 31 august 1921, iar primele examene de admitere pentru cursul I s-au ținut la 1 octombrie 1921. Numărul elevilor nu a fost mare, abia 14, față de 55 din anul școlar 1919—1920, și 76 din anul școlar următor⁴⁵. Programă analitică fusese trimisă acestei școli, precum și cele de la Sic, la 14 octombrie 1921⁴⁶.

Școala elementară de agricultură din Pecica Maghiară, condusă de Munteanu Iulian, încadrată și cu un institutor, Livia Imbrea, era bine gospodărită, cu clădire și fermă proprie, cu inventar agricol în dotare. Începînd cu anul 1921 a înlocuit cultura cerealelor în asolament bienal, cu un asolament de patru ani considerat mai rentabil, mai rațional⁴⁷.

Înființarea școlii elementare de agricultură din Cojocna a figurat în bugetul financiar al direcției agricole de la Cluj, pe exercițiul 1921—1922⁴⁸. Deschiderea școlii nu s-a realizat în perioada cercetată de noi. S-a purtat corespondență între direcția agriculturii de la Cluj, prefectura județului și primăria comunei Cojocna. S-au întâlnit în sat, în vara anului 1921, subprefectul și pretorul, directorul ales pentru viitoarea școală, primarul și preotul pentru a hotărî ce-i de făcut. Reprezentanța comunală a ținut și o ședință ordinară cu același obiect. Concluziile la care au ajuns toți factorii amintiți erau defavorabile înființării unei școli elementare de agricultură la Cojocna. Conducerea comunei a invocat lipsa localului corespunzător, greutatea rechiziționării de clădiri particulare până la construirea unui local propriu, potrivit, neangajarea comunei la suportarea unor cheltuieli materiale ale școlii și, în sfîrșit, neproductivitatea terenului posedat de școală, așezat și în loc cu greoaie căi de acces⁴⁹.

Luînd în considerare obiecțiunile invocate de antistia comunală, directorul Serviciului agricol a propus să se renunțe la deschiderea școlii elementare de agricultură de la Cojocna, patronată de direcția agricolă, a cerut autorizație pentru suprimarea sa din buget, și trecerea școlii la Ministerul Instrucțiunii, de care aparținuse inițial și în cadrul căruia a funcționat ca școală de repetiție. În același timp s-au purtat

⁴² Idem, p. 26, 52, 57, 58, 64, 67, 69.

⁴³ Idem, dos. nr. 9/1922, p. 374, 390.

⁴⁴ Idem, dos. nr. 2/1921, p. 169.

⁴⁵ Idem, dos. nr. 9/1922, p. 281—282, dos. 1/1921, p. 31, 41, 44, 45, 47, 73.

⁴⁶ Idem, dos. nr. 52/1921, p. 20.

⁴⁷ Idem, dos. nr. 9/1922, p. 285.

⁴⁸ Idem, dos. nr. 29/1921, p. 9, nr. 2/1921, p. 164.

⁴⁹ Idem, dos. nr. 29/1921, p. 9, 14, 15, 17, 18, 21.

discuții pentru deschiderea unei școli elementare de agricultură la Tarcea, în loc de Cojocna⁵⁰.

Încercări pentru deschiderea unei școli elementare agricole s-au făcut și la Sic. Aici exista o clădire corespunzătoare. Școala avea și ceva pământ pentru practica elevilor, 28 iugăre teren arător, la care s-au mai adăugat ctieva iugăre prin arendările forțate, îi lipseau însă elevii, mobilierul școlar și inventarul agricol⁵¹.

Demersurile directorului de școală, Iancu Anton, pentru completarea inventarului au primit aviz favorabil, în verne ce elevii au continuat să lipsească. Dintr-un raport telegrafic rezultă că în decembrie 1921 școala nu avea nici un elev⁵². Problema elevilor a rămas nerezolvată și în anii următori, ceea ce a și determinat transformarea școlii elementare agricole în școală casnică pentru fete⁵³.

Ideea înființării școlii de lăptărie alpină la Săliște, concretizată prin înscrierea unei astfel de școli în bugetul financiar pe exercițiul 1921—1922, a fost bine primită de autoritățile comunale și sprijinită materialicește de la început. Primăria comunei Săliște a acceptat deschiderea cursurilor în localul vechii școli de stat, a dispus amenajarea unei mori părăsite pentru grajduri, și a pus la dispoziția școlii teren în suprafață de 225 iugăre (pășune). În același timp, o asociație locală pentru valorificarea laptelui a oferit în scopul instruirii practice a elevilor localul său și toate aparatele de care dispunea. La 15 octombrie 1921, școala avea un director delegat, pe inginerul agronom Chircă Ion, și la aceeași dată ar fi trebuit să înceapă și cursurile. Inaugurarea și deschiderea școlii s-a făcut însă mai târziu, la 12 ianuarie 1922⁵⁴.

Scopul școlii elementare de lăptărie alpină de la Săliște era de a valorifica „sistematic și rațional” laptele produs în gospodăriile sătenilor, „de a îndruma crescătorii [de vite] și [în general] locuitorii din partea locului către o industrializare a laptelui și a derivatelor sale”, de a forma din elevii școlii viitorii maiștri-lăptari bine pregătiți, spre a veni „în ajutorul acestei ramuri economice”⁵⁵. Școala elementară de lăptărie alpină de la Săliște a fost prima școală de acest gen, plasată într-un potrivit loc.

Tot în învățământul agrar elementar s-au încadrat și școlile de economie casnică de fete. Acestea erau amintite în proiectul de organizare al învățământului agricol, pregătit de Martinovici în 1919⁵⁶. Trei din ele au fost organizate și și-au deschis cursurile în anul școlar 1921—1922. La Belint (jud. Timiș) erau în primul an școlar 9 eleve, la Folt (jud. Hunedoara), 14, iar la Lomb (jud. Cojocna) 15. La primele două școli elevele au fost recrutate dintre fiicele de țărani din satele învecinate, iar la Lomb, dintre orfanele de război⁵⁷.

Programa analitică pentru materiile teoretice și practice care urmau să fie predate în școlile de economie casnică a fost trimisă acestora la 15 decembrie 1921. Programa avea un caracter provizoriu, susceptibil de completări ulterioare⁵⁸. Școlile deschise

⁵⁰ Idem, p. 18.

⁵¹ Idem, p. 7, 86.

⁵² Idem, dos. 1/1921, p. 87.

⁵³ *Activitatea școalelor de agricultură, pînă în anul 1924* ..., p. 354.

⁵⁴ Arh. Stat. Cluj, fond D.A., dos. nr. 29/1921, p. 25, 50, 51, 53 și dos. 9/1922, p. 631.

⁵⁵ Idem, dos. nr. 9/1922, p. 631, 634.

⁵⁶ Loc. cit., fond CDR A, mapa 13/1919, f. 374—375.

⁵⁷ Loc. cit., fond D.A., dos. nr. 9/1922, p. 702, 705.

⁵⁸ Idem, dos. nr. 52/1921, p. 14. Programa analitică la p. 15—19.

au dispus de personal didactic, una sau două învățătoare, precum și de cite o maestră de țesut. Toate aveau teren pentru cultura cerealelor, pentru grădinărie și pomi-cultură⁵⁹. Prin aceste școli s-a urmărit răspîndirea „cunoștințelor raționale de gospodărie” în rîndul fetelor de țărani⁶⁰. Desigur, într-un cerc foarte restrîns, avînd în vedere numărul lor redus.

*

Din materialul cercetat și prezentat rezultă că învățămîntul agricol elementar din Transilvania s-a desfășurat în anii 1919—1920 în vechile școli de repetiție economică. Lecțiile au fost ținute, în același timp, în limba română, maghiară, sau și în una și în alta. Elevii și profesorii și-au continuat cursurile și activitatea după vechiul regulament școlar. Elevii înscriși din nou au fost primiți indiferent de naționalitatea lor.

Proiectele de organizare ale învățămîntului agrar elementar din Transilvania, din aceeași ani, puțin realiste (mai ales prin durata și aria de răspîndire preconizate, ținînd seama de perioada în care și pentru care fuseseră elaborate), au rămas neaplicate. La această situație au contribuit, desigur, și tendințele ce s-au manifestat, ca o parte din școlile elementare agricole să treacă la Ministerul Instrucțiunii Publice, și numai în număr redus să rămînă în cadrul Ministerului Agriculturii și al Domeniilor, ultimele urmînd a fi organizate după sistemul școlilor elementare de agricultură din vechea Românie.

În anul 1921 s-au materializat aceste tendințe, s-a realizat atunci trecerea a 12 școli elementare agricole la Ministerul Instrucțiunii Publice și s-a pornit sau continuat acțiunea de organizare a școlilor de la Baia Mare, Cojocna, Pecica Maghiară, Sic și Săliște, parte din ele reușind să-și deschidă cursurile în anul școlar 1921—1922, predînd după o programă analitică unică și funcționînd potrivit unui regulament unic.

Perioada 1919—1921 s-a caracterizat, în general, prin dorința de organizare și prin tendința de unificare a procesului de învățămînt agricol, elementar, din Transilvania, cu cel de dincolo de Carpați. Rezultatele obținute în organizarea școlilor elementare agricole au fost modeste. Urmele războiului au făcut ca cei trei factori esențiali: baza materială, profesori și elevi, să se întrunească la un loc cu greu în această vreme. Procesul unificării învățămîntului agricol elementar din Transilvania făcuse, în schimb, pașii hotărîtori în această vreme.

MARCEL ȘTIRBAN

ENTWÜRFE ZUR ORGANISIERUNG DES LANDWIRTSCHAFTLICHEN GRUNDSCHULUNTERRICHTES IN SIEBENBÜRGEN 1919—1921

(Zusammenfassung)

Der Verfasser geht — wie schon der Titel besagt — den hauptsächlichen Organisationsentwürfen des landwirtschaftlichen Grundschulunterrichtes in Siebenbürgen nach, die zwischen 1919 und 1921 eingereicht wurden.

⁵⁹ Idem, dos. nr. 9/1922, p. 702—705.

⁶⁰ Idem, dos. nr. 2/1921, p. 166.

Mithilfe eines zum Grossteil unveröffentlichten Dokumentenmaterials, aber unter Verwendung auch schon veröffentlichter Arbeiten, wird theoretisch und praktisch der Weg des landwirtschaftlichen Grundschulunterrichtes im Laufe von drei Jahren verfolgt. Es wird zunächst kurz bei der Situation des landwirtschaftlichen Unterrichts in Siebenbürgen im allgemeinen, an dem der Krieg tiefgehende Spuren hinterlassen hatte, an seinem Ausgangspunkt, haltgemacht; hierauf werden drei Organisationsentwürfe, wovon zwei unveröffentlicht, aus den Jahren 1919—1920 studiert; der eine war von C. Martinovici, Direktor des landwirtschaftlichen Unterrichts in Siebenbürgen verfasst, den anderen zeichnet P. Russu, Direktor der Ökonomie-Übungsschule von Pecica. Ein drittes, auch hier besprochenes, aber veröffentlichtes Projekt war das von Prof. I. Oțoiu. Der gesamte Vorgang der Organisierung des landwirtschaftlichen Grundschulunterrichts mit seinen zwei sich ergebenden Richtungen wird vorgelegt: eine, die auf Verminderung der landwirtschaftlichen, dem Ackerbauministerium beigeordneten Grundschulen ausging, die zweite zur Organisierung der verbliebenen Schulen nach dem in Altrumänien gültigen System. Anhand von konkreten Beispielen wird zum Abschluss der Organisierungsprozess für die landwirtschaftlichen Grundschulen von Baia Mare, Cojocna, Pecica, Săliște und Sic verfolgt.

MUZEUL DE ISTORIE DIN BLAJ

În cadrul manifestărilor prilejuite de aniversarea a 125 de ani de la revoluția română din 1848, nu departe de istorica Cîmpie a Libertății, într-o clădire veche ce păstrează nealterată o parte din specificul arhitecturii de epocă, s-a organizat noul muzeu de istorie a Blajului, cuprinzînd exponate din antichitate și pînă astăzi.

Organizat într-o viziune modernă și științifică în care structura de arhitectură se îmbină armonios cu o prezentare grafică ce pune în valoare exponatul, muzeul este rezultatul muncii comune a Direcției Așezăminte din cadrul Consiliului Culturii și Educației Socialiste, a Muzeului de Istorie a Partidului Comunist, a mișcării revoluționare și democratice din România, a Muzeului de istorie din Alba Iulia, a Muzeului și filialei Arhivelor Statului din Blaj. Execuția tehnică a fost realizată de I. S. Decorativă din București.

Primele trei săli ale etajului I sînt afectate secției de arheologie. După ce vizitatorul este introdus în tematica primei săli cu ajutorul unui text de prezentare a orînduirii comunei primitive, cîteva exponate datînd din neolitic, mărturii arheologice descoperite în această zonă și în împrejurimi atestă vechimea unei civilizații străvechi pe aceste meleaguri. Colecții de topoare din piatră, răzuitoare, alături de cîteva vîrfuri de săgeată din silex și vase ceramice aparținînd culturilor Lumea Nouă, Turdaș, Petrești suscită atenția vizitatorului ce pășește pragul acestei săli.

Cîteva vase frumos ornamentate cu incizii prin împunsături succesive sau prin motivul „boabelor de linte” redau perioada de trecere de la epoca neolitică la cea a bronzului.

Ceramica aparținînd culturii Wietenberg și mai ales cunoscutei culturi Noa o întîlnim prezentată în cîteva vitrine, după care facem cunoștință cu prima epocă a fierului, Hallstatt, prin mărturiile arheologice expuse: unelte și arme din bronz, securi, lănci, brățări, piese de harnașament, marea majoritate provenite de la Uioara, Ighiel, Aiud sau Șpălnaca.

Tot din prima perioadă a epocii fierului întîlnim la începutul celei de a 2-a săli cîteva descoperiri aparținînd necropolei scitice din orașul Blaj.

O parte însemnată din cea de a doua sală este afectată celei de a doua etape a epocii fierului.

O frumoasă hartă prezintă sintetic spațiul carpato-dunărean în care au trăit și locuit triburile dacice.

Pe hartă sînt marcate localitățile cu denumiri dacice, triburi, rîuri, descoperirile arheologice din acest timp. Tot aici vizitatorul face cunoștință cu informații prețioase ale unor scriitori antici ca Herodot, Florus, Dio Cassius despre populația dacică. În această sală două fotografii de mari proporții redau cetățile dacice de la Piatra Craivii și Căpîlna. Într-o vitrină sînt prezentate și cîteva materiale de nuanță celtică, vase de ceramică și arme de fier.

Cea de a treia sală a acestei secții prezintă epoca romană și perioada de formare a poporului și a limbii române. Vechiul teritoriu al Daciei romane, descoperirile arheologice efectuate sînt sintetizate tot cu ajutorul unei hărți. Harta este încadrată de vitrine cu obiecte (ceramică, opaițe, fragmente de mozaic, tuburi de canalizare, monede romane, din argint și bronz) din această epocă. Sînt expuse de asemenea monumente epigrafice, diferite sculpturi (Mithras, Jupiter), precum și diferite alte piese deosebit de valoroase. Prin cele expuse în această primă parte a muzeului, este ilustrată, de altfel logic, permanenta locuire a acestor meleaguri românești, vechimea și continuitatea populației autohtone.

O hartă impresionantă, cu teritoriul pe care s-a format poporul și limba română, deschide secția de istorie modernă și contemporană de la cel de al doilea etaj.

Documente originale de arhivă, cărți rare, ediții princeps, stampe și fotografii ale vremii, piese tridimensionale și alte exponate dovedesc elocvent cele două momente de seamă din istoria Blajului, oglindite în această secție: Școala Ardeleană și Revoluția română de la 1848 (Adunarea de pe Cimpia Libertății), încadrate logic și firesc în istoria întregii țări, cu legăturile indispensabile determinate de aceeași viață economică și socială comună, aceeași limbă și aceleași obiceiuri.

Din tematica muzeului se desprinde cu claritate lupta comună a locuitorilor de pe aceste meleaguri, indiferent de naționalitate, împotriva jugului străin, împotriva aservirii sociale interne.

„Răscoalele țărănești din Transilvania împotriva nobililor și statului feudal la care au participat înfrățiți țărani români, maghiari și sași, au constituit puternice lovituri date orînduirii feudale și puterii nobiliare“, menționează un text din prima sală a muzeului.

Cîteva fotografii și documente originale, arme de epocă, redau aspecte din timpul acestor răscoale comune, 1437 (Bobilna), 1514 (Gh. Doja) și altele. Este expus aici cunoscutul codice al lui Werbôczy referitor la introducerea șerbiei în Transilvania. Unul din marile momente ale istoriei noastre naționale, a luptei pentru făurirea statului național unitar, prezentat în muzeu, îl constituie domnia lui Mihai Viteazul, primul domnitor român care a realizat, deși pentru scurtă vreme, unirea celor trei țări române. „Pohta ce am pohtit... și hotarul Ardealului, Moldovei și Țării Românești“ sînt cuvintele marelui voievod care impresionează deosebit vizitatorul care privește acest panou. Comunitatea de limbă și cultură a poporului român, atît de bine reliefată în paginile cronicarilor, a constituit o premisă fundamentală în menținerea conștiinței de unitate în evul mediu între românii din Transilvania, Țara Românească și Moldova. „Toți românii ori unde s-ar afla ei dintr-o fîntînă au izvodit și cură“ — formula această idee stolnicul Constantin Cantacuzino, al cărui portret împreună cu cel al cărturarilor Nicolae Olahus, Miron Costin și Dimitrie Cantemir îl întîlnim pe panoul ce are ca titlu: Cultura românească premisă fundamentală în afirmarea conștiinței de unitate“.

Exponatele de pe acest panou ilustrează totodată faptul că acești cronicari au fost precursorii cărturarilor de mai târziu ai Școlii Ardelene.

După cum se știe, la sfârșitul secolului al XVII-lea Transilvania a fost încorporată în imperiul habsburgic. Împotriva regimului autocrat imperial, pentru libertate națională și revendicări sociale s-a dezvoltat lupta comună a românilor, maghiarilor, sașilor și secuilor, înscriind neuitate pagini de eroism.

Documente originale, stampe ale vremii, portretele celor trei mari conducători ai iobagilor de la 1784, Horea, Cloșca și Crișan, reliefează vizitatorului faptul că înăsprirea asupririi naționale și sociale a determinat nemulțumirea maselor și ridicarea la luptă. Referindu-se la aceste evenimente K. Marx spunea: „Horea a devenit eroul povestirilor populare și simbolul renașterii Daciei”, iar Nicolae Bălcescu scria că „Horea a scris programa politică și socială a revoluției viitoare”. Cîteva panouri ce se desfășoară în continuare în această sală sînt destinate dezvoltării economice, sociale și politice a țărilor române la sfârșitul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea. Sînt expuse stampe ale diverselor orașe ca București, Sibiu, Iași, Brăila, Cluj, grafice referitoare la creșterea populației urbane în Transilvania în 1847, față de 1787, statistica populației pe naționalități în Transilvania la 1848, legăturile comerciale ale Transilvaniei în 1837 cu Principatele românești și provinciile turcești. Alte exponate dovedesc că țăranii refuzau să îndeplinească muncile pe moșiile grofilor și marilor proprietari. „Poporul, pe care nu-l apără nici o lege, e scos la sapă, یشانii (vechillii) și județii domnești îi mină apoi ca pe vite cu bățul de alun, de se-nalță un nor de praf în urma lor” — scria Simion Bărnuțiu la acea vreme. Prima sală a acestei secții se încheie cu prezentarea revoluției lui Tudor Vladimirescu, ecoul pe care aceasta a avut-o peste munți.

„Țărănimea română de aici privește cu simpatie evenimentele din Țara Românească și dacă s-ar produce o incursiune din partea aceea s-ar arăta fără îndoială dispusă să i se alăture” — scria comitele Hunedoarei Alexandru Nopcea, referindu-se la această revoluție.

Următoarea sală, a cincea în circuitul muzeului și a doua în această secție, este afectată aproape în totalitate Școlii Ardelene, activității politice și culturale a Blajului, acest focar de cultură și luptă politică pentru drepturile românilor transilvăneni. „Cine nu cunoaște numele glorioase ale lui G. Șincai, P. Maior, S. Micu Clain, Paul Iorgovici, Gh. Lazăr, cari prin cultivarea limbii și a istoriei pususeră stîlpii de temelie ai naționalității române și propagă ideea unității sale” — scria marele istoric și revoluționar N. Bălcescu, sintetizînd activitatea Școlii Ardelene. Înălțat în matca unui sat cu o vechime multiseculară consemnat în documente încă din secolul al XVIII-lea, Blajul avea să devină oraș odată cu stabilirea aici a lui Inocențiu Micu Clain, sub supravegherea căruia s-a edificat vestita catedrală ce domină și azi centrul orașului, s-au construit clădirile destinate înființării primelor școli superioare românești din Transilvania și creării „tipar-niților valahe”.

Alături de portretul iluministului Inocențiu Micu Clain, episcop al bisericii unite din Transilvania, luptător neobosit pentru drepturile politice ale românilor transilvăneni, sînt expuse cîteva documente originale și xerografiate de mare valoare. În memoriul adresat de el Dietei Transilvaniei și împărătesei Maria Tereza,

cerea argumentat recunoașterea națiunii române: „Românii se găsesc răspinși în toată Transilvania, nu există sat în care ei să fie absenți”.

Sub portretele lui G. Șincai și P. Maior sînt prezentate în original și copii cîteva din cărțile elaborate de corifeii Școlii Ardelene: „Istoria pentru începutul românilor din Dacia” de P. Maior, „Elementa Linguae Daco-Romanae” și „Istoria lucrurilor și întîmplărilor românilor” de Samuel Micu, „Istoria românilor și a mai multor neamuri” a lui G. Șincai.

După cum conchide un text expus pe acest panou monumental: „Ideologia iluministă, orientată împotriva feudalismului, a asupririi sociale și naționale, s-a manifestat puternic la cărturarii și luptătorii din sec. al XVIII-lea care au evidențiat originile daco-latine ale limbii române, continuitatea și unitatea poporului român”. După cum se știe, actul fundamental al mișcării de emancipare națională a populației românești din Transilvania la sfîrșitul secolului al XVIII-lea este memoriul politic, cunoscut sub numele de „Supplex libellus Valachorum”, primul program politic al burgheziei române din această parte a țării. Cîteva fotocopii subliniate cu principalele cereri din acest program fac obiectul unui panou special din muzeu. În această sală un loc deosebit din punct de vedere muzeistic îl ocupă viața culturală a Blajului, cu legăturile și amploarea pe care a exercitat-o asupra întregului teritoriu românesc. Către Blaj, socotit pentru spiritul său, pentru lumina ce ardea în cugetele marilor săi oameni, „Roma mică”, aveau să-și poarte pașii Mihail Eminescu, Nicolae Iorga, Aurel Vlaicu și mulți alții.

După cum rezultă dintr-un text: „Tiparnița blăjeană a început să funcționeze la jumătatea sec. al XVIII-lea pe vremea lui Petru Pavel Aron. Publicațiile ei au avut o largă răspîndire pe întreg teritoriul românesc”. În două vitrine verticale sînt expuse în original cărți vechi tipărite aici, împreună cu matrițele respective. „De aici a răsărit soarele românilor” — spunea Ion Eliade Rădulescu. Întîlnim în aceste vitrine diploma de învățător a lui G. Șincai de la 1787, registrul veniturilor și cheltuielilor pe anul 1784—1826 al mănăstirii din localitate din care rezultă și bursele elevilor. Un tabel sugestiv prezintă vizitatorului cîteva din elevii școlilor blăjene, printre care toți corifeii Școlii Ardelene, alături de alte nume cu rezonanță în viața culturală și politică a țării, ca Simion Bărnuțiu, Timotei Cipariu, George Barițiu, Alexandru Papiu-Ilarian, Iacob Mureșanu, Ion Maiorescu, Axente Sever. Un alt panou este dedicat activității altor mari personalități cultural-politice: Gh. Lazăr, I. Budai Deleanu, Vasile Pop, D. Țichindeal, Diaconovici Loga, Eufrosin Poteca, Petrache Poenaru etc.

„Inima lui Lazăr sălta de satisfacțiunea că vedea realizate dorințele sale de redeșteptare a românilor” — scria Petrache Poenaru, după întemeierea Școlii de la Sf. Sava. Ultimele panouri din această sală prezintă pregătirea ideologică a revoluției de la 1848, mișcările sociale și acțiunile politice premergătoare. Sînt expuse cronologic primele ziare și reviste românești, ca „Albina românească”, „Curierul românesc”, „Gazeta de Transilvania”, „Dacia literară” etc., alături de portretele celor ce le-au întemeiat. Se remarcă pe aceste panouri printre alte exponate o foaie de titlu a lucrării lui Stephan Ludwig Roth „Lupta pentru limbă în Transilvania”, în care el sublinia: „În zadar se căznesc domnii de la Dieta din Cluj să dea Transilvaniei o limbă oficială. Transilvania nu are nevoie de o asemenea

limbă... Ea are o limbă a sa: nu este nici limba germană, nici cea maghiară, este limba română pe care o știu toți fără să o fi învățat“.

Al doilea mare obiect al expoziției și adevărat moment culminant în succesiunea tematică a acesteia îl constituie revoluția din 1848 în țările române cu un accent firesc pe evenimentele revoluționare din Transilvania, în cadrul cărora Blajul a jucat un rol primordial.

Pe o hartă care deschide a șasea sală a muzeului, sînt prezentate principalele centre revoluționare ale Europei la 1848, după care în mod unitar și cronologic este tratată revoluția română.

Alături de o vedere panoramică a Iașului în 1848, întîlnim expuse, printre altele, programele revoluționare intitulate sugestiv: „Prințiipiile noastre pentru reformarea patriei“, „Dorințele partidei naționale în Moldova“, care ne dezvăluie ideile progresiste ale revoluționarilor moldoveni, în concepția cărora, de pildă, înfăptuirea unității naționale era socotită drept „cheia de boltă fără de care tot edificiul național s-ar prăbuși“.

Amplul fenomen de deșteptare revoluționară a poporului român în acea „primăvară a popoarelor“ din 1848 în toate cele trei țări române este marcat prin două ilustrații simbolice: „România rupîndu-și cătușele pe Cîmpia Libertății“, a lui C. D. Rosenthal și reprezentarea alegorică „Deșteaptă-te române“. Sînt redată alăturat versurile primei strofe a poeziei lui Andrei Mureșanu, intitulată „Răsunet“ — o veritabilă Marsilieză românească a vremii. Urmîndu-se firul cronologic al evenimentelor, este redată apoi în mod amplu și sugestiv evoluția stării de spirit revoluționare din Transilvania pînă în preajma marelui adunări de la Blaj din 3/15 mai 1848. Acte originale, xeroxuri, fotocopii, fotografii stau mărturie unor vremuri de o deosebită efervescență, creionînd o adevărată frescă a evenimentelor din primăvara lui 1848. Circulare ale autorităților feudale din Transilvania, care încearcă să pună stavilă avîntului revoluționar al maselor, manifeste revoluționare ale vremii, apelul-chemare la prima adunare de la Blaj din 30 aprilie 1848, redactat de profesorul Aron Pumnul, luări de atitudine ale revoluționarilor înaintați români, germani și maghiari față de proiectata unire forțată a Transilvaniei cu Ungaria, corespondența lui Cipariu cu Barițiu despre atmosfera revoluționară din Blaj — iată cîteva din materialele cele mai semnificative din această parte a muzeului. De asemenea, se remarcă extrasul din gazeta radicală maghiară „Cinsprezece Martie“ din 26 mai 1848, care scria referitor la intenția dietei feudale de a hotărî unirea Transilvaniei cu Ungaria: „Dieta nu reprezintă decît cîteva sute de oameni, românimea reprezintă Ardealul întreg“. O fotografie sepia, de mari dimensiuni, redă imaginea de o marelă coplesitoare a adunării de la Blaj din 3/15 mai 1848, care ne apare ca „moment culminant al revoluției din 1848 din Transilvania. Alături, se află pagina 1 din protocolul marelui adunări, formula jurămîntului depus de cei 40 000 de participanți, apelul prin care Comitetul național român ales cheamă poporul la înfăptuirea hotărîrilor de pe Cîmpia Libertății. Sînt expuse, de asemenea, ziarele revoluționare blăjene „Organul național“ și „Învățătorul poporului“, precum și două materiale legate de evenimentele revoluționare din Banat, care l-a avut ca exponent principal pe Eftimie Murgu. O listă cuprinzătoare a revoluționarilor moldoveni și munteni prezenți la adunarea de la Blaj subliniază, în modul cel mai sugestiv, caracterul unitar al revoluției din 1848 în Țările Române.

În aceeași sală se mai află expus drapelul cu care elevii Blajului comemorau în deceniile următoare, an de an, marea adunare, precum și un fragment din monumentul ridicat în 1903 pe Cîmpia Libertății în amintirea evenimentului. Alte panouri sînt afectate revoluției din Țara Românească cu principalele documente programatice, „Proclamația de la Islaz“, imaginea însuflețitei adunări de pe Cîmpia Filaret, un steag al revoluționarilor munteni, corespondența purtată de aceștia cu moldovenii și ardelenii, aprecierea lui Bălcescu despre adunarea de la Blaj, cărți referitoare la aceste evenimente. Caracterul unitar al revoluției din 1848 în țările române ca rezultat al comunității de idealuri este ilustrat admirabil și printr-o hartă de mari dimensiuni, pe care sînt marcate centrele principale unde s-a aprins și a strălucit puternic flacăra revoluției — Iași, Blaj, Islaz, București, Lugoj, Munții Apuseni, Sf. Gheorghe etc. Acest adevăr incontestabil este relevat prin cuvintele tovarășului Nicolae Căușescu: „Plămădite în condiții asemănătoare, desfășurîndu-se în aceeași perioadă, predominînd țeluri comune, evenimentele revoluționare din 1848 au avut un caracter unitar în toate țările române; în centrul lor se aflau pretutindeni desființarea servitutiilor feudale și eliberarea țărânimii iobage, introducerea libertăților democratice burgheze, scuturarea dominației străine și realizarea unității și independenței naționale, obiective democratice care interesau cele mai largi pături sociale, corespundeau năzuințelor afirmării de sine stătătoare a națiunii române“. Impresionantă este, de asemenea, prezentarea grupată a portretelor celor mai de seamă revoluționari din cele trei țări române în frunte cu principalii ideologi: Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu și Simion Bărnuțiu, alături de Avram Iancu, Ion Eliade Rădulescu, Alexandu Ioan Cuza, Gheorghe Barițiu, Andrei Șaguna, Eftimie Murgu, V. Alecsandri, Alexandru Goleșcu, Stefan Ludwig Roth, Petőfi Sándor, Costache Negri, Gheorghe Magheru, Alexandru Papiu Ilarian, Timotei Ciparlu, Aron Pumnul etc.

Continuarea revoluției în Transilvania pînă în vara anului 1849 este viu și bogat reprezentată în prima parte a celei de a șaptea săli. Cîteva exponate ilustrează cea de a treia adunare de la Blaj din septembrie 1848, în cursul căreia mii de participanți au hotărît să treacă la luptă armată deschisă pentru apărarea drepturilor lor sociale și naționale. Manifestele intitulate: „Către frații unguri, secui și sași“ și „Propunerile românilor pentru întemeierea unei adevărate frățietăți cu sașii“ ne vorbesc elocvent despre dorința revoluționarilor români de a se înfrăți cu naționalitățile conlocuitoare în lupta pentru o soartă mai bună. După o panoplie de arme dintre care unele aparținînd foștilor prefecți Ion Buteanu și Vasile Moldovan, un panou ne evidențiază cu tărie personalitatea lui Avram Iancu, sub a cărui conducere în Munții Apuseni s-a creat pentru cîteva luni o veritabilă republică țărănească. Portretul marelui revoluționar este însoțit de cîteva cuvinte ale emoționantului său testament, întocmit în 1850: „Ultima mea voință, unicul dor al vieții mele, este să-mi văd națiunea mea fericită“. Vizitatorul va fi apoi impresionat, fără îndoială, de cele cîteva scrisori originale și obiecte personale, aparținînd lui Avram Iancu și prefecților săi: Ion Buteanu, Petre Dobra, Simion Balint, Nicolae Solomon.

Sînt expuse apoi fragmente din scrisoarea adresată de Avram Iancu revoluționarului maghiar Simonfy pentru acțiuni comune, răspunsul acestuia, documente cu strădaniile lui Bălcescu, Bolliac etc. pentru realizarea colaborării revoluționare. După ce vizitatorul va fi trecut în revistă episoadele emoționante ale revoluției, de

la primele manifestări pînă la înfringere, va înțelege pe deplin importanța excepțională a evenimentelor de la 1848—1849 care vor sta la temelia evoluției istorice ulterioare a poporului român. În acest sens, sînt deosebit de semnificative aprecierile tovarășului Nicolae Ceaușescu, care spunea: „Cu toate că a fost înfrîntă, cu sprijinul intervenției brutale a trupelor țariste, otomane și habsburgice, revoluția de la 1848 a avut consecințe profunde asupra evoluției ulterioare a poporului român“.

Realizînd o reușită sinteză a evenimentelor următoare, muzeul ne prezintă mai întîi actul înfăptuirii Unirii Moldovei cu Țara Românească la 24 ianuarie 1859, ca rezultat al luptei maselor populare în frunte cu remarcabile personalități ca: Alexandru Ioan Cuza, Mihail Kogălniceanu și alții. Este prezentat ecoul acestui memorabil eveniment în Transilvania. În acele zile Alexandru Papiu-Ilarian scria: „Românii din Transilvania, în împrejurările de față numai în principate privesc... Cînd s-a ales Cuza domn, entuziasmul la românii transilvăneni era poate mai mare decît în principate“.

Este prezentată apoi ampla mișcare culturală românească de după crearea României moderne, remarcabilul rol al Blajului în frunte cu marele cărturar Timotei Cipariu. Remarcăm cîteva documente originale între care: diploma de membru fondator al „Astrei“, acte și fotografii legate de prezența lui Cipariu la sesiunile Academiei Române.

Sala a șaptea se încheie cu eroicul moment al cuceririi independenței de stat a României, în 1877, cu care prilej poporul român din Transilvania a dovedit din nou o puternică solidaritate cu frații de dincolo de munți. Dintre piesele originale deosebite, consemnăm un număr din „Gazeta Transilvaniei“ cu relatări despre cucerirea redutei „Grivița“, o scrisoare a președintelui Societății de lectură din Blaj, care solicită un abonament la ziarul „Războiul“ din București, precum și cîteva arme și decorații din timpul războiului de independență. „Cauza ostașului român e o cauză generală română; victoria lui e a întregii națiuni, fie aceea risipită în oricare parte a lumii“ — scria „Gazeta Transilvaniei“ în iunie 1877.

În următoarea sală este prezentat la început importantul moment al constituirii Partidului Național Român din Transilvania la 1881.

Alături de fotografiile cunoscuților fruntași români din Transilvania: Gheorghe Barițiu, Vincențiu Babeș, Ioan Rațiu și Vasile Lucaciu, pot fi admirate aici mărturii originale privind Conferința națională a P.N.R. din mai 1881, redactarea și răspîndirea „Memorialului“ lui Gh. Barițiu în 1882, din însărcinarea aceleiași conferințe.

Urmează un panou închinat mișcării memorandiste, cea mai importantă ridicare pentru revendicările naționale și sociale ale românilor transilvăneni în intervalul 1849—1918, dominat de cuvintele remarcabile rostite de Ioan Rațiu în fața nedreptei instanțe judecătorești, la Cluj, în timpul „Procesului Memorandului“: „Existența unui popor nu se discută, se afirmă“.

Evenimentul de însemnătate istorică al creării partidului politic al clasei muncitoare din România, în anul 1893, ocupă un loc central în sala a VIII-a a muzeului.

Întîlnim aici figurile unor militanți de seamă ai proletariatului român între care: C. Dobrogeanu-Gherea, I. C. Frimu, Panait Mușoiu, Carol Farkas, alături de alte documente valoroase.

Un spațiu important este acordat în această sală bogatei vieți culturale a Blajului, pusă în slujba idealului de libertate și unitate națională. Ziarul „Unirea“,

„Revista politică și literară“, alte publicații apărute la Blaj la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, prezente aici în original, ne vorbesc despre marea efervescență a Blajului în acești ani, despre rolul său deosebit în potențarea conștiinței naționale a poporului român. În această direcție, un rol remarcabil l-au avut serbările „Astreii“ ce s-au desfășurat la Blaj în 1911, cu prilejul împlinirii a 50 de ani de la crearea acesteia. Întîlnim aici expuse cărți poștale originale semnate de Caragiale și Coșbuc, imagini din timpul zborului demonstrativ făcut de Aurel Vlaicu.

Pe un alt panou sînt prezentate materiale semnificative legate de primul război mondial, în cursul căruia s-a manifestat cu tărie dorința de libertate și unitate națională a poporului român.

Măreța adunare națională de la Alba Iulia, de la 1 Decembrie 1918, eveniment epocal în istoria României, ne apare în muzeu ca o strălucită împlinire a programului național al revoluției de la 1848. Pe două panouri sînt expuse documente și piese muzeistice deosebit de valoroase, între care cuvîntarea lui Vasile Goldiș (în original), două din cele șase volume de documente originale ale Unirii, documente ce sînt în măsură să readucă în memoria vizitatorului întreaga însemnătate a actului Unirii Transilvaniei cu România.

În spațiul final al muzeului este jalonată sintetic activitatea desfășurată de P.C.R. în fruntea clasei muncitoare, de-a lungul celor două decenii de existență a sa în afara legii. Prodigioasa activitate a partidului comunistilor, a celorlalte forțe progresiste este subliniată prin imagini dintre cele mai grăitoare.

Pe două panouri cu o grafică deosebită este prezentat actul de la 23 august 1944, moment de răscruce în istoria poporului român.

Într-o formă sintetică, clară, sînt prezentate apoi evenimentele trăite de contemporani, de la victoria insurecției naționale antifasciste armate pînă la Congresul al X-lea și Conferința Națională a P.C.R. din iulie 1972, politica internă și externă a statului nostru.

Pe ultimele panouri sînt prezentate aspecte din timpul vizitelor efectuate în județul Alba de conducerea de partid și de stat în frunte cu tovarășul Nicolae Ceaușescu.

Amintim între acestea: vizita din 1966, 1968 cu prilejul sărbătoririi semicentenarioului Unirii, în toamna anului 1972 și în mai 1973 cu prilejul aniversării la Blaj a 125 de ani de la revoluția din 1848. Tot pe aceste panouri sînt prezente și cîteva imagini ale Blajului contemporan, ale noilor obiective economice și social-culturale din județul Alba.

„Cea mai înaltă prețuire pe care o putem da înaintașilor noștri, acelor care s-au jertfit, care și-au dat viața pentru ca poporul nostru să trăiască liber, să-și făurească destinele așa cum dorește, spunea tov. Nicolae Ceaușescu la Blaj în mai 1973, este de a ne lua angajamentul solemn că vom acționa în strînsă unitate, sub conducerea partidului nostru comunist, pentru înfăptuirea neabătută a programului elaborat de Congresul al X-lea și de Conferința Națională, pentru bunăstarea și fericirea națiunii noastre socialiste, pentru socialism și comunism pe pămîntul României!“.

STELIAN POPESCU și NICOLAE JOSAN

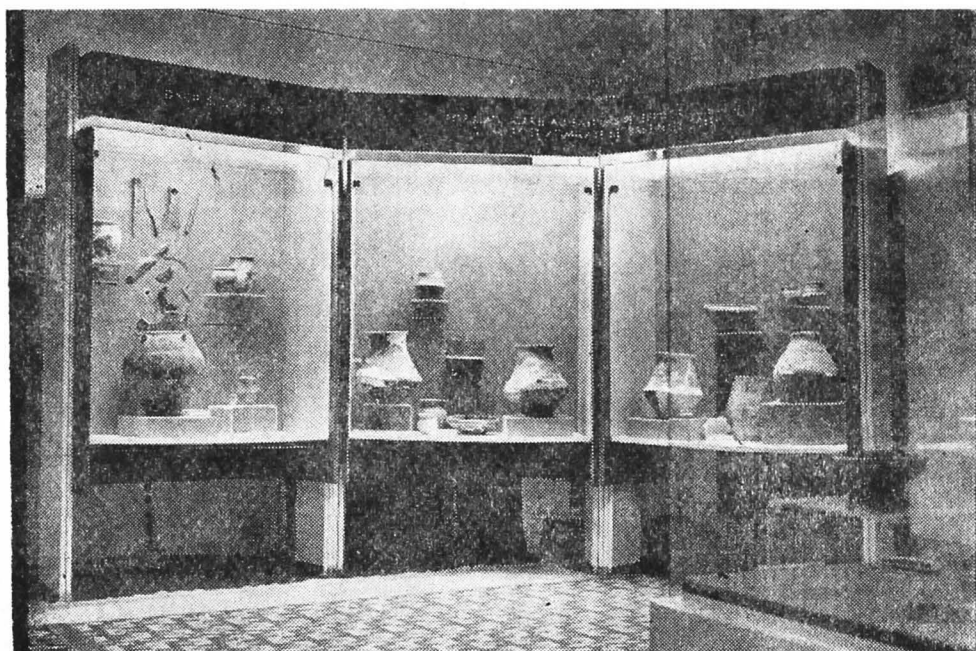
DAS GESCHICHTSMUSEUM VON BLAJ

(Zusammenfassung)

Gegenstand vorliegenden Artikels ist das anlässlich des 125-jährigen Jubiläums der Revolution von 1848 neuorganisierte Geschichtsmuseum von Blaj. Das Ausstellungsmaterial wird in zwei Abteilungen gezeigt: eine für Archäologie und eine für moderne und zeitgenössische Geschichte. Sie beleuchten die Hauptmomente der Geschichte unseres Volkes, worunter: die Tätigkeit der „Siebenbürgischen Schule“, den Ablauf der 48-er Revolution, die Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien, Aspekte der rumänischen Geschichte nach der nationalen antifaschistischen bewaffneten Insurrektion vom 23. August 1944.

Das neue Geschichtsmuseum von Blaj stellt eine beachtenswerte Errungenschaft dar und widerspiegelt — neben vielen anderen — den kulturellen Aufschwung Rumäniens in den Jahren des Sozialismus.

Fig. 1

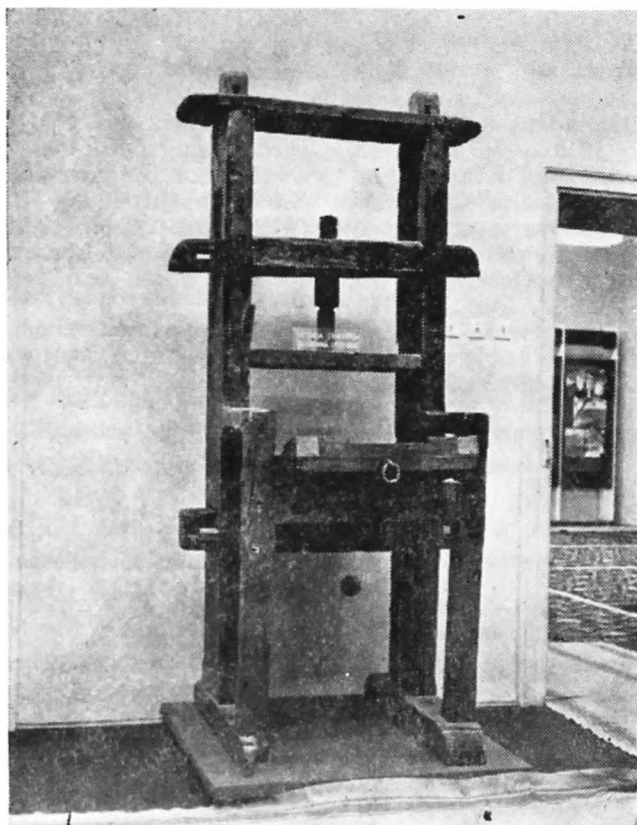

Fig. 2

Fig. 3

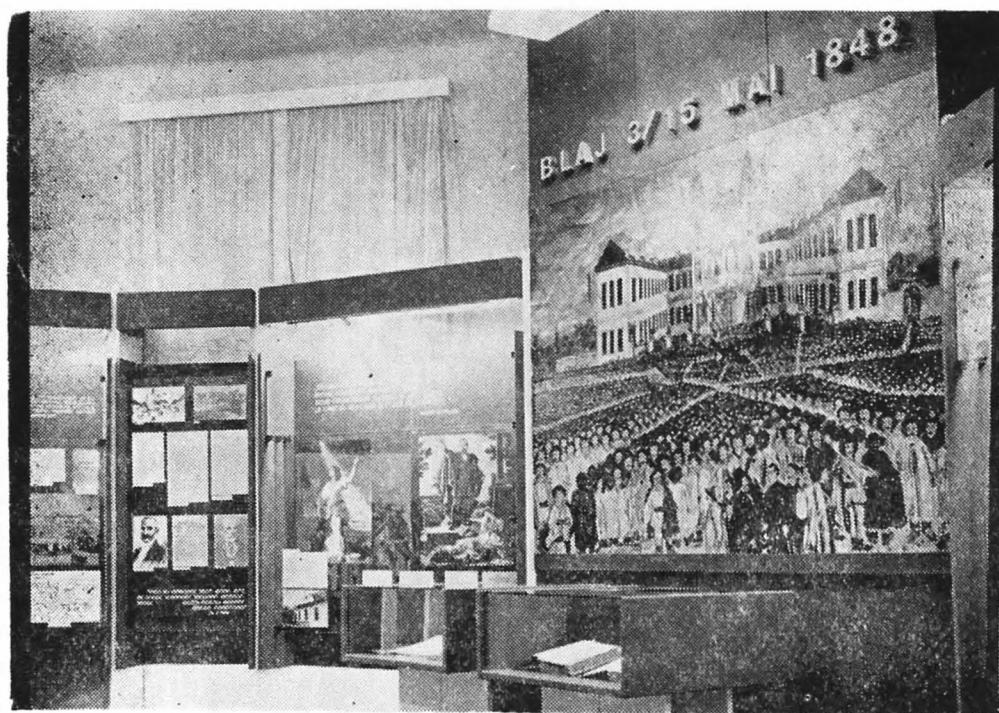

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

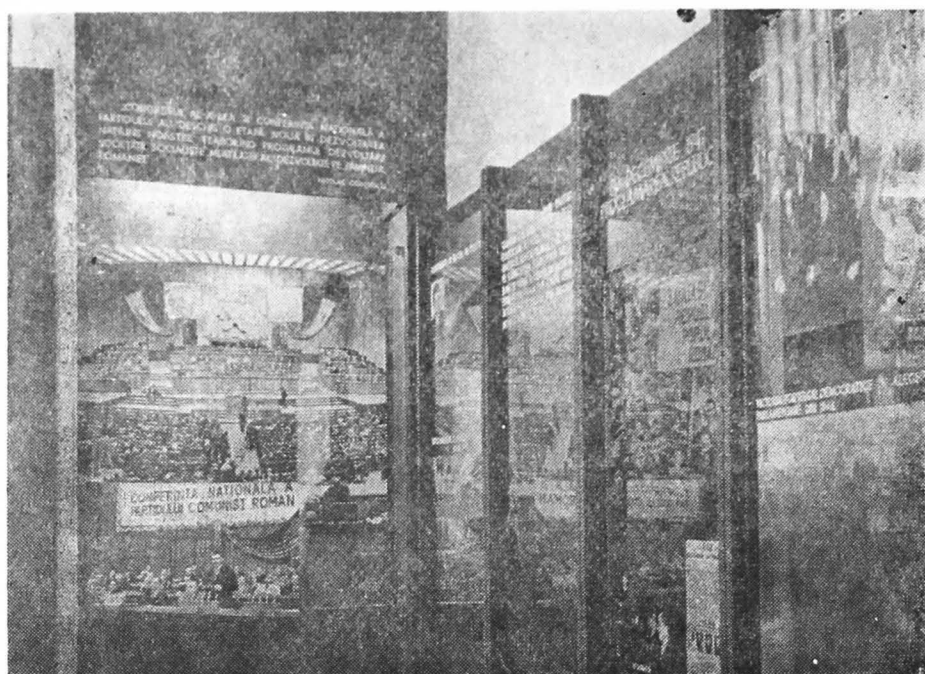

Fig. 7

Robert du Mesnil du Buisson, *Études sur les dieux phéniciens hérités par l'Empire romain*, Leiden 1970, 149 p., 39 fig. și 10 pl. în 8° — *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* — XIV — publ. de M. J. Vermaseren.

Prefață I.—XX.; I.-Divinități astrale pe tabletele de la Ras-Shamra: 1—30; II.-Caracteristicile mitologiei feniciene după Philon din Byblos: 30—56; III.-Panteonul de la Byblos: 56—105; IV.-Zei emigranților asiatici în Egiptul persan: 117—129; Note despre grifon: 129—131; Note despre șerpii celești: 131—138; Index alfabetic: 138—148; Lista planșelor: 148.

Lucrarea ce o prezentăm este o culegere de studii al căror liant este tema comună analizată, concepția religioasă canaaneană.

În cuprinsul întregii lucrări este adeseori reliefată caracteristica esențială a religiei canaaneene, conform căreia zeii și oamenii sînt considerați membri ai aceleiași familii; *El* „creatorul“, fiind tatăl zeilor și al oamenilor. Această concepție familială se regăsește în gruparea zeilor (*El* și *Asherat*; *Yarh-Nikkal*; *Ba'al* și *Anat*; *Ashtar* și *Ashtart* etc.) ce cuprinde un zeu tată, o zeiță mamă și uneori un zeu fiu sau fiică. Triadele feniciene sînt deosebite de triadele divine mesopotamiene obișnuit astronomice. Frecvența animalelor în iconografia canaaneană și îndeosebi a taurului este corelată de R. M. du Buisson, importanței domesticirii boilor pentru dezvoltarea agricolă a acestei țări. Treptat însă din dorința de a stabili o mare familie a zeilor și oamenilor, zeii sînt reprezentați în formă predominant umană.

Între sursele principale pentru reconstituirea religiei feniciene o deosebită importanță prezintă textele tabletelor de argilă gravate cu caractere cuneiforme sau într-o limbă protofeniciană descoperite la Ras-Shamra (vechiul Ugarit) și lucrarea lui Philon din Byblos și prin el a lui Sanchoniaton pe care pretinde că l-a tradus.

Principalele capitole ale lucrării lui R. M. du Buisson pornesc de la izvoarele menționate la care se adaugă rezultatele noilor descoperiri, amplificându-le semnificația și clarificînd unele aspecte prin analiza critică a unor texte semitice și grecești și prin metodele comparativiste.

I. — Divinitățile astrale din tabletele de la Ras-Shamra ce fac obiectul cercetării în primul capitol al lucrării *Kosharot* sînt zeițe care, după opinia autorului, ar putea fi eventual echivalate cu *Pleyadele* (Pleiades). În același capitol, studiul asupra *Aurorii* și *Crepusculului* cu reprezentările frecvent întîlnite pe cilindri zcului stelei de dimineață ce devorează antilopa sau cele care oglindesc mitul ani-

malier al planetei Venus. Credința feniciană că soarele și alți aștri s-ar culca în mare s-ar datora după R. M. du Buisson observațiilor zilnice ale unui popor care are marea la apus.

II. — Urmărind trăsăturile caracteristice ale religiei feniciene, așa cum ne este cunoscută datorită lucrării lui Philon din Byblos, autor de la sfârșitul sec. I și primele decenii ale sec. II e.n., R. M. du Buisson supune unui atent examen critic informațiile autorului antic. Între divinitățile a căror semnificație și echivalare este discutată amintim pe: *Teos Hypsistos*, *Hadad* de la Ba^calbek devenit *Jupiter Heliopolitanus*. Este reliefat caracterul predominant agrar al zeilor *Hadad* și *Dagon*. R. M. du Buisson subliniază și modul în care concepția filozofică evermeristă a lui Philon din Byblos se oglindește în expunerea problemelor cercetate.

III. — În prezentarea panteonului de la Byblos, asemănător celui cunoscut și prin textele de la Ras-Shamra, alături de divinitățile *fondului semitic* (El-Dione, Aliyan Ba^cal-Anat etc.), apar și cele datorate *aportului egiptean* (Hathor, Isis, Sarapis) și *aportului grec* (Afrodita). Deosebit de interesante sînt influențele reciproce, unele ogindite și în imaginea compozită a transpunerii plastice a unor divinități.

IV. — Zeii emigranților asiatici în Egiptul persan sînt după dedicații, reprezentări și antroponimia dedicanților: egipteni, babilonieni, vest semitici și evrei.

Ultimele note ale lucrării au ca obiect *grifonii*, cărora le conferă un rol deosebit în mitul animalier al planetei Venus și *șerpilor celești*, considerați în mitologia semitică simbol al nemuririi.

Pînă la apariția în aceeași colecție a unei lucrări despre divinitățile punice, cunoaștem prin lucrarea lui R. M. du Buisson doar o parte a „moștenirii” zeilor de origine feniciană, fără a putea aprecia și răspîndirea lor în provinciile Imperiului.

Prezentînd evoluția dogmelor și imagisticii pentru unele divinități încă din mileniul al III-lea lucrarea conține informații utile și oferă sugestii interesante în cercetarea unor divinități orientale, cîteva atestate și în Dacia (*Jupiter Heliopolitanus*, *Baaltis*, *Teos Hypsistos*).

SILVIU SANIE

Edit B. Thomas, HELME. SCHILDE. DOLCHE. *Studien über römisch-pannonische Waffenkunde*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971; 55 p. text și note, 3 planșe în culori, 80 planșe alb-negru.

Prefață p. 7; I. — Coifuri. Coifuri de paradă din bronz cu ornamente relie-fate, p. 11—13; Coifuri de fier cu creastă și cu plăci protectoare, laterale, p. 13—25, Note, p. 26—27; II. — Umbo-uri, p. 31—42, Note, p. 43—44; III. — Pumnale, p. 47—53, Note, p. 54—55. Planșe — figuri — desene. Lista planșelor, figurilor și desenelor, p. 141—143; Index alfabetic, p. 147—150.

Coifurile, scuturile și pumnalele aparțin echipamentului de luptători; ele sînt arme de atac, dar mai ales arme de apărare. Pe lângă vitejia personală, executarea pompoasă a armurii indică și rangul luptătorilor în toate epocile.

Pentru romani, cărora le plăcea fastul și la care virtuțile războinice au ajuns să fie respectate în mod cu totul special, în general nu era indiferent în ce fel de „uniformă” erau îmbrăcați ostașii care aveau datoria, între altele, și de a propaga între semințiile „barbare” ideea de Imperiu.

Echipamentul luptătorilor romani a fost totdeauna cît se poate de practic și potrivit vremii. Cu toate acestea, pe lângă caracterul utilitar, corespunzător modu-lui de a purta război, confecționarea „plăcută” a armelor constituia în permanență o preocupare însemnată.

Și în armata romană eroismul a fost onorat în mai multe feluri: acordarea unor distincții militare, precum și a unor piese de armură de paradă. În majo-ritatea cazurilor armele de paradă au fost bogat ornamentate, în același timp însă ele au corespuns celui mai înalt grad al cerințelor conducerii războiului.

Aceste arme, pe lângă efectul lor moral datorat strălucirii și specificului lor, au format un izvor nesecat în trezirea continuă a sentimentului, spiritului războinic, eroic roman. Ele sînt, totodată, și documente istorice importante.

Luînd în considerare toată această gamă a celor mai diferite arme, dar mai ales rolul lor jucat în viața și istoricul Imperiului roman, prelucrarea științifică a unor tipuri de arme, fără îndoială, ne transmite o serie de cunoștințe noi în ceea ce privește cucerirea și romanizarea provinciei Pannonia. La fel, ele permit să vedem mai clar unele probleme politice, de conducere militară (strategică) etc. ale Impe-riului roman tîrziu pe teritoriul acestei provincii danubiene.

Studierea celor mai variate ornamente cu care aceste arme au fost împodobite, precum și a întregii simbolistici, oglindite prin decorațiunile figurative antro-pomorfe, zoomorfe și vegetale, cum sînt cele în relief, gravate, lucrate în stilul

„au repoussé“ sau chiar pictate (mai mult, în cazul unor pumnale se poate vorbi și de aplicarea aurului, argintului în formă de plăci subțiri sau a smaltului de diferite culori), ne permite să aruncăm o privire asupra manifestării omogene a ideii de Imperiu, asupra unei „ideologii“ atât de caracteristice pentru acest vast colos prin excelență mediteranean. Ideea de Imperiu a jucat, fără nici o îndoială, un rol extrem de important în procesul de romanizare, în procesul de contopire, de amalgamare al celor mai diferite popoare și populații din cele mai îndepărtate colțuri ale acestui stat enorm, fiind subjugate în diferite perioade și în cele mai variate împrejurări istorice de către falnică armata romană care, totodată, a fost și cea mai bună propagatoare a acestei concepții, conduse din centrul Imperiului.

Luind ca bază chiar numai această situație, putem afirma că publicarea celor mai reprezentative arme, cunoscute astăzi în Pannonia, constituie o cerință a istoriografiei contemporane. Necesitatea apare și mai stringentă dacă ne gândim la faptul că o astfel de lucrare recapitulativă, de caracter sintetic, nu ne-a fost cunoscută nouă pînă acum de pe teritoriul provinciilor est-dunărene. Nu scade cu nimic din importanța valorosului studiu al autoarei Edit B. Thomas nici faptul că anumite pasaje din lucrare au fost publicate cu diferite ocazii în paginile unor reviste de specialitate, cum sînt de pildă *Folia Archaeologica* sau *Archaeologiai Értesséi*.

Fără pretenția de a cuprinde toate piesele, autoarea reușește să treacă în revistă o „dare de seamă“ — după cum ea însăși se exprimă — foarte utilă, demnă de urmat, a celor mai valoroase exponate din categoria armelor de paradă descoperite în Pannonia. În cadrul fiecărui grup de arme cercetătoarea scoate în evidență, într-un mod judicios, locul numeroaselor exemplare găsite în provincia amintită, făcînd trimiteri la alte frumoase analogii, provenite din diferite provincii (Britannia, Germania, Mesopotamia etc.). Edit. B. Thomas studiază cu acuratețea necesară problema datării obiectelor prezentate, pune în discuție problema atelierelor unde s-au confecționat și, înainte de toate, face o descriere amănunțită a tuturor detaliilor privind procesul de fabricare și de executare a lor. În legătură cu umbo-urile se prezintă și un tabel comparativ, foarte instructiv, al diferitelor ornamente ce împodobesc piesele de la Százhalombatta, Dunaföldvár (R. P. Ungară), Mainz A—B (R. F. Germania) și Hălmeag (R. S. România), iar în ceea ce privește pumnalele publică și un tabel sinoptic, înfățișînd procesul evolutiv al acestor arme ușoare din perioada lui Octavianus Augustus și pînă în timpul domniei bătrînului Nerva. Indexul de la capătul volumului ușurează foarte mult folosirea datelor din lucrare.

Tema, în ceea ce privește provincia Pannonia, este foarte actuală, deoarece pe porțiunea pannonică a Dunării, recent, cu ocazia unor lucrări de dragare în albia fluviului, a ieșit la iveală un pumnal splendid, iar un scut ornamentat (cel de la Százhalombatta) a fost găsit aproape de mal.

Din punctul nostru de vedere, ni se pare important de relevat umbo-ul roman găsit la Hălmeag (jud. Sibiu), expus în Muzeul de istorie al R. S. România din București, care, de altfel, se încadrează perfect în cerul pieselor de acest gen provenite de la Dunaföldvár, Százhalombatta, Mainz, Vindonissa etc.

Tocmai datorită cauzelor și calităților enumerate mai sus, această lucrare o recomandăm cu căldură specialiștilor antichității romane, și, în primul rînd, celor care se ocupă de problema armamentului din Imperiu.

ȘT. FERENCZI

LÁSZLÓ FERENC

(1873—1925)

In memoriam

În 1973 se împlinesc 100 de ani de la nașterea unui om de știință din Transilvania. Redacția *Acta Musei Napocensis* se oprește cu pioasă reculegere asupra amintirii activității sale.

Este vorba de eminentul arheolog de numele căruia se leagă descoperirea primelor vestigii ale culturii Cucuteni-Tripolie în colțul de sud-est al Ardealului. Născut la 28 iunie 1873 în orașul Sfântul Gheorghe (jud. Covasna), F. László a urmat clasele primare, precum și cele secundare în orașul natal. Clasele superioare le-a frecventat la liceul reformat din Cluj, unde și-a obținut maturitatea. S-a înscris la Universitatea din Cluj, la facultatea de științe naturale și geografice. A obținut titlul de doctor în 1896, ocupînd timp de un an postul de asistent universitar, ca botanist și geograf. Întorcîndu-se în orașul său natal, a fost numit, în calitate de profesor secundar, la liceul Székely Mikó din localitate. Lărgindu-și cercul preocupărilor științifice, a acordat o atenție din ce în ce mai pasionată cercetărilor de etnografie locală, privind populația secuiască, precum și arheologiei preistorice. Numit în 1902 custode al fostului Muzeu Național Secuiesc din Sf. Gheorghe, László a ajuns sufletul acestei instituții, ridicînd organizarea ei la o treaptă superioară, îmbogățind, totodată, colecțiile interesante și valoroase de etnografie și de arheologie. Pe lângă ceilalți funcționari și colaboratori științifici ai muzeului, el a avut merite deosebite în ceea ce privește eforturile depuse pentru construirea noului edificiu al Muzeului. Concomitent și-a început cercetările pe teren, pentru a depista noi și noi așezări, precum și vestigii arheologice.

Grație acestor periegeze, respectiv săpăturilor executate de el în apropierea orașului Sf. Gheorghe, apoi la Olteni și, în sfîrșit, la Ariușd, Muzeul Național Secuiesc a ajuns să fie unul din focarele cele mai importante ale activității de cercetare arheologică în Transilvania. Ceramica pictată neolitică tîrzie — eneolitică, de tip Cucuteni-Tripolie, a ajuns să fie ilustrată într-o manieră excepțională prin descoperirile numeroase ale lui László, înainte de toate pe teritoriul fostului județ Trei Scaune. Un loc de frunte îl deține în preocupările sale stațiunea neolitică-eneolitică de la Ariușd, cuprinzînd patru straturi de locuire, cu un bogat material ceramic pictat și nepictat, așezare eponimă a respectivei culturi arheologice.

Avînd un spirit de observație deosebit, un talent de cercetare și o răbdare uimitoare, László a ajuns să fie un bun cercetător, demn de urmat, a cărui metodă exactă, conștiincioasă și precisă se adevărește la fiecare pas, nu numai în privința alegerii, sortării, prelucrării migăloase a materialului recoltat, ci și în rapoartele lui

de săpătură, publicate în *Dolgozatok*, în *Archaeologiai Értesítő*, în *A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyvei* sau în *Dacia*.

În orice caz, tot istoricul săpăturilor executate la Ariușd, cu toate detaliile topografice și stratigrafice, atât de prețioase, este strîns legat de numele lui.

Apreciat nu numai de colegii săi români și maghiari, dar chiar și în străinătate, în Germania și Marea Britanie, în Austria, în Polonia, în Rusia, László a fost un cercetător de prim rang, în activitatea căruia metoda a fost totdeauna la înălțimea zelului său. Moartea lui neașteptată, în 16 septembrie 1925, a constituit o mare pierdere pentru cercetarea arheologică a preistoriei Daciei. Figura și activitatea lui rămîn un exemplu, atât pentru noi, cît și pentru generațiile viitoare de arheologi.

REDACȚIA

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- ACMIT** = Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—38).
- ActaArchBp** = Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
- ActaArchCarp** = Acta Archaeologica Carpatica. Kraków.
- ActaMN** = Acta Musei Napocensis. Cluj, I (1964) și urm.
- ActMuz** = Din activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1965.
- AEM** = Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877) —XX (1896).
- AILAC** = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj (continuare a publicației AIIC).
- AIGR** = Anuarul Institutului de Geologie al României. București, 1907—1943.
- AIIC** = Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
- AIIP** = Analele Institutului de Istorie a Partidului. București, I (1955) și urm.
- AISC** = Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949).
- AnnÉp** = Année Epigraphique. Paris.
- Apulum** = Apulum, Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939—1943), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965), VI (1967), VII/1—2 (1968—1969), VIII (1970), IX (1971).
- AA** = Archäologischer Anzeiger. Berlin, I (1889) și urm.
- AR** = Archeologické Rozhledy. Praha, 1949 și urm.
- ArchÉrt** = Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
- ArchHung** = Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
- ArhMold** = Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
- ArhOlt** = Arhivele Olteniei. Craiova, I (1920) — XVIII (1939).
- ARMSI** = Academia Română, Memoriile Secției istorice, seria II, 1886/1887—1916/1919, seria III, 1922/1923—1944/1945.
- Banatica** = Banatica. [Publicată de] Muzeul județean Caraș-Severin. Reșița, 1971.
- BCMI** = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
- BerRGK** = Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a/M., I (1904) și urm.
- BIAB** = Bulletin (Izvestija) de l'Institut archéologique Bulgare. Sofia, I (1921) și urm.
- BJ** = Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und der Freunde und Förderer des Rheinischen Landesmuseums in Bonn. Bonn.
- BKL** = Bányászati és kohászati lapok. Budapest, 1871—1944.
- BMC** = H. Mattingly, Coins of the roman Empire in the British Museum. London.

- BMI = Buletinul Monumentelor Istorice. București, 1971 și urm.
 CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
 Civiltà = Civiltà romana in Romania. Roma, 1970.
 Coh = Henry Cohen, Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain, Ed. II. Paris—Londres, I (1880) — VIII (1892).
 DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines. Paris, I—V (1877—1919).
 Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)—XII (1948); N.S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
 DissPann = Dissertationes Pannonicae. Budapest.
 Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Kolozsvár — Cluj, I (1910) — X (1919).
 DolgSzeged = Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925)—XIX (1943).
 EDR = Ephemeris Dacoromana. Roma, I (1923)—X (1945).
 EmlKel = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Cluj, 1957.
 ErdM = Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860)—L (1945).
 ErdMúzÉvk = Erdélyi Múzeum Évkönyve. Cluj.
 ErdRep = Erdély régészeti repertóriuma. I. Öskor (Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum. Tom. I, Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
 ÉTTK = Értekezések a történeti tudományok köréből. Budapest.
 Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a/M., I (1917) și urm.
 Glasnik = Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Bulletin du Musée de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine à Sarajevo, sér. archéologie. Sarajevo.
 ILS = Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau. Berlin, I (1892), II (1902), III (1916).
 InvArch = Inventaria Archaeologica. Corpus des Ensembles Archéologiques (publié sous la direction de M. E. Mariën).
 IstRom = Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
 IzvestijaVarna = Izvestija na narodnija Muzei. Bulletin du Musée National à Varna. Varna.
 JOAI = Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts Wien, I (1898) și urm.
 JRS = Journal of Roman Studies. London, I (1911) și urm.
 KolSzle = Kolozsvári Szemle. Cluj, 1941—1944.
 Közl = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Cluj, I (1940)—IV (1944).
 KS = Kratkie soobščenija Instituta istorii material'noj kultury. Moskva.
 LexMyth = Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher). Leipzig, I (1884)—IV (1937).
 MAGW = Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien, 1912—1941.
 Marțian, Rep = I. Marțian, Repertoriu arheologic pentru Ardeal. Bistrița, 1920.
 Marțian, Urme = I. Marțian, Urme din războaiele Romanilor cu Dacii. Studiu arheologic. Cluj, 1921.
 Materiale = Materiale și cercetări arheologice. București, I (1953)—VIII (1962).
 MFME = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged.
 MIA = Materialy i issledovanija po arheologii SSSR. Moskva — Leningrad.

- MKÉ = Múzeumi és Könyvtári Értesítő. Budapest, I (1907)—XII (1918).
 Muz = Muzeul.
 MuzIstTrans = Muzeul de istorie al Transilvaniei (=MAC, MIC, MuzIstCluj).
 NumK = Numizmatikai Közlöny. Budapest, I (1902) și urm.
 NumZ = Numismatische Zeitschrift. Wien.
 OltR = D. Tudor, Oltenia romană. București (1942), ed. II (1958), ed. III(1968).
 OmD = Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București, 1960.
 OMMK = Az osztrák — magyar monarchia írásban és képen. Budapest.
 PIR = Prosopographia Imperii Romani. Berlin.
 ProblMuz = Probleme de muzeografie. Cluj, 1960, [1964].
 RE = Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, 1893 și urm.
 Rep. ms. = Repertoriul arheologic al Transilvaniei. Manuscris, la Institutul de istorie și arheologie Cluj.
 RI = Revista Istorică. București.
 RIC = H. Mattingly — E. A. Sydenham, The Roman Imperial Coinage. London, I (1923)—V (1933), IX (1951).
 RIR = Revista Istorică Română. București, I (1931)—XVII (1947).
 RLV = Max Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte. Berlin, Leipzig, I (1924)—XV (1932).
 RömRum = Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.
 SA = Sovetskaja arheologija. Moskva.
 Sargetia = Sargetia, Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966), V (1968), VI (1969), VII (1970), VIII (1971).
 SCIV = Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) și urm.
 SCN = Studii și cercetări de numismatică. București, I (1957), II (1958), III (1960), IV (1968), V (1971).
 SCȘCluj = Studii și cercetări științifice. Cluj, I (1950) — VIII (1957).
 Starinar = Starinar, organ srpskog arheološkog društva. Beograd, I (1884) și urm.
 StCom = Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Sibiu.
 Studia = Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj, I (1956) și urm.
 SV = Siebenbürgische Vierteljahrsschrift. Sibiu.
 SZ AŰSAV = Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (=Študijné Zvesti). Nitra, 1952 și urm.
 T.I.R. = Tabula Imperii Romani, L 34. Budapest, 1968; L 35. București, 1969.
 TransAnt = C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. București, ed. I (1938), ed. II (germ. și ital., 1943), ed. III (1945).
 WPZ = Wiener Prähistorische Zeitschrift. Wien.
 ZfEthn = Zeitschrift für Ethnologie. Berlin, I (1869) și urm.

I. P. Cluj 526/1973

Lei 30. —

Index 40.565